प्रस्तावना

श्रीकृष्णचरणपरिचरणश्रवणान्तःकरणा विजयन्ते केचन सज्जनाः सज्जनानाशास्त्रबोधाः।

अथेदं नाविदितं विदुषां वो यत्स्वधर्मसंरक्षणं श्रेयस्करमिति। तदनुसन्धानैर्विविधानवद्यविद्यानिधानैः श्रुतिस्मृतिसमुचितसदाचारदत्तावधानैः स्वयमपि ग्रन्थनिर्माणनिपुणान्देवीदत्तादिविद्वद्वरान्सानुकम्पं साश्रयदानमनुगृह्णद्भिरधिवसद्भिः सद्भिः परिष्कृतं विविधवनोपवनराजिविराजितपरिसराभिरामं कोटापराख्यं नन्दग्रामं श्रीमथुराधीश्वरचरणकमलयमलसंसेवनसाधितसकलपुरुषार्थसार्थैर्वैष्णवविबुधगोपीनाथशास्त्रितोऽप्यवाप्तबहुग्रन्थार्थैः रश्मिनवार्थाप्रमूल्यनेकप्रौढतरग्रन्थग्रथनकेलिकेभ्यो गोस्वामिवंशमौक्तिकेभ्यः श्रीमद्गोपीश्वराख्यमहाराजमहापण्डितेभ्योऽधिगतकतिपयस्वमार्गीयग्रन्थैर्गोस्वामिवर्यैश्रीवल्लभात्मजैः श्रीविट्ठलनाथ (कन्हय्यालाल) महाराजमहाशयैर्देशिकमण्डलापण्डल-मायावादमदान्धकारसंहतिसमुत्सारण-भक्तिमार्गपुण्डरीकमण्डन-मार्तण्डश्रीवल्लभाचार्यचरणाना मनोजवसै.* श्रीमद्विट्ठलनाथप्रभुचरणैर्विरचितस्य विद्वन्मण्डनस्य खण्डनाभासं वाराणसीवासिगोस्वामिवर्यश्रीगिरिधराख्यमहाराजविरचितस्य शुद्धाद्वैतमार्तण्डस्य खण्डनाभासं च सहस्राक्षनामानं ग्रन्थं तत्प्रसिद्धिं कुर्वाणेन भट्टवंशजेन मथुरादासवर्मणा चिखण्डयिषया प्रेषितं समासाद्य सहस्राक्षेक्षाक्षेपभञ्जनप्रभञ्जननामाग्रन्थो ग्रन्थयांचक्रे। समदिदृक्षि† च संस्कृत्य मुद्रितो मोहमय्याम्। प्राद्यायि च तदर्थं समर्योदं‡ पण्डितचक्रचक्रवर्तिना द्वादशदर्शनीदारद§पारदर्शिना श्रीमद्बालमुकुन्दपादारविन्दमकरन्दबिन्दुसंदोहमिलिन्दायमानमानसाना निगमागमपय.पयोधिमथनमन्दरायमाणगीर्वाणवाणीविलासानां प्रकृतिजन्यसौजन्यादूष्यवैदुष्यसर्धेतअप्रवचनस्वातन्त्र्याधनेकानवद्यहृद्यप्रगुणगुणगणार्णवाविर्भूतयश स्तोमसोमसमुदयविकासितसितसुहृदयहृदयकुवलयवलयानां पञ्चनदुपनामकानां श्रीधनश्यामभट्टानाम्। तैस्तु मनोजवाय असंभवदवधत्वाय वैतण्डिकत्रैलण्डमण्डलगण्डकण्डूतिखण्डनाकुण्ठोत्कण्ठकण्ठीरवाय स्वनिदेशवशंवदाय वदावदाय च सभासु भासुरासु भाजनैरनुकम्पायाः श्रीहरे. सभाजनैः प्रेमपात्राणां छात्राणां गोवर्धनेनान्वर्थितनामधेयाय स्वतनुजनुषे समार्पि स ग्रन्थः। आदेशि च यदस्य ग्रन्थस्य बहुशोधनं विधाय बहुशो धनव्ययेनापि मुद्रयैनं वस्यचिद्भागस्य च स्वकृतया टीकया तिलकितमिति। परमपूज्यपितृपादाज्ञां मालतीमालामिव शिरसि निधाय प्रारम्भितमाप्।

अथ प्रथमतस्तु तेन प्रस्तुतमासीयत्खण्डनं तदपि नातिस्वल्पीयसानेहसानल्पकल्पं समासकल्पमभूदभूतपूर्वम्। तदेव प्राभञ्जनस्यास्य टीकारूपतया पर्यणामि। अवशिष्टा विशिष्टा युक्तिमुक्तावली तत्र समग्रा हि समग्राहि 'अयमर्थः', 'अत्रायं भावः', 'इदमत्र ज्ञेयम्,' 'इदं त्वधिकमनुसंधेयम्', 'अत्रायं संदर्भार्थः, 'अत्रायं सारोऽवगन्तव्य.', 'अत्रायं निष्कर्षः' इत्यादि

---

* पितृसन्निभैः। † संपूर्णादृशेः सन्नन्ताच्चिण्। ‡ समीपम्। § समुद्रः।

संदर्भः "श्रेयांसि बहु विघ्नानि" इति अभियुक्तोक्तिर्न मृषोयेति अर्थशून्येन पैशुन्येनान्तरायितः कंचिदवसरं ग्रन्थव्यवसायः। यतः सत्येकस्मिन्नपि बाधके साधकसहस्रस्याप्यकिंचित्करत्वात्कार्यमात्रं प्रति प्रतिबन्धकाभावस्य हेतुत्वम्। ततो नीहारतुषारशीकरासारवर्षिणी वेला भास्करकरनिकरेणेव क्षिप्रं प्रलक्षेपि। प्रलक्षेपि साधीयस्येयं सा धीयते पुरोभागिना युक्तिदुरुक्तिः। अथ वाऽलमतिप्रसक्तेन। यत्तु केचन व्यतिविद्रते यथा मुद्रयित्वा प्रसिद्धिं प्रापिते सहस्राक्षग्रन्थे जीवति च ग्रन्थकारे न केनचित्सोयमखण्डि। अपि तु शुद्धाद्वैतसिद्धान्तपरिपन्थिनि परलोकपान्थे च ग्रन्थकर्तर्यस्थान द्वयमाविष्क्रियते खण्डनाहोपुरुषिकेति। तैरपि सूक्ष्ममीक्षणीयं विद्वन्मण्डनशुद्धाद्वैतमार्तण्डप्रभृतिग्रन्थकारसांनिध्यं क्व सहस्राक्षग्रन्थकारस्यासीदिति समानयोगक्षेममपर्यनुयोज्यम्। किं च यद्ग्रन्थमुद्रणात्प्राक्समस्थित ग्रन्थकार इति समभिव्यज्यते भावप्रधाने तत्प्रस्तावनान्तिमे पद्ये "यशोदेहेनास्मिन् जगति सततं सुस्थितिजुषः" इत्युक्त्या। प्राशस्त्यप्रकर्षो यदुपज्ञः प्रस्तावनाप्रणेतुरिति नान्यथा संभावना संख्यावतां समाजं समाजिगमिषति। अन्यच्च सोयं सहस्राक्षस्तेन ग्रन्थकारेण द्वाविंशत्युत्तरैकोनशतमितिविक्रमसंवत्सरे समपारीति प्रतीयते सहस्राक्षान्त्येन पद्येन। तथा हि-"सहस्राक्षाभिधो ग्रन्थः संपूर्णः कार्तिकेऽभवत्। वर्षे नेत्राक्षिनैर्नन्देन्दौ विक्रमस्य महौजसः" ॥ किं च सोयं यस्याः स्मरणस्तम्भत्वेन संभावितः सापि दीर्घनिद्रामशायिष्ट पञ्चविंशत्युत्तरैकोनविंशशतमितविक्रमादित्यवत्सरे तत्स्फुटं प्रस्तावनायाम्- "शैरनयैननन्दनिशाकरप्रमितविक्रमवर्षान्तर्गतोर्जमासवलक्षपक्षचतुर्दशीसमासादितनिर्लिपनिलयवासायाः कोपि स्मरणस्तम्भ इवायम्" इत्याद्युक्त्या। किं चायं ग्रन्थकारोपि तस्मिन्नेव वत्सरे वैशाखे मासि वदि स्मरतिथौ शिवपदं प्रापत्। ग्रन्थमुद्रणसमयस्तु मुखपृष्ठलिखितः शकाब्द १७९२ मितोऽस्ति। अथेत आपामरं युज्यतेवगन्तुं यद्ग्रन्थमङ्कयित्वा ग्रन्थद्वारेण न प्रेषितोस्ति चिरखण्डयिषया। अपि तु मुद्रितोपि ग्रन्थस्तत्प्रसिद्धिकर्त्रा वर्षं यावन्न प्रत्तः। भूयो भूयोनुयुक्तश्चाभाणीत्तयापि प्रस्तावना मुद्रितेति तद्युक्तः प्रसिद्धिं प्राप्स्यति तदुत्तरं समापयिष्यति भवदन्तिकमिति। अथैवं वत्सरान्ते प्राप्ते सहस्राक्षग्रन्थकारस्य प्रयाणं पारलौकिकमाकर्ण्य मन्थरोत्साहेन मन्दं मन्दं व्यरचि। प्राभञ्जनस्तु वसुगगननागेन्दु १८०८ मिते शालिवाहनशक एव मुद्रितः प्रसिद्धिं च प्रापितः। अतस्ते दत्तोत्तराः सुहृदया दयामयाशया। उपेक्षामहे च तानसूयापिशाचिकावेशविवशान्निन्दालुन्दिलान्मुखरान्खलान्। अथेयं शङ्का समुदेति-कुतो न मारुतशक्तिः प्राभञ्जनस्योत्तरभागे प्रणीता? तदुत्तरं तु तेनैव ग्रन्थकारेण दत्तं भूतानुवादेनोच्यते। उत्तरार्धं किमिति न कृतमिति मुहुर्मुहुरनुयुक्तोपि स्वहृदयगुहावरुद्धं खेदं बहिरप्रकटयन्सातिनिर्बन्धं तदन्तेवासिभिरस्माभिः स्वहृद्यप्रकाशनायोक्तस्तर्हि शृणुत किंचिदेव सविस्तरमिदं मम खेदोद्गारालपनमिति सनिःश्वासमुक्त्वेमान् पञ्चत्रिंशतं श्लोकान् हेलया तदैवावादीत्। त इमे श्लोका अक्षरशोऽनूद्यन्तेः-

कालं विशालमपि शक्त्यधिकं स्वचित्तं
चित्तं शरैरिव परैर्वचनैश्च विद्धम्।

वेहश्रमं च परमं परियोज्य यावत्
किंचिद्यथामति कथार्थ[1]मथान्वचार्ण ॥ १ ॥

लोकेत तावदपि भावविबोधपूर्व-
मप्येकवारमखिलं खलु यः प्रहृष्यन् ।
को निश्चितो निजजनस्वमताभिमन्ता
संतापहृद्भवदत संप्रति सोसदीयैः ॥ २ ॥

विद्या वरेषु वलिना कलिना विलीना
हीनादरेषु हरिभक्तिविधौ नवीनां ।
प्रायेण पद्धतिरुदेति मुदेऽतिगानां[4]
लेखास्ततो गतजनेषु वनेषु खेदाः[6] ॥ ३ ॥

ये वा मतान्तरनितान्तरता अतान्त-
विद्यावदातवपुषो विबुधा विभिन्नाः ।
स्वैः स्वैः प्रसिद्धपुरुषैर्विहितान्विहाय
द्रक्ष्यन्ति हन्त किमु तत्त्वधिये[7] परोक्तिम् ॥ ४ ॥

उच्छूनमत्सरनमत्सरसावधाना
नानागमा अपि धृतात्ममताभिमानाः ।
विद्वेषरोषकलुषेण विलोचनेन
द्रक्ष्यन्ति केचन शिखण्डिपया परेपि ॥ ५ ॥

प्रायः परेष्वपि बलेन कलेः समल्पाः[10]
कल्पा जनेस सधनेन धनाशनाद्यैः ।
न प्रेरिता निरुपधिस्वमताभिमानात्
कालेत्र ये कुशलशालिन आलिखेयुः ॥ ६ ॥

यत्साध्वसाध्वपि विसाध्वसमात्मबुद्ध्या
प्रोक्तं मया रसैं[11]मयात्समयात्समग्रम् ।
बुद्ध्वा बुधा इह लिखन्तु सुखं तु दोषान्
वादोपि मार्मिकबुधैः सह पुण्यलभ्यः ॥ ७ ॥

---

१ कौटिकसाय । २ असमर्थप्रदायवर्ती । ३ इदं पद्धतिविशेषणम् ।
४ अतिकामताम् । ५ निर्जनेषु । ६ अरण्यरुदितप्रायाः । ७ तत्त्वज्ञानाय ।
८ अभिवृद्धमत्सरेण नम्रद्गुणीभूतं सरसवस्तुन्यप्यवधानं येषां ते । ९ अनेकशास्त्रज्ञाः ।
१० अल्पाः । ११ रससमयमाचारं संविदं चावलंब्य ।

अग्रे न शक्त इति वक्ति विरक्तिवाचं
पण्याङ्गना[1] भवितुमिच्छति भूरिपुण्या ।
वृद्धेति वक्रकुटिलभ्रु[2] वलद्दृगास्य-
मुल्लास्यहास्यकृदपास्यति मां जनोन्यः ॥ ८ ॥
आस्तामियं परकथा न तथा व्यथायै
तोदः परान्मनसि मोदमहोदयार्थः ।
अङ्गप्रभङ्ग इह संगररङ्गभूमौ
भूमानमानयति मानभृतो बलानाम्[3] ॥ ९ ॥
या स्वैरवैरपरमै[4]रशमैरवशा
स्वैरेव दैववशतो निशितोक्तिरक्तैः ।
सा हन्ति हन्त तु निरन्तरमन्तरं तत्
प्रो[5]त्साहमत्युपरमं परमं तनोति ॥ १० ॥
वर्यं स्वकार्यमिह किं किमकार्यमार्यैः
सत्कार्यधुर्यपदगा अविचार्य चैवम् ।
मात्सर्यमेकमुपधार्य निवार्य धैर्य-
गाम्भीर्यवृत्तिमपकुर्वत आत्मपक्षम् ॥ ११ ॥
शक्त्याखिलागमगतिः खलु पण्डितः[6] स्यात्
साभ्यासमेकमपि शास्त्रमवाप्य शास्त्री ।
श्लोकार्थमात्रमतिरेव न चेदुषी स्यात्
प्रायोऽद्य नैव सुलभा किल भाति सापि[7] ॥ १२ ॥
शास्त्रश्रमं परिविधाय निधाय चित्तं
स्वाचार्यवर्यचरणेप्यवधाय कृत्ये ।
संधाय सत्पति[8]रतिं स्वयमेव सेतु-
बन्धाय साधु सकलैर्यतनीयमेव ॥ १३ ॥
शक्येत न स्वयमिदं यदि शुद्धचित्तं
वित्तं प्रयुज्य च परैरपि कारणीयम् ।
चेद्दुस्त्यजोऽर्थ इह साधुगिरोपकार्यः
सोत्तेजनं निजजनः स्वयमेव कुर्वन् ॥ १४ ॥

---

१ 'वृद्धा वेश्या तपस्विनी'ति न्यायेन । २ वलद्दृक् आस्यमिति भिन्नं पदम् । ३ प्रत्युत बलबाहुल्यं मानभृत इति द्वितीयान्तमानयतिक्रियायाः कर्म । ४ प्रसाद्यमानैरप्यप्रसन्नैः । ५ लेखप्रोत्साहबुद्धेर्विरामम् । ६ मध्यमणिन्यायेनोभयत्र संबन्धः । ७ श्लोकलापनशक्तिरपि । ८ भगवान् ।

वाचो व्ययेऽपि यदि भूरिपरिश्रमः स्या-
द्वीक्ष्य स्वतः स्वजनमुद्यतमार्यकार्ये ।
औदास्यमात्रमवलम्ब्य सदास्यमुद्रां
कार्या दया परतयात्र परोपकारे ॥ १५ ॥
कुर्वन्ति न स्वयममी कतिचित्कृतेर्ष्या
नान्यैः सहन्त इह हन्त विधीयमानम् ।
निन्दन्ति सत्सरणिमत्सरिणः परार्था-
नुन्मूलयन्ति वचसा बहुमान्यवाचैः ॥ १६ ॥
लब्ध्वा न शास्त्रमधियन्ति धियं विशालां
तां योजयन्ति कुपथेषु नुताः कुभक्तैः ।
केचित्कथंचिदपि शास्त्रलवानवाप्य
स्वाचार्यवाचमतिमुच्य परं चरन्ति ॥ १७ ॥
आचार्यवर्यविभुपादगिरः समग्रा
दृक्कर्णशोधनकृते किल वर्णशोऽपि ।
पीताः सकृज्जनुषि यैरधुना सुधन्याः
स्युर्वैष्णवेषु कति तान्दिशतामिधातः ॥ १८ ॥
अन्यस्तनोति न वयं निजकर्म कुर्म
एतत्तु नोचितमतो न परः करोतु ।
एवं प्रपञ्चपदसंचयमश्चयन्तः
साधून्मृदूतधमयन्ति जनेषु वाग्भिः ॥ १९ ॥
दोषैकसेचनविवेचनदक्षवाचो
ग्रामेऽत्र केचन सदैव मदीयनिन्दाम् ।
प्रत्यालयं प्रतिजनं कृतिविघ्ननिघ्ना
आवर्तयन्त्यविदिताः किमु वैष्णवाड्याः ॥ २० ॥
यैर्भ्रासितः स कितवामितवाक्प्रपञ्चैः
पूर्वाटवीष्वनुदकासु तपर्त्तुपूर्त्तौ ।
क्रूरैर्भ्रमन्सममदैत्स्वजनैर्वियुक्त-
स्त्रातोऽस्मि दासकरुणेन गदाधरेण ॥ २१ ॥
श्रान्तं यथामतिबलं समधीत्य मार्गे
तत्पारितोषिकमिदं चिन्द्रं मयाप्तम् ।

---

१ सदा मुखमुद्रणं तूष्णींभाव इति यावत् । २ बहुभिर्विश्रब्धैर्मान्या वाक् येषाम् । ३ उल्लंघ्य । ४ दृशोः करणयोश्च शुद्ध्यै । ५ ग्रन्थनिर्माणविघ्नतत्परः । ६ स्वजनासंनिधानादगत्या क्रूरैः समं भ्रमन् । ७ अन्धः । ८ यच्छ्रान्तं तस्य श्रमस्य ।

अत्रत्यभावकचये धृतराग्रबन्धैः
किं वर्णितैरुप[1]कृतैरितरैः कृतैस्तैः ॥ २२ ॥
आजीवनानि च धनानि जनानुरागा-
स्सौख्यानि कीर्तिमपि हन्त हठैर्[2]हरन्तः ।
जीवन्तु संततमनन्तपदैकभक्के-
र्हेतुं विरागमिह मन्मनसेर्पयन्तः ॥ २३ ॥
आचार्यवाच्यपि न चेद्यतते कथा का
श्रीपू[3]रुषोत्तममुखोक्तिसुधावधाने ।
भट्टस्य मे तु रणितं मशकोपमस्य
दूरं क्षिपेच्छ्रवणतो नहि वैष्णवः कः ॥ २४ ॥
लेखे स्वतन्त्र इह मेऽस्ति समाप्तकल्पो
भागः परोप्युहतो वहतो विरागम् ।
प्रायोवकाशवसुचित्तविकाशहैन्या-
द्व्याख्यात्मना परिणतिं न गतस्ततः किम् ॥ २५ ॥
श्रीवल्लभप्रभुपदाब्जरतिर्मुकुन्द-
सेवाकृतिः श्रु[4]तिमतिर्हरिवक्रवाचाम् ।
अर्थाहतिर्हृदि धृ[5]तिः प्रतिजन्म मे स्तात्
चित्रैश्चिरादिह भवे भ्रमतः स्वकृत्यैः ॥ २६ ॥
अष्टाक्षरस्मरणमेव गुरोः प्रसादा-
च्चित्ते चिरं शरणभारपुरःसरं चेत् ।
भव्याय किं न भविता भुवि तावदेव
[6]सासूयमत्सरकरैरपरैः श्रमै[7]ः किम् ॥ २७ ॥
ये[8] नाम केचिदिति यो भवभूतिनोक्तो
न्यायेन तेन लिखितं व्यसनेन किंचित् ।
कर्तास्म्यहो उपरतः पुरतः स्वभाव-
कृत्यं प्रसह्य हृदि मां प्र[9]कृतिर्नियुङ्क्ते ॥ २८ ॥

---

१ उपकारैः । २ एतन्नामा नानाग्रन्थकारस्तदादीनाम् । ३ गीतादीनां सुबोधिन्यां चार्थेष्वादरः । ४ वैदिकज्ञानम् । ५ तासामेव हृदये धारणम् । ६ असूयावता मत्सरोत्पादकैः । ७ ग्रन्थनिर्माणादिरूपैः ।

८ ये नाम केचिदिह नः प्रथयन्त्यवज्ञां जानन्तु ते किमपि तान्प्रति नैष यत्नः ।
उत्पत्स्यतेऽस्ति मम कोपि समानधर्मा कालो ह्ययं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी ॥

९ प्रकृतिस्त्वां नियोक्ष्यतीति भगवद्वाक्यात् ।

चेन्मण्डनेऽपि विदुषां च सुवर्णसूत्रे[1]
व्याख्या मनोभिलषिता कृपया हरेः स्यात् ।
वक्ष्ये मया यदिहं वाच्यतयोक्तमग्रे[2]
प्राभञ्जनोपकरणं च समासतोऽस्याम् ॥ २९ ॥
दूरं निजोरुयुगलाद्विरचय्य वासो
दृश्येत नग्न इह दूरयितेति जाने ।
निर्गच्छेदच्छसुहृदां पुरतः प्रतप्ता-
च्चित्ताद्बहिः प्रलपितं क्षणविश्रमाय[3] ॥ ३० ॥
वार्चाटितेन कुटिलैः परिभाव्य मूर्त-
दुर्दैवयद्भिः बहुधैव समर्दयद्भिः ।
अस्मन्मतानुगतलोकविशेषवार्ता
स्वल्पा मयाकथि नमः शिरसा महद्भ्यः[4] ॥ ३१ ॥
गोस्वामिवंशतिलकः किल कश्मलाना-
हर्त्तोद्यतो निजमतोदयतोपहेतोः ।
गोवर्धनोस्ति गिरिभृत्पदपङ्कजालि-
र्विद्याविलासथ विभुः सदयो मयि स्वे ॥ ३२ ॥
श्रीदीक्षितान्वयविभूषणमार्यकार्यं
कुर्वंस्त्वयं प्रमदितैश्च विधापयंस्त्वैः ।
सेवास्वधर्मशुचिशास्त्रनिधिः स्वमार्गो-
द्धर्ता विभाति विभुविठ्ठलनाथनामा ॥ ३३ ॥
मातङ्गजेनेपि सदयाभ्युदयाः स्वधर्म-
शर्मस्पृहाः श्रमवहा हि महानुभावाः ।
अन्येऽपि सन्ति विलसन्तु यथोपकारी
श्रीदेवकीसुतसुहृद्धृतिधर्मधुर्यः[5] ॥ ३४ ॥
पुनरस्मृतघनैर्यदग्धमाग्रप्ररोहे-
दवविघटनवज्रा दासवर्गे दयार्द्राः ।
ददतु सुभगसिद्धीरत्र चामुत्र सर्वाः
सततमथ कटाक्षाः श्रीमुकुन्दस्य ते मे ॥ ३५ ॥

---

१ विद्वन्मण्डनं श्रीविठ्ठलनाथप्रभुकृतो वादग्रन्थः सुवर्णसूत्रं च तस्यैव टीका श्रीपुरुषोत्तममहाशयैः कृता । २ मारुतशक्ताविदमग्रे वक्ष्यामि इदमुत्तरार्धे वक्ष्यत इत्यादिकथनेन मया यदग्रे वाच्यतया प्रतिज्ञातं तत्तस्या टीकायां वक्ष्ये प्राभञ्जनोपयुक्तमपि तत्रैव प्रसङ्गात्किंचिद्वक्ष्ये । ३ विमलाशयानां पुरः प्रतप्ताच्चित्ताद्बहिर्निर्गच्छत्प्रतापः क्षणं विश्रांतये भवति । ४ मूर्तदुर्दैवेनैवात्यन्तं पीडयद्भिर्वाचाटितेन मया लोकविशेषाणां वार्तात्रोक्ता न तु सर्वेषामिति विशेषपदं तदेवाभिप्रेत्याह—नम इति । ५ देवकीनंदनाख्यः सुहृत् ।

मुद्रालयमनुष्याणां विशेषतः प्रमादात्परिशोधेऽस्माभिर्नियुक्तानामपि दृष्टिप्रमादाच्च अत्र ग्रन्थे बहून्यशुद्धानि सन्त्यापतितानि यानि प्रेसकैर्ग्रन्थकारप्रमादतयैव संभाव्येरंस्तादृशानि यथा पृ० १६ पं० २४ "व्ययस्थातो नाना" इति काणादसूत्रानुवादे "व्याख्यातो नाना" इत्यापतितं तानि गुणैकग्राहिभिर्बुधैः परिशोध्यानुग्राह्योयं ग्रन्थ एतदर्थमेव ग्रन्थान्ते ग्रन्थकृता तेनामुना श्लोकद्वयेनाभ्यर्थ्यन्ते भवादृशा अकृशानुभावा विबुधाः ॥

वेदानुयायिविदुषः परभक्तिनिष्ठा-
न्विज्ञापयामि चरणौ परिगृह्य नम्रः ।
उद्यद्दयागुणदृशोन्यपरिश्रमज्ञा
अस्मिन्प्रमादशतकानि मम क्षमध्वम् ॥ १ ॥
अन्धोऽस्म्यहं निजकरेण न लेखशक्त-
स्तल्लेखितं निखिलमेव करैः परेषाम् ।
भ्रान्त्यादयो जगति मानुषबुद्धिधर्माः
सर्वांशतो न परिहर्तुमिमे च शक्याः ॥ २ ॥

अयं मारुतशक्तिग्रन्थनिर्माता गट्टूलालेति नाम्ना प्रसिद्धस्तैलङ्गवेल्लनाटीज्ञातीयः पञ्चनघुपाहो गोवर्धनशर्मा विक्रमार्कशकस्य विंशशतकस्य प्रथमवर्षे लब्धजन्मा सौराष्ट्रदेशे गिरिनार इति प्रसिद्धस्य रैवतकपर्वतस्योपत्यकावर्तिनि (जूनागढ) जीर्णदुर्गपुरे श्रीमद्वल्लभाचार्यवंश्यगोस्वामिश्रीव्रजवल्लभमहाराजस्य स्वमातामहस्य गृहे वृद्धिं गतो गर्भाष्टमे वर्षे वैशाखवलक्षपक्षे पित्रोपनीयोपदिष्टसावित्रीकः स्वमातामहाद्दवास्तसम्प्रदायदीक्षः स्वजन्मतो नवमे (१९०९) वर्षे शीतलाख्यरोगेण हृतनयनद्वयः स्वपितुः परिश्रमादेवाधीतवेदतदङ्गषड्दर्शनादिको दशमे (१९१०) मुम्बापुरे निवासमिच्छता स्वतातेन सहागत्येह पुरे कृतसद्मा पद्मापतिदासो निजसदने स्वव्ययेन स्थापितविद्यालक्ष्मीपाठशालो बहूनन्तेवासिनोऽध्यापितवान्ग्रन्थांश्च निर्मितवान् । अद्यापि स्वयं स्थापितायां विद्यालक्ष्मीपाठशालायां स्वतः परतश्च छात्रान्पात्राणि विद्यादानस्याध्यापयमानः स्वमातामहदत्तं श्रीप्रभुरणात्मजश्रीगिरिधरसेवितं श्रीबालमुकुन्दाख्यं भगवत्स्वरूपं तदिच्छोपलब्धैरुपचारैः सेवमानोल्पविभवोपि यथोपपत्तिप्रायसंप्रदाय आवश्यकग्रन्थाञ्निर्मिमाणो दैवोपसादितमन्नं देवपित्र्यतिथ्यादिभ्यो यथासंभवं विभज्य शेषमुपभुञ्जानः "संतुष्टो यर्हि वर्तेत ब्राह्मणो येन केनचित्" इत्यादिशास्त्रमनुसृत्य आस्ते । अद्यापि तत्सदनं ग्रहणधारणपटुभिर्वटुभिः प्रौढैश्च साहित्यव्याकरणन्यायवेदान्तादिशास्त्रार्थसंलापैश्च मुखरीक्रियते । अथ मारुतशक्तिग्रन्थकारस्य प्रस्तावनाप्रणयनेऽनवकाशात्तदनुज्ञावशादेता प्रस्तावना भावेनायमचीक्लृपत् ।

विनिवेदयति च चराचरोद्भवनोपचयापचयचातुरीचणस्य सकलविद्यास्थानसंपदुपलम्भिनो जगदीश्वरस्य सच्चिदानन्दस्य श्रीहरेश्चरणारविन्दयोः प्रणतिततिपुरःसरं प्रस्तावनापुष्पाञ्जलिमिमं

जामनगरनिवासी गिरिनारायणज्ञातीयभट्टावटङ्क-
बालजीतनुजनुः श्रीप्रज्ञकविः शास्त्री,
दयाशर्मा.

॥ श्रीः ॥

अथ मारुतशक्तिसहितः प्राभञ्जनः

सहस्राक्षखण्डनम्

श्रीकृष्णाय नमः ॥

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ॥ श्रीमन्मथुरेशो जयति ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

वृन्दारण्यनिकुञ्जमञ्जुभवने देदीप्यमानं सदा
भक्त्यास्वाद्यलसद्रसैकसदनं सेव्यं सदा सज्जनैः ॥
वेदान्तैकविचारवेद्यममलं गोपीजनानन्दकृद्
भक्तानां भयभञ्जनं भयहरं भव्यं महो भावये ॥ १ ॥

मारुतशक्तिव्याख्या

श्रीमदाचार्यश्रीविठ्ठलेश्वरचरणकमलेभ्यो नमः ॥

वन्दे श्रीसुखवृद्धये धृतवनुं स्वैकाश्रितानाममुं
लीलासारघनोद्यमोद्धतसहस्राक्षस्य भिन्दन् मदम् ॥
दासं स्वं कृपया करेण मृदुना गोवर्द्धनं प्रोद्धरन्
हत्यार्त्तिं स निजव्रजं सुखनिधिं यो लीलयैव व्यधात् ॥ १ ॥
अथोन्तत्सद्धामध्रुवमधुरलीलावलिपर
परानन्दाकारो भुवि करुणयाऽऽविष्कृततनुः ॥
गतां विघ्नान् भेत्तुं तिमिरमपहर्त्तुं जनहृदां
दधच्चक्रं सोऽस्मानवतु मथुराऽधीश्वरहरिः ॥ २ ॥
शुभा विद्यासंपङ्कजपसुतभक्तिः परपदं
स्वतः संसिद्धोद्यद्ब्रजशशिकरन्यासवपुषाम् ॥
तदास्तां मस्त मे सकलकलुषोन्मेषि रुचिरं
चिरं स्वाचार्याणां चरणमरुणं भूरिकरुणम् ॥ ३ ॥
सद्वालिसेवितौ वन्दे पराऽऽगमहितौ मृदू ॥
अरविन्दरुचां चोरौ चरणौ विठ्ठलेशितुः ॥ ४ ॥
श्रीमद्बालमुकुन्दसुन्दरवपुःस्पर्शेन सानन्दतां
नीतो नित्यमहं महं च महतामर्हं जडोऽप्यापितः ॥
यैर्मन्त्रानुपदिश्य तान्हरिरतेर्दाने स्वतन्त्रान्सदा
गोस्वामिव्रजवल्लभाभिधगुरून् मातामहान्स्वान् भजे ॥ ५ ॥

श्रीमच्चक्रधराऽऽस्यचन्द्रिरदपो वाचयकोराधिरा-
दुर्वादोद्धतगर्वपर्वतपविप्रायप्रचण्डोक्तयः ॥
श्रीमद्विठ्ठलनाथनामविभवो गोस्वामिवर्याः सदा
जीयासुः कुविदां विदारणकृते प्राभञ्जनो यैः कृतः ॥ ६ ॥
नृणां ये व्यामोहं मथितमतयो हन्त यतयो
वहन्ते वाग्जालैर्जगति कलिकालधिवलैः ॥
समस्ताः मोदन्तामिह सहसा तैर्यविभुवरै-
र्धेयं कुर्मेऽन्यो वचसि पुनराहोपुरुषिकाम् ॥ ७ ॥
सत्पक्षपातिनो हंसा नूनं नालीकवल्लभाः ॥
गुणं गृह्णीत मा दोषं नीरक्षीरविवेकिनः ॥ ८ ॥
मार्त्तण्डेक्षणसंकटां घनघटां क्षोदैः क्षिपन्ती क्षणा-
च्छिद्रानाप्यदर्शनिं सहस्रनयनं निर्गर्वयन्ती स्वतः ॥
पुष्णन्ती हरिभावमात्मजमसावुच्छ्वासयन्ती जना-
ञ्जीयान्मारुतशक्तिराशुगतिदा संजीवयन्ती जगत् ॥ ९ ॥

अथ श्रीपुरुषोत्तमवदनरूपश्रीमदाचार्यप्रकटिते वेदगीतासूत्रश्रीभागवतादिसिद्धे ब्रह्मवादसिद्धान्ते दोषोद्भावाभिलाषिणा केनचिद्द्वेषविशेषकषायकलुषमतिना वेषमात्रयतिनाऽधुना निबद्धं सहस्राक्षनामकं ग्रन्थं चिखण्डयिषवो गोस्वामिश्रीविठ्ठलनाथचरणाः प्रारिप्सितग्रन्थस्य निष्प्रत्यूहपरिपूर्तिप्रचारादिफलकं शिष्टाचारानुमितश्रुतिबोधितकर्त्तव्यताकं श्रीपुरुषोत्तमध्यानलक्षणं मङ्गलमाचरन्ति—वृन्दारण्येत्यादिना ॥ महस्तेजः पुरुषोत्तमरूपं भावये ध्यायामीति संबन्धः ॥ "अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते ॥ भारूपः सत्यसंकल्पः ॥ परं ज्योतिरुपसंपद्य येन स्वरोचिषा विश्वं रोचितं रोचयाम्यहम् ॥ ज्योतिश्चरणाभिधानात्" इत्यादिश्रुतिस्मृतिन्यायेभ्यः परस्य महोरूपत्वं स्पष्टम् ॥ एतेन "प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात्" इत्यधिकरणसिद्धस्वधर्माभेदोऽपि दर्शितो ज्ञेयः ॥ मह्यत इति महः ॥ 'मह पूजायां' असुन्, तेन सर्वोत्तमत्वं बोधितम् ॥ "पुरुषान्न परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिः" इति कठश्रुतेः ॥ "अक्षरात्परतः परः" इति मुण्डकश्रुतेः ॥ 'मत्तः परतरं नान्यदि'त्यादिस्मृतिभ्यः ॥ "परमतः" इति न्यायाच्च ॥ भावना ध्यानम् ॥ 'नचाभावयतः शान्तिरशान्तस्य कुतः सुख'मिति परमानन्दलाभार्थं तस्याऽऽवश्यकत्वम् ॥ परमानन्दप्राप्तिरूपफलस्य कर्तृगामित्वविवक्षणादात्मनेपदम् ॥ कीदृशं मह इत्याकाङ्क्षायां लौकिकतेजसो व्यवच्छेत्तुमाहुः—वृन्देत्यादि ॥ यत्र वृन्दावनं नामवनं कामदुघैर्द्रुमैः ॥ मनोरमनिकुञ्जाढ्यं सर्वर्तुसुखसंयुतम्' इति वक्ष्यमाणबृहद्वामनादिवाक्येभ्यो वृन्दावनसंबन्धिनो ये निकुञ्जास्तैः मञ्जुनि मनोरमे भवने स्वधामनि तद्रूपे वा मञ्जुभवने सदा देदीप्यमानं अतिशयेन प्रकाशमानम् ॥ दीप्यतेर्यङि द्वित्वे हलादिशेषे पूर्वखण्डगुणे च शानच् ॥ "न यत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः । तमेव भान्त-

मनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति" इति मुण्डकश्रुतेः ॥ कठवल्लीषु तु 'न तत्र' इति पाठः ॥ स्वधामनि स्थितिस्तु "यत्रैतत्पदमवभाति भूरि' 'यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन्' 'तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः' 'सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ आविस्संनिहितं गुहाचरं नाम महत्पदमत्रैतत्समर्पितं" इत्यादिबह्वृच-तैत्तिरीयकठमुण्डकादिश्रुतिभिः ॥ 'यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥ न तद्भासयते सूर्यं' इत्यादिस्मृतिभिः ॥ 'विष्णोर्धाम परं साक्षात् ॥ स्वधामनि ब्रह्मणि रंस्यते मन' इत्यादि-पुराणवचनैश्च निर्विचिकित्सैव ॥ सदेति कालपरिच्छेदराहित्यम् ॥ द्वादशस्कन्धचतु-र्थाध्याये'न तस्य कालावयवैः परिणामादयो गुणा'इत्युपक्रम्य 'तन्मूलभूतं पदमामनन्ती'ति स्मरणात्, कालस्यापि तत एवोत्पत्तेश्च ॥ इदं यथा तथा सहस्राक्षतृतीयश्लोकखण्डने प्रपञ्चयिष्यामः ॥ 'योगास्त्रयो मया प्रोक्ता नृणां श्रेयोविधित्सया ॥ ज्ञानं कर्म च भक्तिश्च नोपायोऽन्योऽस्ति कर्हिचित्' इत्येकादशे भगवद्वाक्यान्मार्गत्रयस्य साधनतः फलतश्चोप-योगं दर्शयिष्यन्तः प्रथमं भक्तिमार्गस्य निष्कर्षमाहुः—भक्त्येति ॥ भक्त्यैव आस्वाद-यितुं शक्यो लसन् शोभमानो यो रसः "रसो वै सः' 'आनन्दं ब्रह्मण" इत्यादिषु श्रावितो निरवध्यानन्दस्तस्यैकं अद्वितीयं सदनं स्थानम् ॥ भक्त्यैकास्वाद्यत्वन्तु छान्दोग्यकैवल्या-दिषु "ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति' 'श्रद्धाभक्तिध्यानयोगादवेहि" इत्यादिश्रवणात् 'पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया' 'नाहं वेदै'रित्युपक्रम्य 'भक्त्या त्वनन्यया शक्य' इति स्मरणात् 'भक्त्याहमेकया ग्राह्यः', 'भक्त्यैव तुष्टिमभ्येति विष्णुर्नान्येन केनचित्,' 'प्रीयते-ऽमलया भक्त्या हरिरन्यद्विडम्बन'मित्यादिपुराणाच्च ॥ आनन्दस्यैकसदनत्वं तु तदानन्दांशत एवान्येषामानन्दवत्तायाः 'तस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति एष ह्येवान-न्दयाति" इत्यादावाम्नानात् ॥ स्पष्टं चेदं चतुर्लक्षण्यां 'तद्धेतुव्यपदेशाच्चे'त्यादौ ॥ कर्ममार्ग-निष्कर्षमाहुः—सेव्यं सदा सज्जनैरिति ॥ 'सद्भावे साधुभावे चे'त्याद्युक्तजनैर्दैवसर्गो-त्पन्नैरिति यावत् ॥ निरन्तरं सेवितुं योग्यं शक्यं च ॥ 'मामप्राप्यैव कौन्तेये'त्यासुराणा-मनधिकारस्मरणात् ॥ एतेन "अतो बुध आभजेत भक्त्यैकयेशं गुरुदेवतात्मा', 'गृहशुश्रूषणं मह्यं दासवद्यदमायया । सर्वलाभोपहरणं" इत्याद्येकादशवाक्यसिद्धा वनुजवित्तजसेवाऽ-वश्यकर्तव्यत्वेन दर्शिता ॥ श्रौतस्मार्तकर्माण्यपि तत्तद्रूपस्य भगवत एव सेवेयमिति बुद्ध्या-ऽवश्यकर्तव्यानीति बोधितम् ॥ तेन कर्ममार्गनिष्कर्षो व्याख्यातः ॥ 'कर्माण्येकं तस्य देवस्य सेवे'त्युक्तेः ॥ ज्ञानमार्गस्य निष्कर्षमाहुः—वेदान्तेति ॥ विद्यते ज्ञायते तत्त्वमेभिरिति वेदाः धर्मब्रह्मप्रतिपादकापौरुषेयवाक्यानि ॥ 'हलश्चे'ति घञ् ॥ तेषामन्तो निश्चयोऽत्रेति वेदान्ताः ॥ 'वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्था' इति वेदार्थनिश्चयं प्रति वेदान्तविज्ञानस्य हेतुत्व-श्रवणात् ॥ यद्वा वेदस्यान्ताः शिरोभागाः ॥ 'ऋचां मूर्धानं यजुषामुत्तमाङ्गं साम्नां शिरोऽ-थर्वणां मुण्डमुण्डम्" इति कौषीतकिश्रुतेः ॥ उपनिषद इत्यर्थः ॥ तेषां एकेन केवलेन ॥ 'एके मुख्यान्यकेवला'इत्यमरः ॥ विचारेण युक्तिभिः परिचिन्तनरूपमननेनैव वेदितुं शक्यम् ॥ शाकल्यब्राह्मणे "अगृह्यो नहि गृह्यते" इत्यादिना प्रमाणान्तरप्रवृत्तिं प्रति-षिद्ध्य "तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि" इत्युपनिषन्मात्रप्रवृत्तेः प्रतिप्रसवात् ॥ मननस्याव-

इयकत्वं तु "तस्यैव भयं विदुषो भवति" इत्यानन्दवल्लीश्रुतेः ॥ **अमलं** निर्दोषं प्राकृतधर्मानाश्रयमिति यावत् ॥ स्पष्टमिदं तृतीयस्य द्वितीयचरणे "प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः" इत्यत्र ॥ भक्ताश्रयत्वमाहुः—**गोपीजनानन्दकृदिति** ॥ गोपालतापनीयासुदेवाद्युपनिषत्प्रसिद्धा, गोपनोपयोस्याधिदैविकशक्तयो गोपीजनः ॥ एतच्च पञ्चरात्रेऽपि प्रपञ्चितम् ॥ तेषां परमभक्तत्वादानन्दकृत् ॥ नवमस्कन्धे 'अहं भक्तपराधीन' इत्यादिसंदर्भात् ॥ तनुजवित्तजसेवाया अवान्तरफलद्वयं विशेषणद्वयेनाहुः—**भक्तानामित्यादि** ॥ भक्तानां 'भज इत्येष वै धातुः सेवायां परिकीर्तितः ॥ तस्मात्सेवा बुधैः प्रोक्ता भक्तिः साधनभूयसी'ति गारुडवाक्यात् सेवाकर्तॄणां भवं संसारं भनक्तीति भवभञ्जनस्तम् ॥ भञ्जो आमर्दने ॥ पवनस्यन्दनादिशब्दवद् 'बहुलमन्यत्रापि' (पा० २ सू. १८) इत्यौणादिकसूत्रेण युच् ॥ 'यत्पादपोतेन महत्कृतेन कुर्वन्ति गोवत्सपदं भवाब्धि'मित्याद्युक्तेर्युक्तमेतत् ॥ तथा भक्तानामात्मनि प्रपञ्चे चाद्वैतब्रह्मत्वस्फोरणेन **भयहरम्** ॥ तथा च पुरुषविधब्राह्मणे "सोऽबिभेत्तस्मादेकाकी बिभेति सहाऽयमीक्षाञ्चक्रे यन्मदन्यन्नास्ति कस्मान्नु बिभेमीति तत एवाऽस्य भयं वीयाय कस्माद्ध्यभेष्यत् द्वितीयाद्वै भयं भवति" इति ॥ एकादशस्कन्धेऽपि 'भयं द्वितीयाभिनिवेशतः स्यादीशादपेतस्य विपर्ययोऽस्मृतिः ॥ तन्माययातो बुध आभजेत भक्त्यैकयेशं गुरुदेवतात्मे'त्याद्यनुसन्धेयम् ॥ एतेन 'ततः संसारदुःखस्य निवृत्तिर्ब्रह्मबोधन'मिति श्रीमदाचार्योक्तं तनुजवित्तजसेवाया अवान्तरफलद्वयं संगृहीतं ज्ञेयम् ॥ अत्र विशेषस्तु मदीये वेदान्तचिन्तामणौ पञ्चदशप्रकरणे द्रष्टव्यः ॥ तथा भव्यं कल्याणगुणपूर्णम्, अप्राकृतनिखिलधर्मरूपमिति यावत् ॥ "आह च तन्मात्रं" इति ब्रह्मसूत्रात् ॥ अत्र विस्तरस्तृतीयस्य द्वितीये पादे भाष्ये प्रकाशे चावधेयः ॥ किंच तत्तद्धर्मरूपेण तत्तत्फलरूपेण च भवतीति भव्यम् ॥ 'भव्यगेय–' इत्यादिना साधुः ॥ 'भक्तानां भयभञ्जन'मित्यादिविशेषणत्रयेण भक्तिज्ञानकर्ममार्गाणां फलान्यपि द्योतितानि ॥ अत्र वेदान्तरूपं प्रमाणं तत्प्रमेयं ब्रह्मस्वरूपं भक्त्यादिरूपं साधनं निरवध्यानन्दास्वादलक्षणं फलं च संक्षेपेण दर्शितमिति व्यासदर्शनानुरोधी सर्वोऽपि शास्त्रार्थः संगृहीतः ॥ तेनैव मङ्गलस्य वस्तुनिर्देशात्मकत्वमपि फलितम् ॥ 'आशीर्नमस्क्रिया वस्तुनिर्देशो वापि तन्मुख'मिति मङ्गलस्य त्रैविध्याङ्गीकारात् स्वस्य भक्तत्वात् 'भक्त्यास्वाद्ये'त्यादिना प्रत्यगाशीरपि ध्वनिता ॥ नमस्क्रियारूपं त्वग्रिमश्लोके सेत्स्यति ॥ शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ 'सूर्याश्वैर्मसजास्ततः सगुरवः शार्दूलविक्रीडित'मिति वृत्तरत्नाकरे तल्लक्षणात् ॥ १ ॥

> **नमामि मथुराधिपं सकलवल्लवीवल्लभं**
> **विचित्रवनमालया लसितपीतपट्टाम्बरम् ॥**
> **किरीटमणिमेखलाकटककुण्डलैर्मण्डितं**
> **समुल्लसितराधया नवनिकुञ्जतल्पे स्थितम् ॥ २ ॥**

एवं वेदादिप्रमितं पुरुषोत्तमस्वरूपं स्मृत्वा विस्पष्टस्वेष्टदेवतानमनलक्षणं मङ्गलमाचरन्ति—**नमामि मथुराधिपमिति** ॥ भगवति जीवैर्नमनस्यैव कर्तुं शक्यत्वात्

'नमामी'त्यारम्भ एवोक्तम् ॥ "नमस्कृत्य हि यसीयाँसमुपचरन्ति" इति तैत्तिरीयश्रुतेः ॥ 'किमासनं ते गरुडासनाये'त्यादौ परितोषणक्षमस्य साधनान्तरस्यादायत्वस्मरणाच्च ॥ अत एव श्रीमदाचार्याः सर्वत्र नमनवाचकं पदमादावेव प्रयुञ्जते ॥ नमनं च प्रह्वीभावः, स च मत्तस्त्वमुत्कृष्टस्त्वत्तोऽहमपकृष्ट इत्यनुसंधानपूर्वकः कायादिव्यापारः ॥ विस्तरस्तु 'नमो भगवते तस्मा' इत्यत्रावरणभङ्गादाववधेयः ॥ मधुराधिपं श्रीमथुरेशाख्यं श्रीमदाचार्यसेव्यं श्यामचतुर्भुजाकृति स्वयमभिव्यक्तं भगवत्स्वरूपम् ॥ कीदृशं तम् ? ॥ सकलवल्लवीवल्लभं सकलाः सर्वाः कलाभिश्चातुर्यैः सहिता वा या वल्लव्यो गोप्यः ॥ 'गोपगोपालगोसंख्यगोधुगाभीरवल्लवाः' इत्यमरः ॥ पुंयोगलक्षणो ङीप् ॥ ता वल्लभा यस्य तम् ॥ 'नायं श्रियोऽङ्ग उ नितान्तरतेः प्रसाद' इत्यादिवाक्येभ्यः ॥ तासां वा वल्लभम् ॥ इदं च गोपालविद्यायां तद्विवरणरूपपञ्चरात्रभागादिषु च प्रसिद्धम् ॥ अथवा सकलेत्यत्र कलया भगवद्रूपया लक्ष्म्या सहिताः सकलाः, रमावेशयुक्ता इति यावत्; अन्यथा भगवत्संबन्धायोगात् ॥ इदं च 'रेमे रमेशो व्रजसुंदरीभि'रित्यत्र सुबोधिन्यां स्पष्टम् ॥ लक्ष्म्याः कलात्वं तु कूर्मपुराणे प्रथमाध्याये इन्द्रद्युम्नेतिहासे 'तस्यैवं वर्तमानस्य कदाचित्परमा कला ॥ स्वरूपं दर्शयामास दिव्यं विष्णुसमुद्भवम् ॥ दृष्ट्वा प्रणम्य शिरसा विष्णोर्भगवतः प्रभाम्' इत्यादिना 'एवमुक्ताथ विप्रेण देवी कमलवासिनी' इत्यन्तेन दर्शितम् ॥ मध्ये 'न मे नारायणाद्भेदो विद्यते हि विचारतः ॥ तन्मयाहं परंब्रह्म स विष्णुः परमेश्वर' इति तस्या भगवदभेदोऽप्युक्तः ॥ अतो बृहद्वामनपुराणादौ प्रसिद्धं वरदानं सार्थकयितुं स्वाभिन्नपरमलक्ष्म्यावेशाद्ब्रह्मविदृष्टान्यायेन स्वात्मकत्वं तासां संपाद्य ताभिः समं रमणं तद्वल्लभत्वं च युक्तमेव ॥ विचित्रेति ॥ विशेषेण चित्रा, 'स्वमायां वनमालाख्यां नानागुणमयीं दध'दिति द्वादशस्कन्धवाक्याद्द्भुता विविधवर्णयुक्ता वा ॥

'चित्राखुपर्णीगोडुम्बासुभद्रादन्तिकासु च ॥ मायायां सर्पनक्षत्रे नदीभेदेषु च स्त्रियाम् ॥ तिलकालेऽन्ययोः क्लीबं कर्बुराद्भुतयोरपि ॥ तद्युक्तयोस्त्वन्यलिंग'मिति मेदिनी ॥ यद्वा चितं बुद्धिं त्रायत इति चित्रा ॥ 'प्रेक्षोपलब्धिश्चित्संविदि'त्यमरः ॥ विशेषेण चित्रा बुद्धित्रात्री ॥ श्रीसुबोधिन्यां 'बर्हापीड'मित्यादिश्लोकविवरणे वनमालायाः कीर्तिमयत्व-निरूपणात् ॥ अथवा विभिः पक्षिभिर्भ्रमरैश्चित्रा 'मधुव्रतव्रातविघुष्टया स्वया विराजितः श्रीवनमालया हरि'रित्यादिवर्णनात् । तादृशी या वनमाला तया लसितं पीतपट्टरूपं अम्बरं यस्य तम् ॥ किरीटेत्यादि ॥ इदं कौतुभादेरुपलक्षणम् ॥ एतेन 'तमद्भुतं बालकमम्बु-जेक्षण'मित्यादिश्लोकद्वयेन निरूपितं स्वरूपमत्रापि प्रदर्शितम् ॥ मधुराधिपेति नाम्नैव चतुर्भुजत्वसायुधत्वादेर्लाभात् ॥ सान्द्रपयोदसौभगत्वं ध्वनयन्ति—समुल्लसितेति ॥ सम्यगुल्लसिता ॥ यद्वा मुदा सहिता समुत्, सा चासौ लसिता शोभिता चेति ॥ शीतोष्णं स्निग्धोष्णमित्यादिवद्वत्तरपदार्थस्य विशेष्यत्वविवक्षया समासः ॥ सा चासौ राधा चेति वा ॥ सहार्थकपदयोगाभावेऽपि 'वृद्धो यूना' इति ज्ञापकात् सहार्थविवक्षया तृतीया ॥ नव्यास्तु 'सहयुक्ते प्रधान' इत्यत्र युक्तपदादेवायमर्थो लभ्यत इत्याहुः ॥ दृश्यन्ते चैवंविधा भोजराजादीनां प्रयोगाः—'रामे विदेहसुतया तरमूलसंज्ञमंतःपुरं विशति

लक्ष्मणसौविदल्ल'मित्यादयः ॥ तेनाप्रयुक्तत्वशङ्काप्यपास्ता ॥ अथ च राधा विद्युत् ॥ 'राधा विशुद्धिशाखयोः । विष्णुकान्तामलक्ष्योश्च गोपीवेषविशेषयो'रिति हैमः ॥ श्लेपमहिम्ना समुल्लसितविद्युत्साहित्यघोघनेन सम्यङ्मेघलक्ष्मीर्ध्वनिता भवति ॥ नवेति ॥ नवं तात्कालिकल्पितत्वादम्लानं निकुञ्जसंबन्धि अर्थात् पुष्पादिमयं यत् तल्पं शयनीयं तत्र स्थितम् ॥ यद्वा नवनं स्तवनम् ॥ णु स्तुतौ, नवमस्यास्तीति नवनी, पक्ष्यादिकर्तृकभगवत्स्तुतिविशिष्टः कुञ्जः ॥ 'शृण्वन्ति मीलितदृशो विगताऽन्यवाच' इत्यत्रान्यपदेन भगवदुपयोगिवागत्यागबोधनात् ॥ अथवा नवनी स्वयं स्तुतिविषयः कुञ्जः, तलवकारब्राह्मणे-"तद्ध तद्वनं नाम तद्वनमित्युपासितव्यं" इति भगवत एव लीलावनत्वेनोपासनाश्रवणात् ॥ यद्वा नवनि स्तुतिविषयः यत्कुञ्जतल्पं तत्र ॥ भगवत्पर्यङ्कस्य कौषीतकिब्राह्मणे अमितौजस्त्वाख्यानात् ॥ तथा हि—तत्र चित्रगाङ्ग्यायन्युपाख्याने (अ० १ खण्ड ३) "अपराजितमायतनमिन्द्रप्रजापती द्वारगोपौ विभुप्रमितं विचक्षणाऽऽसन् ह्यऽमितौजाः पर्यङ्कः" इति ॥ तथा (अ० १ खण्ड ५) "स आगच्छत्यमितौजसं पर्यङ्कं स प्राणस्तस्य भूतं च भविष्यच्च पूर्वौ पादौ श्रीश्चेरा चापरौ" इत्यादि श्रूयते॥ अत्र नमनोक्त्या प्राधान्येन कायिकः प्रह्वीभावः ॥ पूर्वश्लोके भावनोक्त्या मानसः सः ॥ वाचिकस्तु श्लोकद्वयपठनादेव सिद्धः ॥ तेन 'मनः स्मरेतासुपतेर्गुणानां गृणीत वाक्कर्म करोतु काय' इत्यादिषष्ठस्कन्धादिवाक्यसंमतः कायादित्रयस्य भगवदुपयोगोऽत्र दर्शितः ॥ पृथ्वी वृत्तम् ॥ 'जसौ जसयला वसुग्रहयतिश्च पृथ्वी गुरु'रिति तल्लक्षणात् ॥ २ ॥

नत्वा श्रीवल्लभाधीशान् प्रभून् श्रीविट्ठलेश्वरान् ॥
तद्वचःखण्डनाभासं खण्डयामि यथाक्रमम् ॥ ३ ॥

एवं भगवन्तं नत्वा "यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ॥ तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः" ॥ "आचार्यवान्पुरुषो वेद" इत्यादिश्वेताश्वतरच्छान्दोग्यादिश्रुतिभिराचार्यभक्तेरावश्यकत्वाच्छ्रीमदाचार्यश्रीविट्ठलाचार्यनमनलक्षणं मङ्गलमाचरन्तः स्वचिकीर्षितं प्रतिजानते-नत्वेति ॥ नमनार्थकपदस्यारम्भ एव प्रयोगोऽभिसंधिस्तूक एव ॥ श्रीवल्लभाधीशान्नत्वा तथा प्रभून् सर्वविधफलदाने प्रभवतः ॥ विदा ज्ञानेन ठान् शून्यान् लान्त्यनुगृह्णन्तीति विट्ठलाः, ते च ते ईश्वराः सर्वसमर्थाश्च तान्नत्वा ॥ तद्वच इति ॥ तेषां निर्दिष्टपूर्वाणां श्रीमदाचार्याणां श्रीविट्ठलेश्वराणां च वचसां खण्डनस्य आभासम् ॥ ईश्वरवाचां वास्तविकखण्डनस्यासंभवादाभासपदम् ॥ यथाक्रमम् क्रममनतिक्रम्य खण्डयामि ॥ पूर्वं श्रीमदाचार्यवचसां खण्डनमनन्तरं श्रीविट्ठलाचार्यवचसां तस्य तदिति क्रमः ॥ यद्यपि प्रथमभागे समर्थ्यमानः शुद्धाद्वैतमार्तण्डो न श्रीमदाचार्यकृतस्तथापि तत्प्रतिपाद्यः शुद्धाद्वैतपदार्थः श्रीमदाचार्योक्त एव समर्थ्यते ॥ तत्र तत्र दूषिता अणुभाष्यभागा अपि समर्थ्यन्त एवेति श्रीमदाचार्यवचसां मण्डनमविवादम्॥ द्वितीयभागे तु स्पष्टमेव श्रीविट्ठलेश्वरचरणविरचितं विद्वन्मण्डनं मण्ड्यते ॥ यद्वा यथाक्रमम् येन क्रमेण खण्डनाभासः प्रवृत्तस्तेनैव क्रमेण खण्डयामि ॥ एतेन साकल्येन चिखण्डयिषा बोध्यते ॥ श्रीमदाचार्यादिवचस्सु निर्दूषणतायाः स्वयं सम्यग्ज्ञातत्वेऽपि परेषां तत्र

व्यामोहधारणार्थं ग्रन्थारम्भ इति क्रियाफलस्य परगामित्वात्परस्मैपदम् ॥ एतेन प्रयोजनमदर्शि ॥ तद्वचस्समर्थनरूपो विषयोऽप्यवाबोधि ॥ तेनैव तज्जिज्ञासुरधिकारी प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावस्सम्बन्धश्चास्फोरीत्यनुबन्धचतुष्टय स्पष्टम् ॥ ३ ॥

शुद्धाद्वैतविभाकरस्य किरणैः प्रोद्बोधितान्सज्जनान्
विद्वन्मण्डनमण्डितान्बुधवरानालोक्य कोऽप्यासुरः ॥
व्यातेनेऽभ्रतम पविं च युगपत्स्रष्टु सहस्रेक्षण
शक्तस्तद्द्वितयस्य नाशनविधौ प्राभञ्जनस्तन्यते ॥ ४ ॥

उत्तरार्द्धोक्तार्थं स्वय स्पष्टयन्ति–शुद्धाद्वैतेति ॥ शुद्धाद्वैतमेव विभाकरः सूर्य ॥ मयूरव्यसकादित्वात्समास ॥ अथवा शुद्धाद्वैतस्य विभाकर इव विभाकरस्तत्प्रकाशक शुद्धाद्वैतमार्तण्डाख्यो ग्रन्थस्तस्य किरणै तत्तादात्म्यापन्नैस्पदेदै प्रोद्बोधितान् सर्वांशतो निरस्तमोहनिद्राकान् सज्जनान् साधुभावप्रशस्तकर्मयज्ञतपोदानस्थित्यादिसपन्नान् ब्रह्मास्तित्वज्ञानादास्तिकान् ॥ 'सद्भावे साधुभावे चे'त्यादिगीतोक्त्या "अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद सन्तमेन ततो विदु"रिति इति ब्रह्मवल्लीश्रुत्या चेद लभ्यते ॥ तथा ॥ विद्वदिति ॥ विदुषामुचितेन मण्डनेन वस्त्राभरणादिना अथ च विद्वन्मण्डनाख्येन ग्रन्थविशेषेण मण्डितान् ॥ मनुष्यो य प्रातरुत्थाय प्रथम शरीरकार्यैण्वाह्निक तत आभरणादिना मण्डन च करोतीति प्रसिद्धम् ॥ दशमस्कन्धोक्तभगवदाह्निकेऽप्येष क्रमो दृश्यते ॥ तथात्रापि प्रथम मार्तण्डाभ्यासेऽज्ञाननिवृत्त्या भगवत्सेवादौ प्रवृत्ति , ततो बुद्धिदार्ढ्ये विद्वन्मण्डनाभ्यासः इति क्रमिकाण्येव विशेषणानि ॥ बुधवरान् पण्डित श्रेष्ठान् दैवसर्गोत्पन्नान् ॥ 'बुधो वृद्धौ पण्डितेऽपी'त्यमर ॥ अथ च देववरान् 'ज्ञातृचान्द्रिसुरा बुधा'इति क्षीरस्वामी ॥ प्रयुञ्जते चैनमुभयार्थं श्रीहर्षोदय -'तथाद्रियन्ते न बुधा सुधामपी'ति ॥ एतेन बहुषु कोशेषु व्युपसर्गरहितबुधशब्दस्य देवपर्यायस्यानुपलम्भेऽप्यदोष ॥ आलोक्य दृष्ट्वा कोऽपि अनिर्दिष्टनामक ॥ भगवदवतारमहानुभावनिन्दकत्वात्तस्य साक्षान्नाम्नो न निर्देश ॥ यद्वा कोपीति दीर्घान्तच्छेद ॥ पूर्वोक्तान्दृष्ट्वा कोपी क्रोधवान् आसुर तत्सर्गोत्पन्न अथ च दैत्य अभ्रतम मार्तण्डस्याच्छादनार्थं मेघान्धकारविस्तार विद्वन्मण्डनापकारार्थं पविं वज्र च युगपत् एककालावच्छेदेन स्रष्टु सहस्रेक्षण एतन्नामक ग्रन्थं, अथ च इन्द्र व्यातेने ॥ स्वार्थार्थं तस्य तथाकरणमिति बोधनार्थमात्मनेपदम् ॥ असुरा हि देवाभ्युदयासहिष्णुतया युद्धादौ मायया मेघविस्तारादिक प्रदर्शयन्तीति पुराणेष्वपाणिपिहितम् ॥ व्यातेन इत्युक्तया तत्कल्पितो मायिकोऽसौ सहस्राक्ष ॥ वास्तवे देवेन्द्रे मार्तण्डादिविरोधबुधविरोधभगवद्विरोधानामनुपपत्ते ॥ अतस्तत्खण्डनमुचितमेवेति ज्ञाप्यते ॥ एतदेव प्रतिजानन्ति–शक्त इत्यादिना ॥ तद्द्वितयस्य सहस्राक्षभागद्वयस्य अथ च वास्तवाभ्रान्धकारवज्रयोर्द्वयस्य नाशनविधौ ॥ 'देवदत्तस्य गुरुकुल'मि-

त्यादिवत्सित्यसापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात्समासः ॥ युगपदित्यत्राप्यनुवर्तते ॥ एकहेलया नादानविधाने प्राभञ्जनः प्रबलपवनः ॥ वस्तुतस्त्वेतन्नामको ग्रन्थस्तन्यते ॥ प्रकर्षेण भनक्तीति प्रभञ्जनो वायुः ॥ 'बहुलमन्यत्रापी'ति युच् ॥ 'नभस्वद्वातपवनपवमान-प्रभञ्जना'इत्यमरः ॥ प्रकर्षतो भञ्जकत्वाधयत्वमर्थसिद्धम् ॥ प्रभञ्जन एव प्राभञ्जनः ॥ प्रज्ञादेराकृतिगणत्वात्स्वार्थिकोऽण् ॥ ग्रन्थपक्षे प्रकर्षेण भञ्जनं खण्डनं तत्संबन्ध्ययं प्राभञ्जनः ॥ 'तस्येद'मित्यण् ॥ यद्वा प्रकर्षेणासमन्तात् भनक्ति खण्डयतीति तथा ॥ पूर्वोक्तो युच् ॥ 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति ल्युट् वा ॥ अथवा प्राभज्यते वादिपक्षोऽनेनेति तथा ॥ 'करणाधिकरणयोश्च' इति ल्युट् ॥ खण्डने प्रमाणयुक्तिपुरस्सरत्वं प्रशब्दार्थः ॥ परोक्तदूषणानवद्येष्व क्षाद्यर्थः ॥ किंचैवमैतिहासिका वदन्ति-भगवत्कार्यसाधकं संसारसमानापारपारावारप्लवनप्रभुं मूर्त्तमिव भगवद्भावं हनूमन्तं मार्त्तण्डद्वेष्यसुरस्य वचनात्सहस्राक्षो वज्रेण हनुदेशे ताडयामास ॥ ततो मूर्च्छितं पतन्तं तं वहमानः पवमानः पुरन्दरमानभङ्गाय गिरिवर्यस्य गुहां न्यविशत ॥ ततो निरुच्छ्वासं विश्वमनु-ग्राहको वेदगर्भः स्ववाचा सहस्राक्षस्य दोषं प्रकाश्य जगत्प्राणं च प्रणुत्य प्रभञ्जनप्रचा-रार्थं स्वयं भगवद्भक्ताऽपराधिनं वृत्रहणं मार्त्तण्डप्रमृतिदैववर्गं चादाय तामेव क्षमाधर-गुहां प्रविश्य समीरणं प्रसादयंस्तदुरसंगसंगतं सर्वासुरगर्वापहं भगवद्भक्तिमयमूर्त्तिं हनूमन्तं पुनरुदजीजिवत् ॥ अथ वेदगर्भप्रसादिमप्रभञ्जनप्रचाराद् सर्वेषां सुखं सहस्रा-क्षस्य मदभङ्गश्चाभूदिति ॥ तदेतत्प्रायेण सर्वमेवात्राऽपि संगच्छत इति युक्ततमं 'प्राभञ्जन' इत्यभिधानम् ॥ एतद्वाल्मीकीयरामायणस्योत्तरकाण्डे पञ्चत्रिंशत्षट्त्रिंशसर्गयोः किष्कि-न्धाकाण्डे षट्षष्टितमसर्गे च प्रसिद्धम् ॥ तत्र हि किष्किन्धाकाण्डे (सर्ग० ६६ श्लो० २५-२६) हनूमन्तं प्रति जाम्बवान्-'ततस्त्वां निहतं दृष्ट्वा वायुर्गन्धवहः स्वयम् ॥ त्रैलोक्यं भृशसंक्रुद्धो न ववौ वै प्रभञ्जनः ॥ संभ्रान्ताश्च सुराः सर्वे त्रैलोक्ये क्षुभिते सति ॥ प्रसादयन्ति संक्रुद्धं मारुतं भुवनेश्वरा' इति प्रभञ्जनशब्दोक्तिपूर्वकमाह उत्तरकाण्डे च (सर्ग ३५ श्लो० ५९-६० ६१) 'पुत्रस्तस्यामरेशेन इन्द्रेणाद्यनिपातितः ॥ राहोर्वचनमास्थाय ततः स कुपितोऽनिलः ॥ अशरीरः शरीरेषु वायुश्चरति पालयन् ॥ शरीरं हि विना वायुं समतां याति दारुभिः ॥ वायुः प्राणः सुखं वायुर्वायुः सर्वमिदं जगत् ॥ वायुना वा संपरित्यक्तं न सुखं विन्दते जगत् ॥ अद्यैव च परित्यक्तं वायुना जगदायुषा ॥ अद्यैव ते निरुच्छ्वासाः काष्ठकुड्योपमाः स्थिता' इति प्रजापतिना वायुस्तुतिर्दर्शिता ॥ तैत्तिरीयोपनिषच्छान्तिपाठादिषु श्रुतिभागे-ष्वपि "नमो ब्रह्मणे ॥ नमस्ते वायो ॥ त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि ॥ त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्म वदि-ष्यामि" इत्यादिरूपा तत्स्तुतिर्दृश्यत एव ॥ ग्रन्थेऽपि तादृशोत्कर्षबोधनाय तथा नामधेयम् ॥ विस्तारार्थकतनोतिना स्वोत्प्रेक्षितं किमपि नोच्यते, किन्तु प्राक्तनोक्तमेव विशदीक्रियत इति प्रत्याय्यते ॥ वायुरपि प्रसरन्नेव मेघाद्यपहारे प्रभवति ॥ एतावता पूर्वश्लोको-त्तरार्द्धोदितं विशदितम् ॥ ननु सहस्राक्षकर्तुरासुरत्वं कथमुच्यत इति चेत् जगतोऽसत्य-त्वादिकथनेन महानुभावाऽस्तन्तनिन्दाद्युपक्रमारम्भेण दम्भमानमदान्वितत्वेन संन्या-सित्वेऽपि बहुराजानुसरणानुमीयमानबद्धाशापाशबन्धेन स्वाश्रमविरुद्धच्छत्रचामरसुवर्णा-

धर्मसञ्चयोपार्जनेन अहंकारबलदर्पादिवशात्तुलसीकाष्ठमालाघोटनादौ प्रद्वेषेऽभ्यसूयने प्रवृत्त्या च तन्निश्चयादिति जानीहि ॥ एतेषां धर्माणामासुरलक्षणत्वन्तु गीताषोडशाऽध्याये-"आसुरं पार्थ मे शृणु" इत्युपक्रम्य "प्रद्विषन्तोऽभ्यसूयकाः" इत्यन्तं भगवतैव प्रदर्शितमित्यलं पल्लवितेन ॥ उक्तलक्षणकं शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४ ॥

श्रीवल्लभकुलोत्पन्नानामुदयं दृष्ट्वेर्ष्यया प्रतप्यमानेन केनचिद्यति-मन्येन कृतस्य शुद्धाद्वैतमार्त्तण्डविद्वन्मण्डनयोः खण्डनाभासस्यादौ तदनुयायिना केनचित् कृतायां प्रस्तावनायामासीत्कश्चिदित्यारभ्य प्रार्थये परमात्मानमित्यन्तेन तदुत्पत्तिस्तस्य संन्यासाश्रमपरि-ग्रहप्रकारो ग्रन्थकरणे हेतुस्तत्प्रशंसा च प्रतिपादिताः ॥

अथ सहस्राक्षं खण्डयिष्यन्तो मुद्रिततत्पुस्तके ततः पूर्वनिबद्धां सहस्राक्षकृत्पक्ष-रक्षणप्रवणेन केनचित्प्रणीतां प्रस्तावनां वाच्यसामान्यचिन्तया प्रथमस्य त्यागे मानाभावात् प्रथमं दूषयितुं तदभिप्रायं तावदुपक्षिपन्ति—श्रीवल्लभकुलेत्यादिना प्रतिपादिता इत्यन्तेन ॥ ईर्ष्या अक्षमा ॥ 'अक्षान्तिरीर्ष्ये'त्यमरः ॥ हेतुत्वं तृतीयार्थः ॥ केनचिदिति नाम्नः स्वयमनिर्देशस्याशय उक्तः ॥ यतिमन्येन आत्मानं यतिं मन्यत इति तथा ॥ 'आत्ममाने खश्चे'ति खश् ॥ शित्त्वेन सार्वधातुकत्वात् श्यन् ॥ 'अरुर्द्विषदजन्तस्ये'ति मुम् ॥ नतु वस्तुतः परिव्राजको वक्ष्यमाणरीत्या तद्धर्मविरहात् ॥ 'वेणुभिर्न भवेद्यति'रिति स्मरणात् ॥ तदनुयायिनेति ॥ द्वारकां निकषा विषयविशेषनिवासिना केनचि-द्द्विजन्मना क्षत्रियमथुरादासस्य नाम्ना प्रस्तावना निरमायीति किंवदन्त्यावगम्यते ॥ स्वसिद्धान्ते शिवद्वेषाभावमादित एव स्फुटयितुं श्रीमदुमारमणेत्याद्यंशं विहाय दूष्य-भागमेव गृह्णन्ति-आसीदित्यादि* ॥ अत्र प्रेक्षावतामनायासेनोभयग्रन्थयोस्ता-रतम्यावगमाय परप्रस्तावना स स सहस्राक्षभागश्चाक्षरशो मया पृथगेवानूद्यते ॥ तदु-त्पत्तिरित्यादितच्छब्दचतुष्टयेनोक्तचरो यतिमन्यः परामृश्यते ॥ उत्पत्त्यादयश्चत्वारः प्रस्तावनाया मुख्यविषयः ॥ ग्रन्थकरणे हेतोस्तुरीयविषयत्वेऽपि तस्येति पदस्योभयत्रान्व-यार्थं मध्ये निर्देशः ॥ अन्तेऽपि प्रशंसायाः सत्त्वाच्च ॥

तत्र च प्रायेणान्योन्यं विरुद्धानि वाक्यान्यर्थान्तरप्रतिपादका-नीव लक्ष्यन्ते ॥ तथा हि—कात्यायनीकान्तकृपापात्रेऽनपत्यतापतप्त-

---

सहस्राक्ष

* श्रीमदुमारमणचरणकोकनदेषु विलसन्तु सर्वदा चेतश्चञ्चरीकास्सज्जनानामनवरता-नन्द भरपूर्णाः ॥ आसीत्कश्चिदौत्तराहोऽनेकनगनगराराभरमणीयस्य निरुपमकमलकुलसंकुल-सरस्सहस्रस्य कविविद्वन्मस्करिगणकमनीयस्य कश्मीरमण्डलस्य निकटनिवासी कात्यायनीकान्त कृपापात्रं सारस्वतो विप्रः ॥ तेन चानपत्यतापतप्तचेतसा कस्यचित्कर्मन्दिनोऽनुग्रहेण चिरा-द्दृष्टः पुत्रमुखसुधांशुः ॥ तन्मध्यात्प्राथमिकस्तनूजन्मा स्वप्रतिज्ञापालनपरेण कुरुक्षेत्रारण्य पुण्यावनिनिवासशालिने तस्मायेन यतिवर्याय समर्पितः ॥

चेतस्त्वं विरुद्धम् ॥ हेतुं विनैव परदुःखप्रहाणेच्छा कृपा ॥ सा चेत्समर्थस्येश्वरस्य यद्विषयिका जाता तत्र दुःखं सर्वथैव न संभवति ॥ अथ प्रारब्धकर्म्मणो ज्ञानेनाप्यविनाश्यत्वेन प्रबलत्वात्तज्जन्यदुःखवारणे कात्यायनीकान्तस्याप्यसामर्थ्यम् दयालोरसमर्थस्य दुःखायैव दयालुतेत्युच्यते चेदीदृशं दुःखं कर्म्मन्दिना निवारितमित्यपि विरुद्धम् ॥ यद्यप्यपूर्वे कस्मिंश्चिद्विद्वेषी तादृशसामर्थ्यं संभावितं तथापि कुरुक्षेत्रनिवासिनि शिष्याभिलाषिणि स्वरूपानन्दाभिधे लोकैर्दृष्टगुणेऽसंभावितमेव ॥

दूषयन्ति–तत्र चेत्यादिना ॥ सहस्राक्षप्रस्तावनापामासीदित्यादिना सुधांशव इत्यन्तेनोक्तं शिवकृपापात्रपुत्रत्वयत्नानुग्रहजन्यत्वलक्षणमुत्पत्तावुत्कर्षं परिहरन्ति–कात्यायनीत्यारभ्य असंभावितमेवेत्यन्तम् ॥ हेतुमित्यादि हेतुः फलं कारणं च ॥ लक्षणहेत्वोः क्रियाया इत्यादौ तथा व्याख्यानात् ॥ निरुपाधिपरदुःखप्रहाणेच्छात्वं कृपात्वम् ॥ निरुपाधित्वं च हेत्वनधिकरणवृत्तित्वम् ॥ तदेतद्बुद्धिकृत्योक्तं–हेतुं विनैवेति ॥ स्वेष्टानिष्टप्रवृत्तिनिवृत्तीच्छायाः प्राणिमात्रे सत्त्वात्तत्रातिप्रसङ्गवारणाय परपदम् ॥ प्रहाणस्य चेष्टात्वात् दयया दुःखं हापयतीत्यादिप्रयोगाच्च तत्रातिव्याप्तिवारणायेच्छापदम् ॥ समर्थस्येश्वरस्येति ॥ सिद्धान्ते शिवस्येश्वरकोटावेव निवेशाद्वादिविशेषवत्तत्र जीवत्वस्यानङ्गीकारादीश्वरपदम् ॥ एतच्च प्रहस्तवादादिषु प्रपञ्चितम् ॥ तथा च यद्यसौ शिवकृपापात्रं स्यादनपत्यत्वदुःखेन न प्रतप्येतेत्यनुकूलतर्केण तस्मिंस्तत्कृपाविरहो निश्चीयते ॥ ईश्वरस्य तद्दुःखप्रहाणेच्छासत्त्वेऽपि तदनिवृत्तावनीश्वरत्वापत्तेः सत्यसंकल्पादिश्रुतिबाधापत्तेश्च ॥ मतान्तरेण समाधिं गृह्णन्ति–अथेति ॥ अथशब्दः प्रश्नार्थः ॥ 'मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकार्त्स्न्येष्वथो अथे'त्यमरोक्तेः ॥ ज्ञानेनापीति ॥ "क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे" इत्यादिकठादिश्रुतिषु 'ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथे'त्यादिस्मृतिषु च सर्वकर्मनाशकतया प्रसिद्धेनापि ॥ अविनाश्यत्वेनेति ॥ शारीरकभाष्ये चतुर्थस्य प्रथमपादे "अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधे" इत्यधिकरणे प्रारब्धतया परिणतपापपुण्ययोर्ज्ञानेनाविनाश्यतायाः "भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा संपद्यते" इत्यधिकरणे तयोर्भोगैकनाश्यतायाश्चाङ्गीकारात्तथेत्यर्थः ॥ अतो युक्तं प्रबलत्वम् ॥ तज्जन्येत्यादि ॥ तस्य प्रारब्धजन्यमनपत्यताद्दुःखमीश्वरेणापि कृपामत्त्वेऽपि नोच्छेत्तुं शक्यमिति निगर्वं ॥ दयालोरिति ॥ अयं माधवभट्टोक्तेरनुवादः ॥ एतेन यदि स्यादीश्वरः कश्चित्फलरूप्यन्यकर्मणाम् ॥ कर्त्तारं भजते सोऽपि नह्यकर्त्तुः प्रभुर्हि स-इत्यादौ दर्शितोऽनीश्वरवाद ईश्वरस्यानत्यन्तप्रयोजनकत्वं वा प्रसज्यत इति पूर्वपक्षिणः स्वपादे कुठारः ॥ परिहरन्ति–ईदृशमित्यादि ॥ ईदृशं प्रारब्धजन्यम् ॥ कर्म्मन्दिना सन्यासिना ॥ विरुद्धं उपन्यस्तचराधिकरणादिविरुद्धम् ॥ ईश्वरेणापि तदपरोक्षज्ञानेनाप्यविनाश्ये आधुनिकसंन्यासिविशेषनाश्यतया अशक्यवचनत्वात्प्रारब्धे मनुष्य'

विशेषणाद्यखबोधकमानानुपलम्भाचेति भाव ॥ किंचैव कल्पयताऽऽधुनिकपुरुषविशेषादपि शिवस्यापकर्षो वर्णितो भवतीति तस्यैव शिवद्वेषिताऽऽपद्यते ॥ न च शिव एव मस्करिणा दापितवानिति वाच्यम् ॥ स्वयमदाने चिरमुपेक्षणे च हेत्वभावात् ॥ न च दुष्टप्रारब्धस्य भोगेन क्षयपर्यन्तमुपेक्ष्य शुभप्रारब्धोदये दत्तवानिति वाच्यम् ॥ तथासति प्रारब्धेनैव तत्सिद्धौ लाघवेन शिवकर्मन्दिनोरुभयोरप्यप्रयोजकत्वापातात् ॥ कृपान्तरापि तल्लाभसभवाच्च ॥ एव तत्कल्पनायास्तन्मतविरुद्धत्व दर्शयित्वा भक्तविशेषणप्रारब्धानधीनत्वमते कथचित्तत्समाधिमाशङ्क्य पाक्षिकोऽपि दोष परिहरणीय इत्याशयेनाह –यद्यपीति ॥ तेनैतद्वृत्तं कपोलकल्पितमेवेति द्योतितम् ॥

किंचाय संन्यासाश्रमपरिग्रहप्रकारोऽपि वर्णाश्रमधर्मप्रणेतृभिर्मनुयाज्ञवल्क्यादिभिरदर्शितोऽपूर्व एव तत्प्रदर्शितप्रकारविरुद्धश्च ॥ तथा चोक्तं याज्ञवल्क्येन 'वनाद्गृहाद्वा कृत्वेष्टिं सार्ववेदसदक्षिणाम् ॥ प्राजापत्यां तदन्ते तानग्नीनारोप्य चात्मनि ॥१॥ अधीतवेदो जपकृत्पुत्रवानन्नदोऽग्निमान् ॥ शक्त्या च यज्ञकृन्मोक्षे मन· कुर्यात्तु नान्यथा ॥२॥ मिताक्षरायां च तद्व्याख्याने "यावता कालेन तीव्रतप·शोषितवपुषो विषयकषायपरिपाको भवति, पुनश्च मदोद्भवाशङ्का नोद्भाव्यते तावत्कालं वनवासं कृत्वा तत्समनन्तर मोक्षे मनः कुर्यात् ॥ वनगृहशब्दाभ्यां तत्संबन्ध्याश्रमौ लक्ष्येते, मोक्षशब्देन च मोक्षैकफलकश्चतुर्थाश्रम·" इत्युक्तम् ॥

अथ प्रस्तावनाया तन्मध्यादित्यारभ्य समर्पित इत्यन्तेन दर्शित सन्यासाश्रमपरिग्रहप्रकारमशास्त्रीयत्वोद्भाटनेन दूषयन्ति– किंचायमित्यादि अबाधित एव बोध इत्यन्तम् ॥ मनुयाज्ञवल्क्यादिभिरिति ॥ (अ० १ श्लो० ४) 'मन्वत्रिविष्णुहारीतयाज्ञवल्क्योशनोऽङ्गिरा' इति याज्ञवल्क्याद्युक्तक्रमानुरोधात् (सहिता काण्ड २ प्र० २ अनु० १०) "यद्वै किंच मनुरवदत्तद्भेषज" इति तैत्तिरीयश्रुतिप्रशसितत्वाच्च मनो प्रथमनिर्देश ॥ तद्वचनानि तु षष्ठाऽध्याये वानप्रस्थधर्मनिरूपणोत्तर (श्लो० ३३) 'वनेषु च विहृत्यैव तृतीय भागमायुष ॥ चतुर्थमायुषो भागं त्यक्त्वा सङ्गान् परिव्रजेत् ॥ आश्रमादाश्रम गत्वा हुतहोमो जितेन्द्रिय ॥ भिक्षाबलिपरिश्रान्त प्रव्रजन् प्रेत्य वर्द्धते ॥ ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत् ॥ अनपाकृत्य मोक्ष तु सेवमानो व्रजत्यध ॥ अधीत्य विधिवद्वेदान् पुत्रांश्चोत्पाद्य धर्मत ॥ इष्ट्वा च शक्तितो यज्ञैर्मनो मोक्षे निवेशयेत् ॥ अनधीत्य द्विजो वेदाननुत्पाद्य तथा सुतान् ॥ अनिष्ट्वा चैव यज्ञैश्च मोक्षमिच्छन् व्रजत्यध ' इति ॥ अग्रेऽपि (श्लो० ८७–८८) 'ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थो यतिस्तथा ॥ एते गृहस्थप्रभवाश्चत्वार पृथगाश्रमा ॥ सर्वेऽपि क्रमशस्ते ते यथाशास्त्र निषेविताः ॥ यथोक्तकारिण विप्र नयन्ति परमा गति' मिति ॥ तथा (श्लो०–९४) 'दशलक्षणक धर्ममनुतिष्ठन्समाहित ॥

वेदान्तं विधिवच्छ्रुत्वा संन्यसेदनृणो द्विज' इति ॥ एतदेव याज्ञवल्क्येन तृतीयाध्यायेऽध्यात्मप्रकरणे संगृह्योक्तम् ॥ (श्लो० १-२) 'वनाद्गृहाद्वा कृत्वेष्टि'मिति ॥ याज्ञवल्क्यादिभिरित्यादिशब्दो ऋष्यन्तरसमुच्चायकः ॥ तथाच आचारमाधवपरार्कमदनपारिजातादिषु स्मृत्यन्तरम् 'ऋणत्रयमपाकृत्य निर्ममो निरहंकृतिः ॥ ब्राह्मणः क्षत्रियो वाथ वैश्यो वा प्रव्रजेद्गृहा'दिति ॥ कूर्मपुराणेऽपि 'अग्निनात्मनि संस्थाप्य द्विजः प्रव्रजितो भवेत् ॥ योगाभ्यासरतः शान्तो ब्रह्मविद्यापरायण' इति ॥ तथा तत्रैव 'प्राजापत्यां निरूप्येष्टिमाग्नेयीमथवा पुनः ॥ अन्तःपक्वकषायोऽसौ ब्रह्माश्रममुपाश्रये'दिति ॥ एकादशस्कन्धे च भगवान् (अ० १८ श्लो० १२-१३) 'यदा कर्मविपाकेषु लोकेषु निरयात्मसु ॥ विरागो जायते सम्यङ्न्यस्ताग्निः प्रव्रजेत्ततः ॥ इष्ट्वा यथोपदेशं मां दत्वा सर्वस्वमृत्विजे ॥ अग्नीन्स्वप्राण आवेश्य निरपेक्षः परिव्रजेत् ॥' अत्र मन्वादिवचनेषु 'ऋणानि त्रीण्यपाकृत्ये'त्यादिना ऋणत्रयापाकरणोत्तरमेव संन्यासेऽधिकारस्तदनपाकृतवतस्तत्प्रतिषेधो दुष्फलं च स्पष्टमाघुष्टम् ॥ ऋणत्रयं च तैत्तिरीया आमनन्ति (संहिताकाण्ड ६ प्र० ३ अ० १०) — "जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवा जायते ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्य एष वानृणो यः पुत्री यज्वा ब्रह्मचारिवासी" इति ॥ मन्त्रवर्णोऽपि तैत्तिरीयब्राह्मणतृतीयकाण्डसप्तमाध्याये (अनुवाक ९) "अनृणा अस्मिन्ननृणाः परस्मिँस्तृतीये लोके अनृणास्स्याम ॥ ये देवयाना उत पितृयाणाः सर्वान्पथो अनृणा आक्षीयेम" इति ॥ अन्यदपि ब्राह्मणम् ॥ तैत्तिरीयारण्यकद्वितीयाध्याये (खण्ड १५) "सर्वान् लोकाननृणोऽनुसंचरति" इति ॥ उक्तवचनेषु' त्यक्त्वा संगानि'त्यादिना दृढतरवैराग्यसंपन्नस्यैव तत्राधिकारो बोध्यते ॥ वाजसनेयिब्राह्मणेऽप्याम्नायते—"एवं चैतमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षां चरन्ति" इति ॥ तैत्तिरीयाणां नारायणोपनिषदि "वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्वाः" इति ॥ वेदान्तविज्ञानादर्थस्य सुनिश्चयोत्तरं संन्यासः श्रूयते ॥ एतदेवाभिप्रेत्य विज्ञानेश्वरो विषयकषायपरिपाकात् पुनर्भवोद्भवा भावनिश्चये प्रव्राजाधिकारं व्याचष्टे ॥ मूले 'यावता कालेनेत्यादिश्चतुर्थाश्रम' इत्यन्तो मिताक्षराग्रन्थोऽनूद्यते ॥ आश्रमसमुच्चयपक्षे

जाबालश्रुतौ च श्रूयते —'ब्रह्मचर्यं परिसमाप्य गृही भवेत् गृही भूत्वा वनी भवेत् वनी भूत्वा प्रव्रजेत्'इति ॥

श्रुतिं प्रमाणयन्ति-जाबालश्रुतौ चेति ॥ ननु नेदमैकान्तिकम् —"यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत्" इति जाबालश्रुत्या कालविलम्बनिषेधात् ॥ नचेयं श्रुतिः'तृतीयं भागमायुष' इत्यादेरनैकान्तिकत्वबोधिका वनस्थपरत्वेन संकोच्या ॥ अत एव सप्तमस्कन्धद्वादशाध्याये (श्लो० २२) 'चरेद्वने द्वादशाब्दानष्टौ वा चतुरो मुनिः ॥ द्वावेकं वा यथा बुद्धिर्न विपद्येत कृच्छ्रतः' इति पक्षान्तराणि स्मर्यन्त इति वाच्यम्; संकोचे मानाभावात् ॥ अत एव जाबाला ब्रह्मचर्यं परिसमाप्येत्यादिना समुच्चयमाम्नायानुपदं

विकल्पमप्यामनन्ति-"यदिवेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद्गृहाद्वा वनाद्वा" इति ॥ एतदेवाश्रित्य याज्ञवल्क्योऽपि 'वनाद्गृहाद्वा'इति ब्यचीक्लृपदिति चेदत्र ब्रूमः विकल्पपक्षादस्तु कथंचिद्ब्रह्मचर्यादपि प्रव्राजः परं वेदान्तश्रवणमननादिना द्रढिष्ठवैराग्यसंपन्न. स्याधीतसाङ्गवेदस्यैव वर्णिनस्तत्राधिकारो नत्वतिबाल्यात्संसारस्वरूपमविजानतोऽनधिगतवैराग्यगन्धस्यानधीताम्नायस्य ॥ एतदेव दर्शयितुं विकल्पश्रुत्यर्थं स्मरति माधवीयेऽङ्गिराः-'संसारमेव निस्सारं दृष्ट्वा सारदिदृक्षया ॥ प्रव्रजत्यकृतोद्वाहः परं वैराग्यमाश्रितः'इति ॥ तत्रैव नारदोऽपि-'प्रथमादाश्रमाद्वापि विरक्तो भवसागरात् ॥ ब्राह्मणो मोक्षमन्विच्छंस्त्यक्त्वा संगान् परिव्रजेत्'इति ॥ उक्तश्रुतावपि--"यदहरेव विरजेत्" इति वैराग्यस्यात्यावश्यकत्वमुच्यत एव ॥ विकल्पश्रुतावपि 'इतरथापदस्यार्थं वेदवेदान्तश्रवणादिना दृढतरवैराग्ये सतीति त्वदीया व्याचक्षते, नाप्यविरक्ताधिकारप्रापकं किमपि प्रमाणमुपलभामहे ॥ अनुपनीतस्यानधिकारं तु विकल्पश्रुतिरेव ब्रह्मचर्यात्प्रभृति तदधिकारकथनमुखेन बोधयति ॥ अन्यथा सावित्रीप्रवेशप्रैषोच्चारादिलक्षणवैदिकतदितिकर्तव्यतायाः "सखे मां गोपाय येन देवाः पवित्रेण" इत्यादिदण्डपवित्रादिग्रहणमन्त्राणां चाप्राप्त्या संन्यास एव नोत्पद्येतेति निर्विवादेऽस्मिन्विषये किं बहुना ॥ परे तु बहुषु श्रुतिस्मृणापाकरणस्यावश्यकत्वबोधनात् मन्वादिभिस्तथैव स्मरणाच्च विकल्पश्रुतौ 'ब्रह्मचर्य'शब्दो वैधुर्यपरः ॥ 'ब्रह्मचर्यमहिंसा च, सततं ब्रह्मचारिभिः' इत्यादौ स्त्रीसंगराहित्ये तस्य रूढिदर्शनात् ॥ एतदेवाभिप्रेत्य स्मरति माधवीये यमः-'पुनर्दारक्रियाभावे मृतभार्यः परिव्रजेत् ॥ वनस्थो धूतपापो वा परं पन्थानमाश्रयेत्'इति ॥ अङ्गिरोवचनमप्येतेनैव समानार्थकम् ॥ नारदवचनेऽपि प्रथमादाश्रमात्'इति वैधुर्यलक्षकम् ॥ अथवा बहुश्रुतिस्मृतिषु संन्यासाधिकारप्रापकतया वनाश्रमस्यैवोक्तत्वेऽपि दृढवैराग्योत्पत्तौ ततः प्रथमादाश्रमाद्गार्हस्थ्यादपि परिव्रजेदिति तदर्थः ॥ अत एव याज्ञवल्क्यो 'वनाद्गृहाद्वा' इति पक्षद्वयमेवाह, नतु ब्रह्मचर्यादपीति ॥ मनुरपि (अ० ६ श्लो० ३३) 'वनेषु च विहृत्यैवम्' इति (श्लो० ३८) 'ब्राह्मणः प्रव्रजेद्गृहात्'इति च पक्षद्वयमेव दर्शयति ॥ अतो 'ब्रह्मचर्य'-शब्दो न साक्षाद्वर्णित्वपरः ॥ बहूनामनुग्रहस्य न्याय्यत्वात् यदि श्रुत्यर्थस्तथाऽभविष्यत् कथं तर्हि "यः कश्चित्कस्यचिद्धर्मो मनुना परिकीर्तितः ॥ स सर्वोऽपि वेदोक्तः सर्वज्ञानमयो हि सः" इत्यादिवास्तवस्तव विषयस्स नाऽवक्ष्यत् ॥ कथं वा प्रत्युतात्यन्तं व्यगास्यत्? ॥ तस्मादाश्रमचतुष्टयसमुच्चयस्त्रयसमुच्चयः "ऐकाश्रम्यं त्वाचार्या" इति गौतमोक्तो गार्हस्थ्येतराश्रमबाधो वेति त्रय एव पक्षाः प्रामाणिकत्वाद्व्रीहियववदिच्छया विकल्पन्त इति इति मन्यन्ते ॥ अथ ब्रह्मचर्याप्रव्रज्योरीकारेऽपि श्रुतौ 'यदि वा'इत्यस्य नारदवचने 'वापी' त्यस्य चानादरार्थत्वमाश्रित्य तत्पक्षस्यातिगौणत्वं वर्णयन्ति ॥ अत एव एकादशस्कन्धे भगवता 'आश्रमादाश्रमं गच्छेन्नान्यथा मत्परश्चरेत्' इति स्वपरायणस्यासौ पक्षः प्रत्यषेधि ॥ सर्वमतेषु उपनयनात्प्राक् तु कामचारकामवादत्वादिकमेव प्रायो विधीयते, नतु प्रव्राजो नाप्युपनीतस्याप्यनधीतवेदस्याऽधीतवेदस्याप्यनत्यन्तविरक्तस्य सः ॥ नापि स्वप्रतिज्ञापालनार्थमेव जनकेन बालोऽप्यनुपनीतोऽप्यविरक्तोऽपि स्वेच्छया

प्रव्राजनीय इति विधिः क्वाप्युपलभ्यते ॥ तस्माच्छास्त्रविरुद्धः संन्यासाभास एवायम् ॥
तदेतत्सर्वं हृदिकृत्याहु - श्रुतिस्मृतिष्वित्यादि ॥

श्रुतिस्मृतिष्वेवं कुत्रापि न प्रतिपादितं पिता बालं पुत्रमनुपनीतं परिव्राजयेदिति ॥ किंच तत्पित्रापि कनिष्ठपुत्रसद्भावे ज्येष्ठं ददतानुचितमाचरितम् ॥ ज्येष्ठपुत्रस्य सर्वथैवादातव्यत्वात् ॥ तथा च मिताक्षरायां "अनेकपुत्रसद्भावेऽपि ज्येष्ठो न देयः ॥ ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्री भवति मानवः" इति तस्यैव पुत्रकार्यकरणे मुख्यत्वात्' इति ॥

यत्तु जिज्ञासाधिकरणे भामत्यां "जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवा जायते" इति गृहस्थः सपद्यमान इति व्याख्येयम् ॥ अन्यथा "यदि वेतरथाब्रह्मचर्यादेव" इति श्रुतिर्विरुद्ध्येत" इत्यभाणि, - तदविचारचारु ॥ तथा सति गार्हस्थ्योत्तरमार्षऋणापाकरणाय ब्रह्मचर्यस्य गुरुकुलवासस्य चानुष्ठेयतापत्तेः ॥ "ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यः ॥ ब्रह्मचारिवासी" इत्यनुपदं श्रावणात् ॥ न चेष्टापत्तिः, आरूढपातित्यप्रसङ्गात् ॥ यथाह दक्ष - 'त्रयाणामानुलोम्यं स्यात् प्रातिलोम्यं न विद्यते ॥ प्रातिलोम्येन यो याति न तस्मात् पापकृत्तमः ॥ यो गृहाश्रममास्थाय ब्रह्मचारी भवेत्पुनः ॥ नयतिर्न वनस्थश्च स सर्वाश्रमवर्जितः' इति ॥ एतदेवाश्रित्य पराशरव्याख्याने माधवः - "यदि गृही कथंचिदत्यवरन्ब्रह्मचारी भवेत्तदासौ सर्वाश्रमबहिष्कृतः ॥ आरूढपतितत्वात् ॥ अतो न वनस्थादिभिराश्रमवाचिभिः शब्दैरभिलप्यो भवति" इत्याह ॥ अयं प्रत्यवरोहाभावश्च शङ्कराचार्यैस्तृतीयस्य चतुर्थे पादे (सूत्र ४०) "तद्भूतस्य तु नातद्भावो जैमिनेरपि नियमाऽतद्रूपाभावेभ्यः" इत्यधिकरणे विचारितः ॥ तत्र हि तद्भाष्ये - "तथा हि अत्यन्तमात्मानमाचार्यकुलेऽवसादयन्निति अरण्यमियादिति पदं ततो न पुनरेयादित्युपनिषद्" इत्याद्युक्तम् ॥ न च ब्रह्मचर्यादेवेत्यस्यानुरोधादिदमन्यथा नेतव्यम् ॥ एतदनुरोधेन तस्यैव वैधुर्यपरतया परैरन्यथा नयनात् ॥ न च विनिगमनाविरहादनिर्णयः शङ्क्यः ॥ समानबलेनैकेन बहूनां बाधाऽयोगात् ॥ ऋणापाकरणावश्यकतायाबहुशाम्नानात् ॥ बहूनामनुग्रहस्य न्याय्यत्वात् प्रव्राजकप्राप्यदेवयानपथानामप्यनृणगम्यताम्नानाच्च ॥ अथ यैर्ब्रह्मचर्याप्प्रव्राज उच्यते तैरपि वेदान्ताध्ययनादिनात्यन्तविरक्तं कंचित्पुरुषधौरेयमेवाभिकृत्योच्यत इत्यग्रे स्फुटिष्यति ॥ न तु प्रकृते तथा संभवति ॥ सकलाध्ययनस्योत्तरकालिकतायाःप्रस्तावनात्रैव वक्ष्यमाणवाच्छत्रचामरोरीकारादिना वैराग्याभावनिश्चयाच्च ॥ अनुपनीतस्य व्यत्यन्ताप्राप्तमेवैतादिति प्रागेवावोचाम ॥ तत्पितृकर्तृकतत्प्रव्राजने दूषणान्तरमाहुः - किंच तत्पित्रेत्यादिमुख्यत्वादितीत्यन्तम् ॥ मिताक्षरायामिति ॥ व्यवहाराध्याये दायविभागप्रकरणे (श्लो० १७) दद्यान्माता पिता वायम्' इत्यस्य विवरण इति भावः ॥ 'अनेकपुत्रसद्भाव' इत्यादिर्मुख्यत्वादित्यन्तो मिताक्षराग्रन्थ एव ॥ मुख्यत्वादिति ॥ 'कामजानितरान्विदुः' इति स्मृत्याऽपरजानाममुख्यत्वबोधनाज्ज्येष्ठस्यैव तथात्वमिति भावः ॥ ज्येष्ठेन जातमात्रेणेति तु नवमाध्याये (श्लो० १०६)

मनुवचनं तत्र हि 'ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्री भवति मानवः ॥ पितॄणामनृणश्चैव स तस्मात्सर्वमर्हति ॥ यस्मिन्नृणं सन्नयति येन चानन्त्यमश्नुते ॥ स एव धर्मजः पुत्रः कामजानितरान्विदुः ॥ पितेव पालयेत्पुत्रान् ज्येष्ठो भ्रातॄन्यवीयसः ॥ पुत्रवच्चापि वर्त्तेरन् ज्येष्ठे भ्रातरि धर्मतः ॥ ज्येष्ठः कुलं वर्धयति विनाशयति वा पुनः ॥ ज्येष्ठः पूज्यतमो लोके ज्येष्ठः सद्भिरगर्हितः' इति स्मर्यते ॥ तथा च पित्रा धर्मजस्य ज्येष्ठस्य समर्पणे तस्यानृणीभावाऽऽनन्त्याशनकुलप्रतिष्ठादेरभावात्तदर्पणमप्यत्यन्तानुचितमेव ॥ अत एव बह्वृचब्राह्मणेऽपि सप्तमपञ्चिकायां हरिश्चन्द्रोपाख्याने ॥ (खंड १५) "स ह ज्येष्ठं पुत्रं निगृह्णान उवाच नन्विममिति नो एवेममिति" इत्यादि श्रूयते ॥ अर्थस्तु वारुणपुरुषपश्वर्थमजीगर्तस्य सौयवसेस्त्रिषु पुत्रेष्वन्यतमं शतेन चिक्रीषन् हरिश्चन्द्रपुत्रो रोहितस्तेषु ज्येष्ठं निगृह्णानस्सन्नुवाच ॥ नन्विमं पुत्रमाददीयेति ॥ तं क्रेष्यमाणस्य पिता प्रत्युवाच नो एवेमं दास्यामि ज्येष्ठस्यादेयत्वादिति ॥ एवकारः सर्वथैवादेयत्वबोधनार्थः॥ एतदेव लिङ्गमाश्रित्य वीरमित्रोदयादिषु दानक्रयादिकं ज्येष्ठस्य प्रतिषिद्धम् ॥ किंच कनिष्ठस्याप्यापद्येव दानम् (अध्याय ९ श्लोक २६८) 'माता पिता वा दद्यातां यमद्भिः पुत्रमापदीति' मनूक्तेः ॥ एतदेवाश्रित्य पूर्वोक्तस्थले विज्ञानेश्वरोऽपि "आप-द्ग्रहणादनापदि न देयः दातुरयं प्रतिषेधः" इत्याह ॥ वीरमित्रोदयकारोऽपि "आपदी-त्युक्तेरनापदि दातुः प्रत्यवायः' इत्याचष्टे ॥ अपि च केनचिद्दीयमानः पुत्रादिरपि यतिना प्रतिग्राह्य इति विधायकं वाक्यमन्वेष्टव्यम् ॥ तत्र तत्र श्रुतिस्मृतिषु तस्य वैणवदण्डकन्या-दिस्वाश्रमलिङ्गातिरिक्तवस्तुपरिग्रहनिषेधात् ॥ तथा पुत्रदानप्रतिज्ञापनमपि यतिधर्मस्योचितं नवेति चिन्त्यम् प्रत्याशावत्तापत्तेः ॥ 'एक एव चरेद्भिक्षु'रित्यादिबाधप्रसक्तेश्च ॥

किंच "परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान्ब्राह्मणो निर्वेदमायात्" इत्या-दिना "शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः समाहितः श्रद्धावित्तो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्येत्" इत्यादिश्रुत्या च नित्यानित्यवस्तुवि-वेकेहामुत्रार्थफलभोगविरागशमदमादिषट्कसंपन्मुमुक्षुत्वरूपसाधन-चतुष्टयसंपन्नस्यैव "तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठं" इत्याद्युक्तरीत्या गुरुसमीपे गमनाधिकारो भव-न्मते ॥ नत्वनुपनीतस्य साधनचतुष्टयासंपन्नस्य ऋणत्रयाविनिर्मु-क्तस्य बालस्येति परस्परविरुद्धमेवैतत्सर्वमतोऽर्थान्तरमनुमापयति ॥ तदुच्यते—दुर्भिक्षत्याजितदेशेन बुभुक्षितेन बहुपुत्रेण देशाद्देशान्तरं भ्रममाणेन कुरुक्षेत्रमागतेन केनचिद्ब्राह्मणब्रुवेणोल्लङ्घितशास्त्रमर्यादेन ज्येष्ठस्तनूजन्मा विक्रीतः केनचित्कर्मन्दिना वणिग्वृत्त्युपजीविना क्रीत इत्यविरुद्धम् ॥

अपिच त्वन्मतरीत्या तु तादृशस्य बालस्य गुरूपसत्तिरेवासंभाविता कुतस्तरां संन्यास इत्यादाशयेनाहुः ॥ किंच परीक्ष्य लोकानित्यादिना ऋणत्रयाऽविनिर्मुक्तस्य बालस्ये-

स्यन्तेन ॥ अयमर्थः "वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः" इत्यत्र "समिधो यजति तनूनपातं यजति इडो यजति बर्हिर्यजति स्वाहाकारं यजति" इत्यादिवत् पाठः क्रमनियामकतयावगम्यते ॥ तथा च वेदान्तविज्ञानोत्तरमेव संन्यासः ॥ "शान्ता विद्वांसो भैक्षचर्यां चरन्तः" इति मुण्डकादिश्रुतिष्वपि तथैव निश्चीयते ॥ नचाग्निहोत्रयवागूपाकन्यायेन पाठक्रमादार्थक्रमस्य बलीयस्त्वमाश्रित्य विपर्ययोऽत्र शङ्क्यः ॥ वाजसनेयिभिः "एतमात्मानं विदित्वा" इति क्त्वाश्रुत्या स्पष्टमेवात्मवेदनस्य भिक्षुचर्यापूर्वकालिकत्वबोधनात् ॥ अतो 'दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेत'इत्यादिवच्छ्रौत एव क्रमः ॥ युक्तं चैतत् ' अन्यथा इतरवैराग्यानुदयात्" इति विरक्तस्यैव संन्यासेऽधिकारात्तद्रहितसंन्यासिनोऽत्यन्तनिगानाच ॥ वेदान्तविज्ञानं च गुरूपसत्त्येकसाध्यम् ॥ सामगानां श्वेतकेतुविद्यायां गन्धाराऽऽनीताभिनद्धाक्षपुरुषदृष्टान्तमुपन्यस्य "एवमेवेहाचार्यवान् पुरुषो वेद" इति श्रावणात् ॥ उपसत्तिश्च विविदिषाजन्या 'तद्विज्ञानार्थमिति श्रुतेः ॥ विविदिषा च वेदानुवचनयज्ञदानतपःप्रभृतिजन्या "तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन" इति तेषां तत्कारणत्वाम्नानात् ॥ अतः पूर्वमेव वेदानुवचनयज्ञाद्यपेक्ष्यते ॥ अथ जन्मान्तरीयदृढतरयज्ञाद्यपूर्वसत्त्वेऽपि वेदानुवचनं वेदान्तभ्यासश्चैतज्जन्मीय एवापेक्षितः ॥ अत एव जिज्ञासासूत्रभाष्ये शङ्कराचार्याः "धर्मजिज्ञासायाः प्रागप्यधीतवेदान्तस्य ब्रह्मजिज्ञासोपपत्ते." इत्याहुः ॥ अध्ययनादेव हि विविदिषानियतपूर्ववृत्तीनि नित्यानित्यवस्तुविवेकादीनि संपद्यन्ते ॥ अत एव जिज्ञासासूत्रस्य अथ' शब्दस्यानन्तर्यार्थकत्वमाश्रित्य तदवधित्वेन तदादिचतुष्टयं निरूपितं शङ्कराचार्यैः ॥ तथा हि तद्भाष्ये-'अथशब्द आनन्तर्यार्थः परिगृह्यत' इत्यादिना ॥ प्राचीनाभिमतमधिकारार्थत्वं प्रतिषिध्य मङ्गलस्याऽऽर्थिकत्वमर्थान्तरासंभवं च प्रदर्श्य कैश्चिदभिप्रेतं स्वाध्यायानन्तर्यं कर्मावबोधानन्तर्यं च निराकृत्योच्यते-"तस्मात्किमपि वक्तव्यं यदनन्तरं ब्रह्मजिज्ञासोपदिश्यत' इति । उच्यते; नित्यानित्यवस्तुविवेकः इहामुत्रार्थफलभोगविरागः शमदमादिसाधनसंपत् मुमुक्षुत्वं च तेषु हि सत्सु प्रागपि धर्मजिज्ञासाया ऊर्ध्वं च शक्यते ब्रह्म जिज्ञासितुं ज्ञातुं च ॥ न विपर्यये ॥ तस्मादथशब्देन यथोक्तसाधनसंपत्त्यानन्तर्यमुपदिश्यते" इति ॥ अत्र भामत्यां "तस्मात्किमपि वक्तव्यमिति ॥ यस्मिन्नसति ब्रह्मजिज्ञासा न भवति, सति तु भवन्तीभवत्येवेत्यर्थः" इत्यादिना "नित्यानित्यवस्तुविवेकइत्यादि नित्यानित्ययोर्वसतीति नित्यानित्यवस्तु तद्धर्मः नित्यानित्ययोर्धर्मिणोस्तद्धर्माणां च विवेको नित्यानित्यवस्तुविवेकः इहामुत्रार्थं भोगविरागः अर्थ्यते प्रार्थ्यत इत्यर्थः फलमितियावत् । तस्मिन्विरागोऽनाऽऽभोगात्मिकोपेक्षाबुद्धिः । ततः शमदमादिसाधनसपत् वैराग्यहेतुको मनोविजयः शम इति वशीकारसंज्ञ इति चाख्यायते ॥ विजितं च मनस्तत्त्वविषयविनियोगयोग्यतां नीयते, सेयमस्य योग्यता दमः । आदिग्रहणेन च विषयतितिक्षातदुपरमतत्त्वश्रद्धाः सगृह्यन्ते ॥ ततोऽस्य संसारबन्धनान्मुमुक्षाभवतीत्याह (मुमुक्षुत्वं च) तस्य च नित्यशुद्धमुक्तसत्यस्वभावब्रह्मज्ञानं मोक्षस्य कारणमित्युपश्रुत्य तज्जिज्ञासा भवति तस्मात्तेषामेवानन्तर्यं" इति व्याख्यायि ॥

अत्र मूलभूताम्नायस्तु यथा—"तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते" इत्यादिषु स्वर्गादिसुखस्यानित्यत्वमाम्नायते ॥ मुण्डकेप्यपि प्रथममुण्डकद्वितीयखण्डे ऋक् ७ "प्लवा ह्येते अदृढा यज्ञरूपाः" इत्यादिना (ऋक् १०) "नाकस्य पृष्ठे ते सुकृतेऽनुभूत्वेमं लोकं हीनतरं चाविशन्ति" इत्यन्तेन स्वर्गादिसुखस्य क्षयितामाम्नाय 'तपःश्रद्धे ये ह्युपवसन्त्यरण्य इत्यृचा निवृत्तिनिष्ठस्य परमपुरुषार्थसिद्धिमुक्त्वोच्यते "परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्यकृतः कृतेन ॥ तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् ॥ तस्मै स विद्वानुपसन्नाय सम्यक् प्रशान्तचित्ताय शमान्विताय ॥ येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम्" इति अत्र स इत्यनेन कर्मचितलोकपरीक्षया निर्विण्णो ब्राह्मणः परामृश्यते ॥ प्रोवाचेति लकारव्यत्ययो 'व्यत्ययोबहुलम्' इत्यनुशासनात् ॥ प्रब्रूयादित्यर्थः ॥ स्पष्टं चेदं शाङ्करोपनिषद्भाष्येऽपि अत्रापि श्रद्धापूर्वकोपसत्तिप्रशान्तचित्तत्वादिगुणविशिष्टं प्रत्येवोपदेश आचार्येण कर्तव्य इति विधीयते ननु तद्रहितं प्रति ॥ अत एव शमदमादिसंपन्नस्यैवात्मदर्शनविधिं काण्वा दर्शयन्ति ॥ तस्मादेवंविच्छान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुस्समाहितः श्रद्धावित्तो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्यति" इति ॥ इह तस्मादिति प्रकृतप्रशंसापरिग्रहाद्विधित्वं स्वीकृतम् ॥ तैत्तिरीयसंहिता (काण्ड २ प्र० ६ अनु० ८) "तस्मात्पूषाप्रपिष्टभागोऽदन्तको हि" इत्यादिवदपूर्वत्वाच्च ॥ माध्यन्दिनास्तु "तस्माच्छान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः श्रद्धावित्तो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्येत् सर्वमात्मनि पश्यति" इति पठन्ति ॥ शमादिस्वरूपं तु रत्नप्रभायां दर्शितम् ॥ "लौकिकव्यापारान्मनस उपरमः शमः ॥ बाह्यकरणानामुपरमो दमः ॥ ज्ञानार्थं विहितनित्यादिकर्मसंन्यास उपरतिः ॥ शीतोष्णादिद्वन्द्वसहनं तितिक्षा ॥ निद्रालस्यप्रमादत्यागेन मनःस्थितिः समाधानम् ॥ सर्वत्रास्तिकता श्रद्धा ॥ एतत् षट्कप्राप्तिः शमादिसंपत्" इति दिक् ॥ अत्रोपरतिस्वरूपं चिन्त्यमित्यन्यत्र विस्तरः ॥ अतो नित्यानित्यवस्तुविवेकादिचतुष्कसंपन्नेनैव ब्रह्मविविदिषा कर्तव्येति प्रथमसूत्रस्यार्थं वर्णयन्ति शङ्कराचार्याः—"तस्माद्यथोक्तसाधनसंपत्त्यनन्तरं ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्या ॥ ब्रह्मणो जिज्ञासा ब्रह्मजिज्ञासा ब्रह्म च वक्ष्यमाणलक्षणं" इत्यादि ॥ उपसत्तिश्च विविदिषया ॥ तस्यैव चोपदेशार्हत्वम्—'नचाशुश्रूषवे वाच्यम्' इत्यजिज्ञासमानायोपदेशस्य प्रतिषेधात् ॥ तथा च प्रकृते यथोक्तविवेकवैराग्यादिसाधनचतुष्टयाभावाजिज्ञासानुदयाच्च तादृशबालस्य गुरूपसत्तिरेव भवन्मतरीत्याऽत्यन्तविरुद्धा ॥ वस्तुतस्तु 'अथ'शब्दस्यानन्तर्यार्थकत्वेऽधिकाकाङ्क्षाध्याहारादिदोषान् विवेकादीनामानन्तर्यावधित्वेन परिग्रहे चक्रकापत्तिगर्भान्योन्याश्रयादिदोषांश्च प्रदर्श्य तस्याधिकारार्थत्वमेव समर्थितमाकरे प्रकाशे च ॥ तदेतदभिप्रेत्य मूले भवन्मत इत्यादि ॥ सर्वमतेषु स्वयमविरक्तस्याविविदिषोरनुपनीतत्वाद्यधिकारप्रतिबन्धकधर्मशालिनो बालस्य परेच्छया ब्रह्मार्थमुपसत्तिस्तु सर्वथा शास्त्रविरुद्धैवेति दिक् ॥ तदेतत्सर्वमनुसंधायोक्तं किं च परीक्ष्येत्यादिबालस्येत्यन्तम् ॥ अत्र इत्यादिनेति ॥ 'तद्विज्ञानार्थम्' इत्यादि भागेनेत्यर्थः ॥ तृतीयान्तद्वयं प्रकृतश्रुत्युक्तोपसत्तौ साधनचतुष्टयसंपन्नस्यैवाधिकारे हेतुबोधकम् ॥

अथ "तत्र च प्रायेणान्योन्यं विरुद्धानि वाक्यान्यर्थान्तरप्रतिपादकानि" इति प्रतिज्ञावाक्यानुरोधात्परस्परविरुद्धत्वमुपपाद्य वाक्यार्थभिन्नार्थप्रतिपादकत्वं स्पष्टयन्ति- अतोर्थान्तरमित्यादिना अविरुद्धमित्यन्तेन ॥ तदुच्यत इति ॥ तत् अर्थान्तरम् ॥ तदुक्तार्थातिरिक्तो वास्तवो भूतार्थ इति यावत् ॥ भ्रममाणेनेति भ्रमणशीलेन ॥ ताच्छील्यवयोवचनशक्तिष्विति चानश् ॥ आस्मानं मण्डयमान इत्यादिवत् ॥ ब्राह्मणब्रुवेणेति ब्राह्मण इत्युच्यतेऽसौ ब्राह्मणब्रुवः नतु वस्तुतस्तल्लक्षणाक्रान्तः ॥ बाहुलकात्कर्मणि पचाद्यच् ॥ धरूपेत्यादिना निपातनाद्ध्र्याद्यादेशगुणयोरभावः ॥ तल्लक्षणं तु दानचन्द्रिकादिषु व्यासः 'गर्भाधानादिभिर्युक्तस्तथोपनयनेन च ॥ न कर्मकृन्न चाधीतः स भवेद्ब्राह्मणब्रुव' इति ॥ उल्लङ्घितशास्त्रमर्यादेनेति ॥ पुत्रक्रयज्येष्ठक्रयादिप्रतिषेधोल्लङ्घनात्तथेति भावः ॥ प्रकृतानुमितिसाधकं विश्वजनीनमितिवृत्तमाहुः ॥ काश्मीरे

काश्मीरदेशे प्रबलदुर्भिक्षमभूत् सन्ति च कुरुक्षेत्रे व्यवहार-
कर्त्तारो धनिकाः कर्मन्दिन इत्यबाधित एव बोधः ॥

इत्यादिना बोधइत्यन्तेन ॥ तथा च शिष्ट किंवदन्त्या निर्विचिकित्ससंप्रतिपन्नोऽयमर्थोनुमितिसंप्रतिपत्त्या सार्वजनिकनिश्चयगोचरो भविष्यतीति किं बहुना ॥ व्यवहारकर्त्तार इति ॥ 'घटानां निर्म्मातुस्त्रिभुवनविधातुश्च कलह' इतिवच्छेषषष्ठ्या समासः ॥ तेन 'तृजकाभ्यां कर्त्तरी'त्यस्याविषयः ॥ किंच चतुर्विधेषु भिक्षुषु कतमोऽयं भिक्षुः ॥ तेषां चातुर्विध्यं तु माधवीये हारीतः- चतुर्विधा भिक्षवस्तु प्रोक्ताः सामान्यलिङ्गिनः ॥ तेषां पृथक् पृथग् ज्ञानं वृत्तिभेदात्कृतं श्रुतम् ॥ कुटीचरो बहूदश्च हंसश्चैव तृतीयकः ॥ चतुर्थः परमो हंसो यो यः पश्चात्स उत्तम इति ॥ पितामहोऽपि ॥ चतुर्विधा भिक्षवस्तु प्रख्याता ब्रह्मणो मुखात् ॥ कुटीचरो बहूदको हंसश्चैव तृतीयकः ॥ चतुर्थः परहंसश्च संज्ञाभेदैः प्रकीर्तिता' इति ॥ एवं बृहत्पराशरादिस्मृतिष्वपि द्रष्टव्यत् ॥ तत्र न तावदाद्यः ॥ प्रजापतिना "कुटीचरो नाम स्वगृहे वर्त्तमान आहिताग्निषु भिक्षां भुञ्जानोपगतकामक्रोधलोभमोहोहंकारवर्जितो य आत्मानुग्रहं कुरुते" इति ॥ वृद्धपराशरेण च "कुटीचरानामपुत्रादिभिः कुटीं कारयित्वा कामक्रोधलोभमोहमदमात्सर्यभयादीन्हित्वा विधिवत्संन्यासं कृत्वा" इत्यादिना दर्शितलक्षणस्याऽप्रवेशात् ॥ नापि द्वितीयः ॥ 'स्कन्देन बहूदकश्च संन्यस्य बंधुपुत्रादिवर्जितः ॥ सप्तागारं चरेद्भैक्षमेकान्नं च परित्यजेत् ॥ गोवालरज्जुसबद्धत्रिदण्डंशिक्यमुद्धृतम् ॥ जलपात्रं पवित्रं च खनित्रीं चकृपालिकाम् ॥ शिखां यज्ञोपवीतं च देवताराधनंचरेत्' इति ॥ वृद्धपराशरेणापि "तत्र बहूदकानामत्रिदण्डकमण्डलुपद्मपवित्रकाषायवस्त्रधारिणः" इत्यादिना प्रोक्ततदसाधारणधर्माणामभावात् ॥ माधवादिभिः कुटीचरबहूदकयोर्नियतधर्मत्वेन व्यवस्थापितत्रिदण्डशिखासूत्राद्यभावाच ॥ वस्तुतस्तु त्रिदण्डधारणमेव मुख्यम्; मनुयाज्ञवल्क्यादिभिरेकदण्डस्यानुक्तत्वात् तथा च मनुः-(अध्या. १२ श्लोक १०) 'यस्यैते नियता बुद्धौ स त्रिदण्डीति चोच्यत' इत्यान्तरनियमवत एव वास्तवसंन्यासित्वं वदन्संन्यासस्य त्रिदण्डत्वं बोधयति ॥ याज्ञव-

ल्क्योऽपि (अ० ३ यतिधर्मप्रकरणे श्लो० ३) 'सर्वभूतहितः शान्तस्त्रिदण्डी सकमण्डलुः॥ एकारामः परिव्रज्य भिक्षार्थी ग्राममाश्रयेत् ॥' मिताक्षरादिषु स्मृत्यन्तरम्—"श्रीन्वैणवान्दण्डान्मूर्द्धप्रमाणान् दक्षिणेन पाणिना धारयेत् सव्येन सोदकं कमण्डलु" इति ॥ देवलोऽपि—"काषायी त्रिदण्डी सकमण्डलुपवित्रपादुकासनकन्थामात्र" इति ॥ माधवीये हारीतदत्तात्रेयपितामहा कुटीचरादीश्चतुरोऽप्युपन्यस्य सर्वेषां त्रिदण्डमेव विदधते—'वृत्तिभेदेन भिक्षाश्च नैव लिङ्गेन ते द्विजा ॥ लिङ्गं तु वैणवं तेषां त्रिदण्डं सपवित्रक' मिति ॥ दक्षोऽपि सर्वेषामाश्रमाणां धर्मालक्षणमभिदधान—"त्रिदण्डो त्रयतिश्चेव" इति यतेर्लक्षणमभिधाय त्रिदण्डरहितस्य यतित्वं निषेधति—'यस्यैतल्लक्षणं नास्ति प्रायश्चित्ती न चाश्रमी'ति॥ यत्तु क्वचिदेकदण्डवचनं तत्त्वऽपहारादिना त्रिदण्डनाशे तत्त्रयलाभपर्यन्तमेकेन निर्वाहाभिप्रायम् ॥ यथाह स्मृतिः—'यावन्न स्युस्त्रयो दण्डास्तावदेकेन पर्यटे' दिति ॥ हारीतोऽपि—'नष्टे जलपवित्रे वा त्रिदण्डे वा प्रमादत ॥ एकं तु वैणवं दण्डं पालाशं बैल्वमेव वा॥ गृहीत्वा विचरेत्तावद्यावल्लभेत्त्रिदण्डक' मिति॥ यत्तु 'एकदण्डी चेति बौधायनस्मरणं यच्च 'चतुर्थमाश्रमं गच्छेद्ब्रह्मविद्यापरायण ॥ एकदण्डी त्रिदण्डी वा सर्वसङ्गविवर्जित' इति चतुर्विंशतिमते विकल्पाभिधानं तदप्येतेनैव व्याख्यातम् ॥ यत्तु केचित्—'वाग्दण्डोऽथ मनोदण्डः कायदण्डस्तथैव च ॥ तस्यैते नियता बुद्धौ स त्रिदण्डीति चोच्यते ॥ त्रिदण्डमेतन्निक्षिप्य सर्वभूतेषु मानव । कामक्रोधौ तु संयम्य तत सिद्धिं निगच्छती"ति द्वादशाध्याये (श्लो० १०-११) मनुवचनात् ॥ 'वाग्दण्डोऽथ मनोदण्डः कर्मदण्डस्तथैव च ॥ यस्यैते नियता दण्डास्त्रिदण्डीति स उच्यत' इति दक्षवचनाच्च सर्वेषां त्रिदण्डवचनानि वाग्दण्डादिविषयाणीति वदन्ति,—तन्न, तथा सति कुटीचरबहूदकयोरप्येकदण्डमसमनस्तयोस्त्रिदण्डावश्यकताया स्वयमङ्गीकारात् ॥ अथ शास्त्रबलात्तयोर्वेणुत्रयधारणमप्यावश्यकमिति चेत्तर्हि सर्वेषां तथास्तु, पूर्वोक्तशास्त्रबलात्॥ 'परं परमहंसस्तु तुर्याख्यश्रुतिरब्रवीत् ॥ यमैश्च नियमैर्युक्तो विष्णुरूपी त्रिदण्डभृदि'ति॥ पितामहेन परमहंसस्यापि त्रिदण्डधारणं विधानाच्च॥ तथा च वाग्दण्डादिरहितस्य केवलबाह्यत्रिदण्डधारणान्न त्रिदण्डिव्यपदेशार्हत्वमित्येवमनुदक्षवचसोराशय ॥ मनुना 'न लिङ्गं धर्मकारण'मिति केवललिङ्गस्य नैष्फल्यकथनात् । याज्ञवल्क्येनापि (अ० ३ आध्यात्मिकप्रकरणे श्लो० ७) 'कर्तव्याशयशुद्धिस्तु भिक्षुकेण विशेषत ॥ ज्ञानोत्पत्तिनिमित्तत्वात्स्वातन्त्र्यकरणाय चे'ति' तथा (श्लो० ७) 'नाश्रमः कारणं धर्मे क्रियमाणो भवेद्धि स' इति च स्मरणात् ॥ श्रीभागवतेऽपि एकादशस्कन्धाष्टादशाध्याये (श्लो० १७) 'मौनाऽनीहाऽनिलायामा दण्डा वाग्देहचेतसाम् ॥ नह्येते यस्य सन्त्यङ्ग वेणुभिर्न भवेद्यति'रिति कथनाच्च॥ 'ननु लिङ्गं तु वैणवं' 'तेषां त्रिदण्डं सपवित्रक' मिति स्पष्टम्। वैणवदण्डत्रयस्य चतुर्णां लिङ्गताधानं वाग्दण्डादिपरतया नेतुं शक्यम्॥ पराशरमाधवीये कालिकापुराणे—'वैणवा ये स्मृता दण्डा लिङ्गमात्रप्रबोधका ॥ लिङ्गव्यक्तये हि धार्यास्ते न पुनर्धर्महेतव ॥ कायिका ये बुधैर्नित्यं नृणां पापप्रमोक्षणाद् ॥ जितेन्द्रियैर्जिनक्रोधैर्धार्या वै तत्त्वदर्शिभि'रिति बाह्याभ्यन्तराणामुभयेषां धारणाविधानाच्च॥

अथवाऽस्तु हंसपरमहंसयोः कथंचित्रिदण्डेन सहैकदण्डस्य विकल्पः ॥ विष्णुबौधायनाभ्याम्-'एकदण्डी भवेद्वापि त्रिदण्डी वा मुनिर्भवेदिति' ॥ व्यासेनापि-'त्रिदण्डमेकदण्डं वा व्रतमास्थाय तत्त्ववित् ॥ पर्यटेत्पृथिवीं नित्यं वर्षाकाले स्थिरीभवे'दिति स्मरणात् ॥ ननु हंसादेस्त्रिदण्डधारणं प्रतिषेद्धुं शक्यमित्यन्यदेतत् ॥ अथ परिशेषाख्यया हंसः परमहंसो वा स वक्तव्यः ॥ तत्रापि नाद्यः, कुटीचराद्यवस्थोत्तरं तीव्रतरवैराग्ये सत्येव तत्राधिकारात् ॥ तथा च माधवीये-"तत्राधिकारिविशेषः पुराणे दर्शितः ॥ 'विरक्तिर्द्विविधा प्रोक्ता तीव्रा तीव्रतरेति च । सत्यामेव तु तीव्रायां न्यसीद्योगी कुटीचरः ॥ शक्तो बहूदके तीव्रतरायां हंससंज्ञिते । मुमुक्षुः परमे हंसे साक्षाद्विज्ञानसाधनः" इति ॥ प्रकृते तु परेण स्वेच्छया प्रव्राजितस्य न विरक्तेर्गन्धोऽपि कुतस्तरां तीव्रा सा कुतस्तमां च तीव्रतरेति दूरापास्त एव हंसत्वाद्यधिकाः ॥ अपि च मदनपारिजाते ब्रह्मवैवर्ते 'वैराग्योत्पत्तिमाने च संन्यासे परियुज्यते ॥ 'रागवांस्तु विप्रोऽपि वेदवेदाङ्गवित्तम'इति विदुषोऽप्यविरक्तस्य तत्रानधिकारः, किमुताविदुषो बालस्य ॥ किंच हंसवृत्तिर्माधवीये स्कन्दपुराणे-'हंसः कमण्डलुं शिक्यं भिक्षापात्रं तथैव च ॥ कन्थां कौपीनमाच्छादकवस्त्रं बहिःपट'मित्यादिना तदितरापरिग्रहदेवताध्यानार्चनादिरूपा दर्शिता ॥ विष्णुरपि 'यज्ञोपवीतं दण्डं च वस्त्रं जन्तुनिवारणम् ॥ तावान्परिग्रहः प्रोक्तो नान्यो हंसपरिग्रह'इति ॥ पितामहोऽपि-'हंसस्तृतीयो विज्ञेयो भिक्षुर्मोक्षपरायणः ॥ नित्यंत्रिषवणस्नायीस्यार्द्रवासा भवेत्सदा ॥ चान्द्रायणेन वर्तेत यतिधर्मानुशासनात् ॥ वृक्षमूले वसेन्नित्यं गुहायांवा सरित्तट' इति ॥ बौधायनोऽपि हंसाः कमडलुं शिक्यं दण्डं पात्राणिबिभ्रतः ॥ ग्रामतीर्थैकरात्राश्च नगरे पञ्चरात्रकाः ॥ त्रिपञ्चरात्रोपवासाश्च पक्षमासोपवासिनः ॥ कृच्छ्रसान्तपनाद्यैश्च मन्त्रैः कृशवपुर्धरा' इति प्रकृतपुरुषे तु तद्विरुद्धा छत्रचामरादिपरिग्रहराजसेवानगरनिवासादिरूपा वृत्तिः प्रस्तावनाकृतैव वक्ष्यत इति न तत्र तत्त्वसंभावना; नाप्ययं परमहंसः, तद्वृत्तेरभावात् ॥ सापि स्कन्दपुराणे प्रतिपादिता-'कौपीनाच्छादनं वस्त्रं कन्थां शीतनिवारिणीम् ॥ अक्षमालां च गृह्णीयाद्वैणवं दण्डमव्रणम्। 'माधूकरमैकान्नं परहंस- समाचरे'दिति ॥ 'दण्ड'मित्येकवचनं जात्यभिप्रायाद्विकल्पाभिप्रायाद्वा ॥ एवमादिप्रतिपादितहंसधर्माऽभावाच्च स तथा ॥ अधिकं त्वग्रे वक्ष्यते ॥ तस्मादाश्रमपरिभ्रष्ट एवायमिति निर्णयः ॥

स चाप्राप्तगार्हस्थ्यसुखो विधिं विनैव संन्यासाश्रमपरिग्रहादप्राप्ततत्फलश्चोभयभ्रष्ट एवातो युक्तमेवैतादृशस्य महतां निन्दनमेतादृशाचरणं च ॥ परं त्वेतादृशस्य विद्यालाभ इत्याश्चर्यम् ॥ प्रारब्धकर्मणो बलीयस्त्वादेव तल्लाभः ॥ अत एव तेनोक्तं-स च प्राक्तनसंस्कारवशादिति ॥ तत्र व्याससूत्रशारीरकाध्ययनस्य ब्रह्मविचाररूपत्वादुपयोगित्वेऽपि व्याकरणन्यायवैशेषिकमीमांसाध्ययनं संन्यासाश्रमस्थानां विक्षेपकारित्वादनुचितमेव ॥ उक्तं च तन्मतानुसारिभिः-

"कृषिवाणिज्यसेवादौ काव्यतर्कादिकेषु च ॥ विक्षिप्यते प्रवृत्ता धीस्तैस्तत्त्वस्मृत्यसंभवात्" इति ॥

अथ प्रस्तावनायां स च[1] प्राक्तनेत्यादिना संबभूवुरित्यन्तेन दर्शितायां तत्प्रशंसायां कल्पितत्वमाश्रमविरुद्धत्वं चोद्घाटयन्ति । स चाप्राप्तगार्हस्थ्यसुख इत्यादिना अग्रे वक्ष्यन्त इत्यन्तेन ॥ अप्राप्तगार्हस्थ्यसुख इत्यादि ॥ षष्ठस्कन्धे दक्षवचनेषु 'नानुभूय न जानाति पुमान्विषयतीक्ष्णताम्' इत्यादिकथनाद्धर्मतो गार्हस्थ्यानुभवमन्तराऽऽद्यत्यसन्न्यसने कथञ्चित्कर्मेन्द्रियसंयमनेऽपि श्रवणदर्शनादिजन्यविषयसंस्कारविशिष्टमनसा स्मरणावश्यभावान्मिथ्याचारत्वमेवापद्यते ॥ 'कर्मेन्द्रियाणि संयम्ये'ति भगवद्वाक्यात् ॥ वस्तुतस्त्ववैधप्रव्राजाश्रयणात्तदाश्रयणोत्तरमपि तद्धर्मानाचरणात्तद्विरुद्धधर्माचरणाच्च पातित्यप्रसक्त्या शास्त्रोक्तं सन्न्यासफलमलभमानो गार्हस्थ्यभैक्षनोभयाश्रमत उभयलोकतश्च परिभ्रष्ट एव ॥ यथाह एकादशस्कन्धे (अ० १८ श्लोक ४०।४१) भगवान् 'यस्त्वसंयतषड्वर्गः प्रचण्डेन्द्रियसारथिः ॥ ज्ञानवैराग्यरहितस्त्रिदण्डमुपजीवति ॥ सुरानात्मानमात्मस्थं निह्नुते मां च धर्महा ॥ अविपक्वकषायोऽस्मादमुष्माच्च विहीयते' इति ॥ माधवीये च ज्ञानादिरहितप्रव्राजस्य फलमाम्नायते—'काष्ठदण्डो धृतो येन सर्वाशी ज्ञानवर्जितः ॥ स याति नरकान्घोरान् महारौरवसञ्ज्ञितान्' इति ॥ तत्रैव

---

१ स च प्राक्तनसंस्कारबलादल्पेनैव कालेनाधिगतपाणिनीयगोनर्दीयशास्त्रसर्वस्वो नवद्वीपगमनेन संपादितकणभुग्चरणाक्षसिद्धान्तसंपत् भाट्टप्राभाकरमतपारावारपारदृश्वा व्याससूत्रशारीरकादिनिखिलनिगमान्तपयःपयोधिपारीणः काश्यादिपत्तनेषु स्वदिग्विजयनाटयन्दिग्गज इव देशिकमण्डलाखण्डलश्रीशङ्करार्यसिद्धान्तसन्मार्गोऽवरोधिनो वादिविटपानामूलं समुत्पाटयंस्तत्तद्देशक्ष्मापालपूजितपादपद्मोऽनेकभूजानिलब्धच्छत्रचामराद्यखिलराजचिह्न उत्तरदिक्स्थशङ्कराचार्याभिमानितामुद्वहन्सकलमङ्गुणरत्नरोहणगिरिस्सदानन्दगिरिरित्यभिख्यामलङ्कुर्वन्निखिलदेशावलोकनकौतुकी हरिचक्रचङ्क्रमणक्रमेण समाससाद मेदपाटविषयराजधानीम् ॥ अथ तत्सत्कीर्तिश्रवणसमुत्पन्नदर्शनाभिलाषेण योजनपरिमितभूभागं सन्मुखसमागतेन श्रीमच्चन्द्रचूडचरणदत्तावधानेन सद्गुणसंपन्निधानेन सरूपसिंहाभिधानेनोदयपुरमेदनाधिपतिना समानीय निजनगरं स्वगुरुवर्यतया स्थापितः ॥ तदनन्तरं प्रतिदिनवर्द्धमानप्रतापैर्निजविद्याविभववशीकृतानेकविद्वद्भिरस्वसिद्धान्तप्रतिपादनपुरस्सरापरमतोत्पाटनप्रबलयुक्तिकप्रचुरप्रबन्धकाङ्क्षिर्वागीश्वरीविहारभूमिर्भिस्तैस्तथा चरितं यथाऽऽकल्पमयाह्लादिताखिलविद्वद्वरविहङ्गानिस्तापनिर्मलीकृतसमस्तमनुजमानसभूमयस्सत्कीर्तिकूलङ्कषानिर्विरामा भवितारः ॥ येषाञ्च सद्विद्यावैदग्ध्यवाक्पाटवप्रौढप्रतापाग्निखिलावनिमण्डलमण्डनानि विद्वन्मण्डलानि न प्रेम्णाद्यापि विस्मरन्ति ॥ कदाचित्तीर्थयात्राप्रसङ्गवशादुदयपुरं प्राप्ता विद्वांसो गोस्वामिनः श्रीजीवनजिच्छर्माणं समर्पयामासुरात्मरचितां बालकृष्णचम्पूमुदयपुरभूजानिसरूपसिंहाय तां विलोक्य सोऽपि स्वामिनां सकाशे प्रेषयामास तद्विलोकनसमुत्पन्नतत्समागमाभिलाषैश्चर्यैः समागमायामन्त्रिता अपि ते गोस्वामिनः कस्माच्चित् कार्यवशात् प्रयाणप्रणयिनः संबभूवुः ॥

स्मृतावपि—'एकदण्डं समाश्रित्य जीवन्ति बहवो नराः ॥ नरके रौरवे घोरे कर्म-त्यागात्पतन्ति ते' इति ॥ निर्णयसिन्धावपीदमुदाहारि—'काष्ठदण्डो धृतो येन' इति तु यमवचनत्वेन समग्राहि ॥ महतां निन्दनमिति ॥ इदं सहवासे "शनैः पुरा ब्राह्मणैः बालभिकृतं विन्मण्डनं" इत्यादावतिस्फुटी भविष्यति ॥ एतादृशाचरण-मिति ॥ विद्योपजीवनराजसेवादिप्रतिषिद्धाचरणम् ॥ स्वस्य तत्सद्भावदुराग्रहलेशस्याप्य-भावात्तस्य लेशानुमित वैदुष्यं साश्चर्यं स्वीकुर्वन्ति—परं त्वित्यादिना ॥ तेनेति ॥ प्रस्तावना कृता ॥ प्रस्तावनायां स च प्राक्तने पारीणइत्यन्तेन दर्शितं दूषयन्ति तत्र व्यासेत्यादिना स्मृत्यसंभवादितीत्यन्तेन ॥ अयमत्राशयः-यतेर्व्याकरणादिग्रन्थव्या-भ्यासोऽन्यायाद्यसच्छास्त्राभ्यासश्च नैव युक्तः ॥ "नाभ्यसेद्बहून् छब्दान्वाचो विग्लापनं हि तत्" इति प्रतिषेधात् ॥ श्रीभागवते च सप्तमस्कन्धे त्रयोदशाध्याये (श्लोक० ७-८) यतिधर्मानुपक्रम्य नारदः 'नासच्छास्त्रेषु सज्जेत नोपजीवेत जीविकाम् ॥ वाद-वादांस्त्यजेत्तर्कान् पक्षं कंचन संश्रयेत् ॥ न शिष्याननुबध्नीत ग्रन्थान्नैवाभ्यसेद्बहून् ॥ न व्याख्यामुपयुञ्जीत नारंभानारभेत् क्वचित्' इति ॥ किंच यतेरध्ययनमेव प्रतिषिध्यते ॥ यथाह पराशरमाधवीये दक्षः—'नाध्येतव्यं न वक्तव्यं न श्रोतव्यं कदाचन ॥ एतैः सर्वैः सुनिष्णातो यतिर्भवति नेतर' इति ॥ बह्वृचशाखायामपि तृतीयारण्यके द्वादश-खण्डे "एतद्ध स्म वै तद्विद्वांस आहुर्ऋषयः कावषेयाः किमर्था वयमध्येष्यामहे किमर्था वयं यक्ष्यामहे" इति ॥ न्यायादीनामसच्छास्त्रत्वं तु चतुर्लक्षण्यामविरोधस्य द्वितीयपादे तर्काऽप्रतिष्ठानसूत्रे शिष्टापरिग्रहसूत्रे च स्पष्टमेव ॥ ननु विविदिषुत्वाश्रयणासाध्यनं विरुद्धम् ॥ अस्ति संन्यासिनां विद्वद्विविदिषुभेदाद्द्वैविध्यमिति चेत्—सत्यम्; अस्ति द्वैविध्यं, तथापि कुटीचरबहूदकयोरिव पाक्षिकं विविदिषुत्वं न तु हंसपरमहंसयोः साक्षा-द्विद्वानसाधन' इत्यादिविरोधात् ॥ अयं तु शिखासूत्रत्यागात्परमहंसतया भावत्कैरभि-प्रेयत इति न तस्य तथात्वम् ॥ यत्तु कैश्चित् परमहंसस्यापि विद्वद्विविदिषुभेदेन द्वैविध्यमुक्तं तत्र मूलं चिन्त्यम् ॥ तैर्दर्शितस्य " एतमेव विदित्वा मुनिर्भवत्येवमेव प्रव्रा-जिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति" इति वाजसनेयिब्राह्मणस्य कुटीचरादिपरतयोपपत्तेः पारमहंस्यद्वैविध्ये स्पष्टमानानुपलम्भाच ॥ किंच यैस्तद्द्वैविध्यमङ्गीक्रियते तैरपि विविदिषो-रेकदण्डादिधारणमावश्यकमभ्युपगम्यते ॥ सर्वथा विद्वद्दशायामेव तदनावश्यकत्वं चोच्यते ॥ प्रकृतपुरुषस्तु मूलत एव दण्डादिरहित इति नासौ विविदिषुव्यपदेशार्हः ॥ विद्वद्विषयकतया कमलाकरभट्टेनोदाहृतायां "न दण्डं न शिखां नाच्छादनं चरतिपरम-हंसः" इति महोपनिषदि ज्ञानमेवास्य दण्ड इति वाक्यशेषात् ज्ञानरहितः पिपटिपुस्सा-च्छादनोयं न विद्वत्पदाभिलप्यः ॥ अपि च विविदिषुसंन्यासेऽपि "एतत्सर्वं भू स्वाहेत्यप्सु परित्यज्यात्मानमन्विच्छेत्" इति माधवोदाहृतजाबालश्रुतौ श्रुतचरस्य वेदान्तस्यैव दार्ढ्याय पुनः परिशीलनरूपात्मान्वेषणापरपर्यायमध्ययनं विधीयते "आवृत्तिरसकृदुपदेशात्" इत्यधिकरणे व्रीह्यवघातादिवच्छ्रवणादीनामाफलोदयमा-वर्तमानस्य मीमांसितत्वात् ॥ "ऊर्ध्वगमनं विसृजेत्त्रिसंध्यादौ स्नानमाचरेत्सान्ध्यं

समाधावात्मन्याचरेत्सर्वेषु वेदेष्वारण्यमावर्तयेदुपनिषदमावर्तयेत्" इति माधवोपन्यस्ताारुणीश्रुतेः ॥ तत्रैव पूर्वं "दण्डमाच्छादनं कौपीनं परिग्रहेच्छेषं विसृजेच्छेषं विसृजेत्" इति श्रावणाच्च ॥ न तु तस्मात्पूर्वमेवाध्ययनं नापि न्यायादीनां विक्षेपहेतूनामध्ययनं विविदिषुसंन्यासे क्वापि विधीयते ॥ प्रत्युत प्रतिषिद्धं तद्बृहस्पतिना—'न तीर्थवासी नित्यं स्यान्नोपवासपरो यतिः ॥ न चाध्ययनशीलः स्यान्न व्याख्यानपरो भवेत्' इति ॥ 'इदं वेदान्तब्रह्ममीमांसातिरिक्तविषयम्' इति माधवादयः ॥ किंच संन्यासोत्तरं दार्ढ्यार्थं संन्यासगुरोरेव समीपे वेदान्तपरिशीलनमपि संवत्सरमात्रमेवोच्यते, न तु वादिविजिगीषया बहुत्र बहुशास्त्राभ्यासः ॥ यथोक्तं लिङ्गपुराणे—'आश्रमत्रयमुत्सृज्य प्राप्तस्तु परमाश्रमम् ॥ यतिः संवत्सरस्यान्ते प्राप्य ज्ञानमनुत्तमम् ॥ अनुज्ञाप्य गुरुं चैव चरेद्धि पृथिवीमिमाम् ॥ त्यक्तसंगो जितक्रोधो लघ्वाहारो जितेन्द्रियः ॥ पिधाय बुद्ध्या द्वाराणि ध्यानेनैकमना भवेत्' इति ॥ मत्स्यपुराणेऽपि—'गुरोरविहिते युक्तः न तु संवत्सरं वसेत् ॥ नियमेष्वप्रमत्तस्तु यमेषु च सदा भवत् ॥ प्राप्य चान्ते ततश्चैव ज्ञानयोगमनुत्तमम् ॥ 'अविरोधेन धर्मस्य चरेत पृथिवीमिमाम्' इति ॥ 'आश्रमत्रयमुत्सृज्य' इत्युक्त्या अध्ययनस्य पुनः परिशीलनरूपत्वमेवार्थात्फलति ॥ श्रीमागवतेऽप्येकादशाष्टादशाध्याये (श्लो० ३८।३९) 'दुःखोदर्केषु कामेषु जातनिर्वेद आत्मवान् । अजिज्ञासितमद्धर्मो गुरुं मुनिमुपाव्रजेत् ॥ तावत्परिचरेद्भक्तः श्रद्धावाननसूयकः ॥ यावद् ब्रह्म विजानीयान्मामेव गुरुमादृत' इति। सर्वकामनिर्विण्णस्यात्मवत एव संन्यासेपि पुनर्ब्रह्मधर्मविचारद्वारा ब्रह्मानुभवार्थमेवाभ्यासो विधीयते ॥ यत्तु आत्मज्ञाने शमे च स्याद्वेदाभ्यासे च यत्नवान्' इति, तत्र वेदाभ्यासः प्रणवाभ्यास इति मिताक्षरामदनपारिजातादयः ॥ एवं च नवद्वीपगमनादिप्रयासपुरस्सरस्तर्काद्यभ्यासस्तस्य विक्षेपद्वारा पातित्यहेतुरेव ॥

दिग्विजयादिनाटनमपि धनाद्यर्जनार्थं नटवदेव ॥ किंच दिग्विजयस्य काश्यादिपत्तनेषु केनाप्यास्तेनानुच्यमानत्वेन सह्यादिशाखिनां च प्रतिदिनं वर्द्धमानत्वेन जयपुरबुन्दीकोटाद्युत्तमभूपतिभ्यः स्वप्नेऽप्यलब्धच्छत्रचामरत्वेन बाधितार्थमेतद्वाक्यजालम् ॥ यदि त्वेतत्सर्वं तन्मुखादवगत्य वर्णितं भवेन्न तु स्वयं स्तुत्यर्थं कल्पितं तदा त्विदं तस्मिन्ननृतवादित्वे सत्युत्तरदिक्स्थशङ्कराचार्यसंबन्धिस्पर्द्धावत्त्वं द्योतयदतिपातकित्वमपि संपादयति ॥ तथा चोक्तम्—निषिद्धभक्षणं जैह्म्यमुत्कर्षे च वचोऽनृतम् ॥ रजस्वलामुखास्वादः सुरापानसमानि तु ॥' इति महापातकतुल्येषूत्कर्षार्थानृतवचनस्य मिताक्षराकारेण गणितत्वात् ॥

अथ प्रस्तावनायां काश्यादिपत्तनेष्वित्यादिं राजधानीमित्यन्तं भागं दूषयन्ति—दिग्विजयादिनाटनमित्यादिना गणितत्वादित्यन्तेन ॥ अत्रेदमाकूतम्-प्रस्तावना-

कृतैव दिग्विजय नाटयसिति कथनात्स्टवसाटामेव सिद्ध्यति, न तु वास्तवो विजय ॥ तस्य धनार्धर्जनार्थस्य तु राजचिह्नादिप्राप्तिं वर्णयता तेनैव स्पष्टीकृतम् ॥ वस्तुतस्तु यतेर्न वादिविजयोऽपि योग्य ॥ 'वादवादास्त्यजेत्तर्कान्' इति दर्शितपूर्वप्रतिषेधात् ॥ मनुरपि (अध्याय ६ श्लोक ४७।४८।४९) 'अतिवादांस्तितिक्षेत नावमन्येत कचन ॥ नचेम देहमाश्रित्य वैर कुर्वीत केनचित् ॥ क्रुध्यन्त न प्रतिक्रुध्येदाक्रुष्ट कुशल वदेत् ॥ सप्त-द्वारावकीर्णां च न वाचमनृता वदेत् ॥ अध्यात्मरतिरासीनो निरपेक्षो निरामिष ॥ आत्म-नैव सहायेन सुखार्थी विचरेदिह ॥ बृहस्पतिरपि—'यस्मिन्वाच प्रविष्टा स्यु कूपे पान्ना शिला इव ॥ न वक्तार पुनर्यान्ति स कैवल्याश्रमे वसेत् ॥ यस्मिन्कामा प्रविशन्ति विषयेभ्योपसहृता ॥ विपयान्न पुनर्यान्ति स कैवल्याश्रमे वसेत् ॥ यस्मिन्क्रोध शम याति विफल सम्यगुत्थित ॥ आक्रोशोऽसिर्ययाक्षिस' सकैवल्याश्रमे वसेत् ॥ यस्मि न्क्षान्ति शम शौच सत्य सतोष आर्जवम् ॥ आकिंचन्यमदम्भश्च स कै० ॥ वृथालापी च यो न स्यान्न लोकाराधने रत ॥ नान्यविद्याभियुक्तश्च स कै० ॥ अतीतान्न स्मरेद्भोगान्त-थैवानागतानपि ॥ प्राप्तांश्च नाभिनन्देत स कै० ॥ अन्धवज्जडमूकवत्पङ्गुवधिरक्लीबवच्च य ॥ आस्ते व्रजति यो नित्य स कैवल्याश्रमे वसेदिति ॥ एकादशस्कन्धे च (अ० १८ श्लो० ३०।३१) वेदवादरतो न स्यान्न पाषण्डी न हैतुक ॥ शुष्कवादविवादे न कंचित्पक्ष समाश्रयेत् ॥ नोद्विजेत जनाद्धीरो जन चोद्वेजयेन्न तु ॥ अतिवादांस्तितिक्षेत नावमन्येत कचन ॥' वादिनामुत्पाटनमपि स्वाश्रमविरुद्धम् ॥ तस्याऽभयदानादेव सन्याससिद्धे परपदलाभोक्तेश्च ॥ यथाह मनु (अ० ६ श्लो० ३९।४०) 'यो दत्वा सर्वभूतेभ्य प्रव्रजत्यभय गृहात् ॥ तस्य तेजोमया लोका भवन्ति ब्रह्मवादिन ॥ यस्मादण्वपि भूताना द्विजात्तोत्पद्यते भयम् ॥ तस्य देहाद्विमुक्तस्य भय नास्ति कुतश्चन ॥ याज्ञवल्क्योऽपि (अ० ३ यतिधर्म प्र० श्लो० ६) 'सन्निरुध्येन्द्रियग्राम रागद्वेषौ प्रहाय च ॥ भय हत्वा च भूतानाममृती भवति द्विज' इति ॥ किंचाभयदानमन्तरा सन्यास एव न सिद्ध्यति, तदिति कर्तव्यताया तद्विधानात् ॥ तदाह पराशरमाधवनिर्णयसिन्ध्वादिषु कपिल विधिवत्प्रेषमुच्चार्य त्रिरुपांशु त्रिरुच्चकै ॥ अभय सर्वभूतेभ्यो मत्त स्वाहेत्यधो भुवि ॥ त्रितीय दण्डशिक्यादि गृहीत्वाऽथ बहिर्व्रजेत्' इति ॥ अत एव सर्वभूताऽ पीडनपुरस्सर विहरण मनुनोच्यते (अ० ६ श्लो० ५२) 'क्लृप्तकेशनखश्मश्रु पात्री दण्डी कुसुम्भवान् । विचरेन्नियतो नित्य सर्वभूता यपीडयन्' इति ॥ कुसुम्भ कमण्डलु ॥ यच्च तत्तद्देशक्ष्मापालपूजितपादस्य तेभ्यश्छत्रचामराद्यखिलराजचिह्नोपार्जन च वर्णित तदपि सन्यासोज्वालकमेव ॥ राजसत्कारादिप्रतिषेध तु दर्शयति मनु (अ० ६ श्लो० ५८) अभिपूजितलाभास्तु जुगुप्सेतैव सर्वश ॥ अभिपूजितलाभैश्च यतिर्मुक्तोऽपि बध्यते' इति ॥ तथा (श्लो० ४१) 'आगारादभिनिष्क्रान्त पवित्रोपचितो मुनि ॥ समुपोढेषु कामेषु निरपेक्ष परिव्रजेत्' इति ॥ किंच (श्लो० ५३।५४) अतैजसानि पात्राणि तस्य स्युर्निर्व्रणानि च ॥ तेषामद्भि स्मृत शौच चमसानामिवाध्वरे ॥ अलाबु दारुपात्र च मृन्मय वैदल तथा ॥ एतानि यतिपात्राणि मनु स्वायंभुवोऽब्रवीत्' इति ॥

पात्राण्यल्पमौल्यलभ्यानि प्रतिपाद्य (श्लो० ५५) 'एककालं चरेद्भैक्षं न प्रसज्जेत विस्तरे॥ भैक्षे प्रसक्तो हि यतिर्विषयेष्वपि सज्जत इति। भिक्षाया अपि विस्तारं प्रतिषिध्य (श्लो० ५७) प्राणयात्रिकमात्रः स्यान्मात्रासंगाद्विनिर्गत इतीतरवैभवस्याभावमेव बोधयति॥ याज्ञवल्क्योऽपि उक्तस्थले (श्लो० ५१५) 'अप्रमत्तश्चरेद्भैक्षं सायाह्ने नाभिलक्षितः॥ रहिते भिक्षुकैर्ग्रामे यात्रामात्रमलोलुपः॥ यतिपात्राणि मृद्वेणुदार्वलाबुमयानि च॥ सलिलैः शुद्धिरेतेषां गोवालैश्चावघर्षण'मिति॥ तदेवाह बौधायनोऽपि॥ दारवं वैणवं चापि मार्दं धातुमयं तथा॥ पात्रं शिलामयं ताम्रपर्णादिमयमेव वा॥ चतुरस्रं वर्तुलं वाप्यासनं दारवं शुभम्॥ कौपीनाच्छादनं वासः कन्थां शीतनिवारिणी'मित्यादि॥ यमोऽपि 'हिरण्मयानि पात्राणि कृष्णायसमयानि च॥ यतीनां तान्यपात्राणि वर्जयेत्तानि भिक्षुकः' ॥ पुनर्बौधायनः–'स्वयमाहृतपर्णेषु स्वयं शीर्णेषु वा पुनः॥ भुञ्जीत न वटाश्वत्थकरञ्जानां तु पर्णके॥ कुम्भतिन्दुकयोर्वापि कोविदारार्कयोस्तथा॥ आपद्यपि न कांस्ये तु मलाशी कांस्यभोजनः॥ सौवर्णे राजते ताम्रमये वा त्रपुसीसयो'रिति पर्णपुटादौ भोजनं विदधाति कांस्यादिपात्राणि च निषेधति क्व पुना राजचिह्नस्यावसरः॥ वैभवाभावादेव भिक्षापात्रेणापि भोजनं विदधाति मदनपारिजातादिषु देवलः–"तद्भैक्षं गृहीत्वैकान्ते तेन पात्रेणान्येन वा तूष्णीं भुञ्जीत" इति॥ तथा देशविशेषस्याचार्याभिमाननिखिलदेशावलोकनकौतुके अपि प्रव्राजस्य विभूषणे–'ज्ञानामृतेन तृप्तस्य कृतकृत्यस्य योगिनः॥ नैवास्ति किञ्चित्कर्तव्यमस्ति चेन्न स सर्वविदि'ति माधवाद्युदाहृतस्मृत्यादिषु कर्तव्यस्य प्रतिषेधात्तादृशस्यैव दण्डशिखादित्यागयोग्यत्ताभिधानाच्च॥ एतत्सर्वं तदुक्तमभ्युपेत्य वदामः॥ वास्तवं भूतार्थमाहुः–किंच काश्यादीत्यादिना जालमित्यन्तेन॥ **अनुच्यमानत्वेनेति**॥ तत्समानकालिका अपि काशीस्थाः सर्वे विद्वांसोऽन्ये चाप्ताः केऽपि वाराणस्यां तदागमनमपि न विदन्ति, बहुवस्तन्नामापि न जानते, क्व तर्हि स्वप्नोऽपि दिग्विजयस्येति भावः॥ **सद्धादिशाखिनामिति**॥ प्रस्तावनाकारो विटान् पान्तीति दुष्टार्थान्तरमभिप्रेत्य विटपशब्दं प्रायुङ्क्त॥ इह तु तन्निरसितुं श्लेषेण वेदशाखासंबन्धं वेदमार्गवर्तिनां तापहरणच्छायाऽऽचरणफलवितरणश्रमश्रमसमुद्धरणप्रभृतिविविधोपकरणचणतां शरणप्राप्तद्विजादिभरणभावं च ध्वनयितुं शाखिपदमुपात्तम्॥ स्पष्टमन्यत्॥ **तथा चोक्तमिति**॥ तृतीयाध्याये कर्मविपाकपूर्वकपातकपरिगणनप्रकरणे (श्लो० २३) याज्ञवल्क्येनोक्तमित्यर्थः॥ अत्र उत्कर्षं इति सप्तम्या निमित्तार्थत्वे विज्ञानेश्वरसंमतिं बोधयितुमाहुः–**महापातकेत्यादि**॥ **गणितत्वादिति**॥ इदं संपादयतीति पूर्वत्र हेतुतयान्वेति॥ महापातकसमानामतिपातकत्वं तूपपातकमिताक्षरायां 'महापापं चातिपापम्'इति स्मृतेः॥ अथ प्रस्तावनायां तत्सत्कीर्तीत्यादिना संबभूवुरित्यन्तेन दर्शितं दूषयन्ति–**उदयपत्तनाधिपस्येत्यादिना वचनादित्यन्तेन**॥

उदयपत्तनाधिपस्य नगरे स्थितिरुत्कर्षहेतुत्वेन प्रतिपादितापि वस्तुतोऽपकर्षहेतुरेव॥ तुर्याश्रमिणां तस्या अविहितत्वात् प्रत्युत

---

१ तूपपादितमितिपाठोभाति।

निषिद्धत्वाच्च ॥ उक्तं च-सर्वभूतहितः शान्तस्त्रिदण्डी सकमण्डलुः ॥ एकारामः परिव्रज्य भिक्षार्थी ग्राममाश्रयेत् ॥ मिताक्षरायां च-"भिक्षाप्रयोजनात् ग्राममाश्रयेत्प्रविशेच्च पुनः । सुखनिवासार्थम्" ॥ ऊर्ध्वं वार्षिकाभ्यां मासाभ्यां नैकस्थानवासीति शङ्खस्मृतिरपि—'एकरात्रं वसेद्ग्रामे नगरे पञ्चरात्रक'मिति कण्वेनाप्युक्तम् ॥ किंच नृपान्नभक्षणविद्योपजीवित्वराजाश्रितत्वादिकमाह स्वधर्महानिकरमेव ॥ तथा चोक्तं मनुना-'न चोत्पातनिमित्ताभ्यां न नक्षत्राङ्गविद्यया ॥ नानुशासनवादाभ्यां भिक्षां लिप्सेत कर्हिचित् ॥ संवर्त्तः अष्टौ भिक्षाः समादाय स मुनिः सप्त पञ्च वा ॥ अद्भिः प्रक्षाल्य ताः सर्वास्ततोऽश्नीयाच्च वाग्यतः ॥ तथा च सर्वाश्रमोत्तम चतुर्थमाश्रममारूढे विद्योपजीवित्वनृपाश्रितत्वविवादकर्तृत्वादींस्तुरीयाश्रमिणा पतितत्वसंपादकोंस्तस्मिन् दर्शयता एकारामत्वादींश्चादर्शयता तस्मिन्नारूढपतितत्वं सम्यक्तया संपाद्यते-'विहितस्याननुष्ठानान्निषिद्धस्य च सेवनात् ॥ 'अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणांनरः पतनमृच्छति इति' वचनात् ॥ यथा पित्तपीतिमदूषितचक्षुषा शङ्खं पीतमिव पश्यता धवलोऽपि शङ्खः पीत इत्युच्यते एवमनेनापि स्वनिष्ठारूढपतितत्वदूषितहृदा सज्जनानारूढपतितानिव जानता सत्कर्मनिष्ठा अप्यारूढपतिता इत्यग्रे वक्ष्यन्ते ॥

अयं भावः-राज्ञः सम्मुखगमनादिकं तु पूर्ववद्यशसार्थं मनोराज्यविजृम्भितमेव ॥ तात्कालिकतत्रत्यराजकीयजनतानुभवागोचरत्वात् ॥ तत्र तु राज्ञा आजीविकां दत्वा स्वाश्रितविद्वत्त्वेन स्थापित इत्येव ॥ या च राजगुरुतया स्थितिरुत्कर्षायाकल्पि सा तदाश्रमविरोधादप्रत्युतापकर्षमेवापादयति उक्तं चेति—(यतिधर्मप्रकरणे अ० ३ श्लो० ३) याज्ञवल्क्येनेति शेषः ॥ सुखनिवासार्थमित्यन्तो मिताक्षराग्रन्थः ॥ मूलोक्तं कण्ववचनादिकं तु मिताक्षरामाधवीयमदनपारिजातादिपूदाहृतमेवेति नामूलत्वशङ्कावकाशः ॥ मनुरपि यतेः सर्वदैकाकित्वाऽनिकेतनत्वादिकमद्यार्थमेव ग्रामप्रवेशं च वदति—(अ० ६ श्लो० ४२-४३) 'एक एव चरेन्नित्यं सिद्ध्यर्थमसहायवान् ॥ सिद्धिमेकस्य सपश्यन्न जहाति न हीयते ॥ अनग्निरनिकेतः स्याद्ग्राममन्नार्थमाश्रयेत् ॥ उपेक्षकोऽशङ्कुसुको मुनिर्भावसमन्वितः' 'अशङ्कुसुकः स्थिरमतिः' रिति कुल्लूकभट्टः ॥ 'असञ्चायक' इत्यन्ये ॥ पुनः स एव (श्लो० ५९-६०) 'अल्पान्नाभ्यवहारेण रहःस्थानासनेन च ॥ ह्रियमाणानि विषयैरिन्द्रियाणि निवर्तयेत् ॥ इन्द्रियाणांनिरोधेन रागद्वेषक्षयेन च ॥ अहिंसया च भूतानाममृतत्वाय कल्पते' इति ॥ एकादशस्कन्धे (अ० १८ श्लो० २०-२१) 'एकश्चरेन्महीमेतां निस्सङ्गः संयतेन्द्रियः ॥ आत्मक्रीड आत्मरत आत्मवान्समदर्शनः ॥ विविक्तक्षेमशरणो मद्भावविमलाशयः' इति ॥ तथा (श्लो० २४-२५) 'पुरग्रामव्रजान्

सार्थान् भिक्षार्थं प्रविशंश्चरेत् ॥ पुण्यदेशसरिच्छैलवनाश्रमवतीं महीम् ॥ यानप्रस्थाश्रमपदेष्वभीक्ष्णं भैक्ष्यमाचरेत् ॥ सतिक्षुत्याश्वसम्मोहः शुद्धसत्त्वशिलान्धसा' ॥ सप्तमस्कन्धे (अ० १३ श्लो० ९) 'कल्पस्त्वेवं परिव्रज्य देहमात्रावशेषितः ॥ ग्रामैकरात्रविधिना निरपेक्षश्चरेन्महीम्' (श्लो० ३) 'एक एव चरेद्भिक्षुरात्मारामोऽनपाश्रयः ॥ सर्वभूतसुहृच्छान्तो नारायणपरायण' इति ॥ मदनपारिजाते परादरविवरणे च मत्स्यपुराणे—'अष्टौ मासान्विहारः स्याद्यतीनां संयतात्मनाम् ॥ एकत्र चतुरो मासान्वार्षिकान्निवसेत्पुनः' इति ॥ माधवीयमिताक्षरादिषु दक्षः—'एको भिक्षुर्यथोक्तस्तु द्वावेव मिथुनं स्मृतम् ॥ त्रयो ग्रामः समाख्यात ऊर्ध्वं तु नगरायते ॥ नगरं नहि कर्तव्यं ग्रामोऽपि मिथुनं तथा ॥ एतत्त्रयं च कुर्वाणः स्वधर्माच्च्यवते यतिः ॥ राजवार्ता हि तेषां च भिक्षावार्तापरस्परम् ॥ स्नेहपैशुन्यमात्सर्यं सन्निकर्षान्न संशय' इति राजवार्तादिः स्नेहादेश्च संभवात् परिव्राजकान्तरस्यापि संगं प्रतिषेधति क्व पुनर्नगरनिवासपूर्वकराजादिसंगस्यावसरः ॥ माधवीये श्रुतिः—"वर्षासु ध्रुवशीलोऽष्टौ मास एकाकी चरेत्" इति ॥ बौधायनः—'विधूमे सन्नमुसले व्यङ्गारे भुक्तवज्जने ॥ कालेऽपराह्णभूयिष्ठे भिक्षाटनमथाचरेत् ॥ ऊर्ध्वं जान्वोरधो नाभेः परिधायैकमम्बरम् ॥ द्वितीयमन्तरं वासः पात्री दण्डी च वाग्यत' इत्युपक्रम्य सूर्योपस्थानं जपं चोक्त्वा, 'भिक्षापात्रादिशुद्ध्यर्थमुपस्पृश्याप्युपानहौ॥ ततो ग्रामं व्रजेन्मन्दं युगमात्रावलोककः ॥ ध्यायन् हरिं च वचित इदं च समुदीरयेत्' इति भिक्षार्थमेव ग्रामप्रवेशं तत्राप्यटनभिक्षाग्रहणयोः प्रकारं च विस्तरेण दर्शयित्वा, 'प्राणयात्रिकमत्रं तु भिक्षेत विगतस्पृह' इति तदतिरिक्तापरिग्रहं बोधयति ॥ किंच नृपादेरेकस्यैवाश्रयेण भिक्षासंपादनं निन्दति स एव—'एकत्र लोभाद्वा भिक्षुः परिपूरणमिच्छति ॥ दाता स्वर्गमवाप्नोति भोक्ता भुञ्जीत किल्बिषम्' इति ॥ यमोऽपि—'स्नात्वा शुचिः।' शुचौ देशे कृतजप्यः समाहितः ॥ भिक्षार्थी प्रविशेद्ग्रामं रागद्वेषविवर्जितम् ॥ चरेन्माधुकरं भैक्षं यतिर्म्लेच्छकुलादपि ॥ एकान्नं न च भुञ्जीत बृहस्पतिसमो यदि ॥ मेध्यं भैक्षं चरेन्नित्यं सायाह्ने वाग्यतः शुचिः ॥ एकवासा विशुद्धात्मा मन्दगामी युगान्तदृक् ॥ यथालब्धं तदश्नीयादाज्यसंस्कारवर्जितम् ॥ भैक्षं माधुकरं नाम सर्वपातकनाशनम्' इति ॥ अत्र एकान्नभक्षणनिषेधे तात्पर्यं, नतु म्लेच्छकुलाद्भैक्ष्यग्रहणे ॥ अत एव बौधायनः—'ब्राह्मणक्षत्रियविशां मेध्यानामन्नमाहरेत् ॥ असंभवे तु पूर्वस्याप्याददीतोत्तरोत्तरम् ॥ सर्वेषामप्यभावे तु भक्तद्वयमतश्शता ॥ भैक्षं शूद्रादपि ग्राह्यं रक्ष्याः प्राणाविजानता' इति ॥ अत्र साधारणक्षत्रियादन्नग्रहणमपि ब्राह्मणालाभ एवोच्यते ॥ अपि च माधवीये जाबालश्रुतौ सर्वत्यागमुक्त्वा "यथाजातरूपधरो निर्द्वन्द्वो निष्परिग्रहस्तत्त्वब्रह्ममार्गे सम्यक्त्वसंपन्नः शुद्धमानसः प्राणसंधारणार्थं यथोक्तकाले विमुक्तो भैक्षमाचरन्करपात्रेण लाभालाभौ समौ भूत्वा शून्यागारदेवगृहतृणकूटवल्मीकवृक्षमूलकुलालशालाग्निहोत्रनदीपुलिनगिरिकुहरकंदरकोटरनिर्झरस्थंडिलेष्वनिकेतवास्यप्रयत्नो निर्ममः शुक्लध्यानपरायणोऽध्यात्मनिष्ठो शुभकर्मनिर्मूलनपरः संन्यासेनदेहत्यागं करोति स परहंसो नाम" इत्याच्छादनादि

परिग्रहग्रामस्थित्यादिकं परमहंसस्य प्रतिषिध्यते ॥ अभिपूजितलाभादिनिषेधाश्च प्रागेव दर्शिताः ॥ अतोराजाश्रयादौद्धत्यमाश्रित्य नगरे चिरं स्थितिः सर्वदा तदन्नाशनं तदा तत्रत्यैरनुभूतं वैष्णवानां तुलसीकाष्ठमालोर्ध्वपुण्ड्रादेर्बलादपलोपनं च तस्य पातित्यसंपादकमेव ॥ विहितानुष्ठानप्रतिषिद्धाचरणादौ पातित्यस्मरणात् ॥ **किंच नृपादेत्यादि** ॥ राजान्नादिप्रतिषेधस्तु यमस्मृतौ चतुर्थाध्याये (श्लो० ५९) 'राज्ञां प्रतिग्रहस्त्याज्यो लोकत्रयजिगीषुभिः ॥ राज्ञः प्रतिग्रहाद्यैव ब्राह्मण्यं हि विलुप्यते' इति ॥ अत्रिस्मृतौ—'अधीत्य चतुरो वेदान् सर्वशास्त्रार्थतत्त्ववित् ॥ नरेन्द्र भवने भुक्त्वा विष्ठायां जायते कृमिः' इति ॥ **नचोत्पातनिमित्ताभ्यामिति** ॥ इदं षष्ठाध्याये (श्लो० ५०) अस्ति ॥ तथा 'च विद्ययोपजीवनं स्वदुक्तरीत्या गुरुत्वेनानुशासनं चादकरणं च प्रतिषिद्धाचरणरूपमेवेति सिद्धम् ॥ प्रतिषेधबाहुल्यं तु प्रागेव प्रापञ्चि । नचोत्पातेत्यस्याविद्योपजीवनादिप्रतिषेधपरत्वं तु माधवविज्ञानेश्वरमेधातिथिप्रभृतयो व्याचक्षत एव ॥ भिक्षालब्धान्नमात्रस्याशनेतस्याधिकारं बोधयितुं संवर्तवचनमाहुः— **अष्टौभिक्षा इति** ॥ इदमपि मिताक्षरामाधवीयमदनपरिजातादिषु स्फुटं संगृहीतम् ॥ भिक्षाप्यसंकल्पितसप्तागारेभ्य एव संपाद्या, नतु नित्यं राजगृहात् ॥ यथाहमिताक्षरायां वसिष्ठः—"सप्तागाराण्यसंकल्पितानि चरेद्भैक्षम्" इति ॥ एकादशस्कन्धाष्टादशाध्याये च भगवान् (श्लो० १८) 'भिक्षां चतुर्षु वर्णेषु विगर्ह्यान्वर्जयंश्चरेत् ॥ सप्तागारान-संक्लृप्तांस्तुष्येल्लब्धेन तावता' इति ॥ भिक्षाविषयेऽपि विशेषस्तु प्रागेवादर्शि ॥ यत्तु प्रस्तावनायां **तदनन्तरमि**त्यादिना **विसरन्ती**त्यन्तेन विग्रादकर्तृत्वादिकमुक्तं,-तदप्ये-तेनैवापास्तम् ॥ प्रचुरप्रबन्धकर्तृत्वंतुमिथ्यैव भाति; शैवसुधाकरातिरिक्तप्रबन्धानुप-लम्भात् ॥ सुधाकरे च प्रबलयुक्तिकत्वाभावात् ॥ प्रायेण तत्खण्डनं तु मत्कृते सत्सिद्धान्तमार्तण्डे द्रष्टव्यम् ॥ नापि निखिलावनीमण्डलस्थपण्डितमण्डलीनिःशेषा तदभिधानमपि श्रवणातिथीकृतवती क्व पुनः सर्वदा स्मरणसंभावना ॥ यच्च कदाचिदि-त्यादिना गोस्वामिश्रीजीवनजीमहाराजानां वृत्तं वर्णितं, तदप्यन्यथाकारमेव ॥ तथा हि–श्रीमद्वल्लभाचार्यवंशमुक्तामणयः पण्डितवेतण्डमण्डलमूर्द्धमण्डनकराः श्रीजीवनजी-महाराजाः पुरुषोत्तमपुरपर्यन्तप्राच्यतीर्थसार्थयात्रापवित्रगात्रास्तत्फलतया श्रीमद्गोवर्ध-नोद्धरणचरणपरिचरणमभिलषन्तः श्रीनाथद्वारमागच्छन् ॥ ततश्चिरादाकर्णितभृशविशद-यशस्कानाचार्यांस्तान् भक्त्या दिदृक्षमाणो भूपभूपः स्वरूपसिंहाभिधो विविधोचिताचार-सत्कारप्रकारप्रणयी सादरं समाह्वत ॥ तदा तदाऽऽकारणं सद्धर्मशर्मकारणं सफलयितुं सदयमुदयपत्तनमलंकुर्वाणाम्नि स्वसंदर्शनविदितामन्दानन्दायानन्ताकान्तवृन्दारकवृन्दपुर-न्दराय तस्मै मूर्तामिवाशिषं स्वप्रणीतां श्रीबालकृष्णचंपूमपस्पृशन् ॥ ततः समहीक्षित्सत्कृत्य चक्षु सत्कृत्य तान्याथाहं विसृज्य तत्प्रबन्धप्रमेयं जिज्ञासमानः स्वाश्रितसदानन्दगिरेः करे तत्पुस्तकमदात् ॥ सोपि सद्वादिवर्जितस्य तस्य सागरांबराकान्तस्य तेषु तादृशं भृशं स्वविधित्सितविषयावरोधिनं विनयप्रणयप्रकर्षं प्रेक्ष्य श्रीमत्सरं स्वहृदयाकल्पी-कुर्वंस्तुर्वीजानेस्तेष्वरुचिमुत्पिपादयिषन्निःशेष एष निबन्धो धनेशबन्धोरमन्दया निन्दया

पूर्ण इति तूर्णमचकथत् ॥ अथ श्रीगोवर्द्धनधरसेकलिङ्गेश्वरंचपरंपरया भजतोहरिहरा-ऽभेदविदोममहस्ते हिमरश्मिमस्तकनिन्दाग्रन्थपुस्तकं पद्विश्राणितं तच्चैरनुचितमनुष्ठितमिति दूयमानमानसः पुनस्तान्न समाचीकरत् ॥ ततोयतिर्मैमैदाराजैस्सममहं वादरणे नवाऽऽदरणवानस्मि यदि ते भूयोभ्येष्यन्तीति कांश्चन मानवान्मानवानवादीत् ॥ इदं कर्णाकर्णिकयाऽऽकर्ण्य ते महाराजा नास्मिन्ग्रन्थे लवस्यापि सम्भवोभवनिन्दायाः यदिचावनीवल्लभः पुनराह्वयेत्तर्हि तदेतदुपपादयिमिति सिद्धोहमिति व्याहार्षुः ॥ तदेतदव-गतवतापि क्षितिभृता स्वसम्मतयोः शैववैष्णवमतयोर्चोदोत्पादनमरोचयता भूयस्ते न समाकारिषत इति तात्कालिकतद्ग्रन्थासचदनादवगम्यते ॥ सा चम्पूश्च मुद्रितेदानी-मुपलभ्यतएवेति तत्र शिवनिन्दायाअभावस्तु स्वयमेव विद्वद्भिरवगंस्यते ॥ प्रस्तावनायां "कस्माचित्कार्यवशात्" इत्यत्र तु कस्यचित्कार्यस्यवशादिति रम्यम् ॥ समासादेकार्थी-भावापत्ते कार्ये कस्माचिदित्यस्य विशेषणतयान्वये सामर्थ्याभावात् ॥ अन्यथा चक्र-वर्तिनोराजपुरुषइत्यपि शक्येत प्रयोक्तुम् ॥ कस्माचिदित्यपरिज्ञानं तु कार्यस्यैवाऽव-गम्यते ॥ अथ मूले एतावता सिद्धमर्थमाहुः ॥ **तथाच सर्वेत्यादिना वक्ष्यन्त इत्यन्तेन** ॥ **एकारामत्वादीनिति** ॥ एकारामः परिव्रज्येत्यादौ याज्ञवल्क्यादि-भिर्दर्शितान् ॥ **आरूढपतितत्वमिति** ॥ अत्र माधवीये मेधातिथिः ॥ श्रद्धयापर-यापेतः परमात्मपरायणः ॥ स्थूलसूक्ष्मशरीराभ्यांमुच्यतेदशपद्भवित् ॥ त्रिदण्डंकुण्डि-कांकन्थांभिक्षभाजनमासनम् ॥ कौपीनाच्छादनंवासः षडेतानिपरिग्रहेत् ॥ स्थावरं जङ्गमं बीजंतैजसंविषमायुधम् ॥ षडेतानिनगृह्णीयाद्यतिर्मूत्रपुरीषवत् ॥ रसायनक्रियां-वादंज्योतिषंक्रयविक्रयम् ॥ विविधानिचशिल्पानिवर्जयेत्परदारवत् ॥ भिक्षाटनंजपः स्नानंध्यानंशौचंसुरार्चनम् ॥ कर्तव्यानिषडेतानिसर्वथानृपदण्डवत् ॥ नार्यादिप्रेक्षणंतुष्टं प्रमदांसुहृदांतथा ॥ भक्ष्यंभोज्यमुदक्यांचपण्नपश्येत्कदाचन ॥ स्कंधावारेखलेसार्थे पुरेग्रामेचसद्गृहे ॥ नवसेतयतिःषट्सुस्थानेष्वेतेषुकर्हिचित् ॥ रागंद्वेषंमदंमायांदम्भं-मोहंपरात्मसु ॥ षडेतानियतिर्नित्यंमनसापिनचिन्तयेत् ॥ मञ्चकंशुक्लवस्त्रंचस्त्रीकथा-लौल्यमेवच ॥ दिवास्वापश्चयानंचयतीनांपतनानिषट् ॥ संयोगंचवियोगंचविभोगस्यच साधनम् ॥ जीवेश्वरप्रधानानांस्वरूपाणिविचिन्तयेत् ॥ आसनंपात्रलोपश्चसंचयःशिष्य-संग्रहः ॥ दिवास्वापोवृथाजल्पोयतेर्बन्धकराणिषट् ॥ एकाहात्परतोग्रामेपञ्चाहात्परतःपुरे ॥ वर्षाभ्योन्यत्रयत्स्थानमासनंतदुदाहृतम् ॥ उक्तानांयतिपात्राणामेकस्यापिनसंग्रहः ॥ भिक्षोर्भैक्षभुजश्चापिपात्रलोपःसउच्यते ॥ अजिह्वःपण्डकःपङ्गुरन्धोबधिरएव च ॥ मुग्धश्चमुच्यतेभिक्षुःषड्भिरेतैर्नसंशयः ॥ इदमिष्टमिदंनेतियोश्नन्नपिनसज्जति ॥ हितंसत्यं-मितंवक्तितमजिह्वंप्रचक्षते ॥ सद्योजातांयथानारीं तथाषोडशवार्षिकीम् ॥ शतवर्षांच-योदृष्ट्वानिर्विकारःसपण्डकः ॥ भिक्षार्थमटनंयस्यविण्मूत्रकरणायच ॥ योजनान्नपरंयाति-सर्वथापङ्गुरेवसः ॥ तिष्ठतोव्रजतोवापियस्यचक्षुर्नदूरतः ॥ चतुर्युगाद्भुवंत्यक्त्वापरिव्राट्-सोन्धउच्यते ॥ हिताहितंमनोरामंवचः शोकावहं तु यत् ॥ श्रुत्वा यो न शृणोतीव बधिरः स प्रकीर्तितः ॥ सान्निध्ये विषयाणां यः समर्थो विकलेन्द्रियः ॥ सुप्तव-

द्रतेते नित्यं स भिक्षुर्मुग्ध उच्यत इति ॥ तथा च पडतिरिक्तानां राजचिह्नानां परिगृहात् वादादिप्रतिपिद्धाचरणात् भिक्षाटनादिविहिताकरणात् प्रतिपिद्धनिवासात् परेषु रागद्वेषादिविधानात् सर्वदागमनार्थं यानस्यैव निषेवणात् आसनादिप्रणयनात् प्रकृतग्रन्थे शैवसुधाकरे वादेषु चाहितामत्यामितभाषणात् वादार्थमटनात् मुग्धत्वाभावाच तस्मिन्नारूढपतितत्वमसंदिग्धमेव ॥ स च द्वारकाप्रान्तप्रवेशोत्तरं राजधानीषु प्रायः शिविकायामेव स्थितिमभिनिविशानस्तत्प्रान्ते जामनगरान्निर्गमनावसरे बहुवमुव्ययतोऽपि शिविकावाहकपुरुषाऽलाभान्नाटकलब्धानडुच्छकटोपरि स्वशिविकां बद्ध्वा तामधिष्ठाय ततो निरगादित्येवंविधा यानाभ्यासप्रभृतयः पतनहेतवस्तस्मिन्बहुभिर्देवसन्त्यनुभूता इति किंतत्कथनेन ॥ अत एवोक्तं—सम्यक्कृयेति ॥ पातित्ये मानान्तरमाहुः—विहितस्येति ॥ वचनादिति ॥ तृतीयाध्याये कर्मविपाकपूर्वकपातकपरिगणनप्रकरणे (श्लो० १३) याज्ञवल्क्यवचनादित्यर्थः ॥ मनुरपि (अ० ११ श्लो० ४४) अकुर्वन्विहितं कर्म निन्दितं च समाचरन् ॥ प्रसक्तश्चेन्द्रियार्थेषु प्रायश्चित्तीयते नरः ॥ अग्र इति ॥ द्वितीयभागे प्रथमखण्डखण्डनादिस्थले ॥

एवं च भावनगराधिपमान्यनागरनगरनिवासं खण्डनमण्डनाँदीक्ष्य संसारकूपपतनहेतून्निःसरणप्रतिबन्धकाँश्च कुर्वाणेन स्वनिःसरणस्यापि दुर्विभाव्यत्वात् प्रज्ञाविरहिणां संसारकूपान्निःसारणं दूरापास्तम् ॥ 'स्वयमसिद्धः कथं परान् साधयेत्' इति न्यायात् ॥ किंच श्रीवल्लभसिद्धान्तखण्डनाय संतोषरामनामकस्य प्रार्थनमुपशमशीलानां प्रवृत्तिश्चेति द्वयमपि स्वरूपहानिकरम् ॥ श्रीवल्लभसिद्धान्तस्य वज्रदृढत्वाच्च ॥

एवं वृथाप्रशंसां दूषयित्वा प्रस्तावनायां ऐवमनेकेत्यादिना रचयामासुरित्यन्तेन दर्शितं ग्रन्थकरणे हेतुं सप्रशंसं दूषयन्ति—एवंचभावनगरेत्यादिना दृढत्वाचेत्यन्तेन॥ अत्र प्रस्तावनायां 'अनेकप्रतिद्वन्द्वी'त्यादिप्रथमविशेषणेन निर्वैरत्वाभयदानोपशमशीलत्वादिभ्यः सम्यक्तिलाञ्जलिरदायि ॥ सौराष्ट्रदेशे नगरविशेषे तीर्थत्वानास्पदे भावनगरे धनिकाश्रयफलकनिवासस्य वर्णनेन वारुणीतीर्थयात्रापि साध्वी समर्थिता मूले ॥ नागरनगरेति ॥ नागरसंबन्धि तदधिष्ठितं यन्नगरमित्यर्थः ॥ पतनेत्यादि ॥

१ एवमनेकप्रतिद्वंद्विविद्वदनुभूतप्रौढप्रतापाः प्रत्यक्कुस्थतीर्थयात्राप्रसङ्गेन सौराष्ट्रभूभागे भूषयन्तोभावनगरक्षितिजानिमान्येन वेदशिखरनिहितनिष्ठेन चमत्कारनगरनिवासिनागरगृहस्थविप्रेण सन्तोषरामनामकेन श्रीवल्लभसिद्धान्तखण्डनपूर्वकाद्वैतसिद्धान्तमण्डनाय प्रार्थितास्सन्तः स्वयमुपशमशीला अपि प्रज्ञाविरहिणां ससारकूपाद्बहिर्निःसारणं स्वधर्मं जानन्तस्समवलोक्य तदीयाणुभाष्यविद्वन्मण्डनशुद्धाद्वैतमार्तण्डादीन् ग्रंथान् परार्थमेव धृतशरीरास्ते श्रुतिस्मृत्यविरुद्धानेकप्रौढोक्तिभिः प्रथमतः शुद्धाद्वैतमार्तण्डमनन्तरंचविद्वन्मण्डनं सटीकं खण्डयन्तःसहस्राक्षनामकमपूर्वनिबन्धमिमंरचयामासुः ॥

नगरनिवासखण्डनमण्डनादीनां पतनहेतुत्वं निस्सरणप्रतिबन्धकत्वं चोपन्यस्तचराद्यनेकप्रमाणसिद्धमेव ॥ कुर्वाणेनेति ॥ अस्य निस्सरणमित्यमिमे कर्तृतयान्वयः उभयप्राप्तौ कर्मणीत्यनेन विरहिणामिति कर्मणि षष्ठीसत्वात् कर्तरि तृतीया ॥ गवां दोहो गोपेनेत्यादिवत् ॥ स्वरूपहानिकरमिति ॥ राज्ञाधिकारे नियुक्तानां कस्मिंश्चिदपि धर्मे द्वेषस्यायोग्यत्वादुपनिषच्छिष्टस्य च सर्वथा तदसम्भवात्प्रथमस्य स्वरूपहानिः ॥ 'लोभः प्रवृत्तिरारम्भः' इति स्मृत्या प्रवृत्तेरजः कार्यत्वाद्रजसा सत्वोपमर्दनिश्चयेनोपशमभङ्गापत्तेर्द्वितीयस्य सा ॥ नच परोपकाराय खण्डनारम्भो नानुचित इति वाच्यम् ॥ माधवेन "हिताचरणं नाम हिंसाननुष्ठानमात्रं न पुनरपकारेषु प्रवृत्तिः, 'हिंसानुग्रहयोरनारम्भ इति गौतमस्मरणात्" इत्युक्ते ॥ (अ० ३ यतिधर्मप्रकरणे श्लो० ३) 'सर्वभूतहितः शान्तः' इत्यत्र विज्ञानेश्वरेणापि तथैव विवरणाच्च ॥ नारम्भानारभेत् क्वचिद्' इत्यादिप्रतिषेधदर्शनाच्च ॥ अपि च (अ० ६ श्लो० ४४) 'कपालं वृक्षमूलानि कुचेलमसहायता ॥ समता चैव सर्वस्मिन्नेतन्मुक्तस्य लक्षणम्' इति मन्वाद्युक्तलक्षणाभावादुपशमशीलत्वादिकथनमुपचारमूलकमेव ॥ (अ० ६ श्लो० ६६) 'न लिङ्गं धर्मकारणम्' इति मनुना केवलवेशस्यासाधकत्वस्मरणाच्छकुलपुरुषे दृढधादिवेशविशिष्टत्वादिधर्मदर्शनेन मनुदक्षादिस्मृतवाग्दण्डाद्यान्तरधर्माभावनिश्चयाच्च ॥ वाग्दण्डादिस्वरूपं तु दक्षेणोक्तम्—'वाग्दण्डे मौनमातिष्ठेत् कर्मदण्डेत्वऽनीहताम् ॥ मानसस्य तु दण्डस्य प्राणायामो विधीयते' इति ॥ वज्रदृढत्वादिति ॥ वज्र इव दृढतत्वात् ॥ 'उपमानानिसामान्यवचनै'रिति समासः तथा चाशक्यार्थप्रार्थना । तत्र प्रवृत्तिश्चायोग्यैवेति भावः ॥ ग्रन्थस्य खण्डनाभासरूपत्वन्तु प्रागुक्तम् ॥ दर्शयिष्यते च तथा—

श्रीवल्लभमतानुयायिनो मथुरादासवर्मणः एतादृशग्रन्थप्रसिद्धिकर्तृत्वमपि तन्मताननुयायित्वमेव व्यनक्ति ॥ प्रचुरकालातिक्रमणे नाप्युन्मूलनीयमूलत्वं प्रचण्डवातातपैरप्यलोपनीयलावण्यत्वं सकललोकलोचनानन्दजनकत्वमित्यादिभिरारोप्यमाणगुणैः परैस्तोष्यमानोऽपि स्मरणस्तम्भत्वेनाभिमतोऽप्ययमेव श्रीवल्लभवंश्येन परीक्षणार्थं हसता मन्दं स्पृष्ट एव कीटाकीर्णविशीर्णजीर्णतरस्थूणेव स्वल्पकालेनाप्युन्मूलनीयमूलत्वं फूत्कारेणाप्यपलोपनीयलावण्यत्वमारोपयितॄणामपि पश्चात्तापाद्यनेकदुःखोत्पादकत्वं सर्वजनोपेक्षणीयत्वमित्यादीन्साहजिकान्गुणान्प्रदर्शयन् स्तोतॄंश्च ह्रेपयन्छतधा भिद्यमानो निपपातेति ॥ तच्च श्रुतिस्मृत्युक्तसंन्यासाश्रमधर्मप्रतिपालनरहितस्य तन्निषिद्धाचरणशीलस्य केवलं शिखासूत्रवर्जनकाषायवस्त्रपरिधानाभ्यामेव मस्करित्वेन प्रतीयमानस्य न लज्जाकरमस्ति ॥ प्रत्युत आपातालतलप्ररूढमूलसकललोकव्याप्तप्रकाण्डश्रीवल्लभसिद्धान्तशाखिप्रबलप्रभञ्जनाहतः शङ्करसिद्धान्तानभिज्ञो गजम्मन्यो मशकः कान्दिशीकः स सहस्राक्षसहितः कचिल्लीनोवा गतोवा प्रमीतो वेति तस्य वृत्तं नोपलभामहे ॥

एवं प्रस्तावनायां मुख्यांश्चतुरोऽपि निपपातिराहृत्य तेत्र सच श्रीवल्लभार्येत्या- दिना परमात्मानमित्यन्तेन वर्णितं मुद्रणकारणादिकं परिहरन्ति–श्रीवल्लभमते- त्यादिना नोपलभामह इत्यन्तेन। तोपूयमान इति॥ अतिशयेन पौनःपुन्येन वा स्तूयमानः॥ स्तौतेर्यङन्तात्कर्मणि लटः शानचि शिग्वेन सार्वधातुकत्वाचकि कानेमुगिति मुगागमे च सिद्धम्॥ श्रीवल्लभवंदयेनेति॥ श्रीवल्लभस्य वंशभवेन॥ दिगादि- त्वाद्यत् यस्तु 'श्रीवल्लभवंशीया' इति प्रस्तावनायां प्रयोगः स चिन्त्यः॥ अवृद्धत्वेन 'वृद्धाच्छ'इत्यस्याप्राप्तेः॥ दिगादिषु वंशशब्दपाठं निश्चितमप्यनादृत्य बलाद्वृद्धादिषु तत्पाठकल्पनस्यागतिकगतित्वात्; 'संख्यावंश्येने'त्यादिविरुद्धनिर्देशोपलम्भात्, देव- दत्तादिवद्वंशशब्दस्यनामधेयत्वाभावाच॥ परीक्षणार्थमिति॥ वर्ण्यमानगुणकोऽय- मस्ति न वेति परीक्षणार्थम्॥ 'मन्द'मिति स्पर्शक्रियाविशेषणम्॥ स्थूणा स्तंभः॥ स्तोत्रन्॥ प्रस्तावनाकारादीन् लज्जयन्॥ निपपातेति॥ स्वस्य प्रत्यक्षत्वेऽपि तद्विष्ठ- निपतनक्रियायाअनायासजन्यत्वादननुसन्धानेन पारोक्ष्याल्लिट्॥ अत एव भाष्ये "कस्मिन् पुनः परोक्षे लिड्भवति" इत्यादिना परोक्षविचारे "परोक्षे धातौ परोक्षे धात्वर्थे इति कः पुनर्धात्वर्थः क्रिया क्रियायां परोक्षायामिति" व्याख्याय क्रियापारोक्ष्ये मतान्तराण्युक्त्वा तेषूत्तमपुरुषासिद्धिं स्वमते सुप्तादिव्यापारे तत्सिद्धिं च दर्शयित्वोच्यते "अथ भवति वै कश्चिज्जाग्रदपि वर्तमानकालं नोपलभते॥ तद्यथा–वैयाकरणानां शाकटायनो राजमार्गे आसीनः शकटसार्थं यान्तं नोपलेभे। किं पुनः कारणम्? कश्चिज्जाग्रदपि वर्तमानं कालं नोपलभते॥ मनसा प्रयुक्तानींद्रियाण्युपलब्धौ कारणानि

---

१ सचश्रीवल्लभार्यमतानुयायिना सर्वश्रेयोभिलाषिणा भक्तिवंशजेन लवजित्तनूजन्मना मथुरादासवर्मणोशेरनयैनन्दनिशाशेरप्रमितविक्रमवर्षान्तर्गतेजमासवलक्षपक्षचतुर्दशीसमासा- दितनिर्लिपनिलयवासायालाडकॉबाईसमाख्यायानिजाङ्गजायाः प्रचुरकालातिक्रमणेनाप्यनुन्मू- लनीयमूलः प्रचण्डवातवर्षातपैरप्यलेपनीयलावण्यरसकल्लोलकलोचनानन्दजनकः कोपि स्मर- णस्तम्भइवायमनेकद्वैतमतान्धकारसंभ्रान्तहृदम्भोजनेभ्य सन्मार्गावबोधप्रदानप्रवीणो मयाङ्क- यित्वा प्रसिद्धिं नीतः॥ विलोक्येमं निबन्धं सभूय सर्वेपि श्रीवल्लभवंशीयास्स्वकीयसिद्धान्ता- नुसारेण तत्खण्डनाय वद्धपरिकराभवितारइति महतीमाशां मन्मनसि स्थापयामि॥ हन्ताय- मसन्तोषोयत् केपि ते वीणावेणुमृदङ्गाद्यनेकवाद्यवादननिष्ठचित्तास्संगीतमेव ससारसारं मन्यमानाः प्रबलेन शङ्करसिद्धान्तिसिन्धुरेणामूलतउन्मूलितं स्वसिद्धान्तशाखिनं दृष्ट्वापि न पश्यन्तीति॥ हा हतं निगमागमोक्तस्वधर्मपालनप्रीतेस्स्वकीयसिद्धान्तदृढीकरणवद्धपरिकरता- व्याससूत्रभाष्यकरणशक्तिमत्ताशमदमतितिक्षोपरतिब्रह्मण्यताब्रह्मनिष्ठतायखिलाचार्यचिह्नविर- हिणां केवलमाचार्यकुलउत्पत्तितएवाचार्यपदाभिमानमुद्वहता तेषां नैतत्किंचिदपि अपाक्रम- स्ति॥ तद्दयामयात्माऽनवरतनिखिलजगज्जनहितपरायणस्सर्वशक्तिमानीश्वरस्तेभ्यस्सन्मार्ग- दर्शिनीं दृशं प्रयच्छतादिति प्रार्थये परात्मानम्–'जयत्वद्वैतार्यास्सकलवसुधाख्यातयशसः श्रितादैताभासाऽपरमततमश्चण्डकिरणाः॥ यशोदेहेनास्मिन् जगति सततं सुस्थितिजुषो विपश्चिद्वर्यास्ते यतिवरसदानन्दगिरयः'॥

भवन्ति मनसोऽसान्निध्यात्" इति ॥ अत्र कैय्यट —"केचिदिति मतभेददर्शनाया-नेकदर्शनोपन्यास ॥ इन्द्रियागोचरसाधनसाधितानद्यतनक्रियावाचिनस्तु धातोर्लिट्-प्रत्यय" इत्याद्युक्त्वा "असान्निध्यादिति । विषयान्तरेणाकृष्टत्वान्मदाद्यभिभवाद्वेति भाव" इति व्याचष्टे ॥ भाष्ये वर्तमानकालमिति वर्तमानकाल वस्तिवति विवरणकार ॥ तथा चात्र स्तम्भे परैरारोपितेषु गुणेषु तत्परीक्षणे च चित्तस्याभिनिवेशादयत्नसिद्ध तत्पतन वर्तमानकालमपि नानुसहितमिति भाव ॥ नचैव मत्ततापत्ति शक्या, शाकटायनादिवत्तद्भावोपपत्ते ॥ अत एव विवरणे "वैयाकरणाना शाकटायन इत्यनेन तस्यामत्ततोक्ताऽन्यचित्तता च भाष्य" इत्युक्तम् ॥ इति दिक् ॥ निपपातेति निशब्देन पुनरारोपणस्याशक्यत्व बोध्यते ॥ **शिखासूत्रेत्यादि** ॥ तथा च पराशरमाधवीये पद्मपुराणे ॥ 'शिखायज्ञोपवीतेन त्यक्तेनासौ कथ द्विज' इति ॥ तत्रैवात्रि —'यज्ञोपवीत सर्वेषा द्विजाना मुक्तिसाधनम् ॥ परित्यजन्ति ये मोहात्परा निरयगामिन' इति ॥ हारीत चत्वारोऽप्याश्रमा ह्येते सन्ध्यावन्दनवर्जिता ॥ ब्राह्मण्यादेव हीयन्ते यद्यप्युपगत कुर्यु' रिति ॥ यच्छास्त्रविद्भिरुपगत तेनापि वर्जिता हीयन्त एवेति तद्व्याख्यातार ॥ अथ सन्ति शास्त्रोक्तधर्मानुष्ठायिना विदुषा परमहसानामेव पाक्षिकतत्त्यागवचनान्यपि, परन्तु विहितानुष्ठायिन निप्रतिषिद्धसेविनो वपमात्रेण तु नकार्यसिद्धिरिति सर्वसम्मतम् ॥ दण्डाभावान्मस्करित्वमप्यौपचारिकमेव ॥ **कान्दिशीक**. भयात्पलायित, 'कान्दिशीको भयद्रुत' इत्यमर ॥ स सदानन्दगिरि ॥ शिष्ट सर्वमतिरोहितार्थम् ॥ यत्तु प्रस्तावनाया 'वीणावेणुमृदङ्गे'त्यादिना वीणावादनादेरनौचित्य बोधित, तदसत्,—भगवद्गुणविशिष्टसगीते भगवत्प्रीत्यर्थं तदग्रे भक्त्या वीणादिवादने च दोषाभावात् ॥

प्रत्युत तस्य भगवत्प्रीतिसपादकत्वात् ॥ अतएव पाद्मे कार्तिकमाहात्म्यपञ्चमाध्याये पृथु प्रति नारद —'तालवेणुमृदङ्गादिध्वनियुक्तान् सनर्तकान् ॥ पुष्पैर्गन्धै सताम्बूलैर्गायकानपि चार्चयेत् ॥ १९ ॥ देवालये गीतपरा यतस्ते विष्णुमूर्तय ॥ तपासि यज्ञदानानि कृतादिषु जगद्गुरो ॥ २० ॥ तुष्टिदानि कलौ यस्माद्भक्त्या गान प्रशस्यते ॥ क त्व वससि देवेश मया पृष्टस्तु पार्थिव ॥ २१ ॥ विष्णुरेव तदा प्राह मद्भक्तिपरितोषित ॥ नाह वसामि वैकुण्ठे योगिना हृदये रवौ ॥ २२ ॥ मद्भक्ता यत्र गायन्ति तत्र तिष्ठामि नारद' तथा 'मत्पुराणकथा श्रुत्वा मद्भक्ताना च गायनम् ॥ २४ ॥ निन्दति ये नरा मूढास्ते मद्द्वेष्या भवन्ति हि' ॥ नचास्य शूद्रमात्रपरत्व शक्यम् ॥ तैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयकाण्ड-नवमप्रपाठके (अनु० १२) "ब्राह्मणौ वीणागाथिनौ गायत श्रिया वा एतद्रूप यद्वीणा श्रियमेवास्मिन्तद्धत्त" इत्यादिना "दिवा ब्राह्मणो गायेन् नक्तन्राजन्य" इति ब्रह्मक्षत्रयोरपि गानविधानात् ॥ यावदनुवाकसमाप्तितत्फलाम्नानाच ॥ याज्ञवल्क्योऽपि तृतीयाध्यायेऽध्यात्मप्रकरणे (श्लो० ६०) 'वीणावादनतत्त्वज्ञ श्रुतिजातिविशारद ॥ तालज्ञश्चाप्रयासेन मोक्षमार्ग नियच्छती' ति मोक्षसाधनत्व तस्याह ॥ अष्टमस्कन्धादावपि 'अत्यद्भुत तच्चरित सुमङ्गल गायन्त आनन्द समुद्रमग्ना' इत्यादिना भगवत्सन्निधि-तदनेकत्र प्रशस्यते ॥ न च 'गायन्त' इत्यस्य कथयन्त इत्यर्थ कल्प्य ॥ 'नामान्य-

न्तस्य यशोङ्कितानि यच्छृण्वन्ति गायन्ति गृणन्ति साधव' इत्यादिषु स्पष्टं भेदेन निर्देशात् ॥ कूर्मपुराणेऽपि सप्तचत्वारिंशाध्याये हरिवर्षवर्णने 'गायंति चैव नृत्यन्ती' त्यादिना विष्णोर्गानविषयत्वं दर्शितम् ॥ विस्तरस्त्वन्यत्र द्रष्टव्यः ॥

॥ इति प्रस्तावनाखण्डनम् ॥

अथ प्राप्तावसरः सहस्राक्षः खण्ड्यते ॥

श्रीमद्बालमुकुन्दमिन्दुवदनं वृन्दावनानन्दिनं
वन्दे सुन्दरमेकमेव न पराविन्दामि वृन्दारकान् ॥
वर्तन्तामचिरन्तनादिविपदोनन्ता अनन्तातले
मन्तुं ते गणयन्तु माऽयमितरान् मूर्धा न नंतुं क्षमः ॥ १ ॥

एवं तदनुयायिना कृतां प्रस्तावनां बाध्यसामान्यचिन्तया दूषयित्वा साक्षात्तत्कृतं सहस्राक्षग्रन्थं दूषयितुमुपक्रमन्ते ॥ अथेति ॥ अथ सूचीकटाहन्यायेन प्रस्तावनाखण्डनानन्तरमवसरसंगत्या सहस्राक्षः खण्ड्यते ॥ संगतिस्तु अनन्तराभिधानप्रयोजकाकाङ्क्षाजनकज्ञानविषयोर्थ इति दीधितिकारादयः ॥ वस्तुविशेषस्य वस्तुविशेषानन्तरं निरूपणे प्रयोजिका या जिज्ञासा तज्जनकं तत्स्वरूपोपयोगि यज्ज्ञान तद्विषयोऽर्थ इत्यर्थः ॥ अवसरश्च संगतिविशेषः ॥ 'सप्रसंगउपोद्घातो हेतुताऽवसरस्तथा ॥ निर्वाहकैक्यकार्यैक्ये षोढासंगतयोमता' इत्युक्तेः ॥ वस्तुतस्तु परिगणनं प्रायिकमाक्षेपादीनां संगत्यन्तराणामुपलब्धेरित्याद्यन्यत्र द्रष्टव्यम् ॥ तत्राऽवसरो नाम प्रतिबन्धकीभूतजिज्ञासानिवृत्ताववश्यवक्तव्यत्वम् ॥ 'अथ' शब्दश्चात्र साक्षाद्ग्रन्थखण्डनारम्भे पुनर्मङ्गलार्थः ॥ 'ॐकारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा ॥ कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तस्मान्माङ्गलिकावुभा' विति "अथ वर्णसमाम्नायः" इत्यत्रत्य त्रिभाष्यरत्नादावुदाहृतशिक्षाकारवचनात् ॥ नच तस्यानन्तर्यार्थकत्वेन व्याख्यातत्वान्न मंगलार्थकत्वं सकृदुच्चरितः शब्दः सकृदेवार्थं गमयतीति व्युत्पत्तेरिति शङ्क्यम् ॥ संगीतोपकाराद्यर्थं कृतेनापि मृदङ्गध्वनिनेव इतरार्थकतया प्रयुक्तेनानेनापि मङ्गलसिद्धिसंभवात् ॥ अव्ययतत्त्वबोधिन्यादिषु "निपातस्तु स्वरूपेणैव मंगलं मृदङ्गध्वनिवत्" इत्यङ्गीकारात् ॥ "सिद्धे शब्दार्थसंबन्धे वृद्धिरादैच्" इत्यादावन्यार्थकैरपि सिद्धवृद्ध्यादिशब्दैर्मङ्गलसिद्धेर्महाभाष्यादौ दर्शितत्वाच्च ॥ मङ्गलप्रयोजनं तु तत्रैव पस्पशाह्निकवृध्याह्निकयोरुक्तम् "मङ्गलादीनि हि शास्त्राणि प्रथन्ते वीरपुरुषकाणि च भवन्त्यायुष्मत्पुरुषकाणि चाध्येतारश्च सिद्धार्था यथा स्यु रिति वृद्धियुक्ता यथास्युरिति" एतदेव प्रयोजनं साधयितुं पूर्वोत्तरमीमांसापातञ्जलयोगादिसूत्रवच्छबरस्वामिश्रीमदाचार्यश्रीव्यासाचार्यादिप्रणीततत्तद्भाष्यवच्चाथशब्देनैव साक्षाद्ग्रन्थखण्डनारम्भे पुनर्मङ्गलमाचरितम् ॥ भूयो मङ्गलं तु प्रागेव कृतमापरिसमाप्तिविघ्नपरिहारार्थं भविष्यति ॥

तत्रादो 'ओं तत्सत्' इत्यारभ्य 'विष्णोः स्मृत्या च मङ्गलम्' इत्यन्तग्रन्थेन श्रीशङ्कराचार्यनमस्कारपूर्वकं वैष्णवसंप्रदायप्रवर्तकाचार्याणां तन्मतवर्तिनां च शठत्वं कौर्मवाक्यबोधितलक्षणसत्तकेन

प्रतिपादितम् ॥ तत्र शङ्कराचार्याणां शिवावतारत्वेऽपि तदुक्तकौर्म-वचनानि तु शिवविषयाण्येव ॥ तेषामवतारप्रयोजनं तु पाद्मवाराहादिषु प्रसिद्धमित्यन्यत्र विस्तरः ॥

अथ सहस्राक्षकृता भगवदनुयायिनोऽपार्थाभिधानरहितानजय्यानपि जिगीषया स्वप्रबन्धपूर्वभागे दुःशासनप्रधानाः कौरवाक्षौहिणीकल्पा एकादश श्लोकाः प्राणायिषत ॥ व्यवरिषत च स्वयमेव ॥ तत्राद्यं पद्यं सव्याख्यानं खण्डयितुं तत्तात्पर्यकथनमुखेन गृह्णन्ति—तत्रादाविति ॥ सहस्राक्षे ॐमित्यादिपदत्रयेणेत्यादि उपपादयिष्यत इत्यन्तं भागमेकहेलया निराकुर्वन्ति—तत्रशङ्कराचार्याणामित्यादिना विस्तरइत्यन्तेन ॥ अयमत्राशयः—तदीयश्लोकारम्भे ॐतत्सदिति पदत्रयं क्रियापदाभावाद्गौरश्वः पुरुषो हस्ती शकुनिर्मृगो ब्राह्मण इत्यादिवदाकाङ्क्षानुपशमादप्रमाणमेव ॥

सहस्राक्ष.

१ श्रीगणेशाय नमः ॥ ओं तत्सत्स्वनिषेवितिष्यमलहृच्छ्रीशंकरं देशिकं न्याय्यश्रौतमतस्य शिष्यसहितं नत्वा पुरा ब्राह्मणैः ॥ शसैर्वि प्रभुलोद्भवैः श्रुतिपथाद्दुष्टार्थबोधैर्नरमात्रच्यावितेति तान्प्रति मया शाप्यः सहस्रेक्षणः ॥ १ ॥ ओमित्यादिपदत्रयेण ब्रह्म निर्दिश्यते ॥ 'ओंतत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधस्स्मृत' इति भगवदुक्तेः ॥ १ ॥ श्रीशङ्कराचार्यस्य स्वभक्तकलिमलहर्तृत्वं श्रौतधर्मोपदेष्टृत्वं च कौर्मे पूर्वखण्डे त्रिंशेऽध्याये वर्णितम् ॥ तथा हि—'करिष्यत्यवताराणि शंकरो नीललोहितः ॥ श्रौतस्मार्तप्रतिष्ठार्थं भक्तानां हितकाम्यया ॥ १ ॥ उपदेक्ष्यति तज्ज्ञानं शिष्याणां ब्रह्मसंज्ञितम् ॥ सर्ववेदान्तसारं हि धर्मान्वेदनिदर्शनान् ॥२॥ ये तं प्रीत्या निषेवन्ते येनकेनोपचारतः ॥ विजित्य कलिजान् दोषान् यान्ति ते परमं पदम् ॥३॥ अनायासेन सुमहत्पुण्यं ये यान्ति मानवाः ॥ अनेन्द्दोषदुष्टस्य कलेरेष 'महान् गुणः' ॥ ४ ॥ इति ॥ करिष्यत्यवताराणीत्यत्राऽवतारशब्दः 'अवेतृस्त्रो'रित्यधिकरणघञन्तः ॥ तेन पुल्लिङ्गनियमो न ॥ अत 'इहाऽवतरिता लोके' इत्येवाऽसंदिग्ध शिवमात्राऽवतारबोधकवाक्यप्रयोगे कर्तव्येऽवताराणि करिष्यतीति स्वेतरसाधारणाऽवतारकरणबोधहेतुवाक्यप्रयोगं कुर्वता अवतरन्ति येष्वित्यर्थसूचनात्स्वस्य परेषां चाऽवताराणि करिष्यतीति सूचितम् ॥ तत्र न के त इतर इत्याकांक्षा 'उपदेक्ष्यति तज्ज्ञानं शिष्याणां ब्रह्मसंज्ञित'मिति प्रत्यासन्नेन वाक्येन शाम्यते ॥ एवञ्च शिष्याणामप्यवतारत्वं बोधितम् ॥ एतेन कलीनां बहुत्वेन प्रतिकलि शङ्करावतारसत्त्वेन चावतारबहुत्वसिद्धौ बहुवचनस्य प्रक्षीणशक्तिकतया शिष्याणामवतारत्वे न मानमिति कस्यचिदुक्तिः प्रत्युक्ता ॥ किञ्च चतुर्भिः सह शिष्यैस्तु शङ्करोऽवतरिष्यतीति वायुपुराणमप्यत्र मानम् ॥ तत्र हि शिष्याणामवतारक्रियया साहित्यमुक्तम् ॥ एवं च तच्छिष्याणां सामान्यतोऽवतारत्वे सिद्धे सुदाद्युक्तिष्विवेहाऽप्रामाण्ये मानाभावेन तदुक्तीनां व्यासाद्युक्तिवत्प्रामाण्ये शङ्करदिग्विजयादिरूपतदुक्तिभिर्विशिष्य तेषां तत्तदवतारत्वं निश्चेतव्यमिति तेषां सर्वेषामपि कलिमलहर्तृतया नमनीयत्वेन शिष्यसहितमित्युक्तम् ॥ प्रत्यक्षत्वाऽनुमितत्वाभ्यां

यथा वदन्ति—'यत्पदाऽऽकाङ्क्षितं योग्यं सन्निधानं प्रपद्यते ॥ तेन तेनान्वितः स्वार्थः पदैरेवावगम्यते' इति ॥ एतच्च दिनकरभट्टाचार्याः—"स्वार्थाकाङ्क्षितं स्वार्थयोग्यं यत्पदसन्निधानं प्रपद्यते स्वार्थोपस्थितिविषयो भवति तेन तेनान्वितः स्वार्थः पदैः प्रथममनुभाव्यते, अनन्तरं च महावाक्यार्थबोधः" इति व्याचक्षते ॥ आकाङ्क्षा-स्वरूपं तु तार्किका —'येन पदेन विना यत्पदस्यान्वयाननुभावकत्वं तत्पदविशिष्टत्वं तस्याकाङ्क्षा ॥ क्रियापदं विना कारकपदं नान्वयबोधं जनयति तेन तस्याकाङ्क्षा' इत्याहुः ॥ यच्च एकपदे अपरपदवत्त्वं तत्पदे अपरपदाव्यवहितोत्तरत्वं तच्च प्रकृतिप्रत्यय-योरेव संभवति ॥ तेन 'घटम्' इत्यादौ घटपदवैशिष्ट्यमपद आकाङ्क्षा ॥ क्रियाकारक-पदयोस्तु नोत्तरपदत्वनियमः ॥ पचति चैत्रः, चैत्रः, पचतीति वाक्यद्वयादन्वयबोधात् ॥ अतः क्रियाकारकपदानां सन्निधानमामस्त्या चरितार्थमिति वदन्ति ॥ तत्पक्षेपि प्रकृते नमामीत्यादिपदान्तराभावादन्वयाननुभावकत्वदोषस्तदवस्थः ॥ शाब्दिकास्तु— 'वाक्य-समयग्राहिका चाकाङ्क्षा ॥ सा च एकपदार्थज्ञाने तदर्थान्वययोग्यार्थस्य यज्ज्ञानं तद्विष-येच्छा। अस्यार्थः क इत्येवंरूपा पुरुषनिष्ठैव ॥ तथापि तस्या आकाङ्क्षाविषयेऽर्थे आरोप. ॥ एतदेवाभिधानापर्यवसानमित्युच्यते ॥ अयमर्थोऽर्थान्तरमाकाङ्क्षत इति व्यवहारात् ॥ पदे तु नारोपः ॥ अर्थबोधोत्तरमेव जिज्ञासोदयात् ॥ समर्थसूत्रे भाष्ये अर्थयोर्व्यपेक्षाक-थनाच्च ॥ जिज्ञासोत्थापकं चैकपदार्थेऽपरपदार्थव्यतिरेकप्रयुक्तस्वान्वयबोधाजनकत्वस्य ज्ञानमिति तद्विषये तादृशान्वयबोधाजनकत्वेप्याकाङ्क्षिते व्यवहारः ॥ अन्वयबोधश्च तदाकाङ्क्षितसकलक्रियाकारकादिविषयो विवक्षितः ॥ एतेन तस्य हेतुत्वे खण्डवाक्यार्थ-बोधोत्तर महावाक्यार्थबोधो न स्यादित्यपास्तम् ॥ खण्डबोधस्य क्रियातद्विशेषणकारकत-

---

द्विविधया श्रुत्योक्तस्य धर्मस्य पुराणे श्रौतस्मार्तेति भेदेन कीर्तनेऽपि इहाऽभेदविवक्षया श्रौतत्वेनैव कीर्तनं–**श्रौतेति** ॥ ज्ञानमुपदेक्ष्यति उपदेशेन सपादयिष्यति ॥ ब्रह्मसञ्ज्ञितं ब्रह्मविषयक सर्व-वेदान्ताना सारं फलम् ॥ यद्वा ब्रह्मसञ्ज्ञितं ब्रह्माऽऽख्यम् ॥ सर्ववेदान्तसारं, सर्ववेदान्ततात्पर्य विषयभूतम् ॥ ज्ञानं चिद्रूपम् । उपदेक्ष्यति वर्णयिष्यति ॥ 'धर्मान्वेदनिदर्शनानि'त्यत्रोपदे-क्ष्यतीत्यनुवर्त्य पृथग्वाक्यता ज्ञेया ॥ निदर्श्यन्तेऽनेनेति निदर्शनम् ॥ वेदो निदर्शनं येषां ते वेदनिदर्शनाः, वेदप्रमाणकास्तानित्यर्थ ॥ ननु पुराणे 'विजित्य कलिजान्दोषानि'त्यत्र दोष जयादिकं प्रति सेवकानामेव कर्तृत्वमुक्त तत्कथं शङ्कराचार्यस्य कलिमलहर्तृत्वमुच्यते इति चेद् वक्ष्यमाणरीत्येश्वरस्य कर्मफलदातृत्वे जीवाना तद्वारैव फलाऽऽस्येति गृहाण ॥ इदमुपलक्षण–तेन पुण्यहेतुत्वं तद्वारा हितसम्पादकत्वं चाऽनायासेन सुमहदिति 'भक्तानां हितकाम्यये'ति च कौर्मोक्तं बोध्यम् ॥ 'व्याकुर्वन्व्याससूत्राऽर्थं श्रुतेरर्थं यथोचिवान् ॥ श्रुतेर्न्याय्य स एवाऽर्थ. शङ्करः सवितानन' इति शिवपुराणवाक्यमवष्टभ्याह–**न्यायेति** ॥ विताननो व्याख्याता ॥ कश्चित् 'सवितानना' इति पाठ , तत्र न नेतास्य नरो नेत्यर्थ. ॥ न्यायादनपेतो न्याय्य ॥ न्यायो युक्तिस्तत्सहितस्तदविरुद्धश्चेति निष्कर्ष ॥ श्रौतेऽर्थे युक्तेरपेक्षोत्तरभागे षोडशखण्ड-खण्डनावसरे उपपादयिष्यते ॥ २ ॥

द्विशेषणैतदन्यतरमात्रविषयकत्वात् किंच उक्तस्यान्वयबोधाजनकत्वज्ञानस्य समभिव्याहारकारणताज्ञानमूलकत्वात्साप्याशङ्का ॥ अत समसमभिव्याहारत्वादशतादशान्वयबोधजनक इति ज्ञान कारणं तदज्ञानतामबोधाच्च ॥ समसमभिव्याहारत्तदन्वयबोधजनक इत्ययमेव वाक्यविषये ऐश्वर समयस्तत्परिपालिका च मीमासा' इत्याचार्य ॥ तेन तन्मतेऽप्यसमभिव्याहृतक्रियापदकं साकाङ्क्षार्थमेतद्वाक्यबोधकमेव ॥ अन्यथा दश 'दाडिमानि षडपूपा' इत्यादिकमपि प्रमाण स्यात ॥ नन्वनन्वितार्थमपि पदत्रय मङ्गलार्थमुच्यत इति चेत्—नहि मङ्गलार्थत्वमात्रेण पूर्वोक्तदोषनिस्तार ॥ अत एव 'ॐकारश्चाथशब्दश्चे'ति स्मृत्योकारसमानयोगक्षेमस्याप्यथशब्दस्यान्यार्थमृदङ्गादिध्वनिरूपणमात्रेण मङ्गलसिद्धिमभिप्रेत्य तस्यार्थान्तर तद्घटितवाक्येऽन्वयश्चादर्शि शारीरकभाष्ये जिज्ञासासूत्रे शङ्कराचार्यैः ॥ तथात्रापि प्रामाण्यसिद्धये पदत्रयस्यार्थः किमपि वक्तव्यम् ॥ अन्यथा तत्रापि केवलमङ्गलार्थक एव 'अथ' शब्दोऽनन्वित स्वीक्रियताम् ॥ कृत तस्यार्थान्तरपरत्वकल्पनया ॥ अथ प्रथमतरेऽप्यस्मिन्वाक्ये ओमादिपदवाच्य नमामि स्मरामीत्यध्याहारेण पूरण तु प्रथमग्रासे मक्षिकापात ॥ द्वारमित्यादौ पिधेहीत्यादेरिव नमामीत्यादे शीघ्रोपस्थितिकत्वाभावोऽपि प्रचुरव्यवहारविरहाद्दुरूहत्व ॥ न च समासादि कल्प्यम्, स्वयमव्याख्यानेन तथाभिप्रायाभावनिश्चयात् ॥ स्वशब्दपरामृष्टहृदयव्यक्तिविशेषेऽन्वयायोगाच्चैतत्स्यम् ॥ अपि च गीतावाक्ये ब्रह्मशब्दोऽक्षरपर प्रतीयते, प्रणवस्याक्षरवाचकत्वात् ॥ माण्डूक्ये "ॐमित्येतदक्षर" इति श्रावणात् ॥ कठवल्लीष्वपि "तत्ते पद सग्रहेण ब्रवीम्योमित्येतत्" इति स्फुट धामवाचकताबोधनात् ॥ अग्रेऽपि "एतद्ध्येवाक्षर ब्रह्म ॥ एतदालम्बन श्रेष्ठ" इति तथैव प्रपञ्चनात् ॥ द्वादशस्कन्धेऽपि ॥ स्वधाम्नो ब्रह्मण साक्षाद्वाचक परमात्मन इत्युपबृंहणाच्च ॥ तेन ततः परस्य तत्र रममाणस्य स्मरणलक्षणे मूलस्थमङ्गल एतदपेक्षयोत्कर्ष स्वत सिद्ध इति ध्येयम् ॥ यच्च कौर्मवाक्यावलम्बेन शङ्कराचार्याणा शिवावतारत्वादिकमुक्त तत्र तेषा तदवतारत्व स्वस्माकमभिमतमेव ॥ पर त्वदुक्तवचनविषये तु वदाम ॥ कौर्मब्रह्माण्डसूतसहितादिषु द्राविडकेरलशैवैर्भूय एव प्रक्षिप्तमिति विद्वल्लौकिवदन्तीसत्त्वात् सम्प्रदायान्तरग्रन्थेष्वपि तस्या उज्जीवनाच्चास्ति तावदेतेषा समूलत्व एव सन्देह ॥ अत एव तावकोपि न कोपि प्रामाणिक एतान्युदाहार्षीत् ॥ यदीद समूलमेवमर्थपरं चाभविष्यत्कथ तर्हि माधवादयो दिग्विजयादौ नोदाहरिष्यन् ॥ तथापि त्वयेव नास्माभिरहोरहोभयादार्पितया व्यवह्रियमाणे वस्तुनि सहसा प्रक्षिप्तत्व शक्यवचनमत सति समूलत्वे समादध्माम ॥ करिष्यत्यवताराणीत्यादिवचांसि तु न शङ्कराचार्यविषयाणि ॥ तेषामेकत्वेन अत्रावतारार्णाति बहुवचनेन चातत्परत्वप्रतीते ॥ न च शङ्करपदोपादानमात्रात्तत्परत्व शङ्क्यम् ॥ तस्मिन्पुराणे (अध्याय १०) अव्ययानि दर्शतानि नित्य तिष्ठन्ति शङ्करे (अध्याय ७) निशम्य भगवान् वाक्य शङ्करो धर्मवाहन ॥ एवमादिष्वनेकत्र देवाभिप्रायेणैव शङ्करशब्दाभ्यासदर्शनात् ॥ किञ्चात्र शङ्करपदमवतारपरमवतारिपर वा ॥ नाद्य ॥ तस्मिन्नीललोहितत्वाप्रसिद्धे ॥ शङ्कराचार्याणामनेकावतार-

कर्तृत्वापत्त्या तेषामवतारत्वासिद्धिप्रसङ्गश्च ॥ द्वितीयश्चेदों कुर्मः ॥ तथा सति तत्पुराणप्रसिद्धा रुद्रशुकसांबादय शिवावतारा एवात्रावतारपदेन गृह्येरन् ॥ एकग्रन्थावगतत्वात् ॥ न तु शङ्कराचार्या ॥ एकत्वेन बहुवचनविरोधात् ॥ अमुकस्मिन्देशे काले च अमुको नाम भविष्यतीति निर्देशाऽभावाच्च ॥ रुद्रादीनां शिवावतारत्व तु यथा तत्रैव सप्तमाध्याये ॥ भृकुटीकुटिलात्तस्य ललाटात्परमेष्ठिन ॥ समुत्पन्नो महादेव शरण्यो नीललोहित इत्याद्युक्तवोच्यते ॥ निशम्य भगवान् वाक्य शङ्करो धर्मवाहन ॥ स्वात्मना सदृशान् रुद्रान् ससर्ज मनसा शिव ॥ कपर्दिनो निरातङ्कांस्त्रिनेत्रान् नीललोहितानिति ॥ एकादशाध्याये च स्वात्मना सदृशान् रुद्रान् ससर्ज मनसा शिव ॥ कपर्दिनो निरातङ्कान् नीलकण्ठान् पिनाकिन ॥ त्रिशूलहस्तान् उद्विक्तान् महावृषभवाहनान् ॥ वीतरागांश्च सर्वज्ञान् कोटिकोटिशतान् प्रभुरिति ॥ तथा एकोनविंशाध्याये-द्वैपायनाच्छुको जज्ञे भगवानेव शङ्कर ॥ अंशांशेनावतीर्योर्व्यां सप्राप परम पदमिति ॥ चतुर्स्त्रिंशाध्याये च शैवान्व्यास प्रत्यभिज्ञापयन्त पैलादय ॥ यस्य देवो महादेव साक्षाद्देव पिनाकधृक् ॥ अंशांशेनाभवत्पुत्रो नाम्ना शुक इति प्रभुरिति ॥ तथा चतुर्विंशाध्यायसमाप्तौ-तच्छृणुध्व मुनिश्रेष्ठा यथासौ देवकीसुत ॥ दृष्ट्वा लेभे सुत रुद्र तप्त्वा तीव्र महत्तप इति ॥ ततो विस्तरेण ॥ कथामुक्त्वा सप्तविंशाध्यायारम्भे पुनरुदितम् ॥ ततो लब्धवर कृष्णो जाववत्या महेश्वरात् ॥ अजीजनन्महात्मान साम्बमात्मजमुत्तममिति ॥ महेश्वराल्लब्धवर इत्यन्वय ॥ न च लडर्थबाध शङ्क्य ॥ तस्मिन्पुराणे "व्यत्ययमिच्छति शास्त्रकृदेषां" इत्याश्रित्य क्वचिद्भूतेपि लट प्रयोगात् ॥ यथा कलिप्रवृत्त्यनन्तर युग धर्मान् वदता व्यासेनैकोनत्रिंशे ॥ कृत त्रेता द्वापर च सर्वेष्वेतेषु ते नरा ॥ भविष्यन्ति महात्मानो धार्मिका सत्यवादिन इत्यत्र भविष्यन्तीति प्रयुक्तम् ॥ मुख्योर्थस्तु वक्ष्यते ॥ यस्तु बहुवचन सार्थकयितु अवेतृस्त्रोरित्यधिकरणे घञ स्वीकृत्य प्रयोगसाधुत्वाय पुल्लिङ्गानियम उक्त स तु पाणिनीयगौनर्दीयसर्वस्वानधिगमादेव ॥ अवेतृस्त्रोरित्यत्र पुंसि सञ्ज्ञायामित्यनुवृत्तेस्तत्रापि पुल्लिङ्गनियमात् घापवादतयापि तत्समानविषयतौचित्यात् अत एव तत्त्वबोधिन्याम् 'अवेउपपदेतॄस्तॄभ्या करणाधिकरणयो पुंसि सञ्ज्ञाया घञ् स्यात् ॥ घस्यापवाद " इति व्याख्यातम् ॥ ननु पुंसिसञ्ज्ञाया घ प्रायेणेत्यधिकारात् प्रायेणेत्युक्त्या पुंस्त्वानियम स्यात् ॥ न स्यात् ॥ प्रायेणेत्यस्य प्रधानेन प्रत्ययेनैव सहान्वयस्य भाष्यकृता स्वीकारात् ॥ तथा च गोचरसञ्चरसूत्रे भाष्ये "गोचरादीना ग्रहण शक्यमकर्तुम् घञ कस्मान्न भवति प्रायवचनात् यथाकष निकष इति प्रायवचनाद्घ न भवति" इति ॥ न च प्रायेण पदमावर्त्य प्रायेण पुंसि प्रायेण सञ्ज्ञायामिति व्याख्येयम् ॥ आवृत्तौ तत्र तत्र तस्यान्वये च मानाभावात् ॥ न हि प्राञ्चोऽर्वाञ्चो वा केपि तथा व्याचक्षते ॥ अतोत्र पुंस्त्व नियतमेव ॥ सूत्रकृतापि पूर्वोत्तरसूत्रेषु गोचरसञ्चरादीनामुदङ्काऽऽनायान्ताना पुंस्त्वेनैव निर्देशात् वार्तिकोक्ताऽवहारादीनामपि "अवह्रियतेस्मिन्नवहार" इत्यादिना भाष्ये तथा निर्देशात् ॥ क्वापि लिङ्गान्तरानिर्देशाच्च ॥ अत एव अवस्तारो जवनिकेति प्रकृतसूत्रोदाहरण सङ्गच्छते ॥ अनियमे तु स जवनिकापर्यायतया टाबन्तो व्यवह्रियेत ॥

प्रायिकत्वे च पुंसीत्यनर्थकमेव स्यात् पाक्षिकपुंस्त्वस्य निर्देशादिनैव सिद्धेः ॥ किंच खनोघ चेत्यत्र खनातौ घञोः कुधिण्यलोरिति कृत्याप्राप्त्याऽनन्यार्थकादित्वाज्ज्ञापकादन्यतोपि घं स्वीकृत्य भगः पदमित्युदाहृतम् ॥ तत्र तत्त्वबोधिन्याम् "ननु पदमित्यत्र घस्य किं प्रयोजनमिति चेदत्राहुः करणाधिकरणयोः पुंसि संज्ञायामिति यदि घः स्यात्तदापदमिति नपुंसकं न स्यादनेन चेद्घो भवति तदा योरविप्रतिषिद्धिरिति" इत्युच्यते ॥ तेन पूर्वत्र पुंस्त्वं नियतमेवेत्यवगम्यते ॥ एतदपि प्राचामनुरोधेन भगपदयोरुभदाहरणत्वाभिप्रायम् ॥ नव्यानुरोधात् "भगःपदमिति क्वचित्प्रयोगः" इत्यादिरेव भग इत्यस्यैवोदाहरणत्वेऽभिप्रेयमाणे त्वत्रापि पुंस्त्वमेव नियतम् ॥ "लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वात्" इति तु लिङ्गानुशासनस्यैव प्रत्याख्यानं न त्वष्टाध्यायीस्थानां पुंसीत्याद्यधिकाराणाम् ॥ अन्यथा छिपामित्यादेरभावात्पुंस्यपि दाघादयः स्युः ॥ चतुर्थीतदर्थार्थेति सूत्रे अर्थेन नित्यसमासो विशिष्यलिंगता चेति वार्तिककारोक्तं प्रत्याचक्षाणेन भाष्यकृता "यदप्युच्यते सर्वलिंगता वक्तव्येति ॥ न वक्तव्या लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिंगस्य" इति कथनादत्र प्राधान्येन लिङ्गमनुशिष्यते परवल्लिङ्गमित्यादौ तदेव प्रत्याख्यायत इति ज्ञायते ॥ तत्त्वबोधिनीकारादयस्तु "लिङ्गानुशासनं प्रत्याख्यानं प्रौढिवादमात्रं अन्यथा व्याकरणस्यैव वैयर्थ्यप्रसङ्गात्" इत्याहुः ॥ तत्प्रत्याख्यानबलाल्लिङ्गानियमविवक्षणे तु भावार्थघञं परित्यज्याधिकरणार्थकघञ्पर्यन्तानुधावनप्रयासोऽव्यर्थ एव ॥ शेषंपुंसदित्यादिप्रयोगदर्शनेन घञजपाःपुंसीत्यस्य प्रायिकतायाः शक्यवचनत्वात् ॥ अधिकरणार्थतदाश्रयणे त्ववतारः कूपादेरित्यादाविव सुतरां पुंस्त्वनियमापत्त्या व्याधिनाशाय भक्षिते लशुने प्रत्युत वृद्धो व्याधिः ॥ अपि च अवतरन्ति येष्विति व्याख्याने कानि तान्यवतारशब्दवाच्यान्यवतरणाधिकरानीत्याकाङ्क्षानुपशमान्मूलवाक्ये स्वार्थबोधनासामर्थ्यं दोषः ॥ तथा व्याख्यात्रा त्वयाप्यकथितत्वेन तवापि तदनवबोधप्रतीतेश्च ॥ अथ यथाकथंचित्कस्यचिद्विदोष्यतयाऽध्याहारं ब्रूयात्तथापि तेन महावतारशब्दस्य संज्ञासंज्ञिभावग्राहकं शास्त्रं शिष्टव्यवहारो वा त्वया दर्शनीयः ॥ संज्ञायां घन्विधानात् ॥ न च प्रायेण संज्ञायामिति वाच्यम् ॥ दत्तोत्तरत्वात् ॥ गुणप्रधानसन्निधौ प्रधानस्य विशेषणनिरूपिताकाङ्क्षावत्त्वे सति गुणे विशेषणान्वयस्यायुक्तत्वेन तथा व्याख्यातुमशक्यत्वात् ॥ उपदेशेजिति सूत्रे भाष्ये "नह्युपाधेरुपाधिर्भवति विशेषणस्य वा विशेषणं" इति भाष्यकृता तादृशार्थस्यावहेलनाच्च ॥ इहहि विधेयत्वेन प्रत्ययः प्रधानं तत्रैव प्रायेण पदस्यान्वयः ॥ तत्रैव भाष्यकृत्कैयटाभ्यां हलश्चेतिसूत्रे संज्ञानुवृत्तेः कण्ठरवोक्ततया अवेदृ सूत्रेपि तदनुवृत्तिस्तदभिप्रेतैव ॥ एतत्सर्वमुपदेशशब्दार्थविचारे मनोरमाशब्दरत्नयोरपि स्पष्टम् ॥ किञ्चाधिकरणार्थघञङ्गीकारेऽवतरणाधिकरणानामेव बहुत्वं सिद्ध्यति नत्ववतरणस्य ॥ तेन स्वस्य परेषां चावतारकरणं निरस्तम् ॥ के त इतर इत्याकाङ्क्षायाः शिष्याणामित्यनेन शासनोक्तिरपि कुशकाशावलंबनमेव ॥ तेषामुपदेशकर्मत्वयैवोपादानस्य प्रतीतेः ॥ कस्तर्ह्येषां वाक्यानां वास्तवोऽर्थ इति चेदुच्यते ॥ पूर्वोत्तरवाक्यपर्यालोचने त्रिलोचनलिङ्गार्चनपरत्वमेवैषां सिद्ध्यति ॥ तथा हि ॥ कौर्मे पूर्वखण्डेऽष्टाविंशेऽध्याये उवाच परमप्रीत्या कस्मादेत-

न्महामुने॥ इदानीं गच्छसि क्षिप्रं गंगादेशं प्रति प्रभो॥ मंदर्शनाद्भवतः शोको मे विपुलो गतः॥ इदानीं मम यत्कार्यं ब्रूहि पद्मदलेक्षणेत्यर्जुनेन पृष्टो व्यास एकोनत्रिंशारंभे (श्लोक १) इदं कलियुगं घोरं संप्राप्तं पाण्डुनन्दन॥ गच्छामि देवदेवस्य वाराणसीं-महापुरीमिति॥ तथा (श्लो॰ ३) नान्यत्पश्यामि जन्तूनां मुक्त्वा वाराणसीं पुरीम्॥ सर्वपापोपशमनं प्रायश्चित्तं कलौ युग इत्याद्याह॥ ततोर्जुनेन पृष्टश्चतुर्युगधर्मान्निरूपयन् (श्लो॰ ११) ब्रह्मकृतयुगे देवस्त्रेतायां भगवान्रविः॥ द्वापरे दैवतं विष्णुः कलौ देवो महेश्वर इति कलौ शिवार्चनस्य मुख्यत्वं बोधयित्वा यावदध्यायसमाप्तिक्रमेण त्रियुगी-धर्मान्निरूप्य त्रिंशाध्याये (श्लो॰ १) तिष्ये मायामसूयां च द्वयं चैव तपस्विनः॥ साधयन्ति नरा नित्यं तमसा व्याकुलीकृता इत्यादिना कलिधर्मान्वदन् (श्लो॰ ३२) कलौ रुद्रो महादेवो लोकानामीश्वरः परः॥ तदेवसाधयेद्दृणां दैवतानां च दैवतमिति शिवोपासनया यज्ञादिकर्मसिद्धिसंभवं बोधयित्वा कथं तदुपासनादीत्याह्वायामाह॥ करिष्यत्यवताराणीत्यादि॥ अत्र द्वितीयश्लोके कतिपुचित्पुस्तकेपु उपदेक्ष्यन्तीति बहु-वचनपाठोपि दृश्यते तदुत्तरार्धं च सर्ववेदान्तसारं यद्धर्मांद्वेदनिदर्शनादित्यपि दृश्यते॥ तृतीयश्लोके तु ये तं प्रीता निषेवन्त इत्येव पाठः॥ तुरीये च कलेरेको महान्गुण इत्येव॥ अग्रे चानुपदं कलौ तु केवलं कर्ता लिप्यते पुण्यपातकैः॥ आद्ये तु वासनामात्रत्वात् तत्प्राप्नुवन्तिहि॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन प्राप्य माहेश्वरं युगम्॥ विशेषाद्ब्राह्मणान् रुद्रमीशानं शरणंव्रज॥ ये नमन्ति विरूपाक्षमीशानं कृत्तिवाससम्॥ प्रसन्नचेतसो रुद्रं ते यान्ति परमं पदम्॥ यथा रुद्रनमस्कारः सर्वकामफलो ध्रुवः॥ अन्यदेवनमस्काराच्च तत्फलम-वाप्नुयात्॥ एवंविधे कलियुगे दोषाणामेव शोधनम्॥ महादेवनमस्कारो ध्यानं दानमिति श्रुतिः॥ तस्मादनीश्वरानन्यांस्त्यक्त्वा देवं महेश्वरम्॥ समाश्रयेद्विरूपाक्षं यदीच्छेत्परमं पदम्॥ नार्चयन्तीह ये रुद्रं शिवं त्रिदशवंदितम्॥ तेषां दानं तपो यज्ञो वृथाजीवितमेव चेत्युक्त्वा॥ नमो रुद्राय महत इत्यादिना भास्करं परमं तप इत्यन्तेन कार्यं तमहं गच्छामीत्यभिधाय॥ इत्येतल्लक्षणं प्रोक्तं युगानां वै समासत इत्यादिनोपसंहार॥ अग्रे च सूतः॥ एवमुक्तो भगवता किरीटी श्वेतवाहनः॥ बभार परमां भक्तिमीशानेऽव्यभि-चारिणीमिति॥ तमुवाच पुनर्व्यास इयुक्त्वा दृष्टवानसि॥ तं देवं विश्वतो विश्वाक्षं विश्वतोमुखम्॥ प्रत्यक्षमेव सर्वेषां रुद्रं सर्वजगन्मयम्॥ ज्ञानं तदैश्वरं दिव्यं यथावद्विदितं त्वया॥ इत्यादि व्यासवचांसि व्रजस्व परया भक्त्या शरण्यं शरणं शिवमित्यन्तान्यनूद्य एवमुक्त्वा सभगवाननुगृह्यार्जुनं प्रति॥ जगाम शङ्करपुरीं समाराधयितुं भवम्॥ पाण्ड-वेयोपि तद्वाक्यात्संप्राप्य शरणं शिवम्॥ संत्यज्य सर्वकर्माणि ज्ञात्वा तत्परमो भवदित्याह॥ अत्र इदानीं मम यत्कार्यमिति द्वितीयप्रश्नस्य एकोनत्रिंशे॥ पाल्याद्य परं धर्मं स्वकीयं मुच्यसे भयादित्युत्तरमुक्त्वा तदेवोपसंहारे व्रजस्वपरयाभक्त्येत्यनेन प्रकृतपुराणाभिप्रेतं परधर्मस्वरूपं दर्शितमिति प्रतीयते॥ तथासत्ययममीपामर्थः सिद्ध्यति वचसाम्॥ अत्रावतारशब्दोयदाधिकरणघञन्तस्तदा क्लैब्यमार्षम्॥ भावघञन्तोवासौ क्लिबत्वं घजजपाः पुंसीत्यस्य प्रायिकत्वाभिप्रायमार्षं वा कुर्वन्तिचावताराणीत्यत्रेव॥

अधिकरणत्वे स्वयमवतरस्येऽयिति स्वप्रादुर्भावाधिकरणानि लिङ्गान्यवताराणि ॥ षड्विंशाध्याये मार्कण्डेयं प्रति श्रीकृष्णेन ॥ एषदेवोमहादेवःसदासंसारभीरुभिः ॥ ध्येयः पूज्यश्चवंद्यश्चज्ञेयोलिङ्गेमहेश्वरइति लिङ्गस्याधिकरणत्वमुक्तम् ॥ ततो मार्कण्डेयेन किंतल्लिङ्गं सुरश्रेष्ठलिङ्गेसंपूज्यतेचकः इत्याधेयाधिकरणयोः स्वरूपे चोदिते अव्यक्तं लिङ्गमित्याहुरानन्दंज्योतिरक्षयम् ॥ वेदामहेश्वरंदेवमाहुर्लिङ्गिनमव्ययमित्यादिना लिङ्गंतद्रूपनाद्यनन्तलक्षणः परमंवपुरित्यन्तेन स्पष्टं तस्य तदधिकरणत्वं निरणायि ॥ भावपक्षेपिस एवार्थः ॥ लिङ्गानामर्चावतारत्वात् ॥ अर्चाचेतनभेदेनावतारद्वैविध्यस्य बहुवादिसम्मतत्वात् ॥ यथा भगवतोमत्स्याद्याश्चेतनावताराः ॥ व्यङ्कटेशवरदराजपाण्डुरङ्गप्रभृतयोर्चावताराः ॥ तावकैरपि कलावाकाशलिङ्गादयस्तदवतारावर्ण्यन्ते ॥ यथोक्तमानन्दगिरिकृते शङ्करदिग्विजये अवतारकथाख्येद्वितीयप्रकरणे ॥ ततः सर्वात्मकोदेवश्चिदम्बरपुराश्रितः ॥ आकाशलिङ्गनाम्नातुविख्यातोभून्महीतलइति ॥ स्वकृतदिग्विजयद्वितीयसर्गे माधवोप्याह (श्लोक १) ततोमहेशःकिलकेरलेषुश्रीमद्वृषाद्रौकरुणासमुद्रः ॥ पूर्णानदीपुण्यतटेस्वयंभूर्लिङ्गात्मनाऽनङ्गधगाविरासीदिति ॥ तथा चावताराणि स्वलिङ्गानि भक्तानां श्रौतस्मार्तकर्मणोः प्रकर्षेण स्थित्यर्थं करिष्यति भावयिष्यतीत्यर्थः ॥ क्रियाभावनयोरैक्यात् ॥ स्वलिङ्गद्वारा द्विविधधर्मप्रतिष्ठारूपं प्रयोजनं संपादयिष्यतीति भावः ॥ भक्तानामिति देहलीदीपकवदुभयत्रान्वेति ॥ तेषांहि लिङ्गार्चनादेव श्रौतस्मार्तप्रतिष्ठानम् ॥ नार्चयन्तीहयेरुद्रमित्यग्रिमवाक्ये तदन्तरेण तयोरानर्थक्यबोधनात् ॥ अत्रावतारशब्दप्रयोगोलिङ्गएव भक्तानां शिवसाक्षात्काररूपस्य हि तस्य सिद्धिबोधनार्थः ॥ अतएव त्रयस्त्रिंशे कृत्तिवासेश्वरलिङ्गमाहात्म्ये तेषांलिङ्गान्महादेवः प्रादुरासीत्त्रिलोचनः ॥ रक्षणार्थंद्विजश्रेष्ठाभक्तानांभक्तवत्सलइति ॥ तथा चतुस्त्रिंशे मध्यमेश्वरलिङ्गमाहात्म्ये तस्य वैबहवः शिष्याब्रह्मचर्यपरायणाः ॥ लब्ध्वातद्वचनाज्ज्ञानंदृष्टवन्तोमहेश्वरमित्युक्तम् ॥ अथ साक्षात्कारहेतोर्ज्ञानस्य कथं सिद्धिरित्याकाङ्क्षायामाह ॥ उपदेक्ष्यन्तीति ॥ सर्ववेदान्तानां सारभूतं यज्ज्ञानं वेदनिदर्शनाद्धर्मात्संपद्यते तच्छिवस्वरूपज्ञानं शैवा महात्मान उपदेक्ष्यन्ति "ऋतंसत्यंपरंब्रह्म" इतिश्रुत्या ब्रह्मसंज्ञितत्वम् ॥ इदं च ज्ञानं तत्पुराणाभिप्रेतं शिवविषयकमन्यदेव नतु त्वदभिमतनिर्विशेषब्रह्मज्ञानम् ॥ तथाहि ॥ चतुर्विंशाध्याये कथंसभगवानीशोदृश्योयोगविदांवरइति श्रीकृष्णेन पृष्ट उपमन्युः प्रत्याहभगवानुक्तोदृश्यतेपरमेश्वरः ॥ भक्त्यैवोग्रेणतपसातत्कुरुष्वेहसंयुतइत्यादिना भक्तेरेव साक्षात्कारहेतुत्वं तस्य ध्यानाराधने वसिष्ठाद्युदाहरणानि चोक्तवानिति वर्णयित्वोच्यते ॥ एवमुक्त्वाददौज्ञानमुपमन्युर्महामुनिः ॥ व्रतंपाशुपतंयोगंकृष्णायाक्लिष्टकर्मणइति ॥ एकविंशाध्याये च जैमिनिना धर्मसाङ्ख्ययोगादीनि सर्वाणि निर्दिश्य किमेषांचभवेच्छ्रेयः प्रब्रूहिमुनिपुङ्गव ॥ यदिवाविद्यतेप्यन्यद्गुह्यंतद्वक्तुमर्हसीति पृष्टोव्यास ईश्वरेणपुराप्रोक्तं ज्ञानमेतत्सनातनम् ॥ गूढमप्राज्ञविद्विष्टंसेवितंसूक्ष्मदर्शिभिः ॥ नाश्रद्दधानेदातव्यंनाभक्तेपरमेष्ठिनः ॥ नावेदविदुषोज्ञेयंज्ञानानामुत्तमोत्तममित्यादिना शिवपार्वतीसंवादमुखेन यावज्जीववाराणसीवासकृत्तिवासः समाराधनादिरूपं तदावध्यायसमाप्ति प्रपञ्चितवान् ॥

तत्रवेदादीनां सर्वेषां सारभूतत्वं तादृशज्ञानस्यैव समर्थितम् ॥ चतुर्स्त्रिंशाध्यायेच व्यासवर्णने योवैसाक्षान्महादेवंसर्वभावेनशङ्करम् ॥ प्रपन्नः परयाभक्त्यायस्यतज्ज्ञानमैश्वरमिति तदेवोक्तम् ॥ ततः भगवन्भवताज्ञानंविज्ञातंपरमेष्ठिनः ॥ प्रसादाद्देवदेवस्य यत्तन्माहेश्वरंपरम् ॥ तद्वदास्माकमव्यग्रंरहस्यंगुह्यमुत्तमम् ॥ क्षिप्रंपश्यामसंदेवंश्रुत्वाभगवतोमुखादिति मुनिप्रश्नानन्तरं समाभाष्यैवसाम्निशिष्यान्सुमन्तुप्रमुखांस्तथा ॥ प्रोवाचमध्यमेशस्यमाहात्म्यंपैलपूर्वकानित्यादिना ध्यामकर्तृकस्तादृशज्ञानोपदेशोवर्णितः ॥ एवमेकत्रिंशाध्यायमारभ्याध्यायपञ्चके तेषुतेषु स्थलान्तरेषु च तस्मिन्पुराणे तदेवमुख्यं ज्ञानं ॐकारेश्वरकृत्तिवासेश्वरमध्यमेश्वरादिलिङ्गेषु शिवप्रादुर्भावाधिकरणत्वं तदर्चादिना श्रौतस्मार्तप्रतिष्ठा च विस्तरेण निरूप्यतएवेति किंबहुना ॥ उपदेक्ष्यतीत्येकवचनपाठे तु शिवएव तज्ज्ञानं महात्मनामुपदेशेन संपादयिष्यति ॥ कारीषोग्निरध्यापयतीत्यादिवत्कर्तृत्वम् ॥ अन्तर्भावितण्यर्थोवा प्रयोगः ॥ अथवा स्वाश्रमवाराणसीवसननैष्ठिकब्रह्मचर्यादिना शिष्यान् शासितुं योग्यांस्तारकब्रह्माख्यं ज्ञानं शिवः स्वयमेव साक्षादुपदेक्ष्यतीत्यर्थः ॥ यथोक्तमेकत्रिंशे शिवेनैव ॥ कृत्वावानैष्ठिकींदीक्षामविमुक्तेवसन्तिये ॥ तेषांतत्परमंज्ञानंददाम्यन्तेपरंपदमिति ॥ पुनस्तत्रैव ॥ यत्रसाक्षान्महादेवोदेहान्तेक्ष्वयमीश्वरः ॥ व्याचष्टेतारकंब्रह्मतथैवह्यविमुक्तकमिति अतएव कलौ व्यासस्यापि तत्र गमनमवर्णि ॥ ननुकलिजदोषाक्रान्तानां कथमेतज्ज्ञानप्राप्तिरिति चेत्तत्राह ॥ येतमिति ॥ येजनाः प्रीताः सन्तस्तं शिवं येन केन बिल्वपत्रपुष्पादिरूपेण सुलभेनाप्युपचारेण ॥ उपचारतइति सार्वविभक्तिकस्तसिः ॥ नितरां सेवन्ते ते कलिजान्दोषांस्त्रिंशाध्यायारंभे तिष्येमायामसूयांचेत्यादिना दर्शितपूर्वांन्विजित्य परमं पदं रुद्रधाम यान्ति ॥ पत्रपुष्पाद्युपचारेण सेवनं लिङ्गपक्षएव संगच्छते नतुशङ्कराचार्यपक्षे ॥ तद्व्यक्तेरिदानीमनुपलम्भात्तन्मूर्तिप्रतिष्ठापनस्याप्यभावाच ॥ निषेवन्तइति वर्तमानप्रयोगोपि तथैव स्वरसतो युज्यते ॥ लिङ्गार्चनव्यवहारस्य व्यासार्जुनकालेपि सत्वात् ॥ अन्यथा निषेविष्यन्तइति वदेत् ॥ तत्काले शङ्कराचार्यावतारार्चनप्रचारस्य सर्वथैवाभावात् ॥ मायादिकलिदोषजयोपि लिङ्गार्चनसाध्यतयैवास्मिन्पुराणेऽभिप्रेयते ॥ यथा द्वितीयाध्याये जगन्मोहयेतिमायामुपदिशता हरिणोच्यते ॥ येयजन्तिजपैर्होमैर्देवदेवंमहेश्वरम् ॥ स्वाध्यायेनेज्ययादूरात्तान्प्रयत्नेनवर्जय ॥ भक्तियोगसमायुक्तानीश्वरार्पितमानसान् ॥ प्राणायामादिषुरतान्दूरात्परिहरामलान् ॥ प्रणवासक्तमनसोरुद्रजाप्यपरायणान् ॥ अथर्वशिरसोध्येतृन्धर्मज्ञान्परिवर्जय ॥ बहुनात्रकिमुक्तेनस्वधर्मपरिपालकान् ॥ ईश्वराराधनरतान्मन्नियोगान्नमोहयेति ॥ एवं तत्र स्थलान्तरेष्वपि द्रष्टव्यम् ॥ प्रकृतवचनतोप्यनुपदं येनमन्तिविरूपाक्षमीशानंकृत्तिवाससमित्यादिना रुद्रार्चनमेव प्रशस्यते नतु तदवतारविशेषपत्यर्चनम् ॥ दोषाणामेवशोधनं ॥ महादेवनमस्कारइति तदाराधनस्यैव कलिदोषलोपकत्वं भाष्यते ॥ रुद्रार्चनादेव च परमपदप्राप्तिः प्रतिपाद्यते ॥ परमपदं च रुद्रधामैव प्रकृतपुराणस्य संमतं नत्वविद्यानाशान्निर्विशेषस्वरूपेण व्यवस्थानं त्वदभिमतम् ॥ यथोक्तं चतुश्चत्वारिंशे ॥ ऊर्ध्वंतद्ब्रह्मसदनात्पुरं ज्योतिर्मयंशुभम् ॥ वह्निनाचपरिक्षिप्तस्तत्रास्तेभगवान्हरः ॥ देव्यासहमहादेवश्चिन्त्यमानो-

मनीषिभिः ॥ योगिभिः शतसाहस्रैर्भूतैरुद्रैश्चसवृतः ॥ तत्रतेयान्तिनिरताभक्ताश्चैर्ब्रह्मचारिणः ॥ महादेवपराःशान्तास्तापसाः सत्यवादिनः ॥ निर्ममानिरहकाराः कामक्रोधविवर्जिताः ॥ द्रक्ष्यन्तिब्राह्मणायुक्तारुद्रलोकः सर्वेस्मृतइति ॥ किंच धर्माब्धिसारे तृतीयपरिच्छेदे वचनानि ॥ विष्णुशिवयाभजतागुरो पित्रोश्चसेविनाम् ॥ गोवैष्णवमहाशैवतुल्सीसेविनामपि ॥ नस्यात्कलिकृतोदोषः काश्यानिवसतामपि ॥ तथा ॥ कलौदानमहाश्रेष्ठंशिवविष्णोश्चकीर्तनमिति ॥ एवमादिवाक्यैकवाक्यतयापि प्रकृतवचसां लिङ्गार्चनपरत्वमेव सिध्यति ॥ ननु पापदूषितहृदा कथं सत्कर्मणि प्रवृत्तिरतआह ॥ अनायासेनेति ॥ अनुपदमग्रे रुद्रनमस्कारेणापि महाफलकथनात् अनायासेनसुमहत्पुण्यमाप्नोति ॥ अथवा कलौसकल्पमात्रेणापिपुण्याप्तातिकथनादनायासतएव तदाप्नोति ॥ अतएव धर्माब्धिसारे कुशलान्याशुसिध्यन्तिनेतराणिकृतानियदितिश्रीभागवतवचनमुदाहृत्य "कलौपुण्यकर्मणासकल्पेपिसिद्धिः पापानांत्वाचरणादेव" इत्युक्तम् ॥ एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ अनेकदोषेपि गुणमेवानुपदस्पष्टयति ॥ कलौतुकेवल्कर्तेति ॥ आद्ये पुण्येतु वासनामात्रस्य धृत्वा तत्पुण्यप्राप्नुवन्ति ॥ यद्वा आद्ये शिवइत्यर्थः ॥ यातु प्रतिकलियुगं शङ्कराचार्यावतारसत्वाद्बहुवचनं प्रक्षीणशक्तिकमिति कस्यचिदुक्तिस्त्वयानूदिता सा त्वसगतैव ॥ तथासति कलिष्ववतरत्वेति करोत्यत्रावतारहीतिवा वदेत् ॥ नतुकरिष्यत्यवताराणीति ॥ करिष्यतीतिलृट्प्रयोगासगते ॥ तथाहि ॥ अयव्यासार्जुनसवादोवर्तमानक्लेशरम्भेभूदिति तेन मन्तव्यम् ॥ एवसति कल्पारम्भप्रभृति सप्तममन्वन्तरसप्तविंशकलियुगपर्यन्त न सत्यावतारः अष्टाविंशतितमादसर्वकलियुगेषु तु तदवतारइति करिष्यतीत्युक्त्या सिध्येत् ॥ तत्र तावत्सु कलिष्वनवतारे इत प्रभृत्यवतारे च कारण सप्रमाण वक्तव्यम् ॥ तदङ्गीकारे वक्ष्यमाणानां त्रिपञ्चाशत्तमाऽध्यायवचसा विरोधश्चापद्येत ॥ किंच प्रतिकलियुगावसानभाविकल्क्यवतारादौ न क्वापि बहुवचन प्रयुज्यत इति प्रकृतेपि बहुवचनानर्थक्य तदवस्थमेव ॥ येत प्रीताइत्यत्र तपसे येतान्प्रीताइति पठनीयं स्यात् ॥ त्वयापि सोक्तिः प्रयुक्तेति किंविशेषतत्खण्डनेन ॥ वस्तुतस्तु तत्सकल्पपुराण त्वयानालोकितमिति प्रतिभाति ॥ अस्तितत्रप्रतिकलियुग शिवावतारस्य तेनसहचतुर्णांशिष्याणामवतारस्य च वर्णनम्॥ तथापि न शङ्कराचार्यावतारस्तत्पुराणसमत ॥ तथाहि ॥ तत्र एकपञ्चाशाध्यायारम्भे ऋष्योनीतानागतमन्वन्तराणि व्यासावतार शास्त्रप्रणयन च पृष्ट्वाऽप्राक्षुः ॥ धर्मार्थानांप्रवक्तारोहीशानस्यकलौयुगे ॥ कियन्तोदेवदेवस्यशिष्याः कलियुगेष्विवाइति ॥ तत सूत प्रश्नक्रमानुरोधेन शास्त्रप्रणयनान्त निरूप्य त्रिपञ्चाशाध्यायारम्भमाह ॥ वेदव्यासावताराणि द्वापरेकथितानितु ॥ महादेवावताराणि कलौशृणुतसुव्रताः ॥ आद्येकलियुगेश्वेतोदेवदेवोमहाद्युतिः ॥ नाम्नाहितायविप्राणाम भूद्वैवस्वतेन्तरे ॥ हिमवच्छिखरेरम्येसकलेपर्वतोत्तमे ॥ तस्यशिष्याः प्रशिष्याश्चबभूवुरमितप्रभाः ॥ श्वेतः श्वेतशिखश्चैव श्वेताश्वः श्वेतलोहितः ॥ चत्वारस्तेमहात्मानोब्राह्मणावेद पारगाः ॥ इति वैवस्वतमन्वन्तरप्रथमकलियुगेश्वेताख्य शिवावतारमुक्त्वा द्वितीयकलियुगप्रभृत्यष्टाविंशतितमकलियुगपर्यन्त प्रतिकलियुग भाविनएकैकावतारस्य क्रमेण

नामान्याह ॥ सुतारोमदनश्चैवसुहोत्रःकङ्कणस्तथा ॥ लोकाक्षिस्त्वथयोगीन्द्रोजैगीषव्योथ-सप्तमे ॥ अष्टमेदधिवाहःस्यान्नवमेऋषभःप्रभुः ॥ भृगुस्तुदशमेप्रोक्तस्तस्मादुग्रःपुरःस्मृतः ॥ द्वादशेतिसमाख्यातोवालीचाथत्रयोदशे चतुर्दशेगौतमस्तुवेदशीर्षाततःपरः ॥ गोकर्णश्चा-भवत्तस्माद्गुहावासःशिखण्डधृक् ॥ जयमाल्युदहासश्चदारुकोलाङ्गलीतथा ॥ महायामो मुनिःशूलीमुण्डीमुण्डीश्वरस्तथा ॥ सहिष्णुः सोमशर्माचनकुलीश्वरएवचइत्यष्टाविंशतितमे-स्मिन्कलियुगे नकुलीश्वराख्योवतारउक्तोनतुशङ्कराख्यः ॥ नच शङ्कराचार्याणामेव नकुलीश्वर इतिनाम कल्पनीयम् ॥ कल्पने मानाभावात् प्राचीनार्वाचीनदिग्विजयादिषु क्वाप्य-दर्शनाच्च ॥ तेषु तु शङ्करइत्येव नाम निर्दिश्यते ॥ अतएव माधवेन स्वकृतशङ्करविजय-द्वितीयसर्गे नामकरणस्थले (श्लो० ८३) यत्पश्यतांशिशुरसौकुरुतेशमग्र्यंतेनाऽकृतास्य-जनकः किलशङ्कराख्याम् ॥ यद्वाचिरायकिलशङ्करसंप्रसादाज्जातस्ततोव्यधितशङ्करनाम-धेयमित्युक्तम् ॥ तस्मात्पाशुपतादिग्रन्थप्रसिद्धोमहाशैवप्रस्थानप्रवर्तकोनकुलीश्वरएवेहाऽ-वतारत्वेशिवावतारतयाभिमतोभाति ॥ शिष्याश्च प्रथमकलियुगे श्वेतःश्वेतशिखश्चैवश्वेताश्वः श्वेतलोहित इत्युक्ताः ॥ नकुलीश्वरएवचेत्यस्यानुपदं प्रतिकलियुगं चत्वारस्तत्तदवतारस्य शिष्याभवन्तीत्युक्त्वा क्रमेणतान्प्रवक्ष्यामियोगिनोयोगवित्तमान् ॥ दुन्दुभिः शतरूपश्चऋ-चीकः केतुमांस्तथेत्यादिना द्वितीयकलियुगात्प्रभृति प्रतिकलिं चतुरश्चतुरो नामतोनिर्दि-श्याष्टाविंशतितमे कलियुगे कुशिश्चैवचगर्गश्चमित्रकोरुष्टएवच ॥ शिष्याएतेमहात्मानः सर्वावर्तेषुयोगिनामिति कुश्यादींश्चतुरोवदति नतुशङ्करदिग्विजयोक्तान्विष्ण्वादिदे-वावतारान्पद्मपादादीन् ॥ एतेच प्रतिकलिके चत्वारोऽवतरन्तीत्याकाङ्क्षापि तत्रैवाष्टचत्वा-रिंशाध्यायेतत्तत्पर्वतविशेषे तत्तद्देवधाम्नां निरूपणे रत्नधारगिरिवर्णन प्रक्रम्य पठितैः तस्यै-कशिरेरम्येमहापद्मैरलंकृतम् ॥ स्वच्छामृतजलंपुण्यंसुगन्धंसुमहत्सरः ॥ जैगीषव्याश्रमं-पुण्यंयोगीन्द्रैरुपसेवितम् ॥ तत्रास्तेभगवान्नित्यंसर्वशिष्यैः समावृतः ॥ प्रशान्तदोषैरक्षुद्रै-र्ब्रह्मविद्भिर्महात्मभिः ॥ शङ्खोमनोहरश्चैवकौशिकः कृष्णएवच ॥ सुमहान्तोवेदविदः शिष्यास्तस्यप्रसादतः ॥ सर्वेयोगरताशान्ताभस्मोद्धूलितविग्रहाः ॥ उपासतेसदाचार्या-ब्रह्मविद्यापरायणाः ॥ तेषामनुग्रहार्थाययतीनांशान्तचेतसाम् ॥ सान्निध्यंकुरुतेभूयो-देव्यासहमहेश्वरइतिवाक्यैः पूर्यते ॥ तथाच शङ्खमनोहरकौशिककृष्णाख्याश्चत्वारोयतयएव प्रत्यवतारमवतरन्तीति सिध्यति ॥ माधवकृतशङ्करविजयेतु तृतीयसर्गे (श्लोक २) कमला-निलयः कलानिधेरित्यादिना (श्लोक ६) वरुणोजायतचित्सुखाह्वयइत्यन्तेन पद्मपादहस्ता-मलकत्रोटकोदङ्कसुरेश्वरानन्दगिरिसनन्दचित्सुखान्विष्णुपवनतदंशांशनन्दिमहाबृहस्पत्य-वरुणावतारत्वेन वर्णयित्वा (श्लोक ७) अपरेप्यभवन्दिवौकसइत्यन्येषामप्यवतरणं निरूप्यते ॥ केषांचिन्मते सुरेश्वरस्य बृहस्पत्यवतारत्वमानन्दगिरेश्चनन्दीश्वरावतारत्वंचा-भिधीयते ॥ अतोनशङ्करदिग्विजये शिष्याणां चतुष्ट्वं नापि कौर्मशङ्करदिग्विजययोरैक-वाक्यत्वम् ॥ त्रिपञ्चाशाध्यायैकवाक्यतया तु करिष्यत्यवताराणीति त्रिंशाध्यायवचसां नकुलीश्वरपरत्वापत्तेः ॥ अथ नकुलीश्वरस्यैकत्वेनावताराणीति बहुवचनविरोधात्कथं युक्तमितिचेत्तर्हि प्रागुक्तं लिङ्गार्थपरत्वमादियस्व ॥ त्रिंशाध्यायस्थप्रकृतवचनेपूक्तरीत्या-

सिध्यन्तं लिङ्गार्चनोत्कर्षमेव तस्मादित्यनेन हेतुतया परामृशन्ननुपदं व्यासआह ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेनप्राप्यमाहेश्वरंयुगम् ॥ विशेषाद्ब्राह्मणारुद्रमीशानंशरणंव्रजेति ॥ अस्यार्थः शङ्कराचार्यं नकुलीश्वरं वा शरणंव्रजेति शक्योव्याख्यातुम् ॥ नन्वेवंसति कलौ देवोमहेश्वरइतिवाक्यादिदानीं विष्ण्वाद्यर्चनमयुक्तमेवेति चेन्नैवम् ॥ तत्र एकोनत्रिंशे कलौदेवोमहेश्वरइत्यस्योनुपदमेवाग्रे ॥ ब्रह्माविष्णुस्तथासूर्यः सर्वएवकलिष्वपि ॥ पूज्यते भगवान्रुद्रश्चतुर्ष्वपिपिनाकधृगितिकथनात् ॥ किंच त्रयोविंशाध्याये सहस्रार्जुनपुत्राणां कथायाम् ॥ जयध्वजस्तुमतिमान्देवंनारायणंहरिम् ॥ जगामशरणंविष्णुंदैवतंधर्मतत्परः ॥ तमूचुरितरेपुत्रानायंधर्मस्तवानघेत्यादिना तेषां विष्णुशिवार्चनविषये विवादं कोटिक्रमं चोक्त्वोच्यते ॥ एवंविवादेविततेशूरसेनोऽब्रवीद्वचः ॥ प्रमाणमृषयोह्यत्रनृपुर्स्मयत्तथैवतत् ॥ ततस्तेराजशार्दूलाः पप्रच्छुर्ब्रह्मवादिनः ॥ गत्वासर्वेसुसंरब्धाः सप्तर्षीणांतदाश्रमम् ॥ तानब्रुवंस्तेमुनयोवसिष्ठाद्यायथार्हतः ॥ याप्रस्याभिमतापुंसः साहितस्यैवदेवता ॥ किन्तुकार्यविशेषेणपूजिताचेष्टदानृणाम् ॥ विशेषात्सर्वदानायंनियमोह्यन्यथानृपाः ॥ नृपाणांदैवतंविष्णुस्तथैवचपुरन्दरः ॥ विप्राणामग्निरादित्योब्रह्माविष्णुः पिनाकधृक् ॥ देवानांदैवतंविष्णुर्दानवानांत्रिशूलधृक् ॥ गन्धर्वाणांतथासोमोयक्षाणामपिकथ्यते ॥ विद्याधराणांवाग्देवीसिद्धानांभगवान्हरिः ॥ रक्षसांशङ्करोरुद्रः किन्नराणांचपार्वती ॥ ऋषीणांभगवान्ब्रह्मामहादेवस्त्रिशूलभृत् ॥ मान्यास्त्रीणामुमादेवीतथाविष्णुशिवभास्कराः ॥ गृहस्थानांचसर्वेस्युर्ब्रह्मावैब्रह्मचारिणाम् ॥ वैखानसानामर्कः स्याद्यतीनांचमहेश्वरः ॥ भूतानांभगवान्रुद्रःकूष्माण्डानांविनायकः ॥ सर्वेषांभगवान्विष्णुर्ब्रह्मादेवःप्रजापतिः ॥ इत्येवंभगवान्ब्रह्मास्वयंदेवोऽभ्यभाषत ॥ तस्माज्जयध्वजोनूनंविष्ण्वाराधनमर्हतीति ॥

अतोयादेवतायस्यसंप्रदायप्राप्तासैवतेनाराधनीया ॥ तैत्तिरीयसंहिताद्वितीयकाण्डे प्रपाठक (५ अनु० ४) "योवैस्वांदेवतामतियजतेप्रस्वायैदेवतायैच्यवतेनपरांप्राप्नोतिपापीयान्भवति" इत्यन्याश्रयणेन स्वदेवतातिक्रमे दोषश्रावणात् ॥ अपिच द्वितीयाऽध्याये आश्रमचतुष्टयंनिरूप्य ॥ आश्रमोवैष्णवोब्राह्मोहराश्रमइतित्रयः ॥ तल्लिङ्गधारीनियतंतद्भक्तजनवत्सलः ॥ ध्यायेदथार्चयेदेकंब्रह्मविद्यापरायणइतित्रयः संप्रदायाउक्ताः ॥ तत्रहैरण्यगर्भसंप्रदायस्येदानीमुच्छेदेपि शैववैष्णवसंप्रदायावुभावपि शास्त्रसिद्धौ परस्पराविरुद्धौ शिष्टसंमतावेव ॥ तत्र योयस्य पारंपरिकोधर्मः सएव तेन सेवनीयः ॥ स्वधर्मेनिधनंश्रेयइतिभगवद्वाक्यात् ॥ येच विष्णुभक्ताः शिवं तदविरुद्धशैवशास्त्राणि वा निन्दन्ति येच शिवभक्ताभगवन्तं तदविरुद्धभगवच्छास्त्राणिवा गर्हयन्ति तउभयेऽन्तकभयेनिपतन्ति ॥ एकस्यैव हि वेदगीताश्रीभागवतादिषु परब्रह्मपरमात्मपुरुषोत्तमभगवदादिशब्दैरभिधीयमानस्य परवस्तुनोनिर्गुणस्य सत्वाद्युपाधिभेदाल्लीलावताराब्रह्माविष्णुमहेश्वराः ॥ अतोनिर्गुणपुरुषोत्तमभक्तानां शुद्धाद्वैतब्रह्मवादनिष्ठानां तु न क्वापि निन्दाऽवकाशइति दिक् ॥ विस्तरस्तु बालबोधसहस्रगादादिषु प्राक्तनप्रबन्धेषु तदुच्छिष्टसंग्राहके मम सत्सिद्धान्तमार्तण्डादौ च द्रष्टव्यः ॥ तस्मात् कलावपि वैष्णवानां भगवदर्चनमेव ॥ तत्कीर्तनादितएव च निःशेषकलिदोषक्षेपः ॥ श्रीभागवतादिवचनोपन्यासपुरःसरं हेमाद्रिकौस्तुभधर्माब्धि-

सारादिषु तथा निर्णयादिष्वलं प्रासङ्गिकेन ॥ यच्च वायुपुराणवचनं शिवपुराणवचनं चोक्तं तत्त्वनाकरमेव ॥ तत्तत्पुस्तकेष्वनुपलंभात् ॥ त्वयाप्यदृष्टमूलं च ॥ अतएवाल्यावश्यकेपि विषये पूर्ववदध्यायसङ्ख्यादिकं नोदाहारि ॥ (अवतारक्रियया साहित्यं) इत्यत्रावतारक्रियायामिति रमणीयम् ॥ साहित्यस्थले हि अप्रधानएव तृतीया प्रयुज्यते नतु क्रियायाम् ॥ व्युत्पत्तिवादादिषु "सहशब्दार्थस्तत्क्रियाकालः क्वचित्तक्रियान्वयिप्रथमान्तपदार्थेन्वेति क्वचित्स्वसमभिव्याहृतक्रियायाम् ॥ सपुत्रआगच्छतीत्यस्य पुत्रेण सहागच्छतिथइतिविग्रहात्प्रथमान्तान्यपदार्थेएवपुत्रागमनकालान्वयोनतुक्रियायामितिनसमासानुपपत्तिः" इत्यादौगदाधरभट्टादिभिः क्रियायां सप्तम्येव प्रयुज्यते ॥ नतु क्वापि तथा प्रयोगोविद्वद्व्यवहारगोचरः ॥ शिष्योक्तीनां व्यासाद्युक्तित्वप्रामाण्यकथनं तु स्वीयगोष्ठ्यैव श्रद्धेयम् ॥ व्यासादितौल्ये मानाभावात् ॥ शङ्करदिग्विजयादीनां मानतयोदाहरणे कपिलोयदिसर्वज्ञःकणादोनेतिकाप्रमा ॥ इतिन्यायःप्रसज्येतसर्वत्रैव व्यवस्थिताविति पराशरस्मृतिव्याख्यायां माधवोक्तदिशैव तत्तत्संप्रदायप्रसिद्धतत्तदाचार्यदिग्विजयादिग्रन्थानां त्वयापि मानतयाऽऽदर्तव्यत्वापत्तेः ॥ तथामति गृहाद्ध्वंरापसारणश्रमे क्रमेलकप्रवेशः ॥ तेषांसर्वेषां कलिमलहर्तृत्वमुक्तं तदपि मानाभावात्स्वानुयायिमात्रश्रद्धागोचरः ॥ स्वयं मानत्वेनोपन्यस्ते येतंप्रीताइतिवाक्ये तमित्येकवचनप्रयोगेण त्वदुक्तार्थादरणेपि शिष्याणां कलिमलहर्तृतायास्ततोप्राप्तेः ॥ तेषु फलमतइतिन्यायस्याप्रवृत्तेश्च ॥ ब्रह्मसंज्ञितमित्यस्य ब्रह्मविषयकमित्यर्थः कथमितिविचार्यम् ॥ इतरत्तु प्रागेवापास्तम् ॥ किंच श्रौतपदेन श्रौतस्मार्तधर्मं स्वयं व्याख्याय तत्र स्वयं विशेषितन्याय्यतोपष्टम्भकत्वेन व्याकुर्वन्व्याससूत्रार्थमितिपद्योपन्यासोहासोल्लासकः ॥ व्याससूत्रेषु श्रौतस्मार्तकर्मणोर्निर्णयस्याभावात् ॥ सूत्रानुसारिवाक्यैः सूत्रार्थवर्णनरूपे भाष्येपि तदसम्भवात् ॥ व्याससूत्रैरेव धर्मनिर्णयाङ्गीकारे जैमिनीयद्वादशलक्षण्या आपार्थक्यप्रसङ्गाच ॥ व्याकुर्वन्नितिश्लोके ऊचिवानिति भूतार्थप्रयोगोपि तस्यार्वाचीनकल्पितत्वमेवावगमयति ॥ शङ्कराचार्यावतारस्य वर्षसहस्रादेवप्राग्जातत्वेन तत्कृतशारीरकभाष्ये पुराणापेक्षया प्राक्तनताया अशक्यवचनतया पुराणे तथा प्रयोगानुपपत्तेः ॥ अपिच एतद्भारमत्र यद्यपि शक्यते वक्तुम् ॥ चतुर्भिः सहेतिवाक्यं वक्ष्यमाणपाशुपाराहादिविषये विशेषसमर्पकम् ॥ उक्तकौर्मवाक्यैकवाक्यतया नकुलीश्वरपरं वा ॥ व्याकुर्वन्निति वाक्यं तु शिवः सूत्रार्थं सूत्रात्मना कारणरूपेण स्थितं सर्वमर्थं पदार्थं नामरूपाभ्यां व्याकुर्वन् "तद्धेदंतर्ह्यव्याकृतमासीत् ॥ तन्नामरूपाभ्यांव्याक्रियत" इतिबृहदारण्यके श्रावणात् ॥ व्यास ॥ विशेषेण आस जगद्रूपेणाविर्बभूव ॥ "महेतागानास" इतितत्रैवाम्नानात् यथा यथावत् श्रुतेरर्थमुक्तवान् ॥ नारदादीन्प्रनीतिदोषउपबृंहणेभ्योऽवगन्तव्यः "ईशानः सर्वविद्यानामीश्वरः सर्वभूतानांब्रह्माधिपतिर्ब्रह्मणोधिपतिर्ब्रह्मा शिवोमे अस्तु सदाशिवोम्" इत्यादिश्रुतिसिद्धमिदम् ॥ सः व्याकरणादिकर्ता सवितानन: वितानतया प्रपंचस्य पटवद्विस्तारणया सहितः शङ्करएव व्यापादनपेतः श्रुतेरर्थः ॥ सवितानने-

तिष्ठते तु सविता जगत्प्रसविता शिवो न तु ना जीव' ॥ शिवस्य पुरुषोत्तमलीलावतार त्वात् ॥ नृशब्दस्य जीवपरत्वतु "इतिनृगतिंविविच्यकवयोनिगमावपनं" इत्यादौ प्रसिद्धम् ॥ एवं शिवस्य परब्रह्मतया स्तुतिपरत्वेन व्याख्येयम् ॥ निर्णीतंचेद महावत्वादर्शयस्मात्सर्वात्मकतयोदितावित्यादौ च ब्रह्मविष्णुशिवास्ततः ॥ देवतारूपवच्चोक्ताइत्यादौ श्रीमदाचार्यचरणैः ॥ त्वत्पक्षेतु ॥ शङ्करः सवितानन्नइति समासपुनरासिः ॥ केचित्विमदोपसमासपुनरात्तमितिव्यवहरन्ति ॥ एतत्स्वरूपंतुमञ्जूपायाम् ॥ क्रियाकारकभावेनान्वयबोधकसकलपदोत्तयनन्तर तद्धटकयत्किंचिदन्वयिविशेषणोपादानहि समासपुनरास" इत्युक्तम् ॥ यशोन्विवानित्यत्र च यमूचिवानिति पठनीय स्यात् ॥ अन्यथा सहृत्वेन सामानाधिकरण्यायोगात् ॥ ऊचिवानितिप्रयोगात्तद्भिमताऽसिद्धिश्च ॥ तथाहि ॥ भूतइत्यधिकृत्य "छन्दसिलिट् ॥ लिट कानज्वा ॥ क्वसुश्च ॥" इतिभूतार्थकस्यैव लिटः स्थाने पक्षे क्वसुर्विधीयते ॥ अतोभाष्यादिस्थे आजिवानतितीर्णोनित्यादावनअनतरणादिवदिहापिभूतकालमेवव्चनम् ॥ तच्च न सगच्छेत ॥ पुराणापेक्षयाशङ्कराचार्याणामुत्तरकालिकत्वादितिप्रागेवादर्शयाम ॥ नचोक्तव्याख्यानेपि आसेतिप्रयोगोनुपपन्नः ॥ अस्तेर्हि भ्वादेशेन बभूवेत्येव स्यादिति वाच्यम् ॥ प्रामाणिकग्रन्थेष्वनेकेषु तथाप्रयोगदर्शनात् ॥ धात्वन्तरत साधयितुं शक्यत्वाच्च ॥ यथा माधवकृतशङ्करदिग्विजये तृतीयसर्गे (श्लोक ६) विधिरासमुरेश्वरोगिरानिधिरानन्दगिरिर्व्यजायतेतिप्रयुज्यते ॥ कालिदासोपि कुमारसम्भवप्रथमसर्गे (श्लोक ३५) वृत्तानुपूर्वेचनचातिदीर्घेजङ्घेशुभेसृष्टवतस्तदीये ॥ शेषाङ्गनिर्माणविधौविधातुर्लावण्यउत्पाद्यइवासयत्नइतिप्रयुङ्क्ते ॥ अत्र आसेतिबभूवाऽर्थेलिङन्तप्रतिरूपकमव्ययमित्याह शाकटायन ॥ वल्लभपण्डितस्तु नतिङन्तप्रतिरूपकमव्ययम् ॥ अस्तेर्भूरितिभ्वादेशनियमात्तादृक्तिङन्तस्यैवाभावात् ॥ किन्तुकवीनामय प्रामादिक प्रयोगइत्याह ॥ वामनस्तु असगतिदीप्त्यादानेष्वितिधातोर्लिटिरूपमिदमित्याह ॥ असेत्यनुदात्तेदीहीत्यर्थे ॥ आस दिदीपेप्रवृत्तइत्यर्थइतिमल्लिनाथ ॥ वस्तुतस्तुभ्वादावथगुहूत्यन्ता स्वरितेतइत्युदीर्य हिक्कअव्यक्तेशब्दइत्यारभ्य पठितेषु गुहूत्यन्तेष्वष्टर्विशतुधन्वन्तर्भूतोऽयमपि स्वरितेत्वादुभयपदी ॥ कुर्दखुर्दगुर्दगुदक्रीडाया मेवेत्येवकारग्रहणज्ज्ञापकात्परौभुवोऽवज्ञानइतिसौत्रज्ञापकाद्वा धातूनामनेकार्थत्वमाश्रित्यास्य सत्तार्थकत्वमपि शक्यवचनम् ॥ गतिदीप्तिभ्या योक्तार्थेनिर्वाह ॥ श्रुतिपुराणादिषु च "तस्यहनचिक्तानामपुत्रआस ॥ सहेतागानास ॥ नयदिदमप्रभासनभविष्यदतोनिधनात्" इत्यादिप्रचुरप्रयोगदर्शनात्प्रकृते नानुपपत्ति काचित् ॥ तस्मादुक्तएवार्थोयुक्तइति ॥ तथापि कादम्बरीकल्पस्य कि व्याख्यानेन ॥ श्रुत्यर्थे युक्त्यपेक्षायामपि न्यग्रोध फलाहरणलवणाऽऽचमनादिरूपा वैदिक्येव सा तत्राऽपेक्षिता ॥ तदनुकूला च लौकिक्यपि ॥ न तु तद्विरुद्धा सा तथा ॥ आर्षधर्मोपदेशस्य वेदशास्त्राविरोधितर्केणानुसन्धेयत्व स्मरणादित्यादि मयापि द्वितीयभागे वक्ष्यते ॥ तदेतत्सर्वमत्सुसधायोक्तमूले ॥ शिवविषयाण्येवेति ॥ एवकार करिष्यत्यवतारणीत्यादिवचसां शङ्कराचार्यविषयकत्वं व्यवच्छिनत्ति ॥ तेषामित्यादि ॥ अत्राह ॥ पाद्मोत्तरखण्डे चत्वारिंशेऽध्याये

(श्लोक १) भगवञ्छ्रोतुमिच्छामिद्वादश्याश्चविधानकम् ॥ विष्णोःपूजाविधानंचकर्तव्यंतत्र वैप्रभो ॥ इत्यादिपार्वत्या पृष्टःशिवः (श्लोक ४) एकादश्यांतुप्राप्तायांसमुपोष्यसुमानवइत्यादिना तत्कृत्यं वदन्नुपवासावश्यकत्वमरुणोदयवेधादिकं चोक्त्वा दशम्यादिदिनत्रयकृत्यकथने (श्लोक २९।३०।३१) पापण्डिनंविकर्मस्थंपतितंश्वपचंतथा ॥ नावलोकेन्नसंभाषेन्त्रिदिनंतत्रवैष्णवः ॥ अवैष्णवस्तुयोविप्रःसपापण्डीप्रकीर्तितः ॥ शिखोपवीतत्यागीचविकर्मस्थइतीरितः ॥ महापापोपपापाभ्यांयुक्तःपतितउच्यते ॥ अन्त्यज श्वपचःप्रोक्तोदेवितत्रैषनिर्णयइत्याह ॥ ततएकचत्वारिंशे ॥ पापण्डिनांचसंलापंवर्जयेदितियत्त्वया ॥ उक्तंममेहभगवन्ब्रूहित्वंगर्हितान्हितान् ॥ तेषांवृत्तीःसमाचक्ष्वकैर्लिङ्गैश्चिन्हिताभुवीति पार्वत्या पृष्टः सः येन्यंदेवंपरत्वेनवदन्त्यज्ञानमोहिताः ॥ नारायणाज्जगन्नाथात्तेवैपापण्डिनोमताः ॥ द्वेष्टारोविष्णुभक्तानांयेचावैष्णवसंश्रयाः ॥ पापण्डिभिश्चसंयुक्तास्तेवैपापण्डिनःस्मृताः ॥ कपालभस्मास्थिधरायेचावैदिकलिङ्गिनः ॥ अन्तेवनस्थादंभाचजटावल्कलधारिणः अवैदिकक्रियोपेतास्तेवैपापण्डिनःस्मृताः ॥ शङ्खचक्रोर्ध्वपुण्ड्रादिचिह्नैःप्रियतमैर्हरेः ॥ रहितायेनरादेवितेवैपापण्डिनःस्मृताः ॥ श्रुतिस्मृत्युक्तमाचारंयस्तुनाचरतिद्विजः ॥ सपापण्डीतिविज्ञेयःसर्वलोकेषुगर्हितः ॥ स्वातंत्र्यात्क्रियतेयैस्तुनचवेदोदितंमहत् ॥ विनैवभगवत्प्रीत्यातेवैपाप० ॥ समस्तयज्ञभोक्तारमविदित्वाऽच्युतंहरिम् ॥ उद्दिश्यदेवताअन्याजुहोतिचददातिच ॥ सपापण्डीतिविज्ञेयःस्वतन्त्रोवापिकर्मसु ॥ यस्तुनारायणंदेवंब्रह्मरुद्रादिदैवतैः ॥ समत्वेनैवबीक्षेतसपापण्डीभवेत्सदा ॥ अवस्थात्रितयेयस्तुमनोवाक्कायकर्मभिः ॥ वासुदेवंनजानातिसपापण्डीभवेन्नरः ॥ किमत्रबहुनोक्तेनब्राह्मणायेह्यवैष्णवाः ॥ तेवैपापण्डिनोज्ञेयाःसर्वलोकेषुगर्हिताइत्याचाह ॥ ततोगिरिजया कपालभस्मचर्मास्थिधारणप्रमृतिदुराचारकारणेऽनुयुक्ते श्रीमहादेवः (श्लोक २०) नमुच्याद्यामहादैत्याःपुरास्वायंभुवान्तरइत्यादिना कर्मज्ञानभक्तिसंपन्नैर्दैत्यैर्देवानां स्थानादेर्हरणं ततोनिर्जराणां श्रीहरिं प्रति शरणभावेन सरणं प्रार्थनं च वर्णयित्वाह ॥ (श्लोक २७) इत्याकर्ण्यहरिर्वाक्यंदेवतानां भयार्तितः ॥ तानवध्यान्विदित्वाथमामाहपुरुषोत्तमः ॥ (तान्दैत्यान्) त्वंचरुद्रमहाबाहोमोहनार्थंसुरद्विषाम् ॥ पापण्डाचरणंधर्मंकुरुष्वसुरसत्तम ॥ तामसानिपुराणानिकथयस्वचतान्प्रति ॥ मोहनानिचशास्त्राणिकुरुष्वचमहामते ॥ मत्प्रभक्ताश्रयेत्वेचिन्नविप्यन्तिमहर्षयः ॥ स्वच्छक्त्यातान्समाविश्यस्वयस्वचतामसान् ॥ कणादंगौतमंशक्तिमुपमन्युंचजैमिनिम् ॥ दुर्वाससंचकपिलंमृकण्डुंचबृहस्पतिम् ॥ भार्गवंजमदग्निंचदशैतांस्तामसानृषीन् ॥ तवशक्त्यासमाविश्य कुरुष्वजगतोहितम् ॥ स्वच्छक्त्यासन्निविष्टास्ते तमसोद्रिक्तयाभृशम् ॥ तामसान्संभविष्यन्तिक्षणादेवनसंशयः ॥ कथयिष्यन्तितेविप्राःतामसानिजगत्त्रये ॥ पुराणानिचशास्त्राणिचपरत्वेनबृंहिताः ॥ कपालभस्मचर्मास्थिचिह्नान्यमरपूजित ॥ त्वमेवत्वार्यलोकान्मोहयस्वजगत्त्रये ॥ तथापाशुपतंशास्त्रंत्वमेवकुरु सुव्रत ॥ कङ्कालशैवपाशण्डमहाशैवादिभेदतः ॥

अवलम्ब्यमतसम्यग्वेदयाद्विजोत्तमा. ॥ भस्मास्थिधारिण सर्वे भविष्यन्तिनसशय ॥ त्वापरत्वेनवक्ष्यन्तिसर्वशास्त्रेषुतामसा. ॥ तेषामतमधिष्ठायसर्वदैत्याश्चदानवा ॥ भवेयु-स्त्वमद्विमुखा क्षणादेवनसशय ॥ अहमप्यवतारेषुत्वाचरुद्रमहाबल ॥ तामसानामोहनार्थ पूजयामियुगेयुगे ॥ मतमेतदवष्टभ्यपतन्त्येवनसशयइति भगवदाज्ञामनूद्य पाषण्डप्रवर्तने स्वस्योद्वेग तद्वारणाय भगवतान्नस नामसहस्रस्य रामषडक्षरतारकमन्त्रस्य च जपितव्यत्व (श्लो० ५३) मनसैवार्चयित्वातुमानाथपुरुषोत्तमम् ॥ मदाज्ञाकुरुमच्छीलासर्वमेतच्छु भतचेत्यन्तेन निरूप्य तत स्वय पाशुपतादिशास्त्रोत्पादन तम प्रधानशक्त्याऽऽविष्टविप्रद्वारा मोहकशास्त्रोत्पादन च यावदध्यायसमाप्तिनिर्दिष्टवान् ॥ ततोद्विचत्वारिंशे ॥ पार्वत्युवाच ॥ तामसानिचशास्त्राणिसमाचक्ष्वममानघ ॥ सप्रोक्तानीहतैर्विप्रैर्भगवद्भक्तिवर्जितै ॥ तेषानामान्यनुक्रमश समाचक्ष्वसुरेश्वर ॥ श्रीरुद्रउवाच ॥ शृणुदेविप्रवक्ष्यामितामसानि यथाक्रमम् ॥ येषाश्रवणमात्रेणपातित्यज्ञानिनामपि ॥ प्रथमतुमयैवोक्तशैवपाशुपतादिकम् ॥ मच्छक्त्यावेशितैर्विप्रै सप्रोक्तानिततपरम् ॥ कणादेनतुसप्रोक्तशास्त्रवैशेषिकमहत् ॥ गौतमेनतथान्यायसाङ्ख्यतुकपिलेनवै ॥ धिषणेनतथाप्रोक्तचार्वाकमतिगर्हितम् ॥ दैत्यानानाशनार्थायविष्णुनाबुद्धरूपिणा ॥ बौद्धशास्त्रमसत्प्रोक्त नग्ननीलपटादिकम् ॥ मायावादमसच्छास्त्रप्रच्छन्नबौद्धमुच्यते ॥ मयैवकथितदेवि कलौब्राह्मणरूपिणा ॥ अपार्थं श्रुतिवाक्यानादर्शयल्लोकगर्हितम् ॥ कर्मस्वरूपत्याज्यत्वमत्रैवप्रतिपाद्यते ॥ सर्वकर्मपरि-भ्रष्टविकर्मत्वतदुच्यते ॥ परेशजीवयोरैक्यमयात्रप्रतिपाद्यते ॥ ब्रह्मणश्चपररूपनिर्गुण वक्ष्यतेमया ॥ सर्वस्यजगतोप्यत्रमोहनार्थकलौयुगे ॥ वेदार्थवन्महाशास्त्रमायावादम-वैदिकम् ॥ मयैववक्ष्यतेदेविजगतानाशकारणात् ॥ द्विजन्मनाजैमिनिनापूर्ववेदमपार्थत ॥ निरीश्वरेणवादेनकृतशास्त्रमहत्तरम् ॥ शास्त्राणिचैवगिरिजेतामसानिनिबोधमइति ॥ इमानि च वचनानि विज्ञानेन्द्रभिक्षुनागोजीभट्टादिभि प्रामाणिकैरप्युदाहृतानीति न तेषु कल्पितत्वादिशङ्कावकाश ॥ वाराहे च प्रागितिहासे रुद्रगीतासु भगवान् ॥ त्वचरुद्र महाबाहोमोहशास्त्राणिकारय ॥ अतथ्यानिवितथ्यानिदर्शयस्वमहाभुज ॥ प्रकाशकुरु चात्मानमप्रकाशचमाकुरु ॥ इति ॥ इतिवदन्ति ॥ अवशिष्ट तूत्तरभागे वक्ष्यते ॥ तदेतत् सर्वमनुसधायोक्तमूले ॥ पाद्मवाराहादिपुप्रसिद्धमिति ॥ अन्यत्रेति ॥ निबधादिषु बुद्धावतारेत्वधुना हरौ तद्वशगा सुरा इत्यादिस्थले विस्तरइत्यर्थ ॥ अथ सहस्राक्षे ब्राह्मणैरितीत्यादिना उदाहृतमेवेत्यन्तेनारोपित वैष्णवाचार्येषु तदनुयायिषु च दासत्व परिहर्तुं त भाग निराकुर्वन्ति ॥ यच्चशतानामित्यादिनाफलानीतिबहुवचनस्या-नुपपन्नत्वादित्यन्तेन ॥ अत्रेद बोध्यम् ॥ यत्सहस्राक्षे सप्तविंशाध्यायवचन प्रथममुक्त तत्पूर्वापरविचाराच्च वैष्णवविषयकम् ॥ तथाहि ॥ सप्तविंशध्याये

यच्च शताना लक्षणसप्तकमुक्त तदपि तेषालक्षणत्वेनाभिमताना वास्तवलक्षणत्वमेव घटते नत्वारोपमात्रेण ॥ नहि मरुमरीचिका केनचिद्भ्रमेण जलत्वेनारोपितापि स्नानपानादि कार्यक्षमाभवति ॥

किंतावद्वास्तवं लक्षणत्वम् ॥ लक्ष्यतावच्छेदकसमनियतत्वमिति गृहाण ॥ लक्ष्यतावच्छेदकसमनियतत्वं च लक्ष्यतावच्छेदकवन्निष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वे सति लक्ष्यतावच्छेदकनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदवदवृत्तित्वम् ॥ इदमेवासाधारणत्वम्॥ तादृशमेव च लक्षणमव्याप्त्यतिव्याप्त्यसंभवरूपदोषत्रयरहितं भवति॥ तद्भिन्नं च लक्षणाभासत्वेन व्यवह्रियते॥ नहिलक्षणाभासेन व्यवहर्तव्यव्यवहारो भवति॥ अन्यथाशृङ्गित्वरूपलक्षणेन महिष्यादावपि गौरिति व्यवहारापत्तिः ॥ तस्माद्दोषत्रयविनिर्मुक्तेनैव लक्षणेन प्रामाणिकानां व्यवहारः ॥ तस्यैव लक्ष्यतावच्छेदकसमनियतत्वात् ॥ त्वदुक्तलक्षणानां तु दोषदूषितत्वेन न प्रामाणिकव्यवहारप्रयोजकत्वम् ॥ लक्षणाभासत्वात् ॥

पृथिव्यां धर्मस्थापनादिसर्वकार्यानन्तरं श्रीकृष्णः स्वधाम जिगमिषंस्तस्मिन्नवसरे समागतान्भृग्वादीन्प्रत्युचितं सत्कृत्याह ॥ गमिष्यामिपरंस्थानंस्वकीयंविष्णुसंज्ञितम् ॥ कृतानिसर्वकार्याणिप्रसीदध्वंमुनीश्वराः ॥ इदंकलियुगंघोरंसंप्राप्तमधुनाऽशुभम् ॥ भविष्यन्तिजना.सर्वेह्यस्मिन्पापानुवर्तिनः ॥ प्रवर्तयध्वंविज्ञानमज्ञानांचहितावहम् ॥ येनेमेकलिजैःपापैर्मुच्यंतेहिद्विजोत्तमाः ॥ येमांजनाःसंस्मरन्तिकलौसकृदपिप्रभुम् ॥ तेषांनश्यतितत्पापंभक्तानांपुरुषोत्तमे ॥ येचैयिष्यन्तिमांभक्त्यानित्यंकलियुगेद्विजाः ॥ विधिनावेददृष्टेनतेगमिष्यन्तितत्पदम् ॥ येब्राह्मणावंशजातायुष्माकंवैसहस्रशः ॥ तेषां

ब्राह्मणैरिति ॥ गौतमादिभिरित्यर्थः ॥ उक्तंहि कौर्मे पूर्वखण्डे सप्तविंशेऽध्याये श्रीकृष्णेन भृग्वादीन्प्रति ॥ द्विषन्तो देवमीशानं युष्माकं वंशसंभवाः ॥ शप्ताश्च गौतमेनोर्व्यां न संभाष्या द्विजोत्तमैः ॥ १ ॥ तत्रैवैकोनत्रिंशेऽध्यायेऽर्जुनं प्रति व्यासेन ॥ कुर्वन्ति चावताराणि ब्राह्मणानां कुलेषु वै ॥ देवीशापविनिर्दग्धाः पुरा दक्षाऽध्वरे द्विजाः ॥ १ ॥ निन्दन्ति च महादेवं तमसाऽऽविष्टचेतसः ॥ वृथाधर्मं चरिष्यन्ति तस्मिन्काले युगान्तके ॥ २ ॥ येचाऽन्ये शापनिर्दग्धा गौतमस्य महात्मनः ॥ सर्वेतेऽवतरिष्यन्ति ब्राह्मणास्तासु योनिषु ॥ ३ ॥ इत्याद्युक्त्वोक्तम् ॥ मोहयन्ति जनान्सर्वान्दर्शयित्वा फलानि वै इति ॥ कौर्मे पूर्वखण्डएव दक्षं प्रति दधीचेन ॥ भविष्यन्ति त्रयीबाह्याः सर्वेऽपीश्वरविद्विषः ॥ निंदन्तोहैश्वरं मार्गं कुशास्त्राऽऽसक्तचेतसः ॥ १ ॥ मिथ्याऽधीतसमाचारामिथ्याज्ञानप्रलापिनः ॥ प्राप्य कलियुगं घोरं कलिजैः परिपीडिताः ॥ २ ॥ त्यक्त्वा तपोबलं कृत्स्नं गच्छध्वं नरकान्पुनः ॥ भविष्यति हृषीकेश स्वाश्रितोऽपि पराङ्मुखः ॥ ३ ॥ ये ये शापाऽग्निनिर्दग्धा दधीचस्य महर्षयः ॥ द्विषन्तो मोहितादेवं संभूतास्ते कलिष्वथ ॥ ४ ॥ इत्याद्युक्त्वा त्यक्त्वा तपोबलं कृत्स्नं विप्राणां कुलसम्भवाः ॥ इतिचोक्त्वा कल्पान्ते रौरवादिषु निपात्यमानाः कालेनेत्युक्तम् ॥ तत्र द्विषन्तोदेवम् इत्यत्र लक्षणहेत्वोः क्रियाया इति सूत्रेण लक्षणे हेतौ वा शता अदन्विप्रो न नमनीयः पचन्विप्रोन श्राद्धे भोजनीयइत्यादिवत् ॥

नारायणेभक्तिर्भविष्यतिकलौयुगे ॥ परात्परतरंयान्तिनारायणपरायणाः ॥ नतेतत्रगमिष्यन्तियेद्विषन्तिमहेश्वरम् ॥ ध्यानंयोगस्तपस्तसंज्ञानंयज्ञादिकोविधिः ॥ तेषांविनश्यति क्षिप्रंयेनिन्दतिमहेश्वरम् ॥ योमांसमर्चयेन्नित्यमेकान्तभावमाश्रितः ॥ विनिन्दन्देवमीशानं सयातिनरकायुतम् ॥ तस्मात्संपरिहर्तव्यानिन्दापशुपतौद्विजाः ॥ कर्मणामनसावाचामद्भक्तेष्वपियत्नतः ॥ येचदक्षाध्वरेशापाद्दधीचेनद्विजोत्तमाः ॥ भविष्यन्तिकलौभक्तैःपरिहार्याःप्रयत्नतः ॥ द्विषन्तोदेवमीशानंयुष्माकंवंशसभवाः ॥ शप्ताश्चगौतमेनोर्व्यांनसंभाष्याद्विजोत्तमैः ॥ एवमुक्ताश्चकृष्णेनसर्वेतेवैमहर्षयः ॥ ओमित्युक्त्वाययुस्तूर्णंस्वानिस्थानानिसत्तमाः ॥ ततोनारायणःकृष्णोलीलयैवजगन्मयः ॥ संहृत्यस्वकुलसर्वंययौतत्परमंपदमिति ॥ अत्र सर्वेषां पापानुवर्तनमज्ञानां तेषां हितार्थं कलिजपापनाशार्थं च स्वविज्ञानस्य प्रवर्तनमाज्ञाप्य कथंत्वद्विज्ञानमित्याकाङ्क्षायां सर्वदापुरुषोत्तमस्मरणनित्यतत्सेवनादिनेत्याशयेन येमांजनाः संस्मरन्तीतिश्लोकद्वयमुक्त्वा पुरुषोत्तमस्मरणसेवाऽपरोक्षज्ञानसाधकवैष्णवसंप्रदायानां भवनं सूचयित्वा श्रीमहादेवनिन्दकस्यदुष्फलाऽवश्यंभावाद्वैष्णवैरपिशिवनिन्दा न कार्येति निश्चाय्य वैष्णवनिन्दापि यत्नतस्त्याज्येति चाभिधाय वेदादिविमुखैः सह संसर्गोवैष्णवैर्नकार्यइत्युच्यते येचेतिश्लोकेन ॥ देवमीशानमिति तूपलक्षणम् ॥ विनिन्दन्तिहृषीकेशं ब्राह्मणान्ब्रह्मवादिनइति वक्ष्यमाणत्रिंशाध्यायवाक्यैकवाक्यत्वसिद्धेः ॥ अतोविष्णुशिववेदवेदादिद्वेषिणोये वेदबाह्यास्ते न संभाष्याइत्येवार्थः ॥ तत्रैव षोडशाध्याये ॥ कापालंलाकुलंवामंभैरवंपूर्वपश्चिममित्यादिना गौतमशप्तानां कापालादिवेदबाह्यशास्त्रेष्वेव प्रवृत्तिकथनात् ॥ शिवादिद्वेषरहिताः प्रत्युत शिवप्रवर्तितपुरुषोत्तमभक्तिमार्गनिष्ठा वेदानुयायिनो वयंतु नास्य वाक्यस्य गोचराः ॥ एवमुक्ताश्चेति श्लोके ओमित्युक्त्वेति ॥ प्रवर्तयध्वंविज्ञानमित्यादिना भगवताऽऽज्ञप्तं तत्साक्षात्कारसाधनसंप्रदायप्रवर्तनादिकमङ्गीकृत्येत्यर्थः ॥ एवं स्वस्थापितधर्मज्ञानादीनां भुवि चिरमवस्थानसिद्ध्ये भृग्वादीन्प्रत्याज्ञापनोत्तरं भगवतः स्वधामगमनं वर्णितम् ॥ लोकक्षेमार्थमेवकलौ भूयो भक्तिमार्गप्रवृत्तिरित्यत्र साधकानि ब्रह्माण्डादिवचनानि मूले वक्ष्यन्ते ॥ यच्च कुर्वन्तिचावताराणीत्यादिवचसामेकोनत्रिंशाध्यायस्थत्वमुक्तं तत्प्रमादात् ॥ तेषांत्रिंशाध्यायएवोपलंभात् ॥ तत्रापि ब्राह्मणास्तासुयोनिष्वित्यस्याग्रेऽनुपदमेवोच्यते ॥ विनिन्दन्तिहृषीकेशंब्राह्मणान्ब्रह्मवादिनः ॥ वेदबाह्यव्रताचारादुराचाराश्वृथाश्रमाः ॥ मोहयन्तिजनान्सर्वान्दर्शयित्वाफलानिवै ॥ तमसाऽऽविष्टमनसोवैडालव्रतिकाधमाइति ॥ इमान्यपि वचनानि शिवविष्ण्वादिनिन्दक वेदबाह्यनिरर्थकाचारविशिष्टविषयिकाणि ॥ कण्ठरवेण वेदबाह्यव्रताचाराइत्याद्युक्तेः ॥ षोडशाध्यायैकवाक्यत्वसिद्धेश्च ॥ विरागिशब्दवाच्यवर्णाश्रमपरिभ्रष्टत्वादशयतिविषयाणि च ॥ एकोनत्रिंशे ॥ अस्मिन्कलियुगेघोरेनराःपापानुवर्तिनः ॥ भविष्यन्तिमहाबाहोवर्णाश्रमविवर्जिता इत्यर्जुनंप्रति व्यासेन कथनात् ॥ प्रकृताध्यायेच ॥ यतयश्चभविष्यन्तिशतशोथ सहस्रशः ॥ नाशयंतः स्वकंधर्मंनाधिगच्छन्तितत्पदमिति तेनैवनिरूपणात् ॥ एतच्च सर्वं मूलएव स्फुटीभविष्यतीति व्याख्यानेपि तत्रैव प्रपञ्चयिष्यते ॥ यानिचभविष्यन्तित्रयी-

याज्ञाद्युत्यादीनि पूर्वखण्डपञ्चदशाध्यायवचांसि प्रकरणगोपनाय पूर्वमदध्यायादिकमनिर्दिश्योक्तानि तेषामपि पूर्वापरभागपर्यालोचनेऽन्यएव विषयः सिध्यति ननु तेषु त्वदुक्तं किञ्चिदपीति मूलएवोपपादयिष्यते ॥ लक्षणहेत्वोरिति शताऽपि विचारयिष्यते ॥ वास्तवार्थाऽऽच्छादनाय त्वया यथा त्रिंशाध्यायवाक्येषु विनिन्दन्तिहृपीत्वेदासित्येकं श्लोकं "इत्याद्युत्वा" इत्युक्त्या पिधाय मोहयन्तिजनान्सर्वानित्यर्धमेवानूदितम् ॥ तथा पञ्चदशाध्यायवचस्स्वपि पूर्वापरभागौ मध्यमान्भागविशेषांश्च तिरोधायभ्रमजननक्षमएव भागोऽनूद्यते तत्सर्वंपुरस्तादुद्घाटयिष्यामः ॥ तस्माज्ज्ञानदुर्बलच्छलनमात्रफलकमखिलमेतदिति प्रेक्षावतामुपेक्षार्हम् ॥ तथापि शास्त्रविनोदरसिका मूलग्रन्थकाराः प्रथमं तदुक्तमभ्युपेत्य तेन लक्षणतयाभिमतेषु सत्सु यान्नवलक्षणत्वमस्ति नवेत्येव तावत्परीक्षन्ते ॥ तदपितेषामित्यादिना ॥ कार्यक्षमेति ॥ कार्ययोग्या कार्यस्य भूमिर्वा ॥ लक्ष्यतावच्छेदकसमनियतत्वमिति ॥ समनियतत्वं हि तद्व्यापकत्वविशिष्टतद्व्याप्यत्वम् ॥ वैशिष्ट्यं च स्वरूपघटितसामानाधिकरण्यसंबन्धेन ॥ तादृशसामानाधिकरण्यं च स्वरूपसंबन्धावच्छिन्नतद्व्यापकत्वनिष्ठाधेयतानिरूपिताधिकरणतावन्निरूपितस्वरूपसंबन्धावच्छिन्नतद्व्याप्यत्वनिष्ठाधेयतारूपम् यथा प्रमेयत्वेऽभिधेयत्वसमनियतत्वमभिधेयत्वे च तत्समनियतत्वम् ॥ लक्ष्यतावच्छेदकव्यापकत्वं च लक्ष्यतावच्छेदकाधिकरणनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वम् ॥ लक्ष्यतावच्छेदकवन्निष्ठभेदप्रतियोगिताऽनवच्छेदकत्वंवा ॥ लक्ष्यतावच्छेदकसमानाधिकरणा यावन्तोधर्मास्तत्समानाधिकरणात्वं वा ॥ लक्ष्यतावच्छेदकव्याप्यत्वं च लक्ष्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवदवृत्तित्वम् ॥ लक्षणाधिकरणनिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगिलक्ष्यताऽवच्छेदकसामानाधिकरण्यं वा अत्र गोत्वाव्याप्ये तद्व्यापकेशृङ्गित्वे गोलक्षणत्वाभावाय विशेष्यदलम् ॥ लक्ष्यतावच्छेदकव्याप्यस्यैव लक्षणत्वे तु गृष्टित्वसमानाधिकरणशृङ्गित्वेपि गोलक्षणत्वं स्यात् ॥ तथाच द्विश्विः प्रसूतगव्यादाव्याप्तिरिति तत्र तल्लक्षणत्वव्यवच्छेदाय विशेषणदलम् ॥ एतदेव सर्वेमुरसि कृत्वाहुः ॥ लक्ष्यतावच्छेदकवन्निष्ठेत्यादि ॥ अत्र तद्व्यापकत्वं सत्यन्तदलस्यार्थः ॥ तद्व्याप्यत्वं प्रथमान्तदलस्य ॥ यथा ॥ शृङ्गित्वसमानाधिकरणसास्नावत्त्वं गोर्लक्षणम् ॥ सरटेऽतिव्याप्तिवारणाय शृङ्गित्वसामानाधिकरण्यम् ॥ शृङ्गित्वहि शृङ्गसंबन्धः ॥ सास्नावत्वे तत्सामानाधिकरण्यं च स्वरूपसंबन्धावच्छिन्नशृङ्गित्वनिष्ठाधेयतानिरूपिताधिकरणतावन्निरूपितस्वरूपसंबन्धावच्छिन्नाधेयताशालित्वम् ॥ शृङ्गित्वमात्रस्य महिष्यादावतिप्रसङ्गात्तद्वारणाय सास्नावत्वम् ॥ अत्र लक्ष्यतावच्छेदकं गोत्वम् ॥ तद्वन्निष्ठोभेदश्च घटादिप्रतियोगिकोभेदःतादृशभेदप्रतियोगितावच्छेदकं लक्षणम् ॥ तथा गोत्वनिष्ठा अवच्छेदकता यस्यास्तादृशी प्रतियोगिता यस्य तादृशोयोभेदः लक्ष्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदइतियावत् ॥ तद्वन्तो घटादयः तदवृत्तित्वं गोलक्षणस्य वर्ततइति तत्र लक्षणेसमन्वयः ॥ दलद्वयकृत्यं तु प्रागेव दर्शितम् ॥ प्रतियोगिताकपदरहितपाठेतु अवच्छेदकतायां भेदस्य स्वनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकतात्वं संसर्गः ॥ तादृशमेवेति ॥ असाधारणमेव वास्तवमेवेति यावत् ॥ अव्याप्त्यतिव्याप्त्यसंभवरूपदोषत्रयरहित-

मिति ॥ अव्याप्तिर्हि लक्ष्यतावच्छेदकसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वम् ॥ लक्षणतावच्छेदकतयाभिमतसंबंधेन लक्ष्यैकदेशावृत्तित्वं वा ॥ यथा कपिलत्वं गोर्लक्षणमित्युच्यमाने शुक्लादिगवीष्वव्याप्तिः ॥ कालिकसंबन्धेन तद्वृत्तित्वस्यानपनोद्यतया द्वितीयलक्षणे संबन्धविशेषनिवेशः ॥ अतिव्याप्तिस्तु लक्षणस्यालक्ष्यवृत्तित्वम् ॥ लक्ष्यतावच्छेदकाधिकरणवृत्तित्वे सति लक्ष्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदसामानाधिकरण्यं वा ॥ यथा शृङ्गित्वस्य गोलक्षणत्वे महिष्यादावतिव्याप्तिः ॥ असंभवश्च लक्ष्यमात्रावर्तनम् ॥ लक्ष्यतावच्छेदकव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वं वा ॥ यथा एकशफत्वरूपगोलक्षणस्यासंभवः ॥ एतद्दोषत्रयात्यंताभाववदित्यर्थः ॥ व्यावृत्तिर्व्यवहारोवालक्षणस्यप्रयोजनमित्यभियुक्तोक्तेर्व्यवहारस्य लक्षणप्रयोजनत्वमभिप्रेत्याहुः ॥ व्यवहर्तव्यव्यवहारइत्यादि ॥ व्यवहर्तव्यानांगवादिपदानांव्यवहारइत्यर्थः ॥ अन्यथेति ॥ लक्षणाभासवत्यपि तत्वेन व्यवहारस्याङ्गीकारे ॥ लक्षणेनेति ॥ लक्षणाऽऽभासेन ॥ अतएव (आर्या ५ व्याख्या) साङ्ख्यतत्त्वकौमुद्यां वाचस्पतिमिश्रः ॥ "समानासमानजातीयव्यवच्छेदोलक्षणार्थः" इत्याह ॥ अत्र "समानजातीयेभ्यश्चासमानजातीयेभ्यश्च व्यवच्छिद्यतेयेनेतिव्युत्पत्तिलभ्योलक्षणशब्दार्थः" इतिकश्चिद्व्याचष्टे ॥ वस्तुतस्तु तदुभयव्यवच्छेदोलक्षणप्रयोजनमित्यक्षिष्टोर्थः प्रतीयते ॥ एवं च समानासमानजातीयव्यवच्छेदकत्वं लक्षणत्वमिति तन्मतं फलति ॥ समानजातीयव्यवच्छेदकत्वमात्रं विशेषणेतिव्याप्नोति ॥ नीलोघटइत्यादौ नीलादिपदेन समानजातीयस्य रक्तघटादेरेव व्यवच्छेदात् ॥ लक्षणं तु स्वलक्ष्यं गवादिकंअसमानजातीयेभ्योपि महिष्यादिभ्योव्यवच्छिनत्ति ॥ असमानजातीयव्यवच्छेदकत्वमात्रकथने सामान्येतिव्याप्तिः ॥ गोत्वादिसामान्यस्यासजातीयव्यवच्छेदकत्वात् ॥ अतउभयग्रहणम् ॥ एवंलक्षणस्य व्यावृत्तिरूपे प्रथमप्रयोजने सिद्धे व्यावृत्तस्थलएव तत्त्वव्यवहारोऽर्थात्सिद्ध्यतीति नलक्षणाभासेन व्यवहारः ॥ एतदेवाहुः ॥ तस्मादित्यादि ॥

कथं तेषां दुष्टत्वमिति चेच्छृणु ॥ शिवद्वेषोविप्रशास्तस्य प्रथमं लक्षणमुक्तं तत्र लक्ष्यतावच्छेदकं विप्रशास्तृत्वम् ॥ शिवद्वेषोलक्षणम् ॥ एवंच लक्ष्यतावच्छेदकनिष्ठावच्छेदकताकभेदवत्स्वन्धकजालंधरादिदैत्येषु शिवद्वेषस्य सत्वेनातिव्याप्तिः ॥ न तेषां विप्रशास्तृत्वं पुराणेषु प्रसिद्धम् ॥ मनुष्यत्वे सतीति विशेषणान्नैवमिति चेद्बौद्धेष्वतिव्याप्तिः ॥ स्वस्यव्याप्तिश्च ॥ विप्रत्वावच्छिन्नयावद्विप्रशास्तृत्वस्याप्रसिद्धत्वेनतत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नशास्तृत्वस्य च तत्तद्व्यक्तीनां ज्ञानासंभवात् दुर्ज्ञेयत्वेन यत्किंचिद्व्यक्तिशास्तृत्वस्यैव लक्ष्यतावच्छेदकस्य वक्तव्यत्वेनेदृशग्रन्थकर्तृत्वेन वैष्णवविप्रशास्ते त्वय्यप्येतादृशलक्ष्यतावच्छेदकाक्रान्ते लक्षणस्यासत्वादव्याप्तिः स्यादेव ॥

सहस्राक्षे तेनशिवद्वेषइत्यादिनाऽनभिरञ्जनमित्यन्तेन दर्शितं प्रथमलक्षणं दूषयन्ति ॥ शिवद्वेषोविप्रशास्तस्येत्यादिना शिवद्वेषोनलक्षणमित्यन्तेन ॥ लक्ष्यताव-

च्छेदकनिष्ठावच्छेदकताकेति ॥ लक्ष्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकोयोभेदस्त-द्वत्स्वितिभावः ॥ अवच्छेदकतायां भेदस्य स्वनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकतात्वं संसर्गः ॥ **अन्धकजालंधरादिदैत्येष्विति** ॥ अल्पाच्तरत्वादन्धकस्यपूर्वनिपातः ॥ अन्धकोहि हिरण्याक्षपुत्रः शिवं द्विष्टवान् ॥ तथाच कौर्मएव पूर्वखण्डे षोडशाध्याये ॥ अभिषेकेन युक्तेनहिरण्याक्षमयोजयत् ॥ सबाधयामाससुरान्रणेजित्वा मुनीनपि ॥ लब्ध्वान्धकं महापुत्रंतपसाराध्यशङ्करमितितदुत्पत्तिरुक्ता ॥ अग्रेच अवापतन्महद्राज्यमन्धकोऽसुर-पुङ्गवः ॥ हिरण्यनेत्रतनय-शंभोर्देहसमुद्भवः ॥ मन्दरस्थांउमांदेवींचकमेपर्वतात्मजा-मित्यादिना विस्तरेण शिवद्वेषोवर्णितः ॥ अतएवान्धकरिपुरिति शिवस्याभिख्या सुप्रसिद्धा ॥ जालंधरस्तु पुरन्दरोपरि क्रुद्धस्य शङ्करस्य नेत्रजन्मा वह्निर्बृहस्पतिप्रसादितेन तेन गङ्गासागरसंगमे क्षिप्तः सागरपुत्रोभूत्वा दैत्येश्वरतां प्राप्तः श्रियः प्रार्थनया हरिणापि रणे न हतः सर्वसुराञ्जित्वा नारदगिरा गिरिसुताकन्त्रः शिवं द्विष्टवानितिपद्मपुराणे कार्तिकमाहात्म्ये नवमाध्यायमारभ्य सप्तदशाध्यायपर्यंतं विस्तरेण निरूपितम् ॥ आदिपदेन श्रीभागवतादिप्रसिद्धा वृकासुरप्रभृतयः शिवद्वेषिणः संगृह्यन्ते ॥ **नतेषांविप्रशप्तत्व-मिति** ॥ पुराणेषु तथाकथाया अदर्शनात्प्रत्युतशिवप्रसादजन्यत्वशंभुदेहसमुद्भवत्वादि-कथनेन शप्तत्वाभावनिश्चयाच्च तथा ॥ किञ्चिदाशङ्क्यपरिहरन्ति ॥ **मनुष्यत्वइत्यादिना** ॥ बौद्धेषु वेदादिद्वेषिषु शिवद्वेषस्यापि सत्वादितिभावः ॥ वस्तुतस्तु लक्षणसप्तकस्य कौर्मवचोभ्यएवावगमस्य स्वीकारात्तेष्वस्य विशेषणस्यानुपादानाच्च मनुष्यत्वे सतीति वादिनःकल्पनमेवायुक्तम् ॥ मानाभावात् ॥ नच ऋषीन्प्रतियुष्माकंवंशसंभवाइत्युक्तिरेव तत्र मानमिति वाच्यम् ॥ दैत्यानां दानवानां च कश्यपवंशसंभवत्वेन राक्षसानां पुलस्त्यकुलसंभवत्वेन च ऋषिवंशोद्भवतानपायात् ॥ प्रत्युत तासु योनिष्विति बहुवचनेन दैत्यादेरपि संग्रहस्यौचित्यं प्रतीयते ॥ **तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नशप्तत्वस्येति** ॥ अस्य दुर्ज्ञेयत्वेनेत्युत्तरेणान्वयः ॥ तत्तद्व्यक्तीनामित्यादिस्तु दुर्ज्ञेयत्वेहेतुः ॥ **वैष्णवविप्रशप्त इति** ॥ कौर्मे सप्तविंशे कर्मणामनसावाचामद्भक्तेष्वपियत्नतइतिवैष्णवनिन्दाया विशे-षतः प्रतिषेधात् ॥ त्रिंशेपि विनिन्दन्ति हृषीकेशंब्राह्मणान्ब्रह्मवादिनइति भगवन्निन्दायां परमाणुप्रधानमायादिवादान् हित्वा ब्रह्मवादमाश्रयतां ब्राह्मणानां निन्दायां च स्वद्रीत्यैव शापलक्षणनासिद्देश्च तथेति भावः ॥ किंच श्रीभागवते चतुर्थस्कन्धद्वितीयाध्याये (श्लो० २८।२९।३०।३१।३२) भवव्रतधरायेचयेचतान्समनुव्रताः ॥ पाखण्डिनस्तेभवन्तुसच्छा-स्त्रपरिपन्थिनः ॥ नष्टशौचामूढधियोजटाभस्मास्थिधारिणः ॥ विशन्तुशिवदीक्षायां यत्रदै-वंसुरासवम् ॥ ब्रह्मच ब्राह्मणां श्चैवयद्यूयंपरिनिन्दथ ॥ सेतुंविधारणंपुंसामतःपाखण्डमा-श्रिताः ॥ एषएवहि लोकानांशिवःपन्थाःसनातनः ॥ यंपूर्वेचानुसंतस्थुर्यत्प्रमाणंजनार्दनः ॥ तद्ब्रह्मपरमंशुद्धं सतांवर्त्मसनातनम् ॥ विगर्ह्ययातपाखण्डंदैवंवोयत्रभूतराडितिभृगोः शापः पठ्यते ॥ त्वयि तादृशधर्ममस्वं तु त्वदीयशैवसुधाकरदर्शनाग्निःसंतापमवगम्यते ॥ पुनः किंचिदाशङ्क्य परिहरन्ति ॥ **नन्वित्यादि** ॥ **बौद्धेष्विति** ॥ इदमुपलक्षणम् ॥ तेन

नन्वहं शिवद्वेषपदेन देवतात्मकेश्वरद्वेषं ब्रवीमि येनान्धका-
दिष्वतिव्याप्तिः प्रसज्येत ॥ किंतु शिवावतारशङ्कराचार्यद्वेषम् ॥
अतएवोक्तं श्रौतधर्मवक्तरि कलिमलहर्तरीतिचेत्तथापि बौद्धेष्वति-
व्याप्तिः स्यादेव ॥ मण्डनमिश्रादावतिव्याप्तिश्च ॥ किंचाप्रीतिपदेन
प्रीतिभेदो विवक्षितः प्रीत्यत्यन्ताभावोवा प्रीतिविरोधि वा ॥ नाद्यः ॥
वृक्षादावतिव्याप्ते शिवभक्तेष्वतिव्याप्तेश्च ॥ नापि द्वितीयतृतीयौ ॥
घटादावतिव्याप्ते ॥ प्रीतिविरोधिनोद्विष्टसाधनताज्ञानजन्यस्यान्तः-
करणवृत्तिविशेषस्य शिवभक्तेषु रावणादिष्वसत्त्वेन सनकादिशप्तेषु
तेषु विप्रशप्तत्वरूपलक्ष्यतावच्छेदकान्तेष्वव्याप्तेर्दुर्वारत्वाच्च ॥ तस्मा-
च्छिवद्वेषो न लक्षणम् ॥

येये वादिनोदिग्विजयादिषु शङ्कराचार्यं सममाग्रहपूर्वकवादादिकर्तृत्वेन प्रसिद्धास्तेषु
सर्वेष्वतिव्याप्तिः ॥ नचेष्टापत्तिः ॥ अशेषस्य जगतः शप्ततायां वक्तुमशक्यत्वात् ॥ शङ्करा
चार्यानुयायिष्वप्यतिव्याप्तिमाहुः ॥ मण्डनमिश्रादाविति ॥ प्रतिज्ञापूर्वकवादादिकर-
णात्स्पष्टैव तदादे शङ्कराचार्येष्वप्रीतिः ॥ अथ विधातृदाक्षरगीष्पत्यवतारपक्षाश्रयणाद्दो-
षइतिचेत्तदर्थं विधातुर्विप्रत्वमाश्रयणीयम् ॥ शिष्यभावोत्तरमव्याप्तिश्च ॥ दुर्वास शाप-
भारत्वामपि सा ॥ यस्तुवस्तु द्विषन्तोदेवमीशानमितिवाक्ये ईशानपदं न शङ्कराचार्यपरं
भवितुमर्हति ॥ सप्तविंशाध्याये शङ्कराचार्यावतारग्रन्थस्याप्यभावात् ॥ ननु त्रिंशे तदव-
तारकथनं मया स्वीक्रियतइत्येकपुराणस्थत्वादेतद्वाक्यमपि तत्परं भविष्यतीतिचेत्तर्हि ॥
एवंसंबोधितो रुद्रोमाधवेनमुरारिणा ॥ चकारमोहशास्त्राणीति कौर्मेपोडशाध्यायवाक्यमपि
तत्परं कुतोन भवेत् ॥ किंच ॥ श्रीभागवते बुद्धोनाम्नाजिनसुतः कीकटेषुभविष्यतीत्युक्त्वात्
तत्रप्रकरणान्तरे पठितानि तानानयध्वमसतोकृतविष्णुकृत्यानित्यादिवचांसि अकृतबुद्धकृत्य-
पराणि कुतो न स्युः ॥ तस्माद्देवमीशानमित्युक्तेर्देवतारूपशिवपरमेवैतदिति न त्वदुक्तं
किंचित् ॥ त्रिंशाध्यायवचसामपि वास्तवार्थस्य दर्शितचरत्वाच्च ॥ यत्तु "द्वेषोऽप्रीति
रनभिरञ्जनम्" इत्युक्त्वा तदर्थं विकल्प्य दूषयन्ति ॥ किंचाप्रीतिपदेनेत्यादिना ॥
अयंभावः ॥ तस्मादत्यन्ताभावश्चतदल्पत्वतदन्यता ॥ अप्राशस्त्यविरोधश्चनञर्थाः षट्प्रकी-
र्तिताः इति मनोरमादौ संगृहीतेषु मीमांसकग्रन्थप्रसिद्धेषु षट्सु नञर्थेषु अब्राह्मण
अनुदराकन्या अपशवोवान्येगोअश्वेभ्यइत्यादिवत्प्रकृते सादृश्याल्पत्वाप्राशस्त्यानामन्वया-
भस्य स्पष्टविवक्षितत्वप्रतीतेर्भेदादयस्त्रयएवावशिष्यन्ते ॥ तत्र न तावद्भेदः ॥ तथासत्यन-
श्वइत्यादिनाऽश्वभिन्नोगवादिरिव अप्रीतिरित्यनेन प्रीतिभिन्नोधर्मोगृह्येत ॥ शिवविषयक-
प्रीतिभिन्नधर्मश्च वृक्षादौ शिवभक्तेषु चास्त्येवेति तत्रातिव्याप्तिः ॥ नापि अपापमविप्रमि-
त्यादिवदत्यन्ताभावः ॥ यथासति वक्ष्यमाणरीत्या जडे चिदानन्दयोस्तिरोभावाद्घटादाव-
तिव्याप्तिः ॥ तन्न प्रीतिमात्रस्यासत्त्वेन शिवविषयकप्रीतेरप्यभावात् ॥ नाप्यधर्मोऽसित
इत्यादिवद्विरोधः ॥ रावणादिषु सनकादिविप्रशप्तत्वे सत्यपि शिवविषयकप्रीतिविरुद्धधर्मा-
भावादव्याप्तेः ॥ भगवन्तं दिदृक्षमाणैर्द्वारि निरुद्धैः सनकादिभिः शप्तौ जयविजयावेव

हिरण्यकशिपुहिरण्याक्षौरावणकुंभकर्णौ शिशुपालदन्तवक्रौ चाभूतामिति श्रीभागवततृतीयस्कन्धसप्तमस्कन्धादौ प्रसिद्धम् ॥ वृक्षादिष्वत्यन्ततामसेषु प्रीतिविरोधिनो विषादस्य सत्वादतिव्याप्तिरपि ॥ तमसोविषादात्मकत्वं ग्याहुः साङ्ख्याः ॥ प्रीत्यप्रीतिविषादात्मकाःप्रकाशप्रवृत्तिनियमार्थाः अन्योन्याभिभवाश्रयजननमिथुनवृत्तयश्चगुणाइति ॥ तस्माच्छिवद्वेषो न विप्रशप्तानां लक्षणम् ॥ अस्माकं तु शिवे तदवतारशङ्कराचार्येषु च न द्वेषगन्धोपि ॥ नच तन्मतखण्डनमात्राद्वेषः संभावनीयः ॥ तथासति स्वभाष्यादौ विष्णवतारकपिलनारदादिमतं खण्डयत्सु शङ्कराचार्येष्वपि विष्णुद्वेषितायास्तदवतारद्वेषितायावा प्रसक्तेर्दुर्वारत्वात् ॥ एतच मूले प्रपञ्चयिष्यते ॥ सहस्राक्षेनिन्दन्तीति लट्प्रयोग इत्यादिना वेदार्थएवेत्यन्तेनोक्तं द्वितीयलक्षणं दूषयन्ति ॥ द्वितीयं लक्षणमित्यादिना त्वयाप्यङ्गीकरणीयत्वादित्यन्तेन ॥ अत्र शतृवल्लटोलक्षणहेत्वोर्विधानस्याभावान्निन्दन्तीत्युक्तनिन्दायालक्षणत्वकल्पने मानमन्वेष्टव्यम् ॥ कलिप्रवृत्त्यनन्तरं कुर्वन्तिचावताराणीत्यादिकथनात्तत्रापि कुर्वन्तीति लट्प्रयोगात्तदानीमपि शिवनिन्दकानां बौद्धादीनां सत्वात् ॥ असत्वे चतुर्लक्षण्यां तर्कपादे स्वयं व्यासेन तेषां खण्डनस्यासंभवान्निन्दन्तीत्यस्यार्थत्वकल्पनमप्यनत्यन्तप्रयोजनम् ॥ वस्तुतस्तु पुरादक्षाध्वरेद्विजाइतीदमुत्तरश्लोकएवाऽन्वेति ॥ कौर्मे दक्षाध्वरकाले देवीकर्तृकशापस्यानिरूपणात् ॥ नच यज्ञे देहमुत्सृजन्त्या दाक्षायण्याः शापः संभवतीति वाच्यम् ॥ तस्मिन्पुराणे तथाकथाया अप्यभावात् ॥ प्रत्युत यज्ञतोबहुतिथात्कालात्प्रागेव दाक्षायणीभावं परित्यज्य हिमगिरिगेहे तस्याः प्रादुर्भावस्य सिद्धेः ॥ अतएव पञ्चदशाध्याये दक्षयज्ञे प्रवर्तमाने ॥ दक्षोयज्ञेनयजतेपितामेपूर्वजन्मनीत्यादिना देवीकर्तृके तद्यज्ञविनाशनवरप्रार्थने पूर्वजन्मनि पितेत्युच्यते ॥ द्वादशाध्याये हिमाचलं प्रति देवीवाक्येष्वपि तथैव फलति ॥ अतो न देवीशापेन दक्षाध्वरस्य संबन्धः ॥ केचित्तु तत्र देवी शापस्याश्रुतत्वात्पञ्चदशाध्यायोक्तरीत्या देवीशा चण्डीश्वरेण पविना वज्रेण निर्दग्धाः देवीशाभ्यां पार्वतीमहेश्वराभ्यां अपविनिर्दग्धा वा इत्यर्थमाहुः ॥ तत्र नास्माकं निर्बन्धः ॥ पुरादक्षाध्वरइत्यस्यान्वयस्तूत्तरत्रैव ॥ तथाच ये द्विजास्तमसाविष्टचेतसः सन्तः पुरा दक्षाध्वरे महादेवं निन्दन्ति अनिन्दन् ॥ पुरिलुङ्चास्मइति चाल्लट् ॥ वसन्तीह पुराच्छात्रा इत्यादिवत् ॥ ते तस्मिन्काले वृथाधर्मं षोडशाध्यायाद्युक्तं कापालिकाचरणादिरूपनिष्फलधर्मं चरिष्यन्तीति कौर्मवाक्यस्यार्थः ॥ यत्तदोरध्याहारस्तु त्वयापि कल्प्यः ॥ अन्यथा "निन्दाफलंचधर्माचरणस्यवृथात्वम्" इत्यस्यासिद्धेः ॥ अतोन कोप्यस्मासु चोद्यावकाशः ॥ अभ्युपेत्य दूषयन्ति ॥ तत्रतादृशार्थकेत्यादिना ॥ उत्तरखण्डइति ॥ तत्र द्विचत्वारिंशेध्यायइति प्रागेवादर्शाम ॥ सहस्राक्षकारेण वक्ष्यमाणां कल्पितकिंवदन्तीं हृदि निधाय शङ्कन्ते ॥ ननुव्यासैरिति ॥

द्वितीयं लक्षणं शिवनिन्दा ॥ सा च शिवोमोहनायावतीर्णइत्येवंकथनम् ॥ तत्र तादृशार्थकवाक्यस्यप्रणेतृत्वं लक्षणत्वेनाभिमतमनुवादकत्वं वा ॥ आद्ये नास्माभिस्तादृशं वाक्यं रचितं किंत्वनूदितम् ॥

प्रणीतंच पद्मपुराण उत्तरखण्डे व्यासैः [तथाच तत्रातिव्याप्तिः ॥ ननु नव्यासैरीदृशःश्लोको रचितःकिंतु केनचित् कायस्थेन तत्र प्रक्षिप्त इतिचेत्तर्हितत्रातिव्याप्तिः द्वितीये त्वनुवादकत्वेन सूतस्यापि विप्रशप्तत्वापत्तिः ॥ किंच त्वयापि तादृशवाक्यस्य स्वग्रन्थेलिखितत्वात्तवाप्यनुवादकत्वेन त्वय्यतिव्याप्तिः ॥

तस्मिन् कायस्थे ॥ इदंसमाधानं तुष्यतुदुर्जनइति न्यायात् ॥ परन्तुतत्तु सा व्यासकृतिरेवेत्याशयः ॥ अतएव सूतेऽनुवादकत्वादोषः स्वयमुच्यते ॥ प्रक्षिप्तत्वाभिप्रायेतु स न सङ्गच्छेत ॥ ननु कथं व्यासकृतित्वनिश्चयइतिचेत् ॥ दर्शनान्तरग्रन्थकारैः शङ्कराचार्यानुयायिभिश्चोदाहृतत्वादित्यवधारय ॥ तथाहि ॥ साङ्ख्यसूत्रभाष्ये प्रथमाध्याये (सूत्र २२) "विजातीयद्वैतापत्तिश्च" इतिसूत्रव्याख्याने "एभिश्चसूत्रैर्ब्रह्ममीमांसासिद्धान्तोनिराक्रियतइतिभ्रमोनकर्तव्यः" इत्याद्युक्त्वोच्यते "यत्तुवेदान्तिब्रुवाणामाधुनिकस्यमायावादस्यात्रलिङ्गं दृश्यतेतत्तेषामपिविज्ञानवाद्येकदेशितयायुक्तमेव ॥ (मायावादमसच्छास्त्रं प्रच्छन्नंबौद्धमुच्यते ॥ मयैवकथितंदेविकलौब्राह्मणरूपिणा) इत्यादिपद्मपुराणस्थशिववाक्यपरंपराभ्यः ॥ नतु तद्वेदान्तमतम् ॥ (वेदार्थवन्महाशास्त्रंमायावादमवैदिकम्) इति तद्वाक्यशेषादिति ॥ मायावादिनोत्र च न साक्षात्प्रतिवादित्वम् ॥ विजातीयेतिविशेषणवैयर्थ्यात् ॥ मायावादे सजातीयद्वैतस्याप्यनभ्युपगमादिति ॥ तस्मादत्रप्रकरणे विज्ञानवादिनां बन्धहेतुव्यवस्थैव साक्षान्निराक्रियते ॥ अनयैव च रीत्या नवीनानामपि प्रच्छन्नबौद्धानां मायावादिनामविद्यामात्रस्य तुच्छस्य बन्धहेतुत्वं निराकृतं वेदितव्यम्" इति ॥ नागोजीभट्टोऽपि मार्कण्डेयपुराणस्थसप्तशतीविवरणे त्रयोदशाध्याये (श्लो० ९) ददतुर्न्याबलिंचैवेत्यस्य व्याख्याने पुराणेषु क्वाचित्कतान्त्रिकांशो वैदिकाऽनादरणीयतायां बोधकानि पराशरोपपुराणादिवचांसि कौर्मे प्रसिद्धं गौतमशापोपकाराय शिवकेशवाभ्यां मोहशास्त्राणां निर्माणं चोक्त्वा पाद्मे पार्वतीश्वरसंवादे शृणुदेविप्रवक्ष्यामितामसानियथाक्रममित्यादीनिपूर्वोक्तान्युत्तरखण्डवचनान्यनूदितवान् ॥ तत्र वेदार्थवन्महाशास्त्रंमायावादमवैदिकम् ॥ मयैवकथितंदेविजगतांनाशकारणादित्यन्त लिखित्वाऽग्रेनुपदम् "अस्य पूर्वार्धे आश्रित्येतिशेषः ॥ न्यायवैशेषिकयोःसुखदुःखादिमत्त्वमात्मनःश्रुतिविरुद्धं निरीश्वरतासाङ्ख्यमीमांसयोःश्रुतिविरुद्धेति तदंशे तेषामप्रामाण्यम् ॥ मायावादोनास्तिकानाम्" इत्यादिना तद्वचनं नास्तिकवादपरतयान्यथानीत्वा समाहितवान् ॥ काशीपुण्य-

निन्दन्तीत्यादिलट्प्रयोग आर्षः ॥ अनेन तेषां द्वितीयं लक्षणमुक्तम् ॥ निन्दाचाऽविद्यमानदोषकथनम् ॥ तच्च शिवोमोहनायाऽवतीर्णइत्येव शुद्धाद्वैतमार्तण्डटीकाविद्वन्मण्डनाद्युक्तरीत्या प्रलपनम् ॥ तन्निन्दाफलं धर्माचरणस्य वृथात्वम् ॥ त्रयीबाह्यत्वं नाम त्रयीतदर्थग्रहणाऽयोग्यत्वम् ॥ कथंचित्तद्ग्रहणेऽपि तत्फलानर्हत्वं च ॥ मूर्खत्वाच्छूद्रवदनधिकाराच्च ॥ तत्राऽपि सर्वेऽपीश्वरेत्यादिनेत्रोहेतुर्लक्षणं चोक्तम् ॥ भागवतेऽपि यएतन्मर्त्यमुद्दिश्यभगवत्प्रतिब्रुहि ॥ इत्यस्य पृथग्दृष्टिस्तत्त्वतोविमुखोमर्वेदित्युक्तम् ॥ तत्त्वं तु वेदार्थएव ॥

ग्रामादिस्थलेषु प्राचीनेषु विद्वत्पुस्तकेषु सर्वत्राऽयं ग्रन्थउपलभ्यतएव ॥ एतावता तद्वचसां व्यासकृतत्वं तु तदभिमतमेव ॥ एवं प्रामाणिकग्रन्थान्तरेष्वपि स्थलविशेष एषामुपन्यासो द्रष्टव्यः ॥ अथ अनुवादोनिन्देति द्वितीयपक्षं दूषयन्ति ॥ द्वितीयेत्वित्यादिना ॥ इत्थंकारं कौर्मवाराहादिष्वपि चकारमोहशास्त्राणि त्वंचरुद्रमहाबाहोमोहशास्त्राणिकारयेत्यादिकथनात् विष्ण्वतारेष्वपि श्रीभागवतादौ वादैर्विमोहयतियज्ञकृतोऽतदर्हानित्यादिकथनाच्च तत्रतत्र तादृशवाक्यप्रणेतरि व्यासे तदनुवादकसूतादौ तदुदाहारकेषु निबन्धकारेषु च निन्दन्तिचमहादेवंविनिन्दन्तिहृषीकेशमिति कौर्मोक्तस्य लक्षणस्य दोषस्य वा प्रसक्तिर्द्रष्टव्या ॥ किंचशिवइत्यादि ॥ कथनमात्रस्येतिपदं संपादकत्वमित्यग्रिमेणान्वेति ॥ नेतिनिषेधोपि तत्रैवान्वेति ॥ अत्र मात्रपदमवधारणार्थं विष्ण्वादिदेवविषयकं तथाकथनं व्यवच्छिनत्ति ॥ मात्रं कार्त्स्न्येवधारणइत्यमरः ॥ तत्तद्धर्मेति ॥ व्यर्थीभूतपुण्यत्वत्रयीबाह्यत्वतत्फलानर्हत्वादिधर्माणां संपत्तेर्निश्चयेनेत्यर्थः ॥ व्यभिचारापत्तेरिति ॥ गौतमपञ्चलक्षण्यां प्रथमाध्यायद्वितीयाह्निके (सूत्र ४६) अनैकान्तिकःसव्यभिचारइतिसूत्रस्य भाष्ये "व्यभिचारएकत्राव्यवस्था" इतिवात्स्यायनः ॥ तत्राप्ययं व्यतिरेकव्यभिचारः ॥ कारणे कार्यसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वात् ॥ तथाच व्यतिरेकव्यभिचारज्ञानरूपप्रतिबन्धकसत्वान्नियतान्वयव्यतिरेकसहचारनिश्चयरूपकारणासंभवेन तादृशकथनेन धर्माचरणवृथात्वादिनिरूपितकारणतासिद्धिरिनिभावः ॥ वस्तुतस्तु-तादृशकथनशालिष्वपि व्यासादिषु पूर्वोक्ततत्तद्धर्मासंपत्तिनिश्चयेन कार्ये कारणसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वादन्वयव्यभिचारोप्यग्रे सूचयिष्यते ॥

किंच शिवोमोहनायावतीर्णइत्यादिकथनमात्रस्य न धर्माचरणस्य वृथात्वं त्रयीतदर्थग्रहणायोग्यत्वं कथंचिद्ग्रहणेपि तत्फलानर्हत्वमित्यादिधर्मसंपादकत्वम् ॥ तादृशनिन्दाकर्तृत्वरहितेष्वपि वेदविष्णुतद्भक्तनिन्दाकर्तृषु तत्तद्धर्मसंपत्तिदर्शनेन व्यभिचारापत्तेः ॥ स्वाव्यवहितोत्तरत्वस्य कार्यतावच्छेदकधर्मघटकतया निवेशेन तृणारणिमणिन्यायेन कार्यतावच्छेदकवैजात्यकल्पनेन वा व्यभिचारवारणेपि त्वयाप्येतत्कुत्सापरावसदीयौ श्लोकावित्यादिना निन्दायाः कृतत्वेन विष्णुभक्तनिन्दानिष्ठजनकतानिरूपितजन्यतावच्छेदकवैजात्याक्रान्ततत्तद्धर्माणां त्वय्युपपत्तेर्दुर्वारत्वमेवेत्यपि विभावनीयम् ॥

पूर्वपक्षिमतेन व्यतिरेकव्यभिचारमात्रस्य वारणमनूद्य दूषणान्तरमाहुः ॥ स्वाव्यवहितोत्तरत्वस्येत्यादिना ॥ निवेशेनेति ॥ यथाऽनुमितित्वेनच कार्यकारणभावेपि धूमावगाहिपरामर्शजन्यवह्निविधेयकानुमितिस्थले वह्निव्याप्यालोकवानितिपरामर्शाभावाद्व्यभिचारः ॥ एवमालोकाऽवगाहिपरामर्शजन्यवह्निसाध्यकानुमितिस्थले धूमविषयकतदभावाद्व्यभिचारः ॥ तद्वारणायकार्यताऽवच्छेदककोटौस्वाऽव्यवहितोत्तरत्वं निवेशयन्ति ॥ स्वंकारणम् ॥ स्वाव्यवहितोत्तरत्वसंबन्धेन धूमाऽवगाहिपरामर्शविशिष्टवह्निसाध्यकानुमि-

तित्वाऽवच्छिन्नं प्रति तादृशपरामर्शस्य कारणम् ॥ तेन सत्सर्गेणाऽऽलोकविषयकपरामर्शविशिष्टतादृशानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति तद्विषयकः सएव कारणमिति न व्यभिचारः ॥ तथाऽपि स्वाव्यवहितोत्तरत्वसंबन्धेन शिवनिन्दाविशिष्टत्रयीबाह्यत्वादीन्प्रति तन्निन्दा हेतुः ॥ तेन संसर्गेण विष्णुनिन्दाविशिष्टतद्धर्मान्प्रति सा हेतुरिति न व्यभिचारः ॥ स्वाव्यवहितोत्तरत्वविशिष्टत्रयीबाह्यत्वादेरेव कार्यतावच्छेदकधर्मत्वात्तत्तद्धटकतया तस्य निवेशः ॥ तृणारणिमणिन्यायेनेति ॥ यथातृणं मणिररणिश्चैत्येकैकमपि वह्निं प्रति कारणम् ॥ इतराऽसमवधानदशायामपि कार्योत्पत्तेः ॥ ननु काव्यहेतुतयोक्तानां कविताबीजभूतसंस्कारविशेषलोकशास्त्रकाव्याद्यवेक्षणजन्यनिपुणताकाव्यज्ञशिक्षापूर्वकाभ्यासानामिव त्रितयपर्याप्तसमुदायत्वं तत्र कार्योत्पत्तिप्रयोजकतावच्छेदकम् ॥ स्पष्टं चेदं प्रथमाकारके व्युत्पत्तिवादे ॥ तथाऽत्र त्रयीबाह्यत्वादितत्तद्धर्मत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणतावच्छेदकं शिवनिंदात्वादिकं स्वतंत्रमेव नतु शिवनिन्दाविष्णुनिन्दादिघटितसमुदायत्वं कारणतावच्छेदकमिति न व्यभिचारः ॥ कार्यतावच्छेदकवैजात्यकल्पनेनेति ॥ यथाऽवयवचिन्तामणौ "पञ्चाऽवयवाद्विजातीयं शाब्दज्ञानमेवोत्पद्यतइति तद्धीजनकवाक्यत्वं न्यायत्वम् ॥ एवं प्रतिज्ञाद्यवयवादेरपि प्रत्येकं विजातीयशाब्दज्ञानमिति तद्धीजनकशब्दत्वमेव तल्लक्षणम्" इति केषांचिन्मतमनूदितम् ॥ अत्र प्रतिज्ञादिनिष्ठजनकतानिरूपितजन्यतावच्छेदिका तत्तच्छाब्दबोधवृत्तिर्विलक्षणैव जातिः स्वीक्रियतइति प्रतिज्ञाजन्यशाब्दबोधवृत्तिजातेर्हेतुजन्यशाब्दबोधे तज्जन्यशाब्दधीवृत्तिजातेः प्रतिज्ञाजन्यबोधे चाऽभावात्परस्परात्यन्ताभावसमानाधिकरणतया न व्यभिचारः ॥ तथाऽत्र शिवनिन्दाजन्यत्रयीबाह्यत्वादिनिष्ठा विष्णुनिन्दादिजन्यत्रयीबाह्यत्वादितत्तद्धर्मनिष्ठा जातयश्च परस्परविलक्षणाएवेति कार्यताऽवच्छेदकवैजात्यान्न व्यभिचारः ॥ वस्तुतस्तु "तत्र ॥ ज्ञानविशेषजनकत्वं तज्ज्ञानजनकत्वं वा न्याये प्रतिज्ञादौ अनतिप्रसक्तमनुगतरूपमन्तरेण दुर्निरूपम् ॥ तत्स्वीकारे तस्यैव लक्षणत्वात् ॥ अन्यथा जातिसङ्करप्रसङ्गम्" इतिवदता चिन्तामणिकृतैव तथाकल्पनं निरस्तम् ॥ तथा प्रकृतेऽपि शक्य निरासितुम् ॥ तथाहि ॥ जनकतावच्छेदकस्य निन्दात्वस्यैक्येन त्रयीबाह्यत्वादिनिष्ठजन्यतावच्छेदकजातीनां नानात्वं न शक्यं प्रतिपत्तुम् ॥ न च शिवत्वाद्यघटितविशिष्टनिन्दात्वस्यावच्छेदकत्वाददोषः ॥ विशिष्टनिन्दात्वे शुद्धनिन्दात्वाऽनतिरेकात् ॥ विशिष्टं शुद्धान्नातिरिच्यतइतिन्यायात् ॥ तथापि जातिसंकरोदुर्निवारएव ॥ शिवाद्येकैकनिन्दाजन्यत्रयीबाह्यत्वादितत्तद्धर्मनिष्ठजन्यताऽवच्छेदकजातीनां परस्पराऽसमानाधिकरणानां शिवविष्णुवेदतद्भक्तादिसमुदायनिन्दाजन्यत्रयीबाह्यत्वादौ सर्वासां सद्भावात्ते ॥ एवं शिवविष्ण्वादिद्वित्र्यादिनिन्दाजन्यतत्तद्धर्मे द्वित्र्यादिजातीनां साङ्कर्यम् ॥ नचैकैकनिन्दासमुदायनिन्दाजन्यतत्तद्धर्मेषु जन्यताऽवच्छेदकजातीनां नानात्वकल्पनान्नसङ्कराऽवकाशइति वाच्यम् ॥ समुदायनिन्दाजन्यतद्धर्मवृत्तेः शिवनिन्दानिरूपितजन्यतावच्छेदकजातेर्विष्णुनिन्दानिरूपितजन्यतावच्छेदकतया विष्णुनिन्दानिरूपितजन्यतावच्छेदकजाते. शिवनिन्दादिनिरूपितजन्यतावच्छेदकत्वयाच तत्तन्निन्दात्वेन तन्निरूपितजन्यतावच्छेदकजात्यवच्छिन्नतत्तद्धर्मत्वेनाभिमतस्य कार्यकारणभावस्य

व्यभिचारेण भङ्गप्रसङ्गात् ॥ उभयादिजन्यत्रयीबाह्यत्वादिधर्मे तत्तज्जात्यभावनिर्वाहकप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावकल्पने महागौरवात् ॥ इतरदपि तत्र शिरोमणिगदाधरभट्टाचार्याद्युक्तं प्रकृते यथासंभवमवगन्तव्यम् ॥ तस्मात्पूर्वपक्षिणः कुशकाशाऽवलम्बनमेवैतत् ॥ **एतत्कुत्सापरावस्मदीयौ श्लोकावित्यादिनेति** ॥ इदं सहस्राक्षे द्वितीयभागारम्भेऽस्ति ॥ तत्रहि आत्तात्मार्थमनःसमर्पणपथाहर्तुंपरस्त्रीधनमित्यादिश्लोकद्वयेन विष्णुभक्तेष्वविद्यमानदोषकथनरूपा निन्दा व्यधायि ॥ वैजात्यकल्पनमभ्युपेत्याहुः ॥ **विष्णुभक्तनिन्देत्यादि** ॥ कौर्मएव पूर्वखण्डे सप्तविंशेऽध्याये भृग्वादीन्प्रति श्रीकृष्णः ॥ येमांजनःसंसरन्तिकलौसकृदपिप्रभुम् ॥ तेषांनश्यतितत्पापंमक्तानांपुरुषोत्तमे इत्यादिना वैष्णवान्प्रशस्य परात्परतरंयान्ति नारायणपरायणाइति तेषामक्षरातीतवस्तुप्राप्तिलक्षणं मोक्षमभिधाय वैष्णवशिरोरत्ने गङ्गाधरे स्वाऽभिन्ने द्वेषवतां वैष्णवानामपि दुष्फलमुक्त्वा तस्मात्संपरिहर्तव्यानिन्दापशुपतौद्विजाः ॥ कर्मणा मनसावाचामद्भक्तेष्वपियत्नतइति शिवनिन्दावद्वैष्णवनिन्दाया अपि कर्मणा मनसा वाचा यत्नतः सम्यक्परिहर्तव्यत्वं वक्ति ॥ अनुपदमेवाग्रे येचदक्षाऽध्वरेशप्तादधीचेनद्विजोत्तमाः ॥ भविष्यन्तिकलौभक्तैः परिहार्याःप्रयत्नतइति स्वादृशप्रच्छन्नकापालिकादीनां वैष्णवैः प्रयत्नतः परिहरणीयत्वं बोधयति ॥ तत्रैवत्रिंशेऽर्जुनं प्रति व्यासः ॥ कुर्वन्तिचाऽवताराणिब्राह्मणानांकुलेषुवै इत्यादिना दक्षाऽध्वरे शिवं निन्दितवतामवतरणं वृथाधर्माचरणं चोक्त्वा विनिन्दन्ति हृषीकेशं ब्राह्मणान्ब्रह्मवादिनः ॥ वेदबाह्यव्रताचारादुराचारावृथाऽऽश्रमाः इत्याद्याह ॥ त्वद्गीत्या चेदमपि दासानां लक्षणमेव ॥ तेन वृथाश्रमसंपन्ने हृषीकेशनिन्दके ब्रह्मवादितद्भक्तनिन्दके च त्वयि शप्तत्वनिश्चयेन त्वदुक्तयुक्त्याप्यत्वय्येव त्रयीबाह्यत्वादितद्धर्मापत्तिर्निश्चलाऽतोयुक्तमेवोक्तं दुर्वारैवेति ॥ **अस्माभिरित्यादि** ॥ अविद्यमान

> अस्माभिर्न शिवनिन्दा क्रियते किंतु प्रसंगागतानां तादृशवचनानामनुवादमात्रम् ॥ सूतवैशंपायनादीनामप्यनुवादकत्वप्रयुक्ततादृशधर्मवत्त्वापत्तिभियाऽनुवादस्य त्रयीबाह्यत्वादिधर्माहेतुतायास्त्वयाप्यङ्गीकरणीयत्वात् ॥

दोषकथनएव निन्दात्वस्य त्वयाप्यङ्गीकृतत्वेनास्माभिस्तु पुराणोक्तस्यैवानूदितत्वेन च मास्मासु शिवनिन्दानिरूपितकार्यत्वेनाभिमतधर्माणां सङ्क्रान्तिः ॥ अन्यथा व्याससूतप्रभृतिष्वपि तथाकथनशालितया तत्तद्धर्मसङ्क्रान्तिर्दुर्वारा स्यात् ॥ सा च तवाप्यनिष्टेतिभावः ॥ अत्रेदं बोध्यम् ॥ परोक्तमभ्युपेत्येह व्यभिचारादिकमुक्तम् ॥ धर्माचरणवृथात्वादौ नेन मानतयाऽवलंबितानां कौर्मवचसां विचारे तु तदुक्तं सकलं जले विलेखनकौशलदेशीयमेव ॥ तथाहि ॥ वृथात्वे मानं वृथाधर्मंचरिष्यन्तीतिवाक्यमेव त्वयाभिप्रेयते ॥ वस्तुतस्तु तत्र तेषांवृथाभवेद्धर्मइत्यादिकथनाभावात् यथाश्रुतपाठे सदाचरितधर्मोद्देश्यकवृथात्वविधेयकशाब्दबोधानुदयात् पूर्वोक्तएव तस्य वाक्यस्यार्थइति न किञ्चिदेतत् ॥ यच्च कलिभुवो शिवनिन्दायाः फलं त्रयीबाह्यत्वमिति वृषीववचनबलाद्दर्शितं तदेव

मोहयन्तिजनानितिवाक्यस्य विषयः ॥ निन्दन्तिचमहादेवमित्यस्य त्रिंशे सर्गेन भविष्यन्तित्रयीबाह्याइत्यस्य च पञ्चदशे सर्गेन तयोः परस्परसंबन्धगन्धस्याप्यभावात् ॥ ननु मास्त्वनयोः संबन्धः ॥ परं पञ्चदशाऽध्यायेपीदं तन्निन्दाफलमेव पठ्यतइति चेत्सत्यम् ॥ परंतु यज्ञकाले साक्षाच्छिवे द्वेष्यां च वेदाप्रतिपाद्यत्वलक्षणाऽविद्यमानदोषारोपणरूपाया दक्षादिभिः कृताया निन्दायाएव फलं तत्पठ्यते न तु पाशादिवचनानुवादस्य ॥ नापि तस्मिन्नध्याये फलौ शप्ता भवतीयं शिवं निन्दिष्यन्ति निन्दातश्च त्रयीबाह्या भविष्यन्तीति निरूप्यते ॥ तत्रहि (श्लोक ८) सर्वेप्येवहियज्ञेषुनभागःपरिकल्पितः ॥ नमन्नाभार्ययासार्धंशङ्करस्येतिनेज्यते ॥ (श्लोक ११) नह्ययंशङ्करोरुद्रःसंहर्तातामसोहरः नग्नःकपालीविदितोविश्वारमानोपपद्यते इत्यादिरूपायां निन्दायां दक्षेण कृतायां यद्गमिस्युक्तया मुनिभिर्देवैश्च सा स्वीकृतेत्यादिवर्णयित्वोच्यते ॥ (श्लोक २५) पुनःप्राहचतंदक्षंदधीचोभगवानृषिः ॥ संप्रेक्ष्यर्षिगणान्देवान्सर्वान्वैरुद्रविद्विषइति ॥ ततःकांचित्सदुक्तिमनूद्य पुनरभिधीयते ॥ (श्लोक २८) एवमुक्त्वामविप्रर्षिःशशापेश्वरविद्विषः ॥ समागतान्ब्राह्मणांस्तान्दक्षसाहाय्यकारिणः ॥ यस्माद्बहिष्कृतो वेदान्नवद्भिःपरमेश्वरः ॥ विनिन्दितोमहादेवःशङ्करोलोकनन्दितः ॥ भविष्यन्तित्रयीबाह्याः सर्वेपीश्वरविद्विषः ॥ निन्दन्तीहैश्वरंमार्गंकुशास्त्रासक्तचेतसइत्यादि ॥ अत्र यस्माद्बहिष्कृतोविनिन्दितइतिक्तान्तप्रयोगेण तत्कालकृतस्याविद्यमानदोषकीर्तनस्यैव तत्फलमिति निश्चाय्यते ॥ यच्च तत्रापीश्वरविद्विषइत्यादिनैकोहेतुर्लक्षणं चोक्तमित्यजल्पि तदपि न विद्वदादरणीयम् ॥ तावृक्कपोलल्पनहेत्वोर्विधानस्याभावात् ॥ वचने त्वीश्वरविद्विषइतिपदमुद्देश्यबोधकम् ॥ संप्रेक्ष्यर्षिगणान्देवान्सर्वान्वैरुद्रविद्विषइति शशापेश्वरविद्विष इति च पूर्ववचनबलेन तथैव निश्चयात् ॥ तथाच यस्मात्परमेश्वरोभवद्भिर्वेदाद्बहिष्कृतोनमन्त्राभार्ययासार्धमित्यादिना अतो भवन्तएव त्रयीबाह्याः कापालिकादिमतानुयायिनोभविष्यन्तीत्येव तदर्थः ॥ अधिकं तु मूले वक्ष्यते ॥ एतेन "त्रयीबाह्यत्वं नाम त्रयीतदर्थग्रहणायोग्यत्वम् ॥ कथंचित्तद्ग्रहणेपि तत्फलानर्हत्वं च मूर्खत्वाच्छूद्रवदनधिकाराच्च" इति तस्य कपोलकल्पनामात्रमूलकमकाण्डताण्डवमपास्तम् ॥ अत्र त्रयीतदर्थयोरुभयोर्ग्रहणाऽयोग्यत्वे कथंचिद्ग्रहणेपि तयोः फलाऽनर्हत्वे वा शूद्रवदिति दृष्टान्तोपन्यासस्तु तस्यैव शास्त्रार्थाऽपरिज्ञानमवगमयति ॥ शूद्रस्य त्रयीग्रहणायोग्यत्वेऽपि पुराणादिद्वारा तदर्थग्रहणे योग्यत्वात् ॥ अत एव बृहत्पराशरः ॥ कपिलाक्षीरपानेनब्राह्मणीगमनेनच ॥ वेदाक्षरविचारेणशूद्रःपतितिजातित इत्यक्षरपदादानुपूर्वीविचारस्यैव प्रतिषेधं गमयति ॥ जातितइत्यत्र तत्क्षणादित्यपि पाठान्तरम् ॥ श्रीभागवतादिष्वपि स्त्रीशूद्रद्विजबन्धूनां त्रयीनश्रुतिगोचरा ॥ कर्मश्रेयसिमूढानां श्रेय एवंभवेदिह ॥ इतिभारतमाख्यानं कृपयामुनिनाकृतमिति भारतव्यपदेशेन ह्याम्नायार्थश्चदर्शित इति चोच्यते ॥ भारतादिषु—श्रावयेच्चतुरोवर्णान्कृत्वा ब्राह्मणमग्रतइति शूद्रस्यापि श्रावणमभिधीयते ॥ स्मृतिकौमुद्यां स्कान्दे ॥ अस्तिशूद्रस्य शुश्रूषापुराणेनैववेदनम् ॥ वदन्तिकेचिद्विद्वांसःस्त्रीणांशूद्रसमानताम् ॥ सिद्धान्तश्रवणं प्राहुर्द्विजानांमुनिसत्तम ॥ शूद्राणांचविरक्तानांतथास्त्रीणांमहामुने ॥ सिद्धान्तश्रवणंप्रोक्तं

पुराणश्रवणंबुधैरिति ॥ एकादशस्कन्धेपि ॥ साधवेशुचयेब्रूयाद्भक्तिःस्याच्छूद्रयोषितामिति भगवद्वाक्यम् ॥ श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधोक्तिस्त्वानुपूर्वीपूर्वकार्थाभिप्राया ॥ श्रवणादेः साहचर्यात्क्रमस्वारस्याच्च ॥ नच प्रकृतेति तादृशार्थग्रहणमेव विवक्ष्यतइति वाच्यम् ॥ तथाऽर्थग्रहणायोग्यत्वमपि वेदबाह्यत्वमित्यापत्त्या शूद्रस्य तद्बाह्यत्वापातात् ॥ नचेष्टापत्तिः ॥ नवेदबाह्येपुरुषेधर्मलेशोपिशङ्कर ॥ संगच्छतेमहादेवधर्मोवेदाद्विनिर्वभाविति कौर्मपूर्वखण्डषोडशाध्यायादिवचोभिः सर्वथा निर्धर्मकत्वप्रसङ्गात् ॥ तथासति निर्णयसिन्धुप्रथमपरिच्छेदाद्युदाहृतानां शूद्रोवर्णश्चतुर्थोपिवर्णत्वाद्धर्ममर्हतीत्यादिव्यासादिवचसां व्याकोपात् ॥ प्रकाशे तु पुराणादेः साकल्येन पठनस्यैव प्रतिषेधो न तु तद्द्वाराऽर्थज्ञानस्येति दिक् ॥ विशेषस्तु मदीये सत्सिद्धान्तमार्तण्डे प्रथमाष्टके किंवर्णनिष्ठइत्यस्योत्तरे तृतीयाष्टके शूद्राश्चिदुपदेश्याइत्यस्योत्तरे च द्रष्टव्यः ॥ प्रकृतमनुसरामः ॥ यच्च श्रीभागवतचतुर्थस्कन्धद्वितीयाध्यायस्थं (श्लोक २१) यएतन्मर्त्यमुद्दिश्येति वचनमुदाहृतं तत्र ब्रूमः ॥ तस्मिन्नेवाध्याये पठितेषु भवव्रतधरायेच विशन्तुशिवदीक्षायां विगर्ह्ययातपाखण्डंदैवं वोयत्रभूतराडित्यादिवचनेषु भवशिवादिपदेन शङ्कराचार्या गृह्यन्ते न वा ॥ आद्ये "सदीक्षयाचार्यमूर्तिस्थः" इत्यादिवचनानुरोधात्तद्दीक्षाधरस्य तव पाखण्डित्वापत्तिः ॥ ननु प्रकरणबलाद्भवादिशब्दानां साक्षाच्छिवपरतया न तत्र शङ्कराचार्याणां संबन्धोऽतोन दोष इति चेद्युक्तमेव ॥ तर्हि यएतदितिवाक्यमपि-साक्षाच्छिवपरमेवेति संतुष्येः ॥ तत्रहि (श्लोक १०) अयंतुलोकपालानामित्यादिना दक्षेण कृतां शिवनिन्दां पार्वतीसंबन्धायोग्यत्वदमशानवामनग्नत्वादिलक्षणमनूद्य (श्लोक १७) विनिन्द्यैवंसगिरिशमप्रतीपमवस्थितमित्यादिना निन्दाश्रवणेपि शिवस्याप्रतिद्रोहं दक्षकर्तृकं शापविसर्जनं च निरूप्य ततोरोषकषायितेन नन्दीश्वरेण कृतः प्रथमं दक्षाय शापविसर्गः पठ्यते (श्लोक २१) यएतन्मर्त्यमुद्दिश्येत्यादिभिः सार्धत्रिभि श्लोकैः ॥ यच्च स्वाभिमतत्रयीबाह्यत्वसमर्थनार्थं "तत्त्वंतुवेदार्थएव" इति व्याख्यातं तदपि मोहनमात्रम् ॥ तत्र तत्त्वशब्दस्योत्तरकाण्डार्थब्रह्मतत्त्वपरत्वात् ॥ अतएवानुपदं (श्लोक २२) गृहेषुकूटधर्मेषुसक्तोग्राम्यसुखेच्छया ॥ कर्मतंत्रंवितनुतेवेदवादविपन्नधीः ॥ बुध्यापराभिध्यायिन्याविस्मृतात्मगतिःपशुः ॥ स्त्रीकामःसोस्त्वतितरांदक्षोबस्तमुखोऽचिरात् ॥ विद्याबुद्धिरविद्यायांकर्ममय्यामसौजडइति केवलपूर्वकाण्डार्थे सकामतया प्रवृत्तिरुच्यते ॥ अग्रे तदनुसारिणामपि पुष्पितवेदवाचा चित्तोन्मथनं वर्ण्यते ॥ तस्माद्व्रत्यं तत्त्वतो वैमुख्यं न त्रयीबाह्यत्वरूपम् ॥ अतएवात्र "तत्त्वत.परमार्थात्" इति श्रीधरस्वामी ॥ यएतन्मर्त्यमित्यस्य स्पष्टतया दक्षमात्रपरत्वं प्रतीयतइति तस्य सर्वसाधारण्यावधारणमपि विचारणवारणकारणकम् ॥ अस्माकं तु शुद्धाद्वैतावलम्बितया क्वापि द्वेषस्यानवसराद्गुरुतमत्वरां महेश्वरावतारेषु शङ्कराचार्येषु तस्य संभावनापि ॥ खण्डनादिकं तु कापिलमतखण्डनादिवच्च दोषायेति दर्शितप्राग्दर्शयिष्यते च पुरतः ॥

ईश्वरसंमतमार्गनिन्दा तृतीयं लक्षणम् ॥ सापि विप्रदासत्वरूप लक्ष्यताऽवच्छेदकसमनियता न भवति ॥ रुद्रयामलादिपूक्तत्वेनेश्वरसंमतस्य वाममार्गादेर्निन्दाया वैदिकैर्दक्षिणमार्गस्थैः क्रियमाणत्वेन

विप्रशासत्वरूपलक्ष्यताऽवच्छेदकनिष्ठाऽवच्छेदकताकभेदवत्वेन निश्चितेषु तेष्वतिव्याप्तत्वात् ॥ एतेनेश्वरसमंतमार्गनिन्दायास्त्रय्यनधिकारहेतुत्वं लक्षणत्व चेत्यादिप्रलापोऽप्यपास्तः ॥ दक्षिणमार्गस्थानां वैदिकानां त्रय्यधिकारस्य सर्वैः संमतत्वात् ॥

सहस्राक्षे ऐश्वरमार्गश्चाऽत्रेत्यादिना तृतीय लक्षणमित्यन्तेनोक्त तृतीय लक्षण खण्डयन्ति ॥ ईश्वरसंमतमार्गनिन्देत्यादिनाऽतिव्याप्त्यादिदोषग्रस्तत्वादित्यन्तेन ॥ कौर्मवचने ऐश्वरमार्गमित्यत्रैश्वरपदघटकेश्वरपदेन साक्षाद्द्विरूपाक्षो विवक्षितस्तत्राहो शङ्करा-

*ऐश्वरमार्गश्चाऽत्रेशसंमतश्रुत्यर्थवर्णनरूपएव ॥ तन्निन्दयैव त्रयीबाह्यतायायुक्तत्वात् ॥ योय निन्दति सतद्ब्रह्म्योभवतीति न्यायाऽऽनुकूल्यात् ॥ अस्य वाक्यस्याऽपि कौर्मस्थत्वेनोक्तविधशङ्करनिष्ठोपदेष्टृत्वबोधककौर्मवाक्ये प्रलासत्त्याऽत्रापि शिवनिन्दाया प्रसङ्गेन चात्रविधमार्गग्रहणस्यैव युक्तत्वाच्च ॥ ईश्वरसमतमार्गनिन्दाऽपि त्रय्यनधिकारस्य हेतुर्लक्षणञ्च ॥ शास्त्रार्थनिर्णयम् तृतीय लक्षणम् ॥

चार्याणूत्र ॥ तत्राद्य दूषयन्ति ॥ रुद्रयामलादिभिरित्यादिना ॥ अत्रादिशब्द प्रकारवचन सजातीयानि तन्त्रान्तराणि पाशुपतशास्त्रप्रभृतीनि च सगृह्णाति ॥ तत्र पाशुपतशास्त्र नाम भगवता पशुपतिना पशुपाशविमोक्षणायाऽथात पाशुपतयोगविधिं व्याख्यास्याम इत्यादिना पञ्चाध्यायात्मक प्रणीतम् ॥ तत्र प्रथमेऽध्याये कार्यरूपोजीव पशु ॥ द्वितीये कारणपशुपतिरीश्वर ॥ तृतीये योग पशुपतौ चित्तसमाधानम् ॥ तुरीये विधिर्भस्मना त्रिषवणस्नानादि ॥ पञ्चमे दु खान्तसञ्ज्ञको मोक्षश्च तत्फलत्वेन निरूपित ॥ अत एव तस्य पञ्चाध्याया क्रमात्कार्यकारणयोगविधिदु खान्ताख्या उच्यन्ते ॥ अस्य शिवकर्तृकत्व उमापतिर्भूतपति श्रीकण्ठोब्रह्मण सुत ॥ उक्तवानिदमव्यग्रोज्ञानपाशुपतशिवइतिमोक्षधर्मादावपि प्रसिद्धम् ॥ तन्त्राणि च चतु षष्टिरत्यन्तविस्तारवन्ति सन्ति विशेषतोमोहनानि ॥ तन्नार्थसक्षेपस्तु व्युत्पादनाय प्रसङ्गात्प्रदर्श्यते ॥ तत्र महामायाशम्बर तन्त्रम् ॥ अन्यस्मिन्पदार्थेऽन्यथाप्रतिभानरूपमायाप्रपञ्चरचनोपायप्रतिपादकमैन्द्रजालकविद्यारूपम् ॥ १ ॥ योगिनीजालशम्बर तन्त्र योगिनीजालदर्शनोपायप्रतिपादकम् ॥ २ ॥ तत्त्वतन्त्रमिन्द्रजालविद्याविशेष पृथिव्यादितत्त्वानामन्यत्रान्यबोधोपायप्रतिपादकम् ॥ ३ ॥ सिद्धभैरव तन्त्रम् ॥ ४ ॥ मायिकभैरव तन्त्रम् ॥ ५ ॥ कङ्कालभैरव तन्त्रम् ॥ ६ ॥ कालाग्निभैरव तन्त्रम् ॥ ७ ॥ शक्तिभैरव तन्त्रम् ॥ ८ ॥ योगिनीभैरव तन्त्रम् ॥ ९ ॥ महाभैरव तन्त्रम् ॥ १० ॥ भैरवनाथतन्त्रम् ॥ ११ ॥ भैरवाष्टकमिद कापालिकमतप्रतिपादकम् । बहुरूपा शक्तिस्तत्प्रतिपादकतन्त्राणा गणो बहुरूपाष्टकम् ॥ यथा ब्रह्माणीतन्त्रम् ॥ इदमेव ब्राह्मीतन्त्रम् ॥ १२ ॥ माहेश्वरीतन्त्रम् ॥ १३ ॥ कौमारीतन्त्रम् ॥ १४ ॥ वैष्णवीतन्त्रम् ॥ १५ ॥ वाराहीतन्त्रम् ॥ १६ ॥ इन्द्राणीतन्त्रम् ॥ १७ ॥ चामुण्डातन्त्रम् ॥ १८ ॥ शिवदूतीतन्त्र चेति ॥ १९ ॥ माह्याद्यष्टकमिद प्राधान्येन तत्तद्देवताप्रतिपादकम् ॥ यामलानाम सिद्धान्तप्रतिपादकानि तन्त्राणि रुद्रयामलादीन्यष्टौ ॥ यथा रुद्रयामलम् ॥ २० ॥ भैरवयामलम् ॥ २१ ॥ शिवयामलम् ॥ २२ ॥ विष्णुयामलम्

॥ २३ ॥ स्कन्दयामलम् ॥ २४ ॥ ब्रह्मयामलम् ॥ २५ ॥ देवीयामलम् ॥ २६ ॥ यामलम् ॥ २७ ॥ शाक्त तन्त्रतया चतुःषष्टितन्त्राणामपि यामलतया व्यावहारः ॥ अत एव मूले रुद्रयामलादिष्विति प्राधान्येन तस्य निर्देशः चन्द्रज्ञानतन्त्रं कामेश्वर्यादिषोडश-नित्याप्रतिपादकं कापालिकमतदर्शकं च ॥ तिथिनामधेयं नित्येति ॥ २८ ॥ मालिनीतन्त्रं समुद्रयानोपायप्रतिपादकम् ॥ २९ ॥ महासंमोहनं तन्त्रं जाग्रतामपि निद्रितोपायप्रति-पादकम् ॥ ३० ॥ वामजुष्टंवामकेश्वरं तन्त्रं चतुःशतीत्यपि कथ्यते ॥ ३१ ॥ महादेवतन्त्रं बटुकादिसिद्धकुलाचारप्रदर्शकम् ॥ ३२ ॥ वातुलम् ॥ ३३ ॥ वातुलोत्तरम् ॥ ३४ ॥ कामिकचेति ॥ ३५ ॥ त्रीण्येतानि तन्त्राणि क्षेत्रकर्पणादिविधिप्रतिपादकानि ॥ हृद्भेदतन्त्रं कापालिकाचारप्रदर्शकम्॥ ३६ ॥ तन्त्रभेद ॥ ३७ ॥ गुह्यतन्त्रयोः ॥ ३८ ॥ प्रकाशं रहस्यं वा परकृतमन्त्रतन्त्र प्रयोगाणां परावृत्युपायाः प्रदर्शिताः ॥ कलावादं कामशास्त्रं वात्स्या यनादिमतम् ॥ ३९ ॥ कलासारं रूपादिवृद्ध्युपायप्रतिपादकम् ॥ ४० ॥ कुण्डिकामतं गुटिकासिद्धिप्रदर्शकम् ॥ गुटिका पानपात्रम् ॥ ४१ ॥ मतोत्तरं तन्त्रं रससिद्धिप्रकाशम् ॥ ४२ ॥ वीणातन्त्रम् ॥ वीणानाम योगिनी संभोगयक्षिणीत्यस्यानामान्तरम् ॥ तस्याः साधनोपायप्रदर्शकम् ॥४३॥ त्रोतलतन्त्रं गुटिकाञ्जनपादुकासिद्धिप्रतिपादकम् ॥ ४४ ॥ त्रोतलोत्तरतन्त्रं चतुःषष्टिसहस्रयोगिनीनां दर्शनोपायः ॥ ४५ ॥ पञ्चामृततन्त्रं पृथिव्या-दिपञ्चभूतानां साधनेन मरणाभावप्रतिपादकं कापालिकतन्त्रम् ॥४६॥ रूपभेदादिपञ्चतन्त्रा-ण्युच्चाटनादिप्रतिपादकानि ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ सर्वज्ञानादितन्त्रपञ्चकं कापालिकसिद्धान्तैकदेशिदिगम्बरमताचारप्रदर्शकम् ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ॥ ५६ ॥ पूर्वतन्त्रादिदेवीमतपर्यन्तं तन्त्राष्टकं दिगम्बरैकदेशिक्षपणकमताचारप्रदर्शकम् ॥ ५७ ॥ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ एवमेतानि सर्वाण्यपि त्रयीनिष्ठैर्नितरां हेयानि ॥ एषां सर्वेषामीश्वरकर्तृकत्वं तु प्रायेण तेषु तेषु तन्त्रभागेषु तत्र तत्र पुराणेतिहासादौ च स्फुटमेव ॥ वाममार्गैरिति ॥ अत्राप्यादिशब्दः प्रकारव-चनः ॥ तेन वैदिकाः वैष्णवाः शैवाः शाक्ताः वामाः सैद्धान्ताः कौला इति सप्तापि शाक्त-भेदास्तत्सब्रह्मचारिणः पाशुपतप्रभृतयश्च संगृह्यन्ते ॥ अत्राद्याः त्रयः शुद्धवैदिकवैष्णवशै-वेभ्योऽतिरिक्ताएव ॥ एषां स्वरूपं तत्त्वदीपनिबन्धादितो ज्ञेयम् ॥ क्रियमाण-त्वेनेति ॥ पत्नीत्वंदीक्षयारण्डाचण्डाअपिभजन्तिहि ॥ दिगम्बराश्रमेचिह्नाः-सुरापानपरायणाः ॥ पापरूपादुराचारास्तेकौलापरिकीर्तिता इति निन्दादर्शनात् मिता-क्षरायां (अ० ३ आशौचप्रकरणे श्लो० ३० उदक्याशुचिभिःस्नायादित्यस्य विवरणे ब्रह्माण्डपुराणे शैवान्पाशुपतान्स्पृष्ट्वालोकायतिकनास्तिकान् ॥ विकर्मस्थान्द्विजाञ्छूद्रा-न्सवासाजलमाविशेदिति निबन्धेष्वेवमादिनिन्दादर्शनाच्च क्रियमाणत्वेनेत्यर्थः ॥

किंचेश्वरसंमतमार्गप्रतिपादितानां पञ्चमकारत्वेन तन्मार्गस्थैर्व्यव-ह्रियमाणानां मद्यमत्स्यमैथुनादीनां मनुयाज्ञवल्क्यादिभिर्वैदिकत्वेन अत्यधिकारित्वेन विप्राऽदाासत्वेन च निश्चितैर्ब्रह्महत्यासुरापानस्तेयं-गुर्वङ्गनागमइत्यादिना निषिद्धभक्षणंजैह्म्यमित्यादिना पारदार्यपारिवि-

स्यमित्यादिना च महापातकातिपातकोपपातकत्वेन प्रतिपादितत्वे-
नेश्वरसंमतमार्गनिन्दकेषु तेष्वतिव्याप्त्यापत्तिः ॥ शङ्कराचार्यसंम-
तमार्गनिन्दायालक्षणत्वे पूर्वोक्तेषु मीमांसकबौद्धादिष्वतिव्याप्तिः ॥

पञ्चमकारत्वेनेति ॥ मद्यं मांस मत्स्या मैथुन मुद्रा इति पञ्च मकाराः कुलार्णवादिषु
मोक्षसाधनतया सुप्रसिद्धाः ॥ ननु ऐश्वरमार्गशब्देन मया ईश्वरसमतश्रुत्यर्थवर्णनरूपोमार्ग
उच्यते ॥ वामादिमार्गस्य तु तथात्वाभावात् सर्वमेतत्कर्णप्रभे कटिचाएनस्य सहोदरीभू-
तमितिचेन्नैवम् ॥ तथापि मधुवाताऋतायतइत्यादिश्रुतीनां मद्यपरताया पश्वालभनवि-
ध्यादीना मांसादिपरतायाश्च स्वयमीश्वरेण वर्णनाद्बहूना श्रुतिवाक्यानां तत्तन्त्रे तेनैव
स्वयमन्यथा नयनाच्च ॥ तथाहि ॥ कुलार्णवे द्वितीयोल्लासे पार्वतीं प्रति शिवो बहुलं
कुलधर्ममाहात्म्य वदन् (श्लोक ४७) कुलधर्ममजानन्योमोक्षमिच्छतिदुर्मति ॥ पारा
वारमपारसपाणिभ्यातर्तुमिच्छति ॥ योवान्यदर्शनेभ्यश्चभुक्तिमुक्तिंचकाङ्क्षति ॥ स्वप्न-
लब्धधनेनासौधनवान्सभवेद्यदीत्यादिना तद्धर्मवतामत्युत्कर्ष तद्रहितानामत्यन्तगर्हणां च
दर्शयित्वा (श्लोक ११३) पेयमद्यपलखाद्यसमालोक्यप्रियामुखम् ॥ इत्येववरणजप्यप
रंमाप्यपरपदम्॥ गुरुकारुण्यलब्धव्यमीदृशकुलदर्शनम् ॥ त्वद्भक्ताएवजानन्तिनेतरेभुक्ति-
मुक्तिदमित्यादिनामद्यमांसमैथुनादिसेवन धर्मत्वेनोक्त्वा सुरामांससेवनादौ दूषणानि
प्रायश्चित्तानि च धर्मशास्त्रोक्तानि (श्लोक १२७) सुरावैमलमन्नानामित्यादिनाऽनूद्य तेषां
प्रायश्चित्तानां कौलशास्त्रदर्शितविधिं विना सेवनविषयकत्व तद्विधिना सेवने तु न दोष-
इत्याशयेन (श्लोक १२५) मांससदर्शनकृत्वासुरादर्शनमाचरेत् ॥ तस्माद्वाविधिनामद्यमां-
संसेवेत्कदाचन ॥ विधिवत्सेवितेदेविनरमात्वमसीदसि ॥ नाशयमप्यविधिनासत्यमेतद्व
रानने ॥ तृणमप्यविधानेनच्छेदयेन्नकदाचन ॥ विधिवद्ब्राह्मिजन्वापिहत्वापापैर्नलिप्यतइत्या
द्यभिधाय तस्य मार्गस्य स्वसमतत्व श्रुत्यर्थवर्णनरूपत्व चाह ॥ (श्लोक १४०) कुलशा-
स्त्राणिसर्वाणिमयैवोक्तानिपार्वति ॥ प्रमाणानिनसन्देहोनहन्तव्यानिहेतुभि ॥ देवताभ्य पि-
तृभ्यश्चमधुवाताऋतायते ॥ स्वादिष्ठयामदिष्ठयाक्षीरसर्पिर्मधूदकम् ॥ हिरण्यपात्रमधो
पूर्णमबभ्रुरपपशुम् ॥ सद्योदीक्षयतीत्याद्याः प्रमाणश्रुतय प्रियेइति ॥ अग्रे च चतुर्थोल्लासे
(श्लोक १०) अथप्रात समुत्थायगुरुदेवात्मचिन्तनम् ॥ कर्णमूलस्थसूत्रश्चकुर्याद्विण्मू
त्रमोचनम् ॥ शौचास्यशोधनस्नानसन्ध्यातर्पणमाचरेदित्यादौ श्रौतस्मार्तकर्मणामप्यनुष्ठेयत्व
बोधयति ॥ तथा पञ्चमोल्लासे (श्लोक १२) अर्धमसाद्द्वादशप्रस्थप्रस्थार्धतक्रमेवचेत्यादिना
पैष्ट्यादिमदिरोत्पादनप्रकारान्प्रथ श्च (श्लोक ३२) मद्यान्येकादशैतानिभुक्तिमुक्तिप्रदानिच॥
द्वादशंतुसुरामद्यसर्वेषामुत्तमप्रिये ॥ गौडीमाध्वीचपैष्टीतिविज्ञेयात्रिविधासुरा ॥ सर्वसि
द्धिकरापैष्टीगौडीभोगप्रदायिनीत्यादिना पैष्ट्यादीना पृथक्पृथक् फलविशेष सर्वासां दर्शन-
स्पर्शनाघ्राणादिपुण्यविशेष पूजायामुपयोग चोक्त्वा (श्लोक ४७) मांसतुत्रिविधप्रोक्तखभूज-
लचरप्रिये ॥ यथासम्भवमेन्त्रेकतर्पणार्थंप्रकल्पयेत् ॥ मांससदर्शनेनापिसुरादर्शनवत्फलम् ॥
पितृदैवतयज्ञेषुवेदेहिंसाविधीयते ॥ आत्मार्थप्राणिनांहिंसाकदाचिन्नोदिता प्रिये ॥ अनिमि-
त्ततृणवापिच्छेदयेन्नकदाचन ॥ देवतार्थेद्विजंगावाहत्वापापैर्नलिप्यते ॥ मामनादत्यपुण्ये-

पिपापस्यात्प्रत्यवायत ॥ मन्निमित्तकृतपापपुण्यभवतिशाभवि ॥ यैरेवपतनद्रव्यै सिद्धि-स्तैरेवचोदितेत्यादिना तत्र वेदानुकूल्य दर्शयति ॥ तथा (श्लोक ८३) सुराशक्ति शिवो मासतद्भोक्ताभैरव स्वयम् ॥ तयोरैक्यसमुत्पन्नमानन्दोमोक्षउच्यते ॥ आनन्दोब्रह्मणोरूपंतच्चदेहेऽव्यवस्थितम् ॥ तस्याभिव्यञ्जकद्रव्यंयोगिभिस्तेनपीयतइत्यादौ "अन्योन्तर आत्मानन्दमय ॥ आनन्दोब्रह्मेतिव्यजानात् ॥ आनन्दरूपममृतयद्विभाति" इत्यादिश्रुतीनामर्थमद्वैत च वर्णयति ॥ (श्लोक ८९) देवान्पितॄन्समभ्यर्च्यवेदशास्त्रोक्तवर्त्मना ॥ गुरुस्मरन्पिबन्मद्यखादन्मासनदोषभागित्यादिना वेदशास्त्रानुकूल्य प्रकाशयन्निषेधानाम भिलापपूर्वकांनैधपानादिपरत्व स्वसमतपानादे सोमपानादिवददूषितत्व च प्रपञ्चयति ॥ षष्ठोल्लासे च (श्लोक ५२) प्रथम प्रकृतेहस प्रतद्विष्णुरनन्तरम् ॥ त्र्यम्बकस्तुतृतीय स्याच्चतुर्थस्त्रिपदाभिध ॥ (तत्पदाभिधइति पाठान्तरम्) विष्णुर्योनिकइत्याख्य पञ्चम कल्पतांमनुरित्यादौ तत्तद्वैदिकमन्त्रानुग्रह स्फुटयति ॥ एव तत्रतत्र तन्त्रग्रन्थेषु श्रुत्यादि प्रामाण्यादरण श्रुत्यर्थवर्णन चावेक्षणीयम् ॥ विस्तरभयाद्विरम्यते ॥ अतस्तादृश मार्गेष्वीश्वरसमतश्रुत्यर्थवर्णनरूपताया सत्वात्तन्निन्दकेषु वैदिकशिष्टव्वतिप्रसगोमूले यउक्त सयुक्तएव ॥ वस्तुतस्तु कौर्मवचने ईश्वरमार्गशब्देन ईश्वरस्यायमीश्वरेण प्रोक्तोवा मार्गइत्येवार्थोलभ्यते नतु तत्समतश्रुत्यर्थवर्णनरूपइति कल्पनेकिंचिदपि लिङ्ग वचनेऽस्ति॥ मनसा कल्पनेष्यनिस्तारस्तु प्रकाशित ॥ ननु नेश्वरसमतश्रुत्यर्थवर्णनरूपत्वमात्र मार्गस्या-ऽऽदरणीयत्वे बीजमपितु वास्तवतदर्थवर्णनरूपत्वमेव ॥ अतोवामादिमार्गेष्वीश्वरसमतश्रुत्यर्थवर्णनरूपत्वे सत्यपि प्रयोजनविशेषार्थं शिवेन तथा कथनाच्च तेषामनिन्द्यत्वमितिचे-त्प्रिय न ॥ पर कोवास्तव श्रुत्यर्थ कश्चाऽवास्तवइत्यत्र किं निर्णायकम् ॥ वेदाङ्गादीना पूर्वोत्तरमीमांसासिद्धन्यायानां चानुकूल्यप्रातिकूल्ये एव वास्तवावास्तवत्वयोर्निर्णायके इति चेदोकुर्म ॥ श्रीमदाचार्यादीना हि तदनुकूलवेदार्थज्ञापनार्थमेव प्रवृत्ति ॥ एवच सत्यस्तत्समतश्रुत्यर्थस्तदनुकूलोऽन्यसमतोवा सतथेत्यत्रैवावयोर्विवाद पर्यवस्यति नतु पुराणवचनैरह वा निन्द्यस्त्व वा निन्द्यइत्यत्र वृथाकलह ॥ ब्रह्महत्यासुरापानमि-त्यादि ॥ मनुना एकादशाध्याये (श्लोक ५४) ब्रह्महत्यासुरापानस्तेयगुर्वङ्गनागम ॥ महान्तिपातकान्याहु ससर्गश्चापितै सहेति सुराप्रतिषेधोबोधित ॥ याज्ञवल्क्येन तृतीया ध्याये कर्मविपाकपूर्वकप्रायश्चित्तप्रकरणे (श्लोक १३) निषिद्धभक्षणजैह्म्यमुत्कर्षचवचो नृतम् ॥ रजस्वलामुखास्वाद सुरापानसमानिचेतिनिषिद्धस्य मासलशुनादे स दर्शित ॥ मनुयाज्ञवल्क्यादिशास्त्रेष्वनुपाकृतमासनिषेधा स्पष्टतराएवेति किमिह बहुना ॥ तेनैव तत्रैव (श्लोक २८) गोवधोयाज्यतास्तेयमित्यादिना (श्लोक ३६) भार्यायाविक्रयश्चैषामे-कैकमुपपातकमित्यन्तेन उपपातकान्युक्तानि तत्र (श्लोक २९) पारदार्यपारिवित्त्यमिति परदारसङ्गस्य प्रतिषेध प्रकाशित ॥ एव मत्स्यादिप्रतिषेधाअपि सन्त्येव ॥ महापातका-तिपातकेत्यादि ॥ यद्यपि प्रायश्चित्तेन्दुशेखरादिषु महापातकसमान्यनुपातकत्वेनोक्तानि अतिपातकानि चातिरिक्तान्येवोक्तानि तथाप्यत्र महापातकसमानामतिपातकव्यवहारस्तु महापापचातिपापतथापातकमेवच ॥ प्रासङ्गिकचोपपापमित्येवपञ्चकोगणइति मिताक्षरा

यासुपपातकनिरूपणउदाहृतस्मरणानुरोधात् ॥ अतउभयथापि व्यवहारो न विरुद्धः ॥ अथेश्वरशब्देन शङ्कराचार्यएव ग्राह्यइति द्वितीयं कल्पं दूषयन्ति ॥ शङ्कराचार्येत्यादिना ॥ मीमांसकादिभिर्बहुभिरेव शाङ्करमतस्य खण्डितत्वात्तयेतिभावः ॥ वस्तुतस्तु पञ्चदशाध्याये तथा परिग्रहे प्रकृतहान्यप्रकृताभ्यागमौप्रसज्येयाताम् ॥ भार्यासाहित्यनग्नस्वरूपाविधित्वादिभिर्दक्षाद्युक्तैः सूर्यमूर्तित्वादिभिर्दधीचोक्तैश्च धर्मैः साक्षाच्छिवस्यैव प्रकृतत्वात् ॥ अग्रे देवीप्रार्थितेन तेनैव स्वगणद्वाराऽध्वरस्य विध्वंसात् ॥ तत्र शङ्कराचार्याणां कथायालेशतोऽप्यभावाद्दक्षस्य तेषु द्वेषस्याप्यभावाच्च ॥ यत्तु अस्य वाक्यस्यापि कौर्मस्थस्येनोक्तविधशाङ्करनिषेधपदेष्वबोधककौर्मवाक्यैः प्रत्यासत्त्येत्याद्युक्तं तदसत् ॥ तथासति पञ्चदशापेक्षया षोडशस्याधिकप्रत्यासन्नत्वात्तत्रत्येषु चकारमोहशास्त्राणीत्यादिवाक्येष्वप्याचार्याणां कर्तृतयान्वयं स्वीकुर्याः ॥ नच कापालंभैरवमित्यादिपरिगणनविरोधः शङ्क्यः ॥ तथान्यानिसहस्रशइत्यनेन संग्रहसंभवात् ॥ ननु प्रकरणाभावाद्विरुद्धलिङ्गदर्शनाच्च न स्वीक्रियतइतिचेत्प्रकृतेपि तुल्यम् ॥ नचैकपुराणस्थत्वमात्रेण तथाऽर्थः शक्यकल्पयितुम् ॥ श्रीभागवतादिषु बुद्धस्य भगवदवतारतया वर्णितत्वेन तत्पुराणस्थेषु हरिः भक्त्यावश्यकत्वबोधकवचस्सु धिग्जन्मनस्त्रिवृद्विद्यामित्यादिषु तद्रहितनिन्दावचस्सु च बुद्धभक्तिपरतायाबुद्धविरुद्धवैदिकनिन्दापरतायाश्चापातात् ॥ वस्तुतस्तु त्रिंशाध्यायवचांस्यपि न शङ्कराचार्यविषयाणीति प्रकाशितं प्राक् ॥ ऐश्वरमार्गश्चात्र ईश्वरस्य तद्भार्यायाश्च वैदिकमन्त्रपूर्वकाऽऽहुतिभिर्यजनीयत्वादिलक्षणएव ननु शङ्कराचार्यकृतश्रुत्यर्थवर्णनरूपः ॥ दक्षादिकाले तस्याऽभावात् उपक्रमोपसंहारविरोधाश्च ॥ कौर्मवचनानां त्वयमक्षरलभ्योऽर्थः ॥ यस्मात्परमेश्वरो भवद्भिर्वेदाद्बहिष्कृतोऽतो भवन्तस्त्रयीबाह्या भविष्यन्ति इह यज्ञे सर्वेऽपीश्वरविद्विषोभवन्तएेश्वरं मार्गं नमस्तभार्ययासार्धशङ्करस्येतिनेज्यतइत्यादिना निन्दन्ति अतो यज्ञरक्षार्थं स्वाश्रितोपि हृषीकेशः पराङ्मुखोभविष्यतीति ॥ तदेवदग्रे प्रपञ्चयिष्यतइत्याहुः ॥

कौर्मवाक्यानि तु न निन्दादीनां लक्षणत्वेन प्रतिपादकानि किंत्वन्यपराणीत्यग्रे वक्ष्यते ॥ स्वकपोलकल्पनया तु तेषां लक्षणत्वं न संभवति ॥ अतिव्याप्त्यादिदोषग्रस्तत्वात् ॥

कौर्मवाक्यानीति ॥ तथाच निन्दतीहैश्वरंमार्गमिति ग्रन्थान्तधरितपाठस्य केवलस्वकपोलकल्पितत्वात्तन्मूलिका "ईश्वरसंमतमार्गनिन्दावित्त्वयनधिकारस्य हेतुर्लक्षणंच" इत्युक्तिरपि केवलत्वयोग्रे चित्रारंभमेवानुकरोति ॥ यच्च शास्त्राणां त्विदं तृतीयं लक्षणमिति तदप्यसत् ॥ सप्तविंशे प्रथमं तेषां लक्षणं त्रिंशे द्वितीयं पञ्चदशे तृतीयमिति कल्पने मानलेशस्याप्यभावात् ॥ यश्च योऽयं निन्दति स तद्द्वेष्योभवतीति न्याय उक्तः सोपि जीवन्मुक्तानां स्वनिन्दकेषु द्वेषाऽभावादनैकान्तिकः ॥ यच्छन्दयोस्तच्छन्दयोश्च क्रमानपेक्षसामानाधिकरण्याङ्गीकारे तु शिक्षार्थं पित्रादिना निन्द्यमानेपि पुत्रादौ द्वेषस्याऽभावादनैकान्तित्वम् ॥

कुशास्त्राऽऽसक्तमानसत्वं चतुर्थं लक्षणम् ॥ कुशास्त्रमप्युक्तविधेश्वरमार्गभिन्नमार्गरूपम् ॥ उक्तश्च त्वयाशङ्कराऽऽचार्यसंमतश्रुत्यर्थवर्णनरूपोमार्गः ॥ तथाच तादृशश्रुत्यर्थवर्णनरूपमार्गभिन्नशास्त्राभ्यासकर्तृत्वं लक्षणं संपन्नम् ॥ तच्च तत्प्राक्तनेषु सर्वेष्वतिव्याप्तम् ॥ किंच तादृशश्रुत्यर्थाऽनभिज्ञेषु शिवभक्तेषु पुराणाद्यभ्यासशालिष्वतिव्याप्तिश्च ॥ किंचाधिगतपाणिनीयगौनर्दीयसर्वस्वे नवद्वीपगमनेन संपादितकणभुक्चरणाक्षसिद्धान्तसंपदि भाट्टप्राभाकरमतपारावारपारदृश्वनि तादृशशास्त्राभ्यासशीले त्वय्यतिव्याप्तिश्च ॥

अथ सहस्राक्षे कुशास्त्रमित्यादिना लक्षणत्रयमित्यन्तेन दर्शितानि तुर्यपञ्चमषष्ठलक्षणानि क्रमेण युगपच्च दूषयिष्यन्त कुशास्त्राऽऽसक्तचेतस्त्वरूप तुर्यं तावत्प्राधान्येन परिहरन्ति ॥

कुशास्त्राऽऽसक्तमानसत्वमित्यादिना चतुष्टयपूर्वनिरस्तमित्यन्तेन ॥ उक्तश्चेति ॥ उक्तविधेश्वरेत्याद्युक्त्या सूचितइत्यर्थ ॥

कुशास्त्रमपि उक्तविधेश्वरमार्गभिन्नमार्गरूपम् ॥ प्रकरणस्वारस्यात् ॥ एव मिथ्याऽधीतसमाचारत्वमपि शङ्कराऽनभिमताऽधीतसमाचारत्व ॥ मिथ्याज्ञानप्रलापित्वमपि शिवाऽनभिमतज्ञानप्रलापित्वमेव ॥ शास्त्रानामिदमपि लक्षणत्रयम् ।

अत्राऽय भाव ॥ यद्धि "कुशास्त्रमपिउक्तविधेश्वरमार्गभिन्नमार्गरूपम् ॥ प्रकरणस्वारस्यात्" इत्युक्त तदसत् ॥ नहि तस्मिन्नध्याये पूर्वाऽपराध्यायेषु वा लेशमात्रमपि शङ्कराचार्याणा प्रकरणस्यास्ति ॥ तत्र दक्षयज्ञादिनिरूपणे तद्वेष्यत्वतदध्वरविध्वसकत्वादिभि साक्षाच्त्र्यक्षस्यैव प्रकरणात् ॥ नग्नत्वकपालित्वाऽष्टमूर्तित्वादितन्मात्रलिङ्गदर्शनात् स्पष्टरुद्रमहादेवादिशब्दश्रुतेश्च अतो न कुशास्त्रशब्देन शङ्कराचार्यमार्गभिन्नमार्गएवाऽऽहत्य ग्रहीतुं शक्य' ॥ ननु कुशास्त्रशब्देन तु शिवप्रवर्तितातिरिक्तमार्गएव गृह्यते शङ्कराचार्याणामपि शिवावतारत्वादिष्टसिद्धिरिति चेत्तथासति पाशुपतशास्त्रमपि शिवप्रवर्तितमस्ति प्रशंसित च तत् कथचिन्मोक्षफलकतया महाभारतादौ ॥ तद्धिन्न कुशास्त्र न वा आद्ये शाङ्करमत तच्चोभयमपि कुशास्त्रतयाऽङ्गीकरणीय स्यात् ॥ परस्परप्रतियोगिकभेदवत्त्वात् परस्परविरुद्धत्वात् उभयस्यापिश्रुत्यर्थवर्णनरूपत्वाच्च ॥ न द्वितीय ॥ शिवप्रवर्तितमितरत्सर्वमपि विहाय केवलशाङ्करभिन्नमार्गपरिग्रहे मानाऽभावात् ॥ ननु प्रकृताध्याये तत्प्रकरणाऽभावेऽपि निंशे तदवतारकथासत्वात्प्रकृते तया व्याख्यायतइति चेदत्र प्रक्रान्तस्य त्यागे अप्रक्रान्तस्य दवीयस उपादाने च कि मानम् ॥ किंचैवसति षोडशाध्यायद्वादशाध्याययो स्पष्टतरमुक्तमेवात्र कुशास्त्रशब्देनोपादीयताम् ॥ अतिसान्निध्यात् कण्ठरवेण कुशास्त्रत्वकथनाच्च ॥ तथाहि तत्र पूर्वखण्डे षोडशाध्याये पुरादारुवनेपुण्येमुनयोगृहमेधिन इत्यादिना दारुवनस्थतापसानामनावृष्टिजतापतोऽन्नार्थं गौतम प्रति प्रार्थनं तेन द्वादशवर्षपर्यन्तमन्नादिना तेषा निर्वहण ततोद्वादशे वर्षे दु खनिवारिवारिवर्षे सपन्ने पुनर्देवदारुवन जिगमिषतां तेषामादरणविशेषाद्गौतमेन कृतमुपरोध स्वनिर्मोकार्थं मायया गा विधाय तस्यां गौतम-

पृतस्पर्शमात्रेण मृताया गौतमे मृषादुरितमारोप्य तेषां पुनर्देवदारुवनप्राप्तिं च वर्णयित्वो-च्यते॥ सतेषामाययाजातांगोवध्यांगौतमोमुनिः॥ केनापिहेतुनाज्ञात्वादाशापातीवकोपतः॥ भविष्यन्तित्रयीबाह्यामहापातकिभिः समाः॥ यदुरस्तेतथाशापमायमाना पुनः पुनः॥ सर्वेसम्प्राप्यदेवेशंशङ्करंविष्णुमव्ययम्॥ अस्तुवँल्लोकिकैः स्तोत्रैरुच्छिष्टाद्दयसर्वगौ॥ देवदेवौ महादेवौभक्तानामार्तिनाशिनौ॥ कामवृत्त्यामहायोगौपापान्नस्त्रातुमर्हथ॥ तदापार्श्वस्थितं विष्णुसम्प्रेक्ष्यवृषभध्वजः॥ किमेतेषांभवेत्कार्यंप्राहपुण्यैषिणामिति॥ ततः सभगवान्विष्णुः शरण्योभक्तवत्सलः॥ गोपतिंप्राहविप्रेन्द्रानालोक्यप्रणतोहरिः॥ नवेदबाह्येपुरुषेधर्मलेशो-पिशङ्कर॥ सगच्छतेमहादेवधर्मोवेदाद्धिनिर्बभौ॥ तथापि भक्तवात्सल्याद्रक्षितव्यामहे-श्वर॥ अस्माभि सर्वएवैतेगन्तारोनरकानपि॥ तस्माद्धिवेदबाह्यानांरक्षणार्थायपापिनाम्॥ विमोहनानिशास्त्राणिकरिष्यावोवृषध्वज॥ एवसम्बोधितोरुद्रोमाधवेनमुरारिणा॥ चकारमो-हशास्त्राणिकेशवोपिशिवेरितः॥ कापालंलागुलं वामंभैरवंपूर्वपश्चिमम्। पञ्चरात्रंपाशुपतंत-थान्यानिसहस्रशः॥ सृष्ट्वातान्याहनिर्वेदाः कुर्वाणाः शास्त्रचोदितम्॥ पतन्तोनरकेघोरेबहू-न्कल्पान्पुनः पुनः॥ जायन्तेमानुषेलोकेक्षीणपापचयास्ततः॥ ईश्वराराधनबलाद्गच्छध्वंसु-कृतांगतिम्॥ वर्तध्वमत्प्रसादेननान्यथानिष्कृतिर्हिवः॥ एवमीश्वरविष्णुभ्याचोदितास्तेमहे-र्षयः॥ आदेशंप्रत्यपद्यन्तशिवस्यासुरविद्विषः॥ चक्रुस्तेन्यानिशास्त्राणितत्रतत्ररताःपुनः॥ शिष्यानध्यापयामासुर्दर्शयित्वाफलानिच॥ मोहायसइमंलोकमवतीर्यमहीतले॥ चकार शङ्करोभिक्षांहितायैवद्विजैः सहेत्यादि॥ तथा द्वादशाध्याये जननोत्तरं हिमालयेन स्तुतागि-रिसुता तं प्रति शृणुष्व तत्प्रथमगुह्यमीश्वरगोचरमित्यादिनेश्वरस्वरूपतद्भक्त्यादिकं निरूप्य धर्मा-श्रुतिस्मृत्युदितसम्यक्कर्मवर्णाश्रमात्मकम्॥ अध्यात्मज्ञानसहितंमुक्तयेसततंकुरु॥ धर्मा-त्सञ्जायतेभक्तिर्भक्त्यासम्प्राप्यतेपरम्॥ श्रुतिस्मृतिभ्यामुदितोधर्मोयज्ञादिकोमतः इत्यादिना ज्ञानकर्मसमुच्चयादेव फलसिद्धिं भक्तेरेव प्राधान्यं च सर्वं तावकमतातिरिक्तप्रकारकं प्रतिपाद्य वेदस्यैव मुख्यत्वं चोक्त्वाह॥ नहिवेदादृतेकिंचिच्छास्त्रंधर्माभिधायकम्॥ योन्य-त्ररमतेसोसौनसम्भाष्योद्विजातिभिः। (ब्रह्माभिधायकमिति पाठान्तरम्) यानिशास्त्रा-णिदृश्यन्तेलोकेस्मिन्विविधानितु॥ श्रुतिस्मृतिविरुद्धानिनिष्ठातेषांहितामसी॥ कापालंभै-रवंचैवयामलंवाममार्हतम्॥ एवंविधानिचान्यानिमोहनार्थायतानितु॥ येकुशास्त्राभियोगे-नमोहयतीहमानवान्॥ मयासृष्टानिशास्त्राणिमोहायैषांभवान्तरइति॥ ततः वेदार्थवित्त-मैः कार्यंयत्स्मृतंकर्मवैदिकमित्यादिना स्वायंभुवादिस्मृत्यष्टादशपुराणोपपुराणशिक्षायन्त्रप्र-भृतीनां प्रादुर्भावं प्रादिदेश॥ अतोऽत्र कुशास्त्रशब्देन वेदविरुद्धं कापालादिकमेवोपादा-तुमुचितं तस्मिन्पुराणे निःसन्दिग्धप्रसिद्धत्वात्॥ अतिसन्निहितत्वाद्द्वादशाध्याये तानि नामतोनिर्दिश्य येकुशास्त्राभियोगेनेति कथनाच्च॥ न तु वेदगीताव्याससूत्रादिमूलको-ऽनादिसिद्धोवैष्णवसिद्धान्तः शङ्कराचार्यमार्गप्रतियोगिकभेदमात्रेण कुशास्त्रशब्देनोपादातुं शक्यः॥ अतएवैकादशाध्याये (श्लोक ६५) असच्छास्त्राधिगमनकौशीलव्यस्यचक्रियेति मनुवचने तृतीयाध्याये कर्मविपाकपूर्वकप्रायश्चित्तप्रकरणे (श्लोक ३६) असच्छास्त्राधि-गमनमाकरोत्यधिकारितेति याज्ञवल्क्यवचने च तादृशस्यैवाऽसच्छास्त्रत्वमभिप्रेयते॥

" श्रुतिस्मृतिविरुद्धशास्त्रशिक्षणं " इति कुल्लूकभट्टेन " असच्छास्त्रस्य चार्वाकादिग्रन्थस्याधिगमः " इतिविज्ञानेश्वरेणचविवरणात् ॥ एवं " असच्छास्त्राभिगमनंनास्तिकताकुशीलव्यतामद्यपस्त्रीनिषेवणमित्युपपातकानि " इत्यादिपुबृहद्विष्णवादिवचनेष्वपि द्रष्टव्यम् ॥ विशेषस्तु कश्चिदग्रे वक्ष्यते ॥ अथ प्रसह्य कुशास्त्रशब्देन शाङ्करमार्गभिन्नमार्गस्यैव परिग्रहे लक्षणे दोषमाहुः ॥ **तथाचेत्यादिना** ॥ **अभ्यासकर्तृत्वमिति** ॥ अभ्यासोहि पुनः पुनः कीर्तनरूपोऽभ्यासङ्गः सचाऽऽसत्तया संभवति तामन्तरा पठनाऽनिष्पत्तेः यथोक्तं केनचिदभियुक्तेन ॥ संस्कारबुद्धिविनयोद्यमशास्त्ररागाः पञ्चाऽऽन्तराःपठनसिद्धिकराभवंति ॥ आचार्यपुस्तकनिवाससहायभिक्षाबाह्यास्तुपञ्चपठनंपरिवर्धयन्तीति ॥ यथायथाहि पुरुषःशास्त्रं समधिगच्छति । तथातथाविजानातिविज्ञानंचास्यरोचतइति मनुनाऽपि रुचिनियमः स्मर्यते ॥ अतः कुशास्त्रासक्तचेतस्कत्वमेते संगृहीतं भवति ॥ **तत्प्राक्तनेष्विति** ॥ शङ्कराचार्यतः प्राचीनेषु वसिष्ठव्यासप्रभृतिषु गौडपादगोविंदयोगीन्द्रपर्यंतेषु सर्वेष्वपि महर्षिषु निबन्धादिकारेषु मानुषविद्वत्सु चाऽतिव्याप्तमित्यर्थः ॥ प्रागितिकालार्थकमव्ययम् ॥ ततःसायंचिरंप्राह्णेप्रगेऽव्ययेभ्यष्ट्युटयुलौतुट्चेतिट्युष्ट्युल्वा तुडागमश्च ॥ अनद्यतनइत्यादिनिर्देशात्तुटः प्रागनादेशः ॥ इदानीं त्वेपि लक्षणस्य दुष्टत्वमाहुः ॥ **किंचतादृशेति** ॥ अलक्ष्यत्वं स्पष्टयितुं शिवभक्तपदम् ॥ अतिव्याप्तिश्चेति चकारोदोषान्तरसमुच्चायकः ॥ तथाच तदुक्तमार्गाऽसंमतं परस्य सविशेषत्वं ज्ञानाऽपेक्षया भक्तेः प्राधान्यं तथैव परपदप्राप्तिमित्येवमादीतरदप्याग्नेडयत्कौर्मादिपुराणमपि कुशास्त्रतयाऽभिलप्यं स्यादिनिभावः ॥ एवंचानेन वचनेन कौर्मस्य कुशास्त्रत्वं ततश्चास्यापि कुशास्त्रवचनत्वादप्रामाण्यं प्रसज्येतेति स्वारूढशाखाच्छेदनम् ॥ तत्र तथा निरूपणं तु पूर्वखण्डे द्वादशाऽध्यायादौ उत्तरखण्डईश्वरगीतादौ चापाणिपिहितमेव ॥ प्रस्तावनोक्तमनुवदन्तःप्रतिवादिन्यतिव्याप्तिमाहुः ॥ **किंचाधिगतेति** ॥ पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयं व्याकरणम् ॥ वृद्धाच्छः ॥ गोनर्दे काश्मीरमण्डले देशविशेषे भवोगोनर्दीयः पतञ्जलिः ॥ एङ्प्राचांदेशइति पाक्षिकवृद्धत्वाच्छः ॥ न बहुव्रीहाविति सूत्रे भाष्ये गोनर्दीयस्त्वाहेति पतञ्जलौ गोनर्दीयशब्दः प्रयुज्यते ॥ तेन प्रोक्तं गौनर्दीयं महाभाष्यम् "याज्ञवल्क्यानि ब्राह्मणानिआश्मरथः कल्पः" इत्यादिवत्प्राग्दीव्यतीयोऽण् ॥ अधिगतं पाणिनीयगोनर्दीययोः सूत्रमहाभाष्ययोः सर्वस्वं येनेति तथा ॥ नवद्वीपो लोके नदिया इति प्रसिद्धः प्राच्यः स्थलविशेषः ॥ कणभुक् कणादः सप्तपदार्थनिरूपकदशाऽध्यायवैशिषिकदर्शनस्यप्रणेता ॥ चरणे अक्षि यस्येति चरणाक्षो गौतमः षोडशपदार्थनिरूपकपञ्चाध्यायन्यायदर्शनस्य निर्माता ॥ बहुव्रीहौसक्थ्यक्ष्णो:स्वाङ्गात्पजिति षच् ॥ भट्टः कुमारिलभट्टाचार्यः तस्येदं भाट्टम् ॥ प्रभाकरोगुरुरिति व्यवह्रियमाणः ॥ तस्येदं प्राभाकरम् ॥ इमे द्वे मते पूर्वतन्त्रविषयके तद्रूपयोः पारावारयोः समुद्रयोः पारं दृष्टवानिति तथा ॥ दृशेः क्वनिबिति क्वनिप् ॥ **तादृशशास्त्रेति** ॥ शाङ्करभिन्नतरसदृशश्रीविष्णुस्वामिश्री रामानुजश्रीपूर्णप्रज्ञादिप्रकाशितवेदान्तशास्त्राऽभ्यसनशीले ॥ अन्यथा निखिलनिगमान्तपयःपयोधिपारीणत्वाऽसिद्धेः ॥ खण्डनोत्साहेनापि तदभ्यासस्यानुमितेश्च ॥ अत्र

गौनर्दीयेतिप्रयोगेण प्रस्तावनायां गोनर्दीयेत्यपप्रयोगः सूचितः ॥ गोनर्दीयशब्देन तत्प्रो-
क्तमन्थस्यालाभात् ॥ पतञ्जलिमात्रपरत्वे त्वधिगतपाणिनिगोनर्दीयसर्वस्वहृत्येव वक्तव्यम् ॥
अतिव्याप्तिश्चेति चकारः शाङ्करवेदान्तानध्येतृषु व्याकरणन्यायपूर्वमीमांसाद्यागमकृत-
दयेषु शङ्कराचार्यतः प्राचीनार्वाचीनेषु बहुषु स्मार्तविद्वत्स्वतिप्रसंगं समुच्चिनोति ॥ नहि
सर्वेषां विदुषां तदध्ययननियमोऽस्ति ॥ तथाचप्रतिलक्षणमित्यादि ॥ परदूषणाय
कल्पितेषु लक्षणेषु प्रत्युत तस्यैव दोषमापद्यतइति भावः ॥ अत्र शपामीत्युपलक्षणम् ॥
तथाच प्रतिलक्षणं परोद्देशेन प्रक्षिप्तं शस्त्रं दुर्बलं प्रक्षेप्तारमेव हन्ती-
तिन्याय आपततीति कौतूहलम् ॥ यत्तु प्रकरणस्वारस्यात्तादृशाऽर्थ-
लाभ इत्युक्तं तदपि प्रकरणाज्ञानमनुमापयति ॥ तथाहि कूर्मपुराणे
पूर्वखण्डे पञ्चदशेऽध्याये ॥ सशप्तःशंभुनापूर्वंदक्षः प्राचेतसोनृ-
पः ॥ किमकार्षीन्महाबुद्धेश्रोतुमिच्छामसांप्रतमित्येवं शौनकादिभिः
पृष्टः सूतो दक्षस्य चरितं प्रोक्तवान् वक्ष्येनारायणेनोक्तमित्यादिना ॥
तत्र पूर्वं वैर मनुसरता दक्षेण यज्ञ आरब्धः ॥ तत्र विष्णुप्रमुखा देवाः
शङ्करं विना समागता ऋषयश्च ॥ तत्र दधीचो महादेवमदृष्ट्वा
सदेवःसांप्रतंरुद्रोविधिनाकिंनपूज्यत इतिदक्षं पृष्टवान् ॥ ततो दक्ष-
उवाच ॥ सर्वेष्वेवहियज्ञेषुनभागः परिकल्पितः ॥ नमन्त्राभार्यया सार्धं
शङ्करस्येतिनेज्यते । एवंदक्षेणोक्ते पुनर्दधीचेन यश्चप्रसूतिर्विश्वस्ये-
त्याद्युक्त्वा संस्तूयतेसहस्रांशुसामगाध्वर्युहोतृभिः ॥ पश्यैनंविश्वक-
र्माणंरुद्रमूर्तिंत्रयीमयमित्युक्तम् ॥ ततो दक्षउवाच ॥ यएतेद्वादशाऽऽ-
दित्याआगतायज्ञभागिनः ॥ सर्वेसूर्याइतिज्ञेयानह्यन्योविद्यतेरविः ॥
दक्षेणैवमुक्ते ये ब्राह्मणास्तत्र समायातास्तेपि तमसाविष्टमनसो
नमन्यंतेवृषध्वजम् ॥ सहस्रशोथशतशोबहुशोभूयएव ते ॥ निन्दन्तो
वैदिकामन्त्रान्सर्वभूतपतिंहरम् ॥ अपूजयन्दक्षवाक्यंमोहिताविष्णुमा-
यया ॥ ततो दक्षेण ब्राह्मणैश्च कृतां निन्दां श्रुत्वा ब्रह्मा अंतर्हितः ॥
ततो दक्षो नारायणं शरणं जगाम यज्ञं च विष्णुना रक्षितः प्रवर्त-
यामास ॥ तदनन्तरं च दधीचो दक्षसाहाय्यकारिणो ब्राह्मणान्
शशाप ॥ भविष्यध्वंत्रयीबाह्याः सर्वेपीश्वरविद्विषः ॥ निन्दन्तोह्यैश्वरं
मार्गंकुशास्त्रासक्तमानसाः ॥ मिथ्याधीतसमाचारामिथ्याज्ञानप्र-
लापिनः ॥ प्राप्यघोरंकलियुगंकलिजैःपरिपीडिताः ॥ त्यक्त्वातपोबलं
कृत्स्नंगच्छध्वंनरकान्पुनः ॥ भविष्यतिहृषीकेशःस्वाश्रितोपिपरा-
ङ्मुखः ॥ इत्यन्तेन सूतैः सर्वं व्याख्यातम् ॥ तथाच दक्षयज्ञे समा-
गतैर्ब्राह्मणैर्यः शिवद्वेषः शिवनिन्दा शिवमार्गनिन्दा च कृता तत्सर्व-
मनूद्य तदनु कुशास्त्रासक्तचेतस्त्वमिथ्याधीतसमाचारत्वादिकं चा-
नूद्य त्रयीबाह्यत्वघोरकलिकल्मषाभ्यर्दितत्वतपोबलहानिनरकप्राप्ति-

रूपान् शापान्दत्तवान् ॥ ननु तत्र शङ्करोक्तश्रुत्यर्थस्य प्रकरणमस्ति नापि लक्ष्यलक्षणभावस्य येन मिथ्याधीतसमाचारत्वादीनां लक्षणत्वं त्वदुक्तसमाचारत्वादिपरत्वं वा भवेत् ॥ एवं यज्ञकाले दक्षेण यज्ञोपकारिब्राह्मणरक्षणार्थं नियुक्तोपि श्रीविष्णुर्भवद्भिराश्रितोपि मद्वाक्यात्पराङ्मुखोभविष्यति समर्थोपि मच्छापमन्यथा न करिष्यतीत्यर्थः ॥ अयमपि शापएव दधीचेन दत्तः ॥ एतेन विष्णोः सम्यगसम्यग्वाऽऽश्रितत्वं शापानां लक्षणमिति प्रलपितमपास्तम् ॥

तेन यथा परोपद्रवायेव शङ्करभक्तिं भावयता सुदक्षिणेन भगवति तदनुयायिपु च प्रयुज्यमान कृत्याऽभिचार सुदर्शनेन परिभूत परावृत्य प्रत्युत तमेव सपरिवार समद समदहत् ॥ अनन्तर चानुप्रविष्ट सुदर्शन तदाश्रयस्थल दग्ध्वा त समूलघात जघान ॥ तथा वैष्णवाऽऽचार्येपु वैष्णयेपु च प्रयुक्तोदूषणाऽभिचारोवैष्णवसुदर्शनाभिभूत सएव ज्ञानदुर्बल तमेव प्रथम प्रमथ्नाति ॥ तदनु वैष्णवसुदर्शन तदवलब सकल समूलमुन्मूलयतीति गूढोऽभिसधि ॥ अथ तदुक्तहेतुदूषणमुखेन वास्तव कौर्मैरचसामर्थं समर्थयन्ति ॥ यत्तुप्रकरणेत्यादिना ॥ अत्रारभाव्यप्रभृति तावांस्तदध्यायभागोऽत्यपेक्षितव्याख्यान मध्येकृत्याऽनूद्यते ॥ तत्र चतुर्दशाध्यायान्ते दशभ्यस्तुप्रचेतोभ्योमारिषायाप्रजापति ॥ दक्षोजज्ञेमहाभागोय पूर्वब्रह्मण सुत ॥ सतुदक्षो महेशेनरुद्रेणसहधीमता ॥ कृत्वाविवादरुद्रेणशप्त प्राचेतसोभवदित्यादिना सक्षेपेण सतीदेहत्याग शिवप्रत्त क्षत्रियकुलेऽवतरणरूप शापश्च निरूपित ॥ तत पञ्चदशाध्यायारम्भे॥ नैमिषेयाऊचु ॥देवानादानवानाचगन्धर्वोरगरक्षसाम्॥ उत्पत्तिविस्तरात्सूतब्रूहिवैवस्वतेन्तरे ॥ १ ॥ सशप्त शभुनापूर्वदक्ष प्राचेतसोनृप ॥ किमकार्षीन्महाबुद्धेश्रोतुमिच्छामिसाप्रतम् ॥ २ ॥ सूतउवाच ॥ वक्ष्येनारायणेनोक्तपूर्वकल्पानुपङ्क्तिकम् ॥ त्रिकालबतपापघ्नप्रजासर्गस्यविस्तरम् ॥ ३ ॥ सशप्त शंभुनापूर्वदक्ष प्राचेतसोनृप ॥ विनिन्द्यपूर्ववैरेणगङ्गाद्वारेऽयजद्भवम् ॥ ४ ॥ भत्र विनिन्द्येत्यन्वय ॥ देवाश्चसर्वेभागार्थमाहूताविष्णुनासह ॥ सहैवमुनिभि सर्वैरागतामुनिपुङ्गवा ॥ ५ ॥ मुनिपुङ्गवाइति सबोधनमतो न पुनरुक्ति ॥ दृष्ट्वादेवकुलकृत्स्नशङ्करेणविनाऽऽगतम् ॥ दधीचोनामविप्रर्षि प्राचेतसमथाब्रवीत् ॥ ६ ॥ दधीचउवाच ॥ ब्रह्माऽऽद्यास्तुपिशाचान्तायस्याऽऽज्ञानुविधायिन ॥ सदेव साम्प्रतरुद्रो विधिनार्किंनपूज्यते ॥ ७ ॥ दक्षउवाच ॥ सर्वेष्वेवहियज्ञेपुनभाग परिकल्पित ॥ नमन्त्राभार्ययासार्धशङ्करस्येतिनेज्यते ॥ ८ ॥ यतोयज्ञेपु न भागोनापि मन्त्राइति हेतोर्नेज्यते ॥ मन्त्राऽभावकथनेन शिवस्य वेदाद्बहिर्भावोयज्ञेपु भागाऽभावभाषणेनैश्वरयजनमार्गस्य निन्दा चाऽबोधि ॥ तत कुपितोदधीचस्तत्तद्देवरूपेण स्वरूपेण च शिवस्य यज्ञभागभाग्भाव बोधयितुमाहेत्युच्यते ॥ विहस्यदक्षकुपितोवच प्राहमहामुनि ॥ शृण्वतासर्वदेवानां सर्वज्ञानमय स्वयम् ॥ ९ ॥ दधीचउवाच ॥ यश्चप्रसूतिर्विश्वात्मायश्चासौपरमेश्वर ॥ सपूज्यतेसर्वयज्ञैर्विदित किंनशङ्कर ॥ १० ॥ आद्यपादे यत प्रसूतिरिति विश्वस्येति च पाठान्तरम् ॥ विदितइत्यत्र विदितेत्यपि ॥ अथ वेदे विश्वात्मत्वादिधर्मैं स्तूयमानोरुद्रो-

ऽन्यएव न स्वयं पार्वतीपतिरित्यादिविशिष्टइत्याशयेन दक्षउवाच ॥ नह्ययंशङ्करोरुद्रःसंहर्ता-तामसोहरः ॥ नग्नःकपालीविकृतोविश्वात्मानोपपद्यते ॥ ११ ॥ संहर्तृत्वेन सुरापकरत्वा-भावाद्वायं शङ्करः किंत्वयं सर्वसंहारकस्तामसोहरएव ॥ संहर्तृत्वनग्नत्वाद्ययोग्यधर्मशालि-नोविश्वात्मत्वादिकंनघटते ॥ तस्याऽऽत्मविहिताऽकरणप्रसङ्गात् ॥ तमसोगुणस्यव्याप्तेः सर्वस्य नग्नत्वादिप्रसक्तेश्चेतिभावः ॥ किन्त्वीश्वरादिशब्दाभिधेयः सर्वदेवाद्यात्मना सर्वैरिज्यमानः सत्त्वोपहितो विष्णुरेवेत्याह ॥ ईश्वरोहिजगत्स्रष्टाप्रभुर्नारायणोहरिः ॥ सत्त्वात्मकोसौभग-वानिज्यतेसर्वकर्मसु ॥ १२ ॥ अथ वेदत्रयस्यापि शिवपरत्वं तत्तद्देवरूपेण शिवस्यैवारा-ध्यत्वं च स्थालीपुलाकन्यायेन दर्शयितुं तदीयाष्टमूर्त्यंतर्भूते भास्करे तथात्वं दर्शयन्दधी-चउवाच ॥ किंत्वयाभगवानेपसहस्रांशुर्नदृश्यते ॥ सर्वलोकैकसंहर्ताकालात्मापरमेश्वरः ॥ १३ ॥ यंगृणन्तीहविद्वांसोधार्मिकाब्रह्मवादिनः ॥ सोयंसाक्षतीव्ररोचिःकालाऽऽत्मा शाङ्करीतनुः ॥ १४ ॥ एषरुद्रोमहादेवःकपालीचघृणीहरः ॥ आदित्योभगवान्सूर्योनीलग्रीवोविलोहितः ॥ १५ ॥ संस्तूयतेसहस्रांशुःसामगाध्वर्युहोतृभिः ॥ पश्यैनंविश्वकर्माणंरुद्रमूर्तित्रयीमयम् ॥ १६ ॥ संस्तूयतइत्यत्र संश्रूयतइत्यपिपाठः ॥ अत्र सूर्येपि संहर्तृत्वादिकं वर्णितम् ॥ सामगाध्वर्युहोतृभिरिति ॥ सामगाः प्रसिद्धाः ॥ अध्वर्यवोयाजुषाः होता-रोबह्वृचाः ॥ तेन संपूर्णत्रय्यास्तत्रैव तात्पर्यं बोधितम् ॥ तैत्तिरीयाणां नारायणोपनिषदि "आदित्योवाएषएतन्मण्डलंतपतितत्रताऋचः" इत्याद्युक्त्वा "सैषात्रय्येवविद्यातपतीति-श्रावणात् ॥ तैत्तिरीयब्राह्मणे (काण्ड ३ प्रपाठक १२ अनु० ९) "ऋग्भिःपूर्वाह्णेदि-विदेवईयते ॥ यजुर्वेदेतिष्ठतिमध्येऽह्नः ॥ सामवेदेनास्तमयेमहीयते ॥ वेदैरशून्यैस्त्रिभि-रेतिसूर्यः ॥" इत्याम्नानाच ॥ अथात्र द्वादशाऽऽदित्याः समागताएते तु न शिवमूर्तयः ॥ एतदतिरिक्तश्च सूर्योनैवास्ति यस्तन्मूर्तित्वेन संभाव्येत ॥ तस्माच्च शिवस्य वेदगोचरत्व-मित्याशयेन । दक्षउवाच ॥ यएतेद्वादशादित्या आगतायज्ञभागिनः ॥ सर्वेसूर्याइतिज्ञेया नह्यन्योविद्यतेरविः ॥ १७ ॥ एवमुक्तेतुमुनयःसमायाताद्दिक्षवः ॥ बाढमित्यब्रुवन्दक्षंतत-स्साहाय्यकारिणः ॥ १८ ॥ तमसाविष्टमनसोनपश्यन्तेवृषध्वजम् ॥ सहस्रशोथशत-शोबहुशोभूयएवहि ॥ १९ ॥ द्वितीयचरणे नपश्यन्तिमहेश्वरमितिपाठान्तरम् ॥ श्लोकान्ते भूयएवतइत्यपि ॥ निन्दन्तोवैदिकान्मन्त्रान्सर्वभूतपतिंहरम् ॥ अपूजयन्दक्षवाक्यंमोहिता विष्णुमायया ॥२०॥ देवाश्चसर्वेभागार्थमागतावासवादयः ॥ नापश्यन्देवमीशानमृतेनारा-यणंहरिम् ॥२१॥ नारायणं विनाऽन्ये नापश्यन् नारायणस्तु सर्वात्माऽपश्यदेवेति भावः ॥ एवमवाच्यवेदार्थकथनं तत्राऽनुमतिं चालोक्य वेदगर्भोऽन्तरधादित्याह ॥ हिरण्यगर्भो भगवान्ब्रह्माब्रह्मविदांवरः ॥ पश्यतामेवसर्वेषांक्षणादन्तरधीयत ॥ २२ ॥ पश्यतः सर्वा-नमाद्यत्येत्यर्थः ॥ षष्ठीचानादरइतिषष्ठी ॥ अथ शिवमाहात्म्यप्रकाशनाय विष्णुना विधा-पितां यज्ञप्रवृत्तिमाह ॥ अन्तर्हितेभगवतिदक्षोनारायणंहरिम् ॥ रक्षकंजगतांदेवंजगाम-शरणंस्वयम् ॥ २३ ॥ प्रवर्तयामासचतंयज्ञंदक्षोथनिर्भयः ॥ रक्षकोभगवान्विष्णुःशरणा-गतरक्षकः ॥ २४ ॥ एतावता अत्राध्याये साक्षाद्वचस्यैव प्रकरणं लिङ्गं श्रुतिश्च उत्तरो-त्तरं बलिष्ठानि स्पष्टतराण्युपलभ्यन्ते ॥ नत्विह कलिभवमवावतारविशेषश्रीशङ्कराचा-

येकथायागन्धोप्यस्ति ॥ पातकस्य दण्डयोग्यतायाश्च सत्व शापबीजभूत दर्शयति ॥ पुन प्राहचतदक्षदधीचोभगवानृषि ॥ सम्प्रेक्ष्यर्षिगणान्देवान्सर्वान्वैरुद्रविद्विप ॥ २५ ॥ अपूज्यपूजनेचैवपूज्यानाचाप्यपूजने ॥ नर पापमवाप्नोतिमहद्वैनात्रसशय ॥ २६ ॥ असतात्रप्रहोयत्रसताचैवावमानना ॥ दण्डोदैवकृतस्तत्रसद्य पततिदारुग ॥ २७ ॥ ऋषिगणान्वृपध्वजमनन्यमानान्देवाश्च यज्ञभागार्थमागतान्वासवादीन्देवमीशानमपश्यत सर्वानपीश्वरविद्विप सम्यक् प्रेक्ष्य प्राह ॥ एतेन कलावीश्वरविद्विप शङ्कराचार्यद्वेपिणोभविष्यन्तीति व्याख्यानमनोरथोऽपास्त ॥ ईशानादर्शित्वादपूज्याना वासवादीना पूजने पूज्याना रुद्रादीनाम् ॥ असता तमसाऽऽनिष्टत्वाद्वैदिकमप्रनिन्दकानामृपीणाम् ॥ सता वास्तववेदार्थवादिनाम् ॥ दारुणोदण्ड पुरस्ताद्ध्वरविध्वसनरूप ॥ इत्थ दक्षे दण्डसभव प्रदर्श्य सदनुयायिनोब्राह्मणान् शशापेत्याह ॥ एवमुक्त्वासविप्रर्षि शशापेश्वरविद्विप ॥ समागतान्ब्राह्मणास्तान्दक्षसाहाय्यकारिण ॥ २८ ॥ अयोग्यस्यापि दक्षवचनस्य बाढमित्युक्त्या स्वीकारेण साहाय्यकारिणईश्वरविद्विप शशापेत्यनेनापि तात्कालिकशिवद्वेपशालिनामेव शापोद्देश्यत्व स्पष्ट बोधित नतु त्वदिष्टम् ॥ पूर्वश्लोकद्वय दक्षप्रत्युक्तमिद तु समागतान्ब्राह्मणा प्रत्युच्यते तेन (दक्षप्रतिदधीचेन) इति सहस्राक्षोक्ति प्रत्युक्ता ॥ सहेतुनिर्देश शापाकारमाह ॥ यस्माद्बहिष्कृतोवेदाद्भवद्भि परमेश्वर ॥ विनिन्दितोमहादेव शङ्करोलोकवन्दित ॥ २९ ॥ भविष्यन्तित्रयीबाह्या सर्वेपीश्वरविद्विप ॥ निन्दन्तीहैश्वरमार्गंकुशास्त्रासक्तचेतस ॥ ३० ॥ मिथ्याधीतसमाचारामिथ्याज्ञानप्रलापिन ॥ प्राप्यघोरकलियुगकलिजै परिपीडिता ॥३१॥ त्यक्त्वातपोवलकृत्स्नगच्छध्वनरकान्पुन ॥ भविष्यतिहृपीकेश स्वाश्रितोपिपराङ्मुख ॥३२॥ एवमुक्त्वाथविप्रर्षिर्विरराम तपोनिधि ॥ जगाममनसारुद्रमशेषाघविनाशम् ॥ ३३ ॥ परमेश्वर सर्वमूलभूतोपि भवद्भिर्यस्मात्र मघ्राभार्ययासार्धमित्यादिदक्षनान्यपूजनेन वेदाद्बहिष्कृत तथा सूर्यादिमूर्तिभि शकर सर्वेपा शुभकता सर्वलोकैर्वन्दितोऽपि महादेवो नग्न कपालीत्यादिवाक्यपूजनेन विनिन्दित ॥ निन्दन्तोवैदिकान्मन्त्रान्सर्वभूतपतिंहरमितिपूर्वमुक्तेश्च ॥ तस्माद्भवन्तएव त्रयीबाह्याभविष्यन्ति ॥ पूर्वश्लोकोक्तस्य भवच्छब्दस्यैवाऽत्र विभक्तिविपरिणामेनान्वयात्स मक्षवचनेपि भविष्यन्तीति प्रथमपुरुष ॥ भव च्छब्दान्वयमन्तरेण यस्मादिति हेतुहेतुमद्भावानुपपत्ते ॥ कतिपु चित्पुस्तकेपु भविष्यध्वत्रयीबाह्याइतिपाठ ॥ आत्मनेपद गच्छध्व नरकान्पुनरित्यत्राऽऽर्षम् ॥ अतोपिचैष्यत्राग्रे शाङ्करमतखण्डना त्रयीबाह्या भविष्यन्तीतिवचनाशयो नैव शक्यकल्पन ॥ त्रयीवाह्यश ब्दश्लोक्त चरकापालिकादिपरएव॥ भवेदवाह्येपुरपद्यत्वाद्युदाहृपूर्वकौर्मव चनसद्भावात् ॥ तथापाशुपतशास्त्रपमेवकुरसुव्रत ॥ कङ्कालशैवपापण्डमहाशैवादिभेदत ॥ अवलम्ब्यमतसम्यग्वेदबाह्यद्विजोत्तमा ॥ भस्मास्थिधारिण सर्वेभविष्यन्तिनसशय ॥ स्वापरवेनरक्ष्यन्तिसर्वदाक्षेपुतामसाइत्यादिभ्यो निर्दिष्टस्थलपाद्मादिवचनेभ्यश्च ॥ तथा इह यज्ञे सर्वपि ऋषयो देवाश्च ईश्वरविद्विप शिवद्वेपिण सन्तएश्वर मार्ग वैदिकाहुतिभि शिवयजनादिलक्षण निन्दति ॥ सर्वेप्वेवहविर्यज्ञेपुनभाग परिकल्पितइतिदक्षवाक्यस्यपूर्वोक्त तमसाऽनिष्टतया वृप

ध्वजस्यामानेन चाविद्यमानदोषारोपविषयं कुर्वन्ति ॥ अतोहृषीकेशः पराङ्मुखो भविष्यतीत्यग्रे वक्ष्यते ॥ अत्रहेतूननुवदति कुशास्त्रेत्यादिपदद्वयेन ॥ कुशास्त्राणि तामसानि पैद्बाह्यशास्त्राणीति दर्शितं प्राक् ॥ तदासक्तिमन्तरा मनसि तमआवेशा-योगात् ॥ पूर्वं तदाविष्टमनस्कताकथनेन निष्पद्यमानस्यैवायमनुवादः ॥ वस्तुतस्तु कुशास्तरि सर्वैर्व्येवहियन्देषिवत्यादिना कुत्सितशासनकर्तरि वक्ष्यमाणसर्कं चेतोयेषां तद्व्येव युक्ततरं भाति ॥ शास्त्राणामिह विशेषतः प्रसक्त्यभावात् ॥ तस्यैव साहाय्यकरणात् ॥ वैदिकमन्त्रान्सर्वभूतपतिं हर च निन्दित्वापि तच्छास्त्रस्यैव पूजनाच सिद्धमेवैतदनूद्यते ॥ चेतसइत्यत्र मानसाइति पाठान्तरम् ॥ यद्यपि तृन्तृचौ शंसिक्षदादिभ्य संज्ञायांचानिटाविर्त्यौणादिकसूत्रेण शासेः क्षदादित्वाच्छासिक्षदादिभ्यइ-तिशेखरोक्तपाठान्तराद्वा शासेस्तृचि संज्ञायामेव शास्तेतियुक्तं ॥ मुनीन्द्र-श्रोघनःशास्तेत्य-मरोक्तेः ॥ तथापि बुद्धसञ्ज्ञायामेवेति न शक्यं वक्तुम् ॥ मैत्रावरुणाद्यर्त्विग्विशेषपर्याये प्रशास्तृशब्दे इडभावानुपपत्तेः ॥ बाहुलकात् संज्ञायांचानिटाविति चकाराद्वा असंज्ञायामपि स्वीकारे तु नियामकपर्यायोपि साधुः ॥ अतएव शास्त्रासमंतभद्रेनाशासकेपुतरन्यवदिति विश्वमेदिन्यौ ॥ प्रकृतसूत्रमनोरमाबालबोधिन्यादिष्वप्यस्य कोशस्य प्रमाणत्वेनसङ्ग्रहा-च्छासकवाचित्वमप्यसन्दिग्धमेव ॥ चान्द्रे शासे त्रिचिशिष्टिरित्यत्र शास्तेतिप्रत्युदाहरता रत्नमतिना त्वनौणादिकतृचोपीडभावोव्याकरणान्तरसंमत इति दर्श्यते ॥ पुराणादिषु तु श्रीभागवतादिषु (स्कं० १ अ० २२ श्लो० २६) शास्ताचोत्पथगामिनाम् ॥ (अ० १७ श्लोक० ९) खलानामपिशास्तरि ॥ (स्कं० ५ अ० १० श्लोक० २६) शास्ताभिगोप्तानृपतिःप्रजानां ॥ (स्कं० ६ अ० ३ श्लोक० ४) कतिसंतीहशास्तारः ॥ (श्लोक० ५) शास्तारोदण्डधारिण इत्यादिष्वतेषु शास्तृशब्दस्य प्रचुरप्रयोगदर्शनात्पौ-राणिकपरिभाषयाप्यत्र तत्प्रयोगोनिर्बाधएव ॥ नन्वध्ययनसदाचाराभ्यां सपत्नानां कथं कुशास्त्रेषु कुशास्तरि वाऽऽसक्तिरित्यतआह ॥ मिथ्याधीतेति ॥ अधीत वेदादिकमध्ययनं वा ॥ नपुंसकेभावेक्तः ॥ समाचारः सन्ध्यावन्दनाद्यनुष्ठानं मिथ्या अधीतसमाचारौ येषां ते तथा ॥ अथवा मिथ्यैव अधीत समाचारोवेदवतोपदेशपरोग्रन्थोयैरित्येव मुख्यो-ऽर्थः ॥ अन्यथा सहस्रशोथशतशोबहुशोभूयएवहि ॥ निन्दन्तोवैदिकान्मन्त्रानित्यस्या-योगात् ॥ ननु ज्ञानिनामध्ययनानुष्ठानयोः समाचाराध्ययनस्य वा कथं वैयर्थ्यमितिचे-त्तत्राह ॥ मिथ्याज्ञानेति ॥ मम कपालीविदितोविश्वात्मानोपपद्यतइत्यादिदक्षवाक्यस्य वाढमितिस्वीकारात्पूजनाच वास्तवज्ञानिनां तमआवेशस्य मायया मोहस्य चायोगात् ॥ इहतु तमसाविष्टमनसइति मोहिताविष्णुमाययेतिचोक्तत्वात्तथेति भाव ॥ अतइद पदद्वयमपि सिद्धस्यैवार्थस्यानुवादकम् ॥ एवमनूद्य तत्फलं दर्शयितुं पुनः शपति ॥ प्राप्यघोरमिति ॥ अनूदितहेतूनामिहावरोहक्रमेण फलान्युच्यन्ते ॥ यस्मादेव तस्माद्धोर कलियुगं प्राप्य मिथ्याज्ञानप्रलापितेन दोषप्रलोपकृताधिकज्ञानाभावात्कलिजैर्दोषैर्मैथ-पानादिभिः परित. पीडिता सन्तोमिथ्याधीतसमाचारत्वादशेषं तपोबलं त्यक्त्वा तस्यागाल्कुशास्त्रेषु कुशासनकर्तरि वाऽऽसक्तमानसत्वाच नरकान्प्राप्नुत ॥ यस्माच

भवन्तः सर्वेपीश्वरविद्विषः सन्तऐश्वरं मार्गं निन्दन्ति तस्मादिदानीं स्वाश्रितःयज्ञरक्षार्थं स्वेन आत्मना आत्मीयेन दक्षेण वा आश्रितोपि हृषीकेशः पराङ्मुखो भविष्यति ॥ हरिहरयोरभेदेन हरद्वेषे हरिद्वेषस्य हरेज्यायामविद्यमानदोषारोपेण हरीज्यानिन्दनस्य च सिद्धेरिति भावः ॥ अयमपि शापएव ॥ स्वाभिन्नशिवद्वेषिषु भवत्सु प्रवृत्तं मच्छापं समर्थोपि सोन्यथा न करिष्यतीति निगर्वः ॥ हृषीकेशे पराङ्मुखे भवतामन्तःकरणं बाह्येन्द्रियाणि च सत्कर्मसु न प्रवर्तिष्यन्ते ॥ तद्वैमुख्ये सकलदुष्फलसंभवइति नातःपरं शप्तव्यमतो विरराभेति सूतआह ॥ एवमुक्त्वेति ॥ भविष्यतिहृषीकेशइति ॥ शापानुरोधादेव तस्मिन् यज्ञे विष्णोर्गरुडरूपेण पराङ्मुखीभावः स्वयमपि यज्ञस्यानिर्वहणं चाग्रेऽस्मिन्नेवाध्याये वर्ण्यते ॥ एवंचेह त्रयीबाह्यत्वं कलिजदोषपरिपीडितत्वं तपोबलत्यागो नरकप्राप्तिर्यज्ञरक्षार्थं प्रार्थितस्यापि विष्णोः पराङ्मुखत्वं चेति पञ्चैव दक्षयज्ञे शिवद्वेषादिकर्तृषु शापस्य विषयाः ॥ ईश्वरद्वेषादेस्तद्धेतुतयैवानुवादइति सिद्धम् ॥ तदेतत्सर्वमनुसन्धायोक्तं मूले ॥ तथा हि कूर्मपुराण इत्यादिना प्रलपितमपास्तमित्यन्तेन ॥ अत्र यः शिवद्वेष इति ॥ वेदाप्रतिपाद्यत्वादिकथनरूपः सः ॥ प्रकरणस्वारस्यात् ॥ तेन "कलिमलहतरिश्रौतधर्मवक्तरिचतस्मिन्नमभिरञ्जनम्" इति कल्पनमपास्तम् ॥ यच्छब्दोलिङ्गविपरिणामेन शिवनिन्दाशिवमार्गनिन्दयोरप्यन्वेति ॥ तत्सर्वमनूद्येति ॥ यस्माद्बहिष्कृतोवेदादित्यनेन शिवद्वेषं विनिन्दितोमहादेवइत्यनेन तन्निन्दां निन्दन्तीहैश्वरं मार्गमित्यनेनतद्यजनलक्षणमार्गनिन्दांचानूद्येत्यर्थः ॥ कुशास्त्रेत्यादि ॥ आदिपदं मिथ्याज्ञानप्रलापित्वसंग्राहकम् ॥ यच्छब्दनियन्त्रितप्रकृतशिवद्वेषादिपरामर्शिना तत्सर्वमितितच्छब्देन शिवोमोहनायावतीर्णइतिकथनशाङ्करमतखण्डनादेर्नेह संबंधगन्धोपीति द्योतितम् ॥ तदेवाहुः ॥ ननुतत्रशङ्करोक्तेति ॥ शङ्कराचार्यव्याख्यातश्रुत्यर्थस्येत्यर्थः ॥ इदमुपक्रमबलात्समर्थितम् उपसंहारबलाद्भूयःसमर्थ्यते ॥ तथाहि ॥ जगाममनसारुद्रमिति शापदानजन्यपापलोपनार्थं शापनिर्वहणार्थं च शिवं प्रत्येव मानसा गमनं ज्ञायते ॥ एतदग्रे चानुपदमेव ॥ एतस्मिन्नन्तरेदेवीमहादेवंमहेश्वरम् ॥ पतिंपशुपतिंदेवंज्ञात्वैतत्प्राहसर्वदृक ॥ ३४ ॥ एतद्दाधीचशापादि दक्षयज्ञवृत्तं ज्ञात्वा तद्वचननिर्वाहार्थं प्राहेत्यर्थ ॥ यतः सर्वदृक ॥ देव्युवाच ॥ दक्षोयज्ञेनयजते पितामेपूर्वजन्मनि ॥ विनिन्द्यभवतोभावमात्मानंचापिशङ्कर ॥ ३५ ॥ भवतो भावं वेदेषु सत्तां संहरणसमायं नग्नतयाऽवस्थानकपालधारणादि चेष्टां च विनिन्द्य तथा भवत आत्मानं विश्वात्मत्वाष्टमूर्तिरत्यादिगुणविशिष्टं विग्रहं च विनिन्द्येत्यर्थः ॥ देवामहर्षयश्चासंस्तत्रसाहाय्यकारिणः ॥ विनाशयाशुतंयज्ञंवरमेतंवृणोम्यहम ॥ ३६ ॥ तत्र पूर्वोक्तनिन्दापूर्वकयज्ञे ॥ एतेन महर्षिकृता शापहेतुभूता निन्दापि साक्षाच्छिवस्यैवेति निश्चीयते ॥ दण्डोदैवदृनइति दाधीचवचननिर्वाहार्थं विनाशयेति प्रार्थनम् ॥ एवंविज्ञापितोदेव्यादेवदेवःपरःप्रभु ॥ ससर्जसहसारुद्रंदक्षयज्ञजिघांसया ॥ ३७ ॥ एतेनाप्यसन्दिग्धं साक्षाच्छिवस्यैव प्रकरणम् ॥ ततः श्लोकद्वयेन सृष्टस्य स्वरूपमायुधानि च निरूप्योच्यते ॥ वीरभद्रइतिख्यातंदेव्यदेवमनन्वितम् ॥ सजातमात्रोदेवेशमुपतस्थेकृताञ्जलिः ॥ ४० ॥

तमाहदक्षस्यमखंविनाशयशिवोऽस्तुते ॥ विनिन्द्यमांसयजतेगङ्गाद्वारेगणेश्वर ॥ ४१ ॥
द्वितीयान्तानां ससर्जेति पूर्वेणान्वयः ॥ देवेशं शिवम् ॥ शिवोस्त्विति पुंस्त्वमार्षम् ॥
विनाशने हेतुर्विनिन्द्येति ॥ सः मां विनिन्द्ययजतइत्युक्तयापि पूर्वोक्तनिन्दादीनां
श्रीमहादेवविषयकत्वमेव दृढीभवति ॥ अग्रे ततोवन्धप्रमुक्तेनसिंहेनैवेनलीलया ॥
वीरभद्रेणदक्षस्यविनाशमगमत्क्रतुः ॥ ४२ ॥ मन्युनाचोमयासृष्टाभद्रकालीमहेश्वरी ॥
तयाचसार्धंवृषभंसमारुह्ययर्योगणः ॥ ४३ ॥ अत्र भद्रकालीसाहित्यकथनेन देवीशाप-
विनिर्दग्धाइति त्रिंशाध्यायस्थव्यासवचने देवीशादेवीशेन वा भद्रकालीपतिना वीर-
भद्रेण भयविनिर्दग्धाइत्यर्थः साधुः ॥ देवीशेन शिवेनैव वीरभद्रद्वारेति वा ॥ अग्रे
श्लोकचतुष्टयेनरोमजाख्यैरन्यैरुद्रगणैः सपत्नीकैः परिवारितस्य तस्य यज्ञदेशं प्रति सस-
मारंभं गमनं वर्णयित्वोच्यते ॥ उवाचसप्रियोरुद्रैर्वीरभद्रःसयाचिव ॥ वयंह्यनुचराः
सर्वेशर्वस्यामिततेजसः ॥ ४८ ॥ भागार्थेलिप्सयाप्राप्ताभागान्यच्छध्वमीप्सितान् ॥
अथचेत्कस्यचिदियंमायामुनिवरोत्तमाः ॥ ४९ ॥ भागोभवद्भ्योदेयस्तुनास्मभ्यमितिक-
थ्यताम् ॥ तंनूतमाज्ञापयतियोविनङ्क्ष्यामोवयंततः ॥ ५० ॥ सप्रियः भद्रकालीसहितः ॥
रुद्रैः सहेति शेषः ॥ स्वस्य सवर्गस्य शर्वानुचरत्वं प्रकाश्य यज्ञभागानां प्रार्थनेन
पूर्वमुक्ता ऐश्वरमार्गनिन्दा रुद्रभागप्रतिबन्धरूपैव नतु शङ्कराचार्यमतखण्डनरूपेत्यसन्दि-
ग्धमवगम्यते ॥ अथचेदित्यत्र इयं सगणरुद्रभागावरोधनरूपा यदि कस्यचिन्मायाकपटं
दंभोदर्पोवा स्यात्तदा भवद्भ्योरुद्रानुचरेभ्यस्तु भागोन देयइत्यस्मभ्यं कथ्यताम् ॥
तथाचेद्योऽस्मद्भागप्रतिषेधमाज्ञापयति तं निर्दिशत ॥ ततोवयं तं विनङ्क्ष्यामोविनाश-
यिष्यामः ॥ अन्तर्भावितण्यर्थः प्रयोगः ॥ चतुर्थचरणे वेत्स्यामोहिवयंतुतमिति पाठा-
न्तरम् ॥ तं शिवयजनस्य प्रतिषेद्धारं वेत्स्यामः कीदृक् समर्थः सइति परीक्षिष्यामहे ॥
ततः ॥ एवमुक्तागणेशेनप्रजापतिपुरःसराः ॥ देवाऊचुः ॥ प्रमाणंयोनजानीमोभागेम-
न्त्राइतिप्रभुम् ॥ ५१ ॥ प्रजापतिर्दक्षः ॥ मन्त्राः योयुष्माकं भागे प्रमाणं सन्तीति न
जानीमः ॥ यज्ञेषु रुद्रभागोमन्त्रप्रमितोनास्तीति भावः ॥ इति प्रभुं वीरभद्रमूचुरित्यर्थः ॥
ततः ॥ मन्त्राऊचु·सुरायूयंतमोपहतचेतसः येनाध्वरस्यराजानंपूजयेयुर्महेश्वरम् ॥ ५२ ॥
ईश्वरःसर्वभूतानांसर्वदेवतनुर्हरः ॥ पूज्यतेसर्वयज्ञेषुसर्वाभ्युदयसिद्धिदः ॥ ५३ ॥ एव-
मुक्तामहेशानमाययानष्टचेतसः ॥ नमेनिरेययुर्मन्त्रादेवान्मुक्त्वास्वमालयम् ॥ ५४ ॥
येनाऽध्वरस्येति ॥ ये यूयं अध्वरस्य राजानमपि महेश्वर न पूजयेयुः पूजयेत ॥ पूजयेयुरिति
पुरुषव्यत्ययआर्षं ॥ अन्यत्स्पष्टम् ॥ एवं साक्षान्मन्त्रैरुक्ताअपिदेवाभगवन्मायया
नष्टचेतस्त्वान्महेशानं तथात्वेन न मेनिरे ॥ ततोमन्त्रादेवान्मुक्त्वा स्वस्थानं ययुः ॥
एतेनापि साक्षाच्छिवे विद्यमाना अध्वरराजत्वसर्वभूतेश्वरत्वसर्वदेवाऽभिन्नत्वसर्वयज्ञ-
पूज्यत्वाद्योधर्मामन्त्रप्रतिपादिताअपि देवैर्न स्वीकृताइति वर्णनेन साक्षाच्छिवस्यैवो-
क्तविधैव निन्दा प्रकृतरुद्रबीजमिति फलति ॥ न त्वेतच्छङ्कराचार्यपरतयोपपद्यते
नापि निर्विशेषवादविवर्तवादादिखण्डनमिह यद्बीजं प्रतीयते ॥ अग्रे च ॥ तत सरुद्रो
भगवान्सभार्यःसगणेश्वरः ॥ स्पृशन् कराभ्यांविप्रर्षिं दधीचंप्राहदेवहा ॥ ५५ ॥ मन्त्राः

प्रमाणंनकृतायुष्माभिर्ब्रलदर्पितैः ॥ यस्माद्ग्रसह्यतस्माद्वोनाशयाम्यद्यगर्वितान् ॥ ५६ ॥ इत्युक्त्वायज्ञशालांतांददाहगणपुङ्गवः ॥ गणेश्वराश्चसंक्रुद्धायूपानुत्पाट्यचिक्षिपुः ॥ ५७ ॥ वीरभद्रोपिदीप्तात्माशक्रस्यैवोद्यतंकरम् ॥ व्यष्टंभयददीनात्मातथान्येषांदिवौकसाम् ॥५८॥ इत्यादिनामुनीनपिमुनीश्वराः (६१) इत्यन्तेनयज्ञभङ्गोवर्णितः ॥ अत्र वज्रस्तम्भनस्य वर्णनेन देवीशापविनिर्दग्धाइतित्रिंशाध्यायवाक्यस्य अपवि निर्वज्रे यथास्यात्तथेत्यर्थान्तरमपि निर्बाधमेव ॥ ततः ॥ भविष्यतिहृषीकेशइतिशापस्य फलं प्रदर्श्यते ॥ तथाविष्णुसगरुडंसमायांतंमहाबलः ॥ विव्याधनिशितैर्बाणैःस्तम्भयित्वासुदर्शनम् ॥ ६२ ॥ समालोक्यमहाबाहुरागत्यगरुडोगणम् ॥ जघानपक्षैःसहसाननादांबुनिधिर्यथा ॥ ६३ ॥ ततः सहस्रशोरुद्रःससर्जगरुडान्स्वयम् वैनतेयादभ्यधिकान्गरुडंतंप्रदुद्रुवुः ॥ ६४ ॥ तान्दृष्ट्वागरुडोधीमानपायन्महाजवः ॥ विसृज्यमाधवंवेगात्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ६५ ॥ अन्तर्हितेवैनतेयेभगवान्पद्मसंभवः ॥ आगत्यवारयामासवीरभद्रंचकेशवम् ॥ ६६ ॥ अत्र सुदर्शनस्तंभनं विष्णुनापि यज्ञरक्षाया अनिर्वाहश्च निरूपितः ॥ तदेतत्सर्वं विष्णोः सामर्थ्याभावमूलकमिति नहि केनापि निर्मत्सरेण शक्यं वक्तुम् ॥ किंतु भेदबुद्धेः फलं दर्शयितुं शापं सार्थकयितुं च हरेरेतत्पाराङ्मुख्यमेव ॥ अत एव गरुडरूपेणापि पराङ्मुखतया गमनम् ॥ अन्यथा वैनतेयश्चपक्षिणामितिगीतावाक्याद्भगवद्रूपस्य तस्य तथा पाराङ्मुख्यं न संगच्छेत ॥ अतएव तदद्भुतमिवाभवदिति तादृशवृत्तान्तस्याद्भुतत्वमुच्यते ॥ वस्तुतस्तु शापं सफलयितुं भगवतैव तथा कृतमतोनाद्भुतमिति ज्ञापनायेवशब्दः ॥ धीमानिति गमनस्य बुद्धिपूर्वकत्वज्ञापनार्थम् ॥ देवैर्मन्त्राणां तिरस्करणाच्छन्दोमयगरुडरूपेणैव पराङ्मुखतया गमनम् ॥ स्वयं स्वनिर्वहणरूपं पराङ्मुखत्वमवलम्बितम् ॥ स्वातन्त्र्यबोधनायैव अन्तर्हितेवैनतेयइतिस्वेच्छयाऽन्तर्धानं वर्ण्यते ॥ अथ भगवतएव स्वाभिन्नशिवमाहात्म्यं प्रचिकाशयिषतोमायया देवादीनां व्यामोहादिदमभूदतः शिवस्य तत्रागमनं विष्णुमायारूपायाउमायाविशेषतः स्तवनं ततः क्लेशोपशमनं च प्रतिपाद्यते प्रसादयामासेत्यादिना ॥ तस्याविष्णुमायारूपत्वं तु यादेवीसर्वभूतेषुविष्णुमायेतिशब्दितेतिसप्तशतीवाक्यात् विष्णोर्मायाभगवतीययासंमोहितंजगत् ॥ आदिष्टाप्रभुणांशेनकार्यार्थेसंभविष्यतीति भागवतवाक्याच ॥ श्लोकास्तु प्रसादयामासचतंगौरवात्परमेष्ठिनः ॥ संस्तूयभगवानीशंशंभुस्तत्रागमत्स्वयम् ॥ ६७ ॥ वीक्ष्यदेवाधिदेवंतमुमांसर्वगणैर्वृताम् ॥ तुष्टावभगवान्ब्रह्मादक्षःसर्वेदिवौकसः ॥ ६८ ॥ विशेषात्पार्वतींदेवीं शङ्करार्द्धशरीरिणीम् ॥ स्तोत्रैर्नानाविधैर्दक्षःप्रणम्यचकृताञ्जलिः ॥ ६९ ॥ ततोभगवतीदेवीमहसन्तीमहेश्वरम् ॥ प्रसन्नमनसारुद्रंवचःप्राहघृणानिधिः ॥ ७० ॥ त्वमेवजगतःस्रष्टाशासितावैवरक्षिता ॥ अनुग्राह्योभगवताद्क्षश्चापिदिवौकसः ॥ ७१ ॥ ततःप्रहस्यन् भगवान्कपर्दीनीललोहितः ॥ उवाचप्रणतान्देवान्प्राचेतसमथोहरः ॥ ७२ ॥ गच्छध्वं देवताःसर्वाःप्रसन्नोभवतामहम् ॥ संपूज्यःसर्वयज्ञेषुनिन्द्योहंविशेषतः ॥ ७३ ॥ त्वंचापिशृणुमेदक्षरचनंसर्वरक्षणम् ॥ त्यक्त्वालोकैषणामेतांमद्भक्तोभवयत्नतः ॥ ७४ ॥ भविष्यसिगणेशानःकल्पान्तेनुमहान्मम ॥ तावत्तिष्ठममादेशात्स्वाधिकारेषुनिर्वृतः ॥ ७५ ॥

एवमुक्त्वातुभगवान्सपत्नीकःसहानुगः ॥ अदर्शनमनुप्राप्तोदक्षस्यामिततेजसः ॥ ७६ ॥ अत्रापि संपूज्यःसर्वयज्ञेपुनर्निन्द्योहमित्युक्त्या यज्ञभागराहित्यकथनलक्षणनिन्दायास्त्यागः सर्वयज्ञेष्वाहुतिभिः सत्करणं चेत्येव प्रसादबीजमवगम्यते ॥ न तु विवर्तवादादिरूपमत- विशेषस्वीकरणम् ॥ यच्च यज्ञस्यारक्षणं तच्छापानुरोधेन हरेः पराङ्मुख्यादेव ननु सामर्थ्याभावादिति ज्ञापयितुम् ॥ हरिहरयोरभेदोभगवतः प्रचिकाशयिषितं शिवमाहात्म्यं च ब्रह्ममुखेन प्रकाश्यते ॥ अन्तर्हितेमहादेवेशङ्करेपद्मसंभवः ॥ व्याजहारस्वयंदक्षमशेषजग- तोहितम् ॥ ७७ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ किंत्वयंभवतोमोहःप्रसन्नेवृषभध्वजे ॥ यदाचस्वयंदे- वःपालयेत्त्वामतंद्रितः ॥ ७८ ॥ सर्वेषामेवभूतानांसवीजंपरमागतिः स्तूयतेवैदिकैर्मन्त्रैर्दे- वदेवोमहेश्वरः ॥ ७९ ॥ तमर्चयन्तियेरुद्रंस्वात्मन्यात्मसनातनम् ॥ चेतसाभावयुक्तेनतेयान्- तिपरमंपदम् ॥ ८० ॥ तस्मादनादिमध्यान्तंविज्ञायपरमेश्वरम् ॥ मनसाकर्मणावाचासमा- राधययत्नतः ॥ ८१ ॥ यत्नात्परिहरेशस्यनिन्दांस्वात्मविनाशिनीम् ॥ भवन्तिसर्वदोषाय निन्दकस्यक्रियाहिताः ॥ ८२ ॥ यस्तुचैषमहायोगीरक्षकोविष्णुरव्ययः ॥ सदेवोभगवान्रु- द्रोमहादेवोनसंशयः ॥ ८३ ॥ मन्यन्तेयेजगद्योनिंविभिन्नंविष्णुमीश्वरात् ॥ मोहादवेद- निष्ठत्वात्तेयान्तिनरकंनराः ॥ ८४ ॥ वेदानुवर्तिनोरुद्रंदेवंनारायणंतथा ॥ एकीभावेनप- श्यन्तिमुक्तिभाजोभवन्तिते ॥ ८५ ॥ योविष्णुःसस्वयंरुद्रोयोरुद्रःसजनार्दनः ॥ इतिम- त्वाभजेद्देवंसयातिपरमांगतिम् ॥ ८६ ॥ सृजत्येषजगत्सर्वंविष्णुस्तत्स्यमहेश्वरः ॥ इत्थंजग- त्सर्वमिदंजगन्नारायणोद्भवम् ॥ ८७ ॥ तस्मात्त्यक्त्वाहरौनिन्दांहरेचापिसमाहितः ॥ समाश्रयमहादेवंशरण्यंब्रह्मवादिनाम् ॥ ८८ ॥ उपश्रुत्याथवचनंविरचस्यप्रजापतिः ॥ जगामशरणंदेवंगोपतिंकृत्तिवाससमिति ॥ ८९ ॥ एतावतामाक्षाच्छिवस्यैवेदं प्रकरणं ननु तदवतारपरिमाङ्गिशेषवृत्तस्यात्र संबन्धगन्धोपीत्युपसंहारबलादप्यसन्दिग्धं सिद्धम् ॥ अग्रे चानुपदं येन्येशापाग्निनिर्दग्धादधीचस्यमहर्षयः ॥ द्विपन्तोमोहितादेवंसंबभूवुः कलिष्वथ ॥ ९० ॥ त्यक्त्वातपोबलंकृत्स्नंविप्रागांकुलसंभवाः ॥ पूर्वसंस्कारमाहात्म्याद्ब्रह्म- णोवचनादिह ॥ ९१ ॥ मुक्तशापास्ततःसर्वेकल्पान्तेरौरवादिषु ॥ निपात्यमानाःकालेनसं- प्राप्यादित्यवर्चसम् ॥ ९२ ॥ ब्रह्माणंजगतामीशमनुज्ञाताःस्वयंभुवा ॥ समाराध्यतपोयो- गादीशानंत्रिदशाधिपम् ॥ ९३ ॥ संबभूवुर्यथापूर्वंशङ्करस्यप्रसादतः ॥ इतिशप्तानां मुनी- नामनिक्रान्तकलियुगेषु जन्मादिकं शापमुक्तिं च वर्णयित्वाऽध्यायउपसंहृतः ॥ एतद्वि- षये मूलेऽग्रे किंचिद्वक्ष्यते तत्रैव विशेषं दर्शयिष्यामः ॥

यदि शप्ताः कीदृशा इति कस्यचिज्जिज्ञासा स्यादित्थंभूताः शप्ता ज्ञेया इत्युत्तरं वा भवेत्तदा लक्षणपरत्वं तादृशप्रकरणस्य स्यात् ॥ तस्माल्लक्षणपरत्वं तादृशानां वर्णयन् प्रातारकएवेत्यवधेयम् ॥ स्वक- पोलकल्पनयापि तेषां लक्षणत्वं न संभवति ॥ अतिव्याप्त्यादिदोष- ग्रस्तत्वादित्युच्यते ॥ लक्षणचतुष्टयं तु पूर्वं निरस्तम् ॥

प्रकृतसन्दर्भस्य लक्षणपरत्वं वारयितुं स्पष्टं युक्त्यन्तरमाहुः ॥ यदिशप्ताइत्यादि ॥ तादृशानामिति ॥ उक्तरीतिकार्थान्तरपरवचनानाम् ॥ प्रतारकएवेति ॥ मोहय-

न्तिजनान्सर्वानिति कौर्मवाक्यार्थानुगमात्सएव तथेत्यर्थः ॥ एवं चतुर्थलक्षणदूषणे प्रसङ्गात्पञ्चमषष्ठसप्तमलक्षणान्यपि निरस्तानि ॥ पुनः प्रत्येकं तानि निराकरिष्यन्तः सहस्रासे (एवंमिथ्याधीतसमाचारत्वमपिशङ्करानभिमताधीतसमाचारत्वं) इत्युक्तं पञ्चमलक्षणं दूषयन्ति ॥ पञ्चमलक्षणमित्यादिनाऽव्यत्यतिव्याप्तिरित्यन्तेन ॥

पञ्चमलक्षणं मिथ्याधीतसामाचारत्वं ॥ तदपि न संभवति ॥ तत्र मिथ्यैव अधीतः समाचारोयैरितिविग्रहः ॥ तद्भावस्तत्त्वम् ॥ मिथ्या शब्दोभवन्मतेऽनिर्वचनीयवचनः ॥ अतएव भवदीयैर्मिथ्यात्वंसदसत्वानधिकरणत्वमनिर्वचनीयत्वम् ॥ तद्धि किमसत्वविशिष्टसत्वाभावः ॥ उतसत्वात्यन्ताभावासत्वात्यन्ताभावरूपं धर्मद्वयं ॥ सत्वात्यन्ताभाववत्वे सत्यसत्वात्यन्ताभावरूपं विशिष्टं वेति विकल्पत्रयमुद्भाव्य तच्च सिद्धसाधनसाध्यवैकल्यादिदोषैर्दूषयित्वा मैवमित्यादिना सत्वात्यन्ताभावासत्वात्यन्ताभावरूपधर्मद्वयएव निर्भरः कृतः ॥ एवंचसाद्दशार्थं त्यक्त्वा शङ्करानभिमतेत्यर्थं कुर्वतोऽपसिद्धान्तः ॥ समाचारोवेदव्रतोपदेशपरोग्रन्थः॥ अतएव श्रीशङ्कराचार्यैः स्वाध्यायस्य तथात्वेनहिसमाचारेधिकाराच्चसववच्चतन्नियमइतिसूत्रे "स्वाध्यायस्यैपधर्मोनविद्यायाः॥ कथमिदमवगम्यते यतस्तथात्वेनस्वाध्यायधर्मत्वेनसमाचारे वेदव्रतोपदेशपरे ग्रन्थआथर्वणिका इदमपि वेदव्रतत्वेनसमाप्यातमितिसमामनन्ति" इत्युक्तं ॥ तत्रच शङ्करानभिमतत्वं दुरुपपादम् ॥ सर्वस्यैव वेदव्रतोपदेशपरस्य ग्रन्थस्य शङ्कराभिमतत्वात् ॥ तदर्थावर्णनमात्रेणैव तदनभिमतत्वं चेच्छङ्कराऽवर्णितार्थकवेदव्रतग्रन्थाद्यध्ययनकर्तृषु दधीचादिष्वतिव्याप्तिः॥ दधीचोक्तिस्तु नशङ्कराभिमतसमाचाराभिप्रायेण किंतु यतोभवद्भिरीश्वरस्य निन्दा कृता अतोभवतां समाचाराध्ययनादिकं मिथ्या वृथैवेत्युपालम्भः ॥ यथा कश्चिद्धर्माचरणशीलः कुत्सितं कर्म कुर्याच्चेत्तदा तमन्यउपालभेत तव धर्माचरणं वृथैवेति तथेयमुक्तिः ॥ यदिच सम्यगाचारः समाचारोयथार्थआचारइतियावत् ॥ धनार्जनादिरूपोनृपसेवादिरूपोगृहस्थाश्रमिणां विहितइत्युच्यते तदातु तत्तत्प्रतिपादकस्मृत्यध्ययनमपि तेषामेव शङ्कराभिमतं नतु संन्यासिनाम् तेषां सर्वसंन्यासस्यैवाभिमतत्वात् ॥ तथाच धनार्जनराजसेवादिपरे त्वव्यतिव्याप्तिः ॥

अनिर्वचनीयवचनइति ॥ "मिथ्याशब्दोऽनिर्वचनीयतावचनः" इतिपञ्चपादिकादिषु कथनादित्यर्थः ॥ भवदीयैरिति ॥ अद्वैतसिद्धिकारादिभिः ॥ अस्य कृतइत्युत्तरेणान्वयः ॥ तद्धि ॥ सदसत्वानधिकरणत्वं हि ॥ असत्वविशिष्टेति ॥ वैशिष्ट्यं सत्वाभावस्य वा विशेषणम् ॥ अयं प्रथमः कल्पः ॥ धर्मद्वयमिति द्वितीयः ॥ विशि-

ष्टमिति तृतीयः ॥ तच्च ॥ विकल्पत्रयम् ॥ दूषयित्वेति ॥ मद्वैतसिद्धौ प्रथमपरिच्छेदारंभएव विप्रतिपत्तिप्रतिपादनोत्तरं "विमतं मिथ्याद‍ृश्यत्वात् जडत्वात्परिच्छिन्नत्वात् शुक्तिरूप्यवत्" इति प्राचां प्रयोगानुपन्यस्य ननु किमिदं मिथ्यात्वं साध्यत इत्यादिना विकल्पत्रयमुद्भाव्य "नाद्यः ॥ सत्वमात्राधारे जगत्यसत्वविशिष्टसत्वानभ्युपगमाद्विशिष्टाभावसाधने सिद्धसाधनात् ॥ न द्वितीयः ॥ सत्वासत्वयोरेकाभावेऽपरसत्वावश्यकत्वेन व्याघातात् ॥ निर्धर्मकब्रह्मवदस्य सत्वराहित्येपि सद्रूपेणामिथ्यात्वोपपत्त्यार्थान्तराच्च ॥ शुक्तिरूप्ये बाध्यत्वरूपसत्वव्यतिरेकस्यैव बाध्यत्वरूपासत्वस्य व्यतिरेकासिद्ध्यासाध्यवैकल्याच्च ॥ अत एव न तृतीयः ॥ पूर्ववद्व्याघातादर्थान्तरात् साध्यवैकल्याच्च" इति दूषयित्वेत्यर्थः ॥ नैवमिति ॥ "नैवम् ॥ सत्वात्यन्ताभावासत्वात्यन्ताभावरूपधर्मद्वयविवक्षायां दोषाभावात्" इत्यादिना व्याहत्यादिकं परिहृत्य मिथ्याशब्दस्य तादृशार्थकत्वे निर्भरः कृत इत्यर्थः ॥ तथा च मिथ्याशब्दस्य शाङ्करानभिमतार्थकत्वमेव शङ्कराऽनभिमतमिति भावः ॥ अत्रेदं बोध्यम् ॥ मिथ्याधीतसमाचारा इत्यत्र किं मिथ्या अधीतं वेदादिकं समाचारोऽनुष्ठानं च येषामित्यर्थं आहोस्विद्धात्वर्थप्रत्ययान्तसाहचर्येण भावार्थकक्तस्वीकरणादधीतमध्ययनमिति उताहो पूर्वोक्तः ॥ नाद्यौ ॥ वेदादेस्तदध्ययनस्य सन्ध्यावन्दनाद्यनुष्ठानस्य च शङ्कराऽनभिमतत्वाऽभावात् ॥ न चवैष्णवग्रन्थतदाचरणे एवाऽत्राऽधीतसमाचारौ कल्प्यौ ॥ मानाभावात्कपोलकल्पनामात्रस्याऽनुपादेयत्वात् ॥ वैष्णवानां सिद्धान्ताचरणयोर्वेदादिमूलकताया उपपादयिष्यमाणत्वाच्च ॥ तदध्ययनं तु त्वयापि कृतमतस्त्वय्यतिव्याप्तिः ॥ समाचाराभावाददोषइति चेत् वैष्णवानां भगवत्सेवाद्याचरणं वेदादिप्रमितं मनुषे न वा ॥ आद्ये शाङ्कराभिमतत्वं स्वीकुरु ॥ द्वितीये त्वद्बुद्ध्या पापरूपे समाचारशब्दोऽशक्यः प्रयोक्तुम् ॥ पातञ्जलाद्यनुयायिषु चातिव्याप्तिः ॥ "एतेन योगः प्रत्युक्त" इत्यादिस्थलेयोगस्य शाङ्कराऽऽचार्यैः प्रत्युक्तत्वात् ॥ नहि सकले जगति शस्यता सुवचा ॥ एतेनैव पातञ्जलादिसूत्रव्याख्यातृषु वैष्णवाचारप्रतिपादकेषु भगवन्मन्त्रग्रहणाऽऽद्याचारवत्तया पुराणादौ प्रसिद्धेषु व्याससनारदादिष्वतिव्याप्तिरवधेया ॥ वस्तुतस्तु समाचारशब्दस्य तथा व्याख्यानमेव शाङ्करानभिमतमतस्तृतीयएव विग्रहआदर्तव्यइत्याशयेनाहुः ॥ **समाचारइत्यादि** ॥ **शङ्कराचार्यैरिति** ॥ उक्तमित्यग्रिमेणाऽन्वयः ॥ स्वाध्यायस्यैषइत्यादिः समामनन्तीत्यन्तः साधनाध्याये गुणोपसंहारपादे (सूत्र ३) स्वाध्यायस्येतिसूत्रस्य शङ्करभाष्यस्योग्रन्थः ॥

वादिनि शाङ्करानभिमताधीतसमाचारत्वं स्पष्टयितुं शङ्कराचार्याणामेव निर्देश ॥ वस्तुतस्तु रामानुजानां श्रीभाष्ये भास्कराचार्याणां भेदाभेदभाष्ये श्रीकण्ठशैवभाष्ये भिक्षोरविभागाद्वैतभाष्ये तत्तदनुयायिवृत्तिषु च सएव समाचारशब्दार्थः ॥ यद्यप्यानन्दतीर्थभाष्ये मध्वभाष्यतत्त्वप्रकाशिकायां च सम्यगाचारइत्यर्थोपि दृश्यते तथापि तत्राऽनभिमतमेवेति किं तेन ते ॥ तथा च कौर्मवाक्ये सम्यगाचारः समाचारइति योगेन समाचारशब्दोऽनुष्ठानपरोभवता न शक्योव्याख्यातुम् ॥ अत्रत्ये ग्रन्थविशेषे तस्य रूढेर्योगरूढेर्वा सत्वात् ॥ योगाद्रूढिर्बलीयसीति सिद्धान्तात् ॥ अन्यथा सूत्रेऽपि सोऽर्थोमाभूत ॥

तत्रचेति ॥ समाचारग्रन्थे ॥ तदर्थेत्यादि ॥ समाचारग्रन्थार्थस्य ॥ तदनभीति ॥ शङ्कराऽऽचार्याऽनभिमतत्वम् ॥ वेदग्रतग्रन्थादीत्यादिपदेन द्वादशोपनिषदतिरिक्तसकलवेदभागस्य सग्रहः ॥ शङ्कराचार्यैरीशावास्यादिदशोपनिषदां श्वेताश्वतरनृसिंहतापनीययोश्चेति द्वादशानामेव व्याख्यातत्वात् ॥ तथाच तत्तच्छाखाध्यायिषु सर्वैर्वैदिकेष्वतिप्रसङ्गः ॥ वेदप्रामाण्यवादिनां तेषां वैदिकभागोनानभिमतइति चेदाथर्वणानां समाचारेपि तुल्यम् ॥ एवंचाऽसंभवोलक्षणदोषः ॥ अथ श्लोकं पाठः श्लोकं स्पष्टइत्यादिवदधीतेतिकृदन्तस्यैकदेशेऽपि धात्वर्थे मिथ्याशब्दान्वयं स्वीकुर्यात्तदाप्यसंभवस्तदवस्थः ॥ तदध्ययने तदनभिमतत्वाभावात् ॥ अध्ययने तदनभिमतत्वं नाम तदनभिमतेतिकर्तव्यताकत्वमिति चेत् क तैस्तदध्ययनेतिकर्तव्यता निरणायीति दर्शय ॥ अथ कौर्मवास्यस्य वाम्नार्थमाहुः ॥ दधीचोक्तिस्त्विति ॥ अतोवैदिकमन्वादिनिन्दाऽनुमितसमाचाराध्ययनवैयर्थ्यानुवादाभिप्रायमेव मिथ्याऽधीतसमाचारइति संबोधनमिति भावः ॥ समाचारे शिरोव्रतस्याऽप्याम्नातत्वात्तस्य च रुद्रदेवताकतायाः कैश्चिदभ्युपगमादैश्वरमार्गं निन्दतां भवतां समाचाराऽध्ययनं वृथैवेति ससंबोधनाभिसन्धिः ॥ त्वया त्वाऽऽथर्वणभागप्रसिद्धस्य शिरोव्रतस्य भस्मोद्धलनरूपत्वमेवाऽभ्युपगतं स्वकृतशैवसुधाकरे द्वितीयकिरणे ॥ अतोऽत्र संतोष्टव्यम् ॥ वस्तुतस्तत्रत्यत्वदुक्तेरयुक्तता तु सत्सिद्धान्तमार्तण्डादौ मया प्रपञ्चितेति कृतं प्रासङ्गिकेन ॥ प्रस्तावनोक्तं छत्रचामरादि धनार्जनराजसेवादिकं स्मारयन्तोवादिन्येव लक्षणाऽतिप्रसक्तिं वक्तुमाहु. ॥ यदि चेत्यादि ॥ स्मृत्यऽध्ययनमपीति ॥ नच तत्प्रतिपादकस्मृत्यभाव. शङ्क्यः ॥ (अ० १ गृहस्थप्रकरणे श्लोक २) राजाऽन्तेवासियाज्येभ्य सीदद्भिरिच्छेद्धनंक्षुधेति याज्ञवल्क्यादिभिर्गृहस्थधर्मेषु तस्य स्मरणात् ॥ तेषामेवेति ॥ गृहस्थानामेव ॥ शेषे षष्ठी ॥ अथ सहस्राक्षे (मिथ्याज्ञानप्रलापित्वमपि शिवाऽनभिमतज्ञानप्रलापित्वमेव) इत्युक्तं षष्ठ लक्षणं दूषयन्ति ॥ मिथ्याज्ञानप्रलापित्वंशतानांषष्ठंलक्षणमित्यादिना दुर्वारैवेत्यन्तेन ॥ लक्षणाभासएवेति ॥

मिथ्याज्ञानप्रलापित्वं शतानां षष्ठं लक्षणमुक्तं तदपि लक्षणाभासएव ॥ दोषदुष्टत्वात् ॥ कथमितिचेच्छृणु ॥ मिथ्यापदस्य शङ्करानभिमतपरत्वं वर्णयतस्तव पूर्वोक्तयुक्त्याः निगृहीतत्वसंपादकत्वेनेत्यवेहि ॥ अन्येपि दोषायैर्दुष्टत्वं लक्षणस्य तेष्युच्यन्ते ॥ शङ्करानभिमतस्य प्रमाणादिषोडशपदार्थतत्त्वज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वेन प्रतिपादके गौतमेतिव्याप्तिः ॥ नहि शशाङ्क गौतमेनोर्व्यामिति वदतस्तव गौतमस्यापि विप्रशस्तत्वमभिमतम् ॥ गौतमेनेति तृतीयया तस्य कर्तृत्वावगमात् ॥ किंच स्वस्वामिशक्त्योः स्वरूपोपलब्धिहेतुः संयोगइति योगसूत्रस्य भाष्ये "पुरुषः स्वामीदृश्येनस्वेनदर्शनार्थसंयुक्तः तस्मात्संयोगाद्दृश्यस्योपलब्धिर्योसभोगः यातु द्रष्टुःस्वरूपोपलब्धिःसोपवर्ग" इत्यादिना शङ्करानभिमततादृशज्ञानप्रतिपादकेषु व्यासेष्वतिव्याप्तिश्च ॥ एवं धर्मविशेषप्रसूताद्द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायानांपदा-

र्थानां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसमित्यादिना पदार्थतत्त्वज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वं वदति कणभुज्यतिव्याप्तिः ॥ किंच तत्तदुक्तज्ञानाध्येतरि तत्तज्ज्ञानमलापिनि त्वय्यपतिव्याप्तिर्दुर्वारैव ॥

घनजपाः पुंसीत्याभासशब्दस्य क्लीबविशेषणत्वेऽपि पुंस्त्वाऽनपायः ॥ अयं भावः ॥ पूर्वत्र शङ्करशब्दस्याऽत्र शिवशब्दस्य च प्रयोगेण शब्दभेदात् "सोमेनयजेत ॥ दाक्षिणानिजुहोति ॥ हिरण्यमात्रेयायददाति" इत्यादिवद्वस्तुभेदमभिप्रेत्य साक्षाच्छिवोऽत्र विवक्ष्यत उत शङ्कराऽऽचार्यएव ॥ आद्येऽस्माभिरुच्यमानं ज्ञानं न शिवाऽनभिमतम् ॥ चतुर्षु वैष्णवसंप्रदायेष्वास्माकीनसंप्रदायस्य शिवप्रवर्तितत्वात् ॥ श्रीब्रह्मरुद्रसनकवैष्णवाःक्षितिपावना इति वक्ष्यमाणपाद्मादिवचनेभ्यः ॥ द्वितीयस्मिन्नभयत्र मिथ्याशब्दस्य स्वदुक्तार्थकत्वं मानाऽभावादनास्थेयं पूर्वापरतदध्यायसंदर्भविरोधाद्बाधितं च तथाप्यभ्युपेत्य दूषयन्ति ॥ पूर्वोक्तयुक्त्याइत्यादि ॥ अपसिद्धान्तइतिपूर्वोक्तयुक्त्या ॥ निगृहीतत्वेति ॥ अपसिद्धान्तस्यापि निग्रहस्थानत्वादिति भावः ॥ अतएव गौतमपञ्चलक्षण्यां (अ० ५ आह्निक २ सूत्र १) "प्रतिज्ञाहानिःप्रतिज्ञान्तरंप्रतिज्ञाविरोधःप्रतिज्ञान्यासोहेत्वन्तरमर्थान्तरंनिरर्थकमविज्ञातार्थमपार्थकमप्राप्तकालं न्यूनमधिकंपुनरुक्तमननुभाषणमज्ञानमप्रतिभाविक्षेपोमतानुज्ञापर्यनुयोज्योपेक्षणंनिरनुयोज्यानुयोगोऽपसिद्धान्तोहेत्वाभासाश्चनिग्रहस्थानानि" इति द्वाविंशतिनिग्रहस्थानेष्वपसिद्धान्तमपि तत्त्वेन गणयित्वा (सू० २४) "सिद्धान्तमभ्युपेत्यानियमात्कथाप्रसङ्गोऽपसिद्धान्तः" इति सलक्षितः ॥ प्रमाणादीति ॥ गौतमसूत्रेषु हि (अ० १ आ० १ सू० १) "प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्ताऽवयवतर्कनिर्णयवादजल्पवितण्डाहेत्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्थानानांतत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाऽधिगमः" इति षोडशपदार्थतत्त्वज्ञानान्मोक्षाऽधिगमं प्रतिज्ञाय कथं तेषां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसमित्याकाङ्क्षायां तेन मिथ्याज्ञानस्य नाशात्तन्नाशेन दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषाणामवरोहक्रमेण नाशाच्च तन्निःश्रेयसं (सूत्र २) "दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापायेतदनन्तरापायादपवर्गः" इति सूत्रयित्वा तेषां तत्त्वज्ञानसंपादनाय (सूत्र ३) "प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाःप्रमाणानि" इत्यादिभिरेकोनचत्वारिंशता सूत्रैः प्रथमसूत्रोद्दिष्टपदार्थेषु निर्णयान्तान्नव पदार्थान्प्रथमाऽध्यायस्य प्रथमाह्निके लक्षयित्वा द्वितीयाह्निके वादादीन्सप्तपदार्थान् विंशत्यासूत्रैर्लक्षयित्वा (अ० २ आ० १ सू० १) "समानानेकधर्मोऽध्यवसायादन्यतरधर्माऽध्यवसायाद्वानसंशयः" इत्यादिना (अ० ५ आ० २ सू० २५) "हेत्वाभासाश्चयथोक्ताः" इत्यन्तेनाऽध्यायचतुष्टयेन तएवपदार्थाः सप्रपञ्चं परीक्षिताः ॥ तत्र (अ० १ आ० १ सू० १०) "इच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखज्ञानान्यात्मनोलिङ्गमिति" इत्यादौ शङ्कराचार्योऽनभिमतमात्मस्वरूपादिकं प्रतिपादयतीति युक्तस्तत्राऽतिप्रसङ्गः नच गौतमस्य देवीशत्वं मानाभावात् ॥ सर्वोपिशिरोरत्नेषु व्यासचरणेष्वतिव्याप्तिमाहुः ॥ किंचेति ॥ पातञ्जलसूत्रेषु साधनपादे (सू० १६) "हेयंदुःखमनागतम्" इति दुःखस्य त्याज्यत्वमुक्त्वा (सू० १७) "द्रष्टृदृश्ययोः संयोगोहेयहेतुः" इति दुःखहेतुमुक्त्वा किं तद्दृश्यमित्याकाङ्क्षायां सूत्रद्वयेन भूतेन्द्रियरूपं

इयं सूत्रद्वयेन द्रष्टुः स्वरूपं भोक्तृत्वं चाभिधाय (सू० २२) "कृतार्थंप्रतिनष्टमप्यनष्टंतदन्यसाधारणत्वात्" इत्येकस्यैव प्रधानस्य सर्वपुरुषसाधारणत्वं सर्वथा नाशाभावं च प्रतिपाद्य संयोगस्वरूपं निरूप्यते ॥ (सू० २३) "स्वस्वामिशक्त्योः स्वरूपोपलब्धिहेतुःसंयोगः" इति ॥ संक्षेपत एतदर्थं तु राजमार्तण्डाख्यवृत्तौ भोजराजः ॥ "स्वशक्तिर्दृश्यस्यस्वभावः ॥ स्वामिशक्तिर्द्रष्टुःस्वरूपं ॥ तयोर्द्वयोरपिसंवेद्यसंवेदकत्वेनव्यवस्थितयोर्यास्वरूपोपलब्धिस्तस्याःकारणंय.ससंयोगः॥ सचसहजभोग्यभोक्तृस्वभावस्वरूपान्नान्यः॥ नहितयोर्नित्ययोर्व्यापकयोश्चस्वरूपादतिरिक्तःकश्चित्संयोगोस्ति ॥ यदेवभोग्यस्यभोग्यत्वंभोक्तृश्चभोक्तृत्वमनादिसिद्धंसएवसंयोगः ॥" इत्याह ॥ तथा च पुरुषाणामनौपाधिकं नानात्वं द्रष्टृदृश्ययोर्वास्तवं भेदं नित्यत्वं च श्रीशङ्कराऽऽचार्योऽनभिमतं स्वीकुर्वति पतञ्जलावतिव्याप्तिः ॥ न केवलं तत्र किंतु परमाचार्येषु व्यासेष्वपि सेत्याहुः ॥ **भाष्य इति** ॥ पुरुषःस्वामीत्यादिरपवर्गइत्यन्तः पातञ्जलभाष्यग्रन्थः ॥ **इत्यादिनेति** ॥ अनूदितग्रन्थाद्ग्रेऽनुपदं "दर्शनकार्यावसानःसंयोगइतिदर्शनंवियोगस्यकारणमुक्तंदर्शनमदर्शनस्यप्रतिद्वंद्वीतिअदर्शनंसंयोगनिमित्तमुक्तंनात्रदर्शनंमोक्षकारणमदर्शनाभावादेवबन्धाभावःसमोक्ष इति" इत्यादिना ज्ञानस्य मोक्षं प्रत्यकारणत्वमौपचारिककारणत्वं च शङ्कराचार्यानभिमतप्रायमुक्तम् ॥ द्रष्टृदृश्ययोः सार्वदिकः स्वस्वामिभावश्च तदनभिमतएवोक्तः ॥ इतः पूर्वसूत्रे भाष्ये "अतश्चदृग्दर्शनशक्त्योर्नित्यत्वादनादिःसंयोगोव्याख्यातइति" इत्यादि तदनभिमतमेवोदितम् ॥ एतद्व्याख्याने च वाचस्पतिमिश्रः ॥ "नचप्रधानवदेकएव पुरुषस्तन्नानात्वस्यजन्ममरणसुखदुःखोपभोगमुक्तिसंसारव्यवस्थयासिद्धेः ॥ एकत्वश्रुतीनांचप्रमाणान्तरविरोधात्कथंचिद्देशकालविभागाभावेनभक्त्याप्युपपत्तेः प्रकृत्येकत्वपुरुषनानात्वयोश्चश्रुत्यैवसाक्षात्प्रतिपादनात्" इत्युक्त्वाऽजामेकामिति श्रुतिमुदाहरति ॥ शङ्कराचार्यैस्त्वियं श्रुतिः समन्वयस्य तुरीये (सू० ८) चमसवदविशेषादित्यधिकरणेऽन्यथैव व्याख्याता ॥ तथा प्रकृतसूत्रे भाष्ये किंचेदमदर्शनंनामेत्यादिना तद्विषयकानष्टौ कल्पानुपन्यस्यता भगवता व्यासेन "कारणान्तरेष्वपिकल्पितेष्वेवसमानश्चर्चः" इत्यभ्यधायि ॥ एतच्च "नकेवलंप्रधानेकारणान्तरेष्वपिपरब्रह्मतन्मायापरमाण्वादिषुकल्पितेषुम्नानश्चर्चोविचारः" इति विवृण्वता वाचस्पतिमिश्रेणास्माकं शङ्कराचार्याणां नैयायिकादीनां च सिद्धान्तादन्यदेव तत्रत्यमिति स्पष्टीकृतम् ॥ तस्माद्व्यासेषु तद्विवरणे सांख्यकौमुद्यादिषु च तदनभिमतं निरूपयति वाचस्पतिमिश्रे सर्वदर्शनसंग्रहादिप्रणेतृविद्यारण्यादिषु चातिप्रसङ्गः सुस्थः ॥ एतदेवातिव्याप्तिश्चेति चकारेण बोध्यते ॥ **एवंधर्मेत्यादि** ॥ अत्रेदं ज्ञेयम् ॥ कणादो हि तर्काचार्यो वैशेषिकदशलक्षणीं प्रणिनाय (अ० १ आ० १ सू० १) "अथातोधर्मंव्याख्यास्यामः" इति धर्मव्याख्यानं प्रतिज्ञाय (सू० २) "यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिःसधर्मः" इति तं लक्षयित्वा (सू० ३) "तद्वचनादाम्नायस्यप्रामाण्यम्" इति वेदप्रामाण्यमभिधाय (सू० ४) "धर्मविशेषप्रसूताद्द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायानांपदार्थानांसाधर्म्यवैधर्म्याभ्यांतत्त्वज्ञानान्निः-

श्रेयसम्" इति सुकृतविशेषजन्यात् द्रव्यादितत्त्वज्ञानादेव मोक्षं प्रतिपादयति ॥ अत्र
साधर्म्यंसमानोधर्मःवैधर्म्यंविरुद्धोधर्म इति मुक्तावलीकारादयः ॥ एतदुपस्कारे शङ्करमिश्रः
" सर्वपदार्थप्रधानोद्वंद्वश्चात्रसमासः ॥ सर्वपदार्थतत्त्वज्ञानस्यनिःश्रेयसहेतुत्वात् ॥ तदत्रशा-
स्त्रनिःश्रेयसयोर्हेतुहेतुमद्भावः ॥ शास्त्रतत्त्वज्ञानयोर्व्यापारव्यापारिभावः ॥ निःश्रेयसतत्त्व-
ज्ञानयोःकार्यकारणभावः ॥ द्रव्यादिपदार्थशास्त्रयोःप्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः संबंधोऽवग-
म्यते ॥ एतेषांचसंबंधानांज्ञानान्निःश्रेयसाऽर्थिनामिहशास्त्रेप्रवृत्तिः" इति वक्ति ॥ मुक्ति-
स्वरूपं च अशेषविशेषगुणध्वंसावधिकदुःखप्रागभाव इति सिद्धान्तयति ॥ एतच्च सर्वं
शङ्कराचार्याऽनभिमतमेव ॥ तथा तृतीयाध्यायद्वितीयाह्निकेसूत्रकारः (सू० ४) "प्राणा-
पाननिमेषोन्मेषजीवनमनोगतीन्द्रियान्तरविकाराःसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नाश्चात्मनोलिङ्गा-
नि" इति सूत्र आत्मनां नित्यसविशेषत्वमभिधाय (सू० ५) "तस्यद्रव्यत्वनित्यत्वेवा-
युनाव्याख्याते" इति तेषां द्रव्यत्वं स्वीकृत्य सूत्रत्रयेणाऽऽगमिकत्वं पूर्वपक्षीकृत्य (सू०-
९) "अहमितिशब्दस्यव्यतिरेकान्नागमिकम्" इत्यादिना सूत्रदशकेन निराकरोति ॥
तथा (सू० १९) "सुखदुःखज्ञाननिष्पत्त्यविशेषादैकात्म्यम्" इत्यात्मैक्यं पूर्वपक्षीकृत्य
(सू० २०।२१) "व्यवस्थातोनाना ॥ शास्त्रसामर्थ्याच्च" ॥ इत्यात्मनां नानात्वमेव
सिद्धान्तयति॥ एतद्वृत्तिकाराजयनारायणतर्कालङ्कारप्रभृतयश्चात्र मायावादस्यानुवादपुरः-
सरनिरासं स्पष्टमेव दर्शयन्ति ॥ चतुर्थाध्याये च (सू० ११२) "सदकारणवन्नित्यम्"
"तस्यकार्यंलिङ्गम्" इत्यादिना नित्यानां परमाणूनां प्रपञ्चोपादानतया विवर्तवाद-
विरोधिनमारंभवादमेवोरीकरोति ॥ अतोयुक्तैव तत्र तदनुयायिषु चातिव्याप्तिः ॥
अथ पाद्मोत्तरखण्डवचनाश्रयणादसच्छास्त्रत्वमङ्गीकृत्येष्टापत्तिमभ्युपेयास्तर्हि मायावादेऽपि
तुल्यम् ॥ किंचतत्तदिति ॥ प्रस्तावनायां तेन न्यायादिशास्त्रं सम्यगभ्यस्तमिति
प्रतिपादनात्पञ्चमलक्षणस्य प्रकृतग्रन्थे शैवसुधाकरे च क्वचित्तदनुवादात्षष्ठलक्षणस्य
च स्वव्यतिव्याप्तिरिति भावः ॥ नचाभिनिवेशपूर्वकत्वमुभयत्राभिनिवेश्यतइत्यदोषः
शक्यवचनः ॥ लक्षणग्राहकमानतयाऽभिमते कौर्मवाक्ये विशेषणस्यानुक्तया तन्निवेशे
मानाभावात् ॥ अस्माभिस्तु तयोः शतलक्षणत्वमेव पुरा निराकारीति नास्मासु
तत्सङ्क्रमप्रसङ्ग इति भावः ॥ सहस्राक्षे ननु वैष्णवानामित्यादिनाऽनुचितत्वादित्यन्तेन
दर्शितं सप्तमं लक्षणं दूषयन्ति ॥ विष्णोःसम्यगित्यादिना असंभवापत्ते-
रित्यन्तेन ।

विष्णोः सम्यगसम्यग्वाऽऽश्रयणं तदपि शतानां लक्षणमुक्तं तदपि
न लक्षणम् ॥ अत्र सम्यगाश्रितत्वमसम्यगाश्रितत्वं प्रत्येकं लक्षणं
मिलितं वा ॥ नाद्यः ॥ सम्यगाश्रितेष्वतिभक्तेषु नारदोद्धवसनका-
दिष्वतिव्याप्तेः ॥ नहि तत्र शठत्वसंभावनमपि येनेष्टापत्तिं कुर्याः ॥
असम्यगाश्रयणं चान्यदेवताभक्तानामेव संभवति ॥ येऽप्यन्यदेवता
भक्तायजन्तेश्रद्धयान्विताः ॥ तेऽपिमामेवकौन्तेययजन्त्यविधिपूर्वक-

मित्यनेन तेषामेवासम्यगाश्रयणस्य भगवता प्रतिपादितत्वात् ॥ तथाच सर्वेष्वन्यदेवताभक्तेष्वतिव्याप्तिः स्यात् ॥ किंच विनिन्दन्ति-हृषीकेशंब्राह्मणान्ब्रह्मवादिनः अस्यापि श्लोकस्य तादृशप्रकरणस्थ-त्वेन हृषीकेशनिन्दकतद्भक्तब्राह्मणनिन्दकानां शप्तत्वस्य त्वयाप्यङ्गी-करणीयतया विष्णुपराङ्मुखेषु तेषु विष्णोः सम्यगसम्यग्वाऽऽश्रय-णस्य (स्वाश्रितोपीत्यपिशब्देनकथंचेदाश्रितस्यग्रहणंनत्वनाश्रितस्य) इति वदतस्तवाप्यभिप्रेततया तत्राव्याप्तिः स्यात् ॥ किंच व्यावृत्ति-र्वाव्यवहारोवालक्षणस्य प्रयोजनम् ॥ तत्र व्यावृत्तिरितरभेदानु-मितिस्तज्जनकत्वेनाभिमतस्य लक्षणद्वयस्य कुत्राप्यसत्वेन प्रत्येकं च तयोः सम्यगाश्रितेष्वसम्यगाश्रितत्वस्यासम्यगाश्रितेषुसम्यगा-श्रितत्वस्यासत्वेन भागासिद्धतया पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनेतरभेदा-नुमित्यजनकतया निष्फलत्वमेव ॥ एवं व्यवहारजनकत्वमपि प्रत्ये-कं सर्वत्र न संभवति परस्पराव्याप्तत्वात् ॥ नद्वितीयः ॥ मिलित-योर्द्वयोरेकत्रासंभवस्योक्तत्वेन लक्ष्यतावच्छेदकव्यापकीभूताभाव-प्रतियोगित्वेनासंभवापत्तेः ॥ तस्मात्सतामपि लक्षणत्वेनाभिम-तानामव्याप्त्यतिव्याप्त्यादिदोषग्रस्तत्वेनानिश्चायकतया तैर्लक्षिते व्यवहारं कुर्वन्भ्रान्तएव शिष्टैरनादेयवचनश्चेति ॥

अत्रेदं ज्ञेयम् ॥ भविष्यतिहृषीकेशइति वाक्यस्यार्थः प्रकरणादिलभ्योऽसंदिग्धः प्रकाशतएवाऽतोननुवैष्णवानामित्यादिशङ्का तदुत्तरपरत्ववर्णनं च प्रलाप एव ॥ यच्च स्वाश्रितोपीत्यत्र प्रलपितं तन्न ॥ अनाश्रितस्यौदासीन्यमात्रसंभवेन पाराङ्मुख्याऽनि-यमात् ॥ स्वतः सर्वाऽनुग्राहके सर्वपालके विष्णौ स्वौदासीन्यस्याप्यसंभवात् ॥ स्वेन स्वैर्वाऽऽश्रितइति व्याख्यानस्यौचित्येन तत्र सूपसर्गस्याप्यभावाच ॥ अत्राऽपिशब्द-स्वारस्यं तु विष्णोहव्यं रक्षस्वेत्यादिमन्त्रलिङ्गादनृताऽऽश्रयोपि सयज्ञवस्तु रक्षेदेव किं पुनर्यजमानादिना कृताश्रयः ॥ प्रकृते तूक्तकारणवशात्कृताऽऽश्रयोपि पराङ्मुखोयज्ञरक्षा-

---

* ननु वैष्णवानां नः कथं नरके पातोविष्णोरक्षायां समर्थत्वादतआह ॥ भविष्यतीति ॥ सत्यं तस्याऽस्ति तत्र सामर्थ्यं सोऽपि चेत्पराङ्मुखस्स्यात् कस्तर्हि त्रातेतिभावः ॥ स्वाश्रि-तोऽपीत्यपिशब्देन कथंचिदाश्रितस्य ग्रहणं नत्वनाश्रितस्य ॥ तथाभूतस्य पराङ्मुखतायाः प्राप्तत्वेन तत्कथनस्य निष्फलत्वापत्तेः ॥ सुशब्दस्वारस्यभङ्गापत्तेश्च ॥ एवच तादृशानां सम्य-ग्विष्णोराश्रयणमेव न संभवति ॥ यदि केषांचित्तत्स्यात्तथाऽपि स पराङ्मुखोभविष्यतीत्यपिना सूचितम् ॥ तथाच विष्णोरसम्यगसम्यगा यदाश्रयणं तत्तेषां सम्यं लक्षणम् ॥ परंतु इदं लक्षणमितरस्य कस्यचित्संदिग्धस्याऽपि सत्त्वे एव शप्तत्वनिर्णायकम् ॥ मुक्तिभुक्तिसाधनविष्णु-भक्तिमात्रस्य तन्निन्दाया वक्तुमनुचितत्वात् ॥ विष्णोः पराङ्मुखता शिवद्वेषादेः फलम्

विमुखोभविष्यनीति बोध्यम् ॥ इतरस्य शास्त्रलक्षणस्य सन्दिग्धस्य सत्वे शास्त्रत्वसन्देहे श्रीविष्णुभक्तेः शास्त्रत्वनिर्णायकत्वं वदन् श्रीमान् महानाऽऽस्तिकएव ॥ भगवद्गीतादयस्तु दुराचारदर्शनादसाधुत्वसंदेहेपि भगवतः सम्यगाश्रयणात्साधुत्वनिश्चयं बोधयन्ति अपिचेत्सुदुराचारोभजतेमामनन्यभाक् ॥ साधुरेवसमन्तव्यः सम्यग्व्यवसितोहिसइत्यादौ अतोऽयं प्रलापोविष्णुभक्तानां द्वेषादेव ॥ परन्तु लक्षणेष्वन्यतमस्य कस्यचिदा सन्दिग्धस्य सर्वेषामेतुं शक्यतया शास्त्रतायां विष्णुभक्तिव्यापकतायाः कथनएव पर्यव सानसिद्धेः ॥ तस्मान्मुक्तिमुक्तीत्यादिकथनं व्यामोहनमात्रम् ॥ (तथाचविष्णोः सम्य गसम्यग्वायदाश्रयणंतच्चेपांसतमंलक्षणम्) इति रमसोक्तिं विकल्प्य दूषयन्ति । **अत्रेति** ॥ सम्यगाश्रितैस्तैरस्त्रावस्तत्त्वं सम्यगाश्रयणमित्यर्थः ॥ सम्यगाश्रितमाश्रयणं येषां तत्त्वं वा ॥ एवमसम्यगाश्रितत्वमसम्यगाश्रयणम् ॥ सम्यगसम्यग्वेति परोक्त वाशब्दस्य विकल्पार्थत्वाऽभिप्रायात्प्रथमः कल्पः ॥ अवधारणाद्यर्थत्वाभिप्रायाद्द्वितीयः । **नारदोद्धवेत्यादि** ॥ नच लक्षणान्तराभावाद्दोषः शङ्क्यः ॥ पञ्चरात्रैकाद्दशस्कन्धादिषु तैः शङ्कराचार्यानभिमतसाकारवादादेर्वर्णितत्वया स्वद्रीत्या निश्चितस्य तस्य सत्त्वात् । **प्रतिपादितत्वादिति** ॥ गीतानवमाध्यायवाक्ये मामेवेतिसावधारणोक्त्या योयोयांयां तनुमित्युक्त्या चान्यदेवताकर्मकस्याप्याश्रयणस्य भगवत्कर्मकत्वम् ॥ अविधिपूर्वकत्वोक्त्या-कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञानाइत्युक्त्या चासम्यक्त्वमिति भावः ॥ **किंचेति** ॥ विनिन्दन्तिहृषी-केशमिति वाक्यं कौर्मेपूर्वखण्डत्रिंशाध्यायस्थम् ॥ **तादृशेति** ॥ शास्त्रनिरूपकेत्यर्थः ॥ **तद्भक्तेति** ॥ वाक्ये ब्रह्मादिपदानन्तकेप्यपियन्तइति सप्तत्रिंशाऽध्यायवाक्याद्य तद्भक्तत्वलाभः मार्गदर्शितः ॥ **तेष्विति** ॥ शास्त्रेषु ॥ **इतरभेदानुमितिरिति** ॥ व्यावृत्तिरितरभेदइति दीपिका ॥ इतरभेदानुमितिरिति वाक्यवृत्त्यादयः ॥ यथा गौरित-रेभ्यो भेदवती शृङ्गवत्त्वे सति सास्नावत्त्वादित्यादौ गवीतरभेदानुमितिः ॥ **असत्त्वे-नेति** ॥ परस्परप्रतिद्वन्द्वितया तेजस्तिमिरयोरिव तयोः सामानाधिकरण्यासम्भवात्सं-योगवदाश्रयणस्याव्याप्यवृत्तित्वाभावाच्चोक्तं द्वयोः कुत्राप्यसत्त्वम् ॥ निष्फलत्वमित्यग्रिमे हेतुतया तृतीयान्तस्यान्वयः ॥ **तयोरिति** ॥ लक्षणयोः ॥ इदं भागासिद्धतयेत्यनेना-न्वेति ॥ **भागासिद्धतयेति** ॥ पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन हेत्वभावोभागा-सिद्धिरिति गदाधरभट्टादयः ॥ यथा पृथिवी गन्धवती घटत्वादित्यादौ पृथिवीत्वसामा-नाधिकरण्येन पटादौ घटत्वाद्यभावः ॥ यथा वा पृथिव्याद्यश्चत्वारः परमाणवोनित्या-गन्धवत्त्वादिति ॥ अत्र गन्धवत्त्वस्य पार्थिवपरमाणुषु सत्त्वाज्जलादिपरमाणुष्वसत्त्वाद्भागा-सिद्धिः ॥ **पक्षतेति** ॥ पक्षतावच्छेदकं शास्त्रत्वं तद्व्यापिकामितरभेदानुमितिविषयतां लक्षणद्वयमपि न जनयति ॥ शास्त्रादितरेभ्योभिद्यन्ते विष्णोः सम्यगाश्रयणादिति प्रयोगे असम्यगाश्रयणवत्सु शास्त्रेष्वनुमितेरसिद्धेः असम्यगाश्रयणलिङ्गकप्रयोगे सम्यगाश्रयणवत्सु तदसिद्धेश्चेति भावः ॥ **परस्पराव्याप्तत्वादिति** ॥ सम्यगाश्रयणवति शास्त्रे असम्य-

गाश्रयणस्य तद्भूति सम्यगाश्रयणस्य चाऽव्याप्तत्वात् ॥ सम्यगाश्रयणासम्यगाश्रयणे मिलिते लक्षणमिति पक्षं दूषयन्ति ॥ नद्वितीयइति ॥ एवं सप्त लक्षणानि दूषयित्वा सिद्धमर्थमाहुः ॥ तस्मादिति ॥ व्यवहारं विप्रशासत्वव्यवहारम् ॥ ननु लक्षणसप्तकसन्दर्भे लक्षणशब्देन मया नासाधारणधर्मोविवक्ष्यते किन्तु "इत्थंभूतलक्षणे ॥ लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवीप्सासु ॥ लक्षणहेत्वोः" इत्यादिवज्ज्ञानजनकज्ञानविषयोवा परिचायकं वाऽभिप्रेयतेऽतोभवदुक्तदोषाणामनवकाशएवेति चेन्मैवम् ॥ तथासति लक्ष्यतावच्छेदकसमनियतत्वाऽभावेनाव्याप्तिपरिहारेप्यतिव्याप्तिदोषापरिहारात् ॥ तत्राप्यव्यभिचारिणएव लक्षणत्वात् ॥ तथाहि ॥ ज्ञानजनकज्ञानविषयः परिचायकमितित्वनर्थान्तरम् ॥ तत्र लक्षणशब्देन च करणव्युत्पत्त्या ज्ञापकमुच्यते ॥ ज्ञापकत्वं च व्यभिचारिणोन संभवति ॥ नहि व्यभिचारिविषयकज्ञानेन सन्दिग्धलक्ष्यनिर्णयोजन्यते ॥ जटाभिस्तापसइत्यत्र विवक्षितजटाविशेषस्य तापसाव्यभिचारित्वमस्त्येव ॥ अन्यथामात्र जटाज्ञानेन तापसत्वनिश्चयस्यायोगात् ॥ वृक्षंप्रतिविद्योततेविद्युदित्यत्र तत्कालसंबन्धविशिष्टतद्वृक्षव्यक्तेर्विद्युत्प्रकाशदेशव्याप्यत्वमस्त्येव ॥ अन्यथा प्रकाशानधिकरणदवीयःप्रदेशस्थवृक्षान्तरेणापि प्रकाशदेशोलक्ष्येत ॥ एवं तिष्ठन्मूत्रयतीत्यादौ तिष्ठतिक्रिया मूत्रयतिक्रियायालक्षणमित्याद्युक्तं भाष्यकृता ॥ तेन वर्तमानकालिकमूत्रणक्रियाज्ञानजनकज्ञानविषयस्तात्कालिकस्थितिक्रिया तद्व्याप्यैव ॥ अथवाऽस्तु तत्र कथञ्चिद्व्यभिचारिणोपि लक्षणत्वम् ॥ तथापि तादृशलक्षणत्वाश्रयणे प्रकृते तत्र नकापीष्टसिद्धिः ॥ तत्र वृक्षप्रत्यक्षोत्तरं विद्युद्विद्योतनप्रत्यक्षमिव तिष्ठतिक्रियादिप्रत्यक्षोत्तरं कदाचिन्मूत्रणक्रियादिप्रत्यक्षमिव च नह्यत्र निन्दादिप्रत्यक्षोत्तरमपि विप्रशासत्वप्रत्यक्षंभवति ॥ किन्त्वनुमितिरेव त्वयावाच्या ॥ साच व्याप्तिनिश्चयमन्तरा न संभवतीति स्वसंमतलक्षणानां विप्रशासत्वव्याप्यत्वमेव वाच्यमायुष्मता ॥ एवं च सति पूर्वोक्तातिव्याप्तिदोषाः सुस्थाः ॥ अनुर्लक्षणइत्तिसूत्रेच किंभवान्कमण्डलुपाणिंछात्रमद्राक्षीदित्युदाहरता भाष्यकृता काकवद्देवदत्तस्यगृहमित्यादौ काकतत्संयोगादेरिवोपलक्षणस्यापि कमण्डलोस्तत्पाणित्वस्य वा छात्रज्ञानजनकज्ञानविषयत्वाल्लक्षणत्वमुक्तम् ॥ तच्च लक्षणं पूर्वं कमंडलुपाणिं त्वं चक्षुर्विषयीकृतवत्येव पुरुषे तज्ज्ञानं जनयितुं प्रभवति नतु तथा तमदृष्टवति ॥ अतएव भाष्ये "सकृदप्यसौकमण्डलुपाणिश्छात्रोदृष्टस्तस्यतदेवलक्षणम् ॥ इत्युक्तम् ॥ तथाचात्र येन पुरा निन्दादिकं विप्रशासत्वं चोभयमप्यनुभूतं स्यात्तस्यैव निन्दादिराहित्यकालेपि तत्र शठोयमितिनिश्चयो नतु शापमदृष्टवतस्तत्साहित्यकालेपि तत्र तथा निश्चयः ॥ अतः प्रकृते तादृशलक्षणत्वाश्रयणमपार्थकमेवेत्यतिदुर्बलत्वान्न मूलेऽनूद्य दूषितम् ॥ लक्षणहेत्वोरितिशास्त्रविचारे चाग्रे स्वतो दूषितं तस्मादिति ॥

ननु कूर्मपुराणे पूर्वखण्डे एकोनत्रिंशोऽध्यायेऽर्जुनं प्रति व्यासेन कुर्वन्तिचावताराणिब्राह्मणानांकुलेषुवै ॥ देवीशापविनिर्दग्धाः पुरा-

दक्षाध्वरेद्विजाः ॥ निन्दन्तिचमहादेवंतमसाविष्टचेतसः ॥ वृथाधर्मं चरिष्यन्तितस्मिन्कालेयुगान्तके ॥ येचान्येशापनिर्दग्धागौतमस्य महात्मनः॥सर्वेतेषतरिष्यन्तिब्राह्मणास्तासुयोनिषु॥इत्याद्युक्त्वोक्त-मोहयन्तिजनान्सर्वान्दर्शयित्वाफलानिवै ॥ इति ॥ एवमादिवाक्यै-स्तादृशानि लक्षणानि दर्शितानि तैरेवास्माभिरपि व्यवहारः क्रियत इति कुतोस्माकं भ्रान्तत्वमितिचेन्न ॥ तादृशप्रकरणस्य लक्षणपर-त्वाभावात् ॥ नह्यर्जुनस्य विप्रशप्ताः कीदृशाइत्याकारकः प्रश्नः किंतु कृतंत्रेताद्वापरंचकलिश्चेतिचतुर्युगम् ॥ एषांस्वभावंसूताचकथयस्व समासतइति ऋषिभिः शौनकादिभिः पृष्टः सूतोयुगधर्मान्वक्तुमर्जुन-प्रश्नं युगधर्मविषयकमवतारितवान् ॥ गतेनारायणेकृष्णेस्वमेवपरमं पदम् ॥ पार्थःपरमधर्मात्मापाण्डवः शत्रुतापनः ॥ पृष्टवान्प्रणिपत्या-सौयुगधर्मान्द्विजोत्तमाः ॥ तस्मैप्रोवाचसकलंमुनिःसत्यवतीसुतः ॥ प्रणम्यदेवमीशानंयुगधर्मान्सनातनान् ॥ इत्यादिना ॥ एवंचार्जुनस्य युगधर्मजिज्ञासया प्रश्ने कथं विप्रशप्तलक्षणानि व्यासोब्रूयात् ॥ अनाकांक्षिताभिधानेऽर्थान्तरं च कथं न स्यात् ॥ अतएव वक्ष्यामि तेसमासेनयुगधर्मान्नरेश्वर ॥ नशक्यतेमयापार्थविस्तरेणाभिभाषि-तुम् ॥ आद्यंकृतयुगंप्रोक्तंततस्त्रेतायुगंबुधैः ॥ तृतीयंद्वापरंपार्थचतुर्थः कलिरुच्यत इत्युपक्रम्य कृतेतुमिथुनोत्पत्तिरित्यादिना सत्ययुगधर्मा-नुक्त्वा वर्तयन्तिस्मतेभ्यस्तास्त्रेतायुगमुखेप्रजा इत्यादिना त्रेतायुग-धर्मानुक्त्वा द्वापरेप्यथविघ्नन्तेमतिभेदास्तदानृणाम् ॥ रागोलोभ-स्तथायुद्धंसत्वानामविनिश्चय इत्यादिना द्वापरधर्मानुक्त्वा तिष्ये-मायामसूयांचवधंचैवतपस्विनाम् ॥ साधयन्तिनरानित्यंतमसाव्या-कुलीकृता इत्यादिना कलिधर्मा उक्ताः ॥ अन्तेच इत्येतल्लक्षणंप्रोक्तं युगानांवैसमासतः॥अतीतानागतानांवैयावन्मन्वन्तरक्षयः॥ इत्युप-संहृतम् ॥ तथाच उपक्रमोपसंहाराभ्यां युगधर्मबुबोधयिषयैव व्यासैस्तादृशवाक्यानि प्रणीतानीति निश्चीयते ॥ तादृशग्रन्थस्य संदर्भमज्ञात्वा विप्रशप्तलक्षणपरत्वं वर्णयन्भ्रान्त एव ॥ त्रिंशाध्याया-न्तर्गतांस्तादृशश्लोकांस्त्वमैवेत्यादिना एकोनत्रिंशेध्याये वर्णयन्भ्रा-न्तत्वे सत्यदृष्टकूर्मपुराणश्चेति शिष्टपरिगृहीत एव ॥ किंच तादृश-प्रकरणस्य विप्रशप्तलक्षणपरत्वे शुक्लदंताजिताक्षाश्चमुण्डाःकाषाय-वाससः ॥ तथा ॥ कापायिनोन्येनिर्ग्रन्थास्तथाकापालिकाश्चये ॥ वेदविक्रयिणश्चान्येतीर्थविक्रयिणःपरे ॥ तथा ॥ यतयश्चभविष्यन्ति शतशोथसहस्रशः ॥ नाशयन्तिस्वधीतानिनाधिगच्छन्तिचापरे ॥

तथा ॥ वामाःपाशुपताचारास्तथावैपाञ्चरात्रिकाः ॥ भविष्यन्तिकलौ तस्मिन्ब्राह्मणाः क्षत्रियास्तथा इत्यादिवचनानामपितादृशप्रकरणस्थ-त्वात्तादृशयतीनामपि विप्रशप्तत्वं कथं न स्यात् ॥ भवतु तेन किं स्यादितिचेत्तन्मध्यपातिनस्तवापि स्यादित्यवधारय ॥

अथ सहस्रास्ये एकोनत्रिंशाध्यायस्थतयोक्तानां वस्तुतस्त्रिंशाध्यायस्थानां कुर्यन्तिचाव-ताराणीत्यादिवचसामाशयं प्रकाशयिष्यन्तः शङ्कन्ते ॥ ननुकूर्मेत्यादिना ॥ परि-हरन्ति ॥ तादृशेति ॥ व्यासार्जुनसंवादरूपप्रकरणस्य ॥ लक्षणपरत्वाऽभावमेवोपपाद-यन्ति ॥ नह्यर्जुनस्येत्यादिना ॥ कौर्मे पूर्वखण्डेऽष्टाविंशाध्यायारम्भे (श्लो० १) कृतंत्रेताद्वापरंचेति प्रश्नः ॥ सूतस्तु (श्लो० २) गतेनारायग इत्यादिना व्यासार्जुन-समागमादि वर्णयित्वा एकोनत्रिंशे (श्लो० ६) एवमुक्तोभगवतापार्थः परपुरंजयः ॥ पृष्टवान्प्रणिपत्यासौयुगधर्मान्द्विजोत्तमाः ॥ इतियुगधर्मविषयकंप्रश्नं (श्लो० ७) तस्मैप्रोवाचेत्यादिना व्यासोक्तांस्तद्धर्मांश्चोक्तवान् ॥ तदेतदनुसन्धायाहुः ॥ अवतारि-तवानिति ॥ कथमिति ॥ नापृष्टःकंचनब्रूयान्नचान्यायेनपृच्छतइति मनुना प्रतिषेधात्कथं ब्रूयादिति भावः ॥ बाधकान्तरमप्याहुः ॥ अनाकाङ्क्षितेत्यादि ॥ अर्थान्तरं हि निग्रहस्थानम् ॥ गौतमेन पञ्चलक्षण्यां (अ० ५ आ० २ सू० १) प्रतिज्ञाहानिप्रतिज्ञान्तरप्रतिज्ञाविरोधप्रभृतिद्वाविंशतिनिग्रहस्थानेष्वर्थान्तरमपि निर्दिश्य (सू० ७) "प्रकृतादर्थादप्रतिसंबद्धार्थमर्थान्तरम्" इति तस्य लक्षणमुक्तम् ॥ लक्षणपरत्वपक्षे प्रतिज्ञाहानिमपि सूचयन्ति ॥ अत एवेति ॥ (श्लो० ८) वक्ष्या-मीतिप्रतिज्ञावाक्ये युगधर्मान्वक्ष्यामीत्युक्त्वा युगधर्माणामपि संक्षेपेण कथनं प्रतिज्ञाय विस्तरेण कथनस्याशक्यतां चाभिधाय वक्तुं प्रवृत्तेन भगवता श्रोतृजिज्ञासाविषया-युगधर्मा अपि समासेनैव निरूपणीयाः क्व पुनस्तत्राष्टशासलक्षणप्रपंचनस्यावसर इति भावः ॥ (श्लो० १४) कृतेत्वित्यादिना (श्लो० २२) वर्तयन्तीत्यादिना (श्लो० ४२) द्वापरेप्यथेत्यादिना च यावदध्यायसमाप्ति त्रियुगीधर्मानिरूपिताः ॥ अत्र तेभ्यइति ॥ कृतयुगे प्रजानां निर्वाहकावृक्षास्तत्राध्याये वर्णितास्तेभ्यः ॥ सत्वा-नामिति ॥ प्राणिनाम् ॥ क्वचित्तत्वानामिति पाठः ॥ अथ त्रिंशे (श्लो० १) तिष्ये-मायामित्यादिना कलिधर्मान् (श्लो० ३८) तस्मात्सर्वप्रयत्नेनेत्यादिना कलौ शिवप्रप-त्यादितः सिद्धिं च प्रदर्श्य (श्लो० ५३) इत्येतल्लक्षणंप्रोक्तमिति चतुर्युगधर्मनिरूपणमु-पसंहृतम् ॥ अत्रापि समासत एव प्रवचनं वर्णितम् ॥ उपक्रमोपसंहाराभ्यामिति ॥ उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वताफलम् ॥ अर्थवादोपपत्तीचलिङ्गंतात्पर्यनिर्णयइत्युक्तेस्ताभ्यां तथा निश्चीयतइति भावः ॥ शुक्लदन्ताऽजिताक्षा इति ॥ सवर्णदीर्घआर्षः ॥ शुक्ल-दन्ताश्च ते अजिताक्षाश्चेति शीतोष्णमितिवद्विशेषणयोः समासोवा ॥ तत्रमहाकोपाल्प-तेजसइत्यादावपि तथाप्रयोगो दृश्यते ॥ शूद्रसंन्यासिनस्तु त्वादृशाविरागिशब्दवाच्या वृथा गिरिपुरीत्याद्यभिख्यावंतोवर्णादिविभागरहिताः प्रसिद्धा एव ॥ काषायिनोन्य

इति ॥ कृतसंन्यासाश्राह्मणाभासाः ॥ नाशयंतिस्वधीतानीत्यत्र नाशयंतःस्वकंधर्मं-नाधिगच्छंतितत्पदमित्यपिपाठः ॥ पाञ्चरात्रिकाः कापिलादिपञ्चरात्रानुयायिनः ॥ नारदपञ्चरात्रस्य श्रीभागवतभारतमोक्षधर्मादिषु प्रशंसिततया भगवच्छास्त्रत्वसिद्धेरित्यन्यत्र विस्तरः ॥ अत्र मध्येमध्येऽनुपयुक्तश्लोकान्विहायोपयुक्तश्लोका एव संगृह्यन्ते ॥ तथाच (श्लो० १३) शुद्रदन्ताः (श्लोक १६) कापायिनोन्ये (श्लो० २३) यतयश्चेति (श्लो० २५) ग्रामाइति ॥ एवमादिषु स्पष्टतया निरूपणात्स्वादद्गाविरागिण्येव विप्रशाठ्यत्वमापतेत् ॥ तथापिस्यादिति ॥ स्वस्य ब्राह्मणत्वे स्वयं वर्ण्यमानेपि वर्णादिविभागविरहितविरागिवर्गान्तःपातितया तथात्वं मुख्यमिति भावः ॥ नच पञ्चदशाध्यायचसस्सूत्रेक्षितलक्षणानामत्रासमन्वयात्तद्भावः शंक्यः ॥ त्रिनेत्रत्वपञ्चाननत्वादिविशिष्टविग्रहस्यानित्यत्वाभ्युपगमेन तदाराधनस्यापि साधनविशेषत्वमात्रस्वीकारेण च शिवद्वेपतन्मार्गनिन्दयोरनपायात् ॥ तादृशशास्त्रासक्तत्वात् ॥ वेदसमाचारादावपि मिथ्यात्वोरीकारात् सर्वंमिथ्येत्येवाऽऽलपनात् भागवतनिन्दादिलिङ्गाऽनुमितहृषीकेशपाराङ्मुख्याच्च तस्मिंस्तत्त्समन्वयसिद्धेः ॥ इदं चात्र ज्ञेयम् ॥ तस्मिन्नध्याये (श्लो० ३) अधार्मिका निराधारामहाकोपाल्पतेजसः ॥ अनृतंब्रुवतेलुब्धास्तिष्येजाताःसुतुष्प्रजाः ॥ ३ ॥ दुरिष्टैर्दुरधीतैश्चदुराचारैर्दुरागमैः ॥ विप्राणांकर्मदोषैश्चप्रजानांजायतेभयम् ॥ ४ ॥ नाधीयतेतदावेदान्नयजन्तिद्विजातयः ॥ यजन्तियज्ञान्वेदांश्चपठन्तेचाल्पबुद्धयः ॥ ५ ॥ तथा (श्लो० ८) स्नानंहोमंजपंदानंदेवतानांतथार्चनम् ॥ तथान्यानिचकर्माणिनकुर्वन्तिद्विजातयः ॥८॥ विनिन्दन्तिमहादेवंब्राह्मणान् पुरुषोत्तमम् ॥ आम्नायधर्मशास्त्राणिपुराणानिकलौयुगे ॥९॥ कुर्वन्त्यवेददृष्टानिकर्माणिविविधानिच ॥ स्वधर्मेतुरुचिर्नैवब्राह्मणानांप्रजायते ॥ १० ॥ इत्यादिकथनादधार्मिकाः कापालिकादिदुरागमदुराचारदुरध्ययनतज्जन्यदुरिष्टादिशालिनोवेदाध्ययनस्नानजपादिरहिताः शिवकेशवयोर्निन्दकाः श्रुतिस्मृतिपुराणगर्हिणोभवादृशाः प्रच्छन्नकापालिकादयएव कुर्वन्तिचावताराणीत्यादिवचसां गोचराः ॥ एवं (श्लो०१५) तथाकापालिकाश्चयद्वत्याद्युक्तेः साक्षात्कापालिकप्रभृतयश्च तद्विपयाः ॥ वेदाध्यायिनस्तदुत्तस्युत्युयायिनः ॥ श्रीहरिसंप्रदायिनस्तु नामीषां विषयाः ॥ अनुपदं विनिन्दन्तिहृषीकेशंब्राह्मणान्ब्रह्मवादिनः ॥ वेदबाह्यव्रताचारादुराचाराश्रयाश्रमाः ॥ ३० ॥ मोहयन्तिजनान्सर्वान्दर्शयित्वाफलानिच ॥ तमसाविष्टमनसो वैडालव्रतिकाधमाः ॥ ३१ ॥ इति कथनेन वैष्णवेषु तत्प्रवृत्तेष्षोडशाध्यायादौ मोहकत्वादिना वर्णितेषु तत्प्रवृत्तेश्च निश्चयात् ॥ किञ्च तत्र (श्लो० २६) ज्ञानकर्मण्यपगतेलोकेनिष्क्रियतांगते ॥ कीटमूषकसर्पाश्चधर्षयिष्यन्तिमानुषान् ॥ (श्लो० २७) कुर्वन्तिचावताराणीत्यादिपठ्यते ॥ तथाच सर्वथा ज्ञानकर्मापगमलोकनिष्क्रियत्वयोरधिकरणे कलियुगान्तएव तेषामवतरणं सिद्ध्यति ॥ (श्लो० २८) तस्मिन्कलियुगान्तकइत्युत्तरत्रापि तदेव दृढीक्रियते ॥ बहुषु पुस्तकेष्वेवमेव पाठः ॥ तस्मिन्कालेयुगान्तकइतिपाठे-

ऽप्येतदक्षतम् ॥ एवंसति कुर्वन्तिचेति पदसामञ्जस्ये नावसरः ॥ अपिच कुर्वन्तिचेत्य-
त्रचकारशब्दं लीयन्वसाधुत्वाय स्वरीत्याऽधिकरणत्वनन्वं स्वीकरोषि न वा ॥ कार्येऽप-
कारक्रियाधिकरणानामेव करणं प्राप्यते नत्ववतारणम् ॥ द्वितीये लिङ्गविरोधस्तदवस्थः ॥
ब्राह्मणास्त्वासुयोनिद्विषतियदुपचनेन दासानां पश्चादियोनिष्वप्यवतारोगम्यते ॥ वाक्यार्थ-
स्तु प्रागेव व्याख्यातः ॥

वस्तुतस्तु नास्मन्मते शिवनिन्दा नापि शिवद्वेषः ॥ अतएवास्म-
दाचार्यैस्तत्रतत्र श्रीशिवस्योत्कृष्टतयैव वर्णनं कृतम् ॥ स्वस्वमतं
व्यवस्थापयितुमवतीर्णानां वास्तवीमाचार्यपदवीमुद्वहतांतेषां तत्त-
न्मतव्यवस्थापनस्य परमतखण्डनं विना दुर्विभाव्यतया तत्तन्मत-
खण्डनावरे खण्डनयुक्तिसहकारित्वेनोत्कर्षापकर्षबोधकवचनानि तु
न देवनिन्दात्वेन व्यवह्रियन्ते ॥ अत एव कापिलमतखण्डनावसरे
शङ्कराचार्याणां ईक्षतेर्नाशब्दमितिसूत्रे "नसाङ्ख्यपरिकल्पितम-
चेतनंप्रधानं जगतःकारणंशक्यंवेदान्तेष्वाश्रयितुंअशब्दंहितत्" अग्रे
च गौणश्चेन्नात्मशब्दादिति सूत्रे "प्रधानमचेतनंसच्छब्दवाच्य-
मितियदुक्तं तदसत्" इति ॥ द्वितीयाध्यायारंभे च स्मृत्यनवकाश-
दोषप्रसङ्गइतिचेन्नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसंगादितिसूत्रव्याख्याने
"परतन्त्रप्रज्ञास्तु प्रायेणजना" इत्याद्युक्त्वा "असत्कृतेच व्याख्याने
न विश्वसेयुर्बहुमानात्स्मृतीनां प्रणेतृषु कपिलप्रभृतीनां चार्षं ज्ञानम-
प्रतिहतं स्मर्यते ॥ श्रुतिश्च भवति ॥ ऋषिंप्रसूतंकपिलं" इत्याद्या ॥
अग्रे "या च श्रुतिः कपिलस्य ज्ञानातिशयं प्रदर्शयन्ती प्रदर्शिता ॥
न तया श्रुतिविरुद्धमपि कापिलं मतं श्रद्धातुं शक्यं कपिलमिति
श्रुतिसामान्यमात्रत्वादन्यस्य च कपिलस्य सगरपुत्राणां प्रतप्तुर्वा-
सुदेवनाम्नः स्मरणात्" इति ॥ ततः पूर्वं च प्रधानादिकारणवादा
अशब्दत्वेन निराकृताः ॥ एवमादिस्थलेषु कापिलं मतं वेदविरुद्ध-
मित्यादिप्रतिपादनं न निन्दात्वेन व्यवह्रियते ॥ एवं बलादापतितो
मायावादःसाङ्ख्यस्यदुर्मतेरित्यादि विद्यारण्यस्य वचनमपि ॥ अन्यथा
विष्णोरवतारत्वेन निश्चितस्य कपिलस्य दुर्मतित्वेन वर्णनं तन्मतस्य
वेदबाह्यत्ववर्णनं च कथं न विष्णुनिन्दा स्यात् ॥ यच्चाप्येतत्कुत्सा-
परावस्मदीयौश्लोकावित्यादिनिर्बन्धेन कथनं तत्तु निन्द्यैव ॥ अत एव
तस्य विनिन्दन्तिहृषीकेशंब्राह्मणान्ब्रह्मवादिन इति तदङ्गीकृतविप्र-
शापलक्षणप्रकरणमध्यपतितश्लोकप्रतिपाद्यब्रह्मवादिनिन्दाकर्तृत्वेन
तस्मिन्विप्रशापत्वं दुरुद्धरमेव ॥

(सहस्राक्षविष्णोःपराङ्मुखताशिवद्वेषादेःफलम्) इत्युक्तिं दूषयन्तस्तत्कल्पितलक्षणसहकस्य स्वेषु सर्पथैवाप्रवृत्तिं प्रकाशयन्ति ॥ यस्तुतस्तु नास्मदित्यादिना दुरुद्धरमेवेत्यन्तेन ॥ एवंच यदि शिवद्वेषादिकं स्यात् स्यात्राम तर्हस्मासु यथाकथंचिद्भगवत्पराङ्मुख्योत्प्रेक्षणस्यावसरः ॥ तदेव तु नास्ति कुतस्तरां तदा तदारोपणस्यावकाश इति भावः ॥ द्वेषनिन्दयोरभावमेवोपपादयन्ति ॥ अतएवेत्यादिना ॥ तत्रतत्रेति ॥ बालबोधसिद्धान्तमुक्तावल्यादिषु प्रकरणग्रन्थेषु अतःशिवश्चविष्णुश्चजगतो हितकारकाविति ब्रह्मविष्णुशिवास्ततः ॥ देवतात्वयत्प्रोक्ताइत्याद्युक्तम् ॥ तथा चतुर्थस्कन्धनिबन्धे (श्लोक २२) तस्मादन्यतरद्वेषेणेतरत्कर्मासिध्यतीति (श्लोक ३१) शिवद्वेषनिवृत्त्यातुधर्मःसिध्येदपिक्वचिदिति चोक्तम् ॥ एतद्विवरणे श्रीविट्ठलाचार्याः "संमुग्धन्तुहरद्विषइतिवाक्यात् तद्वेषयुक्तेऽप्येव तत्पदापत्तिनिवृत्तौ धर्मः सिध्येदित्यर्थः ॥ अपीतिसंभावनायाम् ॥ पूर्वोक्तवैपरीत्ये संभावनापि नास्तीतिभावः" इत्याहुः ॥ अस्यावरणभङ्गे च श्रीपुरुषोत्तमचरणाः "अपीतिसंभावनायामित्यादि ॥ तथाचशिवद्वेषेणकार्यइत्येवमुख्यःपक्षइत्यर्थः" इति व्याचक्षते ॥ अष्टमस्कन्धनिबन्धे च (श्लोक ४४) विष्णुर्ब्रह्मामहेशश्चसर्वत्रैवहिकारणम् ॥ एकमेकतराभावेनकार्यंजनयेत्क्वचिदित्यभिहितम् ॥ एतद्योजनायां च श्रीपुरुषोत्तमचरणाः "क्षात्मेश्वरउपदृष्टात्यंदगविशेषणइतिदक्षंप्रति भगवद्वचनात्कार्यमात्रेमतित्रयाणांकारणत्वेनतत्रापित्रयाणांकारणत्वमनुसन्धेयमित्यर्थः" इति विवृण्वन्ति ॥ पत्रावलंबनग्रन्थसमाप्तौ च काशीपतिस्त्रिलोकेशोमहादेवःप्रसीदत्विति स्वयं विहितेन वेदविरुद्धवादव्युदासेन ब्रह्मवादस्थापनेन च श्रीमहादेवस्य तोषोऽभ्यर्थितः ॥ एवं सुबोधिन्यादिषु ग्रन्थान्तरेष्वपि द्रष्टव्यम् ॥ चतुर्थस्कन्धनिबन्धादौ शिवस्य स्वमार्गप्रथमाचार्यत्वमपि वर्णितं तदग्रे दर्शयिष्यामः ॥ तस्मादस्मासु शिवद्वेषादिकं संभाव्य तस्य लक्षणत्वं चोत्प्रेक्ष्य शास्त्रमारोपयन् शशं तच्छृङ्गप्राप्तये पुष्करप्रसूनैः पितृूजयिषन्तमनुकरोति ॥ ननु मास्तु शिवद्वेषः शङ्कराचार्यद्वेषस्तु विद्यत एव तन्मतखण्डनात् ॥ खण्डनावसरे क्वचिदपकर्षबोधकशब्दानां प्रयोगाच्चेतिचेल्लक्षणग्राहकमानतयाऽभिमते शङ्कराचार्याणां न संबन्धगन्धोपीति प्रागेव प्रत्यपादयाम ॥ नापि वयं तेषामपि द्वेषाशुन्मेषयामइत्याशयेनाहुः ॥ स्वस्वमतमित्यादि ॥ अतएवेति ॥ अयं भावः ॥ ईक्षतिसूत्रे पूर्वं साङ्ख्यादीन्निर्दिश्य "एवमन्येपितार्किकाश्चक्याभासयुक्त्याभासावष्टंभाःपूर्वपक्षवादिनइहोत्तिष्ठन्ते" इति तेष्वपकर्षबोधकशब्दाः प्रयुक्ताः ॥ सूत्रव्याख्याने च अशब्दंहितदित्यन्तेन साङ्ख्यस्यावैदिकत्वमुक्तम् । गौणश्चेन्नेतिसूत्रेपि तदुक्तस्यासत्त्वमुक्तम् ॥ द्वितीयाध्यायारंभसूत्रे च प्रधानादिवादानां न्यायाभासोपबृंहितत्वप्रतिपादनमपि द्वितीयाध्यायप्रयोजनं कण्ठरवेणोक्त्वा पर्यपक्षे परतन्त्रप्रज्ञास्यित्यादि ऋषिं प्रसूतमित्यन्तमुक्त्वा सिद्धान्ते श्रुतिविरोधात्कापिलादिस्मृतीनां सर्वथानादरणीयत्वं प्रपञ्च्य याचश्रुतिरित्यादिना ऋषिंप्रसूतमितिश्रुतिरन्यथानीता ॥ अत्र ॥ प्रतसुरिति ॥ प्रदाह्कस्येतिरत्नप्रभादयः ॥ ततःपूर्वमिति ॥ स्मृत्यनवकाशसूत्रात्पूर्वं प्रथमाध्यायइत्यर्थः ॥ तत्र प्रथमे पादे (सू० १।८।२७) कामाच्चनानुमानापेक्षेत्यादौ भाष्ये शङ्कराचार्यैः

सांख्यपरिकल्पिताचेतनप्रधानस्याऽनपेक्षितत्परत्वस्य कथनात् द्वितीयपादे (सू० ११) नचसार्तमतद्धर्माभिलापादित्यादौ कण्ठरवेण साङ्ख्यस्य निराकरणात् तृतीयपादे (सू० १) द्युभ्वाद्यायतनंस्वशब्दादित्याद्यधिकरणेषु तथाकरणात् चतुर्थपादे (सू० १) आनुमानिकमप्येकेषां (सू० ८) चमसवदविशेषादित्यादौ तदनुकूलतया प्रतीयमानश्रुतीनां तदननुकूलत्वादेः कथनाच्च निराकृताइति भावः ॥ तथाच तेषु कपिलादिद्वेषिता कथं न स्यात् ॥ अथ स्वसिद्धान्तस्थापनावसरे खण्डनं खण्डने सहकारितयाऽपरुषंबोधकशब्दप्रयोगश्च न दोषइति चेत्तुल्यम् ॥ बलाद्रापतितइति ॥ इदं पञ्चदश्यां चित्रदीपाख्ये षष्ठप्रकरणे (श्लोक २५२) अविवेककृतःसङ्गोनियमश्चेतिचेत्तदेतिपूर्वार्धस्योत्तरार्धमस्ति ॥ वचनमपीति ॥ न निन्दात्वेन व्यवह्रियतइत्यनुपपद्यते ॥ तदुक्तवाक्यैस्तस्यैव शास्त्रत्वं निर्धारयन्ति ॥ यद्यापीत्यादिना ॥ तत्तुनिन्दैवेति ॥ अविद्यमानदोषकथनरूपत्वादिति भावः ॥ इदं तत्रैव स्फुटीभविष्यति ॥

यत्तु (लक्षणहेत्वोःक्रियाया इतिसूत्रेण द्विषन्तोदेवमित्यत्र लक्षणे हेतौ वा शता ॥ अदन् विप्रोननमनीयः पचन् विप्रोनश्राद्धेभोजनीय इत्यादिवत् तेन शिवद्वेषः शास्त्रानामेकं लक्षण) मित्युक्तं तदत्यन्तमसत् ॥ तेन सूत्रेण क्रियायाःपरिचायकेहेतौचार्थेवर्तमानाद्धातोर्लटः शतृशानचौविधीयेते नतु कारकपरिचायकार्थात् ॥ अत एव तत्सूत्रभाष्ये लक्षणहेत्वोः क्रियाया इत्युक्त्वा कारकार्थगुणउपसङ्ख्यानमित्युक्तम् ॥ तथाच भाष्यं "लक्षणहेत्वोः क्रियायागुणउपसङ्ख्यानं कर्तव्यं तिष्ठन्मूत्रयति गच्छन्भक्षयतीति" अग्रेच "इहतावत्तिष्ठति क्रियामूत्रयतिक्रियायालक्षणं गच्छन्भक्षयतीतिगच्छतिक्रियाभक्षयतिक्रियायालक्षणंयोधीयानआस्तेसदेवदत्तइतिअध्ययनक्रियाआसनक्रियायालक्षणं" इत्युक्तम् ॥ तदुपरि कैयटेन "गुणशब्देनात्रसाधनमुच्यतेतिष्ठन्मूत्रयतीतियदास्थानादिनामूत्रादिक्रियालक्ष्यतेतदातेनैवसूत्रेणादेशसिद्धिर्यदातुकारकंलक्ष्यतेतदर्थमिदंवचनं" इत्युक्तम् ॥ अतस्तादृशभाष्यकैयटोक्तरीत्या क्रियालक्षणएव वर्तमानाद्धातोः परस्य लटः शत्रादेशस्तादृशसूत्रेण भवतीति तत्सूत्रानुसारेण शिवद्वेषोविप्रशस्तानामेकं लक्ष्ममितिवदन्भाष्यानभिज्ञ एव ॥ किंच योधीयानआस्तेसदेवदत्तइत्यादिवत्तादृशश्लोके यत्तत्पदघटिताख्यातान्तद्वितीयधातुयुक्तवाक्यस्याभावात्तादृशसूत्रस्य प्राप्तिरेव न संभवति ॥ तिङन्तसमभिव्याहारस्थलएव सर्वोदाहरणेषु भाष्ये शत्रादेशस्य दर्शितत्वेन भाष्यानारूढे अदन् विप्रोननमनीयःपचन्विप्रोनश्राद्धेभोजनीयइत्युदाहरणे दृष्टान्तविधया प्रदर्शयन्नुपेक्षणीयः ॥ वस्तुवस्तु तादृशप्रकरणालोचने शिवद्वेषस्य शिवनिन्दायाश्च मुनिकोपोत्पादनद्वारा शापहेतुत्वं संभवत्यतोऽत्र तादृश-

तिङन्तक्रियाध्याहारे हेत्वर्थकधातोर्लटः शत्रादेशस्तु संभावितः ॥ तदनध्याहारे तु न संभवतीति ॥

यश्च सहस्रादौ लक्षणसस्कप्रतिपादनात्प्राकृतद्योधकतयोपन्यस्तेषुवाक्येषु (पृ० ५६ प० ५) द्विषन्तइत्यादौ लक्षणे हेतौ वा शता स्वप्रतिपिपादयिषितार्थसमर्थनार्थमुक्त स न युक्तइति सिंहावलोकनन्यायेनाऽनूद्य दूषयन्ति ॥ यत्तुलक्षणेत्यादिना न संभवतीत्यन्तेन ॥ अयमर्थ ॥ लक्षणहेत्वोरित्यत्र लक्ष्यतेनेनेतिलक्षण परिचायकम् ॥ हेतुशब्दश्च फलकारणोभयपर ॥ क्रियाया इत्यस्य सर्वत्र सबन्ध ॥ तथाच क्रियाया परिचायके क्रियाया फले क्रियाया कारणे च वर्तमानाद्धातो परस्य लटः शतृशानचो स्त इत्यर्थ ॥ तत्र लक्षणे यथा ॥ शयानाभुञ्जते यवना ॥ अत्र शेखरे ॥ "शयनभुज्यर्थपरिचायक तदुपलक्षितभुज्यर्थेनचयवना परिचाय्यन्ते" इत्युक्तम् ॥ एवंच प्रकृते लक्षणे शतेतिचेच्छेतिक्रिया भुजिक्रियायाइव द्वेष्टिक्रिया कस्या परिचायिका यया च शत्रा परिचाय्येरन् ॥ नहि शत्रूनामेव लक्षण द्वेष्टिक्रिया शक्या वक्तुम् ॥ तेषामक्रियात्वात् ॥ ननु लक्षण हेत्वो क्रियाया गुणउपसङ्ख्यानमितिवार्तिकेन शत्रादृति कर्मणोपि लक्षणे स्यात् ॥ गुणशब्दस्य कारकपरत्वात् ॥ कैयटेन "गुणशब्देनात्रसाधनमुच्यते" इतिव्याख्यानात् ॥ तत्रैव विवरणे "भाष्येक्रियायागुणेइतिक्रियाया कारकेइत्यर्थ " इत्यादिव्याख्यानाच्चेति चेन्मैवम् ॥ वार्तिकेन प्रत्ययाङ्गीकारे लक्षणहेत्वो क्रियायाइतिसूत्रेण शतेतिस्तोक्तेर्बाधात् ॥ तत्रैव कैयटेन "तिष्ठन्मूत्रयतीत्यादौ यदास्थानादिनामूत्रादिक्रियालक्ष्यतेतदासूत्रेणैवादेशसिद्धि ॥ यदातुकारकलक्ष्यते तदर्थमिदवचनम् ॥ बहुपुमूत्रयत्सुकोदेवदत्त इत्युक्ते यत्तिष्ठन्मूत्रयतीतिप्रतिवचनेनदेवदत्तोलक्ष्यते ॥ अथवा अशौचादिगुणोगृह्यते" इति सूत्रवार्तिकयोर्विषयस्य विभागात् ॥ वस्तुतस्तु कारकलक्षणेऽपि स्थितिगमनादिक्रियाया मूत्रणभक्षणादिक्रियाया इव द्वेष्टिक्रियाया क्रियान्तरस्य सहकारोऽपेक्षितएव ॥ अत एव विवरणे "देवदत्तोलक्ष्यत इतिमूत्रणसमानकालिकस्थानक्रिययेत्यर्थ " इति व्याख्यातम् । किंचास्मिन्वार्तिके गुणशब्देन कर्तृरूपकारकमेव गृह्यते ॥ भाष्ये तिष्ठन्मूत्रयति गच्छन्भक्षयतीति तथैवोदाहरणात् ॥ एवमरुच्या स्वीकृते अशौचादिगुणोगृह्यतइति पक्षान्तरे तु प्रकृतेऽप्रसक्तिरेव ॥ "कर्तृश्चलक्षणयो पर्यायेणाऽप्रयोगे" इत्यग्रिमवार्तिकेपि "यदापूर्ववाक्येगुण साधनगृह्यतेतदातेनैवसिद्धेपर्यायार्थ ॥ यदा त्वशौचादेर्गुणस्यतत्रग्रहणतदाविध्यर्थ" इति वदता कैयटेन पूर्वत्र वार्तिके प्रथमपक्षे कर्तुरेव ग्रहणं द्वितीयपक्षस्य मुख्यत्व च ध्वनितम् ॥ अन्यथा कर्तृश्चेतिवार्तिकमपार्थकमेव स्यात् ॥ योऽधीयानआस्तेसदेवदत्त यआसीनोधीतेसदेवदत्त इति पर्यायेपि प्रत्येक पूर्वेण सिद्धौ बाधकाभावात् ॥ एवसति अशौचादिगुणस्य लक्षणे प्रथम कर्तृलक्षणे द्वितीय वार्तिक प्रवर्तताइति न प्रकृते तयो प्रवृत्ति ॥ नापि तस्वाद्माने चेत्यनेन शयानावर्धतेदूर्वाआसीनवर्धतेबिसमित्यादिवास्वभावकथनेन शता शङ्क्य ॥ लक्षणे हेतौ या शतेति स्वोक्तेरपि विरोधात् ॥ "नह्यासनतृद्धेर्लक्षणकिंतर्हिस्वभाव मात्रकथनम्" इतिकैयटोक्त ॥ वर्धतइत्यादेरिव समानकर्तृकक्रियोपस्थापकतिङन्त-

पदस्य प्रकृतेऽनुपलम्भाच्च ॥ वस्तुतस्तु भाष्यकृता " तत्तर्हिवक्तव्यं नवक्तव्यम् ॥ लक्षणहेत्वोःक्रियायाइत्येवसिद्धम् ॥ इहतावत्तिष्ठन्मूत्रयतीतितिष्ठतिक्रियामूत्रयतिक्रियायालक्षणम् ॥ गच्छन्भक्षयतीतिगच्छतिक्रियाभक्षयतिक्रियायालक्षणम् ॥ योधीयानमास्ते सदेवदत्तइतिअध्ययनक्रिया आसनक्रियायालक्षणम् " इत्यादिना प्रत्याख्यातं वार्तिकजातं तदिति न तत्तोपि तवेष्टसिद्धिः ॥ अत्र कैयटः " तिष्ठतिक्रियेति ॥ स्थितिक्रियालक्षितातुमूत्रणक्रियायस्तिष्ठन्मूत्रयतिस देवदत्तइतिसर्वनामपरामर्शेदेवदत्तस्यलक्षणंतद्गतस्यवाऽशौचादेरितिभावः " इति व्याचष्टे ॥ एतच्च नागोजीभट्टः॥ " ननुक्रिययोरेवलक्ष्यलक्षणभावे कोदेवदत्तइतिप्रश्नेइदमुत्तरंनसादत आह ॥ स्थितिक्रियेति ॥ सर्वनामपरामर्शेइति ॥ यत्तद्रूपसर्वनामपरामृष्टदेवदत्तस्यलक्षणमितिफलितम् ॥ अन्यथावचनान्तराऽऽरम्भेपि तिष्ठतेःशत्रनापत्तिः ॥ नहितद्वाच्यक्रियादेवदत्तस्यलक्षणंकिन्तुतदुपलक्षितमूत्रणक्रियेति बोध्यम् " इति विवृणोति ॥ एवं सति प्रकृते लक्षणहेत्वोरिति क्रियालक्षणे शतुरङ्गीकारे द्वेष्टिक्रियया लक्षितं क्रियान्तरमेव शशानां लक्षणं भवितुमर्हति ॥ न तु द्विष्यर्थक्रियैव ॥ नच क्रियान्तरं वाक्ये श्रूयते ॥ तेषां कर्मत्वात्तु सत्यपि क्रियान्तरे प्रयोगोन स्यात् ॥ भाष्यादिषु सर्वत्र तिष्ठन्मूत्रयतीत्याद्युदाहरणेषु लक्ष्यक्रियायां समानकर्तृकतायास्तिङन्तपदोपस्थाप्यतायाश्च नियमदर्शनात् ॥ नहि केनापि प्रामाणिकेन अदन्विप्रोननमनीय इत्याद्युदाहृतम् ॥ शशजीवलक्षणे शतुः स्वीकारे च सूत्रे क्रियाया इति पदमपार्थकमेव स्यात् ॥ अत एव काशिकायां " लक्षणेहेतौचार्थेवर्तमानाद्धातोःपरस्यलटःशतृशानचावादेशौभवतः ॥ तौचेल्लक्षणहेतूक्रियाविषयौभवतः ॥ लक्षणे ॥ शयानाभुञ्जतेयवनाः ॥ तिष्ठन्तोऽनुशासतिगणकाः ॥ हेतौ ॥ अर्जयन्वसति ॥ अधीयानोवसति ॥ लक्षणहेत्वोरितिकिम् ॥ पचतिपठति ॥ क्रियायाइतिकिम् ॥ द्रव्यगुणयोर्माभूत् ॥ यःकम्पते सोऽश्वत्थः ॥ यदुत्प्लवतेतल्लघु ॥ यन्निपीदतितद्गुरु " इत्युक्तम् ॥ एतदेव हृदि निधाय शेखरकारोपि ॥ " क्रियायाइतिकिम् ॥ यःकम्पतेसोऽश्वत्थइत्यादौमाभूत् " इत्याह ॥ एवं हेतौ शतुरङ्गीकारेपि अर्जयन्वसतीत्यादौ हेतुमत्क्रियायास्तिङन्तपदोपस्थाप्यत्वसमानकर्तृकत्वयोर्दर्शनादिह तादृशपदाऽभावाच्च फले शतरि द्वेष्टिक्रिया कस्याः क्रियायाः फलम् ॥ कारणे शतरि सा कस्याः कारणमिति चिन्त्यम् ॥ समानकर्तृकत्वाऽनियमे चैत्रस्य लाभार्थं भोजनार्थं वा मैत्रस्य वासेऽप्यर्जयन्वसति भुञ्जानो वसतीति प्रयुज्येतेति दिक् ॥ तादृशतिङन्तेति ॥ अत्र यत्तदोरप्यध्याहारो बोध्यः ॥ तिङन्तं तु अकोपयन् अनिन्दन् इत्यादिरूपं किञ्चिदध्याहर्तव्यम् ॥ तथाच ये शिवं द्विषन्तः दधीचं गौतमं वा मुनिं अकोपयन्द्वेषाद्देवमीशानमनिन्दन्वा ते शशास्ते च न संभाव्या इत्यर्थः ॥ योऽधीयानआस्तेसदेवदत्तइतिवत्प्रयोगः ॥ इह हेतावेव शतेत्याग्रहेऽसावध्याहारक्लेशः ॥ क्लेशाऽऽनादरे त्वाहुः ॥ तदनध्याहारइति ॥ तथाचास्मिन्पक्षे लटःशतृशानचाविति शता ॥ वर्तमानेलडित्यतोलडित्यनुवर्तमानेऽपि पुनर्लड्ग्रहणमधिकवचनार्थम् ॥ तेन अप्रथमासामानाधिकरण्येऽपि क्वचिदिति व्याख्यानात् ॥ गौतमकर्तृकशापे शिवद्वेषस्याऽकारणत्वमपि द्विषन्तोदेवमित्यत्र हेतौ शतुरनादरे बीजं द्रष्टव्यम् ॥

इदं पुनरत्र बोध्यम् ॥ पूर्वोक्तरीत्या दोषपरिहारोऽस्माभिः परोक्तं यथाश्रुतं दोषमङ्गीकृत्य कृतः ॥ वस्तुतस्तु दोषएव नास्ति ॥ तथाहि ॥ कूर्मपुराणे पञ्चदशेऽध्याये दधीचशापमुक्त्वा ततउक्तं येन्येशापाग्निनिर्दग्धाद्दधीचस्यमहर्षयः ॥ द्विषन्तोमोहितादेवंसंबभूवुःकलिष्वथ ॥ अत्र संबभूवुरित्युक्तं नतु भविष्यन्तीत्युक्तम् । अग्रे च कलिष्वितिबहुवचनमुक्तम् ॥ एवं च सूतशौनकसंवादात्प्राक्तनकलिष्वेव ते जाता नतु वर्तमानकलियुगे ॥ कथमन्यथा सूतेन व्यासैर्वा भविष्यन्तीतिनोक्तं स्यात् ॥ तस्मात्तादृशकौर्मप्रकरणं व्यतीतकलिविषयकमेव ॥

अथ युक्त्यन्तरेण तु त्वदुक्तदोषप्रसक्तिरेव नास्तीत्याहुः ॥ इदंपुनरत्रेत्यादिना विषयकमेवेत्यन्तेन ॥ अत्र कौर्मे ॥ उक्तचरस्थले ब्रह्मणा शुद्धाद्वैतावलम्बेन विष्णुशिवयोरभेददृष्टौ मुक्त्यादिकं भेददृष्टौ नरकप्राप्त्यादिकं चाऽभिहितं निशम्य दक्षरुयक्षं शरणं जगामेति वर्णयित्वा ब्रह्मवचनश्रवणेऽपि शुद्धमद्वैतमनादृत्य साक्षाच्छिवं द्विषतां सप्तमहर्षीणां वृत्तान्तोवर्ण्यते ॥ येन्येशापाग्निनिर्दग्धाद्दधीचस्य महर्षयः ॥ द्विषन्तोमोहितादेवंसंबभूवुःकलिष्वथ ॥ त्यक्त्वातपोबलंकृत्स्नंविप्राणांकुलसम्भवाः ॥ पूर्वसंस्कारमाहात्म्याद्ब्रह्मणोवचनादिह ॥ मुक्तशापास्ततः सर्वेकल्पान्तेरौरवादिषु ॥ निपात्यमानाःकालेनसंप्राप्याऽऽदित्यवर्चसम् ॥ ब्रह्माणजगतामीशमनुज्ञाताःस्वयंभुवा ॥ समाराध्यतपोयोगादीशानंत्रिदशाधिपम् ॥ संबभूवुर्यथापूर्वंशङ्करस्यप्रसादतइति ॥ इह महर्षयइत्यत्र महात्मन इत्यपि पाठः ॥ प्राक्तनकलिष्विति ॥ संबभूवुरित्यनद्यतनपरोक्षभूतार्थकलकारप्रयोगात्कलिष्विति बहुवचनस्वारस्याच्चेति हृदयम् ॥ क्वचित्पुस्तके चरमश्लोके भविष्यन्तियथापूर्वमितिपाठेऽपि शापमुक्तिब्रह्मलोकप्राप्त्यनन्तर्य पूर्वकालिकार्थं नापैति ॥ किन्त्वस्मिँल्लोके पुनस्तपोभिलाषाद्यथापूर्वं जनत्वमेव तादृशपाठेऽर्थः ॥ अन्यथा संबभूवुःकलिष्वितिवचनं विरुध्येतैव ॥ त्वदनुकूलोव्यासाऽभिप्रायश्चेत्पूर्वश्लोके भविष्यन्तिकलाविहेत्येव वदेत् ॥ गृहिलतयैवं नाद्रियमाणे तु प्रागुक्तयाऽसन्दिग्धया व्यवस्थया सन्तुष्य ॥ संभूतास्तेकलिष्वथेति त्वन्मात्रकल्पितपाठेऽपि भूतत्वं तदवस्थमेव ॥ एतेन सहस्राक्षे पूर्वं (पृ० ५६ पं० ४) द्विषन्तोमोहिताइत्यादिना कालेनेत्युक्तमित्यन्तेन विहितं व्यामोहनवैदग्ध्यं व्यर्थितम् ॥

श्वेतवाराहकल्पे वैवस्वतमन्वन्तरगेताऽष्टाविंशतितमकलिविषयकाणि तु ब्रह्माण्डादिपुराणवाक्यानि ॥ कलौरुद्रसहस्रेणविष्णुस्त्यक्ष्यति मेदिनीम् ॥ तदर्द्धंजाह्नवीतोयंतदर्द्धंग्रामदेवताः ॥ श्रीभागवते च ॥ कलिंसभाजयन्त्यार्यागुणज्ञाःसारभागिनः ॥ यत्रसङ्कीर्तनेनैवसर्वैः स्वार्थोऽभिलभ्यते ॥ तथा ॥ कृतेयद्ध्यायतोविष्णुंत्रेतायांयजतोमखैः ॥

द्वापरेपरिचर्यायांकलौतद्धरिकीर्तनात् ॥ फलेर्दोषनिधेराजन्नस्तिह्येकोमहान्गुण. ॥ कीर्तनादेवकृष्णस्यमुक्तबन्ध.परव्रजेत् ॥ पुनस्तत्रैव ॥ कृतादिषुप्रजाराजन्कलाविच्छन्तिसंभवम् ॥ कलौखलुभविष्यन्तिनारायणपरायणाः ॥ कचित्कचिन्महाराजद्रविडेपुचभूरिश. ॥ ताम्रपर्णीनदीयत्रकृतमालापयस्विनी ॥ कावेरीचमहापुण्याप्रतीचीच महानदी ॥ येपिबन्तिजलंतासांमनुजामनुजेश्वर ॥ प्रायोभक्ताभविष्यन्तिवासुदेवेऽमलाशया ॥ स्कन्दपुराणेच ॥ कर्मणामनसावाचा श्रीकृष्णंह्विभजन्तिये ॥ संप्रदायिगुरोर्वाम्याचेविष्णोर्नक्लेर्नरा. ॥ वेदोक्तधर्महीनत्वात्सर्वेनिरयगामिन. ॥ अनाश्रित्यहरिंजीवा.कलौपाषण्डसङ्कुले ॥ पद्मपुराणेच ॥ यदाभागवतीसृष्टि कलौभवतिवैतदा ॥ अशेनभगान्विष्णु.स्वात्मानसृजतिस्वयम् ॥ तमाश्रित्यजना सर्वे भक्तिभाजोभवन्तिहि ॥ तथातत्रैव ॥ चत्वारस्तेकलौभाव्या संप्रदायप्रवर्तका । भविष्यन्तिप्रसिद्धास्तेह्युत्कलेपुरुपोत्तमात् ॥ इत्यादीनि द्रष्टव्यानि ॥

अत पर वैष्णवसम्प्रदायाना तत्प्रवर्तकाचार्याणा च जगदुद्धारकारणत्व तत्समतद्धरिसेवनाद्याचारतत्स्वरूपविषयकज्ञानयोर्हरिपरितोषपुर सरमोक्षफलकत्व च पुराणादिषु प्रसिद्धमिति बोधयितुमाहु ॥ श्वेतवाराहकल्पइत्यादि द्रष्टव्यानीत्यन्तम् ॥ अत्र ॥ विष्णुस्त्यक्ष्यतीति ॥ दशसहस्रवर्षपर्यन्तमेव विशेषतोविष्णु स्वसेवादिधर्मप्रचार स्थापयिष्यतीति भाव ॥ श्रीभागवतवचनेषु हरिकीर्तनमात्रेणापि बन्धमोक्षपुर सरपरप्राप्तिपर्यन्तसर्वस्वार्थलाभस्य कथनात्तदनन्यभक्ताना वैष्णवाना प्रत्युत नरकप्राप्त्यन्त दुष्फलप्राप्ते खण्डयिष्यमाणसहस्रासे प्रलपन प्रद्वेषमात्रमूलकम् ॥ स्कान्दवचस्तु ॥ संप्रदायिगुरोरिति ॥ विष्णुस्वाम्यादिप्रकाशिताऽनादिसिद्धचतुर्विधवैष्णवसम्प्रदायाऽन्यसबन्धिनोगुरोरिति भाव ॥ अत्र मूलमनुपद वक्ष्यते ॥ तेविष्णोरिति ॥ तादृशगुरुतो दीक्षा लब्ध्वा सर्वात्मना भगवन्त सेवमाना ये तएव विष्णो सबन्धिनो वैष्णवा ॥ ननु ते कले सबन्धिनस्तदधीना ॥ कलिकल्मषकषणसाधनसपन्नत्वात् ॥ अतो न ते कलिजै परिपीडिताभवन्ति ॥ वेदोक्तेति ॥ हरिमनाश्रित्य वैष्णवत्वमप्राप्य ॥ वेदोक्तैस्तत्सेवासङ्कीर्तनादिधर्मैर्हीनत्वादेव जीवा निरय गच्छन्ति ॥ भगवद्धर्मास्तु मुक्तिसाधन तयैव ऋगादिषु चतुर्ष्वपि वेदेषु "तमुस्तोतार पूर्व्यंयथाविदऋतस्यगर्भजनुपापिपर्तन" इत्यादिना "भर्तासन्भ्रियमाणोबिभर्ति" इत्यादिना "ब्रह्मसस्थोऽमृतत्वमेति" इत्यादिना "भक्तिरस्यभजनम्" इत्यादिना च वच शतेन सप्रपञ्च निरूपिता इति किं बहुना ॥ नरकप्राप्तिस्तु तद्रहितानामेव ॥ षष्ठस्कन्धादिषु जिह्वानवक्तिभगवद्गुणनामधेय मित्यादिवचनेभ्य ॥ विष्णुपुराणादिष्वपि स्वपुरुषमभिवीक्ष्यपाशहस्तवदतियम खलुतस्यकर्णमूले ॥ परिहरमधुसूदनप्रपन्नान्प्रभुरहमन्यनृणानवैष्णवानाम् ॥ १ ॥

इत्यादिसन्दर्भदर्शनाच्चेतिदिक् ॥ पाद्मवचनेषु ॥ यदेति ॥ भागवती दैवी सृष्टि ॥ दैवी सम्पद्विमोक्षायेतिभगवद्वाक्यान्मोक्षयोग्यापि यदा कलौ भवति तद्दोषवती सम्पद्यते तदा भगवान्विष्णुरंशरूपेण वा अंशेन सह स्वयमेव वा स्वस्वरूपं प्रकटयति ॥ त प्रकटितामानमाश्रित्य ततउपदेशादिकं प्राप्येति भाव ॥ सर्वे जना ब्राह्मणादयो भगवद्भक्तिभाजो भवन्ति ॥ इह विष्णुरिति निर्देशादिदं विष्णुस्वाम्याख्यभगवदवतारपरमिति केचित् शिष्टा ॥ भगवान्स्वयं विष्ण्वाख्य स्वात्मानं सृजतीति तेषामाशय ॥ अनघिचेति सकारद्वित्वम् ॥ शङ्करोनीललोहित इत्यस्य शङ्कराचार्यपरत्वं यद्दता भवतापिदं न शक्यं प्रत्याख्यातुम् ॥ अस्माकं तु नैव व्याख्याने निर्बन्ध ॥ चत्वारस्तइति ॥ इत पूर्वं सम्प्रदायविहीनायेमन्त्रास्तेनिष्फलामता ॥ अत कलौभविष्यन्तिचत्वार सम्प्रदायिन ॥ श्रीब्रह्मरुद्रसनकवैष्णवा क्षितिपावना ॥ चत्वारस्तेकलौभाव्याह्यृति पठ्यते ॥ उत्कले देशविशेषे ॥ पुरुषोत्तमात् श्रीजगन्नाथक्षेत्रात्तदधिष्ठातृजगन्नाथतोवा प्रसिद्धाभविष्यन्तीत्यर्थ ॥ इह श्यादिसंबन्धिन सम्प्रदाया क्रमेण रामानुजमाध्वविष्णुस्वामिनिम्बार्काख्यैराभिर्विदिता ज्ञेया ॥ रामानुजानास्मरणीरमातोगौरीपतेर्विष्णुमतामवाऽनुगानाम् ॥ निम्बार्कगानासनकादितश्चमाध्वानुगानापरमेष्ठितश्चेत्युक्ते ॥ तत्राऽस्माकं रुद्रसम्प्रदाय ॥ अतएवतस्य भक्तिदातृत्वं तत्र तत्र वर्णयन्ति श्रीमदाचार्या ॥ यथा पुरुषोत्तमनामसहस्रे महादेवस्वरूपश्चभक्तिदाताकृपानिधिरिति ॥ निबन्धे चतुर्थस्कन्धविवरणेपि सायुज्याधिकारिणा प्रचेतसा श्रीशिवकर्तृकोपदेशादेव सिद्धिर्दर्शिता ॥ तपसासाधनेतस्यनबन्धोभवतीतिहि ॥ तत्रापिकृष्णसेवायाकृताथत्वहिलर्यथा ॥ इतितान्सर्वथाशुद्धान्विलोक्यशोहरिप्रिय ॥ प्रोवाचसर्वसन्देहवारकमर्थबोधकम् ॥ हेतुपूर्वंस्तोत्रमाहश्रीमत्पुष्यतिपद्धरि ॥ अयमेवोपदेशोहिविश्वासर्थपरपरेति ॥ एतद्विवरणे च श्रीप्रभुचरणा "तत्रापि विशेषमाहु ॥ तपसेति ॥ तस्यपित्रादेशस्यतपसासाधनेप्रवृत्तिमार्गत्वेनस्वस्यसर्वकरणजबन्धोय सन भविष्यतीतितपसिप्रवृत्ता ॥ तत्रापिनकेवलतारम्मात्रकिन्तुतपस्यपिपुरुषोत्तमभजनकारिष्यामस्तेनकृतार्थाभविष्यामइतिनिश्चयवन्त ॥ अतइवभूतत्वेनाऽधिदैविकयविशुद्धि सम्पन्नेतिसर्वप्रकारेणशुद्धान्ज्ञात्वातान्प्रतिप्रोवाचेत्यर्थ ॥ ईशत्वेनान्तरज्ञानम् ॥ तत्रापि हरिभक्तिज्ञान हरिप्रियत्वेन ॥ अन्यथाकथमकस्माद्गृहेरागच्छेत्" इत्याद्याहु ॥ द्वादशस्कन्धनिबन्धेच श्रीमदाचार्या ॥ योधिकारीभक्तिमार्गेतत्प्रसादमवाप्यहि ॥ भक्तश्रेष्ठसर्वविस्वस्यस्तृतीय सउदाहृत ॥ भक्तियुक्तोमहादेवस्तदानुशक्रुयात्तथा ॥ भक्तस्ययावान्सक्लेश समायेत्यपिरूपितम् ॥ भक्तिमार्गानुसारेणभक्तिनिष्ठेयमीरितेति ॥ एतद्व्याख्याने च श्रीपुरुषोत्तमचरणा ॥ 'एवद्वितीयाध्यायार्थउक्त ॥ तृतीयस्याहु ॥ यइत्यादि एतेननारायणपर प्रशा तात्माहृतितृतीयइत्युक्तभवति ॥ नन्वत्रशिवदर्शन सवादाद्युपनिबन्धनस्यकिंप्रयोजनमतआहु ॥ भक्तियुक्तइत्यादि ॥ एतेन महादेवे गुरुत्वबोधनायतदुपनिबन्धनमित्युक्तम् ॥" इत्यादिव्याचक्षते ॥ एतेन शिवस्य भक्तिमार्गाऽऽचार्यत्वं प्रक्षिपन्त स्वमार्गाऽनभिज्ञाअस्मासु शिवद्वेषस्यारोपकाश्चसर्वथैव प्रत्युक्ता ॥ परेषा नारायणपद्मभववसिष्ठमित्यादिवदस्माकमाचार्यपरपरातु आदौश्रीपुरु-

पोत्तमंपुरहरंश्रीनारदाख्यमुनिकृष्णव्यासगुरुशुकतदनुविष्णुस्वामिनद्राविड़म् ॥ तच्छि-ष्यंबिल्वविल्वमङ्गलमहयन्देमहायोगिनंश्रीमद्वल्लभनामधामचभजेऽस्मत्सम्प्रदायाधिपम् ॥ इति योद्धव्या ॥ इय च मिताक्षरादौ विज्ञानेश्वरादिभिरदाहृतवचनान्तराया शाण्डिल्य-सहिताया भक्तिखण्डे पञ्चमाध्यायेऽपि दृश्यते ॥ यथा ॥ अथात श्रूयता विप्रा सम्प्रदाय - पुरद्विप ॥ एकदाशङ्करोदेवोग गोगोकुलमण्डलम् ॥ १ ॥ तत्रवृन्दावनेरम्येसच्चिदानन्द-मन्दिरे ॥ त्रिभङ्गललितदेवकोटिमन्मथसुन्दरम् ॥ २ ॥ अनौपम्यवेणुधरमजस्त्रीगण-सेवितम् ॥ श्रुतिभिर्मुनिभिश्चैवसेव्यमानमुदान्वितम् ॥ ३ ॥ प्रणिपत्यमुदादेवसामगा नादतोपयत ॥ जगतोहिसमुद्धर्तुंसप्रदायस्यलब्धये ॥ ४ ॥ तस्मैददौप्रसन्नात्मातत्रत्या-नामनुमहात् ॥ सल्लब्ध्वापरमंलाभस्वधामसन्यवर्तत ॥ ५ ॥ परमानन्दसमप्रोनृत्यचक्रे दिगम्बर ॥ समुपासवतदेवतप्रष्टुंमृतकौतुक ॥ ६ ॥ नचाचष्टतदादेवाहस्त्वात्रिपुरमाहवे ॥ तदाहर्षसमाविष्टोनारदेनप्रसादित ॥ ७ ॥ जगौतमेवसन्मार्गंश्रुतंयच्छ्रीपतेर्मुखात् ॥ नारदोऽपिमहायोगीपरमानन्दपूरित ॥ ८ ॥ अलप्रसादत प्रादाद्व्यासायामिततेजसे ॥ कौण्डिन्यायमयाप्रोक्तोगर्गाचार्यमहात्मने ॥ ९ ॥ व्यासस्तुवक्तिपुत्रायव्रह्मरातायविष्णवे ॥ अधोक्लौसमवृत्तेपूर्वाचार्यैरथागतै ॥ १० ॥ भविष्यतिपराभक्ति किञ्चित्कालमुनीश्वरा ॥ वेदवेदान्ततत्त्वज्ञैर्वैष्णवैर्ब्राह्मणोत्तमै ॥ ११ ॥ निर्वाहितातत्तोभक्तिर्लुसप्रायाभविष्यति ॥ ततोपिश्रीपतेरस्वस्त्रीयानुमहतोहरे ॥ १२ ॥ माथुरेमण्डलेतत्रगोकुलेऽस्मिन्निरावपि ॥ प्रादुर्भविष्यतिमहापुरषैस्सप्रभाविता ॥ १३ ॥ तस्या सम्प्रीतयेतत्रसम्प्रदायरिरक्षिषु ॥ महा त्मासुमहातेजाभगवद्वदनोदित ॥ १४ ॥ प्रादुर्भविष्यतितत सर्वश्रुतिविशारद ॥ योगी योगीश्वरस्तत्रैसम्प्रदायवदिष्यति ॥ १५ ॥ भगवानपितसाक्षादुपदेष्टानिजागमम् ॥ आसा द्यगोकुलधामभक्तिंसवर्धयिष्यति ॥ १६ ॥ गिरिराजतत प्राप्यमहा मैकान्तसश्रयै ॥ निर्गुणभक्तिमार्गंहिवर्धयन्विचरिष्यति ॥ १७ ॥ निजात्मप्रेमसम्पूर्णैर्भगवद्ध्यानतत्परै ॥ वद्मसालुतचित्तानास्वाचारपरिवर्तिनाम् ॥ १८ ॥ सर्वभूतेकसुहृदावेदप्रामाण्यमीयुषाम् ॥ विरलेष्वेवभविताससम्प्रदायोऽत्यनुत्तम ॥ १९ ॥ आश्चर्याणिचरित्राणिकृत्वानानाविधा-न्यसौ ॥ स्थापयिष्यतिवैतस्या पारपर्यक्रमकुलम् ॥ २० ॥ समुद्धृत्यततोजीवान्हरे प्रीतिंकरिष्यति ॥ तत कतिपयेकालेकालदोपप्रभावत ॥ २१ ॥ विलयययास्यतिपन्था कापठ्येनाकुल पर ॥ परदोपान्वितै पुम्भिर्निजाचार्यपराङ्मुखै ॥ २२ ॥ इत्येवहिसामा स्यात सप्रदाय पुरद्विष ॥ अयमेवपर पुण्योभक्तिशास्त्रैकसम्मत ॥ एतन्माहात्म्यमतुल-नाल्पवक्तुचतुर्मुख ॥ २३ ॥ अथहरे श्रीव्रजदेवतायाअनुगृहीत किलसप्रदाय ॥ आवि र्बभौवेणुगृहीतवेदैर्विभात्यधन्यत्रिपुरारिसम्मतम् ॥ २४ ॥ अत्र विष्णवे विष्णुस्वामिनाम्ने इत्यर्थ ॥ भगवद्वदनोदित श्रीवल्लभाऽऽचार्य ॥ श्रीमद्गोवर्द्धनधरवदनवैश्वानररूपत्वात् ॥ एतदनुकूलै श्रुतिस्मृतिपुराणनारदपञ्चरात्रादिवाक्यैर्निस्तरस्तुचरित्रचिन्तामणिसम्प्रदाय-प्रदीपश्रुतिरहस्यादिषु मामके सत्सिद्धान्तमार्तण्डे च द्रष्टव्य ॥

एतेन शापेन चेतसि तमस प्रवेशस्तासु योनिषु कलौ जन्म च तम प्रवेशेन मोह इत्यादिक सर्वमपास्तम् ॥ शप्तब्राह्मणसंभवस्य कूर्मपुराणे संवभूवुरित्यादिना पूर्वमेवोक्तत्वात् ॥

सहस्राक्षे एवञ्चशापेनेत्यादि तासुयोनिष्वितिचोक्तमित्यन्तं भागं दूषयन्ति ॥ एते-नेत्यादिना पूर्वमेवोक्तत्वादित्यन्तेन ॥ अयं भावः ॥ वक्ष्यमाणः क्रमः केवलं कपोल-कल्पितएव ॥ तथाहि ॥ अत्र शापेन तमःप्रवेशउक्तः कौर्मे तु तमसाऽऽविष्टमनसो निन्दकान्दृष्ट्वा शशापेत्युक्तम् ॥ अत्र तासु योनिषु जन्म द्वितीयं फलमुक्तम् ॥ पुराणे तु द्वेपाद्युत्तरकालिकं तत् ॥ एवं पुराणे कुशास्त्राऽऽसक्त्यादिग्रयस्य कलिजपरिपीडा-कारणत्वं बोधितम् ॥ इह तु प्रत्युत तस्य तत्कार्यत्वम् ॥ पुराणे शिवद्वेषः शिवतन्मार्ग-योर्निन्दा च शापहेतुतयोपात्ता ॥ अत्र तु शापजन्यतया ॥ जनमोहकर्त्वं तु पुराणोक्तान् हृषीकेशतद्भक्तनिन्दकत्वादिधर्मानप्रकाश्य मध्यतएवोपात्तम् ॥ पुराणे वृथाधर्मंचरि-ष्यन्तीत्यनेन कापालिकादिषु व्यर्थधर्मस्याऽऽचरणमेव बोध्यते नतु श्रौतस्मार्तधर्मस्य वृथात्वमतः पूर्वोक्तरीत्या तदुदाहृतपुराणस्यैव विरोधस्तदुक्तक्रमेऽवर्णितोऽपि सुबोधएव सुधियाम् ॥ तस्माद्दम्भवमद्वेषादेवेदं कपोलकल्पितनानाफलकथनं सर्वजनमोहनार्थम् ॥ मोहयन्तिजनान्सर्वान्दर्शयित्वाफलानिवै इति तत्रैवोक्तेरिति दिक् ॥ यच्च कौर्मस्थे शाप-प्रकरणे नहिनिन्देतिन्यायस्याऽनवतारस्तत्रतत्र स्तुत्यन्तराऽभावादुक्तः सोप्यविचाराद् ॥ यत्रयत्र प्रकरणे स्थितानि वचांसि त्वयोपात्तानि तत्रतत्र (अ० २७ श्लो० १६) तस्मा-त्संपरिहर्तव्यानिन्दापशुपतेर्द्विजाइति ॥ (अ० ३० श्लो० ३८) तस्मात्सर्वप्रयत्नेनप्राप्य-माहेश्वरंयुगम् ॥ विशेषाद्ब्राह्मणानुद्रमीशानंशरणंव्रजेति ॥ (अ० १५ श्लो० ८१।८२) तस्मादनादिमध्यान्तंविज्ञायपरमेश्वरम् ॥ मनसाकर्मणात्राचासमाराधययत्नतः ॥८१॥ यत्ना-त्परिहरेशस्यनिन्दांस्वात्मविनाशिनीम् ॥ भवन्तिसर्वदोषायनिन्दकस्यक्रियाहिताः ॥ ८२ ॥ इति यथायथं निन्दानिषेधादिविधीनां सत्वेन शापादिकथनस्य तत्तद्विधिवाक्यविधेयार्थ-स्तुतौ तात्पर्यमिति कल्पनेऽपि बाधकाऽभावात् ॥ यथा "स्तेनंमनोनृतवादिनीवाक्" इति निन्दावचनस्य हिरण्यस्तुत्यर्थत्वम् ॥ अत एव प्रमाणाध्यायेऽर्थवादपादे (सू० ११)

* एवंच शापेन चेतसि तमसः प्रवेशः तासुयोनिषुकलौजन्मच तमःप्रवेशेन मोहः तेनपरद्रव्यासक्त्यादिप्रयुक्तकलिजपापपरिपीडितत्वं कुशास्त्राऽऽसक्तचेतस्कताच तथामिथ्या-ऽधीतसमाचारता मिथ्याज्ञानप्रलापिता शिवद्वेषः शिवनिन्दा शिवोक्तवेदार्थनिन्दा ऐहिका-ऽऽमुष्मिकानां फलानां बोधनेन जनमोहकर्त्वं च मिथ्याऽधीतसमाचारत्वादिभिश्च यथायथं ब्राह्मणैरसंभाष्यत्वं धर्माचरणस्य वृथात्वं तपोबलहानिस्त्रयीबाह्यत्वं विष्णोःपराङ्मुखत्वं ततोनरकेपातइति ॥ नच नहि निन्दा निन्द्य निन्दितुं प्रवृत्ता किन्तु स्तुत्यं स्तोतुमिति न्यायेन शतविप्रनिन्दायां नैततात्पर्यमिति वाच्यम् ॥ तत्रतत्र स्तुत्यन्तराऽभावेनैतन्न्यायाऽनवतारात् ॥ किंच शापादिविषयेऽपि तन्न्यायाऽवतारे पुराणकथानां बहुविप्लवः स्यादिति दिक् ॥ अत्र ब्राह्मणैरित्युपलक्षणं तेन देव्या शम्भुरिलपि बोध्यम् ॥ अत्रचेदानीम्पदमध्याहृत्य पुरा ब्राह्मणैरिति पदद्वयमावर्त्यैत्थं व्याख्येयम् ॥ पुरा पूर्वजन्मनि ब्राह्मणैस्तथैव ब्राह्मणैः शप्तैरिदानीं विप्रकुलोद्भवैरिति ॥ अनेनेदानीं विप्रकुले जन्मसत्वेऽपि ब्राह्मण्यनियमोनेति सूचितम् ॥ अतएव कौर्मे विप्राणां कुलसम्भवा इति तासु योनिषु इति चोक्तम् ॥

"रूपात्प्रायात्" इत्यत्र शबरस्वामी "हिरण्यंहस्तेभवतिअथगृण्हाति-इतिसाकाङ्क्षत्वा-दस्यविधेःशेषः ॥ स्नेनंमनोनृतवादिनीवाकूइतिनिन्दावचनंहिरण्यस्तुत्यर्थेन ॥ यथाकिंक्रपि-णादेवदत्तणवभोजमितव्यः" इत्याह ॥ यथावा तैत्तिरीयसंहितायां (कां० १ प्रपाठक ५ अनु० १) "सोरोदीयदरोदीत्तद्रुद्रस्यरुद्रत्वम् ॥ यदश्रूवशीयततत् ॥ १ ॥ रजतँहिर-ण्यमभवत्तस्माद्रजतँहिरण्यमदक्षिण्यमश्रुजँहियोबर्हिपिददातिपुराऽस्यसंवत्सराद्गृहेरु-दन्ति" इति निन्दायाः "तस्माद्बर्हिपिनदेयं" इति विधेः शेषत्वम् ॥ तेन च देयस्य हिरण्यस्य स्तुतिः ॥ अतएव तत्र (सू० १०) "गुणवादस्तु" इत्यत्र भाष्ये "अथसो-ऽरोदीत् इतिकस्यविधेःशेषःतस्माद्बर्हिपिरजतंनदेयंइत्यस्य" इत्यादिना पदानां साकाङ्क्षत्वं प्रदर्श्य "योबर्हिपिरजतंदद्यात् ॥ पुराऽस्य संवत्सराद्गृहेरोदनंभवतीत्यस्यहेतुत्वेनाऽयंप्रति निर्दिश्यतेतस्माद्बर्हिपिरजतंनदेयंइति ॥ एवं सर्वाणिसाकाङ्क्षाणिकथंविधेरुपकुर्यन्तीति ॥ गुणवादेनरोदनप्रभवंरजतंबर्हिपिदद्वोरोदनमापद्यते ॥ तत्प्रतिपेधस्यगुणःयत्अरोदन-मिति" इत्याद्युक्तं ॥ तथाऽत्रापिशिवनिन्दादिकरणे दुष्फलसम्भवात्तन्नकार्यमिति ॥ तेन च शिवाराधनं स्तुत्यमित्येव तात्पर्यं ॥ न तु वैष्णवसंप्रदायवर्तिनां निन्दायाम् ॥ एवमुदि-ताऽनुदितहोमस्थलेऽपि (तैत्तिरीयब्राह्मणे अष्टक २ अध्याय १ अनुवाक २) "आग्नेयी-वैरात्रिः ॥ ऐन्द्रमहः ॥ यदनुदितेसूर्येप्रातर्जुहुयात् ॥ उभयमेवाऽग्नेयँस्यात् ॥" इत्यनु-दितहोमनिन्दायाः ॥ "उदितेसूर्येप्रातर्जुहोति ॥ तथाग्नेयेस.थँहूयते ॥ सूर्यायप्रातः ॥" इति विहितोदितहोमस्तुतावेव तात्पर्यं न तु निन्द्यमानाऽनुदितहोमनिन्दने तथाऽत्रापि शिवसमाराधन एव तात्पर्यं न तु शिवनिन्दनइतिशिवम् ॥ वेदे (तैत्तिरीयसंहिता कांड २ प्रपा० ६ अनुवाक ६) अग्नेस्त्रयोज्यायाँसो भ्रातरआसन्नित्युपक्रम्य "तंमत्स्यःप्राब्रवीत् तमशपद्धियाधियात्वावध्यासुर्योमाप्रावोचइति ॥ तस्मान्मत्स्यंधियाधियाघ्नन्तिशप्तोहि इत्याम्नातासु शापादिकथास्वपि मीमांसकैः पुराकल्पार्थवादतयाऽङ्गीकाराच्च ॥ पुराणेषु शापस्थलेषु तन्न्यायाऽनवतारं वदन् भवन्तधरायेचेत्यादिसन्दर्भमपि निर्बाधमेव मन्यते भवान् ॥ यत्तु देव्या शस्त्रैरित्यपि बोध्यमित्युक्तं तत्र देवीकर्तृकशापाऽख्यायिका तु न क्वॉमें प्रसिद्धा प्रत्युत तद्विरुद्धा च ॥ अतोऽत्र मानभूता साऽन्वेष्टव्यैव ॥ यच्च प्रद्विषन्तोऽभ्य-सूयकाइत्याद्युक्ताऽसुरधर्मशालितया वैष्णवप्रद्वेपादेव तेष्वब्राह्मण्यं ध्वनयितुं प्रलपितं तत्तु स्वस्य तथात्वादेव ॥ चोरोवेत्तिजगच्चोरमिति न्यायात् ॥ नहि विरागिपदवाच्येषु नाममात्र-यतिष्वाऽऽधुनिकेषु वर्णादिनियमः कोप्यस्तीतिसुप्रसिद्धमेवैतत् ॥ तासु योनिष्विविवाक्यात्तु पश्चादियोनिष्वेव जन्म स्वरसतोवगम्यते नतु वर्णसाङ्कर्यम् ॥ अतः स्वजातिख्यापनमात्र-फलकोयं प्रयासः ॥ तदुक्तवचसां वयं स्वऽविपया एवेति प्रागेव समर्थितमतोस्माभिरत्र यदिचोरस्वजननींभण्डःपरिणयेत् क्वचित् ॥ तर्हिलाभोप्यलाभोवाशिष्टानांतेनकोभवेदिति न्यायएवानुसरणीयः ॥

यत्तुमोहयन्तिजनान्सर्वानितिकौर्मवाक्येन तेषां मोहनसामर्थ्यावधारणादित्युक्तं तदपि तादृशवाक्यतः पूर्वं पठितानां कुर्वन्त्यवेददृष्टानि कर्माणिविविधानिच ॥ स्वधर्मेतुरुचिर्नैवब्राह्मणानांप्रजायते ॥ कुशीलचर्यापाषण्डैर्वृथारूपैःसमावृताः ॥ विनिन्दन्तिहृषीकेशंब्राह्मणान्ब्रह्मवादिनः ॥ वेदबाह्यव्रताचाराद्दुराचाराद्वृथाश्रमाः ॥ तमसाविष्टमनसोवैडालव्रतिकाधमाइत्यादिवाक्यानां पर्यालोचनया धनार्जनादिनिरतेषु शान्तिदान्त्यादिस्वधर्मरुचिहीनेषु फलाजनककाषायवस्त्रधारणशिखासूत्रवर्जनादिना वृथारूपधरेषुब्रह्मवादिब्राह्मणनिन्दकेषु स्वाश्रमधर्मानाचरणेन निष्फलीभूताश्रमेषु वाममार्गीयमारणोच्चाटनविद्वेषणाद्यनेकफलप्रदर्शकेषु केषुचिदुभयभ्रष्टेष्वेव तादृशप्रकरणोक्तसर्वधर्मसंपन्नेषु *मोहनसामर्थ्यमवधार्यते* *नतु मोक्षरूपफलप्रदर्शकेष्वसात्सु* ॥ अस्मद्दर्शितमोक्षरूपफलस्यैकत्वेन तत्रफलानीति बहुवचनस्यानुपपन्नत्वात् ॥

सहस्राक्षे ॥ *माप्रच्याविपतेतीत्यादिमुदाहृतमेवेत्यन्तंभागंदूषयन्ति ॥ यत्तुमोहयन्तीत्यादिना अनुपपन्नत्वादित्यन्तेन ॥ मोक्षरूपफलप्रदर्शकेष्विति ॥ स्वस्य व्यासदर्शनानुसारित्वात् ॥ तत्रच "अथातोब्रह्मजिज्ञासेतिप्रथमसूत्रएवातःशब्देन यस्मात्कर्मादिभ्योब्रह्मज्ञानमेव पुरुषार्थसाधकमतस्तज्ज्ञानाय विचारारम्भस्य प्रतिज्ञानादिति भावः ॥ यत्तु सहस्राक्षेऽसंभाव्यत्वमुक्तं तत्तु भगवद्भक्तद्विषि तन्निन्दैकजीविते तस्मिन्नेव जाघटीति ॥ कौर्मेपूर्वखण्डे यत्र सप्तविंशाध्याये द्विषन्तोदेवमितिवाक्यं पठ्यते तत्रैव तस्मात्संपरिहर्तव्यानिन्दापशुपतौद्विजाः ॥ कर्मणामनसावाचामद्भक्तेष्वपियत्नतइति वदता भगवता शिवनिन्दावत्स्वभक्तमात्रनिन्दायाविशेषतः प्रतिषेधात् ॥ नत्वस्मासु ॥ अस्माकं शिवे द्वेषलेशस्याप्यभावात् ॥ प्रत्युतपूर्वोक्तरीत्या श्रीशिवोक्तमार्गस्यैवास्माभिरनुसरणाच्च ॥ कौर्मे च पूर्वखण्डद्वादशाध्याये हिमाचलं प्रति गिरिजया श्रुतिस्मृत्युदितंसम्यक्कर्मवर्णाश्रमात्मकम् ॥ अध्यात्मज्ञानसहितंमुक्तयेसततंकुरु ॥ धर्मात्संजायतेभक्तिर्भक्त्यासंप्राप्यते परमित्यादिना भवदनभिमतमस्माभिरेवाभिमतं ज्ञानकर्मसमुच्चयं भक्तेरेव परप्राप्तिसाधनत्वमित्यादि यावदध्यायसमाप्ति उपदिशन्त्या नचवेदादृतेकिञ्चिच्छास्त्रंधर्माभिधायकम् ॥ योन्यत्ररमतेसोसौनसंभाष्योद्विजातिभिरिति कथनात्कौर्मपाद्मोत्तरखण्डादिप्रसिद्धवेदविरुद्धकुशास्त्ररतानां त्वादृशामेवासंभाष्यत्वं प्राप्यते नतु सर्वात्मना वेदमनुसरतां वैष्णवानामिति किंबहुना ॥

---

* माप्रच्याविपतेति ॥ मोहयन्तिजनानिति कौर्मवाक्येन तेषां मोहनसामर्थ्यस्याऽवधारणात् ॥ तान्प्रतीति ॥ नरान्प्रतीत्यर्थं ॥ एतेन शैवानामसंभाष्यत्वं सूचितम् ॥ तत्र मानन्तु द्विषन्तोदेवमित्यादिकौर्मवाक्यमुदाहृतमेव ॥ २ ॥

पुराणानां तामसत्वेनाऽनादेयत्वं राजसत्वेन सात्विकत्वेन वाऽऽदेयत्वमित्यत्रापि नाग्रहोऽस्माकं सर्वेषामेव पुराणानां व्यासप्रणीतत्वेन समत्वात् ॥ पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः ॥ वेदाःस्थानानिविद्यानांधर्मस्यचचतुर्दशेति याज्ञवल्क्यवाक्याच्च सर्वेषांधर्मस्थानत्ववोधनात् ॥ ननु सर्वेषां पुराणानां समत्वेन तुल्यबलतया तत्तत्पुराणस्थपरस्परविरुद्धवाक्यैः सत्प्रतिपक्षवत्परस्परप्रतिबद्धकार्यैः प्रमितिरेव न स्यादुभयत्राप्रामाण्यज्ञानात्संशयोवा स्यादितिचेन्न ॥ कल्पभेदेन विरोधपरिहारस्य सर्वत्रैव संभवात् ॥ अत एव नचवैष्णवग्रन्थेष्वित्यारभ्यस्तुल्यलाभादित्यन्तोवाक्यनिचयः स्वकल्पितपूर्वपक्षसमाधानरूपउन्मत्तप्रलपिततुल्योनादेयः ॥ सतिकुड्येचित्रमिति न्यायादित्यलं पल्लवेन

सहमाक्षेनैनचवैष्णवग्रन्थेष्वित्यादिं स्तुल्यलाभादिति दिगित्यन्तं भागं मूलच्छेदेवृक्षच्छेद इतिन्यायेन परिहरन्ति ॥ पुराणानांतामसत्वेनेत्यादिना अलंपल्लवेनेत्यन्ते-

* नच वैष्णवग्रन्थेषुधृतेन मात्स्यं कौर्मं तथा लैङ्गं शैवं स्कन्दं तथैवच ॥ आग्नेयं च षडेतानि तामसानि निबोध मे ॥ १ ॥ इति पाद्मोत्तरखण्डवाक्येन कौर्मस्य तामसतया सात्विकामोक्षदा प्रोक्ताराजसा स्वर्गदामताः ॥ तथैवतामसादेविनिरयप्राप्तिहेतव. ॥ १ ॥ इति तत्रधृतेन पाद्मवाक्येन तामसस्य निरयहेतुत्वेन च शिष्टैस्त्वदुक्ताऽर्थस्याऽप्राह्यत्वमिति वाच्यम् ॥ लिङ्गार्चनचन्द्रिकादिशैवग्रन्थधृतेन–तत्र शैवानि शैवंच भविष्यच्च द्विजोत्तमाः ॥ मार्कण्डेयं तथा लैङ्गंवाराहंस्कन्दमेवच ॥ मात्स्यमन्यत्तथा कौर्मं वामनं च मुनीश्वरा ॥ ब्रह्माण्डंच दशेमानीति ब्राह्मं पाद्मं ब्रह्मणो द्वे इति चोपक्रम्य पठितेनः दशशैवपुराणानि सात्विकानिविदुर्बुधा इत्यनेन ब्राह्मे तु राजसे वैश्यसेव्ये इत्यनेनच स्कान्दवाक्येन सात्विकतया निश्चितस्य कौर्मस्य राजसतया निश्चितेन पाद्मेन शिष्टाऽनादेयार्थकनाया वक्तुमशक्यत्वात् ॥ अतएव वैष्णवग्रन्थधृतेन–वैष्णवं नारदीयं च तथा भागवतं शुभम् ॥ गारुडं च तथा पाद्म वाराहं शुभदर्शने ॥ १ ॥ षडेतानि पुराणानि सात्विकानि मतानिमे । इतिपाद्मेनैव सात्विकत्वोक्ते नारदीये–एतत्कूर्मंपुराणं तु चतुर्वर्गफलप्रदम् ॥ पठतां शृण्वतानॄणां सर्वोत्कृष्टगतिप्रदम् ॥ १ ॥ इत्यादिनोक्त कौर्मपुराणतच्छ्रवणादिमहिमासगतस्तस्य तामसत्वेतु सन सङ्गच्छेत ॥ येषां श्रवणमात्रेणेति वक्ष्यमाणतदध्यायोपक्रमवाक्यविरोधात् ॥ तामसस्य निरयप्राप्तिहेतुत्वाच्च ॥ एवञ्च पुराणनिन्दावाक्यं पाद्मे प्रक्षिप्तमेव ॥ किञ्च पाद्मे मात्स्यमपि तामसेष्वेव गणितम् ॥ तन सात्विकेषु गणिते भागवते तु मात्स्यमुपक्रम्य पुराणं वेदसमतमित्युक्तम् ॥ अतएवाऽस्य महतोभूतस्य निश्वसितमेतद्यदृग्वेदोयजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस इतिहासपुराणं विद्योपनिषदइत्यादिना बहुषु स्थलेषूपनिषत्सु सामान्यतोवेदवत्पुराणानामपि ब्रह्मनिश्वसितत्वादिश्रूयते ॥ अतएवच–पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः ॥ वेदा.स्थानानिवि-

न ॥ पल्लवेन विस्तरेण ॥ पल्लवोऽस्त्रीकिसलयेविटपेविस्तरेस्वनइतिमेदिनी ॥ अयं भावः ॥ नहिपाद्मसंमतः सात्विकादिभावः पुराणानां प्रतिषिध्यते ॥ व्यासोक्तस्य प्रतिषेधायोगात् किन्तु तामसभावकथनमुपलभ्य कैश्चित्कल्प्यमानं तेषां पुराणानामनादेयत्वमेव प्रतिषिध्यते ॥ व्यासस्यानादेयत्वे तात्पर्याभावात् ॥ सर्वथाऽनादेयत्वे तन्निर्माणस्यैवानर्थक्यप्रसङ्गात् ॥ वक्ष्यमाणतैत्तिरीयशतपथछान्दोग्यश्रुतिभ्यः पुराणन्यायमीमांसेत्यादिस्मृतिभ्यश्च साधारण्येन यावत्पुराणानां प्रामाण्यसिद्धेश्च ॥ नचोपादेयत्वे शृणुदेविप्रवक्ष्यामितामसानियथाक्रमम् ॥ २ ॥ येषांश्रवणमात्रेणपातित्यंज्ञानिनामपीति पाद्मोत्तरखण्डवाक्यविरोधः शङ्क्यः ॥ तदर्थाऽनवबोधात् ॥ अत्र हि येषामिति कर्मणि षष्ठी ॥ यत्कर्मकश्रवणमात्रेणेत्यर्थः ॥ मात्रपदं सात्विकादिश्रवणं वेदसात्विकपुराणाद्यविरोधेन तामसानामपि मननं च व्यवच्छिनत्ति ॥ तथाच यदि सर्वाणि श्रूयेरन्यदि वा वेदोपबृंहकतया वेदाविरोधेन सात्विकपुराणाद्यैकवाक्यतया च तामसानि मननविषयीक्रियेरन् तदा न पातित्यम् ॥ यदा तु केवलान्येव श्रूयेरन् नाप्युक्तरीत्या मन्येरंस्तदा स्वापाततो विरुद्धार्थबोधात्तज्ज्ञानवतामपि स्वार्थच्यवनात्पातित्यमिति हृदयम् ॥ वस्तुतस्तु शृणुदेविप्रवक्ष्यामीति प्रतिज्ञा न तामसस्मृतिपु-

---

याणाधर्मस्यचचतुर्दशेति याज्ञवल्क्यस्मृतावविशेषेण पुराणानां विद्याधर्मयोः स्थानत्वमुक्तम् ॥ अतएव सात्विकतया त्वदभिमते नारदीयेऽष्टादशानामपि प्रत्येकं महिमा वर्णितः ॥ तत्सर्वञ्च तादृशवाक्यस्य प्रामाणिकत्वे न सङ्गच्छते ॥ अतएव पाद्मे वङ्गदेशजकायस्थविशेषेण प्रक्षेपः कृतोऽस्तीति विदुषां किंवदन्ती सङ्गता ॥ अतएव व्यासवाक्येषु न विश्वासोच्छेदः ॥ प्रक्षेपकर्त्ता मूर्खश्चापि भाति ॥ अतएव तथैव स्मृतयः प्रोक्ता ऋषिभिस्त्रिगुणान्विताः ॥ सात्विक्योराजसाश्चैव तामसाः शुभदर्शने ॥ १ ॥ वासिष्ठं चैव हारीतमिति तदीयसर्वपुस्तकस्थपाद्मपाठे लिङ्गनियमो न दृश्यते ॥ अग्रेपि—भारद्वाजं काश्यपं च सात्विकामोक्षदाः शुभा इत्यादिना स्मृतीनां क्लीबत्वेन निर्देशः सात्विकराजसतामसशब्दानां पुलिङ्गेनैव निर्देशोऽस्ति ॥ एवञ्च स्थालीपुलाकन्यायेन विज्ञानभिक्ष्वादिधृततदध्यायस्थश्लोकान्तरोक्तशास्त्रान्तरनिन्दापि हेयैव ॥ प्रधानकारणवादाद्यप्रामाण्यं तु व्यासादिदर्शितप्रकारान्तरेण बोध्यम् ॥ तस्माद्वेषु पुराणादिषु विदुषां प्रक्षेपसम्भावना प्रमाणान्तरविरुद्धांऽशोपलब्धिर्वा तेषु प्रमाणान्तरविरुद्धांऽशोहेयएव अंशान्तरं तु सतिसंवादे ग्राह्यम् ॥ एवञ्च लिङ्गार्चनचन्द्रिकादिधृतस्कान्दवाक्यस्याऽपि यदि प्रक्षिप्तत्वमुच्यते नारदादिपुराणान्तरविरोधात्तर्ह्यपि न नोविद्वेषः ॥ यत्तु स्मृतिनिन्दारूपद्विविधवाक्यदर्शनेन कश्चिदंशोहेयः कश्चिद्ग्राह्यइति ॥ तन्न ॥ स्कन्दवाक्ये शैवेतराऽशनिन्दायां पाद्मवाक्ये वैष्णवेतरांशनिन्दायां न तात्पर्यं बहुविप्लवापत्तेः ॥ अतात्पर्यविषयहानोपादानस्वीकारस्तु न युक्तोनिर्मूलत्वात् ॥ पाद्मवाक्यानामत्यसङ्गत्या तद्विरोधस्याऽकिंचित्करत्वाच ॥ नहिनिन्दानिन्द्यमितिन्यायेनाऽपि न पाद्मवाक्यमुदाहर्तुं सतोवसभाव ना ॥ शृणु देवि प्रवक्ष्यामि तामसानि यथाक्रमम् ॥ येषां श्रवणमात्रेण पातित्यं ज्ञानिनामपि ॥ इत्युपक्रम्य निन्दायामेव समाप्त्या स्तुत्यलाभादिति दिक् ॥

राणनिरयिका ॥ तत्र (श्लोक १) तामसानिचशास्त्राणिममाचक्ष्वममानघ ॥ संप्रोक्तानीहतैर्विप्रैर्भगवद्भक्तिवर्जितैः ॥ तेषांनामानिक्रमशःममाचक्ष्वसुरेश्वरेति पार्वत्या तमःसमाविष्टऋषिविशेषप्रणीतशास्त्राणामेव पृष्टत्वात् ॥ शिवेनापि शृणुदेवीति प्रतिज्ञाय प्रथमंहिमयाप्रोक्तंशैवंपाशुपतादिकम् ॥ ३ ॥ मच्छक्त्यावेशितैर्विप्रैःसंप्रोक्तानिततः परम् ॥ कणादेनतुसंप्रोक्तमित्यादिना तेषामेव कथनाच ॥ अग्रेच तदुपसंहृत्य तामसपुराणकथनं तादृशस्मृतिकथनं च पृथक्प्रतिज्ञातम् (श्लो० १३) शास्त्राणिचैवंगिरिजेतामसानिनिबोधमे ॥ पुराणान्यपिवक्ष्यामितामसानियथाक्रममिति (श्लो०२२) तथैवस्मृतयः प्रोक्ताऋषिभिस्त्रिगुणान्विता इतिच ॥ अत्र एवमनेन प्रकारेणोक्तानि शास्त्राणि तामसानि निबोध जानीहीतिनिन्द्यशास्त्रकथनस्योपसंहारः ॥ ननु तर्हि सात्विकमित्यादिना विभाग किंप्रयोजनक इतिचेदुच्यते ॥ सर्वेषामेव जीवानां भगवद्दासत्वादिना तौल्येपि द्युचरणोक्तं क्रीडाहेतुवैचित्र्यार्थं प्राधान्येन तत्तद्गुणोपहिततयातेषां त्रैविध्यस्य (बृहदारण्यके अ० ७ ब्रा० २ पृ० ९६४) "त्रयाःप्राजापत्याः" त्रिविधाभवतिश्रद्धादेहिनांसास्वभावजा ॥ त्रिविधाजीवसंघास्त्वित्यादिश्रुतिस्मृतिनारदपंचरात्रादिवचनैः सिद्धत्वेन व्यासस्य च सर्वक्षेमार्थं प्रवृत्तत्वेन तादृशतादृशजीवबोधानुकूलस्तत्तदधिकृतविषयविशिष्टोवेदार्थस्तैः पुराणैस्तेन निरूपित ॥ अतउक्तमैस्तु वेदाविरोधेन सर्वैकवाक्यतया सिध्यन्नर्थएव ग्राह्यइत्येवयोग्यम् ॥ केवलतामसश्रवणे मननाभावे च तामसानुकूलविषयएव सिद्धांततया गृह्येत ॥ यथा केवलकौर्मश्रवणे शिवादुत्पन्नयोः परस्परानपेक्षयोर्विधातृनारायणयोरन्योन्यमहमेवेश्वरः कस्त्वमिति विवादादिः ॥ वस्तुतस्तु बहुश्रुतिबाधितमिदमिति ब्रह्मस्तवादौ विस्तरः ॥ तस्य सिद्धान्ततया ग्रहणे च तदनुकूलमात्रानुष्ठाने वेदविरोधे निरयप्राप्तिरपि नासंभाविता ॥ एतेन तथैव तामसादेविनिरयप्राप्तिहेतवइति स्मृतिविशेषविषयकवाक्यमपि व्याख्यातम् ॥ एतत्कूर्मपुराणंत्विति नारदीयविरोधोप्येतेन परिहृतः ॥ पठतां शृण्वतामिति केवलश्रवणस्यानुपादानात् ॥ सर्वस्य शिवस्य संबंधिन्याउत्कृष्टगतेः प्रदायकमिति तुयुक्तमेव ॥ सर्वशब्दोपि शिवपर्यायः ॥ ईश्वरःशर्वईशानइत्यत्राऽमरविवेकादिव्याख्यासु शर्वः सर्वइति शब्दद्वयस्वीकारात् ॥ शर्वस्तु सर्वोभगवानृशभुः कालजरः शिव इतितत्रैव रामाश्रम्यामुदाहृतनामविधानाच ॥ यत्तु पुराणंवेदसमितमिति मात्स्यविषयकं भागवतवाक्यतयोक्तं तत्प्रमादात् ॥ भागवते तस्य वाक्यस्याभावात् ॥ भागवते (स्कं० ८ अ० २४ श्लो० ५५) पुराणसंहितांदिव्यांसांख्ययोगक्रियावतीमित्यादिना वर्णितेः मात्स्येत्वस्तु निर्दिष्टत्वादिदं नैव विरुद्धः ॥ अतोन कोपि निंदाप्रकारो नापि प्रक्षिप्तत्वसंभावनागंधोपि ॥ नच तथैवस्मृतय प्रोक्ताऋषिभिस्त्रिगुणान्विताः ॥ सात्विकाराजसाश्चैवतामसाःशुभदर्शने ॥ वासिष्ठंचैवहारीतंव्यासंपाराशरंतथा ॥ भारद्वाजंकाश्यपंचसात्विकामोक्षदाःशुभा इत्यादौलिंगनियमाभावात्प्रक्षिप्तत्व शंक्यम् ॥ कौर्मेपि करिष्यत्यवताराणिशंकरोनीललोहितइति कुर्वंतिचावताराणिब्राह्मणानांकुलेषुवैइति ॥ एवमादिषु अवतारादिशब्दलिंगनियमाभावेन प्रक्षिप्तत्वापातात् ॥ तद्युक्त्यंतरेण समाहितमितिचेत्तच्चिरस्तं प्राक् ॥ अस्ति चात्रापि समाधायिका युक्तिः ॥ शास्त्राणिचैवंगिरिजेइति पूर्ववाक्यानुरो-

धेन यासिद्धचैवहारीतमित्यादौ शास्त्रमितिविशेष्यस्याभिप्रेततया क्लीबनिर्देशो न बाधित ॥ सात्त्विकाराजसात्तामसाइति तु दायतानिस्मृतिविशेषणानि क्लीलिगान्येव न तु पुल्लिंगानि॥ न च टिङ्गाणितिटीवभावोदोष सात्त्विक प्रमेयं सात्त्विको विषयो वा विद्यतेऽत्रेति सात्त्विका अर्शआदेराकृतिगणत्वान्मत्वर्थीयोऽच् ॥ एवराजसातामसाश्च ॥ यातु कायस्थेन प्रक्षिप्तमिति किंवदंती कथिता सा केवलकपोलकल्पितैव ॥ अद्यावधि विदुष कस्यापि मुखात्तस्या अवगमाभावात् ॥ शैवग्रंथेष्वपि नापि तदनुपलंभाच्च अतो द्राविडेषु प्रसिद्ध रामानुजादिग्रंथेष्वप्यात्मरामायणादिविचारस्थले दर्शितो कौर्मादौ प्रक्षेपस्य किंवदन्तीमुपलभ्य पाद्मविषयिका तादृशजनश्रुति प्रकल्प्य तत्कर्तरि मूर्खत्व वदन्नच्छन्नबौध्यासनिंदकोसि न च लिंगार्चनचन्द्रिकाध्टतवचनविरोधात्प्रक्षिप्तत्वम् ॥ कल्पभेदादिना तदविरोधसिद्धे ॥ अन्यथा विनिगमनाविरहान्निर्णयप्रसक्ते ॥ वस्तुतस्तु नारदीयविरोधाच्छतपथश्रुतियाज्ञवल्क्यविरोधाच्च तद्वचसा प्रक्षिप्तत्व त्वयैव स्वीकृतमिति विराधग्रहनन्यायावतार ॥ युक्त चैतत् लिंगार्चनचन्द्रिकाया तत्रशैवानिशैवचैत्यादिना दशाना शैवत्वमुक्त्वा दशशैवपुराणानिसात्त्विकानिविदुर्बुधा इति शैवाना सात्त्विकत्व कथ्यते ॥ एकस्यैव परब्रह्मण लीलावताराणा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराणामैश्वर्यैतौल्येपि शिवस्य तमोगुणोपाधिकतया (प्रपा० ५ मं० २) "अथयोहखलुवावास्यतामसोंऽशोऽसौसम-ब्रह्मचारिणोयोऽयरुद्रोथयोहखलुवावास्यराजसोंशोऽसौसब्रह्मचारिणोयोयब्रह्माथयोहखलु वावास्यसात्त्विकोंऽशोऽसौसब्रह्मचारिणोयोऽयविष्णु " इति मैत्रायण्यादिश्रुतिभ्य सत्व-रजस्तमइतिप्रकृतेर्गुणास्तैरितिश्रीभागवतादिपुराणेभ्यश्च सिद्धतया शैवेषु सात्त्विकतायाव-क्तुमशक्यत्वेन सुगम तत्राग्रहकल्पितत्व निष्पक्षधियाम् ॥ नापि पाद्मवत्पण्णा षण्णा विभागसौकर्यं दृश्यते ॥ नापि तत्तत्पुराणपर्यालोचने भगवद्गीताद्युक्तसात्त्विकादिविष याणा तत्र तत्र पाद्मोक्तेष्विव बाहुल्य दृश्यते ॥ किंच पुराणांतराणा तत्तद्वर्णांतरसेव्यत्व-कथनमपि नारदीयादिसन्दर्भेभ्य सुतरा विरुद्धम् ॥ हेमाद्रिमाधवादिप्रामाणिकनिबन्धेषु ब्राह्मणादिनिर्णयस्थले बहूनामेव पाद्मादिवचसामुपन्यासोपि भ्रमप्रमादादिमूलक-तामापद्येत ॥ तस्मात्तद्व प्रक्षिप्तमिति युक्तम् ॥ नचास्माकमीदृशविषये निर्बंध ॥ तवेव विद्वेषकलुषहृदयत्वस्याभावात् ॥ एव पाद्मस्थवचसाममक्षिप्तत्वनिश्चये विज्ञा नेंद्रभिक्ष्वादिधृतवचसामपि सिद्ध साकरत्वम् ॥ एतच्च प्रागेव द्रढीकृतम् ॥ प्रधान-कारणवादादीनामप्रामाण्यमपि ततएव सम्यगवबुध्यते ॥ सूत्राणामतिसक्षिप्तत्वेन अनेकैरनेकधा व्याख्यातत्वेन च तादृशवादादिक व्यासानभिमतमेव तादृशसूत्राणां च प्रधानकारणवादादिखंडनपरत्वमेवेति व्यासतात्पर्यस्य पाद्मसंदर्भत सुखेननिश्चय सिद्धे ॥ महर्षीणामपि तादृशवेदविरुद्धवादप्रवर्तने कारण तु ततएव निश्चीयते नतु सूत्रेभ्य ॥ नापि पाद्मवचसा पुराणनिंदाया तात्पर्यम् ॥ एतत्तेसर्वमाख्यातप्रसगाच्छु भदर्शने इत्युपसहारवाक्ये स्मृतिपुराणाना सात्त्विकादिविभागवर्णनस्यप्रासंगिकत्वकथ-नात् ॥ शृणुदेवीतिवाक्य तु तामसशास्त्रपरमेवेत्युक्तप्राक् ॥ सामान्यत पुराणाना

सर्वेषां श्रुतिमंमतत्वमसद्भिप्रेतमेरवतैत्तिरीयब्राह्मणेकांड ३ (प्रपा० १२ अनु० ९) काठकचयनमंत्रेषु "ऋचोयजूंषिसामानिअथर्वांगिरसश्चये ॥ सर्वाख्याः" इतिचतुरोवेदानुक्त्वा "इतिहासपुराणंचसर्पदेवजनाश्रये ॥ सर्वाख्या" इतीतिहासपुराणयोः पृथग्ग्रहणात् ॥ सायणमाधवीयभाष्येपि अत्रेतिहासपुराणशब्दयोर्भारतादिब्राह्मादिपरतया व्याख्यातत्वात् ॥ छांदोग्ये भूमविद्यायां "सहोवाचर्ग्वेदंभगवोध्येमियजुर्वेदं सामवेदमाथर्वणंचतुर्थमितिहासपुराणंपंचमंवेदानांवेदंपित्र्यं राशिंदैवंनिधिम्" इत्यादि पठ्यते ॥ शतपथब्राह्मणेपि चतुर्दशकाण्डेमैत्रेयीब्राह्मणे खंड १० "सयथार्द्रैधाग्नेरभ्याहितात्पृथग्धूमाविनिश्चरन्त्येवंवा अरेऽस्यमहतोभूतस्यनिश्वसितमेतदृग्वेदोयजुर्वेदः सामवेदोथर्वांगिरसइतिहासः पुराणंविद्याउपनिषद श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानिव्याख्यानान्यस्यैवैतानिसर्वाणिनिश्वसितानि" इत्याम्नायते ॥ ब्रह्मयज्ञप्रकरणेपि तैत्तिरीयशतपथादिषु तत्पठ्यतइति किंबहुना ॥ यत्तु निश्वसितश्रुतौ बहुतरोऽपपाठउपन्यस्त सतु श्रुतीनामपि गुरुसंन्निधाऽध्ययनाऽभावात्पुस्तकप्रत्ययाधीतत्वात् ॥ उक्तंहि ॥ पुस्तकप्रत्ययाधीतंनाधीतंगुरुसन्निधौ ॥ शोभतेनसभामध्येजारगर्भइवस्त्रियाइति ॥ यत्तु सामान्यतः पुराणानां ब्रह्मनिश्वसितत्वनिरूपकत्वमस्याः श्रुतेस्त्वयोक्तं तत्तु शंकराचार्यविरोधात्त्वदुक्तरीत्या तवैव शस्त्रत्वापादकम् ॥ शंकराचार्यास्त्वत्रैवोपनिषद्भाष्ये "यदृग्वेदोयजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वांगिरसश्चतुर्विधंमंत्रजातंइतिहासइत्युर्वशीपुरूरवसोः संवादादिरुर्वशीहाप्सरसइत्यादिब्राह्मणमेवपुराणमसद्वाइदमग्रआसीदित्यादि" इत्यादिना "एवमष्टविधंब्राह्मणम् ॥ एवंमंत्रब्राह्मणयोरेवग्रहणंनियतरचनावतोविद्यमानस्यैववेदस्याभिव्यक्तिः ॥ पुरुषनिश्वासवत्" इतिव्याचक्षाणाः श्रुतावितिहासाद्यष्टशब्दैर्ब्राह्मणभागविशेषानेव गृह्णंति नतुमहाभारतादिब्राह्मादिसंदर्भान् ॥ अतः शंकराचार्यविरोधः स्पष्टएव ॥

अत्रेच सहस्रेक्षण इन्द्रस्तत्साहश्यं त्वस्य सयुक्तिकवेदान्तवाक्यरूपमेघैःशुद्धाद्वैतमार्तण्डस्यतिरस्कारेणेत्युक्तंतदपिनशोभते ॥ वेदान्तवाक्यैरद्वैतमार्तण्डस्यप्रकाशएव भवति ननु तिरस्कारोऽन्यथासर्वेषामाचार्याणामद्वैतप्रकाशनार्थं वेदान्तवाक्यप्रदर्शनंविपरीतफलमेवस्यात् ॥ भवतिचतामसाऽसुरविनिर्मितकुयुक्तिमायामेघैरद्वैतमार्तण्डस्यलोकबुध्याऽऽच्छादनद्वारातिरोभावइव ॥ तदुक्तम् ॥ घनच्छन्नदृष्टिर्घनच्छन्नमर्कंयथालोकतेनिष्प्रभंचातिमूढइति ॥ तादृशकुयुक्तिमेघस्य सयुक्तिकवेदान्तवाक्यमहावायुना निवारणेशुद्धाद्वैतमार्तण्डस्य प्रकाशोभवति अतएवास्यासन्निर्मितस्यग्रन्थस्य प्रभञ्जनो महावायुस्तत्साहश्यात् प्राभञ्जनइत्याख्या

सहस्राक्षे ॥ *सहस्रेक्षण इंद्र इत्यादिं स्मृत्याचमंगलमित्यंतंभागं दूषयंति ॥ अग्रे च सहस्रे-क्षणइत्यादिना इत्याख्येत्यंतेन ॥ परेण तिरस्कारशब्दोऽनादराच्छादनोभयार्थतया प्रयुक्तः ॥ परीभायस्तिरस्क्रियेत्यमरोक्तेस्तिरस्करिणीत्यादिव्यवहाराच्चोभयार्थकत्वम् ॥ तत्र मार्तंडेनादरस्तु कैश्चिदेकदेशीयभिन्नानां नैव संभवति ॥ अथाच्छादनमपि अद्वैतमार्तंडस्य वेदांतवाक्यैर्न संभवति ॥ सर्वेषां वेदान्तानामद्वैतएव तात्पर्यस्योभयवादिसंमतत्वात् ॥ बृहदारण्यके "यत्रहिद्वैतमिवभवतितदितरइतरंपश्यति" इत्याद्युक्त्वा "यत्रत्वस्यसर्व-मात्मैवाभूत्तत्केनकपश्येत्" इत्यादिना तत्प्रतिषेधात् ॥ "यद्यन्तंपरादायोन्यत्रात्मनो ब्रह्मवेद" इत्यादिश्रवणात्तैत्तिरीये "यदाह्येवैषएतस्मिन्नुदरमंतरंकुरुते ॥ अथतस्यभयं भवति" इति द्वैतदर्शिनोभयश्रवणाच्चेत्यलम् ॥ ननु शुद्धाद्वैतमार्तंडस्यैव तिरस्का-रोनत्वद्वैतमार्तंडस्येतिचेच्छुद्धपदेन किंचिद्व्यावर्त्यते न वा ॥ द्वितीये दोषस्तदवस्थः ॥ आद्ये किं तद्व्यावर्त्यम् ॥ नहि त्वन्मतेऽतिरस्करणीयमशुद्धमद्वैतमन्यत्प्रसिद्धमस्ति ॥ परोक्तमनूद्य दूष्यत इतिचेत् अस्माभिरपि परेषामभिमतं व्यवच्छेत्तुं शुद्धपदं निवेशितमित्या-द्यग्रे वक्ष्यामः ॥ वस्तुतस्तु मायासंबंधरहितस्य शुद्धस्यैवाद्वैतस्य सर्ववेदांतसंमतत्वात्तस्य तैर्न तिरस्कारःकिंतु मायावादमेघैरेव॥ सोपि लोकदृष्टीनां तिरस्कारो भास्करे उपचर्यते ॥ अत्र तदीयाचार्यपरंपरास्थहस्तामलकाचार्यसंमतिमाहुः ॥ घनच्छन्नेति ॥(तत्कृतेस्तोत्रे श्लो० १२) अस्योत्तरार्धं तु तथाबद्धवद्भातियोमूढदृष्टेः सनित्योपलब्धिस्वरूपोहमात्मा ॥ इत्यस्ति ॥ तत्प्रयोजनाभावान्मूले नालेखि ॥ प्रकाशोभवतीति । घनोयथार्क-प्रभवोविदार्यंते चक्षुःस्वरूपं प्रतिपद्यते तदा ॥ तथाह्यहंकारउपाधिराश्मनोजिज्ञासयान-श्यतितर्ह्यनुसरेदित्यादिभिर्द्वादशस्कंधादिवाक्यैरितिभावः ॥ मेघविस्तारे खंडिते च तत्उद्धाविर्भंग्यंतरवत्रमपि स्वतोदूरापास्तं भवति ॥ यत्त्वसौ सहस्राक्षइति विष्णुसादृश्या-रोपविषयोग्रंथोन खंडनार्ह इतिकश्चित् ॥ तदाहोपुरुषिकामात्रम् ॥ ग्रंथे तेनेंद्रसादृश्य-स्यैवांगीकारात् ॥ इह ग्रंथांते च तथैव वर्णनात् ॥ आवृत्या वाक्यभेदेन कृतेन विष्णु-प्रार्थनरूपाऽर्थांतरवर्णनेन ग्रंथे विष्णुसादृश्यारोपस्यानापत्तेः ॥ यदि च सादृश्यमारोपितं भवेत्तदापि प्रत्यक्षशानमदुष्टम् ॥ अन्यथाऽऽस्मार्कीनग्रंथेपि शंकररूपतया अंते वर्णयि-ष्यमाणतया शैवस्मार्तैरपि न प्रत्यवस्थातव्यम् ॥ प्रकृते त्वारोपस्याप्यभावः ॥ मेघविस्तारेण मार्तण्डमाच्छादयन्नपि भगवत्साक्षात्कारिमंडलं चिचूर्णयिषन्नपि सहस्राक्षः श्रीगोवर्धनधरचरणैकशरणैः शक्यस्तृणमिव लंघयितुम् ॥ अत्र तत्कृतं विष्णुप्रार्थनमपि

---

* सहस्रेक्षण इन्द्रस्तत्सादृशं त्वस्य ग्रन्थस्य सयुक्तिकवेदान्तवाक्यरूपमेघैः शुद्धा-ऽद्वैतमार्तण्डस्य तिरस्कारेण तादृशमेघोद्भूतमहाशन्तररूपवज्रेण विद्वन्मण्डलस्य चूर्णीकरणेन चेति ग्रन्थान्ते वक्ष्यते ॥ किंच सहस्रेक्षणोविष्णुः सहस्राक्षः सहस्रपादितिश्रुतेः समया तदर्थज्ञाप्यइमे नराख्यन्तामिति प्रार्थ्यः इति वाक्यान्तरकल्पनयाऽऽवृत्त्यादिनाऽर्थइति विष्णोः स्मृत्याच मङ्गलम् ॥ १ ॥ ४ ॥

श्लोकस्यामोहायैव ॥ दैवसुधाकरेऽग्र च तस्मिन्निश्णुद्वेपितायानिश्चयात् ॥ तथाचायं प्रथमश्लोकखंडनस्य निष्कर्षः ॥ श्रीमद्वैष्णवाचार्यास्तदनुयायिनश्च न दासाः किंतु भवभंगादिभूयोभावुकभावकभक्तिमार्गस्य भगवदाज्ञया दैवोद्धारार्थं प्रवर्तकास्तत्रप्रवृत्ताश्च॥ श्रीशंकराचार्या अपिसाक्षाच्छिवावताराः स्वयं परमतत्त्वज्ञानपरमभक्तिशालिनस्तत्कृततत्तत्स्तोत्राद्यालोचनेन निश्चीयमानतथाभावाश्च ॥ तेषामवतारादिकमपि तादृशभगवदाज्ञानुरोधादेव ॥ वादाश्च सर्वे प्रायोऽनादिसिद्धाः ॥ ब्रह्मसूत्रादिषु पुराणेषु च तत्तद्वादानुवादखंडनमंडनादिदर्शनात् ॥ वेदेपि छांदोग्ये (अध्याय ८ खंड २) "सदेवसौम्येदमग्रआसीदेकमेवाऽद्वितीयं ॥ तद्धैकमाहुरसदेवेदमग्रऽआसीदेकमेवाद्वितीयंतस्मादसतःसज्जायत ॥ कुतस्तुखलुसोम्यैवं स्यादितिहोवाचकथमसतःसज्जायेतेतिसत्त्वेवमोम्येदमग्रआसीदेकमेवाद्वितीयम्" इत्यादौ तथाश्रवणाच ॥ अतोभगवतोनुज्ञयावतीर्णैस्तैस्तैर्दिव्यैराचार्यैस्तस्य क्रीडेच्छानुरोधेन तस्मिंस्तस्मिन्नवसरे तत्तत्प्रयोजनसिद्धयेस संवादः प्रकाश्यतइति सर्वमविरुद्धम् ॥

इति सहस्राक्षस्यप्रथमश्लोकस्यखंडनम्

अग्रेच नानात्वेपि चेत्यारभ्यसंक्षेप इत्यन्तेन शुद्धाद्वैतपदार्थनिर्वचनखण्डनम् ॥ तत्प्रकारश्च (तत्रतावच्छुद्धाद्वैतमार्तण्डोक्तः शुद्धाद्वैतपदार्थोसंगत) इत्युपक्रम्य प्रदर्शितः "भेदज्ञानाभावे" इत्यस्य (भेदज्ञानाभावः) इति पाठः प्रकल्पितः

अथसहस्राक्षे नानात्वेपिचेतिद्वितीयंश्लोकं ननु गौतमादीत्यादिना तवेष्टसिद्धिरितिसंक्षेप इत्यंतेन व्याख्यानेन सहितं दूषयितुं सारार्थकथनमुखेन गृह्णंति॥ अग्रेचनानेति ॥ खंडनमिति॥ तेन कृतमस्तीति शेषः ॥ अत्र सहस्राक्षे *नानात्वेपिचेत्यादिः प्रायेणेत्युक्तमित्यंतोभागःक्षुद्रविधवाविविधवादसगंधत्वादुपेक्षितोमूले॥ अथापि तत्र तथात्वस्फुटीकाराय

---

* नानात्वेऽपिच शास्त्रविप्रवचसा जिज्ञासया कस्य चिच्छुद्धाद्वैतनिरूपणं प्रथमतः संखण्ड्यतेऽत्राऽपितु ॥ शुद्धाद्वैतमतोष्णरश्मिरवरे प्रायेण टीकायुतोभागेऽन्यत्र तथैव वाल्लभिकृतं विन्मडनं खण्ड्यते ॥ २ ॥ ननु गौतमादिशास्त्रविप्रवचासि शुद्धाऽद्वैतविशिष्टाद्वैतद्वैतभेदाऽभेदतदवान्तरभेदैर्विभिन्नाना मिथ्याज्ञानाना प्रलापरूपाणि नानोपलभ्यन्ते तथाच कथं मतान्तराणि विहाय शुद्धाऽद्वैतमतमेव खण्ड्यते इत्यतआह ॥ नानात्वेऽपीति ॥ कस्यचित् भावनगरवासिनोनागरस्य सतोपरामशर्मणः जिज्ञासया खण्डनज्ञानेच्छया अत्रापि शुद्धाऽद्वैतमतखण्डनेऽपि अवरे पूर्वभागे टीकायुत सटीकः शुद्धाद्वैतमतोष्णरश्मिः शुद्धाऽद्वैतमार्तण्डः कस्यचिज्जिज्ञासयेतीहापि संबध्यते प्रायेण बाहुल्येन खण्ड्यते ॥ अन्यत्र उत्तरभागे

किंचिद्ब्रूमः ॥ तत्र श्लोके चतुप्रभृतिनिरर्थकपदबाहुल्यं द्रष्टव्यम् ॥ व्याख्याने शुद्धाद्वैतेत्यादिना श्रीविष्णुस्वामिरामानुजमध्वनिम्बार्कसिद्धान्तानां मिथ्याज्ञानत्वं तन्निरूपणस्य प्रलापरूपत्वं तत्प्रवर्तकानां चतुर्णामाचार्याणां गौतमादिशत्रुत्वं चाऽपाणिपिहितमेवाभाणि ॥ तत्तु प्रागेव पाश्चादिवचोभिर्निराकृतम् ॥ रामानुजानां सरणीरमातोगौरीपतेर्विष्णुमतानुगानाम् ॥ निम्बार्कगानांसनकादितश्चमाध्वानुगानांपरमेष्ठितश्चेत्यादौ तेषां प्रसिद्धत्वाच्च ॥ अतोहरिभक्तमात्रद्वेषार्लिंगात्स्यसिद्धासुरभावनिश्चायनायेदम् ॥ खण्डनज्ञानेच्छयेत्यत्र खण्डनकर्थंभावविषयिणी बुभुत्सा वक्तव्या ॥ खण्डनमिति ज्ञानस्य खण्डनशब्दमात्रेणापि संभवात् ॥ ज्ञानेच्छायाजीवान्तरसमवेततया खण्डनव्यापारस्य च स्वसमवेततया हेतुकार्ययोर्वैयधिकरण्यम् ॥ (मत्रापिशुद्धाद्वैतमतखंडनेपि,) इति व्याख्यानमपि न मनोरमम् ॥ संखण्ड्यतइति पूर्वमुक्तायां खण्डनक्रियायां पूर्वोत्तरभागयोरभावात् ॥ तद्बोधकग्रंथएव तयोः सत्वात् ॥ शुद्धाद्वैतमतस्य खण्डनं यत्रेति व्यधिकरणबहुव्रीह्याश्रयणेनग्रन्थपरत्वकल्पने तु मूलश्लोकविरोधः ॥ श्लोके सङ्खण्ड्यत इति पदसमभिव्याहृतेन अत्रेतिपदेन खण्डनक्रियायाएव परामर्शस्य शीघ्रोपस्थितिकतया तत्परामर्शस्यायोगात् । पूर्वार्धकतयाऽवरशब्दस्य प्रयोगस्तु प्रमादात् ॥ अन्यथा ब्राह्मणज्येष्ठभ्रातृप्रभृतयोऽवरवर्णावरजन्मादिशब्दैर्व्यवह्रियेरन् ॥ व्यवह्रियन्ते तु शूद्रकनीयःप्रभृतयः ॥ उपेंद्रइंद्रावरजइत्यादौ चेंद्रस्य पूर्वजइत्यादिरर्थमापद्येत ॥ ग्रंथकारप्रयुक्तं मार्तंडपदं विहाय स्वयमुष्णरश्मिपदमुपादाय तादृशपदतोपि लभ्यं जाड्यनिवर्तकत्वादिकं परिहाय ग्रन्थनिन्दायाः करणं तु जलौकः स्वभावादेव ॥ यथोक्तम् दुग्धंविहायरुधिरंपिबतिजलौकाःस्तनेषुसंलग्नाइति ॥ पौरपि सहस्राक्षशब्दं विहाय मार्तंडद्वेषितया कौशिकशब्दो वा गौतमस्त्रीजारशब्दोवा विश्वरूपादिमस्तहशब्दोवा शक्येत ग्रहीतुं यदि तुभ्यमिवाशिष्टालापएव तेभ्यो रोचेत ॥ अस्मन्मतग्रन्थे मार्तंडत्वारोपतात्पर्यं तु सूर्योदयेशीतमपैतिसर्वैमार्गावलोकोजलजप्रकाशः ॥ तमोनिवृत्तिर्द्विजकर्मवृत्तिस्तथैवमार्तण्डनिबन्धबोधेइति तत्समाप्तिश्लोकाज्ज्ञेयम् ॥ सद्ग्रंथेषु मोहकत्वारोपस्तु प्रागेव मनोरथमात्रविषयतां नीतः ॥ वल्लभशब्दस्य नानार्थकोशेष्वित्यादिर्भगवद्रूपेषु महानुभावेषु साक्षाद्गालिप्रयोगस्तु नजारजातस्यललाटशृङ्गंकुल-

---

तथैव सटीकं प्रायेणच विन्मण्डनं विद्वन्मण्डनम् ॥ मार्तण्डशब्दं विहायोष्णरश्मिशब्दोपादानमुक्तरीत्या मोहकत्वेन तन्मताऽऽश्रयिणा संतापएव फलमिति बोधनाय ॥ वल्लभशब्दस्य नानार्थकोशेषु अश्वाऽध्यक्षादिवाचित्वकथनात्तदपत्यस्याऽपि तद्वत्साधारणजनतायास्तत्कृतग्रन्थभ्यासेषु काणोराजेतिन्यायेन तादृशेषु ये विद्वांसस्तन्मण्डनतायाश्च बोधनाय वाहसिकृतमिति विन्मण्डनस्यविशेषणं दत्तम् ॥ अस्मिन्ग्रन्थे क्वचित्सटीकैतद्ग्रन्थद्वयस्योक्तिभ्योऽन्या उक्तयोऽपि खण्डिताः क्वचित्तु नैयायिकादिमतदूषणपरास्संरम्भेण प्रवृत्त्या प्रश्नमात्रपराश्च तदुक्तयः प्रयोजनाऽभावादुपेक्षया नखण्डिता इति आधिक्यन्यूनतयोः परिहाराय प्रायेणेत्युक्तम् ॥ ५ ॥

प्रसूतस्यनपाणिपद्मम् ॥ यदायदामुञ्चतिवाक्यबाणंतदा तदानम्यकुलप्रमाणमित्यभियुक्तोक्तिं स्मारयत्येव ॥ यदि त्वादृशः कश्चिद्दशिष्टस्त्वां प्रत्यवास्थास्यत तर्हि त्वदीयप्रथमश्लोकखण्डनावसरएव मलहृच्छब्दस्य चाण्डालाद्यर्थकतामादाय त्वदनुरूपं त्वां प्रत्यवक्ष्यत् ॥ अस्माकं तु गिरं निरंतरं निजनामभिर्निर्मलनीयां कदाचिदपि महानुभावेषु मा दुर्वादप्रादुर्भावभाजं वीभवद्भगवान् ॥ यच्चवलभशब्दस्याश्वपालार्थकताज्ञापनं तत्तु धौर्त्याद्यामोहनमेव ॥ हैमानेकार्थहैमनाममालाहलायुधहारावलीविश्वचररुचिधरणिधनंजयद्विविधद्विरूपमहीपमेदिन्यमरत्रिकांडशेषहरदत्तीयनाममालानेकार्थध्वनिमञ्जरीप्रभृतिष्विदानीमुपलभ्यमानेषु कोशेषु तस्य तदर्थकतायाअनुपलंभात् ॥ अतएव न तेन कोशवचनमुदाहारि ॥ नापि कोशनाम निरदेशि ॥ मेदिन्यादौ सलक्षणतुरंगमादिवाचिताघर्णनेपि नाममात्रेण साम्यं न दोषाय ॥ अथहरिर्दिवाकरसमीरयोः ॥ यमवासवसिंहांशुदाशाङ्ककपिवाजिषु ॥ पिङ्गवर्णेहरिद्वर्णेभेकोपेन्द्रशुकाहिषु ॥ लोकान्तरेचेति हैमोक्त्या हरिशब्दस्य वानरभेकाद्यर्थकत्वेपि हरिर्हरतिपापानि हरयेनमइत्युक्त्वा मुच्यतेसर्वपातकादित्यादौ नकोपिशिष्टोवानरादिपरतामाद्रियते नापि हरिध्रितादेवा हरिपुत्रोजयंतइत्यादौ ॥ एतेन तस्या एतेन तस्यात्मविद्वत्तानुरूपं प्रलापान्तरमप्यतास्तम् ॥ शुद्धाद्वैतमार्तण्डे नव्यप्रकाशे च मायावादोच्छेदपरत्वद्विरुद्धसिद्धांतप्रतिपादकोपिबहुतरोभागः खंडनयुक्त्यस्फूर्त्या न दूषितः ॥ विद्वन्मंडने तद्विवरणे चानेकत्र पूर्वपक्षेषु सूचितायुक्तय सिद्धांततया सहस्राक्षउपन्यस्ताः ॥ एतद्यौन्यमाच्छादयितुं श्लोके प्रायेणेत्युक्त्वा धाष्ट्र्यादितरथा व्याख्यातम् ॥ तत्र सप्रकाशस्य मार्तण्डस्याङ्कनादिना सति सौलभ्ये स्वयमेव तद्दोत्स्यते सर्वैः सख्यावद्भिः ॥ मूलविद्वन्मडनं तु तेनानूदितत्वात्सकलमिहपृथगनुवदिष्यतइति करकंकणपरीक्षणक्षणे न दर्पणमर्पणीयम् ॥ तद्विवरणस्यापि विलोकने वर्णितचरव्यक्तमेव वेरस्यन्ति विद्वासः ॥ इत. पर ग्रन्थस्य पूर्वार्धे सप्रकाश. शुद्धाद्वैतमार्तण्ड. समर्थ्यते ॥ मार्तण्डमंडलाऽखण्डमण्डनाः खण्डयन्त्यथ ॥ वितण्डोद्दण्डपापण्डपण्डिताऽकाण्डताण्डवम् ॥ १ ॥ सहस्राक्षे *तत्रतावच्छुद्धाद्वैतेत्यादिं इष्टसिद्धिरितिसक्षेप

---

*तत्रतावच्छुद्धाऽद्वैतमार्तण्डोक्त शुद्धाऽद्वैतपदार्थोऽसगत ॥ तथाहि द्विधा ज्ञान तु यत्तस्यात्मामरूपात्मना मुहु ॥ ईशजीवात्मनावाऽपि कार्यकारणतोऽथवा ॥ द्वीत तदेव द्वैत स्याद्वैत तु ततोऽन्यथा इति शुद्धाद्वैतपदार्थउक्त ॥ तट्टीकाकृता तु ये गत्यर्थकास्ते ज्ञानार्थकाइति न्यायेन गत्यर्थकादिण्धातोर्भावेक्ते इतमितिसिद्धौ द्विधा इत द्वीत तस्मात्स्वार्थेऽणि द्वैतमिति निष्पन्नम् ॥ तस्य च द्विप्रकारक ज्ञानमित्यर्थ ॥ अन्यथा भेदज्ञानाऽभावोनद्वैतम् अद्वैतमिति व्याख्यातम् ॥ अग्रे एतन्मते सुनिष्पन्न साकर्य क्षयकारणम् ॥ तन्निवृत्त्यर्थमाचार्यै पद शुद्ध विशेषितम् ॥ शुद्धाऽद्वैतपदे ज्ञेय समास कर्मधारय ॥ अद्वैत शुद्धयो प्राहु षष्ठी तत्पुरुष बुधा ॥ मायासवन्धरहित शुद्धमित्युच्यते बुधै ॥ कार्यकारणरूपहि शुद्धं ब्रह्मनमा-

इत्यन्तं भागमर्थतोऽनूद्य दूषयन्ति ॥ तत्प्रकारश्चेत्यादिनाविनिर्णयइतिसंक्षेप-
इत्यन्तेन ॥ प्रकल्पितइति ॥ मार्तण्डटीकायां अद्वैतंतुततोन्यथेत्यस्य व्याख्याने प्रक-
ल्पितः ॥ तेन चास्मिन्‍ सप्तम्यंतपाठे तु तदुक्ता सर्वाप्यनुपपत्तिर्मृगतृष्णातोयावगाहन-
कल्पैवेति वक्ष्यामः ॥ एवं "सांकर्यं कार्यकारणे" इत्यत्र सांकर्यं क्षयकारणमिति पाठः
प्रकल्पितः ॥ तादृशापूर्वोक्तपाठसत्वादेव कार्यं च कारणं चेत्यनयोः समाहारमभिप्रेत्य
तट्टीकायां "अविद्यावच्छिन्नंचैतन्यं कार्यम् ॥ मायावच्छिन्नंचैतन्यंकारणमितिसांकर्यम्"
इति व्याख्यातम् ॥ तथा "द्विधाज्ञानंतुयद्भवेत्स्यात्" इत्यादौ यत्तत्स्यादित्यादीनि
तत्कृतपाठान्तराणि विशेषतः प्रयोजनाभावान्न चिन्त्यन्ते ॥ द्विधाज्ञानमित्यस्य टीकायां
कृतं नामरूपमायिकत्वस्य खण्डनादिकं तु स्वमतोपमर्दकत्वाश्नानूदितम् ॥ अथ सप्तम्य-
न्तपाठे तु न काप्यनुपपत्तिः ॥ तथाहि ॥ द्वैतंहि द्विप्रकारकं ज्ञानम् ॥ इतमिति-
भावेक्तस्याङ्गीकारात् ॥ प्रज्ञादेराकृतिगणत्वादणि पूर्वोऽर्थानपायात् ॥ अद्वैतमिति तु
पर्युदासोलाघवात् ॥ एवं चाब्राह्मणादिशब्दैर्ब्राह्मणादिभिन्नतत्सदृशइवाद्वैतशब्देन
द्वित्वप्रकारकज्ञानभिन्नं ज्ञानत्वेन तत्सदृशमेकत्वप्रकारकज्ञानमभिधीयते ॥ पर्युदासस्थले
"नञिवयुक्तमन्यसदृशाऽधिकरणेतथाह्यर्थगतिः" इत्यङ्गीकारात् ॥ तथा च (अ० ३
पा० १ सूत्र० १२) "भृशादिभ्योभुव्यच्वेर्लोपश्चहलः" इत्यत्र महाभाष्यम् "यथा-
न्यासमेवास्तु ॥ ननुचोक्तमिहकस्मान्नभवति ॥ क्वदिवाभृशाभवन्तीति ॥ नञिवयुक्त-
मन्यसदृशाधिकरणेतथाह्यर्थगतिः ॥ नञ्युक्तमिवयुक्तंवायत्किञ्चिदिहदृश्यते ॥ ततःअन्य-
स्मिंस्तत्सदृशेकार्यंविज्ञायतेतथाह्यर्थोगम्यते ॥ अब्राह्मणमानयेत्युक्तेब्राह्मणसदृशएवानीयते
नासौलोष्टमानीयकृतीभवति ॥ एवमिहाप्यच्वेरितिप्रतिषेधादन्यस्मिन्नच्व्यंतेच्विसदृशे
कार्यंविज्ञायते ॥ किञ्चाऽन्यदतोऽच्व्यन्तंच्विसदृशम् ॥ अभूततद्भावः" इति ॥ अत्र
"यथान्यासमेवास्तु ॥ अच्वेरितिपर्युदासाश्रयणे दोषद्वयस्यापिपरिहारइत्यर्थः" इति
कैयटः ॥ एवं (अ० १ पा० १ सूत्र ४३) सुडनपुंसकस्येत्यत्रापि कुण्डानितिष्ठन्ति
वनानितिष्ठन्तीत्यादौ जसि संज्ञार्थं पूर्वं पर्युदासाऽऽश्रयणात्तत्सदृशयोः स्त्रीपुंसयोरेव
प्रवृत्तिः साधिता भाष्यकृता "नायं प्रसज्यप्रतिषेधो नपुंसकस्यनेति ॥ किं तर्हि ॥ पर्यु-
दासोऽयं यदन्यन्नपुंसकादिति ॥ नपुंसके न व्यापारः" इति ॥ अथ च विरोधोन्न नञर्थः ॥
अविद्येत्यादिवत् ॥ उक्तंचयोगभाष्ये साधनपादे (सूत्र ५) "अनित्याशुचिदुःखानात्मसु
नित्यशुचिसुखात्मख्यातिरविद्या" इति सूत्रं व्याचक्षाणैर्व्यासपादैः तस्याश्चामित्रागोष्पद-
वद्वस्तुसतत्वं विज्ञेयंयथानामित्रोमित्राभावोन मित्रमात्रंकिन्तुतद्विरुद्धःसपत्नः ॥ यथावा-

---

यिश्रम् ॥ इत्युक्तम् ॥ एतदपि तट्टीकाकृता एतन्मते शङ्कराचार्यमते अविद्याऽवच्छिन्नचैतन्यं
कार्यं मायाऽवच्छिन्नचैतन्यं कारणमिति साङ्कर्यम् ॥ तन्निवृत्त्यर्थं साङ्कर्यनिवृत्त्यर्थं कर्म-
धारय इति ॥ शुद्धं च तदद्वैतमिति विग्रहः ॥ नचाऽद्वैते सति साङ्कर्याऽभावः स्पष्टएवेति
शुद्धपदमपार्थकमितिवाच्यम् ॥ परेषां मते पूर्वं साङ्कर्यं ततोऽद्वैतं मन्मते तु सदैव शुद्धत्वमिति
ज्ञेयम् ॥ अतएव स्पष्टतया बोधार्थं षष्ठीतत्पुरुषमाहुरित्यादिना व्याख्यातम् ॥ तन्न युक्तम् ॥
समासद्वयस्याऽप्यसंगतेः ॥

ऽगोष्पदंगोष्पदाभावोनगोष्पदमात्र किन्तुदेशएवताभ्यामन्यद्वस्त्वन्तरम् ॥ एवमविद्यान- प्रमाणं नप्रमाणाभावः किन्तुविद्याविपरीतं ज्ञानान्तरमविद्येति" इति ॥ भवन्मतस्थाअपि भावरूपाज्ञानमविद्यापदार्थं मन्यन्ते ॥ इत्थ च प्रकृते अभेदाऽवगाहिज्ञानमेवाद्वैत- शब्दार्थ ॥ तेन शुद्धपदार्थमायासंबंधरहितकार्यकारणात्मकब्रह्मणोऽभेदससर्गेण तत्रान्वयो- नानुपपन्नः ॥ "सत्यंज्ञानमनन्तंब्रह्म" इति स्वरूपलक्षणवाक्येन तस्याज्ञानरूपत्वनिश्चयात् ॥ "तदात्मानऽँस्वयमकुरुत ॥ एकमेवाद्वितीयम् ॥" इत्यादिश्रुतिशतैकवाक्यतया माया- सबन्धरहितयोरेव कार्यकारणयोरभेदसिद्धेश्च ॥ धर्मधर्मिणोः प्रकाशाश्रयन्यायेनाभेदस्य वक्ष्यमाणतयापि ज्ञानरूपतायाअबाधाच्च ॥ ज्ञानगुणएवेति तु नावयोरभ्युपगमः ॥ तादृशज्ञान च भेदभ्रमनिवृत्तावेव प्रकाशतइति युक्तमुक्त "भेदज्ञानाभावे" इति ॥

अत्रशुद्धाद्वैतपदे कर्मधारयःसमासः ॥ संभवतिषष्ठीतत्पुरुषोऽपि ॥ अथकर्मधारयपक्षे शुद्धपदार्थस्य मायासंबंधरहितकार्यकारणात्मक- ब्रह्मणोऽद्वैतपदार्थेन भेदज्ञानाभावेन तादात्म्यस्य बाधादसंगति- रितिचेत्सत्यं नहिनैयायिकवैशेषिकादीनां मतइवास्मन्मतेप्यभावो- तिरिक्तःपदार्थोयेन तत्रकार्यकारणात्मकब्रह्मणस्तादात्म्यस्यबाधः स्यात् किंत्वधिकरणात्मक एव ॥ ब्रह्मनिष्ठस्यभेदज्ञानाभावस्य ब्रह्म- रूपत्वेन कार्यकारणात्मकब्रह्माभिन्नतया कथंतादात्म्यासंगतिः ॥ नचाऽभावस्याधिकरणात्मकत्वे आधाराधेयभावानुपपत्तिरितिवाच्यं न्यायमतेऽभावाधिकरणकाभावस्याधिकरणभिन्नत्वे तद्भेदस्यापि भिन्नत्वेऽनवस्थापत्त्या तादृशाभावस्याधिकरणीभूताभावाभिन्नत्वे- प्याधाराधेयभावबद्धस्मतेचाविद्याध्वंसस्य ब्रह्माधिकरणकस्य ब्रह्म- स्वरूपत्वेनाभ्युपगमेप्याधाराधेयभाव वदत्रापितत्स्वीकारे विरोधा- भावात् ॥ ननुकार्यकारणयोर्भेदस्यप्रत्यक्षसिद्धत्वाद्ब्रह्मणःकार्यकारणा- त्मकत्वंनसंभवति ॥ किंचतद्भेदज्ञानाभावस्य ब्रह्मणिस्वीकारे ब्रह्म- णोऽल्पज्ञत्वापत्तिरितिचेत्स्यादेवं ॥ यदिब्रह्मणोनिमित्तकारणत्वमेव- स्यात् ॥ अभ्युपगम्यतेतूपादानकारणत्वमपि ॥ तत्रचकार्यस्यकारणात्म- त्वंबहुवादिसंमतमतोभवत्येवकार्यकारणात्मकत्वं ॥ अल्पज्ञत्वंतु भेदासंभवेनैवापास्तम् ॥ नचब्रह्मणः समवायिकारणत्वेमानाभाव इतिवाच्यम् ॥ "प्रकृतिश्चप्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधा" दितिसूत्रस्य "यथासोम्यैकेनमृत्पिण्डेनसर्वंमृण्मयं विज्ञातंस्या"दित्यादिश्रुतीनां त्वय्यग्रआसीत्त्वयिमध्यआसीत्त्वय्यन्तआसीदिदमात्मतन्त्रे ॥ त्वमादि- रन्तोजगतोस्यमध्यंघटस्यमृत्स्नेवपरः परस्मादिति भागवतस्यच प्रमा- णत्वात् ॥ नचोपादानकारणत्वेपि तन्तुपटयद्भेदःकुतोनस्यादिति वाच्यं ॥ आरंभवादस्यभाष्येदूषितत्वेन तादृशभेदस्यशङ्कितुमशक्य-

त्वात् ॥ अत्र तु "सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति ॥ तदात्मानँ स्वयमकुरुत ॥ सच्चत्यच्चाऽभवत् ॥ ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्ताद्ब्रह्म पश्चाद्ब्रह्म दक्षिणतश्चोत्तरेण ॥ अधश्चोर्ध्वं च प्रसृतं ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं वरिष्ठं" इत्यादिश्रुतिभिः शुद्धस्यैव ब्रह्मणः सर्वाऽभिन्नत्वं स्वीक्रियते ॥ नन्वविक्रियमाणस्य समवायित्वं न लोकप्रसिद्धं ॥ प्रकृत्यादीनां विक्रियमाणानामेव समवायित्वस्य प्रसिद्धत्वात् ॥ लोकविरुद्धकल्पना चाप्रामाणिक्येवेति चेन्न ॥ नहि लोकप्रसिद्धमेव यद्यत्तत्तदेव ब्रह्मणि कल्पनीयमिति नियमः ॥ किन्तु वेदप्रतिपाद्यम् ॥ ब्रह्मणो वेदैकसमधिगम्यत्वात् ॥ "तंत्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामी"ति श्रुतेः ॥ लौकिके तु लोकप्रसिद्धमेव कल्पनीयम् ॥ यथा पशौ लोमवल्लाङ्गूलवत्त्वं ॥ वेदे तु ब्रह्मणि विरुद्धधर्मवत्त्वं तत्र तत्र प्रतिपाद्यते ॥ यथा "आसीनो दूरं व्रजति शयानो याति सर्वतः ॥ अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः" इत्यादिश्रुतिभ्यः ॥ नहि लोकेऽचक्षुषो द्रष्टृत्वमकर्णस्य श्रोतृत्वं वा प्रसिद्धं ॥ लोकप्रसिद्धमेव कल्प्यते चेत्तादृशश्रुतीनामप्रामाण्यं स्यात् ॥ एवं चाविकृतस्यैव ब्रह्मणोऽलौकिकस्य "तदात्मानँ स्वयमकुरुते"ति वेदप्रतिपाद्यं मृत्स्नादिवैदिकदृष्टान्तैर्दृढीकृतमुपादानकारणत्वं न दूषणाय ॥ किन्त्वलौकिकत्वसंपादकतया भूषणायैव भवति न च "मायी सृजत" इत्यादिवाक्यानुरोधेन "तदाऽऽत्मानँ स्वयमकुरुत" इत्यस्यापि मायया आत्मानमाकाशादि रूपं कृतवानित्येवार्थः ॥ मृदादिदृष्टान्तानां च वाचारम्भणं वागालम्बनमित्यादिरीत्या कार्यमिथ्यात्वकारणसत्यत्वपरत्वमेवेति वाच्यम् ॥ प्रसिद्धार्थपरित्यागेऽप्रसिद्धार्थकल्पने च मानाभावात् ॥ किंच 'तदात्मानं स्वयमकुरुते'त्यत्र मायापदस्याभावेन मायया आत्मानमित्याद्यर्थस्य "वाचाऽऽरम्भण" मित्यत्र वागालम्बनपदाभावेन तादृशार्थस्य च कर्तुमशक्यत्वाच्च ॥ मायापदेन भगवच्छक्तिरेवाऽभिधीयत इत्यग्रे वक्ष्यते ॥ नन्वेवमपि "वाचारम्भणं विकार" इति यथाश्रुतपाठे विकारो वाङ्मात्रेणैवारभ्यते न तु वस्तुत इत्येवाऽर्थः करणीयः ॥ तथा च कार्यस्य मिथ्यात्वमेवेति चेन्न ॥ एवं सति कस्य ब्रह्म कारणं भवेत् ॥ न तु त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगिनः खपुष्पतुल्यस्य किञ्चिदपि कारणं भवति ॥ किञ्च ॥ "तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्य" इति सूत्रे कारणानन्यत्वं कार्यस्य व्यासैः प्रतिपादितं विरुध्येत नहि मिथ्याभूतस्य सत्याऽनन्यत्वं संभवति ॥ कार्यस्यापि सत्यत्वं कारणस्यापि वा मिथ्यात्वे विना तयोरनन्यत्वमनुपपन्नं ॥ तत्र कारणस्य मिथ्यात्वे "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे" त्यादिश्रुतिविरोधः ॥ कार्य-

स्वकारणात्मनासत्यत्वे नकोपिविरोधः प्रत्युत एकविज्ञानेनसर्व-
विज्ञानश्रुतिरपिसङ्गच्छते ॥ तस्मात्कारणमिव कार्यमपिसत्यमेव ॥
वाचारम्भणमित्यस्यायमर्थः॥योविकारस्तद्वाचारम्भणम्॥ यदारभ्यते
तदारम्भणम्॥ कृत्यल्युटोबहुलमितिल्युट्॥ वागारब्धम्॥ कारणस्यै-
वनामधेयं कारणमेवहितत्तत्क्रियासिध्यर्थंतेनतेननाम्नाव्यवह्रियतेइति
कारणादभिन्नमेवकार्यंनतुस्वेनरूपेण कारणाद्भिन्नम्॥तदाहमृत्तिकेत्ये-
वसत्यमिति॥ अतःकारणाभिन्नत्वात्कार्यंसत्यमेवनतुमिथ्या॥मिथ्या-
त्वेतु "यतोवाइमानिभूतानिजायन्ते" इत्यादयःश्रुतयःकुप्येरन्॥ नच
शुक्त्यादीनांरजतादीन्प्रतीवब्रह्मणोपिजगत्प्रतिकारणत्वस्यवक्तुंशक्य-
त्वेनतादृशश्रुतिसङ्गतिरिति वाच्यम्॥ शुक्त्यादौरजतादेरुत्पत्त्यनङ्गी-
कारादित्यन्यत्र विस्तरः॥ वस्तुतस्तु भेदज्ञानाभावे इत्येवसर्वपुस्तकेषु
पाठः ॥ ननु तादृशपाठेद्विप्रकारकज्ञानाऽभावेऽद्वैतंचेद्द्विप्रकारकज्ञाने
द्वैतमेवपरिशिष्यतइति चेन्न॥ कार्यकारणयोर्भेदस्याऽभावात्तज्ज्ञान-
मपिवास्तवंनसंभवति कार्यकारणयोर्भेदोयदिस्यात्तदाद्विप्रकारक-
ज्ञानमपिवास्तवंस्यात् ॥ तद्भेदस्यैवाऽभावेनद्विप्रकारकज्ञानस्याऽभा-
वादद्वैतमेवसार्वैदिकमित्यत्रतात्पर्यात् ॥ अतएवाऽन्यथाइत्यस्य
सप्तम्यन्तपदेनव्याख्यातंसर्वत्रदृष्टं सङ्गच्छते ॥ अत्रप्रथमान्तपदेन
व्याख्याने तदसङ्गतमेवस्यात् ॥ व्युत्पत्तिस्तु नविद्यते द्वैतंयस्मिं-
स्तदद्वैतम्॥ द्विधाज्ञानंतुयद्यत्स्यान्नामरूपात्मनामुहुरित्यादे "द्विधा
इतंद्वीतंद्विप्रकारकं ज्ञानमित्यर्थ" इत्यादेरपि तत्रैवतात्पर्यम्॥ अथवा
नद्वैतमद्वैतमित्येवविग्रहः अतएवशुद्धं च तदद्वैतमिति कर्मधारय-
समासे शुद्धपदार्थेनाद्वैतपदार्थस्य भेदज्ञानाऽभावस्य तादात्म्या-
भाव इतिपूर्वोक्तदोषोदूरादेवनिरस्तः ॥ १ ॥

अथ रामकृष्णभट्टकृतपरिष्काराद्यनुरोधात् भेदज्ञानाभावइति प्रथमान्तपाठमभ्युप-
गम्यापि समासद्वयं समर्थयितुमुपक्रमन्ते ॥ अत्रेति ॥ तत्र तावत्कर्मधारयपक्षे सहस्राक्षे
*तथाहिस्वसंमततयेत्यादिना सन्मतेऽभावादित्यन्तेन परेणापादितदोषाभासान् अथ
कर्मधारयेत्यादिना ॥ किञ्चेत्यादिकमसङ्गतमेवेत्यन्तेन ॥ उद्धरिष्यन्तः प्रथमं
तदुक्तमसङ्गतिदोषं परिहरन्ति ॥ दूरादेवनिरस्तइत्यन्तेन ॥ प्रभार्योथ शब्दः ॥

---

*तथाहि ॥ स्वसम्मततयोपन्यस्ते कर्मधारयपक्षे तावच्छुद्धपदार्थमायासंबन्धरहितकार्य-
कारणात्मकस्यब्रह्मणोऽद्वैतपदार्थेन भेदज्ञानाभावेनतदात्म्यस्य बाधादसंगतिः ॥ किञ्च नील-
घटादिसमासघटकनीलादिपदैरनीलादिघटस्येव शुद्धाऽद्वैतसमासघटकशुद्धपदेनाऽशुद्धाऽद्वैतस्य
व्यावृत्तेर्वाच्यतया तादृशस्य तव मतेऽप्रसिद्धत्वेन व्यावर्त्यालाभः ॥ एतेनाऽहंताममतापाशस्य

नैयायिकवैशेषिकादीनामिति ॥ अत्र वैशेषिकग्रहणं (अ० १ आ० १ सू० ४) "धर्मविशेषप्रसूताद्द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायानांपदार्थानांसाधर्म्यवैधर्म्याभ्यांतत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसम्" इति काणादसूत्रे उपलक्षणविधयाऽभावमपिसङ्गृह्णतां केषांचित्तद्व्याख्यातॄणां "अत्रपदपदार्थकीर्तनं भावाभिप्रायेण वस्तुतोऽभावोपि पदार्थान्तरतयामुनेरभिप्रेतः" इत्यादि वदतांवृत्तिकारादीनामनुरोधेन ॥ वस्तुतस्त्वत्रापि षडेव पदार्थाः सूत्रकाराभिप्रेताइति कणादमतेपि प्रकृते न बाधः ॥ नचप्रथमाध्यायद्वितीयाह्निके (सूत्र १) "कारणाभावात्कार्याभावः" नवमाध्याये (आ० १ सू० १।३) "क्रियागुणव्यपदेशाभावात्" इत्यादीनामसङ्गतिः शङ्क्या ॥ पूर्वोत्तरमीमांसकानामभावपदघटितप्रयोगवन्निषेधमात्रपरतया तदुपपत्तेः ॥ अन्तर्भावस्तु गुणादौ यत्र विधेः कल्प्येत तत्र निषेधस्यापि स्यात् ॥ एतेन "अभावश्चवक्तव्यो निश्रेयसोपयोगित्वाद्भावप्रपञ्चवत्" इत्यादि वदन् न्यायलीलावतीकारः । "एतेचपदार्थाः प्रधानतयोपदिष्टाः अभावस्तुस्वरूपवानपिनोद्दिष्ट प्रतियोगिनिरूपणाधीननिरूपणत्वात् नतुतुच्छत्वात्" इति वदन्तोद्रव्यकिरणावल्यादयोपि सूत्रविरोधात्प्रत्युक्ताः ॥ परं तेषामपि वैशेषिकपदाभिलप्यत्वात्तद्ग्रहणम् ॥ वैशेषिकसूत्रोपन्यासकारशङ्करमिश्रादयस्तु "अत्रचद्रव्यादिपदार्थानामुद्देशएव विभागःपर्यवसन्नः सचन्यूनाधिकसङ्ख्याव्यवच्छेदफलकत्वेन षडेवपदार्थाइतिनियमःपर्यवस्यति" इति षडेव पदार्थान्मन्यन्ते ॥ मूले आदिपदेन बौद्धभेदाग्राह्याः ॥ वैधर्म्येण दृष्टान्तोयम् ॥ बहुभिः पूर्वोत्तरमीमांसकैर्निर्णीतमभावस्याधिकरणात्मकत्वमभिप्रेत्य समादधते ॥ **किन्त्विति** ॥ एवञ्च अभावस्याधिकरणात्मकतया ब्रह्मणिच भेदज्ञानस्याभावेन कर्मधारयसमासे च पूर्वोत्तरपदार्थयोरभेदस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन प्रकृतेशुद्धपदार्थ-

---

मायाकृततायाअत्रैव टीकाकृतोक्तत्वेन मायासम्बन्धस्य तन्मतेऽपि सम्भवात्तद्युक्तएवाऽशुद्धइति सएव व्यावर्त्य इतिपरास्तम् ॥ जीवस्याऽशुद्धत्वेऽप्यद्वैतपदार्थस्य तत्राऽभावात् ॥ मायायां अपि भगवच्छक्तितया ततोऽभिन्नत्वेन न परमतवन्मायासम्बन्धः ॥ किञ्चाऽध्यासएव मायिको नजीवइति तेनैवोक्तत्वेन मायायास्तत्सम्बन्धिनोवाऽशुद्धत्वस्य वक्तुमशक्यत्वाच्च ॥ मायाकार्याऽद्वैताद्यध्यासस्य कथंचिदशुद्धत्वेऽपि तद्विशिष्टस्य जीवस्य तन्मतेऽशुद्धत्वाऽभावाच्च ॥ तद्व्यावृत्तेस्तदुक्त्यैव तदसमतत्वप्रतीतेश्च ॥ अन्यथाहि द्वैतापत्तिः ॥ सर्वं खल्विदमित्यादि श्रुतिविरोधश्च ॥ एतेन शङ्कराचार्यवदद्वैतं न मम समतमिति बोधनमेवेतरनिवृत्तिरिति प्रत्युक्तम् ॥ अन्ययासम्भवव्यावर्त्याऽलाभयोर्दर्शितत्वात् ॥ किञ्चैवमद्वैते शुद्धत्वं विधीयतइत्यायाति एवञ्चैकप्रसरताभङ्गभयादपि नसमासोपपत्तिः ॥ एवञ्च ननु अद्वैतपदस्यतदुक्तार्थत्वे भवत्वन्वयानुपपत्तिर्नास्त्यद्वैतं यस्मिन्नित्यर्थकत्वे तु नसेत्यप्यपास्तम् ॥ एकप्रसरताभङ्गप्रसङ्गात् ॥ अशुद्धाऽद्वैताभावेन व्यावर्त्यालाभाच्च ॥ किञ्च शङ्कराचार्यमतेऽद्वैतज्ञानात्पूर्वमपि ब्रह्मणः शुद्धत्वमेव ॥ त्वन्मते स्वाभिन्नाया मायाया- सम्बन्धोऽस्ति तन्मते तस्या अपि मिथ्यात्वेन सोऽपि नेति तन्मते एव शुद्धाऽद्वैते स्यात् ॥ एवञ्चैतन्मते इत्याद्यसंमतम् ॥ साङ्कर्यस्य तन्मतेऽभावात ॥

मायासंबन्धरहितकार्यकारणात्मकब्रह्माभिन्ने अद्वैतपदार्थे द्वित्वप्रकारकज्ञानाभावे तद्भिन्नाभिन्नस्य तदभिन्नत्वमितिनियमानुरोधाच्छुद्धपदार्थां भेदस्यापि सत्वेन पूर्वोत्तरपदार्थयोरभेदान्वयोनानुपपन्नइति कृष्णसारङ्गोमृगइत्यादिवत्कर्मधारयोनिर्बाधः॥ अथवा नीलोत्पलमित्यादौ प्रथमं भेदेन गृहीतं नीलत्वोत्पलत्वरूपधर्मद्वयमिव शुद्धत्वाद्वैतत्वरूपधर्मद्वयं लोकदृष्ट्या भिन्नत्वेन कल्पितमादाय तयोर्धर्मयोः सामानाधिकरण्येन शुद्धत्वाद्वैतत्वसमुदायवद्ब्रह्मेति मञ्जूपरीत्या बोधः॥ ननु घटाभाववद्भूतलं भूतले घटाभावइत्यादौ भूतलादिविशेषणतया तद्विशेष्यतया वा प्रतीयमानोऽभावपदार्थः कथं भूतलादिस्वरूपतया शक्यवचनइति चेदुच्यते॥ यथा अभावविशिष्टबुद्धिर्विशेषणविशेष्यसंबन्धविषया विशिष्टबुद्धित्वात्, दण्डीपुरुषइति विशिष्टबुद्धिवदित्यनुमाने संयोगादिबाधाद्गुणक्रियादिसमवायवद्भूतलादौ सिध्यदपि वैशिष्ट्यम्, तस्यनित्यत्वे भूतले घटानयनानन्तरमपि घटाभावबुद्धिप्रसङ्गम्, तस्याऽनित्यत्वे च अनन्तवैशिष्ट्यकल्पनगौरवं प्रदर्श्य नाङ्गीक्रियते॥ किन्तु घटाभाववद्भूतलमित्यादिप्रमितिकालिकं तत्तद्भूतलादिकमेव तत्तदभावानां संबन्धइति वदद्भिरभाववादिभिस्तत्र स्वरूपविशेषस्यैव संबन्धत्वं स्वीक्रियते॥ तथात्र घटाद्यनुपलब्धिकालिकभूतलादिस्वरूपमेव तत्तदभावत्वेन कल्प्यतइतिनिरवद्यम्॥ वैशिष्ट्यनित्यानित्यत्वपक्षयोरुक्तदूषणानामभावनित्यानित्यत्वयोरपिदुर्वारत्वात्॥ नचाभावनित्यत्वेपि तद्बुद्धिं प्रति तद्वत्ताबुद्धेः प्रतिबन्धकतया घटादिसमवधानस्थलेनाभावबुद्धिरिति वाच्यम्॥ वैशिष्ट्यनित्यत्वेपि तथा परिहारसंभवात्॥ येतु नव्याः वैशिष्ट्यं पदार्थान्तरं स्वीकुर्वन्ति तैरप्येपदार्थवादिभिः सम्यक् स्वशास्त्रमुज्वलितमिति किं तैः॥ तन्मतेप्यस्वरसस्तु रामरुद्रादिभिर्दर्शितपवेत्यलम्॥ एतेनाभावस्याधिकरणात्मकत्वे भूतले घटसमवधानदशायामपि घटाभावबुद्धिप्रसङ्गइति कुचोद्यमपास्तम्॥ तथा अधिकरणात्मकत्वपक्षे अनन्ताधिकरणकल्पने गौरवात् भावानिरिक्तकल्पनैव लघीयसीति तार्किकोक्तिरप्यनेनैव निरस्ता॥ भावसमुदायविलक्षणातिरिक्तकल्पने महागौरवात्॥ प्रतियोगिभेदादनन्ताभावान्कल्पयित्वापि तदनित्यत्वे त्वत्यन्तगौरवमिया तन्नित्यत्वं प्रकल्प्य तथासति सर्वदा घटाभावबुद्धिप्रसक्तयाधिकरणस्वरूपविशेषस्यैव संबन्धत्वस्वीकारे कण्ठगडुभूतातिरिक्ताभावकल्पनैव गरीयसीति तदपेक्षयाऽभावस्याधिकरणस्वरूपविशेषत्वस्वीकारएव लाघवमिति शुभम्॥ किञ्च किमिदमभावत्वं नाम॥ नतावद्द्रव्यादिपञ्चान्योन्याभाववत्त्वम्॥ द्रव्यत्वादेः प्रतियोगितावच्छेदकत्वे गुणत्वद्रव्यत्वादिकमादाय द्रव्यगुणादिष्वतिप्रसङ्गात् पटत्वावच्छिन्नभेदस्य अभावत्वस्य घटपटोभयभेदस्य प्रत्येकं घटपटयोरिव तस्य प्रत्येकं द्रव्यादावपि सत्वापर्याप्तिसंबन्धेन पटत्वावच्छिन्नभेदस्य प्रत्येकं द्रव्यादिषु सत्त्वस्य वारयितुमशक्यत्वात्॥ नचापेक्षाबुद्धिरूपं द्रव्यादिगतपटत्वमेव प्रतियोगितावच्छेदकम्॥ द्विप्रतियोगिकभेदस्य द्वित्वमिवेति वाच्यम्॥ व्यासज्यवृत्तिधर्माणां पर्याप्तिसंबन्धेनैव प्रकारत्वनियमाङ्गीकारात्॥ अन्यथा द्वित्वस्य समवायेन प्रत्येकमपि सत्वेन

एकोद्वावित्येकविशेष्यकद्वित्वप्रकारकप्रमितिप्रसङ्गात् ॥ एकोद्वित्ववानिति प्रतीतौ तु मत्वर्थसमवायस्यैव प्रकारत्वमङ्गीकृत्य व्यासज्यवृत्तिधर्माणां समवायेन प्रकारताया-स्तार्किकैरेव निराकृतत्वाच्च ॥ एवञ्च पडभिन्नमिति प्रतीतौ पर्याप्तिसंबन्धेनैव पटत्वस्य प्रकारतानुभूयत इति पटत्वावच्छिन्नभेदोऽसङ्गतः ॥ नच द्रव्यादिभेदषट्कमभावत्वमिति कल्प्यं गौरवात् ॥ लोके सर्वेषां विशेषान्तपदार्थषट्कनिश्चयानियमेन तदनिश्चय-वतामभावाप्रतीतेः प्रसङ्गाच्च ॥ नच तर्हि भावभिन्नत्वं सत्वं शङ्क्यम् ॥ भावत्वेन भावमजानतस्तद्प्रत्ययापातात् ॥ वस्तुतश्च भावत्वावच्छिन्नप्रति-योगिताकभेदस्यैवाप्रसिद्धतायाः ॥ परैरङ्गीकारात् ॥ अभावरूपधर्मिसिद्धौ तद्वृत्ति-द्वादशभेदसिद्धिस्तत्सिद्धौ चाभावसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयाच्च ॥ किञ्च भेदस्त्वन्मतेऽन्यो-न्याभावएव ॥ अन्योन्याभावत्वं चाभावत्वगर्भभूतोधर्मः ॥ तथाच भावान्योन्या-भाववत्त्वमभावत्वमित्युररीकारेऽभावत्वज्ञानमन्योन्याभावत्वज्ञानाधीनं तज्ज्ञानं चाभाव-त्वज्ञानाधीनमित्यन्योन्याश्रयः ॥ अन्योन्याभावेऽभावलक्षणसमन्वयश्चात्माश्रयश्च ॥ अपिचैवंसति अभावोन भावइति वाक्याच्छाब्दबोधोन स्यात् ॥ उद्देश्यतावच्छेदकस्य भावभेदस्यैव विधेयतायाअनौचित्यात् ॥ यत्तु नव्याः भावभिन्नत्वं समवायसामानाधिकर-ण्यान्यतरसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसत्ताभावरूपम् ॥ सामान्यादित्रिके द्रव्यादित्रिके चातिप्रसङ्गवारणाय समवायसामानाधिकरण्योरुभयोर्ग्रहणमित्याहुः ॥ तन्न ॥ सत्ता-भावरूपत्वोक्तावप्यात्माश्रयानपायात् ॥ सत्तानुपस्थितिदशायामभावाप्रत्ययस्यापत्तेश्च ॥ सत्ताऽभावनिष्ठमभावत्वमपि सत्ताऽभावरूपं पुनस्तन्निष्ठमभावत्वमपि तद्रूपमित्यनवस्था-पत्तेश्च ॥ नच सत्तात्यन्ताभावव्यक्तेः स्वरूपतएव प्रकारत्वमुपगम्यते ॥ अतएव सत्तारूप-प्रतियोगिज्ञानं विनापि घटोनास्तीति बुद्धौ सोऽत्यन्ताभावः प्रकारः अभावत्वप्रकारक-प्रत्यक्षएव ॥ प्रतियोगिधियोहेतुत्वात् ॥ अन्यथा इदं तमइति प्रतीत्यनापत्तिरिति वाच्यम् ॥ कल्पने मानाभावात् ॥ प्रतियोगिज्ञानमन्तरेणाभावज्ञानस्यानिष्पत्तिनियमेन सत्तोपस्थिति-मन्तरासत्ताभावज्ञानाऽसम्भवात् ॥ इदं तमइति ज्ञानं तु न तेजोऽभावविषयकम् ॥ मीमांसकैस्तमसः स्वतन्त्रद्रव्यतायाः स्वीकारात् ॥ वस्तुतस्तु मायिकं पदार्थान्तरं तदिति (स्कन्ध २ अध्याय ९ श्लोक ३३) यथाभासोयथातमइत्यत्र सुबोधिनी-*तत्प्रकाशायोरन्धकारयादारौ च प्रपञ्चितम् ॥ तेन तेजोऽधिरं विनाशीरितमइति* धीर्निर्बाधा ॥ तवसत्ताभावरूपस्याभावत्वस्यानुपस्थितस्य प्रकारत्वे नागृहीतविशे-षणेति न्यायव्यभिचारादिकमपि द्रष्टव्यम् ॥ अथाभावस्याधिकरणात्मकत्वपक्षे नैयायिकोक्तदोषाभासानुद्धर्तुमाशङ्कते ॥ **नचेति** ॥ **आधाराधेयभावव्यदिति** ॥ लोकदृष्ट्या कल्पितं भेदमादाय आधाराधेयभावव्यवहारवदित्यर्थः ॥ भवन्मतेप्यभाव-स्याधिकरणात्मकताङ्गीकारस्यावश्यकत्वपुवेत्याहुः ॥ **भवन्मतेचेति** ॥ अन्यथा अवि-द्याध्वंसस्य सावनन्तत्वयामोक्षेनुच्छेदद्वैतमेव प्रसज्येतेति भावः ॥ नन्वेवमाधाराधे-यभावानुपपत्तिरूपदोषपरिहारेपि येनेन्द्रियेण या व्यक्तिर्गृह्यते तेनैवेन्द्रियेण तद्गताजा-तिस्तदभावश्चेतिनियमेन जलादौ गन्धाद्यभावस्य जलादिरूपतया जलादेर्घ्राणादिजन्य-

प्रत्यक्षविषयत्वं चाक्षुषाद्यविषयत्वं चापद्येतेति चेदत्रब्रूमः ॥ यथा जलमभास्वरशुक्ल-रूपवत्वेन चक्षुषा गृह्यते ॥ शीतस्पर्शवत्वेन तु त्वगिन्द्रियेण एवं गन्धाभावत्वेन रूपेण तुजलादेर्घ्राणग्राह्यत्वेपि न किञ्चिद्बाधकमिति प्राभाकराः ॥ अतएव "गन्धाभावस्य जलादिरूपत्वेजलत्वादिनैवतेषांनघ्राणेन्द्रियग्राह्यता गन्धाभावत्वेनतुतेषामपितथात्वमिष्ट-मेवेतिप्राभाकराणामभिप्रायः" इतिरामरुद्रोप्याह ॥ अन्येतुमन्यन्ते जलस्य चक्षु-र्ग्राह्यत्वेपि जलत्वजातेस्त्वगिन्द्रियग्राह्यत्वमेव ॥ शीतस्पर्शस्य त्वग्ग्राह्यत्वेन तत्समा-नाधिकरणद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातेस्ततएव निश्चयस्यौचित्यात् ॥ अन्यथाऽनुमेयत्वा-पत्तेः ॥ दृश्यतेचप्रज्ञाचक्षुषामपि स्पर्शमात्रेणात्र पात्रे जलमिति ज्ञानम् ॥ नहि तज्ज-लत्वानुपस्थितौ संभवति ॥ नागृहीतविशेषणेति न्यायात् ॥ यत्र तु जलचाक्षुषमात्रं तत्रस्पार्शनानुभवविषयजलत्वस्मरणमेव सामान्यतोदर्शनोद्बुद्धं जलमिदमितिनिश्च-यजनकमतोनोक्तन्यायविरोधइति ॥ तस्माज्जलत्वतेजस्त्वयोस्त्वग्ग्राह्यत्वपक्षे येनेन्द्रियेणेति नियमोनैकान्तिकः किञ्चाभावानां प्रत्यक्षविषयत्वाभ्युपगमे तार्किकनियमव्यभिचारशङ्का-वकाशः ॥ मीमांसकनयेत्वधिकरणानामभावत्वेन रूपेणानुपलब्धिरूपप्रमाणगम्यत्वस्याङ्गी-काराच्च सः तार्किकैरपि प्रत्यक्षस्थलएव तादृशनियमस्योरीकारात् ॥ नच प्रमाणान्तराभ्यु-पगमे गौरवं शङ्क्यम् प्रत्यक्षवादिभिरपि अभावप्रत्यक्षकारणीभूतविशेषणविशेष्यभावा-ख्यषष्ठसन्निकर्षस्य कल्पनीयतया तौल्यानपायात् नच वैशिष्ट्यं स्वरूपसंबन्धरूपत्वाद-धिकरणात्मकमिति नातिरिक्तं कल्प्यतइति वाच्यम् अभावानामधिकरणात्मकत्वेन प्रकृतेपि गौरवाभावात् तन्मतेऽभावज्ञानं प्रतीन्द्रियाणामपि कारणत्वकल्पनस्याधिक्याच्च ॥ अपिच येनेन्द्रियेणेत्यस्यैकान्तिकत्वाभ्युपगमे रूपादिप्रतियोगिकाभावानामपि चक्षुर्मात्र-ग्राह्यतापत्त्या वा यौ रूपाभावबुद्धिश्चक्षुर्व्यापारमन्तरैव जायमाना नोपपद्येत ॥ एवंपर-माण्वादिषुमहत्वाद्यभावबुद्धिरपि ॥ वाय्वादेश्चाक्षुषविषयत्वंचापद्येत ॥ तस्मादनुपलब्धि-प्रमाणेनैवाधिकरणमभावत्वेन गृह्यते ॥ घटाभाववद्भूतलमितिज्ञानस्यापि भूतलांशेप्रत्यक्ष-त्वमभावांशेपरोक्षत्वम् ॥ पर्वतोवह्निमानित्यादेः पर्वतांशे प्रत्यक्षत्वं वह्निमत्वांशे परो-क्षत्वमिवेति ध्येयम्। वस्तुतस्तु द्वितीयस्कन्धसुबोधिन्यां (अ० ९ श्लो० ३२) अहमे-वासमेवाग्रइत्यत्र "अभावास्त्वस्मन्मतेतिरोभावातिरिक्तानभवन्ति" इत्युक्तम् ॥ तेनतिरोभवनं तिरोभावइतिपक्षे तस्य वस्तुधर्मत्वाद्धर्मधर्मिणोश्चाभेदाद्गुणादीनां द्रव्या-त्मकत्वात्मावाक्यप्रदीपे हरिणापि द्रव्यात्मानस्त्रयस्तस्माद्गुणानानाप्यवस्थिताः ॥ आश्रया-श्रयिभावेनेत्यपूर्वेमयमागमइतिकथनात् ॥ तिरोभावयतीति तिरोभावइतिव्युत्पत्या शक्तित्वेपि तादात्म्यानपायाच्च स्वमतेप्यभावस्याधिकरणात्मकत्वकथनं न विरुद्धम् ॥ तस्मात्पदार्थान्तरतयाऽभावस्याङ्गीकारोमिमानमात्रम् ॥ तस्याऽलीकत्वात् ॥ अयमिति निर्देष्टुमशक्यत्वात् अतएव लोके वेदे च घटोनास्ति "यस्मात्परंनापरमस्तिकिञ्चि" दित्यादिनंपदघटितवाक्यप्रयोगव्यवहारएव प्रायो दृश्यते ॥ ननु घटाभाववद्भूतलमिति कोपि लौकिकः प्रयुङ्क्ते ॥ किंबहुनाऽभाववदेपि न भावोऽभावइति नञ्समासएव ॥ नञर्थस्य पृथक्पदार्थताभिमाने त्वब्राह्मणोऽधर्मइत्यादौ प्रतीयमानसादृश्यविरोधादिन-

मर्थानामपि पदार्थान्तरत्वं स्वीकुरु ॥ तेन बहुपदार्थसिध्या सप्तपदार्थवादोदत्ततिला-
ञ्जलिः स्यात् ॥ वस्तुतस्तु नञः समभिव्याहृतपदार्थद्योतकत्वादेव न पृथक्पदार्थवाच-
कता ॥ किन्तुपदार्थ एव आविर्भूततिरोभूतत्वाभ्यां द्विविधः ॥ तत्र पदार्थस्य तिरोभूत-
स्वरूपद्योतकोनञ् ॥ आविर्भावतिरोभावौ तु पुरस्तात्प्रपञ्चयिष्येते ॥ अभावस्यतिरोभावा-
नतिरिक्ततयाऽस्मन्मते ॥ तदनङ्गीकारस्य शुद्धाद्वैतमार्तण्डे ॥ प्रागभावाद्ययोनाङ्गीकार्यौ
आभ्यांयतोखिलम् ॥ तद्विस्तरभियानात्रलिख्यतेन्यत्रदृश्यतामिति दर्शितत्वेपि तदप्रका-
शयन् भेदज्ञानाभावइति प्रथमान्तपाठं चकल्पयन् ग्रन्थानभिज्ञजनव्यामोहकापुरेभ्यु-
पेक्ष्यः ॥ अथ विवर्तवादेन कार्यकारणयोर्मायासंबन्धस्याप्रामाणिकत्वमविकृतपरिणामवादेन
शुद्धस्यैव कार्यकारणात्मकत्वं च शुद्धाद्वैतसिध्यर्थं दर्शयितुं शुद्धपदार्थं तावदाक्षिपन्ति ॥
नन्विति समादधते ॥ स्यादेवमित्यादिना ॥ यदि नैयायिकवन्निमित्तकारणत्वमात्र-
मीश्वरस्य स्वीक्रियेत तदा प्रपञ्चेश्वरयोर्भेदः भेदानभिज्ञतयेश्वरेऽल्पज्ञत्वं चापद्येतेत्यर्थः ॥
तत्रचेति ॥ उपादानत्वपक्षे ॥ स्वपक्षे तन्त्रान्तराणामपि संमतिं दर्शयितुमाहुः
बहुवादिसम्मतमिति तथा च प्रकृत्युपादानकत्ववादिभिः साङ्ख्यपातञ्जलादिभिः
कार्यं प्रकृतितादात्म्यमुच्यते ॥ कटकादेःसुवर्णादितादात्म्यं तथापिभाष्यभामत्यादावु-
पपादितमिति परिणामवादे कार्यस्य कारणात्मकत्वं निर्विवादमिति भावः ॥ कार्येति ॥
ब्रह्मणइति शेषः ॥ अपास्तमिति ॥ कार्यकारणाभेदज्ञानस्य भ्रमरूपत्वादीश्वरस्य
चाभ्रान्तत्वात्तथेतिभावः ॥ अभिन्ननिमित्तोपादानवादे मानमाहुः ॥ प्रकृतिश्चेत्यादि ॥
समन्वयस्य चतुर्थपादेऽभिन्ननिमित्तोपादानत्वस्थापनायेदमधिकरणम् ॥ तत्रधर्मविचारे
श्रुतिस्मृत्योरेकवाक्यत्ववद्ब्रह्मविचारेपि तयोस्तदपेक्षितमितिसांख्यादिस्मृतिसिद्धा प्रकृति-
रेवोपादानंश्रुतिसिद्धं ब्रह्म तु निमित्तमात्रमिति पूर्वपक्षे प्राप्तेइदमारभ्यते ॥
अर्थस्तु मृत्प्रकृतिकोघटस्तन्तुप्रकृतिकः पटइत्यादिव्यवहारात् प्रकृतिशब्दउपादानवचनः ॥
तथा च जगतः प्रकृतिरुपादानकारणं चान्निमित्तकारणं च ब्रह्मैव ॥ अथवा रूढ्या
प्रकृतिरुपादानं प्रकृष्टाकृतिर्यस्येति योगेन निमित्तं च ब्रह्मैव ॥ चकारो यत्र येनयतोयस्मि-
न्नित्यादिवाक्योक्ताधिकरणत्वकरणत्वादिसङ्ग्राहकः ॥ कुतः ॥ प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् ॥
तत्रतत्रोपनिषत्सु श्रूयमाणाः प्रतिज्ञाः दृष्टान्ताश्चाभिन्ननिमित्तोपादानत्वेसत्येव नोपरु-
ध्येरन् ॥ यथा छान्दोग्ये श्वेतकेतुविद्यायां "उततमादेशमप्राक्षोयेनाश्रुतंश्रुतंभवत्यमतं
मतमविज्ञातंविज्ञातं" इतिप्रतिज्ञा ॥ अनन्तरं "कथंनुभगवःसआदेशोभवति" इतिश्वेतकेतु-
प्रश्ने "यथासोम्यैकेनमृत्पिण्डेनसर्वंमृण्मयंविज्ञातंस्याद्वाचारंभणंविकारोनामधेयंमृत्तिके-
त्येवसत्यं ॥ यथासोम्यैकेनलोहमणिनासर्वंलोहमयं विज्ञातंस्यात् ॥ यथासोम्यैकेनन-
खनिकृन्तनेनसर्वंकार्ष्णायसंविज्ञातंस्यात्" इति दृष्टान्ताउक्ताः ॥ प्रथममुण्डके "कस्मि-
न्नुभगवोविज्ञातेसर्वमिदंविज्ञातंभवति" इति प्रतिज्ञा ॥ "यथोर्णनाभिःसृजतेगृह्णतेच्य-
थापृथिव्यामोषधयःसंभवन्ति ॥ यथासतःपुरुषात्केशलोमानितथाऽक्षरात्संभवतीहविश्वम्"
इति दृष्टान्ताः ॥ बृहदारण्यकेमैत्रेयीब्राह्मणे "आत्मनोवाअरेदर्शनेनश्रवणेनमत्याविज्ञाने-

नेदँ सर्वविदितं" इतिप्रतिज्ञा ॥ अग्रेच "ब्रह्मतंपरादाद्योन्यत्रात्मनोब्रह्मवेद" इत्यादिनाकार्यकारणभेददर्शनेऽनिष्टमुक्त्वा "इदंसर्वयदयमात्मा" इति सर्वस्यब्रह्मरूपतां प्रतिज्ञाय दृष्टान्ताआम्नाताः ॥ "सयथादुन्दुभेर्हन्यमानस्यनबाह्यॉंछन्दाञ्छक्नुयाद्ग्रहणायदुन्दुभेस्तुग्रहणेनदुन्दुभ्याघातस्यवाशब्दोगृहीतः" इत्यादयः ॥ नहि निमित्तकारणविज्ञानेन कार्यविज्ञानं संभवति ॥ मृत्सुवर्णादीनि च समवायीन्येव दृष्टान्तीक्रियन्ते ॥ मृत्पिण्डदृष्टान्तश्रुतिरेव श्रीभागवतेऽष्टमस्कन्धेपष्ठाध्याये स्तुवता विधिनोपबृंहिता॥ (श्लो १०) त्वय्यग्रआसीदिति एवं यथासुवर्णसुकृतंपुरस्तात् ॥ यथाहिरण्यंबहुधासमीयते यथोर्णनाभिर्हृदयात् ॥ इत्यादिषु श्रौतालोहादिदृष्टान्ताउपबृंहिताः ॥ भाष्यइति ॥ अविरोधाध्यायेतर्कपादे (सू. ११) महद्दीर्घवद्वेत्यधिकरणे ॥ सर्वंखल्वित्यादि ॥ छान्दोग्येपञ्चमाध्याये (खंड० १४) शाण्डिल्यविद्यायां "सर्वंखल्विदंब्रह्मतज्जलानितिशान्तउपासीत" इतिपठ्यते ॥ अर्थस्तु ॥ इदं परिदृश्यमानं सर्वं खलु निश्चयेन ब्रह्म ॥ तत्र हेतुः ॥ तज्जलानिति जायतइतिजं ॥ लीयत इति लम् ॥ अनितीत्यन् ॥ एषां कर्मधारये तस्मिञ्जलान्तञ्जलान् तस्माज्जायमान तत्रैव लीयमानं स्थितिदशायां तद्रूपेण वर्तमानं चेत्यर्थः ॥ यद्यस्माज्जायते यत्र लीयते यद्रूपेणावतिष्ठते तत्तदभिन्नमितिनियमः ॥ यथा मृत्प्रभवोमृद्विल्य स्थितिदशायां मृद्भावमपरिमुञ्चन्घटोमृदभिन्नएव ॥ इति हेतोः शान्तो रागद्वेषादिशून्यः सन् ब्रह्मैवोपासीतेति ॥ अत्रविस्तरस्तु समन्वयस्यद्वितीये पादेप्रथमाधिकरणे ज्ञेय ॥ "तदात्मानँ स्वयमकुरुते"ति तु तैत्तिरीयब्रह्मवल्लीस्थम् ॥ अर्थस्तु ब्रह्मैव स्वयमितरानपेक्षं सदात्मानमेवजगद्रूपमकुरुतेति ॥ सच्चत्यच्चाभवदित्यपि तत्रत्यमेव ॥ अर्थस्तु सचेतनमचेतनंच स्वयमेवाभवदिति ॥ ब्रह्मैवेदममृतमितितु द्वितीयमुण्डकसमाप्तिवाक्यम् ॥ अत्र ब्रह्मणएवामृतस्याविकृतस्य सत. सर्वतः सर्वरूपेण प्रसृतत्वम् ॥ विश्वस्यावधारणपूर्वकं ब्रह्मरूपत्वम् ॥ अभेदाद्विश्वस्यवरतमत्वंचाम्नायते ॥ अविकृतपरिणामवादबोधनाय शङ्कन्ते ॥ नन्वविक्रियमाणस्येत्यादिना ॥ समादधते ॥ नहि लोकेत्यादिना ॥ यद्यपि लोके सुवर्णादीनि स्वरूपपरित्यागादिविकारमलभमानान्येव कटककुचकादिरूपेण परिणमन्ति ॥ नतु दध्यादिरूपेण परिणमद्दुग्धादिवद्विक्रियमाणानि ॥ तान्येव वेदे पुराणे च यथासोम्यैकेन लोहमणिना ॥ यथासुवर्णसुकृतपुरस्तादित्यादिषु ब्रह्मणो दृष्टान्तीक्रियन्ते ॥ चिन्तामणिकल्पतरुकामधेनुप्रभृतीनि चाविकारिण्येवोपादानानि प्रसिद्धानि ॥ तेनाविकृतमेव ब्रह्म जगद्रूपेण परिणमतीति कथनं नलोकविरुद्धम् ॥ तथापीदममेऽग्रमरे प्रपञ्चनीयमेवेति प्रकृते वेदैकवेद्यवस्तुनि कुतर्कानवसरमेवाश्रित्य समादधतइति ज्ञेयम् ॥ तन्त्वौपनिषदमिति ॥ बृहदारण्यके शाकल्यब्राह्मणे "सएषनेतिनेत्यात्माऽगृह्योनहिगृह्यते" इत्यादिना प्रत्यक्षादिप्रमाणग्राह्यतां प्रतिषिध्य शाकल्यं प्रति याज्ञवल्क्येन "तन्त्वौपनिषदपुरुषंपृच्छामि" इति कथने औपनिषदपदेन उपनिषदामेवतत्प्रवृत्तिः प्रतिप्रसूयतइति युक्तमतोवेदैकवेद्यत्वम् ॥ यथापदाविति ॥ एवं "ब्रह्मपुच्छप्रतिष्ठा" इति श्रवणेपि तस्य पशुसदृशलोमादिविशिष्टं लाङ्गूलं न कल्प्यते ॥ लोकप्रसिद्धस्यैव तत्र कल्पनाया अनियमादितिभाव ॥ आसीनइति ॥ कठवल्लीपुद्विती-

यवल्लयां "अन्यत्रधर्मादन्यत्राधर्मात्" इति नचिकेतःप्रश्ने "सर्वेवेदायत्पदमामनन्ति" इत्यादिना ब्रह्मनिरूपणमुपक्रम्य आसीन इति पठ्यते ॥ अस्योत्तरार्धंतु "कस्तंमदामदंदेवं मदन्योज्ञातुमर्हति" इति ॥ अत्र आसीनस्य सतोदूरगमनं शयानस्य सतः सर्वतो गमनं च विरुद्धम् ॥ अत एव परमभक्तात्स्वस्मादन्यस्य तज्ज्ञानानर्हत्वमुत्तरार्द्धे दर्शितं यमेन ॥ तस्य तज्ज्ञत्वं तु द्वादशैतेविजानीमइति पष्ठरकन्धादौप्रसिद्धम् ॥ अपाणिपादइति ॥ श्वेताश्वतरे तृतीयाध्यायइदं पठ्यते ॥ अस्योत्तरार्धंतु" सवेत्तिवेद्यंनचतस्यवेत्तावमाहुरग्र्यं पुरुषंमहान्तम्" इति ॥ एतद्ग्रेऽप्यनुपदं "अणोरणीयान्महतोमहीयान्" इति विरुद्धधर्माश्रयत्वं श्रावितम् ॥ अत एव लौकिकानां तदवेत्तृत्वं वीतशोकस्य तत्प्रसादात्तद्वेत्तृत्वंचोक्तमृग्द्वयेन ॥ नदूपणायेति ॥ तादर्थ्ये चतुर्थी ॥ ब्रह्मणि विकारित्वादिदूपणापादकं न भवति किन्तुविरुद्धसर्वधर्माश्रयत्वेन ब्रह्मतामेव द्रढयतीति भूपणापादकम् ॥ कार्यकारणयोर्मायासंबन्धं निराकर्तुं तयोस्तत्संबन्धं पराभिप्रेतं गृह्णन्ति ॥ नचमायीति इदमपि वाक्यं श्वेताश्वतरे चतुर्थाऽध्याये "छन्दांसियज्ञाःक्रतवोव्रतानिभूतंभव्यं यच्चवेदा वदन्ति ॥ यस्मान्मायीसृजतेविश्वमेतत्तस्मिंश्चान्योमाययासन्निरुद्धः" इति पठ्यते ॥ दृष्टान्तानामिति ॥ दृष्टान्तवाक्यानां ॥ परिहरन्ति ॥ प्रसिद्धेत्यादिना ॥ आत्मानमेवप्रकान्तजगद्रूपमकुरुतेति प्रसिद्धोर्थः ॥ श्रूयमाणपदलभ्यत्वात् ॥ माययाकुरुतेत्यप्रसिद्धः ॥ तत्र मायापदाश्रवणाम् ॥ उच्चारितएव शब्दः प्रत्यायको नानुच्चारितइतिनियमस्य बहुसंमतत्वात् ॥ ननुमायीसृजत इति वाक्यमेव तत्र तत्र तथाकल्पने मानमिति चेन्न ॥ अनेकेषामन्यथानयनस्याशक्यत्वात् ॥ बहूनामनुग्रहस्य न्याय्यत्वात् ॥ ननु तथापि तस्य वाक्यस्य कोर्थइति चेत्तत्राहुः ॥ मायापदेनेति ॥ तथा चायं वाक्यार्थः पूर्वर्चि "ऋचो अक्षरेपरमेव्योमन्प्रतिष्ठिताः" इति वेदानामक्षरैकप्रतिष्ठितत्वमुक्तं तत्कथं सङ्गच्छते ॥ वेदेपु यज्ञादिप्रतिपादनादत उच्यते ॥ छन्दांसीति ॥ यत्पूर्वोक्तं ब्रह्म ॥ छन्दांसि ऋगादिमन्त्राः ॥ यज्ञाविंयूपाः ॥ क्रतवः सयूपाः ॥ व्रतानि कृच्छ्रादीनि ॥ भूतं भविष्यच्चाद्वर्तमानं च सर्वं वह्रैव ॥ यच्चान्यद्वेदावदन्ति तत्सर्वं यद्ब्रह्मैव ॥ तच्च सर्वं यस्माद्ब्रह्मणोभवति ॥ यत्तं न वेदेति पूर्वेण तच्छब्देन यच्छब्दद्वयस्यान्वयः ॥ एतेन एवंसर्वंततःसर्वंसइतिज्ञानयोगतइति दर्शितं तथा च वेदानां तद्रूपत्वात्तदेकप्रतिपादकत्वाच्च युक्तं तत्प्रतिष्ठितत्वम् ॥ यस्मादित्यस्योत्तरत्र वा हेतुतयान्वयः ॥ ननु सर्वस्य तद्रूपत्वे यत्तंनवेदकिमृचाकरिष्यतीत्यवेदनं कथमतउच्यते ॥ मायी ॥ सर्वभवनसामर्थ्यरूपमायाख्यस्वाभिन्नशक्तिशाली परमात्मा एतद्विश्वं सृजति तस्मिंश्चान्यः अंशतया भेदमापन्नोजीवः देहेन्द्रियादिप्रपञ्चे माययाऽध्यासेन सम्यङ्निरुद्धइति ॥ अत्र च माया भगवच्छक्तिरेव तत्रैव "देवात्मशक्तिं ॥ परास्यशक्तिः" इतिशक्तित्वाभ्यासात् ॥ ननु पराभिमतं ब्रह्माधिष्ठानकमज्ञानं ॥ मानाभावात् ॥ तथाच माली गच्छतीत्यादौ मालया गच्छतीत्यर्थो यथा न संपद्यते तथात्रापि मायया सृजतीति न लभ्यते पुराणरचनैस्तस्याः करणत्वमाधनेपिवह्निर्दहति वह्निर्दाहकशक्त्या दहतीति वाक्ययोरिवमायाकरणत्वबोधकपुराणस्य तदाऽऽत्मानमित्यादेश्च न विरोधः पराभिमतमायोपाधिककर्तृत्वं तु मार्तण्डादिपु

किञ्चजन्यात्वजन्यावामायाऽऽश्चेजनकोहिकः अन्याऽभावात्तुमद्वैतसविशेषत्वमागतम् ॥ द्वितीये त्वद्वैतभङ्गः कादाचित्कत्वसंगतं ॥ आत्मैवेदमग्रमासीदित्यादिश्रुतिबाधतः ॥ अनादित्वेतु सान्तत्वमितिपक्षोऽप्यसंगतः अनादित्वमनन्तत्वं मायाया इति निश्चयात् इत्यादिदोषैर्निरस्तमेव ॥ विस्तरतश्च पुरतो निराकरिष्यते ॥ एवं च प्रकृतवाक्ये स्रष्टुर्माया-शक्तित्वेन मायायास्तदधीनतया तया न सृज्यप्रयुक्तोव्यामोहइति मायिपदतात्पर्यं ॥ जीवस्य तु व्युच्चरणाद्विदमापन्नस्य मायया सन्निरोधादवेदनं साधनैर्वेदनंच पूर्वत्रगुत्तरार्धोक्तं घटतइति चतुर्थचरणाशयः ॥ शक्तित्वाच्छक्तिशक्तिमतोश्चाभेदस्योपपादयिष्यमाणत्वान्न कारणे मायासंबन्धः ॥ प्रकृतवाक्ये सृज्यस्य मायिकताबोधनपरत्वस्य कल्पने तु तस्मिन्ने-वाध्याये "तदेवाऽग्निस्तदादित्यस्तद्वायुस्तदुचन्द्रमाः ॥ तदेवशुक्रंतद्ब्रह्मतदापस्तत्प्रजापतिः ॥ २ ॥ त्वंस्त्रीत्वंपुमानसित्वंकुमारउतवाकुमारी" इति श्राविते सर्वव्यक्तीनां तद्रूपत्वं पीड्येत ॥ एवंकारणे मायासंबन्धं संक्षेपेण निराकृत्य कार्यतन्निराकरणाय वाचारम्भण-श्रुत्यर्थं निर्मलयितुं शङ्कते ॥ नन्वेवमिति ॥ समादधते ॥ एवंसतीत्यादिना ॥ तदनन्यत्वमिति द्वितीयस्य प्रथमे पादे सप्तसूत्रमिदमधिकरणं ॥ अग्रेजगन्मिथ्यात्व-निराकरणावसरे एतदधिकरणं वाचारम्भणादिश्रुत्यर्थोविवर्तवादेऽनुपपत्तयश्च विस्तरेण निरूपयिष्यन्तेऽतोत्रविरम्यते ॥ यतोवाइति ॥ तैत्तिरीयभृगुवल्यां "यतोवाइमानि-भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्तियत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मेति" इति पठ्यते मिथ्यावस्तुनउत्पत्तिस्थितिलयाभिसंवेशानामसम्भवात्तद्बोधकश्रुतिव्याकोप इति भावः ॥ अन्यत्रविस्तर इति निबन्धावरणभङ्गभाष्यतत्प्रकाशादिषु विस्तरइत्यर्थः एवमभ्युपेत्य वादेन मार्तण्डटीकायां "भेदज्ञानाभावः" इतितत्कल्पितम् प्रथमान्तपाठं समाधायवास्तवेसप्तम्यन्तपाठे समादधते ॥ वस्तुतस्त्वित्यादिना ॥ वास्तवेनेति ॥ कठकाण्वादिभिः "नेहनानास्तिकिञ्चन ॥ यत्रहिद्वैतमिव भवतितदितरइतरंपश्यति" इति भेदस्यातात्त्विकतायाश्चाज्ञानाद्भेदज्ञानं वास्तवंप्रमारूपं न भवति किन्तु भ्रमरूपं ॥ मुण्ड-कश्वेताश्वतरादिषु "अनीशयाशोचतिमुह्यमानः" इति मोहस्याविद्याहेतुकत्वश्रावणात् ॥ यदिस्यादिति ॥ तात्त्विकोयदि स्यात् ॥ तात्पर्यादिति इति चेन्नेति पूर्वत्रास्य हेतुतयाऽन्वयः ॥ अतएवेति ॥ सप्तम्यन्तपाठस्य वास्तवत्वादेव ॥ सप्तम्यन्तमिति ॥ सप्तम्यन्तपदघटितम् ॥ सर्वत्र ग्रन्थान्तरेषु व्याख्येयग्रन्थस्थान्यथापदं सप्तम्यन्तपर्यायक-थनेनैव व्याख्यायते ॥ अतोव्याख्यानशैल्यापि सएव पाठोनिश्चीयते ॥ सहस्राक्षकृता-ऽद्वैतपदे नञ्बहुव्रीहेः स्वयमुत्प्रेक्ष्य दूषितत्वेन तदुक्तमपाकर्तुं तथाविग्रहमपि स्वीकुर्वन्ति ॥ व्युत्पत्तिस्त्विति ॥ परोक्तैकप्रसरताभंगादेर्वक्ष्यमाणरीत्या निराकरणसंभवादयमपि पक्षोन दुष्टइति भावः ॥ मार्तण्डकारिकाटीकयोरभिप्रायलभ्योऽयपक्षइत्याहुः ॥ द्विधाज्ञानमिति ॥ नन्वेवं सति मार्तण्डटीकायां "अन्यथाभेदज्ञानाभावे ॥ नद्वैत-मद्वैतमिति विग्रहः" इति व्याख्यानं कथं सङ्गच्छतामत आहुः ॥ अथवेति ॥ अस्मिन्पक्षे पर्युदासाऽऽश्रयणेन नञोविरोधार्थतया वाऽद्वैतपदस्याभेदज्ञानमित्यर्थः प्रागदर्शितः ॥ एवकारोन्ययोगव्यवच्छेदकोस्य विग्रहस्य मुख्यतां द्योतयति ॥ प्राचीनैरस्यैव

विग्रहस्याऽऽदरणे बीजं त्वस्मिन्पक्षे लाघवमिति ध्येयम् ॥ अन्यपदार्थप्रधानबहुव्रीह्यपेक्षया व्यधिकरणतत्पुरुषेततोपिसमानाधिकरणे कर्मधारये लाघवमतएव श्रुतिष्वनेकत्र ब्रह्मलोकइत्यादौ कर्मधारयादरणमिति मञ्जूषादिषु स्फुटतरम् ॥ अतएवेति ॥ पक्षद्वयस्याप्यदुष्टत्वादेव ॥ एवमसङ्गतिदोषोनिरस्तः ॥ असङ्गत्याऽऽपादकसहस्राक्षवाक्ये शुद्धपदार्थेत्यत्र शुद्धपदार्थस्येति पृथक्पदमपेक्षितम् ॥ कार्यकारणात्मकब्रह्मणइति सर्वं वा समस्तम् ॥ समस्तपदैकदेशस्य शुद्धपदार्थत्वस्य ब्रह्मणोविशेषणतयाऽन्वयस्यायोगात् ॥ कार्यकारणरूपंहिशुद्धंब्रह्मनमायिकमित्यादौ तादृशब्रह्मणएव शुद्धपदार्थतायाः कथनाच्च ॥ अतस्तद्वाक्यमेवासङ्गतम् ॥

नन्वेवमपिनीलघटादिसमासघटकनीलादिपदैरनीलादिघटस्येवशुद्धाद्वैतसमासघटक शुद्धपदेनाऽशुद्धाद्वैतस्य व्यावृत्तेर्वाच्यतया तादृशस्य त्वन्मतेऽप्रसिद्धत्वेन व्यावर्त्यालाभः॥व्यावर्तकस्यैवविशेषणत्वात् अन्यथाव्यर्थमेवशुद्धपदमितिचेन्न ॥ नहिस्वमतसिद्धस्य सजातीयस्य व्यावर्तकतयैव विशेषणस्य सार्थक्यमिति नियमः तादृशनियमस्वीकारे भवन्मतेऽपि सत्यंज्ञानमनन्तंब्रह्मेत्यत्रासत्यस्य जडस्यसान्तस्य चब्रह्मणोऽप्रसिद्धत्वेनव्यावर्त्याऽलाभेन तादृशविशेषणत्रयस्य वैयर्थ्याऽऽपत्तिः कुतो नस्यात् ॥ किन्तुयत्रकुत्रचित्प्रसिद्धस्य विरुद्धधर्मस्याऽऽपाततोविशेष्ये संभावना ॥ तद्व्यावृत्त्यर्थंविशेषणमितिसर्वसंमतम् ॥ अतएवतैत्तिरीयभाष्ये "सत्यमिति यद्रूपेणयन्निश्चितं तद्रूपं न व्यभिचरति तत्सत्यम् ॥ यद्रूपेण निश्चितंयत्तद्रूपं व्यभिचरति तदनृतमित्युच्यते ॥ अतोविकारोऽनृतं ॥ वाचारम्भणं विकारो नामधेयंमृत्तिकेत्येव सत्यं एवंसदेवसत्यमित्यवधारणात् अतः सत्यंब्रह्मेतिब्रह्मविकारान्निवर्तयती"त्युक्तंनतुविकारिब्रह्मणो निवर्तयतीत्युक्तमतो विकारस्य कार्ये प्रसिद्धस्य ब्रह्मण्यपि संभावना स्यात्तन्निवृत्त्यर्थं सत्यपदमिति भाष्यकृतामाशयः ॥ ननु सत्यंज्ञानमनन्तंब्रह्मेत्यत्र सत्यादिपदानां लक्षणपरत्वं नतुविशेषणपरत्वंयेनेदृशं व्यावर्तकत्वं स्यादिति ॥ अत एव "ननुविशेष्यंविशेषणान्तरंव्यभिचरद्विशिष्यते यथानीलंरक्तंचोत्पलमिति ॥ एकमेवचब्रह्म नब्रह्मान्तराणियेभ्योविशिष्येतनीलोत्पलव"दितिपूर्वपक्षे "नलक्षणार्थत्वाद्विशेषणानां"मिति भाष्ये तत्पूर्वमुक्तमितिचेन्न ॥ "विशेषणार्थत्वेपिचसत्यादीनां स्वार्थापरित्याग एवे"त्यादिलदग्रिमभाष्यपर्यालोचनयासत्यादिपदानां विशेषणपरत्वस्यापिभाष्यकृत्संमतत्वात् ॥ अतएवतट्टीकाकृताऽपि "नीलंमहत्सुगंधमितिविशेषणपदानिस्वार्थसमर्पणेनतद्विरुद्धव्यावर्तकानिप्रसिद्धानि ॥ तथा सत्यशब्दोप्यबाधितत्वेव्युत्पन्न"

इत्याद्युक्तम् ॥ एवंचपरैर्मायाशवलस्यैवाद्वैतब्रह्मणोजगत्कारणत्वंस्वीकृतं तद्वदत्रापिशुद्धपदानुक्तौमायाशवलस्यैवकारणत्वंसंभाव्येत अतस्तद्व्यावृत्त्यर्थंशुद्धपदंसार्थकं एतेनेत्यारभ्यपरास्तमित्यन्तेनाक्षेपस्त्वनङ्गीकारेणैवपरास्तः ॥ टीकाकृतापूर्वपक्षविधयातस्योपन्यासंकृत्वाऽग्रेखण्डितत्वात् ॥ त्वन्मतेऽपिजडब्रह्मणोऽभावेन व्यावर्त्याऽलाभस्य समानत्वेनज्ञानपदवैयर्थ्यस्यदुर्वारत्वात् ॥ जडब्रह्मणोऽभावेऽपिब्रह्मणिसंभावितजडत्वव्यावृत्त्यर्थंतदितिचेदत्रापिमायासंबंधसंभावनानिवृत्त्यर्थं शुद्धपदमितितुल्यम् ॥ एतेन (जीवस्याऽशुद्धत्वेऽप्यद्वैतपदार्थस्य तत्वाऽभावात् मायाया अपि भगवच्छक्तितया ततोभिन्नत्वेने)-त्यादिकः प्रलापोप्यपास्तः ॥ जीवेमायासंबन्धस्यास्मन्मतेऽसत्त्वेन स्वयमेवमायासंबंधंकल्पयित्वातद्व्यावृत्तिंचोक्त्वापुनस्तत्राऽऽक्षेपंकुर्वन्नुन्मत्तएवपरमताऽनभिज्ञश्च ॥

अथ सहस्राक्षे किञ्चनीलघटादिसमासेत्यादिना श्रुतिविरोधश्चेत्यन्तेनाऽऽपादितं शुद्धपदव्यावर्त्यालाभमंशतोनूद्य परिहरन्ति ॥ नन्वेवमपि नीलेत्यादिना ॥ परमतानभिज्ञश्चेत्यन्तेन ॥ नहिस्वमतेति ॥ अतएव तार्किकाणां शब्दगुणकमाकाशमित्याकाशलक्षणे तन्मते गुणातिरिक्तशब्दाभावेन स्वमते गुणपदव्यावर्त्यालाभेपि भाट्टैः शब्दे द्रव्यत्वस्याङ्गीकारात्तन्निरासाय गुणपदमिति सिद्धान्तचन्द्रोदयकारादयोबहवः ॥ एवं द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाभावाःसप्तपदार्थाइत्यत्र स्वमते सप्तातिरिक्तपदार्थस्याप्रमिततयाऽधिकसङ्ख्यारूपव्यावर्त्यालाभेपि पराभिमतशक्तिसादृश्यादिकमादायाधिकसङ्ख्याव्यवच्छेदार्थं तदिति वदन्ति ॥ तथा षट्पदार्थवादेपि वैशेषिकसूत्रोपन्यासे (अ० १ आ० १ सू० ४) "द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायानां" इत्यत्र "षडेवपदार्थाइतिनियमः पर्यवस्यति" इत्युक्त्वा "सचानुपपन्नःव्यवच्छेद्यस्यपदार्थान्तरस्य प्रतिपत्तौनियमानुपपत्तिः॥ अप्रतीतौव्यवच्छेदानुपपत्तिः" इत्यादिना क्षिप्य "शक्तिसङ्ख्यासादृश्यादिषुपदार्थेषु पराभिमतेषु षड्लक्षणायोगः परैरुच्यते ॥ तद्व्यवच्छेदोनियमार्थः" इति शक्त्यादीनां स्वमतेऽप्रसिद्धत्वेपि पराभिमतानां तेषां व्यवच्छेदोदर्शितः ॥ एवं साङ्ख्यग्रन्थेष्वपि (आर्या ४) दृष्टमनुमानमाप्तवचनंचसर्वप्रमाणसिद्धत्वात् ॥ त्रिविधंप्रमाणमिष्टंप्रमेयसिद्धिःप्रमाणाद्धीत्यत्रस्वमते ऽधिकप्रमाणाऽभावाद्व्यावर्त्यालाभेपि नैयायिकमीमांसकाऽऽलङ्कारिकाद्यभिमतचतुःषड्षट्प्रमाणपक्षव्यावर्तकं त्रिविधमिति विशेषणम् ॥ अतएवैतद्व्याचक्षाणोवाचस्पतिमिश्रः "सङ्ख्याविप्रतिपत्तिं निराकरोति ॥ त्रिविधमिति" इत्याद्याह एवं नैरुक्तवैयाकरणादिग्रंथेष्वपि "भावप्रधानमाख्यातं सत्वप्रधानानि नामानि" इत्यादौ विशेषणानां स्वमते व्यावर्त्यलाभाभावौदृश्यौ ॥ तथा ॥ कठगीतादिश्रुतिस्मृतिष्वपि "अजोनित्यःशाश्वतोयंपुराण." इत्यादिजीवविशेषणानां स्वमते व्यावर्त्यालाभाद्वैयर्थ्यं नापेयात् ॥ श्रुतिस्मृतिषु भावविकारयुक्तजीवस्याऽप्रसिद्धेः ॥ अथदेहादौ भावविकाराणांप्रसिद्धतया

जीवेपि ते संभाव्येरन्नतस्तद्व्यावर्तनार्थानितानि नापार्थानीति चेत् ॥ प्रकृतेपि लोके मायासंबन्धविशिष्टं कार्यकारणयोरद्वैतं भवदभिमतमद्वैतशब्देन संप्रतिसंप्रतीयतइति तद्व्यावर्त्तनार्थमद्वैते शुद्धमितिविशेषणं सार्थकमेव ॥ अनेकत्रैतत्सुलभमेवेति तत्रतत्र स्वयमेव द्रष्टव्यम् ॥ किंच किमनेन शास्त्रान्तरोदाहरणान्वेषणेन ॥ सर्वप्रमाणमूर्धन्यायांश्रुतावपि स्वमतप्रसिद्धविशेष्यसजातीयव्यावर्त्यशून्यानि विशेषणानि भावत्कभाष्यस्थतादृशव्याख्यानविशिष्टानि सन्त्येवातो न त्वया तादृशनियमः शक्योऽभ्युपगन्तुमित्याशयेनाहुः ॥ **तादृशनियमेत्यादिना** ॥ **सत्यंज्ञानमनन्तंब्रह्मेति** ॥ इदं तैत्तिरीयब्रह्मवल्लीवाक्यम् ॥ **तैत्तिरीयभाष्यइति** ॥ श्रीशङ्कराऽऽचार्यकृते तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्ये ॥ सत्यमितीत्यादिर्निवर्तयतीत्यन्तस्तत्रत्यभाष्यग्रंथः ॥ ननुविशेषणमित्यादेर्भाष्यस्यपूर्वपक्षस्यानुवादउत्पलमितीत्यतोग्रिमएकमेवचेत्यतः प्राक्तनोमध्यमोग्रन्थः प्रकृते विशेषतउपयोगस्याऽभावात्तान्नवादि ॥ **तत्पूर्वमिति** ॥ लक्षणपरत्वमनूदितचरव्याख्यानतः पूर्वं तत्र भाष्यउक्तम् ॥ **तट्टीकाकृतेति** ॥ उपनिषद्भाष्यटीकाकृता आनन्दज्ञानेन ॥ विशेषणपरत्वमपि तत्र स्फुटं ततोऽवधेयम् । प्रकृते शुद्धपदव्यावर्त्यमाहुः ॥ **एवंच परैरित्यादिना** ॥ मायाशबलस्यैव कारणत्वमित्युपलक्षणम् ॥ अविद्यापरपर्यायमलिनसत्वमायोपहितस्यैव जीवत्वेन कार्यत्वम् ॥ मायिकस्यैव प्रपञ्चस्य कार्यत्वं च परैरुक्तमिति भावः ॥ तथाच मायासंबन्धरहितकार्यकारणरूपंब्रह्मैवेत्यपरोक्षज्ञानं ब्रह्मरूपं शुद्धाद्वैतशब्दार्थः ॥ एवमेव शुद्धपदस्य व्यावर्त्यं गोस्वामिश्रीगिरिधरैः शुद्धाद्वैतमार्तण्डे अत्रैव शाङ्कराः प्राहुर्मायिकंनश्वरंजगदित्यादिना ॥ इतिब्रह्मविदांहार्दंशुद्धाद्वैतंश्रुतेर्मतमित्यन्तेन परोक्तानुवादपुरःसरं दर्शितम् ॥ तट्टीकायां च रामकृष्णभट्टैः "एवमद्वैतपदार्थं निरूप्य शुद्धपदव्यावर्त्यमाहुः" इत्यादिना "एवं च श्रुतिषु सर्वस्य शुद्धाद्वयत्वं स्पष्टमतः श्रुतेर्मतमित्यर्थः" इत्यन्तेन स्फुटीकृतम् ॥ एवं सत्यपि व्यावर्त्यालाभं वदन्वृथादोषारोपकएवेति निर्मत्सरैरुभयग्रन्थचिन्तकैरवगंस्यते ॥ आक्षेपान्तरं परिहरन्ति ॥ **एतेनेतीत्यादिना** ॥ **इत्यन्तेनेति** ॥ कृतइति शेषः ॥ **अनङ्गीकारेणेति** ॥ सिद्धान्ते जीवे मायासंबन्धस्यानङ्गीकारेण ॥ **टीकाकृतेत्यादि** ॥ मार्तण्डे (श्लो० २८) मायासंबन्धरहितमित्यस्य टीकायाम् ॥ "नचाहन्ताममतापाशस्य मायाकृतत्वेनमायासंबन्धस्यस्वमतेपिसंभव इतिवाच्यम्" इति पूर्वपक्षत्वेन जीवे मायासंबन्धस्योपन्यासं कृत्वाऽग्रे "स्वमतेमायायाअपि" इत्यादिना सखण्डितोऽतस्तदनङ्गीकारइति भावः ॥ **व्यावर्त्यालाभस्येति** ॥ स्वमतप्रसिद्धं यद्व्यावर्त्यं तदलाभस्येत्यर्थः ॥ साङ्ख्यमते तु ब्रह्मशब्दवाच्यं जडं प्रधानं प्रसिद्धमिति तदनुरोधादेव प्रकृतब्रह्मणि जडत्वमंभावनोदय ॥ तथाच स्वन्मतप्रसिद्धमद्वैतमादाय कार्यकारणयोर्मायासंबन्धः संभाव्येतेति हृदयम् ॥ अत्र सहस्राक्षे (तद्युक्तएवाशुद्धइतिसएवव्यावर्त्यइति) इत्यत्र क्लीबनिर्देशोपेक्षितः मायासंबन्धयुक्तमेवाद्वैतमशुद्धमतस्तादृशाद्वैतमेव व्यावर्त्यमिति तदर्थात् ॥ नच जीवइति विशेष्याऽध्याहाराददोषइति वाच्यम् ॥ कार्यकारणयोर्मायासंबन्धराहित्यंवदद्भिरस्माभिर्जीवमात्रस्य व्यावर्त्यतायाअनुक्ततया तस्यानुपस्थितेः ॥ नीलघटादिविशेषणनीलादि-

पदैर्नीलघटादीनां व्यावृत्ति दर्शयता त्वयाऽद्वैतविशेषणशुद्धपदेन जीवस्य व्यावृत्तेर्वक्तुमशक्यत्वाच ॥ अथ जीवस्यैवाद्वैतपदार्थत्वात्तायुक्तोऽध्याहारइति चेज्जीवस्याशुद्धत्वे- पीत्यायग्रिमस्वग्रन्थविरोध जीवाशुद्धताया स्वयमुक्ततया व्यावर्त्यलाभश्च ॥ एतेन तद्युक्तोवादीत्यादिपुल्लिङ्गविशेष्यान्तराध्याहृतिरपि निरस्ता अनुपस्थिते ॥ अद्वैतविशेषणेन वाद्यादेर्व्यावर्तनस्य वक्तुमनौचित्याच ॥ क्लीबनिर्देशेऽनायासेनाद्वैतविशेषणतायाःनोधेपि बलात्पुलिङ्गानि विशेषणमात्राण्य भिधायाद्वैतपदार्थइति तदनुकूलविशेष्याऽध्याहारस्त्वाहो- पुरुषिकामात्रम् ॥ यच (जीवस्याशुद्धत्वेऽप्यद्वैतपदार्थस्य तत्राभावात्) इत्युक्त तन्न ॥ कार्योपाधिरयजीव कारणोपाधिरीश्वर-इति मायासवन्धवतोरेव कार्यकारणत्वाङ्गीकारे तयोरद्वैतेपि तद्वत्ताऽनपायात् ॥ अद्वैतपदस्य भेदज्ञानाभावइत्यर्थे सामानाधिकरण्य- सवन्धेनाभेदज्ञानमित्यर्थे विषयतादिसबन्धेन तस्मि मायासबन्धसाहित्यस्य सिद्धे ॥ नच "द्वैतशब्देनचद्वाभ्याप्रकाराभ्यामितज्ञातद्वीततस्मायोद्वैतमितिव्युत्पत्त्यानामरूपे- उच्येतेतद्रहित चाद्वैतशब्देन" इतिमञ्जूषाद्युक्तयनुरोधेन नास्तिद्वैतयस्मिन्निति विग्रहेण निर्विशेषमद्वैतपदवाच्यमतस्तथोक्तमिति वाच्यम् ॥ निर्विशेषे वाच्यताया अनङ्गीकारात् ॥ अद्वैतपदलक्ष्यत्वे तद्वाच्यमन्यद्वक्तव्य तच्च मायासबन्धवदेव सेत्स्यति ॥ किञ्च निर्विशेष- परत्वेपि तदेकदेशे माया स्वीक्रियतएव ॥ यत्र प्रतिबिम्बित यदवच्छिन्न वा चैतन्य कर्तृतामापद्येत ॥ यतश्च सृष्टि स्यात् ॥ अन्यथा पुन सृष्ट्युच्छेद प्रसज्येत ॥ तस्मात्त देकदेशवर्तित्व तु (पञ्चदशीप्रकरण २ श्लोक ५४।५५) नकृत्स्नब्रह्मवृत्ति साशक्ति किन्त्वेकदेशभाक् ॥ घटशक्तिर्यथाभूमौस्निग्धमृद्येववर्तते ॥ पादोस्यसर्वभूतानित्रिपादस्ति- स्वयप्रभ ॥ इत्येकदेशवृत्तित्वमायायावदतिश्रुतिरिति विद्यारण्यादयोभावत्का ॥ तथाच बलादापतितस्तत्रापिमायासबन्ध ॥ तस्माद्भवदभिमतमायासबन्धसहिताद्वैतव्यावर्तनार्थं शुद्धपदमिति निरवद्यम् ॥ यत्तुमायासबन्धरहितमित्यस्यटीकास्थ मायायाअपीत्यादिकिञ्चि- त्पाठभेदेनानूद्य (मायायास्तु सबन्धिनोवाऽशुद्धत्वस्यवक्तुमशक्यत्वाच) इत्यादि विरोध- श्चेत्यन्तमुरस्यमायित तत्र ब्रूम ॥ मार्तण्डे हि अत्रैवशाङ्करा प्राहुर्मायिकनश्वर जगत् ॥ मायासबन्धतोब्रह्मकारणनान्यथैवहीति परोक्ताऽनुवादे मायोपाधिसबन्धादेव ब्रह्मण - कारणत्व नतु तद्विनेति तेषामाशयोदर्शित ॥ तेन "मायासबन्धरहितशुद्धमित्युच्यतेबुधै ॥ कार्यकारणरूपहिशुद्धब्रह्मनमायिकम्" इत्यत्रमायासब धपदेन कारणेऽनन्यथासिद्धकारण- भावनिर्वाहकएवोपाधिभावरूपस्तत्सबन्धोहेयतयाविवक्षित । एव कार्येपि जीवेऽनन्यथा सिद्धकार्यभावनिर्वाहकएवोपाधिभावरूप सबधात्वेन विवक्षित ॥ तथासत्येव कार्यकारण योरशुद्धत्वम् ॥ कार्यत्वकारणत्वयोर्मायासबन्धैकहेतुकत्वात् ॥ एव प्रपञ्चेपि अस्तिभाति प्रियरूपनामचेत्यशपञ्चक। तन्मत नामरूपयोर्मायिकत्वमेव ॥ स्वमते तु कार्ये कारणे च नोक्तविधस्तसबन्ध ॥ ब्रह्मैव स्वेच्छया जीवादिरूपेण परिणमतीत्यनङ्गीकारात् ॥ नाम रूपयोरपि भगवच्छिष्टयोरेव व्याकरणयोरीकारात् ॥ मायाशब्देन चात्र सदसत्त्वाभ्या विलक्षणमज्ञानमेव पराभिमत विवक्ष्यते प्रकरणात् ॥ ननु भगवदभिन्ना स्वाभाविकी तच्छक्ति ॥ शक्तिशक्तिमतोरभेदेन सबन्धायोगात् ॥ शक्तिशक्तिमद्भावस्य निन्नामुनोध-

नार्थत्वात् ॥ एतच्च पुरस्तात्प्रपञ्चयिष्यते ॥ अतउक्तविधाज्ञानसंबन्धाभावात्कारणं नाशुद्धम् ॥ जीवोपि भगवदंशस्तदिच्छया व्युच्चरणात्ततः पृथग्भूतः ॥ तस्य जीवभावइच्छया व्युच्चरणात्स्वविद्योपाधिकृतः ॥ एवं प्रपञ्चोपि न मायिकः ॥ अतः पराभिमताज्ञानसंबन्धाभावात्कार्यमपि नाशुद्धमिति मार्तण्डकारिकाशयः ॥ एवञ्च परास्यशक्तिरित्यादिश्रुत्या परस्य स्वाभाविकशक्तेर्मायायाः पररूपतया नाशुद्धत्वम् ॥ भावरूपाज्ञानापरपर्यायमायायास्तत्संबन्धतएव कारणत्वशालिनश्चाशुद्धत्वं तु वक्तुं शक्यमेव ॥ यद्यपि देहाद्यध्यासोमायिकस्तथापि जीवोनाशुद्धः ॥ स्वरूपस्य मायामूलकत्वाभावात् ॥ त्वन्मतेतुजीवभावएवाविद्यामूलकइति सोशुद्धः ॥ यथा काञ्चनपाञ्चालिकोपरि परितोमपीसलिलल्लापनेपि न सा स्वरूपतोमलिना भवति ॥ प्रक्षालनादिना तदपसारणे शुद्धपुत्तलिकास्वरूपोपलब्धेः कज्जलजलमिलितमृत्स्नाकलितकृतस्नावयवा तु सा स्वरूपतो मलिनैव ॥ अतएव ततोमपी नापसारयितुं शक्या ॥ कथंचित्तदपसारणेपि तस्याः स्वरूपनाशएव ॥ नहि कज्जलापलोपनोत्तरं सा पुत्तलिकापदाभिलप्यावतिष्ठते ॥ एवमध्यासनिरासे शुद्धं जीवस्वरूपमस्मन्मते प्रकाशतइति तत्स्वरूपं नाशुद्धम् ॥ भवन्मते त्वविद्याध्वंसे जीवस्वरूपहानिरेव शुद्धचैतन्यस्य जीवपदानभिलप्यत्वात् ॥ अतोजीवस्वरूपमशुद्धमेव ॥ नन्वस्त्वेवं तथाप्यस्मत्सम्मताज्ञानसंबन्धस्य तद्विशिष्टकार्यकारणयोश्चाशुद्धत्वं कुतइति चेत्तावकैरेव तस्य मोक्षविरोधितायास्तदुच्छेदाय साधनानामुपयोगस्य च कथनादिति जानीहि ॥ तस्य शुद्धत्वे तु मोक्षेपि सोवतिष्ठतां कृतं तदुच्छेदप्रयासेन ॥ कार्यकारणयोरशुद्धत्वादेव त्वन्मते-कार्योपाधिरयंजीव.कारणोपाधिरीश्वरः ॥ कार्यकारणतांहित्वापूर्णबोधोवशिष्यत इति तन्दावत्यागउच्यते ॥ प्रपञ्चस्य तु मायिकत्वात्तन्नाशएव मोक्षस्याङ्गीकाराच्चाशुद्धत्वं स्पष्टमेव ॥ मन्मते ब्रह्मणएव सर्वकार्यात्मनाऽऽविर्भूतत्वान्न द्वैतापत्तिगन्धोनापि सर्वं खल्वित्यादिश्रुतिविरोधगन्धः ॥ किन्तु तवैव तद्विरोधस्तदापत्तिश्च ॥ सर्वस्य मिथ्यात्वेन ब्रह्मणश्च सत्यत्वेन सर्वस्य ब्रह्मत्वानुपपत्तेस्तेजस्तिमिरयोरिव मिथ्यासत्यवस्तुनोरभेदस्यासंभवाच्च ॥ ननुसर्वस्य मिथ्यात्वेन द्वितीयस्याभावाद्द्वैतापत्तिस्तुन भवतीति चेदध्यासस्याब्रह्मत्वेपि तस्य मिथ्यात्वान्मन्मतेपि नसेति सन्तोष्टव्यम् ॥ तदेतत्सर्वंमुरारिकृत्याहुः ॥

एतेन जीवस्येत्यादिना ॥

किंचशङ्कराचार्यवदद्वैतं नाऽस्माकं संमतमिति बोधनमपिशुद्धपदस्य फलं व्यावर्त्यलाभान्वयसंभवौचदर्शितौ तेनव्यावर्त्यालाभेत्यादिरत्तोत्तरं ॥ यत्तु (किंचैवमद्वैतेशुद्धत्वं विधीयतइत्यायाति एवंचैकप्रसरताभङ्गभयादपिनसमासोपपत्तिः ॥ एवंच ननुअद्वैतपदार्थस्य त्वदुक्तार्थकत्वे भवत्वन्वयाऽनुपपत्ति) रित्याद्युक्तं तत्र एकप्रसरताभङ्ग एकवाक्यताभङ्गः ॥ सचाऽद्वैतेशुद्धत्वविधानेपिनसंभवति ॥ अन्यथाराज्ञःपुरुषइत्यत्रापिसमासो न स्यात् ॥ तत्रापिपुरुषेराजसंबंधस्यैवविधेयत्वात् ॥ अतएवोक्तं भेदःसंसर्गउभयंवेतिवाच्यव्यव-

स्थितेरिति ॥ तत्रव्यपेक्षावादिनां नैयायिकमीमांसकादीनांमतेऽजह-त्स्वार्थावृत्तिरतोराजलक्ष्यराजसंबन्धिनः पुरुपपदशक्यपुरुपत्वाव-च्छिन्नाभेदान्वये राजसंबन्धीपुरुषइति वाक्यार्थस्वीकारेणराजसं-बन्धः पुरुपे बोध्यते ॥ एकार्थीभावस्वीकर्तृणांवैयाकरणानांमतेसमा-सेशक्त्यस्वीकारेतस्यार्थवत्वाऽभावेनप्रातिपदिकसंज्ञानस्यादतःसमा-सस्यैवार्थवत्वेनपदार्थस्याप्रयोजकत्वान्नपदस्यार्थवत्त्वमतोजहत्स्वार्था-वृत्तिस्तैःस्वीक्रियतेतन्मतेऽपिराजसंबन्धविशिष्टपुरुषस्यवाक्यार्थत्वे-पिपुरुषेराजसंबन्धबोधोऽर्थसिद्धएव ॥ एकप्रसरताभङ्गस्तुवषट्कर्तुः प्रथमभक्षइत्यादौप्रेतुहोतुश्चमसइतिसमाख्याप्रापितस्यभक्षस्यानु-वादेन प्राथम्यंविधीयतइतिचेत्तदाभवति ॥ प्रथमभक्षइतिपदस्यस-मस्तत्वेनताद्दग्भक्षपदार्थैवषट्कर्तृसंबन्धोबोध्यते तत्रैवप्राथम्यविधा-नेवषट्कर्तृसम्बन्धीभक्षः योभक्षः सप्रथमएवं वचनव्यक्तिः स्यात् ॥ तथा चस्पष्टोवाक्यभेदः ॥ प्राथम्यविशिष्टभक्षविधाने चसनसंभव-तिभक्षे प्राथम्यमितरव्यावृत्तिस्त्वर्थतएवसंभवति ॥ एवमेव वषट्-काराच्चभक्षयेदितिसूत्रे आद्यभक्षेवषट्कर्तुर्विधिःप्राथम्य एवहिकिंवा-तद्युक्तभक्षेस्याद्वषट्कारनिमित्तके अप्राप्तेरग्निमोमैवंसमासच्छित्यसं-भवाद्विशिष्टस्यविधिस्तस्माद्वषड्कारोऽपिकारणमितिन्यायमालामुक्तं ॥ एवं चशुद्धाऽभिन्नाद्वैतस्यवाक्यार्थत्वे नमायासंबन्धनिवृत्तेरार्थिक-त्वादेकप्रसरताभङ्गस्यानवकाशः ॥ अन्यथानीलघटइत्यत्रापि पीत-व्यावृत्त्यर्थघटेनीलत्वस्यैवत्वदुक्तरीत्याविधेयतयैकप्रसरताभंगभिया तत्रापिसमासाऽनुपपत्तिः स्यात् ॥ अशुद्धाऽद्वैताभावेपिमायासंब-न्धस्याऽशुद्धत्वप्रयोजकस्यव्यावर्त्यस्योक्तत्वादेव अशुद्धाद्वैताभावे-नेत्यादिकंप्रत्युक्तम् ॥

सहस्राक्षे एतेनशङ्कराचार्येत्यादिभागं दूषयन्ति किञ्चशङ्कराचार्येत्यादिना ॥ सहस्राक्षे एवकारः शुद्धपदप्रयोगस्य प्रयोजनान्तरव्यवच्छेदार्थः ॥ मूले तूक्तरीत्या मायासंबन्धरहि-तकार्यकारणात्मकत्वबोधनं ततएव शङ्कराचार्यसंमताद्वैताद्वैलक्षण्यबोधनं च तत्प्रयोजन-मिति ज्ञापनाय समुच्चयार्थोऽपिशब्दः प्रयुक्तः ॥ सहस्राक्षकृताऽऽपादितमेकप्रसरताभङ्ग-मनूद्य परिहरन्ति ॥ यत्तुकिञ्चेत्यादिना ॥ इत्याद्युक्तमिति ॥ आदिपदेन व्यावर्त्याऽ-लाभाच्चेत्यन्तस्तद्ग्रन्थोगृह्यते ॥ एकवाक्यताभङ्गइति ॥ नैयायिकमीमांसकादिसाधार-ण्येनैतदुक्तम् ॥ वैयाकरणाभिप्रेतंत्वग्रे वक्ष्यते ॥ नैयायिकादिभिर्हि वाक्यादिव समासा-दिवृत्तेरप्याकाङ्क्षासहकृतया वृत्तिघटकपृथक्पृथक्पदजन्यपदार्थोपस्थित्यैव शाब्दबोधः स्वीक्रियते नतुविशिष्टेशक्तिः ॥ तथाचवाक्यइवसमासेप्युद्देश्यविधेयभावस्तन्मते नानु-पपन्नः ॥ शाब्दिकानामवयवशक्तिसहकृतया समुदायशक्त्या वृत्तिस्थले शाब्दबोधइति

पक्षेऽप्यार्थिकः सोऽस्त्येवेति वक्ष्यामः। विधानेपीति ॥ अपिशब्दः कैमुतिकद्योतनार्थः ॥ तेन विधानाङ्गीकारेपि न दोषः ॥ किमुत शुद्धत्वविशिष्टाद्वैतस्य स्वातन्त्र्येण विधानाङ्गीकारे नस्यादिति ॥ एकप्रसरताभङ्गभयान्नस्यादिति भावः ॥ विधेयत्वादिति ॥ नच यद्वृत्तयोगःप्राथम्यमित्याद्युद्देश्यलक्षणम् ॥ तद्वृत्तयोगः पश्चात्त्वंस्याद्विधेयस्यलक्षणमित्यभियुक्तोक्तेरनन्तरोपात्तपुरुषपदार्थे प्रथमोपात्तराजपदार्थतत्संबन्धस्य विधेयत्वमनुपपन्नमिति वाच्यम् ॥ तस्याः प्रायिकतायाः "भावप्रधानमाख्यातंसत्वप्रधानानिनामानि॥ (अ० १ पा० १ सू० १) वृद्धिरादैच् (अ० १ पा० २ सू० ४१) अपृक्तएकाल्प्रत्ययः (अ० २ पा० १ सू० १) समर्थःपदविधिः (योगसूत्रपाद १ सूत्र २) योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः (पूर्वमीमांसा अध्याय २ पाद १ सूत्र ५) औत्पत्तिकस्तुशब्दस्यार्थेनसंबन्धः (सू० १२) समंतु तत्रदर्शनम् (पा० २ सू० ८) तुल्यंचसांप्रदायिकम्" इति निरुक्तपाणिनीयपातञ्जलजैमिनीयादिषु प्रयोगदर्शनतोऽवधारणात् ॥ दर्शितंचेदंपण्डितोब्राह्मणइत्यादौयद्वृत्तेतिनियमव्यभिचारंप्रदर्श्य "अतएववृद्धैरपियद्वृत्तयोगःप्राथम्यमित्याद्युद्देश्यलक्षणमित्यत्रादिपदोपादानेनास्याऽनैयत्यंसूचितम्" इति प्राचीनमतमुदाहरतामस्मूपाकृता ॥ किञ्च नहि वैयाकरणैरपि समासादावन्तर्वर्तिविभक्त्यर्थस्य संसर्गमर्यादयैवभानमङ्गीक्रियते येनाविधेयत्वंतस्याशङ्क्येत अपितु प्रकारतयापीत्यभिप्रेत्याहुः ॥ अतएवोक्तमिति ॥ भूषणे जहत्स्वार्थाजहत्स्वार्थेद्वेवृत्तीतेपुनस्त्रिधा ॥ भेदःसंसर्गउभयंवेतिवाच्यव्यवस्थितेः ॥ इत्युक्तमित्यर्थ. ॥ एतदर्थस्तु जहति पदानि स्वार्थं यस्यां सा जहत्स्वार्था ॥ धनंवनमित्यादिपदेषु धकारादिवर्णानामिव राजपुरुषइत्यादिवृत्तौ तद्धटकराजादिपदानामानर्थक्यम् ॥ अयंभावः ॥ समासशक्त्यैव राजविशिष्टपुरुषबोधे संभवति नराजपुरुषपदयोरपि पुनस्तद्बोधकत्वं कल्प्यम् ॥ आनुपूर्व्यन्तरघटकत्वाभावविशिष्टानुपूर्व्याएव शक्ततावच्छेदकतया वृषभादिपदघटकवृषाद्यानुपूर्व्याः शक्ततानवच्छेदकत्ववत्समासान्तर्गतराजाद्यानुपूर्व्याः शक्ततावच्छेदकत्वासंभवात् ॥ अन्यथा रामादिपदात्तदवयवरेफाद्यभिधेयवन्ह्याद्यर्थोपस्थितिशाब्दबोधावापद्येताम् ॥ एकवचनमुत्सर्गतः करिष्यतइत्यौत्सर्गिकस्यावान्तरस्योत्पत्तिर्धनंवनमित्यादौ जत्वादिकं चापद्येत ॥ वाक्येतु पदानामेवार्थवत्त्वम् ॥ राजसंबन्धिपुरुष इत्याद्यर्थे राज्ञः पुरुषः पुरुषोराज्ञः इत्यादिविशिष्टतत्तदानुपूर्वीणां पृथक्पृथक्शक्ततावच्छेदकत्वकल्पनापेक्षया पदशक्तिकल्पनायाएव लघीयस्त्वात् ॥ वाक्यवद्वृत्तावपि व्यपेक्षाङ्गीकारे तु राजपदेन विग्रहवाक्यइव राज्ञः स्वातन्त्र्येणोपस्थितिसंभवाद्वाक्ये ऋद्धस्य राज्ञः पुरुषः राज्ञः पुरुषोभार्यायाश्चेत्यादिवदृद्धस्य राजपुरुषः राजपुरुषोभार्यायाश्चेत्यपि प्रयुज्येत ॥ विशिष्टशक्तिस्वीकारे तु राजेत्यस्य पदार्थैकदेशत्वाद्भेदेपि शक्तेर्वक्ष्यमाणतयाऽराजकीयभिन्नइति बोधाच्च नोक्तदोषप्रसङ्गः ॥ अजहदिति ॥ न जहति पदानि स्वार्थं यस्यां सा ऽजहत्स्वार्था ॥ अयमाशयः ॥ राजपुरुषादिसमासस्थले क्लृप्तप्रत्येकपदशक्त्यतिरिक्ता शक्तिर्न कल्प्या ॥ विशिष्टशक्तिकल्पकस्याऽन्यथानुपपत्त्यादेरभावात् ॥ विग्रहवाक्यइव क्लृप्तशक्त्यैव बोधसंभवे शक्त्यन्तरकल्पने गौरवाच्च ॥ वाक्येऽवश्यक्लृप्तप्रत्येकपदशक्तेस्त्यागे मानाभावाच्च ॥ फलभेदेनाप्ये-

कस्यैव राजादिशब्दस्यार्थत्वानर्थवत्त्वे कल्पनामात्रमूलके ॥ राजशब्दादेरर्थत्वाभावेऽप्रातिपदिकत्वेनलोपशास्त्राप्रवृत्त्या नलोपाद्यनुपपत्तिश्च ॥ एवमहाबाहुरित्यादौ समानाधिकरणमहच्छब्दाऽभावादात्वाद्यसभवश्च ॥ तस्माद्वृत्तावपि वाक्यइव क्लृप्तशक्त्यैवविशिष्टार्थोपस्थितिरितिसक्षेप ॥ नचास्मिन्पक्षे ऋद्धस्य राजपुरुषइत्यादिप्रयोगापत्ति शङ्कया ॥ "सविशेषणानावृत्तिर्न वृत्तस्यवाविशेषणयोगोन" इति वार्तिककृता प्रतिषेधात् ॥ यद्यपि वैयाकरणाभिप्रेतं अजहत्स्वार्थास्वरूपमन्यदेव भाष्यादौ दर्शित तथाप्यय व्यपेक्षापक्षोमहाभाष्ये समर्थसूत्रे "परस्परव्यपेक्षासामर्थ्यमेके" इत्यादिना मतान्तरतया सङ्गृहीतइत्यत्रापिसव्याख्यात ॥ तेपुनस्त्रिधेति ॥ तेद्वे अपि वृत्ती पुनस्त्रिविधे भेद ससर्ग तदुभय चेति वाच्यस्य त्रिविधस्य मतभेदेन व्यवस्थितत्वात् ॥ तत्र भेदोऽन्योन्याभाव ॥ तथाच राजपुरुष इत्यादावराजकीयभिन्नइतिबोध ॥ भेदस्यावाच्यत्वे राजपुरुष सुन्दरइत्यादिवद्राजपुरुषो भार्यायाश्चेत्यपि प्रयुज्येत ॥ अथवा राजसबन्धवानित्येव शाब्द भान भेदस्तु पश्चादुपतिष्ठत इत्याशयेनोक्त ससर्गइति ॥ भेदाविनाभावित्वादनुमापकस्तन्मूलक सबन्ध ॥ अथवा विनिगमनाविरहादस्वामिकेऽन्यस्वामिके वा राजपुरुषइत्यादिप्रयोगापत्तेश्च तदुभय वाच्यमित्याशयेनोक्तमुभयवेति ॥ तथाचाराजकीयभिन्नोराजसबन्धवानिति बोधइति भूषणादे सक्षेप ॥ तदेतत्सर्वमुक्तं समर्थसूत्रे भाष्ये ॥ तद्यथा "अथवासमर्थाधिकारोयवृत्तौक्रियेत ॥ सामर्थ्यंचनामभेद ससर्गोवा ॥ अपरआह भेदससर्गौवा सामर्थ्यमिति ॥ क पुनर्भेद ससर्गोवा ॥ इहराज्ञ इत्युक्तेसर्वस्वप्रसक्तपुरुषइत्युक्तेसर्व स्वामीप्रसक्त ॥ इहेदानींराजपुरुषमानयेत्युक्तेराजा पुरुषनिवर्तयत्यन्येभ्य स्वमिभ्य. ॥ पुरुषोपिराजानमन्येभ्य स्वेभ्य" इति ॥ अत्र कैयट ॥ यदिचवृत्तौभेदससर्गौनस्याताতदासामर्थ्यमेवनस्यात्तदात्मकत्वात्सामर्थ्यस्येत्यर्थ ॥ तत्रभेद ससर्गाविनाभावित्वादनुमीयमानससर्ग सामर्थ्यम् ॥ ससर्गोवाभेदाविनाभाव्यनुमेयभेद ॥ उभौवायौगपद्येनाश्रीयमाणौसामर्थ्यमित्यर्थ ॥ सर्वस्वमिति ॥ राज्ञइतिषष्ठ्यासबन्धिमात्रस्याक्षेपात् ॥ सर्व स्वामीति ॥ यदातुपुरुषस्यपारतन्त्र्य प्रमाणान्तरेणावगततदपेक्ष्यैतदुच्यते ॥ अन्यथापुरुषइत्युक्तेअस्तीति प्रतिपत्ति स्यान्नतुस्वामिमात्राक्षेप ॥ तत्रभेदपक्षे राजापुरुषस्वाम्यन्तरेभ्योनिवर्तयन्स्वार्थंजहाति ॥ पुरुषस्तुअजहदपिस्वार्थंस्वान्तरेभ्योनिवर्तयतिराजानततश्चकृतकार्यत्वसभवतुराजार्थस्यनिवृत्ति ॥ अकृतकार्यस्यनिवृत्तौवृत्तिरेवनस्यात् ॥ एवससर्गेपियोज्यमितिव्याचष्ट ॥ अत्रोद्योतकार ॥ तत्रभेदइति ॥ स्वस्वसमानाधिकरणो राजभिन्नस्वामिकभेदोराजससर्गव्याप्य ॥ एववृत्त्युपस्थाप्यरानसबन्धवद्व्यक्तिगतराजसबन्धो रानभिन्नस्वामिकभेदव्याप्यइतिभाव ॥ एवचभेदवद्व्यक्तिबोधेसाराजससर्गवत्त्यपीतितद्वतीव्यक्तिरपिबुध्यतएव ॥ एवमितरत्रापीति तात्पर्यम् ॥ उभौवायौगपद्येनेति ॥ अयभाव ॥ उत्तरीत्योभयो समनियतत्वेनविनिगमनाविरहइति ॥ एवचभेदवदर्थप्रत्यायकत्वसामर्थ्यम् ॥ इतिव्यवृणोत् ॥ एव प्रकृतेप्यद्वैतेऽशुद्धभेद शुद्धत्व तदुभय वावगम्यतइत्यनवद्यम् ॥ सर्वमतेष्वपि प्रकृते दोषाभाव समर्थयन्ते ॥ तथेत्यादिना ॥ तत्र ॥ जहत्स्वार्थाऽजहत्स्वार्थापक्षयोर्मध्ये ॥ व्यपेक्षेति ॥ समर्थसूत्रेभाष्ये "तथेदम

परद्वैतंभवति ॥ एकार्थीभावो वासामर्थ्यंव्यपेक्षावेति" इति द्विविधंसामर्थ्यमुक्तम् ॥ एतत्स्वरूपं तु "यत्रपदान्युपसर्जनीभूतस्वार्थानि निवृत्तस्वार्थानिवाप्रधानार्थोपादानाद्वार्थान्यर्थान्तराभिधायीनि वाम एकार्थीभावः ॥ परस्पराकांक्षारूपाव्यपेक्षा" इति कैयटः ॥ अत्र विवरणे "अनेकार्थस्यैकार्थत्वमेकार्थीभावइतिशब्दशक्तिमनुसृत्यजहत्स्वार्थाजहत्स्वार्थयोर्द्वे दर्शयिष्यन्नादावजहत्स्वार्थायांतं दर्शयति यत्रपदानीति ॥ उपसर्जनपदानीत्यर्थः ॥ तदेवाध्वनयन्नाह ॥ उपसर्जनभूतस्वार्थानीति ॥ इतरविशेषणभूतस्वार्थोपस्थापकानीत्यर्थः ॥ ननु पृथक्स्वार्थोपस्थापकानीतितात्पर्यम् ॥ एवंचतत्पुरुषादौपूर्वपदं तादृशंबहुव्रीहौद्वन्द्वेच पदद्वयमपीतिबोध्यम् ॥ जहत्स्वार्थायामाह ॥ निवृत्तस्वार्थानिवेति ॥ उभयत्रापिहेतुःप्रधानार्थोपादानादिति ॥ आद्येप्रधानार्थेनस्वोपस्थितिकालेऽयउपसर्जनपदार्थस्यविशेषणतयोपादानादित्यर्थः ॥ अन्त्येप्रधानेन पदेन तदर्थस्याप्युपादानादित्यर्थः ॥ बहुव्रीहौतुप्रधानं पदंसमुदायइतिबोध्यम् ॥ एवंद्वन्द्वेपि प्रधान पदंसमुदायस्तदर्थेनसाहित्येनस्वविशेषणतयाधवाद्यर्थस्योपादानादुपसर्जनभूतस्वार्थानियद्वाविशेष्यसाहित्योपस्थापकतयाप्रधानेनसमुदायेनैव धवाद्यर्थस्याप्युपादानान्निवृत्तस्वार्थानिवेति ॥ तत्राप्ययमेकार्थीभावः ॥ समाहारेतरेतरयोगयोरुभयोरपिसाहित्यंविशेष्यम् ॥ आद्येऽनुद्भूतावयवभेदमन्त्ये उद्भूतावयवभेदमित्येव तयोर्भेदइतिबोध्यम् ॥ व्यर्थानीतिसन्निहितत्वान्निवृत्तस्वार्थानीत्येतत्पक्षान्वयि ॥ आद्येआह ॥ अर्थान्तरेति ॥ अर्थान्तरान्वितस्वार्थाभिधायीनीत्यर्थ ॥ प्रत्येकशक्तिसहकृतसमुदायशक्त्याविशिष्टार्थप्रतिपादकानीतिभावः ॥ पदानीतिवहुवचनंतुबहुव्रीह्याद्यभिप्रायेण ॥ सएकार्थीभावइति ॥ आद्येएकीभूतार्थानिमिलितार्थानीत्यर्थः ॥ तत्रमिलितत्वेतरसाकांक्षत्वाद्वयोरपिसमर्थत्वंतत्पुरुषादौ ॥ अन्त्येपदद्वयार्थयोरेकपदार्थत्वमाहितिरित्यर्थः." इति वैयाकरणाभिमतजहत्स्वार्थाजहत्स्वार्थयोरपि दिङ्मदर्शितेत्यन्यदेतत् ॥ व्यपेक्षास्वरूपं तु स्वार्थपर्यवसायिनांपदानामाकांक्षादिवशात्परस्परसबन्ध इति बहवः ॥ वाक्यइव वृत्तावपि व्यपेक्षां वदतां नैयायिकमीमांसकादीनां मते राजादिपदानि स्वार्थं न जहतीत्यजहत्स्वार्था वृत्तिः ॥ अयं तेषामाशयः ॥ समर्थः पदविधिरितिसूत्रे परस्परान्वययोग्यत्वरूपा व्यपेक्षैव सामर्थ्यमभिप्रेयते ॥ इसुसोःसामर्थ्यइत्यत्र तादृशसामर्थ्यस्यैव सर्वैरङ्गीकारात् ॥ अतएव पुत्रोराज्ञः पुरुषोदेवदत्तस्येत्यादौ व्यपेक्षासामर्थ्याभावादेव न समासप्रसक्तिः ॥ किञ्चवृत्तित्वावच्छेदेनैकार्थीभावस्याङ्गीकारे स्वायवार्थातिरिक्तार्थाभिप्रायकत्वरूपवृत्तिलक्षणस्य कर्मधारयेऽव्याप्तिः नीलोत्पलमित्यादाववयवार्थातिरिक्तार्थाभावात् ॥ वृत्तित्वसामानाधिकरण्येन तु रथन्तरादिशुद्धरूढे पङ्कजादियोगरूढे च कोशव्यवहारादिसिद्धायाः समुदायशक्तेरस्माभिरपि स्वीकारेण सिद्धसाधनम् ॥ शुद्धयौगिकचित्रगवादिसमुदाये तु शक्त्यन्तर तद्बोधककोशाद्यभावादवयवपदवृत्त्यैवोपपत्तेश्च हेयमिति ॥ तथाच राजपुरुष इत्यादौ राजपदादे संबन्धिलक्षणयैव राजसंबन्ध्यभिन्नः पुरुष इति बोध. ॥ नच संबन्ध एव लक्ष्योस्तु ॥ एवं च व्याससमासयोः समानाकारबोधजनकत्वप्रवादोऽप्युपपत्स्यते ॥ राजादिसबन्धरूपलक्ष्यार्थस्योत्तरपदार्थे आश्रयतयान्वयेनैवोपपत्तौ सबन्धिनि लक्षणाभ्युपगमे प्रयोजनाभावश्चेतिवाच्यम् ॥ राजा पुरुषइत्या-

दायपि राजादिपदार्थस्य स्वस्वामिभावसंबन्धेन पुरुषादावन्वयवारणाय निपातातिरिक्त-नामार्थनिष्ठाभेदातिरिक्तसंबन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबन्धेन शाब्दबुद्धिं प्रति विशेष्यतासंबन्धेनप्रत्ययनिपातान्यतरजन्योपस्थितेर्हेतुत्वस्यावश्यकतया प्रकृते राजसंबन्ध-रूपनामार्थस्य प्रत्ययनिपातान्यतरानुपस्थिते पुरुषादावन्वयासंभवात् ॥ निपातातिरिक्त-त्वविशेषणाचन्द्र इवमुखमित्यादाविव पदार्थसादृश्यस्य नामार्थस्य प्रत्ययनिपातजन्यो-पस्थितिविषये मुखे निपातातिरिक्तनामार्थचन्द्रस्यच निपातजन्योपस्थितिविषये सादृश्येऽन्व-येपि नक्षतिः ॥ अभेदातिरिक्तसंबन्धावच्छिन्नत्वस्य प्रकारतायां निवेशाच्च राजा पुरुषइत्या-दावभेदान्वयेपि न सा ॥ संबन्धिनि लक्षणाभ्युपगमादेव राज्ञः पदार्थैकदेशतयानतत्र शोभ-नस्येत्यादिविशेषणान्वयः ॥ पदार्थः पदार्थेनान्वेतीतिव्युत्पत्तेः ॥ ननुगभीरायांनद्यांघोषइत्या-दौनदीपदलक्ष्यनदीतीरार्थैकदेशजलादौगभीराद्यन्वयवदत्राप्येकदेशान्वयोदुर्वारइति चेन्न ॥ तत्राप्येतन्मतेनदीपदस्यगभीरनदीतीरेलक्षणा ॥ गभीरपदं तात्पर्यग्राहकमित्यदोषात् ॥ पूर्वोक्तव्युत्पत्तेःससंबन्धिकव्यतिरिक्तविषयतयाचैत्रस्यनप्तेत्यादावेकदेशान्वयेपिनक्षतिः ॥ निष्कौशांबिर्धनश्यामोगोरथइत्यादौकौशांब्यादिपदस्यैवकौशांब्यवधिकनिष्क्रमणकर्त्राद्यर्थे लक्षणाभ्युपगमेनैवेप्सितार्थबोधोपपत्तौक्रान्तेवयुक्तादिशब्दानामुपादानस्यानापत्तिः॥ एवं चित्रगुरित्यादावपिगवादिशब्दानामेवचित्रगवीस्वाम्यादौलक्षणाचित्रादिपदतात्पर्यग्राह-कम् ॥ नचसमासेखलुभिन्नैवशक्तिः पङ्कजशब्दवदितिप्रतिबन्दी विशिष्टशक्तिसाधिका वाच्या ॥ तत्रावयवशक्तिमजानतोपिबोधात् ॥ नह्यवयवशक्त्यग्रहेलक्षणयापङ्कादिशब्दे-भ्योविशिष्टार्थप्रत्ययोतस्तत्रैवनलक्षणा ॥ अतएव राजादिपदशक्त्यग्रहे राजपुरुषइत्यादौ न बोधः ॥ प्रासादकइत्यादौ तूत्तरपदमेव लाक्षणिकम् ॥ शीघ्रोपस्थितिकत्वात् ॥ पूर्वपदस्य यौगिकत्वेन तल्लक्षणायाधातुप्रत्ययतदर्थज्ञानसाध्यतयाविलंबितत्वात ॥ प्रत्य-यानांसंनिहितपदार्थगतस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तेश्च ॥ घटादिपदे त्वतिरिक्ताशक्तिः कल्प्य-माना विशिष्टे कल्प्यते ॥ विशिष्टएव तत्सङ्केतस्य व्यवहारादितोनिर्धारात् ॥ प्रत्येकंवर्णेषु बोधकत्वस्याभावाच्च ॥ स्वीकृतं च घटादिपदेष्वपि पूर्वपूर्ववर्णानुभवजन्योद्बुद्धसंस्कार-सहितचरमवर्णस्यैव वाचकत्वं मीमांसकैः ॥ अतः केवलचरमवर्णादर्थबोधस्तु नापद्यते ॥ उपकुंभमित्यादावुत्तरपदस्यैव समीपाद्यर्थेलक्षणा पूर्वपदं तात्पर्यग्राहकम् ॥ अर्धपिप्पली-त्यादौ क्वचित्तत्पुरुषेपिचरमपदस्यैव पिप्पल्यर्धाद्यर्थे सा ॥ नीलोत्पलमित्यादौकर्मधारये तु न सा ॥ प्रत्येकपदशक्त्युपस्थितयोरभेदान्वयसौलभ्यात् ॥ शङ्खपटहमिति द्वन्द्वेप्यु-त्तरपदस्य शङ्खपटहसमाहारे लक्षणा पदान्तरं द्योतकम् ॥ तत्रैव परम्परया धादनकर्म-त्वान्वयः इतरेतरयोगद्वन्द्वे साहित्यपक्षप्रत्येकपदार्थयोरुत्तरपदस्यैवमा ॥ अतएव द्विवच-नार्थद्वित्वाद्यन्वयस्तत्र ॥ समाहारद्वन्द्वे साहित्यं विशेष्यमत्र तु विशेषणमिति भेदः यद्वा समाहारद्वन्द्वे साहित्याप्रतीतेर्न लक्षणा तत्र ॥ किन्तुप्रत्येकपदशक्त्युपस्थाप्ययोरेव तयोः साक्षाद्वादनादिकर्मत्वाद्यन्वयः ॥ एवमितरेतरयोगेपि न लक्षणा ॥ एकरगृत्यारूढपदद्व-याप्रत्येकशक्त्युपस्थितार्थयोर्द्विरगान्वयसंभवात् ॥ एकक्रियान्वयित्वरूपस्यैकवुध्यव-

च्छिन्नस्वरूपस्य वा साहित्यस्य पश्चादवगमेनपूर्वं तत्र लक्षणाप्रह्रासम्भवाच्च ॥ पङ्कजरथकारादियोगरूढपदेषु पद्मत्वजातिविशेषादिरूपेणोपस्थितये रूढिशक्तिः स्वीक्रियतएव ॥ नच तत्रापि लक्षणैवास्त्विति वाच्यम् ॥ तस्याऽत्रासम्भवात् ॥ तथाहि सा किं पङ्कजपदे उत इपत्यये ॥ नाद्य ॥ समुदाये शक्त्यभावेन शक्यघटितलक्षणाया असम्भवात् ॥ मण्डपादिशब्दवज्जहत्स्वार्थायावृत्तेस्तत्रासम्भवाच्च ॥ यत्र ह्यवयवार्थविरोधिनी रूढिस्तत्रैव साऽभ्युपगम्यते ॥ जहत्स्वार्थातु तत्रैवयत्ररूढिर्विरोधिनीत्यभियुक्तोक्तेः ॥ न द्वितीय ॥ प्रकृत्यर्थस्यानन्वयापत्तेस्तदर्थे प्रत्ययस्यासाधुतापत्तेश्च राजपुरुषइत्यादौ तु प्रत्येकपदवृत्त्यापि विशिष्टार्थबोधनिर्वाहे समुदायशक्तिकल्पनं तत्रानुचितमेव ॥ नापि षष्ठे (पा० १ सू० ४४) "वचनाद्रथकारस्याधानेऽस्यसर्वशेषत्वात्" इत्यादिमसूत्ररथकाराधिकरणबाधः ॥ "वर्षासुरथकारआदधीत" इत्यत्र यौगिकार्थरथकरणनिमित्ते वर्षर्तुविधानस्य सकरस्य विशिष्टाधानापेक्षया लघुत्वेपि तैत्तिरीयब्राह्मणप्रथमकाण्डे (प्रपा० १ अनु० ४) "ऋभूणांत्वादेवानांव्रतपतेव्रतेनादधामीतिरथकारस्य" इति श्रवणेन "ऋभूणांत्वा" इति मन्त्रवर्णादृभुसौधन्वनपर्यायप्रतिलोमजातिरथकारस्यैव तदधिकारावगत्यालाघवानादरेण रूढार्थे तत्र विशिष्टाधानकल्पनात् ॥ मन्त्रवर्णे विशेषस्तु (अ० ६ पा० १ सू० ५०) "सौधन्वनास्तुहीनत्वान्मन्त्रवर्णात्प्रतीयेरन्" इति सूत्रे भाष्ये "सौधन्वनानामजातिरभिधीयते ॥ हीनास्तु किञ्चित्त्रैवर्णिकेभ्य, जात्यन्तरम्, नतु शूद्रा न वैश्यानक्षत्रिया तेषां इदमाधानम् ॥ कथमवगम्यते ॥ प्रसिद्धेर्मन्त्रवर्णाच्च ॥ मन्त्रवर्णोहि भवति ॥ "सौधन्वनाऋभवः सूरचक्षस " इति 'ऋभूणांत्वा' इति रथकारस्याधानमन्त्र ॥ तस्मात्सौधन्वनाऋभव इति, ऋभवश्चरथकारा ॥ अपिच "नेमिंनयन्ति ऋभवोयथा" इति ये नेमिं नयन्तिते ऋभव इत्युच्यन्ते ॥ रथकाराश्च नेमिं नयन्ति ॥ तस्मात् अत्रैवर्णिकाना अशूद्राणां एतद् आधानमिति" ॥ इति शबरस्वामिना दर्शित ॥ रथकारशब्दस्य तत्र रूढिं तु प्रथमाध्याये वर्णजातिविवेके याज्ञवल्क्यो दर्शयति ॥ माहिष्येणकरण्यातुरथकारः प्रजायत इति ॥ वैश्यायांक्षत्रियादुत्पन्नोमाहिष्य ॥ शूद्रायां वैश्यादुत्पन्नाकरणीत्यन्यदेतत् ॥ नच तस्याऽपूर्वविद्याध्ययनादिकल्पनागौरवम् ॥ फलमुखत्वात् ॥ प्रकृते राजपुरुषादिसमुदाये शक्तिग्राहकंन तादृश कोशादिकं येन तद्घटकावयवार्थं परित्यज्येतेति स्थिते कोनामैकप्रसरताभङ्गदोष ॥ विशिष्टशक्तिं स्वीकुर्वता मते हि तदाशङ्कामात्रमपि प्रसज्यते ॥ नतुव्यपेक्षावादे ॥ नीलोत्पलादौ कर्मधारयस्थले तु लक्षणापि नास्तीत्युक्तं प्राक् ॥ एवं शुद्धाद्वैतपदेपि ॥ अतएव वृत्तिविग्रहयो समानार्थकत्वाय राजा पुरुषइत्यादौ राजा चासौ पुरुषइति चित्रगुरित्यादौ चित्राणां गवामय मिति मीमांसकाविगृह्णन्ति ॥ अथकथतर्ह्येकप्रसरताभङ्गभिया "वषट्कर्तुं प्रथमभक्ष " इत्यत्र भक्षमुद्दिश्य प्राथम्य विधीयतइत्यस्यायुक्तत्वमुक्तं तृतीयइति चोद्य तु मूलएव समाधास्यते ॥ एकार्थीभावेत्यादि ॥ अयं भाव ॥ समासे विशिष्टशक्त्यस्वीकारे तस्य प्रातिपदिकसंज्ञादिकंनस्यात् ॥ अर्थवत्त्वाभावेनाथवदधातुरप्रत्यय प्रातिपदिकमित्यस्याप्रवृत्ते ॥ नच कृत्तद्धितेत्यत्रसमासग्रहणेन सा सम्भवति ॥ तस्य नियमार्थतायाभाष्यकारा

दिभिरक्तत्वात् ॥ समासेशक्त्यभावेन शक्यसबन्धरूपलक्षणायामप्यसभवेन लाक्षणिकार्थत्वस्याप्यसभवाच्च ॥ किञ्च राजपुरुषइत्यादौ राजादिपदस्य सबन्धिनि सबन्धे वा लक्षणा ॥ नाद्य ॥ राज्ञ पुरुषइति विवरणविरोधात् समाससमानार्थकवाक्यस्यैव विग्रहत्वात् ॥ अन्यथा तस्माच्छक्तिनिर्णयोन स्यात् ॥ नान्त्य ॥ राजसबन्धरूप पुरुष इति बोधापत्ते ॥ विरुद्धविभक्तिरहितप्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्ते ॥ अपिच ॥ बहूनावृत्तिधर्माणावचनैरेवसाधने ॥ स्यान्महद्गौरवतस्मादेकार्थीभावआस्थित ॥ चकारादिनिषेधोथबहुव्युत्पत्तिभञ्जनम् ॥ कर्तव्यतेन्यायसिद्धस्वस्माकतदितिश्चितिरितिभूषणोक्तकारिकाभ्यामेकार्थीभावस्वीकारपक्षस्यैवसम्यक्त्वप्रतीयते ॥ तदर्थस्त्वित्थम् ॥ वृत्तधर्मालिङ्गसख्याविशेषणाद्यऽयोगाद्यस्तेषाम् ॥ "सविशेषणानावृत्तिर्नवृत्तस्यवाविशेषण योगोने" त्यादिवचनै साधने गौरवम् ॥ तथा धवखदिरौ निष्कौशाम्बिर्गोरथोघृतघटो गुडधाना केशचूड सुवर्णालङ्कारोद्विदशा सप्तपर्णइत्यादाविवेतरेतरयोगाद्यिन्नान्तयुक्तपूर्णमिश्रसघातविकारसुच्प्रत्ययलोपवीप्साद्यर्थोवाचनिकोवाच्यइत्यतिगौरव स्यादिति ॥ दूषणान्तरमुक्तम् चकारादीति ॥ आदिना घनश्यामो हसगमना इत्यादाविवाऽऽदीना पूर्वोक्ताना च सङ्ग्रह ॥ दूषणान्तरमाह ॥ बहुव्युत्पत्तिभञ्जनमिति ॥ अयमाशय ॥ चित्रगुरित्यत्र स्वाम्यादिप्रतीतिरनुभवसिद्धा ॥ नच तत्र लक्षणा ॥ प्राप्तोदकोग्राम इत्यादौ तदसभवात् ॥ प्राप्तिकर्त्रभिन्नमुदकमित्यादिबोधोत्तर तत्सबन्धिग्रामलक्षणायामपि उदककर्तृकप्राप्तिकर्म ग्रामइत्यर्थालाभात् ॥ प्राप्तेति क्तप्रत्ययस्यैव कर्त्रर्थकस्य कर्मणि लक्षणेति चेत्तर्हि समानाधिकरणप्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्तेरुदकाभिन्न प्राप्तिकर्मेति स्यात् ॥ अन्यथा समानाधिकरणप्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्तिभङ्गापत्ति ॥ एवमूढरथ उपहृतपशु उद्धृता दनेत्यादावपि द्रष्टव्यम् ॥ अधिक तु भूषणादौ स्पष्टमेवेत्यलं प्रासङ्गिकेन ॥ एकप्रसरताभङ्गस्त्वित्यादि ॥ अयमाशय ॥ पूर्वतन्त्रे तृतीयस्य पञ्चमे पादे ॥ (सूत्र १८) "ऐन्द्रवायवेतुवचनात्प्रतिकर्मभक्ष स्यात्" इत्येकसूत्रे पञ्चमाधिकरणे सस्कारार्थत्वात्पूर्वाधिकरणन्यायेन सकृद्भक्षे प्राप्ते "द्विरैन्द्रवायवस्यभक्षयतिद्विर्ह्येतस्यवषट्करोति" इति वचनाद्विर्भक्ष स्थापयित्वा (सूत्र १९) "सोमेऽवचनाद्भक्षोनविद्यते" इत्यादित्रिसूत्र षष्ठाधिकरणे ग्रहणा होमाद्वचनाभावाद्याभक्ष पूर्वपक्षीकृत्य "अल्प जुहोति" इति विशेषवचनात्सोमस्य शेषसत्वेन तत्प्रतिपत्तौ विचार्यमाणाया "सर्वत परिहारमाश्विन भक्षयति" इत्याद्यपूर्वार्थवचनेभ्यस्तद्भक्षमुत्तरपक्षीकृत्य (सूत्र २२) "चमसेषुसमाख्यानात्सयोगस्यतन्निमित्तत्वात्" इत्येकसूत्रेसप्तमाधिकरणे ज्योतिष्टोमे श्रूयमाण "प्रैतुहोतुश्चमस प्रब्रह्मण प्रोद्गातॄणाप्रयजमानस्यप्रयन्तुसदस्याना"मिति वाक्यं विचारितम् ॥ तत्र चमसिना चमसेषु भक्षणमस्ति नवेति सशये पूर्ववद्वचनाभावादभक्षे प्राप्ते "होतुश्चमसोमब्रह्मणश्चमस" इत्यादिसमाख्याबलाद्भक्षण सिद्धान्त्यते ॥ तथाहि चम्यतेऽस्मिन्निति चमस ॥ भक्षणा धाचमतरधिकरणार्थे औणादिकोऽसन् ॥ नच तत्र होताऽन्यदोदनादि चमिष्यति ॥ सोमचमस इति हि त समाचक्षते ॥ नच तद्धोतुर्द्रव्य किन्तु यजमानस्य ॥ स्पष्ट चेद

तत्र भाष्ये ॥ अतोहोतुः संयोगश्चमसे भक्षनिमित्तम् ॥ यद्यातृणादीनामभ्युपपत्तत्वमा-
श्रीयते तदापि भाट्टदीपिकायाम् "यदितृणादयोऽभ्युपगताइतिपक्षाश्रयणंतदाचमसशब्द-
स्यपात्रेरूढत्वेयोग्यतयैवहोतृसोमादिसंबन्धोभक्ष्यभक्षकत्वादिसंबंधेनेवेतितया भक्षणसिद्धि-
रविरुद्धा अतश्चहोतृब्रह्मोद्गातृयजमानमैत्रावरुणब्राह्मणाच्छंसिपोतृनेष्टृच्छावाकाग्नीध्राणां
स्वस्वचमसेषुसमाख्ययाभक्षः ॥ सदस्यपक्षेतस्यापिस्वचमसेवचनंखण्डेनिरूपयिष्यते"
इत्युक्तम् ॥ ततश्च चतुःसूत्रेऽष्टमाधिकरणेभाष्यवार्तिकभेदेन सुब्रह्मण्यसहितानां तद्रहि-
तानां वा सामगानामुद्गातृचमसे भक्षणं चतुःसूत्रेनवमाधिकरणे प्रास्तुतोहारियोजनभक्षं
च व्यवस्थाप्य (सू० ३१) "वषट्काराच्चभक्षयेत्" इत्येकसूत्रे दशमाधिकरणे
"वषट्कर्तुःप्रथमभक्षः" इति चिन्त्यते ॥ अत्र किं भक्षमुद्दिश्य प्राथम्यं विधीयतउत
प्राथम्यविशिष्टोभक्षः ॥ तत्र सप्तमाधिकरणे समाख्यया प्राप्ते प्राथम्यमप्राप्तमत्रविधीयत
इतिप्राप्ते प्रथमभक्षइति समस्तपदेन योभक्षः सप्रथमइति व्यक्तेरसंभवात्प्राथम्यविशिष्ट-
भक्षएवात्र वषट्कारनिमित्तकोविधीयते ॥ अतएवेहभाष्ये शबरस्वामी ॥ "अथकिंस-
माख्यैवैकाभक्षकारणम् ॥ नइतिब्रूमः ॥ "वषट्काराच्चभक्षयेत्" वषट्कारश्चभक्षणे-
निमित्तम् ॥ कथम् ॥ वचनात् ॥ एवंहिश्रूयते ॥ "वषट्कर्तुः प्रथमभक्षः" इति ॥
भक्षणस्यअप्राप्तत्वान्नप्राथम्यविधानार्थएषशब्दःकिन्तु प्राथम्यविशिष्टंभक्षणमेवविदधाति
इति" इत्याह ॥ कमलाकरभट्टोपिमीमांसाकमलाकरे "वषट्कर्तुः प्रथमभक्षइत्यत्रान्ये-
पदेसमाख्याप्राप्तभक्षानुवादेनकर्तृविशिष्टभक्षानुवादेनवाप्राथम्यविधौवैरूप्याद्वाक्यभेदाच्च
कर्त्रादिविशिष्टभक्षविधेर्वषट्कारोपिनिमित्तम्" इत्याचष्टे ॥ एवंचात्रसूत्रे समाख्याप्राप्त-
भक्षादतिरिक्तएवायंप्राथम्यविशिष्टोभक्षइति बोधनार्थएवसमुच्चयार्थश्चशब्दइति मम प्रति-
भाति ॥ अत्र भाट्टदीपिकायां खण्डदेवः सयुक्तिकं पूर्वपक्षमुपन्यस्य "प्रथमभक्षइति
समासरूपेएकस्मिन्पदेएकांशेनोद्देश्यत्वेएकांशेनविधेयत्वेचाङ्गीक्रियमाणेएकप्रसरताभङ्गाप-
त्तेःकर्मान्तरमेवेदम् ॥ नचतस्मिन्द्रूपकताबीजाभावः ॥ सामर्थ्यभङ्गस्यैवतद्बीजत्वात् ॥
तथाहि ॥ सर्वत्रोद्देश्यविधेयभावस्थलेउद्देश्येविधेयान्वयात्पूर्वमुद्देश्यस्योद्देश्यत्वेनक्रियान्व-
योवश्यंवक्तव्यः ॥ अतएवयच्छब्दयोगःप्राथम्यमित्याद्युद्देश्यलक्षणमित्यपिसङ्गच्छते ॥
प्राथम्यंतत्वेनप्रथमं क्रियान्वयोन्यस्यातिप्रसक्तत्वात् ॥ तदत्र यद्वृद्धिपदस्थले यागेन-
स्वर्गंभावयेदित्यादौ तत्तत्पदात्पदार्थोपस्थित्यनन्तरं स्वर्गस्योद्देश्यत्वेन यागस्य च विधेयत्वेन
क्रियान्वये प्रथममवगते पश्चादेव विधेयस्य यागस्योद्देश्ये स्वर्गे अन्वयइति स्थितिः ॥
तद्वच्चेहाप्येकपदस्थले भक्ष्ये प्राथम्यान्वयात्पूर्वं भक्षस्य क्रियान्वयोभ्युपगन्तव्यः ॥ ततश्च
क्रियान्वयात्पूर्वं भक्षप्राथम्ययोर्विशेषणविशेष्यभावानवगमादेकार्थीभावलक्षणसामर्थ्यम-
ङ्गादपरिपूर्णस्य समासपदस्य पदान्तरेणाख्यातेनाप्यन्वयायोगः ॥ यद्यपि चास्मिन्मते वैया-
करणवद्विशिष्टार्थवाचकत्वं न सामर्थ्यं तथापि क्रियान्वयात्पूर्वं उद्देश्यस्य तत्त्वेन क्रिया-
न्वयस्य वक्तुमशक्यत्वात् ॥ अतएवत्रिविदिदन्तियज्ञेनेत्यादौ विविदिषोद्देशेन यज्ञादिभाव-

नाविधानेपि न क्षतिः ॥ अतश्चैकप्रसरताभङ्गभिया भक्षान्तरमेव विधेयम् ॥ अतएव लोहितोष्णीषेत्यादावतिदेशात्पूर्वमेवलोहितोष्णीषविशिष्टाः कर्तारएवप्रचारोद्देशेन विधीयन्ते विशेषणमात्रविधिफलकाइतितत्रतत्रैकप्रसरताभङ्गपरिहारप्रकारोवक्ष्यते ॥ अतश्च प्रकृते एकप्रसरताभङ्गभिया प्राथम्यस्य पूर्वकर्मण्यनिवेशाद्गुणादेव वषट्कर्तृप्राथम्योभय-

विशिष्टभक्षान्तरमेवविधीयते सोमसंस्कारार्थम् ॥ तत्र च यागार्थत्वेन वषट्कारस्य क्लृप्तत्वात्कर्तुरुपलक्षणमात्रत्वेनार्थान्निमित्तत्वावगतेर्वषट्कारनिमित्तकमिदं भक्षणं ग्रहेषु चमसेषुचाविशेषात्सिद्धं भवति " इत्याचष्टे ॥ एवमपि भावत्काभिप्रेतमद्वैतमेवोद्दिश्य न शुद्धत्वं विधीयते येन एकप्रसरताभङ्गप्रसङ्गः स्यात् किन्तु ततोतिरिक्तमेव शुद्धत्वविशिष्टमद्वैतं बोध्यते ॥ तत्रार्थिकः शुद्धत्वगुणयोगस्त्वशक्यप्रतिषेधः ॥ तेन त्वदभिप्रेतस्य व्यावृत्तिरप्यर्थसिद्धैवेति एतदधिकरणार्थप्रकाशकं माधवकृतजैमिनीयाधिकरणमालाख्यं कारिकाद्वयमाहुः ॥ आद्यभक्षेवषट्कर्तुरिति ॥ समासस्त्विच्छित्तिश्छेदः ॥ क्वचिरसमासस्थित्यसंभवादितिपाठस्तुव्याख्यानविरोधादयुक्तोभाति ॥ एतच्च माधवेनैव न्यायमालाविस्तराख्येतद्विवरणे स्फुटीकृतम् ॥ " वषट्कर्तुःप्रथमभक्षइत्येवंश्रूयते ॥ वषट्कर्ताहोतातस्यभक्षणंसमाख्ययाप्राप्तम् ॥ प्राथम्यत्वप्राप्तमितितदेवात्रविधीयतइतिचेत् ॥ मैवम् ॥ प्रथमभक्षइत्यस्यसमस्तपदत्वेनयोभक्षःसप्रथमइत्येवंविच्छिद्यान्वेतुमयोग्यत्वात्प्राथम्यविशिष्टंभक्षणमत्रविधीयते ॥ तस्मिन्भक्षणेवषट्कारःकारणम् " इति ॥ अत्रेदमपिबोध्यम् ॥ मीमांसकैर्विशिष्टशक्तेरनभ्युपगमेपिविशिष्टलक्षणायाअंगीकारादेकप्रसरतातन्मतेसिध्यति॥ एकप्रसरत्वंनाम समासघटकपदयोरुद्देश्यविधेयभावेनान्वयाबोधकत्वं नतु विशिष्टार्थोपस्थितिजनकत्वम् ॥ तादृशव्युत्पत्तिशरीरं तु समासघटकपदार्थनिष्ठविधेयतानिरूपितोद्देश्यतासंबन्धेन शाब्दबुद्धिं प्रति समासघटकपदजन्योपस्थितिःप्रतिबन्धिकेति ॥ नचतादृशप्रतिबन्ध्यप्रतिबन्धकभावकल्पने गौरवमितिवाच्यम् ॥ सर्वत्र विशिष्टशक्तिकल्पनापेक्षया क्वचित्प्रतिबन्ध्यप्रतिबन्धकभावकल्पने एव लाघवात् ॥ वस्तुतस्तु प्रथमपदार्थान्वितभक्षविशेष्यकबोधानुभवएवेतिमीमांसकैर्विशिष्टशक्तिरभ्युपेता ॥ एवं च यत्र वृत्तिघटकपदार्थस्य मानान्तरेणसिद्धस्वरूपमुद्देश्यत्वमवगतं तत्रैवेयं व्युत्पत्तिर्न सर्वत्र ॥ अन्यथा वापिसमासोनस्यादित्यभिप्रेत्योक्तं प्राक् ॥ क्वापि समासोनस्यादिति ॥ यच्चकैश्चिद्वैयाकरणैरप्येवैकप्रसरताभंगोनाम यद्विशिष्टैकोपस्थितिजनकत्वरूपसामर्थ्यभङ्गः ॥ उद्देश्यविधेयभावेनान्वये पृथगुपस्थितेरावश्यकत्वेनतद्भङ्गादित्युक्तं तन्न ॥ आख्यातानुपपत्तेः ॥ किंचोद्देश्यत्वविधेयत्वे यच्छब्दतच्छब्दोपपत्त्यपेक्षे ॥ वृत्तौ च तदभावादिपदान्यथासंभवाच्च तथान्वयः ॥ एकार्थीभावाभावेपि घटमित्यादौ घटः तत्कर्मत्वमुद्देश्यविधेयभावेनान्वयस्याभावेन सन्निकर्षं प्रत्यनिरुद्धावकाशात् ॥ लोहितोष्णीषा इत्यादौ समासेपि तथान्वयदर्शनेनचैकप्रसरताभङ्गस्यैकार्थीभावपृथक्त्वाभावनिश्चयाय ॥ किंच तथान्वयाऽनिश्चायकसमासप्रयोगेपि मानाभावात्पारिभाषिकत्वोपपत्तेः लोहितोष्णीषादावादौ तथाबोधो भवत्येवेति नानाश्रुने-

स्याशयेनायं भाष्ये नोक्तः ॥ विशेषणंविशेष्येणबहुलमितिसूत्रे "उभयविशेषणत्वादुभयोश्चविशेष्यत्वादुपसर्जनाप्रसिद्धि"रितिवार्तिके उभयमुद्दिश्य विशेषणत्वस्य विधेयताप्रतीतेश्च ॥ प्राप्ताप्राप्तविवेकस्तुपण्डितत्वविधित्सयापण्डितब्राह्मणइतिप्रयोगेब्राह्मणत्वमवगतंपण्डितत्वंचानवगतमितिध्येयः ॥ अतएव काव्यप्रकाशकृतेदशसमासवाक्यानि द्वितीयमौर्वीमिवकार्मुकस्य ॥ वपुर्विरूपाक्षमलक्ष्यजन्मतेत्यादीनिसत्समोल्लासेच्युतसंस्कृतिदोषेनोदाहृतानि किन्त्वविमृष्टविधेयांशएव ॥ एवं च पृथगुपस्थितयोस्तथान्वयइत्युत्सर्गस्य त्यागेनसहृदयहृदयस्य वैमुख्यं केवलं तस्यदूषकताबीजम् ॥ यत्तु काव्यप्रदीपे गोविन्दसूरिणा "उद्देश्यंविधेयंचयदिपृथक्पदाभ्यामुपतिष्ठतेतदाप्तासमुद्दिश्याप्रासंविधीयते नच समासे पृथक्पदादुपस्थितिरपृथगुपस्थितौ च न तथा व्युत्पत्तिरित्युक्तं तत्रोत्सर्गोणेति शेषोबोध्यः इतिमञ्जूषाकारः साहित्यदर्पणेपिसप्तमपरिच्छेदे स्वर्गग्रामटिकाविलुण्ठनवृथोच्छूनैःकिमेभिर्भुजैरित्यादीन्यविमृष्टविधेयांशस्थलएवोदाहृतानि ॥ च्युतसंस्कारतायांतु गाण्डीवीकनकशिलानिभंभुजाभ्यामाजघ्नेविषमविलोचनस्यवक्षइत्येनोदाहृतम् ॥ "आङो यमहनः ॥ स्वाङ्गकर्मकाचेतिअनुशासनबलादाङ्पूर्वस्यहनःस्वाङ्गकर्मकस्यैवात्मनेपदंनियमितम् ॥ इह तु तल्लङ्घितमितिव्याकरणलक्षणहीनत्वाच्च्युतसंस्कारत्वम्" इति यद्येकप्रसरतामङ्गेऽपप्रयोगोऽभिप्रेयेततर्हितान्यत्रोदाह्रियेरन् ॥ किञ्च समासादावपि तथाव्युत्पन्नस्य तद्बोधोदुर्वारः ॥ भाष्याद्यनुक्तेश्च नासाधुत्वम् ॥ विशिष्टोपरिस्थितावपि विशेषणादौ प्रकारतादिस्वीकारवदुद्देश्यत्वादिस्वीकारे बाधकाभावात् ॥ स्पष्टं चेदं प्रायेण सर्वं लघुमञ्जूषायाम् वृत्तिविचारे ॥ अधिकं च तत्रैव कर्मधारयविचारे "सप्तदशारत्निर्वाजपेययूपोभवति ॥ लोहितोष्णीषाऋत्विजःप्रचरन्तीत्यादौ वाजपेययूपारत्नीनुष्णीषंचानूद्यसप्तदशत्वलौहित्यादिविधिरितिमीमांसकाः" इत्यादि द्रष्टव्यम् ॥ तदेतत्सर्वमनसिकृत्याहुः ॥ **एवञ्चशुद्धाभिन्नेत्यादि** ॥

मायायाभगवच्छक्तिरूपत्वेनभगवदभिन्नतयाशुद्धत्वेनसदसद्विलक्षणस्याऽनिर्वचनीयस्याज्ञानस्याऽशुद्धत्वसंपादकस्यास्वीकारादस्मन्मतेशुद्धाद्वैतंसार्वेदिकम् ॥ भवन्मतेतुतादृशाज्ञानविशिष्टस्यैवजगत्कारणत्वेनजीवस्यापिमायोपहितत्वस्वीकारेणजगतोपिमायिकत्वेनैतन्मतेइतिसङ्गतम् ॥ एवंचकिञ्चेत्यादिकमसङ्गतमेव ॥

यच्चसहस्राक्षे किञ्चशङ्कराचार्यमतइत्यादितन्मते अभावादित्यन्तं तद्दूषयन्ति ॥ **मायाया भगवच्छक्तीत्यादिना** ॥ अयं भाव. ॥ मायायाभगवच्छक्तित्वं "अस्मान्मायी" विद्ययाऽविद्यायाशक्त्यामाययाचनिषेवितमित्यादिश्रुतिपुराणसिद्धम् ॥ तस्याभगवदभिन्नत्वं तु "पराऽस्यशक्तिः" इत्यादौ परत्वस्वाभाविकत्वादिश्रावणात् ॥ प्रकाशाश्रयादिसूत्रैः कौर्मादिवचनैश्चशक्तिशक्तिमतोरभेदस्योपपादयिष्यमाणत्वाच्च ॥ एतेन मिथ्यात्वमनोरथोपास्तः ॥ मिथ्यावस्तुनः परत्वस्वाभाविकत्वाद्ययोगात् ॥ अभेदादेव

नास्माकं द्वैतापत्तिर्नाप्युक्तरीतिकःसंबन्धः ॥ पराऽभिन्नत्वाच्च न तस्याशुद्धत्वम् ॥ परस्य शुद्धबुद्धत्वाद्याम्नानात् ॥ नहि वह्नौ शुद्धे तद्गताशक्तिरशुद्धा भवपि ॥ त्वदभिमत मायाशब्दवाच्यमज्ञानं तु मोक्षविरोधित्वात्साधनैरुच्छेद्यत्वाच्चाशुद्धत्वसंपादकमेवेत्युक्तं प्राक् ॥ तस्य तथात्वादेव तदनुपहिततया जीवेश्वरातिरिक्तस्यैव चैतन्यस्याशुद्धत्वं तावकग्रन्थेष्वभ्यस्यते जीवईशोविशुद्धाचिदित्यादौ ॥ अतः शुद्धकार्यकारणात्मकब्रह्माद्वैताभावान्न तव मते शुद्धाद्वैतम् ॥ नच मन्मते अद्वैतज्ञानात्पूर्वमपि ब्रह्मणः शुद्धत्वमेवेति वाच्यम् ॥ ब्रह्मैकदेशे मायायाः सार्वदिकसत्वाङ्गीकारेण तदभावात् ॥ अनङ्गीकारे पुनः सृष्ट्युच्छेदप्रसङ्गात् ॥ सृष्टिप्रलययोः पौनःपुन्यबोधकस्य "प्रजायन्ते तत्रैवापियन्ति ॥ धातायथापूर्वम्" इत्यादिशास्त्रस्यव्याकोपाच्च ॥ नच तस्यामिथ्यात्वेन न तत्संबन्धइति वाच्यम् ॥ अज्ञानस्य मिथ्यात्वेन भावरूपत्वासिद्धेः ॥ कल्पितत्वानादित्वानुपपत्तेश्च ॥ मायया जीवभावोजीवकल्पिताचसेत्यन्योन्याश्रयाच्च ॥ सदसत्वाभ्यामनिर्वचनीयत्वस्वीकारेण सत्वांशेन तत्संबन्धस्यानपायाच्च ॥ तस्मात् जीवईशोविशुद्धाचिद्विभागस्त्वनयोर्द्वयोः ॥ अविद्यातत्कृतोबन्ध.पडस्माकमनादयइत्यूरीकाराद्भवतामद्वैतज्ञानात्पूर्वमपि द्वैतमशुद्धत्वं च ॥ अनादित्वेनानादिभावत्वेन वा मायाया नित्यत्वसाधने तु सार्वदिकमपि तत् ॥ मायासङ्कीर्णं कारणमविद्यासङ्कीर्णं कार्यमिति कार्ये कारणे च साङ्कर्यस्य मायाऽविद्यासंबन्धे हेयत्वेनाशुद्धतासपादकत्वस्य च त्वन्मतग्रन्थेषु कार्योपाधिरयंजीव कारणोपाधिरीश्वरः ॥ कार्यकारणतांहित्वापूर्णबोधोवशिष्यतइत्यादावनेकत्रकण्ठरवेण स्वीकारादेतन्मतेसुनिष्पन्नमिति मार्तण्डोक्तं सुसङ्गतमेव ॥ औपनिषदमते कार्यकारणयोः शुद्धत्वे मानं तु श्रुतिसूत्रादिषु तत्र तत्र ब्रह्मणएवकारणत्वकथनं जीवादेः कार्यत्वकथनं मायाऽविद्योपाधिभावस्यानभिधानं च स्पष्टमेव ॥ तयोः स्फुटशुद्धत्वबोधकोनृसिंहतापनीसन्दर्भस्तु मार्तण्डटीकायां इतिब्रह्मविदांहार्दमितिकारिकाव्याख्यानेदर्शितः ॥ समार्तण्डखण्डनाकाण्डताण्डवे पण्डितायमानेन भवता नाघ्रातोपि ॥ कुतस्तरां तद्दूषणकथा ॥ विशेषतश्चससन्दर्भो (अ० २ पा० १ सू० ६) दृश्यतेतिवित्याद्यधिकरणभाष्यप्रकाशे उपनिषद्दीपिकादौ च विशदितइत्यलम् ॥ तस्मादस्माकमेव शुद्धाद्वैतं सार्वदिकम् ॥

किञ्चास्मन्मतेजीवस्यापिशुद्धत्वेनशुद्धैतत्पुरुषोपिसंभवति ॥ तत्रापि- शुद्धेऽद्वैतमितिसमासेसप्तमीतत्पुरुषेकार्यस्याऽशुद्धत्वशङ्कास्यादेवं-शुद्धेनाद्वैतमित्यत्रापि ॥ शुद्धस्याद्वैतमितिसमासेकारणेऽशुद्धत्वशङ्कास्यादतः शुद्धयोरद्वैतमितिसमासः कर्तव्यः ॥ त्वन्मतेचजीवस्याऽशुद्धत्वेनशुद्धयोरितिसमासाऽसंभवः ॥ नचशुद्धयोस्तत्त्वंपदार्थयोरद्वैतमितिसमासः संभवत्येवेतिवाच्यं ॥ तत्त्वंपदार्थयोरित्यत्रतत्त्वंपदवाच्ययोरित्यर्थकत्वेतयोरद्वैतासंभवः ॥ नहितत्पदवा-

ञ्यस्यसर्वज्ञत्वादिविशिष्टस्यमायाप्रतिबिंबितस्यतदवच्छिन्नस्यवाऽ-
ल्पज्ञत्वादिविशिष्टेनान्तःकरणाऽवच्छिन्नेनतत्प्रतिबिंबितेनवात्त्वंपद-
वाच्येनाभेदस्त्वत्संमतः ॥ तत्त्वंपदलक्ष्ययोरित्यर्थकत्वेतुद्विवचनानु-
पपत्तिः ॥ पदद्वयस्यापित्वन्मतेस्वरूपमात्रलक्षकत्वात् ॥ स्वरूप-
स्यैकत्वेनतत्रद्वित्वाऽन्वयस्याऽसंभवात् ॥ एवंचषष्ठीतत्पुरुषेपीत्याद्य-
सङ्गतमेव ॥ ब्रह्मणःशुद्धत्वेऽपिजीवस्यत्वन्मतेमायिकत्वेनशुद्धत्वा-
ऽसंभवात् ॥ अद्वैतपदार्थेब्रह्मणिशुद्धपदार्थस्याभेदेनान्वयस्यशुद्धयोर-
भेदबोधस्य चोपपादितत्वेन तत्रदोपलेशस्याप्यसम्भवात् ॥ तदज्ञान-
मूलकः (शुद्धपदार्थस्यान्वयःक्वेतिवाच्यं ॥ भेदेवातज्ज्ञानेवा तज्ज्ञा-
नाभावेवे)त्यादिकःस्वकपोलकल्पितशंकासमाधानखण्डनरूपोग्रन्थः
(कर्तुंशक्य) इत्यन्तःप्रलापोऽपास्तः ॥ यदपि ॥ किञ्चेत्यादिनाब्रह्म-
णोघटादिविषयकमिथ्याज्ञानविषयत्वंशङ्कराऽऽचार्याः स्वीकुर्वन्ती-
त्युक्तंतदपिशङ्कराचार्यमतमज्ञात्वैव ॥ ब्रह्मणोघटादिविषयकस्यायंघ-
टइत्यादिज्ञानस्य विषयत्वे तावतैवब्रह्मज्ञानसंभवेन मोक्षः स्यात् ॥
किंत्वखण्डाकारवृत्तिविषयत्वमेवतैःस्वीकृतं ॥ अस्मन्मतेचभेदज्ञानेन
शुद्धपदार्थस्यान्वयोनास्त्येवेत्यसकृदावेदितमेवातःशुद्धस्यभेदज्ञानेकः
सम्बन्धइतिशङ्कैवनसंभवति ॥ कर्मधारयसमासपक्षेशुद्धपदार्थस्या-
ऽभेदसम्बन्धेनाऽद्वैतपदार्थेऽन्वयस्वीकारेणसप्तमीप्रसङ्गस्याऽऽशङ्कै-
वनसम्भवत्यस्मत्संमतार्थसिद्धिश्चसंभवति ॥ तथाच (नापितृतीयः
तत्रानुयोगितयाऽन्वयेसप्तमीप्रसङ्गात् ॥ त्वत्संमतार्थासिद्धेश्चे)त्या-
दिकंनिरस्तं ॥ किञ्चत्वन्मतेप्यद्वैतमित्यस्यद्वैताभावार्थकत्वेपारमार्थि-
कमद्वैतंप्रविश्यशरणंश्रुतिः ॥ बाधनादुपजीव्येननबिभेतिकदाचनेति-
त्वत्संमतश्लोकेपारमार्थिकपदस्यान्वयः कुत्रेतिवक्तव्यम् ॥ भेदेवाऽ-
भावेवा ॥ नाद्यः ॥ भेदस्यपारमार्थिकत्वेद्वैतापत्तिः ॥ नद्वितीयः ॥
तत्रप्रतियोगितयाऽन्वयेषष्ठीप्रसङ्गादनुयोगितयाऽन्वयेसप्तमीस्यात् ॥
इत्यादिदोषस्यापादयितुंशक्यत्वेनतुल्यत्वात् ॥ उक्तंचयतः ॥ यत्रो-
भयोःसमोदोषः परिहारोपिवासमः ॥ नैकःपर्यनुयोक्तव्यस्तादृगर्थ-
विनिर्णयइति संक्षेपः ॥

एवं कर्मधारयपक्षं समर्थ्य षष्ठीतत्पुरुपपक्षमपि समर्थयितुं तत्र प्रत्यवस्थायकं ॥
सहस्राक्षे एवंशुद्धयोरित्यादिं सिद्धिरितिसंक्षेपइत्यन्तं भागं दूषयन्ति ॥ किञ्चास्मन्मत-

---

१ एवं शुद्धयोस्तत्त्वंपदार्थयोस्तन्मतेऽद्वैतसत्त्वेन षष्ठीतत्पुरुषपक्षेऽपि शङ्कराचार्यमते
शुद्धाऽद्वैतपदसंगतिः ॥ त्वन्मतेतु तत्पक्षे उक्तविधशुद्धपदार्थस्य संबन्धः केतिवाच्यम् ॥ भेदे

इत्यादिना ॥ **विनिर्णयइतिसंक्षेपइत्यन्तेन** ॥ **जीवस्यापिशुद्धत्वेनेति** ॥ अपि-शब्दोजडप्रपञ्चस्य कारणस्याक्षरस्य च समुच्चायकः ॥ तेन कार्यकारणयोरुभयोः सिद्धान्ते शुद्धत्वम् ॥ मार्तण्डटीकानुरोधेन समासान्तरानुपपत्तिं दर्शयन्ति ॥ **तत्रापीति** ॥ सप्तमीतृतीयातत्पुरुषयोः शुद्धपदं कारणमात्रपरं संभवति ॥ तस्मिंस्तेनसह वा कार्यस्या-द्वैतमित्यर्थः ॥ तावता कार्ये शुद्धत्वं न प्राप्यते ॥ षष्ठ्येकवचनेन तत्पुरुषे शुद्धपदं कार्यमात्रपरम् ॥ तेन कारणे तन्नायातीत्युभयोः शुद्धताबोधनाय शुद्धयोरद्वैतमित्येव विग्रहोयुक्तः ॥ सप्तमीतत्पुरुषादिपक्षेषु सप्तमीतियोगविभागात्समासाश्रयणमित्यादिदो-षान्तराणि विशेषतः प्रयोजनाभावान्न लिख्यन्ते ॥ **जीवस्याशुद्धत्वेनेति** ॥ जीवस्ये-त्युपलक्षणम् ॥ कार्योपाधिरयंजीवःकारणोपाधिरीश्वरः ॥ कार्यकारणतांहित्वापूर्णबोधो-वशिष्यत इति कण्ठरवेण सङ्कीर्णयोरेव कार्यकारणभावस्तयोरेवोपाधिभागत्यागेनाद्वैतं च भवत्संमतमिति न त्वन्मते षष्ठीतत्पुरुषः ॥ उभयोः शुद्धत्वे तु न क्वापि भागत्यागोपेक्ष्यते ॥ तदपेक्षणे तु कार्ये कारणे चोभयत्राशुद्धत्वापादकः साङ्कर्यप्रयोजकस्त्याज्यभागोस्त्येवेति न शुद्धयोस्तयोरद्वैतं त्वन्मते ॥ तेन (शुद्धयोस्तत्त्वंपदार्थयोस्तन्मतेऽद्वैतसत्वेन) इत्या-द्युक्तिर्निरस्ता ॥ किञ्च काव्यप्रकाशादिषु स्याद्वाचकोलाक्षणिकःशब्दोत्रव्यञ्जकस्त्रिधा ॥ वाच्यादयस्तदर्थास्युरितिकथनात्पदार्थयोरित्यत्र च वृत्तिद्वयस्वीकारपक्षेप्यर्थपदं वाच्यपरं लक्ष्यपरं वेति विकल्प्य दूषयन्ति ॥ **तत्वंपदार्थयोरित्यत्रेत्यादिना** ॥ **अभेदस्तव-संमत इति** ॥ सर्वज्ञत्वाल्पज्ञत्वादिपरस्परविरुद्धधर्मशालिनोरैक्यस्यासंभवात्साक्षात्तयोः सन संमतइत्यर्थः ॥ किन्तु कार्यत्वकारणत्वनिर्वाहकभागस्य त्यागेन केवलचैतन्यस्यैक्यं संमतम् ॥ तथासति शुद्धयोरिति द्विवचनस्यानुपपत्तिमाहुः ॥ **तत्पदलक्ष्ययोरिति** ॥ **स्वरूपमात्रेति** ॥ स्वरूपपदं शुद्धचैतन्यपरम् ॥ मात्रपदमशुद्धत्वापादककार्यकारण-भावप्रयोजकोपाधिभागव्यवच्छेदार्थम् ॥ द्वित्वस्योपाधिमात्रमूलकत्वादुपाधिरहितस्यैव शुद्धतायास्त्वन्मतेपि स्वीकाराच्च शुद्धे द्वित्वानुपपत्तिर्युक्तैव ॥ सिद्धान्ते द्विवचनोपपत्तिं च दर्शयिष्यामः ॥ तस्मात्तदुक्ता तन्मते शुद्धाद्वैतपदसङ्गतिरसङ्गतैव ॥ अपिचैवं समास-

---

भातज्ञानेवातज्ज्ञानाऽभावेवा ॥ नाद्यः ॥ अप्रसिद्धेः ॥ नहि ते शुद्धब्रह्मसंबन्धी भेदः प्रसिद्धः ॥ सामर्थ्याऽभावेन समासाऽभावप्रसङ्गाच्च ॥ अतएव न द्वितीयः ॥ नहि देवदत्तस्य घटज्ञानं तदभावोघटदत्त इत्यर्थे देवदत्तस्याऽघटज्ञानं घटदत्त इति विज्ञाः प्रयुञ्जते ॥ किञ्च शुद्धस्य भेद-ज्ञानेन कः संबन्धः ॥ नतावद्विषयिता ॥ तत्राऽप्रसिद्धेः ॥ भ्रमात्मकस्याऽपि तस्य सत्त्वे त्वसं-मतस्य शुद्धाऽद्वैतस्याऽसिद्धेश्च ॥ नहि तत्सत्त्वे तन्निषेधः कर्तुं शक्यः ॥ किंचेदमेव शङ्करा-चार्याः स्वीकुर्वन्ति यद्ब्रह्मणोघटादिविषयकमिथ्याज्ञानविषयत्वं तथात्वमपि स्वीकुर्यास्तर्हि कर्म-धारयपक्षे स्वमतेन सदैव तन्मतं व्यावर्तयेः ॥ नाप्याश्रयाश्रयिभावः ज्ञानस्य सत्त्वे भेदसिद्धेः ॥ असत्त्वे ईश्वरस्य भ्रान्तत्वापत्तेः ॥ नापि तृतीयः ॥ तत्राऽनुयोगितयाऽन्वये उक्तमीत्रसङ्गात् ॥ स्वसंमतार्थासिद्धेश्च ॥ प्रतियोगितया तु नान्वयसंभवः ॥ भेदज्ञानस्य तयान्वितत्वात् ॥ किञ्च शुद्धप्रतियोगिकोद्वैतप्रतियोगिकोऽभावइत्यर्थे का तवेष्टसिद्धिरितिदिक्संक्षेपः ॥ २ ॥ ६ ॥

द्वयेपि स्वमते शुद्धाद्वैतपदसङ्गतिंखीकुर्वन्स्वोक्तपूर्वरीत्या शुद्धपदव्यावर्त्यं स्वमतप्रसिद्धं पक्षद्वयेपि प्रदर्श्य ॥ मतान्तरप्रसिद्धव्यावर्तनार्थमेव वदिति चेन्नितमस्माभिः ॥ फलितमाहुः ॥ एवञ्चषष्ठीति ॥ ब्रह्मणः ॥ मायाविद्योपाधिरहितचैतन्यस्य ॥ जीवस्येति चावलस्याप्युपलक्षणम् । अथवा विशुद्धचितैव सह जीवस्याभेदमिच्छन्तरेकदेशिनं प्रतीयमुक्तिः ॥ स्वमते समासद्वयेपि तदुक्तदोषाप्रसक्तिं बोधयितुमाहुः ॥ अद्वैतपदार्थ इत्यादिना ॥ कर्मधारये शुद्धपदार्थस्याभेदेनान्वयः ॥ षष्ठीतत्पुरुषे शुद्धयोरभेदबोधइति विवेकः ॥ तथाहि षष्ठीतत्पुरुषपक्षेप्यद्वैतशब्दार्थउक्तरीत्या द्विविधप्रकारकज्ञानविरुद्धमैक्यज्ञानमेव ॥ तत्र शुद्धपदार्थस्य विषयितासंबन्धेनान्वयः ॥ तथाच शुद्धयोरद्वैतमित्यस्य मायासंबन्धरहितकार्यकारणविषयकमभेदज्ञानमित्यर्थोभिप्रेयतेऽतोन काप्यनुपपत्तिः ॥ यच्चद्वैतशब्दार्थोभेदज्ञानाभावः स्यात् ॥ स्यात्तदा (भेदेवातज्ज्ञानेवातज्ज्ञानाभावेवा) इति विकल्पावकाशः ॥ तथार्थानङ्गीकारादेव पक्षत्रयउपक्षिप्तदोषानिरस्ताः ॥ किञ्चाभ्युपेत्यापि ब्रूमः ॥ अस्त्वद्वैतशब्दार्थभेदज्ञानाभावैकदेशे भेदे शुद्धपदार्थस्यान्वयः ॥ संबन्धश्च शुक्तिरूप्यमित्यादौ समस्तस्थले शुक्त्यादेरूप्यादाविव स्वाधिकरणकारोपविषयत्वम् ॥ नच शुद्धसंबन्धो भेदस्यत्वाप्रसिद्धइति वाच्यम् ॥ मायोपाधिसंबन्धमन्तरा शुद्धस्य ब्रह्मणएव बहुस्यामितीच्छया आकाशादितत्सत्कार्यरूपेण परिणततायाः "सद्वैतावानास ॥ तदात्मानँस्वयमकुरुत " इत्यादिकाण्वतैत्तिरीयप्रभृतिश्रुतिभिर्निश्चयात्कार्यकारणयोरुभयोः शुद्धत्वेपि आकाशोवायुश्च वस्तुतोऽतिरिक्ताविवेत्येवं कार्यकारणयोरारोप्यमाणस्य भेदस्य सन्मते शुद्धसंबन्धितायाः प्रसिद्धत्वात् ॥ एतेन सिद्धान्ते शुद्धयोरिति द्विवचनस्योपपत्तिरपि सिद्धा ॥ एकमेवेत्यादिश्रुतिभिरेकसङ्ख्येव "सएकधाभवतित्रिधाभवतिपञ्चधासप्तधानवधाचैवपुनश्चैकादशःस्मृतः शतञ्चदशचैकश्चसहस्राणिचविँशतिः" इत्यादिभिश्छान्दोग्यभूमविद्यादिश्रुतिभिः सङ्ख्यामात्रमपि ब्रह्मधर्मएव ॥ तच्च बहुस्यामितीच्छयाभिसंयोगेन जतुघृतगलद्द्रवत्वमियाभिव्यज्यते ॥ सङ्ख्यामात्रस्य ब्रह्मधर्मत्वादेवाश्वमेधप्रकरणेतैत्तिरीयसंहितासप्तमकाण्डद्वितीयप्रपाठकेएकादशानुवाकमारभ्य यावदध्यायसमाप्ति "एकस्मैस्वाहाद्वाभ्यांस्वाहात्रिभ्यःस्वाहा " इत्यादिना "समुद्रायस्वाहामध्यायस्वाहान्तायस्वाहापरार्धायस्वाहा"इत्यन्तेन सर्वसङ्ख्याविशिष्टपरमात्मनआहुतयआम्नाताः॥ तस्माज्जलात्मनोः समुद्रतरङ्गयोरितीव शुद्धयोर्हेतुकार्ययोरिति द्विवचनं नानुपपन्नम् ॥ नचवृत्त्येकदेशेन्वयःसामर्थ्याभावादनुपपन्नइति शंक्यम् ॥ शरैःशातितपत्रइत्यादावन्वयितावच्छेदकरूपेणोपस्थितवृत्त्येकदेशार्थेप्यन्वयस्य सर्वैः स्वीकारात् ॥ एतेन (अप्रसिद्धेः सामर्थ्याभावेनसमासाभावाप्रसङ्गाच्च) इति तदुक्तं हेतुद्वयमपास्तम् ॥ भेदज्ञानेऽन्वयस्वीकारपक्षेपि अतएवेति परामृष्टोद्वितीयहेतुश्चनिरस्तः ॥ देवदत्तस्य यद्वदज्ञानमित्याद्युदाहरणं त्वत्यन्तविरूपम् ॥ तत्र देवदत्तसंबन्धि यद्वदज्ञानं तदभावसाधिकरणं देवदत्तभिन्नमिदं तु शुद्धसंबन्धि यद्भेदज्ञानं तदभावस्याधिकरणं न भिन्नं ज्ञाने देवदत्तसंबन्धभाश्रयिता भेदज्ञाने तु शुद्धसंबन्धोविषयितेति भेदात् ॥ देवदत्तोघटं नानयति तस्य घटज्ञाना-

भावादिति तु विज्ञाः प्रयुञ्जतएव ॥ घटाज्ञानं पटाज्ञानमिति च ॥ तत्रदेवदत्तस्य वृत्त्येकदेशे घटज्ञानेऽन्वयः ॥ अन्यथा त्वदुक्तरीत्या सप्तमीप्रसङ्गात् ॥ घटाज्ञानमित्यादौ तु घटादिविषयकज्ञानस्याभावइत्येवार्थः ॥ अत्रापि वृत्त्येकदेशेज्ञानेघटादेर्विषयिता ॥ अपि च भवानपि शतशस्तथा प्रयुङ्क्ते ॥ यथा संप्रति शुद्धाद्वैतपदार्थदूषणारंभएव (समासद्वयस्याप्यसङ्गतेः) इति भवान्प्रायुङ्क्त ॥ अत्र समासद्वयशब्दार्थस्य सङ्गतावन्वयस्सद्भावे वा ॥ नाद्यः ॥ समासैकदेशेन्वयासंभवस्य त्वया स्वीकारात् ॥ न द्वितीयः ॥ अनुयोगितयान्वये सप्तमीप्रसङ्गस्य त्वयोक्तत्वात् ॥ तत्र यथा समादध्यास्तथात्रापि समाधिमवधारय ॥ प्रयोगान्तराण्यप्युदाहरिष्यन्ते ॥ शुद्धस्य भेदज्ञाने संबन्धस्तु विषयिता ॥ शुद्धयोः कार्यकारणयोर्मिथ्याद्वैतविषयत्वंतुममप्रसिद्धमेव ॥ द्वैतस्यमिथ्यात्वान्मत्संमतशुद्धाद्वैतस्यसम्यक्सिद्धिः ॥ त्वन्मतेद्वाभ्यांप्रकाराभ्यामितज्ञातमितिविग्रहेणद्वैतशब्दवाच्यस्यनामरूपात्मकप्रपञ्चस्यमिथ्याभूतस्यप्रतीतिविषयत्वेप्यद्वैतपदेनयथानिषेधः ॥ स्पष्टंचेदंमञ्जूषादिष्वपि ॥ तथाशुद्धकार्यकारणविषयकभेदज्ञानस्यभ्रमात्मकस्य निषेधःकर्तुंशक्य' ॥ द्वाभ्यांप्रकाराभ्यामितंज्ञानंतदेवद्वैतमितिविग्रहेणद्वित्वेप्रकारतायाविषयता ॥ शुद्धयोस्तुविशेष्यतयासेतितत्त्वम् ॥ यथातवघटादिप्रपञ्चविषयकमिथ्याज्ञानविषयत्वंग्रहणस्तथास्माकंभेदभ्रमविषयत्वमुपाधिसंबन्धरहितब्रह्मात्मककार्यकारणयोरितिजानीहि ॥ तदेतत्सर्वमनुसन्धायोक्तंमूले ॥ **तद्ज्ञानेत्यादि** ॥ **अपास्तइत्यन्तम्** ॥ एतेनैवकिञ्चेदमित्यादिर्व्यावर्तेयेरित्यन्ततातदुक्तिरपिप्रत्युक्ता ॥ तेषांमतेकार्यस्यमिथ्यात्वंकार्यकारणयोरौपाधिकत्वमस्माकंतुकार्यस्यापिसत्यत्वंतयोरनौपाधिकत्वंचेत्यादिबहुतरतारतम्यस्यासकृद्बोधितत्वेन (तच्चैत्वमपिस्वीकुर्याः) इतिकथनस्याशक्यत्वात् ॥ शुद्धपदार्थभेदज्ञानयोराश्रयाश्रयिभावस्तुनैवस्वीक्रियते ॥ शुद्धयोरभेदज्ञानमितिसुप्त्येऽस्मत्पक्षेतुसोपिनविरुद्धः ॥ अभेदस्यसत्यत्वादीश्वरस्यभ्रान्तत्वानापत्तेः ॥ (किञ्चेदमेव शङ्कराचार्याः) इत्याद्युक्तौदूषणान्तरमप्याहुः ॥ **यदपीत्यादिना** ॥ वस्तुतश्चशुद्धयोरद्वैतमैक्यज्ञानमितिसिद्धान्तात्तत्तदीयकल्पनावकाशइत्याशयेनाहुः ॥ **अस्मन्मतेचेत्यादि** ॥ किञ्चास्माकंकर्मधारयपक्षोमुख्यः ॥ तत्रशुद्धाद्वैतशब्दस्यपरब्रह्मपरतायाः शीघ्रमुपस्थितेः ॥ षष्ठीतत्पुरुषपक्षस्तुसिद्धान्तबोधसौकर्यार्थः ॥ अतएवमार्तण्डटीकाकृद्भिः ॥ शुद्धाद्वैतपदेज्ञेयः ॥ समास कर्मधारयः ॥ अद्वैतंशुद्धयो.प्राहु.षष्ठीतत्पुरुषंबुधाइत्यस्यविवरणेकर्मधारयपक्षंव्याख्याय "अतएवस्पष्टतयायोधायषष्ठीतत्पुरुषमाहुः" इत्युत्तरार्धमवतारयद्भिःस्पष्टतयाबोधनार्थमेवपक्षान्तरादरणमितिदर्शितम् ॥ अभावश्चास्मन्मतेपृथक्पदार्थतयानैवाङ्गीक्रियतेऽव सद्वस्त्वे (नापितृतीयः) इत्यादिनाऽभावेन्वयपक्षआपादितामसप्तमीप्रसङ्गादिदद्धा मूलंनास्तिकुतःशाखेतिन्यायादेवनिरस्तेत्यभिप्रेत्याहुः ॥ **कर्मधारयसमासइत्यादिना** ॥ यदिचशुद्धमद्वैतमित्यत्रापिकथञ्चित्सताऽन्दोषान्सूयासद्यप्रतियन्दीमाहुः ॥ **किञ्चत्वन्मतेपीति** ॥ यद्यपिप्रतिबन्धाभनुत्तरत्वंतथापि तत्समाधिना प्रकृतेपि समाधिसंभवेन व्यासचरणैरपि (अ० २ पा० २ सू० १३) "समवायाभ्युपगमाच्च" इत्यादौतस्यादरणादिहापितदादरणमदोषः ॥ नन्वेवायतापिषष्ठीत-

त्पुरुषपक्षे किमायातमिति चेत्सन्तितादृशाःषष्ठ्यन्तघटिताअपिशतशःप्रामाणिकप्रयोगाः ॥ यथागीतायाम् (अ० ५ श्लो० १६) ज्ञानेनतुतदज्ञानंयेषांनाशितमात्मनइति ॥ अत्र आत्मनइत्यस्य अज्ञानमित्यत्रापिसंबन्धःशङ्कराचार्यैः "तदज्ञानंयेषांजन्तूनांविवेकज्ञानेनात्मविषयेणनाशितमात्मनोभवति" इति व्याचक्षाणैर्दर्शितः ॥ शङ्करानन्दकृततात्पर्यबोधिन्यांच "ज्ञानेनतुश्रवणादिसमुत्पन्नेनात्मविषयकेणात्मनोबुद्धेःसंबन्धिशुद्धिनिष्ठमित्येतत्" इत्यादिना सोतिस्फुटीकृतः ॥ येषामित्यस्यापितत्रसंबन्धःश्रीधरस्वाम्यादिभिरसन्दिग्धो दर्शितः ॥ तथा चाज्ञानपदैकदेशे ज्ञानआत्मादेः संबन्धे असामर्थ्यादि ॥ तदभावेसंबन्धेनुयोगिनः षष्ठ्यनुपपत्तिः ॥ इहाज्ञानशब्दस्य ज्ञानविरुद्धावरकवस्तुपरत्वेत्वद्वैतपदस्यापि उक्तरीतिकोऽर्थइति तुल्यम् ॥ तथा (अ० १६ श्लो० ४) अज्ञानंचाभिजातस्यपार्थसंपदमासुरीमिति ॥ अत्रापि श्रीधरस्वामिशङ्करानन्दादिभिः "अज्ञानमविवेकः ॥ अज्ञानंसदसद्विवेकाभावः" इत्यादिव्यवारि ॥ इह आसुरींसंपदमभिजातस्यज्ञानाभावएवसंबन्धः ॥ तस्य यज्ज्ञानं तदभावइत्यर्थस्तुतावकैरप्यकृतत्वादनौचित्याच्च ॥ एवञ्चषष्ठ्यसङ्गतिः ॥ न चार्थत्वं कल्प्यम् ॥ स्वग्रन्थेषु दोषप्रसङ्गात् ॥ अकल्पनाच्च ॥ किञ्चमहाभाष्यादिषु (अ० १ पा० ४ सू० ९३) अधिपरीअनर्थकावित्यादिसूत्रेषु "उक्तार्थानामप्रयोगः" इत्यादयस्तादृशप्रयोगादृश्यन्ते ॥ एवमन्येपिशतशः सहस्रशः प्राचां प्रयोगादृष्टव्याः ॥ अथवा किमेभिः ॥ त्वं तावत्स्वप्रयोगानेव विचारय ॥ यथा षष्ठीतत्पुरुषखण्डनावसरेपि (तवाप्रसिद्धेः ॥ भ्रमात्मकस्यापितस्यसत्वेत्वत्संमतस्यशुद्धाद्वैतस्यासिद्धेश्च) इतिस्वयं प्रयुङ्क्षे ॥ इह पञ्चम्यन्तार्थस्य क संबन्धः ॥ सिद्धौ वा तदभावे वा ॥ नाद्यः ॥ असामर्थ्योक्तेः ॥ मत्संमतशुद्धाद्वैतसिद्धिश्च नहिते प्रसिद्धा ॥ न द्वितीयः ॥ सप्तमीप्रसङ्गात् ॥ एवं कर्मधारयखण्डनावसरे त्वया (समासद्वयस्याप्यसङ्गतेः ॥ तादृशस्यतवमतेऽप्रसिद्धत्वेनव्यावर्त्यालाभः ॥ जीवस्याशुद्धत्वेप्यद्वैतपदार्थसत्वाभावात् ॥ मायायास्तत्संबन्धिनोवाऽशुद्धत्वस्यवक्तुमशक्यत्वाच्च ॥ अध्यासस्याशुद्धत्वेपिजीवस्याशुद्धत्वाभावाच्च) इत्यादयोबहुतरास्तादृशाःस्वीयाःप्रयोगादृष्टव्याः ॥ अत्रसप्तमीप्रसङ्गान्तास्त्वदुक्तदोषाःप्रायः प्रतिवाक्यं त्वदुक्तावेव प्रसज्यन्ते ॥ (व्यावर्त्यालाभः ॥ अन्वयासंभवव्यावर्त्यालाभयोः) इत्यादीनि तादृशसमासघटितपदान्यपि प्रायुज्यन्तायुष्मता ॥ अत्र व्यावर्त्यस्याऽलाभइत्यादिरेव विग्रहउचितोनतु व्यावर्त्येऽलाभइति ॥ इहापि व्यावर्त्यादेर्लाभादौ संबन्धस्तदभावेवेत्याघूह्यम् ॥ एवं तदनन्यत्वसूत्रेप्यन्यत्वाभावमेवार्थं वदतस्तव "तयोःकार्यकारणयोरनन्यत्वं" इतिस्वभाष्येपि स्वोक्तदोषप्रसंगः भामत्यादौ तयोरिति षष्ठ्याअवगमात् ॥ तस्मान्मार्तण्डएकत्र दोषलेशानापादयितुं शतकृत्वस्तद्दोषघटितवाक्यानि प्रयुञ्जानोभवान् भास्करे पङ्कसीकरनिकरं संपर्चयितुं महति पङ्कगर्ते प्रोच्चैः पतन्तमनुकुरुते ॥ एवं च अज्ञानंचाभिजातस्येत्यादिवदभावेप्यनुयोगितयान्वयः शक्यवचनः ॥ अभावपदेनाभावउपातेऽनुयोगिनः प्रायः सप्तमीनियमोनतु नञ्समासघटितपदप्रयोगे ॥ प्रतियोगितयाऽन्वयस्तु शङ्कापि बालप्रलापकल्पा ॥ ब्रह्मात्मककार्यकारणयोर्नित्यत्वात् ॥ नञ्समासस्थले पदान्तरोपात्तवस्तुनः प्रतियोगितयाऽन्वये सामर्थ्यस्याभावाच्च ॥ अन्यथा वायौ

गन्धरूपयोरभावइत्यर्थे रूपस्यागन्धइति प्रयुज्येत ॥ तदेतत्सर्वमनुसन्धाय प्रकृते निरनुयोज्यानुयोगं निग्रहस्थानं वादिनोबोधयितुमभियुक्तोक्तिमाहुः ॥ उक्तंचेति ॥ निग्रहस्थानं तु लक्षितं गौतमेन ॥ (अ० १ आ० २ सू० ६०) "विप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिश्च निग्रहस्थानम्" इति ॥ अत्राप्रतिपत्तिस्वरूपं तु तद्भाष्ये "परेणस्थापितंवानप्रतिषेधति ॥ प्रतिषिद्धं वा नोद्धरति" इति वात्स्यायनः ॥ तथाच अनिग्रहस्थाने निगृहीतोसीति कथनाय परेणापादितदोषेषु भूयस्तदुक्त्यैवापाद्यमानेषु तदुद्धारे तस्यासामर्थ्यात्तस्यैव पराजयस्थानं सुस्थिरम् ॥ पञ्चमेऽपि (आ० २ सू० २३) "अनिग्रहस्थानेनिग्रहस्थानाभियोगोनिरनुयोज्यानुयोगः" इत्युक्तेः ॥ वस्तुतस्तु अभावोऽस्मन्मते न पदार्थान्तरमतोनेयं शङ्का नापि समाधानम् ॥ किन्तु ज्ञानेनतुतद्द्ज्ञानमित्यादौ भवतामस्मादिसंबन्धज्ञानमित्यस्माकं शुद्धसंबन्ध्यभेदज्ञानमिति निरवद्यम् ॥ तस्मात्समासद्वयस्यापि सङ्गतेः शुद्धाद्वैतमार्तण्डप्रकाशितः शुद्धाद्वैतपदार्थः सङ्गतएवेति शुभम् ॥ ॥ २ ॥

इति सहस्राक्षस्य द्वितीयश्लोकस्य खण्डनम् ।

अग्रेचईशानःसृजतीच्छयैवेत्यादिनाईश्वरेच्छायाजगद्धेतुत्वखण्डनपूर्वकंस्वमतव्यवस्थापनंकृतं तत्रक्रमः ॥ (रमणार्थमिदंसर्वंब्रह्मैवस्वेच्छयाऽभवदितिशुद्धाद्वैतमार्तण्डोक्तमीश्वरेच्छामात्रस्यजगद्धेतुत्वंन संभवति ॥ यदिईश्वरेच्छानित्यास्यात्तदासर्वदासर्वंकार्यंस्यात्तस्य चसर्वेभावविकाराःस्युरेकस्याअपीश्वरेच्छायाः प्रतिवस्तुकालभेदेनाऽऽकारस्यधर्मस्यवाभेदकल्पनेतुलोकविरोधः ॥ लोकेज्ञानादिवदिच्छायाअपिअनुभवबलेनसमानविषयकत्वेनस्थित्यनङ्गीकारात् ॥ तत्रलौकिकेच्छातोऽत्यन्तवैलक्षण्येपीच्छाशब्दप्रयोगस्त्वादैचोर्वृद्धिप्रयोगइवपारिभाषिकःस्या)दित्यादिः ॥ अत्रोच्यतेब्रह्मैवस्वेच्छया स्वात्मभूतयाजगद्रूपमभवत् ॥ तत्रहेतूरमणेच्छैवप्रतीयते ॥ कुतः ॥ तथैववेदेप्रतिपादनात् ॥ तथाचश्रुतयः "एकाकीनरमतेसद्वितीयमैच्छत् ॥ बहुस्यांप्रजायेय ॥ सोकामयतबहुस्यांप्रजायेयेति ॥ तदात्मानंस्वयमकुरुत ॥ सचत्यच्चाऽभव"दित्यादयः ॥ नच मायया तथाभवनम् ॥ श्रुतिषुमायावाचकपदाऽभावात् ॥ यदिमायाऽकुरुतेतिस्यात्तदातथैवस्वीकृतंस्यात् ॥ वैदिकानांवेदैकसमधिगम्येऽर्थेश्रुतेरेवप्रमाणत्वात् ॥ कुतर्काश्रयणेत्वनवस्थास्यात् ॥ मोक्षाऽभावश्चस्यात् ॥ अतएवोक्तं "तर्काऽप्रतिष्ठानादप्यन्यथाऽनुमेयमितिचेदेवमप्यविमोक्षप्रसङ्गः" इति ॥ ननुब्रह्मणोजगद्रूपत्वे तस्यविकारित्वापत्तिरतोमाययातथात्वमेवाङ्गीकरणीयम् ॥ एवञ्चमाययाएवविकारित्वंब्रह्मणश्चकूटस्थत्वेननिर्विकारत्वमेवेतिचेन्न ॥ ब्रह्मणःकार्याकारत्वेपिविकारित्वंनसंभवति ॥ सर्वभवनसमर्थत्वात् ॥ अन्यथोपादानाभिन्ननिमित्तत्वमपिनस्यात्तस्याऽपिलोकेऽदृष्टत्वात् ॥ कल्पना-

याश्रुतवलोकानुसारित्वमेव ॥ असन्मतेचयथावेदउपदिष्टं तथैवमन्तव्यम् ॥ वेदेचनिर्विकारस्यैवजगत्कारणत्वंप्रतिपादितमतस्तथैवमंतव्यम् ॥ अतएवमृदादीनांदृष्टान्तत्वे नोपादानंवेदेरूत्तम् ॥ नहिमृदो घटादिरूपत्वेपिविकारित्वम् ॥ विकारस्त्वन्यथाभावः ॥ यथादुग्धस्यदधिरूपतायां ॥ नह्येवंमृदोऽप्यन्यथाभावः ॥ अन्यथाघटतिरोभावेपुनर्मृद्रूपतानस्यात् ॥ दध्नोदुग्धरूपतेव ॥ नापिमृदादीनांमायया घटादिभावः ॥ मृत्त्वेनज्ञानेघटादीनांबाधःस्यात् ॥ किन्तुमृदादीनामवस्थाविशेषएवघटादिरेवंब्रह्मणोप्यवस्थाविशेषएवजगदित्यन्यत्रविस्तरः ॥ साचेश्वरेच्छानित्या ॥ नचेच्छायानित्यत्वेसर्वदासर्वकार्योत्पत्तिप्रसङ्गइतिवाच्यम् ॥ यदायथायस्योत्पत्तिर्वृद्धिस्तिरोभावादिरिच्छायाविषयीभूतस्तदातथातस्याऽविर्भावादिर्जायतेनान्यथा ॥ त्वन्मतेपिब्रह्मणोनित्यत्वेनसर्वदासर्वकार्योत्पत्तिःकुतोनस्यात् ॥ तदेतत्सर्वमग्रेवक्ष्यते ॥ नचाऽऽकारवाहुल्यंसर्वकार्याकारायापकस्यापवेच्छायाःकल्पनात् ॥ तथैवश्रुत्यानिरूपणात् ॥ नहिलोकानुसारिण्येववेदे कल्पना ॥ लोकेशरीरान्तःकरणादिविशिष्टएवेच्छादर्शनेनेश्वरस्यापिशरीरान्तःकरणादिकंलोकानुसारिभिर्भवद्भिःकुतोनकल्प्यते ॥ लोकेभवन्मतेरजतताऽधिष्ठानस्यानित्यत्वाज्जगद्भ्रमाधिष्ठानस्यब्रह्मणोमिथ्यात्वंचकुतोनाङ्गीक्रियते ॥ लोकेजगद्धेतुभूतायाइच्छायाअदर्शनेनलोकेच्छातोऽत्यन्तविलक्षणत्वेनेच्छापदस्यपारिभाषिकत्वमीश्वरेच्छायांभवन्मतेऽपिकुतोनस्यादितिविभावनीयम् ॥ स्याद्वेच्छाशब्दस्यनानार्थतेत्यादिप्रलापस्त्वनभ्युपगमेनैवपरास्तः ॥

अथ नित्यायाभगवदिच्छायाः श्रुतिसिद्धे जगत्कारणत्वे प्रत्ययस्यायिनं मायादेस्तत्कारणत्वबोधकं जगज्जन्मादिकारणस्वरूपश्रौतसौत्रब्रह्मलक्षणबाधकम् ॥ सहस्राक्षे ईशानः

---

१ ईशानःसृजतीच्छयैव मदितो केनाऽऽत्मनाऽऽत्माश्रयानान्येष्टयाभिभयात् श्रुतिस्मृतिगणैरिच्छोद्भवः कालतः ॥ उद्बुद्धाखनकर्मणोबत तथाऽविद्याख्यमायावशातुहेतुत्वं च परस्य लक्षणमिदं शाखेन्दुवद्वाऽन्यगम् ॥ ३ ॥ अथ रमणार्थमिदं सर्वं ब्रह्मैव स्वेच्छयाऽभवदिति शुद्धाऽद्वैतमार्तण्डोक्तमीश्वरेच्छामात्रस्य जगद्धेतुत्वं खण्डयति ॥ ईशानःसृजतीति ॥ एवकारेण कर्मादिव्यावृत्तिः ॥ तत्र यदीश्वरेच्छा नित्या स्यात्तदा सर्वदा सर्वं कार्यं स्यात्तस्य च सर्वे भावविकाराः स्युः ॥ एकस्या अपीच्छायाः प्रतिवस्तु कालभेदेनाऽऽकारस्य धर्मस्य वा भेदकल्पने तु लोकविरोधः ॥ लोके ज्ञानादिवदिच्छायाअपि अनुभवबलेन समानविषयकत्वेन स्थित्यङ्गीकारात् ॥ तत्र लौकिकेच्छातोऽत्यन्तवैलक्षण्येऽपीच्छाशब्दप्रयोगस्त्वादैवोर्ध्वदिशब्दप्रयोगइव पारिभाषिकःस्यात् ॥ स्याद्वेच्छाशब्दस्य नानार्थता ॥ सोऽकामयतेति श्रौतव्यवहारस्य तथाप्युपपत्तेः ॥ तस्यानित्येच्छापक्षपरतायावक्ष्यमाणत्वाच ॥

सृजतीच्छयैवयदीतितृतीय श्लोक अथरमणार्थमिदमित्यादिना ब्रह्मणोनाज्ञत्वमित्यन्तेन व्याख्यानेन सहित **अग्रेचईशानइत्यादिना अलमप्रकृतविचारेणेत्यन्तेन** खण्डयिष्यन्त अथरमणार्थमित्यादि वक्ष्यमाणत्वाचेत्यन्त भागतावत्परिहरन्ति ॥ **अत्रोच्यत इत्यादिना ॥ अनभ्युपगमेनैवपरास्तइत्यन्तेन** ॥ तत्र मार्तण्डकारिकाया एवकारस्याव्यवहितपूर्वब्रह्मपदेनैव सबध्यमानउपादाना तरकर्त्रन्तरे एव व्यवच्छिनत्ति ॥ नतु कारणान्तरम् ॥ नापि टीकाकृता तस्योत्तरत्रान्वयोग्यारपात ॥ अत सहस्राक्षे (शुद्धाद्वैतमार्तण्डोक्तमीश्वरेच्छामात्रस्य जगद्धेतुत्व) इति न वक्तु युक्तं किन्तु निबन्धादिसिद्ध शङ्कराचार्यपरमगुरुगौडपादनिरूपित वा तदिच्छामात्रस्य जगदाविर्भावे प्रथमतरकरणत्वमित्येवोचित वक्तुम् ॥ प्रथमतरेतिविशेषणानुपादाने स्वस्याभि कर्मादीनामवान्तरकारणत्वस्याप्रत्याख्याततयाऽसदनुवादे एवकारेण कर्मादिव्यावृत्त्युक्तिरसङ्गतैव स्यात् ॥ स्पष्ट तेषामवान्तरकारणत्वस्वाकरे (अ० २ पा० १ सूत्र ३४) "वैषम्यनैर्घृण्येनसापेक्षत्वा" दिति (अ० २ पा० ३ सू० ४२) "कृतप्रयत्नापेक्षस्त्वि"त्याद्यधिकरणेषु ॥ रमणेच्छैवेति ॥ रमणार्थमेव जगद्रूपेणाविर्भवनमितितु विशेषत प्रमाणोपन्यासपुर सर तदीय नवमश्लोकनिरसनावसरे दर्शयिष्याम ॥ इह त्विच्छायाएव जगदाविर्भावे करणत्व पूर्वमुपपादयिष्यते ॥ अथभगवान् स्वेच्छयैव स्वरूपादेव प्रपञ्चमाविष्कुरुतइति बोधकानि प्रमाणानि तावदुपन्यस्यन्ते ॥ तत्र ऋक्शाखाया ऐतरेयब्राह्मणे "आत्मावाइदमेकएवाग्रआसीत् ॥ नान्यत्किञ्चनमिषत् ॥ सईक्षतलोकान्नुसृजाइति ॥ सइमाँल्लोकानसृजत" तैत्तिरीयाणामानन्दवल्ल्याम् "सोकामयत ॥ बहुस्याप्रजायेयेति ॥ सतपोतप्यत ॥ सतपस्तप्त्वाइद ँ सर्वमसृजत" मैत्रायणीयोपनिषदि (प्रपाठक १ खड २ मत्र ६) "प्रजापतिर्वाएकोऽग्रेऽतिष्ठत्सनारमतैक सआत्मानमभिध्यात्वाबह्वी प्रजाअसृजत" इतिवाजसनेयिना पुरुषविधब्राह्मणे "आत्मैवेदमग्रआसीत्पुरुषविध सोऽनुवीक्ष्यनान्यदात्मनोपश्यत्" इत्युपक्रम्य "सवैनैवरेमे तस्मादेकाकीनरमतेसद्वितीयमैच्छत् सहैतावानास" छन्दोगाना श्वेतकेतुविद्याया "सदेवसोम्येदमग्रआसीदेकमेवाद्वितीयम्" इत्युपक्रम्य "तदैक्षतबहुस्याप्रजायेयेति । तत्तेजोसृजत" इत्यादि ॥ आथर्वणाना गोपथब्राह्मणे "ब्रह्महवाइदमग्रआसीत्स्वय वेकमेवतदैक्षतमहद्वैयक्षतदेक मेवास्मिहन्ताहमदेवमन्मात्रद्वितीयदेवनिर्ममे" इति तेषां प्रश्नोपनिषदि (प्रश्न ६) "सईक्षाचक्रे" इत्युपक्रम्य "सप्राणमसृजतप्राणाच्छ्रद्धाखवायुर्ज्योतिराप पृथिवीन्द्रियम् ॥ मनोऽन्नमन्नाद्वीर्यंतपोमन्त्रा कर्मलोकालोकेषुचनामच" इतिऋग्यजु सामाथर्वस्स्वेवमादीनि तत्रतत्र श्रुत्यन्तराण्यप्यनुसन्धेयानि ॥ एव वेदाचार्यता मायापरपर्यायप्रकृतिकारणवाद च निरस्यन्सूत्रकारोप्याह ॥ (अ० १ पा० १ सू० ४।१७) "ईक्षतेर्नाशब्दम् ॥ कामाच्चनानुमानापेक्षा ॥" (अ० १ पा० ४ सू० २४) "अभिध्योपदेशाच्च" इत्यादि ॥ एवमादिषु ब्रह्मणा जगतउत्पादने इच्छायाएव साधकतमत्वश्रवणात् सैव कारणम् नतु विशेषोद्बुद्धजीवकर्माणिमाया वा तत् ॥ अश्रवणात् ॥ महिलत्वया तथाङ्गीकारे तु श्रुतहान्यश्रुतकल्पनापाताव् ॥ यदि श्रुतिस्तथाभिप्रयात्वदुक्ता

प्रक्रिया सैवषदेव ॥ ननु इच्छामात्रेण सर्गम् ॥ तदेतदभिप्रेत्याह ॥ **नचमाययेत्यादिना** ॥ **श्रुतिषु** ॥ सर्गप्रकरणश्रुतिषु ॥ **मायाकुरुतेति** ॥ तदात्मानमिति स्वपरिणामबोधकवाक्यवदेव श्रुतिवाक्य यदि स्यादिति भाव ॥ श्वेताश्वतरे पुराणेषुचोच्यमाना माया तु तत्रैव तच्छक्तितया प्रतिपादितेति सर्वभवनसामर्थ्यरूपा सा नब्रह्मातिरिक्ता ॥ अतोब्रह्म यथा यथा भवनमिच्छति तथा तथा स्वसामर्थ्येनैव भवतीति तत्राभिप्राय ॥ ननु भावरूपाऽज्ञानस्वरूपात्वदभिमता सा श्रूयते ॥ विशेषस्तु वक्ष्यते ॥ **अनवस्थास्यादिति** ॥ कैश्चिद्बुद्धिमद्भिर्यत्नेनोत्प्रेक्षिताअपि तर्काबुद्धिमत्तरैरितरैराभास्यन्ते ॥ तदुत्प्रेक्षिताश्चान्यैर्बुद्धिमत्तमैरित्येकत्रतर्के प्रतिष्ठाभावादनवस्था ॥ **मोक्षाभावश्चेति** ॥ अलौकिकेर्थे यथा श्रुतप्रतिपत्तिमन्तरा केवलतर्कैं पर्यवसानस्यासिध्या सदात्मत्वानपाये साधनासपत्या मोक्षाभाव ॥ एतेन तर्काप्रतिष्ठानसूत्रस्यार्थोदर्शित ॥ **अतएवोक्तमिति** ॥ अविरोधस्य प्रथमे पादे व्यासचरणै (सूत्र ११) उक्तमित्यर्थ ॥ अथ कण्ठरवेणास्रस्समतप्रक्रियाया श्रुतितोऽसिद्धावपि युक्त्या ता साधयिष्यामइत्याशयेन शङ्कते ॥ **नन्विति** ॥ समाधत्ते ॥ **कार्याकारत्वइत्यादिना** ॥ **नसंभवतीति** ॥ यथा तदात्मानमितिश्रुत्योपादानत्व तथाऽजरत्वाऽमरत्वाऽविक्रियत्वादिश्रुत्या निर्विकारत्वमपि यथागम तत्र प्रतिपत्तव्यमेव ॥ तस्यौपनिषदत्वात् ॥ श्रुतिभिश्च "तदेजतितन्नैजति" इत्यादिना तत्र विरुद्धधर्माश्रयताया बोधनात् ॥ **अन्यथेति** ॥ श्रुतिमनाश्रित्य तर्काश्रयणे ॥ **वेदेचेत्यादि** ॥ मुण्डकादिषु "अथपरायययातदक्षरमधिगम्यतेयत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुश्श्रोत्रतदपाणिपादनित्यविभुसर्वगतंसुसूक्ष्मतदव्ययंयद्भूतयोनिंपरिपश्यन्तिधीरा "इत्यादावदृश्यत्वादिना निर्विकारस्यैव भूतयोनिपदेन जगत्कारणत्वमुक्तम् ॥ अग्रे चानुपदहष्टान्तपूर्वक "तथाक्षरात्सभवतीहविश्वम्" इति तदेव स्फुटीकृतम् ॥ एव तत्र तत्रोपनिषत्सु द्रष्टव्यम् ॥ **अतएवेति** ॥ अविकृतपरिणामवादस्यैव वेदाभिप्रायगोचरत्वादेव ॥ **वेदेकृतमिति** ॥ छान्दोग्यादिषु "यथासोम्यैकनमृत्पिण्डेन ॥ यथासोम्यैकनलोहमणिना" इत्यादिना कृतम् ॥ **विकारस्त्वन्यथाभावइति** ॥ स्वासाधारणधर्मपरित्यागपुरस्सर पुन कारणभावप्रतिरोधिधर्मान्तरोदयोविकार ॥ यथा दुग्धस्य दधिभावे दुग्धासाधारणधर्मस्य माधुर्यादे परित्याग ॥ पुनर्दुग्धभावापत्तिप्रतिरोधिनोऽम्लत्वघनत्वादेरुदयश्च ॥ श्रुत्युक्तानां मृत्सुवर्णादि प्रभृतीना तु घटकटककटाहादिभावेपि तदसाधारणधर्माणा गन्धचत्वकपिट्टिकारोहित्वकृष्णकग्निधातुत्वादीना न परित्याग ॥ नापि घटादीना भूय कारणभावानापत्ति ॥ अतएवघटादे पाकादिदशाया धर्मान्तरोदयेपि न दोष ॥ तस्य कारणभावापत्तिप्रतिरोधित्वाभावात् ॥ किञ्च यदि मृदादे श्रौतदृष्टान्तस्य मायया घटादिभाव स्यात्तर्हि ब्रह्मणोपि तया प्रपञ्चभाव ॥ तदेवतु नास्तीत्याह ॥ **नापीत्यादि** ॥ यथा रज्जुत्वेन ज्ञानादेव तत्र सर्पप्रत्ययोन भवति तथा मृत्वादिना ज्ञानेपि घटादिप्रत्ययस्तथासति नस्यात् ॥ घटाद्याविर्भावे कुलालादिव्यापारोपि नापेक्ष्येत ॥ बहिरङ्गौ सर्पप्रत्यये सर्पिण्यागमभंधारणप्रमवाद्यपेक्ष्यते ॥ एतच्च सर्वे पुरस्तात्प्रपञ्चयिष्यते ॥

अन्यत्र विस्तरइति ॥ भाष्यतत्प्रकाशनिबन्धावरणभङ्गादिपु विस्तर ॥ तस्मादन्यथानुपपत्त्यापि इच्छया ग्रहण सर्वरूपेणभवनमिति श्रौतीसर्गप्रक्रियैवादरणीयेत्यभिसन्धि ॥ अथसाचेश्वरेच्छेत्यादे· अग्रेवक्ष्यतइत्यन्तस्याऽयमभिप्राय ॥ साचब्रह्मधर्मत्वान्नित्यैव ॥ "अनुच्छित्तिधर्मे" तिमैत्रेयीब्राह्मणादिपु तद्धर्माणा नित्यत्वाम्नानात् ॥ नच यदीश्वरेच्छानित्यास्यात्तदासर्वदासर्वं कार्यं स्यात्तस्य च सर्वे भावविकारा स्युरिति वाच्यम् ॥ सृष्ट्यधिकरणे स्थूले कालोपाधौ क्रमिकेपु सूक्ष्मकालोपाधिष्वस्मिन्कालेऽस्मिन्देशइदमेतद्द्वारैवमाविर्भावनीय स्थापनीय वर्धनीय विपरिणमनीयमिति निखिलप्रापञ्चिकपदार्थाना सामान्यतोविशेपतश्च तया विपयीकारात् ॥ तेनैव क्रमेण सर्वभवनौचित्येन सर्वकार्याणा यास्कोक्ताना तत्तद्भावविकाराणा च यौगपद्यस्याप्रसक्ते ॥ दृश्यते चेत्थकार लोकेपि महाराजादीना समयसमय ॥ अमुष्मिन्नमुष्मिन्नवसरएवादोद कार्यमिति ॥ महाराजादीना हि श्व प्रातरुपवन यास्याम सङ्गवेऽक्षै क्रीडिष्यामोमध्याह्ने भोक्ष्यामोऽपराह्णे सङ्गीत श्रोष्याम साय नन्द्यावर्तं प्रवेक्ष्यामइत्यादीच्छाया पूर्वमेव सत्वेपि नहि तत्तत्कालनियतस्य तस्य तस्य कार्यस्य यौगपद्यमापद्यते ॥ इयास्तु विशेप ॥ लौकिकेश्वराणा सङ्कल्प क्वचित्फल साधन विपय वा व्यभिचरति ॥ नतु परमेश्वरस्येति ॥ इदमेवालोचन "सतपोतप्यत" इतिश्रुतौतप शब्देनोच्यते ॥ "य सर्वज्ञ सर्वविद्यस्यज्ञानमयतप" इति मुण्डकश्रुते ॥ तपआलोचन इत्यतऔणादिकोऽसुन् ॥ सन्तापार्थकप्रकृतिकासुन्नन्तादरे तु जीवतौल्यादनीश्वरत्वमापद्येत ॥ ईश्वरान्तराभावेन फलमतइत्यधिकरण च विरुध्येत ॥ नच क्रीडने कालापेक्षाया द्वैत पारतन्त्र्य वा शङ्क्यम् ॥ दशमस्कन्धे (अ० ८५ श्लो० ४) यत्रयेनयतोयस्ययस्मैयद्यथायदा ॥ स्यादिदभगवान्साक्षात्प्रधानपुरुषेश्वर इति सप्तमस्कन्धेनवमाध्याये (श्लो० २०) यस्मिन्यतोयर्हियेनचयस्ययस्माद्यस्मैययायदुत यस्त्वपर परोवा ॥ भाव करोतिविकरोतिपृथक्स्वभाव सञ्चोदितस्तदखिलभवत स्वरूप मित्येवमादिपुसर्वस्यापि भगवद्रूपतोक्ते ॥ अत्र यदायर्हीतिपदाभ्यां तत्तदधिकरणकालोपाधीनामपि सदनतिरिक्तत्व बोध्यते ॥ भवन्मतेपि ब्रह्मण कारणत्वे तस्य नित्यतया मायायास्तरने तस्याअनादितया च सर्वदासर्वकार्यादिप्रसङ्गादिदोपादुरुद्धराएवेति पुरस्तात्प्रपञ्चयिष्यते ॥ नचाकारेत्यादे परास्तइत्यन्तस्याऽयमाशय ॥ यत्तुसदृशाङ्गे पक्षस्याअपीत्यादि अन्नीचारादित्यन्तमुक्त तदसत् ॥ लोके अपेक्षाबुद्धिर्द्वित्वाधने मे भूयास्त्रामित्यादीच्छायाअनेकविपयावगाहित्वानुभवात् ॥ नापि लोकविरोधोदोप ॥ "पश्यत्यचक्षु स शृणोत्यकर्ण" ॥ गृह्यमाणैस्त्वमग्राह्योविकारै प्राकृतैर्गुणै ॥ निर्दोपपूर्णगुणविग्रहआत्मतन्त्रोनिश्चेतनात्मकशरीरगुणैश्चहीन ॥ इत्यादिश्रुतिस्मृतिनिगणैर्भगवद्गुणानामप्राकृततरगामिदे ॥ अन्यया सर्वं विपयीकुर्वत्तस्यैक नियमानमपि लोकविरोधास्य दाक्येनवक्तुम् ॥ नचेष्टापत्ति ॥ विष्णुसहस्रनामभाष्ये अग्र्यपु सर्वदृग्मिदद्रत्यत्र "प्राणिनांकृताकृतसर्वंपश्यतिस्वाभाविकेनबोधेनेतिसर्वदृक्"

इति ॥ सर्वदर्शीविमुक्तात्मेयत्र "सर्वेषां प्राणिनां वृत्तान्तं सर्वं पश्यतिस्वाभाविकेन-बोधेनेति सर्वदर्शीति" एवमादिषु शङ्कराचार्यैरपि तस्य नित्यैकज्ञानस्वीकारात् ॥ नच नाना ज्ञानानि कल्प्यानि ॥ तेषांयुगपदेकाधिकरणवृत्तितायालोकविरुद्धत्वे घटकु-टीप्रभातापातात् ॥ सर्वविषयकज्ञानानङ्गीकारे च "य सर्वज्ञ सर्वशक्ति ॥ सवेत्तिवेद्य नचतस्यवेत्ता" इति मुण्डकश्वेताश्वतरादिश्रुतय ॥ वेदाहसमतीतानिवर्त्तमाना-निचार्जुन ॥ भविष्याणिचभूतानिमातुवेदनकश्चन ॥ इत्यादिस्मृतयश्च व्याकुप्येयु ॥ नच पर्यायेणसर्वज्ञत्व शङ्क्यम् ॥ सर्वएवहिसर्वेषा भवन्तिक्रमशोमिथइति श्रीभा-गवतोक्तरीत्या पर्यायत सर्वज्ञतायाजीवेपि सभवेनेश्वरमात्र तथात्वबोधकश्रुत्या-दिविप्लवानपायात् ॥ तत्त्वमसीत्यादौ स्वेष्टसर्वज्ञत्वकिंचिज्ज्ञत्वादित्यागभागत्यवस्था-भङ्गप्रसङ्गाच्च ॥ तान्यहवेदसर्वाणिनत्ववेत्थपरतपेत्यादिसार्वदिकसर्वज्ञत्वबोधकक्रममा-णविरोधाच्च ॥ पर्यायेणसार्वज्ञ्येऽभिप्रेतेतत्तत्काले तत्तज्जन्मज्ञानस्यार्जुनेपिसत्वेन नत्व वेत्थेति निषेधोनोपपद्येत ॥ अथ श्रुत्याद्यनाकुलत्वाय सदा सार्वज्ञ्य तस्य स्वीक्रियेत तदा तानि ज्ञानानि नाना एकमेव वा नाद्य ॥ एककालावच्छेदेनानेकेषा तेषा सामानाधिकरण्यस्य बहुकालावस्थायित्वस्य च लोकविरुद्धत्वात् ॥ यदि चेश्वरध र्मेषु लोकविरोध सह्येततर्हि त सोढ्वा लाघवादेकमेव तत्सर्वावगाहि स्वीक्रियताम् ॥ लोकेपि समूहालम्बनाना ज्ञानविशेषाणामनेकावगाहित्वस्य दर्शनेन प्रथमपक्षवप्रबललो-कविरोधाभावाच्च ॥ एवमीश्वरज्ञानस्य सिद्धएकत्वे तदिच्छायामपि तथात्वमस्तु ॥ तस्या-ज्ञानसमानविषयकत्वनियमात् ॥ किञ्च कार्यमात्र प्रतीश्वरेच्छाप्रयत्नौ कारण न वा ॥ न द्वितीय ॥ "सोकामयत ॥ इद सर्वमसृजत ॥ कर्त्तारमीशपुरुषब्रह्मयोनिम्" अहसर्वस्यप्रभवोमत्त सर्वप्रवर्ततइति तपाम्यहमहवर्षनिगृह्णाम्युत्सृजामिचेत्यादिकर्तृत्वा-दिबोधकश्रुतिस्मृतिशतपीडापत्त ॥ लोकायतिकादितन्त्रवन्निरीश्वरवादापत्त्या श्रुतिप्रभृ-तिसर्वविप्लवप्रसक्तेश्च ॥ आद्यश्चेत्तद्विषयिण्यइच्छानाना एकैव वा ॥ न प्रथम ॥ लोके एकैकस्यास्तस्यास्त्रिक्षणमात्रस्थायित्वनियमेनानेकासा तासा यौगपद्यस्य लोकविरुद्धत्वात् ॥ यदि चेश्वरधर्मेषु तद्विरोधस्याकिञ्चित्करत्वमाश्रीयेत तर्हि तसोढ्वा लाघवादेकैवेच्छा सर्वानुगता स्वीक्रियताम् ॥ इच्छाविशेषाणामनेकविषयावगाहिताया अनुभवेन प्रथमपक्ष-वत्प्रबलतद्विरोधाभावाच्च ॥ नच पर्यायेणतत्तदिच्छा कल्प्या ॥ कार्ययौगपद्यानुपपत्ते ॥ एतेनापि ज्ञाननित्यत्व दृढीकृतम् ॥ तदन्तरेणेच्छायास्तामन्तरेण कार्याणा चासभवात् ॥ समानविषयकत्व च तद्विषयविषयकत्वम् ॥ इह चेच्छाया किंविषयविषयकत्वेन स्थिति-रनुभवबलेनाङ्गीक्रियते ॥ ज्ञानादिसमानविषयक चेनेति चेन्न ॥ ज्ञानादिवदिति दृष्टान्तत योपन्यासासङ्गते ॥ अतएवैकविषयावगाहित्वाभिप्रायेण समानविषयत्वोक्तिस्तु प्रेमाव च्छैलीविरुद्धा ॥ यच्च तत्र लौकिकेच्छातद्इत्यादि वक्ष्यमाण वाचोत्थतमभ्यधायि तदप्या-ह्रोपुरत्पिकामात्रम् ॥ इच्छात्व हि नाम इच्छतीति प्रमितिगोचरेच्छावृत्तजातिमत्वम् ॥ प्रवृत्ते साक्षादनुकूलगुणत्व वा ॥ अत्राद्यलक्षणे प्रमिति प्रत्यक्षशब्दाद्यन्यतमा विव-

क्ष्यते ॥ तेनेश्वरेच्छायां तादृशशब्दविषयत्वाद्याव्याप्ति द्वितीयस्मिंश्च ज्ञानेतिप्रसङ्गवारणाय साक्षात्पदम् ॥ विषये तद्वारणाय गुणपदम् ॥ परे तु विषयस्यापि ज्ञानेच्छाद्वारेवानुकूलत्वमभिप्रेत्यगुणपद त्यजन्ति ॥ आस्तांचैतत् ॥ तथाच चेश्वरेच्छायामपि समन्वेत्येवेति नात्यन्तवैलक्षण्य तस्या ॥ उद्देश्यताख्यविषयतावत्त्वेन तौल्याच ॥ अतोन तत्रेच्छाशब्दा प्रयोग पारिभाषिकोनानार्थोवा स ॥ नित्यत्वसर्वावगाहित्वाभ्यामेवात्यन्तवैलक्षण्यस्वीकारे तु ईश्वरज्ञानेज्ञानशब्दप्रयोगोपि पारिभाषिक स्यात् ॥ स्याद्वा ज्ञानशब्दस्य नानार्थता ॥ किञ्चनित्यत्वेनविभुत्वात्सर्ववस्तुसबन्धित्वेन धर्मान्तरैश्च लौकिकप्रतिबिंबतोविलक्षणतमेपि जीवे लोकविरोधमनुसन्धाय किञ्चिद्वैलक्षण्यस्यादोषत्वस्याष्टमश्लोकविवरणे वदन् प्रकृते च ताभ्यामेवात्यन्तवैलक्षण्यप्रतिपिपादयिषन्कुतोन जिन्हेषि ॥ ईशज्ञानेच्छयोश्च ततं शब्द न वय स्वयमेव प्रयुञ्ज्म ॥ किन्तु "सआत्मानमेवावेत् ॥ सद्वितीयमैच्छत्" इत्यादिवैदिकव्यवहारानुसारात् ॥ नच श्रौतव्यवहारोनानार्थकल्पनेन पारिभाषिकत्वेन वोपपाद नीय ॥ हनहिंसागत्योरित्यादिवजानातीच्छत्योरनेकशक्तिकताग्राहकमानाभावात् धातून् पारिभाषिकार्थान्तरादर्शनाच ॥ अतएव वृध्यादिसञ्ज्ञास्थलेपि क्तिक्तन्तादयस्तेते शब्दा एव तत्रतत्रार्थेपरिभाष्यन्ते नतु तत्तत्प्रकृतयोधातव ॥ तस्माद्वेत्तिकामयतिप्रभृतीनामनेकेपापारिभाषिकत्वकल्पनमरोचिष्णु ॥ इच्छाशब्दमात्रस्य पारिभाषिकत्वकल्पने तु "सद्वितीयमैच्छत् ॥ सोकामयत" इत्यादौ न तत्कल्पनावकाश ॥ अपिच मूलोक्तरीत्या ईश्वरेशरीराद्यभावादीक्षितृशब्दस्य ब्रह्मणिपारमार्थिकसत्यत्वाद्भ्रमाधिष्ठानशब्दस्य भवन्मतेपीश्वरेच्छायाजगद्धेतुभावादिच्छाशब्दस्यच प्रयोग पारिभाषिक कुतोनस्यात् ॥ कुतो वानस्यादीक्षित्रादिशब्दानानानार्थतेत्यायूह्यम् ॥ ईश्वरेच्छायाएवजगद्धेतुत्वनान्येच्छाया इतिनु (अ० ४ पा० ४ सू० १७) "जगद्व्यापारवर्जंप्रकरणादसन्निहितत्वाच" इत्यधिकरणेभाष्येमुक्तानामपिजगद्व्यापारप्रतिषिध्येश्वरएवतस्यापयद्धि शङ्कराचार्यै स्वीकृतमेव ॥ तदैक्षतेत्यादिश्रुतीनामनित्येच्छापक्षपरताविच्छानित्यत्वनिर्णयेननिराकारिनिराकरिष्यतेच ॥ किञ्च तावका अपि बहव सर्गसमयएव समुदयजुपामीश्वरज्ञानेच्छाप्रयत्नानामाप्रलयस्थायिनीमेकैकामेवव्यक्तिं मन्यतेऽतस्तादृशानित्येच्छापरत्वपक्षेपि वैलक्षण्यतादवस्थ्यान्नोक्तदोपनिस्तार ॥ इच्छाजन्यसर्वकार्याणा सर्गारंभकालएवोद्भवस्यापत्तेश्च ॥

यत्तु (किञ्चतदाऽऽकारास्तद्धर्मावायावन्त. कल्प्यन्तेतावत्यइच्छा एवकल्प्यन्ता)मित्याद्युक्तमत्र ॥ श्रुत्यनुसारेणैवकल्पनाऽस्मन्मतेसभवतीत्युक्तमसकृदेवतादृशश्रुत्यभावेनतत्कल्पनाऽसभवात् ॥ धर्मभेदेनाकारभेदेनचधर्मिभेदकल्पनेस्मृत्यनुभवस्यबाधनेक्वृत्तिविशिष्टस्याऽनेकाकारस्यान्त करणस्यैकत्वनस्यात् ॥ तत्तत्क्षणवृत्तित्ववि शिष्टैकघटादिकल्पनापेक्षयातावन्तोघटपटादय कल्प्यन्तां ॥ नत्वेकं घटमकल्प्यतत्रतत्रतत्क्षणवृत्तित्ववैशिष्ट्यानि ॥ घटकल्पनायाआ-

धिक्यात् ॥ धर्मकल्पनातोधर्मिकल्पनगौरवस्यत्वन्मतेऽकिञ्चित्कर-
त्वात् ॥ त्वन्मतेऽत्रापियौक्तिकगौरवस्यासत्वान्मानाभावस्यचोक्तत्वा-
त् ॥ एवंचजितंक्षणिकवादिभिर्नास्तिकैः ॥ "तदैक्षतबहुस्यांप्रजाये-
ये"त्यादिश्रुतौतत्तत्पदार्थाऽऽकारानेकेच्छानामप्रतीतेस्तादृशश्रुति-
सत्वे नचेदृशीश्रुतिः स्मृतिर्वाकाचिदस्तीत्यादिकथनमयुक्तम् ॥
तत्रैकेच्छायाएवप्रतीतेः ॥

सहस्राक्षे ॥ किंचैतदाकाराइत्यादिमाश्रीयेतेत्यन्तं भागं दूषयंति ॥ यत्तुकिंचेत्यादिना ॥
प्रतीतेरित्यंतेन ॥ अत्रायं भावः ॥ यच्च किंचतदाकाराइत्यादिमानाभावादित्यंतमवादि
तदपि कुशकाशावलंबनम् ॥ यद्बिच्छावादिनापि कश्चिदाकारः प्रतीच्छसुपगंतव्योन वा ॥
नांत्यः ॥ निराकारकेच्छायाअप्रसिद्धेः ॥ आद्यश्चेद्बह्विच्छानां कल्पनंबाधिका नत्वेकेच्छायाः
सा ॥ किंच प्रकारताविशेष्यतासंसर्गतान्यत्रिविधविषयतानिरूपितविषयितारूपधर्मः
प्रतीश्वरज्ञानं प्रति तदिच्छं च मंतव्योन वा ॥ न द्वितीयः ॥ निर्विषयेच्छाद्यनुपपत्तेः ॥
आद्येइच्छायाःस्वाश्रयनिरूपितधर्मत्वेपिपूर्वोक्तविषयितानिरूपितधर्मित्वमक्षतमितिधर्मकल्प
नातोधर्मिकल्पनायागुरुत्वाच्चेच्छायद्वनःकल्प्यंतइतियुक्तमेव ॥ अन्यथात्वयापियावंतस्तत्त-
द्विषयाकारा मायावृत्तिविशेषाःकल्प्यंतेतावत्योमाया एवकल्प्यंतां ॥ मायाकल्पनायास्तुत-
त्रमाधिक्याद्वचनमात्रेणगौरवादिव्यवस्थायाअसिद्धेस्त्वयांऽगीकारात्॥ तथायान्तर्गतःकरण-
वृत्तिविशेषाजीवेषुकल्प्येरन्तावंत्यंतःकरणान्येवाभ्युपेयंतां ॥ धर्मिकल्पनात्वेनगौरवेमाना-
भावस्यत्वयैवोक्तत्वात् ॥ यदिचतत्कल्पनेगौरवस्ययौक्तिकत्वमाश्रीयेततर्हिप्रकृतेपितदाश्रीय-
तांसमानयोगक्षेमत्वात् ॥ धर्मिकल्पनस्यागुरुत्वेघटादिषुघटत्वैकत्वनीलत्वाद्येकैकधर्माश्रय-
नानाधर्मिसमुदायरूपत्वमपिसुवचम् ॥ मूलदर्शितदिशाक्षणिकवादस्यापादनमपिसुकरम् ॥
यद्बिच्छानादिनास्वाश्रयेऽनंतेच्छानांसंबंधात्तानुचविषयितादेस्तेऽनंताएवकल्प्याइतिमहदे-
वगौरवम् ॥ यच्च (नचेदृशीश्रुतिःस्मृतिर्वाकाचिदस्तियद्बलात्पत्यपिगौरवेबहुधर्मानुगतैके-
च्छाऽऽश्रीयेत) इत्युक्तंतद्बोधाद्बहुधर्मानुगतामेकामनाश्रित्यैकैकधर्मानुगतानां बह्वीना-
माश्रयणेपीच्छासुधर्मितायाःस्वमुखेनैवोपादानेन (इच्छैवधर्मपदेन) इत्यादिग्रन्थोक्तपूर्वस्य
स्वयमेवनिरासात् ॥ तस्याः सर्वथानिर्धर्मकत्वेऽभिप्रेयमाणेतुधर्मानुगतत्वेनैवरकुंयुक्तं ॥ नतु-
बहुपदम् । विषयितादिधर्मशून्येच्छाघाप्रसिद्धेव ॥ वस्तुतस्तुप्रपंचाविर्भावहेतुतयाम्ना-
तायाःपरमस्येच्छायात्राघवाद्बहुत्वबोधकश्रुत्याद्यभावाच्चेच्छादेकत्वं सर्वकार्यान्यथानुपप-

---

१ किंच तदाकारात्वद्धर्मावा यावन्त कल्प्यन्ते तावत्यइच्छाएवकल्प्यन्तां ननुएकामि-
च्छामप्रकल्प्य तदाकारादयः ॥ इच्छाकल्पनायाआधिक्यात् ॥ इच्छैवच धर्मपदेनोच्यतां
तस्याइच्छाश्रयधर्मित्वात् ॥ एतेन धर्मकल्पनातोधर्मिकल्पनायागुरुत्वाच्चेच्छाबहुत्व कल्प्यन्ताइ-
तिप्रयुक्तम् ॥ वचनमात्रेण गौरवादिव्यवस्थायाअसिद्धेश्च ॥ नह्यगति यौक्तिकगौरवेधर्मि-
कल्पनात्वेनैव गौरवम् ॥ मानाभावात् ॥ नचेदृशी श्रुतिः स्मृतिर्वा काचिदस्ति यद्बलात्त्वत्य-
पिगौरवे बहुधर्मानुगतैवेच्छाऽऽश्रीयेत ॥

स्यासिद्धदृपितत्तदाकारवत्त्वं च युक्तोनस्वीकार्यम् ॥ लोकविरोधादितिचेत्सर्वाश्चाः सृष्ट्यव-सरएवसंभूताआसंहर्तंर्नित्याइच्छावर्तेतेनवा ॥ नाद्यः ॥ तद्विरोधवादवस्थ्यात् ॥ तादृशीच श्रुतिःस्मृतिर्वावाच्या ॥ यथातानरकालस्थायिन्योयद्यपीश्वरेच्छाबोधिताःस्युः ॥ द्वितीयश्चेत्तीववक्षिणा नस्थायिन्योनानेच्छाएकैकशःक्रमेणोत्पद्यंतेयुगपदपिवाआद्यएकक्षणानच्छिन्नयहुकार्यानुपपत्त्याप्रागेवापान्नः ॥ अंत्येतद्विरोधोनिरच्छेदः ॥ किंचसृष्टिकालएवोत्पन्नानांतत्तरसर्वं गायैतत्तद्वायविकारविषयिणीनां लोकानुरोधात् क्षणत्रयमात्रावस्थायिनीनामनन्तेच्छानामाप्रलयं तत्तत्कालनियततत्तत्कार्यसंभवनिर्वाहायानन्तसंतानकल्पने महदेवनिरर्थकगौरवम् ॥ न च कार्यपूर्वक्षणएवेच्छाउत्पद्यंतइति न सृष्टिदिष्टाव्प्रभृति तत्संततिः कल्प्येतिवाच्यम् ॥ सतपोतप्यतेतिश्रुतिविरोधात् सार्वज्ञ्यविरोधाच्च ॥ तथाहि परमेश्वरः सर्गावसरएव भावीनि यानस्कार्याणि तत्तज्जन्मास्त्रिग्वृक्षादीनि तत्र सर्वत्र स्वेच्छानिमित्तकत्व च जानाति न वा ॥ प्रथमे सर्वेच्छास्तदैवसिद्ध्यन्ति ॥ द्वितीये सर्वविस्वश्रुतीनां वेदाहं समतीतानीत्यादिस्मृतीनां च व्याकोपः॥ अतएवस्याअपि तदिच्छायाः सर्वाकारकत्वं श्रुत्यनुकूलयुक्तिसिद्धम् ॥ ईश्वरधर्मेषु लोकविरोधस्याकिंचित्करत्वात् अन्यथा तदीयैकनित्यज्ञानस्यापि सर्वावगाहित्वं न स्यात् ॥ तत्र ब्रह्मधर्मत्वादिना तद्विरोधसद्भनेत्वत्रापि स सोढव्यइति पूर्वमेवावोचाम किंच तदिच्छायाएकत्वं "सईक्षांचक्रे" (स्कं० १०अ० ३०।३३ श्लो० ३५) तस्येच्छयात्तवपुषः कुत एव वंध इत्याद्येकत्वबोधकानेकश्रुतिस्मृतिसिद्धम् ॥ नचोक्तश्रुतौ ईक्षांचक्रइतीक्षतेरेव लिटि रूपमाश्रित्यैकपदं तदितिशंक्यम्॥ शंकराचार्यैरप्युपनिषद्भाष्ये "ईक्षांचक्रेईक्षणं दर्शनं चक्रे कृतवान्" इतिव्याचक्षाणैरीक्षामित्यत्र पृथक्पदत्वस्य बोधनात् ॥ नच द्वितीयाश्रुत्या अहगतैकत्ववत्तदविवक्षितमितिशंक्यम् ॥ तस्येच्छया (स्कं० १ अ० ३ श्लो० १) आदौ लोकसिसृक्षयेत्यादौ तृतीयाश्रुत्या गवाक्षीणानीत्यादिवत्तस्याभ्युपेयत्वसिद्धेः ॥ एतेन "सोकामयत तदैक्षत सेयंदेवतैक्षत" इत्यादावेकैव सा ज्ञेया ॥ अतएव सूत्रकारोपि "कामाच्च नानुमानापेक्षा॥ पराभिध्यानात्तु॥ संकल्पादेवत्वि" त्यादौ तस्याएकत्वमेवाह ॥ नित्यत्वं च "भारूपः सत्यसंकल्पआकाशात्मा" इत्यादिसामगशांडिल्यविद्या प्रभृतिश्रुतिप्रतिपन्नं औपनिषदैः सत्यनित्यशब्दयोः पर्यायतायाः पर्याश्रितत्वात् ॥ ईश्वरधर्मत्वाच्च "विनाशी वा अरेयमात्माऽनुच्छित्तिधर्मा" इत्यादिश्रुतिसम्मतम् ॥ नचात्रोच्छित्तिधर्मत्वाभावोर्थः कल्प्यः ॥ अविनाशिपदेन पौनरुक्त्यापातात् ॥ नाप्यनुच्छित्तिर्धर्मोयस्येति ॥ तावताऽपि सधर्मकत्वापत्तेः उक्तदोषाच्च ॥ धर्मनित्यत्वञ्च तुरीयश्लोकखण्डनादौ विस्तरेणोपपादयिष्यते ॥ एवं सिद्धएकत्वे नित्यत्वे च तस्याएवानेकाकारकत्वं तत्तद्देशकालावच्छिन्नसर्वकार्यान्यथानुपपत्तेः ऋगादिशाखासु क्रमेण "सईक्षत लोकान्नुसृजा इति ॥ सद्वितीयमैच्छत्सहैतावानास सेयंदेवतैक्षत हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति" इत्यादिभ्यस्तस्याः सर्वकारणत्वबोधकैतरेयकाण्वच्छन्दोगादिश्रुतिभ्यश्च श्रौतार्थापत्त्यैवसिद्ध्यति ॥ किञ्च "बहुस्याम्प्रजायेयेति"

इतिब्रह्मवल्लिघेतरेतुविद्याश्रुतिः स्पष्टमेकस्यात्मस्यानेकाकारानुगतत्वम्बोधयति ॥ अन्यथा इतिशब्दद्वयं मूयात् बहुस्यामित्याकारस्य भिन्नत्वात् ॥ अकामयतेतिघावर्तनीयं स्यात् ॥ नित्यत्वञ्च सिद्धार्थस्सिद्धसंकल्प इतिविष्णुनामसहस्रस्मृतिः स्फुटमाह सिद्धशब्दस्य नित्यपर्यायत्वंतु महाभाष्ये पस्पशाह्निके "सिद्धे शब्दार्थसंबंध" इतिवार्तिकव्याख्याने स्पष्टम् ॥

तादृश्याश्चेच्छायाब्रह्माभिन्नैस्तत्तत्पदार्थैः संबन्धे न किंचिद्बाधकम् ॥ पदार्थस्योत्पन्नत्वानुत्पन्नत्वेनाऽसत्संमते सर्वेषां पदार्थानां ब्रह्मस्वरूपेण सत्वात् ॥ एतेन एवंचेत्यादिदूषणमनवकाशं जीवेच्छानां नित्यत्वापादनं सत्कार्यवादिनां मते नसंभवति ॥ इष्टाऽऽपत्तिपराहतत्वात् ॥ नच जीवेच्छानामुत्पत्तिविनाशयोरनुभवसिद्धत्वात्कथमिष्टापत्तिरितिवाच्यम् ॥ अनुभवस्याविर्भावतिरोभावविषयकत्वात् ॥ तिरोभावेऽपिसद्रूपेणास्त्येव ॥ एवञ्चतदृष्टान्तेनेश्वरेच्छायाअनित्यत्वाऽऽपादनंनसंभवति ॥ जीवेच्छेश्वरेच्छयोर्नित्यत्वे प्रकारभेदस्त्वस्त्येव ॥ "सोकामयते"त्यादावुत्पत्तिवाचकपदाऽभावान्नाशवाचकपदाऽभावाच्च कथंतादृशश्रुत्योत्पत्तिविनाशयोः सिध्या नित्यत्वं वक्तुमशक्यम् ॥ वस्तुतस्तु किञ्चेत्यादिप्रलापः परमताज्ञानेन स्वकल्पितशङ्कासमाधानरूपउन्मत्तप्रलापतुल्य एव (कश्चायमिच्छाविषययोस्त्वन्मते संबन्धः किंस्वरूपात्मक उत तद्भिन्नः) इत्यादिना इच्छासंबन्धविषयकप्रश्नः कृतः तत्र ब्रूमः ॥ इच्छाविषययोः स्वरूपएव संबन्धः ॥ सचाविर्भविष्यत्तद्विषयस्वरूपएव फलजनकः ॥ इच्छास्वरूपस्तु नाङ्गीक्रियतेतेनेच्छायानित्यत्वइत्यादिकादोषा अनवकाशाः ॥ नचस्वरूपस्य संबन्धत्वसंभवे संयोगादिर्व्यर्थः स्यादिति वाच्यम् ॥ नहिकिञ्चित्प्रतियोगिकस्य किञ्चिदनुयोगिकस्य स्वरूपस्य संबन्धत्वसंभवोऽन्यप्रतियोगिकानां संयोगादीनांव्यर्थत्वसंपादकइति कस्यचिदपिसंमतम् । एवं चेच्छाविषयैर्विषयत्वात्मकस्वरूपसंबन्धस्वीकारेपि घटादीनां भूतलादौ संयोगे कोविरोधः ॥ किञ्च घटादीनां भूतलादौ कालिकदैशिकैकज्ञानविषयत्वादीनां संबन्धानां संभवेपि संयोगस्य संबन्धत्वं प्रतीत्यनुसारेण वैशेषिकैरङ्गीक्रियते ॥ एवं च समानाधिकरणसंबन्धस्यापि संबन्धान्तरानुच्छेदकत्वे व्यधिकरणस्योच्छेदकत्वशङ्कातुदूरादपास्ता ॥ घटादीनांत्वदभिमतानुत्पन्नतादशायामनाविर्भूतत्वेपिसद्रूपे ब्रह्मणि घृतकाठिन्यवल्लीनत्वात्सत्त्वेन तत्रेच्छायाः स्वरूपसंबन्धः संभवत्येव ॥ तथा च एतेनेत्यादिकं

द्युत्तोत्तरम् ॥ नाप्युभयभिन्नइत्यादिकं दूषणं तूभयभिन्नस्य संबन्धस्यात्रानङ्गीकारेणैवानवकाशं सतिकुड्ये चित्रमितिन्यायात् ॥

सहस्रादे एवंच निलेच्छाया इत्यादिस्थितेरितिन्यायादित्यन्तं भागंदूषयंति ताद्दश्याश्चेच्छायाइत्यादिना ॥ चित्रमितिन्यायादित्यन्तेन उत्पद्यतएवेति ॥ कालभेदेन व्यवस्थिते ते नासत्सम्मते ॥ इदानीमयमुत्पन्नःपूर्वमनुत्पन्नइतिसत्कार्यवादेवक्तुमशक्यत्वात् ॥ नित्यत्वादनुत्पन्नत्वं तु सम्मतमेवेति हृदयम् ॥ अत्रेदमाकूतम् ॥ यत् एवञ्च निलेच्छायास्तैस्तैरित्यादि समानमित्यन्तमत्रापि तत्तु कोलाहलमात्रम् । आप्रलयस्थायित्वपक्षे ईशेच्छायास्तैस्तैः सृज्यमानपदार्थैः संबंधस्य तत्तत्कार्याणामनुभूयमानक्रमिकत्वोपपत्तये विरम्य व्यापारस्य च त्वयापि स्वीकार्यत्वात् ॥ अनंतेच्छासंतानपक्षस्तु पुरैव निराकृतः ॥ तत्पक्षे कार्यसाक्षाज्जनकेच्छातिरिक्ततत्सन्तानस्य जीवेच्छावत्फलव्यभिचारित्वैश्वर्यमपि भज्येत ॥ समानविषयत्वेनोपक्षयोक्तिस्तु विद्वच्छैलीविरुद्धा ॥ किञ्चैकैककार्यनियतैकैकेच्छापि तत्तत्कार्यक्षणएवोत्पद्यते ततः पूर्वं वा ॥ नाद्यः तस्याः कारणत्वासिद्धेः ॥ अनन्यथासिद्धकार्यनियतपूर्ववृत्तेरेवकारणत्वात् ॥ द्वितीयश्चेत् उत्पत्स्यमानेन कार्येण तत्सम्बन्धः क्षणं विरम्य व्यापारश्च वक्तव्य एव कार्यस्य यत्नोत्तरकाले सभवात् ॥ विषयत्वरूपस्य तस्यास्तत्तत्कार्ये सम्बन्धस्यानंगीकारेतु घटेच्छातः पटोप्युत्पद्येतेति महत्येव कार्यकारणभावाऽव्यवस्था ॥ अस्तुचेयमसत्कार्यवादिनां त्वादृशांतार्किकाणाञ्चाविद्यमानेन वस्तुना तत्सम्बन्धचिन्ता ॥ अस्माकं सत्कार्यवादिनान्तु कार्यस्यापि नित्यत्वेन सार्वदिकस्तत्सम्बन्धो नानुपपन्नः ॥ आविर्भावश्च

---

१ एवंच निलेच्छायास्तैस्तैः सृज्यमानैः सबन्धमात्राङ्गीकारपक्षोपिनिरस्त ॥ अनुत्पन्नेन पदार्थेन तदाविर्भावेन वा इच्छायाःसबन्धाऽयोगात् ॥ समानविषयतयैवोपक्षयेण विरम्यव्यापाराभावाच ॥ अन्यथा लाघवेन जीवेच्छानामपि नित्यत्वप्रसङ्गात् ॥ नच जीवेच्छाना न नित्यत्वमनुभवेनोत्पत्तिनाशयो सिद्धत्वादिति वाच्यम् ॥ ईश्वरेच्छायाअपि सोऽकामयतेत्यादिश्रुत्योत्पत्तिनाशयोः सिद्ध्यानित्यत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् ॥ ईश्वरेच्छायामुत्पत्तिनाशयोर्व्यपदेशस्य सबन्धोत्पत्तिनाशाभ्या स्वीकारे तु जीवेच्छायामपि तयोरनुभवस्ताभ्या स्वीक्रियेतेति समानम् ॥ किञ्च लाघवमानेण श्रुत्यर्थस्यौपचारिकत्वस्वीकारे क्षमादेरप्यनित्यत्वाऽसिद्धिः ॥ कश्चायमिच्छाविषययोस्त्वन्मतेसंबन्धः ॥ किं स्वरूपात्मकउत तद्भिन्नः ॥ आद्येऽपि किमिच्छास्वरूपात्मक आहोस्विद्विषयस्वरूपात्मकः ॥ नतावदाद्यः ॥ इच्छायानित्यत्वेन तस्य नित्यत्वानपाये उक्तदोषाऽनिस्तारात् ॥ सबन्धत्वरूपेणेच्छायाअप्यनित्यत्वेतु तदीयनित्यरूपमजागलस्तनायमानमेव ॥ अनित्यरूपस्य स्वीकृतत्वेन गौरवाऽनपायात ॥ किञ्च स्वरूपस्य सबन्धत्वसम्भवे संयोगादिर्व्यर्थः स्यात् ॥ एतेन सबन्धस्य विषयस्वरूपत्वमपि निरस्तम् ॥ घटादेस्तदाविर्भावस्य वाऽनुत्पत्तिदशायां तत्स्वरूपाऽभावेनेश्वरस्य तदिच्छाऽनुपपत्तेश्च ॥ नाप्युभयभिन्नः सबन्धः ॥ निर्वक्तुमशक्यत्वात् ॥ किञ्च तस्याऽपि सबन्धान्तरकल्पनायामनवस्था ॥ समवायाभ्युपगमाच साम्यादवस्थितेरिति न्यायात् ॥

अस्मिन्देशेऽस्मिन्कालइदमेवंलौकिकानुभवगोचरीकरिष्यामीतीश्वरेच्छाविषयत्वमेव ॥ अतो यस्मिन्कालोपाधौ यद्देशावच्छेदेन यत्प्रचिकाशयिषितं तदैव तत्र तत्संसारिजीवैरनुभूयते यस्मिंश्च कालोपाधौ यत्तिरोबिभावयिषितं तदैव तत्तिरोधत्तइति न काप्यव्यवस्था ॥ आपाद्यमानजीवेच्छानित्यत्वन्तु सत्कार्यवादिनेष्टतयाऽभ्युपगम्येत ॥ तदुत्पत्तिनाशप्रतीतेराविर्भावतिरोभावविषयकत्वात् ॥ नन्वेवंसति जीवेच्छेश्वरेच्छयोः को विशेष इति चेदुच्यते ॥ जीवेच्छा घटादिवदाविर्भावतिरोभावशालिनी तेन तत्र जन्यत्वव्यवहारः ॥ वृत्तिरूपतज्ज्ञानवत् ॥ स्पष्टश्चेदं सर्वार्थनिर्णये (कारिका १३८) बुद्धेर्वृत्तिः स्थितिर्नाम गुणतः सा त्रिधा मतेत्यत्र निबंधावरणभंगयोः तृतीयस्कंधसुबोधिन्यादौ च ॥ ईश्वरेच्छात्वीश्वरवत्स्वातंत्र्येण नित्या तद्धर्मत्वात् ॥ अतोजीवेश्वरज्ञानयोरिवतदिच्छयोरपि नित्यत्वे अनित्येजननमित्याद्युक्तदिशा प्रकारभेदोस्त्येव ॥ एवञ्च जीवेच्छास्तु नानाव्यक्तयो नेश्वरेच्छावन्नित्याः आविर्भावतिरोभावरूपतदुद्भवोपरमयोरनुभूयमानत्वात् ॥ नचानुभवः सम्बन्धोत्पत्तिनाशादिनाऽन्यथानेयः श्रुतिसंवादित्वात् ॥ संगात्सञ्जायते कामः कठवल्लीबृहदारण्यकयोः "यदासर्वे प्रमुच्यंते कामाः" सप्तमस्कन्धदशमाध्याये (श्लोक ७) विमुञ्चति यदा कामान्मानवो मनसि स्थितान् ॥ तर्ह्येव पुण्डरीकाक्ष भगवत्वाय कल्पते एवमादिषु तज्जननप्रलययोर्व्यक्तिबाहुल्यस्य च श्रवणात् ईश्वरेच्छावत्स्वातंत्र्येण तन्नित्यताबोधकमानानुपलंभाच्च "सोकामयत" इत्यादिश्रुतयस्तु "बहुस्यांप्रजायेयेति" इतिस्वरूपव्यवस्थापकेन पूर्वान्वयिनेतिशब्देन तादृशतदाकारस्यैव तदाप्राकट्यंबोधयन्ति न तु नित्येच्छाशक्तेरुत्पत्तिनाशौ ॥ अश्रुतेः ॥ न च भूतार्थकाख्यातश्रुत्या तौ शक्यवचनौ "सदेव सोम्येदमग्रआसीत ॥ ब्रह्मवा इदमग्र आसीत्" इत्यादौ तच्छ्रुत्या ब्रह्मणोपि तयोरापत्तेः ॥ ननु "सत्यंज्ञानं" इत्यादि तन्नित्यताबोधकश्रुतिविरोधान्नैवमितिचेत् "अनुच्छित्तिधर्मा ॥ सत्यसंकल्पः ॥ पराऽस्यशक्तिः" इत्यादिनित्यत्वगमकश्रुतिविरोधः प्रकृतेपि तुल्यः ॥ स्वतःप्रमाणशब्दप्रतिकूललाघवन्त्वलौकिकेर्थेनादरणीयम् ॥ तस्य स्वतःप्रामाण्यन्तु पूर्वतन्त्रे तर्कपादऔत्पत्तिकाद्यधिकरणेषुसिद्धमेव ॥ अन्यथा लाघवाज्जीवेश्वरज्ञानयोरप्यविशेषो वाच्यः "तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति" इत्यादौलङ्श्रुत्याप्रहितत्तयोरुत्पत्तिनाशयोस्तत्रापि शक्यवचनत्वात् ॥ नचेष्टापत्तिः ॥ शङ्कराचार्यैरपि (अ० १ पा० २ सू० ४) "प्राणभृच्च" इत्यादिसूत्रेषु "यद्यपि प्राणभृतोविज्ञानात्मनआत्मत्वंचेतनत्वं च संभवति ॥ तथाप्युपाधिपरिच्छिन्नज्ञानस्य सर्वज्ञत्वाद्यसंभवेसती" त्यादिव्याकुर्वद्भिस्तयोः परिच्छिन्नत्वापरिच्छिन्नत्वादिना विशेषस्यांगीकारात् ॥ प्रथमपादे क्षतिसूत्रेऽपि "यस्यहिसर्वविषयावभासनक्षमंज्ञानं नित्यमस्ति सोसर्वज्ञइति विप्रतिपिद्धम् ॥ अनित्यत्वेहि ज्ञानस्य कदाचिज्जानाति कदाचिन्नजानाति इत्यसर्वज्ञत्वमपि स्यात्" इत्यादिनेश्वरीयज्ञाने विशेषो दर्शितः ॥ एवमीशजीवेच्छयोरपि नित्यत्वानित्यत्वसर्वविषयकत्वाल्पविषयकत्वादिनावैलक्षण्यं तैरप्यनेकत्रस्पष्टीकृतम् ॥ यथा नेतरोऽनुपपत्तेरित्यत्र "प्राक् शरीराद्युत्पत्तेरभिध्यानं सृज्यमानानां विकाराणां

स्तुरव्यतिरेक ॥ सर्वविकारसृष्टिश्च न परस्मादात्मनोऽन्यत्रोपपद्यते" इतिवदद्भि सर्वत्रप्रसिद्धोपदेशाधिकरणे विवक्षितगुणसूत्रे "सत्यसङ्कल्पत्व हि सृष्टिस्थितिसंहारेष्व-प्रतिबन्धशक्तित्वात् परमात्मनोवकल्पते परमात्मगुणत्वेन च यआत्मापहतपाप्माइत्यत्र सत्यकाम सत्यसंकल्पइतिश्रुतम्" इत्याद्युक्त्वा अनुपपत्तेस्तु नशारीरइत्यग्रिमसूत्रे जीवे ताद्दताशेच्छाद्यनुपपत्तिर्व्याख्याता ॥ एतेन वैलक्षण्येसतीश्वरेच्छायामिच्छाशब्दप्रयोगपारिभाषिकत्वापाताद्युक्तिस्तस्य स्वाचार्याधिक्षेपरूपेति पुनरप्यपास्तावेदितव्या ॥ अवैलक्षण्य-दुराग्रहेतु उभयेच्छयोर्मायामात्रवृत्तिविशेषत्वमन्त करणमात्रवृत्तिविशेषत्व वा स्वीक्रियता नतु स्वेच्छरीत्या तन्नेद ॥ तथासति त्वदुक्तदोषाणा त्वन्मतेऽप्यनिस्तारात् ॥ किञ्च नहिकश्चित्क्षणमपि जातुतिष्ठत्यकर्मकृदिति वाक्याज्जीवज्ञानेच्छाप्रयत्नानामपि प्रवाहसावत्यमवश्यमभ्युपेयम् ॥ यावत्तज्ज्ञानेच्छादिकं प्रति कारणत्व चेश्वरेच्छादेर्वाच्यमेव ॥ उन्निनीयाऽधोनिनीषाश्रुते "परात्तुतच्छ्रुते" इतिन्यायाच ॥ एवकारचसति जीवानामानन्त्येनानन्तायुगपत्प्रवर्तमानायावत्तदिच्छा प्रतिकारणभूतायायुगपदनेकाकारकत्वमीश्वरेच्छायाअर्थात्सिद्धम् ॥ जीवेच्छाना नित्यत्वेतु कार्यकारणभावोपि दुर्वच ॥ तस्मादनेकश्रुतिसमतमीश्वरेच्छाया नित्यत्वमेकत्वमनेकधर्मशालित्व सर्वकारणत्व जीवेच्छातोवैलक्षण्य च निर्बाधम् ॥ यत्तु लाघवमात्रेणश्रुत्यर्थस्यौपचारिकत्वस्वीकारे स्वप्नादेरप्यनित्यत्वासिद्धिरिति तदकिंचित्करम् ॥ नहिवयसोकामयतेत्यादावप्युपचार-माद्रियामहे किन्तु तद्धटकेतिशब्दमहिम्नासिद्धमेवार्थमनुवदाम इति सन्ध्यसृष्टिश्रुतौ नोपचारशकाप्रसक्ति ॥ किञ्च "नतत्ररथानरथयोगानपन्थान" इति स्वाभिकवस्त्व-भावबोधकश्रुतिरिवनेश्वरेच्छायास्तद्बोधिकासोपलभ्यते ॥ नापितदिच्छायाइव स्वप्नस-नित्यत्वबोधिका सा ॥ अतोनान्यतरस्य नित्यत्वेनानित्यत्वेन वाऽन्यतरस्य तत्सिध्यति ॥ स्वप्नस्य मायामात्रत्वे न मिथ्यात्वच सन्ध्येसृष्टिरित्यधिकरणे परमाचार्यैरेव निरणायि ॥ नेत्थतदिच्छायास्तथात्वसाधक किंचिदधिकरणमस्ति ॥ अतोन किंचिदेतत् ॥ यच्च कश्चायमित्यादि इतिन्यायादित्यन्त तत्तु प्रायोनैयायिकानेवोद्दिश्य प्रावर्ततेति तद्ग्रन्थैरेव दत्तोत्तरत्वात् ॥ अतएव पिशाच पिशाचभाषयैव बोधनीय इति न्यायमनुसृत्य मूले समाहितम् ॥ स्वरूपएवेति ॥ स्व विषयस्यात्मा रूप यस्येति तथा ॥ वैशेषिकैरिति ॥ सिद्धान्ते सयोगस्य स्पर्शविशेषतयाङ्गीकारादेवमुक्तम् ॥ अत्राय निगर्व ॥ वस्तुतस्त्विच्छाविषययोर्विषयविषयिभाव सबन्ध ॥ ईश्वरेच्छाप्रपचयोस्तु कार्यकारणभावोधिक ॥ तौचानुभवबलात् "सोकामयत ॥ एषउएव" इत्यादिश्रुतिशतबलाच्च शक्येते एवनिर्वक्तुम् ॥ तत्र ब्रूम इत्यादिमूलस्याप्यत्रैव तात्पर्यमित्यवगन्तव्यम् ॥ विषयताच स्वरूपसबन्धएवेति प्राञ्चस्तार्किका ॥ तथाहि घटादिनिष्ठ ज्ञानादि-विषयत्व तत्प्रतियोगिक सबन्धविशेष सच प्रतियोगित्वादिवत्स्वरूपानतिरिक्तएव क्लृप्तेन स्वरूपेणैवोपपत्तौ अतिरिक्तकल्पनानवकाशात् ॥ नचताद्दशसबन्धस्य ज्ञानविषयान्यतर स्वरूपत्वादरे विनिगमकाभावादुभयस्वरूपत्व कल्प्यम् । तदपेक्षयाऽतिरिक्तैकविषयता

कल्पनैव लघुरिति वाच्यम् ॥ विषयतायाविषयस्वरूपत्वे घटादिनिरूपिताधेयतायास्तस्या-मनुपपत्त्या ज्ञानादिस्वरूपायाएवोपगमात् ॥ अभेदेप्याधाराधेयभावोपगमेघटोज्ञानादि-विषयतावानितिवद्घटोघटवानित्यादिप्रतीयेत ॥ नचविषयतात्वावच्छिन्ननिरूपिताधिकरण-तैवघटादावुपेयते नघटत्वावच्छिन्ननिरूपितेति नातिप्रसङ्गइतिवाच्यम् ॥ विषयतात्वाव-च्छिन्ननिरूपितत्वस्य विषयतात्वाश्रयघटादिरूपविषयतानिरूपितत्वविलक्षणस्य दुर्वच-त्वात् ॥ अस्तुवाविनिगमनाविरहादुभयरूपाविषयता तथापि तादृशोभयस्य क्लृप्तत्वाद-तिरिक्तविषयतायास्तत्र ज्ञानादिसम्बन्धतायाश्च कल्पनापेक्षया तदुभयस्य ज्ञानादिसम्बन्ध-त्वकल्पने गौरवानवकाशइति ॥ अत्रनव्यास्तु मन्यते ॥ विषयत्वं पदार्थांतरमेव नतु स्वरूपसम्बन्धविशेष ॥ तथाहि ज्ञानविषयतायाज्ञानात्मकत्वे ज्ञानाधिकरणस्यकालादेर-ज्ञानविषयतापत्तिः कालनिष्ठज्ञानसम्बन्धस्यापि ज्ञानस्वरूपानतिरिक्तत्वात् ॥ एवं स्वाभावेन सम प्रतियोग्यनुयोगिभावरूपज्ञानसम्बन्धस्यापि स्वरूपानतिरिक्ततया घटादिज्ञानस्य घटा-दिविषयकत्ववत्स्वाभावविषयकत्वस्य तत्रापत्तिः कालादौ ज्ञानादिसम्बन्धस्यातिरिक्त-त्वे च विनिगमनाविरहात् विषयनिष्ठतत्सम्बन्धस्याप्यतिरिक्तत्वसिद्धिर्निष्प्रत्यूहेव एवं विषयतायाज्ञानस्वरूपत्वे घटवद्भूतलमित्यादिज्ञाननिरूपितानां घटभूतलादिवृत्तिवि-षयतानाममेदाऽऽपत्त्या तादृशज्ञानानन्तरं घटप्रकारकज्ञानवानहमित्यादिप्रत्ययवद्भू-तलप्रकारकज्ञानवानहमित्यादिप्रत्ययप्रसङ्गः घटनिष्ठप्रकारतापन्नज्ञानरूपविशेष्यतायाः एव भूतलवृत्तित्वात् ॥ घटपटाविव्यादि समूहालम्बनात्मकैकज्ञानीयघटपटादिरूपनाना-विषयनिष्ठविषयतानामैक्यतया तादृशज्ञानानां घटत्वपटत्वावच्छिन्नघटपटादिनिष्ठविषय-ताकत्वयाभ्रमत्वापत्तिः तद्वृत्तिधर्मावच्छिन्नतन्निष्ठविषयताशालिबुद्धेरेव भ्रमत्वात् ॥ तदा घटत्वेन पटवेद्मीत्यनुव्यवसायश्च स्यात् ॥ घटत्वावच्छिन्नपटनिष्ठविषयताकज्ञानस्यैव तादृशानु-व्यवसायविषयत्वात् ॥ विषयतायाविषयस्वरूपत्वेच घटत्वप्रकारकप्रमाविषयतायाः पटत्व-प्रकारकभ्रमनिरूपितायाश्च घटनिष्ठविषयतायाः ऐक्यप्रसङ्गेन पटत्वप्रकारकप्रमायाअपि भ्रमत्वापत्तिः ॥ एवं घटवद्भूतलं संयोगश्च घटभूतलसंयोगाइतिज्ञानयोः समूहालम्बन विशिष्टबुद्धिरूपयोरविशेषश्चस्यात् ॥ विषयाणां तत्तदात्मकविषयतानांचाविलक्षणत्वात् ॥ तस्मादनन्यगत्याज्ञानतद्विषयातिरिक्तमेवविषयत्वसिध्यति ॥ तच्चविषयेयदाश्रयतया ज्ञानेचनिरूपकतयावर्त्तते॥एतेनविषयित्वमप्यतिरिक्तंव्याख्यातम् ॥ अधिकंतु गदाधरभट्टा-चार्यैर्विषयतावादे प्रपञ्चितम् । तदेवेह दिङ्मात्रमनूदितम् ॥ एतेन ज्ञानतद्विषयस्वरूपाति-रिक्तविषयतायाअशक्यनिर्वचनत्वोक्तिरपास्ता ॥ नच तस्याः अपि सम्बन्धान्तरं कल्प्यम् ॥ अनवस्थापातात् ॥ नन्विष्टापत्तिः समवायाभ्युपगमन्यायानुरोधादितिचेत् किमिदं सूत्र सम्बन्धमात्रमुच्छेत्तुं प्रवृत्ते कणभक्षाभिमतसमवायमात्रवा ॥ नाद्य ॥ सौत्राक्षरतोप्रतीते ॥ "अस्मिन्नस्यच तद्योगशास्ति ॥ अध्यात्मसम्बन्धभूमावस्मिन् ॥ इह तद्योगात् ॥ परमतं सेतून्मानसम्बन्धभेदव्यपदेशेभ्यः ॥" इत्यादिषु स्वेष्टतयाऽऽचार्यस्य सम्बन्धोदाहरण-

स्याघातापाताच्च ॥ द्वितीयश्चेदांकुर्मः ॥ तथाच सति गुणकर्मजातिविशेषादि स्थित्यर्थं काणादैर्यथाङ्गीक्रियमाणोऽयुतसिद्धयोर्नित्यसंबन्धएव समवायाख्योनेन न्यायेननिराक्रियतइति न प्रकृते एतत्प्रवृत्त्यवकाशः ॥ नचैवमनवस्थाभयात्समवायएव विश्रांतिः स्वीकरिष्यत इति प्रकृतन्यायबाधःशङ्क्यः ॥ संबन्धिनि संयोगादिस्थित्यर्थं विलक्षणं संबन्धान्तरं स्वीकृत्य तत्र विश्रमाङ्गीकरणापेक्षया अन्ते रण्डाविवाहश्चेदादावेव कुतोन सइतिन्यायेन संयोगादिरेवाश्रयतादात्म्येन तत्र तिष्टतीति स्वीकारस्यैव रामणीयकात् विलक्षणव्यर्थपदार्थान्तरस्वीकारे गौरवाच्च ॥ नहिसमवायवत् संयोगादि संबन्धाअपि त्यक्तुं शक्यन्ते ॥ प्रत्यक्षादिप्रमितिसिद्धत्वात् तस्य वैलक्षण्यंतु संबन्धमात्रस्यापाणिपिहितमुभयनिष्टतानियममुलंघ्य द्व्यणुकत्र्यणुकादिसंबन्धिध्वंसप्रागभावदशायामपि परमाण्वादिषु नित्यस्य तस्याङ्गीकारात्स्फुटमेव ॥ समवाये दूषणान्तराणि श्रीहर्षमिश्रादिभिः खण्डनखण्डखाद्यादिषु श्रीपुरुषोत्तमचरणैः प्रस्थानरत्नाकरेच दर्शितान्येवेति किमिह प्रासङ्गिकेन ॥ न्यायेतस्य (साम्यादवस्थिते) रितिलेखस्तु लेखकप्रमादाद्वास्यात् ॥ एवमीश्वरेच्छायानित्यत्वे उक्तरीत्या ततोव्यवस्थया क्रमेण सर्वकार्योद्भवेच नकोपित्वादशचोद्यावकाशः ॥ ननु तन्नित्यत्वे सृष्टिप्रलययोर्व्यवस्था नस्यादितिचेन्न ॥ आकारभेदादेव तदुपपत्तेः ॥ तथाहि भगवत इच्छाशक्तिर्नित्या ॥ उक्तादिमानेभ्यः ॥ भगवदभिन्नाच्च प्रकाशाश्रयन्यायात् ॥ तस्याअनेकआकाराभगवत्स्वभावसिद्धाः ॥ "परास्यशक्तिर्विविधैवश्रूयते स्वाभाविकीज्ञानबलक्रियाच" इति वैविध्यश्रुतेः ॥ तत्रसर्ष्टिकरिष्यद्ब्रह्म बहुस्यांप्रजायेयेति तदाकाररूपं भवति ॥ "प्राणन्नेवप्राणोभवतिवदन्वाक्" इतिश्रौतन्यायेण "सोकामयते" त्यादिश्रुतिभ्यस्तथासिद्धेः ॥ ततः सर्वेकार्यकलनानुकूलं कालात्मकं स्वस्वरूपं प्रकटयति "अहोरात्राणिविदधत् ॥ सर्वे निमिषाजज्ञिरे" ॥ इत्यादि श्रुतिभ्यः ॥ ततस्तत्तत्कालावयवेषु क्रमिकाणिसर्वकार्याणि पर्यालोचयति ॥ स्वेच्छाऽऽकारेषु सर्वकार्यवत्तदधिकरणत्वेन तत्तत्कालोपाधीनपि विषयत्वेन निवेशयतीति निष्कर्षः ॥ सतपोतप्यतेत्यादिश्रुतिभ्यः ॥ नचोक्ताकाररूपेण भवने कारणान्तरसहकारोपेक्ष्यते ॥ सर्वशक्तेः सर्वेश्वरस्येतरनिरपेक्षत्वात् ॥ नच बहुस्यामित्याद्याकाररूपं सर्वदा भवत्विति शंक्यम् ॥ कालस्यैवाभावात् ॥ तस्यभगवच्चेष्टारूपत्वात् योयंकालस्तस्यतेऽव्यक्तबंधोश्चेष्टामाहुश्चेष्टतेयेनविश्वमिति श्रीभागवतवाक्यात् ॥ चेष्टाया इच्छातंत्रत्वात् अचिंत्यानंतशक्तेः स्वतंत्रस्यापर्यनुयोज्यत्वाच्च ॥ नहिलौकिकेश्वरोमहाराजादिरपि उपवनभवनवनप्रभृत्यन्यतमस्थानेविजिहीर्षन्पर्यनुयोज्योभवति ॥ह्यःकथंवनविहारमिष्टवानिदानींचोपवनविहारं कथंकारं कामयत इति ॥ अन्यथा तवापि मायाया अनादित्वेन तद्वृत्तिविशेषरूपाईश्वरेच्छाः कुतोनशश्वद्भवेयुः ॥ तथासति सर्वकार्यं सर्वदास्यात् ॥ नचोद्बोधकेन निर्वाहः ॥ तदपि नित्यमनित्यंवा ॥ आद्येसर्वदातदुद्बोधादनिस्तारः ॥ अन्त्येतस्यापिकारणंकल्प्यम् ॥ तत्राप्युक्तएवविकल्पः ॥ तत्रप्रथमेघट्टकुटीप्रभातम् ॥ द्वितीयेत्वनवस्था ॥ यदिच मायायानित्यत्वेपि तद्वृत्तिविशेषाणां क्याचियुक्त्या क्रमिकत्वमाश्रीयेत ॥ तर्हि लाघवाच्छुल्यनुग्रहाच्च इच्छाकाराणामेव तथात्वमाश्रीयताम् ।

यत्तु मम मते मायावृत्तिविशेषस्तद्विषयाकारईश्वरेच्छा इत्यादिना स्वमतप्रदर्शनं कृतं तदपि जल्पवितण्डान्यतरकथामाश्रित्य परमतं खण्डयतो न संभवति तथैव परेणापि खण्डने प्रतीकारासंभवात् ॥ न च प्रतितन्त्रसिद्धान्तेनापि प्रतिकर्तुं शक्यते ॥ तथापि दोषोद्भावनस्याशक्यत्वात् ॥ तदेवोच्यते तत्तद्विषयाकारोमायावृत्तिविशेष-ईश्वरेच्छाइत्यसङ्गतम् ॥ सृष्टेःपूर्वं तत्तदाकारताप्रयोजकानां विषयाणामभावेन मायावृत्तेस्तत्तदाकारत्वासंभवात् ॥ नच तत्तत्पदार्थाभावेपि तत्संस्काराणां पूर्वं मायायां सत्वान्मायावृत्तेस्तदाकारतासंभवस्त्वेवेति वाच्यम् ॥ तत्तत्संस्काराणां वासनारूपाणां भवन्मतेऽनादित्वात्सदैवसृष्टिः स्यात् ॥ नचोद्बुद्धानामेव तद्धेतुत्वमिति वाच्यम् ॥ सृष्टेः पूर्वमुद्बोधकस्याप्यसत्वात् ॥ न चादृष्टविशेषस्यैवोद्बोधकत्वम् ॥ तस्यापि भवन्मतेऽनादित्वे तद्दोषतादवस्थ्यात् ॥ किञ्च तादृशेच्छायाविषयैः सह संबन्धोपि नसंभवति तदानींविषयाणामनुत्पन्नत्वात् ॥ अनुत्पन्नैस्तत्संबन्धासंभवस्तु त्वयैवोक्तः ॥ नचेश्वरेच्छायास्तत्तद्विषयाकारतैव संबन्धव्यपदेशप्रयोजिका इति वाच्यम् ॥ तत्तद्विषयाकारत्वस्य पूर्वोक्तयुक्त्याऽसंभवात् ॥ किञ्च तत्तदाकारतायाः वृत्तिनिष्ठत्वेन विषयवृत्तित्वाभावात्कथं विषयेषु संबन्धत्वव्यपदेशप्रयोजकत्वम् ॥ एवमन्तःकरणवृत्तिविशेषोजीवेच्छापि न संभवति वृत्तो विशेषस्य वक्तुमशक्यत्वेन ज्ञानतोवैलक्षण्यस्य दर्शयितुमशक्यत्वात् ॥ संबन्धव्यपदेशस्तु पूर्ववदेवापास्तः ॥ तथा चेत्यादिनोक्ताः (ईश्वरेच्छाया अनित्यत्वे तत्कारणं वाच्यम् ॥ इच्छैव तत्कारणं चेदात्माश्रयः तदिच्छान्येच्छया चेदनवस्था) इत्यादयोदोषास्त्विच्छायाअनित्यत्वास्वीकारादेवापास्ताः ॥

महत्वाक्षे मम[1] तु तत्तद्विषयेत्यादि अनवस्थादिरूपमित्यन्तं भागं दूषयन्ति ॥ यत्तु

---

१ ममतुतत्तद्विषयाऽऽकारोमायावृत्तिविशेषईश्वरेच्छा तस्याश्च तत्तद्विषयाऽऽकारतैव तत्तत्संबन्धव्यपदेशप्रयोजिका एवमन्तःकरणवृत्तिविशेषोजीवेच्छासबन्धव्यपदेशस्तु पूर्ववज्ज्ञेय ॥ तथाचेश्वरेच्छाया अनित्यत्वे तत्कारण वाच्यमित्याह ॥ तत्केनेति ॥ तामिच्छा केन सृजतीत्यर्थं ॥ ननु तामपीच्छयैव सृजतीतिचेत्किंतयैवेच्छयोतान्यया ॥ नतावदाद्य ॥ आत्माश्रयप्रसङ्गादित्याह ॥ आत्मनाऽऽत्माश्रयात्रेति ॥ आत्माश्रयप्रसङ्गादात्मना नसृजतीत्यर्थं ॥ नद्वितीय ॥ अनवस्थागते ॥ एकैककार्यार्थमेकैकाऽनादीच्छासन्तते. कल्पनेऽनन्तकार्यार्थमनन्तेच्छासन्ततीना कल्पनेऽत्यन्तगौरवाचेत्याहान्येष्टयापिभयादिति ॥ अपिशब्द-बलान्नसृजतीति सवध्यते ॥ भयन्त्वनवस्थादिरूपम् ॥ ७ ॥

ममेत इत्यादिनाऽपास्ता इत्यन्तेन ॥ जल्पवितण्डेति ॥ अनयो स्वरूप गौतमेन पञ्चलक्षण्या (अ० १ आ० २ सू० ४३) "यथोक्तोपपन्नश्छलजातिनिग्रहस्थानसाधनोपालंभोजल्पः (४४) स प्रतिपक्षस्थापनहीनो वितण्डा" इति दर्शितम् ॥ यथोक्तोपपन्न प्रमाणतर्कसाधनोपालभ सिद्धान्ताविरुद्ध पक्षप्रतिपक्षपरिग्रह छलादिभि साधनमुपालम्भश्चास्मिन्क्रियतइति तथा ॥ सजल्प ॥ यद्यपि छलादिभिर्नकोप्यर्थ साधयितु शक्य ॥ तथापि तदुपयोगोदर्शितो न्यायभाष्यकृता ॥ "यत्तत्प्रमाणैरर्थस्य साधन तत्र छलजातिनिग्रहस्थानानामङ्गभावोरक्षणार्थत्वात् ॥ तानि हि प्रयुज्यमानानि परपक्षविघातेन स्वपक्ष रक्षयन्ति" इति ॥ सजल्पएव प्रतिपक्षस्थापनया हीनोवितण्डाभवति ॥ अतएव भाष्यम् "यौतौसमानाधिकरणौ विरुद्धौ धर्मौपक्षप्रतिपक्षावित्युक्तौ तयोरेकतर वैतण्डिकोनस्थापयतीति परपक्षप्रतिषेधेनैव प्रवर्तत इति" इति ॥ एतदन्यतरकथाश्रयणतु परपक्षखण्डनद्वारा स्वपक्षरक्षणार्थम् ॥ अतएव प्राच कस्यचिदुक्तिस्तत्रैव भाष्ये सगृहीता "तत्त्वाध्यवसायसरक्षणार्थं जल्पवितण्डे बीजप्ररोहरक्षणार्थंकटकशाखावरणवत्" दिति ॥ प्रतितन्त्रसिद्धान्तेति ॥ पञ्चलक्षण्या (अ० १ आ० १ सू० २६) "सर्वतन्त्रप्रतितन्त्राधिकरणाभ्युपगमसस्थित्यर्थान्तरभावात्" इति तन्त्रभेदात्सिद्धान्ताना चातुर्विध्यमभिधाय (सू० २९) "समानतन्त्रसिद्ध परतन्त्रसिद्ध प्रतितन्त्रसिद्धान्त" एतत्स्वरूपमुक्तम् ॥ तदेवोच्यत इत्यादेरयमाशय ॥ यच्च ममेत्यादिश्चेयइत्यन्ततदसगततरम् ॥ स्वोक्तदोषानुन्मोषा दोषान्तरपोषाच्च ॥ तथाहि मायायानित्यत्वेन तद्वृत्तीनामपि तयात्वौचित्या सर्वदा सर्वं कार्यं स्यात् ॥ सर्वेच भावविकारास्तस्य युगपत्स्यु ॥ तस्या सान्तत्वकल्पनेतु पुन सृष्टिर्नस्यात् ॥ तथाच धातायथेत्यादेर्व्याकोप ॥ अतोमायाया सान्तत्व न शक्यवचनम् ॥ यावच्च तस्या स्थितिस्तावत्सर्वकार्यसातत्य सुस्थमेव ॥ एककालिकानेककार्यनिर्वाहाय तस्यायुगपदनेकवृत्तिविशेषाङ्गीकारे लोकविरोध ॥ अत करणे तथा अदर्शनात् ॥ ईश्वरेच्छाया नित्यत्वानेकाकारकत्वमात्रप्रयुक्तवैलक्षण्यस्य च तत्र प्रयुज्यमानेच्छाशब्दे पारिभाषिकत्वाधापादकत्वे सति त्वन्मते मायावृत्तित्वेनान्त करणवृत्तित्वेन चात्यन्तवैलक्षण्यस्य सुतरा तथात्व स्यात् ॥ अनेकाकारकत्वाद्यनपायाच्च ॥ किंच यावन्तोवृत्तिविशेषा कल्प्यन्ते तावत्योमायाएवकल्प्यता लाघवात् ॥ इन्द्रोमायाभिरित्यादिश्रौतबहुवचनानुकूल्याच्च ॥ एवमन्त करणान्यपि ॥ नचेदृशीश्रुति स्मृतिर्वाकाचिदस्ति यद्बलाज्जडायाअपि मायायाइच्छादिचेतनधर्मवत्त्वमाश्रीयेत ॥ अवैलक्षण्यात्मेहेतु लाघवाज्जीवेच्छानामपि मायावृत्तिविशेषत्व स्वीकुरु ॥ नहितस्यामायावृत्तितातासा चान्त करणवृत्तिता बोधय त्किंचिद्वाक्यमौपनिषदैराम्नायते ॥ किमिदच वृत्तिविशेषस्य विषयाकारत्व नाम ॥ विषयावगाहित्व विषयप्रतियोगिकयत्किंचित्सबन्धानुयोगित्व वा ॥ आद्येनुत्पन्नस्य पदार्थस्य कथमवगाह ॥ सर्वज्ञत्वादितिचेत् अनुत्पन्नेनपदार्थेनेत्यादि स्वोक्तिबाध ॥ एतेनद्वितीयोपि परिहृत ॥ मूलोक्तदूषणग्रस्ततया मायावृत्तिविशेषरूपेच्छाविषययो सबन्धस्य निर्वक्तुमशक्यत्वाच्च ॥ कश्च त्वन्मतेपीच्छाविषययो सबन्ध ॥ यद्यपदेशप्रयोजक विषयाकारत्व

विषयविषयिभावोन्योवा ॥ आद्ये सिद्धसाधनम् ॥ विषयाकारपदार्थस्योपलक्षणएव संसर्गतया भासमानत्वात् ॥ नाप्यन्त्यः ॥ अशक्यनिर्वचनत्वात् ॥ निर्वचनेच निर्वक्तुमशक्यत्वाद्विति स्वोक्तिविरोधः ॥ एवं मायातद्वृत्तिविशेषयोरपि कःसंबन्धः ॥ न स्वरूपात्मकः ॥ मायाया नित्यतया त्वदुक्तदूषणप्रसात् ॥ नापि समवायः ॥ अनङ्गीकारात् ॥ तदन्यश्चेत्सिद्धव्यत्तां सोपि वृत्तिविशेषाणामनित्यत्वे दुर्वचः ॥

किंचेश्वरेच्छायामायावृत्तिविशेषत्वेतस्यामायाधर्मत्वसिध्या "गौणश्चेन्नात्मशब्दात् ॥ कामाच्च नानुमानापेक्षा" इत्यादि सूत्राणि त्वद्रीत्येक्षतिसूत्रंच बाध्येत ॥ तथाहि लक्षणप्रमाणाद्यधिकरणसिद्धब्रह्मकारणवादमाक्षिप्य रजःसत्वाभ्यां क्रियाज्ञानसंभवेन प्राप्तं प्रकृतिकारणवादं पूर्वपक्षीकृत्येदमुच्यते ॥ "ईक्षतेर्नाशब्दम्" इति ॥ अशब्दं प्रकृतिः न जगत्कारणं तद्धि अशब्दं ॥ वेदे "तदैक्षत ॥ स ईक्षत" इत्यादौ ईक्षणपूर्वकसृष्टिश्रवणात् ॥ ईक्षणस्य च चेतनमात्रधर्मत्वात् ॥ यद्यपीदं सूत्रमणुभाष्ये नैवं परं दृश्यते तथाप्यस्यायमप्यर्थ आसार्वीनश्रीभगवत्पादानां संमतइत्यग्रिमभाष्यशास्त्रार्थतत्त्वप्रकाशादिभ्योज्ञायते॥ अत्रेच ईक्षणमुपाधिभूतप्रकृतिगुणसंबन्धाद्ब्रह्मण्युपचर्यतइत्याशंक्य परिहरति॥ "गौणश्चेन्नात्मशब्दात्" इति ॥ तथा "सोकामयत" इत्यत्र "यदाह्येषएतस्मिन्नदृश्य" इति ॥ तदैक्षतेत्यत्रतस्य तावदेव चिरमिति ॥ एवमादिषु ईक्षितृनिष्ठस्य मोक्षोपदेशोपीक्षणस्य प्रकृतिधर्मत्वापाकरणपूर्वकं शुद्धब्रह्मधर्मत्वसाधकउपन्यस्तः यदि मायावृत्तिविशेषएवेच्छापदार्थः स्यात् नैतत्तर्हिकिंचिदपि संगच्छेत ॥ किंचानंदमयशब्दार्थस्य परमात्मत्वं साधयित्वा सत्वांशेन सुखरूपाप्रकृतिरेव तदर्थोऽस्त्वित्याशंकायां सूत्र्यते "कामाच्च नानुमानापेक्षे" ति ॥ आनन्दमयस्य सोकामयतेतीच्छाश्रवणाद्यजडाप्रकृतिस्तदर्थः चकारेण तपः श्रवणाच्चेत्यर्थः ॥ तथा प्रकृतेरुपादानत्वं निरस्य ब्रह्मणएव तथात्वं साधयन् "अभिध्योपदेशाच्चे" ति श्रौतमिच्छोपदेशं तन्निरासे तस्यैव तथात्वेच हेतूकरोति यदीच्छामायाधर्मः स्यात् ईक्षतिकामादयस्तर्हि विरुद्धतया हेत्वाभासतामापद्यमानास्तत्तत्सूत्राणि प्रलापवचनयेयुः ॥ ननु मायावृत्तिविशेषोपि चेतनसन्निधानेन जायमानत्वात्तद्धर्मो भवत्विति चेन्मैवं ॥ नहिचुंबुकसन्निधानादेवायस्युत्पद्यमानं चलनं चुंबकधर्मो भवितुमर्हति ॥ नाप्युभयसंयोगजन्यत्वादुभयधर्मस्सेति

शब्दस्यवचनं ॥ निर्विशेषस्यानुयोगिप्रतियोगित्वान्यतरापादकसयोगासिद्धे ॥ अ० २ पा० २ सू० ७ "पुरुपाश्मवदितिचेत्तथापी"त्यादावुभयकारणतावादस्य निरासाच ॥ त्रिगुणाप्रकृतिरेव च मायाशब्दार्थइतितु त्वयैवाष्टमश्लोके वक्ष्यते ॥ किंच मायाधर्मे रूपेश्वरेच्छा सुखदुःखमोहादिवत्सर्वैरपि जीवैरनुभूयेत ॥ त्वयाऽष्टमश्लोकेवक्ष्यमाणरीत्या तेपां तत्र प्रतिबिंबरूपत्वात्तदवच्छिन्नत्वाद्वा ॥ नच जीवानधिकरणमायादेशे ईशेच्छोत्पद्यतेऽतोनतथेतिशक्यम् ॥ जीवविभुत्वाभिमानभङ्गप्रसङ्गात् तस्यादेशविभागबोधकश्रुत्याद्यभावाच ॥ तथा सति तदेकदेशोपहितेश्वरस्याप्यव्यापकत्व च प्रसज्येतेति दिक् ॥ यत्तु तथाचेश्वरेच्छायाइत्यादि अनवस्थादिरूपमित्यत तत्तु तन्नित्यत्वाभ्युपायेनैव निरस्तं ॥ किंचपूर्ववद्वेत्युक्तैकदेशिमतेन प्रथमं साक्षादिच्छारूपेण भवनोरीकारेपिनेच्छातररूपकरणसहकारापेक्षा सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेरितरनैरपेक्ष्यात् लोकन्यायाच्च ॥ लोके हिजीवा कार्यकरणेस्वेच्छामपेक्षते ॥ नत्विच्छानिर्माणे तामेवेच्छामिच्छातर वा ॥ किंतु ज्ञानवशात्स्वतएव तामुत्पादयति ॥ अज्ञातेर्थे इच्छानुदयात् ॥ एव सर्वज्ञोऽपि स्वतएव तादृशेच्छारूपोभवति इति समजसम् ॥ एतदेवानुसृत्य आकाशवद्व्यापकहीतिशास्त्रार्थकारिकाविवरणभङ्गादिपु पूर्वमिच्छारूपेण ततोमायारूपेण भूवेत्यादि समगादि ॥ ननु स्वतएवेच्छारूपेणेव प्रपचरूपेणापि भवनस्य तामतरेणैव सभवादिच्छाया अप्रयोजकत्व स्यादिति चेत्तर्हि जीवेच्छानामपि तथात्व स्वीक्रियतां ॥ प्रयत्नमात्रेण कार्यसभवात् ॥ अथ जानातीच्छतियतत इत्यनुभवबलेनान्यथासिद्धनियतपूर्ववृत्तित्वनिश्चयान्नैवमितिचेत्तर्हि प्रकृतेपि सृष्टिश्रुतिशतेप्रपच प्रतीच्छाया कारणत्वश्रवणात् ॥ तात्प्रतिकारणातरस्य तत्रकाप्यश्रवणाच्चनैवमिति बुध्यस्व ॥ किंच लोके प्रयत्नानामिच्छापूर्वकत्वसिध्यर्थमेव प्रथममिच्छारूपेण भवन ॥ यथा अहमिति व्यवहारसिध्यर्थस्वयमहन्नामकतयाभवन एकाकिनोभयादिसिद्ध्यर्थंच भयादिरूपेण भवन "सोऽहमस्मीत्यग्रेव्याहरत्ततोहन्नामाभवत्तस्मादप्येतर्ह्यामन्त्रितोहमयमित्येवाग्रउक्त्वाथान्यन्नामप्रब्रूते ॥ सोबिभेत्तस्मादेकाकीबिभेती" त्यादिश्रुति पूच्यते ॥ तस्मात्तवानित्येच्छावादएव त्वदुक्तदोषा स्वारूढशाखाच्छेदनन्यायेन प्रसज्यते ॥

तथाहि कापिलजैमिनीयकाणादाद्यभिमतान्प्रकृत्यदृष्टपरमाण्वादिकारणतावादानीक्षत्यधिकरणादिष्वाभासीकृत्य शंकराचार्यैरपि कार्यमात्र प्रतीश्वरस्य कारणताया स्वीकारादिच्छाशब्दाभिधेयवृत्तिविशेपनिरूपित तत्र कारणत्वमस्ति न वा ॥ नद्वितीय लक्षण प्रमाणाद्यधिकरणसिद्धतन्निरंकुशकारणताबाधेन परतन्त्रेच्छत्वेनचानीश्वरत्वप्रसगात् ॥ सर्वहेतुभूतामीशेच्छा प्रत्यपि ब्रह्मभिन्नस्य जडस्य कस्यचित्कारणत्वे तस्यैव मुख्यकारणत्वसिध्या बहुश्रुतिसिद्धेश्वरकारणतावादोच्छेदप्रसक्तेर्वादातरापाताच्च ॥

आद्यश्चेद्बहुस्यामिति वृत्तिविशेप किं तेनैव वृत्तिविशेपेण जनयति उत वृत्तिविशेपातरेण ॥ उभयथाप्येण त्वदुक्तात्माश्रयानवस्थाने यदिचेश्वरत्वमात्रमिच्छानिरूपितकारणतावच्छेदक प्रपच प्रतिबहुस्यामितीच्छाविशिष्टेश्वरत्वेन कारणतेत्यङ्गीक्रियेत तर्हि उक्ते-

कदेशिमतएवप्रवेशः दूषणोद्भावनप्रयासापार्थक्यंच ॥ इयांस्तुविशेषः सत्यसंकल्पादिश्रुतिसिद्धमिच्छायाईश्वरधर्मत्वं विहायाश्रुतमायावृत्तिविशेषरूपत्वकल्पने श्रुतहान्यश्रुतकल्पने प्रसज्येयातामिति ॥

यत्तु स्वमतेऽपीच्छायाःसृष्टिहेतुत्वेनानित्यत्वेनचेत्युक्त्वा कालादुद्बुद्धाजनकर्मणइच्छोद्भवइत्युक्तं तन्न सम्यक् सृष्टेःपूर्वकालसत्वे तस्य नित्यत्वमनित्यत्वं वा ॥ नाद्यः ॥ तस्य सर्वदैवसत्वेनकारणसत्वस्य कार्यसत्वव्याप्यत्वात्सदैवकर्मोद्बोधेनेच्छोत्पत्तिसत्त्वात्प्रलयाभावप्रसङ्गः ॥ किञ्च सृष्टेः पूर्वकालकर्मादिस्वीकारे "सदेवसोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्" इत्यादिश्रुतिविरोधस्तत्रैक्यावधारणाद्वितीयपदैःसजातीयविजातीयस्वगतभेदव्यावृत्तेस्त्वदभिमतायाविजातीयकर्मकालादिसत्त्वेऽसिद्धेः ॥ न द्वितीयः ॥ कालस्यानित्यत्वे तदुत्पादकं वक्तव्यम् ॥ इच्छैवचेदन्योन्याश्रयः ॥ अन्येच्छाचेत्तस्या अप्यनित्यतयातदुत्पादकमन्यच्चेदप्रामाणिक्यनवस्थास्यात् ॥ किञ्च मायायाअप्यनादित्वस्य भवत्संमततया तस्याश्च दुर्घटघटनापटीयस्त्वात्तयैव सर्वकार्यसंभवे कालेच्छाकर्मणांस्वीकारोनिरर्थकः ॥ किञ्च कर्मपदेन क्रियाविवक्षिताअदृष्टंवा ॥ नाद्यः ॥ क्रियायाः क्षणिकत्वेन कर्तृनिष्ठत्वेन च कर्तॄणांसृष्टेः पूर्वमभावेन वक्तुमशक्यत्वात् ॥ न द्वितीयः (असन्मतेऽदृष्टाभावा) दित्यग्रिमस्वग्रन्थविरोधापत्तेः ॥ अपिचत्वन्मते सृष्टिहेतुरीश्वरेच्छा तद्धेतुभूतानि कर्माणि तदुद्बोधहेतुः काल कालेनकर्मोद्बोधे संहाराव्यवहितप्राक्क्षणे भविष्यत्फलजनकर्मभिरनुद्बुद्धैरेव स्वध्यानद्वारा जनिता एतावताकालेन जनकर्माण्युद्बोधयिष्यामीतीश्वरेच्छा हेतुस्तत्राप्यन्यएव हेतुरिति महागौरवं वेदविरुद्धकल्पनाचेयं ॥ नहीदृशप्रणालीबोधिका काचिच्छ्रुतिरस्तिस्मृतिर्वैत्यास्तां विस्तरः ॥ योगिनस्तु योगजन्यसामर्थ्यविशेषेणैव नियतकालउत्थानं नतु व्यवहितकारणजन्यमिति विषमोदृष्टान्तः ॥ किञ्च योगिनि पुण्यपापादीनां सत्वाददृष्टविशेषेणोद्बोधोयुज्यते ॥ सृष्टेः पूर्वंतु "आत्मावाइदमेकएवाग्र आसीत्" इत्यादिश्रुत्या तेषामसत्वादिच्छा न संभवत्येव ॥ आगन्तुककारणमागन्तुककार्येऽपेक्षितमिति न्यायस्त्वप्रामाणिकत्वादनादरणीयः ॥ पुण्यपापानामागन्तुकत्वाभावात् ॥ "ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत" त्यादिश्रुतीनां तत्रप्रामाण्यं यद्यपेक्ष्यः ॥ किञ्चानतिप्रसक्तमागन्तुकत्वमप्यनिर्वचनीयम् ॥ यत्तवाभिमतएव स्यात् ॥ तथाच दृश्यतेहीत्यादिकमसङ्गतम् ॥ अग्रे च (पुण्योवैपुण्येन कर्मणा इत्यादिना कर्मणां फलहेतुत्वम् ॥ जडस्य चेतनमन्तरा

हेतुत्वायोगादीश्वरः कल्प्यते एपह्येवसाधुकर्मेत्यादिश्रुतिभ्यः ॥ तस्य चेच्छाद्वारैवहेतुता लोकेतथैवदृष्टत्वात्) इत्याद्युक्तं ॥ तत्रलोकदृष्टयैवकल्पने लोके प्रथमं फलेच्छा ततः फलसाधनताज्ञानं तत उपायेच्छा भवति ॥ लोकानुसारेणैवेश्वरेपि कल्पने तत्रापि तथैव कल्पनीयं ॥ लोकानुसारिभिर्भवद्भिः ॥ तथा चेश्वरस्याप्तकामत्वंन-स्यात् ॥ लोकानुसारित्वात्तत्रापीष्टापत्तिस्वीकारआप्तकामश्रुति-विरोधः ॥ तदनादरे वेदबाह्यत्वं दोषः ॥ विलक्षणसामग्रीमन्तरा कार्यवैलक्षण्यानुपपत्तेश्चेति कथनमपि वेदान्तिनां न शोभते ॥ तैरेकस्यैव ब्रह्मणोजगत्कारणत्वस्वीकारात् ॥ अतएव "नविलक्षण-त्वादस्यतथात्वं चशब्दात्" इति सूत्रे "यदुक्तं चेतनं ब्रह्म जगतः प्रकृतिरिति तन्नोपपद्यते ॥ कस्माद्विलक्षणत्वादस्य विकारस्य ॥ जगद्ब्रह्मविलक्षणमचेतनमशुद्धंचदृश्यतेब्रह्मचजगद्विलक्षणंचेतनशुद्धं चश्रूयते" इत्यादिना पूर्वपक्षंनिरूप्य "दृश्यते" त्वितिसूत्रे "तुशब्दः पूर्वपक्षं व्यावर्तयती" त्याद्युक्त्वा दृश्यतेहिलोके चेतनत्वेन प्रसिद्धेभ्यः विलक्षणानां केशनखादीनामुत्पत्तिरचेतनत्वेनप्रसिद्धेभ्योगोमया-दिभ्योवृश्चिकादीनामुत्पत्तिरेवं ब्रह्मणोपि चेतनादचेतनजगदुत्पत्तिः शङ्कराचार्यैर्निरूपिता नतु सामग्रीवैलक्षण्यं कार्यवैलक्षण्ये निरूपितं नापीच्छाकृतं वैलक्षण्यंदर्शितमिति तन्मतविरोधः ॥ अस्मन्मते च रमणेच्छयैव ब्रह्म जगद्रूपमभवत्तत्र श्रुतिरेव प्रमाणं नतु तादृशनिय-मोलोकदृष्टिर्वा ॥ एवं चास्मन्मतएव सोकामयतेतिश्रुतिसङ्गतिः ॥ तेनातएवेत्यादिकमसङ्गतमेव "फलमतउपपत्ते" रितिसूत्रमपि अन्यथानुपपत्त्याकल्प्यमानमदृष्टमेवफलदानार्हंकल्प्यतां किमीश्वरे-णेतिमीमांसकमतखण्डनार्थंनप्रवृत्तम् ॥ तदग्रिमेण "धर्मंजैमिनिरत एवे"तिसूत्रेण तन्मतप्रदर्शनस्य "पूर्वंतुबादरायणो हेतुव्यपदेशा"-दितिसूत्रेणपुनस्तत्खण्डनस्यचत्वदुक्तरीत्यावैयर्थ्यापातात् ॥ किन्तु मध्यमाधिकारिणंप्रति निरूपणं ते हिफलेप्सवएवभवन्ति ॥ तच्चफलं फलदातृसत्त्वएव संभवतीति तदाह अतईश्वरादेव फलंभवति यत्कि-ञ्चिदैहिकं पारलौकिकं वा ॥ कुत उपपत्तेः ॥ "सर्वस्यवशीसर्वस्ये-शान" इति श्रुतिर्वस्तुमात्रेदितृत्वमसङ्कुचितमाह ॥ नह्यन्यस्यव-स्त्वन्योदातुं समर्थोतोभगवानेव तथेत्यर्थः ॥ अतएव "श्रुतत्वाच्चे"-त्यनेन सूत्रेण "सवाएपमहानजआत्माऽन्नादोवसुदान" इत्यादिरू-पा श्रुतिरपि फलदातृत्वबोधिकाप्रमाणत्वेनदर्शिता ॥ ईश्वरस्ये-च्छाद्वाराफलदातृत्वमित्येवयुक्तिरुपपत्तिशब्देन दर्शिता ॥ लोके राज्ञः सेवाचौर्यादिजन्यतोपरोपद्वारैवतत्तत्कर्मफलदातृत्वमेवमत्रा-

पितोपरोपद्वारैवफलं भवतीति यदुक्तं तदपि तन्मते न संभ-
वति ॥ तथाहि सूत्रस्थेनाऽतइतिपदेनाऽप्यन्तेनकस्यपरामर्शोब्रह्मणः
पारिभाषिकस्यमायावच्छिन्नस्येश्वरस्य वा ॥ नाद्यः ॥ ब्रह्मणितोप-
रोपादीनां त्वयाऽनङ्गीकारात् ॥ तस्यनिर्धर्मकत्वंभवद्भिःस्वीक्रियते ॥
नद्वितीयः ॥ "तदव्यक्तमाहहि" इत्यादिपूर्वसूत्रेषुतथाविधस्या-
निरूपणेनाप्रकृतत्वेनैतच्छब्देनपरामर्शासंभवात् ॥ तस्मादतएवेत्या-
रभ्य सर्वमसङ्गतमेव ॥

अथसहस्रांशे[1] स्वमतेपीच्छायाइत्यादि अचेतनस्य तथा कल्पयितुमशक्यत्वाचेत्यंतं
भागं दूषयंति ॥ यत्तु स्वमतेपीत्यादिना सर्वमसंगतमेवेत्यंतेन ॥ अत्रायमाशयः
तथाहि उद्बोधकस्य कालस्य सृष्टेः पूर्वमपि सत्वे सदोद्बोधप्रसंगः सदेवेत्यादि श्रुति-
विरोधश्च ॥ तत्र एकमेवाद्वितीयमित्येकपदेन सजातीयभेदस्य एवेत्यवधारणेन विजातीय-
भेदस्याद्वितीयपदेन स्वगतभेदस्यच व्यावृत्तेस्तावकग्रंथेष्वपि दर्शितत्वात् अनित्यत्वेतु
चक्रकापत्तिगर्भोन्योन्याश्रयः ॥ इच्छयाकालस्य जननं कालेन कर्मणामुद्बोधः ॥
उद्बुद्धकर्मभिरिच्छायाजननमिति ॥ किंच कर्मणां क्रियारूपत्वे लोके तस्याक्षिक्षणावस्था-
यितया संहारप्राक्कालिककर्मणां पुनः सृष्टिकालेऽसत्वेन तेषामुद्बोधनं तैरिच्छायाजननं
चासंभवि ॥ तेषामदृष्टरूपत्वेतु अदृष्टस्याभावादिति त्वदुक्तिव्याघातः सदेवेत्यादिव्याको-

---

१ स्वमतेऽपीच्छायाः सृष्टिहेतुत्वेनाऽनित्यत्वेनच तत्कारणमाह ॥ इच्छोद्भवइत्यादि ॥
कालादुद्बुद्धाज्जनकर्मणइच्छोद्भवः ॥ कालेन कर्मोद्बोधस्तु संहाराऽव्यवहितप्राक्क्षणे भविष्यत्फ-
लकजनकर्मभिरनुद्बुद्धैरेव स्वज्ञानद्वाराजनितयैतावताकालेन जनकर्माण्युद्बोधयिष्यामीतीश्वरे-
च्छयाद्रष्टव्येहि योगिनइच्छाया अपि व्यवहितकाले फलजनकत्वम् ॥ अमुष्मिन्कालउ-
त्थास्यामीति संकल्प्य सुप्तस्तस्मिन्नेव कालउत्थानदर्शनात् ॥ आगन्तुकं कारणमा-
गन्तुककार्येऽपेक्षितमितिन्यायसम्भाविनमर्थं प्रमाणेन विशिष्य द्रढयितुमाह ॥ श्रुतिस्मृतिग-
णैरिति ॥ निश्चीयतेइतिशेषः ॥ ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामोयजेतेत्यादिभिः पुण्योवैपुण्येन कर्म-
णा भवति पापःपापेन साधुकर्मकारीसाधुर्भवति पापकर्मकारीपापोभवति पुण्यःपुण्येनकर्म-
णाभवति पापःपापेन यइहरमणीयचरणाः एषह्येवसाधुकर्मकारयति इत्यादिभिश्चश्रुतिभिः
योद्रव्यदेवतात्यागसम्भूतोरसउत्तमः ॥ देवान्संतर्प्यसरसोयजमानंफलेनचेति समवायीतुपुरु-
षोमोहेच्छाद्वेषकर्मजः इति विपाकः कर्मणांप्रेत्यकेषांचिदिहजायते ॥ इहचामुत्रचकेषांचाव-
स्तत्रप्रयोजनम् इत्यादियाज्ञवल्क्यादिस्मृतिभिश्च कर्मणां फलहेतुत्वमुक्तम् ॥ जडस्य च
चेतनमन्तरा हेतुत्वायोगादीशःकल्प्यते एषएवसाधुकर्मेत्यादिश्रुतिभ्यश्च ॥ तस्यचेच्छाद्वारैव
हेतुता लोकेतथैवदर्शनात् विलक्षणसामग्रीमन्तराकार्यवैलक्षण्यानुपपत्तेश्च ॥ अतएवसोऽकाम-
यतेत्यादिश्रुतीनांसंगतिः ॥ अतएवफलमतउपपत्तेरितिसूत्रं संगतम् ॥ वस्तुतस्तु लोके राजसे-
वाचौर्यादेराजतोपरोधद्वारैव हेतुत्वदर्शनादिहाऽपि कर्मभिरीशतोपादिकमेवकल्प्यते ॥ इयमे-
वयुक्तिःसूत्रउपपत्तिशब्देनोक्ता ॥ एवंचाऽन्यथाऽनुपपत्त्या कल्प्यमानमदृष्टमेवफलदानार्हं
कल्प्यतामित्यपास्तम् ॥ अस्मन्मतेऽदृष्टस्याऽभावात् ॥ अचेतनस्यतथाकल्पयितुमशक्यत्वाच्च ॥

पक्ष ॥ किञ्च उभयथापिकर्मणां कर्तृनिष्ठत्वेनेश्वरनिष्ठेच्छायाजनकत्वमप्युपपादनसापेक्षम् ॥ हेतुकार्ययोर्वैयधिकरण्यात् ॥ किञ्च किमिदंकर्मणामुद्बुद्धत्वंनाम ॥ फलजननसामर्थ्यमितिचेत्तदपिअधुनैतत्कर्म स्वफलं जनयत्वितीश्वरेच्छाविषयत्वमेव वक्तव्यम् ॥ अन्यथा स्वातंत्र्येण कर्ममात्रात्फलनिष्पत्तेःसंभवेनेशतदिच्छादेरजागलस्तनत्वापातात् ॥ तथेच्छाविषयत्वरूपोद्बुद्धत्वस्वीकारेत्विच्छयोद्बोधउद्बुद्धैरिच्छायाजननमित्यन्योन्याश्रयादयः ॥ नापि संहारप्राक्क्षणेऽनुद्बुद्धैःकर्मभिः इयताकालेन कर्माण्युद्बोधयिष्यामीतीच्छायाजननं संभवति ॥ नच कालविशेषस्योद्बोधकत्वं स्वभावोवाच्यः ॥ प्रलयोत्तरं विशेषस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात् ॥ सविशेषोऽपि नित्योजन्योवेति विकल्पे पूर्वोक्तदोषानिस्ताराच्च ॥ अनुद्बुद्धैरपि तस्याजननसंभवे सृष्टिकालेपि तज्जननार्थं कर्मोद्बोधसाधनप्रयासोऽव्यर्थः द्वारभूतज्ञानस्य नित्यत्वात् ॥ नचेष्टापत्तिः प्रलयकालेपीच्छाजननेन सदासृष्टिप्रसंगात् ॥ अथ तद्वारणार्थमुद्बुद्धानामेव जनकत्वं नियम्यत इतिचेत्संहारप्राक्क्षणे तदसिद्धिः ॥ नापीच्छाकारे कालपरिमाणनिवेशे भविष्यत्फलककर्मणां हेतुत्वं युज्यते तेषां जडत्वेन इयताकालेन वयं फलं साधयिष्याम इति बुद्ध्यसंभवात् ॥ फलमत इतिन्यायेन फलस्येश्वरतंत्रत्वाच्च ॥ कालनिवेशःस्वातंत्र्यादिति चेदिच्छाकारप्रकटनेपि स्वातंत्र्यमस्तु श्रौतप्रक्रियानुपरोधात् ॥ किञ्च तथासतिपापादेस्तौल्येऽपि केषांचित्त्वरितमेव फलं केषांचिच्च कारणमंतरेव स्वेच्छयात्यंततरविलंबेन फलं जनयत ईश्वरस्य वैषम्यनैर्घृण्ये नापेयातां ॥ आत्मसृष्टेर्नैवैषम्यमितिवक्ष्यमाणस्य श्रुतिहृदयसमाधेस्त्वदप्रियत्वात् ॥ नापि कर्मणामनुद्बुद्धत्वादोषः तदुद्बोधानुद्बोधयोरपि कालद्वारा स्वेच्छयैव भवनस्य त्वया स्वीकारात् ॥ कालेन कर्मोद्बोधइति प्रयोगस्तु कर्मणिचेति समासनिषेधाच्चिंत्यः ॥ यद्यपि विवरणकारादिभिरिध्मप्रव्रश्चनादिशब्दसिद्धये इहचसेत्यर्थकत्वमाश्रित्य कर्मणीत्युच्चार्य विहितषष्ठ्याएव समासनिषेधोऽव्यवस्थापितः ॥ एवमेव च शब्दानुशासनमित्यादिप्रयोगाः संगच्छंते तथापि प्रकृते कालकर्मणोः कर्तृकर्मणोरुभयोरुपात्ततया उभयप्राप्तौ कर्मणीत्यनेनैव षष्ठीसिद्ध्यानिषेधस्तदवस्थः ॥ नापिचेतनप्रयत्नासमवहितेन कालेन कर्मणामुद्बोध.शक्यवचनः जडत्वात् ॥ नच वह्न्यादेर्दाहकत्वादिवत्स्वभावादुद्बोधकत्वं वाच्यं स्वभावानपायेन सर्वदोद्बोधप्रसंगात् ॥ नच मण्यादिवत्प्रतिबंधकं किंचित्कल्प्यं अप्रसिद्धेः ॥ किंचोद्बोधसिद्धये तन्निवर्तकं किंचिदुपपादनीयं ॥ तस्य नित्यत्वे सदोद्बोधस्य अनित्यत्वे तस्यापि कारणापेक्षत्वेनानवस्थायाश्चापातः ॥ तच्च निवर्तकमीश्वरेच्छाजन्यं नवा ॥ आद्येचक्रकापत्तिरनवस्थावा ॥ द्वितीयेसिद्धिःसर्वादिरन्युतइत्यादिमानविरोधः ॥ कारणांतरं चाप्रसिद्धं एतेन तदुलविक्लित्यादिवत्तस्यागंतुकल्पनापि निरस्ता ॥ तेज.संयोगादितुल्यनिमित्तापेक्षत्वात् ॥ निमित्तस्य चोक्तनित्यानित्यत्वादि विकल्पग्रस्तत्वात् ॥ वसंतादिकालेषु पुष्पाद्युत्पत्तिरपि न तत्तत्कालमात्रहेतुका व्यभिचारदर्शनात् ॥ किंतु ईश्वरेच्छाजन्येत्यन्यत्र विस्तरः ॥ अतोनतद्दृष्टांततोपि निर्वाहः ॥ अन्यथा कालमात्रात्सृष्टेरपि संभवेन ईश्वरवैयर्थ्यप्रसंगस्य दुर्वारत्वात्॥ नापि संहारप्राक्क्षणावच्छिन्नेच्छायाव्यवहितकाले

तात्कालिकप्रयत्नसमवधानंविना फलजनकत्वं युक्तं लोकविरोधात् स्पष्टतया तथाबोधक-शास्त्राभावाच्च ॥ नचेश्वरस्य प्रयत्नाभावः शंक्यः "सोकामयत ॥ सईक्षते" तीच्छातः पृथक् "इद२ँ सर्वमसृजत ॥ सइमाँल्लोकानसृजते" त्यादौ सर्जनानुकूलव्यापारादिरूपस्य तस्य श्रावणात् । अन्यथा सोकामयतेत्यनेनैव गतार्थत्वात्तामिमं वदेत् ॥ नचेश्वरप्रयत्न-सहकारात्कालेनोद्बोधोऽङ्गीकार्यः । तन्नित्यतायांतस्येच्छांविनाऽनुपपत्त्येच्छानित्यताया अर्थादापत्तेः अनित्यतायां चक्रकाद्यापाताच्च ॥ योगिनस्तूत्थाने नतदिच्छासाक्षाद्धेतुः किंतु तया कृतानि योगशास्त्रीयसाधनानि सर्वव्यवस्थानियामकनिखिलफलप्रतिपादके श्वरे-च्छाच ॥ नैवमीशेच्छायानाशे व्यवहितकाले तस्याः फलं भवितुमर्हति तस्य फलसमर्पकेश्व-रांतराभावात् ॥ किंच त्वन्मते कालकर्मणोरधिष्ठाने भ्रमकल्पितत्वेनेश्वरज्ञानागोचरतया इयता कालेन कर्माण्युद्बोधयिष्यामीति तदिच्छाकारोप्युपपादनसापेक्षः ॥ नहि शुक्त्या-दिकं सत्वविशिष्टेंद्रियोवाकल्पितरजतादिकमनुभवति । नापीयताकालेनेति कालपरिमाणं संहारोत्तरमुपपद्यते । परिच्छेदकसूर्यगत्याद्यभावात् ॥ सर्वशक्तिनेश्वरेणैव परिमाणस्य नियमनेतु तन्नियमनरूपकार्यार्थमिच्छाप्रलयेप्यनाद्यमंतव्या ॥ आगंतुकं कारणमित्यादि भाष्यं परिहरंति ॥ इतिन्यायस्त्वप्रामाणिकत्वादित्यादिना ॥ आगंतुकत्वाभा-वादिति ॥ सकलं प्रलयकालं तूष्णीं स्थित्वा पुनः सृष्टिकाले फलजनकानां तेषां चिरस्थाय्यदृष्टरूपतया आगंतुकत्वस्य वक्तुमनौचित्यादिति भावः ॥ किंचानतीति ॥ अतिप्रसंगरहितमागंतुकत्वमपि न निर्वक्तुं शक्यम् ॥ त्वन्मतेऽभिधेयमात्रस्य मिथ्यात्वे-नेदमागंतुकमिदमनागंतुकमिति कार्येषु कारणेषु वा विवेकस्य दुर्घटत्वात् ॥ आप्तका-मश्रुतीति ॥ श्रुतिस्तु "सर्वमिदमभ्याऽऽत्तोऽवाक्यनादरः ॥ न तस्य कार्यं करणं च विद्यते" इति छांदोग्यश्वेताश्वतरादिरूपाबोध्या ॥ "नानवाप्तमवाप्तव्य" मित्यादि-स्मृतिश्चात्रानुसंधेया ॥ नचेच्छावादेऽयं दोष शंक्यः श्रुत्याद्युपरोधेन लोकानुरोधस्यानादरात् ॥ जगतोब्रह्मपरिणामत्वेन ब्रह्मानन्यतया तद्विषयकेच्छायामुक्तदोषस्याप्रसक्तेः । नवमश्लोकखंडनादिस्थलेषु दर्शयिष्यमाणत्वाच्च ॥ अतोजन्येच्छापक्षएवोक्तरीत्या आप्त-कामत्वभंगप्रसंगः ॥ तैरेकस्यैवेति ॥ "एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेंद्रियाणिच ॥ खंवायुर्ज्योतिरापः पृथिवीविश्वस्य धारिणी" इति मुंडकादिवाक्यानुरोधाद्वेदांतिभिः परस्परविलक्षणमपि प्राणादिकं प्रति एकस्यैव ब्रह्मणः कारणत्वं स्वीक्रियते ॥ ननु सांख्यैरिव मनइंद्रियादिकं प्रति सात्विकराजसाद्यहंकारः काणादैरिव नित्याः पृथिव्यादि परमाणवः ॥ किंच विलक्षणसामग्रीमंतरेत्यादि वदतस्तस्य तत्तत्कार्याणि स्वस्वकारणसल-क्षणानि संभवंतीत्याशयमभिप्रेत्य तत्राप्यसंमतं बाधकमाहुः ॥ नविलक्षणत्वादित्या-दिना ॥ अविरोधस्य प्रथमे पादे (सू. ४) "न विलक्षणत्वात् " इत्यादि सूत्रद्वयेन सालक्षण्याभावाज्जगद्ब्रह्मणोः कार्यकारणभावाभावं पूर्वपक्षीकृत्य (सू. ६) "दृश्यतेतु" इत्येतेन चेतनजन्यकेशलोमादिगोमयाद्यचेतनजन्यवृश्चिकादिदर्शनोपन्यासेन सनि-राकृत ॥ सूत्र इति ॥ अस्य निरूप्येत्यग्रेणान्वयः ॥ यदुक्तमिति ॥ प्रथमस्य चतुर्थे

कर्तृत्वाऽऽवेदकमेव ॥ इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वंद्वमोहेन भारत ॥ सर्वभूतानि संमोहं सर्गे यांति परंतपेति भगवद्वाक्यैकवाक्यतया तथाऽध्यवसायात् ॥ एवंतृतीयं (श्लो० ७८) विपाकः कर्मणां प्रेत्य केषांचिदिह जायते । इह वामुत्र चैकेषां भावस्तत्र प्रयोजनमिति वाक्यमपि प्रेत्यादिशब्दघटितम्। तथैव। मरणेदं लोकादौ लोकादिव्यवस्थायाः सृष्टाद्येवाभिव्यक्तेः ॥ अतइदमेकस्मिन्जन्मनि जन्मांतरे वा लोकांतरे वा कर्मणां फलाग्रदयंभावमेव बोधयति ॥ नतु सृष्ट्यंतरव्यवस्थाम् ॥ किंच कर्मणां तौल्येऽपि फले विलंबाविलंबयोर्नियामिकाभगवदिच्छैव मंतव्या यया संचितकर्मसमुदायात्प्रारब्धं देहोत्पत्तिसमये निर्मीयते ॥ सैवात्राभिप्रायपर्यायभावशब्देन प्रतिभाति ॥ जीवाभिप्रायपरत्वे पुत्रेप्सुमसाधनवंध्यादिषु प्रत्यक्षविरोधात् ॥ अतःसृष्ट्यंतरे प्राक्कर्मणां फलजनकत्वपक्षेपि सर्वनिर्वाहिकातदिच्छा नित्यैव मंतव्या ॥ तस्मादेमाः श्रुतिस्मृतयआम्नायसिद्धभगवदिच्छासर्वकारणतावारणतात्पर्यवत्यः । तन्निषेधाश्रवणात् ॥ नच " पंचपंचनखाभक्ष्या " इत्यादाविवेतरनिषेधः फलतीति वाच्यम्। रागतः पंचनखापंचनखभक्षणस्येव प्रवृत्ते उभयोः कारणतायाः प्रत्यक्षेणाग्राह्यान्यतरपरिसंख्यानायोगात् ॥ इमामगृभ्णन् रशनामृतस्येत्यादौ लिंगेनैवशाब्दलिंगादिनोभयप्रसंजनेपि अश्वगर्दभाभिधान्योर्ग्रहणेतुल्यविनियोगवदिच्छाकर्मणोस्तुल्यकारणत्वस्याभावेन सर्वनिदानभूतेच्छायाहेतुतानिरासासिद्धेः ॥ कर्मणांहि फलं प्रत्येककारणता इच्छायास्तुकर्माणिप्रत्यपिसेतिनतौल्यम् ॥ नहिदण्डचक्रव्यापारेण घटइत्युक्त्या कुलाललालसायास्तन्निमित्ततानिवर्त्यते। कर्मणां तोपतोपादिद्वारेश्वरेच्छाजनकत्वं तस्याश्च केवलफलहेतुत्वेतिकल्हे तु जीवानां नानाकर्मकरणे कारणं मृग्यम्। कुतस्सर्वोपि नपुण्यमेवानुतिष्ठतीति ॥ जीवेच्छावैचित्र्यमेवानुष्ठानवैचित्र्ये प्रयोजकमिति चेत्तत्रापि तन्मृग्यम् ॥ कुतोनसर्वोपि सुखसाधनं साधु कर्मैव विधित्सतीति ॥ अथ पुण्यकर्मणो तथास्वेच्छया तदनुष्ठानमेवं पापकर्मणामपीति पूर्वपूर्वकर्मणामेव जीवकामकारणताकल्प्यतइति चेत्तर्हि सकृदपि सुकृतानुष्ठाने कदाचिदपि कलुषं न स्यात्। एकवारमपि दुरितावरणे कदाचिदपि सदाचरणं च नघटेत । दृश्यंतेत्वेकस्यापि देहिनो विविधानि सुकृतदुष्कृतानि। कस्मिंश्चिज्जनुषि कल्मषाधिक्यं कस्मिंश्चिच्च पुण्याधिक्यम् ॥ किंच तथासति सर्वेपि श्रौतस्मार्ताश्च विधिप्रतिषेधाअपि व्यर्था भवेयुः। प्राक्तनकर्मणैव प्रवर्त्तननिवर्तनयो. सिद्ध्या तदनुपयोगात् । नचेच्छावादेप्ययंदोषः शंक्यः। कृतप्रयत्नापेक्षसूत्रेण तत्परिहरिष्यमाणत्वात्। तस्मात्परमेश्वरएव स्वेच्छानुसारेणाऽऽप्रलयम्। तानि तानि कर्माणि कारयित्वा तानि तानि फलानि प्रयच्छतीत्येव स्वच्छम् । यथा कौषीतकिब्राह्मणे (अ० ३) इंद्रप्रतर्दनसंवादे "सएषप्राणएवप्रज्ञात्मानंदोऽजरोऽमृतो नसाधुनाकर्मणाभूयान्भवतिनोएवासाधुनाकनीयानेषह्येवसाधुकर्मकारयतितंयमेभ्योलोकेभ्यउन्निनीषतएषउएवासाधुकर्मकारयतितंयमधोनिनीषतएषलोकपालएषलोकाधिपतिरेषलोकेश.समआत्मेतिविद्यात्समआत्मेतिविद्या" ८ दिति पुण्यपापैरसंस्पृष्टस्य-

माकारविशेपविशिष्टेच्छयैव साध्वसाधुकर्मकारयितृत्वं तत एव निरतिशयैश्वर्यादिकं च श्रूयते॥ त्वन्मतेतु जडेनापि कालेनेश्वरनिरपेक्षेण कर्मणामुद्बोधस्य जडैरपि तैःकर्मान्तरानुष्ठानस्येशेच्छायाश्च जनने तेषामितरनिरपेक्षं नरकनाकलोकादिप्रापकत्वमप्यपथ्यभेषजभजनादेरोगारोग्यादिजनकत्वस्सुवचमतो (जडस्य च चेतनमंतराहेतुत्वायोगादीशःकल्प्यत) इत्युक्तिररण्यरुदितायते कारणभूतकर्मणां वैलक्षण्येन फलरूपकार्यवैलक्षण्यस्याप्युपपत्तेश्च॥ चेतनस्यैव फलदातृत्वाग्रहे तत्तत्कर्माराध्यानां चेतनानामेव तथात्वसंभवेन तद्वाश्रीश्वरकल्पनायावैफल्याच्च॥ तस्मादास्माकीनरीत्यैव फलमतइत्यधिकरणं संगच्छते नतु त्वद्रीत्या। प्रपंचयिष्यते चेदं पुरस्तात्॥ कर्मणामिच्छाहेतुकत्वबोधकश्रुतेरपपाठेन पुनःपुनरुपन्यासस्तु प्रकृतिविरुद्धः॥ किंच दर्शनानुरोधादीश्वरस्येच्छाद्वारैवकारणतां संगिरमाणस्तस्य जन्यमात्रे प्रतिकारणत्वात् जन्यानिसाध्वसाधुकर्माणि प्रतिसृष्टिकाले जन्यं तदुद्बोधं प्रति च तस्य तद्द्वारा कारणतां कुतोनन्रूपे॥ तदवचनेच जडकारणवादाभ्युपगमादनीश्वरवादापातः स्वदिष्टोपपत्तिबाधात्फलमतइत्याधिकरणासंगतिश्च॥ मन्मतेतु कर्मफलान्यारोग्यादिकंच प्रतीश्वरेच्छायाएव निदानत्वात्कर्मौषधादेश्च द्वारतयावांतरकारणत्वात् नकोपि शंकावकाशः। सोकामयतेत्यादिश्रुतयस्तु नत्वन्मतेसंगताः। श्रुतहान्यश्रुतकल्पनापत्तेः। तास्विच्छायाएव बहुभावमुच्चनीचभावं लोकसर्जनादिकं च प्रति निमित्तत्वश्रवणात् कालेनोद्बोधितैः कर्मभिस्तस्येच्छोदपाद्यतेति तत्राश्रवणात्॥ यच्च वस्तुतस्त्वित्यादि कल्पयितुमशक्यत्वाचेत्यंतं तदसत् इहैवसूत्रे उपपत्तिशब्देनोक्तयुक्तेर्ग्रहणेऽत्रैव जैमिनिमतनिरासासिद्ध्या पुरस्त्ययोस्तदुपन्यासतन्निरासस्सूत्रयोरापार्थ्यापातात्॥ किंच राजानोहि स्वविषयेषु चौर्यादिर्निवृत्तये स्वेष्टकर्मणां प्रवृत्तयेच तत्तत्फलमर्पयंति। क्षकुर्वंश्चैवं पूर्वतरोर्वीपतयः सर्वदुराचरणानां स्वराज्यसमये समुच्छेदमिति पुराणादिषु प्रसिद्धम्॥ ईश्वरश्च सर्वोपायज्ञस्सर्वशक्तिर्बहुकालाद्दुष्कृतिनोदंडयन्नपि स्वरोपपोषककल्मषाणामविशेषादशेषाणामुच्छेदमेव कुतो न संपादितवान्। तदुपासकानां ज्ञानिनामपि नस्तुवीत न निंदेतस्वभावविषमंजनं सुहृन्मित्रार्युदासीनमध्यस्थद्वेष्यबंधुषु॥ साधुष्वपिचपापेषुसमबुद्धिर्विशिष्यतइति भागवताद्युक्तप्रक्रियादर्शनात् सर्वमुक्तोपसृप्यस्य तस्य कथंरोषतोषौ॥ गुणोद्रेकादितिचेद्युगपदुभयविधफलवितरणानुपपत्तिः। उद्रेकेचेश्वरातिरिक्तं किं बीजं स्यात्। तदितरतदुद्घाटनेत्वनीश्वरवादप्रसक्तिः॥ किंच राज्ञांचोरादिदंडने ईश्वरतोषसपिपादयिषा तद्भीतिश्च प्रयोजिका। तथेश्वरस्य फलदाने किं प्रयोजकम्॥ (अ० ३ पा० २ सू० ३१) परमतस्सेत्वित्यधिकरणे तन्नियामकनिषेधात्॥ मन्मतेतु क्रीडार्थमेव प्रपंचरूपेण प्रादुर्भावात्कृतप्रयत्नापेक्षत्वाच्च न काप्यनुपपत्तिः॥ अतएव (अ० २ पा० १ सू० ३२-३३) नप्रयोजनवत्त्वादित्याशंक्य लोकवत्तु लीलाकैवल्यमित्येवासूत्रि श्रीबादरायणाचार्यैः॥ एवं तवोपपत्तेर्बाधितत्वेन अन्यथानुपपत्त्या कल्प्यमानमदृष्टमेव फलदानार्हं कल्प्यतामित्यास्माकीनाक्षेपोदुरुद्धरः। अन्यथानुपपत्तिस्तु "धर्मंजैमिनिरतएव" स्त्वत्र शारीरकभाष्ये या दर्शिता सैव॥ नचादृष्टाभाव-

स्वयाशक्यवचन अपूर्वानङ्गीकारे कर्मणा कालान्तरीयफलसाक्षात्कारणत्वस्यानुपपत्त्या स्वदुक्तश्रुतिस्मृतीनां बाधात् । सभूतोऽसदत्रम इति यदुक्तवाक्येऽसच्छब्देनाभिताक्षराया तस्यैवव्याख्यानात् । कालतउद्बुद्धाजनकर्मणइच्छोद्भवइति स्वदभिमतव्यवस्थाभङ्गाच्च ॥ शङ्कराचार्यैः फलमतइत्यादिसूत्रव्याख्याने कर्मणोनुक्षणविनाशितायाअङ्गीकारेण तस्य यावत्प्रलयकालमनुद्बुद्धतया स्थिते सृष्ट्यारम्भउद्बोधस्य चासम्भवदुक्तिकत्वात् स्वोक्तनिर्वाहायापूर्वाभ्युपगमे तु गले पादुकान्यायेनादृष्टमूरीकृतम् । अदृष्टपदस्य तत्पर्यायत्वात् ॥ जडस्यापि यथाकल्पन शक्यमिति रवौषधादिदृष्टान्तेन प्रागेवादर्शयाम ॥ अथ कस्तर्हि सूत्रउपपत्तिशब्दार्थइति चेदुच्यते ॥ निष्कामाना भजतसिद्धये पूर्वाधिकरणे सर्वोत्तमत्व निरूप्य सकामाना तत्सिद्धये फलदातृत्व कर्मादिसर्वनियन्तृत्व च निरतिशयैश्वर्यबोधकमुपपादयितुमिदमधिकरणमारभ्यते ॥ अत्र फल तत्तत्कर्मसम्बन्धिदेवेभ्योदेवेभ्य उत भगवत इति सशय ॥ देवानामुद्देश्यतया श्रवण भगवत सर्वेश्वरत्वसर्वहेतुश्रवण च सशयबीजम् ॥ तत्र "यदाग्नेयोष्टाकपालोमावास्यायाच पौर्णमास्याचाच्युतो भवति ॥ ऐन्द्रदध्यमावास्यायाम् । ऐन्द्रपयोमावास्यायामि"त्यादि तत्तदुत्पत्तिवाक्यायत्वेन देवतोद्देशेनैव द्रव्यस्य त्यज्यमानत्वात् । याज्यापुरोनुवाक्याद्यनुरोधेन देवानामेवद्रव्यभोक्तृत्व निश्चयात् । "वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति सएवैन भूतिं गमयती" त्यादिना तेषामेव फलदातृत्वश्रवणात् । आयु प्रजा धन विद्या स्वर्गं मोक्ष सुखादि च ॥ प्रयच्छति तथा राज्य प्रीता नृणा पितामहा इत्यादिस्मरणाच्च । द्वितीयस्कन्ध तृतीयाध्यायाद्युक्तरीत्या प्रतिनियतत्वाच्च । देवेभ्य एव फलमिति पूर्वपक्षेऽभिधीयते ॥ (अ० ३ पा० २ सू० ३८) "फलमतउपपत्ते" ॥ अतईश्वरादेव फल भवति यत्किंचिदैहिक पारलौकिक वा ॥ कुत ॥ उपपत्ते "सर्वस्य वशी सर्वस्येशान" इति श्रुतिर्वस्तुमात्रेशितृत्वमसङ्कुचितमाह नह्यन्यस्य वस्त्वन्योदातु समर्थ इति ॥ न चोद्देश्यत्वादिविरोध । "चक्षो सूर्यो अजायत ॥ अग्निर्मूर्द्धाचक्षुषीचन्द्रसूर्यौ ॥ देवा नारायणाङ्गज ॥ इन्द्रादयोबाहव आहुरुस्रा" इत्यादिश्रुतिस्मृतिभिस्तेषां भगवदवयवोद्भवत्वतद्रूपत्वयोर्बोधनेन भगवतउद्देश्यतानपायात् ॥ भोक्तारयज्ञतपसा सर्वलोकमहेश्वरम् । अह हि सर्वयज्ञाना भोक्ताच प्रभुरेव च । सुरुचिर्हुतभुग्विभु । यज्ञभुग्यज्ञसाधन इत्यादौ तस्यैव सर्वरूपेण भोक्तृत्वावगमाच्च ॥ सएवैनमित्यादिकंतु द्वारत्वाभिप्रायकम् । योयो यांयातनुमित्युपक्रम्य लभतेच तत कामान्मयैवविहितानिति स्मरणात् ॥ एतेन तेषात त्तत्कर्मतत्तत्फलप्रतिनियतत्वमपि तदिच्छयैवेतिसिद्धम् ॥ अत्रैव सएवैनमित्यादिप्रत्यक्ष श्रुते प्राबल्यमाशङ्क्य स्वमतेपि प्रत्यक्षश्रुतिमाहाचार्य (सू० ३९) ॥ 'श्रुतत्वाच्च' ति "सवाएष महानजआत्मान्नादोवसुदान" इत्यादिश्रुतिषु तस्यैव भोक्तृत्वफलदातृत्वयो श्रवणात् । चकारेण यो योयायामित्यादिस्मरणात्तथेत्यर्थ ॥ अहिकुण्डलवद्देवादिसर्वकार्यरूपत्वनिरतिशयैश्वर्यादिप्रतिपादकपूर्वाधिकरणाना पर्यालोचनेपि इयमेवोपपत्तिरिहोपपत्तिशब्देनोपतिष्ठते ॥ एव पूर्वपक्षोपि देवानामेव तत्तत्कर्मभिराराध्यमानाना सर्वफलदातृत्वे

तस्यपूर्वोक्तं पारमेश्वर्यं कथमिति पूर्वाधिकरणाक्षेपेणोत्तरीतिकण्वोत्तिष्ठति नतुकर्मणामेवफलदत्वमिति स॰ अप्रसंगात् तेषां जडत्वस्यापिप्रत्यक्षसिद्धत्वात् ॥ साधितेतु सूत्रद्वयेनेश्वरस्यैव फलदत्वेउपपत्तिश्रुतत्वाभ्यां कर्मणामेव तद्दत्वमस्त्विति निरीश्वरमीमांसकचोद्यप्रासाङ्गरमतउपन्यस्य निरस्यते सूत्रद्वयेन ॥ नचधर्मंजैमिनिरितिसूत्राभिप्रेतोपपत्त्या प्रथमं पूर्वपक्ष प्रसजनीय॰ । फलमत इति सूत्राभ्यां जैमिन्यभिमतोपपत्त्यादेरसमाहितत्वादुक्तपूर्वपक्षतादवस्थ्येन ॥ तयोरकिंचित्करत्वापत्तेः । अग्रे स्वयमुपन्यासस्य हेत्वन्तरेण तन्निरासस्य चानर्थक्यप्रसक्तेश्चेति पूर्वमेवासूचयाम ॥

वैषम्यनैर्घृण्ये अपित्वन्मतएव संभवतः ॥ नचकर्मापेक्षयासुखदुःखदातृत्वात्कथंवैषम्यनैर्घृण्येइति वाच्यम् ॥ तस्यैव कर्मकारयितृत्वेन स्वयमेव कर्मकारयित्वा स्वयमेव कस्मिंश्चिज्जीवे सुखं कस्मिंश्चिज्जीवे दुःखं प्रयुञ्जतः कथंनवैषम्यं नैर्घृण्यं वा स्यात् ॥ एतेनातएव वैषम्यनैर्घृण्येनेत्यादिक प्रत्युक्तम् ॥ ननु कर्मणः फलजनकत्व इत्यादि प्रश्नस्तु पूर्वापरविरुद्धः ॥ पूर्वमीश्वरेच्छांप्रति कर्मणोहेतुत्वस्योक्तत्वात् ॥ किञ्च कर्तृत्वानुपपत्तिपदेनेच्छाकर्तृत्वानुपपत्तिरुक्ता जगत्कर्तृत्वानुपपत्तिर्वा ॥ नाद्यः ॥ कर्माधीनत्वेपीच्छाश्रयत्वरूपेच्छाकर्तृत्वानपायात्॥ नापि द्वितीयः॥ तस्याप्रकृतत्वात् ॥ यदपि कर्तृत्वानुपपत्तावीश्वरत्वासिद्धिरित्याक्षेपेऽस्वतन्त्रस्यापि काष्ठादेः कर्तृत्वप्रदर्शनम् ॥ तत्र स्वतन्त्रः कर्तेतिसूत्रविरोधोद्भावनं तदुपरि स्वातन्त्र्येण विवक्षितोर्थः कर्तेत्याद्युत्तरं तदपि तुच्छम् ॥ कर्तृत्वानुपपत्तेरीश्वरत्वव्याघातकत्वे मानाभावः युद्धपाकाद्यकर्तृणामपि लोके राज्ञामीश्वरत्वाव्याहतेः॥ नचफलदातृत्वमीश्वरमितिवाच्यम् ॥ फलमददतां बलात्कारेण कर्मकारयितृणामपीश्वरत्वदर्शनात् ॥ काष्ठादेश्च पारिभाषिकं कर्तृत्वं नतुवास्तवम् ॥ अतस्तादृशकर्तृत्वविवक्षणेपि नाभिमतसिद्धिः ॥ अतएव तादृशस्वात विवक्षणेपि पुरुषव्यापाराधीनव्यापारवतांकाष्ठादीनामन्यव्यापारानधीनकियानुकूलव्यापारवत्त्वरूपस्वातन्त्र्यस्याभावात्तद्बोधकविभक्तीनामप्रामाण्यं दुर्वारमेवेत्याशङ्क्य समभिव्याहृततत्क्रियाकारकान्तरव्यापारानधीनतत्तत्क्रियानुकूलव्यापारवत्त्वरूपं स्वातन्त्र्यमेव स्वतन्त्र कर्तेतिसूत्रघटकस्वतन्त्रपदार्थत्वेन विवक्षितं भट्टाचार्यै ॥ उपादानगोचरज्ञानचिकीर्षाकृतिमत्त्वस्य काष्ठादावभावेन स्वतन्त्रः कर्तेत्यनुशासनविरोधो दुर्वारश्च ॥ नहितद्विवक्षयापि परिहारः संभवति ॥ तादृशकर्तृत्वस्य वैयाकरणासंमतत्वेन तेषां तादृशविवक्षाया असंभवात् ॥

सहस्राक्षे *अतएववैषम्येत्यादि अबाधाचेत्यंतं भागं परिहरंति ॥ वैषम्यनैर्घृण्येअपि त्वन्मतइत्यादिना ॥ विवक्षायाअसंभवादित्यंतेन ॥ अयमाशयः अनादिकर्मवा-श्रित्यसमाधानेत्वनीशतेतिकारिकां तट्टीकां च यथाकथंचिदनुसृत्य सहस्राक्ष उपन्यस्तस्य ननुकर्मणः फलजनकत्वमिति प्रश्नस्य विरोधोक्तिस्तु तदीयग्रंथे पूर्वापरविरोधप्रदर्शनार्था ॥ वस्तुतस्तुतन्मनेकर्तृत्वोपपत्तिः अनीशतापारणंच नसंभवतीत्यर्थः ॥ अयंभावः ॥ यत्तु अतएव वैषम्यनैर्घृण्येनेत्यादि अबाधाचेत्यंतंतदविचारचारु ॥ सिद्धांते आत्मसृष्टेर्न वैषम्यमिति दोषपरिहारस्योपपादयिष्यमाणत्वात् अन्यथा त्वन्मतेपि तदपरिहाराच्च ॥ तथाहि फलवत् कर्मनिरूपितापि कारणताब्रह्मणएवास्तिनना ॥ आब्रह्मेतरेणनचित्सुकृतं कारयित्वा तस्मै सुखं येनचिदेनः प्रणाय्य तस्मै दुःखंच विश्राणयति तत्रसद्भावनृशंसतयोर्दितदूषणेमुख्ये ॥ द्वितीयस्तु प्रागेव "एषउएव । पराश्च" तिप्रभृतिश्रुतिसूत्रावहेलनादिदोषाणां दिशोद-र्शनया दूरीकृतः ॥ किंचोक्तचरोपपत्त्याक्षितिपत्यादिवद्वैषम्याद्यनुपक्तिस्त्वानायगोचरः ॥ परंतु धराधीशाहिमेवंभूयश्चौर्यादिकुर्याअस्यस्वकर्मणएतत्फलमितिस्फुटं ज्ञापयंतः पाटच्चर-प्रमुखं दुःखाकुर्वंति । मुहुरनुष्ठानेचोत्तमोत्तमंदमंयथागमं समर्पयंति । प्रवृत्तिजानानाश्च पापेप्रवर्तमानमेव प्रतिषेधंति । नतुविदितामपि दुरितप्रवृत्तिमुपेक्ष्य तत्फलंकर्मोत्तरं वितरंति ॥ परमेश्वरस्तु तस्मिञ्जन्मनि जन्मांतरे वा तत्तत्कर्मफलानिभोजयन् सर्वस्यचाहं हृदि सन्निविष्टोमत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनंचेत्यादिप्रमाणेन सर्वांतःकरणशरणः सकलस्मारण-समर्थोपि इदममुष्यफलमितिनैवज्ञापयति येन ज्ञापितेन दुःखसाधनाद्वृजिनाज्जनोनिवर्तेतैव । प्रवर्तेतचपुण्यएव ॥ नाप्युत्तरोत्तरजन्मसु तस्यैवाधस्यानुष्ठानेदमे तारतम्यंप्रयुंक्ते । तथाबोध-कस्मृत्याद्यनुपलम्भात् ॥ नापिपापेप्रवर्तमानंसर्वज्ञ सर्वसमर्थोपि निरुणद्धि । येन दु समेव कस्यापि नस्यात् ॥ निरोधनाशक्तौतु महीक्षित्प्रमुखापेक्षयापि दुर्बलतया फलस्पर्शनम-प्यवानयम् ॥ किंच चौर्याद्यनार्याचरणचणानपि स्वचरणारणाश्रितरांसुखयन्नितरांश्चविनय-न्नवनिनाथोनह्यविषमोभिलप्येत ॥ भगवांस्तु तेषामहंसमुद्धर्तामृत्युसंसारसागरात् ॥ भवामिनचिरात्पार्थमय्यावेशितचेतसाम् ॥ तेषामेवानुकंपार्थमहमज्ञानजंतमः ॥ नाशया-म्यात्मभावस्थोज्ञानदीपेनभास्वता ॥ मां हिपार्थव्यपाश्रित्य येपिस्युः पापयोनयः ॥ अपिचेत्सुदुराचारः । अहंत्वासर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामिमाशुच. "तन्निष्ठस्य मोक्षोपदे-

---

* अतएव वैषम्यनैर्घृण्ये न ॥ जीवसुखदु खेच्छांप्रति कर्मणोहेतुत्वात् ॥ अन्यथा स्वेच्छया कस्मैचित् सुखस्य कस्मैचिद् खस्य दानेन वैषम्यं क्लेशाऽभावकरणसमर्थस्य तदकरणेन नैर्घृण्यंचापद्येत ॥ ननु कर्मणः फलजनकत्वे ईश्वरस्य कर्माऽऽधीनतया स्वातन्त्र्या-भावात्कर्तृत्वानुपपत्तावीश्वरत्वाऽसिद्धिरितिचेन्न ॥ अस्वातन्त्र्याऽपि देवदत्त पचति काष्ठानि पचन्तीत्यादौ देवदत्तकाष्ठादेः कर्तृताया दर्शनात् ॥ नच स्वतन्त्र कर्तेतिसूत्रविरोधः ॥ तस्य स्वातन्त्र्येण विवक्षितोऽर्थः. कर्तेतिसव्याख्यातृभिर्व्याख्यातत्वात्तद्विरोधाभावात् ॥ उपादान-गोचरज्ञानेच्छाइत्यादिलक्षकर्तृत्वस्यमहत्वादिसमवधानेऽबाधाच्च ॥

शादि” त्याद्युदितदिशा स्वभक्तान् सकलकलुपकुलतूलज्वालनपुरःसरं परमदुःखद-
संसारान्मोचयन्परांश्च हृदिस्थित्वा माययाभ्रामयन्कथंनविपमः। सुदामद्विजवायक-
मालाकारादिभ्योऽल्पतरसाधनेभ्योऽधिकतरंतरसाधनादिकंचददत्कथंनतथा ॥ भूरितर-
दुरितपूरितस्वधर्मोदासीनदासीपत्यपत्यप्रणयिदुष्टाजामिलादीन्स्वनाममात्रग्रहेणात्यंतपवि-
त्रतापात्राणिसहसाकुर्वंश्चकथंनतथा ॥ शंकराचार्यैरपि सर्वप्रलयकारितयोक्तंनैर्घृण्यंतु
कर्मसापेक्षत्वान्नापैति ॥ तस्माद्वक्ष्यमाणःपरिहारएव रमणीयः ॥ यच्च शुद्धाद्वैतमार्तंड-
टीकायां अनादिकर्मचाश्रित्यसमाधानेत्वनीशतेत्यत्रे “श्वरस्यकर्माधीनत्वेनस्वातंत्र्या-
भावात् कर्तृत्वानुपपत्तावीशत्वासिद्धिरि” त्युक्तम् ॥ तस्यायमाशयः ॥ दयालोरसमर्थस्य
दुःखायैवदयालुतेतिन्यायेन सघृणत्वेपि प्रतिबंधाद्यसमर्थतया दुःखितस्य फलदानादि-
यावत्कार्येषु कर्मवशंवदस्य दुर्बलतरेश्वरस्यापेक्षायाऽऽवश्यकानि कर्माण्येव लाघवात्स्वीका-
र्याणि। जडानामपि तेषामौषधादिवत्स्वतःफलजनकत्वोपपत्तेः। दधिक्षीरगोमयवृश्चिका-
दिन्यायेन जडाजडसर्गस्य ज्वलनहालाहलादिन्यायेन संहारस्यापि ततएव संभवाच्च ॥ अथ
कथंचिदीश्वरोरीकारेप्यप्रयोजकप्रायस्यात्यंतपरतंत्रस्य नियोगनिर्बद्धभृत्यवदवश्यंफलमात्रस-
मर्पकस्य तस्य लक्षणप्रमाणाद्यधिकरणसाधितनिरंकुशकर्तृत्वानुपपत्त्याऽनीशत्वं स्फुटमेव ॥
नहिपराधीनतया यथाकथंचित्कर्तृत्वमात्रादीश्वरत्वसिद्धिः कुलालादावतिप्रसंगात् ॥
किंतु निरंकुशादेव ततइति विस्तीर्णमाकरे ॥ काष्ठानिपचतीत्यादौ तु विवक्षात कारकाणि
भवंतीति सिद्धांतात् काष्ठादेः कर्तृत्वं विवक्ष्यते मात्रं अतस्तथा प्रयोगः ॥ एवमीश्वरेपि
लोकानसृजतेत्यादौवैवक्षिककर्तृत्वांगीकारे काष्ठादेरिव तस्यापि वास्तवकर्तृत्वाभेद्धा
सुतरामीश्वरत्वासिद्धिः ॥ स्वतंत्रः कर्तेत्यनुशासनस्य त्वयमर्थः स्वः आत्मा तंत्रं प्रधानं
यस्य स स्वतंत्रः अन्यानधीनव्यापारः कर्ता स्यादिति ॥ अतएव हरिणा “धातूपात्तक्रिये
नित्यं कारके कर्तृतेष्यतइति सामान्यतोऽभिधाय प्राधान्यत. शक्तिलाभात्प्राग्भावापाद-
नादपि। तदधीनप्रवृत्तित्वात्प्रवृत्तानां निवर्तनात्। अदृष्टत्वात्प्रतिनिधेः प्रविवेके च दर्श-
नात्। आरादप्युपकारत्वात्स्वातंत्र्यं कर्तुरिष्यत” इति तदेव समर्थितम् ॥ अस्यार्थं त्वित्थं
वर्णयंति ॥ इतरव्यापारात् प्रागपि प्राधान्येनात्मशक्तेः कर्तृव्यापारस्य सत्वात् ॥ तथाच
इतरव्यापारानधीनव्यापारवत्वादित्यर्थ. तथाकारकांतरेभ्य.प्राग्भावस्य तस्मिन्नेव भाव्या-
दावापादनात् दंडादिरूपकरणादीनां प्रवृत्तेः कर्त्रधीनत्वात् तेषांनिवृत्तेरपि तथात्वात्
छेदनादौ दात्रादेः कुठारादिवत्कर्तुः प्रतिनिधेरदर्शनात् प्रविवेके आस्ते शेते
इत्यादौ कारकांतराप्रयोगेपि तस्य प्रयोगात् कर्तृरहितानां करणादीनां च ह्यप्यप्र-
योगात् आरात् साक्षाद्धातूपात्तफलजनकव्यापाराश्रयत्वाच्च कर्तुः स्वतंत्र्यमिष्यते ॥
उक्तः कारिकार्थः कारक इतिसूत्रे कैयटेपि सूचितः ॥ किंच स्वतंत्रसूत्रे भाष्ये विताने
तंत्रशब्दमाशंक्य “अस्तिप्राधान्ये वर्तते तद्यथा स्वतंत्रोसौ ब्राह्मण इत्युच्यते स्वप्रधान-
इति गम्यते तद्य.प्राधान्येवर्तते तंत्रशब्दस्तस्येदं ग्रहणम्” इत्युक्तम् ॥ अत्रकैयटः
“स्वशब्दआत्मवाची स्वमात्मा तंत्रं प्रधानं यस्य सस्वतंत्र उच्यते” इत्याह ॥

किंचानेककारकनिर्वर्त्यायामपि क्रियायां यथा कर्तुरेव प्राधान्यं तथा कारकइति सूत्रे भाष्ये प्रपंचितम् ॥ तथाहि महासंज्ञाकरणात्कारकशब्दस्य करोतीति व्युत्पत्त्यान्वर्थसंज्ञात्वम् । विभक्तिव्यत्ययात्सप्तमीस्थाने प्रथमां अभिमाणां ध्रुवादीनां संज्ञित्वं चाश्रित्य ध्रुवमपायइत्यादौ योगविभागेन कारकसंज्ञाविधानात् कारकस्य सतोऽपादानादिसंज्ञाविधानाद्योभयसंज्ञासमावेशं बोधयित्वा सर्वापेक्षे यात्कर्तुरेव प्राधान्यमुच्यते "किं पुनःप्रधानम् । कर्ता कथंपुनर्ज्ञायते कर्ता प्रधानमिति यत्सर्वेषु साधनेषुसंनिहितेषु कर्ता प्रवर्तयिता भवति" इति ॥ एवंच फलदानादौ कर्माद्यत्यंतसापेक्षस्य स्वतः सर्वथा निष्क्रियस्योपाधिमात्रमूलकक्रियस्यास्वातंत्र्येणाकर्तृत्वाद्भवतोऽनुशासनविरोधोवस्तुतः स्यादेव । यत्तु स्वातंत्र्येण विवक्षितोर्थइतिवृत्तौ व्याचक्षते तत्तु अवांतरक्रियाविशेषसंबंधस्य करणादिकारकमात्रे सत्वात् कर्तुर्देवदत्तादेः प्रधानस्याप्रयोगे करणादिकमपि ज्वलनधारणादिस्वव्यापारे स्वातंत्र्येण विवक्ष्यमाणं काष्ठानि वक्ष्यन्ति स्थालीपचतीत्यादौकर्तृतया प्रयुज्यत इत्यभिप्रायेण ॥ अतएव हरिणा "निष्पत्तिमात्रे कर्तृत्वं सर्वत्रैवास्ति कारके । व्यापारभेदापेक्षायां करणत्वादिसंभव" इत्युक्तम् ॥ कारकसूत्रेच महाभाष्ये "कोसौ प्रतिकारकं क्रियाभेदः पचादीनामधिश्रयणोदकासेचनतण्डुलावपनैधोपकर्षणक्रियाः प्रधानस्य कर्तुः पाकः । संभवनक्रियां धारणक्रियांच कुर्वती स्थाली पचतीत्युच्यते तत्र तदा पचिर्वर्तते ज्वलनक्रियां कुर्वंति काष्ठानि पचंतीत्युच्यन्ते तत्र तदापचिर्वर्तते" इत्याद्युक्तम् ॥ अत्रसंभवनं ग्रहणमिति कैयटः ॥ अत्रेष स्वातंत्र्यपारतंत्र्ययोः पर्यायेण सर्वत्रविवक्षासंभवात् संभवनादौ स्थाल्यादेः स्वातंत्र्यस्य सार्वदिकत्वाच्च कर्तुरधिकरणादितो नकोपि विशेष.स्यादित्याशंकावारणाय प्रक्षालनपरिवर्तनादौ स्थाल्यादेः पारतंत्र्यमुक्त्वोच्यते "ननु च भोः कर्तृस्थेपि यत्ने कथ्यमाने स्थाली संभवनक्रियां धारणक्रियां च करोति तत्रासौ स्वतंत्रा केदानीं परतंत्रा स्यात् ॥ एवं तर्हि प्रधानेन समवाये स्थाली परतंत्रा व्यवायेस्वतंत्रा । तद्यथा अमात्यानां राज्ञासहसमवाये पारतंत्र्यं व्यवाये स्वातंत्र्यं किंपुनः प्रधानं कर्ता" इत्यादि ॥ एवंच ब्रह्मणोऽस्वतंत्रस्यापि स्वातंत्र्यविवक्षामात्रेण काष्ठस्थाल्यादिवत्कर्तृत्वमितिचेत्तदतिरिक्तस्तस्य प्रवर्तननिवर्तनसमर्थः प्राधान्येन ततःप्राग्लब्धात्मशक्तिस्तदविवेकेपि कांचित्क्रियां कर्तुं शक्तः सर्वथास्वतंत्रोदेवदत्तादिवत्कश्चित्कर्ताऽवश्यंकल्प्यः । तत्कल्पने चतुरतरं सिद्धं तस्यानीश्वरत्वम् ॥ किंच मनोरमाशेखरादिषु प्रधानीभूतधात्वर्थाश्रयत्वम् । शबादिकर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे तदाश्रयत्वं वा कर्तृत्वमिति स्वीकारात् भाष्येचान्वर्थसंज्ञानुरोधात्कारकांतरस्यैव वैवक्षिककर्तृतायास्तत्रापि करणाधिकरणयोरेव पर्याप्तायास्तस्यादर्शितत्वात्प्रकृते विवक्षया कर्तृत्वस्य कल्पने ब्रह्मणः काष्ठादिवद्वास्तवी करणाद्यन्यतमता ज्वलनसंभवनादिवद्वास्वर्थक्रियाच काचित्साक्षात्तस्मिन्वाच्यैवासंभवनादापि पचेः शक्तिर्भोग्यकृतोकेतिसापि क्रिया धात्वर्थस्यैव ॥ एवंसति तावतापि स्वाभिमतनिष्क्रियत्वस्य भंगेऽनीशत्वप्रसंगे चाधिकेऽनुप्रविष्टे शास्त्रसिद्धं स्वातंत्र्यमेव तस्य स्वीकर्तव्यं नतूपाधिगुणजीवकर्मादिपारतंत्र्यमित्येव

कमनीयम् ॥ एतदेवाभिप्रेत्योक्तं श्रीमदाचार्यचरणैस्तत्त्वदीपे ॥ कर्तास्वतंत्र एव स्यात्सगुणत्वे विरुध्यतइति उपादानादिगोचरेत्यादिकर्तृत्वमपि नत्वन्मते शक्यवचनम् । सहकारितया स्वीक्रियमाणयोः कालकर्मणोरधिष्ठाने भ्रमकल्पितत्वेनाभ्रांतभगवज्ज्ञानागोचरत्वालक्षणेउपादानादीत्यादिपदेन सहकारिणोप्यवश्यसंग्राह्यत्वात् मायावृत्तिविशेषात्मकत्वेन तदेकनिष्ठयोश्चिकीर्षाकरणयोरपि निर्विशेषे ब्रह्मण्यभावाच्च । सहकारिस्वीकारे स्वामीष्टाभिन्ननिमित्तोपादानत्वरूपकारणताबाधाच्च ॥ अनीश्वरत्ववारणाय तादृशकारणतासमर्थनायच सहकारिणोपीश्वरजन्यत्वे तदिच्छयासहकारित्वे तदभिन्नत्वे च स्वीक्रियमाणे वैषम्यनैर्घृण्ये इच्छायाः प्रथमतरकारणत्वंच वेतालावलंबनन्यायेन भूयः प्राप्नुतंति ॥

कर्ताशास्त्रार्थवत्त्वादित्यधिकरणस्थसूत्राणां तद्विषयवाक्यानां च न स्वतन्त्रस्याकर्तृत्वं वाऽस्वतन्त्रस्य कर्तृत्वमितिविचारे तात्पर्यम् ॥ किन्तु प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैःकर्माणि सर्वशः ॥ अहंकारविमूढात्मा कर्ताहमितिमन्यत इति वाक्यात्प्रकृतकर्तृत्वं जीवस्य न वेति सन्देहे जीव एव कर्ता ॥ कुतः ॥ शास्त्रार्थवत्त्वात् ॥ शास्त्रस्य अर्थवत्त्वं शास्त्रार्थवत्त्वं तस्माच्छास्त्रस्य फलवत्त्वादिति यावत् ॥ "कारीर्यावृष्टिकामोयजेत ॥ ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेते" त्यादिभिर्वेदैरभ्युदयनिःश्रेयसफलार्थं सर्वाणि कर्माणि विहितानि । यदि जीवः कर्ता नेष्यते तदा स्वर्गकामादिपदानि फलाधिकारिशून्यानि कुप्यन्ति तत्तच्छास्त्रवैयर्थ्यमेवापादयेयुः ॥ नहि तादृशकामवत्त्वं ब्रह्मणः संभवति ॥ तस्याप्तकामत्वेन तत्फलानुपयोगात् जडस्यच कामासंभवादतः सन्दिग्धे कर्तृत्वे बहूनामनुग्रहस्य न्याय्यत्वात्तत्तत्फलकामिनां जीवानामेव कर्तृत्वमित्यर्थः॥ तस्मात्स्वातन्त्र्यविवक्षामतएवेत्यादिना परामृश्य कर्ताशास्त्रार्थवत्त्वादित्यधिकरणस्थानि बहूनि वाक्यानि सङ्गतानीत्यादि वदंस्तदधिकरणस्थसंशयपूर्वपक्षाद्यनभिज्ञोनुपादेयवचनएव ॥ इच्छासहकारित्वेन कर्तृत्वानुपपत्तिकथनं तु न युज्यत इच्छायाः कर्तृत्वोपपादकत्वात् ॥ यस्तु तत्रहेतूपन्यासः (नह्यभेदवादिनस्ते इच्छाकर्मणोरभेदे वैलक्षण्यं येनेच्छासमवधाने स्वातन्त्र्य) मित्यादिना कृतः सोप्यविचारितरमणीयः ॥ कार्याणां कारणात्मनाऽवैलक्षण्येपि तद्रूपेण वैलक्षण्यं वर्तत एव ॥ नहि घटशरावादीनां मृदात्मनाऽभेदेपि घटत्वशरावत्वादिनापि परस्परमभेदः ॥ किञ्च त्वमन्तेपि खड्गकार्यं व्रणादिकं दुग्धेन कुतो न संभवति तवाप्यभेदवादित्वात् ॥ खड्गदुग्धयोश्च मायिकत्वेन पार्थिवत्वेन ब्रह्मकल्पितत्वेन चाविशेषात् नहितयोरभेदे वैलक्षण्यं वर्णयितुं शक्यम् । येन खड्गेन व्रणादिकं भवेत् दुग्धेन च न भवेत् ॥ तद्रूपेण वैलक्षण्यं चेदत्रापि तत्कथं न स्यात् ॥

सहस्राक्षे *अतएव कर्ताशास्त्रार्थवत्वादित्यादिश्लोकटीकोक्तप्रत्युक्तमित्यंतं भागं दूषयति ॥ कर्ताशास्त्रार्थवत्वादित्यधिकरणस्येत्यादिना अत्रापि तत्कथनंस्यादित्यंतेन ॥ अभ्युदयेति ॥ वृष्ट्याद्यैहिकमभ्युदयः कारीर्यादिफलम् ॥ स्वर्गपदवाच्यात्मसुखादि निःश्रेयसम् ॥ अथवास्वर्गादिरेवामुष्मिकोऽभ्युदयःसकामानाम् ॥ निष्कामानां तु तान्येव कर्माणि मोक्षफलकानि ॥ कुर्व्यंतीति ॥ इदंशब्दन्तम् ॥ अयायं भावः ॥ वस्तुतस्त्वी-श्वरगतमेव कर्तृत्वं विस्फुलिंगवत्तदंशेऽतिरोहितचिरकतया ज्ञानेच्छाकृतियोग्ये जीवेप्यनु-वर्तते पृथ्वीनिष्ठोगंधइव पार्थिवेषु ॥ एवं सत्यपि जडस्य प्रकृतिबुद्ध्यादेरेव कर्तृत्वं नतु ब्रह्मांशस्यापि जीवस्येति तात्कानिव भ्रांतान्सांख्यान्प्युदसितुं परमाचार्यो जीवस्यैव विद्ययादिबोधितकर्मकर्तृत्वं (अ. २ पा. ३ सू. ३३) "कर्ताशास्त्रार्थवत्वा" दित्यधिकरणेन निर्णीतवान् ॥ लौकिकनिखिलवस्तुजातापेक्षया जीवस्यैव स्वतंत्रत्वाद्बुद्ध्या-देश्वपरतंत्रत्वादेवमेव युक्तमिति तदाशयः ॥ जीवस्य स्वतंत्रत्वं तु हस्तदंडादिष्यापारस्य तदिच्छाप्रयत्नमाध्यत्वदर्शनात्स्फुटमेव ॥ अनंतरं जीवस्यापि स्वतएव कर्तृत्वमीशप्रेरण-यावेतिसंशये स्वतएवेतिपूर्वपक्षे अ० २ पा० ३ सू० ४१ "परात्तुतच्छ्रुते" रित्यधिकरणं तत्प्रेरणयैवेतिसिद्धांतयति ॥ एवं भगवत्प्रयोज्यत्वेपीतरापेक्षया स्वतंत्रत्वात्तद्गतकर्तृत्व-स्यैवात्रानुवर्तनाच्च नप्रकृते कर्ताशास्त्रार्थेत्यधिकरणविरोधगंधोपि ॥ नहिपृथिव्याएव वास्तवगंधवत्त्वमिति तदंशपुष्पादेर्गंधवत्त्वमसंगतं भवति ॥ नचैवमीश्वरे सातिशयं स्वातंत्र्यं दास्योक्तिकम् ॥ ईश्वरांतराभावात्, अभिन्ननिमित्तोपादानवादभंगाच्चेति किं चर्वितचर्वणेन ॥ तस्मात्कर्मणां कार्यविशेषे सहकारित्वमपि तथेच्छयैव । अतोनेच्छायास्त-जन्यत्वं नापि वैषम्यादिनिस्तारः ॥ इच्छायास्तु साक्षाद्ब्रह्मधर्मत्वात् तद्धर्माणां तदभि-न्नतायाः प्रकाशाश्रयाद्यधिकरणसिद्धत्वात् इच्छारूपेण तदाकाररूपेण चाविर्भवनेपीतर-निरपेक्षतया स्वातंत्र्यानपायाच्च तत्सहकारे न दोषः ॥ पापपुण्यकर्मापूर्वाणितु नसाक्षा-द्ब्रह्मधर्माः । "नतस्य कार्यं करणं च विद्यते । अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति । नसाधुना कर्मणा भूयान्भवति नोएवासाधुनाकनीयान्" इति श्वेताश्वतरमुंडककौषीतकिब्राह्मणा-दिषु श्रवणात् । अनादित्वान्निर्गुणत्वात्परमात्मायमव्यय । शरीरस्थोपि कौंतेय न करोति

---

* अतएव कर्ता शास्त्रार्थवत्वादित्यधिकरणस्थानि जीवस्य कर्तृत्वप्रतिपादकानि बहूनि सूत्राणि तेषां विषयवाक्यानि च सगतानि ॥ अन्यथा सापेक्षतरस्य जीवस्य सुतरांकर्तृ-त्वाऽभावे तानि न संगच्छेरन् ॥ अन्यथा च त्वमन्तेऽपीच्छायाः सहकारित्वेनेश्वरस्य कर्तृत्वं नोपपद्येत ॥ नह्यभेदवादिनस्ते इच्छाकर्मणोरभेदे वैलक्षण्यं वर्णयितुं शक्यं येनेच्छासमवधा-नेनास्वतन्त्रता कर्मसमवधाने त्वस्वतन्त्रता स्यात् ॥ एतेन यत्र कर्मानुसारेण फलदातृत्वमुक्तं तत्राऽपि कर्मकारयितृत्वमीश्वरस्यैव ॥ तथा चाह श्रुतिः ॥ एषह्येवसाधुकर्मकारयति तमित्यादा ॥ एतदनुरोधेन साधुकर्मकारी साधुर्भवतीति श्रुतावपि भगवत्प्रेरणया साधुकर्म-कर्तृत्वं बोध्यमिति वैषम्यनैर्घृण्ये इति श्लोकटीकोक्तं प्रत्युक्तम् ॥

नलिप्यते इत्यादि स्मरणाच्च ॥ अत एव सूत्रकृता "अ० १ पा० २ सू० ८" "संभोगप्राप्तिरितिचेन्नवैशेष्या"दिति जीववत्फलसाधने निषिद्धे । सम्यगभिनिवेशेनभोगः संभोगः सम्यग्भोगो यस्मात् सोपि संभोगस्तयोः प्राप्तिरिति व्याख्यानात् । किंतु तानि जीवनिष्ठान्येव । "तयोरन्यःपिप्पलंस्वाद्वत्ती" त्यादिश्रुतिभ्यः ॥ किंच जीवेष्वपि तत्साक्षात्कारवतां नैष्कर्म्यं "एतँँहवावनतपति किमहँँसाधुनाकरवं किमहंपापमकरवमिति । यथा पुष्करपलाशआपोनश्लिष्यंत एवमेवंविदिपापंकर्म नश्लिष्यते" इत्यानंदवल्ल्युपकोसलविद्यादिषु श्रूयते ॥ बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते (स्कंध २ अ० १ श्लो० ७) प्रायेणमुनयोराजन्निवृत्ताविधिषेधत इतिगीताभागवतादिषु स्मर्यतेच ॥ तर्हि परमात्मनस्तथात्वं कैमुतिकसिद्धम् ॥ एवमिच्छाकर्मापूर्वाणां साक्षाद्ब्रह्मधर्मत्वजीवधर्मत्वादिना वैलक्षण्यात् कर्मापूर्वाणां नेच्छावत्प्रकाशाश्रयादिन्यायेनाभेदोनित्यत्वं वा शक्यं वक्तुमतस्त्वद्रीत्या जीवेच्छाप्रयत्नमात्रजन्यकर्मसहकारे पारतंत्र्यं स्फुटमेव ॥ नच तद्वारणायेच्छा तदाकारवत्कर्मरूपेणापि स्वयमेव भवनमिति तव सुवचम् । तथा सति कस्यचित्पापरूपेण भूत्वा तस्मै दुःखं कस्यचित्सुकृतरूपेण भूत्वा तस्मै सुखं चार्पयति तस्मिन्वैषम्यादेरनुच्छेदात् ॥ तस्मादिच्छापक्षएव न पारतंत्र्यम् । लोकेपि यथेच्छं कार्यं कुर्वंस्स्वतन्त्रएवोच्यते । अहिफेनादिनेतरेणोद्बोध्यशक्तिससहकारिसमवधानमंतरेणाशक्यकार्यस्तु परतंत्रः ॥ एतावता अतएव कर्ताशास्त्रार्थवत्वादित्यादि स्वतंत्रता स्यादित्यंतं व्युदस्तम् ॥ एनेनैव यन्मार्तंडटीकायां यत्तु कर्मानुसारेणफलभोक्तृत्वमित्यादि कर्तृत्वं योध्यमित्यंतमुक्तमिह किंचित्पाठविपर्यासेनानूदितं तत्समर्थितं ज्ञेयम् । कर्मणां फलहेतुताया ईश्वरमात्रस्य सर्वहेतुतायास्तस्यैव कर्मकारयितृतायाश्च योधिकानां श्रुतीनामेवमेव सामंजस्येनैक्य वयत्वसिद्धेः ॥ स्मृतावपि बुद्धिर्ज्ञानमसंमोहः क्षमा सत्यं दमः शमः । सुखं दुःखं भवो भावो भयं चाभयमेव च ॥ अहिंसासमतातुष्टिस्तपोदानंयशोयशः । भवंति भावाभूतानांमत्त एवपृथग्विधाः ॥ इति क्षमासत्यादीनां साधनानां सुखादीनां फलानां च स्वमात्रहेतुकत्वमुच्यते ॥ अतएव सूत्रकारोपि कर्मकारणतावादं (अ० ३ पा० २ सू० ४०) "धर्मं जैमिनिरतएवे"ति सूत्रेणानूद्य निराकरोति (सू० ४१) "पूर्वंतु बादरायणो हेतुव्यपदेशा" दिति ॥ बादरायण आचार्यस्तु पूर्वं पूर्वोक्तमीश्वरमेव कारणं मन्यते । तुशब्दः कर्मादेः कारणताव्यावर्तकः ॥ कुतः ॥ हेतुव्यपदेशात् श्रुतिषु एष उ एवेत्यादौ तस्यैव सर्वहेतुत्वेन कथनादित्यर्थः ॥

किञ्च भवमन्ते वैषम्यनैर्घृण्यरूपं दोषद्वयं दुरुद्धरं कस्यचित्सुखं कस्यचिद्दुःखं च ददतः स्वयमेव तद्धेतुभूतकर्म कारयतः कुतो न स्यात् ॥ अस्मन्मते च तादृशदूषणद्वयं न संभवति ॥ तथाहि ब्रह्म स्वयंस्मणेच्छयैवोधनीचादिभावेन जातम् ॥ "तदात्मानं स्वयमकुरुत । सच्चत्यच्चाभवत् । यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च यथा पृथिव्यामोषधयःसंभवंति । यथा सतः पुरुषात्केशलोमानि तथाक्ष-

रात्संभवतीहविश्वमि" त्यादिश्रुतेः ॥ अतःस्वाभिन्नत्वाच्चवैषम्यने-
र्घृण्ये ॥ नन्वेवमपि जीवानां ब्रह्माभिन्नानां सुखं दुःखं चेश्वरेच्छयैव
भवतीति भवन्मतं तत्र च कर्मणां वैयर्थ्यं स्यात् । तत्प्रवृत्तिरपि
कस्यचिन्न स्यात् कृतहानिरकृताभ्यागमरूपदूषणद्वयमपि स्यादिति
चेन्न ॥ कर्मापेक्षोहि भगवान्सुखं दुःखं च जीवानां तत्तत्कृतसुकृत-
दुष्कृतानुसारेणैव ददातीत्यतोनकृतहान्यादिरूपं दूषणम् ॥ नच "एष
ह्येवसाधुकर्मकारयति तयमेभ्योलोकेभ्य उन्निनीषते एषउएवाऽ-
साधुकर्म कारयति तंयमधोनिनीषते" इति श्रुत्याकर्मापि सएव कार-
यतीत्यङ्गीकरणीयम् । तथाच वैषम्यनैर्घृण्यरूपदोषतादवस्थ्यमिति-
वाच्यम् ॥ सृष्ट्यादौ भगवान् रमणेच्छया "बहुस्यांप्रजायेये" त्यादि-
रूपया क्रीडार्थमेव कृतप्रयत्नस्तत्साधनीभूता अनेकमर्यादाः कृतवान्
य एवं कर्मकरिष्यति तस्यैव फलं भविष्यति तत्तद्विषये तस्य राग-
द्वेषादिकं भविष्यति पुनस्तत्तत्कर्म करिष्यति पुनस्तस्य सुख दुःखं वा
भविष्यतीति ॥ तन कर्मणि सुखे दुःखे च साधारणतयैव भगवतो
हेतुत्वं नत्वसाधारणतया ॥ तत्र मुख्याक्रीडैवान्यत्सर्वमुपसर्जनम् ॥
यथालोके कश्चिद्राजा क्रीडार्थं स्वयमेव नियमान्कृत्वा क्रीडति तत्र
स्वकृतनियमानुसारेणैव यो यथा करोति तस्मै तथैव सुखदुःखरूपं
फलं ददाति न तावता तस्य वैषम्यं नैर्घृण्य वा भवति नाप्यनीश-
त्वम् । तथा प्रकृतेपि तादृशनियमाभावेतु दोषो दुर्वारएव ॥ अतएव
"कृतप्रयत्नापेक्षस्तुविहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्य" इति सूत्रेण
वैषम्यनैर्घृण्ययो परिहारोऽनयैव रीत्या व्यासैः कृत ॥ तत्र ननु
वैषम्यनैर्घृण्ययोर्नपरिहार अनादित्वेन स्वस्यैव कारयितृत्वादिति
पूर्वपक्षं तुशब्दो निवारयति ॥ जीवकृतप्रयत्नापेक्षोभगवान्सुखंदुःखं
चददाति ॥ प्रयत्नपर्यन्तं जीवकृत्य अग्रे तस्याशक्यत्वात्स्वयमेव
कारयति ॥ यथा पुत्रं यतमानं बाल पिता पदार्थगुणदोषौ वर्णयन्नपि
तत्प्रयत्नाभिनिवेशं दृष्ट्वा तथैव कारयति । तत्कथमवगम्यते ॥ यत-
स्तैत्तिरीये "अथातोनुप्रश्ना" इत्यादिना अविदुषोविदुषश्च समानेच
ब्रह्मप्राप्तिरुतकश्चिद्विशेष इति प्रश्ने उत्तरत्वेन "सोकामयते"त्या
दिना स्वस्यैवबहुभवनेनोच्चनीचरूपेण स्वसृष्टिमुक्त्वा तत्रानुप्रवेशेन
स्वस्यैव "सच्चत्यच्चाभव" दित्यादिना अनेकविध द्वैधीभावं चोक्त्वा
सत्यमभवदिति समाप्तौ ब्रह्मरूपत्वं निगमयामास ॥ तथासति सर्वस्य
ब्रह्मरूपत्वेऽविशिष्टेपि मध्ये "सतपोतप्यते" त्यादिना तपोरूपस्या-
लोचनस्यापि सृष्टौ कारणत्वेन कथनाद्यथाधिकार तत्तत्फलं तत्त

दधिकारश्च नानाविधस्तत्रकारणं तस्यापि कारणं नानाविधः स्वभाव इति फलति ॥ एवंसत्यालोचनानुसारेण प्रयत्नपर्यन्तं जीवकृत्यं तदपेक्षः सन्नग्रे बाह्यकृतावुपकरणबाहुल्यमपेक्षितम् । तच्च जीवेन केवलेन संपादयितुमशक्यमतस्तत्संपादनद्वारा स्वयमेव कारयति ॥ तत्र दृष्टान्तोपि यथा बालं पुत्रमित्यादिः पूर्वमुक्तएव ॥ एवं च कार्यमात्रं प्रति भगवानेव कारणम् ॥ तथाच प्रयत्नोत्तरकाले फलदातृत्वाभिव्यापिका या इच्छा आलोचनाकारान्तःपातिनी तामेव श्रुतिरनुवदति "उन्निनीषत्यधोनिनीषती"ति ॥ अतोगुणदोषकथनपूर्वकं बालेच्छानुरूपेण सामग्रीसंपादके पितरि यथा न दोषः किंतु बालस्वभाव एव । तथा ब्रह्मण्यपि न दोषः किंतु जीव एव ॥ ननूक्तदृष्टांतन्यायेनैव कारयतीत्यत्र किं गमकमत आह सूत्रकृत् विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्य इति ॥ यद्युक्तन्यायं विहाय केवलं जीवकृतकर्मापेक्षः कारयतीत्येवाङ्गीक्रियेत तदा विहितप्रतिषिद्धयोर्यागादिब्राह्मणहननादिरूपयोः कर्मणोर्वैयर्थ्यं स्यात् । पूर्वकर्मण एव प्राधान्ये तत एव सुखादिसिद्धेः ॥ सूत्रस्थादिपदादिदं विहितमिदं निषिद्धमिति बोधकस्य प्रमाणव्यवहारस्य वैयर्थ्यं बोध्यम् ॥ अतोविहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यप्रमाणव्यापारावैयर्थ्यप्रामाणिकप्रेक्षावत्कृतप्रमाणानुसरणेभ्यो हेतुभ्य इदं ज्ञायते यत्फलदाने कर्मापेक्षः कर्मकारणे प्रयत्नापेक्षः प्रयत्ने कामापेक्ष इति मर्यादा या स्वयंकृता तद्रक्षार्थं वेदं चकार यथा लोके राज्यमर्यादारक्षार्थं नीतिशास्त्रम् ॥ तथा "लोकवत्तु लीलाकैवल्य"मिति न्यायेन जीवकृतप्रयत्नानुसरणाच्च ब्रह्मणि वैषम्यादिगन्धोपि ॥ नाप्यनीश्वरत्वं । मर्यादामार्गस्य तादृशापेक्षावैशिष्ट्यपूर्वकत्वेन स्वयमेव निर्माणात् ॥ क्वचिच्च स्वतन्त्रत्वान्मर्यादां भिनत्त्यपि ॥ अत एव तेनाधीतश्रुतिगणा इत्यादिवाक्यैस्तदनपेक्ष्यैव गोकुलस्थेभ्यः फलदानकथनमपि सङ्गच्छते ॥ इदमपि लोकवत्तु लीलाकैवल्यमिति न्यायादेव समाहितं । लोके राज्ञामपि कृपापात्रेषु तथादर्शनात् ॥ लोकयुक्त्यनुसारेण समाधानमिदम् ॥ वस्तुतस्तु ब्रह्मणः कर्मापेक्षत्वेपि नास्वातन्त्र्यम् ॥ किन्त्वलौकिकत्वसंपादकतया भूषणमेव ॥ यतोविरुद्धधर्माश्रयं सर्ववादानवसरं समाभ्यधिकरहितं ब्रह्मवेदे प्रतिपाद्यते औपनिषदं हि ब्रह्म ननु युक्तिसिद्धम् ॥ येन युक्तिविरोधः स्यादत एवोक्तं 'यत्किञ्चिद्दूषणंत्वत्र दूष्यंचापि हरिः स्वयम् ॥ विरुद्धपक्षाः सर्वेपि सर्वमत्रैव शोभत इति ॥ एतेन सद्धारिसमन्वयानेत्यारभ्य तथाप्यत इत्यन्तं समाहितं यत्तु तत्रैवोक्तं

(किमिमे जीवास्ततोऽभिन्ना अपि दु खं जानन्ति नवा आद्ये दोषानपायोदुःखानिरासात् ॥ अन्त्ये तुभयविरोधः ॥ किञ्चात्मनि दुःखोत्पादक आत्महादिरिवेश्वरो निन्द्येतप्रेक्षावद्भिरितितन्न समीचीनम् ॥ "इतरव्यपदेशाद्धिताकरणादिदोषप्रसक्ति"रितिसूत्रेणेममेव पूर्वपक्षं कृत्वा "अधिकंतु भेदनिर्देशात्" इति सूत्रेण स्वयमेव व्यासैः समाहितत्वात् ॥ तत्र तत्सृष्ट्वेति श्रुतौ सृष्टावनुप्रवेशः श्रुतः सचानेनेति श्रुत्या जीवेनेति श्राव्यते तस्यात्मत्वेन कार्यविलक्षणतया ब्रह्मत्वं च बोध्यतेऽत इतरस्यात्मत्वेन व्यपदेशात्सिद्धे तस्य शुद्धब्रह्मत्वे तद्धितं कर्तव्यम् । तच्च सर्वानर्थदुःखनिकरहेतुभूतायां सृष्टौ प्रवेशनान्न करोतीति हिताकरणस्याहितकरणस्य च प्रसक्तिः ॥ लोकविरुद्धं ह्यात्मनोहिताकरणमिति जीवानां ब्रह्माभेदोनयुक्त इति पूर्वपक्षे समाधानमाह "अधिकं तु भेदनिर्देशात्" इति सूत्रेण तत्र तुशब्दः पूर्वपक्षं व्यावर्तयति ॥ तथा च यथैक्यं श्रुत्या बोध्यते तथा ज्ञेयत्वेनानन्दरूपत्वेन च भेदोपि बोध्यतेऽयं भेदोब्रह्मण आधिक्ये पर्यवस्यत्याधिक्यं चांशित्वात् ॥ पूर्णत्वाच्च पूर्णश्चांशस्य हितमेव नियमेन करोतीति न नियमः स्वदेहेपि नखनिकृन्तनकेशप्रसाधनादेर्दर्शनात् ॥ अन्यथा सर्वेन्द्रियव्यापाराभावप्रसङ्गात् । किन्तु स्वलीलया हितमहितं वा यथेष्टं करोतीत्येव लोके दृश्यते ॥ तथाचेयमाशङ्कैव न संभवति ॥ यच्चोक्तं जीवदुःखेन ब्रह्मणोदुःखित्वं स्यात्तदपि न संभवति ॥ कार्यकारणयोरभेदेपि कार्यकारणव्यवहारजनकः कश्चिद्भेदोप्यभ्युपगन्तव्यः अन्यथेदं कार्यमिदं कारणमिति व्यवहारो नस्यात् ॥ एवं च नामरूपाभिव्यक्तिदशायां कार्यगता धर्माः कारणेन सन्तीत्यङ्गीकरणीयम् ॥ यथा घटगता जलाहरणादयः पटगता आच्छादकत्वादयस्ते मृत्पिण्डादौ न सन्त्येवं जीवस्य चिद्रूपत्वेन ब्रह्माभिन्नत्वेपि तद्गता दुःखादयो न ब्रह्मणीति नकोपि दोषइत्यलं विस्तरेण ।

सहस्राक्षे *सहकारिसमवधानरूपेत्यादि तथावश्यतइत्यत भागं निराकुर्वंति ॥ किंच भवन्मत इत्यादिना इत्यल विस्तरेणेत्यतेन ॥ तत्र "वैषम्य नैर्घृण्यमिति दूषणे

* सहकारिसमवधानरहिततत्स्वरूपत्वात्तत्स्वरूपकर्तृत्वस्येश्वरेसत्वे प्रमाणाभावात् ॥ परमेश्वरस्येच्छया साधुकर्म ततउन्नयनमित्यर्थस्य तस्या श्रुत्या प्रतीत्या इच्छाया सर्वत्र हेतुत्वेन कर्म प्रत्यपि हेतुत्वेऽप्यनन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्तिन कर्मण फलहेतुताया दुर्वारत्वाच्च ॥ ईश्वरस्येच्छाद्वारा तदिच्छया वा शून्यायेन हेतुत्वमित्यत्रविस्तर ॥ एवमेव परास्तुतच्छ्रुते-

द्वेपरे स्थिते" इतिमार्तंडकारिकाद्वयसमर्थनार्थं किंचेत्यादि कुतो नस्यादित्यंतम् ॥ स्वमते तद्दूषणोद्धाराय अस्मन्मतेचेत्यादिग्रंथः ॥ अत्रेदं ज्ञेयम् ॥ यत्तु सहकारिसमवधानेत्यादि बोद्धव्यमित्यंतं तदमूलम् ॥ ईश्वरस्य तादृशकर्तृत्वे "तदात्मानँस्वयमकुरुते" त्यादि प्रमाणानां जागरूकत्वात् । अत्रात्मानमिति तस्यैवोपादानत्वं अकुरुतेति तस्यैव कर्तृत्वं स्वयमिति सहकारिकारणांतराभावश्च बोध्यते । (अ० १ पा० ४ सू० २६) स्पष्टंचेद "आत्मकृतेः परिणामा"दिति सूत्रे शांकरभाष्येपि ॥ अकुरुतेत्यात्मनेपदेन क्रीडार्थमात्मन इति स्मृत्यनुसारात् स्वक्रीडार्थमेव जगत्करणस्य बोधनेन

रितिसूत्रं परादीश्वराज्जीवस्य कर्तृत्वमित्यर्थकं लब्धव्यवस्थं बोद्धव्यम् ॥ एतेन वैषम्यनैर्घृण्ये इति दूषणेद्वेपरेस्थिते ॥ अनादिकर्मचाश्रित्य समाधानेत्वनीशता ॥ अत्राऽपि शाङ्कराः शैवामाध्वारामानुजादयः ॥ निम्बार्कभास्कराभिक्षुर्येऽन्येतेदोषसंश्रिताः इति प्रत्युक्तम् ॥ तट्टीकायां दोषशब्देन याऽनीश्वरत्वापत्तिरुक्ता तस्या उद्धृतत्वात् ॥ यत्तु तत्रवैषम्यनैर्घृण्यपरिहारार्थं आत्मसृष्टेर्नवैषम्यं नैर्घृण्यं चाऽपि विद्यते ॥ श्रीमदाचार्यचरणैर्निबन्धइदमीरितम् ॥ श्रीमत्प्रभुवरैर्विद्वन्मण्डनेपि निरूपितम् ॥ रमणार्थमिदंविश्वमुच्चनीचादिभावनः ॥ आत्मरूपंचकारातो हरिर्यस्माददूषणमित्युक्तं तन्न युक्तम् ॥ तट्टीकायामात्मसृष्टेरित्येतत्तात्पर्यविषयाऽभेदमात्रस्यैव तादृग्दोषाऽभावे हेतुत्वोक्त्यातावतादोषाऽनुद्धारात् ॥ तथाहि ॥ किमिमे जीवास्ततोऽभिन्ना अपिदुःखंजानन्तिनवा ॥ आद्ये दोषानपायोदुःखानिरासात् ॥ अन्त्येऽनुभवविरोधः ॥ किंचात्मनि दुःखोत्पादकआत्महादिरिवैश्वरोनिन्द्येतप्रेक्षावद्भिः ॥ एतेन भैक्षवमतमुपन्यस्य तन्मायावादिविध्वंसध्वस्तप्रायमित्यस्य टीकायां भेदवादे वैषम्यादिदोषाभिधानमपि प्रत्युक्तम् ॥ अभेदवादेप्यनिरस्तत्वात् ॥ यच्च तट्टीकाकारेण विद्वन्मण्डनोक्तं किञ्चिदनूदितम् ॥ कृतप्रयत्नापेक्षस्तुविहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्यः प्रपञ्चेनरमणेच्छयाहिभगवान् क्रीडार्थं कृतविविधमर्यादादिरूपप्रयत्नोजन्मकालादारभ्य मोक्षपर्यन्तं विचारितवान् । तत्रहि क्रीडैवमुख्याऽन्यत्सर्वमुपसर्जनीभूतं तथाच तदपेक्षोभगवांस्तदनुसारेणैव कारयति यतोविहितस्य यागादेः प्रतिषिद्धस्य विप्रहननादेरवैयर्थ्यमेवं भवेत् ॥ मर्यादाऽभावेतु ईश्वरस्यैव स्वर्गनरकादिदातृत्वेन विधिनिषेधवैयर्थ्यं भवेदिति ॥ तच्च न सम्यक् ॥ एतादृशसत्यसंकल्पपरमेश्वरसंकल्पस्य दुःखादिप्रयोजकत्वेन परमेश्वरे वैषम्यादेर्दुष्परिहरत्वात् ॥ किंच तवैव तत्सूत्रविरोधः ॥ सापेक्षतायाः सूत्रात्स्पष्टप्रतीतेः ॥ स्वनिर्मितजीवकर्मणामिव स्वनिर्मितविचारादेरपेक्षायामपिसापेक्षत्वानपायात् ॥ सूत्रार्थस्तु जीवकृतप्रयत्नापेक्ष इत्यादिः न्यायानुरोधात् नतुविचारितमर्यादापेक्षइत्यादिः मानाऽभावात् ॥ किंचतथा सति स्वविचारापेक्षइतिवामर्यादापेक्ष इतिवासूत्रं ब्रूयात् ॥ एवंवैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात् पत्युरसामञ्जस्यादितिसूत्रद्वयविरोधोऽपि तन्मतेबोध्यः ॥ प्रयोजनवत्त्वमर्थमनवस्य भगवत्पादैरिति नात्राधिकप्रयत्नते ॥ तादृशकर्मणामिच्छां प्रति हेतुत्वं तु ज्ञानद्वारा तदैश्वर्ये नादिशुद्ध्या ज्ञानस्याऽपिहेतुत्वात्, लोकेऽपिकर्मणांतज्जातनोयादिकस्य भूयादर्शनदांर्वेच्छां प्रति हेतुत्वदर्शनात् ॥ क्रीडार्थं यथाश्रुतिरनुपपन्ना तथावक्ष्यते ॥ ८ ॥

प्रयोज्यकर्तृत्वमपि प्रतिविधीयते। तथा सदेवसोम्येत्यत्राद्वितीयपदेन सहकारिकारण-निराकरणमुपनिषद्भाष्ये शंकराचार्यैर्दर्शितम् ॥ अतएव "एषह्येवसाधुकर्मकारयति "मत्तएव पृथग्विधा" इत्यादि श्रुतिस्मृतिष्वेवकारेण भगवद्व्यतिरिक्तस्य हेतुत्वं व्यवच्छिद्यते ॥ वेदविरुद्धबाह्यायाह्यस्मृतिनिराकरणपादे चोभयकारणवादोनिरस्तः ॥ भगवान्स्वेच्छया तत्तत्साधनद्वारा तत्तत्फलं ददातीति सिद्धांतयद्भिरस्माभिः कर्मणां फलहेतुता न प्रत्याख्यायतेऽतः कर्मणः फलहेतुताया दुर्वारत्वोक्तिः सिद्धसाधनम् ॥ वस्तुतस्तु नानन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्तित्वमपि। अनुग्रहविशेषे निःसाधनेभ्यः काम-क्रोधादिविरुद्धसाधनवद्भ्यश्च फलदानस्यदर्शनात् ॥ अपाणिपिहितं चैतत् श्रीभागवत-प्रभृतिषु "अन्द्यावृतंनिशि शयानमतिश्रमेण लोकं विकुंठमुपनेष्यति गोकुलं स। तेनाधीतश्रुतिगणाः। गोप्यः कामाद्भयात्कंसोद्वेषाच्चैद्यादयोनृपा" इत्यादौ ॥ वृष्टिन्या-येनापीच्छायाः कर्मादिहेतुत्वांगीकारे तस्याः कर्मजन्यत्वं स्वोक्तचरं परित्याज्यं तस्याः कारणांतरजन्यत्वं नित्यत्वं वा वक्तव्यम्। वैषम्यादिकं च तदवस्थम् ॥ किंच भगवतो-वृष्टिवत् कारणत्वे बीजवत्कारणांतरमपिवाच्यम्। तथा च सति सृष्टेः पूर्वं सजाती-यादिभेदशून्यब्रह्मसत्ताबोधकानां सदेवेत्यादीनां व्याकोपोऽनीश्वरत्वापातश्च ॥ यत्तु "ताआपऐक्षंतबह्व्यः स्याम प्रजायेमहीति ताअन्नमसृजंत तस्माद्यत्रक्वचवर्षतितदेव भूयिष्ठमन्नं भवत्यद्भ्य एवतदध्यन्नाद्यं जायत" इति छंदोगादिश्रुतिभ्यः पार्थिवत्वाजल-जन्यान्येव बीजानि जलादेव फलान्वितानि यथाभवंति तथा भगवद्धेतुकान्येव कर्मा-दीनि ततएव फलमर्पयंति कार्यवैचित्र्यंच धान्यवैचित्र्यवदिति भाष्यकारचरणाभिप्रेतं वृष्टिवत्कारणत्वं स्वीक्रियेत तदोंकुर्मः ॥ एवंसति निरपराधं "परात्तुतच्छ्रुते" रिति सूत्रमपि नान्यथा नेयम्। "नान्योतोऽस्तिद्रष्टानान्योतोऽस्तिश्रोता नान्योतोऽस्तिमंता नान्योतोऽस्तिविज्ञाता। सविश्वकृत्सहिविश्वस्यकर्ते"त्यादिश्रुतिभ्यो ब्रह्मगतस्यैव कर्तृत्वस्य जीवे प्रतीतेर्निर्बाधत्वात् तस्यैवोन्निनीषाधोनिनीषाभ्यां साध्वसाधुकारयितृतायाः श्रव-णाच्च ॥ एतेन "वैषम्यं नैर्घृण्यमिति दूषणेद्वेपरेस्थिते" इति मार्तंडकारिकार्द्धं सव्याख्यं समर्थितं वेदितव्यम् ॥ विपक्षेऽनीश्वरत्वापत्तेर्बहुधोपपादितत्वात् ॥ वैषम्यं नैर्घृण्यइतीति-प्रथमपादपाठस्तु मूलपाठं विहाय ईदूदेदितिप्रगृह्यस्यापि प्रकृतिभावाभावादशुद्धिख्या-पनाय तेन स्वयं कल्पितः ॥ द्वितीयपादे परइति ससम्यंतं द्वितीयकारिकायां नैवार्को भास्करभिक्षुरितिपाठेपि निंबार्कइति लेखस्तु पाठपरिवर्तनादशुद्धपुस्तकोत्पादितभ्र-माद्वा ॥ अथ कथंतर्हि सिद्धांते वैषम्यनैर्घृण्ययोः परिहारइतिचेत् अत्राहुस्तत्त्वदीपाख्य-प्रकरणे श्रीमदाचार्याः ॥ "आत्मसृष्टेर्नवैषम्यंनैर्घृण्यंचापि विद्यते" इति ॥ अयमर्थः ॥ "तदात्मानँ स्वयमकुरुत। सवैनैवरेमे। हंतत्तिरोसानी"त्यादि श्रुतिभिः क्रीडार्थमात्मन एव तत्तद्रूपतिरोभावादुच्चनीचभावेन जगद्रूपेण करणात्सर्वस्य स्वाभिन्नतया न वैषम्य-नैर्घृण्ये। नापि चकारपरिगृहीताअन्येदोषाः। लोकेसर्वस्वात्मनाभेददर्शी पुरुषः पुरुशर्कराकंटकाकीर्णसरणौ चरणेन चलन् करेण द्रविणमुपार्जयन् मुखेन तद्भक्षयात-

मुपभुंजानो नहि हस्तपादे द्वेष्यवयवांऽतरउदासीनो मुखे स्निग्धोविषमोयंनिर्घृणोयमिति व्यपदिश्यते। एवं भगवानपिब्राह्मणक्षत्रियाद्युच्चावचसर्गकर्ताप्यदुष्टः। यथाच लीलया तालं वादयन् वामं पाणिमधः कृत्वोच्चीकृतेन दक्षिणेन तं ताडयन्नपि पुमान्नविषमो निर्घृणोवा। हस्तद्वयेपि तुल्याभेददर्शित्वात्॥ तथा विविधां प्रपंचप्रवृत्तिं प्रणयन्नसत्प्रभुरपि। "इदं सर्वं यदयमात्मे"त्यादिभिः सर्वात्मकत्वात्। एतदेव वासुदेवः सर्वमिति निर्दोषं हि समंब्रह्म समोहंसर्वभूतेषु नमेद्वेष्योस्तिनप्रियइत्यादिस्मृतीनाम् (स्कंध० २ अ० १) अहमेवासमेवाग्रेनान्यद्यत्सदसत्परम्। (स्कंध ११ अ० १३ श्लो० २४) मनसावचसादृष्ट्या गृह्यतेन्यैरपींद्रियैः। अहमेवनमत्तोन्यदितिबुध्यध्वमंजसा (स्कं. १० अ. ३८ श्लो. २२) नचास्यकश्चिद्दयितःसुहृत्तमोनचाप्रियोद्वेष्य उपेक्ष्यएवचेत्यादिश्रीभागवतवचसांचैकवाक्यतया पर्यालोचने फलति॥ त्वदुक्तरीत्या कर्मणा राजवल्लीतिद्वेषयोरंगीकारे त्वेतद्विरोधः स्फुट एव॥ एवं सूत्रकारोप्यात्मसृष्टेरेव वैषम्यादिपरिहारमभिप्रेत्य केवलनिमित्तत्ववादिनां सांख्ययोगैकदेशिनैयायिकवैशेषिकपाशुपतकापालिककालामुखशैवादीनां मते ईश्वरस्य वैषम्यादिग्रासादसामंजस्यमाह (अ० २ पा० २ सूत्र ३७) "पत्युरसामंजस्या"-दिति॥ अत्र शंकराचार्या अपि "प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टांतानुपरोधात् अभिध्योपदेशाच्चे"-त्यादौ श्रीबादरायणेन समर्थितं परमेश्वरस्य स्वेच्छयात्मोपादानकानेककार्यकर्तृत्वपक्षमदुष्टमुक्त्वासूत्राक्षरव्याख्याने किंपुनरसामंजस्यं हीनमध्यमोत्तमभावेनहि प्राणिभेदान् विदधत ईश्वरस्य रागद्वेषादिदोषप्रसक्तेरस्मदादिवदनीश्वरत्वं प्रसज्येत॥ प्राणिकर्मापेक्षित्वाद्दोषइति चेन्न॥ कर्मेश्वरयोः प्रवर्त्यप्रवर्तयितृत्वे इतरेतराश्रयदोषप्रसंगात्॥ अनादित्वादितिचेन्न वर्तमानकालवदतीतेष्वपि कालेष्वितरेतराश्रयदोषाविशेषादन्धपरंपरापत्तिन्यायादित्याद्याहुः॥ तस्माच्छ्रीमदाचार्योक्तएव वैषम्यादेर्मुख्यः परिहार इति निखिलाम्नायस्मृतिन्यायपुराणेभ्योनिष्कृष्यते। एवं प्रलयमपि अनेकधा जन्मादिपरंपरया क्लिश्यमानानां जीवानां तद्विश्रमेण सुखार्थं करोति। यथेदानींत्वेक्षणदामित्यन्यत्र निस्तराततोपि न नैर्घृण्यम्॥ एतावता तदुपन्यस्ता आत्मसृष्टेरित्यादिमार्तंडकारिकासार्धद्वितयीममर्पिता॥ यत्तु उत्रेत्यादिर्दोषानुद्धारादिलंता तदुक्तिश्च निरस्ता॥ यच्च तथाहीत्यादि अनिरस्यत्वादित्यंतमभापि तदनादरणीयम्॥ तथाहि॥ हस्तादिश्रमोपार्जितं मुखेनोपभुज्यते मवा तालवादनेऽन्यतरः करोऽन्यतरेणताड्यतेनवा॥ द्वितीये प्रत्यक्षविरोधः॥ आद्येमोपि विषमोमिलष्यतां सुखेन भुंजानानां शर्करादौ चरणाभ्यां चरतां च किंच नवैषम्यन्यायश्रित्समपि स्वयैत नत्वेरम्। किंच जीवाहि आत्मियकाहेहाद्यहंतागेहादिममताल्क्षणसंभारादेव स्वस्मिन्दुःखसंबंधं प्रतियंति "समानेवृक्षेपुरुषोनिविष्टोनीशयाशोचतिमुह्यमान" इति मुंडकश्रुतेः॥ अज्ञानेनावृतंज्ञानंतेनमुह्यंति जंतव इति स्मृते॥ यावन्नरोऽस्मिन्हंनामीत्यात्मानंमन्यतेऽन्यदृक्। तावत्सदभिमान्यज्ञोबाध्यबाधकतामियादिति श्रीभागवतोक्तेश्च। अतएवैकाद्दशस्त्रयोविंशे भिक्षुः॥ संसारचक्रपरिवर्तकस्य मनसएव स्वस्मिन्दुःखदुःखित्वमत्यायकारमाह मायंजनोमेसुखदुःखहेतुरित्यादिना॥ अतएवच संपन्नज्ञानानां

योगिनां भगवद्भक्तानां न दुःखित्वप्रत्ययः "सत्त्वाधीरोहर्षशोकौजहाति मत्वात्मविभुमा-त्मानंमत्वाधीरोनशोचति तरतिशोकमात्मवित् यस्मिन्सर्वाणिभूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः तत्रकोमोहःकःशोकएकत्वमनुपश्यतः आत्मानंचेद्विजानीयादयमस्मीतिपूरुषः किमिच्छ-न्कस्यकामायशरीरमनुसंज्वरेत्" इति कठभूमविद्येशावास्यबृहदारण्यकश्रुतिभ्यः "यस्मि-न्स्थितोनदुःखेनगुरुणापिविचाल्यते" इति स्मृतेःषष्ठस्कंधे "नारायणपराःसर्वेनकुतश्च न बिभ्यति । स्वर्गापवर्गनरकेष्वपितुल्यार्थदर्शिनः ॥ देहिनांदेहसंयोगाद्द्वंद्वानीश्वरलीलया । सुखंदुःखं स्मृतिर्जन्मशापोनुग्रहएवच ॥ अविवेककृतःपुंसोह्यर्थभेदइवात्मनि । गुणदोषवि-कल्पश्चभिदेवस्रजिवत्कृत इतिश्रीरुद्रोक्तेश्च । अतः स्वस्मिन्दुःखित्वप्रतीतेराविद्यकत्वाद्-दोषः । अन्यथा अभेदवादिनस्तवापि जीवाद्दुःखजातंतीत्यनुभवाद्ब्रह्मणोदुःखित्वं प्रस-ज्येत । तथाच "आनंदरूपममृत'मित्यादिश्रुतिकोपः । नाप्यात्मद्वैवेश्वरोनियंः "आदि-त्यश्चक्षुर्भूत्वाक्षिणीप्राविश"दित्यैतरेयश्रुतेः । सूर्यांशभूतचक्षुर्गततिमिरभ्रमरिकादेः सूर्य इव स्वांशभूतानामपि जीवानां दुःखादेः परमात्मन्यसंबंधात् । यथा कठवल्लीषु पंचमवल्ल्यां श्रूयते "सूर्योयथासर्वलोकस्यचक्षुर्नलिप्यतेचाक्षुषैर्बाह्यदोषैः ॥ एकस्तथासर्वभूतांतरात्मा नलिप्यतेलोकदुःखेनबाह्यः" समर्थितंचैतच्छ्रीबादरायणाचार्यैः (अ० २ पा० ३ सू० ४६ "प्रकाशादिवन्नैवंपर" इत्यत्र । अन्यथा जीवोब्रह्मैवकेवलमिति सिद्धांतयतस्तव कर्मसापेक्ष-तापक्षेपि अबुद्ध्या पापं कृत्वा प्रायश्चित्तीयतज्ज्ञइव बुद्ध्या दुःखसाधनं कर्मकृत्वा दुःख्य-न्साहसिकइवचाधिकं सनिंद्येत ॥ तस्माद्भेदवादएव समाधिः साधीयान् ॥ अतएव षष्ठ-स्कंधे सप्तदशाध्याये चित्रकेतुना (श्लो० १८) संसारचक्रएतस्मिन्जंतुरज्ञानमोहितः ॥ भ्राम्यन्सुखंचदुःखंचभुंक्ते सर्वत्र सर्वदेत्यादिना स्वस्मिन्सुखदुःखानुभवस्य संसारभ्रममूल-कत्वमुक्त्वा एकःसृजति भूतानिभगवानात्ममायया । एषांबंधंचमोक्षंचसुखंदुःखंचनिष्कल इति भगवत एव स्वशक्त्या सर्वकर्तृत्वमभिधाय (स्क० ६ अ० १७ श्लो० २२) नतस्यकश्चि-द्दयितःप्रतीपइतिश्लोकद्वयेन अद्वितीयस्य शक्तिविसर्गेण क्रीडतो नदोषइति ध्वनितम् ॥ तथा तत्रैव देहिनांदेहसंयोगाद्द्वंद्वानीश्वरलीलयेत्यादिना सर्वस्य क्रीडाहेतुकत्वमुक्त्वा (श्लो० ३३) नह्यस्यास्तिप्रियःकश्चिन्नाप्रिय स्वःपरोपिवा ॥ आत्मत्वात्सर्वभूतानांसर्व-भूतप्रियोहरिरिति श्रीमहादेवेन स्पष्टमात्मसृष्टेरेव वैषम्यादिपरिहारोदर्शितः । तथा दश-मस्कंधे (अ० ४१ मालाकारप्रसंगे श्लो० ४७) नहियांस्तिपमा दृष्टिःसुहृदोर्जगदात्म-नोरिति जगदात्मकत्वमनैषम्ये हेतुत्वेनोक्तम् ॥ सप्तमस्कंधे (अ० ९ श्लो० २७) नैषा परावरमतिर्भवतोननुस्याज्जंतोर्यथात्मसुहृदो जगतस्तथापि ॥ एवमभेदवादेन वैषम्यादिसमा-धानमन्यत्रापि यदुशोद्रष्टव्यम् ॥ तदेतत्सर्वं मनसि कृत्याहुः ॥ अस्मन्मते तादृशदूष-णद्वयं न संभवतीत्यादि ॥ तदात्मानमित्यादि वाक्यद्वयं ब्रह्मवल्लीस्थं यथोर्णनाभि-रिति मुंडकस्थम् । यच्च यच्च तट्टीकाकारेणेत्यादिस्पष्टंब्रूयादित्यंतं तदुराग्रहजल्पितम् ॥ अत्रानूदितोविद्वन्मंडनलेखस्तु प्रासायसत्त्वादुत्तरभागएव व्याख्यास्यते ॥ तत्र तदुक्तानि दूषणानि रिनद्वैव निराकुर्मः ॥ तत्र वैषम्यं तु परिहृतम् । सूत्रान्मर्यादासापेक्षत्वप्रतीता-

मपि तस्याः स्वकृतत्वापारतंत्र्यम् ॥ नहिलोकेपि मतिमान् राजादिः स्वयं कार्यं पर्यालोच्य स्वपर्यालोचनानुसारेण सर्वं कुर्वन्नस्वतंत्रउच्यते । एवमपारतंत्र्यव्यापनायैव सूत्रे कृतपदम् ॥ अन्यथा मतद्वयेपि कृतत्वस्यार्थादेव लाभात्तद्ग्रहणमपार्थं स्यात् ॥ स्वेच्छया कर्माण्यपेक्ष्यैव फलदानमिच्छायाः सर्वहेतुत्वादपारतंत्र्यं चास्मत्संमतमेव नतु कर्मणां स्वतंत्रत्वमिच्छायाश्च तज्जन्यत्वम् ॥ न्यायानुरोधस्त्वसत्कृतसूत्रार्थएव । पूर्वाधिकरणे बुद्ध्यादिकं व्यावर्त्य जीवे निर्धारितस्य कर्तृत्वस्येतः पूर्वसूत्रे परहेतुकत्वकथनात् ॥ नचासाक्षीनार्थे मानाभावः "सतपोतप्यते"त्यादिश्रुतीनां (स्कं. १० अ. ३३ श्लो. २८) सकथं धर्मसेतूनांकर्ताक्ताभिरक्षिता । स्वकृतसेतुपरीप्सयेशः (अ. ५८ श्लो. ३७) इत्यादि पुराणवचसांच मानत्वात् ॥ भूतेनुदिष्टक्तांतकृतपदप्रयोगोपि सूत्रेभगवद्द्योगपरिमहे सुष्टु संगच्छते ॥ तस्य सृष्ट्यारंभएव जातत्वात्प्रायोजिज्ञासुकर्मणां च सूत्रकारापेक्षयाभावित्वात् ॥ स्वविचारापेक्षइत्याद्यसूत्रयित्वा यथाश्रुतं सूत्रणंत्वर्थांतरसंग्रहाय ॥ "स्वरितेनाधिकार" इत्यादिवत् ॥ अन्यथा जीवकृतकर्मापेक्षइति जीवकर्मापेक्षइत्येव वा स्फुटं सूत्रयेत् भांतरधर्मविशेषे प्रसिद्धात्प्रयत्नशब्दात्स्पष्टतया चेष्टारूपकर्मणां बोधानुदयात् ॥ तस्माद्यथाधिकारमुभयार्थावगमनायैव यथाश्रितपाठोभगवतः ॥ अर्थद्वयं तु भाष्ये विद्वन्मंडने च स्फुटम् । इह मूलेच संगृह्य दर्शितम् ॥ नचानेकार्थत्वं दोषः ॥ "सुमेधाअमृतोक्षित" इत्यादि श्रुतिष्वक्षितउक्षितइत्यादिच्छेदेन "जन्माद्यस्ये"त्यादिसूत्रेषु तद्गुणसंविज्ञानातद्गुणसंविज्ञानाद्याश्रयणेन च बह्वर्थसंग्रहस्य शंकराचार्यैरपि दर्शितत्वात् ॥ यच्च वैषम्यनैर्घृण्येनेत्यादि वक्ष्यतइत्युक्तं तदपेशलम् । तत्र (अ० २ पा० १ सू० ३४) "वैषम्यनैर्घृण्येन सापेक्षत्वात्तथाहि दर्शयती"ति सूत्रे कर्मसापेक्षत्वात्तत्परिहारस्तु मीमांसकदुर्दुरूढादिवादिबुद्धिमनुसृत्य पिशाचः पिशाचभाषया बोधनीयइतिन्यायेनोक्तः ॥ तेनैव परिहारसंभवे तस्यैव समाधेः सूत्रकाराभिप्रेतत्वे च केवलनिमित्तवादे तदुक्तं "पत्युरसामंजस्य"मसंगतं स्यात् ॥ अदृष्टांगीकारिणां वैशेषिकप्रमुखानामपि तत्सापेक्षतयैव समाधिसंभवात् ॥ नचासामंजस्यं त्वयाऽन्यथाव्याख्येयं स्वभाष्यविरोधात् । किंचेह फलार्पणे सापेक्षत्वमात्रमुच्यते न त्विच्छायानित्यत्वं कर्महेतुत्वं फलहेतुत्वं वा प्रत्याख्यायते ॥ नापि सापेक्षतोक्तिः स्वमतेपि बाधिता स्वेच्छयातत्तत्कर्मकारयित्वा तत्तत्फलदानस्य पराश्रितेति फलमतइत्यधिकरणसिद्धये निर्णीतत्वात् ॥ अतउत्तरसर्गे फलदित्सया पूर्वकल्पांते यानि कर्माणि सकारयति तानि जीवादिसर्वतिरोभावे ब्रह्मण्येव तिरोभवंति नच भगवतस्तल्लेपः ॥ "नसाधुना कर्मणाभूयान्भवतिनोएवाऽसाधुनाकनीया"निति कौषीतक्यादिश्रुतेः । "नमां कर्माणि लिंपंति न मे कर्मफले स्पृहे" ति स्मृतेः सृष्टिप्रकरणेपि नचमांतानिकर्माणि निबध्नंतिधनंजयेतिस्मरणाच्च ॥ तत्तदपूर्वादृष्टादिशब्दवाच्योलेपस्तु जीवधर्मएव । लेपाभावान्नैष्कर्म्यं भगवतः । अतः "सर्वकर्मे"ति शांडिल्यविद्याश्रुत्या भगवन्निष्ठत्वादेवाविभागदशायामपि अनादित्वं द्वितीयसूत्रेभिहितम् ॥ अथ सर्गेच्छायां स्वांशाञ्जीवादीन्

स्वतश्चाविर्भाव्य धर्मसेतुंश्चाविष्कृत्य स्वेच्छया तत्तत्कर्मानुसारेण जीवेभ्यउत्तमाधम-शरीरादेर्दानेवैषम्यदोषउपपत्तेः श्रुतिस्मृत्यानुकूल्याच्चेति "उपपद्यतेचापी" तितृतीयसूत्र-स्याशयः ॥ सूत्रेपि पूर्वपक्षगर्हायाम् । वस्तुतस्तु तत्कर्मब्रह्माभिन्नं नवा भाये दोषस्तद्-वस्थः ॥ द्वितीये द्वैतापत्तिः पूर्वोक्तदोषश्चातउपसंहारे स्वाभिप्रेतं मुख्यसमाधिमाह (अ० २ पा० १ सू० ३७) "सर्वधर्मोपपत्तेश्चे"ति । तदनन्यत्वाद्यधिकरणैर्निरूपिते सर्वात्मके हिताकरणादिदोषरहिते क्षीरदेवादिवत्स्वयंभवनसमर्थशब्दैकवेद्ये विचित्रसर्व-शक्त्युपेततरे लीलाशालिनि परमात्मनि स्वेच्छया कर्मकारयितृत्वतत्फलदातृत्वसमत्व-सघृणत्वादयः परस्परविरुद्धतया भासमानाः श्रौताः सर्वेपि धर्माउपपद्यंतएवातोनवैष-म्यादिदोषगंधइत्यर्थः ॥ तथाचात्मसृष्टेनैववैषम्यमित्येव फलितम् । तस्मादस्मन्मते वैषम्य-सूत्रं नविरुद्धम् ॥ पत्युरसामंजस्यादित्यस्योपन्यासस्तु तस्यैव प्रतिकूलः ॥ भावत्कभाष्या-दिभाषितंतु भाष्यतत्प्रकाशरश्मिद्वितीयप्रकाशभाष्यविवरणभाष्यप्रदीपादिषु दूषितम-शेषमितिकिं विशेषतः ॥ "तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेयेती"ति श्रुतिस्तु इच्छया स्वस्यैव जडजीवादिबहुरूपेण भवनमुच्चनीचभावं च वक्ति । नतु कर्मविषयकं ज्ञानं ज्ञानद्वारा तेषामिच्छाजनकत्वं वा ॥ तस्मिन्प्रकरणे तद्गंधस्याप्यभावात् उपक्रमे सदेवेतीतरप्रति-षेधाच्च ॥ अथ तदर्थार्थादापादनीयमितिचेत्स्पष्टतद्ग्राहकं मानांतरमेवोदाहर यद्बलात्त-दिहापाद्येत ॥ भूपादेरिव कर्मज्ञानद्वारेच्छाकल्पने त्वीश्वरज्ञानस्य नित्यत्वेनातीतानाग-तवर्तमानसर्वविषयकत्वेन चेच्छापि नित्यैव स्यात् । तथा च घट्टकुटीप्रभातम् श्रुतिपुराण-सिद्धं सृष्टेः क्रीडार्थकत्वं तु तदनुपपत्तिदर्शकतावकनवमश्लोकनिरासावसरउपपाद-यिष्यामः ॥ मूले यत्किंचिद्दूषणंत्वग्रेति ॥ इयं कारिकाद्वितीयस्कंधनवमाध्याये सहस्रेवासमेवाग्रइतिश्लोकसुबोधिनीस्था एतेन "सर्वधर्मोपपत्तेश्च" इतिसूत्राशय-उपन्यस्तः ॥ तत्र समीचीनमित्यादि द्वितीयस्य प्रथमेपादे तदनन्यत्वाधिकरणेन जगतो ब्रह्मानन्यत्वे साधिते जीवस्यापि तथात्वे जडाद्वैलक्षण्ये च सिद्धेआक्षेपसङ्गत्या (सू० २१ । २२) इतरव्यपदेशादितिद्विसूत्रमधिकरणं प्रवृत्तम् ॥ तत्राद्यं पूर्वपक्षसूत्रं । द्वितीयन्तु सिद्धान्तसूत्रम् । तदर्थमाहुः; तत्रेत्यादिना तैत्तिरीये "तत्सृष्ट्वातदेवानु-प्राविशत्" इति ब्रह्मणोनुप्रवेशः श्रूयते सएव श्वेतकेतुविद्यायां "सेयं देवतैक्षत हन्ताऽहमिमास्तिस्रोदेवता अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति" इति जीवरूपेण श्राव्यते "सेयं देवतेमास्तिस्रोदेवता अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरोत्" इति च ॥ अत्र जीवेनात्मनेति जीवस्य तेजोऽबन्नलक्षणकार्यात् प्रवेशाधिकरणाद्वैलक्षण्येन शुद्धब्रह्मरूपत्वं बोध्यते ॥ परदेवतया तस्यात्मतया निरूपणात्सूत्रे इतरव्यपदेशादित्यस्य इतरस्य जीवस्य आत्मतया व्यपदेशादित्यर्थः ॥ तदाहुः ॥ इतरस्येति सर्वानर्थेति अनर्थाः कामा धर्मादयो दुःखानि तज्जन्यानि ॥ अहितकरणस्यचेति ॥ सौत्रादिपदेन परिगृहीतमेतत् ॥ हितस्य मोक्षसाधनस्याकरण-महितस्य बंधस्य च करणमिति दोषाः ॥ श्रेयस्येनेति ॥ "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः

सोऽन्वेष्टव्यः सविजिज्ञासितव्यः । तमेवंविद्वानमृतइह भवति । तमेवविदित्वाऽतिमृत्युमेति" इत्यादिषु ज्ञातृज्ञेयभावेन जीवब्रह्मणोर्भेदव्यपदेशः ॥ "सत्यं विज्ञानमानंदं ब्रह्म । आनन्दरूपममृतं यद्विभाति । योवै भूमा तत्सुखम् । अन्योंतरआत्मानंदमयः" इत्यादिषु ब्रह्मणआनंदरूपत्वेन तिरोहितानंदाज्जीवाद्भेदव्यपदेशः ॥ अतएव "रसंह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवती" ति कर्मकर्तृव्यपदेशः । एवं भेदव्यपदेशात् ब्रह्म अधिकं समुद्रवदंशि । जीवस्तु तरंगवदंशः ॥ अतएव आत्मत्वश्रुतावप्यहमिति सर्वकारणस्यांशिनः पृथङ्निर्देशः ॥ अनेन जीवेनात्मनेति भिन्नतया इदमा परामृश्यमानस्य जीवरूपस्यांशस्य ॥ एवंच यस्मिन्काले हिताकरणं तदा ऐच्छिकभेदस्यापि सत्वान्नाधिन्युक्तदोषप्रसक्तिरितिभावः ॥ पूर्णत्वाच्चेति ॥ पूर्णमदइतिश्रुतेरितिभावः ॥ नग्नत्निर्वृतत्वेत्यादि ॥ "यथासतःपुरुषात्केशलोमानी"त्यंशांशिभावेपि केशप्रमाधको न हिताकरणादिना दूष्यते ॥ सर्वेन्द्रियेति । करचरणादीनां स्वांशत्वेपि गमनादानादिपरिश्रमेषु तत्तन्नियोजयत्रोक्तदोषास्पद भवति ॥ तथा परमात्मापि नात्महादिदोषैः ॥ तदपि न संभवतीत्यादि ॥ अत्रमानं "सूर्यो यथासर्वलोकस्य चक्षुः प्रकाशादिवच्चैवंपरः" इति श्रुतिसूत्रादिरूपं युक्तिश्च प्रागेवादर्शि ॥ कार्यकारणयोरसाधारणधर्मोस्वतन्मात्रनिष्ठा इत्यादिवैश्वानराद्यधिकरणेपुस्फुटमित्यलम् ॥

अग्रेच (कर्मणां स्वाव्यवहितोत्तरक्षणएव फलानुकूलेश्वरेच्छाजनकत्वाभावेनोद्बुद्धानामेव तथात्वंवाच्यमित्यादिकः) स्वमतदर्शनार्थे भाष्याद्यनुक्तः स्वकपोलकल्पितः प्रलापः सोप्यसङ्गतः ॥ तत्रैवंप्रक्रिया तेन दर्शिता ॥ जीवकर्मणां फलानुकूलेश्वरेच्छां प्रति हेतुत्वं । तैरीश्वरेच्छायाजननउद्बुद्धत्वरूपधर्मस्य हेतुत्वं । तत्र चोद्बोधकस्य कालस्य तत्र सःप्रष्टव्यः ॥ तत्तत्कर्मफलं प्रति एकैवेश्वरेच्छाहेतुर्भिन्नावा ॥ नाद्यः युगपत्सर्वकर्मफलोपभोगासंभवात् ॥ तत्स्वीकारे च भाविनांमनूनामिन्द्रादीनां सृष्ट्यादावेवोत्पत्तिः स्यात् ॥ इच्छारूपकारणसत्वात् ॥ द्वितीयेतु तत्तत्फलभेदेनानंतेच्छाकल्पने गौरवम् ॥ तत्तदिच्छापियुगपत्कुतोनोत्पद्यते इत्याक्षेपे तत्तत्कर्मोद्बोधस्य तत्रापि कालस्य हेतुत्वकल्पनेकालस्यैकत्वात्पुनरप्याक्षेपानुद्धारः ॥ कालस्यानेकत्वेतेषां नित्यत्वे पुनर्दोषापत्त्याऽनित्यत्वे तस्योत्पादकनियामकाकांक्षायां पुनर्दोषापत्त्या स्वभावविशेषकस्य नियामकत्वांगीकारे इच्छांप्रत्येवेश्वरस्वभावस्य हेतुत्वेन श्रुतिसिद्धेनोपपत्तौ किमनयास्वकपोलकल्पितया कुसृष्ट्या ॥ किंच कर्मणां क्षणिकत्वेनादृष्टस्यच त्वयाऽस्वीकृतत्वेन कस्योद्बोधः कालेन क्रियत इति वक्तव्यम् ॥ नचादृष्टकल्पनावादिमतेनेदं । अतएव इयं च कालतः कर्मणामुद्बोधस्य प्रक्रिया अदृष्टकल्पना-

यादिरीत्या मूले प्रोक्ता इत्युक्तमिति वाच्यम् ॥ तन्मतेप्यदृष्टस्य कुत्र कल्पना । जीवस्यपारमार्थिकेस्वरूपे व्यावहारिकेवा ॥ नाद्यः पारमार्थिकस्वरूपस्य शुद्धब्रह्मरूपत्वेन तत्रादृष्टस्वीकारे निर्धर्मकत्वहानिः ॥ नापि द्वितीयः सृष्टेःपूर्वं व्यावहारिकस्वरूपस्याभावात्तत्स्वीकारे "सदेवसोम्येदमग्रआसी"दित्यादि श्रुतिविरोधः ॥ भवन्मते सजातीयविजातीयस्वगतभेदशून्यत्वस्यैव तादृशश्रुत्या प्रतिपादितत्वात् ॥ किंचांतःकरणावच्छिन्नस्य तत्प्रतिबिंबितस्य वा व्यावहारिकजीवस्य प्रलयेऽविद्यायां लयस्वीकारेण तादृशस्वसिद्धान्तविरोधः ॥ नन्वविद्याया आविद्यकस्यजीवस्यच सत्वेपि न सदेवेत्यादिश्रुतिविरोधः ॥ कल्पितस्याधिष्ठानसत्तातिरिक्तसत्ताया अस्वीकारात् ॥ यथा शुक्तौ रजतभ्रमदशायामनिर्वचनीयस्य कल्पितरजतस्य सत्वेपि शुक्तिरेवेदमितिकथनं न विरुध्यते तथा प्रकृतेपीतिचेन्न ॥ एवंसति तादृशश्रुतावग्रइतिकथनं निरर्थकतामापद्येत ॥ सृष्टिदशायामपि सर्वस्य त्वन्मते कल्पिततया तस्याधिष्ठानसत्तातिरिक्तसत्ताया अभावेनानुपपत्त्यभावात् ॥ यदपि स्वमतेपीश्वरतोषादेः फलोपधायकत्वलक्षणमौत्कट्यं कालेन नियतइत्युक्तं तन्मन्दम् ॥ एतादृशमतस्य प्राभाकराचार्यप्रणीतोपनिषत्सूत्रगीतादिभाष्येष्वनिरूपितत्वात् ॥ किंचानेश्वरपदेन शुद्धं ब्रह्मविवक्षितं । पारिभाषिकोमायावच्छिन्नस्तत्प्रतिबिंबितोवा विवक्षितः ॥ नप्रथमः तस्मिंस्तोषरोषाद्यंगीकारस्य शुद्धत्वव्याघातकत्वात् ॥ प्रलये मायायाअपि ब्रह्मणि लयस्यांगीकृतत्वेन तद्वृत्तिरूपतोषरोषादेरप्यभावेन कस्यौत्कट्यं कालेन नियतइति वक्तव्यम् ॥ अपिच कर्मभिरीश्वरतोषः कालेनतत्रौत्कट्यं तत्रापि प्रलयपूर्वकालोत्पन्नेच्छाया व्यवहिताया हेतुत्वमिति त्वन्मते कर्मणामेव निरपेक्षाणां व्यवहितानां सूक्ष्मरूपेण स्थितानां वा फलजनकत्वमिति मीमांसकमतापेक्षया किंलाघवं प्रत्युत गौरवमेव ॥ नचलाघवाभावेपि जडस्यचेतनं विना कार्यकरणत्वभावात्तथा कल्प्यतइति वाच्यम् ॥ निर्झरप्रसृतस्य जडस्य जलस्य धान्यवृक्षाद्याप्यायनरूपकार्यजनकत्वस्य दृष्टत्वेन तादृशकल्पनायाअप्रामाणिकत्वात् ॥ एतेन (यद्वा कर्मशब्देन तज्जन्येश्वरतोषादिकमेव गृह्यते) इत्याद्यपिप्रत्युक्तम् ॥ पूर्वोक्तरीत्याऽनुपपत्तेरभावेन लक्षणायां मानाभावात् । तादृशतोषादेरप्यसंभवाच्च ॥ वस्तुतस्तु पूर्वापरविरुद्धत्वादिदं प्रकरणमपार्थकमेव ॥ तथापि यक्षानुरूपोबलिरितिन्यायेन किंचिदुच्यते ॥ वस्तुतस्त्वित्यादिना

(कालस्य विशिष्य हेतुत्वकल्पने तादृशसहकार्यभावादेव काला-
न्तरे फलानतिप्रसक्तौ कर्मणां नोद्बोधकापेक्षा) इत्युक्तम् तत्र कालस्य
विशिष्य हेतुत्वं तत्तदुपाध्यवच्छिन्नस्यैव वक्तव्यम्॥ कालस्यैकत्वा-
दुपाधीनां च रविपरिस्पन्दादीनां पूर्वमभावाद्विशिष्य हेतुत्वमेव न
संभवति॥ कथंचिद्विशिष्य हेतुत्वसंभवेपि तेनैव सफलकार्यसंभवे
किमुक्तप्रक्रियया॥ अस्मन्मतेच कालस्येश्वराभिन्नतया न प्रागुक्त-
दोषः॥ नापि कालसहकारित्वेन पारतन्त्र्यम्॥ मानाभावात्॥
किंच अव्याहतेच्छावत्त्वं स्वातन्त्र्यं व्याहतिश्चेच्छाविषयसिद्ध्यभावः॥ सचेश्वरस्य नास्ति॥ इच्छानुरूपेणसकलपदार्थसिद्धि-
सत्त्वात्॥ अतएव लोके स्वच्छन्दचारीस्वतन्त्रइत्युच्यते॥ एतेन
स्वनिर्मितविचारादेरपेक्षायामपि सापेक्षत्वं स्यादिति प्रलपितम-
पास्तमेवंचेत्याद्यपि॥ यच्च (सर्वस्येश्वराभिन्नत्वे कर्मणां हेतुत्व-
निराकरणप्रयासवैफल्यापत्ति) रित्युक्तं तदपि स्वमतमनवलोक्यैव॥
तथाप्यद्वैतवादित्वेन सर्वस्यब्रह्माभिन्नतयाऽदृष्टादिनिराकरणप्रयासो
विफलएव॥ किंच त्वन्मतेसर्वस्य मिथ्यात्वेन परमतस्वमतयोरपि
मिथ्यात्वात्त्वत्तेनज्ञानवतस्तव तत्खंडनमंडनप्रयासोपि लोके हास्य-
करएव॥ कालोस्मिलोकक्षयकृत्प्रवृद्धइत्यत्र स्वस्यैव महाभारतयुद्ध-
व्याजेन लोकनाशकत्वेन काल कलयतामहमित्यादिनाक्षणादिरूप-
त्वस्यापि स्वसिद्धत्वेन साक्षाद्वाच्यार्थस्यैव संभवे गौणार्थकल्प-
नायाअन्याय्यत्वात्॥ किंच सर्वात्मकत्वेन यमाद्यात्मकत्वं तव
संमत चेत्सर्वात्मक्षणाद्यात्मकत्वस्यापि संभवात्तत्र कथं तव द्वेषः॥
एतेनकालकत्वेनैव रूपोवतीर्णइत्याद्यपि व्याख्यातम्॥ कल्पितस्या-
धिष्ठानानतिरिक्तत्वेनाविरोधस्तु पूर्वमेव दूषितः॥

सहस्राक्षे *कर्मणां च स्वाव्यवहितोत्तरक्षणइत्यादिं अवधारणाविरोधादित्यंतं

---

* कर्मणांच स्वाऽव्यवहितोत्तरक्षणएव फलानुकूलेश्वरेच्छाजनकत्वाभावेनोद्बुद्धाना-
मेवतथात्वं वाच्य॥ तदुद्बोधार्थं च कालविशेषोऽपेक्षित॥ अतएवकाल कलयतामहमिति
भगवदुक्त कालस्य कलयितृत्व सगच्छते॥ यद्यपिचाऽनेनसामान्येनैव कालस्यहेतुत्वमुक्तं
तथाप्यतिप्रसङ्गवारणाय विशिष्यहेतुताकल्पनीया साऽपिकर्मोद्बोधद्वारैव कर्मणामुद्बोधकापे-
क्षायां तस्या क्लृप्तहेतुताकेन कालेनैवोपशान्तौकारणान्तरकल्पनस्याऽयोगात्॥ इयच कालत
कर्मणामुद्भवस्यप्रक्रिया अदृष्टकल्पनावादिरीत्यामूलेप्रोक्ता॥ स्वमतेत्वीश्वरतोपादे फलोप-
धायकत्वलक्षणमौत्कट्य कालेनक्रियते इतिबोध्यम्। यद्वा कर्मशब्देन तज्जन्येश्वरतोपादिक-
मेवलक्षणयागृह्यते॥ उद्बोधश्चतादृशमौत्कट्यम्॥ वस्तुतस्तु कालस्यविशिष्यहेतुत्वकल्प
नेतादृशसहकार्यभावादेव कालान्तरेफलानतिप्रसक्तौ कर्मणांनोद्बोधकापेक्षा॥ एवच

भागं निरस्यति ॥ अमेव कर्मणामेवेत्यादिना पूर्वमेव दूषित इत्यन्तेन ॥ उद्बोधकस्य कालस्येति ॥ अत्रापि हेतुत्वमिति सम्बध्यते ॥ तत्रापि कालस्येति ॥ इच्छासु हेतुत्वस्य कर्मोद्बोधः कर्मोद्बोधे च हेतुः कालइति कल्पने इत्यर्थः ॥ तेषामिति ॥ कालभेदानाम् तस्येति ॥ अनित्यानेकस्वरूपस्य कालस्य कालभेदानां सर्वेषां प्रत्येकमुत्पादकं किञ्चिद्वक्तव्यं तस्यापि नित्यत्वमनित्यत्वं वेत्यादिविकल्पैरनिस्तारइति भावः ॥ एवं सति तादृशश्रुताविति ॥ शून्यत्वस्येति ॥ एवकारैकाद्वितीयपदैरितिभावः ॥ अत्र व्यावहारिकजीवस्वरूपकल्पितश्चेत्तत्कल्पकः पारमार्थिकः किमुत व्यावहारिकः ॥ नाद्यः अविद्यारहितस्य शुद्धस्य कल्पकत्वासम्भवात् ॥ भ्रान्तत्वे शुद्धत्वव्याघातापातात् ॥ नद्वितीयः आत्माश्रयापत्तेः ॥ नहि शुक्तौ कल्प्यमानं रजतमेव शुक्तावात्मानं कल्पयति ॥ किञ्चशुद्धस्याप्यविद्यामूलकोजीवभावः सा च जीवेन कल्पिता नतु विशुद्धचैतन्येन अभ्रान्तत्वादित्यन्योन्याश्रयः ॥ तस्याकल्पितत्वे सदेवेत्यादि व्याकोपइत्यादिदूषणान्यप्रेप्यसाभिर्वक्ष्यमाणान्यनुसन्धेयानि ॥ गीतादिभाष्येति ॥ आदिपदं विष्णुतत्त्वसङ्ग्राहकम् तत्राप्यस्यापि तैः कृतत्वात् ॥ किञ्चानीश्वरे इत्यादिना क्रृप्ते विकल्पे प्रथमपक्षे दोषमुक्त्वा द्वितीयेपि तमाहुः ॥ प्रलये मायायाइत्यादिना तथाच मायालये तदवच्छिन्नस्तत्र प्रतिबिम्बितोवा नावतिष्ठेत ॥ घटदर्पणयोर्लये घटाकाशदर्पणस्थप्रतिबिम्बाविव ॥ अतः कुतस्तां मायावृत्तिरूपौरोपणौ ॥ त्वन्मतइति ॥ इदं किं लाघवं प्रत्युत गौरवमित्यभिप्रेणान्वेति ॥ कर्मणामेवेत्यादिस्तु मीमांसकमतानुवादः ॥ तन्मते च प्रवाहनित्यतास्वीकारात् ॥ तदेकदेशिभिः सहस्रार्जुनोपरुद्धपुनःप्रवृत्तसोमोद्भवाप्रवाहन्यायेन सृष्टिप्रलययोरप्यूरीकारात् ॥ लक्षणयामिति ॥ कर्मपदेन रोपतोपयोर्लक्षणायां ॥ तादृशतोपादेरिति ॥ कर्मजन्यतायाः वृत्तिरूपरोपतोपादेः परस्मिन्नसम्भवात् ॥ नप्रागुक्तदोषइति ॥ नहि करचरणादिना गमनादानाद्यनुत्तिष्ठतस्तत्पारतन्त्र्यस्य स्वीकारे किंचिन्मानमस्तीतिभावः ॥ एतदिहसंदर्भेशातव्यम् । यत्तु कर्मणां चेत्यादि कल्पनस्यायोगादित्यंत तत्तु प्रागेव निरस्तं पुनरधिकं निरस्याम । तत्र कर्मणामुत्तरक्षणएवेच्छाऽजनकत्वे कारणं

कालस्याऽपिसहकारित्वात्सुतरांत्वन्मतेस्वतन्त्रतास्यात् ॥ नचकालईश्वरादभिन्नएव अतएव सदेवसोम्येदमग्रआसीदितिश्रुतिःसमच्छते अन्यथाऽवधारणंनसमच्छते कालस्यतदानींसत्वात् अन्यथाऽप्रेपदासगतेः तथाचकालसत्त्वेऽपिनाऽस्मदभिमतस्वतन्त्रताहानिरितिवाच्यम् ॥ आत्माश्रयप्रसङ्गात् ॥ सर्वस्येश्वराभिन्नत्वेन कर्मणाहेतुत्वनिराकरणप्रयासनैष्फल्यापत्तेश्च ॥ कालोऽस्मिलोकक्षयकृदित्यनतु कालशब्देनयमोदानधर्मप्रथमाध्यायोक्तलतसहचारीराक्षिद्विवक्षितोनतुक्षणादिरूपः ॥ लोकक्षयकृदितिविशेषितत्वात् ॥ सर्वाऽऽत्मकस्यतस्यमायात्मकतायाअविरोधाच ॥ एवंकालरूपोऽवतीर्णइत्यत्राऽपिबोध्यम् ॥ एतत्समानाऽर्थत्वलाभात् ॥ कालःकलयतामितितु विभूतिवर्णनम् अतोमनआदिष्विवतत्राऽपिपरमात्मदृष्टिमात्रविधितात्पर्यकम् ॥ नचैवंकालादेरतिरिक्तत्वे सदेवेत्यवधारणविरोधइतिवाच्यम् ॥ कल्पितस्याऽधिष्ठानाऽनतिरिक्ततयाऽवधारणाऽविरोधात् ॥ ९ ॥

मृग्यं कर्मज्ञानोत्तरं राजादेः फलादित्सायां विलंबादर्शनात्। ईश्वरस्य सर्वज्ञानत्वाच्च॥ नचोद्बोधककालविशेषाभावस्तदिति वाच्यम्। विशेषस्वरूपस्य दुःशकनिरक्तिकत्वात्। कालत्वेन कारणत्वे सर्वदोद्बोधप्रसंगाच्च॥ नाप्युद्बुद्धानामेवेत्यवधारणं संगच्छते। प्रलयपूर्वक्षणेऽनुद्बुद्धानां तज्जनकत्वोक्तिव्याघातात्॥ न च सुखदुःखलक्षणफलेच्छां प्रत्येवोद्बुद्धानां हेतुत्वमवधार्यते। नत्विच्छांतरं प्रतीति वाच्यम्। व्यवस्थापकश्रुत्याद्यनुपलंभात्। श्रुतिसिद्धनियेच्छावादे सर्गोपपत्त्याऽन्यथानुपपत्त्यभावाच्च॥ किं च तथात्वे "बहुस्यांलोकान्नुसृजा" इत्यादिरूपांसर्गेच्छां प्रत्यनुद्बुद्धानामपि हेतुत्वसिद्धया उद्बुद्धात्मकर्मणइच्छोद्भवइति स्वोक्तिविरोधः। सदा सर्गसंभवेन प्रलयोच्छेदश्च। अथ सर्गेच्छायाअपि परंपरया फलानुकूलत्वादुद्बुद्धमात्रजन्यत्वमिति चेत् इयता कालेन कर्माण्युद्बोधयिष्यामीतीच्छायाअपि तथात्वादनुद्बुद्धैर्जननमसंभवि। कश्चायं कर्मसुकालविशेषेणोत्पाद्योधर्मउद्बुद्धत्वमित्युच्यते॥ यदिच्छाजनकतावच्छेदकः। न तावत्फलजनकत्वं। इच्छासमवधानं विना फलाजनकत्वेन तज्जननं विनेच्छाऽजनकत्वेन चान्योन्याश्रयात्। नापि फलजननयोग्यत्वं फलसाधनभावबोधकविधिप्रतिषेधवाक्यानुरोधेन योग्यतायाऔत्पत्तिकत्वात्। अयोग्यस्यसाधनत्वाभिलापायोगात्। नापीच्छाजनकत्वं आत्माश्रयात्। नापितज्जननयोग्यत्वं इच्छानियतपूर्ववृत्तिकफलजननयोग्येष्विच्छाजननयोग्यतायाअपि सार्वदिकत्वात्। नाप्यन्यत् प्रमाणाभावात्। नापिकालविशेष ईश्वरेच्छाप्रयत्नासमवहितः स्वयमेव कर्माण्युद्बोधयितुमीष्टे जडत्वात्। जडस्य च चेतनमतरा हेतुत्वायोगादीशः कल्प्यतइति त्वयैव कथनात्। कालःकलयतामिति भगवद्वाक्ये तु कलनमायुर्गणनं नतूद्बोधनं गीताभाष्ये ("कलयतांकलनंगणनंकुर्वता")-मिति शंकराचार्यैर्विवरणात्। युक्तं चैतत् कल संख्यानइति भीमसेनोक्तेः। कालस्य कलयितृत्वमपि भगवदिच्छयेत्यन्यत्र विस्तरः। तस्मान्नेदमुद्बोधकत्वे मानं। एतेनैव सापि कर्मोद्बोधद्वारेत्यपि निराकृतं अवधारणे मानाभावात्। यदि जडोपीश्वरनिरपेक्ष उद्बोधयेत् तर्हि सर्गादिकमपि स्वयमेव कुर्यादिति स्वभाववादापातः संन्यासिकुचमर्दनन्यायात्। योहिसन्यासीभूत्वापिकामबुद्धि स्त्रीकुचौमर्दयेत्सोऽगम्याशतमपि गच्छेत्। विशिष्यहेतुतेति प्रयोगश्चिंत्यः। हेतुतायाअक्रियात्वेन समानकर्तृकत्वालाभात्समानकर्तृकयो पूर्वकालइत्यनुशिष्टस्य क्त्वोऽसंभवात्। कल्पनीयेत्यनेन समानकर्तृकत्वविवक्षणे तु विशेष्येति णिजंतात् क्त्वोल्यप् प्रयोक्तव्यः। कश्च स विशेषणरूपोधर्मः येन कालांतरं व्यावर्त्य कालविशेषोवक्तुं शक्येत। सामान्यधर्मवत्त्वे सति तद्व्याप्यावांतरधर्मवत्त्वं हि विशेषत्वं। नहि प्रलये सूर्यगत्यादिकमस्ति "सूर्याचंद्रमसौधातायथापूर्वमकल्पयत्" इति श्रुतेः। येन प्रातःसंगवत्वादयोवसंतत्वादयोवा कालत्वव्याप्यधर्मास्सिद्ध्येयुः॥ किं चोद्बोधगतावच्छेदकविशेषत्वनिर्वाहकधर्मोजन्योन वा। द्वितीये तस्य सर्वकालवृत्तितयाऽतिप्रसंगतादवस्थ्यम्। आद्ये इच्छाविशिष्टेश्वरजन्योन वा। प्रथमश्चेदिच्छायां सर्वनिदानत्वमजन्यतया नित्यत्वं च सिद्धम्॥ न द्वितीयः कारणांतरस्या-

प्रसिद्धेः ॥ तस्यापि नित्यत्वे सर्वदा सर्वं कार्यं स्यादित्यतिप्रसंगतादवस्थ्य । अनवस्थायां वेऽनवस्थेत्यादि प्रागेवावादि ॥ एतेन कालेनोद्बोधकाकाङ्क्षोपशम प्रत्युक्त ॥ यत्तु इच्छेत्यादि उद्बोधकापेक्षेत्यत तत्रप्यमजुल । सेश्वरादृष्टवादिभिः केवलकालस्य हेतुत्वे कार्ययौगपद्यापादनादीश्वरेच्छा नित्यैव सर्वहेतुः स्वीक्रियते कालादेश्च तत्सहकारित्वमुच्यते निरीश्वरैस्तैस्त्वदृष्टादिमात्रेण सर्वं साध्यतेऽतस्त्वदुक्तप्रक्रियोभयविधादृष्टवादिविसमतैव ॥ यच्च स्वमते राजादिनिदर्शनतोऽत्र कल्प्यमभिहित तदपि (स्क० ६ अ० १७) नतस्यकश्चिद्दयित प्रतीपोनज्ञातिबन्धुर्नपरोनचस्य ॥ समस्यसर्वत्रनिरञ्जनस्यसुखेनराग कृतएवरोषः इत्यादिश्रीभागवतादिवचोविरोधादुपेक्ष्यम् । फलोपधायकत्व च नियमेन फलजनकत्व तज्जननयोग्यत्व वा उभयमपि दूषितत्वर । किं च तोषदृत्तस्य सुखोत्पादकस्य रोषस्य दुःखोत्पादकस्येति वहन । तथा च मनीच्छाविशेषयोरोषतोषयो कर्मपदलक्षितयोरिच्छोद्भावकत्वकथनमसंगतम् । तयोरेव फलदित्सारूपत्वात् ॥ किं चास्मिन्काल एव एतत्कर्मजन्यस्य रोषस्य तोषस्य वौत्कट्य भवत्वित्यत्रापीश्वरेच्छातिरिक्त कि नियामक । कालविशेष स्वभाव एव तदिति चेत्स्वभावतस्स्वयमेव फलानि दद्यात् सृष्टिकाल इत्यादिव्यपदेशात्सर्गादिकमपि स्वयमेव कुर्यात् कर्माणि वा सर्वं कुर्यु । अत एव प्राकृतवद्रोषतोषत्वेऽप्यशक्यफलदानेन कालकर्माधीनेनेश्वरेण ॥ तद्बोधकश्रुतयस्त्वनुद्भातुर्जीवस्य जगत्कर्तृत्वादिधर्मैस्तावकतयोपपद्येरन् ॥ अर्थवादानाविधितत्सबध्यन्यतरस्तुत्यर्थतया विध्येकवाक्यतायाः प्रथमस्य द्वितीयपादे सिद्धे ॥ ईश्वर प्रकल्प्य तद्भयप्रदर्शनेन कर्मणि प्रवर्तकतया वा विधिशेषा स्यु ॥ यथाह भट्ट । इत्याहुर्नास्ति क्यनिराकरिष्णुरात्मास्तिताभाष्यकृदत्रयुक्तया ॥ दृढत्वमेतद्विषयप्रबोध प्रयातिवेदान्तनिषेवणेनेति ॥ अथ जडस्य चेतनाधीनव्यापारकत्वमाश्रित्येश्वरेच्छायाएव नियामकत्वमुच्येत तर्हि सिद्धमीश्वरेच्छायाः कालाद्यनन्यत्व सर्वनिदानत्व च । अन्यथा प्रलयोत्तर स्थितरोषतोषयोरन्यतरायेणौत्कट्य सृष्टिकाले च स्वरूपानरायेण नश्यतीत्यपि निर्हेतुकमसमजस स्यात् । तथा अनन्तजीवेषु समकाल सुखदु खयोर्दर्शनात्तद्धेतुभूतोत्कटानुत्कटानन्ततोषादीना युगपदेकाधिकरण्य लोकविरुद्धमप्यङ्गीकार्यम् । एव प्रलयसनिहितकर्मप्रतिततोषादिस्पन्दनेच्छाना तत्प्रलयकालस्थायित्वे सार्गकालिकीनामपि तासां फलपर्यन्तचिरस्थायित्वे च त्रिक्षणावस्थायित्वभङ्गाङ्गीचेच्छातोवैलक्षण्यापत्तेस्तस्मात्स कलश्रुतिसमतमगुरभूत नित्येच्छायाहेतुत्वकथनमेव कमनीयम् ॥ वस्तुतस्त्वित्यादिना तु परित्यक्तपूर्वोऽप्यदृष्टवाद पुनरुपात्त ॥ शङ्कराचार्यै कर्मणा त्रिक्षणावस्थायित्वास्वीकारेण अदृष्टमन्तरा कालान्तरकरणीयोद्बोधानुपपत्ते ॥ फलानतिप्रसक्तये कल्प्यमान सहकारिकालनिष्ठधर्मस्तु नित्योऽजन्योवेत्यादि विकल्पासहइति दर्शित प्राक् । यदि चानतिप्रसगाय नित्ये काले स्वाभाविकाधर्मविशेषा क्रमिका स्वीक्रियते तर्हि तान् श्रुत्युक्तायामिच्छायामेव स्वीकुरु । ततश्च नकार्ययौगपद्यातिप्रसग । तत्तज्जीवे तत्तत्फलेच्छायावस्तुतोन कर्मजन्यत्वम् "एषह्येवसाधुकर्मकारयतितयमेभ्योलोकेभ्य-

उच्चिनीपती" ति श्रुतौ कर्मणामेव तादृशेच्छाजन्यत्वश्रवणात् ततएवेच्छायाः कर्मतः पूर्ववृत्तित्वनिश्चयात् श्रुतिषु च इतरकारणवादवारणपुरःसरं परमेश्वरस्यैवाभिन्नेच्छाशक्तेरभिन्ननिमित्तोपादानत्वं समर्थ्यते। यथाश्वेताश्वतरे "ब्रह्मवादिनोवदंति किंकारण"मित्यादिना सर्वोत्पत्यादिकारणप्रश्नमुक्त्वा "कालःस्वभावोनियतिर्यदृच्छये"त्यूचा *कालकर्मादीनां निदानत्वं निराकृत्य "ते ध्यानयोगानुगताअपश्यन्"* इत्यादिना ईश्वरस्यैव स्वात्मकस्वाभाविकशक्तेर्निखिलनिदानत्वमुपपादि। एवं श्रीभागवतेपि कालंकर्मस्वभावंचमायेशोमाययास्वया॥ आत्मन्यदृच्छयाप्राप्तंविबुभूषुरुपाददइति वैविध्येन भवनेच्छायाएव सर्वमूलत्वमुदितम्। श्रुत्यनुसार्येतदर्थविस्तरस्तु तत्त्वदीपसर्वार्थनिर्णयाप्रकरणभंगसुबोधिनीतत्प्रकाशेभ्योवगंतव्यः। तथा चैष प्रक्रियासंक्षेपः भगवान् बहुस्यामितीच्छाकाररूपेण तादृशेच्छारूपेण वा भवन् स्वस्मिंस्तिरोभावितानां नित्यसर्ववस्तूनां क्रमेणाभिव्यंजनाय स्वात्मकं चेष्टारूपस्वक्रियाशक्तिप्रधानमीषत्प्रकटसदंशमात्रं नित्य*गतिं लोकव्यवहारोपयोगिकालं प्रथममाविष्करोति। तदवयवांश्च घटीमुहूर्तादीन्* क्रमिकांश्चियमयति। तैत्तिरीयाणां नारायणप्रपाठके "सर्वेनिमेषाजज्ञिरेविद्युतःपुरुषादधि कलामुहूर्ताःकाष्ठाश्चाहोरात्राश्चसर्वशः अर्धमासामासाऋतवः संवत्सरश्चकल्पंता"मिति श्रवणात्। अष्टमस्कंधपंचमाध्याये (श्लो० ४२) भ्रुवोर्यमःपक्ष्मभवस्तुकालःप्रसीदतांनःसमहाविभूतिरित्युत्पत्तिस्मरणात्। द्रव्यंवयः कर्मगुणान् विशेषंयद्योगमायाविहितान्वदंतीत्यनुपदमुक्तेश्च। तस्य तिरोहिताभिव्यंजकत्वं तु। सतोभिव्यंजकःकाल इत्येकादशस्कंधवाक्यात्। भगवद्रूपत्वं कालोस्मीतिगीतावाक्यात्। चेष्टारूपत्वं योयं कालस्तस्यतेव्यक्तबंधोचेष्टामाहुश्चेष्टतेयेनविश्वं। निमेषादिर्वत्सरांतोमहीयानितिदशमस्कंधतृतीयाध्यायवाक्यात्। एवं नित्यगतित्वादिकमपि गुणव्यतिकराकारोनिर्विशेषोप्रतिष्ठितइत्यादिश्रीभागवतप्रभृतिवचप्रचयसिद्धं निबंधात्सुबोधिनीतश्च बोद्धव्यम्॥ अप्रतिष्ठितोनित्यगमनः। क्रमिकेषु तत्तत्कालावयवेषु च यथेच्छं नानाकार्याणि क्रमेण कर्तव्यतया परिच्छिनत्ति ईश्वरेणपरिच्छिन्नंकालेनाव्यक्तमूर्तिनेतिश्रीभागवतोक्तेः॥ अयमेवालोचनयत्नः श्रुतिषुतपःशब्देन सूत्रे च कृतप्रयत्नशब्देनोच्यते। अतः स्वेच्छया तत्तत्कालएव तत्तत्कार्यं करोतीति न सर्वकार्ययौगपद्यम्। तथा "पुरुषएवेदं सर्वंयद्भूतंयच्चभव्यं॥ सदेवभूतंतदुभव्यमाहुद"मित्यादिश्रुतिषु महात्मकत्वाल्लियानामपि प्रापंचिकवस्तूनां नार्थत्वेनयोगिनोभाविभूतत्वादिव्यवहारात्स्वकृताभिव्यक्तिनिबंधनाएव लोकज्ञापनार्थं च सूर्यगत्यादिना तं परिच्छिनत्ति॥ ततश्च चिरं क्षिप्रमित्यादिव्यवहाराः एवं (श्लो० १९) सर्गं प्रवर्तते सावरपौर्वापर्येणनित्यशः॥ महान्गुणविसर्गार्थ स्थित्यंतोयावदीक्षणमित्येकादशस्कंधचतुर्विंशाध्यायवाक्यात्। यथापर्यालोचनमात्रव्यमखिलं विधायेच्छया प्रलयं कुर्वन् स्वकालशक्तिरिंहमा सर्वमक्षरात्मस्वरूपे तिरोभाव्यांते व्यवहारगोचरं कालमपि तिरोभावयति। व्यक्तेव्यक्तंकालयेनयातेभगानेकःशिष्यतेशेषसंज्ञइत्यादिवचनेभ्यः कालस्याप्युत्पत्तिश्रवणाच॥ द्वितीयस्कंधे (अ० २) नयत्रकालोनिमिषांपरःप्रभुरित्यक्षरावस्थायां तदभाव-

बोधनाच्च ॥ न चाधुनिकदृष्ट्या कालोत्पत्तिमसंभाव्य तदुत्पत्तिश्रुतिरुपचारेणान्यथानेया तस्य स्वातंत्र्येण नित्यत्वे सदेवेत्यादिविरोधात् । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाबाधाच्च ॥ लौकिकदृष्टेः प्रयत्नस्याश्रयणे त्वाकाशोत्पत्तिश्रुतिरप्यसंभवात्तथैवान्यथा नीयेत ॥ सूत्रकारस्तु अविरोधतृतीयपादे (सू. ३) "गौण्यसंभवा"दित्यादिना तत्रोपचारमाशंक्य (सू० ६) "प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरेका" दित्यादिना उक्तहेतुत एव समाधत्ते । तस्मात्सृष्टेः प्राक्तनः पूर्वमाकाशादेरिव कालस्याभावात्तदुक्तप्रक्रियाबाधितैव ॥ न च कालाभावे इच्छातः पूर्वमित्युक्तिरेव व्याहतेतिवाच्यम् । आधुनिकदृष्टिमनुरुध्य बोधनार्थमेव तथोक्तेः ॥ एतेन यदासिसृक्षति तदासृजतीत्याद्युक्तयोपि व्याख्याताः ॥ अलौकिककालाश्रयाद्वा तथोक्तय उपपद्येरन् । व्याघातस्तु सृष्टीच्छातः पूर्वं कालोस्तीत्युक्तावपि तुल्यः । एतत्कालाश्रयकालांतराभावात् ॥ किं चेदानींत्वे पूर्वकाल उत्तरकाल इत्यादिव्यवहारः किंहेतुकः स्यात् । घटादीनां परापरत्वे हि तत्तत्कालसंबंधमूलके कालावयवानां तु तथात्वे क्रमनियामकभगवदिच्छामूलके एव मंतव्ये । अनंगीकारे संहाराव्यवहितप्राक्क्षण इत्यादित्वदुक्तिरपि बाध्येत ॥ अलौकिककालस्तु प्रलयेप्यस्त्येव । अहमेवाक्षयःकाल इतिभगवद्वाक्यादक्षयत्वावगतेः ॥ कालःकलयतामित्यायुर्गणनादिलोकव्यवहारोपयोगिकालमुक्त्वा ततः पृथक्कीर्तितोऽयमलौकिक एव । अभ्यासस्य भेदकत्वं तु पूर्वतंत्रे कर्मभेदाध्यायद्वितीयपादे (सू० २) "एकस्यैवंपुनःश्रुतिरविशेषादनर्थकंहिस्या"दित्यधिकरणे मीमांसितम् ॥ अत्राहमेवेत्येवकारेण विभूतित्वं व्यवच्छिद्य साक्षात्स्वरूपत्वं बोध्यते । इत्थं चैनं कालमाश्रित्य इयता कालेन पुनः प्रपंचमाविर्भावयिष्यामीतीच्छा प्रलयेपि सुवचा । एकादशे (अ० २२ श्लोक १४) मयाकालात्मनाधात्रेतिवाक्यात् (स्कं० ७ अ० ९ श्लो० ३३) तस्यैवतेवपुरिदंनिजकालशक्त्यासंचोदितप्रकृतिकर्मणआत्मगूढमित्याद्युक्तेश्चापरिमाणस्वात्मनैव अचिंत्याखिलशक्तित्वात् । अतस्तादृशेच्छानुरोधादेव बहुस्यामिति तदाकाराविर्भावः । त्वन्मतेनित्ये काले यथा सृष्ट्यादितत्कार्यानुकूलावस्तुस्वभावसिद्धाधर्मविशेषाः सर्वकार्यासांकर्यंहेतवस्तथा नित्यायां भगवच्छक्तित्वादचिंत्यायामिच्छायामेव संभवंतीति नानुपपत्तिः काचित् ॥ यच्च (एवं च कालस्येत्यादि अवधारणाविरोधादित्यंतम्) तद्दुर्बलं । स्वात्मकस्य स्वयमाविष्कृतस्य स्वेच्छया सहकारितया स्थापने नाऽस्वतंत्रताबाधोपि । "सदेवसोम्येदमग्रआसीदेकमेवाद्वितीय"मित्यादिश्रुतिषु तु पक्षद्वयमाकरेषु प्रसिद्धम् । कालस्य सर्वतः पूर्वमाविर्भावित्वेन सर्वांते तिरोभावित्वेन च वस्तुमात्रे तत्संबंधमव्यभिचरितमनुभवतां जीवानां बोधनायाग्रपदात्कालोपरंजनेनमूलकारणं तत्र निरूप्यते । सर्वत्रगमचिंत्यंचेत्यादौ देशोपरंजनवदित्येकः पक्षः । सदितिरिक्तवस्तुमत्त्वेऽवधारणंसहकारिप्रतिषेधकाद्वितीयपदं च व्याकुप्येत् । इदानींतनप्रतीत्यनुसरणे तु कालरहितायाइव देशरहितायामपि सत्ताया असिद्धेराकाशस्यैव मुख्यदेशत्वाच्चासीदितिपदेन सोप्याक्षिप्येत । सर्वत्रगमितिस्मरणाच्च ॥ तथा च सति (अ० १ पा० ३ सू० १) "नवियदश्रुते"रित्यधिकरणबाधः । एतेन कालोत्पत्तिश्रुतौ

भूतइत्यधिकारे विहितलिट्प्रयोगात्कालाक्षेपशंकाऽपि व्युदस्ता। कार्यमात्रस्याकाशे जनना-
" दाकाश.संभूत " इति श्रुतावपि तदाक्षेपस्य दुर्वारत्वात् ॥ अथ सृष्ट्यनंतरमंतरिक्षस्य
देशत्वं प्रागुत्पत्तेस्तु ब्रह्मस्वरूपमेव देशइत्युच्येत चेत्सृष्ट्युत्तरमेव कालस्य कार्याश्रयत्वं।
पूर्वं तु ब्रह्मैव कालइत्युक्तिरपि युक्तिमती ॥ इत्थं चाग्रपदार्थः कालोभगवानेवेति
निष्क्लेशलेशोद्वितीयः । अयमेव नचेत्यादिना त्वयाऽनूदितः । न चात्राग्रशब्दार्थस्या-
धारत्वं सतआधेयत्वं च प्रतीयतइति तयोरैकात्म्येआत्माश्रयः शंक्यः । भगवति तस्या-
दोषत्वात् महिम्नि स्वे महीयतइति वाक्यात् अन्यथा तदनिस्ताराच्च ॥ तथा हि काल-
स्याधिष्ठानं ब्रह्म उताहो ब्रह्मणोधिष्ठानं सः । आद्ये प्रकृतश्रुतिप्रतीताधाराधेयभाव-
विपर्यासोब्रह्मणः स्वातिरिक्ताधाराभावादात्माश्रयश्च तदवस्थः । द्वितीयश्चेत्त्वया
विधास्यमानस्यावधारणविरोधसमाधेर्बाधः । कालस्यापि स्वातंत्र्येणानादित्वे षडस्माक-
मनादयइति सिद्धांतभंगः । कालशब्दश्चास्यतावच्छेदकरूपेण सत्त्वे पूर्वं सर्वस्याव्याकृतत्वं
बोधयतः (अ० २ पा० १ सू० १७) "असद्व्यपदेशान्नेतिचेन्नधर्मांतरेणवाक्यशेषा"-
दितिसूत्रस्य "असद्वाइद"मित्यादितद्विषयवाक्यानां च पीडाप्रसंग. । विद्यमानस्य तस्य
दर्शनावश्यंभावात्सोनुवीक्ष्येत्यदर्शनश्रुतिविरोधः । षडनादित्वसिद्धांतभंगादिदूषणानि
कर्मप्रवाहस्यानादित्वेपि ध्येयानि। ईश्वरभिन्नत्वेनेत्यत्रत्वीश्वराभिन्नत्वेनेति स्यात्। सिद्धांते
भेदस्यानंगीकरणात्कर्मणां भगवदात्मकत्वं तदिच्छया तत्र तत्र कारणत्वं च न वयं
निरस्यामइति आक्षेपप्रयासएव व्यर्थः ॥ कालोस्मीत्यत्र कालः क्षणादिरूपएव । तस्य
भगवद्रूपत्वे प्रमाणबाहुल्यात् । यथा धर्मग्रंथेष्वधिकमासदानप्रस्तावे पाद्मे कलाकाष्ठा-
दिरूपेणनिमेषघटिकादिना ॥ योवंचयतिभूतानितस्मैकालात्मनेनमः ॥ यस्यहस्तेगदाचक्र-
मित्यादि तृतीयस्कंधे षड्विंशाध्याये (श्लो० १७) प्रकृतेर्गुणसाम्यस्यनिर्विशेषस्यमानवि-
चेष्टायत सभगवान् कालइत्युपलक्षितः एकादशस्य चतुर्विंशे प्रकृतिर्ह्यस्योपादानमाधारः
पुरुष.परः । सतोभिव्यञ्जकः कालोब्रह्मतत्त्रितयंत्वहम् ॥ तत्रैव मयाकालात्मनाधात्रेति
सप्तमस्कंधाष्टमाध्याये (श्लो० ९) सईश्वरःकालउरुक्रमोसौ तत्रैव नवमाध्याये
(श्लो० २२) सत्वंनिहत्यविजितात्मगुणःस्वधाम्नाकालोवशीकृतविसृज्यविसर्गशक्तिः ।
(श्लो० २४) नेच्छामितेविलुलितानुरविक्रमेणकालात्मनोपनयमांनिजभृत्यपार्श्वम् ।
दशमस्कंधेइन्द्रस्तवे (अ० २७ श्लो० ६) पितागुरुस्त्वंजगतामधीशोदुरत्ययः कालउपात्त-
दंडः । तृतीयस्कंधेपरमाण्वादिलक्षणप्रस्तावे (अ० ११ श्लो० ३) एवंकालोप्यनुमितः
सौक्ष्म्येस्थौल्येचसत्तम ॥ संस्थानभुक्त्याभगवानव्यक्तोव्यक्तभुग्विभुः तृतीयस्कंधस्यै-
कोनत्रिंशे (श्लो० ३७) रूपभेदास्पदंदिव्यंकालइत्यभिधीयते (श्लो० ३८) सविष्ण्वा-
ख्योऽधियज्ञोसौकाल कलयतांप्रभु' महाभारतीयविष्णुनामसहस्रे ऋतु सुदर्शनःकालः
एवंवचनांतराण्यपि तत्र तत्र प्रसिद्धानि नचैतेपुसर्वेषु कालशब्देन यमादि परिग्राह्यः
उपपत्तिलिंगप्रकरणादिविरोधात् अन्यथा कालनिरूपणस्य प्रायेणोच्छेदप्रसंगात् ॥
ब्रूमहे च काल.कलयतामित्यत्रापि त्वदभिमतोयमसहचारी शास्योवक्तुं । भास्करवेन

तस्य सर्वायुःपरिगणकत्वौचित्यात् । इष्टापत्तौ कालस्य कलयितृत्वमित्यादिस्तोक्तिव्या-
घातः ॥ न च कालोसीत्यत्र क्षणादिरूपस्य परिग्रहे लोकक्षयकृदितिविशेषणासंगतिः
शंक्या । तृतीयस्कंधस्यैकोनत्रिंशे (श्लो० ४५) सोनंतोंतकरःकालोनादिरादिकृदव्ययः ।
जनंजनेनजनयन् मारयन्मृत्युनांतकमित्यंतकस्यापि मारकत्वकथनेन मुख्यतया लोकक्षय-
कृत्त्वस्य तत्रैव सिद्धेः ॥ किं च कालोसीत्यत्रोपक्रमे द्रष्टुमिच्छामितेरूपमैश्वरं । परमं-
रूपमैश्वरमितिसाक्षादैश्वर्यं दिव्यचक्षुर्मात्रदृश्यत्वं चोक्तं । उपसंहारकाले रूपंपरंदर्शित-
मात्मयोगादित्यादिना सर्वतः परत्वं देवानामपि सुदुर्दर्शत्वं वेदयज्ञतपःप्रभृत्यसाध्य-
दर्शनकत्वं च निरूपितं । यमं तु जंतवोदुष्कृतमपि कृत्वा प्राकृतेनैव चक्षुषा पश्यंतीति-
कालशब्देन यमपरिग्रहे तद्विरोधः । तथा वसुरुद्रादित्यब्रह्मेशप्रभृतिसर्वदेवाश्रयत्वाना-
दिमध्यांतत्वशशिसूर्यनेत्रदीप्तहुताशवक्त्ररूपवत्त्वादिबोधकानि पूर्ववाक्यानि गरीयसेब्रह्म-
णोप्यादिकर्त्रे नत्वत्समोस्त्यभ्यधिकःकुतोन्यः सहस्रबाहोभवविश्वमूर्तेइत्यादीन्युत्तरवा-
क्यानि च पीड्येरन् । एवं आख्याहिमेकोभवानितिप्रश्नस्य त्वद्रीत्या यमोस्मीत्युत्तरे
सति वायुर्यमोग्निर्वरुणःशशांकःप्रजापतिस्त्वंप्रपितामहश्चेतिसाधारण्येनसार्वात्म्यकथनम-
संगतं स्यात् । अतः शंकराचार्यैरपि गीताभाष्ये न तथाख्यातं । भाष्यव्याख्यातानंद-
गिरिश्च तत्र "कालःक्रियाशक्त्युपहितःपरमेश्वर" इति व्याचष्टे ॥ दानधर्मप्रथमाध्या-
योक्तोयमसहचारी कश्चिदित्युक्तिस्तुभ्रमादेव । तत्रेश्वरस्यैव कालरूपस्य निरूपणात् ॥
तथाहि । तत्र (श्लो० ५०) प्रचोदितोहंकालेनपन्नगत्वामचूचुदमिति कालस्य प्रथमतरं
प्रतिपादके मृत्युवाक्ये कालेनेश्वरेणैव नीलकंठचतुर्धरौव्याचख्यौ । अग्रे चानुपदं
(श्लो० ५१) यथावायुर्जलधरान्विकर्षतिततस्ततः ॥ तद्वज्जलदवत्सर्पकालस्याहंवशा-
नुगः ॥ सात्विकाराजसाश्चैवतामसायेचकेचन ॥ भावाःकालात्मकाःसर्वेप्रवर्तंतेहजं-
तुषु ॥ जंगमाःस्थावराश्चैवदिविवायदिवाभुवि ॥ सर्वेकालात्मकाःसर्पकालात्मकमिदं-
जगत् । प्रवृत्तयश्चलोकेस्मिंस्तथैवचनिवृत्तयः ॥ तासांविकृतयोयाश्चसर्वंकालात्मकंस्मृतम् ।
आदित्यश्चंद्रमाविष्णुरापोवायुःशतक्रतुः । अग्निःखंपृथिवीमित्रःपर्जन्योवसवोदितिः ।
सरितःसागराश्चैवभावाभावौचपन्नग ॥ सर्वेकालेनसृज्यंतेह्रियंतेचपुनःपुनरिति । अत्र
प्रथमश्लोकःमृत्युर्धावतिपंचमइत्यादिश्रुतिसिद्धं भगवल्लिंगं । द्वितीये येचैवसात्विका-
भावाइत्यादिस्मरणसिद्धं तत् । तृतीयादिषु चाशेषजगदात्मकत्वं जगज्जन्मादिकारणत्वं च
समन्वयाध्यायसिद्धं ब्रह्मलिंगमेव । विष्णुश्चात्रसत्त्वोपाधिः गुणोपाधिब्रह्मविष्णुशिवानां
कालात्मकेश्वरनियम्यत्वं तृतीयस्कंधस्यैकोनत्रिंशे गुणाभिमानिनोदेवाइत्यत्र स्फुटं ॥
अग्रे च लुब्धकं प्रति (श्लो० ६०) याकाचिदेवचेष्टास्यात्सर्वाकालप्रचोदिता ॥
पूर्वमेवैतदुक्तंहिमयालुब्धककालतः । तस्मादुभौकालवशावावांनिर्दिष्टकारिणौ । इदमपि
मचःसर्वंप्रवर्तते योयंकालइत्यादिप्रमाणसिद्धं तल्लिंगमेव ॥ अतएवात्रापि चतुर्धरः
परमार्थतः परिहारमाह येति ईश्वराधीनोजनः सदसद्वाकुर्वाणो न स्तुत्यो न वा निंद्यइति
भाव इतिव्याचख्यावत् । अग्रे कर्मानुसारेण फलदातृत्वमपि फलमतइत्यधिकरणसिद्धम् ।

ब्रह्मलिंगमेव। कर्मपारतंत्र्योक्तिस्तु कृतप्रयत्नापेक्षत्वादिति प्रागेवावोचाम। अतमानुशासनिकपर्वप्रथमाध्यायः कालोस्मीत्यादौ क्षणादिरूपग्रहणएव साधकः। एतेन कालरूपोवतीर्णः कालात्मनानिवसतायदुदेवगेहे कालरूपोप्यन्वमोदत इत्यादीन्यपि व्याख्यातानि। स्वरीत्या कालोस्मीत्येतत्समानार्थकत्वलाभात्तु कालः कलयतामित्यत्रापिस्वेष्टंयमसहचारिणं कुतो न कल्पयसि। वस्तुतस्तु अतोस्मि लोके वेदेचप्रथितः पुरुषोत्तमः॥ कृष्णस्तुभगवान्स्वयं वसुदेवगृहेसाक्षादवतीर्णः पर.पुमान्। गूढंपरंब्रह्ममनुष्यलिंगमित्यादिप्रमाणेभ्यः पूर्णपुरुषोत्तमतया प्रतीतमपि श्रीकृष्णंयमावतारत्वोक्त्याऽवजानन् प्रकृत्या राक्षसोसुरो वाऽसि। अवजानंतिमांमूढाइत्यत्र राक्षसीमासुरींचैवेतिचरमहेतुकथनात्। तदात्वे यमावतारस्तु विदुरएव भारतभागवतादिषु प्रसिद्धः। नापि मुखे चंद्रत्वस्येवारोपेणापरमात्मनि परमात्मत्वस्य दृष्टिः कर्तव्येति विभूत्यध्यायतात्पर्यं। किंतूपक्रमोपसंहारयोः दिव्याह्यात्मविभूतयः नांतोऽस्तिममदिव्यानांविभूतीनामित्यलौकिकत्वकथनात्। याभिर्विभूतिभिर्लोकानिमांस्त्वंव्याप्यतिष्ठसीतिभगवतएव तत्तद्विभूतिरूपेण सर्वत्र स्थितिवचनात्। ममतेजोंशसंभवमितिस्वांशत्वोक्तेश्च॥ विभूतयोहि सर्वधर्माश्रयस्य भगवतआवेशितत्तद्धर्मावििशिष्टांशरूपाः काश्चित्त्ववतारूपाअपि। अतईश्वरस्य सर्वधर्माश्रयत्वसर्वशक्तित्वसर्वरूपत्वविज्ञानफलकं तत्र तत्र वास्तवपरमात्मत्वपरिचिंतनमेव तत्तात्पर्यगोचरः। त्वांसदापरिचिंतयन् चिंत्योसिभगवन्मयेत्युक्तेः॥ कालस्यातिरिक्तत्वे संदेवेत्यवधारणविरोधोदुरपनोदः। न च कल्पितस्याधिष्ठानानतिरिक्ततया तदविरोधोवाच्यः। आत्माश्रयनिराकरणे निराकृतत्वात्। तथा सत्यविद्याकार्यत्वापत्त्या कार्यस्य च कारणाश्रितत्वनियमेन "तमआसीत्तमसागूढमग्र" इतित्वद्विवक्षितविधयाऽविद्यायाः कालाश्रितत्वबोधकश्रुतिविरोधात्। अभ्रांतस्येश्वरस्य जीवकल्पितकालादर्शनेन इयता कालेन कर्माण्युद्बोधयिष्यामीत्यादीच्छानुपपत्तेश्च॥ देवदत्तेन शुक्तिकायां रजते कल्पितेऽपि नहि शुक्तिरभ्रांतोयज्ञदत्तादिर्वा तेन रजतेन तस्य भूषणभाजनादि निर्माति निर्मास्यति वा॥ किंच प्रलये जीवाः स्वाविद्यया अधिष्ठाने पदार्थान् कल्पयितुं प्रभवति न वा। आद्येघटादियावत्प्रापंचिकवस्तूनि कल्पयेयुरिति प्रलयोच्छेदः। द्वितीये कालमपि न कल्पयेयुरिति प्रकृतश्रुतावग्रपदार्थस्तस्योद्बोधकत्वादिकल्पनं च विलमेव। कल्पनीयवस्तुषु विभागस्तु नियामकाभावादशक्यवचनः। प्रलये कालमात्रस्य कल्पनं सृष्टौ तु घटादीनामपीत्येश्वरेच्छायानियामकत्वे तु घट्टकुटीप्रभातं॥ किं च शुक्तिरजतादिवदधिष्ठाने वस्त्वंतरकल्पनं हि सादृश्यसंस्कारादिसापेक्षं। महागोनिर्थमेकत्वेन सादृश्यस्य सत्यकालांतरसाक्षात्काराभावेन संस्कारस्य चानुपपत्त्या प्रकृतेकल्पनाऽसंभवः॥ अविद्यैकवादेकेन जीवेनैव कदाचिदुष्कृतस्य कदाचित्सुकृतस्य च कल्पने हेतुर्मृग्यः। ईश्वरेच्छायास्तज्जनकत्वे तस्याः कर्मजन्यतयाऽन्योन्याश्रयात्॥ तथा प्रलयकाले तैः कर्मणां कल्पनेप्रनिर्बंधकमप्यन्यदन्वेष्टव्यम्। कल्पनहेतोरविद्यायाविद्यमानत्वात्। कल्पने तु प्रलयोच्छेदः॥ अविद्यायाम्ब्रह्मणि लयस्वीकारे कर्मणामप्यभावान्कैरिच्छा जन्येत॥ पुनः कल्पनं चोच्छिद्येत॥ इच्छाया.प्रतिबंधकत्वं तु तव दुर्वचम्॥ प्रलये स्वपा

नाशमंगीकृत्य सृष्टिप्राक् क्षणे कर्मभिस्तस्याजननस्यादरात् ॥ अपि च कल्पितानि कर्माणि
अभ्रांतस्येश्वरस्य ज्ञानविषयाएव नभवितुमर्हंति ॥ येन रोषतोषौ जनयेयुः ॥ अपि च
कालविशेषस्त्वनिर्ग्राहकः कालनिष्ठः कादाचित्कोधर्मोपि जीवकल्पितस्त्वया वक्तव्यः ॥
तथा सति तदैव तस्मिंस्तस्य तैः कल्पने कारणं मृग्यम् ॥ कर्मणां तत्कारणत्वेऽन्योन्या-
श्रयादिप्रसंगात् ॥ किं च सर्वैः कर्मणां परस्परविलक्षणानां कल्पने कालस्य तद्विधधर्मस्य
चैकस्यैव सर्वैर्युगपत्कल्पने च किंनियामकं । एतेन कालविशेषः कर्मविशेषकल्पनेहेतु-
रित्यप्यपास्तम् । उक्तादिदोषानिस्तारात् ॥ एतद्भयात्कालादेर्नित्यत्वे ब्रह्मातिरिक्तत्वे
चावधारणविरोधस्तदवस्थइति दिक् ॥ अस्माकं तु सर्वं ब्रह्मात्मकं प्रलये तत्र लीनं
अव्याकृतत्वेन सृष्टौ तु पुनर्व्याकृतत्वेन व्यवहारयोग्यमिति न काप्यनुपपत्तिः ॥

अग्रेच इन्द्रोमायाभिःपुरुरूपईयते मायांतुप्रकृतिंविद्यादित्यादि-
श्रुतिभिः संभवाम्यात्ममाययेत्यादिस्मृतिभिर्मायायाजगद्धेतुत्वं
निश्चीयत इत्युक्तम् ॥ तत्रोच्यते ॥ तादृशश्रुतीनां यदित्वदभिमत-
पारिभाषिकमायावाचकत्वं स्यात्तदा तस्याजगद्धेतुत्वमपिस्याच्च-
देव न संभवति ॥ इन्द्रआत्मा मायाभिरिन्द्रियवृत्तिभिःपुरुरूपो
बहुरूपईयते प्रतीयतेतत्तदाकारोभूत्वा प्रतीयतइत्यर्थः ॥ मायांतु-
प्रकृतिंविद्यादित्यत्र भूतसूक्ष्मरूपा प्रकृतिर्विवक्षिता । अतएव सांख्य-
सिद्धा प्रकृतिरपि न संभवति । संभवाम्यात्ममायया इत्यत्रापि
मायापदेन सामर्थ्यं विवक्षितंनतु सदसत्वाभ्यामनिर्वचनीयंभाव-
रूपमज्ञानम् । प्रमाणाभावात् ॥ ननु तादृशज्ञानास्वीकारेजगतः
सत्यत्वमेव स्वीकरणीयं । तत्स्वीकारेचद्वैतापत्तिरद्वैतश्रुतिव्याकोपश्च
स्यात् । तत्स्वीकारेचमायिकस्य मिथ्यात्वेन त्रैकालिकनिषेधप्रति-
योगित्वात्सार्वकालिकमद्वैतं श्रुतिसिद्धं संगच्छतइतिचेन्न । जगतः
सत्यत्वं ब्रह्मस्वरूपकारणात्मना सर्वस्य ब्रह्मोपादानकत्वेन ब्रह्मा-
भिन्नत्वात्कुतोद्वैतापत्तिः कथंच श्रुतिविरोधः ॥ "तदात्मानँ स्वय-
मकुरुत" इत्यादिश्रुत्यनुरोधेन ब्रह्मणएवोच्चनीचादिभावेनपरिणत-
त्वान्मायाकल्पने बीजाभावः । ब्रह्मणएव सर्वभवनसमर्थत्वात् ॥
ननु मायानंगीकारे बंधस्याविद्याकृतत्वाभावेन सत्यत्वे सत्यस्य च
ज्ञानानिवर्त्यत्वा "त्तरति शोकमात्मवि" दित्यादि श्रुतिविरोधः ॥
तत्स्वीकारे चाविद्याकृतस्य रजतस्य शुक्तिज्ञानान्निवृत्तिदर्शनेन ब्रह्मा-
विद्याकृतस्य तस्य ब्रह्मज्ञानान्निवृत्त्यङ्गीकारे तादृशश्रुतिसंगतिरि-
तिचेन्न । बन्धस्याविद्याकार्यत्वाभावेपि ब्रह्मज्ञानेन तत्कृपया निवृत्ति-
स्वीकारे श्रुतिविरोधाभावात् ॥ नहि काशीमरणोत्तरशिवदर्शनत-
त्कृततारकोपदेशोत्तरमोक्षस्वीकारेपि "काशीमरणान्मुक्ति"रिति-

श्रुतिविरोधस्त्वसंमतः ॥ "किंचेंद्रोमायाभिःपुरुरूपईयत" इति मन्त्रस्य त्वदभिमतरीत्या व्याख्यानेपि मायायाः पुरुरूपत्वज्ञानएव हेतुत्वं नतु पुरुरूपभवने "रूपंरूपंप्रतिरूपोवभूवे" त्यत्र मायाभिरित्यनुक्त्वा उत्तरार्धएव तथोक्तेः ॥ युक्तंचैतत् ॥ कारकविभक्तीनां क्रिययान्वयस्योचितत्वात् ॥ नहि काष्ठैस्तण्डुलः पच्यतइत्यत्र काष्ठकरणकत्वस्य तंडुलेऽन्वयः कस्यचित्संमतस्तण्डुलत्वे वा । येन वहुरूपत्वे मायाकरणकत्वस्यान्वयस्त्वदभिमतःस्यात् ॥ नच पुरुरूपज्ञानस्य मायिकत्वे पुरुरूपत्वस्य सुतरां मायिकत्वान्ममाभीष्टसिद्धिरिति वाच्यम् । मायिकज्ञानविषयस्य मायिकत्वमेवेतिनियमाभावात् ॥ तादृशनियमस्वीकारे मायिकाखण्डाकारवृत्तिविषयस्य ब्रह्मणोपि मायिकत्वेन मिथ्यात्वापत्तिः ॥ नच तादृशवृत्तिविषयस्य परिच्छिन्नत्वेन मिथ्यात्वमिष्टमेवेतिवाच्यम् । तस्यापि मिथ्यात्वे शून्यवादापत्तिः ॥ किंच परिच्छिन्नज्ञानान्मोक्षस्वीकारे घटादिज्ञानान्मोक्षापत्तिः ॥ घटाद्याकारवृत्तिरूपज्ञानस्यापि घटादेः कल्पितत्वेन कल्पितस्यचाविद्यानाश्रयत्वेन घटाद्यवच्छिन्नचैतन्यगताविद्यानाशार्थं तद्विषयकत्वस्यैवांगीकरणीयत्वात्तु तस्मान्मायिकज्ञानविषयस्य मायिकत्वमेवेतिनियमोभवन्मतएव दोषावहइति नादरणीयः ॥ यत्तु विवर्तवादे दृष्टेरेव सृष्टित्वान्मायिकविज्ञानविषयस्याऽमायिकत्वासिद्धेः ॥ नहि शुक्तिरजतविज्ञानविषयस्य रजतस्यामायिकत्वमित्युक्तं ॥ दृष्टिसृष्टिवादस्यैव तुच्छत्वात्ततुच्छतरमेव ॥ तथाहि दृष्टेरेव सृष्टित्वादिति वदतादृष्टिर्विज्ञानमेवसृष्टिरित्यभ्युपगतं तन्नसंभवति ॥ दृग्दृश्ययोर्जडचेतनयोस्तम.प्रकाशवद्विरुद्धस्वभावयोरैक्यासंभवादेकस्मिन्कर्मकर्तृभावासंभवेन प्रकाश्यप्रकाशकभावानुपपत्तेश्च ॥ ननु दृग्दृश्ययोर्भिन्नसत्ताकत्वं यदि स्यात्तदा विरुद्धस्वभावत्वमपि स्यात्तदेव नोपेयते । दृश्यस्य दृष्टिभेदे प्रमाणाभावात् ॥ अतएव ज्ञानस्वरूपमेवाहुर्जगदेतन्मनीषिणः *अर्थस्वरूपं भ्राम्यंतः पश्यंत्यन्ये कुदृष्टयइति स्मृतिरपि संगच्छते ।* किंतु दृष्टिरेव पूर्वपूर्ववासनाभिर्घटाद्याकारेण परिणतासृष्टिरित्युच्यते । यथा स्वप्ने बाह्यघटादेरभावेपि जाग्रद्वासनाविशिष्टं विज्ञानमेव तत्तदाकारं भवति । तथैव प्रकृतेपीति नानुपपत्तिः । नापि कर्मकर्तृभावविरोधः । स्वप्ने एकस्यैव कर्मकर्तृत्वप्रकाश्यप्रकाशकत्वयोर्दर्शनेन तादृशविरोधे मानाभावात् ॥ नच स्वप्नेघटादयः सत्येवेति वाच्यम् । "नतत्ररथानरथयोगा" इत्यादि श्रुतिविरोधा-

पत्तेः ॥ अतएव "मायामात्रं तु कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वा"-दिति सूत्रमपि संगच्छतेऽन्यथा तद्विरोधोपि स्यादितिचेन्न। दृष्टिरेव सृष्टिरित्यत्र दृष्टिर्विज्ञानमित्युक्तम्। तत्र विज्ञानपदेन ब्रह्मरूपं विज्ञानं विवक्षितं। "विज्ञानमानंदंब्रह्मेति श्रुतेः" ॥ अथवा बुद्धि-र्विवक्षिता "विज्ञानंयज्ञंतनुत" इत्यादि श्रुतेः। ब्रह्मणःसाधनां-तरानपेक्षस्यसृष्टिरूपत्वे सृष्टेर्नित्यत्वापत्तिः विवर्तवादहानिश्च। नद्वितीयः बुद्धेः पुरुषभेदेन भिन्नत्वात्कस्य बुद्धिःसृष्टिरूपेत्यत्र विनि-गमकंदुर्लभं ॥ ननु पुरुषभेदेन सृष्टिर्भिन्नैव। यथैकस्यां शुक्तौदश-पुरुषाणां रजतभ्रमे जाते पुरुषभेदेन रजतं भिन्नंभिन्नमेवोत्पद्यते नत्वेकमेव। अतएव पुरुषस्याधिष्ठानसाक्षात्कारे जाते तदज्ञान-निवृत्त्या तत्कार्य्यरजतनिवृत्तावपि द्वितीयपुरुषाज्ञानकल्पितरजत-सत्वेन तस्येदं रजतमितिप्रत्ययोजायते। नच पुरुषस्यापि सृष्ट्यंतर्ग-तत्वात्तस्यापि कल्पितत्वाद्द्वितीयपुरुषकल्पितत्वं वाच्यं। तेन यत्रैकएव पुरुषस्तत्र कल्पकाभावात्पुरुषएव नस्यादिति वाच्यं। तत्र तत्पुरुषस्यैव कल्पकत्वात्। नच देहेंद्रियादिसत्त्वे बुद्धिसत्त्वे बुद्धे-स्तत्तदाकारत्वे देहेंद्रियांतःकरणाविद्यादिसंघातरूपपुरुषस्यैवा-भावात्कथं तस्य स्वकल्पकत्वमितिवाच्यं। पूर्वपूर्वकल्पिताविद्यो-पहितोजीवउत्तरोत्तराविद्यादिकल्पकः। यथा निद्रारूपा याऽविद्या तत्कल्पितोजीवोदिग्देशादिविभागं घटपटादिंच प्रकल्पयति तथैवा-धुनापि स्वयं कल्पितः कांश्चिदनादित्वेन कांश्चित्सादित्वेन कल्पय-तीति नानुपपत्तिरतएव जीवईशोविशुद्धाचित् तथा जीवेशयोर्भिदा अविद्यातच्चितोर्योगः षडस्माकमदादयइति सिद्धांतोपि संगच्छते। यथा स्वप्ने कल्प्यमानं गोपुरादि किंचित्पूर्वसिद्धत्वेन कल्प्यते किंचित्तदानीमुत्पाद्यत्वेन। एवं जागरेपि किंचित्कल्प्यमानं सादित्वेन कल्प्यते किंचिदन्यथेत्यनेनैव। साधनादिविभागोपपत्तेरिति चेन्मैवं।

श्रुतिसिद्धस्य वियदादिप्रपंचस्य तत्क्रमस्य च कल्पितत्वकल्पने माना-भावात् ॥ तस्यापि कल्पितत्वे तस्य कः कल्पक इति वक्तव्यं न कोपि चेत्तर्हि सृष्ट्यादिश्रुतिप्रतिपाद्यस्य वियदादिसृष्टितत्क्रमादेः शश-शृंगायमाणतया श्रुतेरालंबनाभावादप्रामाण्यं स्यात्। नच तादृश-श्रुतीनां निष्प्रपंचब्रह्मात्मैक्यप्रतिपादनपरत्वेन तात्पर्यविषयी-भूतार्थस्य सत्यत्वाचाप्रामाण्यापत्तिरिति वाच्यम्। सृष्ट्यादिवा-क्यानां श्रुतार्थपरित्यागाश्रुतार्थतात्पर्यकल्पनापेक्षया वियदादि-सर्गस्य सत्यत्वमेव युक्तं ॥ नन्वध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्रपंचब्रह्म-

प्रतिपत्त्यर्थमेव श्रुतौ सृष्टिप्रलयोपन्यासौ नतु तत्सत्यत्वतात्पर्येण यथा लोके गगनत्वबोधनाय प्रवृत्तः कश्चित्प्रथमंनैल्यवैशाल्याद्यध्यारोपेण तं गगनं ग्राहयित्वा पश्चान्नेदं वस्तुतोनैल्यादियुक्तमिति तदपवादेन नीरूपमुदासीनं गगनतत्त्वमिति बोधयति तथा वेदांता अपीति चेन्न। अत्रिवृत्कृतस्याकाशस्याप्रत्यक्षत्वेन तत्रनीलरूपादेरध्यारोपासंभवात्। त्रिवृत्कृतस्य तु रूपवत्त्वात्तत्र नीलरूपापवादएव न संभवतीत्युभयथापि दृष्टांतप्रदर्शनस्यासंभवात्॥ किं च श्रुतीनां सृष्ट्यादिषु तात्पर्य्याभावे वियदादिसर्गप्रतिपादकतत्क्रमप्रतिपादकश्रुतीनां परस्परं विरोधपरिहाराय सूत्रकारभाष्यकारयोर्यत्नोपि व्यर्थ एव स्यात्। तात्पर्याविषयीभूतेर्थे विद्यमानस्यापि विरोधस्याकिंचित्करत्वात्॥ अपिच दृष्टिसृष्टिवादिनोमते ब्रह्मणोपि तदाकारवृत्तिभिन्नत्वं न स्यात्तथासति सर्वविप्लव एव स्यात्॥ तस्मात्सनशून्यवादपर्यवसायी दृष्टिसृष्टिवादोवेदवादिभिर्नांगीकरणीय इत्यलमप्रकृतविचारेण॥ इदंरजतमित्यत्रतु शुक्तिकैव रजतमिवप्रतीयते नतुतत्रानिर्वचनीयंप्रातीतिकं रजतंप्रतीयते न वा सतएव रजतस्याविर्भावः तेन नचेत्यादिपूर्वपक्षोऽसंगतः। वस्तुतश्चान्यदेवमिथ्यारजतं। आविर्भावस्यदूषयिष्यमाणत्वेन सत्कार्यवादासंभवादितितु प्रलापमात्रं। आविर्भावेदूषणस्यैवासंभवेन सत्कार्यवादस्यापलपितुमशक्यत्वात्॥ किंचेत्यादिना स्वप्नादेर्मायिकतया तद्ज्ञानेपुमायिकविषयकत्वदर्शनेनेहापि तादृशपुरुरूपविज्ञानस्य मायिकविषयकत्वं स्यात्तत्रापि विषयस्याविर्भावेत्वपसिद्धांत इत्युक्तं तन्नसंभवति। यतोमायिकज्ञानविषयत्वनिष्ठसामानाधिकरण्यमात्रेण मायिकत्वमनुमातुं नशक्यते किंतु मायिकत्वसंबंधितावच्छेदकरूपवन्मायिकज्ञानविषयत्वेनैव। एवंचास्मन्मतसिद्धमायिकत्वाभाववतिस्वगृहादौ स्वप्नकालिकस्मृतिरूपमायिकज्ञानविषयत्वसत्त्वेन व्यभिचारितया तत्संबंधितावच्छेदकरूपवत्त्वाभावविशिष्टेन तेनमायिकत्वस्यानुमानासंभवात् अन्यथा वह्निधूमयोः पर्वतेसामानाधिकरण्यदर्शनेनायोगोलकेधूमानुमितिर्वह्निदर्शनेन कुतोनस्यात्। स्वप्ने सतोविषयस्याविर्भावस्तु नांगीक्रियते येनापसिद्धांतः स्यात्। किंतु जीवव्यामोहार्थमीशकर्तृकैव सा सृष्टिः। ईशोहि स्वमायया सृष्टिं करोति। मायाच सामर्थ्यविशेषो नतुसदसत्त्वाभ्यामनिर्वचनीयंभावरूपंपारिभाषिकं। अतएवोक्तंप्रथमस्कंधे अपश्यत्पुरुषंपूर्वंमायांचतदपाश्रयां। ययासंमोहितोजीवआत्मानंत्रिगुणात्मकं परोपिमनुतेऽनर्थंतत्कृतं-

स्वाभिपद्यतेऽतईश्वरस्ययाव्यामोहिकाशक्तिः सा माया तयैवयाद्यो-पादाननिरपेक्षया स्वप्ने सृष्टिः क्रियते। तथाचैंद्रजालिकेन नटेन यथा सामाजिकव्यामोहार्थं मायासृष्टिः क्रियते तथेश्वरेण जीवव्यामोह-रूपकौतुकार्थमेव स्वप्नसृष्टिः क्रियतइति नतस्याःसत्यत्वं । अत-एवोक्तं "मायामात्रंतुकात्स्न्येनाऽनभिव्यक्तरूपत्वा"दितिव्यासैरपि॥ एतेन किंचेत्यादिकः सर्वकारणत्वंनस्यादित्यंतोवृथाऽऽलापोऽप्य-पास्तः॥ पूर्वोक्तमायाकार्य्यस्य स्वाश्रये तथाविर्भावानभ्युपगमात्॥ यत्तु किंचपारमार्थिकवस्तुविज्ञाने क्लृप्तप्रमाणातिरिक्तसामग्र्यपेक्षा-भावेन तत्रमायानापेक्ष्येतेति। तन्न युक्तं। तादृशनियमाभावात्। स्वप्नेदेवतादिवाक्यजन्ये भाविपारमार्थिकवस्तुविषयके वर्तमाननि-ध्यादिविषयके ज्ञाने वा क्लृप्तप्रमाणातिरिक्तनिद्रादिसामग्र्यपेक्षणेन व्यभिचारात्। एतत्सर्वंपुरुरूपज्ञानस्य टीकोक्तंमायिकत्वमभ्युपेत्य॥ वस्तुतस्तु इंद्रोमायाभिरित्यस्य पूर्वोक्तैर्थैर्दोषएवनास्ति॥ ब्रह्मपरत्वे तस्यसर्वभवनसमर्थत्वाद्विरुद्धधर्माश्रयत्वाच्च तन्न विरुध्यते॥ एवं च तस्मादित्यादिकंप्रत्युक्तम्॥

सहस्राक्षे *इंद्रोमायाभिः पुरुरूपइत्यादिं विवर्तवादमेव पुष्णातीत्यंत भागं परिहरति॥

---

*इन्द्रोमायाभि पुरुरूपईयते मायांतुप्रकृतिंविद्यादित्यादिश्रुतिभि सम्भवाम्यात्ममाय-येत्यादिस्मृतिभिश्च मायायाअपिजगद्धेतुत्व निश्चीयतइत्याह॥ तथेति॥ श्रुतिस्मृतिगणैरित्यर्थ॥ ईशान सृजतीति इच्छोद्भव इति चाऽनुवर्तते॥ यत्तु अनैवशाङ्करा प्राहुर्मायिकंनश्वरंजगत्॥ मायासबन्धतोब्रह्मकारणंनाऽन्यथैवहि॥ इति श्लोकेतट्टीकाकार ऊचे॥ रूप रूपप्रतिरूपोबभूव यतस्यरूपंप्रतिचक्षणाय। इन्द्रोमायाभि पुरुरूपईयत इति मन्त्रान्माया ज्ञानस्यकारणनतुब्रह्मणो बहुस्वरूपत्वस्य अन्यथापूर्वार्द्ध एवमायाभि पुरुरूपोबभूवेति वदेदित्युक्तम्॥ तन्न तयोक्तावपि विधेयभेदेन वाक्यभेदाऽनिवारणाच्छब्दगौरवस्य स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थत्वेनाऽदूषणत्वात्॥ पुरुरूप-विज्ञानस्यमायिकत्वे पुरुरूपत्वस्य सुतरामायिकत्वसिद्धेश्च॥ विवर्तवादेदृष्टेरेवसृष्टित्वात्॥ मायिकविज्ञानविषयस्यामायिकत्वासिद्धे॥ नहि शुक्तिरजतविज्ञानविषयस्य रजतस्यामायि-कत्वम्॥ नच तत्रसत एव रजतस्याऽऽविर्भाव सर्वत्र सर्वसत्त्वस्य सत्कार्यवादेऽभ्युपगमादिति न रजत मायिकमिति वाच्यम्॥ आविर्भावस्य दूषयिष्यमाणत्वेनसत्कार्यवादासभवात्॥ किञ्च स्वप्नादेर्मायिकतायास्त्वयोक्तत्वेन तज्ज्ञानेषुमायिकेषु मायिकविषयकत्वदर्शनेनेहाऽपितादृश-ज्ञानस्यमायिकविषयकत्व स्यात्॥ तत्राऽपिविषयस्याविर्भावाभ्युपगमेत्वपसिद्धांत॥ किंचै-वविज्ञानस्याऽपि स्वाश्रयेसतएव घटादिवदीश्वरेच्छातआविर्भावोपपत्तौ तत्रापिमायिकत्वासिद्ध्या-पत्ति॥ ईश्वरतदिच्छयोर्ज्ञानाकारणत्वे ईश्वरस्य सर्वकारणत्वरूपसर्वात्मकत्व तदिच्छायाश्च सर्वकारणत्व नस्यात्॥ किञ्चपारमार्थिकवस्तुविज्ञानेक्लृप्तप्रमाणातिरिक्तसामग्र्यपेक्षाभावेन तत्रमायानापेक्ष्येत तस्मान्निर्विशेषस्यतथाभवनासंभवशङ्कायां तन्निवृत्त्यर्थंवाक्यशेषोबहुरूप-ज्ञानमेव तथाभवनमितिवदन्विवर्तवादमेव पुष्णाति॥

अग्रे च इंद्रोमायाभिरित्यादिना तस्मादित्यादिकं प्रत्युक्तमित्यंतेन ॥ पारिभाषिकेति ॥ शक्तिग्राहकेषु कोशव्याकरणादिषु मायाशब्दस्य तादृशार्थकतायाअनुपलंभात् । तंत्रांतरेपि तदस्वीकाराच ॥ त्वन्मतएव सदसत्त्वाभ्यामनिर्वचनीये वस्तुनि मायाशब्दः परिभाष्यत इति युक्तं तस्य तथात्वम् ॥ अयं भावः-यत्तु इंद्रोमायाभिरित्यादि अनुवर्तेत इत्युक्तं तदसत् ॥ अत्र हि प्रथमं वाक्यं ऋक्संहितायां चतुर्थाष्टकसप्तमाध्याये (वर्ग ३३ ऋक् ३) तत्र समग्रमंत्रस्तु "रूपंरूपंप्रतिरूपोबभूव तदस्यरूपंप्रतिचक्षणाय ॥ इंद्रोमायाभिःपुरुरूपईयते युक्ताह्यस्यहरयःशतादश" इति अर्थस्तु प्रतिरूपः ॥ सर्वाकारत्वात्सर्वधर्माश्रयत्वात्प्रतिनिधिः ॥ परमात्मा रूपं रूपं अग्निवाय्वादिसर्वरूपाणि स्वयमेव बभूव ॥ अस्य परमात्मनस्तत् कार्यात्मना पृथक्पृथग्भूतं रूपं प्रतिचक्षणाय अग्निरेवायंनवायुरित्यादिप्रतिनियतनामव्यवहाराय ॥ ननु तथापि घटादिषु मृत्त्वमिव कार्यरूपेषु ब्रह्मत्वं सर्वैः कुतोन प्रतीयत इत्याशंकायामाह इंद्रइति इदि परमैश्वर्ये इत्यतो नमिकंपीत्यादिना रक् । इंद्रः परमेश्वरः मायाभिः तत्तदिंद्रियवृत्त्यात्मना परिणतबुद्धिभिः बहुरूप ईयते नानारूपोज्ञायते ॥ तत्र हेतुः हि यतः युक्ताः शरीररूपरथवहने कृतयोजनाः अस्य परमात्मनोहरयः हरंतीति हरयः इंद्रियरूपाअश्वाः "इंद्रियाणिहयानाहु" रितिकठश्रुतेः शता शतानि दश सहस्रं तत्तत्प्राणिभेदेनापरिमिताः संति सहस्रमिति वक्तव्ये शतादशेत्युक्तिः । दशेंद्रियरूपाश्वज्ञापनाय बहुवचनांतशतशब्दादेवानंत्यलाभाच ॥ देहेंद्रियाभिमानवद्भिः सएव नानारूपो ज्ञायते तन्निवृत्तौ तु सएव सर्वत्रसर्वरूप इति भावः । अत्र मायाशब्दोन त्वदभिप्रेतार्थपरः अप्रसिद्धेः बहुवचनाच । किं तु बुद्धिपर्यायः । मायास्याच्छांबरीबुध्योरिति मेदिनीनानार्थयोः । स्यान्माया शांबरीकृपा । दंभोबुद्धिश्चेति विश्वहेमचंद्रयोश्चोक्तेः ॥ अतएव सायनमाधवीये ऋक्संहिताभाष्ये एतन्मंत्रविवरणे " मायाभिः ॥ ज्ञाननामैतत् ॥ ज्ञानैः आत्मीयैः संकल्पैः " इति पूर्वं स्वाभिप्रायेण व्याख्यातम् ॥ त्वदभिमतकल्पमायापरत्वं चापरमततयाऽनंतरं संगृहीतम् ॥ बृहदारण्यकभाष्ये शंकराचार्यैरपि अस्मिन्मंत्रे मायाशब्दस्य प्रज्ञापरत्वं मिथ्याभिमानपरत्वं च विकल्पेन व्याख्यातम् ॥ हरिशब्दश्चेंद्रियपर एव व्याख्यातः ॥ ततश्चतुर्थचरणस्वारस्याद्बहुवचस्वारस्याच । इंद्रियवृत्तिरूपा बुद्धिपरिणामा गृह्यंते ॥ अधिकं तु वक्ष्यते ॥ तस्मात्तस्माद्वाक्यादविद्याख्यमायावशादीशानःसृजनीत्यर्थोलभ्यते ॥ मायांतुप्रकृतिंविद्यादिति तु श्वेताश्वतरीये तुरीयेऽध्यायेऽस्ति ॥ तत्र "यएकोवर्णो बहुधाशक्तियोगात्" इति प्रथममंत्रे एकस्यैवानेकशक्तिकस्य सर्वधर्माश्रयत्वं सर्वकर्तृत्वं संहर्तृत्वं चोक्त्वा "तदेवाग्नि" रिति "त्वंस्त्रीत्वं पुमानसि" इति च मंत्रद्वये सर्वकार्यात्मकत्वं सर्वलिंगकत्वं चोक्त्वा चतुर्थे ततएव विश्वोत्पत्तिमुक्त्वा "अजामेकां" इति पंचमे उत्पत्त्यादिहेतुरजःसत्वतमोरूपां प्रकृतिं चमसवदधिकरणानुरोधात्तेजोवन्नात्मकं कार्यं वा तुपमाणं जीवं तद्विलक्षणं परमात्मानं चोक्त्वा तयोः कथं भेद इत्याकांक्षायां द्वासुपर्णेति समाने वृक्षइति षट्सप्तमयोः कार्यदशायामेव जीवांतर्यामिभावेन भेदंजीवस्यैवाविद्यया मोहं सेवितमीतपरमात्म-

दर्शनादेव तद्विवृतिं चाभिधाय "ऋचोअक्षरे" इति षष्टमे चेद्यमक्षरं निरूप्य नवमे छंदःप्रभृतीनां परमात्मनः सकाशादेव प्रवृत्तिं मायानियामकस्य तस्यैव स्रष्टृत्वम् "तस्मिंश्चान्यो मायया संनिरुद्ध" इति जीवस्य सम्यङ् निरुद्धत्वं च श्रावयित्वा कोसौ मायापदार्थः कथं मायानियामकः कथं तदन्यः संनिरोद्धव्य इत्याकांक्षायां दशमोयं मंत्रः पठ्यते "मायांतुप्रकृतिं विद्यान्मायिनं तुमहेश्वरम् ॥ तस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तंसर्वमिदं जगत्" इति ॥ अर्थस्तु ॥ पूर्वोक्तां मायां प्रकृतिं श्रीभागवतादिषु प्रकृतिर्गुणसाम्यं स्यादित्यादिकथनाद्गुणसाम्यरूपां प्रथमतमं सदंशकार्यं विद्यात् ॥ महांतमीश्वरं परमात्मानं मायिनं मायानियामकं विद्यात् ॥ प्रकृतिर्हि सर्वजडप्रपंचमूलभूतं परमात्मनः प्रथमं कार्यम् ॥ अतोमहाभूतादीनां प्रकृतितदुद्भवांगीकारेपि ब्रह्मोपादानत्वं न व्याहन्यते ॥ मृत्पिंडादुत्पन्नघटादिषु मृदुपादानकत्वमिव ॥ अतएवैकादशस्कंधे-'प्रकृतिर्ह्यस्योपादानमाधारःपुरुषः परः ॥ सतोऽभिव्यंजकःकालोब्रह्मतत्रितयंत्वहं' इति भगवतोक्तं ॥ मायाशब्दश्च प्रकृतिपर्यायतयापि पुराणेषु प्रसिद्धः ॥ यथा तृतीयस्कंधे (अध्या. ५ श्लो० २६) कालवृत्त्यातुमायायां गुणमय्यामधोक्षजः ॥ पुरुषेणात्मभूतेनवीर्यमाधत्तवीर्यवान् ॥ इति ॥ एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ प्रकृतिपुरुषकालानां ब्रह्मोपादानकत्वं च विष्णुपुराणे प्रथमेंऽशे द्वितीयाध्याये विरुद्धधर्माश्रयत्वादिना परब्रह्मस्वरूपं निरूप्योच्यते (श्लोक १४) तदेव सर्वमेवैतद्व्यक्ताव्यक्तस्वरूपवत् ॥ तथापुरुषरूपेण कालरूपेणचस्थितम् ॥ १४ ॥ परस्य ब्रह्मणोरूपं पुरुषःप्रथमंद्विज ॥ व्यक्ताव्यक्तेतथैवान्ये रूपेकालस्तथापरम् ॥ १५ ॥ प्रधानपुरुषाव्यक्तकालानांपरमंहियत् ॥ पश्यंतिसूरयः सिद्धं तद्विष्णोःपरमंपदम् ॥ १६ ॥ प्रधानपुरुषव्यक्तकालास्तुप्रविभागशः ॥ रूपाणिस्थितिसर्गांतव्यक्तिसद्भावहेतवः ॥ १७ ॥ व्यक्तंविष्णुस्तथाव्यक्तंपुरुषःकालएवच ॥ क्रीडतोबालकस्येवचेष्टांतस्यनिशामय ॥ अव्यक्तं कारणंयत्तत्प्रधानमृषिसत्तमैः ॥ प्रोच्यतेप्रकृतिःसूक्ष्मानित्यंसदसदात्मकम् ॥ इति ॥ एवमितरत्रापि पुराणेषु तत्र तत्र प्रसिद्धमेवेति ॥ किंबहुना श्रुतिष्वपि "कर्तारमीशं पुरुषंब्रह्मयोनिं" इति मुंडकादिषु प्रकृतियोनित्वं परमात्मनः श्राव्यते ॥ एतेन "अजामेकां" इति पूर्ववाक्ये का साऽजेति शंकापि व्युदस्ता ॥ श्वेतकेतुविधेकवाक्यतया लोहितशुक्लकृष्णामित्यत्र तेजोऽबन्नात्मकत्वादेरपि पंचभूतमूलभूतायां तस्यां तेजोऽबन्नात्मतायाः अनपायात्" ॥ एतेनैव सांख्यमतप्रवेशशंकाप्यपास्ता ॥ तैः प्रकृतेः स्वातंत्र्येण नित्यत्वं पुरुषाणां च बहुत्वं स्वातंत्र्येण नित्यत्वमभ्युपगच्छद्भिरेवमनंगीकारात् ॥ तस्याः स्वकार्यरूपाया मायायानियामकस्तु महानीश्वरएव ॥ कस्तर्हि मायया संनिरुद्ध इति चेत्तत्राह ॥ तस्यावयवेति तस्य परमेश्वरस्य अवयवभूतैः स्वांशैर्जीवैः ॥ सर्वमिदं परिदृश्यमानं जगज्जंगमदेहप्राणेंद्रियांतःकरणादिकं व्याप्तं पूर्णं गुणतो व्याप्तेः ॥ यत्र यत्र संघातस्तत्र तत्र जीवइति नियमाद्व्याप्तम् ॥ तथा च प्रकृतिकार्यदेहाद्यभिमानवशात्तदंशएव सम्यङ्निरुद्धः ॥ यत्तु तद्भाष्ये "तत्प्रकृतस्यपरमेश्वरस्यरज्ज्वाद्यधिष्ठानेषु कल्पितसर्पादिस्थानीयैर्मायिकैःस्वावयवै" रिति व्याख्यातम् । तन्न । कल्पितसर्पादौ रज्ज्वाद्यवयवत्वाश्रयो-

गात् ॥ नहि रज्ववयवयोनष्टइत्युक्ते तत्र कल्पित सर्पोनष्ट इति प्रतीयते ॥ किं तु तदेकाश एवेति ॥ इद "अंशोनानाव्यपदेशात्" इत्यादिपु सिद्धमत कि प्रासगिकेन ॥ तथा च माया सदसत्त्वाभ्यामनिर्वचनीया जगत प्रकृतिमुपादान विद्यादित्यर्थमनोरथोऽपास्त ॥ श्रौत प्रतिज्ञादृष्टातादिव्याकोपात् ॥ साधित च ब्रह्मणएव सर्वप्रकृतित्व परिणामित्व च श्रीबादरायणाचार्यै "प्रकृतिश्चप्रतिज्ञादृष्टातानुपरोधादित्यधिकरणे ॥ तृतीयस्तु गीतावाक्य ॥ अजोपि सन्नव्ययात्माभूतानामीश्वरोपिसन् ॥ प्रकृतिंस्वामधिष्ठायसभवाम्यात्ममाययेति ॥ अत्रापि गुणात्मक वस्तु न मायाशब्दार्थ ॥ स्वद्वीत्यादरे प्रकृतिं स्वामित्यनेन पौनरुक्त्यस्यापातात् ॥ अत स्वाभाविक तस्य सर्वभवनसामर्थ्यमेव तदर्थ ॥ दशमे विद्ययाऽविद्ययाशक्त्या माययाचनिषेवितमिति शक्तिस्त्वोक्ते ॥ एकादशे माया वेदितुमिच्छामइति प्रश्नोत्तरयोस्तथैव सिद्धेश्च ॥ अत स्वा प्रकृतिं अधिष्ठाय नित्यसिद्ध स्वस्वभावमपरित्यज्य आत्मनोमायया सर्वभवनसामर्थ्यरूपया शक्त्या मत्स्यकच्छपादिनानारूप सभवामीति वाक्यार्थ ॥ अथवा आत्मसु जीवेषु मायया कृपया सर्वेष्वनुग्रहबुध्या सभवामीत्यर्थ ॥ रामानुजाचार्यास्तु मायाशब्द ज्ञानपर्यायमाश्रित्य आत्मन सकल्पेनेति व्याचक्षते ॥ तथापि सर्वभवनसामर्थ्येनेत्यर्थोत्र मुख्य ॥ अवतारस्यवस्थाबोधकमिद वाक्य च प्रपचमायिकतासाधनस्य गधमपि नस्पृशति ॥ प्रकारार्थकेन तथेत्यव्ययेन श्रुतिस्मृतिगणपरामर्शोपि नातिरमणीय ॥ मायावशादिच्छोद्भवस्य बोधकस्तु वाक्याभासोनैकोप्युपन्यस्त ॥ तदेतदेतदनुसधायाहु ॥ **तादृशश्रुतीनामित्यादि** ॥ **वाचकत्वमिति** ॥ प्रतिपादकत्व ॥ तादृशार्थवाचकमायापदघटितत्वमिति भाव ॥ **नन्वित्यादि** ॥ प्रपचमायिकताबोधकप्रत्यक्षश्रुत्यभावेप्यद्वैतश्रुत्यन्यथानुपपत्त्या तदाक्षिप्यतइति शकाशय ॥ समादधते ॥ **जगत. सत्यत्वमित्यादिना** ॥ **इत्यादिश्रुतीति** ॥ आदिपदात् " बहुस्याप्रजायेये " त्यादिसग्रह । तथा च तत्र बहुभवनमुक्त्वा प्रजायेय प्रकृष्टोजायेयेत्युच्चनीचभावस्यापीच्छया विषयीकरणात्सर्वभवनसामर्थ्यादेव विचित्रजगत्सभवेन कार्यवैचित्र्यार्थ पारिभाषिकमायागीकारोपि प्रत्युक्त । स्वाभिन्नविचित्रशक्तिकतया सर्वोपपत्ते ॥ स्पष्ट चेदम् । (अ० २ पा० १ सू० २८) "आत्मनिचैवविचित्राश्चहि" इत्यादि तत्त्वसूत्रेषु । नाप्यद्वैतश्रुतिविरोध । अमायिकस्यैव कार्यस्य ततएवाविर्भावस्तत्रैव तिरोभावइति स्वीकारेण समुद्रतरगवदभेदानपायात् ॥ कार्यसत्यत्वब्रह्माद्वैतयोरुभयोरपि श्रुतिसिद्धत्वेनान्यतरबाधस्यायोगात् ॥ मृद्विषेपु घटादिपु गधसत्त्वेपि पृथिव्येकागधवतीत्युक्तेरबाधवद्ब्रह्माभिन्ने कार्ये सत्यत्वे सत्यपि अद्वैतश्रुत्यबाधस्य सुवचत्वात् ॥ शिलाकाष्ठवद्भिन्नसत्ताकत्वाऽभावात् ॥ इतिसमाधानाशय ॥ अतोमायिकत्वपक्षएव "सर्वखल्विदब्रह्म ॥ पुरुषएवेदसर्व" इत्यादिश्रुतिविरोध ॥ मायिकस्य सर्वस्य ब्रह्मत्वायोगात् ॥ मायाया कारणत्वानगीकारे बधसत्यत्वापत्त्या मोक्षोच्छेदेन शास्त्रनैष्फल्यापातान्मायात्राद आक्षिप्यत इत्याशयेन शकते ॥ **ननु मायेति । तरतीति** ॥ छांदोग्ये भूमविद्यायामिद श्रूयते ॥ समादधते ॥ **बधस्याविद्याकार्यत्वेत्यादिना** ॥ स्वरसमतरीतिकाऽविद्या-

कार्यत्वस्याभावे इत्यर्थः। वस्तुतस्तु बंधः अविद्याशक्तिकार्यं शुक्तिरजतवन्मिथ्यैव॥ अत एव ब्रह्मज्ञानात्तन्निवृत्तिः॥ सा चाविद्या न भावरूपाज्ञानम् किं तु भगवच्छक्तिविशेष एवेति न त्वन्मतप्रवेशः॥ स्पष्टं चेदं निबंधादिषु तच्छक्त्याविद्ययालसज्जीवसंसार उच्यत इत्यादौ॥ तथापि पिशाचःपिशाचभापयेति न्यायादिहोत्तरम्॥ **किंच इंद्रो मायाभिरित्यादि**॥ अयं भावः–यच्च अत्रैव शांकरा इति मार्तंडश्लोकटीकास्थं पाठं भित्वा किंचिदनूदितं तत्र टीकाकाराभिमतपाठस्तु "पुरुरूप ईयत इतिमंत्रः मायाज्ञानं प्रति करणं न तु ब्रह्मणो बहुरूपत्वे" इति ज्ञेयः॥ तथा च मायाभिरिति करणस्य क्रियान्वयित्वमेव योग्यम्॥ यदपि तत्र तथेत्यादि अमायिकत्वमित्यन्तं तदपि कुशकाशावलंबनम्॥ तथाहि मायया बहुभवने विवक्षितेतु पूर्वार्द्धएव माययेति वदेत्॥ न च तथोक्तावपि विधेयभेदेन वाक्यभेदानिवारणमिति शंक्यम्॥ मायया भवनस्यैव विधेयत्वात्॥ अथ मायायाः करणत्वेन विधानात् "दध्ना जुहोती"त्यादौ दध्यादेरिव विधेयतया वाक्यभेदप्रसंग इति चेन्न॥ एकहेलया बहूनां विधानस्य वाक्यभेदाप्रसंजकत्वात्॥ यथा "सोमेन यजेते" त्यत्र सोमलतागुणविशिष्टोयागोविधीयते॥ यथावा "उद्भिदा यजेत पशुकामः" इति पशुरूपफलविशिष्ट उद्भिद्यागः॥ यथाच "यदाग्नेयोष्टाकपालोमावास्यायां चपौर्णमास्यां चाच्युतोभवति" इति द्रव्यदेवताकालादिकंवाक्यांतरेणाप्राप्तमेकहेलया विधीयते॥ एवं सगुणकर्मोत्पत्तिवाक्यफलगुणवाक्यादिषु बहुविधानं द्रष्टव्यम्॥ उक्तंच॥ प्राप्तेकर्मणिनानेको विधातुंशक्यतेगुण.॥ अप्राप्तेतुविधीयंते बहवोप्येकयत्नत इति॥ अतस्तथोक्तौ दोषाभावान्मायया बहुभवनेऽभिप्रेते तथैव वदेत्॥ वदति तु स्वयं बहुभवनं मायाभिश्च पुरुरूपतया दर्शनम्॥ अतोद्वैतप्रत्ययएव मायाजन्यो न तु कार्यमिति मंत्राशयः॥ पुरोवादवैलक्षण्यस्यावश्यकत्वात्॥ नापि शब्दगौरवस्य स्पष्टमतिपत्त्यर्थत्वेनादूषणत्वं वाच्यम्। सर्वत्र तथांगीकारे॥ (अ० २ पा० २ सू० २) "एकस्यैवं पुनः श्रुतिरविशेषादनर्थकं हिस्यात्" इत्यादिपूर्वतंत्राधिकरणविरोधात्॥ नापि मायिकविज्ञानविषयस्य मायिकत्वमेवेति नियमः शक्यवचन। उपनेत्रादिना स्थूलोयं ककार इति प्रत्ययस्य स्थौल्यांशे भ्रमतया मायिकत्वेपि तद्विषये वर्णे मायिकत्वाभावात्। प्रसक्त तथा नियमस्यांगीकारे मूलोक्तरीत्या ब्रह्मण्यपि मायिकतापाताच्च॥ तस्माद्यथा पूर्वोक्तस्थले स्थौल्यप्रतीतिरेव मिथ्या न तु वर्णः। तथात्र भेदप्रतीतिरेव मायिकी न तु कार्यमिति सारः॥ दृष्टिसृष्टिवादं दूषयंति॥ **यत्तु वितर्तेत्यादिना**॥ ज्ञानस्वरूपमेवाहुरिति सत्यार्थत्वेऽस्य ज्ञानस्वरूपं ब्रह्मस्वरूपम्॥ अर्थस्वरूपं नामरूपव्याकरणानुरोधाद्घटादितत्तत्पदवाच्यपरिछिन्नार्थरूपमित्यर्थः॥ स्पष्टं चेदमाकरे समन्वयाद्यधिकरणेषु॥ वासनासन्तानवादस्तु विद्वन्मंडने निराकृत इत्युत्तरभागे सम्यक्परिहरिष्यते॥ स्वप्ने प्रकाश्यविषयस्तु मायोपादानक ऐंद्रजालिकवस्तुवदीश्वरप्रदर्शितो वक्ष्यतेऽतस्तत्र नटादिवदीश्वरस्य प्रकाशकतया कर्मकर्तृभावाविरोधेपि प्रकृते तद्विरोधे सुस्थ इति बोध्यम्॥ **समाधाने विज्ञानं यज्ञमिति**॥ यद्यप्यस्मिन्ब्रह्मवल्लीवाक्ये विज्ञानशब्दार्थोजीवो नतु

बुद्धि स्पष्ट चेद (अ० २ पा० ३ सू० ३६) "व्यपदेशाच्चक्रियाया नचेन्निर्देशविपर्यय" इति सूत्रे तथापि तन्मतानुरोधाद्बुद्धिपर सङ्ख्याश्रित्यैवमुक्तम् ॥ उपनिषद्भाष्ये तैत्तिरीयशास्त्रस्य कोशत्वानीकारात् ॥ अथ बुद्धिरेव सृष्टिश्चेत् बुद्धिमतो जीवा नाना एकएव वा ॥ न द्वितीयः शुको मुक्तो वय बद्धा इत्यादिव्यवस्थाभगप्रसगात् । एकमुक्तित सर्वमुक्त्यापत्त्या शास्त्रोच्छेदाच ॥ आद्यश्चेत्कस्य बुद्धि सृष्टिरूपा । अन्य तमस्य चेत्सर्वेषा जगदप्रलय प्रसज्येत ॥ अविशेषात्सर्वेषामिति चेत्तत्काले सर्वेषा बुद्धि परस्परसगतिमत्येवोत्पद्यत इत्यत्र किं नियामकम् ॥ यदा देवदत्त स्वप्ने यज्ञदत्त स्वनिकटेऽधीयान कल्पयति तदा यज्ञदत्तोपि स्वप्ने स्वमध्यापयत त कल्पयेदेवेति नहि नियमोस्ति ॥ तेन स्वप्नदृष्टातेन पूर्वपक्षे दृष्टिसृष्टिवादस्य समर्थन निरस्त ज्ञेयम् ॥ अध्यारोपापवादादिक तु पुरस्तान्निराकरिष्यते ॥ त गगनमिति ॥ त श्रोतृपुरुष ॥ गतिबुद्ध्यादिना कर्मत्वम् ॥ गगने नैल्यप्रत्ययस्तु वस्तुस्वभावादित्यावरणभगादिषु ॥ अथवा शून्यवद्गाढ व्योमवद्ब्रह्म तादृशमित्यादिस्थलेषु विस्तर ॥ तथापि तद्भावयैव त बोधयति ॥ अत्रिवत्कृतस्येत्यादिना ॥ त्रिवृत्करणोक्तिस्तु छादोग्यानुरोधात् ॥ सूत्रकारेत्यादि ॥ द्वितीयस्य तृतीयपादादौ तत्कृतो यत्नइति भाव ॥ वेदबादिभिर्नाङ्गीकरणीय इति ॥ द्वितीयस्य द्वितीये पादे सूत्रकृता अर्धवैनाशिकमतेशिष्टापरिग्रहादनपेक्षणीयत्वमुक्त्वा सर्ववैनाशिकमतस्यापि सम्यग्दूषिततया तत्राप्यनपेक्षणीयताया बोध मात्तत्रोक्तदूषणानामत्राप्यवताराचेति भाव ॥ इदं रजतमित्यादि ॥ इद नैयायिकाभिमतान्यथाख्यातिमनुसृत्योक्तम् ॥ वस्तुतस्त्वन्यथाख्यातिरेव स्वीक्रियते ॥ इद्रियसप्रयोगजनकक्रियाविषयाद्भिन्नार्थप्रतिपत्तिरूपायाबुद्धिवृत्तेरेव विपर्यासपदार्थत्वात् ॥ अत तृतीयस्कधपर्द्विशाध्याये (श्लो० ३०) सशयोऽथविपर्यासोनिश्चय स्मृतिरेवच ॥ स्वापइत्युच्यतेबुद्धेर्लक्षणवृत्तित पृथक् ॥ इत्यत्र सुबोधिन्या "विपर्यासोभिन्नार्थप्रतिपादक ॥ क्रियाज्ञानयोश्च भिन्नविषयत्वम् ॥ अनेनान्यख्यातिरेव सिद्धातइत्युक्तम्" इत्याचार्यचरणा ॥ क्रिया शुक्त्यादिविषयिका ॥ ज्ञान रजतादिविषयकमित्यर्थ ॥ अन्यथा ख्यातिपक्षे तु कस्यान्यथात्वम् ॥ विषयस्य ज्ञानस्य वा ॥ नाद्य देवदत्तस्य विपर्यासे यज्ञदत्तादेरपि तथाप्रतीत्यवश्यभावापत्ते ॥ द्वितीयश्चेत् रजताकार ज्ञान शुक्तिमालबतइति वाच्यम् ॥ तादृशज्ञाने रजतत्व प्रकारतया भासत इति वा ॥ तथा सति शुक्त्या स्वाभासमर्पणे रजतत्वेन शुक्तिं जानामीत्यनुव्यवसायापत्ति असमर्पणे ज्ञानस्य तदनालबकत्वम् ॥ भवति तु तत्र रजतमह जानामीत्येवानुव्यवसाय ॥ अय च वाद तत्त्वप्रसुनोधितीतआकाशयो ख्यातिवादादिषु च विस्तरेण निराकृत ॥ नापि बाह्याभिप्रेतात्मख्यातिं स्वीक्रियते ॥ विज्ञानवादे आत्मनो बुद्धिरूपत्वात् । ख्यायमानबुद्धिरूपोपि सएवेत्यात्मख्याति ॥ तत्र आत्मनस्तथात्वे घटोहमित्यादिप्रत्ययापत्तिरित्यन्यत्र विस्तर ॥ अस्माक तु बुद्देस्तत्वातरत्वाद्विपर्यासस्तद्वृत्तित्वेपि न सा ॥ भाट्टास्तु रजतसस्कारवतएव शुक्तौ तथाप्रत्ययनियमात्तत्ररजत स्मर्यते रजतत्व तु न स्मर्यते ।

कर्तृगतदोषात् ॥ दोषाश्चान्यचित्तरागादयः इत्यख्यातिवादे स्वीकुर्वंति ॥ तथा सति रजतमनुभवामीत्यनुव्यवसायविरोधः ॥ तत्र स्मरामीत्यनुव्यवसायस्यौचित्यात् ॥ तदुपादानार्थप्रवृत्त्यादिविरोधश्च ॥ नहि कश्चिदपि भोज्यं स्मरन्नेव भोक्तुमारभते ॥ प्राभाकरास्तु तत्र ग्रहणस्मरणात्मकं ज्ञानद्वयं मन्यंते ॥ तत्र शुक्तिमनुभवामि रजतं स्मरामीत्यनुव्यवसायद्वयापत्तिः ॥ सर्वत्र विशिष्टज्ञाने विशेषणस्मरणमात्रेण निर्वाहापत्तिश्चेत्यादिरितरत्र प्रपंचः ॥ मायानिर्वचनीयं रजतं विषयनिष्ठाविद्यया जन्यत इत्यनिर्वचनीयख्यातिः पराभिमता शक्यस्वीकारा ॥ संस्काराभावेपि तत्प्रतीतिप्रसंगात् । संस्कारप्राबल्येऽन्यख्यातिस्तदप्राबल्ये स्मरणं चोपपद्यत इत्यन्यत्र विस्तराच्च ॥ तथा च विषयेंद्रियसंप्रयोगेण प्रथमं सामान्यज्ञाने जाते यदा बुद्धिः सत्त्वाविष्टा तदा निश्चयः ॥ सत्त्वात्संजायते ज्ञान ॥ प्रवृत्तिंचनिवृत्तिंच कार्याकार्यभयाभये इति भगवद्वाक्यात् ॥ रजसा विष्टया तु संशयः ॥ अयथावत्प्रजानाति बुद्धिः सापार्थराजसीत्युक्तेः ॥ यदा तु तमोगुणाविष्टा तदा मायानुग्रहात्संस्कारप्राबल्याच्च तदनुगुणं पदार्थांतरमंतरोत्पाद्य विपर्यीकरोति ॥ प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेवचेति सर्वार्थान्विपरीतांश्च बुद्धिःसापार्थतामसीति चोक्तेः ॥ एतदेव सर्वमभिप्रेत्य अनुमितमंतरा त्वयि विभाति मृषैकरस इत्यत्र सुबोधिन्यां "प्रत्यक्षे तु रजतं न दृश्यते । इंद्रियार्थसन्निकर्षस्य शुक्तिविषयत्वात् ॥ नहि रजतेन सह सन्निकर्षोस्ति । सतोरेव संयोगात् । सत्संप्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्यतत्प्रत्यक्षमिति प्रत्यक्षलक्षणम् । रजतं तु तदनंतरं बुद्ध्याजन्यते विपर्यीक्रियते । च तत्र सा बुद्धिरेवकारणं" इति "किंच अंतराविभाति । इंद्रियार्थयोर्मध्ये भाति तन्मृषा" इति चोक्तम् । द्वितीयस्कंधनवमाध्याये च ऋतेर्थमित्यत्र विषयतायामायाजन्यत्वादिकं निर्णीतम् ॥ अधिकं तु सुबोधिन्यादिभ्यः पुरुषोत्तमचरणलालूभट्टादीनां ख्यातिवादख्यातिविवेकादिभ्यश्चावधेयम् ॥ एतदेवोरसि कृत्य वस्तुतश्चेत्याद्युक्तम् ॥ एवं च यथा तव इदं रजतमित्यत्र इदमंशोन मिथ्या किं तु रजतमेव ॥ तथात्र पुरुरूपईयत इत्यनेन भगवदात्मकेषु रूपेषु नानात्वमेव मिथ्या न तु रूपाणीति न कोपि विरोधः ॥ सहस्राक्षे नहि शुक्तीत्याद्युक्तिस्तु परमताज्ञानात् ॥ आविर्भावः सत्कार्यवादश्च सम्यक् समर्थयिष्यते ॥ तच्च संभवतीत्यादि ॥ परमात्मनो रूपाणि मायिकानि मायिकज्ञानविषयत्वात्स्वाप्निकगजादिवदित्यनुमानेन मायिकत्वं साध्यम् ॥ तत्र हेतोः साध्यसामानाधिकरण्यं विवक्षितम् ॥ अन्यथा व्याप्त्यसिद्धेः ॥ तथाच स्वाप्निकांतर्भावेन उक्तविषयत्वनिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्यमात्रेण न तत्सिद्धिः किं तु तेषु मायिकत्वं येन संबंधेन स्वरूपात्मकेन विद्यते तदवच्छेदकं स्वाप्नगजादिवृत्तियद्रूपमुत्तरकाले बाधितत्वतत्तन्नियतोपादानशून्यत्वादिलक्षणम् ॥ सामानाधिकरण्येन तद्विशिष्टं यन्मायिकज्ञानविषयत्वं तेनैव तत्सिद्धिः ॥ विशिष्टस्य हेतुतांगीकारे युक्तिमाहुः ॥ एवं चेति ॥ अन्यथेति ॥ यत्र कचित् दृष्टसामानाधिकरण्यमात्रेण हेतुतायाः स्वीकारे ॥ ननु मायिकज्ञानविषयत्वादित्यत्र ज्ञानपदमनुभवमात्रे परमताव्यभिचार इति चेन्मैवम् ॥ स्वप्ने देवतादिदर्शने तदानीं-

तनमायिकज्ञानगोचरता गतानामपि तेषाममायिकतया व्यभिचारानपायात् ॥ न च स्वप्नोपलब्धानामस्वप्नादीनामपि मायिकत्वं शक्यम् ॥ तदुक्तभाविवृत्तातासंभवस्य तदानीं तदुक्तमत्रादिसृपाभावस्य च प्रसगात् ॥ स्वप्ने साक्षात्तद्दर्शनादिबोधकशास्त्र विरोधाच्च ॥ तथाहि महाभारते वनपर्वणि त्रिशततमाध्याये (श्लो० ५) द्वादशे समतिक्रातेवर्षेप्रासेत्रयोदशे ॥ पाण्डूनाहितकृच्छक्रः कर्णभिक्षितुमुद्यत ॥ ५ ॥ अभिप्रायमथोज्ञात्वा महद्रस्यविभावसु ॥ कुंडलार्थंमहाराज सूर्यं कर्णमुपागत ॥ ६ ॥ महार्हेशयनेवीर स्पर्ध्यास्तरणसवृते ॥ शयानमतिविश्वस्तब्रह्मण्यसत्यवादिनम् ॥ ७ ॥ स्वप्नातेनिशिराजेंद्र दर्शयामासरश्मिवान् ॥ कृपयापरयाविष्ट पुत्रस्नेहाच्चभारत ॥ ८ ॥ ब्राह्मणोवेदविद्भूत्वासूर्योयोगार्धिरूपवान् ॥ हितार्थमब्रवीत्कर्णंसात्वपूर्वमिदवच ॥ ९ ॥ इति साक्षात्सूर्यस्य स्वप्ने कर्णेन दर्शनमुक्तम् ॥ अत्र "स्पर्ध्यं विमर्दसह स्पृहणीयवा ॥ स्वप्नाते स्वप्नमध्ये" इति नीलकठचतुर्धर ॥ देवाना च योगशक्त्या समाधिकाल इव स्वप्नकालेप्यत प्रवेशादिकमुपपद्यतेऽतो न मायिकत्वशकापि ॥ एतदेवेह सूर्यो योगर्धिरूपवानित्यनेन स्फुटीकृतम् ॥ अग्रे च (श्लो० १०) कर्णमद्वचनतातश्शृणुसत्यश्रतांवरेत्यादिसूर्यवचनेषु ॥ उपायास्यतिशक्रस्त्वा पाडवानाहितेप्सया ॥ ब्राह्मणच्छद्मनाकर्णकुडलोपजिहीर्षया ॥ ११ ॥ इत्यादि पारमार्थिकवृत्तात ॥ (श्लोक० १५) तस्मैप्रयाचमानायनदेयेकुडलेत्वया ॥ इत्यादिना वास्तव श्रेय ॥ (श्लोक० १८) यदिदास्यसिकर्ण त्वसहजकुडलेशुभे ॥ आयुष प्रक्षयगत्वामृत्योर्वशमुपैष्यसि ॥ १८ ॥ कवचेनसमायुक्त कुडलाभ्याचमानद ॥ अवध्यस्त्वरणेऽरीणामितिविद्धिवचो मम ॥ १९ ॥ अमृतादुत्थित ह्येतदुभयरत्नसभवम् ॥ तस्माद्रक्ष्यत्वयाकर्णजीवितचेत्प्रियतव ॥ २० ॥ इति कवचकुड लयोर्वास्तव फल स्वरूप चाभ्यधायि ॥ तत को मामेव भवानाहेति कर्णप्रश्ने ॥ (श्लो० २२) अहतातसहस्रांशु सौहदात्त्वा निदर्शये ॥ इतिवक्रास्वस्वदेवत्वमुक्तम् ॥ तत सूर्यसाक्षात्कारवत्ताकर्णेन (श्लो० २३) श्रेयएवममात्यत्तयस्मेगोपति प्रभु ॥ प्रवक्ताच हितान्वेपीशृणुचेद्वचोमम ॥ २३ ॥ प्रसादयेत्वाघरदमित्यादिना यावदध्यायसमाप्ति स्वस्य दाननिर्बंधे दर्शिते उत्तराध्याये सूर्येण जीवित्वस्यावश्यरक्षित्वमिद च मयामद्भक्तत्वात्तुभ्यमुच्यतइति विस्तरेणोक्त ॥ तत्रैव (श्लो० ९) अस्तिचात्रपरकिंचिदित्यादिना काले चेत्स्यति तद्भवानित्यतेन मत्त कुत्यामुपचरत्वमिति पारमार्थिकवृत्ताते च देवगुह्यतया प्रोक्तेद्व्युत्तरत्रिशततमाध्याये पुन कर्णेन निर्बंधेऽनुज्झिते इद्रादमोघदिव्यशक्तिं गृहीत्वा कुडलादि देहीति भास्वता भावितमिति निरूप्य वैशपायन आह ॥ (श्लो० १८) एवमुक्त्वासहस्रांशु सत्रसातरधीयत ॥ तत सूर्यायजप्यातेकर्ण स्वप्नन्यवेदयत् ॥ १८ ॥ यथादृष्टयथातत्त्वयथोक्तमुभयोर्निशि ॥ तत्सर्वमानुपूर्व्येणशशसास्मै वृषस्तदा ॥ तच्छ्रुत्वा भगवान्देवो भानु स्वर्भानुसूदन ॥ उवाच त तथेत्येव कर्णं सूर्यं स्मयन्निव ॥ २० ॥ अत्राप्यतर्धानोक्त्या साक्षाद्देवत्व दर्शितम् ॥ जागरितदशायामपि साक्षात्सूर्येण तये त्युक्तमिति कथनेन च तद्दृढीकृतम् ॥ असौ सूयाय ॥ वृप वर्ण ॥ तथा द्रोणपर्वणि

स्वप्नेऽर्जुनाय शिवेन पुनः पाशुपतास्त्रमुपदिष्टमिति वर्ण्यते यदप्युदाहरिष्यामः ॥ अतोहेतोर्व्यभिचारितया मायिकज्ञानविषयत्वेपि रूपाणां न मायिकत्वम् ॥ देवादिवत् ॥ एतेन किं च स्वप्नादेरित्यादि अपसिद्धांतइत्यंतं निरस्तम् ॥ स्वप्नसृष्टिस्वरूपं निर्णेतुमाहुः ॥ **स्वप्नेऽसतो विषयस्येत्यादि** ॥ अयं भावः ॥ तृतीयस्य द्वितीयेस्मिन्पादे प्रथमाधिकरणे तत्स्वरूपं विचारितं तत्र (सूत्र० १) "संध्येसृष्टिराह हि" इति प्रथमसूत्रे ज्योतिर्ब्राह्मणस्थां "नतत्र रथानरथयोगानपंथानो भवंत्यथरथान् रथयोगान्पथः सृजते" इति श्रुतिमादाय स्वप्नेपि सृष्टेः संभवात् ॥ तस्याः सत्यत्वं पूर्वपक्षविषयोपत्वाज्योतिर्ब्राह्मणे "स्वयंविहत्यस्वयंनिर्माय" इतिजीवकर्तृकतायाः प्रतीतेस्तां वारयितुमाह-(सूत्र० २) "निर्मातारंचैके पुत्रादयश्च" इति ॥ एके कठशाखिनः परमात्मानं तत्सृष्टिकर्तारं आमनंति॥ यथा कठवल्लीषु "यएषसुप्तेषु जागर्तिकामं कामं पुरुषोनिर्मिमाणः ॥ तदेव शुक्रंतद्ब्रह्मतदेवामृतमुच्यते ॥ तस्मिँल्लोकाःश्रिताःसर्वेतदुनात्येतिकश्चन ॥ एतद्वैतत्" इति ॥ कामाश्चात्र काम्यंतइति व्युत्पत्त्या पुत्रादयो न तु कामनाएव ॥ येयेकामादुर्लभामर्त्यलोके इत्युपक्रमे ततः पूर्वं "शतायुषःपुत्रपौत्रान्वृणीष्वे"ति तेषामेव तथात्वश्रावणात् ॥ तथा च यएषः "स्थाणुमन्येऽनुसंयंति" इति प्राप्यतया उक्तः परमात्मा सएव जीवेषु देहेंद्रियादिषु वा सुप्तेषु स्वप्ने जीवस्य तांस्तान्सर्वान्कामान्निर्मिमाण इति भगवत एव नटवत्तत्कर्तृत्वं बोधितम् ॥ यथा नटः सामाजिककामविषयान्सृजते तद्वन्निर्माणस्य कामं काममित्यनेन प्रतीतेः ॥ एतेन ज्योतिर्ब्राह्मणेपि तस्यैव कर्तृत्वम् ॥ जीवस्य तु तदिच्छया गौणं तत् ॥ अन्यथा स्वदुःखजनकं भयादिकं न सृजेत् ॥ श्रूयते तु तत्रैव भयादिकमपि ॥ भगवांस्तु नटः सर्पवह्निज्वालादिकमिव कौतुकार्थं तदपिकरोति ॥ दृश्यते च रत्नावल्यां चतुर्थेंके राजादीनां भयद्वाराऽप्रेकौतुकार्थमैंद्रजालिकेन राजगृहेषु वह्नेर्निर्माणम् ॥ कठवल्लीवाक्यंतु निःसंदिग्धं भगवतः कर्तृत्वं बोधयति ॥ जागर्तीति वचनात् " अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मात् " इतिब्रह्मप्रकरणात्तदेवशुक्रंतद्ब्रह्मेति वाक्यशेषात्सर्वेलोकाश्रयत्वानतिक्रमणीयत्वलिंगाच्च ॥ एवं भगवत्कृतत्वादपि सत्यत्वेप्राप्ते सिद्धांतमाह ॥ (सू० ३) " मायामात्रं तुकार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् " तुशब्दस्सत्यत्वपूर्वपक्षनिरासार्थः ॥ संध्येसृष्टिर्मायामात्रम् ॥ व्यामोहिका भगवच्छक्तिर्माया ॥ मायां च तदपाश्रयामित्युक्तेः ॥ तयैव जीवस्य संमोहनोक्तेश्च ॥ तन्मात्रम् ॥ तदेकोपादानिका ॥ कुतः कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् । देशकालौ विषयसंनिधिः इंद्रियव्यापारः बाधाभावश्चेति कृत्स्नत्वम् ॥ तेनजगदभिव्यज्यते ॥ स्वाप्निकं तु न तथा ॥ नापि स्वाप्निकघटादिस्वरूपं मृत्कुलालचक्रादिनियतकारणैरभिव्यज्यते ॥ तस्मात्तथा ॥ अत एव नतत्र रथा इत्यादिना तत्तद्वस्तुनोऽसत्त्वं बोध्यते ॥ सृजत इतितु सृष्टिरेवोच्यते नतु सत्ता ॥ यथा छांदोग्यब्रह्मवल्ल्यादिषु प्रपंचसृष्टिमुक्त्वा तत्सत्यतोक्ता । न तथात्र ॥ विस्तरस्त्वाकरेष्ववधेयः ॥ तथाचात्रद्वितीयसूत्रे तत्सृष्टेरपि भगवत्कर्तृकतायाबोधनात्तत्कृताविच्छापूर्वकतायाःस्वतोलाभादन्यथा सार्वज्ञ्य-

स्वातंत्र्यादिभंगप्रसंगात् । कामंकाममिति वीप्सया क्रियाविशेषणत्वादरेणच इच्छापूर्वकताया वाक्यतोपि लाभात् । आवृत्त्या णमुलंतत्वादरेपि तल्लाभात् । व्यामोहकनटादिकृतावपीच्छापूर्वकत्वदर्शनाच ॥ किंचैवमित्यादिः नत्यादित्यंतः प्रलापोपास्तः ॥ मायिकत्वादेव तत्रकारणे सतआविर्भावो नाभ्युपगम्यते ॥ नहि मायिकघटफलादीनांमृद्वृक्षादिषु पूर्वसत्वं कस्याप्यभिमतम् ॥ नच निर्मातृसूत्रस्यपूर्वपक्षसमर्थकत्वान्नैवमितिवाच्यम् ॥ तत्रतत्सृष्टिसत्यतामात्रस्यपूर्वपक्षतयातत्समर्थकतयोक्तस्यापिवास्तवस्य भगवत्तातत्सृष्टेर्निर्माणस्य तत्वाभावात् ॥ अतएव सत्यतामात्रमुत्तरत्र निराकृतं नतु निर्माणमपि ॥ अन्यथा तदपि निराकुर्यात् ॥ अतोऽप्रतिषिद्धमनुमतंभवतीतिन्यायात्तत्संमतमेव ॥ अन्यथा नविलक्षणत्वादित्यधिकरणेऽभिमानिव्यपदेशसूत्रस्य पूर्वपक्षस्थत्वात् "मृदब्रवीत् । आपोब्रुवन्" इत्यादौतव्यपदेशोपिनाद्रियेत ॥ तस्मात्प्रत्यक्षासंदिग्धकठश्रुतिसिद्धंनिर्मातृत्वंनबाधितुंशक्यम् ॥ (अ० १ पा० ३ सू० ४२) "सुषुप्त्युत्क्रांत्योर्भेदेन" इत्यत्र ज्योतिर्ब्राह्मणस्यापिसाक्षाद्ब्रह्मपरतायाःसिद्धेश्च ॥ तत्रयुक्तमित्यादि ॥ अयमाशयः ॥ यत्तु (किंचपारमार्थिकेत्यादिनापेक्ष्येतेत्यंतं) तदसत् ॥ व्यभिचारदर्शनेनतादृशनियमस्याशक्यत्वात् ॥ पारमार्थिकस्यसूर्यस्यतदुक्तवृत्तस्य च विज्ञानंनिद्रारूपांस्वप्नाख्यबुद्धिवृत्तिरूपां च सामग्रीमपेक्षमाणंप्रागुदाहृतम् ॥ तत्रयुद्धेपराजयःकुंतीमुखात्सूर्यपुत्रताश्रवणंचेत्यादिभाविपारमार्थिकवस्तुनः वर्तमानस्येंद्रनिश्चयस्यतत्संनिहितदिव्यशक्तेश्च विज्ञानंस्वप्नद्वारैवासंकर्णेन ॥ तथाद्रोणपर्वणिएकोनाशीतितमाध्याये (श्लो० १) ततोर्जुनस्यभवनंप्रविश्याप्रतिमविभुः ॥ स्पृष्ट्वांभःपुंडरीकाक्षःस्थंडिलेशुभलक्षणे ॥ १ ॥ संतस्तारशुभांशय्यांदर्भैर्वैडूर्यसंनिभैः इत्यादिनाउत्तमस्वप्नयोग्यशय्यानिर्माणमर्जुनस्यापार्थमुक्त्वा (श्लो० ५) स्मयमानस्तुगोविंदःफाल्गुनंप्रत्यभाषत ॥ ५ ॥ सुप्यतांपार्थ भद्रंतेकल्याणायव्रजाम्यहम् ॥ इतिस्वापमाज्ञाप्य भगवतिस्वशिबिरंगतवति अशीतितमाध्याये (श्लो० १२) कुंतीपुत्रस्तुमंत्रंस्मरन्नेवधनंजयः ॥ प्रतिज्ञामात्मनो रक्षन्मुमोहाचिंत्यविक्रम. ॥ १ ॥ तंतुशोकेनसंतप्तंस्वप्नेकपिवरध्वजं ॥ आससादमहातेजाध्यायंतंगरडध्वज. ॥ २ ॥ इत्यादिना स्वप्नेभगवद्दर्शनं तदाज्ञयापाशुपतमंत्रलाभार्थं तेन गृहीतदक्षिणभुजस्यार्जुनस्याकाशेगमनं तत्तत्स्थलावलोकनपुरःसरमहेश्वरदर्शनं ततोमंत्रादिलाभश्चाध्यायद्वयेन निरूपितः ॥ एवमन्यत्रापिद्रष्टव्यम् ॥ मूले निष्यादीत्यादिपदं मंत्रादिसंग्राहकम् ॥ वस्तुतस्तु प्रकृतश्रुतौज्ञानविषयस्यभेदस्य मायिकत्वान्न काऽपि क्षतिः ॥ किंच द्वितीयस्कंधनवमाध्याये ऋतेर्थमित्यत्रसुबोधिनीप्रकारो "शुक्तिरजतादावपिबुद्धिवृत्तेःसत्यायाएवरजतरूपेणातदाप्यानादतएवबुद्धिरेव पिधानं नतु शुक्तेः" इत्युक्तेः ॥ तदाविषयस्यस्वरूपारं नतुज्ञानस्यस्वरूपतस्तत् ॥ अतोज्ञानस्यमायिकत्वंमायिकविषयावगाहित्वादौपचारिकम् ॥ अतोपिनदोपिदोषः ॥ किंचप्रकृतेबहुवचनांतमायाशब्दार्थेंद्रियवृत्तिरूपज्ञानानि ॥ संध्याधिकरणाद्भास्कराचार्यादिभिरुदाहृतम् "मायायुनमभिख्या" इतिवैदिकनिघंटुवचनमप्यत्र साधकम् ॥ ऐंद्रियकज्ञानेचेंद्रियवृत्तीनां क्लृप्तत्वात्तदुक्तरी-

स्यापिन शंकावकाशः ॥ तदेतदाहुः ॥ वस्तुतस्त्विति ॥ प्रत्युक्तमिति ॥ अयमाशयः ॥ यच्च तस्मादित्यादि पुष्णातीत्यंततदेवमायिकज्ञानमूलकम् ॥ पूर्ववाक्यप्राप्तेभवने प्रतीतिमात्ररूपतायाः ज्ञानेरूपेषु या मायायाहेतुतायाश्चविधाने तवैव वाक्यभेदप्रसंगात् ॥ प्राप्तेकर्मणिनानेकोविधातुंशक्यतेगुणइतिन्यायात् ॥ अन्यथा " चित्रयायजेते " त्यादा " पशुनायजेते " तिप्राप्तपशौ चित्रत्वस्त्रीत्वरूपगुणद्वयं विधीयतइत्यादि स्वीकर्तुं शक्येत ॥ ननु दधिमध्वादिसंसृष्टप्राजापत्यादि ॥ प्रकृतश्रुतौच त्वदभिमतंपारिभाषिकमज्ञानं मायापदेनप्रतीतुमशक्यम् ॥ बहुवचनविरोधात् । शंकराचार्यैरपि प्रज्ञापरतया व्याख्यानाच्च ॥ प्रहिलतयातद्ग्रहणेकरणतानादरेच कृतेसत्यपि शरैःशातितपत्रइत्यादौ शातनक्रियायामिव एकदेशेपुरन्वएवान्वयइति भेदस्यैवाविषयकत्वसिद्धिः ॥ वस्तुतस्त्विन्द्रियवृत्तयएवात्रमायाशब्दार्थइति असकृदवोचाम ॥ किंचेदंवाक्यमृग्वेदेपठ्यते तत्र (अष्टक० ४ अध्याय ७ वर्ग ३० ऋक् १) " स्वादुष्किलायं मधुमाँ उतायं " इत्याद्येकत्रिंशदृचे सूक्ते पंचसोमपरा ऋचउक्त्वा षष्ठीमारभ्येंद्ररूपेण परमात्मानिरूपितः ॥ तत्र (ऋक् ७।८) " इंद्रप्रण:पुरएतेवपश्यप्रनोनयप्रतरंवस्योअच्छ ॥ भवासुपारोअतिपारयोनोभवासुनीतिरुतवामनीतिः ॥ ७ ॥ उरुंनोलोकमनुनेषिविद्वान्स्वर्वज्ज्योतिरभयंस्वस्ति ॥ ऋष्वातइंद्रस्थविरस्यबाहूउपस्थेयामशरणाबृहंता ॥ ८ ॥ " इत्यादिऋग्भिः हेइंद्रपरमेश्वर त्वं पुरएतेव पुरतो गंतेव नोऽस्मान्प्रकर्षेण पश्य ॥ यथा मार्गेयूथाग्रेसरः स्वारक्ष्यान्पश्यति तथा पश्येत्यर्थः ॥ तथावस्योवसीयः ॥ स्वस्येवानुकूलंश्रेष्ठंधन अच्छ आभिमुख्येन प्रतर प्रकृष्टतरं नः प्रणय अस्मान् प्रापय ॥ तथा सुपारः सुष्टुपारयिता संसारदुःखेभ्यस्तारयिता भव तथा नः अस्मान् स्तोतृन् अतिपारयः कामक्रोधादिशत्रून् जन्ममरणादिक्लेशान्वा अतिक्रामय सुनीतिः शोभननयनश्चास्माकंभव ॥ उतापि च वामनीतिर्वामानां वननीयानां धनानां नेता भव ॥ यद्वाऽस्मदर्थं श्रेष्ठप्रापणो भव ॥ ७ ॥ तथा हे इंद्र परमेश्वर विद्वान् सर्वज्ञः त्वं उरुं विस्तीर्णं लोकं अक्षराख्यं स्व धाम नोऽस्माननुनेषि अनुगमय ॥ तदेव स्पष्टयति स्वर्वत् ॥ यत्र दुःखेन संभिन्नं नच ग्रस्तमनंतरं ॥ अभिलाषोपपन्नं च तत्सुखं स्वःपदास्पदमित्युक्तलक्षणकसुखविशिष्टज्योतिः स्वप्रकाशं अभयं अद्वितीयत्वात् भयरहितं तत्स्वस्ति क्षेमेणानुनेषि अस्माननुगमय ॥ हे इंद्र स्थविरस्य सर्वतो वृद्धस्य ते तव सर्वधिनौ ऋष्वादर्शनीयौ बृहंता महांतौ बाहू संबाहुभ्यांधमतीत्यादिश्रुतिप्रसिद्धौ त्वदीयौ हस्तौ शरणा रक्षकौ शरणतया उपस्थेयाम ॥ उपतिष्ठेम सेवेमहि ॥ इत्याद्यर्थबोधिकाभिः अप्राकृताशेषविशेषशालितयैव निरूपणात् ॥ निर्विशेषतायाः अभावात् ॥ निर्विशेषस्य भजनासंभवशंकामुद्भाव्य तत्समाधानार्थं वाक्यशेष इति कल्पन शशस्य शृंगभंगभिया नेत्रनिमीलनमिति कल्पनासगंधम् ॥ अतः पूर्वार्द्धे मायापदमनुक्त्वा उत्तरार्धे एव तथोक्त्या भेदज्ञानमेव मायाकरणकं नतु भजनमपीत्यध्यवसीयते ॥ उत्तरार्द्धे विवरणरूपतांगीकारे मानाभावाच्च ॥ किंचेदं वाक्यं बृहदारण्यकेऽपि चतुर्थप्रपाठके मधुब्राह्मणाख्ये पंचमब्राह्मणे पठ्यते ॥ तत्रोपक्रमोपसंहारौ केचिदत्यंतविमलप्रज्ञा इत्यत्रावरणभंगे

ऋतेर्थंमित्यत्रसुबोधिनीप्रकाशेच श्रीपुरुषोत्तमचरणैर्विचारितौ ॥ तौयथा "तत्रचमैत्रेयीब्राह्मणोक्तस्यात्मनःपृथिव्यादिषुविद्यमानत्वममृतत्वंब्रह्मत्वंसर्वात्मकत्वंचोक्त्वाततःपुरश्चक्रेद्विपदइत्यादिनापुरांकरणंतासुप्रवेशंसर्वेस्यतत्संवृतत्वंचोवाद ॥ तेनप्राप्तेभेदेसर्वंसमाप्नोषिततोसिसर्व इतिवद्यासिकृतागौणीसर्वात्मकताभविष्यतीतिशंकावारणायरूपंरूपमितिमंत्रः पठ्यते ॥ अयंवैहरयोयंवैदशचसहस्राणिचबहूनिचानंतानिचेतिविग्रियतेच ॥ ततोयस्यैवंरूपता अत्र विवृताब्राह्मणोपक्रमेचोक्ता ॥ तस्यैवतदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनंतरमबाह्यमित्यनेनतत्स्वरूपमुक्त्वाअयमात्माब्रह्मसर्वानुभूरित्यनुशासनमित्युपसंहृतम् ॥ एवंचात्रविचारेउपक्रमोपसंहारविवरणेषु मायांविनैवात्मनः सर्वरूपत्वाभ्यासात् ॥ स्वरूपकथनेपूर्ववादिनिषेधेन प्राप्तस्यशून्यवादभ्रमस्यवारणायसर्वानुभूरितिसर्वानुभवकर्तृत्वरूपोपपत्तिकथनाच ॥ भ्रमरहितस्यात्मनःसर्वभूतरूपताश्रुत्यंतरोक्तस्वेच्छाकृतेवेति विनिगमनोत्पत्तेरपि मायापदेनेंद्रियवृत्तिरेवतत्रग्राह्या" इति ॥ तस्मान्नानेन विवर्तवादस्य पुष्टिः ॥

पुराणेषु तु प्रपंचस्ययन्मायिकत्ववर्णनंतद्वैराग्यार्थं ॥ दोषदृष्टेर्वैराग्यहेतुत्वात् ॥ मायिकत्वमपि मायिकसदृशत्वात् ॥ तदपिकार्यातमनातिरोभावशालित्वात् ॥ अन्यथा "तदात्मानँस्वयमकुरुत" "सच्चत्यच्चाभवत्" इत्यादिश्रुतिविरोधः स्यात् ॥ नच भूतार्थवादस्य तस्य कथंस्वार्थे तात्पर्याभावइतिवाच्यं ॥ आविर्भावतिरोभावशालित्व एवतात्पर्याभ्युपगमात् ॥ एतेन पुराणेषुतुप्रपंचस्येत्यारभ्य वक्तुमुचितमित्यादिकंदत्तोत्तरं ॥

सहस्राक्षे *पुराणेषुतुप्रपंचस्येत्यादिं वक्तुमुचितमित्यंतं भागं निरस्यंति ॥ **पुराणेष्वित्यादिना** ॥ **दत्तोत्तरमित्यंतेन** ॥ अयंभावः ॥ यथापुराणेषुमायिकत्वमुक्तं तथा सत्यत्वमपिबहुशउक्तमेव ॥ यथा तृतीयस्कंधे (अध्याय० १० श्लोक १२) विश्वंहि ब्रह्मतन्मात्रंसंस्थितंविष्णुमायया ॥ ईश्वरेणपरिच्छिन्नंकालेनाव्यक्तमूर्तिना ॥ यथेदानीं तथाचाग्रेपश्चादप्येतदीदृशमिति ॥ अष्टमस्कंधेपि (अध्याय० ६ श्लोक १०) त्वय्यग्र आसीत्त्वयि मध्य आसीत्त्वय्यंतआसीदिदमात्मतंत्रे ॥ त्वमादिरंतोजगतोस्य मध्यं घटस्य मृत्स्नेवपरः परस्मात् ॥ इति ॥ दशमे च (अ० २ श्लो० २८) त्वमेकएवास्यसतः प्रसूतिस्त्वंसंनिधानं त्वमनुग्रहश्च ॥ त्वन्मायया संवृतचेतसस्त्वांपश्यंतिनानानविपश्चितोये ॥

---

* पुराणेषुतु प्रपंचस्यमायिकत्वंबहुश उक्तं तत्तुविदुषांसुविदितमितिनास्माभिरुपन्यस्तम् ॥ यत्तु मायिकत्वंपुराणेषुवैराग्यार्थमुदीर्यते इतितद्गुरुवाक्यं तत्रोच्यते ॥ कथं भूतार्थवादरूपस्यनस्यस्वार्थेतात्पर्याभावउच्यते ॥ किंच प्रपंचस्यवस्तुतोमायिकत्वाभावेत्वदीयसंगतस्त्वन्नोष्ठीकुशलोनैतैर्वाक्यैर्वैराग्यभाक्स्यादिति परमतस्थपुराणानांचोधार्थतानिवाक्यानीतिवाच्यम् ॥ नचतेषामोक्षाधिकारस्त्वत्संमतइतिनानिवाक्यानिव्यर्थान्यप्रमाणानिचस्युः तस्माच्छ्रौतवाक्यार्थोपबृंहकत्वमेवैतेषांवक्तुमुचितम् ॥

इति ॥ अत्र अखेति प्रत्यक्षस्यजगतः सत्त्वमेवोक्त्वा नानात्वदर्शनस्यैव मायासंवरणहेतुकत्वमुक्तम् ॥ एकादशेपि (अ० २४ श्लो० १८) प्रकृतिर्ह्यस्योपादानमाधारः पुरुषः परः ॥ सतोऽभिव्यंजकः कालोब्रह्मतत्त्रितयंत्वहमिति ॥ एवस्थलांतरेष्वपिज्ञेयम् ॥ यथा-विष्णुपुराणेप्रथमेंऽशे समाप्यध्याये (अध्या० २२ श्लो० ५९) तदेतदक्षरंनित्यंजगन्मुनिवराखिलम् ॥ आविर्भावतिरोभावजन्मनाशविकल्पवदिति ॥ वचनांतराणित्वाविर्भावतिरोभावनिरूपण उदाहरिष्यामः ॥ ननु एवंसति पुराणवचसांपरस्परविरोधपराहतत्वादप्रामाण्यमापद्येतेतिचेन्नैवम् ॥ मायिकत्वबोधकानांतेषां वैराग्यजननतात्पर्यकत्वेन विरोधाभावात् ॥ नच पौराणत्वाविशेषादन्यतरपक्षपातस्याशक्यत्वं शंक्यम् ॥ श्रुतिषु "ऐतदात्म्यमिदँसर्वं तत्सत्यं" इत्यादिवाक्यशतेन सत्यतायाबोधनेन मायिकत्वस्य मिथ्यात्वस्य च तत्रकाप्यश्रवणेन श्रुतिसंवादिनांस्वार्थेतात्पर्यम् ॥ तदसंवादिनामितरत्रेति कल्पनस्यैवावश्यकत्वात् ॥ अन्यथापूर्वतंत्रेस्मृतिपादे (सू० ३) "विरोधेत्वनपेक्षं स्यादसतिह्यनुमानं" इति न्यायादप्रामाण्यापत्तेः ॥ अत्रचायं ममवेदांतचिंतामणौ संग्रहः ॥ दहाहंलापददेहंगेहादिममतास्पदम् ॥ यदासत्यंविजानीयात्नविरज्येतकश्चन ॥ वैराग्यार्थमसत्यत्वंपुराणेषुक्वचित्क्वचित् ॥ अभिप्रेत्यतिरोभावंकुत्रचित्संसृतिंतथा ॥ क्रोडामयेप्रभोरस्मिन्संयोगविगमास्पदे ॥ तिरोभाविन्निरोरागः कर्तव्यः क्षणिकेवृथा ॥ तथाहि ॥ पुराणंहिमित्रसंमितं ॥ यथाहि मित्रं कथमपिबोधयित्वाऽहितवस्तुन्यरुचिमुत्पाद्य ततोनिवर्तयति तथा तदपि ॥ यथाच मित्रं कदाचिदनर्हस्थलेभुंजानं प्रति विषंभुंक्ष्वमाऽस्य गृहेभुङ्क्ष्वाइतिब्रूते न तस्याविषभोजने तात्पर्यं किंतु तत्रभोजनस्यपरित्यागएव ॥ तथाच मायिकत्वंक्वचिद्वैराग्यार्थं क्वचित्तिरोभावमभिप्रेत्यतत्र कुत्रचिच्च तन्निष्ठसंसृतिमभिप्रेत्योक्तम् ॥ यदिच केवलव्यामूढोहमहंताममतास्पदं शरीरदारागारादिकंसत्यत्वात्सार्वदिकंविजानीयात्तर्हियद्वाक्यतोधर्मइतीतरस्थितोनमन्यतेतस्यनिवारणंजनइतिन्यायान्नैव विरज्येत प्रत्युत तदेवाधिकतरमभिनिविशेत ॥ मायिकत्वंविनश्वरत्वंस्वप्नाभत्वं वा श्रुत्वातु तत्रविरज्यमानः भगवत्सेवातच्छ्रवणादौप्रतमानः सर्वस्यब्रह्मरूपतांश्रुत्वा ब्रह्मणएव तत्तद्रूपत्वात्सर्वत्रसत्यतांसम्यग्विजानीयात् ॥ असत्येवर्त्मनिस्थित्वाततः सत्यंसमीयतइतिन्यायात् ॥ किंच सत्यस्यापिप्रपंचस्य पराभिध्यानादाविर्भावतिरोभावौतु भवतएव ॥ तथाच सत्यस्यंताभीष्टमपि दारादिकं प्राप्तेतिरोभावकाले क्षणमपि नैवावतिष्ठते ॥ अतस्तिरोभावमभिप्रेत्यापि तथावचनं ॥ यथाराज्ञास्वेच्छयाऽधिकारविशेषेस्थापितंममैवायंग्रामादिरित्यभिमतस्यप्रमायंतंप्रति तन्निग्राणांभयंतत्वपूर्वंनासीत्पापिपरतः स्यात् मध्येपिस्वप्नइवैवायंविभवइतिवचनं ॥ पुर्वंच यथामायिकाम्राम्रादयोविवर्तारजतादयः स्वप्नसमृद्धयश्चमिथ्यात्वाचिरंनानुभूयंते ॥ तथेदमपितिरोभावादित्यल्पकालिकानुभवविषयत्वादिदंमायिकमुच्यते ॥ कौर्यादिमत्त्वार्तिसहोमाणवकइव ॥ तथादेहगेहादिप्रपंचेऽनुभूयमानमहंताममतारूपं स्वप्नमायामनोरथसब्रह्मचारिणंसंसारं कृपाभिप्रेत्य तदाश्रयस्यकायनिकायमुखस्य मायिकतादि प्रतिपाद्यते

वैराग्यार्थं ॥ देशावर्तिमनुष्याणांसाहसिकत्वेपि कलिंग रसाहहसिकइतिवत् ॥ अतो वैराग्योत्पादनएव तेषांतात्पर्यं ॥ अतएव यन्नपरित्यागादिप्रतिपादकमवांतरप्रकरणम् ॥ तत्रैवतयोच्यते ॥ तथा एकादशस्कंधेसप्तमाध्याये त्वंतुसर्वंपरित्यज्यस्नेहंस्वजनवंधुष्वि-त्याद्युपदिश्यताभगवता विद्धिमायामनोमयमित्याद्युक्तम् ॥ एवं कानिचिदवांतरप्रकरणानि तादृशवचसांमायिकत्वं पुराणेष्वितिकारिकावरण भंगेश्रीपुरुषोत्तमचरणैर्दर्शितानि ॥ तयादिशाऽन्यत्रापिनिर्णेयं ॥ (तत्तुविदुषांसुविदित) मितिनिष्ठांतप्रयोगस्तु चिंत्यः ॥ यत्तु (कथंभूतार्थवादरूपस्यतस्यस्वार्थेतात्पर्याभाव) इति ॥ तत्स्वग्रंथासरणात् ॥ शंकराचार्यैरुपनिषद्भाष्येषु तत्रतत्र " त्रयोहोदीच्येकुशलाबभूवुः ॥ उशस्तिरहचाक्रायण इभ्यग्रामेप्रद्राणकउवास ॥ भृगुर्वैवारुणिः " इत्याद्याख्यायिकानां भूतार्थवादरूपाणां स्वार्थे तात्पर्याभावस्य दर्शितत्वात् ॥ अस्माकंतु ॥ विषयतारूपप्रपंचस्यामिथ्यात्वान्न तेषांस्वार्थेतात्पर्याभावोऽपि ॥ स्पष्टं चेदं ऋतेर्थमित्यादिस्थलेषु सुबोधिनीनव्यकाशयोः ॥ यच्च (स्वत्संगतस्त्वड्गोष्ठीकुशलोनैवैर्वाक्यैर्वैराग्यभाक्स्या) दित्यादि तन्न ॥ सत्यत्वेपि तिरोभावशालित्वात्प्रथमस्कंधादिषु यथाक्रीडोपस्कराणांसंयोगविगमाविह ॥ इच्छ-याक्रीडितुः स्यातांतथैवेदोच्छयानृणामित्यसदिच्छानधीनसंयोगविगमास्पदत्वाच्चास्मत्सग-त्तानां सत्यत्वं जानतामपि सुखेन वैराग्यसिद्धेः ॥ तर्हिवैराग्यार्थमपित्याकथनंकिमर्थ-मितिचेत् सुदृढसंसारासक्तिसमेधितदुरपोहव्यामोहभाजांमंदाधिकारिणांतयोपदेशमंतरा तदसिद्धेरुचितमेव मित्रवत्तथाकथनमितिदर्शितंप्राक् ॥ अतोनवाक्यानांवैयर्थ्यमप्रामा-ण्यंवा ॥ तैस्राक्तेषांश्रुत्युपबृंहकत्वं ॥ श्रुतिषुतदभवात् ॥ एवंपरतानंगीकारे श्रुतिस्मृति-पुराणानांविरोधोयत्रदृश्यते ॥ तत्रश्रुतिर्बलिष्ठास्याद्वयोर्द्वैधेस्मृतिर्वरेतिलघुव्यासरणा-व्यवस्थांतरापत्तेः ॥

किंचासतोहेतुत्वादर्शनान्नासतोऽज्ञानस्यजगद्धेतुत्वंसंभवति ॥ नच मायायाअसत्त्वंनांगीक्रियते नासदासीदित्यादिश्रुतेरितिवाच्यं ॥ नासदासीदितिश्रुतेर्मायायाअसद्विलक्षणत्वप्रतिपादनपरत्वे माना-भावात् ॥ ननु मायायास्तत्कार्यस्यचशुक्तिरजतस्यसत्यत्वेवाधानु-पपत्तिः ॥ नहिसत्यस्यवस्तुतोवाधःसंभवति ॥ त्रिकालावाध्यस्यैव सत्यत्वात् असत्यत्वेच शशशृंगादिवन्नप्रतीयेत ॥ शुक्तिरज-तादिकंचप्रतीयते ॥ शुक्तिसाक्षात्कारेणतदवच्छिन्नचैतन्यसाक्षात्का-रेणवाध्यतेऽतः सदसद्भ्यामनिर्वचनीयमेव एवं मायापि नसद्रूपा नाप्यसद्रूपा किंत्वनिर्वचनीयैवेति चेन्न ॥ यदि शुक्तौ रजतमुत्पद्यत इत्यसत्संमतंस्याचदा तस्यसत्यत्वासत्यत्वयोरसंभवं प्रदर्श्य परि-शेषादनिर्वचनीयत्वं साधयित्वा मायायां तादृशं तेनानिर्वचनीय-त्वप्रतिपादनं स्यात्तदेव नसंभवति ॥ शुक्तौरजतोत्पादकसामग्र्य-भावेन तदुत्पत्तेरसंभवात् ॥ नच सादृश्यदर्शनादिसध्रीचीनाऽविद्या-तदुत्पादिकेतिवाच्यं ॥ आपणस्थरजतस्यापि त्वन्मतेऽविद्याजन्यत्व-

स्वीकारेणास्याप्यविद्याकार्य्यत्वेनाविशेषात्तद्रजतवदस्याप्यर्थक्रिया-कारित्वापत्तेः ॥ नच तस्यमूलाविद्याकार्य्यत्वं शुक्तिरजतस्य च तूला-विद्याकार्य्यत्वमितिविशेषइतिवाच्यं ॥ वेदबाह्यायास्तादृशकल्प-नायाअनादरणीयत्वात्स्वप्नस्यापि नार्थक्रियाकारित्वं ॥ ननु यदि स्वप्नस्यार्थक्रियाकारित्वंनस्वीक्रियते तदा यदाकर्मसुकाम्येषुस्त्रियं स्वप्नेषुपश्यति समृद्धितत्रजानीयात्तस्मिन्स्वप्ननिदर्शने इत्यादिश्रुति-विरोधइतिचेन्न ॥ तत्रस्वप्नेषुपश्यतिस्वप्ननिदर्शने इतिकथनेन तादृशस्वप्नज्ञानस्यैव समृद्धिहेतुत्वं प्रतीयते ॥ नतुस्वप्नस्य ॥ ज्ञानस्य-चसत्यत्वात्ततएवसत्यसमृद्धेःसंभवःइत्थं च नासतःसद्धेतुत्वं नापि श्रुतिविरोधः

सहस्राक्षे *यत्तु असतइत्यादि अद्वैतसिद्धौस्थितमित्यंतं भागं दूषयति ॥ किंचास-तइत्यादिना नापिश्रुतिविरोधइत्यंतेन ॥ अत्रायंभावः ॥ अज्ञानस्यासत्वेसज्जगद्धेतुत्वं न युक्तंश्रुत्यामायायाः सदसद्रूपतायाअसिद्धौ युक्त्यैव तत्सिद्धिमाशंकते ॥ नन्विति ॥ शुक्तिसाक्षात्कारेणेति ॥ चैतन्यसाक्षात्कारेसौहितुः ॥ तादृश्यांतेनेति ॥ रजतवत्सबाधायां प्रतीतिविषयं च तेन परिशेषेण अत्रायंभावः अज्ञानस्यासत्वेसज्जागद्धेतुत्वंनयुक्तं ॥ "कथ-मसतः सज्जायेत" इतिश्वेतकेतुविद्यायांश्रवणात् ॥ जगत्सत्तारिवहसदित्युक्त्यासिध्यति ॥ त्वमेकएवास्यसतः प्रसूतिः । सतोभिव्यंजकः कालइत्याद्युपबृंहणाच्च ॥ अज्ञानस्यसदसत्वां-गीकारेपि नेष्टसिद्धिः ॥ त्वन्मते सदसत्त्वाभ्यामनिर्वचनीयस्यापिशुक्तिरजतादेरर्थक्रिया-कारित्वाभावात् ॥ नहि तेन रजतेन पात्रभूषणादि शक्यं कर्तुं ॥ तथाताज्ञानादपिकार्यं निष्पद्येत ॥ किंच तस्मिन्नसत्वांशेन अद्वैतस्येव सत्वांशेन द्वैतस्यापि सार्थदिकत्वमापद्येत ॥ तथाच स्वमतहानिर्भेदाभेदवादप्रवेशश्च ॥ नापि ब्रह्मातिरिक्ताऽनाद्यविद्याबोधिका काचिच्छ्रुतिरस्ति ॥ कुतस्तरां तस्याः सदसत्त्वबोधिकासा ॥ नच नासदासीदितिश्रुतिस्तथा शंक्या ॥ तस्याः सृष्टेः पूर्वंस्थूलसूक्ष्मकार्यस्यकारणात्पृथक्सत्त्वनिषेधमात्रपरत्वात् ॥ इदंहि वाक्यं तैत्तिरीयब्राह्मणे द्वितीयाष्टकेऽष्टमप्रपाठके नवमानुवाकेपठ्यते "नासदासी-न्नोसदासीत्तदानीं नासीद्रजोनोव्योमापरोयत् ॥ किमावरीवः कुहकस्यशर्मन्नम्भः किमासी-द्गहनंगभीरम्" ॥ नमृत्युरमृतंतर्हि न । रात्रिया अह्नआसीत्प्रकेतः । आनीदवातंस्वधया तदेकं । तस्माद्धान्यंनपरःकिंचनास । तमआसीत्तमसागूढमग्रेप्रकेतंआनीदवानंस्वधयात-देकंतस्माद्धान्यंनपरः किंचनासतम आसीत्तमसागूढमग्रेप्रकेतं सलिलँ सर्वमाइदम् । अर्थस्तु तदानीं सृष्टेः पूर्वं न असत् सूक्ष्मं कार्यं आसीत् ॥ नो सत् स्थूलं कार्यं कारणे

* यत्त्वसतोहेतुत्वदर्शनान्नासतोऽज्ञानस्यकार्यंजगत्सम्भवतीत्याह ॥ तन्नयुक्तम् ॥ अज्ञानस्यासत्वानङ्गीकारात् ॥ नासदासीदितिश्रुतेः ॥ मद्विलक्षणस्यतुकूटकार्षापणस्यमदहे-तुत्वंदृष्टम् ॥ अतएवमिथ्याभूतस्वप्नहेतुत्वपरा यदाकर्मसुकाम्येषुस्त्रियंस्वप्नेषुपश्यति ॥ समृद्धि-तत्रजानीयात्तस्मिन्स्वप्ननिदर्शने इतिश्रुति-संगता ॥ विस्तरेणचैतदद्वैतसिद्धौस्थितम् ॥

वा आसीत् ॥ सदेवेत्यादिश्रुतिभिः जगतः पार्थक्येन स्थिरत्वभावात् ॥ तदेव प्रपंचयति ॥ नासीद्रजः ॥ प्रेरकोरजोगुणोनासीत् ॥ उपलक्षणविधयात्रयोपिगुणा नासन् ॥ अथवा रजःशब्देन तार्किकप्रतिपन्नाभूतचतुष्टयपरमाणवः ॥ स्वदृवरजांसिवांतीत्यादौतथादर्शनात् ॥ नो व्योम आकाशोपलक्षितसर्वभूतानां निषेधः ॥ भूताकाशस्यैवायंनिषेधो नत्वक्षरस्य ॥ अग्रे "योअस्याध्यक्षः परमेव्योमन्" इतिश्रवणात् ॥ उपलक्षणविधया तार्किकप्रतिपन्नानि आकाशकालदिगात्ममनांसि नासन्निति वा ॥ अपरो यत् यो भौतिकप्रपंचः सोपि नासीत् ॥ एवं भूतभौतिके निषिध्य आवरकमायां निषेधति किमावरीवः किं आवृणुयात् ॥ आवरणीयाभावात् ॥ कुह कुत्र आश्रये ॥ कस्यशर्मन्कस्यसुखनिमित्तं ॥ कार्याश्रयप्रयोजनाभावात्सानासीदेवेत्यर्थः ॥ अथ तैत्तिरीयसंहिता (कां० ७ प्र० १ अनु० ५) "आपोवाइदमग्रेसलिलमासीत्" इतिश्रुत्यातदाजलमासीदितिभ्रमः स्यात् तद्वारणायाह ॥ अंभः किमासीत् ॥ गहनंप्रवेष्टुमशक्यम् ॥ गभीरं अत्यंतमगाधं अंभः किमासीत् ॥ नैवासीदित्यर्थः ॥ नमृत्युः तर्हिप्रलयकालेप्राणिनामभावात् मृत्युर्नासीत् ॥ अमृतंजीवनंनासीत् ॥ जगतस्तदानीमव्याकृतत्वात् ॥ मरणजीवनव्यवहारो नासीत् ॥ राव्याः प्रकेतः चिह्नंचंद्रनक्षत्रादिकंनासीत् ॥ अतः प्रकेतः चिह्नं सूर्यादिकंनासीत् ॥ कालज्ञापकंकिमपिनासीदित्यर्थः ॥ तर्हिकिमासीत्तत्राह ॥ आनीदवातं तत् शास्त्रप्रसिद्धं एकं अद्वितीयंस्वधयाकार्यमात्रस्यस्वशक्त्यास्वस्मिन्कारणेधारणेन अवातंवायुरहितंनिश्चलं आनीत् अचेष्टत ॥ अंतारमणात् ॥ इदमेवविरुद्धधर्माश्रयत्वं श्वासोच्छ्वासादिरूपवातंविनाप्राणनस्यचेष्टायाश्चलोकविरुद्धत्वात् ॥ एकपदस्यमुख्यार्थत्वशंकांवारयति ॥ तस्माद्धान्यपरः किंचनास ॥ तस्मात् अद्वितीयब्रह्मणः ह स्पष्टं ॥ अन्यत् भिन्नं ॥ परः परं उत्कृष्टं च ॥ किंचन किमपि ॥ न आस नैवासीत् ॥ एतेन ब्रह्मातिरिक्ताऽनाद्यविद्यादिकं तदानींप्रतिषिद्धं ॥ तथाच नाऽनया श्रुत्या तस्यअनिर्वचनीयत्वसिद्धिः ॥ "किंतदानींतस्मैसहोवाचनसन्नासन्नसदसत्" इतिसौबालश्रुत्या तदानींसदसतोपि निषेधाच्च ॥ अग्रेपि तमआसीदिति तमःशब्देन सर्वाच्छादकं ब्रह्मैव पूर्वं तदेकशब्दाभ्यामुक्तं निरूप्यते ॥ आसमंतात् इदं नामरूपाभ्यां व्याकृतं सर्वंजगत् अग्रेसृष्टेः पूर्वं अप्रकेतं अप्रज्ञायमानं सलिलंकारणादविभक्तंतमसा सर्वाच्छादकेन ब्रह्मणा गूढंतिरोभावितं आसीदिति तदर्थात् ॥ स्पष्टंचेदंसुबोधिनीतत्प्रकाशयोर्ग्रंथांतरेषु च ॥ नापिमूलेपूर्वपक्षे उक्तरीत्यारजतदृष्टांतेनानिर्वचनीयत्वसिद्धिः ॥ श्रौतदर्शने अश्रौतस्याज्ञानस्यतत्रसदसत्त्वस्यचानादरणीयत्वात् ॥ रजतसपक्षकानुमाने हेत्वभावात् ॥ सपक्षस्यापि पक्षे प्रवेशाच्च ॥ नापि तस्याशुक्तिरजतकारणत्वात्कारणस्य कार्यसजातीयत्वाच्चतत्सिद्धिः ॥ तूलाविद्यायाएवतत्सिद्धिप्रसंगात् ॥ गोमयवृश्चिकादौव्यभिचारदर्शनेनानैकांतिकत्वाच्च ॥ किंच शुक्तिरजतमपिनासदसत्त्वाभ्यामनिर्वचनीयं ॥ सत्यायाएवबुद्धेः प्रकृतिगुणत्रमसाविद्यायारजतरूपेणत्यानात्तत्रबौद्धकल्पितमेवसत्त्वं ॥ वस्तुतस्त्वसत्त्वमेवेनिनिर्वचनात् ॥ यत् दृश्यादिकं कल्प्यते तत्सत्ताविशिष्टमेवकल्प्यते ॥ प्रतिनियतशौक्ल्यादिविशिष्टमिवरजतादिकं ॥ नहिकल्पितेरजते दौक्ल्यंवास्तवं ॥ तथारजतादौ सर्वत्रसत्तापि न वास्तवी ॥ शशशृंगादेस्तु वाचनिक्येव-

सत्ता ॥ अतोवचसैव तथाव्यवहारः ॥ अथ शशशृंगादिकमपि स्वप्नेकदाचिद्दृश्यते इति चेत्तर्हि अत्यंतासतोप्युपलंभादुपलभ्यापि नरजतादेरांशिकसत्वसिद्धिः ॥ अज्ञानंरजतकल्पमितिचेत् कीदृक्स्वरूपकस्यसत्या बुद्धिः किमियगुणाविशा तदज्ञानं कल्पयतीति प्रश्नोप्युत्तरणीयः ॥ पिच आपणस्थशुक्त्यधिष्ठानकरजतयोरविद्याकार्यत्वादविशेषः प्रसज्येत ॥ मूविद्यातूलाविद्यादिकल्पनंतु तथाबोधकश्रुत्याद्यभावान्निर्मूलम् ॥ अतोऽसतोऽज्ञानस्यनहेतुत्वं॥ नापिकूटकार्षापणवद्धेतुता शंक्या ॥ ताम्रभिन्नेनिकृष्टधातुजन्ये ताम्ररससेचनादिना ताम्रमयतया प्रतीयमाने कूटकार्षापणे अशीतिगुंजामितताम्ररूपत्वाभावेपि सत्तायाअनपायात् ॥ नहि आरकूटघटितहाटकवद्धनीयमानमपि हेममुद्रादिकंशुक्तिरजतादिवदसत्यमितिशक्यंवक्तुम् ॥ तस्मात्सदविलक्षणस्यतस्यार्थक्रियाकारित्वं युक्तमेव ॥ अथनटेनमंत्रादिनाकल्पितंतात्कालिकमात्रव्यवहारपात्रंद्रव्यंदृष्टांतीक्रियेत तथापि तत्रमंत्रादियुक्तिरूपामायासत्या तत्कल्पितंवस्त्वेवासत्यं ॥ तथात्रमायाकल्पनहेतुः सत्यंमायांतरमापद्येत ॥ वस्तुतस्तु तत्रापिद्रव्यमिदमितिविपर्यासवृत्तिमतीसत्यामतिरेवसतोव्यवहारस्यकारणं ॥ तत्रमायिकत्वनिश्चयोत्तरंव्यवहाराभावात् ॥ एवंस्वप्नदृष्टांततोपिनहेतुता ॥ तस्यार्थक्रियाकारित्वेस्वाप्निकभोजनादिनातृप्त्याद्यापत्तेः ॥ भयादिकारणंतु सिंहादिज्ञानमेव नतुस्वाप्निकसिंहादयः ॥ वास्तवसिंहादिसन्निधानेपितदज्ञानेभयाद्यनुत्पत्तेः ॥ ज्ञानंचसत्यमित्यदोषः ॥ " यदाकर्मसुकाम्येषुस्त्रियंस्वप्नेषुपश्यति ॥ समृद्धिंतत्रजानीयात्तस्मिन्स्वप्ननिदर्शने " इतिश्रुतिरपि " पश्यति निदर्शन " इत्युक्तयाज्ञानमेवसमृद्धिहेतुतयावदति ॥ किंचकाम्यकर्मणामपिफलदाताभगवानेव ॥ फलमत इतिन्यायात् ॥ सएवचस्वप्नसृष्टिनिर्माता ॥ अतः सएव यथायथं तत्तद्दर्शनेन तत्तत्फलंसूचयति ॥ एवमेवाभिप्रेत्य सूत्रितं भगवता तृतीयस्यद्वितीये (सू० ४) " सूचकश्चहितच्छ्रुतेराचक्षतेचतद्विदः " इतिस्वप्नस्तुनसदसद्रूपः ॥ मायामात्रंत्विति सौत्रमात्रपदविरोधात् ॥ श्रुतौ स्त्रियंस्वप्नेनुपश्यतीत्यपपाठोपन्यासस्तु पुस्तकप्रलयेनाध्ययनात् ॥ उक्तसूत्रे स्वप्नाप्येपिस्वप्नेष्विल्येवपाठः ॥ यत्रचच्छांदोग्येपंचमप्रपाठके प्राणविवादाग्रे (खं० २) इदंवाक्यंपठ्यतेतत्रापितथैवपाठः ॥ विस्तरेण चैतदद्वैतसिद्धिनिरासे प्रस्थानरत्नाकरे प्रकाशादिपु च निर्णीतम् ॥

किंच " सन्मूलाःसोम्येमाःसर्वाःप्रजाःसदायतनाःसत्प्रतिष्ठाः कथमसतः सज्जायेत तत्सत्यं यदिदंकिंच तत्सत्यमित्याचक्षते" इत्यादिश्रुतिशतैरपि सतएवजगद्धेतुत्वं प्रतीयते नासतः अतोब्रह्मणएव जगद्धेतुत्वं नमायायाः श्रुतिविरोधापत्तेः । नचसतोजगद्ब्रह्माधिष्ठानतया सन्मूलत्वं जगतः संभवत्येवेतिवाच्यं । यथा " सोम्यैकेनमृत्पिंडेनसर्वंमृण्मयंविज्ञातंस्या " दित्यादिदृष्टांतानुरोधेन घटशरावादिकं प्रति मृत्तिकायाः सुवर्णस्य कटकादिकं प्रति यथोपादानकारणत्वं तथैव कार्यजातं प्रति ब्रह्मणउपादानकारणत्वस्य निश्चयेन सन्मूलइत्यत्रापि मूलपदेन तादृशोपादानस्यैव ग्राह्यतया

भ्रमाधिष्ठानस्य च लोके लोकानुसारिणस्तवमतेप्युपादानत्वासंभ-
वेन तादृशश्रुतिविरोधोदुर्वारएव ॥ नहिरज्जुसर्पस्य रज्ज्वनच्छिन्नं-
चैतन्यंरज्जुर्वा उपादानं किंत्वविद्यैवातोमायामूला॰ सोम्येमाः
प्रजाइतिब्रूयान्नतुसन्मूलाइति ॥ किंच मायायाजगद्धेतुत्वे " कथ-
मसतः सज्जायेत " इतिश्रुतिविरोधापत्तिः । ननुतादृशश्रुतेः सत्वे-
नाप्रतीयमानात्सत्त्वेनप्रतीयमानंकथंजायेतेत्यर्थकत्वेन शून्यवादनि-
राकरणपरत्वम् ॥ नतुमायावादनिराकरणपरत्वं मायायाःसत्वेन
प्रतीयमानत्वादितिचेन्न ॥ शक्त्यातादृशार्थस्यासत्सत्पदाभ्यामला-
भेनवेदेनिर्मूललक्षणाकल्पनस्याप्रामाणिकत्वात् ॥ अतएव वाचा-
रंभणादिपदानांवागालंबनाद्यर्थकत्वं नसंभवति ॥ लक्षणापत्तेः ।
यत्तु (वस्तुतस्तुएकआहुरसदेवेदमग्रआसीत्ततोवैसदजायतेत्युप-
क्रम्य प्रवृत्तेयंश्रुतिरसद्धेतुकसत्कार्यवादंखण्डयतीतिभाति ॥ तथाच
तद्वादप्राप्तसत्कार्य्यानुवादेन कारणासत्त्वनिराकरणेतस्यास्तात्पर्य्या-
न्नतद्विरोधः) इत्याद्युक्तं तदपिनकिंचित् ॥ मायायाः सद्भिन्नत्वेना
सत्त्वस्यदुरपोहतया मायावादस्याप्यसद्धेतुकसत्कार्य्यवादतया
तन्निराकरणपरत्वाभावस्य वक्तुमशक्यत्वात् ॥ किंच त्वन्मतेजगतः
सद्विलक्षणत्वेनासत्त्वा दसत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरमिति
भगवद्वाक्यमपि त्वन्मतनिंदापरमिति प्रतिभाति ॥ नचास्माभिर्ज
गतोऽसद्विलक्षणत्वस्यापि स्वीकारात्कथमस्मन्निंदापरत्वंभगवद्वाक्य-
स्येतिवाच्यम् ॥ सद्विलक्षणत्वासद्विलक्षणत्वयोःसद्भिन्नत्वासद्भिन्न-
त्वरूपयोरेकत्रसमावेशो न संभवति ॥ परस्परविरुद्धत्वात् ॥

* सद्वाक्से यत्तु षष्ठेत्यादिं सत्प्रतिष्ठत्वमस्तिइत्यन्त भाग परिहरति ॥ किंच

---

* यत्तु षष्ठश्लोकव्याख्यायांतट्टीकाकारेण सन्मूला सोम्येमा प्रजा सदायतना -
सत्प्रतिष्ठा कथमसत सज्जायेत तत्सत्य यदिद किंचित्तत्सत्यमित्याचक्षते इत्यादिश्रुतीरपन्यस्य
असत्यत्वेन ज्ञानत्वासुराणामेव ॥ तथाचगीतायाम् ॥ असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वर-
मित्युक्त ॥ तत्र सन्मूलाइत्यादे ततोजगद्भ्रमाधिष्ठानत्वेननानुपपत्ति ॥ प्रकृतिमानहेतुत्ववा-
देऽपितस्यभ्रमाऽधिष्ठानताऽऽश्रीयतएवेति नदोष ॥ कथमसत सज्जायेतेत्यस्यास्तु सत्वेना-
ऽप्रतीयमानात्सत्त्वेनप्रतीयमानकथ जायेतेत्यर्थं ॥ अन्यथा वाचारम्भणविकारोनामधेयमिति-
विरुध्येत ॥ वस्तुतस्तु एकआहुरसदेवसोम्येदमग्रआसीत्ततोवैसदजायतेत्युपक्रम्यप्रवृत्तयेय
श्रुतिरसद्धेतुकसत्कार्यवादखण्डयतीति भाति ॥ तथाचतद्वादप्राप्तसत्कार्यानुवादेनकारणासत्त्व-
निराकरणेतस्यास्तात्पर्यान्नतद्विरोध ॥ सदितित्वधिष्ठानामेदमारोप्यस्याह ॥ जगत सद्वि-
लक्षणत्वस्वीकारेप्यसद्विलक्षणत्वस्याऽपिस्वीकारान्नभगवद्वाक्यमस्मन्मतनिन्दापर किन्तुशून्य-
वादनिन्दापरम् ॥ अतएवाप्रतिष्ठमित्युक्तम् ॥ अस्मन्मतेतु जगत प्रतिष्ठत्वमस्ति ॥

सन्मूलाइत्यादिना परस्परविरुद्धत्वादित्यंतेन ॥ अयमर्थः ॥ छांदोग्यस्याष्टमाध्यायेष्टमखंडे "सन्मूलाःसोम्येमाःसर्वाःप्रजा" इति वाक्यं पठ्यते ॥ सर्वाइतिपदरहितपाठोपन्यासस्तु अशुद्धपुस्तकोपलंभात् स्वयं च गुरुमुखादधीतत्वाभावात् ॥ अतोपिसद्ब्रह्मैवप्रपंचस्यकारणं नतुत्वदभिमतमसत्सदसद्वा अज्ञानं ॥ यत्तु सन्मूलाइत्यादेःसतोजगद्भ्रमाधिष्ठानत्वेन मानुपपत्तिरितितद्किंचित्करं ॥ अधिष्ठानेभ्रमविषयस्य मूलस्यायतनत्वादेरभावात् ॥ बुध्यैवांतरालस्यकल्पनेन बुद्धेरेवतद्भ्रमूलत्वात् ॥ शुक्तेरजतायतनत्वेएकेनयदातत्ररजतंकल्प्यते तदासर्वोपितत्ररजतमेवनियमेन पश्येत् नतु पश्यति अतोन सा तदायतनं ॥ रजतंकल्पयित्वाकार्यांतरपरतंत्रत्वात्स्पर्शाचकृत्वा गतस्याधिष्ठानासंनिधानेपि रजतबुद्ध्यनिवृत्तेश्च ॥ अतएवनतद्रजतं शुक्तौ लीयते शुक्तिनाशोत्तरमपि यदाकस्यचिद्रासस्यमुखाच्चयाशाशुक्तिरेव दृष्टा नरजतमितिशृणोति तदैव तन्निवृत्तेः ॥ तस्माद्बुद्धिरेवरजतस्यमूलादिकं ॥ शुक्तेस्तु सादृश्यद्वारासंस्कारोद्बोधकतयैवोपयोगः ॥ किंच तत्र एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाश्रूयते ॥ नहिसाऽधिष्ठानत्वे उपपद्यते ॥ रज्जुविज्ञानेन तदधिष्ठानकानां सर्वेषां यष्टिमालाव्यालादीनां विज्ञानस्यादर्शनात् ॥ प्रत्युत तद्विज्ञानेन यष्ट्यादिविज्ञानस्य नाशएव दृश्यते ॥ तथाऽत्र सद्विज्ञानेन सर्वविज्ञानं नश्येत्तु सर्वंविज्ञातं स्यात् ॥ अपिच तत्र "यथासोम्यैकेनमृत्पिंडेनसर्वं-मृण्मयंविज्ञातंस्यात् ॥ यथासोम्यैकेनलोहमणिनासर्वंलोहमयंविज्ञातंस्यात्" इत्यादिना घटकटकादिकंप्रति परिणाम्युपादानमेव मृत्सुवर्णादिकं दृष्टांतीक्रियते ॥ अतो ब्रह्मणोपि परिणाम्युपादानत्वमेव सन्मूलाइत्यादिनोच्यतइति निश्चीयते ॥ अन्यथा रज्जुभुजंगादेव दृष्टांतीक्रियेत ॥ अन्यच्च भुजंगादिकं प्रति तज्जातीयशुक्रशोणितादेरेवोपादानत्वादधिष्ठानस्योपादानत्वमेव नसंभवति ॥ अन्यथा घटादिर्निर्मातृकामेन मृदादिकमिव रजतादिकामेन शुक्त्यादेनोपादीयेत नतु तत्सन्यायचन्दिष्येत ॥ नापिभुजंगादेःपूर्वकाले रज्ज्वादावभेदेन स्थितिःसंभवति ॥ अतस्तथासति तत्र "सदेवसोम्येदमग्रआसीत्" इति न वदेत् ॥ अथअग्रमात्पूर्वंरज्जुरेवासीन्न भुजंगम इति चेत्तर्हि सदेवसोम्याग्रआसीदित्येव वदेत् ॥ अपरं च तत्र (खंड ८) "यत्रैतत्पुरुषोशिशिषतिनाम" इत्युपक्रम्येदं पठ्यते "तत्रैतच्छुंगमुत्पतितंसोम्यविजानीहिनेदममूलंभविष्यतीति ॥ ३ ॥ तस्यक्वमूलंस्यादन्यत्राद्भ्यादेवमेवखलुसोम्यान्नेन शुंगेनापोमूलमन्विच्छद्भिःसोम्यशुंगेनतेजोमूलमन्विच्छतेजसासोम्यशुंगेनसन्मूलमन्विच्छ सन्मूलाःसोम्येमाःसर्वाःप्रजाःसदायतनाःसत्प्रतिष्ठाः" इति ॥ अर्थस्तु एतच्छरीरंशुंगंवटकणिकायांअंकुरइव कार्यमुद्गतं ॥ इदं शरीररूपंकार्यं न अमूलं निष्कारणं स्यात् ॥ तर्हि तस्यक्वमूलमितिप्रश्ने अन्नादन्यत्रक्वमूलंस्यात्किंतु अन्नमेवास्यमूलं ॥ एवमेवान्नरूपेण शुंगेनकार्येण अब्रूपंमूलंकारणं अन्विच्छ ॥ अब्रूपेणकार्ये तेजोरूपंकारणं तेजोरूपेणचकार्येण ब्रह्मरूपं कारणमिति ॥ अत्र च शरीरान्नजलानामन्नजलतेजांसिपरिणामिकारणान्येव नत्वधिष्ठानानि ॥ अतोब्रह्मापि तादृशकारणमेववक्तव्यम् ॥ नच तेषामप्यधिष्ठानत्वं वाच्यं ॥ प्रत्यक्षविरोधात् ॥ अन्नादिज्ञाने शरीरादिनाशप्रसंगात् ॥ अधिष्ठाने कल्पितंवस्तु

इतरकल्पनस्याधिष्ठानं तदपीतरकल्पनस्याधिष्ठानमितिकल्पनायाः सुतरामशक्यत्वाच्च ॥ भ्रहिरज्जौकल्पितेभुजंगे प्रष्टेःकल्पना तस्यांच मालायाःसेतिपरंपरा क्वापिदृष्टचरी ॥ सन्मूलाइत्यग्रमूलशब्दस्याधिष्ठानपरत्वादेतुपूर्वमपि तत्परत्वं स्यात् ॥ तत्रपरिणामिपरत्वे-ऽत्रापितथात्वमेवसिध्येत् ॥ शुंगंच बीजस्योपादेयमेव नतुविवर्तः ॥ अतः शुंगत्वकथनादपि त्वदभिमतार्थस्यबाधः ॥ अन्यथाक्लिष्टकल्पनापेक्षया माया मूला इत्याद्येव स्पष्टंब्रूयात् ॥ मूलैरज्ञवच्छिन्नचैतन्यमित्यादितु तन्मतमनुरुध्यतंमप्रत्युक्तम् ॥ यच्च "कथमसतःसज्जा-येते" तिश्रुतेःसत्वेनाप्रतीयमानात्सत्वेनप्रतीयमानंकथंजायेतेत्यर्थउक्तः ॥ सोऽशक्य एव ॥ तथासति "सदेवसोम्ये" त्यत्रापिसच्छब्दः सादशार्थकः कुतोनस्यात् ॥ नचेष्टा-पत्तिः ॥ स्वभाष्यविरोधात् ॥ ॐतत्सदितिनिर्देशइतिगीताविरोधाच्च ॥ किंच मायायाः सत्वासत्वाभ्यामुभयथापि प्रतीतेर्जगतोपि तथाप्रतीतेश्चत्वयावाच्यतया त्वन्मते सत्वेना-प्रतीयमानात्सत्वेनप्रतीयमानं सत्त्वेनप्रतीयमानात्सत्त्वेनाप्रतीयमानंच जायतएवेति कथं-जायेतेत्याक्षेपोऽसंगतः ॥ अत्रत्यमेव सच्छब्दमाश्रित्य सूत्रकृता (अ० २ पा० १ सू० १३) "सत्वाच्चावरस्य" इतिप्रपंचस्य सत्वमेव निर्णीतम् ॥ अन्यथा सत्त्वेन प्रतीय-मानत्वादित्येवासंदिग्धं सूत्रयेत् ॥ सूत्रस्यसंदेहवारणार्थत्वात् ॥ सर्वत्रतथार्थदुराग्रहे "सदेवे" त्यादावपि बलात्तत्प्रसक्तिः ॥ अतःशक्यार्थस्याबाधात्सूत्रादिना तथैवतात्पर्यस्य निश्चयाच्च निर्मूललक्षणा नादरणीया ॥ नाशोत्पत्तिप्रत्यक्षंत्वाविर्भावतिरोभावविषयं ॥ श्रौतदर्शनेश्रुतेःप्रत्यक्षादितोबलीयस्त्वात् ॥ अन्यथाऽर्धवैनाशिकप्रक्रियाऽऽपद्येत नतु त्वदभिमतसिद्धिः ॥ वाचारंभणश्रुतिविरोधस्तु तवैव नतु ममेत्युपर्दस्फुटीभविष्यति ॥ यच्च वस्तुतस्त्वेकइत्याहुरित्यादि तदसत् ॥ तत्र (अ० ८ खं० २) "सदेवसोम्येदम-ग्रआसीदेकमेवाद्वितीयम् ॥ तद्धैकआहुरसदेवेदमग्रआसीदेकमेवाद्वितीयं ॥ तस्मादसतः सज्जायत ॥ कुतस्तुखलुसोम्यैवँस्यादितिहोवाच कथमसतःसज्जायेतेति ॥ सत्त्वेवसोम्ये-दमग्रआसीत्" इति पठ्यते ॥ संक्षेपतोऽर्थस्तु ॥ इदंपरिदृश्यमानंजगत् अग्रे सृष्टेःपूर्वं सदेव आसीत् ॥ एवकारोसत्वादिपक्षव्यवच्छेदार्थः ॥ एकमेवाद्वितीयं ॥ सजातीयादिभे-दशून्यं ॥ तत् ह तस्मिन् कारणरूपेवस्तुनिविषये एकेअन्ये आसुराः आहुः ॥ इदंप्रतीय-मानमग्रे असदेव आसीत् ॥ तस्मादसद्रूपाद्वस्तुनः सत् जगदजायत अडभावश्छांदसः ॥ त्वन्मतं खण्डयति ॥ तत्रासत्पदेनाभावमात्रंविवक्ष्यते ॥ सत्त्वेन प्रतीयमानमसद्वस्तु वा ॥ नाद्यः ॥ तथासति कुतस्तुखलुसोम्यैवं स्यात् ॥ एवंविचित्रंजगत् कुतउत्पद्येत ॥ अभाव-स्यैकत्वात् ॥ अभावमात्रस्यकारणत्वायोगाच्च ॥ निरधिकरणकाभावाप्रसिद्धेश्च ॥ नद्वि-तीयः ॥ तथासति कथमसतःसज्जायेत ॥ असद्वस्तुतः वास्तवं सत् कथंजायेत नहिस्वा-प्निकमृदः पारमार्थिकघटोभवति ॥ तस्मात्सत्त्वेवसोम्येदमग्रआसीदेकमेवाद्वितीयम् ॥ तुशब्दः पूर्वपक्षव्यावर्तकः ॥ इदमग्रे सदेवासीदितिनिश्चयः ॥ यदिकार्यस्य सत्त्वमेवेति-नाभिप्रेयात् किंतु कारणस्यासत्त्वनिराकरणमेवाभिप्रेयात् ॥ तदा सदेव सोम्येदं सत्त्वेव-सोम्येदमितिपुनःपुनरिदंपदंनवदेत् ॥ किंचात्रपरमतानुवादेपि एकमेवाद्वितीयमितिसं-ख्यादिनिर्दिश्यते ॥ अत्यंतासति च तन्निर्देशोनघटते अतस्तन्निर्देशात्प्रातीतिकसत्त्वमस-

दित्युक्त्याऽसत्त्वंच स्पष्टमवगम्यतएवेति त्वदभिमतं सत्त्वासत्त्वाभ्यामनिर्वचनीयंकारण-
मप्यनूद्यात्रनिरस्तं भवति ॥ नह्यस्यंतासदेवकारणम् ॥ किंच कारणासत्त्वेचिखंडयिषितेपि
कंठरवोक्तंकार्यसत्त्वं श्रुत्यभिमतं न वा ॥ नद्वितीयः सत्पक्षोपादानानर्थक्यप्रसंगात् ॥
उपात्तस्यापिपरित्यागेहेत्तोरभावात् ॥ नचारोप्यस्याधिष्ठानाभेदंसदितिपदमाहेतिवाच्यम् ॥
तथासति सदेवेत्यादावपि तथार्थमाश्रित्य मायैवगृह्यताम् तत्रनगृह्यते चेत्प्रकरणै-
क्यात्तात्पर्यग्राहकाभावाच्चात्रापिनगृह्यताम् ॥ किंचकार्यस्यमायिकत्वे तेजःप्रभृतीनामी-
क्षणमपि नसंगच्छेत ॥ श्रूयतेतु तत्रतत् ॥ "तत्तेजऐक्षत ता आपऐक्षंत" इति ॥
नहिरज्जौकल्पितः सर्पोहंदशेयमित्यादीक्षते ॥ ब्रह्मणस्तत्तद्रूपेणपरिणतस्यत्वीक्षणं संभवति ॥
नचेदमीक्षणं गौणं कल्प्यम् ॥ तदैक्षतेत्यत्रापिगौणतापत्तेः ॥ नचेष्टापत्तिः ॥ ईक्षत्यधि-
करणविरोधात् ॥ गौणश्चेन्नेत्यादिगुणसूत्रैस्तस्याःप्रतिषेधाच्च ॥ "ऐतदात्म्यमिदंसर्वंतत्स-
त्य" मितिकार्यसत्तातत्राभ्यस्यतइति नसत्पदार्थःक्लेशादन्यथाकल्प्यः ॥ एतरसकलानुरो-
धादायश्चेद्गुडजिह्विका ॥ एवममायिकत्वेसत्येवाभ्रांतेश्वरेक्षणीयत्वम् ॥ तत्प्रवेष्टव्यत्वं च
तेजःप्रभृतीनां संगच्छेत ॥ नहि गंधर्वनगरं कश्चिदपि प्रवेष्टुमीष्टे प्रविश्य च किंचित्कर्तुम् ॥
श्रूयतेतु तत्त्त्र ॥ "सेयंदेवतैक्षतहंताहमिमास्तिस्रोदेवता अनेनजीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य
नामरूपेव्याकरवाणीति ॥ तासांत्रिवृतं त्रिवृतमेकैकांकरवाणीति" इत्यादि ॥ किंच जग-
द्ब्रह्मणोर्जडचेतनतयाविलक्षणत्वात् कार्यकारणभावानुपपत्तिमाशंक्यसूत्रकारोद्वितीयस्य-
प्रथमे (सू० ६) "दृश्यते" त्वितिसमाधत्ते ॥ यदि सदसत्त्वाभ्यामनिर्वचनीयामाया
कारणं तादृशंजगच्च कार्यंस्यात्तर्हि व्यर्थैएव शंकासमाधाने स्याताम् ॥ अग्रेच (सू०
७) "असदितिचेन्नप्रतिषेधमात्रत्वात्" इति कारणस्यासत्त्वंनिराकरोति ॥ असदेवेद-
मित्यनुवादस्यप्रतिषेधार्थतामेववक्ति ॥ यदिमायाकारणं स्यात्तर्हिव्यर्थोयंनिरासप्रयासः ॥
नचतस्याःसदसत्त्वान्नव्यर्थइतिवाच्यम् ॥ अनुवादे एकत्वसंख्यादियोगिनएवासतः ॥
कारणताबोधनेनसत्त्वेनप्रतीयमानमसदिति सुखेन लाभात् ॥ वस्तुतस्तु जगतोमायिक-
त्वम् तस्याः सदसद्रूपत्वम् कार्यस्य च तथात्वं क्वापि सूत्रकृतानोक्तम् प्रत्युतासत्त्वंनिरा-
कृतमेव ॥ सत्त्वमेव च समर्थितम् ॥ अतोनिर्मूलं तत्कल्पनम् ॥ यदितथास्यात्सर्वसंदेह-
वारणायैवप्रवृत्तआचार्यः कथंस्पष्टंनब्रूयात् ॥ असत्यमप्रतिष्ठंतइतिभगवद्वाक्यंत्वसत्यंवदत-
स्तनापि निंदांकरोत्येव ॥ नचासत्यपदमत्यंतासत्परम् ॥ मयातुप्रातीतिकसत्तायाअंगीकाराच्च-
मन्मतस्यनिंदापरंतत् किंतु बाह्यमतस्यैवेति वाच्यम् ॥ प्रतीतेः स्वीकारेणप्रातीतिकसत्ता-
याबाह्यमतेप्यनपायात् ॥ किंचैवंसति यत्रपुराणेषुवैराग्यार्थंपुरुदुःखदुःखत्वादिकथन-
पुरःसरमिदंजगदसत्स्वरूपमित्युच्यते ॥ तत्राप्यसत्पदस्य तथात्वमाश्रित्य बाह्यमतस्य
पुराणसंमतत्वं कुतोनब्रूषे ॥ केवलमसदितिकथनेपि स्वाभिमतार्थपरतां च कुतःकल्पयसि ॥
यदि च तादृशपुराणस्थलेष्वसदसत्यादिपदानां त्वदभिमतार्थकता स्वीक्रियते तर्ह्यत्रापि
स्वीक्रियताम् ॥ नचाप्रतिष्ठत्वस्यास्वीकारादत्र चतथाकथनान्नेदंमन्मतपरमितिवाच्यम् ॥
तत्रतेआसुराः जगदसत्यमाहुः ॥ अप्रतिष्ठमाहुः ॥ अनीश्वरमाहुरितियोजनायाः प्रती-

त्याऽन्यथासमाप्तपुनराप्तिप्रसक्तया च अन्यतमकथनेप्यासुरत्वस्य सिद्धेः ॥ अन्यथाकार्यदशायां तत्सत्तांगीकारेण देहादेरसद्विलक्षणत्वं भूवचतुष्टयस्य नित्यत्वं तत्र देहादेः प्रतिष्ठां च स्वीकृत्य अनीश्वरत्वमात्रं वदंतश्चार्वाकाः कथंचित्सत्तादिकं वदंतो बौद्धभेदाश्च नासुराः स्युः ॥ किंच न सत्प्रतिष्ठत्वमपि तन्मते शक्यवचनम् ॥ बौद्धरजतादेः शुक्त्यादौ लयस्य प्राङ्निराकृतत्वात् ॥ एवमसत्याप्रतिष्ठपदयोरिदानीं त्वयोच्यमानार्थत्तायाः असंभवादेव शंकराचार्यैः "असत्यंयथावयमनृतप्रायास्तथाइदंजगत् सर्वं असत्यं अप्रतिष्ठंच॥ नास्तिधर्माधर्मौप्रतिष्ठा॥ अतः अप्रतिष्ठ" मितिव्याख्यातम् ॥ मधुसूदनसरस्वतीश्रीधरस्वामिप्रभृतिभिश्च असत्यपदं नास्ति सत्यं वेदादिकं प्रमाणमत्रेति विवृतम् ॥ अप्रतिष्ठपदं च तथैव व्याख्यातम् ॥ अतस्त्वदुक्तिर्भाष्यादिस्वग्रंथविरुद्धा ॥ वस्तुतस्तु तथार्थोपि न संभवति ॥ तथासत्यप्रमाणमधर्ममिति अवेदमनदृष्टंतदृतिवा स्पष्टं वदेत् ॥ सत्यशब्दस्य वेदादौ प्रतिष्ठा शब्दस्य धर्माधर्मयोश्च नियतशक्तेरभावाच्च तथाव्याख्यानं सर्वैरादर्तुं शक्यम्॥ यथा श्रुतार्थेपि तन्मते सर्वप्रपंचस्य मिथ्यात्वे तदंतर्गतवेदधर्माधर्माणामपि मिथ्यात्वस्य स्वतः प्राप्तेश्च ॥ अतएव तथावादिनस्तत्र तथार्थेप्यनिस्तारः ॥ ईश्वरस्यापि मायिकत्वांगीकाराच्च॥ किंच वाक्यस्य स्वमतपरतावारणाय कल्प्यमानं जगतः सद्विलक्षणत्वे सत्यसद्विलक्षणत्वमपि न शक्यं वक्तुम् । असच्छब्दप्रवृत्तेः स्वप्नविवर्तादिषु प्रसिद्धत्वेन विवर्ततयाऽभिमते जगत्यसद्विलक्षणतायाअशक्यवचनत्वात् । प्रतियोगितावच्छेदकानुयोगितावच्छेदकयोरैक्यानुपपत्त्या सन्नेदासन्नेदयोरेकत्र समावेशायोगाच्च ॥

नचजगतःसत्यत्वे "वाचारंभणंविकारोनामधेय" मित्यादिश्रुतिविरोधः तस्य जगन्मिथ्यात्वप्रतिपादनपरत्वात् । विकारोघटादिर्वागालंबनमात्रंयतोनामधेयं विकारः नतुनामातिरेकेण विकारोस्तीतिमृत्तिकैव सत्यं घटादिर्मिथ्यैवेति यथा तथापरमकारणं ब्रह्मैव सत्यं तद्भिन्नंकार्यजातं मिथ्यैवेत्यभिप्रायादितिवाच्यम् ॥ जगतोमिथ्यात्वे एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं यत्प्रतिज्ञातं तन्नसिद्ध्येत् सत्यज्ञानेन मिथ्याज्ञानस्यासंभवात् ॥ अपिच कारणत्वबोधकश्रुतीनांसर्वस्यात्मत्वब्रह्मत्वबोधकश्रुतीनां चानुरोधेन कार्यस्य कारणानन्यत्वेसिद्धे "एेतदात्म्यमिदंसर्वंतत्सत्य"मित्यत्राप्यणिमपरिचायनार्थस्यसर्वस्यैव सन्निहिततयातत्पदेन परामर्शात्तस्यैव सत्यत्वं विधीयते ॥ सर्वगतमेवचैकत्वमनूद्यत इतिमंतव्यम् ॥ अन्यथा सआत्मासससत्यमित्येवं पठेत् ॥ (नच नानात्वदर्शननिंदया तस्य मिथ्यात्वसिद्धिरितिवाच्यम्) तस्याश्चक्षुपश्चक्षुरित्यादिनाब्रह्मस्वरूपमुपक्रम्य पठितत्वेन ब्रह्मस्वरूपइंद्रियादिमत्तया जीवदेहवन्नानात्वस्यैव मिथ्यात्वं सिध्यति ॥ नकार्यनानात्वस्येति ॥ नचानादिकालप्रवृत्ताऽविद्यावशाद्भेदप्रतिभास इति वाच्यम् ॥ अस्यभेदस्य ब्रह्मेच्छया प्रतिभाससंभवेऽविद्या-

कल्पितत्वकल्पने प्रमाणाभावात् ॥ तादृशभेदस्याप्यविद्याकल्पितत्वे ब्रह्मणोपि जीवतौल्यापत्तेः ॥ तस्माद्वाचारंभणश्रुतीनां न जगन्मिथ्यात्वप्रतिपादनपरत्वम् ॥ यत्तु नतु योविकारः पृथुबुध्नोदरादिः सवाचारंभणः वाचिकक्रियात्मकोनतुकारणाद्यक्तिभेदापादकः यथा सुतउत्थिते उपविष्टे च पुरुषे इत्यादिनाऽस्मन्मतमनूद्य नतु कारणादित्यर्थस्य लक्षणां विनावाचारंभणशब्देनाबोधात् नामधेयपदस्य कारणस्यैव नामधेयमित्यर्थोपि नाध्याहारमंतरासंगतइत्यादिदोषापादानं तदपि परमतस्वमताज्ञानपूर्वकमेव ॥ वाचारंभणमित्यस्यास्मन्मतेऽयमर्थः योविकारः सवाचारंभणं यदारभ्यते तदारंभणं कृत्यल्युटोबहुलमिति कर्मणिल्युट् वागारब्धमित्यर्थः ॥ नामधेयं कारणस्यैव नामधेयम् ॥ इदंत्वर्थलब्धम् ॥ कारणस्यैव तत्रैकेन मृत्पिंडेनेत्यादिना प्रकृतत्वात्कारणमेव तत्तदर्थक्रियासिद्ध्यर्थंतेन तेन नाम्ना व्यवह्रियतइतिकारणादभिन्नं कार्यं नतु स्वेनरूपेण कारणाद्भिन्नं तदाह मृत्तिकेत्येव सत्यमिति ॥ अत्र कारणादभिन्नमित्यादिना त्वभिप्रायवर्णनं नतु पदार्थवर्णनम् ॥ येनलक्षणांविनेत्यादिदोषः स्यात्तादृशार्थोपिलक्षणांविना नसंभवतीति यदुच्यते तद्भवन्मतेपि तदनन्यत्वमारंभणशब्दादिभ्यइति सूत्रभाष्ये "यथासोम्यैकेनमृत्पिंडेनसर्वंमृण्मयंविज्ञातंस्याद्वाचारंभणंविकारोनामधेयंमृत्तिकेत्येवसत्य" मित्यस्यव्याख्याने "यतोवाचारंभणंविकारोनामधेयं वाचैवकेवलमस्तीत्यारभ्यते विकारोघटः शरावउदंचनं चेति ॥ नतु वस्तुवृत्ते न विकारोनाम कश्चिदस्ति नामधेयमात्रंह्येतदनृत "मिति व्याख्यानेपि वाचैव केवलमारभ्यत इत्यर्थस्य वाचारंभणमित्यत्रैवकाराभावेन लक्षणामध्याहारं वा विना असंभवात् ॥ एवं नतु वस्तुवृत्ते न विकारोनामकश्चिदस्तीत्यर्थोपिलक्षणादिकं विना न संभवतीति ॥ तत्र तात्पर्यवर्णनंचेत्तुल्यमत्रापि ॥ यच्च (कारणमेवहीत्यादित्वसंगतमेव मृदोघटइतिकथनेनजलाहरणासिद्धे) रित्युक्तम् तदभिप्रायाज्ञानात् ॥ तत्र कारणमेवहि तत्तदर्थक्रियानिष्पत्त्यर्थं घटशरावादिनाम्ना व्यवह्रियतइत्युक्तम् ॥ एवंच प्रामाणिकैः केवलेमृत्पिंडे घटइति व्यवहारोनक्रियते ॥ येन जलाहरणसिद्धिः स्यात् दोषदूषितस्य कस्य चिद्व्यवहारस्तु नार्थक्रियाकारकः शुक्तौ रजतव्यवहारवत् ॥ प्रामाणिकानां व्यवहारस्त्ववस्थाविशेषएव भवति तदार्थक्रियापि सवत्यैवेति न कोपि दोषः ॥ अवस्थाविशेषस्यैवकार्यत्वात् अन्य-

तस्यान्यतरं प्रति हेतुत्वकथनमप्यसंगतमेव ॥ कार्यस्य मिथ्यात्वेनामधेयपदेतिपदयोर्वैयर्थ्यं दुरुद्धरमेव ॥ वाचारंभणंविकारोमृत्तिकैवसत्यमित्यनेनैवार्थसिद्धेः ॥ यदप्यनन्यत्वशब्दार्थस्तु अन्यत्वाभावोनतुतादात्म्यम् ॥ प्रमाणाभावादित्याद्युक्तं तदप्यन्यत्वशब्दार्थाज्ञानात् ॥ अन्यत्वंहिभेदः सच तादात्म्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्तदभावश्चतादात्म्यरूपएव भेदाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकरूपत्वात् ॥ अत्यंताभावाभावस्यच प्रतियोगिरूपत्वात् अतएवसंयोगिभेदाभावः संयोगस्वरूपएवेतिकथनमपि तार्किकाणां संगच्छते संगच्छते च प्रतियोगितावच्छेदकेनान्योन्याभावस्य प्रतियोगिना सह चात्यंताभावस्य विरोधः ॥ इदं च सिद्धांतलक्षणेभेदाव्याप्यवृत्तित्वप्रसंगे "तद्धर्मावच्छिन्नभिन्नभेदस्य तद्धर्ममात्रपर्यवसायितया कपिसंयोगिभिन्नभेदात्मनः कपिसंयोगस्य मूलवृत्तित्वविरोधः नहि घटभिन्नभेदोघटत्वादतिरिच्यते अवश्यक्लृप्तघटत्वेनैवोपपत्तावतिरिक्तकल्पनायां प्रमाणाभावात् ॥ अन्यथा सर्वत्राभावस्याभावोतिरिक्तएवकल्प्येते" त्यादिना दीधितिकारैःस्पष्टमुक्तम् ॥ नच तैस्तद्धर्मावच्छिन्ने भिन्नभेदएव तद्धर्मस्वरूपउक्तोनतु तद्धर्मावच्छिन्नभेदात्यंताभावइति कथं तादात्म्यावच्छिन्नभेदात्यंताभावस्य तादात्म्यरूपत्वमिति वाच्यं धर्मिभेदस्य धर्मात्यंताभावानतिरिक्तत्वात्समनियताभावानामैक्यात्तादात्म्यावच्छिन्नभिन्नभेदस्तादात्म्यावच्छिन्नभेदात्यंताभावएव सच तादात्म्यरूपएवेत्यवश्यक्लृप्तेन तेनैवोपपत्तावतिरिक्तकल्पने गौरवस्यैव बाधकत्वादिति (नतुतादात्म्यं प्रमाणाभावा)दित्यसंगतमेव लाघवरूपप्रमाणस्यसत्वात् (सचकार्यस्यमिथ्यात्वा) दित्यप्यसंगतम् ॥ कार्यस्य मिथ्यात्वे तत्र सदन्यत्वाभावोनसंभवति ॥ मिथ्यासदित्यप्रतीतेः ॥ मिथ्या सन्नेतिप्रतीतेश्च ॥ मिथ्यात्वे तु कार्यस्य सदन्यत्वमेव नत्वन्यत्वाभाव इति तदनन्यत्वमारंभणशब्दादिभ्यइति सूत्रविरोधो दुरुद्धरएव ॥ तस्मात्कार्यस्य सत्यत्वमेव ॥ भेदादीनामप्यस्मन्मतेनासत्वमिति (कार्यस्यासत्वेपि कारणस्य सत्वं तु त्वन्मते भेदादेरसत्वेपितत्कारणस्य यथा सत्वं तथा बोध्य)मिति दृष्टांतप्रदर्शनमप्यसंगतमेव ॥ यश्च (किंचस्वानन्यावयवविन्यासान्यतद्विन्यासांतरानन्यस्ये) त्यादि प्रलापः सत्वसन्मताज्ञानकृतत्वादुपेक्ष्यतः तादृग्विन्यासानां कल्पितत्वेः प्रमाणाभावाच्च ।

सहस्राक्षे * तद्वाक्यस्येत्यादि भेदाभावइतिबोध्यमित्यंतं भागं निराकुर्वंति ॥ न च जगतइत्यादिना ॥ प्रमाणाभावाच्चेत्यतेन ॥ जगतोमिथ्यात्वइत्यादि ॥ अयं भावः ॥ तन्मिथ्यात्वे वाचारंभणश्रुतेस्तात्पर्यमित्यद्वाक्यकल्पनम् ॥ तथासति उपक्रमे "उततमादेशमप्राक्ष्यो येनाश्रुतंश्रुतंभवत्यमतंमतमविज्ञातंविज्ञातमिति" इति एकश्रवणमननविज्ञानैः सर्वस्य श्रवणमननविज्ञानानि सिध्यंतीति प्रतिज्ञा विरुध्येत ॥ सत्यवस्तुज्ञानेन मिथ्यावस्तुज्ञानस्यायोगात् ॥ नहि रज्जुज्ञाने सर्पमालादयः सर्वे ज्ञाता भवंति ॥ प्रत्युत तज्ज्ञाने सर्पादिज्ञानं नश्यत्येवेति विवर्तवादे एकविज्ञानेन सर्वस्याप्यविज्ञानमेवापद्यते ॥ ब्रह्मज्ञानोत्तरं त्वन्मते प्रपंचस्य विलयात् ॥ तदाप्यविलये कदापि न विलयः स्यात् ॥ यदा च सर्वं ज्ञायते तदा नैकज्ञानम् ॥ अत प्रतिज्ञाविरोधस्त्वन्मते सुस्थः ॥ अपिच "तस्माद्वाएतस्मादात्मन आकाशः संभूतः ॥ यतोवाइमानि भूतानि" इत्यादिकारणत्वबोधकश्रुतीना "मिदंसर्वंयदयमात्मा ॥ सर्वंतंपरादाद्योन्यत्राऽऽत्म-

---

* तद्वाक्यस्यजगत्सत्यत्वपरत्वेनु वाचारम्भणश्रुतिविरोधः ॥ ननु योविकारः पृथुबुध्नोदरादि·सवाचारभण·वाचिकक्रियात्मकोनतुकारणाद्व्यक्तिभेदापादक· ॥ यथासुप्तउत्थित उपविष्टेच पुरुषेऽवयवविन्यासभेदोनपुरुषभेदोऽतोनामधेयं कारणस्यैवनामधेयं कारणमेवहितत्तदर्थक्रियानिष्पत्त्यर्थं घटशरावादिनाऽऽहूयतइतिकारणादभिन्नंकार्यंतदा मृत्तिकेत्येवसत्यम् ॥ अन्यथा कार्याभावेन ब्रह्म कस्य कारणस्यात् ॥ कारणत्वाभावेकारणत्ववादिकायतोवाइत्यादिका श्रुतयोविरुद्ध्येरन् ॥ यदिविकारेवाङ्मात्रतामभिप्रेयाद्वाचारम्भणं विकारोमृत्तिकैवसत्यमितिवदेत् ॥ तावतैवकार्यस्यमिथ्यात्वसिद्धे ॥ वदतितु नामधेयपदेतिपदाभ्याघटितम् ॥ तेनकारणादभिन्नकार्यमितितात्पर्यादुक्तएवार्थं ॥ किंच वाचारम्भणमितिवाक्यमुपक्रम्याऽग्रे कथमसत सज्जायेतेतिसदेवसोम्येदमग्रआसीदिति पठितम् ॥ अतएव सूत्रकारइमामेवश्रुतिं विषयीकृत्य तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यइत्यवदत् ॥ अर्थस्तुवाचारम्भणमित्यादिशब्देभ्यस्तदनन्यत्वंकारणानन्यत्वंकारणादभिन्नत्वंबोध्यतइति ॥ अत्रादिपदेनेतिपदं नामधेयपद सदेवेत्यादिवाक्यानि गृह्यन्तेइतिचेन्न ॥ नतुकारणादित्यर्थस्य लक्षणांविनावाचारम्भणशब्देनाऽबोधात् ॥ नामधेयपदस्यकारणस्यैवनामधेयमित्यर्थोऽपिनाऽध्याहारमन्तरासगत ॥ कारणमेवहीत्यादित्वसगतमेव मृदोघटइतिकथनेनजलाहरणासिद्धे· ॥ तस्माद्वाचारम्भणंविकारइत्यत्रान्यतरस्यान्यतरंप्रतिहेतुत्वम् ॥ इतिशब्दस्यपूर्वेत्रान्वयेनइतिमृत्तिकेवेतिव्याख्येयम् ॥ अतोनपदद्वयवैयर्थ्यम् ॥ सूत्रआदिपदेनैतदात्म्यमिदंसर्वमित्यादिकारणाभेदबोधकं नेहनानास्तीत्यादिचगृह्यते ॥ अनन्यत्वशब्दार्थस्तुअन्यत्वाभावोनतुतादात्म्यम् ॥ प्रमाणाभावात् ॥ सचकार्यस्य मिथ्यात्वात् ॥ अतएवारम्भणशब्दादिभ्यइत्युक्तंनतुसच्छब्दादिभ्यइति ॥ कार्यस्याऽसत्त्वेऽपि कारणस्य सत्त्वंतुत्वन्मतेभेदादेरसत्त्वेपितत्कारणस्यथासत्त्वंतथाबोध्यम् ॥ किंचस्थानन्यावयवविन्यासान्यतद्विन्यासान्तरानन्यत्वस्वतोऽनन्यतायाअयुक्तत्वेनावयवविन्यासभेदोनपुरुषभेदइत्यप्यसगतम् ॥ अतस्तत्रापितादृग्विन्यासानाकल्पितत्वेनैवपुरुषभेदाभाव इतिबोध्यम् ॥

न सर्ववेद ॥ सर्वंसदविद्व्रह्मतज्जलान् ॥ तदात्मानᳫ स्वयमकुरुत " इत्यादीना-मात्मत्वब्रह्मत्वबोधकश्रुतीनां चानुरोधेन कार्यस्यकारणानन्यत्वमेव सिध्यति ॥ मिथ्यात्वे तु ता पीड्येरन् ॥ मिथ्यासत्यवस्तुनोरैक्यायोगात् ॥ किंच तत्रैव " सयएषोऽणिमैतदात्म्यमिदᳫ सर्वंतत्सत्य " मितिसन्निहितकार्यं तच्छब्देन परामृश्य तस्य-सत्यत्वमसंदिग्धं श्राव्यते ॥ वाचारंभणवाक्यार्थस्त्वनुपदं वक्ष्यते ॥ बृहदारण्यके नानात्वदर्शनस्यनिंदातु जीवब्रह्मणोर्देहेंद्रियादिविभागदर्शनस्यैव नतु कार्यदर्शनस्य ॥ वामदेवादिनाब्रह्मविदा कार्यदर्शनश्रवणात् ॥ मिथ्यात्वे च ब्रह्मणः कारणत्वमपि न स्यात् ॥ ब्रह्मणा ह्यविद्ययैव कार्यंकल्पितमिति कथने तु जीवतौल्यमज्ञत्वापादकं प्रसज्येत ॥ विस्तरेण चेदं सर्वमुपपादयिष्यते ॥ यच्च (श्लो० ४१) पूर्वावस्था तुमृद्रूपाघटावस्था-ततोऽभवत् ॥ घटोपिमृत्तिकारूपोलयेपश्चाचमृत्तिकेतिमार्तंडकारिकाटीकास्थ लेख यथा-कथंचिन्ननुयोविकारइत्यादिनाऽनूद्य नतुकारणादित्यादिपदद्वयवैयर्थ्यमित्यन्त प्रकृतश्रुति-वाक्यार्थविषयकमुक्तं तदसत् ॥ तत्रहि एकविज्ञानेनसर्वविज्ञानप्रतिज्ञोत्तरं " कथंनुभगवः सआदेशोभवती " तिश्वेतकेतुनापृष्टे " यथासौम्यैकनमृत्पिंडेनसर्वं मृण्मयं-विज्ञातस्याद्वाचारंभणंविकारोनामधेयंमृत्तिकेत्येवसत्यम् ॥ यथासोम्यैकेनलोहमणिना-सर्वंलोहमयंविज्ञातᳫस्याद्वाचारंभणंविकारोनामधेयंलोहमित्येवसत्यम् ॥ यथासोम्यैकेन नखनिकृन्तनेन सर्वंकार्ष्णायसंविज्ञातᳫस्याद्वाचारंभणंविकारोनामधेयंकृष्णायसमित्येवसत्य एवᳫसोम्यसआदेशोभवतीति " इत्युद्दालकआह ॥ अत्रएकविज्ञानेनसर्वविज्ञानं कथंस्यादिति शंकावारणाय दृष्टांतमुखेन प्रवृत्तेनिरूपणे जगन्मिथ्यात्वं विवर्तवादश्च नैव घटते ॥ उक्तदिशाप्रत्युतप्रतिज्ञायाभंगप्रसंगात् ॥ विवर्तदृष्टांतानामस्पर्शात् ॥ परि-णामिदृष्टांतानामेवोपादानाच्च ॥ अत्र च कारणस्य साकारत्वद्योतनायैव पिंडमण्यादि-शब्दग्रहणम् ॥ अन्यथा एकयामृदेत्येवैव वदेत् ॥ तथाचायंवाक्यार्थः हेसोम्य यथा एकेनकेवलेनमृत्पिण्डेन अर्थाद्विज्ञातेनसता सर्वमशेषं मृण्मयं मृत्कार्यं विज्ञातं स्यात् ॥ घटाद्यवस्थाया मृत्पिण्डविशेषत्वानपायात् ॥ तदेवोपपादयति ॥ वाचारंभण मिति ॥ आरभ्यत इत्यारंभणं मुखनासिकावचनइत्यादिवद्बाहुलकात्कर्मणिल्युट् ॥ यो विकारः कार्यावस्थायां पृथुबुध्नोदरत्वादिदर्शनमूलककारणत्वप्रतिषेधरूपं स्वरूपच्याव सवाचारंभणं वाचैवारभ्यते नतु वस्तुतः ॥ तथथा शुद्धिकामेनमृदमानयेत्युक्ते नियोज्येन घटादावानीते घटोयं नमृत्तिकेति प्रतिषिध्यते ॥ सप्रतिषेधोवाङ्मात्रारब्धोन वास्तवः ॥ तथात्र घटोयं नब्रह्मेति लौकिकार्थकामकृतः प्रतिषेधोपि ॥ नचात्रविकारशब्देनकार्यं शक्यम् ॥ तस्य त्वन्मते नामरूपमात्रस्वरूपत्वात् ॥ विकारशब्देनैवोभयोर्लाभे नाम धेयपदवैयर्थ्यप्रसंगात् ॥ कार्यस्य वाङ्मात्रारब्धत्वे मृदिघटइत्यादिप्रयोगमात्रेण घटादिदर्शनं जलानयनादिसिद्धिश्चापद्येत ॥ अथ कस्यायंविकारोवागारब्धइत्याकांक्षाया मृत्पिण्डेति पूर्वोक्तस्य कारणस्यैवेत्येव निश्चीयते नतु वस्त्वंतरस्येति ॥ एवं चविकारपदइव नामधेयपदेपि तस्यैव संबंधितयाऽन्वयोऽर्थादेव प्रतीयतेऽतोनाध्याहारादिक्लेशः ॥ नच-

नामधेयमपि वाचारब्धमित्यर्थः संभवति ॥ वाचोनामधेयानतिरिक्तत्वात् ॥ तस्मात्तेन-तेन नियतविन्यासविशेषेण स्थितस्य मृत्पिण्डस्यैव घटशरावादिनामधेयमित्यर्थः ॥ तथाहि मृत्पिंडे सर्वाकृतिसमावेशः ॥ काष्ठपाषाणादिवत् ॥ इदं चतुरीयश्लोकखंडन उपपादयिष्यामः ॥ पृथुबुध्नोदरादियत्तद्विन्यासविशेषेण स्थितावपितस्य मृत्पिण्डत्वं नैवापैति । अन्यथा शरीरादिषु पिंडव्यवहारानुपपत्तेः ॥ तथाच रूपनाम--व्याकरणावसरे येनयेन विन्यासेन स्थितःपिंडस्तत्तदर्थक्रियासिद्ध्यर्थं तेनतेन नाम्ना व्यवह्रियतइतिकारणादभिन्नमेव कार्यं नतु स्वेन रूपेण कारणाद्भिन्नं तदाह मृत्तिकेत्येव सत्यमिति ॥ अत्र सत्यमिति न मृत्तिकायाविशेषणमितिशब्देनव्यवधानात् क्लीबनिर्देशाच्च ॥ किंतु सर्वं मृण्मयमितिपूर्वोक्तस्यैव विशेषणम् ॥ अन्यथा मृत्तिकैव सत्येत्येव वदेत् ॥ इतिशब्दोत्र हेतौप्रकारे वा ॥ तथाच सर्वंमृत्तिकामृदभिन्नमितिहेतोरेव सत्यं ॥ कारणरूपेणैव सत्यमितिचार्थः ॥ ननु मिथ्या ॥ वाचारंभणत्वेन खपुष्पतुल्यतया सर्वथा कार्यस्याभावे ब्रह्म कस्य कारणं भवेत् ॥ तदभावेच यतोवेत्यादिबहुश्रुतिव्याकोपः ॥ प्राचां "नतुकारणाद्व्यक्तिभेदापादक" इत्यादि कथनं तु तात्पर्यवर्णनमेव ॥

अतोनलक्षणादिप्रसंगः ॥ अन्यथा तदनन्यत्वसूत्रभाष्यस्थत्वत्संमतव्याख्यानेपि मूलोक्तदिशा तत्प्रसंगः ॥ "नामधेयमात्रंह्येतदनृतं" इत्यादेर्मात्रपदाद्यध्याहारमनृतादौ नामधेयादिपदस्यलक्षणांचांतरेणाश्रयितुमशक्यत्वात् ॥ यत्तु मृदोघटइतिकथनेन जलाहरणासिद्धेरित्युक्तं तत्तु स्वपादेकुठारपातनम् ॥ त्वद्व्याख्याने कार्यमात्रस्य वाचंनारभ्यमाणतया तत्रैवतद्दोषप्रसक्तेः ॥ मम तु रूपनामव्याकरणानुरोधेन व्यवहारस्यांगीकारादृदोषः प्राग्दर्शितः ॥ यथा सुप्तउत्थितउपविष्टेवापुरुषे तथातथाप्रतीतावपि न पुरुषभेदः ॥ परं सुप्तादिशब्दैर्व्यवहारस्तु यदा तादृशावयवविन्यासस्तदैव ॥ तथात्र मृदोभेदाभावेपि तत्र घटादिशब्दप्रयोगस्तत्तद्विन्यासोपलंभनकालएव ॥ अन्यथा व्याकरणबाधापत्तेः ॥ नाप्यन्यतरस्यान्यतरंप्रति हेतुत्वं संगच्छते ॥ मानाभावात् ॥ वाचारंभणन्योक्त्यैव नामधेयमात्रतायाः सिद्ध्या पुनस्तत्पदवैयर्थ्यानुच्छेदात् ॥ नापीतिशब्दस्य पूर्वयोजना श्रुत्यभिप्रेता ॥ तथासतीतिमृत्तिकैवसत्यमितिपठेत् ॥ पठतिस्त्वेवम् ॥ अतउक्तएवार्थः ॥ प्रसह्य योजनेपिदुग्धंपिबंहिरनेत्यादावपि पिबंपिबेत्यर्थोनशक्योवारयितुम् ॥ किंच तथाकल्पनेपि नामधेयेतिपदयोर्वैयर्थ्यं दुरुद्धरमेव ॥ वाचारंभणंविकारोमृत्तिकैव सत्यमित्येतावत्तैव ब्रह्मसत्यं जगन्मिथ्येतिबोधसंभवात् ॥ एकादशस्कंधेपि एतच्छ्रुत्यर्थोजगत.कालत्रयेपि ब्रह्माभेदरूपोदर्शितः ॥ यस्तुयस्यादिरंतश्चसवैमध्यंचतस्यसत् ॥ विकारो व्यवहारार्थं यथातैजसपार्थिवा इति ॥ नहियौद्धसर्पस्यमध्ये प्रतीतिसमये आद्यंतयोर्वा रज्जुभेदः संभवति ॥ अतो विकारोन्यथाव्यपदेशोविविधव्यवहारप्रयोजनकएव ॥ अत्रच पार्थिवपदेन मृत्पिंडस्य तैजसपदेन लोहमणिनखनिकृंतनयोश्च समर्पणेन प्रकृतश्रुत्यर्थनिरूपणं निर्णीयते ॥ अष्टमस्कंधेपि (अ० ६ श्लो० १०) त्वय्यग्र आसीत्त्वयि मध्यआसीत्त्वय्यंतआसीदिदमात्मतंत्रे ॥ त्वमादिरंतोजगतोऽस्यमध्यंघटस्यमृत्स्नेवपरःपरस्मादिति ॥ प्रकृतश्रुत्यभिप्रायकथने काल-

त्रयेऽप्यबाध्यत्वंकारणाभेदश्चोक्तः ॥ अथकार्यक्रियाणामपिकारणाधीनतथानिमित्ततामर्पितस्यैव दर्शयितुंच नखनिकृंतनवाक्यं ॥ लोहशब्दश्चात्रसुवर्णादिपरः ॥ सर्वंचतैजसंलोहमित्यमरोक्तेः ॥ शैलीदारुमयी लौहीत्यादौ तथाप्रयोगाच्च ॥ लोहवाक्यार्थश्चैकादशेस्कंधेदर्शितः ॥ (अ० २८ श्लो० १९) यथासुवर्णंसुकृतंपुरस्तात्पश्चाच्चसर्वस्यहिरण्मयस्य ॥ मध्येतदेवव्यवहार्यमाणंनानापदेशैरहमस्यतद्वत् ॥ द्वादशेपि (अ० ४ श्लो० ३०) यथाहिरण्यंबहुधासमीयतेनृभिःक्रियाभिर्व्यवहारवर्त्मसु ॥ एवंवचोभिर्भगवानधोक्षजो व्याख्यायतेलौकिकवैदिकैर्जनैः ॥ एवमुपबृंहणेनापि कारणस्यैव तत्तन्नामधेयमित्यर्थोद्रढितोवेदितव्यः ॥ तस्मादस्य वाक्यस्यजगतोब्रह्मानन्यत्वएव तात्पर्यं नतुमिथ्यात्वे ॥ अतएव निर्णीतवान् सूत्रकारः (अ. २ पा. १ सू १४) "तदनन्यत्वमारंभणशब्दादिभ्यः" इत्यादिना ॥ अर्थस्तु । कारणानन्यत्वम् ॥ नतुमिथ्यात्वमारंभणशब्दादिभ्यःप्रतीयते ॥ अत्रादिपदेन नामधेयपदमितिशब्दः सदेवेत्यादिवाक्यानि च गृह्यंते ॥ एकप्रकरणस्थत्वात् ॥ तेनैतदात्म्यवाक्यस्य संग्रहः संमतएव ॥ नेहनानेत्यादेस्तु न संग्रहः ॥ शाखांतरस्थत्वेनात्र तदुपस्थापकाभावात् ॥ हेतुसाध्ययोर्वैयधिकरण्यप्रसंगाच्च ॥ इदं चाधिकरणं "प्रकृतिश्च" इत्यधिकरणोक्तं समर्थयितुं प्रवृत्तम् ॥ तत्र प्रतिज्ञादृष्टांतबलादभिन्ननिमित्तोपादानत्वं साधितम् ॥ दृष्टांतवाक्यशेषेच मिथ्यात्वप्रतीतौ तन्नासिध्येतदःश्रुतिविप्रतिषेधं विषयीकृत्य सोस्तीतिपूर्वपक्षे नास्तीत्यनेन साध्यते ॥ तत्रारंभणशब्दादिभ्यइत्येव वक्तुमुचितम् ॥ नतु सच्छब्दादिभ्यइति ॥ प्रथमोपस्थितत्वात् ॥ विकारस्य वाच्यारंभत्वतायास्ततएवसिद्धानेन कार्ये कारणानन्यतायानिश्चयाच्च ॥ अन्यत्तत्प्रकरणस्थंत्वादिपदेन संगृहीतम् ॥ कंठरवेणच सच्छब्दो हेतूकृतः ॥ "सत्वाच्चावरस्य" इति ॥ एतेन (अतएवारंभणशब्दादिभ्यइत्युक्तंनतुसच्छब्दादिभ्यइति) इति प्रत्युक्तम् ॥ यत्तु (अनन्यत्वशब्दार्थस्तुअन्यत्वाभावोनतुतादात्म्यम् ॥ प्रमाणाभावात् ॥ सचकार्यस्यमिथ्यात्वात्) इति तदुपहसनीयम् ॥ ऐतदात्म्यमिदंसर्वमिति तादात्म्यग्राहकप्रमाणस्य स्वयमेवादिपदेन संग्रहात् ॥ मिथ्यात्वसाधनाय सौत्रशब्दोभेदाभावपरः साधनीयस्तत्र मिथ्यात्वस्यैव हेतुतयोक्तिः कौशलव्यापिका ॥ नचानन्यत्वशब्दार्थः सशक्यवचनः ॥ (सू० १५।१६) "भावेचोपलब्धेः ॥ सत्वाच्चावरस्य" इत्यग्रिमसूत्रद्वयविरोधात् ॥ तादात्म्यएव तौहेतू संगच्छेते नतुकारणमात्रसत्यत्वे ॥ अग्रचावरस्य कार्यस्य सत्वं कंठरवेणोच्यते ॥ कारणस्यैवसत्यत्वे तन्नीढ्येत ॥ तथाऽभिप्रायेमतिच मिथ्यात्वमारंभणशब्दादिभ्यइत्येव सूत्रयेत् ॥ विकारशब्दस्यकार्यपरत्वादरात् ॥ नचतर्हिसत्यत्वमारंभणशब्दादिभ्य इत्यपितुतोनसूत्रितमितिशंक्यम् ॥ सिद्धांतरीत्यास्वरूपप्रच्युतिरूपविकारस्ययागारब्धतया कार्यस्य कारणानन्यत्वएवारंभणशब्दस्य हेतुतौचित्यात् ॥ अग्रेकंठरवेणारस्य सत्वकथनाच्च ॥ एतेनैव तदनन्यत्वसूत्रे (भेदप्र्यासेधएव क्रियते नत्वभेदोपोप्यत) इतिभामतीकारायुक्तिः प्रत्युक्ता सौत्रप्रतिज्ञादृष्टांतयोरुपरोधात् ॥ प्रतिषिद्धेभेदेऽभेदएवपर्यव-

सानाद्य ॥ राहोःशिरइत्यादौ यन्नामधेयमात्रत्वमुक्तं तत्राप्यभेद एव सिध्यति ॥ अभिलापमात्रत्वेखपुष्पवत्कदापिराहुर्नोपलभ्येत ॥ रज्जुसर्पमृगतृष्णादौव्यासेधमात्रं तुतस्यावस्तुत्वात् ॥ उत्तरक्षणे बाधात् ॥ नचात्रतथा ॥ बाधाभावात् ॥ ब्रह्मविदामपिशुकवामदेवादीनांप्रपंचप्रतीतेः ॥ "तद्धैतत्पश्यन्नृषिर्वामदेवःप्रतिपेदेऽहंमनुरभवंसूर्यश्चेति" इति ॥ मिथ्यात्वेतुमन्वादिप्रतीतिस्तस्यनस्याव ॥ सूत्रआदिशब्दपरिगृहीतवाक्येभ्योपि तादात्म्यस्यैव सिद्धिर्दृश्यते ॥ तथाहि तत्र प्रतिज्ञानिर्वाहाय दृष्टांतत्रयमुक्त्वा "एवंसोम्यसआदेशोभवति" इत्युक्तेऽपि दृष्टांते कार्यकारणयोः प्रत्यक्षत्वाद्दार्ष्टांतिके कारणस्यकारणताप्रकारस्यचाप्रत्यक्षत्वात् ॥ "भगवांस्त्वेवमेतद्ब्रवीतु" इतिश्वेतकेतुनापृष्टे उद्दालकः "तथासौम्य" इतितत्कथनं प्रतिज्ञाय "सदेवसोम्येदमग्र आसीत्" इत्यादिना निरूपितवान् ॥ तत्र "सज्जायते" तिस्पष्टतया कार्यस्यसत्यत्वंवक्ति ॥ मिथ्यात्वेविदंशब्दसच्छब्दौपीड्येयाताम् ॥ असद्वादनिरासप्रयासश्च वृथास्यात् ॥ मिथ्यासत्ययोरैक्यानुपपत्त्या "बहुस्यांप्रजायेये"तीक्षणमपि न घटेत ॥ तेजःप्रभृतिसृष्टिरपि न संगच्छेत ॥ नहि द्रष्टा स्थाणुत्वेन गृहीतोवा पुरुषः स्थाणुरहंभवेयमितीक्षयातथाभवति स्थाणुसृजतिवा ॥ अग्रे च तेजसोऽपामद्भ्योऽन्नस्य च संभवे "शोचतिस्वेदतेवापुरुषः" इत्यादिना युक्तिरुच्यते ॥ नह्यश्रुप्रस्वेदोवा तेजसोविवर्तः ॥ अथवा वृष्ट्यादिजलस्य ॥ अन्यथाऽधिष्ठानज्ञाने बाध्येत "सेयंदेवतैक्षत" इत्यादिनोक्तमीक्षणमनुप्रवेशोव्याकरणंचनघटेताभ्रांतत्वात् ॥ गंधर्वनगरादौप्रवेशायोगात् ॥ त्रिवृत्करणमपि तथा ॥ नहि रज्जौकल्पितः सर्पस्त्रिवृत्कर्तुंशक्यः ॥ यदपि "यदग्नेरोहितंरूपंतेजसस्तद्रूपंयच्छुक्लंतदपांयत्कृष्णं तदन्नस्यापागादग्नेरग्नित्वंवाचारंभणंविकारोनामधेयंत्रीणिरूपाणीत्येवसत्यं" इत्यादि तस्यायमर्थः ॥ लौकिकबुद्ध्याह्यग्निरग्नित्वेनरूपेण स्वतंत्रएव प्रतीयते ॥ ननु तेजोऽबन्नतादात्म्येन ॥ तार्किकादयश्च लौकिकाः पृथिव्यप्तेजःप्रभृतीनि स्वतंत्रद्रव्याण्येवाभिमन्यंते तद्वारणायेदमुच्यते ॥ तत्रयदग्नेः कार्यविशेषस्य संबंधिरोहितं रूपं तत्तेजसएव रूपं ननु कारणगुणारब्धंरूपांतरमविद्यानेकल्पितंवाकार्यनिष्ठम् ॥ यच्छुक्लं रूपं तदप्यपामेव ॥ यत्कृष्णं रूपं तदपि पृथिव्याएव ॥ एवंसत्यग्नेः सकाशादग्निरयं लौकिकबुद्ध्या निश्चितं परिच्छिन्नत्वं स्वतंत्रद्रव्यत्वमपागात् ॥ वाचारंभणंविकारोऽग्निरयंनतेजोऽबन्नमितिस्वरूपप्रख्यावोवाङ्मात्रारब्धः ॥ वस्तुतः पूर्वोक्ततेजोऽबन्नान्येव ॥ अग्निरुल्मुकंदीपइत्यादिनामधेयं नत्वतिरिक्तमग्न्यादिकम् ॥ तदाह- त्रीणि रूपाणीत्येवसत्यमिति ॥ इतिहेतोस्तैजोऽबन्नत्वेन प्रकारेण वाऽग्न्यादिकं सत्यं ननु स्वतंत्रद्रव्यत्वेनेत्यर्थः ॥ सत्यमितितु न रूपाणां विशेषणम् ॥ वचनविरोधात् ॥ नामरूपमात्रे मिथ्यात्वमभिमन्यमानस्य तत्र तु रूपाणामपि सत्यत्वं बाधकमेव ॥ अनेनादित्यचंद्रमोविद्युद्वाक्यानिव्याख्यातानि ॥ एवं "अन्नमशितंत्रेधाविधीयते" इत्यादिना तेजोबन्नेष्वैकस्य शरीरे त्रेधा विभागोमध्यमानदधिवत्सूक्ष्मांशस्योर्ध्वगमनं तस्य मन-

नीतवद्वागादिभावश्च कथ्यमानः परिणामवादमेव स्फुटयति नतु विवर्तवादम् ॥ नहिपुरीषमांसादिकमप्यन्नादेर्विवर्तः ॥ अग्रेऽद्भिः प्राणशक्तेर्वर्धनमन्नेन मनःशक्तेर्वर्धनं तथा ऋग्वेदादेःप्रतिभानं तदुपक्षये तदप्रतिभानं तत्राग्न्यंगारदृष्टांतश्च सर्वस्य विवर्तत्वादरे नोपपद्येत ॥ अग्रे च नवक्रत्वउपदेशे "अशनापिपासेमेसोम्यविजानीहि" इत्यादिना ते निरूपिते ॥ अत्र क्षुत्पिपासयोर्जलतेजःकार्यत्वेऽपि गोनायादिदृष्टांतेनाशितनेतृत्वादपामेव नामाशनायेति ॥ उदकनेतृत्वात्तेजसएव नाम उदन्येतीत्युक्तम् "यत्रैतत्पुरुषोशिशिषतिनामापएवतदशितंनयंतेतद्यथागोनायोऽश्वनायः पुरुषनायइत्येवंतदपआचक्षतेऽशनायेति" ॥ तथा"यत्रैतत्पुरुषःपिपासतिनामतेजएवतत्पीतंनयतेतद्यथागोनायोऽश्वनायःपुरुषनायइत्येतत्तेजआचष्टउदन्येति" इति ॥ एतेनापि कारणस्यैव तत्तन्नामधेयमिति स्फुटं दर्शितम् ॥ "तत्रैतच्छुंगमुत्पतितंसोम्यविजानीहिनेदममूलंभविष्यतीति" इति शुंगमूलभावः सन्मूलकत्वादिकं च विवर्तवादबाधकमेवेत्युक्तं प्राक् ॥ "वाङ्मनसिसंपद्यते" इत्यादिक्रमेण प्रतिसंक्रमोप्यविकृतपरिणामएव संगच्छते ॥ 'सयएषोऽणिमैतदात्म्यमिदँ सर्वंतत्सत्यं" इत्यत्रापीदमानिर्दिष्टस्य परिदृश्यमानस्य सर्वस्य जगतोब्रह्मात्मकत्वमुक्तम् ॥ नह्यलीकस्य तत्तादात्म्यं संभवति ॥ तत्पदेनापि अणिमपरिचायनार्थस्य सर्वस्यैव सन्निहिततया परामर्शात्तस्यैव सत्यत्वं विधीयते ॥ सर्वंगतमेव चैकत्वमनूद्यते ॥ अन्यथा सआत्मा ससत्यइत्येव पठेत् ॥ अग्रेपि मधुनदीवृक्षन्यग्रोधाणुधानादिदृष्टांताः सत्कार्यवादं परिणामवादं चैवावगमयंति नमिथ्यावादमितिविस्तरभयाद्विरम्यते ॥ नापि "नेहनानास्तिकिंचन" इतिवाक्यं जगन्मिथ्यात्वं साधयितुमीष्टे ॥ अत्र इहेत्यनेन जगत्परामृश्यते ब्रह्म वा ॥ आद्ये जगति नानात्वस्यैव निषेधः सिद्धोनतुजगतः ॥ नहिभूतलेघटोनास्तीत्युक्तेभूतलस्याप्यभावोगम्यते ॥ द्वितीयेतुपुरुषादिषु देहेंद्रियादिनानात्वमिव "यदेकमव्यक्तमनंतरूप"मित्यनंतरूपे विश्वतश्चक्षुष्ट्वविश्वतोमुखत्वादिमत्यपिब्रह्मणिननानात्वमित्येवार्थः ॥ इदंचवाक्यं कठवल्ल्यां बृहदारण्यकेचपठ्यते ॥ तत्रप्रकरणविचारेह्ययमेवार्थइति तृतीयस्य द्वितीयेसप्तमाकरे ॥ सूत्रे अनन्यत्वशब्देन तादात्म्यस्यैव परिग्रहेशिरोमणिभट्टाचार्यादितार्किकोक्तां युक्तिमप्याहुः ॥ तदप्यनन्यत्वेत्यादिना ॥ मदनन्यत्वसूत्रे भेदव्यासेधएव क्रियतइतिवाचस्पत्यादीनां व्याख्यानं तन्नत्यभाष्यप्रकाशशास्त्रार्थविवरणभंगयोरपि विस्तरेण निराकृतम् ॥ लाघवरूपेति ॥ इदं युक्तिरूपम् ॥ "तदात्मानँ स्वयमकुरुत ॥ ऐतदात्म्यमिदँ सर्वम्" ॥ इत्यादिश्रुतिरूपमपि तादात्म्ये प्रमाणं बोध्यम् ॥ अतोऽन्यत्वाभावपक्षएव प्रमाणाभावोज्ञेयः ॥ यत्त्वेतदाशंकावारणाय (सचकार्यस्यमिथ्यात्वात्)इत्युक्तम् ॥ तत्र "सदेवसोम्य" इत्यदितत्सूत्रविषयवाक्यविरोधं स्मारयंति ॥ कार्यस्यमिथ्यात्वइत्यादिना ॥ अतोमिथ्यात्वएव मानाभावात्मानविरोधाच्च ॥ तेन हेतुनाऽन्यत्वाभावः प्रमाणाभावोवा न वक्तुं शक्यः ॥ मिथ्यात्वसिद्धौ सौत्रानन्यत्वशब्दस्यार्थनिश्चयस्तन्निश्चये च सूत्रप्रामाण्यात्श्रुतौ कार्यमिथ्यात्वस्य सिद्धिरितीतरेतराश्र-

याच ॥ किंचेह भवद्भाष्यस्थे" तस्मात्कारणात्परमार्थतोऽनन्यत्वंव्यतिरेकेणाभावः कार्यस्यगम्यते " इतिव्याख्यानेपि व्यतिरेकेणाभावोक्त्या तादात्म्यमेवापतति । अन्यथा सपुष्पादेरिवाभावमात्रं वक्तव्यम् ॥ एवं " तयोःकार्यकारणयोरनन्यत्वमवगम्यते " इतिव्याख्यानेपि तयोरिति सप्तमी षष्ठी वा आद्ये लघुत्वसगंधस्याधिकरणत्वानुपपत्त्या द्विवचनानुपपत्त्याच कार्यस्यापि सत्त्वमापद्यते ॥ द्वितीये शुद्धाद्वैतपदे षष्ठीतत्पुरुषपक्षे स्वाक्षिप्ताशेषदोषप्रसंगादन्यत्वाभावासिद्धिर्द्विवचनान्यथानुपपत्त्यादिना सुतरां तादात्म्यसिद्धिश्च ॥ अतस्तथाशयेकार्यं मिथ्यात्वमारंभणशब्दादिभ्यइत्येव कारणमात्रसत्त्वं तेभ्यइत्येव वा वदेत् ॥ एवमुक्त्या तु तादात्म्यमेव फलति ॥ भावेचेत्यादिपुरस्त्यसूत्राणामपि तथैवसति संगतेश्चेतिदिक् ॥ यत्तु (अतएवारम्भणशब्दादिभ्यइत्युक्तंनतु सच्छब्दादिभ्यइति) इत्यवादि तच्छ्रुतौ पौर्वापर्यानुसंधानात् ॥ तत्रारंभणवाक्यमेव सदेवेत्यादिवाक्यतः प्रथममितिप्रथमस्यागानौचित्यात् दृष्टांततः प्रतिज्ञातोपपादकतयाऽऽवश्यकत्वाच्च युक्तं तद्ग्रहणम् ॥ आदिशब्देनच सदेवेत्यादिकमपि संगृहीतमेव ॥ अग्रिमसूत्रेपु भावेसत्युपलब्धिमवरस्य सत्त्वंच कंठरवेण वदता तानि वाक्यानि स्मारितानीतिकिमात्रेडितेन ॥ भेदादीनामिति ॥ अयंभावः॥ यच्च कार्यस्यासत्त्वे इत्यादितदप्यभिप्रायाज्ञानात् ॥ सर्वस्यैव कार्यस्य वाङ्मात्रारब्धत्वे कार्यात्यंताभावाद्ब्रह्म कस्य कारणं भवेदित्यस्माकमाक्षेपः ॥ तत्र कारणत्वनिर्वाहककार्यसत्त्वस्वीकारिणोऽस्मान्प्रति भेदादिदृष्टांतेन तत्साधनमयुक्तमेव ॥ बहुत्वरूपभेदस्यास्मन्मते जतुघृतयोर्द्वैतवद्ब्रह्मणोधर्मत्वात्तत्स्यासत्त्वम् ॥ अथ ब्रह्मप्रतियोगिभेदः संसारादिश्चात्रगृह्यतइतिचेन्मायिकात्रादिवत्तस्यासत्त्वेपि ऐंद्रजालिकशक्तिवन्मायायाःसत्यत्वाद् ब्रह्मणश्च कर्तृत्वात्तेन तया तस्य प्रदर्शनं संभवति न तथारवन्मते ॥ किंच तत्प्रतिब्रह्मणोनिमित्तमात्रत्वं जगत्प्रतितूपादानत्वमपि ॥ अतो "यतोवाइमानि ॥ तज्जलानि ॥ प्रकृतिश्च" इत्यादीनां न मन्मते व्याकोपः तव तु सर्वस्यासत्त्वात्तद्व्याकोपोदुरुद्धरः ॥ स्वाप्नस्येत्यादि तु प्रलापमात्रम् ॥ शरीरे स्वाप्नन्यकरभिन्नचरणाभेदस्य समुदायभिन्नैकतरंगतोऽन्यस्मिन्नपि तरंगे समुदायभेदस्यच दर्शनेन परस्परभिन्नयोरपि विन्यासयोः पुरुषाभिन्नतायाः पुरुषभेदानाधायकतायाश्च सुयुक्तत्वात् ॥ अतएवपरमाचार्यस्याऽहिकुंडलादिदृष्टांताः संगच्छंते ॥ अन्यथा ते बाध्येरन् ॥ विन्यासानां कल्पितत्वं तु सत्यविन्यासांतराभावसादृश्याभावादिभिरशक्यवचनम् ॥ किंच विजनेसुप्तसिंगतस्यपुंसोविन्यासस्यकः कल्पकः ॥ स्वस्य निद्रापराभूतत्वादितरस्यचाभावात् ॥ तदा विन्यासस्याभावे तु निद्राकालिकस्यवस्थानुमितिरबाधिता नोपपद्येत ॥ उत्तरकालेऽनुमितिस्तु परिम्लानपीनस्तनजघनसंगादुभयस्तनोमध्यस्थांतः परिमिलनमप्यसरसम् ॥ इदंव्यस्तन्यासंशिथिलितभुजाक्षेपवशतः कृशांग्याः संतापंवदतिनलिनीपत्रशयनमिति रत्नावल्यादिषु वर्णिता लोके च प्रसिद्धा ॥

किंच जगतोमायिकत्वे मायिकस्वप्नवैधर्म्यप्रतिपादकस्य "वैधर्म्याच्चनस्वप्नादिव" दितिसूत्रस्य विरोधः ॥ ननु "नाभावउपलब्धे" रि-

त्यनेनसर्वथा वाह्यार्थासत्त्वमभ्युपगच्छतो विज्ञानवादिनोमतस्य-
खण्डनमुपक्रम्य स्वप्नादिष्वंतरेणाप्यर्थं वासनानिमित्तस्य वैचित्र्यस्य
यथाभ्युपगमस्तथाजागरेपि वासनानिमित्तमेववैचित्र्यंनत्वर्थनि-
मित्तमित्यभावोवाह्यार्थस्येतितदभ्युपगतंस्वप्नेसर्वथार्थशून्यत्वमभ्युप-
गम्यजागरितप्रत्ययेषु तदभावं वैधर्म्यादित्यादिनावैधर्म्यंचजागरिते
वाधाभावः स्वप्नेवाधः एवंच स्वप्ने यथाऽर्थशून्यत्वमाश्रीयतेतथा-
जागरितेनाश्रयितुंशक्यमितिसूत्रकारेण विज्ञानवादिनोबौद्धमतस्यैव
खंडनं कृतं नास्मन्मतस्यास्मन्मते तु स्वप्नस्याविद्यादशायामेव वाधो
जगतस्त्वविद्यादशायांन वाधइति वैधर्म्यसत्वान्नसूत्रविरोधइति
चेन्न ॥ विज्ञानवादिमताद्भवन्मते विशेषाभावात् तन्मते विरोधसत्वे
भवन्मते विरोधोनेतिवक्तुं नशक्यते ॥ यथा विज्ञानवादिभिः सर्वस्य
विज्ञानस्वरूपत्वं वाह्यार्थाभावः स्वीक्रियते तदुक्तंतैः ॥ बुद्धिस्वरूपमेकं
हिवस्त्वस्तिपरमार्थतः॥ प्रतिभासस्यनानात्वाच्चैकत्वंविहन्यते ॥ परि-
व्राड्कामुकशुनामेकस्यांप्रमदातनौ ॥ कुणपःकामिनीभक्ष्यमितिति-
स्रोविकल्पनाः ॥ तथाप्येकैवसा बालाबुद्धितत्वंपरंहिन इति ॥ एवमेव
भवद्भिरपिदृष्टिसृष्टिवादिभिर्दृष्टिपदप्रतिपाद्यविज्ञानव्यतिरिक्तासृष्टि-
र्नस्वीक्रियते ॥ यथातैःस्वप्नदृष्टांतेनवाह्यार्थासत्वंप्रतिपाद्यतेतथा
चानुमानंतन्मते ॥ स्तंभादिप्रत्ययाः स्वात्मांशमेव वाह्यतयाऽध्यव-
स्यंतोमिथ्याभूताः प्रत्ययत्वात् स्वप्नप्रत्ययवत् शुक्तिरजतप्रत्ययवच्च ॥
स्वप्ने यथा वाह्यार्थाभावाद्देशांतरवर्तिनां स्वशिरश्छेदादीनां च दर्श-
नादवश्यं विज्ञानमेव तत्तदाकारेण भासते ॥ तथा जाग्रज्ज्ञानानामपि
विज्ञानग्राहित्वं मिथ्यात्वं चेति ॥ तथैव भवन्मते स्वप्नदृष्टांतेन
जाग्रत्पदार्थानां मिथ्यात्वं साध्यते उक्तंच गौडपादैः ॥ यथास्वप्नेद्व-
याभासंस्पंदतेमायया मनः ॥ तथाजाग्रद्द्वयाभासंस्पंदतेमायया मनः ॥
अद्वयंच द्वयाभासंमनःस्वप्नेनसंशयः ॥ अद्वयंचद्वयाभासंतथाजाग्र-
न्नसंशयइति ॥ एवंच स्वप्नसाधर्म्येणसर्वप्रपंच मिथ्यात्वमभ्युपग-
च्छतां भवतांमतेपिप्रपंचे स्वप्नवैधर्म्याभावाद् "वैधर्म्याच्चनस्वप्ना-
दिव" दितिसूत्रविरोध कथं न स्यात् ॥ नचाविद्यादशायामेव स्वप्न
स्यवाधोस्माभिः स्वीक्रियते प्रपंचस्य तु ज्ञानेनाविद्यानिवृत्तावेवेतिवैध-
र्म्यसत्वान्नतोऽस्मन्मते सूत्रविरोधइतिवाच्यम् ॥ स्वप्नदृष्टांतेन
स्वप्नसाधर्म्यात्प्रपंचस्यासत्वमभ्युपगच्छतांमतखंडनायेदं सूत्रं प्रवृत्तं
तत्र सूत्रकारस्यायमाशयः यादृशसाधर्म्येण ज्ञाननियर्त्यत्वयाधित-
त्वमायाकार्यत्वादिना प्रपंचस्यासत्त्वं साध्यतेतत्साधर्म्यं न प्रपंचस्य ॥

किंतु वैधर्म्यमेव प्रपंचे ज्ञाननिवर्त्यत्वसत्यत्वाऽमायिकत्वादीनां सत्वात्॥ तादृशवैधर्म्यस्यचत्वयाऽनभ्युपगमात्कथं न विरोधः॥ अविद्यादशायामबाधमात्रेण वैधर्म्यं न संभवति ॥ अन्यथा त्वन्मतसिद्धषोडशावस्थांतर्गतस्वप्नस्वप्नावस्थादृष्टगजादीनां स्वप्नजाग्रदवस्थायां बाधात्तदवस्थादृष्टानां चाबाधात्तत्रापि वैधर्म्यसत्वात्तेषामपि मिथ्यात्व न स्यात् किंच नस्वप्नादिवदित्यंशेन यथा स्वप्नस्य मिथ्यात्वमसत्यत्व वा तथा प्रपंचस्य नेत्युच्यते त्वन्मते च प्रपंचस्य मिथ्यात्वात्तादृशांशविरोधोपि ॥ नचाविद्यादशायां सत्वान्न तादृशांशविरोधः ॥ अविद्यादशायां सत्वाभ्युपगमे त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वं स्वाश्रयत्वेनाभिमतनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगित्वमित्यादीना त्वयाऽभ्युपगतानां तथासत्वेन मिथ्यात्वानुपपत्ते.॥ अशिन स्वांशगात्यंताभावस्य प्रतियोगिनः॥ अदित्वादितरांशीवद्विगेपैवगुणादिष्विनिचित्सुखोक्तिविरोधश्च ॥ किंच मिथ्यात्वासत्वयोर्वास्तवभेदाभावान्नामांतरस्य च भेदासाधकत्वात्तवाप्यसद्वादित्वमेव दृष्टिसृष्टिवादित्वेन विज्ञानवादित्वमपि ॥ नचात्यंतासत्वे प्रतीत्यनुपपत्तिरितिवाच्यं ॥ असद्वादिभिरत्यंतासतामेव स्वाप्नपदार्थानां तत्साधर्म्येण जाग्रत्पदार्थानां च प्रतीतेरभ्युपगमात् यत्तु (स्वाप्नप्रत्यये. सर्वथा सादृश्यस्यानिषेधात् अन्यथा सर्वस्य कथंचित्सर्वसदृशत्वेहतादिप्रपंचस्य भेदादेरासुरव्यामोहायासत्यस्यैव प्रतीयमानतयाऽभ्युपगतस्य प्रभासलीलादेश्च त्वन्मतेपिमायिकत्वेन च तत्रापि तद्विरोधोदुर्वार स्या) दित्याद्युक्त तदपि न सम्यक्॥ स्वाप्नपदार्थैः सर्वथासादृश्यस्यानिषेधेपि मिथ्यात्वमायिकत्वादीनां जाग्रत्प्रपंचे त्वयाङ्गीकृतानां निषेधेन सूत्रविरोधस्यानुद्धारात्॥ यत्किंचिद्वैधर्म्यमादाय सादृश्यनिषेधे चंद्रसदृशेपि मुखे तेजस्त्वकलंकित्वादिवैधर्म्याच्चचद्रवदित्यादिव्यवहारापत्ते ॥ अस्मन्मते च प्रपचस्य सत्यत्वेन मिथ्यात्वमायिकत्वादीना मनभ्युपगमेन स्वप्नतुल्यत्वाभावान्न सूत्रविरोध ॥ अहतादिप्रपचस्य आसुरव्यामोहनादिलीलानाच मायिकत्वेऽपि तेषां सूत्रस्थादिपदेन संगृहीताना स्वप्नतुल्यानांप्रपंचे वैधर्म्यसंभवेन नकोपि दोष पदमादधाति॥ अन्यथाऽऽदिपदस्य वैयर्थ्यापत्ते ॥ त्वन्मतेपि शुक्तिरजतादीनामादिपदेन ग्रहणमवश्यकर्त्तव्यम् अन्यथातेष्वविद्यादशाया बाधितेषु स्वप्नवैधर्म्यासत्वेनाविद्यादशायामित्याद्युक्तावपि सूत्रविरोधोद्धारो न स्यात्॥ किंच प्रपचस्य मायिकत्वे मोक्षसाधनेषु श्रवणमननादिषु प्रवृत्तिर्नस्यात् एकजीववादस्यैव तत्सिद्धांतसमततया तद्विभ्राना स्वप्नजीववज्जीवाभासत्वेन वामदेवशुकादीनामपिस्वप्नदृ-

ष्टमुक्ततुल्यत्वेन गुरुशिष्यशास्त्रादीनामपि स्वप्नतुल्यत्वात्कस्यचि-
दपि पुरुषस्य मम मुक्तिर्भविष्यतीतिविश्वासासंभवश्च स्यादित्ययमे-
वार्थः सूत्रस्थचकारेण व्यासैर्दर्शितः ॥ अतोविज्ञानवादिनस्तत्तुल्यस्य
तव च मतखंडनायेदं सूत्रं प्रवृत्तं ॥ एतेन (उक्ताशयेन विज्ञा-
नवादिनं प्रति सूत्रस्य प्रवृत्तत्वा) दिति प्रयुक्तं ॥

सहस्राक्षे यच्च मायिकतयोभयसंमतेत्यादिं सूत्रस्यप्रवृत्तत्वादित्यंतं भागं परिहरंति ॥
किंचजगतामायिकत्वइत्यादिना ॥ प्रवृत्तत्वादिति प्रत्युक्तमित्यंतेन ॥ विज्ञान-
वादमायावादयोः कथमविशेषइत्यतस्तमुपपादयंति ॥ यथाविज्ञानवादिभिरित्या-
दिना ॥ अत्रप्राञ्चः ॥ शमथविपश्यनायुगनद्धवाहीमार्गोयोग इतितेषांयोगलक्षणंशमथः-
समाधिरुच्यते ॥ विपश्यनासम्यग्दर्शनम् ॥ यथायुगनद्धौबलीवर्दौवहतस्तथायोमार्गः
सम्यग्दर्शनवाहीसयोगस्तेनाचरतीतियोगाचारउच्यते ॥ इतितेषांसम्यग्दर्शनंचसर्वंबाह्यार्थ-
शून्यंविज्ञानं सर्वक्षणिकं सर्वंनिरात्मकमिति ॥ एतच्चभास्करभाष्येपिस्फुटम् ॥ अत्र-
सर्वक्षणिकत्वंविज्ञानस्कंधस्यक्षणिकत्वात् ॥ निरात्मकत्वमालयविज्ञानातिरिक्तात्माभावात्॥
बाह्यार्थशून्यत्वंतु विज्ञानस्यैवसाकारत्वात् ॥ प्रत्यक्षत्वाच्च ॥ तथाहि सर्वंविज्ञानमेव ॥ यत्सा-
कारंयत्प्रत्यक्षंतद्विज्ञानमेव ॥ नीलंपीतमित्याद्याकारकंहि विज्ञानमेवप्रकाशते ॥ दृष्टिप्रत्यक्षं-
चतत् प्रदीपवत् प्रकाशकत्वात् ॥ यन्मते ज्ञानमप्रत्यक्षंतस्यस्वपरोत्पन्नज्ञानयोरविशेषआप-
द्येत ॥ अस्तितुविशेष ॥ स्वोत्पन्नज्ञानेनप्रवृत्तिर्निवृत्तिर्वाभवतीति ॥ अतएकमेवविज्ञानं-
ग्राह्यग्राहकसंवित्तिभेदेनप्रत्यक्षंप्रकाशते ॥ यथोक्तंविप्रभिक्षुणा ॥ अप्रत्यक्षोपलंभस्यनार्थ-
दृष्टिःप्रसिद्ध्यति ॥ अविभागोपिबुद्ध्यात्माविपर्यासितदर्शनैः ॥ ग्राह्यग्राहकसंवित्तिभेदवा-

---

यच्च मायिकतयोभयसमतस्वप्नवैधर्म्यप्रतिपादकस्य वैधर्म्याच्चनस्वप्नादिवदितिसूत्रस्यविरो-
धमुक्तवांस्तच्चनसम्यक् । तथाहि नाभावउपलब्धेरित्यनेनसर्वथाबाह्यार्थासत्त्वमभ्युपगच्छतो-
विज्ञानवादिनोमतस्य खण्डनमुपक्रम्य स्वप्नादिष्वन्तरेणाऽप्यर्थंवासनानिमित्तस्यवैचित्र्यस्योभा-
भ्यामभ्युपगम्यमानत्वात् ॥ अन्तरेणतुवासनामर्थंनिमित्तस्यज्ञानवैचित्र्यस्य मयाऽनभ्युपगत-
त्वात् ॥ अभावोबाह्यार्थस्येतितदभ्युपगतंस्वप्नेसर्वथार्थशून्यत्वमभ्युपगम्य जागरितप्रत्ययेपुतद-
भाववैधर्म्याच्चेत्यनेनाह ॥ एवच यथास्वप्नेऽर्थशून्यत्वमाश्रीयते तथाजागरितेनाश्रयितुंशक्यम् ॥
वैधर्म्यात् ॥ वैधर्म्यंचजागरितेबाधाभावःस्वप्नेबाध ॥ अस्मादृशांतु अविद्यादशायामेवस्वप्न-
स्वबाधइतरस्यतुनेतिबोध्यम् ॥ एवञ्च कथतद्विरोध ॥ स्वाप्नप्रत्यये सर्वथासादृश्यस्याऽनिषे-
धात् ॥ अन्यथा सर्वस्यकथंचित्सर्वसदृशत्वेनअहतादिप्रपञ्चस्यभेदादेरासुप्त्यामोहायामत्यस्यैवप्र-
तीयमानतयाऽभ्युपगतस्यप्रभासलीलादेश्च त्वन्मतेपिमायिकत्वेनच तवापितद्विरोधोदुर्वारःस्या-
त् ॥ अहंत्वादिषुव्यभिचारेणसूत्रासंगतिश्च ॥ एतेन मोक्षसाधनेप्रवृत्त्यनुपपत्तेश्चेतितत्सूत्रस्थ-
चकारस्यतात्पर्यवर्णयतष्टीकाकारस्योक्तिःप्रत्युक्ता ॥ उक्ताशयेनविज्ञानवादिनप्रतिसूत्रस्य-
प्रवृत्तत्वात् ।

नेवलक्ष्यते इति ॥ अर्थदृष्टि प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणव्यवहार बुद्धिरेवात्माविभागरहितोपि-भ्रातदर्शनैर्हेतुभिर्ग्राह्याद्याविभेदवानिवभासतइत्यर्थं ॥ तत्रग्राह्याकार प्रमेय ग्राहकाकार प्रमाण स्वसंवित्ति फल इतित्रयमेकस्मिन्नेवविज्ञानेऽपरूपते ॥ नचैवन्निधाप्रकाशोपि-नानात्व प्रमदात्तनुवदुपपत्ते ॥ किंच सहोपलम्भनियमान्नभेदोनीलतद्धियो ॥ यदैवनील-ज्ञान तदैवनीलमुपलभ्यतेतस्मादभिन्नमित्यर्थं ॥ इतश्चानुमानाद्बाह्यार्थाभाव. ॥ बाह्य-प्रत्ययोमिथ्या ॥ प्रत्ययत्वात् स्वप्नप्रत्ययवदिति ॥ इत्याद्याहु ॥ तदेतत्सगृह्णनाज्ञस्वरू-पमाहु ॥ **बुद्धिस्वरूपमिति** सर्ववस्तुपरमार्थत बुद्धिस्वरूपविज्ञानात्मकं अतएवैक नचप्रत्ययस्वनानात्वादेकत्वस्यविघात ॥ यथाएकस्मिन्नपिस्त्रीशरीरेविरक्तनादाय इति कामु-कानाकामिनीति श्वादिमांसादिनांभक्ष्यमिति पृथग्विकल्पना ॥ एवविकल्पनानानात्वेपि-यथा सा बाला स्वैकैव तथाऽस्माकंबुद्धिरिति तदाशय ॥ **एवमेवेत्यादि** ॥ दृष्टिसृष्टि-वादोभवतामद्वैतसिद्ध्यादिषुप्रपचित ॥ तत्रदृष्टिश्चज्ञानमेव ॥ नतुचाक्षुषज्ञानमात्रम् ॥ "स्पदादिपुदृशोनालो चन" इत्यादौपश्यतेर्ज्ञानसामान्यार्थकतायाअपि सिद्धे ॥ अन्यथा दृष्टिसृष्टिवादे वायो अंधैरधकाराभिभूतैश्चहस्तपरामर्शादिनैवोपलभ्यमानवस्तूनाचामिथ्या-त्वनस्यात् ॥ तस्माद्विज्ञानमेवबाह्यार्थोदृष्टिरेव बाह्यार्थइत्यनर्थांतरम् ॥ ज्ञानस्वरूपमे-वाहुर्नैगदेतन्मनीषिण ॥ अर्थस्वरूपभ्राम्यत पश्यत्यन्येकुदृष्टयइत्याद्युदाहरन्तोज्ञानातिरि-क्तबाह्यार्थाभावमेव वदीयामन्यन्ते ॥ ज्ञानस्यैवचग्राह्यादित्रिपुटीरूपभेदवत्त्वमिवेति ॥ **स्वप्नादिप्रत्ययाइति** ॥ जागरितप्रत्ययाइतिभाव ॥ अत्रेदबोध्यम् ॥ स्वाप्नप्रत्ययाहि-तन्मते आलयविज्ञानरूपस्यात्मनएव अज्ञानाद्बाह्यार्थतयाऽध्यवस्यति इदगृहमयगजइति ॥ नहितदानींपारमार्थिकाबाह्यार्था माति अतिदूरवर्तिदेशांतरवर्तिनामप्यनुभवात् ॥ कदाचि दप्यननुभूतानास्वशिरश्छेदमनुष्योष्ट्रानादीनाचानुभवात् ॥ अतोविज्ञान स्वैवतत्तदाकार स्वतदाबाह्यार्थतयाऽध्यवसायात्तेप्रत्ययामिथ्याभूताएव ॥ अतस्तेपुप्रत्ययत्वेनस्वा माशाना बाह्यार्थतयाऽध्यवसायिमिथ्याभूतत्वेन च व्याप्तिमादायजागरितप्रत्ययेष्वपिप्रत्ययत्वेन हेतुना तथात्व साध्यते ॥ तन्मतखडनतु (अ० २ पा० २ सू० २८) "नाभावउपलब्धे" इत्यधिकरणेद्रष्टव्यम् ॥ तद्वत्स्वप्नादिदृष्टांतनैव भवन्मतेपिमिथ्यात्व साधितमित्यत्रशकरा चार्यपरमगुरुसमतिमाहु ॥ **उक्तचेति** ॥ माडूक्योपरिगौडवार्तिकस्याद्वैतप्रकरणे (कारि-का २९।३०) उक्तमित्यर्थ ॥ **यथास्वप्नइति** ॥ एतदर्थंतुतद्भाष्येशकराचार्या ॥ "कथ पुन सतोमाययैव जन्मेत्युच्यते ॥ यथा रज्ज्वा विकल्पित सर्पोरज्जुरूपेणावेक्ष्यमाण सन् एव मन परमार्थविज्ञप्त्यात्मरूपेणावेक्ष्यमाण सत् ग्राह्यग्राहकरूपेण द्वयाभास स्पदते स्वप्ने मायया रज्ज्वामिव सर्प तथा तद्वदेव जाग्रज्जागरिते स्पदतेमाययामन स्पदतइवे त्यथ " इति व्याचक्षते ॥ तत्रैतदग्रे (कारिका ३१) मनोदृश्यमिदद्वैतयत्किंचित्सचरा चरम् ॥ मनसोह्यमनीभावेद्वैतनैवोपलभ्यतइति दृष्टिसृष्टिवाद तथा (का० ३३) अकल्प कमजज्ञानज्ञेयाभिन्नप्रचक्षतइत्या मनोज्ञानमात्ररूपत्व चोक्तम् ॥ अत्रापि शकराचार्या "रज्जुसर्पवद्विकल्पनारूपद्वैतरूपेणमनएवयुक्तम् ॥ तत्रकिंप्रमाणमित्यन्वयव्यतिरेकलक्षण-

मनुमानमाह ॥ कथंतेनहिमनसाविकल्प्यमानेनदृश्यंमनोदृश्यमिदंद्वैतंसर्वंमनइति-प्रतिज्ञा ॥ तद्भावेभावात्तदभावेऽभावात् ॥ मनसोह्यमनीभावेनिरुद्धेविवेकदर्शनाभ्यास-वैराग्याभ्यांरज्वामिवसर्पेलयंगतेवासुषुप्तेद्वैतंनैवोपलभ्यतइत्यभावात्सिद्धंद्वैतस्यासत्वमि-त्यर्थः” इत्याहुः ॥ अतस्तवापि मते सूत्रविरोधस्तदवस्थः ॥ उभयसंमतोवासनासन्ता-नोपि (अ०२पा०२सू०३०) “नभावोऽनुपलब्धेः” इतिसूत्रेण निराकृतइति किं प्रासंगिकेन ज्ञाननिवर्त्यत्वेत्यादि ॥ अत्रज्ञाननिवर्त्यत्वंसौत्रादिपदपरिगृहीतशुक्तिरज-तादौ स्पष्टं स्वप्ने कदाचित्स्वप्नोयमिति ज्ञानेपि कंचित्कालं तदनिवृत्तिदर्शनात् ॥ बाधितत्वं तु स्वप्नेपि जागरणोत्तरं स्वाप्नगजाद्यनुपलंभात् ॥ मायिकत्वं तु विवर्त्ते स्वप्ने ऐंद्रजालिक-वस्तुनि च तुल्यं सूत्रआदिपदेन विवर्त्तैन्द्रजालिकादीनां संग्रहः ॥ ज्ञानानिवर्त्यत्वेत्यादि ॥ “तद्धैतत्पश्यन्नृषिर्वामदेवः प्रतिपेदे ॥ तस्यसर्वेषुलोकेषुकामचारोभवति ॥ कामान्नी-कामरूप्यनुसंचरन्एतत्सामगायन्नास्ते ॥ हा३वु ३ अहमन्नं ३ ॥ यस्तुसर्वाणिभूतान्या-त्मन्येवानुपश्यति ॥ सर्वभूतेषुचात्मानंततोनविजुगुप्सते ॥ यस्मिन्सर्वाणिभूतान्यात्मै-वाभूद्विजानतः ॥ तत्रकोमोहः कःशोकएकत्वमनुपश्यतः” इतिबृहदारण्यकच्छां-दोग्यतैत्तिरीयेशावास्यादिषु ज्ञानिनामपि प्रपंचदर्शितायाः श्रावणाज्ज्ञानानिवर्त्यत्वं ॥ प्रपंचस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वे ज्ञानिनः शिष्याद्यनुपलब्ध्या प्रवचनासंभवात् अज्ञानि-नश्चानुपसत्तव्यत्वात् मुंडकादिषु ब्रह्मनिष्ठस्यैव तद्विज्ञानार्थमभिगम्यत्वश्रावणाच्च मोक्ष-मार्गोच्छेदः ॥ तस्य सत्यत्वं तु “यदिदंकिंच तत्सत्यमित्याचक्षते” इत्यादिश्रुतिभ्यः ॥ ततएवामायिकत्वं ॥ “तदात्मात्मानँस्वयमकुरुत ॥ सहैतावानास ॥ सर्वंखल्विदं-ब्रह्म ॥ पुरुषएवेदंसर्वं ॥ इदंसर्वंयदयमात्मा” इत्यादिश्रुतिभ्यश्च ॥ आदिपदेनोभयत्र यथायथंनिरुपादानकत्वब्रह्मोपादानकत्वादयः ॥ एवं चाविद्यानाशोत्तरमपि प्रपंचस्याबा-धात्तत्कल्पना प्रत्युक्ता ज्ञेया ॥ षोडशावस्थेत्यादि ॥ अत्रत्वेविद्यमानावेदांतादर्शकाराद-यस्तुतिस्रएवपरस्परमिश्रणात्नवावस्थासप्तचाज्ञानभूमिकाइतिवदंतः संकलनयाषोडशताः दर्शयंतियथाहुः ॥ (श्लो० ९५।९६।९७) जाग्रज्जाग्रत्तथाजाग्रत्स्वप्नजाग्रत्सुषुप्तिके । एवंत्रैविध्यमापन्नं जाग्रदुक्तंमनीषिभिः ॥ स्वप्नजाग्रत्तथास्वप्नस्वप्नस्वप्नसुषुप्तिके । स्वप्न-त्रयंसमाख्यातमेवंवेदीतपारगैः सुषुप्तिजाग्रत्तथासुप्तिःसुप्तिसुप्तिसुषुप्तिके । त्रैविध्यंहिग-तेत्येवं भेदात्सुप्तिस्तथैवचेति ॥ तथा (श्लोकः १८९) बीजजाग्रत्तथाजाग्रन्महाजाग्र-त्तथैवच ॥ जाग्रत्स्वप्नस्तथास्वप्नः स्वप्नजाग्रत्सुषुप्तिके ॥ एवंभेदास्समाख्याताः ससाऽ-ज्ञानस्यभूमयति ॥ व्याचक्षतेचतएव “प्रमाज्ञानं जाग्रज्जाग्रत् शुक्तिरजतादिभ्रमो जाग्रत्स्वप्नः । जाग्रदवस्थायां श्रमादिनाल्पधीभावः जाग्रत्सुषुप्तिः । स्वप्नमित्रा-दिप्राप्तिः स्वप्नजाग्रत् । स्वप्नेपि स्वप्नो मया दृष्ट इतिबुद्धिः स्वप्नस्वप्नः । जाग्र-द्दशायां वक्तुमशक्यं यत्किंचित्स्वप्नेनुभूयतेतत्स्वप्नसुषुप्तिः । सुषुप्त्यवस्थायां सात्विकीया-सुखाकारावृत्तिः (यदनंतरंप्रबुद्धस्य सुखमहमस्वाप्समितिपरामर्शः) सासुषुप्ति-जाग्रत् तत्रैवयाराजसीवृत्तिः (यदनन्तरन्दुःखमहमस्वाप्समिति प्रबुद्धस्यपरामर्शः

सासुषुप्तिस्वप्न । तत्रैवयातामसीवृत्ति) यदनतरगाढ मूढोद्गमस्याप्समिति परामर्श सासुषुप्तिसुषुप्ति" रिति ॥ माग्रस्तुस्वप्नेस्वप्नातरं स्वप्नस्वप्न । स्वप्नण्यस्वप्नमाग्रजागरणस्व-प्नजाग्रत् "स्वप्नेजागरणपर्ये"त्यादिपुराणप्रसिद्धे रितिवाम्नाविवर्णयति बीजजाग्रदा-दयश्चेत्थमन्यत्रलक्षिता कुसूलेसस्थितबीज तत्रसर्वोयथाद्रुम । तथायत्रस्थितविश्वनतु व्यक्तिमुपागतम् । बीजरूपस्थित जाग्रद्बीजजाग्रत्तदुच्यते ॥ ससारप्रथमावस्थामहा-मोह सएवहि । सदेवाज्ञानमित्युक्तयत्स्वबोधेननलीयते । कुसूलेसस्थितबीज क्षेत्रेनिक्षि प्यतेयदा अंकुरोन्मुखतायातिसावस्थाजाग्रदुच्यते । इदमेनमहत्तत्त्वमितिसाख्यैर्निरूप्यते ईक्षणचेतिवेदान्ते. सामान्याहकृतिस्तथा । आनन्दमयकोशश्चतरसाक्षीत्वीश्वर स्मृत । विशेषाहकृति सूक्ष्माकुरवद्व्यावहारिकी । महाजाग्रत्प्रबुधै प्रोक्ता व्यष्ट्यवस्थात्रयेतुना । जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्याख्येवस्थाजाग्रदितिस्मृता । जाग्रदेवयदाजीवो मनोराज्यकरोतिहि । जाग्रत स्वप्नइवयत्स जाग्रत्स्वप्नउच्यते । लोकप्रसिद्धोय स्वप्न सस्वप्नइतिकथ्यते जातेपि-जागरेजतो स्वप्नदृष्टार्थभासनम् । प्रत्यक्षमिवसस्कारात्स्वप्नजाग्रत्तदुच्यते । षडवस्था-परित्यागेसुषुप्ति ससमीमतेति । केनचित्प्रकारभेदेन विलक्षणाअप्यवस्थाविशेषा विद्या-रण्यचित्सुखादिभिर्दर्शितास्तुप्रकृतेतत्तद्ग्रथेभ्यएवावगन्तव्यइति प्रासगिकवस्तुविस्ताराद्वि रम्यते ॥ स्वप्नेपि स्वप्नातर स्वप्नस्वप्न तादृशस्वप्नविरामे पूर्वस्वप्नएव जागरण स्वप्नजाग्र-दवस्था ॥ तदवस्थेति ॥ स्वप्नजाग्रदवस्था ॥ तथाच भवन्मते स्वप्नजाग्रदवस्था स्थपदार्थाना यथा स्वप्नस्वप्नापेक्षया चिराद्बाधस्तथा प्रपचस्य सर्वस्वप्नापेक्षयाऽतिचि-रादपि सइति साधर्म्यस्यसिद्ध्या चिरकालावस्थानोत्तरमपि बाधोजगतोन स्वप्नादि-तोवैधर्म्याऽपादक ॥ देवालयादौद्वारस्तंभादिजटितशुक्तिशकलेषु कस्यचिद्बहुदिना-वधिरजतबुद्धेरसुवर्नेनेऽपि उत्तरक्षण एव बाधितरजताद्वैधर्म्यं चिरकालानुवृत्तमिथ्यारजते न शक्य वक्तुम् ॥ यथा कथचिद्वैधर्म्यस्य तु सर्वत्रैव सभवेन तत्रापि वैधर्म्याग्रहे सति साधर्म्यव्यवहार एवोच्छिद्येत ॥ तद्भिन्नत्वे सति तद्गतभूयोधर्मवत्त्वस्यैव सादृश्यपदार्थ त्वात् ॥ भूय पदेन यत्किचिद्वैधर्म्यसर्वत्र सुलभ मूलेऽविवक्ष्यते ॥ अतोज्ञाननिवर्त्यत्व-बाध्यत्वमायिकत्वादिभूयोधर्माणा प्रपचे स्वप्नादौ चागीकारात्साधर्म्यस्यैव सिध्यासूत्र-विरोधस्तदवस्थ ॥ किंच न स्वप्नेत्यादिमिथ्यात्त्वम् ॥ सदसत्त्वाभ्यामनिर्वचनीय-त्वम् । असत्त्वत्व ॥ सन्मात्रभिन्नत्व ॥ इद तन्मतमेवानुसृत्योक्तम् ॥ वस्तुतस्त्व सत्यमिथ्येत्यर्थांतरम् ॥ त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वमिति मिथ्यालक्षणमद्वैत सिद्ध्यादिषुस्पष्ट ॥ स्वाश्रयत्वेनेत्यादि ॥ इदमपिलक्षणचित्सुखेन (परिच्छेद १ कारिका ११) सर्वेषामपिभावानास्वाश्रयत्वेनसम्मते ॥ प्रतियोगित्वमत्यन्ताभावप्रति मृषात्मतेनीति सगृहीत ॥ तत्रैव "घटपटादीनाभावानांस्वाश्रयत्वेनाभिमतास्तन्त्वादयोयेत त्रिष्टात्यन्ताभावप्रतियोगित्वेनेषामिथ्यात्व नहितेषामन्यत्रसत्तासभवति तत्रापिचेत्सा नस्यात् तदागलेपादुकन्यायेनमृषात्वमेवपर्यवस्येत्" इतिव्याख्यातमपि ॥ तत्रासत्त्वेनेति

प्रापचिकघटादिषुप्रागुक्तलक्षणासत्वेन ॥ अविद्यादशायातेषा सत्वागीकारेवर्तमानकालिक-प्रतिषेधाप्रतियोगित्वस्यापत्यास्वाश्रयभूताविद्यानिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वस्यापत्याच तेषुलक्षणासत्वमितिभाव ॥ अशिनइति ॥ चित्सुखकृतप्रत्यक्तत्वप्रदीपिकाया प्रथम-परिच्छेदेप्रागुक्ताग्रिमेय (१२) कारिका ॥ विवृताचतत्रैव "विमतपट एतत्तन्तुनिष्ठात्य-न्ताभावप्रतियोगीअवयवित्वात् पटान्तरवत् एवमेवतद्गुणकर्मजात्यादयोऽपि एतत्तन्तुनि-ष्ठाभावप्रतियोगिन तद्रूपत्वात् इतरतत्तद्रूपवदिति एवमादिप्रयोगास्सर्वत्रोहनीया" इति ॥ एवचाशिन पटादय स्वाशा तत्वादय एतत्तन्तुषुपटोनास्तीति प्रतीतिसाक्षिका-त्यन्ताभावस्यपटादय प्रतियोगिनइत्यर्थ ॥ अविद्यादशायासत्वागीकारेतद्विरोध स्पष्टएव ॥ एतदनुरोधेनप्रतीतिकालेपिपदार्थात्यन्ताभावस्वीकारेतुसाधर्म्यंगलेपादुकावदापतित ॥ वस्तुतस्तुतवतूलाविद्याकार्यस्यस्वप्नादेस्तन्निवृत्त्यानिवृत्तिर्मूलाविद्याकार्यस्य प्रपञ्चस्य च तन्निवृत्त्यानिवृत्तिरिति स्वप्नादिजाग्रत्प्रपचयो स्वसाक्षा कारणाविद्यास्थित्यधीनस्थिति-कत्वेनतन्निवृत्तिनिवर्त्यत्वेनचसाधर्म्यमबाधमत सुस्थ सूत्रविरोध यत्किञ्चिद्वैधर्म्यं तुसर्वथासजातीयेष्वपि घटादिषुप्रतिव्यक्ति शक्यवक्तुमिति किन्तेन ॥ नामातरस्येति ॥ घट कुम्भइत्यादिपर्यायरूपस्य ॥ नहि घटात्कुम्भोभिन्नोभवति ॥ निषेधेनेति सूत्रक्त-तानिषेधेन ॥ अनुद्धारादिति ॥ त्वन्मतइतिशेष ॥ अहंतादेरिति ॥ इद-मत्रहृदयम् ॥ महत्वाक्षे अहतादेरपि प्रपचत्वमसत्समतमिव दर्शयित्वासूत्र-विरोधोदत्त ॥ वय तु मिथ्यापदार्थाना प्रपचत्वमेव न वदाम ॥ नहि जाग्रदव-स्थायामनुभवमात्रेण प्रपचत्व शक्य वक्तुम् ॥ शुक्तिरजतगधर्वनगरैंद्रजालिकादिषु तत्प्रसगात् ॥ नचेष्टापत्ति सूत्र आदिपदेन परिगृहीतेभ्यस्तेभ्योपि वैधर्म्यस्य प्रपचे बोधनात् ॥ तेषाप्रपचातपातित्वे तदनुपपत्ते ॥ आदिपदेन तेषा सग्रहस्तु तथापि समत ॥ शकराचार्यै "एवमायादिष्वपियथायथबाध" इति व्याख्यानात् ॥ अत शुक्तिरजतादिवत्ससारप्रभासलीलादेरपि सूत्रआदिपदेन सग्रह ॥ मिथ्यात्वाविशे षात् ॥ तेन ससारादिवैधर्म्यमपि प्रपचेऽभीष्टमेवास्माक ॥ अतोन सूत्रविरोध ॥ नापि सूत्रासगति अहतादौ स्वप्नसाधर्म्यस्येष्टत्वात् ॥ एतेनैव (अहतादिषु व्यभिचारेण सूत्रासगतिश्च) त्यादितद्युक्तिरपास्तेत्याहु ॥ नकोपीति ॥ पदमादधातीति ॥ अस्म-न्मते चरणमादधाति ॥ लेशतोपि नापद्यतइत्यर्थं ॥ अन्यथेति ॥ जाग्रदवस्थायामनुभू-यमानाना शुक्तिरजतसस्मारादीनाप्रपचत्व स्वीकृत्य अत्रापरिग्रहे ॥ सूत्रस्यचकारपरिगृही-तस्वस्य मोक्षे प्रवृत्तिव्याघातइत्यर्थं समर्थयितुमाहु ॥ किंचप्रपचस्येत्यादि ॥ मत-द्वयेऽपि बाह्यप्रपचस्य मिथ्यात्वाद्विज्ञानवादिनोमायावादिनश्च मोक्षसाधनेषु प्रवृत्तिर्न स्यात् ॥ प्रवृत्तेर्गुरुशास्त्रादिबाह्यार्थतत्रत्वात् ॥ बाह्यार्थाना चासत्वादितिभाव ॥

एव च सर्वप्रपच कारणात्मना सत्यएवेतिसिद्धम् ॥ किंच अस्ति-भातिप्रियरूपनामचेत्यशपंचकआद्यत्रयंब्रह्मरूपमायारूपंद्वयपरमिति यन्नामरूपयोर्मायिकत्वमुक्त तदसंगत ॥ अस्तिभातिप्रियरूपाणा

ब्रह्मत्वेन कथितानामपि मायिकत्वापत्तेः ॥ नामरूपयोर्यथा कल्पित-सामानाधिकरण्येन प्रतीतिः घटादिसत्वे सत्वं तदभावेऽभावस्तथै-वास्तिभात्यादीनामपि सामानाधिकरण्येन भानात्तेषां मायिकत्वं नास्तीति वक्तुमशक्यत्वात् ॥ नच तेषां ब्रह्मस्वरूपत्वान्नमायिकत्व-मिति वाच्यं ॥ " तदात्मानँस्वयमकुरुत ॥ बहुस्यांप्रजायेय नामरूपे-व्याकरवाणी " त्यादिश्रुत्यानामरूपयोरपि ब्रह्मस्वरूपत्वात् तस्माद-स्तिभातिप्रियंरूपंनामचेत्यंशपंचकमित्याद्यसंगतमेव ॥ नामरूपयो मायिकत्वे प्रमाणाभावात् ॥ पचानामपि ब्रह्मरूपत्वात् ॥ " नाम-रूपाद्विमुक्त " इत्यादिश्रुतिस्तु विदुषोब्रह्मणि लयावस्थायां पृथङ्-नामरूपाभावं प्रतिपादयति नतु नामरूपयोर्मिथ्यात्वम् ॥

सहस्राक्षे एवचेत्यादि श्रुति सगतेत्यत भाग दूषयति ॥ एवंचसर्वइत्यादिना ॥ नतु-नामरूपयोर्मिथ्यात्वमित्यंतेन ॥ सत्यएवेतिसिद्धमिति ॥ " एतदात्म्यमिदँ सर्वंतत्सत्य " इत्यादिश्रुतिभि (अ०२ पा० १ सू० १६) " सत्वाच्चावरस्य " (सू० १८) "युक्ते शब्दान्तराच " इत्यादिसूत्रैश्च सिद्ध ॥ यदि सूत्रकारोऽस्य मायामात्रतामभि प्रैष्यत्तर्हि मायामात्र त्विस्वप्नेन सध्यसृष्टेरिव अस्यापि तथात्व स्पष्टमेवाऽसाधयिष्यत् ॥ साधयति तु अस्य तदनन्यत्व सत्व असद्व्यपदेशस्य चाव्याकृतत्वपरत्व स्वप्नसृष्टेरेव च मायामात्रत्व ॥ अत सत्कार्यवादएव सूत्रकाराभिप्रेत ॥ अत्र " असदकरणादुपादान-ग्रहणात्सर्वसंभवाभावाच्छक्तस्य शक्यकरणात्कारणभावाच सत्कार्यं" इत्याद्य साख्याद्युक्ता-युक्तयोऽप्यनुसधेया । किंचास्तिभातीत्यादि ॥ अयभाव ॥ यत्तु (एतयोर्मायारूप-त्वस्य दर्शितत्वा) दित्युक्त तत्तु पूर्वंनामरूपयोर्मायिकत्वस्य क्वापितेनोपपादनस्यादर्शनानु-च्छम् ॥ किच तयोर्मायिकत्व युक्तिसिद्धमित्युच्यते श्रुतिसिद्धमिति वा ॥ नाद्य या या युक्तिर्घटनिष्ठनामरूपयोस्तथात्वसाधिकोच्येत सा सा तन्निष्ठास्तित्वादीनामपि तथात्व साधयेदेवेति " आद्यत्रयब्रह्मरूप " इत्यभ्युपगमविरोध ॥ तयोरप्यस्तित्वादिक प्रतीय-तइति तयोरप्यशत्रय सत्यमशद्वय मिथ्येतिस्वीकारेऽनवस्था ॥ " नामैवैनंनजहाति ॥ यदेजतिजगतियच्चचेष्टतिनाम्नोभागोऽय " इत्यादिकश्रौतमानमप्यत्रानुसधेयम् ॥ युक्त्य-नुकूलत्वात् युधिष्ठिरादिनामभिरद्यापि व्यवहारात् ॥ सर्वथामिथ्यात्वे तन्नामोच्चार-

---

एवच सर्वनामरूपात्मकजगन्मायिकमितिसिद्धम् ॥ एतेन अस्तिभातिप्रियरूपनामचेत्य-शपचकम् ॥ आद्यत्रयब्रह्मरूपमायारूपद्वयपरमिति यन्नामरूपयोर्मायिकत्वमुक्त तदसहमाने न जगद्रूप द्वय परमिति पाठस्य कथचित्स्वसमतत्वप्रतिपादनायनामरूपविभेदेजगत्क्रीडतियो-यतइति स्वगुरुसमतिसुप यस्येश्वरस्य नामरूपयो प्रकाशकत्वे कर्तृत्वान्नामरूपयोरीश्वररूपत्व यदुक्त तदपि निरस्तम् ॥ एतयोर्मायारूपत्वस्य दर्शितत्वात् ॥ अन्यथा पञ्चानामपि ब्रह्मरू-पत्वेन त्रयाणा विशिष्य तद्रूपत्वकथन न सगच्छेत ॥ अतएव विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तइ तिश्रुति सगता ॥

णपूर्वकधाद्धादिव्यवहारोच्छेदप्रसगाच ॥ न द्वितीय ॥ तयो सत्यतायाएव श्रुतिसिद्धत्वात् ॥ बृहदारण्यके तृतीयाध्यायेऽन्त्यब्राह्मणे "त्रयवाइदनामरूपकर्मतेषानाम्नावागित्येतदेषामुक्थमतोहिसर्वाणिनामान्युत्तिष्ठन्त्येतदेषा ५ सामैतद्धिसर्वैर्नामभि सममेतदेषाब्रह्मैतद्धिसर्वाणिनामानिबिभर्ति ॥ अथरूपाणाचक्षुरित्येतदेषामुक्थमतोहिसर्वाणिरूपाण्युत्तिष्ठन्त्येतदेषा ५ सामैतद्धिसर्वैरूपै सममेतदेषाब्रह्मैतद्धिसर्वाणिरूपाणिबिभर्ति ॥ अथकर्मणामात्मेत्येतदेषामुक्थमतोहिसर्वाणिकर्माण्युत्तिष्ठन्त्येतदेषा ५ सामैतद्धिसर्वै कर्मभि सममेतदेषा ब्रह्मैतद्धिसर्वाणिकर्माणिबिभर्ति ॥ तदेतत्त्रय सदेकमयमात्मात्मोएक सन्नेतत्त्रय तदेतदमृत सत्येनच्छन्न प्राणोवाअमृत नामरूपेसत्यताभ्यामयप्राणश्छन्न " इति श्रूयते ॥ अर्थस्तुतत्रैवाध्याये चतुर्थब्राह्मणेपूर्वे "आत्मैवेद मग्रआसीत्" इति सर्वस्यात्मरूपत्व प्रतिज्ञाय अग्रे सृष्टे पूर्वमव्याकृतस्य जगतोनामरूपाभ्या व्याकरण मुक्त तदेत प्रपचयितुमिदमुच्यते ॥ तत्र इद परिदृश्यमान वैनिश्चयेन त्रयमेव कि तत् त्रय वदाह नाम रूप कर्म इति ॥ तेषा नामादीना मध्ये नाम्ना व्याकृताना घटपटादिशब्दाना वागित्येतत् वागिंद्रिय समष्टिरूपा भगवतोवाग्वा एषा उक्थमुपादानकारण हि यत अतोवाच सकाशादेव सर्वाणि नामानि उत्तिष्ठति अनुभवयोग्यानि भवति ॥ एतत् वागित्येतत् एषा विशेषभूताना नाम्ना साम समत्वात्सर्वेषा सामान्य ॥ तदेव विवृणोति ॥ हि यत एतत् सर्वैर्नामभि सम मृदिव घटादिभि ॥ एतत् एषा नाम्ना ब्रह्म आधारभूत ॥ तदेवाह एतत् हि यत सर्वाणि नामानि बिभर्ति धारयति पुष्णाति च ॥ अथ रूपाणा रोहितपीतादीना व्याकृताना चक्षुरित्येतत् चक्षुरिंद्रिय तत्समष्टिभूत त्वष्ट्राख्य भगवच्चक्षुर्वा उक्थ उपादानकारण इत्यादिपूर्ववत् ॥ "त्वष्टार ँ रूपाणिविकुर्वत विपश्चि ॥ त्वष्टारूपाणामधिपति " इत्यादिश्रुत्यतरात् ॥ अथ कर्मणा नानाचेष्टारूपाणा आत्मेत्ये तत् शरीर समष्टिभूत विराट्स्वरूपवा ॥ उक्थ उपादानकारणमित्यादिपूर्ववत् ॥ तदेतत् पूर्वोक्त नामरूप कर्मेति त्रय त्रिधादृश्यमान सत् एक ब्रह्मरूपत्वात् घटकुडिकाशरावा मृदिव ॥ तदेवाह ॥ अयमात्मेति ॥ नामरूपकर्माण्यात्मा ब्रह्मैव ॥ आत्मशब्द परब्रह्मपर ॥ एतेन "आत्मैवेदमग्रआसीत्" इति दृढीकृत ॥ ननु वागाद्युपादानकानामेषा कथमात्मत्वमतआह ॥ आ मा उ एक सन् पूर्वोक्तरमणेच्छया एतत्त्रय वागादित्रयरूपोपिसएव ॥ प्रगृह्यत्वान्नसधि ॥ त्रिधाकरणस्य फलमाह ॥ तदेतदमृतसत्येनछन्न ॥ अमृत [illegible] ॥ तदेतत्स्फुटीकरोति ॥ "प्राणोवाअमृत नामरूपे सत्य" इतिप्राण सर्वक्रियाशक्ति सर्वजीवनहेतु परमात्मा अनुगमाद्यधिकरणबोधित ॥ ताभ्यामय प्राणच्छन्न ॥ ताभ्या व्याकृताभ्या नामरूपाभ्या अय प्राण परमात्मा पिहित ॥ सर्वनामासर्वरूप सर्वात्मक सन्नपि क्रीडेच्छया तत्तद्रूपे तत्तन्नाम नियमनाद्रूपाणा नाम्ना च भेदादिदानीं परस्परानतिप्रसक्तपरिच्छिन्नतत्तन्नामरूपा पृथक्पृथक्पदार्थाएवानुभूयते न तु सर्वरूप परमात्मा ॥ अत स्वव्याकृतसत्यनामरूपाभ्यामेवाय पिहित ॥ अतएव नानाव्यवहारा ॥ एतदेव

तद्व्याकरणस्य फलं ॥ व्याकरणप्रकारस्तूच्यते ॥ तत्र वस्तुत स्वाभाविकमर्पाकारसर्वरूप, स ॥ "यदेकमव्यक्तमनन्तरूप विश्व पुराण तमस परस्तात् ॥ विश्वतश्चक्षुरुतविश्वतोमुख ॥ सहस्रशीर्षापुरुष ॥ समोमशकेन समोनागेन ॥ सर्वतः पाणिपादात" इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्य ॥ क्वचिद्रूपस्य निषेधस्तु लोकइव व्याकरणापरिच्छिन्नमात्रस्यैव "नमद्देतोतिष्ठतिरूपमस्य"तिबृहदारण्यकश्रुते ॥ अतएव अनन्तरूपस्य तमस परस्तादिति प्रकृतित परत्वमुक्त ॥ अधिकं च साकारवादे वक्ष्यते एव नामानि सर्वाण्यपि तस्यैव वाचकानि ॥ "ॐमित्येतदक्षरमिदसर्वं तस्योपव्याख्यान नामानिसर्वाणियमाविशति" इत्यादि श्रुतिभ्य ॥ सर्वेषां तदधीनत्वात्तत्तच्छब्दाभिधेयत्ता ॥ अन्येषां व्यवहारार्थंयिप्यते व्यवहर्तृभिरित्यादि महाकौर्मादि स्मृतिभ्यश्च ॥ "अनामाऽगोत्र" इत्यादौ क्वचिन्निषेधस्तु लोकइव व्याकृतस्य परिच्छिन्नमात्रस्य नाम्नएव गोत्रादिसाहचर्यात् ॥ एव "स सर्वनामास च सर्वरूप" इत्यादीनि श्रीभागवतवाक्यान्यप्यनुसंधेयानि ॥ नमोस्त्वनन्ताय सहस्रमूर्तये सहस्रनाम्ने पुरुषायशाश्वते इत्यादीनिच ॥ अत्र सहस्रशब्दोऽसंख्यपर एव स्वयमेव वस्तुत सर्वरूप सर्वनामा सन्नपि यदा क्रीडार्थमात्मनइद जगत् सिसृक्षति तदा नामरूपविभागमतरा घटोऽय पटोऽयमित्यादिनानाव्यवहाराणामसमवात् ॥ सदशादाविष्कृतपचमहाभूतादीभ्यस्तत्तदेकैकं स्वीय रूप पृथक्पृथगाविष्कृत्य तत्र तत्रस्वनामसमुदायात्तत्तन्नामानि वेदाख्यस्वस्वरूपानुरोधेन नियमयति ॥ अतएवेदानीं नामरूपयो परिच्छेदोदृश्यते ॥ कम्बुग्रीवादिमदेव घटस्य रूप घट कलशइत्यादीनि परिगणितान्येव नामानि इति ॥ इदमेव नामरूपयोर्व्याकरण ॥ अतएव च श्वेतकेतुविद्यायां "सेयदेवतैक्षत" इत्यादिना "नामरूपेव्याकरवाणि" इतीच्छा तत "नामरूपेव्याकरोत्" इतिव्याकरण चाम्नायते ॥ यदि नामरूपे विवर्तात्मके स्याताम् तर्हिभ्रान्तस्येश्वरस्येक्षणगोचरौ न भवेताम् नचात्र "अनेनजीवेनात्मनानुप्रविश्य"तिश्रवणान्नामरूपेजीवकल्पिते एवेतिशक्य इमामेवाशकामपाकर्तुंप्रवृत्ते (अ०२ पा०४ सू०२०) ' सज्ञामूर्तिकॢप्तिस्तुत्रिवृत्कुर्वत्उपदेशात् " इत्यधिकरणेपरमात्मनैवतेव्याकृते इतिसूत्रकृताव्यवस्थापनात् सूत्रार्थस्तुसज्ञामूर्त्यो नामरूपयो कॢप्ति निर्माणंत्रिवृत्कुर्वत तेजोबन्नानिप्रविश्यैकैकमितरसगतकुर्वत परमात्मनएव ॥ नतुजीवस्यत्रिवृत्करणात्पूर्वं शरीराद्यनिष्पत्त्यातत्प्रवृत्तेरेवायोगादित्याशय ॥ कुतएतत् उपदेशात् उपसमीपेतस्मिन्नेववाक्ये त्रिवृत्करणस्यनिरूपणादितिज्ञेय ॥ तुर्जीवकर्तृत्वशकानिरासार्थं ॥ भगद्भाष्येपीद सूत्रमेवपरमेव ॥ यदितुनामरूपेजीवाविद्याकल्पितेभभविष्यतानतर्हिसूत्रकार एवव्यवस्थापयिष्यत् ॥ अतोनतयोर्मिथ्यात्वश्रुत्यादिसम्मत ॥ व्याकरणप्रकारश्च बृहदारण्यके तृतीयेऽध्याये पुरुषविधब्राह्मणाख्ये चतुर्थब्राह्मणे (खड ७) "तद्धेदतर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नामरूपाभ्यामेवव्याक्रियतासौ नामायमिदंरूप इति तदिदमप्येतर्हिनामरूपाभ्यामेवव्याक्रियतेऽसौ नामायमिद॰ रूपइतिसपुपइहप्रविष्ट" इत्यादिषु श्रूयते ॥ एव छांदोग्यबृहदारण्यकादिषु नामरूपव्याकरण सृष्ट्यारंभे परमात्मनैव

कृतमिति स्पष्टतया श्रावणादनन्यगतिस्त्वं तु तयो परमात्मेक्षणगोचरत्व तदा वस्त्वतरा-भावात्परमात्माभिन्नस्य सर्वेषा तेषा स्वभावतस्तदीयत्व च ननु यदिनामरूपे न जीवकल्पिते किंत्वीश्वरेणैवस्वयेतत्तद्रूपेतानि तानिनामानि स्वरूपवेदानुसारात्सकेतितानि तर्हिजीवाना कथतत्सकेतग्रहइति चेत् ॥ परमात्मन सकाशात्प्रथमोत्पन्नेनब्रह्मणासकेतोगृहीतस्ततोऽन्यै परपरयेति जानीहि ॥ जीवकल्पितत्वेतु तेषामनेकत्वादेकेनयस्मिन् रूपेगजइतिसकेत्येततस्मिन्नेवजीवातरेणाश्वइतीतिमहत्येव्यवस्थास्यात् ॥ जीवैकत्वेतु बधमोक्षादिव्यवस्थाभग ॥ कल्पितत्वपक्षे सकेतग्राहकपरपरादिकचनापेक्ष्येत श्रमेवृद्धोपदेशापेक्षाभावात् ॥ सस्कारजनकयो प्रतीयमानातिरिक्तसत्यनामरूपयोर्ब्रह्मणि तत्सादृश्यस्य च त्वन्मतेवक्तुमशक्यत्वादपि न कल्पनोपपत्तिरितिदिक् ॥ परमेश्वरः स्वयव्याकृत्य ब्रह्माणसकेत ग्राहितवानित्यत्र मानतु पुरुषसूक्ते "वेदाहमेत पुरुषमहात ॥ आदित्यवर्णं तमसस्तुपारे । सर्वाणि रूपाणिविचित्यधीर । नामानि कृत्वाभिवदन्यदाऽऽस्ते । धाता पुरस्ताद्यमुदाजहार । शक्र प्रविद्वान् प्रदिशश्चतस्र " अर्थस्तु ॥ अहब्रह्मा एतपूर्वोक्त महात पूज्यव्यापकच पुरुषपरमेश्वर वेदजानामि ॥ कीदृश आदित्यवर्णनिरतिशयप्रकाशस्वभाव ॥ ननु वेद्यत्वात्सधर्मकत्वाच्च प्रकृत्यवच्छिन्न स्यादितिशकानिरासार्थमाह ॥ तमसस्तुपारे ॥ तु शकानिरासे ॥ प्रकृते परतोवर्तमान ॥ तादृशस्य वेदनेकारणमाह॥ सर्वाणीति ॥ यत् यस्मात् य परमात्मेतिवा सर्वाणिरूपाणिविचित्य सृष्टिकाले पृथक्कृत्य धीरोऽनुद्विग्न पूर्वसर्गानुसधायीतियावत् ॥ तेषानामानिकृत्वा सकेत्य अभिवदन् मा सर्वत शिक्षयन् आस्ते ॥ तस्मात्तवा अहवेदेत्यन्वय ॥ तेनस्वेच्छयैवमज्ज्ञानगोचर सोभूदितिभाव ॥ एव धाताब्रह्मा पुरस्तात्सृष्ट्यारभकाले यनामरूपव्याकर्तारपरमात्मान उदाजहार ॥ तत्रशक्र प्रहणशक्तिमान् इद्र प्रविद्वान् श्रोता प्रदिश आधिदैविक्यो दिग्देवता श्चतस्रश्चश्रोत्र्य ॥ इति ॥ अत्रापि तमसःपारे वर्तमानस्य रूपनामविभाजकवकथने तयोर्मायिकत्वशका निराकृता ॥ एव ब्रह्मणएवनामरूपप्रादुर्भाव प्रथममुण्डकाद्यखडेश्रूयते "तस्मादेतद्ब्रह्मनामरूपमन्नचजायते " इति ॥ एव नामरूपयो सत्यत्वादेव तर्कपादे (सू ५) "औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन सबधोऽव्यतिरेकश्चार्थेनुपलब्धे तत्प्रमाण बादरायणस्यानपेक्षत्वात् " इत्यधिकरणे जैमिनिना शब्दार्थसबधस्यनित्यत्व निर्णीत ॥ महाभाष्यकृता च पस्पशान्हिके "सिद्धेशब्दार्थसबधे " इतिवार्तिक "सिद्धेशब्दे अर्थेसबधेचेति " इत्यादि विवृण्वता सिद्धशब्दस्य नित्यपर्यायता च दर्शपर्यायता च दर्शयता नामार्थतत्सबधाना त्रयाणामपि नित्यत्व स्वीकृतम् ॥ शब्दानामपि नित्यत्व तत्रैव जैमिनिना (सू ६) " कर्मैकतत्रदर्शनात् " इत्यादिषड्सूत्र्याक्षिप्य (सू १२) "समतुतत्रदर्शनम्" इत्यादिभि "लिंगदर्शनाच्च"त्यतैर्द्वादशभि सूत्रैर्युक्ती "वाचाऽविरूपनित्यया" इत्यादिप्रमाण चाश्रित्य सम्यक्समर्थितम् ॥ उत्तरतत्रेपि (अ १ पा. ३ सू २८) शब्दइतिचेन्नात प्रभवात्प्रत्यक्षानुमानाभ्या " इत्यादावेतत्सुष्ठु प्रपचित ॥ तेन प्रचोदितायेनपुरासरस्वतीवितन्वताऽनस्यसर्वीस्मृतिर्हृदि ॥ स्वलक्षणाप्रादुरभूत्किलास्यत

इतिभेदरूपशब्दस्य ब्रह्माभिन्नत्वबोधकानि श्रीभागवतादिवाक्यानि (अंश. १ अ. २२) काव्यालापाश्चये केचिद्वीतकान्यखिलानिच ॥ शब्दमूर्तिधरस्यैतेविष्णोरंशामहात्मनद्-त्यादीनि लौकिकशब्दानामपि तद्रूपत्वप्रतिपादकानि विष्णुपुराणप्रथमांशादिवचनानि चानुकूलानि ॥ रूपनित्यत्वं चाधिकं साधयिष्यते ॥ एवं नाम्नः अमायिकत्वासित्वाद्भ-गवद्रूपत्वादेव नारायणप्रपाठके " यदेजतिजगतियच्चेष्टतिनाम्रोभागोऽयं नाम्रेम्वाहा" इति श्रूयते ॥ तस्मान्नामरूपयोर्मायिकत्वकल्पनं नामरूपे सत्यमिति पूर्वोक्तादिश्रुतिशत-बाधितमेव ॥ यच्च (पंचानामपि ब्रह्मरूपत्वेने) त्यादि तदकिंचित्करम् ॥ अस्माकं तद्वचनस्वीकारे निर्बंधाभावात् ॥ जगद्रूपेण परिणतस्य सच्चिदानंदरूपस्यैवास्तिभातिप्रिया-त्मनाप्रतीतिर्नामरूपयोस्तु परिच्छेदमात्रेण कार्यत्वमिति त्रयाणां विशिष्य तद्रूपत्वकथन-स्यापि कथंचित्संभवाच्च ॥ याऽपि "विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः" इति श्रुतिर्दर्शिता । साऽपि न तयोर्मिथ्यात्वदर्शिका ॥ इदं हि वाक्यं तृतीयमुंडके द्वितीयखंडे पठ्यते "यथानद्यः स्यंदमानाः समुद्रेऽस्तंगच्छन्तिनामरूपे विहाय ॥ तथाविद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं-पुरुषमुपैतिदिव्यम्" इति ॥ अत्रोक्तरीतिकव्याकरणदशापरिच्छिन्नादमुक्तदशायां स्वदेहमात्रनियतात् नामरूपाद् विमुक्तइति तत्रार्थः अतएव नामरूपादित्येकवचनं ॥ नामविशेषविशिष्टाद्रूपाच्छरीरादिति वा समुद्रप्रविष्टायानद्यानहि रूपं नश्यति ॥ किंतु समुद्रएवांतर्भवति आधारस्य तत्रैवास्तंगतत्वात् ॥ अंतर्भूतत्वादेव पृथक्रूपानुपलब्ध्या-तेन नाम्ना तदा व्यवहारः ॥ किंतु समुद्रइत्येव सः ॥ एवमत्रापि ब्रह्मभूतस्य स्वदेहमात्र नियतपरिच्छिन्ननामरूपत्यागात्सर्वरूपत्वं सर्वनामत्वं च सिध्यति ॥ अतएव तत्र "निरंजनः परमंसाम्यमुपैति" इति पूर्वमुक्तं ॥ नत्वनया श्रुत्या तयोर्मिथ्यात्वं बोध्यते ॥ मिथ्यात्वे ततोविमुक्तिरपि न वक्तु युक्ता ॥ नहि शशश्रृंगाद्गंधर्वनगराद्वा कोऽपि मुच्यते ॥

यत्तु (अत्रोद्देश्यतावच्छेदककालावच्छिन्नत्वस्यौत्सर्गिकस्य विधेये भाननिर्वाहाय ज्ञानसमकालमेव मुक्ति) रित्युक्तं तन्न साधीयः ॥ यथा द्रव्यं गुणवदित्यादौ द्रव्यत्वसमकालिकत्वं गुणे भासते तथाऽत्र भानासंभवात् ॥ तथाहि ज्ञानपदेन ब्रह्मात्मकं ज्ञानं विवक्षितमखंडाकारवृत्तिरूपं वा ॥ नाद्यः तादृशज्ञानस्याधुनापि सत्वेन मुक्तेश्चासत्वेन ज्ञानसमकालत्वस्य मुक्तावसंभवात् ॥ तादृ-शज्ञानस्य नित्यत्वाच्छ्रवणाद्यसाध्यत्वेन तदर्थं प्रवृत्त्यनुपपत्तेश्च ॥ न द्वितीयः अखंडाकारवृत्तेः स्वल्पकालावस्थायित्वेन मुक्तेश्च स्वरूपा वास्तिरूपायानित्यत्वेन ज्ञानोत्तरयावत्कालावस्थायित्वेन वा तत्सम-कालत्वासंभवात्किंच ज्ञानसमकालमेव मोक्षस्वीकारे जीवन्मुक्त्य-भावः स्यात् अज्ञानस्य ज्ञानेन नाशे उपादाननाशाद्देहादीनामपि नाशात् नचापरोक्षज्ञानकल्पपरोक्षज्ञानवत्त्वेव जीवन्मुक्तिव्यवहार-इति वाच्यं तत्प्रतिपादकश्रुत्याद्यभावेन तादृशज्ञानसत्वे प्रमाणाभा-

चात् अपरोक्षकल्पमित्यनेनापरोक्षन्यूनत्वविवक्षणे शास्त्राच्छाब्दज्ञा-, नवतामपि तादृशज्ञानसत्वेन जीवन्मुक्तिप्रसंगः एतेनाज्ञानसंबंधिन्याआवरणशक्तेरेव विद्ययाविरोधइत्यादिकमप्यपास्तं ज्ञानस्याज्ञानविरोधित्वेन तन्नाशे तदीयशक्तेः सत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् नहि वह्निनाशे वह्निशक्तिरस्तीति कस्यापि संमतं वस्तुतस्तु पारिभाषिकतादृशाज्ञानएव मानाभावेन तत्यशक्तिद्वयकल्पनं तेन जीवन्मुक्तिव्यवस्थापनं च दूरापास्तं ॥ त्वदुक्तपक्षाणां "तस्यतावदेवचिरंयावन्नविमोक्ष्येऽथसंपत्स्ये ॥ अनारब्धकार्य्येएवतुपूर्वेतदवधेः ॥ भोगेनत्वितरेक्षपयित्वासंपद्यतेइत्यादिश्रुतिसूत्राभ्यामप्रतीतेः इत्यादिश्रुतिसूत्रादिसिद्धा) इतिकथनमसंगतं ॥ नहि तादृशश्रुतौविक्षेपावरणयोः प्रतिपादकं पदमस्ति येन तादृशश्रुतिसिद्धत्वं तस्य स्यात् ॥ सूत्रयोस्त्वयमर्थः ॥ ननुदेहस्य कर्मजन्यत्वात्तन्नाशे तन्नाशस्यावश्यकत्वाद्ब्रह्मविदः प्रवचनानुपपत्तिरेवंसति ब्रह्मजिज्ञासोर्गुरूपसत्यादिसाधनासंभव "आचार्य्यवान्पुरुषोवेदे" तिश्रुतेस्तदभावेनज्ञानमार्गोच्छेदेन मुक्त्युच्छेदप्रसंगइत्याशंक्य समाधत्ते ॥ "अनारब्धकार्य्येएवतुपूर्वेतदवधे" पूर्वे पूर्वसूत्राभ्यांज्ञाननाश्यत्वेन ये प्रोक्ते पापपुण्येते नाशेपेकिंत्वनारब्धं भोगायतनरूपं कार्य्यं याभ्यां ते एवेत्यर्थः ॥ नन्वितरनिरपेक्षं ज्ञानं स्वशक्त्यैवाग्निरेधइव कर्म्माणि दहतीति पूर्वमुक्तं तथा सत्यशेषमेव तद्दहतीति वक्तुं युक्तं ॥ ननुसशेषं शक्तेरविशिष्टत्वात् ॥ नच कर्मनाशेऽपि संस्कारवशात्कुलालचक्रभ्रमिवत्तद्वासनावशाद्देहादिसत्तया प्रवचनाद्युपपत्तिरिति वाच्यं ॥ ज्ञानस्य सर्वतोबलवत्त्वात्सवासनस्य तस्य नाशनात् ॥ नहि महाशिलानिपाते चक्रभ्रमिरनुवर्त्तितुंशक्नोतीत्याशंक्यारब्धकार्य्याऽदहने हेतुमाह ॥ तदवधेः ॥ तज्ज्ञानेनारब्धकार्य्यादहनं यत् तदखिलकारणकारणत्वेनाखिलस्य पूर्वावधिरूपभगवदिच्छालक्षणाद्धेतोरित्यर्थः यत्र तस्यापि दहनेच्छा तत्र तथैवेति निगूढाशयः ॥ अतएवाग्रेतथावक्ष्यते ॥ "अतोन्यापिह्येकेपामुभयो-" रितिसूत्रेण तस्यार्थस्तु एकेषां पुष्टिमार्गीयाणां भक्तानामुभयोः प्रारब्धाप्रारब्धयोर्भोगं विनैव नाशोभवति ॥ कुतएतत्तत्राह ॥ अतःश्रुतेः कर्मणोज्ञाननाश्यत्वनिरूपिकाया ब्रह्मविदएवप्रवचनादिनिरूपणेनतदनाश्यप्रारब्धाख्यकर्माक्षेपकश्रुतेश्चान्यपि श्रुतिः पठ्यते ॥ "तस्यपुत्रादायमुपयंतिसुहृदः । साधुकृत्यांद्विषंतःपापकृत्या-" मिति ॥ ज्ञानभोगाभ्यां कर्मनाशनिरूपकश्रुत्यास्याःश्रुतेर्विरोधपरिहारायावश्यंविषयभेदोवाच्यः सच मर्यादापुष्टिभेदरूपएवेति ॥ मर्य्या-

द्मार्गे तु मणिमंत्रादिप्रतिबद्धशक्तेरग्नेरिव ज्ञानस्याप्यदाहकत्वे न काचिद्धानिरिति सर्वमनवद्यम् ॥ अत एव श्रीभागवते "मृगदारकाभासेनस्वारब्धकर्मणा योगारंभणतो विभ्रंशित" इति "उपभोगेनकर्मारब्धंव्यपनयन्नि"ति च भरतं प्रति वचनं गीयते इति संक्षेपः ॥ द्वितीयसूत्रं "भोगेनत्वितरेक्षपयित्वासंपद्यते इति अस्यार्थः ॥ इतरे अग्रे प्राप्यालौकिकदेहाद्भिन्ने स्थूललिंगशरीरे क्षपयित्वा दूरीकृत्य अथ भगवल्लीलोपयोगिदेहप्राप्त्यनंतरं भोगेन संपद्यते "सोश्नुतेसर्वान्कामान्सह ब्रह्मणाविपश्चिते"ति श्रुत्युक्तेन भोगेन संपद्यतेइत्यर्थः ॥ श्रुत्यर्थस्त्वानंदमयाधिकरणे निरूपितः ॥ अलौकिकत्वं विनोक्तदेहं विनाचोक्तफलप्राप्तेर्व्यवच्छेदकस्तुशब्दः ॥ एवं च तादृशश्रुतिसूत्राभ्यामविद्यायास्तच्छक्त्योरावरणविक्षेपरूपयोरप्रतीतेस्तद्विर्थाज्ञानमूलकएव (इत्यादिपक्षाश्रुतिसूत्रादिसिद्धा) इत्यादिकः प्रलापः ॥ यदपि यथा कश्चित् क्षत्रियादिरित्यादिदृष्टांतेन (ज्ञानिनोऽदृष्टाभावेपि स्वादृष्टेरेव जीवन्मुक्तशरीरस्थितिः शिष्यादिभिरेव कल्पिते) त्याद्युक्तं तदपि दृष्टांतवैषम्यान्न संभवति क्षत्रियस्य काश्यां मरणं लोकैर्दृष्टं लोकांतरे च विमानादिवत्पत्यादिदेहोऽपि पत्यनुगमनफलप्रतिपादकैस्तत्तत्स्मृतिवाक्यैरभ्युपगंतव्यः ॥ अत्र तु ॥ गुरोर्मरणस्यादृष्टत्वाच्छिष्यस्य तादृशफलोत्पादकादृष्टजनककर्मबोधकस्मृत्याद्यभावाद्वैषम्यं किंच गुरोः शिष्यादृष्टेनैव यदि शरीरादिकं स्यात्तदा पत्या पुण्यक्षये पत्न्यादीनामिव शिष्यनाशे गुरोरपि नाशापत्तिः यदि च शिष्यकल्पितगुर्वादीनां नाशास्वीकारादिष्टापत्तिरित्युच्यते तदा दृष्टिसृष्टिवादएवाभ्युपगतः स च पूर्वमेव खण्डितइति काशीमृतस्यादृष्टाद्यभावे काशीमरणान्मुक्तिरित्यादिका श्रुतिरेव प्रमाणं जीवन्मुक्तादृष्टाभावे तु न किमपि प्रमाणं प्रत्युत भवन्मतएव "तस्यतावदेवचिर" मित्यादिका प्रारब्धकर्मसत्वप्रतिपादिका श्रुतिर्विरुध्यते तस्मादन्यैरित्यादिकोग्रंथोसंगतएव अधिकं तूत्तरभागे पष्ठखंडखंडनाभासखंडने वक्ष्यते ॥

सहस्राक्षे अत्रचोद्देश्यतेत्यादि खंडनेवक्ष्यतइत्यंतं भागं परिहरंति । यत्तु अत्रचोद्देश्यतेत्यादिना ॥ खंडनेवक्ष्यतइत्यंतेन ॥ "तथाविद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः" इत्यत्रविद्वानित्युद्दिश्य विमुक्तिर्विधेयाइति तस्याशयः । तत्रविद्वत्पदोक्तोद्देश्यतावच्छेदकं ज्ञानम् ॥ सदेतद्विकल्प्य दूषितं ॥ तथाहीत्यादिना ॥ साधनानर्थक्याभावायाहुः ॥ ज्ञानोत्तरेति वस्तुतस्तु तत्र ब्रह्मविदः अक्षरप्रवेशेन स्वदेहवर्तिपरिच्छिन्ननामरूपाद्विमुक्तस्याक्षरपरदिव्यपुरुषोपायनमेव विधीयते ॥ ननु विमुक्तपदं विधायकं वाक्यभेदप्रसंगात् ॥ देहादीनामपीति ॥ आदिशब्दात्प्राणेंद्रियांतःकरणानि ॥ अपिशब्दाज्जीवस्यापि नाशः ॥ तन्मतेहि अविद्या-

वच्छिन्नं अविद्यायां प्रतिबिंबितं वा चैतन्यं जीवः ॥ ज्ञानेनाविद्यानाशे तन्नाशोऽप्येव ॥ नहि घटनाशे घटाकाशपदार्थोदर्पणनाशे तदधिकरणकप्रतिबिंबो वाऽवतिष्ठते ॥ जीवनाशे च देहादेः स्पंदनमपि न स्यात् अविद्यानाशे तदेकमूलकदेहादिकमपि नश्येत् ॥ तथाच जीवन्मुक्तिः सुतरां नोपपद्येत ॥ तत्प्रतिपादकेत्यादि ॥ श्रुतिषु हि "ब्रह्मवेदब्रह्मैवभवति" इत्यवधारणपूर्वकंब्रह्मज्ञस्य सर्वथाब्रह्मभावउच्यते ॥ इदं ज्ञानमपरोक्षकल्पमपरोक्षंवा नाद्यः तेनैवसर्वथाब्रह्मभावेऽन्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः ॥ नद्वितीयः जीवन्मुक्ते तदभावेन तस्य ब्रह्मभावानुपपत्तेः ॥ तथाच वक्ष्यमाणश्रुतीनां ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मेत्यादिस्मृतीनां जड-भरतादिषु साक्षाद्ब्रह्मभूतत्वं वदतां पुराणानां च निरोधः ॥ किंच "नतस्यदेवाश्चनाहूत्या-ईशते" इत्यादिकं जीवन्मुक्तपरं परंमुक्तपरं वा नाद्यः तस्यापरोक्षज्ञानाभावेन ब्रह्मभावा-लब्ध्या "आत्माह्येषां१ संभवति" इति सर्वेषामात्मत्वस्यतत्रासंगतेः तद्विनाऽभूत्यभावस्या संभवात् ॥ नद्वितीयः देवादिभिस्तस्यविघातानामसंभवेन निषेधवैयर्थ्यप्रसंगात् ॥ एवं स्मृतावपि न शोचति न कांक्षतीत्यादिकं जीवन्मुक्तिलिंगं ॥ अत इदं जीवन्मुक्तपरमेव अतएव तत्र वामदेवनामग्रहणम् ॥ नच सर्वेषामनात्मन्यपि स्वस्मिन्सर्वात्मत्वग्रह एव शास्त्रदृष्टिरितिवाच्यं ॥ भ्रांतत्वेन मुक्तत्वानुपपत्तेः आवरणशक्तेरप्यापत्तेश्च ॥ एवं "तमेवं विद्वानमृतइह भवति" इत्यपि जीवन्मुक्तपरं इह पदस्वारस्यात् ॥ तद्वेदनस्यापरोक्षत्वाभावे नान्यः पंथाइत्यपरोक्षस्य मोक्षहेतुताप्रतिषेधप्रसंगः ॥ नापि जीवन्मुक्तस्यापरोक्षकल्पमेव ज्ञानमितियोधिका काचित् श्रुतिःस्मृतिर्वाऽस्ति यद्बलात्तथाद्रियते ॥ किंच किंचेदमपरोक्ष-कल्पत्वं नाम ईषत्तन्न्यूनत्वमितिचेत् सांसारिकवदेव सर्वमपि मायिकं जगत्पश्यतस्तद्वदेव कर्माणि लोकसंग्रहार्थमप्यनुतिष्ठतो गार्हस्थ्यव्यवहारानपि सतिसंभवे समाचरतस्तस्य ज्ञानमपरोक्षात्कथमीषदेव न्यूनं ॥ अतिन्यूनमपीषन्न्यूनतया विवक्ष्यतइतिचेच्छास्त्रीय

१अत्रचोद्देश्यतावच्छेदककालावच्छिन्नत्वस्यौत्सर्गिकस्य विधेये भाननिर्वाहाय ज्ञानसमका-लमेव मुक्तिरिति केचित् ॥ एतेन प्रपञ्चस्याऽज्ञानकार्यत्वे ज्ञानेनाऽज्ञाननाशे तत्कार्यस्य देहादेर-स्थित्या जीवन्मुक्त्यनुपपत्तिरित्यपास्तम् ॥ अपरोक्षकल्पपरोक्षज्ञानमत्येव जीवन्मुक्तव्यवहारस्य शास्त्रीयस्योपपत्तेः ॥ अज्ञानसबन्धिन्या आवरणशक्तेरेव विद्ययाविरोधः ॥ विक्षेपशक्तेस्तु प्रारब्धनाशसहकृतया तया ॥ आवरणनाशाच्चजीवन्मुक्तइत्यादयोऽपिपक्षास्तस्यतावदेवचिरं-यावन्नविमोक्ष्येऽथसंपत्स्ये अनारब्धकार्येएवतुपूर्वेतदवधे भोगेनत्वितरेक्षपयित्वाऽथसंपद्यते इत्यादिश्रुतिसूत्रादिसिद्धा सिद्धान्तलेशादिषु सोपपत्तिकादर्शितास्ते तु विस्तरदिदृक्षुभिस्ततएव द्रष्टव्याः । अन्येतु ज्ञानिनोऽदृष्टाभावेऽपि स्वादृष्टैरेव जीवन्मुक्तशरीरादिस्थितिः शिष्यादिभि-रेवकल्पिता यथाकश्चिद्रक्षन्नियादिः कश्चित् मृतस्तत्पत्नीतु ग्रामान्तरे तत्पादुकादिकमादाया-ऽनुगमनं कृतवती तत्र तस्याययाशास्त्रं फलोपभोगार्थस्वादृष्टेनैव पतिदेहादिकल्पना पत्युरत्व-दृष्टंनास्त्येवमुक्तत्वात् अत्रहि जन्तोः प्राणेषूत्क्रममाणेषु रुद्रस्तारकं ब्रह्म व्याचष्टे येनाऽसाव-मृतीभूत्वा मोक्षीभवतीतिश्रुतेः ॥ एवंजीवन्मुक्ताऽदृष्टाऽभावेऽपि परेषामदृष्टैरेव तद्देहादि-कल्पनेत्याहुः ॥ अधिकमुत्तरभागे षष्ठखण्डखण्डने वक्ष्यते ॥

शाब्दज्ञानवत्यपि जीवन्मुक्तताप्रसंगः ॥ किंच ज्ञानस्याज्ञानविरुद्धत्वात्तन्निवर्तकत्वाच्च जीवन्मुक्तस्यापि ब्रह्मज्ञानं स्वविरुद्धाज्ञानं निवर्तयेदेव ॥ नहि तेजस्युन्नते तत्रैव तमः स्थातुमीष्टे ॥ अतएवाभियुक्तोक्तिः सामानाधिकरण्यं दिनेजस्तिमिरयोः कुतइति ॥ नच तमसस्तेजोऽभावरूपत्वादज्ञानस्य च भावरूपत्वांगीकारेण ज्ञानाभावरूपत्वाभावाद्दृष्टांतवैषम्यमितिशंक्यं व्यवहारे भट्टनयमेवानुसरद्भिः शंकराचार्यैस्तमसि द्रव्यांतरतायाएव स्वीकारेण तद्वैषम्याभावात् ॥ नन्वपरोक्षमेव तन्निवर्तकं नत्वपरोक्षकल्पमिति न विरोधइतिचेन्न तत्र मानाभावस्योक्तत्वेन अपरोक्षकल्पस्य कल्पनासंभवात् ॥ किंच किं तत्र तज्ज्ञाने साक्षादपरोक्षत्वासिद्धिप्रतिबंधकं येन तत्कल्पनं ॥ अविद्यैव तथेतिचेत्तत्र तत्साहचर्यानुपपत्तिरुक्ता ॥ कंचित्कालं ब्रह्मज्ञानेन सहाविद्यायाः स्थित्यंगीकारे कदापि तत्साहचर्यं न निवर्तेत निवर्तकसाधनाभावात् ॥ जीवन्मुक्तस्यापि साधनांगीकारे सुष्ठुसमर्थितं तस्य मुक्तत्वं ॥ किंच जीवन्मुक्त्यनंतरमपि कस्यचिदविद्याचिरकालं कस्यचिदल्पकालं च नियामकमंतरापि स्थित्वा ततः साधनंविनैव स्वयं निवर्ततइत्यसंगततरं ॥ सद्भिरपि साधनैः संपूर्णैरप्यविद्यायाअनिवृत्त्या विनैव तैरनियतकाले तन्निवृत्त्या च तेषामसाधनत्वापातात् श्रवणादेरपूर्वद्वारा फलजनकत्वस्यानंगीकारात् मुक्त्यासहापूर्वस्थितेरशक्यवचनत्वाच्च ॥ नच प्रारब्धं तस्याबहल्पकालस्थितिनियामकं कल्प्यं तस्याप्यविद्याकार्यत्वेनान्योन्याश्रयात् ॥ एतेन विक्षेपशक्तिमात्रमवशिष्यतइत्यपि निरस्तं ॥ अविद्यावश्यनाशकं ज्ञानं तत्कार्यप्रारब्धेन सह तद्विक्षेपशक्तिमपि तत्क्षणादेव नाशयेत् ॥ अन्यथा कदापि न नश्येतां ॥ आवरणशक्तिसहितं तिमिरं स्वावश्यनाश्यं नाशयन्प्रकाशस्तदुपादानककार्यांतरं तच्छक्त्यंतरं वा नैवावशेषयति ॥ विवर्तरूपायाविक्षेपशक्तेः प्रारब्धस्य च ब्रह्मज्ञानोत्तरं स्थितिर्न तत्र सुवचा रज्जुज्ञाने सर्पज्ञानस्येव ॥ वस्तुतस्तु त्वत्संमतपारिभाषिकाज्ञानकल्पनमेव निर्मूलं । क तर्हि शक्तेस्तस्याः शक्त्यंतरद्वयादिसंभवः ॥ "तस्यतावदेवचिर" मितिवाक्यं तु छांदोग्येअष्टमे (खंड १४) "यथासोम्यपुरुषं गंधारेभ्योऽभिनद्धाक्षमानीयतंततोऽतिजने विसृजेत्सयथा तत्रप्राङ्वा उदङ्वाऽधराङ्वा प्रध्मायीताभिनद्धाक्ष आनीतोऽभिनद्धाक्षोविसृष्टः ॥ १ ॥ तस्ययथाभिनहनं प्रमुच्यप्रब्रूयादेतांदिशं गन्धारा एतां दिशं व्रजेतिसग्रामाद्ग्रामंपृच्छन्पंडितोमेधावीगंधारानेवोपसंपद्येतैवमेवेहाचार्यवान्पुरुषोवेद तस्यतावदेवचिरंयावन्नविमोक्ष्येऽथसंपत्स्यइति" इति पठ्यते ॥ अत्र आचार्यवान्पुरुषइत्युक्तेरेतिहृदाब्दस्यारस्याज्जीवन्मुक्तिस्थादि संमता ॥ साचाभिनहनस्थानीयाविद्यानाशादेवेति सिध्यति ॥ नत्वविद्यायाः शक्तिद्वयं तत्रावरणशक्तिमात्रनाशात्सेत्यादि ॥ अन्यथा तस्य तावदेव चिरं यावद्विक्षेपशक्तिरित्येव वदेत् ॥ अतस्त्वदुक्तव्यवस्थायां नेयं श्रुतिः प्रमाणम् ॥ किंतु प्रारब्धभोगायतननाशोत्तरं तस्य परमुक्त्यवश्यंभावमात्रे ॥ किंच "यावच्छरीरान्नविमोक्ष्यते तावदेवतस्यचिरं अथसंपत्स्यतएवे" ति वाक्योपनिषद्व्याख्यादिसंमतेऽर्थेपुरुषन्यत्वयाश्रयणम्, इतिशब्दवैयर्थ्यं च ॥ गंधारपुरुषदृष्टांते च तदंशलाभादृष्टांतकथनोत्तरमनुपदमेवं कथनासंगतिश्च ॥ वस्तुतस्तु तस्य जीवन्मुक्तस्य यावदेव चिरं तावानेव विलंबः यावत् इति न भवति अहं संघाताद्वि-

मोक्ष्ये यथा पुनर्नापचेय तथा मोक्ष्ये अथ प्राकृतसंघातविमोचनानंतरं च महासंपत्स्ये॥ यदैवमिच्छेत्तदैव परमुक्तिं लभेत इत्यक्लिष्टमर्थः प्रतिभाति॥ तादृशस्यलोकानुग्रहाद्यर्थं स्वेच्छातंत्रं शरीरधारणमिति भावः॥ उत्तमपुरुषेतिशब्दात्रप्येमेवन पीड्येताम्॥ अत्र चाचार्यवत्तोवेदनं ब्रह्मभावसंपादकमपरोक्ष गंधारसमोपसंपत्तिसमं एवंशब्देन तस्याः॥ परामर्शात्॥ अग्रे संपत्तिस्तु प्रवेशरूपा "ब्रह्मैवसन् ब्रह्माप्येनी" तिश्रवणात् ब्रह्मभूतं प्रकृत्य विशते तदनंतरमितिस्मरणाच्च॥ अतो दृष्टांतेऽपि स्वमूलदेशसमीपं गतस्य तत्र प्रवेशः स्वेच्छाधीनः॥ तद्बाह्यभूमिका यावदिच्छेत तावत्स्थित्वा प्रविशेत्॥ तथाऽत्र वैमानिकभूमिकादिदशायामपि तावत्संघातस्यात्यागइनिदृष्टांतस्यापि संगतिः॥ तदेतत्सर्वमनुसंधायाहुः॥ नहितादृशश्रुताविति॥ यच्चतेन सूत्रद्वयमुपन्यस्तं तदर्थोमूले विशदीकृत सूत्रयोस्त्वयमर्थइत्यादिना॥ अत्र ननुदेहस्येत्यादिः अग्रेतथावक्ष्यतइत्यंतः अनारब्धेति प्रकृतसूत्रभाष्यस्थएव ग्रंथः व्याख्यायमानार्थे प्रामाणिकतानिश्चायनायाक्षरशोऽनूदितः॥ एवंएकेषांपुष्टिमार्गीयाणामित्यादिः विषयभेदो वाच्यइत्यंतो ग्रंथोपि (अ० ४ पा० १ सू० १७) "अतोऽन्यापिह्येकेषामुभयोः" इतिसूत्रस्य भाष्यादेव संगृहीतः मणिमंत्रेत्यादिकंवचनंगीयतइत्यंतंतुपुनरनारब्धसूत्रभाष्यात्प्रकृतानुकूलं संगृहीतम्॥ अत्रतन्नाशइत्यादितंतुनाशे पटनाशवदारंभककर्मणामपि नाशे देहनाशस्येत्यर्थः॥ एवंसतीति॥ ब्रह्मनिष्ठस्य देहाभावे सति तद्विज्ञानार्थमित्यादिविहितसाधनासंभवः॥ तदभावेनेति॥ अब्रह्मनिष्ठस्याचार्यत्वायोगादाचार्याभावेन॥ पूर्वसूत्राभ्यामिति॥ तदधिगमसूत्रेण इतरस्येत्यतिदेशसूत्रेणच नाशे इति॥ प्रारब्धादिभेदेनत्रिविधे अपि नेत्यर्थः॥ तेएवेति॥ संचितक्रियमाणे एव नश्यतः॥ सौत्रंहेतुमवतारयंति॥ नन्विति अग्रेतथेति॥ उत्तराधिकरणे अन्ये तु सौत्रहेतुं प्रारब्धस्यशरीरपातावधित्वश्रुतेरिति व्याचक्षते॥ तैरपि प्रारब्धमात्रानाशे हेतुर्भगवदिच्छैववाच्याऽतःसैवाऽत्र दर्शिता॥ एकेषामित्यादि॥ एकेमुख्यान्यकेवलाइतिकोशान्मुख्यानां निरूपिकायाइति॥ "क्षीयंते-चास्यकर्माणी" त्यादिरूपायामुंडकादिश्रुतेरित्यर्थः॥ तदनाइयेति॥ भोगानाइयेत्यर्थः॥ ज्ञानानाइयेतिवा श्रुतेश्चेति॥ "प्रोवाचतांतत्वतोब्रह्मविद्या" मित्यादेः पूर्वश्रुतिरियंचेति भेदप्रतियोगिन्यौ॥ तस्यपुत्राइति॥इ यंश्रुतिःशाट्यायनिनामस्ति॥ अत्र सूत्रेऽन्येउभयोरित्यनेन जैमिनिव्यासयोरिति अन्येतिपदेन काम्यसाधुकृत्येति च व्याचक्षते॥ तत्र जैमिनेः पूर्वंकाप्यनुक्तत्वादाचार्यद्वयपरामर्शः॥ "यदासर्वेप्रमुच्यंत" इतिकामक्षयएव ज्ञानोदयश्रवणात् नशोचतिनकांक्षतीतिस्मरणाच्च ब्रह्मविदोपि लौकिककामांगीकारश्च चिंत्यः॥ मृगदारकाभासेनेत्यादि॥ इदं पंचमस्कंधेऽष्टमाध्यायेत्रयोविंशंगद्यम्॥ उपभोगेनेत्यादि॥ इदं तत्रदशमाध्यायेचतुर्दशं गद्यम्॥ उपभोगस्तु राजयानवहनादिः॥ भरतंप्रतीति॥ भरतंलक्षीकृत्य॥ इतरेइत्यादिस्तु शब्द इत्यंतो ग्रंथोपि (अ० ४ पा० १ सू० १९) "भोगेनत्वितरे" इतिसूत्रभाष्यस्थएव॥ एवंप्रतिपादनंतु ब्रह्मवल्ल्यां "उताविद्वानमुंलोकंप्रेत्य" इत्यादिनाऽनुप्रश्नोपन्यासपूर्वकं "असांल्लोकात्प्रेत्य" इत्यादिनादेहद्वयक्षपणोत्तरमेवानंदमयोपसंक्रांतिः॥ "यत्तोवाच" इत्यादिना "आम्नान॰

स्थूणुल" इत्यंतेन भोगस्य च श्रावणादितिध्येयम् ॥ इह "इतरेणारब्धकार्ये पुण्यपापे उपभोगेन क्षपयित्वा ब्रह्मसंपद्यते" इति परेषां व्याख्यानमपि वर्णकभेदादस्माकं संमतमेव ॥ स्पष्टंचेदं प्रकाशे ॥ किंच जीवन्मुक्तस्याप्यग्निहोत्रादिकं नित्यं तत्रैव (अ० ४ पा० १ सू० १६) "अग्निहोत्रादितुतत्कार्यायैवतद्दर्शनात्" इतिसूत्रे निर्णीयते ॥ लोकप्रवर्तनार्थं तस्यकर्मकरणबोधकानि च वाक्यानि संति शतशः ॥ अतइमान्येव श्रुतिस्मृतिसूत्राणि जीवन्मुक्तस्यापि वास्तवमारब्धभोगं तदेकाधीनां शरीरस्थितिं कर्मानुष्ठानं च ग्राहयंति ॥ "तस्मैसविद्वानुपसन्नायसम्यक्" इत्यादिमुंडकादिवाक्यानिशास्त्रप्रवचनंविदधानानि च प्रपंचस्यामायिकत्वमेव गमयंति ॥ यदि प्रारब्धशरीरशिष्यादिकं मायिकं स्यात् तर्हि जीवन्मुक्तस्य तत्संबंधस्तत्प्रतीतिश्च श्रुतिसूत्रादिभिर्निर्णीता न घटेत इत्यनुकूलतर्कात् ॥ तस्मादस्माकमेव तान्यनुगुणानि यच्च अन्ये तु शांतिनोऽदृष्टाभावेऽपीत्याद्युक्तं तदपि न युक्तं उदासीनानां तच्छरीरदर्शनाद्यभावप्रसक्तेः ॥ तेषां दर्शनाद्यदृष्टवशात्तथेतिचेन्न परादृष्टमात्रेण परशरीरोत्पत्तौ शुक्रशोणितादिनियतकारणजन्यत्वव्यभिचारः विज्ञानवादापत्तिः शून्यवादांतरापत्तिः कथंचित्समाधाने शून्यवादेऽपि तत्सिध्या (अ० २ पा० २ सू० २७) "उदासीनानामपिचैवंसिद्धि" रित्यादि सूत्रबाधः कृषीवलकुलालतंतुवायाद्यदृष्टमात्रेण धान्यघटपटादीनां तद्वाप्युक्ता प्रतीतिः परकल्पितनिरात्मकशरीरैः सर्वव्यापाराणामनुष्ठानेऽमुक्तदशायामपि शरीरातिरिक्तात्मसाधनप्रयासवैयर्थ्यं शिष्याद्यदृष्टकल्पितस्य शुकादिशरीरस्य परीक्षिदादि मरणक्षणएव नाशदर्शनप्रसंगश्च स्यात् ॥ श्रूयते तु तदुत्तरमपि तच्छरीरस्य प्रवचनादिरहितस्यापि स्थितिः ॥ किंच वसिष्ठजनकादीनाममुक्तदशायां स्वाविद्याकल्पितं शरीरंतु ज्ञानसमकालमेव नष्टं शिष्याद्यदृष्टकल्पितं तु शरीरांतरमेवेति मंतव्यं ॥ नहि रज्जौ देवदत्तेन यः सर्पः कल्पितः सएव यज्ञदत्तेनापि कल्प्यतइति शक्यवचनं ॥ तथासति पतिव्रताग्रगण्यानामरुंधत्यादीनां स्वपरिणेत्रतिरिक्ततज्जीवशून्यशरीरसंगे पातिव्रत्यहानिमेवहानेवानर्थः स्यात् ॥ तत्पातिव्रत्यबोधकः श्रुतिपुराणादिविरोधश्च ॥ क्षत्रियादेश्चजीवन्मुक्तस्य प्रवचनानुपयोगाच्छरीरं नैवावतिष्ठेत ॥ पूर्वंचजनकादीतिहासबाधः ॥ अरुन्धत्याः पातिव्रत्याभावे स्वाहायास्तदनुकरणाशक्तिबोधिकेतिहासबाधश्च ॥ जीवन्मुक्तस्त्रीणां परिणेतृदेहमरणेन सौभाग्यविच्छत्यागापत्तिश्च ॥ किञ्चकाश्यां मृतस्यपूर्वदेहनाशो बहुलोकप्रत्यक्षनिश्चितः ॥ न तथाजीवन्मुक्तस्य पूर्वदेहनाशोऽबाधितप्रत्यक्षादिकमस्ति ॥ एवमनुगतायाः परलोकेपत्न्यासह भोगाभावेनन्यथा (स्कन्ध० ७ अ० ११ श्लो० २९) पत्याश्रीरिवमोदतइत्यादि स्मृतिव्याकोपस्तथात्र जीवन्मुक्तशरीरानुपलब्धौन कस्यापि वचनस्यव्याकोपोऽस्तियद् बलात्तथाक्षिप्येत ॥ अतोमहदेवदृष्टान्तदार्ष्टांतिकयोर्वैषम्यं ॥ दार्ष्टान्तिके परकल्पितत्वादरे प्रत्युतपूर्वोक्तादिश्रुतिसूत्राणां व्याकोपः ॥ तदेवदखिलमुरसिकृत्याहुः । **दृष्टांतवैषम्यान्नसंभवतीत्यादि** ॥ वस्तुवस्तु काश्यांमृतस्यापि त्वरितमेव न मोक्षः ॥ तत्र मरणान्मोक्षप्रतिपादकेष्वेव पुराणभागेषु पापिनां पापानुरूपजन्मांतराणि त्रिंशद्वर्षसहस्रांताकालभैरवयातनाकाम्यपुण्यवतांतदनुगुणमवांतरजननं तत्फलभोगोमुक्तावपि पूर्वंशिवलोकप्राप्तिः शिवसा-

रूप्य तत्सायुज्यादिकं च प्रतिपाद्यतएवेति तत्र मृतानां सर्वेषां मोक्षाङ्गीकारपक्षेऽपि मरणामत्रतु मुक्त्यवश्यभावसाधकं शुध्यतिशयमेव जनयति॥ मोक्षस्तु ज्ञानैकसाध्यतया तारकोपदेशादेव तदुपदेशश्च मरणक्षणएवेति न नियमः ॥ अपरेत्त्वधिकारिविशेषाणामेव तारकोपदेशोमोक्षश्च ॥ सर्वेषांतु तत्र मरणान्नरकप्राप्त्यभावउत्तमलोकप्राप्तिश्चेत्येव नाविमुक्तमृत कश्चिन्नरकप्रतिपद्यते । ईश्वरानुगृहीताहिसर्वेयांतिपरागतिमितिलिंगात् । सर्वेषां मोक्षावश्यभावे नरकाप्राप्तेरर्थसिद्धतया तन्निषेधायोगादित्याहु ॥ अतोमत द्वयेऽपिपतिव्रतायाअनुगमनफलभोगपर्यंत पत्युरुत्तमलोके तदनुरूपशरीरेणावस्थान संभवत्येव ॥ बृहत्पराशरादिभि केकीवपतितोरगमित्यादावनुगता भर्तु पुण्याभावेऽपि तत्पुण्यफलभोगावश्यभावस्य स्मरणात् ॥ अतोबौद्धमतापादकमदृष्टमात्रान्निरामकस व्यापारशरीरकल्पनं निर्मूलं नैवादरणीयं ॥ तथाहि सनत्कुमारसंहितादिषु काशीमरण-फलमुपक्रम्य । अन्यत्रभुक्त्वापि समस्तपापपुण्यचपश्चात्तृणगुल्मकादौ जात क्रमाद्ब्राह्मण-तामुपेत्य तदुक्त मार्गैरपिमुक्तिमेतीतिपापस्य पुण्यस्य च फलभोगोमुक्ते प्राग् श्रूयते ॥ पापानियेकुर्युरिहाविमुक्ते कथंहितान्मोचयसिप्रसीदेति पार्वतीप्रश्नोत्तरं चैतत्कथ्यते ॥ यत्तु केचित् काश्यायं पापकार्यन्यत्र क्रियते तद्विषयकमिदमिति ॥ तन्न ॥ महातीर्थक्षेत्रकृत शतकोटिलेपसदृशदुरितवतोब्राह्मणजन्मपूर्वकमोक्षप्राप्तिनियमकथनस्यायोगात् ॥ पाद्मे अन्यश्चश्रूयतां दोषं क्षेत्रस्य वरवर्णिनि अविमुक्तेऽणुमात्रयत्तदधर्मेरुतान्नजेदिति काचन मालिनीं प्रति राक्षसवचने दोषाधिक्यबोधनात् ॥ तत्रैवानुपद नधर्मेस्तु मयातत्रसंचित स्तत्रजन्मनि । ततोबहुतिथेकालेमृतस्तत्रैवशोभने । अविमुक्तप्रभावेननचाहनरकगतइति नरकप्राप्तिनिषेधेऽपि कठरवेणात्र बहुजन्मांतरकथनं तत्र मरणक्षणएव सर्वस्य न मोक्षनि यमइति गमयति ॥ एतेन अविमुक्तमृत कश्चिन्नरक नैतिकिल्बिषी । ममानुग्रहमासाद्य गच्छत्येवपरागतिमिति काशीखंडादयोव्याख्याता ॥ गरुडपुराणे वाराणस्यांमृतोयोवै पातकेपुरत सदा । योनिंप्रविश्यपैशाचीं वर्षाणामयुतत्रयम् पुनरेवचतत्रैवज्ञानमुत्पद्यते तत मोक्षगमिष्यतेसोपिगुह्यमेतन्नराधिपेति काशीखंडेच ममैवमाययाऽमूल्भेदवाद-परायणा ममभक्तिप्रकुर्वाणायेत्रिश्वेशद्विपंतिवै विद्धिषोममतेशैया पिशाचपदगामिन पैशाचींयोनिमास्थायकालभैरवशासनात् त्रिंशद्वर्षसहस्राणिउषित्वाद्रु खसागरे विश्वे शानुमहादेवपुनर्मोक्षमवाप्नुयुरिति मात्स्ये क्रूरपापसहस्राणिपिशाच वक्रतृणा अपिशाक्र समराज्यनतुकाशींपुरींविनेति सनत्कुमारसंहितायामपि पापिन पिशाचत्वमुक्त्वा तदनतर तारकोपदेशान्मुक्तिरुच्यते ॥ भवप्रसादेनकृतोपदेश पिशाचयोनेरपिमुक्ति मेनीति ॥ पद्मपुराणेतु काश्यां कृतबहुदुष्कृतस्य तत्रैव मृतस्य कस्यचिद्बहु जन्मोत्तर रक्षोभूतस्य काचनमालिनी दत्तमाघस्नानजपुण्येन देवजन्मापि वर्ण्यते अविमुक्तकृतपाप वज्रलेपोभवेद्दम् वज्रलेपेन पापेनतेनमेच मराक्षस रौद्रक्रूरतरपापसभूतहिमपर्वते द्विर्ना तोगृध्रयोनौप्राग्निर्ग्याघ्रोद्वि सरीसृप एकनारमुलुकश्चविड्वराहस्तत परम् इदतुदराम जन्मराक्षसद्यत्रभामिनि अतीतानिसहस्राणिवर्षाणांपचसप्तनि ददौ सामाघजपुण्यतस्तै द्वदायरक्षसे इत्यादि ॥ अनतर ॥ तदैवप्राप्तपुण्यस्तांसमुत्पाराभर्गोतनुम् संभूतोदेवता

रूपस्तेजोभास्वरविग्रहइतिच ॥ नचेदंप्रयागे माघस्नानस्तावकमिति वाच्यम् मृतमुक्ति-
वचसामपि स्तावकत्वप्रसंगात् ॥ ईदृशपाद्मादिवचांस्युत्कटपाकृद्विषयाणि उक्तवरगारुड-
काशीखंडादि वचांसि चानुत्कटपापकृद्विषयाणीति मृतमुक्तिप्रकाशिकाकारादयोवदन्त्यः
ब्रह्मवैवर्ते च काशींप्रतिशिवः पापंकृत्वाक्षेत्रमध्येमृतायेतेषां मुक्तिर्यातनांते भवेद्धि ॥
धर्मः काश्यांशुद्धिहेतुः प्रदिष्टःपापंपुनर्मलदुःखादिमूलं ॥ तस्मात्प्रतिज्ञाममसिद्धरूपा
मुक्तिर्भवत्येवमलावसाने पाद्मे च बलिं प्रति सनत्कुमारः वाराणस्यांनिवसतिरपवर्ग-
फलप्रदा ॥ द्विजाणांचपविप्राणांकल्पतेसत्वरंबले ॥ तथाचविष्णोर्विमुक्तेसंवासःकर्म-
निर्मूलनक्षमः द्विजाणांहिपविप्राणांनिर्वाणायोपजायते इति अतस्तत्र मरणं तु शुद्धिमात्र-
जनकं मोक्षस्तु सत्यधिकारे तारकोपदेशादेव ॥ अतएव वार्तिककारः सुरेश्वराचार्यः
पृथूदकादौमरणं तदप्यत्यंतशुद्धिकृदितिशुद्धिमेव फलमाह ॥ अत्रादि पदात्काशी
प्रयागादिसंग्रह इति त्रिस्थलीसेत्वादयः ॥ तथा च पाद्मे वाराणसीस्थतीर्थनामंतु
आह्वस्ततः परम् ॥ अंतःकरणसंशुद्धिमाप्नुयाद्विजितेंद्रियः तथा वाद्दशस्यात्रदेत्येंद्र-
शरीरत्यागमात्रतः अपवर्गोभवत्येव तदन्यस्यविलंबतः तथा पुमांसंक्षीणकलुषंतांक-
रस्तारकंवचः श्रावयामासविधिवत्संपाद्याधिकृतिंबुध इति निष्पापस्योपदेशउक्तः
मात्स्येच अविमुक्तेत्वंतकालेभक्तानामीश्वरःस्वयम् कर्मभिःप्रेर्यमाणानांकर्णजापंप्रयच्छति
ईश्वरप्रेरितायांतिदुष्प्रापमकृतात्मभिरितिभगवत्कृपयासत्कर्मशालिनां भक्तानां कृतात्म-
नामेवोपदेशोदर्शितः ॥ एतेन प्रायोपवेशाधिकारोपक्रमे वाराणस्यांविपन्नस्तुप्रत्याख्यात-
भिषक्क्रियः प्रणवंतारकंब्रूतेनान्यथाकस्यचित्कचिदिति काशीखंडस्थौ अविमुक्तेम्रिये-
यस्तुप्रत्याख्यातभिषक्क्रियः काष्ठपाषाणभूतस्तुजान्हवीजलमध्यगः अविमुक्तेमृतस्यास्य
कर्णमूलंगतोहरः प्रणवंतारकंब्रूतेनान्यथाकस्यचित्कचिदितिब्रह्मपुराणस्थौ चोपदेशस्य
विधिनिषेधौ व्यवस्थयाव्याख्यातौ ज्ञेयौ ॥ ब्राह्मे अनेक जन्मसंसिद्धान्वर्जयित्वाम-
हामुनीन् ॥ नान्येषांमरणंतत्रयच्छंत्यन्येविभीषणादितिवचनमपि भगवत्कृपापात्राणामेव
सद्योमुक्तिलक्षणफलोपधायकमरणं तत्रबोधयति तत्प्रसादादेवानेकजन्मसंसिद्धमहामु-
निस्त्वसंभवात् ॥ अस्यहं तत्राप्यनेकजंतुमरणसंभवेन सर्वेषांतेषां तादृशतायादौर्लभ्याच ॥
वचनार्थस्तु अन्येशिवदूताविभीषणाद्भयोत्पादनाद्धेतोस्तादृशव्यतिरिक्तानां तत्रमरणं
नयच्छंतीति बोध्यः ॥ गारुडेपि अशनंवसनंवासः काश्यांयेषाममार्गतः । कीकटेनसमा-
काशीसत्यंसत्यंखगेश्वर । विष्णोर्विमुक्तेसंवासः कर्मनिर्मूलनक्षमः । द्विजाणांहिपविप्राणां,
निर्वाणायोपजायतइति ॥ तदेतत्सर्वमनुसंधायोक्तशास्त्रार्थनिबंधे श्रीमदाचार्यचरणैः
(कारिका ५१) तीर्थादावपियामुक्तिः कदाचित्कस्यचिद्भवेत् । कृष्णप्रसादयुक्तस्य
नान्यस्येतिविनिश्चयइति ॥ किंच येषांतत्रमरणान्मुक्तिस्तेषामपि सदैव कैवल्यमेवेति
ननियमः ॥ किंतु प्रथमत शिवसालोक्यं ततस्तत्सारूप्यं ततस्तत्सायुज्यं ततः शिवानु-
ग्रहेण कैवल्यमित्येकंमतं ॥ तत्रमरणेप्यधिकारभेदाद्व्यवस्थितं शिवसालोक्यादिकमित्यपरं ।
तथापि तत्र मरणान्मुक्तानां सार्वदिकीकैवल्यात्प्राग्बहुकालपर्यंता वाशिवलोकप्राप्तिस्तु
सर्वेषांशिवसरूपतापुरःसरास्त्येवतथाहिपाद्मे कीटाःपतंगामशकाश्चमत्स्याजलेस्थलेवा

विचरंतिमर्त्याः। मंडूककूर्मा.कृमयोपिकाश्यांत्यक्त्वाशरीरंशिवमाप्नुवंति। अनेनैवविशेषेणतांप्रशंसंतितान्विप्रा.साक्षाद्वाराणसीमुक्त्यैविष्णुभक्तिस्तथाविधेति॥ काशीखंडे ब्राह्मणाः क्षत्रियावैश्या शूद्रायेवर्णसंस्थिताः। स्त्रियोम्लेछाश्चयेचान्येसंकीर्णाःपापयोनयः। कीटाः पिपीलकाश्चैवयेचान्येमृगपक्षिणः। कालेननिधनंप्राप्ताअविमुक्तेवरानने। चंद्रार्धमौलयस्त्र्यक्षामहावृषभवाहनाः। शैवेममपुरेदेविजायंतेतत्रमानवाः। येभक्त्यावरदंदेवमविमुक्तं परंपदं॥ तेविशंतिमहादेवमाज्याहुतिरिवानलं। अकामोवासकामोवातिर्यग्योनिगतोपिवा। अविमुक्तेत्यजन्प्राणान्ममलोकेमहीयते। गृहस्थाश्चैवयतयस्तस्मिंस्तीर्थ उपासकाः॥ एकदंडास्त्रिदंडाश्चहंसव्रतधराश्चये। कर्मभेदेनतेषांतुसर्वेषामाश्रितोह्यहं। विभजामिमहास्थानंयत्तन्मोक्षप्रदंशुभमिति॥ तत्रैव दंडपाणिंप्रति शिवः अमर्त्यभूपंकुरु काशिवासिनांगलेसुनीलंभुजगेंद्रभूषणं। भालेसुनेत्रंकटिकृत्तिवासमंवामेक्षणालक्षितवामभागं। मौलौलसत्पिंगकपर्दभारंविभूतिसंलालितपुण्यविग्रहं। अहोहिमांशोकलया त्वसच्छिखंवृषेंद्रलीलांचितमंदगामिनं। आनीयभक्तान्क्षणतोपिदूरतोमद्भक्तमुक्तिः पतितागलेते॥ इति॥ मात्स्येपि नतेषांपुनरावृत्तिःकल्पकोटिशतैरपि। अविमुक्तेनगृह्णंतेभवेनविभुनालयं। तथाच सयातिपरमस्थानंयत्रगत्वानशोचति। जन्ममुक्तंजरामुक्तंपरंयाति शिवालयं। अपुनर्मरणानांहिसागतिर्मोक्षकांक्षिणामिति। वायुपुराणेपराच्छिवपरादूर्ध्वं श्रीकंठेननिरीक्षिताः। नाधोयांतिपुनर्दैविसंसारेदुःखसंप्लवे॥ इति॥ एवंचैवमादिवचनेषु शिवलोकस्य सत्यलोकोपरितनपरशिवालयाख्यतल्लोकस्थयायथाधिकारंप्राप्तिस्त्रिस्थलीसेत्वादिभिर्निर्णीता॥ एवंसति पतिलोकमवाप्नोतीत्यनुगतायाः पतिलोकप्राप्तिस्मरणात् (स्कं० ७ अ० ११ श्लो० २९) यापतिंहरिभावेनभजेच्छ्रीरिवतत्परा। हर्यात्मनाहरेर्लोके पत्याश्रीरिवमोदतइत्यादिफलश्रवणेपि हरिहरयोरभेदेन मथुरादिमृतेन हर्यात्मना विष्णुलोके श्रीरिव काश्यादिमृतेन हरात्मनाशिवलोके गौरीव तेनैव स्वभर्त्रा सह मोदतइति युक्तमेव॥ वामेक्षणालक्षितवामभागमित्यादि वचनानुग्रहात् बहुषु स्मृतिपुराणेषु धर्मविशेषतोपि विष्णुशिवलोकप्राप्तिस्मरणेन तत्रापि तत्संभवात्॥ पतिव्रतायाविष्णुशिवलोकप्राप्तिबोधकवचसां धर्मशास्त्रेषु स्पष्टत्वाच॥ अतोन तस्याअदृष्टमात्रेण निरात्मकपतिशरीरकल्पना कल्प्या॥ केषांचिन्मते क्रमेलकशूद्रोपाख्यानाद्यवष्टंभादयोनिजैः कालभैरवेच्छाजन्यशरीरैर्यातनाभोगदपुण्यभोगस्य संभवाच॥ केचित्तु शिवलोकप्राप्तिरूपां मुक्तिमपि पापभोगादिव इहैव पुण्यभोगादप्यनंतरं मन्यंते॥ काशीखंडादिषु स्वयंदेहत्यागस्यापि तत्फलत्वं प्रतिपादितं तथा च काशीखंडे ... ॥ ब्राह्मे तत्रस्थितस्यजंतोर्हिभोगमोक्षप्रदःशिवः॥ अधिष्ठितिजंतूनांमुक्तिक्षेत्रमिदं परमिति पूर्वं भोगप्रदानकथनात् पाद्मेपि मुनीन्प्रति भृगुणा तत्तद्भोगप्रापणायैवदेहाअयोनिजा भैरवेच्छाविधाना इति उभयभोगानुकूलशरीराणां निरूपणाच॥ किंच त्वदुक्तदेशीयमप्युदाहरणं शिवपुराणे तद्यथा कस्यचिल्लुब्धकस्य काश्यामोंकारेश्वरसंनिधौ मरणोत्तरं तत्पत्न्याऽनुगमने कृते तादृशपुण्यविशेषात्तस्यैव सपत्नीकस्य राजजन्मततोमोक्षश्च निरूपितः॥ मुनिरपि तं प्रति तत्पूर्वकथां वर्णयन्नाह कालेनगच्छताचैवःवाराणस्यांवटेशुभे॥

पंचत्वंगतयोस्तत्रदेवदेवस्यसंनिधौ ॥ अग्नौप्रविष्टासुश्रोणीप्रतिगृह्यकलेवरं ॥ तेनधर्मेणराजेंद्र-इयंन्युष्टिरुपागता ॥ भवान्वैलुब्धकोजात.सपत्नीकोनरेश्वर इत्यादि ॥ व्युष्टिरियं लुब्धको-भवान् सपत्नीको नरेश्वरोजात इत्यन्वयः एवं च पत्युः काशीमरणेप्यनुगतायास्तत्पत्न्या-स्तेनैव स्वभर्त्रासह पुण्यफलभोगः कामनापुण्ययोस्तारतम्यादत्रलोके लोकांतरेपीत्येव त्रिस्थलीसेत्वादिषु सिध्यति ॥ ननु शिवपुराणे पत्न्याअनुगमनमपि काश्यामेव प्रतीयते-ऽतोमदुक्तोदाहरद्वैपम्यमिति च दुभयोस्तत्रमृतत्वेऽप्येवंव्यवस्थाया. प्रमाणसिद्धत्वे सति पतिमात्रस्य तत्र मरणे तादृशव्यवस्थांगीकार वैमुतिकसिद्ध. ॥ साक्षान्मोक्षविलंबस्या-विशेषात् ॥ किंच तत्र मृतस्य कैवल्यप्राप्त्यंगीकारेऽपि सालोक्याद्यनंतरमेवेति चिरात्सा-वर्ण्यंते यथापाद्मे चतुर्धावितते क्षेत्रेसर्वत्रभगवाञ्छिव. । व्याचष्टेतारकंवाक्यंब्रह्मात्मैक्य-प्रबोधनं ॥ तथापितत्रसामर्थ्यात्तत्रतत्रमृतस्यहि ॥ भोगपूर्वापवर्गादिजीवन्मुक्तिदशेवसा ॥ अंतर्गेहेविपन्नस्तु साक्षाच्छिवमवाप्नुयात् । तथाचतुर्विधेपिक्षेत्रेस्मिन्प्रमीतोगर्भयातना ॥ नैवाप्नोतिमुनिश्रेष्ठाविशेषोयमवीमित. ॥ काश्यांमृतस्तुसालोक्यसाक्षात्प्राप्नोतिसत्तमा । तत सरूपतां यातितत सांनिध्यमश्नुते । ततोब्रह्मैकतांयातिनपरावर्ततेपुन. । वाराणस्यां-मृतोजंतु साक्षत्सारूप्यमश्नुते ॥ तत सान्निध्यमायातिततोब्रह्मैकतामियात् ॥ अविमुक्ते-विपन्नस्तुसाक्षात्सान्निध्यमाप्नुयात् । ततश्चिदानंदमयेब्रह्मण्येवविलीयते । सलोकतांचसा-रूप्यं सानिध्यंचातिसत्तमाः । कल्पंकल्पमवाप्नोतितनोब्रह्मात्मकोभवेत् । तथा आदेहपात-नाद्येतु क्षेत्रंसेवतिमानवा. । तेमृताहंसयानेनदिव्यंयांत्यकुतोभयमित्यादिवचांसि तु सालोक्यविषयाणि ॥ इमानि च सर्वाण्यपि वचांसि त्रिस्थलीसेतुमृतमुक्तिप्रकाशिकादिषु प्रसिद्धान्यत्रोदाहृतानि ॥ अत्रापि भोगपूर्वापवर्गादीत्युक्त्यासर्वेष्वपिपक्षेष्वपवर्गात्पूर्वं तादृशावश्यकभोगोस्त्येव ॥ ननुतत्रमरणदुत्तरमपि भोगसत्वे कोविशेषस्तस्येत्याशंक्याह ॥ जीवन्मुक्तिदशेवसेति । यथा जीवन्मुक्तस्य प्रारब्धभोगे सत्यपि परमुक्त्यावश्यंभावोस्ति तथाऽस्योक्तचरभोगेपि मुक्त्यवश्यंभावइत्येषविशेषइतिभाव ॥ एवंच तत्रमृतस्य लुब्धकवदिहलोके जन्मनि शिवसालोक्यादौवासिद्धेपि तेनैव पत्या सह स्वसाधुकृत्या-फलभोग सत्या सत्यामनुगमनमृत्यामिति तदुक्तमदृष्टमात्रेण बौद्धकल्प निरात्मकशरीर-कल्पनं हेयमेव ॥ तदुदाहृतश्रुतिरपिप्रागुक्तव्यवस्थयाव्याख्याता ज्ञेया ॥ अमृतोभूत्वे-त्यनेन जीवन्मुक्तपत्तादृशभोगस्य सालोक्यादेर्वा सभवोत्तरमेव मोक्षीभवतीतिश्रावणात् ॥ अत्रामृतिशब्दस्य निश्चितमुक्तियोग्यपरत्वसिद्धे ॥ अन्यथा पौनरुक्त्यापातात् ॥ एतद्विषयेधिक स्वावरणभगविभागसभयेतीर्थादावित्यत्र वक्ष्यामि ॥ इह मूलस्थमुत्तरतु नखच्छेद्ये किं कुठारप्रहारेणेतिन्यायाद्बोध्यं ॥ अतोजग मायिकत्वे जीवन्मुक्तस्यशरीराद्य-भात्रप्रसक्त्यातद्बोधकशास्त्रव्याकोपात् प्रवचनाद्यनुपपत्तामोक्षसंप्रदायोच्छेदप्रसगाच्च । प्रपंचस्यामायिकत्वमेवसिध्यति ॥ अधिकं तूत्तरभागे तावकपष्ठखंडखंडनाभासखंडना-वसरे वक्ष्याम ॥

किं च प्रपंचस्य मायिकत्वमभ्युपगच्छता त्वया शुक्तिरूप्यवदध्य-स्तत्वं वाच्यं तच्च यथा आपणस्थरजतंदृष्टवतस्तज्जन्यसंस्कारेण रजत-

गतचाकचक्यादिसाधारणधर्मस्य शुक्तौ दर्शनेन च शुक्त्यज्ञानसह-कृतेन शुक्तौ रजताध्यासउत्पाद्यते ॥ तथाऽत्र प्रपंचस्य कुत्रचिद-प्यदृष्टत्वात्तज्जन्यसंस्काराद्यभावादधिष्ठाने च ब्रह्मणि निर्द्धर्मके प्रपंचगतासाधारणधर्मादीनामभावादर्थात्पूर्वं कर्तुरप्यभावादध्या-सोन संभवति ॥ किंचायमध्यासः कस्येति वक्तव्यं जीवस्य ब्रह्मणोवा नाद्यः जीवस्यापि त्वन्मतेऽध्यासमध्यपातित्वात् शुक्ति-रजतद्रष्टृपुरुषवदध्यासात्पूर्वमसत्त्वात् नापि द्वितीयः ब्रह्मणो-भ्रांतत्वापत्तेः ॥ किंच प्रपंचस्य मिथ्यात्वे किं प्रमाणं न तावत्प्रत्यक्षं नेदं रजतमितिन्नायंप्रपंचइतिबाधस्याभावात् ननु प्रपंचोमिथ्या दृश्यत्वाच्छुक्तिरूप्यवदित्यनुमानं प्रमाणमितिचेन्न दृश्यत्वस्य ब्रह्मण्यपि सत्वेन तत्रमिथ्यात्वाभावेन हेतोरनैकांतिकत्वात् ब्रह्मणोऽदृश्यत्वे च "भिद्यते हृदयग्रंथिश्छिद्यंतेसर्वसंशयाः क्षीयं-तेचास्यकर्माणितस्मिन्दृष्टेपरावरे यदापश्यःपश्यतेरुक्मवर्णं" मित्या-दिश्रुतिविरोधः॥ किंच विश्वं यदिकल्पितं स्यात्तदा साधिष्ठानं स्यान्न-चैवं सामान्यतोज्ञातत्वेसत्यज्ञातविशेषवत्वस्याधिष्ठानत्वप्रयोजकस्य निर्विशेषे निःसामान्ये च ब्रह्मण्यसंभवात् ॥ न च कल्पितसामान्य-विशेषवत्वस्य ब्रह्मण्यपि सत्वेन तस्याधिष्ठानत्वे बाधकाभाव-इतिवाच्यं ॥ सामान्यविशेषकल्पनायाअपि साधिष्ठानत्वेन तत्रापि कल्पितसामान्यविशेषोपादानेऽनवस्थापत्तिरित्यलं विस्तरेण एतेन एवंचेत्यादिकमपास्तं ॥ किंच शुक्तौ रजतसादृश्यस्य रजते शुक्तिसा-दृश्यस्य च सत्वाद्रजतात्मना शुक्तिर्भासते ॥ एवं ब्रह्मणोघट-पटात्मनावभासेपि परस्परसादृश्यं स्वीक्रियते चेत्तदा ब्रह्मण्यपि साकारत्वं जडत्वं च स्यात् ॥ विजातीयेऽसदृशे च नाध्यासः ॥ अन्यथा शुक्तौ घटस्य रज्जौ गजस्य चाध्यासः स्यात् ॥ नचाध्यासे सादृश्यं साक्षान्न प्रयोजकं किंतु संस्कारोद्बोधकत्वेनैव ॥ संस्कारो-द्बोधश्च सादृश्यादन्येनापि संभवतीति सादृश्याभावेपि न काचि-दनुपपत्तिरिति वाच्यं अदृष्टादिनासंस्कारोद्बोधेऽपि भ्रमोविसदृशे न संभवति ॥रज्ज्वादिषु घटादिभ्रमस्यादृष्टत्वात्सादृश्यज्ञानमवश्यङ्कृत-मेव सादृश्यं विनाऽदृष्टादिसत्वेपि भ्रमस्यासंभवात् ॥ स्वप्नस्मरणज-नकसंस्कारोद्बोधस्यादृष्टादिना संभवेऽपि भ्रमजनकसंस्कारस्य सादृश्यज्ञानं विनाऽसंभवेनादृष्टेनदृष्टस्यान्यथासिद्धेः कर्तुमशक्य-त्वात् ॥ अन्यथा कार्यमात्रस्यादृष्टेनैवोत्पत्तौदृष्टकारणानां दंडादी-

नामन्यथासिद्धत्वं स्यात् कार्यमात्रेऽदृष्टस्य हेतुत्वात् ॥ ननु रज्जौ घटाश्वादीनामध्यासे तत्तत्संस्कारोद्बोधाभावादेव न संभवति सति तदध्यासे तत्सादृश्यज्ञानस्य हेतुत्वं न संभवतीतिचेन्न मंदांधकारे रज्जुज्ञाने घटाश्वादीनां संस्कारोद्बोधेऽपि तद्भ्रमस्यादृष्टत्वान्नसंस्कारोद्बोधमात्रं भ्रमे हेतुः ॥ किं तु सादृश्यसंदर्शनजन्यसंस्कारोद्बोधएवेतिकथं सादृश्यज्ञानस्य न हेतुत्वं ॥ नच सादृश्यज्ञानस्य भ्रमहेतुत्वे रज्जौ भुजंगदंडभूछिद्रमालाजलधाराद्यध्यासोयुगपदेव कथंन जायेत तत्तत्सादृश्यज्ञानस्य पृथक् तदध्यासानुरोधेन सत्वादिति वाच्यं ॥ पृथक् तत्तदध्यासे तत्तत्सादृश्यज्ञानसत्वेऽपि युगपत्सादृश्यज्ञानस्यासत्वात् ॥ नच तत्सादृश्यस्य सत्वमात्रं तत्तत्सादृश्यज्ञाने हेतुः किंतु तत्तत्सादृश्यप्रतियोग्युपस्थितिरपि तथाच यादृशप्रतियोग्युपस्थितिस्तत्प्रकारकोभ्रमउत्पद्यतेयुगपत्प्रतियोग्युपस्थितौ च सर्पत्वधारात्वमालात्वादीनामेकत्र ज्ञानं निश्चयरूपं न संभवति ॥ विरुद्धधर्माणामेकत्र सत्वे विरोधएव न स्यात् ॥ तस्मात्कथंचिद्युगपदुपस्थितावपि युगपत्तत्तद्भ्रमो नैवापद्यते भ्रमस्यनिश्चयरूपत्वात् ॥ अतस्तादृशज्ञानं संशयरूपमेव जायते तत्रेष्टापत्तिरेव ॥ अन्यथा संस्कारस्य हेतुत्वेन पृथक्तदध्यासानुरोधेनादृष्टस्योद्बोधकस्य सत्वेन युगपदध्यासस्त्वन्मतेऽपि कुतोन स्यात् संस्कारोद्बोधकस्य सत्वात् तस्माद्ब्रह्मणः साकारत्वापत्तिर्दुर्वारैव ॥ नच पूर्वपूर्वाध्यासजन्यसादृश्यस्य ब्रह्मण्यंगीकारे साकारतापत्तेरभावः श्रुतिविरुद्धतादृशकल्पनाया आप्रामाणिकत्वात् ॥

सहस्राक्षे एतेनैवभैक्षवमतमित्यादि साकारतापत्तेरभावाच्चेत्यंतं भागं निरस्यंति ॥ किंचप्रपंचस्येत्यादिना अप्रमाणिकत्वादित्यंतेन ॥ अयंभावः ॥ मार्तंडे मायोपाधिककर्तृत्वंभैक्षवे दृश्यतेतुयत् ॥ तन्मायिवादध्वंसेनध्वस्तप्रायमिदोपतइतिकारिकायाः शकलंपाठभेदेनोपन्यस्ययत् तदेव ध्वस्तमित्युक्तं । तदप्येतावता ध्वस्तमेव ॥ यच्च (अध्यासितुर्वास्तवत्वमध्यास्यस्याऽन्यत्र वास्तवत्वं वा नाध्यासे प्रयोजकं प्रमाणाभावाद्गौरवाच्च) त्युक्तं । तत्प्रलापमात्रं ॥ प्रपंचे विवर्तत्वं साधयितुंत्वया शुक्तिरजतरज्जुभुजंगादिकमेव लोकप्रसिद्धं विवर्तजातंदृष्टांतीक्रियते ॥ तत्र सर्वत्रायंनियमः रजतादिद्रष्टा तदतिरिक्तोदेवदत्तादिवद्वास्तवएवापेक्षितइति । क्वापि निर्द्रष्टृकभ्रमस्यादर्शनात् ॥ प्रकृते च द्रष्टृजीवस्यापि कल्पितत्वेन शुक्तिरजतसमानयोगक्षेमत्वात् अवास्तवस्य तस्य न भ्रमः संभवति ॥ नहि शुक्तिरजतमेव शुक्त्याधारमात्मं कल्पयति आत्माश्रयप्रसंगात् ॥ नापि स्थाणौ कल्पितःपुरुषः क्वापि भ्राम्यति ॥ नच वास्तवस्य ब्रह्मणद्रष्टृत्वं कल्प्यं भ्रांतत्वापत्ते ज्ञानघनस्य च भ्रमायोगात् ॥ तस्य मायासंबंधतो भ्रम इतिचेत् सापिकल्पिता न वा ॥ द्वितीये कदापि नोच्छिद्येत ॥ आद्ये

सा येन कल्पिता शुद्धब्रह्मणएव साकल्पकत्वे तत्संबंधे च सत्यऽनिर्मोक्षप्रसंगः । मोक्षो-त्तरमपि तत्संभवे प्रतिबंधकाभावात् ॥ मायोपहितस्य कल्पकत्वेऽप्यसारमाश्रयादयः ॥ अतोरजतादिभिन्नदेवदत्तादिवद्ब्रह्मस्यान्यस्याध्यासितुरभावान्न भ्रम उपपद्यते ॥ किंच दृष्टादौ सत्यं रजतं नरेंद्रकरंडादौ सत्यं भुजंगमं च दृष्ट्वा वृद्धव्यवहारात्तत्र तत्र तत्तच्छ-ब्दसंकेतं गृहीतवंतः समुत्पन्नतत्तत्संस्कारएव शुक्तिरज्ज्वादौ तमरा तत्तत्कल्पयंति ॥ अनुत्पन्नसंस्कारावालादयस्तु तिमिरभरे चरणेन रज्जुपातमतिक्रामंतोऽप्येकमहिमपि नहि कल्पयति ॥ तथा प्रकृते परिदृश्यमानादनिरिक्तं सत्यं जगत्याप्यनुभूतं स्यात् तदा तज्ज-न्यसंस्कारादिदमनृतं कल्प्येत तदेव नास्तीति संस्काराभावान्न भ्रमः ॥ तदंगीकारे त्वंते रंडाविवाहइति न्यायादिदमेव सत्यं स्वीक्रियतां ॥ संस्काराभावेऽपि भ्रमस्य असतोपि संस्कारजनकतायाना प्रसक्त स्वीकारे तु क्वचिदिदंशशशृंगमिदंखपुष्पमित्यादिभ्रमोऽप्याप-द्येत ॥ किंच शुक्तौ रजतस्यैव रज्जौ भुजंगस्यैव भ्रमे विपर्ययाभावे च हेत्वपेक्षायां तत्त-त्सादृश्यमेव तत्वेन सिध्यति ॥ तच्च भ्रमे साक्षादपि हेतुर्नतु संस्कारोद्बोधनमात्रद्वारा ॥ अन्यथा शुक्तिदर्शनकालेवुद्धौ तमः संबंधे गजइतिशब्दादिना तत्संस्कारस्योद्बोधे च तत्र गजभ्रमोदुर्वारएव स्यात् ॥ प्रकृतेचजगद्ब्रह्मणोः सादृश्याभावान्न भ्रमः ॥ सादृश्ये तु ब्रह्मणि साकारत्वअद्वत्वाद्यापत्तिः योवा द्वयोः साधारणो धर्मः स परस्य निर्विशेषतां बाधेतैव ॥ एवं अध्यासितुर्वास्तवत्वमित्याद्यादरे प्रमाणं सर्वत्र भ्रमस्थलेषु तच्चदन्वयव्यति-रेकदर्शनमेवातो न तदभावः ॥ प्रामाणिकं गौरवं च न दोषाय ॥ अन्यथा घटं प्रति कुलालादीनां बहूनां हेतुत्वं गौरवभयान्न स्वीकार्यं एतेनैव (एवं च जीवस्योपाधे) रित्यादिकं निरस्तं स तत्र प्रयोजक इति पुंस्त्वं तु चिंत्यं॥ अत्राध्यासः सादृश्ये प्रयोजकोन विवक्षितः किंतु तदेव तत्र तथेतियच (संस्कारोद्बोधस्य तु न सादृश्यज्ञानमेव कारणं किंत्वदृष्टाद्यपी) त्यादि वदतां प्रकृते सादृश्यभावेऽप्यदृष्टादिद्वारा संस्कारोद्बोधाद्भ्रम इति समाहितं तद-संगततरं रज्जदर्शनकालेदृष्टद्वारा शब्दादिद्वारा वा संस्कारस्योद्बोधे प्रतिबंधकाभावेन तत्र हयाकाराभासस्य दुर्निरोधत्वात् ॥ किंच जगद्भ्रमसंस्कारोद्बोधकतयोच्यमानमदृष्टमपि

एतेनैव भैक्षवमतमुपन्यस्य यदुक्तं तन्मायावादिविध्वंसध्वस्तप्रायमिति तदेवध्वस्तम् ॥ मायाहेतुवादस्य निवारयितुमशक्यत्वात् ॥ अध्यासितुर्वास्तवत्वमध्यासस्याऽन्यनवास्तव-त्वंवानाध्यासे प्रयोजकं प्रमाणाभावाद्गौरवाच्च ॥ एवंच जीवस्योपाधेरवास्तवत्वेऽपि ससार-स्यान्यनाऽवास्तवत्वेऽपिच माययाऽध्यस्तत्वरूपस्य मायिकत्वस्य नानुपपत्ति. ॥ नच ब्रह्मणो घटपटाद्यात्मना भासे ब्रह्मणस्तत्सदृशत्वापत्तौ साकारता स्यात् नहि रज्जौ हयाऽऽकाराऽऽ-भासः किंतु सर्पाऽऽकाराऽऽभासएवेतिवाच्यम् ॥ अध्यासे सादृश्यस्य साक्षादप्रयोजकत्वात् ॥ संस्कारोद्बोधद्वारा हि सतत्प्रयोजकः संस्कारोद्बोधस्य तु न सादृश्यज्ञानमेव कारणं किन्त्वदृष्टा-द्यपि रज्जावश्वाऽध्यासाऽभावस्तु केनाऽपि हेतुना तत्संस्काराऽनुद्बोधात् ॥ अन्यथा भुजंग-दण्डभूच्छिद्रमालाजलधाराद्यध्यासोयुगपद्रज्जौ स्यात् ॥ पृथक्तदध्यासदर्शनेन सादृश्यस्या-ऽप्रत्याख्येयत्वात् ॥ पूर्वपूर्वाऽध्यासजन्यसादृश्यस्य ब्रह्मण्यङ्गीकारे साकारतापत्तेरभावाच्च ॥

कल्पित न वा आद्ये ब्रह्मणि विचित्रतत्तद्दृष्टसादृश्यस्य इष्टरितत्तत्संस्काराणामदृष्टेतरतदु-द्बोधकस्य चाभावाद्दोषस्तदवस्थ ॥ द्वितीये तु द्वैतापातादपसिद्धांत इतरत्तु सर्वं मृत्पुव विशदीकृतमिति किमाम्रेडितेन ॥ बाधस्याभावादिति ॥ शुक्तौ रजतमिति ज्ञानं नेदं रजतं शुक्तिरियमित्याप्तवचनश्रवणसमकालमेव निवर्तते प्रकृतेतुसर्वंखल्विदं ब्रह्म तत्त्वमस्या-दिवाक्यश्रवणेऽपि प्रपचप्रतीतिर्नैनिवर्तते यदि भ्रम स्यात्तर्हि पूर्ववन्निवर्तेत ॥ नचाविद्या-सत्व यावत्तावत्तदनिवृत्तिरुचितेति वाच्य ॥ तस्याअपि कल्पितत्वेनाविद्याभूपेति श्रवण-मात्रादेव तन्निवृत्तेरप्यावश्यकत्वात् ॥ साधनैरेव तन्निवृत्तौतान्यपि तत्समानयोगक्षेमाणि ॥ नचजीवन्मुक्तौ प्रपचबाध इष्यते तदानीमपि तस्य प्रपचप्रतीतेरन्त्यचरश्रुत्यादिभिर्योधनात् उक्तदिशातद्दशायामेव तत्रासिद्धेश्च ॥ अतोबाधाभावान्न भ्रमत्वम् ॥ भिद्यतेहृदयग्रंथि-रित्यादि इद मुडकवाक्य यदापश्य इत्यपि तद्वाक्य ॥ आदिपदेन "दृश्यतेत्वग्र्यया बुध्या ॥ कश्चिद्धीर प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन् ॥ जुष्टयदापश्यत्यन्य-मीश ॥ ज्ञानप्रसादेनविशुद्धसत्वस्ततस्तुतपश्यतेनिष्कलंध्यायमान " इत्यादीनि कटमुडका-दिवाक्यानि तत्रत्कारोपनिषत्तृतीयखण्डादिक नतुमादृश्यसेद्रष्टुमनेनैवस्वचक्षुषा ॥ दिव्य ददामितेचक्षु पश्यमेयोगमैश्वरम् ॥ ज्ञातुद्रष्टुचतत्वेन (अ०३ पा०२ सू०२४) "अपिसंराधनेप्रत्यक्षानुमानाभ्या" तृतीयस्कन्धेपश्यतितेमेरुचिराण्यवसत इत्यादिस्मृति-सूत्रपुराणवाक्यानि च सगृह्यते ॥ नचैषा ज्ञेयतापरत्वमेव ननु चाक्षुषादिपरत्वमिति वाच्य ॥ आवृत्तचक्षु दिव्यददामितेचक्षुरित्यादिविरोधात् ज्ञातुद्रष्टुमितिपृथङ्निर्देशाच्च तत्प्रकाराश्चो स्पष्ट स्वर्शादि श्रावणात् ॥ भ्रमस्यनिश्चयरूपत्वादिति ॥ एककोटिक-ज्ञानस्य निश्चयशब्दार्थत्व तार्किकपरिभाषामाश्रित्येदमुक्त तेषाभ्रमप्रमाभेदेन निश्चयस्य द्वैविध्यात् ॥ अत सशयोऽथविपर्यासइत्यस्य न विरोध ॥ नचपूर्वत्यादि ॥ संस्का-राणामपि कल्पितत्वेन तत्कल्पनहेतु संस्कारांतरब्रह्मणि तत्सादृश्य च नैवास्तीति तत्क-ल्पनस्यासमवे कुतस्तरा तत्त प्रपचकल्पना नापि तादृशसंस्कारपरपरावशादेव जीवेन ब्रह्मणा वा जगत्कल्पितमिति बोधिका काचिदपि श्रुतिरस्ति यद्बलात्तथाश्रीयेतेति समा-धेरभाव (अ०२ पा०२ सू०३०) "नभावोऽनुपलब्धे " इत्यादिना सूत्रकृतोपपा-दितस्य वासनासतानपक्षे दूषणभरस्याप्यापत्त्या तथाऽगीकारे तत्सूत्रविरोधोबाह्यमत प्रवेशश्च स्यात् ॥ संस्कारपरपराकल्पनानिर्वाहायापि ब्रह्मणि सादृश्यसाकारत्वादेरापत्त्या च भक्षितेऽपि लशुनेनशातोव्याधिरित्यलम् ॥

नन्वविद्यायाअनादित्वादध्यासोऽप्यनादिरेव अविद्यायाअनादित्व च "नासदासीन्नोसदासीत्किंतुतम" इतिश्रुति सिद्ध लाघवादना-दिसंसारकारणसिद्धावन्यकल्पनायायोगादितिचेन्न मायायाअना दित्वे 'सदेवसोम्येदमग्रआसीदेकमेवाद्वितीय आत्मावाइदमेकएवा ग्रआसीन्नान्यत्किंचनमिष" दित्यादिश्रुतिविरोध ॥ "नासदासी"-दित्यादिश्रुतेश्च स्थूलसूक्ष्माभावबोधकत्वेन नत्वविद्याबोधकत्वं ॥ नच

श्रुत्यंतर्गततमः शब्देनाविद्याप्रतीयतइति वाच्यं ॥ तमःशब्दस्याप्य-भावबोधकत्वात् प्रकृष्टमहत्वोद्भूतानभिभूतरूपवत्तेजोऽभावएव तमः-शब्दोलोकेप्रसिद्धोनत्वविद्यायामपि ॥ वस्तुतोऽत्र ब्रह्मैवतमः ॥ एतेन पूर्वपूर्ववासनानामुत्तरोत्तराध्यासं प्रतिहेतुत्वोक्तिः प्रत्युक्ता ॥ अध्यासस्यानादित्वे मानाभावात् ॥ बालस्यापि स्तन्यपाने प्रवृत्ति-र्नानाऽऽदिकर्मप्रवाहजन्या किंतु "पराच्चुतच्छ्रुते" रितिसूत्रानुसा-रेणेश्वराधीनैव ॥ यथा जडस्य कर्मणः फलदातृत्वं न तथैव प्रवर्त्तकत्वमपि न संभवति ॥ प्रवर्त्तनं हि प्रेरणा सा च चेतन-धर्मएव नतु जडधर्मः ॥ एवं च (बालस्य स्तन्यपाने प्रवृत्तिदर्शनेन पूर्वसंस्कारसिद्धौ संस्कारप्रवाहस्यानादित्वेन संसारस्यानादित्व-सिद्धि) रित्यसंगतं ॥ संस्कारस्य स्मृतिं प्रति हेतुत्वेन प्रवृत्तौ संस्कारस्य कर्मणोवाहेतुत्वविवक्षणे च पूर्वोक्तएव दोषः ॥ किंच प्रवृत्तिं प्रति न संस्कारस्य नापि कर्मणोवा हेतुत्वं वैदिकानां मते ईश्वरस्य नैयायिकानां मते तु चिकीर्षादीनामेव हेतुत्वात् ॥ उक्तंच तैः चिकीर्षाकृतिसाध्येष्टसाधनत्वमतिस्तथा उपादानस्यचाऽध्यक्षंप्र-वृत्तौजनकंभवेत् ॥ तथाचाविद्यायाअनादित्वासिद्धौ बंधोऽस्याऽ-विद्ययाऽनादिरितिस्मृतिरपि बंधस्य चिरंतनत्वंबोधयति-"अक्षय्यं हवैचातुर्मास्ययाजिनःसुकृतंभवती"तिश्रुतिवत् ॥ किंच भवन्म-तेऽविद्ययेति तृतीया हेतौ करणे वा नाद्यः ॥ दंडेन घटइत्यत्र यथा दंडेघटोत्पादकत्वरूपं हेतुत्वं तथाऽत्रापि चेद्बंधस्यानादित्व-कथनं व्याहतं उत्पत्तिमतोऽनादित्वासंभवात् ॥ द्वितीयोपि न क्रियाभावात् कारकविभक्तीनां क्रियान्वयित्वनियमात् ॥ नहि क्रियाविनिर्मुक्तं वाक्यमस्तीति भाष्यप्रामाण्यात् ॥ गोपेन गावइत्या-दिवदुपपत्तेरितिसमाधानमप्यसंगतं तादृशवाक्यस्यैवाभावात् ॥ नच तिष्ठतीत्यध्याहारोपि संभवति स्थितेरप्यनादित्वात्तत्रापि तस्य करणत्वासंभवात् करणत्वस्य कारणत्वघटितत्वात् ॥ तस्माद्बंधस्या-नादित्वेऽविद्ययेतितृतीयान्वयोबाधितएवस्यादतस्तदन्वयानुपपत्ति-रूपबीजेन लक्षणा कर्तव्या ॥ सा च चिरकालिकत्वे एव तथाच (सादित्वं तु बंधस्य नांगीकर्तुं युक्तं अस्यां स्मृतावनादिशब्दार्थ-स्यागेबीजाभावादिति यदुक्तं तदसंगतं तत्रान्वयानुपपत्तिरूप-बीजस्य दर्शितत्वात् प्रवाहानादित्वेन संसारोनादिरितिप्रयो-गस्तुसंसारपदस्य प्रवाहे लक्षणां अनादिपदस्यापि स्वसजाती-यध्वंसव्याप्यप्रागभावप्रतियोगित्वे लक्षणां विना दुर्घटतया न शक्तिसाधकः ॥ तस्मादनादिशब्दोगौण एव देवेष्वमरशब्दवत् ॥ ननु

देवेष्वमरपदस्य मुख्यत्वे "तद्यथेहकर्मचितोलोकः क्षीयतएवमेवामुत्र पुण्यचितोलोकः क्षीयत" इत्यादिश्रुतिविरोधात्तस्यौपचारिकत्व-मस्तुसंसारेऽनादिशब्दस्य मुख्यार्थत्वे तु न कश्चिद्विरोधइतिचेन्न तत्रापि "आत्मावाइदमेकएवाग्रआसीन्नान्यत्किंचनमिष" दित्यादि-श्रुतिविरोधस्य सत्वात् ॥ नच संसारस्य सादित्वे "धातायथापूर्व-मकल्पय" दितिश्रुतेः ऋषीणांनामधेयानियाश्चवेदेषुदृष्टयः शर्वर्यंते प्रसूतानांतान्येवैभ्योद्दात्यजइत्यादिस्मृतेश्च विरोधोदुर्वारइति वाच्यं ॥ तादृशवाक्यानांशर्वर्यंतधातृपदपर्य्यालोचनयादैनंदिन-सृष्टिविषयकत्वेनानादित्वासाधकत्वात् नापि "समाननामरूपत्वा-च्चावृत्तावप्यविरोधोदर्शनात्स्मृतेश्चे" तिसूत्रविरोधः ॥ सच सृष्टि-प्रलयास्वीकारएव संभवति ॥ नह्यस्मन्मते सृष्टिप्रलययोरस्वीकारः परंतु प्रथमतः सृष्टिरीश्वरस्य रमणेच्छयैव "लोकवत्तुलीलाकैवल्य"-मितिन्यायात् ॥ सृष्टिप्रलयौत्वाविर्भावतिरोभावरूपौ ॥ सूत्रार्थस्तु ॥ नन्वस्य प्रपंचस्यानुकारित्वेन वाच्यत्वेन वा स्वीक्रियमाणत्वे सृष्टि-प्रलययोर्विद्यमानत्वादनित्यसंयोगः प्राप्नोति तत्राह ॥ समानना-मरूपत्वादावृत्तावपीति ॥ आवृत्तावपि समुद्रे जलप्रक्षेपवत् पुनरुपादाने तदेवेतिनिश्चयाभावेपि नामरूपयोस्तुल्यत्वादन्यस्य भेदकस्याभावान्नानित्यसंयोगः ॥ कुतः ॥ दर्शनात् ॥ दृश्यतेहि तथा वेदपितृमातृस्त्रीभर्तृशरीरगंगाप्रवाहादिषु ॥ तदेवेतिव्यवहारस्य सिद्धत्वादिति ॥ न च संसारस्य सादित्वे कृतनाशाकृताभ्यागमादि-दोष इति वाच्यं ॥ ईश्वरेच्छयेश्वरसकाशान्युच्चरितैर्जीवैः कर्माणि क्रियंते तत्तत्कर्मफलमपीश्वरकृतमर्यादया तस्य तस्य जीवस्य भव-त्येवेति दोषाभावः ॥ नहि जीवानामनित्यत्वं येन कृतनाशः स्यात् नहि कर्मणैव फलं किंत्वीश्वरेच्छयापि नातोऽकृताभ्यागमः फलाक-स्मिकत्वपर्य्यायः ॥ यस्तु तथाचेत्यादिना प्रेक्षावतोमोक्षार्थं प्रवृत्त्य-भावापादनरूपोमोक्षमार्गोच्छेदरूपश्चदोषआपादितः सोऽपि त्वन्मत एव संभवति ॥ सर्वं स्वप्नतुल्यं स्वस्वरूपमपि स्वप्नकल्पितजीवसमं जानतः मोक्षं मोक्षसाधनं गुरुं वेदं च मिथ्यात्वेन जानतो वामदेव-शुकादीनामपि मुक्तिर्न जातेति मम मुक्तिः कुतोभविष्यतीति मुक्तिप्रत्याशाशून्यस्य कथं मोक्षमार्गे प्रवृत्तिरिति मुक्तिमार्गोच्छे-दस्त्वन्मते ॥ अस्मन्मते च यस्य बंधनसामर्थ्यं तस्यैव मोचन-सामर्थ्यं दृष्टं च राजनि यथा राज्ञा बद्धोराजानमेवाश्रयते राज-कृपया मुच्यतेच एवमेवेश्वरकृपया मुच्यते पुनश्च सुखी भवति "सोश्नुतेसर्वान्कामान्सह ब्रह्मणाविपश्चिते" तिश्रुतेरिति नमुक्ति-

मार्गोच्छेदः ॥ किंच संसारस्यानादित्वेत्वन्मते तस्यमिथ्यात्वंनस्यात् त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वाभावात् ॥ आदावंतेचयन्नास्तिवर्तमानेपितत्तथा वितथैः सदृशाश्चेतेवितथाइवलक्षिताइतिगौडपादकारिकाविरोधश्च किंच त्वन्मते यद्गत्वाननिवर्ततेतद्धामपरमंममेतिस्मृतेः अनावृत्तिःशब्दादितिसूत्रस्यच विरोधः स्यात् जीवस्य पारमर्थिकं स्वरूपं ब्रह्मैवेति तस्य गमनासंभवात् तस्य व्यापकत्वात् व्यावहारिकं त्वौपाधिकं तस्य चोपाधिनाशेन नाशात्प्राप्तिरेव न संभवति ॥ प्राप्तेरसंभवेन निवृत्तिशंकाया असंभवादसंगतिः ॥ एवं सूत्रेपि संदेहासंभवादित्यलं ॥

सहस्रास्ते साचेयंमायेत्यादि उत्पन्नत्वादित्यलमित्यंतं भागं खंडयंति ॥ **नन्वविद्याया इत्यादिना ॥ संदेहासंभवादित्यलमित्यंतेन ॥** अयमाशय ॥ यदिमायाऽपिब्रह्मवदनादि. स्यात् तदा ऐतरेयोपनिषदि "आत्मावाइदमेकएवाग्रआसीन्नान्यत्किंचनमिषत्" तैत्तिरीये "नासदासीन्नोसदासी" दित्यादि । तथा "ब्रह्मव-

---

साचेय मायाऽनादि ॥ नासदासीन्नोसदासीत्किंतुतम इतिश्रुते ॥ लाघवाच्च अनादिससारकारणनासिद्धौ तस्या. सादितायावक्तुमशक्यत्वाच्च ॥ पूर्वपूर्वत्रासनानामुत्तरोत्तराध्यासप्रति पूर्वपूर्वकर्मणामुत्तरोत्तरजन्म प्रतिच हेतुत्वात् बालस्य स्तन्यपाने प्रवृत्तिदर्शनेन पूर्वसस्कारसिद्धौ सस्कारप्रवाहस्य कल्पनीयत्वाच्च ससारस्याऽनादितासिद्धि ॥ अतएव बन्धोऽस्याऽविद्ययाऽनादिरितिस्मृति सगता ॥ नच बन्धस्याऽनादित्वेऽविद्ययेति तृतीयाऽनुपपत्तिरितिवाच्यम् ॥ गोपेन गावइत्यादिवदुपपत्ते ॥ नच तत्र जीवन्तीत्यादिपदाध्याहारइतिवाच्यम् ॥ इहाऽपि तिष्ठतीत्यध्याहारस्य सुलभत्वात् ॥ अतएव भागवते तृतीयस्कन्धे विश्ववैनह्मतन्मात्रसस्थितविष्णुमायया इत्यत्र सस्थितमित्युक्तम् ॥ सादित्वतु बन्धस्य नाङ्गीकर्तुं युक्तम् ॥ अस्या स्मृतौ अनादिशब्दार्थस्य त्यागे बीजाभावात् ॥ प्रवाहाऽनादौतु ससारोऽनादिरित्यादौ नैयायिकादीना सर्वेषा प्रचुर प्रयोग इति तत्राऽनादिशब्दस्य शक्तिरेव निरूढलक्षणावा ॥ देवेष्वमरशब्दस्य रूढिरेव ॥ योगासभवे तस्याः सर्वसम्मतत्वात् ॥ तस्य देवेष्वौपचारिकत्वेपि यथा तत्र तद्यथेहकर्मचितोलोकइत्यादिश्रुतिरनुग्राहिकाऽस्ति तथाऽत्र किञ्चिदनुग्राहक नोपलभ्यते इति नेहाऽऽमरशब्दवदुपचरितार्थता ॥ प्रत्युत तथात्वे धातायथापूर्वमकल्पयदितिश्रुते ऋषीणांनामधेयानिवेदेषुदृष्टय. शर्वर्यन्तेप्रसूतानातान्येवेभ्योददात्यज इत्यादिस्मृतीना समाननामरूपत्वाच्चाऽऽवृत्तावविरोधोदर्शनात्स्मृतेश्चेतिसूत्रस्य च विरोध· स्यात् ॥ सूत्रार्थादिकस्तु उत्तरभागे एकोनचत्वारिंशखण्डखण्डने स्फुटीभविष्यति ॥ बन्धस्य सादित्वेऽकृताऽभ्यागमादिदोषप्रसङ्गश्चस्यात् ॥ तथाच यथापूर्वं विनाकारणान्तरमीश्वरोमां ससारान्धकूपेऽक्षिपत्तथा पुनरपि क्षेप्स्यतीति विचारयन्नकोपि प्रेक्षावान्मोक्षार्थं यतेतेति मोक्षमार्गएवोच्छिद्येत ॥ ससाराऽनादित्वबोधकवाक्येष्विव नचपुनरावर्तते यद्गत्वाननिवर्तन्ते अनावृत्ति शब्दादित्यादिष्वपि कुतर्कप्रवृत्तेरप्रतिबन्धात् ॥ प्रत्युत मोक्षस्य नाशे जन्यस्य नाशइति नियमोऽनुकूल स्यात् लयरूपस्य तस्योत्पन्नत्वादित्यलम् ॥

नैवब्रह्मसरूक्षआसीत्" इत्यादि ॥ पुरुषविधब्राह्मणे "आत्मैवेदमग्रआसीत्पुरुषविध सोऽनुवीक्ष्यनान्यदात्मनोपश्यत् छांदोग्ये "सदेवसोम्येदमग्रआसीदेकमेवाद्वितीय" गोपथब्राह्मणे "ब्रह्महवाइदमग्रआसीत् । स्वयन्त्वेकमेवतदैक्षत महद्वैयक्ष तदेकमेवास्मि हन्ताहमेवमन्मात्र द्वितीयदेवनिर्ममइति" एवमाद्यानन्यजु सामाथर्वश्रुतयोबाध्येरन् ॥ तासु हि सृष्टे प्राक् ब्रह्मणएव सत्ताऽवधार्यते । वस्त्वन्तरसत्ता च निषिध्यते ॥ यदि च भावरूपा माया तदा स्यात्तर्हि सर्वज्ञोऽप्यात्माऽनुवीक्ष्यापि ता कुतोन पश्येत् ॥ एकमेवाद्वितीयमितित्रिविधभेदनिषेधश्च कथ सगच्छेत ॥ कथच "एकमेवास्मिहन्ताहम देव मन्मात्र" इति सर्वज्ञस्येक्षण च घटेत ॥ एतेन ऐतरेयेमिपत्तोनिषेधादचेतनस्यान्यस्य स्थितिर्न विरुद्धेति द्वैतिना कल्पनाऽप्यपास्ता ॥ वस्त्वन्तरसत्वे पुरुषविधब्राह्मणादौ स्वान्याभावाद्भयाभावोरमणाभावोरमणार्थं द्वितीयेच्छा तस्यैवैताद्रूपेण भवन चाम्नाय मान तदानीं वस्त्वन्तरसत्वे जगतस्तदुपादानकत्वे च विरुध्येतैव ॥ तेन यश्च "नासदा सीन्नोसदासीत्किंतुतम " इति विलक्षणएव श्रुतिपाठउपन्यस्त । सचोपहासार्थं मूले पूर्वपक्षे तथैव सगृहीत ॥ वस्तुतस्तु नासदासीदितिमन्त्रद्वयार्थ प्रागेव समर्थित ॥ तत्र च "किमावरीव कुहकस्यशर्मन्" इत्यावरणशक्तिकमायादेस्तदा सत्ता स्पष्टमेव प्रति पिद्धा ॥ स्वधयेति स्वेनैव जगतोधारण तस्येकत्व चोक्त्वा "तस्माद्धान्यनपर किंचनास" इति स्पष्टमेव तदन्यस्य प्रतिषेधोदर्शित ॥ अत "तम आसीत्तमसागूढमग्रेप्रकेत सलिलँसर्वमाइद ॥ तुच्छेनाभ्वपिहितयदासीत्तमसतत्तन्महिनाजायतैक" इत्यग्रिम-मन्त्रेऽपि तम शब्देन न सा । पूर्वमेव प्रतिपिद्धत्वादन्यप्रतिषेधविरोधाच्च ॥ किंतु आनीदवातमित्यादिनातच्छब्देन यदुक्त तत्स्वरूपमेवात्रोच्यत ॥ तत्र पूर्व रात्रिदिवसप्रक सूर्यनक्षत्रादिनिषेधात्सर्वस्य सुप्तवत्तत्रैव लीनत्वात्सर्वाच्छादकत्वाचेह तम शब्देन ब्रह्मैव ॥ इद च द्वितीयस्कन्धनवमाध्याये अहमेवासमेवाग्रइत्यत्र सुबोधिन्या स्पुट ॥ तम शब्दस्य साख्यपरिभाषया वस्त्वंतरपरत्वे (अ २ पा १ सूत्र २) "इतरेषाचानु पलब्धे " इति सूत्र विरुध्येत ॥ तथाच तदा तम सर्वाच्छादक ब्रह्मैवासीत् आसम तात् इद इदानीं नामरूपाभ्या व्याकृत जगत् अग्रे सृष्टे पूर्वं अप्रकेत अप्रज्ञायमान सलिल कारणेन अविभक्त तमसा पूर्वोक्तरूपेण ब्रह्मणा गूढम् आच्छादित तिरोभावितमितियावत् आसीदित्यर्थ ॥ "यथातम पदार्थानावृणोतीति एव इदमपि ब्रह्म तत्वमावृणोतीतितम शब्देन व्यवहार " इतिविद्यारण्यस्वामिनाव्याख्यानेऽपि लक्षणयैव मायापरत्व दर्शित ॥ मम तु ब्रह्मण सर्वशब्दवाच्यत्वात्रलक्षणापीति पूर्वापरानुरोधादिदमेवादरणीय ॥ ननु पूर्वंजगतोऽभावे ब्रह्मणा तस्य गहन कथ सगच्छतइतिचेत्पूर्वसृष्टिप्रलयेतोद्नेनसर्वंतिरोभावितमित्याशयेनाह ॥ तुच्छेनेत्यादि ॥ अत्र तुच्छशब्देन प्रलयकर्तृ ब्रह्म ॥ अतएव महोपनिषदि 'एषह्येवशून्यएषह्येव तुच्छएषह्येवाभावएषह्येवाव्यक्तोऽदृश्योऽचिन्त्योनिर्गुणश्चेति" ॥ महाकौर्मेपि ॥ शमून कुरुते विष्णुरदृश्य सपूर स्वय । तस्माच्छून्यमितिप्रोक्तस्तोदेवातुच्छमुच्यते । नैषभाव यितुयोग्य केनचित्पुरुषोत्तम । अतोऽभाववदृश्येननाश्य वाबाशइत्यपि । सर्वेषांतदधीन-

स्वात्तत्तच्छब्दाऽभिधेयता। अन्येपाव्यवहारार्थमिष्यतेव्यवहर्तृभिरिति ॥ तथाच आसमं- तान्द्भवति उत्पद्यते इत्याभु जगत् तुच्छेन प्रलयरूपतोदनकृता पूर्वोक्ततमसा अपिहित आच्छादितं तिरोभावित यत् आसीत् तत् तमस पूर्वोक्तात् ब्रह्मण सकाशादेव महिना महत्वेन पटवद्विस्तारेण अजायत प्रादुरभवत् तच नानादृश्यमानमपि वस्तुतोब्रह्मणएव तत्तद्रूपत्वादेकत्वमित्यर्थ ॥ यत्तु तत्त्वज्ञाननिवर्त्यत्वात्तुच्छशब्देन मायेति तद्व्याख्यान ॥ तन्न ॥ शुक्तिरजतवत्तुच्छेनाच्छादनस्यायोगात्। तादृशरजते भाजनभूषणादेरिव तस्यां जगतउपादानत्वस्यासंभवेन ततोजननस्यायोगात् व्याख्याने मृद्घटबीजवृक्षदृष्टांत- कथनपूर्वक स्वयमुक्तस्य सत्कार्यवादस्य बाधाच्च ॥ किंच साक्ष्युपहितेन कल्पिता शुद्धेन वा आद्येन्योन्याश्रयोद्वितीये शुद्धत्वबाधइत्याद्युक्तवक्ष्यमाणदूषणप्रस्तत्वान्न तस्यास्तुच्छत्व शक्यवचन अग्रेऽपि "कामस्तदग्रेसमवर्तताधि" इत्यादिना इच्छापूर्वकसर्गादिकथनात्तम शब्दार्थोब्रह्मैव ॥ अन्यथात्वीक्षत्याद्यधिकरणाना "कामाच्चनानुमानापेक्षा" इत्यादिगुण- सूत्राणा च विरोध ॥ पुनरग्रेऽपि "किं ४ स्विद्वन कउसवृक्षआसीत् यतोद्यावापृथिवी- निष्टतक्षु ॥ मनीषिणोमनसापृच्छतेदुतत् यदध्यतिष्ठद्भुवनानिधारयन् ॥ ब्रह्मवन ब्रह्मस वृक्षआसीत् यतोद्यावापृथिवीनिष्टतक्षु ॥ मनीषिणोमनसाविब्रवीमिव ब्रह्माध्यतिष्ठद्भुव- नानि धारयन्" इति पठ्यते ॥ अत्र यथाकाष्ठोपादानक जुहूस्रुवादिक बहुवृक्षसमुदाय- रूपवनस्यैकदेशवृक्षस्याऽशभूत तत्रैवस्थित लक्षणात्ततएवाभिव्यज्यते तथा इद जगदपि विभागादेवाविर्भूत वनसमपुरुषोत्तमैकाशस्याक्षरब्रह्मणोंऽशभूत तत्रैव स्थित तदिच्छयाऽ- भिव्यज्यतइति ज्ञापनायसृष्टिहेतुभूतवनादिक जगतोऽधिष्ठातार धारयितार च पृष्ट्वा ब्रह्मणएव वनत्व वृक्षत्व धारणपूर्वकमधिष्ठातृत्व चोत्तरित। यदि तम शब्देन ब्रह्मनाभि प्रैष्यत् किंतु मूलाज्ञानएव मृद्घटबीजवृक्षादिन्यायेन जगदवस्थानमभिप्रैष्यत् तदा ब्रह्म- वनमित्यादिनैवावक्ष्यत् किंतु मायावन तमोवन तम सवृक्षआसीदित्याद्येवावदिष्यत् ॥ तस्मादपि तमोऽत्र ब्रह्मैव ॥ एतेनैव (अ० १ श्लो० ५) आसीदिदंतमोभूतमप्रज्ञातम- लक्षण ॥ अप्रतर्क्यमविज्ञेय प्रसुप्तमिवसर्वत्त इति मनुवचनमपि व्याख्यात अग्रे अनुपद (श्लो०६।७) तत स्वयंभूर्भगवानव्यक्तोव्यजयन्निद ॥ महाभूतादिवृत्तौजा प्रादुरासीत्त- मोनुद ॥ योसावतींद्रियग्राह्य सूक्ष्मोऽव्यक्त सनातन ॥ सर्वभूतमयोचिंत्य सएवस्व यमुद्बभौ सोभिध्यायशरीरात्स्वात्सिसृक्षुर्विविधा प्रजाइति तस्यैव पूर्वमव्यक्तत्वस्य सूक्ष्म- कारणत्वस्य सर्वव्यंजकत्वस्य सर्वभूतात्मकत्वस्य स्वयमेव जगद्रूपेण भवनस्य अभिध्यान पूर्वक स्वरूपतएव विविधप्रजासर्जनस्य च कथनेन तत्रापि तथैव तम शब्दार्थस्य प्रतीतेः ॥ अन्यथा "आत्मैवेद सदेवसोम्येद" इत्यादिश्रुतिशतविरोधादप्रमाण स्यात् पूर्वतंत्रे (अ० १ पा० ३ सू० ३) विरोधेत्वनपेक्षमिति न्यायात् ॥ तमोनुदइतितु स्वतेजसा पानुपुरापिब्रह्मत्तमइति सतमस्कधाद्युक्त प्रलयाधकारापनोदनमेव ॥ नचाय स्वयंभूर्ब्रह्मा वाक्य ॥ अग्रेऽडोत्पत्त्यनंतर (श्लो० ९) तस्मिन्नंडेस्वयंब्रह्मासर्वलोकपितामहइति- पृथक्कथनात् ॥ जीवकल्पितस्य तुच्छस्य तु ब्रह्मणा प्रेरणमप्यशक्यवचन ॥ एतदेवाभि- प्रेत्य समाकर्षसूत्रभाष्ये "तमआसीदि"त्यनभिव्यक्त कर्मपक्षेऽपि ब्रह्मत्वमक्षत तत्पक्षस्य

गौणत्वज्ञापनाय तत्र प्रकाशे कर्माप्युच्यतइत्यपि शब्द प्रयुक्त ॥ एवमेव सुबोधिनी-तत्प्रकाशाभ्यामैकार्थ्यं पूर्वोक्तानादरे सम शब्दसाधकार एव प्रसिद्धत्वात् लौकिकतर्कादि-दर्शनेषु तस्य तेजोऽभावरूपत्वागीकारात् केवललोकानुरोधे तादृगभावएव सदा रात्रिंदिनचिह्नसूर्यचन्द्रादिविरहारिसिध्येतु त्वदभीष्टमित्याशयेन वक्रोक्तरमुक्त मूले ॥ अभावबोधकत्वादित्यादि अतएव लोकइत्युक्त ॥ सिद्धान्तस्तु प्रागुक्तएव तमेनाहु ॥ वस्तुतोऽत्रब्रह्मैव तमइति ॥ यच्च लाघवाध्यानादिससारकारणतेत्यादि तदसबद्ध ससारस्य कार्यत्वेऽनादित्वायोगात् कार्यनियतपूर्ववृत्तेरेव कारणत्वात् ॥ अविद्योत्तर-कालिकतया तत्कार्ये तस्मिन् चिरतनत्वमेवानादित्वमितिचेरिसद्धमस्मदभीष्टम् ॥ नापि लाघव श्रुतिष्ववश्यक्लृप्ताथाईश्वरेच्छायाएव सर्वकारणत्वे सभवत्यविद्यारूपकारणातर-स्वीकारे गौरवात् ॥ तस्या सादित्व तु माययामेविनिर्मिते इति वचनबलाच्छक्यमेव वक्तुमिति वक्ष्यते ॥ यच्च (पूर्वपूर्ववासनानामुत्तरोत्तराध्यास प्रति पूर्वपूर्वकर्मणामुत्तरो त्तरजन्म प्रति च हेतुत्वात् बालस्य स्तन्यपाने प्रवृत्तिदर्शनेन पूर्वसस्कारसिद्धौ सस्कार प्रवाहस्य कल्पनीयत्वाच्च ससारस्याऽनादितासिद्धि) इत्युक्त तदप्यसत् अध्यासरूपतया शुक्तौ रजतस्येवार्थतामभावे वासनानामेवासिद्ध्या ताभिरध्यासस्यासभवात् ॥ अतएव सूत्रकार (अ० २ पा० २ सू० ३०) "नभावोऽनुपलब्धे" इत्याह ॥ अत्रशकराचार्या "नभावोवासनानामुपपद्यते त्वन्मतपक्षेऽनुपलब्धेर्बाह्यानामर्थाना ॥ अर्थोपलब्धिनिमित्ताहि प्रत्यर्थं नानारूपावासनाभवति" इत्यादि व्याचक्षते तत्र नानार्थाभावेवासनाना वैचित्र्याभाव ॥ अनादित्वेऽप्यधपरपरान्यायेनानवस्था ॥ वासनाभिर्विनाऽप्यर्थोपलब्धिरर्थविना वासनानुत्पत्तिरित्यन्वयव्यतिरेकावर्थसद्भावमेव प्रतिष्ठापयत ॥ किच वासनाहि सस्कारविशेषा न निराश्रया अवतिष्ठते नच शुद्ध ब्रह्म तदाश्रय शुद्धत्वात् ॥ नाप्युपहित घटादेरिवोपाधेरपि कल्पन वासनयैव वक्तव्य मिति तस्यास्तदाश्रयत्वेऽन्योन्याश्रयात् इत्यादि भाष्यकभाष्यकारोक्तदिशैव द्रष्टव्य ॥ एव तत्रैव पूर्ववैनाशिकमतेपूक्तानि दूषणातराण्यनुसधेयानि ॥ नापि पूर्वपूर्वकर्म णामेवोत्तरोत्तरजन्म प्रति स्वातन्त्र्येण हेतुत्व । एष ह्येव । मत्त सर्वंप्रवतते । भवति भावाभूतानामत्तएवपृथग्विधा । "परात्तुतच्छ्रुते । पूर्वंतुवादरायणोहेतुव्यपदेशात्" इत्यादिश्रुतिस्मृतिन्यायशतै कर्माण्यपि प्रति उत्तरजन्मादिरूपतत्फलानि प्रति च तत्तदिच्छाविशिष्टब्रह्मणएव हेतुतायाबोधनात् ॥ अतएव कर्मणा तदिच्छयैव जन्मादि करत्व स्मर्यते (स्क० १० अ० ४७ श्लो० ६८) कर्मभिर्भ्राम्यमाणानांयत्रक्वापीश्वरे-च्छयेत्यादिषु ॥ किंचेदमपि हेतुत्व सृष्ट्युत्तरमेवेति प्रपचित प्राक् । बालस्य स्तन्यपाने प्रवृत्ति सस्कारादित्यपि सृष्ट्युत्तरमेव । नतु पूर्वसृष्टिसस्कारात् ॥ अतएव चतुर्मुखस्य मरीचिसनकादित्पुत्राणा च सृष्ट्यारभो न स्तन्यपाने प्रवृत्ति ॥ किंच सृष्ट्युत्तरमपि भगवदिच्छयैवतादृशसस्कारोद्बोधात् प्रवृत्ति । अन्यथा कायिकपापपुलस्थावरजन्मसु कूर्मादिचरजन्मसु च स्तन्यपानाभावात्सस्कारनाशेऽनतर मनुष्यादि जन्मस्वपि तत्र स्यात् ॥ किंच सस्कारप्रवाहमनादिं तत ससार चानादिं वदन् पूर्वमीमांसकैकदे

दिमतमेव प्रविश । अलमध्यासादिकल्पनागौरवेण । तन्मतखंडनयुक्तिभिस्त्विदमपि खंड्येत ॥ संस्कारप्रवाहश्च कस्येतिनिश्चेयं ॥ संसारानादित्वेसदेवेत्यादिव्याकोपः सृष्टिप्रलयाभावात्तद्बोधकश्रुतिव्याकोपः प्रयोजनाभावान्निरीश्वत्वापत्तिश्चेत्यादिध्येयं ॥ तदेतदनुसंधायाहुः एतेनेत्यादि ॥ उक्तंचतैरिति इयं कारिकाविश्वनाथपंचाननस्य कारिकावलौ गुणव्यवस्थायां (श्लो० १५०) अस्ति ॥ इदंकृतिसाध्यमिष्टसाधनंचेतिज्ञानंतथामतिः ॥ चकारोदंडादिनिमित्तसमुच्चायकः ॥ अध्यक्षं प्रत्यक्षं ॥ यदपि (अतएव बंधोस्याविद्ययानादिरितिस्मृतिः संगतेत्युक्तं तदपि पूर्वापरानवलोकनात् ॥ यत्र ह्येकादशस्कंधे एकादशाध्याये इदमस्ति तत्र (श्लो० ३) विद्याविद्येममतनूविद्ध्युद्धवशरीरिणां । बंधमोक्षकरीआद्ये माययामेविनिर्मितेइति विद्याविद्ययोः स्वशक्त्या विनिर्मितत्वं आदौ भवत्वं बंधादेस्तत्कृतत्वेन स्पष्टमेव सादित्वं चोक्त्वा उभयोरुभयकारणत्वं जडांतर्यामिणोर्बंधादिकं च निराकर्तुमुच्यते (श्लो० ४) एकस्यैव ममांशस्य जीवस्यैव महामते । बंधोस्याविद्ययाऽनादिर्विद्ययाचतथेतरइति एवं च सत्यत्रानादिशब्दोऽनादिरयमस्माकं विवाहे वेणुपात्रोपवेशनव्यवहारइत्यादिवच्चिरंतनार्थकएव ॥ तदेतदाहुः ॥ तथाचेत्यादिना अक्षय्यमिति ॥ आत्मसुखातिरिक्तफलपरत्वपक्षे पराभिमतमनुरुध्येदमुक्तं ॥ हेतौकरणेवेति ॥ हेतुत्वं च कारणत्वं तच्च कार्यनियतपूर्ववृत्तित्वं तथा च बंधस्यसादित्वमयत्नलब्धं हेतौ द्रव्यादिसाधारणत्वं निर्व्यापारसाधारणत्वं च करणान्नेदकमंगीकृत्य क्रमेण तदुभयप्रदर्शनार्थं प्राचां दंडेन घटः पुण्येन दृष्टोहरिरित्याद्युदाहरणेषु दंडपुण्यादीनां घटदर्शनादितः प्राक्कालिकत्वमस्त्येव ॥ तथात्र बंधस्याक्रियात्वे क्रियात्वे वाऽऽद्रियमाणेऽपि तस्यास्ततः प्राक्तनत्वं स्यादेव ॥ करणत्वपक्षेऽपि कारणत्वानपायात् क्रियायाःफलनिष्पत्तिर्येद्व्यापारादनंतरं । यदाविवक्ष्यतेयत्रतदातत्कारणंस्मृतमितिह्युक्तेर्बाणेनहतइत्यादौ प्राणत्यागादेर्बाणादिव्यापारोत्तरकालिकत्ववदुत्तरकालिकत्वस्यानपायात्सादित्वं ॥ इतरत्तु मूले विशदतया निराकृतं ॥ निश्चंहीतितृतीयस्कंधवाक्यंतु विश्वंब्रह्माभिन्नमेव तच्छक्त्या तत्रैव सम्यक्स्थितं ब्रह्मरूपत्वादेव प्रलयेऽप्यबाधितं सत्यमित्यर्थकं यथेदानींतथाचाग्रेपश्चादप्येतदीदृशमितिपुरतःकथनात् ॥ अमरशब्दस्यौपचारिकत्वे "यथेहकर्मचित" इतिमुंडकादिवाक्यवत् "आत्मावाइदं सदेवे"त्यादिकमत्रानुग्राहकं ॥ किंच गीतायां सर्वस्यचाहंहृदिसंनिविष्टोमत्तःस्मृतिर्ज्ञानमपोहनंचेतिज्ञानापोहनरूपस्य बन्धस्य स्वहेतुकत्वं सादित्वं च दर्शितं ॥ सर्वभूतानुसंमोहमोहसर्वेयांतिपरंतपेत्यादौ सर्गकालित्वं च स्फुटमुक्तं ॥ अतएव सूत्रकारोऽपि (अ० ३ पा० २ सू० ५) "पराभिध्यानात्तुतिरोहितंततोह्यस्यबंधविपर्ययौ" इतिपराभिध्याननिदानकमेव बंधमाहउत्तरसूत्रे देहयोगहेतुकंवा । नत्वविद्यामात्रं मूलकमनादित्वं ॥ अतएवमादिस्पष्टप्रमाणशतानुरोधादपि तत्रत्योऽनादिशब्दउक्तार्थकएव ज्ञेयः ॥ याचधातायथेतिश्रुतिः ऋषीणामितिस्मृतिश्चोक्ता सातु सृष्ट्युत्तरं ब्रह्मादिनरूपकल्पस्यांते प्रलये तावत्यां तद्रात्रौ व्यतीतायां द्वितीयकल्पादौ पुनःसृष्टिविषयिका ॥ धातृपदस्वारस्यात् ॥ अतएव "दिवंचपृथिवींचांतरिक्षमथोसुव" रितित्रिलोकीसर्गएवोक्तः उक्तकल्पांते तन्मात्रलयात् ॥ स्मृतौ चातएव दर्शयंतइत्युक्तं महादेव-

पर्यायोजशब्दश्च ॥ महाप्रलयोत्तरमपि महामिति महापरिणामत्वाद्ब्रह्माणि तिरोहितं तु जगन्नित्यं स्वीक्रियतएव तयात्वमपि स्वीकुर्याश्चेदिष्टमेव अविद्यायास्तत्कृतबंधस्य चानादित्वंतु नेमे श्रुतिस्मृती लेशतोऽपि बोधयतः ॥ सृष्टिप्रलयास्वीकारएवेति अविद्यां सत्कृतसंसारं चानादिं वदतस्त्वैव तद्विरोधः सृष्टिप्रलययोरसंभवात् अविद्योपहितेन किंचित्कालेसृष्टेः कल्पने प्रलयकाले साविद्यस्यापि तूष्णीमवस्थाने च हेतोरभावात् हेत्वंतराणामपि कल्पितत्वाविशेषेण तदकल्पने हेत्वभावादनवस्थानाच्च ॥ ननु ब्रह्मरूपस्यैवास्य सदिच्छया ततएव पुनः पुनराविर्भावतिरोभावरूपामावृत्तिं स्वीकुर्वतामस्माकं मते तद्विरोधः प्रत्युत शुक्तौ दशकृत्वोरजतभ्रमे तस्यैव रजतस्य मुहुरावृत्तिर्जातेत्यंगीकारस्यकेनाप्यकृतत्वात् ॥ तत्सत्यस्यैवावृत्तिसंभवेन आवृत्तिबोधकस्यास्य सूत्रस्य विवर्तवादबाधककतया तवैव सुतरांतद्विरोधइतिभावः ॥ न्यायादिति ॥ द्वितीयस्य प्रथमे प्रयोजनाभावाज्जगन्निर्माणाभावं भगवतआशंक्य समाहितं (सू० ३३) "लोकवत्तुलीलाकैवल्यमिति" यथा लोके प्रयोजनाभावेऽपि राजादीनां मृगयादिप्रवृत्तयोलीलारूपाद्दश्यंते तथेयमपीश्वरस्य ॥ सा च प्रयोजनांतरशून्यामोक्षदाचेतितदर्थः ॥ अधिकंतु नवमश्लोकखंडने वक्ष्यते ॥ अनुकारित्वेनेति (अ० १ पा० ३ सू० २८) "शब्दइतिचेन्नातःप्रभवात्" इत्यादिसूत्रद्वये वैदिकप्रपंचस्याधिदैविकतया कर्मणि लौकिकजुहुस्रुवादेष्वाविर्भावशालितया च भिन्नत्वं ततएव वेदस्य नित्यत्वं चोक्तं ॥ तत्र भिन्नत्वपक्षे लौकिकस्रुवादेर्वैदिकस्रुवाद्यनुकारित्वेन अस्यैव ब्रह्मरूपस्य वेदबोध्यत्वअंगीकारे वान्यत्वेन चेत्यर्थः ॥ अनित्यसंयोगइति ॥ प्रतिपादकोवेदोनित्यः उक्तरीत्योभयथापि प्रतिपाद्यालौकिकाः पदार्थाअनित्यास्तैर्वेदस्य संयोगः ॥ जलप्रक्षेपवदिति ॥ सप्तम्यर्थे वतिः, अयमत्राशयः ॥ पूर्वसृष्टौयोब्रह्मा सएवोत्तरसृष्टौ ब्रह्मेति न नियमः स्वधर्मनिष्ठःशतजन्मभिःपुमान्विरिंचितामेतीत्यादितद्भावप्राप्तिबोधकवचोयाकोपात् ॥ एवमवांतरप्रलयोत्तरमपि ये पूर्वकल्पइंद्रास्तएव चतुर्दश जीवाःपुनरिंद्राभवंतीति न नियमः । तेषामश्वमेधशतपूर्वस्य भोगेनोपक्षयात् अन्यस्य तच्छतानुष्ठातुः फलालाभप्रसंगाच्च ॥ तेन सृष्टिभेदेन जीवांतरस्य ब्रह्मेंद्रादिभावेऽपि नामरूपयोः समानत्वाद्ब्रह्मेंद्रादिप्रतिपादकवेदवाक्येषु न कोपि विरोधः । समुद्रे तज्जलस्य प्रक्षेपोत्तरं पुनरुद्धरणे तस्यैव जलस्य जलांतरस्य वाऽऽगमनेपि समुद्रजलं भेदच्छेदकमित्यादिवाक्यस्य न विरोधः ॥ नन्वेवंसति नित्यत्वंगतमितिचेन्न । नहिपूर्वप्रक्षिप्तजलस्य नाशोजलांतरस्य तदोत्पत्तिश्च तत्रास्ति । तथात्रापि सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वेन सृष्टिभेदे तदिच्छया (अ० २ पा० १ सू० १३) भोक्त्रापत्तेरिरितिन्यायेन विपर्ययेऽपि नानित्यत्वं नापि द्वैतं ॥ यदि च वृक्षपक्षिप्रवेशनिर्गमन्यायेनैव सृष्टिप्रलयौस्वीक्रियेतां तर्हि वृक्षारूपक्षिणइव ब्रह्मणः पदार्थाभिन्नाएव वस्तुतः स्युरिति ॥ सूत्रे स्मृतिपदेन प्रजासृजयथापूर्वंयाश्चमय्यनुशेरतइत्यादिवाक्यानि ऋषीणांपूर्वचरितस्मरणंच गृह्यतइतिबोध्यं ॥ आस्तां चैतत् तथापि नानेनसूत्रेण बंधस्याविद्याया वा अनादित्वंसिध्यति नापि विवर्तभावः ॥ यच्च बंधस्यसादित्वेऽकृताभ्यागमादिदोषप्रसंगाश्च स्यादित्याद्युक्तं तत्राहुः ॥ नचसादित्व इत्यादि ॥ त्वन्मतइत्यादिशुद्धमपि नामकारणादेवानादिरविद्या या बद्धवती सा अमेऽपि

कुतोन बध्नीयात् बंधनस्वभावत्वात् जीवांतराणांबद्धत्वेन सर्वथातन्नाशस्याभावात् मुक्तजीवस्य प्रदेशविशेषरूपत्वाभावाचेत्यादिशंकयाऽपि तन्मतएव मोक्षोच्छेदः ॥ ईश्वरस्तु सत्यप्रतिज्ञः सत्यसंकल्पः श्रुतौ गीतादौ च मुक्तौ पनःपाताभावं प्रतिज्ञातवानिति न पुनर्बंधशंका ॥ नहि लौकिकोपि राजादी राजधर्मनिष्ठः सत्यवादी स्वकृतनियमं स्ववाचं वाऽतिवर्तते । किंपुनःसत्यवेदवाक्सत्यसंकल्पःसर्वशक्तिःकृपालुरीश्वरइत्यभिसंधिः ॥ आदावंतेचेति ॥ इयंगौडपादीयवैतथ्यप्रकरणस्था (६) कारिका ॥ यत् आदावंतेचनास्ति तदेव मध्येपि नास्तीति वितथं । संसारस्याविद्यायाश्च ब्रह्मवदादौ सत्वे तु नवैतथ्यसिद्धिरित्यनादितापक्षे तद्विरोधः ॥ अत्र तृतीयपादे ह्येतेइत्यत्रसंतइतिकचित्पुस्तकेपाठः ॥ यश्च "नपुनरावर्तते" इत्यादौकुतर्कप्रवृत्तेरप्रतिबंधउक्तः स सर्वानादरणीयः उक्तयुक्तेः किंच तादृशश्रुतिपुतथासंदेहवारणार्थमेव (अ० ४ पा० ४ सू० २२) "अनावृत्तिः शब्दा" दितियथापरमाचार्यसाधिकरणं । नहितथासंसारस्याविद्यायाश्चत्वन्मात्रोत्प्रेक्षितस्यानादिरवस्य कंठरवेण साधकमेकमप्यधिकरणमस्ति । येन तत्रप्रत्याख्यानेतद्वदत्रापि कुतर्कः प्रवर्तेत ॥ वह्वयश्चोपनिषदोऽनावृत्तिमभ्यस्यति बहूनां चानुग्रहएव न्याय्यः । न तथा तदनादिताग्राहकं किंचिदपि श्रुतिवाक्यं ॥ यश्चजन्यस्यनाशइतिनियमः सोप्यनित्यवादिमात्राभ्युपगमरूपोननित्यवादिनंपीडयितुमीष्टे ॥ नापि मोक्षस्यजन्यत्वं आगंतुकान्यथारूपत्यागपूर्वकस्वरूपव्यवस्थितिरूपत्वात् मुक्तिर्हित्वान्यथारूपंस्वरूपेणव्यवस्थितिरितितल्लक्षणात् । अन्यथा त्वैवस्वपादे कुठारप्रहारआपद्येत ॥ किंचतवैवेदृशवाक्यविरोधोनत्वस्माकमित्याहुः ॥ किंचत्वन्मतइत्यादिना ॥ सिद्धांतेतु व्युच्चरितस्याणोरुत्क्रांतिगत्यागतिमतो जीवस्य प्राप्तिः संभवत्येवेतिकर्मिणोब्रह्मलोकतइव पुनरावृत्तिशंकायामनावृत्तिनिश्चायकानीमानीतिनिरवद्यं ॥

यच्च मायायाः सांतत्वे श्रुतिस्मृतिप्रदर्शनंतदपि पारिभाषिकमायायास्तादृशश्रुत्यादिप्रतिपाद्यत्वएव संगच्छतेतदेव न संभवति ॥ तथाहि "विद्वान्नामरूपाद्विमुक्त" इतिश्रुतिर्विंदुपोब्रह्मणि लीनस्य पृथक्तया नामरूपे नोपलभ्येते इति प्रतिपादयति नतु मायामपि "यथानद्यःस्यंदमानाः समुद्रेस्तंगच्छंतिनामरूपेविहाये"तिश्रुतेः ॥ तरत्यविद्यामित्यादिस्मृतिस्थमायापदं त्वीश्वरस्यव्यामोहिका या शक्तिस्तां प्रतिपादयतिसा च न सांता अतएव तरतीत्युक्तं नाशयतीति नोक्तं ॥ सा शक्तिरीश्वरे हृदि निविष्टे तत्कृपया भक्तं न मोहयतीति नदींतरतीत्यनेन नदींनाशयतीति योधः कस्यापि न जायत इति कथं तादृशस्मृत्या मायायाः सांतत्वनिश्चयः ॥ विभेदजनकेऽज्ञानइत्यादिस्मृतिरपि "पराभिध्यानात्तुतिरोहितंततोह्यस्यबंधविपर्यया" यितिसूत्रेण यद्व्यासैः प्रदर्शितं जीवस्येश्वरविषयकज्ञानतिरोभावादेहादिष्वहंबुद्धिरूपमन्यदपि विपरीतज्ञानं तदेव वास्तवज्ञानाभावादज्ञानशब्देन प्रतिपादयति न तु मायारूपं ॥ मायायाएकत्वेन तस्या

अत्यंतनाशे एकमुक्तौ सर्वमुक्तिप्रसंगः ॥ किंच मायायाअनादित्व-
स्वीकारे तस्याः सांतत्वकथनमयुक्तं अनादेर्भावस्य नाशादर्शनात् ॥
नच भावत्वं निरूपयितुमशक्यमिति वाच्यं अस्तीतिप्रतीत्यर्हत्व-
रूपस्य निरूपणस्य संभवात् तत्रापि दोषोद्भावने सांतत्वस्यापि निरू-
पयितुमशक्यत्वात् अविद्यायाः सांतत्वमपि न स्यात् ॥ किं तावत्सां-
तत्वं ध्वंसप्रतियोगित्वमिति चेत् ध्वंसत्वं प्रागभावप्रतियोग्यभावत्वं
प्रागभावत्वं च ध्वंसप्रतियोग्यभावत्वमित्यन्योन्याश्रयः ॥ एवमभाव-
त्वप्रतियोगित्वादीनामप्यनिर्वचनीयत्वात्तद्धटितस्य सांतत्वस्य सुत-
रामनिर्वचनीयत्वंध्वंसत्वादीनामखंडोपाधिरूपता चेद्भावत्वेन किम-
पराद्धं ॥ तमसोभावरूपत्वेन दृष्टांतासिद्ध्या भावाऽभावातिगाऽविद्ये-
त्याद्यसंगतं ॥ यद्विचेत्यादिप्रलापस्त्वप्रकृततयोपेक्षणीयः मायानाशे-
ऽपि तिरोभावानंगीकारादिति कथनमसंगतं नाशस्य तिरोभावान-
तिरेकात् ॥ नचसतोऽसत्वं नाशः सतः पूर्ववज्ज्ञानाभावस्तिरोभाव
इति वाच्यं सतोऽसत्वासंभवात् । घटादीनां सत्वं त्वया न स्वीक्रि-
यते । मायायास्त्वन्मते सद्विलक्षणत्वात्तस्यानाशानुपपत्तेः ॥ किंच
घटोनश्यति ननाश नष्टः नंक्ष्यति इत्यत्राख्याताद्यर्थवर्त्तमानत्वभू-
तत्वभविष्यत्वादीनामन्वयः । कुत्रेति वक्तव्यं । घटे वा ध्वंसे वा
ध्वंसोत्पत्तौ वा ? नाद्यः, घटस्यासत्वात्तत्र वर्त्तमानत्वादिकालान्वया-
संभवात् । नापि द्वितीयः नाशस्य विद्यमानत्वेन नष्टः ननाशेत्यादि-
प्रयोगानुपपत्तेर्भूतत्वपरोक्षभूतत्वयोस्तत्राभावात् न तृतीयः घटोनष्टो
नश्यतीत्यादावुत्पत्तिवाचकपदाभावात् समभिव्याहृतपदोपस्थापित
एव पदार्थान्वयनियमेनान्वयासंभवात् ॥ तस्मान्नाशस्तिरोभाव एव
सच घटस्य सत्वात्तत्र संभवत्येव ॥ किंच मायायाअनादित्वे "एक-
मेवाद्वितीयं ॥ आत्मावाइदमेकएवाग्रआसी"दितिश्रुतिविरोधः ॥
सादित्वेतुजन्यत्वं वाच्यं यज्जन्यं तत्सकारणकमितिव्याप्तेस्तत्कारणं
ब्रह्मैव वक्तव्यं तच्च कारणत्वं ब्रह्मणि वास्तवमेवाभ्युपगंतव्यं न तु
कल्पितं मायायाः पूर्वमभावेन मायिकत्वापरपर्यायकल्पितत्वस्यतत्र
वक्तुमशक्यत्वात् ॥ तथाच ब्रह्मणि निर्द्धर्मकत्वमभ्युपगतं त्यक्तं
स्यात् । संसारस्यानादित्वं च न स्यात् ॥ प्रागभावस्य त्वन्मते अभा-
वादृष्टांतासंभवेनानादिसांतत्वमपि कल्पयितुं न शक्यते ॥ तस्माज्ज-
गत्कारणीभूतं पारिभाषिकं भावरूपमज्ञानं न संभवति श्रुतिन्याय-
विरोधोद्धारस्य कथमप्यसंभवात् ॥ मायापदवाच्याभगवच्छक्तिरेव

सा च भगवदभिन्ना शक्तिशक्तिमतोरभेदात् ॥ अयमेवार्थः शुद्धाद्वैतमार्तण्डकारैः ॥ किंच जन्यात्वजन्यावामायायोजनकोहिकइत्यादिकारिकाभिः प्रदर्शितः ॥

सदस्यासे सांताचेयमित्यादिं निरस्तत्वाच्चेत्यंतं भागं परिहरंति ॥ यत्रमायाया इत्यादिनाकारिकाभिःप्रदर्शितइत्यंतेन ॥ अयमर्थः ॥ यानितत्सांतत्वसाधनाय वाक्यान्युक्तानि तत्र तथाविद्वानिति मुंडकवाक्यं यथानद्यइतिपूर्वार्द्धविशिष्टं व्याख्यातं प्राक् ॥ नहि तत्र तदभिमताज्ञानस्य तत्सांतत्वस्य वा गंधोऽप्यस्ति ॥ यच्चतरत्यविद्यांविततामिति वाक्यं । इदंभीष्मस्तवराजस्थमितिकेचित् ॥ वस्तुतस्तु शांतिपर्वांतर्गतराजधर्मपर्वणि भीष्मस्तवराजाख्ये सप्तचत्वारिंशाध्याये इदं नोपलभ्यते ॥ सति समूलत्वे । तत्र अविद्यामायेतिपृथक्शब्दद्वयोपादानान्मलिनसत्वांशुद्धसत्वांचोभे अपिनाशयतीति त्वया वाच्यं ॥ शुद्धसत्वायानाशेचहृदिनिवेशनस्याप्यसंभवः कतकरेणुवत्सांतायाविद्यायाअप्यसंभवइति वाक्यार्थस्य तव बाधः अविद्याख्यांतामिति व्याख्याय शुद्धसत्वायाअनाशस्य कथने तु मलिनसत्वायाएव सांतत्वसिद्धिः ॥ किंचाविद्याशब्दस्य तावकेष्वीशावास्यभाष्यादिषु कर्मपर्यायताकथनात् त्वयाप्युत्तरत्र कर्मपरतायावक्ष्यमाणत्वाच्चात्राप्यविद्यां

सान्ताचेयंमाया ॥ विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तइतिश्रुतेः ॥ तरत्यविद्याविततांहृदियस्मिन्निवेशिते ॥ योगीमायाममेयायतस्मैविद्यात्मनेनमः ॥ मायामेतांतरन्तिते ॥ विभेदजनकेऽज्ञानेनाशमात्यन्तिकंगते इत्यादिस्मृतिभ्यश्च ॥ नचयदनादितदनन्तमितिव्याप्तिः संगता ॥ प्रागभावेव्यभिचारात् ॥ घटादेराविर्भावस्यैवस्वीकारेऽपि भेदस्योत्पत्तिस्वीकारेण तवाऽपि तत्प्रागभावप्रत्याख्यानस्याशक्यत्वात् ॥ नचानादिर्भावोऽनन्तइतिवाच्यम् ॥ भावत्वस्य निरूपयितुमशक्यत्वात् ॥ अस्तीतिप्रतीत्यर्हत्वस्याऽभावेऽपि सत्त्वात् ॥ अभावभिन्नोभावइतितु अन्योन्याश्रयग्रस्तम् ॥ अभावस्य भावनिरूपणाधीननिरूपणत्वात् ॥ अधिकन्तुखण्डनादिभ्यो ज्ञेयम् ॥ किञ्चाऽविद्याया अभाववैलक्षण्येनैव भावव्यवहारोऽस्माकं नतु त्वदभिमतभावरूपत्वेन ॥ तदाहुर्भावाभावातिगाविद्यातच्चेदस्थान्तितंतमइत्यादि ॥ यदिचाऽनादिपदार्थानाम्भेदस्य सादिता नयुक्ता सादिष्षु नकोऽपिपदार्थ-इत्युच्यते तर्हि सर्वमनन्तमित्येव त्वया वाच्यं ॥ यत्तच्छद्वयोरव्यावर्तकत्वात् ॥ नचतयाऽपि वक्तुं युक्तमुक्तश्रुत्यादिविरोधात् ॥ आविर्भावतिरोभावावेवाद्यन्ततयाविवक्षिताविति चेन्न ॥ मायायानाशेऽपि तिरोभावानङ्गीकारेण तन्नियमविरोधानवतारात् ॥ यतःपूर्ववज्ज्ञानाऽभावस्यैव तिरोभावपदार्थत्वात् ॥ अन्यथा नाशयन्चेनाऽभिमतोभेदोऽपि तिरोभवतीति त्वयोच्येत ॥ नैयायिकाद्यैश्च धर्मस्याग्ज्ञानितिरोभवन्तीतिवद्घटादयस्तिरोभवन्तीतिप्रयुज्येत ॥ एतेन किंचजन्यत्वअन्यावामायाऽऽयेजनकोहिकः ॥ अन्याभावात्तुपद्वैवंमविशेषत्वमागतम् ॥ द्वितीयेत्वद्वैतमापू कदाचित्वं वसङ्गतम् ॥ आत्मैवेदमग्रआसीदित्यादि श्रुतिबाधतः ॥ अनादित्वेतुसान्तत्वमितिपक्षोऽप्यसङ्गतः ॥ अनादित्वमनन्तत्वंमायायाइतिनिश्चयः इतिप्रत्युक्तम् ॥ अनादिसान्तत्वपक्षे श्रुतिन्याययोर्विरोधस्योक्तत्वात् ॥ अनन्तत्वस्योक्तरीत्यनिरस्तत्वाच्च ॥

कर्माणितरतीतिकुतोन प्राप्नुयात् । कर्मभिस्त्यज्यतेयोगीत्यादिस्मरणांतराच्च ॥ तथाच भावरूपाज्ञानस्य नेदंसांततासमर्पकं ॥ सिद्धांते तु विद्यायाऽविद्यायाशक्त्यामाय-याचनिषेवितमितिशक्त्योर्भेदनिर्देशाच्छास्त्रार्थावरणभंगेवनवृक्षवत्समष्टिव्यष्टिरूपतया द्यु-त्पादितामविद्यांगुणमयींमायां च हृदिभगवन्निवेशनेन तरति । विलज्जमानयायस्यस्थातु-मीक्षापथेऽमुयेत्याद्युक्तेः । आत्मभिदाबाधात्मनेनमहत्यर्थः ॥ एतेनैव दैवीह्येषागुणम-यीममामायादुरत्यया ॥ मामेवयेप्रपद्यंतेमायामेतांतरंतिते इतिगीतासप्तमाध्यायवाक्यमपि व्याख्यातं । यथा दुष्कृतिनोमाययाऽपहृतज्ञानाभवंति नतथाभगवन्मात्रप्रपन्नाइतितदा-शयात् नदीतरणवन्नाशासिद्धेः ॥ अन्यथादुष्कृतिनामपि ज्ञानंनापहरेत् नहि सा प्रति-जीवं भिन्ना शक्या वक्तुं तव जीवभानस्य तत्कृतत्वेन जीवस्य तद्भेदकत्वायोगात् ॥ विभेदजनकेऽज्ञानइतिवाक्येतु सत्यार्पत्वे (अ० ३ पा० २ सू० ५) "पराभिध्यानात्तु तिरोहितंततोह्यस्यबंधविपर्ययौ" वित्यत्र सूत्रकृताभगवतोभगशब्दवाच्यषड्गुणेष्वैश्वर्या-दीनां चतुर्णांतिरोभवाद्बंधोज्ञानवैराग्ययोस्तिरोभावाद्विपर्ययश्च दर्शितः ॥ तत्रापि ज्ञान-तिरोभावादहंत्वं वैराग्यतिरोभावान्ममत्वं च प्रतीयते ततएव च विशिष्टोभेदोनानात्वं प्रातीतिकं जन्यतेऽतोविभेदजनकाज्ञानपदेन बंधोविपर्ययोवोच्यते ॥ तदात्यंतिकनाशादेव च मुक्तिःसंभवति ॥ अतोऽविद्यायाअनादिसांतत्वं न श्रौतं नापिस्मार्तं त्वदभिमतरीतिक-भावरूपाज्ञानस्य कंठरवेण ग्राहकंनैकमपि वचनंप्रस्थानत्रयेऽस्ति ॥ किंचानादिभावत्वे सांतत्वमपि न स्यादनादिभावस्यानंतत्वनियमात् ॥ वस्तुतस्तु भावपदमपि त्वादृशांतार्कि-काणां च तोषार्थं अस्मन्मतेऽभावानंगीकारेण व्यावर्त्याभावाद्यदनादि तदनंतमित्येव नियमः ॥ स्पष्टंचेदंमार्तंडादिषु प्रागभावाद्योनांगीकार्याआभ्यांयतोखिलमित्यादौ ॥ तेनास्माकं न प्रागभावे व्यभिचारः ॥ नच भेदप्रागभावस्त्वयापि वाच्यइति वाच्यं बहुत्वरूपभेदस्य जतुघृतद्रवत्ववज्जगवद्धर्मत्वेन नित्यतया तस्य प्रागभावासंभवात् द्वैतस्य भ्रमत्वेन असतस्तस्योत्पत्त्यनंगीकारेण प्रागभावासंभवात् ॥ नहि रज्जौ सर्पस्याप्युत्पत्ति-रस्तिनियतकारणव्यभिचारापाताच्चासतोविद्यतेभावइति वाक्यविरोधाच्च यच्चभावत्वंनि-रूपयितुमशक्यमित्युक्तं तदप्यशक्यमेवेत्याहु- ॥ अस्तीतीत्यादि ॥ अभावे स्वातंत्र्येणा-स्तित्वप्रतीतिस्तु भ्रमः तस्याधिकरणानतिरिक्तत्वात् भूतलादेश्च भावत्वात् ॥ अतोस्तीति प्रमितिविषयत्वंतत्त्वं स्यात् ॥ खंडनोक्तयुक्तिभिरभावस्यखंडनेऽभावप्रतियोगिकवैलक्षण्य-स्याशक्यनिरूपणतया तवाविद्यायां भावव्यवहारोऽप्यशक्यः ॥ एवं भावत्वस्य तथात्वे भावातिगत्वमप्यशक्यमिति भवाभावातिगेत्यपि न वक्तुंशक्यं ॥ तमसोभावरूपत्वे-नेति ॥ अत्रोभयथापि पदच्छेदोविवक्षितः तथाच व्यवहारे भट्टनयानुसारिणस्तव तमसः केवलभावत्वात्तार्किकादिमते केवलाभावत्वात्तद्दृष्टांतोऽसंगतः ॥ सिद्धांते तमसोमायिक-त्वेऽपि मायिकभावत्वं । तथाभ्युपगमे मन्मतप्रवेशः । तेजसितमसइवब्रह्मण्यविद्यास्थिते विरोधश्चनच ॥ यदनादितदनंतमितिनियमेयत्तच्छब्दाव्यावर्तकावितिशंक्यं । अनादि-शब्देन आविर्भूतत्वे सति पूर्वकालिकतिरोभावरहितस्य अनंतशब्देन तत्वेसत्युत्तरकालि-... स्य च विवक्षणात् अत्रतुच्छव्यावर्तनार्थं सस्तं तथाच पूर्वतिरोहितस्येदानी-

माविर्हितस्यप्रेतिरोभाविनोघटादेर्य्यावर्ल्यत्वात् ॥ अतआहुः ॥ प्रलापस्त्विति -तदेतद्-क्षयंनित्यंजगन्मुनिवराखिलं ॥ आविर्भावतिरोभावजन्मनाशविकल्पवदित्यादिभिर्विष्णुपुराणप्रथमांशचरमाध्यायादिवचनैराविर्भावतिरोभावाभ्यांतादृशविकल्पवदित्याद्यर्थकैः जनीप्रादुर्भावेणभदर्शने इतिधात्वर्थविचारेण च वस्तुगत्याविर्भावतिरोभावावेव जन्मनाशावितिसाधयितुं तदुक्तं नाशतिरोभावभेदं परिहरति ॥ नाशस्येत्यादिना ॥ असत्वासंभवादिति ॥ नाभावोविद्यतेसतइतिवाक्यविरोधादितिभावः ॥ नाशानुपपत्तेरिति ॥ मायायाःसत्वासत्वाभ्यामनिर्वचनीयत्वस्वीकारादसत्वेन नाशस्यसंभवइवसत्वेन तस्यानुपपत्तिः स्यादेव । नश्वरत्वनित्यत्वे उभे वायुगपत्प्रसज्येयातां इतिभावः ॥ यत्तु अन्यथा नाश्यत्वेनाभिमतोभेदइत्याद्युक्तं । तदसत् । द्वैतेप्रातीतिकत्वेनोत्पत्तेरिव नाशस्याप्युपचारात् प्रतियोगिनोसत्वात् सत्वेनाशायोगात् ॥ उपनेत्रधारणेवर्णेषु स्थौल्यस्य प्रत्ययेतद्धारणेतेषु तदप्रत्येसत्यपि तद्धारणावसरे तेषु तदुत्पद्यते तत्परित्यागे नश्यतीति नहिकेनाप्यंगीक्रियते ॥ यच्च कूर्मस्यांगानीत्याद्युक्तं तन्निरसितुं घटादेर्नाशं व्यवहरतोऽपि गलेपादुकान्यायेन तिरोभावं स्वीकारयंति ॥ किंचघटइत्यादिना ॥ भूतत्वेति ॥ क्तप्रत्ययाद्यर्थोभूतत्वं लिडर्थः परोक्षभूतत्वं ॥ नियमेनेति ॥ पतंजलिप्रभृतयो ह्युच्चारितएवशब्दःप्रत्यायकोनानुच्चारितइति मन्यंतेऽतस्तथानियमः । कथमनुच्यमानंगंस्यतइत्युक्तेः ॥ स्मृतस्यचशाब्दबोधेभानाभावः सर्वसंमतः । किंच तथासतिघटोनष्टइत्यादौ घटादेरभेदान्वयोपि न स्यात् ॥ ध्वंसस्योत्पत्तिरपि प्रागभावध्वंसपरंपरयाऽनवस्थापादिका न शक्या वक्तुमितिदिग् ॥ किंच जन्यात्वजन्यात्वेत्यादिमार्तंडकारिकात्रयप्रमेयंसमर्थयंते ॥ किंचमायायाइत्यादिना ॥ कारिकास्थमनादित्वमनंतत्वमितिद्रढयंति ॥ साचभगवदभिन्नेति तयाचभगवतोऽनंतत्वात्साप्यनंतैव ॥ अतएव "पराऽस्यशक्तिर्विविधैवश्रूयते स्वाभाविकीज्ञानबलक्रियाच" इत्याद्याःपरत्वस्वाभाविकत्वादिनिरूपिकाः श्वेताश्वतरादिश्रुतयोऽनाकुलाः ॥ आत्मैवेदमित्यादिविरोधं तु पूर्वकाप्यनुद्धृत्य व्यामोहयितुं उद्धृतत्वं तस्योक्तवानितिसन्निरनुपादेयवचनः ॥

ननु मायायाभगवतोऽभिन्नत्वंनसंभवति विकल्पासहत्वात् ॥ किमिदमभिन्नत्वंतादात्म्यंभेदाभावोवा ॥ नाद्यः । आधाराधेयभावानुपपत्तेः ॥ सत्तादात्म्यनिषेधकनोसदासीदितिश्रुतिविरोधश्च । मायायाविनाशित्वेनब्रह्मणोविनाशित्वापत्तिश्च । मायायास्तिरोभावस्वीकारेचब्रह्मणोपितिरोभावप्रसंगः ॥ भेदाभावपक्षस्त्वसद्रीत्यासंभवति शुक्तिकायांकल्पितरजतभेदाभाववद्ब्रह्मणि मिथ्याभूतमायाभेदाभावस्योचितत्वादितिचेन्न ॥ मायाभगवदभिन्नैव । अभिन्नत्वंचभेदाभावः सोपिशक्तिशक्तिमतोर्भेदस्यादृष्टत्वादात्मैवेदंसर्वमित्यादिश्रुत्याचनिश्चीयते ननुत्वदुक्तरीत्या दृष्टांतस्यैवासंभवात् कल्पितरजतभेदाभावंशुक्तौस्वीकुर्वताकल्पितेतिविशेषणंकुत्राभिमतं रजतेयातन्नेदेया

आद्ये रजतस्य कल्पितत्वेपितद्भेदस्याकल्पितत्वाच्छुक्तौतदभावासत्वे-
नतत्सत्वकथनमसंगतं ॥ किंच शुक्तौरजतभेदासत्वेरजतस्येवशुक्तेर-
पिकल्पितत्वापत्त्याऽधिष्ठानज्ञानेनरजतस्येवशुक्तेरपिबाधः स्यात् ॥
नद्वितीयः । रजतवत्तद्भेदस्यापिकल्पितत्वे नेदंरजतमितिबाधस्यापि-
भ्रमत्वापत्तिः । अऽबाधितार्थविषयकत्वाद्रजताभिन्नाशुक्तिरितिप्रती-
तेःप्रमात्वापत्तिश्च स्यात् ॥ तादात्म्यपक्षोपिनिर्दुष्टः तादात्म्यंचस्ववृत्त्य-
साधारणोधर्मः सचमायाशक्तिरूपः ब्रह्मभिन्नेऽसत्वात् ॥ आधारा-
धेयभावस्त्वऽभावस्याधिकरणात्मकत्वेपिभवन्मतेयथासंभवतितथै-
वास्मन्मतेशक्तिशक्तिमतोरप्युपपद्यते ॥ द्वितीयदोषस्तु मायायाविना-
शित्वानंगीकारेणैवनिरस्तः ॥ श्रुतिविरोधोपिनास्मन्मते भगवच्छक्ते-
रसत्वानंगीकारात् ॥ किंतुत्वन्मतएवविरोधः संभवति मायायाःस-
द्विलक्षणत्वस्वीकारेणासत्वस्यदुर्वारत्वात् ॥ मायायास्तिरोभावेपिब्र-
ह्मणस्तिरोभावोनसंभवति घटतिरोभावेपिमृदस्तिरोभावासंभवात् ॥
अतएव शक्तिशक्तिमतोर्भेदाभेदोयःसनबाधकइत्यादिशुद्धाद्वैतमार्त-
डोक्तमपिसंगच्छते ॥ अतएव "प्रकाशाश्रयवद्वातेजसस्त्वा" दिति-
सूत्रेअरूपवदेहितत्प्रधानत्वा" दितिसूत्रेचब्रह्मधर्म्माणांब्रह्मत्वंप्रति-
पादयताव्यासेन मायायाअपिब्रह्मत्वंप्रतिपादितं ॥ एतेन जडत्वे इष्टा-
पत्तिर्भेदाभेदस्याबाधकत्वायोगइत्याद्युद्भावनं निरस्तं ॥ यथाचैतत्
तथैतयोःसूत्रयोर्व्याख्यानेस्फुटीभविष्यति ॥ तत्सर्वंचतुर्थश्लोक-
खंडनावसरेवक्ष्यते ॥

सहस्राक्षे यत्तु मायासंबंधेत्यादिं वर्णयिष्यामइत्यंतं भागंनिराकुर्वंति ॥ ननु-
मायायाइत्यादिना । खंडनावसरेवक्ष्यतइत्यंतेन ॥ अत्र पूर्वपक्षे कथंचित्तादात्म्यंसर्वभावे-
तिविकल्पस्य निस्सारत्वाह्लोकेद्विविधतादात्म्यस्य क्वाप्यभ्युपगमाभावात् तादात्म्यंभेदा-
भावोवेत्येवविकल्पोऽनूदितः ॥ कथंचित्तादात्म्यं च नैवांगीक्रियतइति तत्र भेदो नचैवा-
स्तीत्युक्तेर्नविरोधः ॥ समादधते ॥ मायाभगवदभिन्नेवेत्यादिना ॥ अत्रभेदाभावपक्षोमु-
ख्यः । तादात्म्यपक्षस्तु मध्यमाधिकारिबोधनाय । ततो मुख्यत्वाद्भेदाभावएवादावुच्यते ॥
शक्तिशक्तिमतोर्भेदोलोके न दृष्टः ॥ नहि वन्हेर्दाहकताशक्तिः पुरुषात्तद्वद्भिन्नवन्हितः-
तत्रब्रूमः ॥

यत्तु मायासंबन्धरहितमितिश्लोकटीकायामस्याभगवतोऽभिन्नत्वमुक्तम् ॥ तत्रब्रूमः ॥
किमिदमभिन्नत्वं तादात्म्यं भेदाभावोवा ॥ आद्येऽपि कथंचित् सर्वथावा ॥ मतावदाद्यः ॥
शक्तिः शक्तिमानिति व्यवहारलो-
तत्रभेदोनचैवेत्यादिवदसिद्धान्तविरोधात् ॥ न द्वितीयः ॥ मायायाविनाशित्वस्योक्तत्वेन
पप्रसङ्गात् ॥ सत्तादात्म्यनिषेधकनोसदासीदितिश्रुतिविरोधाच्च ॥ मायायाविनाशित्वस्योक्तत्वेन
तदभिन्नस्य ब्रह्मणोविनाशित्वापत्तेः विभेदजनकेशानेनाशमायान्तिकंगते इत्यत्राऽनन्तना-

र्मूर्तिश्चेतिताःस्मृताः चतुर्व्यूहस्ततोदेवः प्रोच्यतेपरमेश्वरः अनया परयादेवैः स्वात्मानंद-समश्नुते चतुर्ष्वपिचभेदेषु चतुर्मूर्तिर्महेश्वरः अस्यास्त्वनादिसंसिद्धमैश्वर्यमतुलंमहदित्या-द्युक्त्वा (श्लो० १५) प्रोच्यतेभगवान्कालोहरिःप्राणोमहेश्वरः तत्रसर्वमिदंप्रोतमोतंचैवा-खिलंजगदित्यादिना एकस्यैव परमेश्वरस्यनानाशब्दवाच्यतां कालस्वरूपत्वं सर्वकारणतां च निर्णीय (श्लो० १९) तस्यसर्वजगत्सूतिः शक्तिमायेतिविश्रुता तयेदंभ्रामयेदीशोमाया-वीपुरुषोत्तमः सैषामायात्मिकाशक्तिः सर्वाकारासनातनी विश्वरूपंमहेशस्य सर्वदासंप्रकाश-येत् अन्याश्चशक्तयोमुख्यास्तस्यदेवस्यनिर्मिताः ज्ञानशक्तिःक्रियाशक्तिः प्राणशक्तिरितित्रयं सर्वासामेवशक्तीनां शक्तिमंतोविनिर्मिताः माययैवाथविप्रेंद्राः साचानादिरनश्वरा सर्वश-क्त्यात्मिकामायादुर्निवारादुरत्यया मायावीसर्वशक्तीशः कालः कालकरः प्रभुः करोतिकालः सकलं संहरेत् कालएवहि कालः स्थापयते विश्वंकालाधीनमिदंजगदित्यादि कथयित्वा (श्लो० २७) एकाशक्तिः शिवैकोपि शक्तिमानुच्यते शिवः शक्तयः शक्तिमंतोन्ये सर्वशक्तिसमुद्भवाः शक्तिशक्तिमतोर्भेदं वदंतिपरमार्थतः अभेदंचानुपश्यंति योगिनस्तत्त्व-चिंतकाः शक्तयोगिरिजादेवशक्ति मन्तोथशंकरः विशेषः कथ्यतेचायं पुराणेब्रह्मवादिभिः भोग्याविश्वेश्वरीदेवी महेश्वरपतिव्रता प्रोच्यते भगवान् भोक्ताकपर्दीनीललोहितः मंताविश्वेश्वरोदेवः शंकरोमन्मथांतकः प्रोच्यते मतिरीशानी मंतव्याचविचारतः इत्येतदखिलं विप्राः शक्तिशक्तसमुद्भवं प्रोच्यतेसर्ववेदेषु मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिरित्युक्तम् ॥ अत्र "परा-ऽस्यशक्तिर्विविधैवश्रूयते स्वाभाविकीज्ञान बलक्रियाच" इतिश्वेताश्वतरश्रुतेरर्थोविस्त-रेणोपबृंहितः ॥ "नतस्यकार्यंकरणं च विद्यते" इत्येतत्पूर्वार्द्धस्यार्थोपि न कार्यंनापिकारण-मित्यादिनास्मारितः ॥ अग्रेचमायायाः स्वाभाविकत्वादकल्पितत्वं स्फुटतयाऽनाद्यनंतत्वा-त्सन्मात्ररूपत्वं च बोधयित्वा लोकेया याःशक्तयस्तास्ताःसर्वाअपिपरमेश्वरशक्त्यंशभूताः येयेचशक्तिमंतस्तेतेसर्वेपिपरमेश्वरांशभूताएव इतिदर्शयित्वा भानुतत्प्रभयोस्तेजस्येनेव-शक्तिशक्तिमतोरभेदोवर्णितःशक्तिमतोर्भेदमित्यादिना ॥ अर्थस्तु शक्तिशक्तिमतोर्भेदं वदंति वाव्यवहारएवैतयोर्भेदइतिभावः योगिनस्तु परमार्थतस्तयोरभेदमेवसिद्धमनुप-श्यंति चोऽवधारणे यतस्तेतत्त्वचिंतकाअभ्रांताः इतिशेषः ॥ पुरतश्चाभेदेपि नित्यलीला-निर्वाहकं शक्तिशक्तिमतोर्भोग्यभोक्तृभावादिकं व्याख्यातं ॥ नचेदंशैवतत्त्वमेवेतिभ्रमितव्यं पुराणेषुतैस्तैर्विष्णुशिवादिशब्दैस्तैस्तैः स्वरूपैश्चपरमेश्वरएववर्णितइतिसिद्धांतात् ॥ "एकंस-द्विप्राबहुधावदंति" इत्यादिश्रुतिभ्यः । योयोयांयांतनुंभक्तः येप्यन्यदेवताभक्ताः इत्यादि-स्मृतिभ्यः ॥ सर्वदेवनमस्कारः त्वामेवान्येशिवोक्तेनमार्गेणशिवरूपिणमित्यादिपुराणवचो-भ्यश्च ॥ अतएवेह हरिः प्राणोमहेश्वरः मायावीपुरुषोत्तमइत्याद्युच्यते ॥ अग्रेपि (श्लोक ४८) मांविद्धिपरमांशक्तिंमहेश्वरसमाश्रयाम् अनन्यामव्ययामेकांयांपश्यंतिमुमुक्षवः अहंवैसर्वभूतानामात्मासर्वांतरास्थितेत्यादिना तथैवशक्तिस्वरूपमभिहितं ॥ एकांशक्तिमद्-भिन्नांपश्यंतीत्यर्थः ॥ हिमवद्दुहितानामसहस्रेच तथैवतत्प्रपंचितं ॥ ततःपरमपि (श्लो० २०६) वदंतिकेचित्त्वामेवप्रकृतिंप्रकृतेः परामित्तिप्रकृतिरूपतां (श्लो० २०७) अविद्या नियतिर्माया कलाद्याःशतशोऽभवन्निति नानारूपतांचोक्त्वा (श्लो० २०८) त्वंहिसा-

परमाशक्तिरनतापरमेष्ठिनी सर्वभेदविनिर्मुक्तासर्वभेदाश्रयाश्रया त्वामधिष्ठाययोगेशिमहा देवोमहेश्वर प्रधानाद्यजगत्सर्वंकरोतिविकरोति च त्वामेवसगतोदेव स्वात्मानद समश्नुते त्वमेवपरमानदस्त्वमेवानददायिनी त्वमक्षरपरव्योममहज्ज्योतिर्निरजन शिवसर्वगतसूक्ष्म परब्रह्मसनातनमित्यादिना तदेवसिद्धातितम् ॥ अत्रापि सर्वभेदविनिर्मुक्तेत्यभेद सर्वभेदा श्रयाश्रयेतिघटादिपुभूगधस्वेवभेदाश्रयेषुकार्येषु परशक्तेरेवाशतोऽनुवर्तनचनिर्णीयते ॥ एव श्रुतिस्मृतिपुराणेपुतयोरभेदादिकसिद्धमेव ॥ वचनातराणिचातिविस्तरभयान्नलिख्यते तदेतत्सर्वमनुसधायोक्तकारिकासुतत्र भेदोनचवास्तीति ॥ तत्र ब्रह्मणिभेद स्वशक्तिधर्मो दिप्रतियोगिकइत्यर्थ ॥ एव स्वाभिमतभेदाभाव साधयित्वा तदभिमत त दूषयति ॥ नतुत्वदुक्तेति ॥ अत्रभेदाभावेस्वीक्रियमाणे तदनन्यत्वसूत्रविवेचनावसरे दर्शितचरदिशा तयोरभेदएव सिध्यतीति ब्रह्माभिन्नायास्तस्या कल्पितत्वमशक्यकल्पन ॥ दृष्टात उक्त दूषणानि च दार्ष्टांतिके ज्ञेयानि ॥ तद्यथा कल्पितमायाभेदाभावो ब्रह्मणीति चेत्कल्पितत्व मायायाविशेषण तद्भेदस्य वा ॥ आद्येभेदस्याकल्पितस्य ब्रह्मणिसत्वात्तदभावकथनव्याघात कल्पितमायाभेदाभावे च ब्रह्मणोऽपि कल्पितत्वप्रसगो जडत्वप्रसगश्च तथाच ज्ञानेन माययासह ब्रह्मणोऽपिबाध ॥ द्वितीयेब्रह्म न जडमायेतिमायाबाधग्रहस्य रजततुल्यभेदा वगाहितयाभ्रमत्वमापद्येत जडमायाऽभिन्न ब्रह्मेतिज्ञानस्यावाधितार्थविषयत्वात्प्रमात्व च प्रसज्येत तथाच सतिश्रुतिस्मृतिसूत्रपुराणसमत ब्रह्मतच्छक्त्यभेदमेव प्रमितस्वीकुरु ॥ किंच मायाया कल्पितत्वे पूर्वोक्तमनादित्व न घटेतयत्कल्पित तत्सादीति व्याप्ते शुक्ति रजतादौ गृहीतत्वात् ॥ किंचकल्पितत्वे कल्पनसाधनमिंद्रियादिक बुद्धिमात्र वापेक्षित ॥ विपर्याससस्तुद्धिवृत्तित्वात् ॥ सशयोथविपर्यासइति तृतीयस्कधवाक्यात् ॥ तच्चत्वन्मते मायिकमित्यन्योन्याश्रय ॥ नापिकल्पक कश्चिदुपपद्यते ॥ ब्रह्मणस्तत्वेभ्रांतत्वस्य जीवस्यत त्वन्योन्याश्रयस्य चापत्ते प्रागुक्तत्वात् ॥ मध्यमाधिकारिबोधार्थक तादात्म्यपक्षमपि साधय तस्तदुक्तदोषानुद्धरति ॥ तादात्म्यपक्षइति ॥ असत्त्वादित्यसाधारणधर्मत्वेहेतु ॥ अभावस्या धिकरणात्मकत्वेपि तत्र मायाभेदाभावइद्ब्रह्म प्रपचभेदाभावइद्ब्रह्मेत्यादिव्यवहारवत्शक्ति - शक्तिमानिति व्यवहारस्तद्देवाधाराधेयभावव्यवहारश्चतादात्म्येपि न विलुप्येत ॥ अभावस्य भिन्नत्वेतु नित्यद्वैतापत्ति पूर्वमविद्यायाअनतरतद्ध्वसस्य च सत्वात् ॥ एतेन शक्ति शक्ति- मानितिव्यवहारलोपप्रसगादिति प्रत्युक्तम् ॥ किंतु तत्रैव सल्लोपप्रसग ॥ तत्रकल्पिताया स्तच्छक्तित्वायोगात् ॥ नहिवह्नौदाहशक्तिरारोप्यते ॥ रज्जौसर्पकल्पनेपिनदशक्ते रज्जु शक्तित्वविद्भिः स्वीक्रियते ॥ ब्रह्मशक्तित्वमपिकल्पितमितिचेद्वस्तुत कस्यशक्ति सा मायाब्रह्मशक्तितया कल्प्यतइति निर्धार्यताम् ॥ यच्च (सत्तादात्म्यनिषेधकनोस दासीदितिश्रुतिविरोधा) दित्युक्त तत्रासमस्तपदातरव्यवहितनिषेधरूपदस्यसमासोऽस गत ॥ श्रुतिस्तु सृष्ट प्राक्स्थूलसूक्ष्मयोर्महातिरिक्तयोस्तत्तामेवनिषेधति ननुमाया या सत्तादात्म्यमसत्तादात्म्यवा ॥ सत्यामृषिमायाशब्दपदाभावात् ॥ त्वदुदाहृत विलक्षणपाठेपि किंतुना व्यवहितत्वतमस पूर्वांयांवयेऽन्वयामभवात् ॥ किंच तत्रसत्पदेन ब्रह्मण परिग्रहेतदामब्रह्मणोप्यभावप्रसग ॥ अपरिग्रहेतपक्षेब्रह्मतादात्म्येस्वीक्रियमाणेऽस्या

श्रुते काप्रसक्ति ॥ यच्च मायाया विनाशि त्वस्येत्यादि तत्तु भगवच्छक्तेर्विनाशान-
ङ्गीकारादेव निरस्तम् अन्यथा "अनुच्छित्तिधर्मा" इत्यादिश्रुतीनामाचाना दिरनश्वरेत्यादि-
स्फुटतरकौर्मादिस्मृतीनां च विरोधापातात् ॥ विभेदजनकइतिवाक्यं तु व्याख्यातम् ॥
यच्च ब्रह्मणोऽपि तिरोभावप्रसङ्गादिति तन्न भगवच्छक्त्या प्रत्यायितस्याहन्ताममतारूपसंसारस्यैव
निवृत्तिर्भगवच्छक्तेस्तु न नाशो नापि तिरोभाव इति सिद्धान्तात् ॥ यथैन्द्रजालिकेन प्रदर्शितो
भयजनकः सिंहसमुद्रादिरेव निवर्तते न तु तस्य शक्तिः ॥ अथ तिरोभावस्वीकारेऽपि न दोषः ॥
मृद्घटयोस्तादात्म्येऽपि घटतिरोभावे मृदस्तिरोभावात् ॥ नाप्यूर्मिकूर्मचरणादितिरोभावे ऊर्मि-
मालिकूर्मादिस्तिरोधत्ते ॥ तथा भामत्या गुणानां द्रव्यात्मकत्वप्रपञ्चनेऽपि तत्तद्गुणानां नाशे
तिरोभावे वा न तद्द्रव्यं नश्यति तिरोभवति वा ॥ अधिकं तु चतुर्थश्लोकखण्डनादौ प्रासाप्रसङ्गं ॥
यदेतदखिलमभिसन्धायाहु ॥ आधाराधेयभावस्त्वित्यादिना ॥ एतेन शक्तिशक्तिमतोरि-
त्यादिमार्तण्डकारिका समर्थिता । यत्तु भेदस्यासमतत्त्वइत्यादि तत्तु तदर्थानवबोधात् ॥
तथाहि भेदाभेदपक्षो मतभेदेन द्विविधः ॥ भेदो वास्तवः अभेदस्त्वारोपित इत्येकः । यथा नि-
म्बार्कानां ॥ भेद आरोपितोऽभेदस्तु वास्तव एवेतीतरः ॥ तत्र प्रकृते द्वितीयभेदाभेदस्यैव शुद्धा
द्वैताबाधकत्वमिष्यते भेदस्यारोपितत्वात् अभेदस्यैव वास्तवत्वाच्च ॥ तदेवोपपादयितुं कारि-
कासूच्यते तत्र भेद इत्यादि ॥ ब्रह्मणि स्वशक्तिधर्मादिप्रतियोगिकभेदो नैवास्ति सर्वधर्माश्र-
यत्वप्रतिपादकाद्वैतप्रतिपादकश्रुत्योस्तथैवाविरोधसिद्धेः ॥ उक्तादिप्रमाणैर्ब्रह्मशक्तेर्ब्रह्मत्वस्य
निश्चयाच्च ॥ अत एव पराऽस्य शक्तिर्विविधैवेत्यत्र परत्वमुच्यते शक्तिरित्येकत्व
मदर्शयं तस्या एव वैविध्यं चावधार्यते ब्रह्मण एकत्वात् ॥ लोकदृष्ट्या तु शक्तय परस्परभिन्ना इव-
भवेयुः ॥ यदि च ब्रह्मशक्तिस्ततो भिन्ना स्यात्तर्हि जडत्वं तस्या आपद्येत तथा चाक्रूरादीनां चेतन
मूर्तिमच्छक्त्यादिनिषेवितभगवद्दर्शनेनोपपद्येत श्रौतपरत्वं च बाध्येत ॥ न च जीवशक्तिरु
त्कृष्टत्वमेव परत्वमिह कल्प्यं अश्रौतत्वात् श्रुतिषु ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यादौ परशब्दस्य
ब्रह्मणि सुप्रसिद्धत्वात् जीवेनैव कल्पिततया ऽभिप्रेयमाणाया तस्या जीवशक्तितदुत्कर्षं स्वयं वक्तुम
शक्यत्वाच्च ॥ श्रौतस्वाभाविकीति कथनं तु पीड्येतैव ॥ अत उक्तभिन्नत्वे तु जडत्वं स्यादिति ॥
एतेन जडतायाइष्टत्वाद्बेति मिरस्तुक्त उक्तचरकौर्मादिविरोधाच्च ॥ अथ पराऽस्येत्यादौ भेद सबो-
धनाय ॥ लोकानुरोधिनो जिज्ञासोर्बोधसौकर्यार्थं शाह्वे शिर आनन्दब्रह्मण यस्य ज्ञानमय
तप इत्यादिवदारोपित एवेत्यर्थ ॥ एवं अनेकप्रकारेण धर्मिधर्मविचारेऽपि ज्ञेय ॥ ब्रह्मणि त
द्धर्मभेदो नैवास्ति नेह नानास्तीत्यादिना तेषां ब्रह्मत्वनिश्चयात् भिन्नत्वे तु तज्ज्ञानादीनां जडत्वा
पातो नित्यत्वाद्द्वैतश्रुतिव्याघातश्च तस्य भासेत्यादौ भेदस्तु सूर्यादिदृष्टान्तेन बोधनायैवेति
भाव ॥ अतो वास्तवभेदस्यासमतत्त्वेऽपि भेदाभेदस्याबाधकत्वमबाधित नाप्युत्तरार्द्ध-
विरोध ॥ किंतु समइत्यादिकल्पनं तु प्रत्युक्तं भाक्तभेदाभेदाङ्गीकारे प्रयोजनं तु मध्यमाधिकारि
बोधरूपं तत्र तत्रोत्तमामध्यमाश्च कनिष्ठाद्यधिकारिण तेषां प्रतीतिप्रथमस्कन्धे तु श्रीहुतात्मने
इदं हि विश्वमित्यत्र सुबोधिन्यां निरूपितत्वादिना प्रतीतित्रयं निरूप्य अतो हि मध्यम पक्ष
शुद्धाद्वैतानुरोधत बोधायवल्लभसदर्भे गोस्वामिपुरुषोत्तमै श्रीमदाचार्यचरणैर्ग्रन्थेऽपि
दर्शित इत्युक्तमेवेति सकलमताकुल प्रकाशाश्रय सुन्दरमरूपवत्सूत्रं च पुरस्ताद्व्याख्यास्याम ॥

इति चेत् कर्तृत्वमपिलौकिकमेवनिषिध्यते अनेकभूतभौतिकदेवतिर्यङ्मनुष्यानेकलोकाद्भुतरचनायुक्तब्रह्मांडकोटिरूपस्यप्रपंचस्यमनसाप्याकलयितुमशक्यरचनस्यानायासेनोत्पत्तिस्थितिभंगकरणंलौकिकमतस्तदपिननिषिध्यतइत्येवांगीकरणीयं ॥ नचाऽगत्यासत्यत्वंतथास्तुकर्तृत्वंत्वारोपितमेवेतिवाच्यं तस्याप्यारोपितस्यवक्तुमशक्यत्वेनागतेरभावात्तस्माद्ब्रह्मणिवेदबोधितंकर्तृत्वंवास्तवमेव ॥ ब्रह्मणःसकलविरुद्धधर्माश्रयत्वस्यवेदबोधितत्वात्कर्तृत्वेनिर्विकारत्वंसंभवत्येव ॥ वास्तवकर्तृत्वमपियत्रननिर्विकारत्वासंगत्वयोर्हानिकरं मायिकंतत्करिष्यतिशंकादूरतएवापास्ता ॥ अतएव तदुत्तरंयदुक्तंमाययासिंहादिभूतस्यैंद्रजालिकस्येत्यादि तदप्यसदसंगतत्वादुपेक्ष्यं ॥ मायायापवासंभवेनसंसारस्यमायिकत्वाऽसंभवात्किंनपश्यसि संसारमित्याद्यसंगतमेव ॥

सहस्रासे इयंचमायेत्यादिपरस्यलक्षणमिदमितीत्यंतं भागं निरस्यंति यत्तु मायाचाविद्येत्यादिना सारमित्याद्यसंगतमेवेत्यंतेन ॥ अत्रेदंज्ञेयं–यत्तु"मायाचाविद्याचस्वयमेवभवती" तिनृसिंहोत्तरतापनीयनवमखंडवाक्यमुक्तं तत्तुब्रह्मैवस्वयमितरानपेक्षगुणमयमायारूपंचाविद्यारूपंचभवतीत्यर्थकं ॥ अतइदमपि मायायाब्रह्माभिन्नत्वेप्रमाणं मायैवाविद्याभवतीत्यर्थेतु चकारद्वयवैयर्थ्यंस्यात् ॥ अतएव तत्रोपसंहारे "कैषानुक्तेति एषएवात्मेतिहोवाच" इतितस्याअप्यात्मरूपत्वमेव श्रावितम् ॥ कैवेतिपाठेविष्णुरुद्धवशरीरिणांबन्धमोक्षकरीभाद्येमायायामेविनिर्मिते इत्येकादशेमायायाकार्यद्वयस्मरणान्मायैवाविद्याभवतीत्यर्थावृरेऽपि मायायाभगवद्रूपत्वंनिर्बाधमेवोक्तश्रुतेस्तस्मैमायात्मनेनमइतिस्मृतेश्च प्रकाशाश्रयन्यायेनशक्तिशक्तिमतोरभेदाच्च ॥ शक्तितात्तु "देवात्मशक्तिंस्वगुणैर्निगूढां" इत्यादि बहुतरश्वेताश्वतरप्रभृतिश्रुतिषुप्रकृततापनीयखंडेचाम्नातैव मुंडके "कर्तारमीशंपुरुषंब्रह्मयोनिं" एकादशस्यचतुर्विंशाध्यायेद्विधाससमभवद्बृहत् एवमादिश्रुतिपुराणेषुचगुणमयमायायाः स्पष्टंब्रह्मपरिणामताबोध्यते ॥ सामायायाःकार्यरूपाऽविद्याचजीवस्यैवोपाधिर्नतुब्रह्मणितत्संबंधः शरीरिणांबंधमोक्षकरी इति स्मरणात् तत्रैवएकस्यैवममांशस्यजीवस्यैवमहात्ते बंधोस्याऽविद्ययाऽनादिरित्यवधारणस्मरणाच्च ॥ प्रकृतेऽपि "नाविद्याप्यनुभवात्मनिस्वप्रकाशेसर्वसाक्षिण्यविक्रियेऽद्वये" इतिब्रह्मणिसाप्रतिषिध्यते ॥ पूर्वमपि तत्र "अस्यव्यंजिकानित्यन्निवृत्ते" तिपरमात्मनः सकाशात्तस्यानित्यमेवनिवृत्तत्वंश्राव्यते ॥ स्मृतावपिप्रथमपुरुकारोजडांतर्यामिरूपांशान्तरयोर्द्वितीयोब्रह्मणश्चतयोरंध्यवच्छिनत्ति ॥ तेन (अविद्याख्यमायावशादिच्छोद्भवोहेतुकत्वंबोध) इत्युक्तिःप्रत्युक्ता ॥ तत्रहिखंडे विषयतारूपस्यांतरासर्गस्यवाविद्याहेतुकत्वं बोध्यते, नतुभगवत्परिणामस्यवास्तवप्रपंचस्य ॥ तस्यतुप्रस्तुतभगवद्योनिकत्वं सत्यत्वंचतत्रापिनिरूप्यतएव ॥ वास्तवप्रपंचाद्विषयतारूपजगतोऽन्यत्वंमायिकत्वंचश्रीमदाचार्यचरणैः सुबोधिन्यां ऋतेर्थंयत्प्रतीयेत अनुमितमंतरात्व-

यिविभातिमृपेकरसे इत्यादिस्थलेपुप्रपचित । प्रकृतस्तडेह्यारमेजीवस्यैवोंकारवाच्यात्मत्वेनो-पदेशेदैवै प्रार्थित प्रजापतिस्तथेतिस्वीकृत्य "उपद्रष्टानुमतैपआत्मासिंहश्चिद्रूपएवे"त्यह-प्रत्ययवेद्यस्यात्मन परमात्वचिद्रूपत्वचप्रतिज्ञायरुमादुभयत्राविकारत्वसर्वत्रोपलब्धृत्वच हेतुतयोक्त्वा "नह्यस्तिद्वैतसिद्धिरात्मैवसिद्धोऽद्वितीयोमायायाह्यन्यदिव" इति अतरास गरूपद्वैतमेवप्रतिपिध्यतस्यैवमायाहेतुकत्वचाभिधायकथमेतदित्याकाक्षायामात्मन परत्व-द्वैतस्यसर्वस्याविद्यारूपत्वचप्रतिज्ञायतत्साधयितु "तथाहिप्राज्ञइतिसुपुप्तिकालेसकलद्वैत-विलयबोधयित्वा "सेपाविद्याजगत्सर्व" मित्यादिना "चैतन्यदीप्ते" त्यतेनसुपुप्त्यादौबाधा द्रमनशीलस्यसर्वस्यभेदप्रपचस्याविद्याकत्वमुपपादितवान् ॥ सुपुसौहिवुद्धिपरिकल्पितोभेद-प्रत्ययएवलीयते नतुघटादय प्रापचिका पदार्था । उत्थानोत्तरतथैवगृहादे प्रतीयमानत्वात् नचस्वापकालेनष्टाउत्थानकालेपुनरुत्पन्नास्तइतिवाच्य प्रत्यभिज्ञाविरोधात् तस्या साजात्य-निबधनत्वकल्पनेमानाभावोऽनतवस्तुकल्पनागौरवच ॥ विजनकुम्यादौसुतेनस्वापात्पूर्व-स्थापितदीपपात्रेतैलवर्त्यादिक्षयस्यस्वापविरामोत्तरमनुभवात्पूर्वे प्रवर्तितघटिकायन्त्रादौ यथोचितलोहकटकपरिभ्रमघटाभिघातादे स्वापविरामोत्तरमनुभवाचतएव पदार्थानतुते-सुपुसौनष्टाइति निश्चीयते ॥ उत्पादकाभावाच्चगृहादे पुनरुत्पत्तिरशक्यवचना ॥ बुद्ध्यै-वोत्पत्तिसभवेप्रथमनिर्माणेऽपिनकोपि कार्वादीनपेक्षेत ॥ किंचैवसति सुपुसावप्रत्ययादुत्था नावसरेशरीरमप्यन्यदेव बुद्ध्याकल्प्यत इति वाच्य । तथाच दापत्यपितृपुत्रभावादिहान्याम-हानेवोपप्लवएव सतिबौद्धमतप्रवेशश्चेत्यलम् ॥ अतोय सुपुसौभेदप्रत्ययोलीयतेतस्यैवा-विद्यकत्वमिहोच्यत इति सिद्धम् ॥ अतएवतत्राग्रेऽनुपद "तस्मादात्मनएवत्रैविध्य सर्व-त्रयोनित्वमपी" त्यादिनाब्रह्मणएवतत्तद्रूपत्व योनिपदेनसर्वोपादानत्व च श्राव्यते ॥ ननु-वास्तवप्रपचात्कोतिरिक्तोसौ विपयतासर्गइतिचेदुच्यते घटोहिब्रह्मरूपत्वाद्वस्तुत सर्व-धर्माश्रयएव तथापि सत्वयस्तावन्मात्राकारतावन्मात्रधर्मकत्वरूप परिच्छेदोद्वैतापरपर्यायो

इयचमायाऽविद्याशब्देनाऽपिव्यवह्रियते मायाचाविद्याचस्वयमेवभवति तत्त्वविद्यावित ताहृदियस्त्रिविशिते इत्यादिस्मृतिभ्यस्तदेतदाह्वाविद्याख्यमायेति ॥ एव सर्वस्य नामरूपात्म कस्यजगतोमायिकत्वसिद्ध्या तद् त पातितद्वेतुत्वस्य च तथात्वमित्याह ॥ हेतुत्वचेति ॥ ननु ब्रह्मणोमाययाऽपि हेतुत्वेनिर्विकारत्वाऽसङ्गत्वयोर्हानिरितिचन्न ॥ मायया सिंहादिभूतस्यै द्र-जालिकस्य विकाराद्यनुपलब्धे ॥ ऐंद्रजालिकोवस्तुतोविकारादिमानितिचेदास्ताम् ॥ एतावता-हि न विकारित्वादि तत्रप्रयोजक गौरवा मानाभावाच ॥ सिंहादिप्रकारकभानमत्रेति चेन्न वय ब्रह्मणोवस्तुतस्तथाभाव स्वीकुर्मे किन्तु तथाप्रतीतिमात्र विवर्त्तवादाङ्गीकारात् ॥ अतएव मायया बहुरूपज्ञानमेव श्रुतिराह इन्द्रोमायाभि पुरुरूपईयतइति ॥ कारकस्य क्रियाऽ-न्वयनियमात् ॥ कारकविभक्तेरितरविभक्तितउचितत्वाच ॥ तस्मात्प्रातीतिकस्य जगतइव तद्धे-तुत्वस्याऽपि मायिकस्य तत्रसम्भवाच्चकाप्यनुपपत्ति ॥ अतएवाऽक्षमाभवत येयसाधकत्वप्र-कल्पने ॥ किंपरयसिसमारंसत्रैवाऽज्ञानकल्पितमित्यमियुक्तोक्त सगच्छते ॥ एवच ब्रह्मण-स्तटस्थलक्षण सिद्धमित्याह ॥ परस्यलक्षणमिदमिति ॥

ऽनुभूयते सजीवगताविद्ययैव द्रष्टुर्विषयस्यांतराजन्यते ॥ सएवमिथ्या ॥ पौराणानि-मिथ्यात्ववचांस्यपितद्विषयाण्येवेतिसंक्षेपः ॥ एवं च जडजीवरूपस्य कार्यजातस्यामायिकत्वबोधनायैव "सर्वंसर्वमयंसर्वेजीवाःसर्वमयाः सर्वावस्थासुतथाप्यल्पाः" इत्याम्नायते ॥ अल्पाभ्रुतत्वात् अग्रेच "सवाएषभूतानींद्रियाणि" इत्यादिनाखात्मप्रपंचस्यसृष्टिं तत्रप्रवेशं चोक्त्वाभूढव्यवहरणमेव मायामात्रहेतुकमुक्तं मायिकत्वे चात्मनः सृष्टिप्रवेशौनघटेयातां ॥ सर्वस्यब्रह्मात्मकत्वादेव "तस्मादद्वयएवायमात्मे" तिप्रतिज्ञायसन्मात्रत्वादीनि द्वादशस्वरूपलक्षणानि तस्याभिधाय "सत्तामात्रंहीदंसर्वं सदेवपुरस्तात् ॥ सिद्धंहिग्रह्मान-घात्रकिंचनानुभूयते" इतिसर्वस्यकंठरवेणसत्यत्वं ब्रह्मरूपत्वं मुक्तिदशायांतदतिरिक्त-स्याकस्यचिदपि अनुभवाभावं च निरूप्यतदानींपूर्ववत्परिच्छेदानुभवः कुतोनेत्याकांक्षायां हेतुभूताऽविद्याऽभावादित्याशयेन "नाविद्यानुभावात्मनी" त्यायुक्त्वासर्वभूतेषुचात्मानं सर्वभूतानिचात्मनि ईक्षतेयोगयुक्तात्मेतिदर्शयितुं "पश्यतेहापिसन्मात्रमसदन्यत्सत्यं-हीत्थं पुरस्तात्" इत्याद्याम्नातम् ॥ अर्थस्तु ब्रह्मभावेसति इहशरीरेपिसन्मात्रंसर्वंघटादि-प्रपंचंपश्यत यच्च असत् अविद्याहेतुकमसत्यंप्रागुक्तं तत्सन्मात्रप्रपंचादन्यदेवान्तरासर्गरूप-मित्यादिर्ज्ञेयः ॥ अग्रेच सृष्टिकालेचिदानंदतिरोभावात्सन्मात्रस्यापि जडप्रपंचस्यतदानी-मानंदचिद्वत्त्वं इदानींतिरोहितानंदतयासचिन्मात्रस्यापिजीवस्यतदातदाविर्भावात्सुख-रूपत्वं चेत्यादिकंविस्तरेणनिरूपितमितितत्सर्वंतत्रएवावधेयम् ॥ तथा "नहीदंसर्वं-कदाचित्" इति इदंकार्यजातंसर्वंकदाचिन्नाभपितु सर्वदेत्यप्युक्तम् ॥ यच्चसहस्राक्ष-कृतावास्यमुपन्यस्तंतत्तु "सैषावटबीजसामान्यवदनेकवटशक्तिरेकैव तद्यथा वटबीज-सामान्यमेकमनेकान्स्वाव्यतिरिक्तान्वटान् स्वत्रीजानुत्पाद्यतत्रतत्रचसम्पूर्णसंतिष्ठति एव-मेवैषामायास्वाव्यतिरिक्तानिपरिपूर्णानिक्षेत्राणिदर्शयित्वाजीवेशावाभासेनकरोति माया चाविद्याचस्वयमेवभवती" तिश्रूयते ॥ अर्थस्तु—सर्वोपादानत्वादत्रवटबीजस्थाना-पन्नंब्रह्मैव बीजंमांसर्वभूतानांविद्धिपार्थसनातनमितिस्मरणात् ॥ छांदोग्याष्टमाध्याये "न्यग्रोधफलमदआहर" तिखंडेवटधानागिमदृष्टांतेनब्रह्मणोवटदृष्टांतेनप्रपंचस्यचसृष्ट-तयानिरूपणात् ॥ तथाच वटबीजसामान्यंयथावटबीजस्यासाधारणधर्मस्तदेकवृत्ति ॥ तथा मायाब्रह्मणःस्वाभाविकीशक्तिस्तन्मात्रवृत्तिः ॥ यथाचकार्येषुवटेष्वनेकेष्वनुवर्त-मानमपिबीजसामान्यंवस्तुतएकमेव तथेयंक्षेत्रेष्वप्यविद्यात्मनानानारूपाप्येकैव ॥ तदेतदुक्तमेकैवेत्यंतेन ॥ दार्ष्टांतिकेवटमब्दोदेहादिरूपक्षेत्रपरः तद्वत्तत्सूक्ष्मत्वादस्य-फलत्वादुभयस्युपर्णश्रित्याधारत्वाच्च ॥ दृष्टांतेदुरुदर्शंस्पष्टीकृत्यविवक्षितांशेनदार्ष्टांति-केयोजयति तद्यथेति अव्यतिरेकोऽत्राविनाभावएवनत्वभेदः वटेषुकेवलसामान्यरूपतायाअभावात् ॥ एकस्मादपिबीजात्साक्षात्परंपराभ्यामनेकवटाउत्पद्यंतएवेतिनानेकत्वोक्ति-विरोधः ॥ क्षेत्रशब्दश्चेहदेहेंद्रियमाणांत:करणपरः गीतात्रयोदशाध्यायेतथानिरूपणात् ॥ नतुशरीरमात्रपरः सवप्यदृष्टांतेऽनेकत्ववद्दार्ष्टांतिकेपरिपूर्णत्वमुक्तं तत्तदध्यासरूपेणसर्वत्रा-विद्यासंबंधात्क्षेत्रेष्वप्यसाधव्यतिरेकः ॥ उत्पादनस्थानापन्नंचात्रतत्प्रदर्शनं अध्यात्मानाम-वास्तवत्वात् ॥ जीवेशौचेहकार्यरूपौ करोतीत्युक्तेः ॥ तत्रजीवाः "त्रय.प्राज्ञापत्याः त्रिवि-

भाजीवसगास्तु" इतिबृहदारण्यकपचरात्रादिश्रुतिस्मृत्युक्ता सत्त्वाद्युपहिताभगवद्दशा ॥ ईशाश्चात्तर्यामिणि ॥ जीववत्क्षेत्रात स्थत्वप्रतीते ॥ जात्यभिप्रायमुभयोरेकत्व ॥ द्वावीशानीशौज्ञाज्ञौ" इत्यादिश्रुत्यतरप्रसिद्धाविमौअत्रापि "अभिमताजीवोनियतेश्वर " इत्युक्तौ ॥ दृष्टातेसपूर्णसस्थिते स्थानपन्नजीवातर्यामिणोराभासेनकरणस्वस्याद्विधाभवनच ॥ यथाजलस्विन्प्रविष्टचद्रतेजोशमेवचद्राभासकरोतितितथेयमपिस्वाविनाभूतक्षेत्रेपुगुणेपुचप्रविष्टब्रह्माशमहाभासकरोति ॥ आभासद्वैविध्यसिध्यर्थंचस्वयद्विधाभवतितत्र "तदेवानुप्राविशत् गामाविश्यचभूतानि" इत्यादिष्वतर्यामिब्राह्मणेचप्रसिद्धेसमष्टिरूपेमायाख्यासा । नाह प्रकाश सर्वस्ययोगमायासमावृत' मायाजवनिकाछन्नमित्याद्युक्ते' ॥ "व्यष्टिरूपेनियतरीश्वरें तर्यामिण्यपिसा ईश्वर सर्वभूतानाहृद्देशेर्जुनतिष्ठति भ्रामयन्सर्वभूतानियत्रारूढानिमायये तिमायावत्त्वस्मरणात् ॥ ब्रह्माडशरीरेसमष्टिरूपे हिरण्यगर्भेत्वविद्या तत्रैव ' सर्वाहमानी हिरण्यगर्भ" इत्यभिमानश्रावणात् ॥ व्यष्टिरूपेऽभिमतरि सात्विकादिभेदभिन्नेकार्यजीवे पिपंचपर्वासा कठमुडकादिषु "अविद्यायामतरेवर्तमाना ॥ अनीशयाशोचतिमुह्यमान " इत्यादिश्रावणात् ॥ इत्थमत्रतस्याद्विधाभावकथनस्याशय प्रतिभाति ॥ एवमस्याद्विधाभूत्वाव्यष्टिसमष्टिक्षेत्रेपुसर्वत्रावस्थानादृष्टातउक्तात्रतत्रसपूर्णतयासस्थिति सगच्छते ॥ मायायाअपिव्यष्टिसमष्टिभावादेव "स्वयगुणामिन्नाकुरेष्वपिगुणभिन्नासर्वत्र" त्युक्तम् गुणैर्भेदवतीत्यर्थ ॥ यथाचव्यष्टिरूपाणाजीवानासात्विकत्वादिनात्रैविध्य तथा समष्टिरूप स्याप्येकैकगुणाभिमानिब्रह्माद्यात्मनात्रैविध्यम् अतएव "हिरण्यगर्भस्त्रिरूपईश्वरवत् व्यक्त चैतन्य सर्वगोही" त्यभिहितम् ॥ तत्रमायागुणानामावरकत्वमात्रमभिप्रेत्य "ब्रह्मविष्णु शिवरूपिणाचैतन्यदीप्ता" इत्युच्यते रूपाणितु ब्रह्मादयस्त्रिविधजीवादिकचवस्तुत परमात्मनएवेत्यत पठ्यते ' तस्मादात्मनएवत्रैविध्यसर्वत्रयोनित्वमपी" तिवद्विष्णुरीशानोब्रह्मान्यदपिसर्वसर्वगसर्व" मितिच इत्थब्रह्मरूपत्वेसत्यपि प्रपचे यज्जडत्वमोहात्मकत्व सख्याकृतमानत्वमिथ्यात्व च प्रतीयते तदस्या सर्वत्राऽविनाभावादेव ॥ अतएव "तदेतज्जड मोहात्मकमनततुच्छमिदरूपमस्ये" तिविषयतासर्गस्यपृथग्रूपनिरूप्यते "अस्यव्यजिक" त्यादिनाजडत्वादे प्रत्यायिकाचसैवोच्यते जडत्वादिप्रत्यायनसामर्थ्ये हेतत्रअक्रमेण "सैपा चित्रासुदृढाबह्वकुरास्वयगुणभिन्ने" तिविशेषणैर्ज्ञाप्यते ॥ "क्षेत्राणिदर्शयित्वानावेशाराभासेनकरोनी" त्युत्तयाजरदर्पणादिरदाभासाधारत्व क्षेत्राणामेवायाति नतु पराभिमतरीत्याक्वल्मायाऽविद्ययो ॥ ' भूतेभूतेव्यवस्थित । देव क्षेत्रेष्वेवमजोयमात्मा" इति प्रतिबिंबतावोधकश्रुत्यतरेपितथैवसिध्यति ॥ पराभिप्रतप्रतिबियवादस्त्वष्टमश्लोकेरडनावसरेविस्तरेणनिराकरिष्यते ॥ क्षेत्राणिदर्शयित्वाऽऽभासकरणस्यकथनेनजीवेशभावप्राक्कालिकेऽस्मिन्दर्शनेदृष्टत्वपरस्यैवशुद्धस्यसिध्यति सचक्षेत्राणाममायिकत्वएवघटते। तथाविवर्तरूपस्येतरभ्रतेधरदर्शनगोचरतानस्यात् ॥ तस्माद्ब्रह्मकार्यजडजीवयोर्महात्मकत्वमेवाभिप्रेतत्र "तदेतरसत्यमात्मामर्ह्मैवमह्मात्मैव अत्रह्येवनविचिकित्स्यमित्यों सत्यम्" इत्यादिष्युत्तरमागातम् ॥ साक्ल्येनैतत्पदस्यार्थस्तुश्रीपुरुषोत्तमचरणैर्नृसिंहोत्तरतापनीयदीपिकायां (भ॰ २ पा॰ १ सू॰ ६) "दृश्यतेत्वि" तिसूत्र भाष्यप्रकाशे स्फुटइतितत्तोशेय ॥

चोदनाप्रमाणकेधर्मे उत्तरकांडार्थेज्ञाने चाविश्वासापत्त्याकांडद्वयसिद्धाःसर्वेपिमार्गाउच्छि-
द्येरन् ॥ अवास्तवमिति ॥ कर्तृत्वमितिदोषः ॥ तत्रेतिस्वरूपलक्षणे ॥ तेषामिति ॥
सत्यंज्ञानमनंतंब्रह्मेत्युक्तानाम् ॥ सत्यत्वादिनेति ॥ ब्रह्मणिसत्यत्वाद्यप्रत्यये ॥ "अस-
न्नेवसभवतिइत्यसत्त्वापत्तिः ॥ तत्तद्भेदेति ॥ असत्यजडसांतप्रतियोगिकैर्भेदैर्धर्मित्व-
सिद्ध्या ॥ प्रागुक्तेशिरोमणिसिद्धांतलक्षणग्रंथेतद्धर्मावच्छिन्नभिन्नभेदस्यतद्धर्मतायाः
कथनादपिसत्यादिभिन्नभेदाः सत्यत्वादिरूपाएवफलंतीतितद्भीत्यापिघट्टकुटीप्रभातं ॥
एषन्यायस्तु यथा कस्यचित् व्यापारिणोराजग्राह्यांशमदित्समानस्यतद्ग्रहणार्थंघट्टेस्थापित-
कुटीस्थान्राजपुरुषान्वंचयित्वारात्रावेवमार्गांतरेणजिगमिषतोमार्गभ्रमात् बहुपर्यट्य पुन-
स्तत्रैवागतस्यप्रभातंभवेदिति ॥ तथात्रापिसधर्मत्वापत्तिभियाव्यावृत्तिपरत्वादरणेपिपुन-
स्तदेवापन्नम् ॥ यथाकथंचिन्नेदस्यैकेनैवसिद्ध्यापदत्रयोपादानेव्यर्थपौनरुक्त्यमपि ध्येयम् ॥
कर्तृत्वमपिलौकिकमिति ॥ कुलालादौदृष्टमुपादानकारणकालादिपरतंत्रकर्तृत्वंलौकिकम् ॥
किंच यथाकारणगतमेवसत्यत्वादिकंकार्ये अस्तिभातिप्रियात्मनासमन्वयात्सिद्धांतेपि-
प्रतीयते तथाकर्तृत्वमपिब्रह्मगतमेवांशतोलोकेऽनुवर्तते । वन्ह्यादिगतमौष्ण्यंविस्फुलिंगा-
दाविव ॥ अतएव "कर्ताशास्त्रार्थवत्वा" दित्यादिनाजीवस्यकर्तृत्वंसाधयित्वा "परात्तुत-
च्छ्रुते" रितिसिद्धांतितंव्यासपादैरित्यन्यत्रविस्तरः ॥ अनेकेत्यादि ॥ तैत्तिरीये "आकाशः
संभूत" इत्यादिर्भूतसृष्टिः । ओषध्यादिभौतिकसृष्टिः । छांदोग्ये "हमाम्तिस्रोदेवता"
इतिकथनाद्देवसृष्टिः ॥ बृहदारण्यभाष्यवृत्तसूक्तादौ "सब्रह्मसशिवःसहरिःसेंद्रः ॥ अर्वा-
ग्देवाअस्यविसर्जनाय" इत्यादावपिसा ॥ पुरुषविधब्राह्मणेष्वैतरेयेचांतर्यम्यनुप्यादिसृष्टिः ॥
तत्रांभःप्रभृतिलोकसृष्टिः ॥ जन्मादिसूत्रस्थस्यअस्येतिपदस्यार्थोयं एतादृशकर्तृत्वबोधना-
येत्याचार्येणास्येत्युक्तं ॥ मनसेत्यादि भाववृत्तसूक्ते "कोअद्धावेदकइहप्रवोचत्कुतआजाता-
कुतइयंविसृष्टिः" इतिधारणात्तयेत्यर्थः ॥ अनायासेनेति पुरुषविधब्राह्मणे रमणार्थताकथ-
नात् प्रथमस्कंधादावपि सविश्वंलीलयैवेदं सृजत्यवतिहंत्यत्र इत्यादिकथनाच्च तथा उत्प-
त्तीति जन्मादिपदस्यार्थोयं कारणमिति तु पंचम्या फलितार्थः । तत्रापिमूलं "यतोवा-
इमानि" इत्यादिकंस्पष्टमेव ॥ यत्कुंतस्यत्वेनेति ॥ अन्यत्रवास्तवस्यैतादृशकर्तृत्वस्याभा-
वात् उदायंप्रकृत्योपरतंत्रेपुजीवेपुजगत्कारणत्वासंभवस्यतत्रतत्राधिकरणेषुसूत्रकृद्भिर्दर्शि-
तत्वात्तत्कर्तृत्वमभ्युपगत्य यास्तरंमंतव्यं । यदित्वन्यत्राविद्यमानमपिब्रह्मणिवदारोपितमिति
प्रसङ्गोच्येत तर्हितत्रमत्यत्वादिकमपिमतद्वैलक्षण्यादिकमपिचारोपितमेवस्यादितिपक्षं-
दास्यमतत्त्वात्रापिनाऽगतिरितिभावः ॥ येदवोधितत्वादिति "अपाणिपादोजवनोग्रहीता ॥
अणोरणीयान्महतोमहीयान् ॥ आनंनोवृत्तमजवित्तयानोयाविसर्पतः । अनेजदेकंमनसो-
जवीयः । तद्देवधावतोऽन्यानत्येतितिष्ठत्तस्मिन्नपोमातरिश्वादधाति" इत्यादिश्वेता-
श्वतरतैत्तिरीयकठेशावास्यादिश्रुतिभिर्बोधितत्वात् ॥ निरधिकारत्वमिति ॥ (अ०
१ पा० २ सू० २१) "उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत्" इत्यादिन्यायानुरोधात्तथा ॥
नहिस्वर्णकुंडलाकारं दृष्टपरिणामोविकारोविम्पर्शादृष्पतं ॥ भवार्थेपि ॥ तथुपर्दोवि-
कारत्वंतअत्यापुपरत्तुर्ण [illegible]

च्चविकारित्वदुद्धरमेव ॥ यच्चोक्त (मायया सिंहादिभूतस्येत्यादि) तदप्यसत् ऐन्द्रजालिकोहिस्वनिष्ठयावास्तव्यमाययासिंहादिभावदर्शयति नतुद्रष्टृगतोपाधिवशात्तथा दृश्यते, अन्यथा तैरन्येपिसिंहादयएवदृश्येरन् ॥ तत्रापिवाह्यवाप्यात्तस्यतथाप्रदर्शनेच्छाप्रयत्नाभ्यामेवतथा अन्यथासर्वदासतथैवप्रतीयेत ॥ वास्तवतदुपायज्ञानेच्छाप्रयत्नवत्त्वादेवतत्रकर्तृत्वयुक्त ॥ साकारस्यैवचतस्यासिंहादिसाकारपपदार्थांतरभाव ॥ तथा प्रवृत्तेभ्रमणिवास्त्यामायाशक्तेरभावात् तस्याद्रष्टृमात्रकल्पितत्वात् तस्ययास्त्वेच्छाप्रयत्नत्वात् सर्वथानिर्विदोपत्वाच्च नतद्गतकर्तृत्वस्योपपत्ति ॥ एतेनमानाभावादिकनिरस्तेतादृशप्रत्यक्षस्यैयमानत्वात् ॥ यच्च (सिंहादिप्रकारक) मित्यादि तत्तु कर्तृत्वादिबोधकश्रुतिशतविप्लावकमेव ॥ नहिशुक्तौकस्यचिद्रजतप्रत्ययेतदाशुक्ते रजतकर्तृत्वशक्यवचन अन्यस्यतत्प्रतीते देवदत्तनाहरजततयाप्रतीयेयेतीच्छाया शुक्तावसंभवाच्च इन्द्रोमायाभिरितिवाक्यंतु व्याख्यातप्राक् ॥ कारकस्येत्यादिकथनंतरसन्मतप्रवेशरूपमेव कर्तृत्वस्यवास्तवत्वादेवयतोवाइत्यादिकार्यलक्षणग्रहण ॥ आरोपितत्वेतटस्थलक्षणमपितन्नसिध्येत् नहिरजतत्वशुक्तेर्लक्षणभवितुमर्हतितवेदतत्सर्वसुगममित्युपेक्षते ॥ अत एवतदुत्तरमित्यादिना ॥

यत्तुशुद्धेउपादानत्वनास्तिकितर्हिशबलेशबलगतचोपादानत्वतदनुगतस्यशुद्धस्यलक्षणशाखेवचद्रस्यमायैववोपादानतद्गतचोपादानत्वतदधिष्ठानस्यलक्षणमितितदसत् ॥ शुद्धब्रह्मणएवउपादानत्वव्यासेस्तत्तुसमन्वयादितिसूत्रेणवर्णितं ॥ तत्रयस्यब्रह्मणोजिज्ञासाप्रतिपादितात्किंसमवायि निमित्त कर्तृवाकथमेवसंदेह. यावतायतोवाइमानिभूतानिजायतइत्यादिनानि संदेहश्रूयते ॥ एवहिस ॥ ननुतत्रपचमीश्रूयतेयतइतिपचम्यास्तसि पचमीच हेतोहेतुत्वनिमित्तएवदृडादोप्राय.प्रसिद्ध॥अतोनिमित्तमात्रब्रह्मउपादानवाचकपदाभावात्कल्पनायाप्रमाणाभावात्एवप्राप्तआह "तत्तुसमन्वया" दिति ॥ तुशब्द पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थ तत्ब्रह्मैवसमवायिकारण कुत समन्वयात् सम्यगनुवृत्तत्वात् ॥ अस्तिभातिप्रियत्वेनसच्चिदानदरूपेणान्वयात्जडजीवात्मर्यासिष्वेकैकाशस्यप्राकट्य ॥ अन्याशस्यतिरोभाव भगवदिच्छायाएवसर्वत्रनियामकत्वात् ॥ अलीकत्वप्रतीते.सर्वत्रासत्वान्नालीकत्वपदादिष्वनुगतमतोनमायायाउपादानत्वसंभवा ब्रह्मण समवायित्वे "तदात्मानस्वयमकुरुत" इत्यादिश्रुतिरनुगृहीताभवति नच शाखाचद्रन्यायोप्यत्रसंभवति ॥ यथाचद्रदिदर्शयिषु शाखादर्शयित्वापुनस्तात्याजयित्वातदग्रस्थचद्रपश्येतिवदति तथात्रापिभृगुपित्रायदियतोवाइमानिभूतानीत्यादिनाजगत्कारणजिज्ञास्यमुक्त्वागुप्तयन्यदुक्तस्यास्सदात्वदुकन्यायोत्रप्रवर्त्तेत ॥ तस्माज्जगत्कारण-

शुद्धमेवजिज्ञास्यं नतुशबलंपारिभाषिकं ॥ एवंशाखाचंद्रन्यायस्या-
त्रासंभवात्त्वन्मतेनिर्गुणब्रह्मजिज्ञासांप्रतिज्ञायसगुणब्रह्मणोमायाया-
लक्षणकथनेव्यासस्यप्रतिज्ञाहान्युपक्रमविरोधरूपदोषौस्यातामेव ॥
तस्माज्जन्माद्यस्ययतइतिसूत्रं निर्गुणब्रह्मणःकारणत्वंवदतीतित्वया-
पिस्वीकरणीयं ॥ शुद्धस्यकारणत्वेचतदैक्षत बहुस्यांप्रजायेयेति-
श्रुतौतत्पदेनशुद्धस्यैवपरामर्शोकर्त्तव्यस्तस्यबहुभावउत्पत्तिश्च यदि-
स्वीक्रियते तदाशुद्धत्वहानिरित्युभयतःपाशारज्जुस्तवस्यात् ॥
नचमाययाबहुभावः। तस्मिन्प्रपाठके मायावाचकपदाभावात् ऐंद्र-
जालिकदृष्टांतस्यापितत्राभावात् ॥ किंतुमृत्सुवर्णादिदृष्टांतएवतत्र-
श्रुतः ॥ सचशुद्धस्यकारणस्यकार्य्यरूपत्वस्वीकारएवानुकूलः ॥ नहि-
मृत्सुवर्णादीनांमायया घटकुंडलादिरूपता येनब्रह्मणोमाययाजगद्रूपता-
यांदृष्टांततास्यात् ॥ एतेनअत्रेत्यादिकंसर्वमपास्तं ॥ तच्छब्देनसत्पदा-
र्थस्यशुद्धस्यपरामर्शेईक्षणंमुख्यमेवेतितुनसंभवति शुद्धईक्षणकर्तृत्व-
स्यत्वयानंगीकृतत्वात् ॥ नह्यैंद्रजालिकवच्छुद्धेप्यंतःकरणादिरस्तिये-
नतद्वदत्रापीक्षणंमुख्यंस्यात् ॥ किंतुतदप्यौपचारिकमेव तथाच "सेयं-
देवतैक्षतहताहमिमास्तिस्रोदेवता अनेनजीवेनात्मनानुप्रविश्यनाम-
रूपेव्याकरवाणी" तिवाक्येपि (सेयंदेवतैक्षताहंआत्मनाइतिशब्दा-
र्थमुख्याएवे) त्यसगतं ॥ किंचशबलस्यजगत्कारणत्वेतस्यमुख्यत्वा-
भावाद्गौणस्यैवजगत्कारणत्वमुक्तंस्यात्तथाच "गौणश्चेन्नात्मशब्दा"
दितिसूत्रविरोधः ॥ तस्यार्थस्तु ईक्षत्यादिगुणयुक्तःपरमात्मामायासं-
बंधयुक्तोगौणोजगत्कारणमितिचेन्नतथात्वंवक्तुंशक्यते ॥ कुतः आत्म-
शब्दात् "आत्मावाइदमेकएवाग्रआसी" दित्युपक्रम्य "सऐक्षत"
इत्युक्तेः ॥ आत्मशब्दःपुनःसर्वेषुवेदांतेषुनिर्गुणब्रह्मवाचकत्वेनैवसिद्धः
तस्यैवजगत्कर्तृत्वंश्रुतिराह स्वातंत्र्याभावेनसगुणस्यकर्तृत्वमेवनसं-
भवतिवेदाश्चप्रमाणभूतास्ततः सर्वभवनसामर्थ्यमेवश्रुतिबललभ्यमं-
गीकर्त्तव्यं ॥ अस्तिभातिप्रियत्वादयोधर्मायथाब्रह्मगतास्तथाकर्तृत्व-
मपिलोकेप्रतीयते ॥ तस्मादात्मशब्दश्रयोगाद्गुणातीतस्यैवकर्तृ ॥
किंचसोकामयतेत्युपक्रम्यतदात्मानंस्वयमकुरुतयदाह्येवैषएतस्मिन्नदृ-
श्येऽनिरुक्तेनिलयनेऽभयंप्रतिष्ठांविंदते अथसोभयंगतोभवतीतिप्रापं-
चिकधर्मरहितेब्रह्मणिएतस्मिञ्जगत्कर्तरिपरिनिष्ठितोमुक्तोभवतीत्यर्थः ॥
तत्रयदिजत्कर्तागौणःस्यात्तदातन्निष्ठस्यसंसारएवस्यात्नमोक्षः ॥
अतस्तन्निष्ठस्यमोक्षोपदेशा" दितिसूत्रविरोधस्त्वन्मतेस्यात् ॥ किंच-
यदिशाखाचंद्रन्यायेनगौणंकर्तृत्वादिधर्मविशिष्टंप्रदर्श्यपित्वावेदतांनि-

गुंणब्रह्मबोधनीयंस्यात्तदाजगत्कर्त्ताहेयत्वेनोपदिश्येत ॥ सच हेय-
त्वेननोपदिश्यतेऽतोनिर्गुणएवजगत्कर्त्ता ॥ एवंचमायोपहितस्यकार
णत्वेसूत्रत्रयविरोधःस्यात् ॥ नचतादृशसूत्रत्रयंप्रकृतेःकारणत्ववादि-
नांसांख्यानामेवखंडनपरं नास्मन्मतखंडनपरमितिवाच्यंमायिकस्य-
कारणत्वंवदतस्तवमतेऽपि औपाधिकधर्माणामुपाधिवृत्तित्वनियमेन
मायायाःकारणत्वंपर्य्यवस्यतीतितत्खंडने नास्माकं विरोधइत्यस्य-
वक्तुमशक्यत्वात् मायाप्रकृतिशब्दानांपरस्परपर्य्यायत्वात् यत्तु-
मायाकारणत्वबोधिकानांबलेनकेवलेश्वरकारणत्वबोधिकानांश्रुतीनां
जन्मादिसूत्रस्यचौपचारिकत्वं ॥ यथात्वन्मतेऽक्षरब्रह्मणःकारण-
त्वेनपुरुषोत्तममुपक्रम्यकारणत्ववादिनीनांतत्रौपचारिकत्वंपुरुषोत्तम
जिज्ञासांप्रतिज्ञाय पठितस्यजन्माद्यस्ययतइतिसूत्रस्यापितथात्वमि-
त्युक्तंतत्तुच्छं ॥ ईश्वरकारणत्वबोधकश्रुतीनामुपक्रमोपसंहारादिष-
ड्विधतात्पर्य्यनिश्चायकलिंगसहकृतानामौपचारिकत्वकल्पनापेक्षयामा-
याकारणत्वबोधिकायाःकस्याश्चिच्छ्रुतेरौपचारिकत्वकल्पनेलाघवात् ॥
यथात्वन्मतइत्यादिनादृष्टांतस्त्वस्मन्मतानभिज्ञतांद्योतयतिधृष्टत्वंच ॥
नह्यस्मन्मतेनिर्गुणस्यपुरुषोत्तमस्याकारणत्वंनिर्द्धर्मिकत्वंवाकुत्रचिदपि
सिद्धांतितंनापिजन्मादिसूत्रस्यश्रुतीनांवाऔपचारिकत्वं ॥ तस्मा-
त्परमतमज्ञात्वाखंडनंकुर्वन्प्रतारकएवासि अग्रेचयत्तुटीकायां
(प्रकृतिगतंकर्तृत्व) मित्यारभ्यतत्रसम्यगित्यंतेनशुद्धाद्वैतमा-
र्त्तंडटीकाकृदुक्तं किंचिदनूद्यतथाव्याख्यानेहिजगज्जन्माद्याश्रयस्यशा-
स्त्रैककारणत्वेनहेतुनाकर्तृत्वमनेनसूत्रेणसाध्यते तथाचपूर्वपक्षिणा-
भृगुर्वैवारुणिरित्यत्रापिब्रह्मणिप्रकृतिस्थंगौणमेवकर्तृत्वमनूद्यतइतिचे-
दुक्तंतर्हिजगज्जन्मादिकंप्रकृतेरन्यत्रस्थापयित्वा प्रवृत्तेनानेनसूत्रेणप्र-
कृतिगतमेव कर्तृत्वंसाध्यतइत्यापततिजीवेशावाभासेनकरोतिमायांतु-
प्रकृतिंविद्यादित्यादिशास्त्रैःप्रकृतौकारणत्वस्योक्तत्वात्प्रकृतिनिष्ठकर्तृत्व
स्यबोधनेचजीवेशावितिश्रुतिरुपष्टंभिकास्यात् सिद्धसाधनंचैवंव्या-
ख्यानेस्यात्प्रकृतिगतकर्तृत्वस्यपूर्वपक्षिणास्वीकृतत्वात् तथाचसुव्या-
ख्याताब्रह्मजिज्ञासाप्रतिज्ञोपपत्तिरित्यादिनाहासः कृतः सोप्यस-
त्सिद्धांतानभिज्ञतयैव ॥ पूर्वाधिकरणेवेदार्थभूतब्रह्मणोजिज्ञासाधिकृते
तिकथंजिज्ञास्यमिति प्रकारविशेषाकांक्षायांसमन्वयाविरोधाभ्यांतद्व-
क्तव्यं तद्बोधकमग्रिमंसूत्रं ॥ तत्रकिंलक्षणंकिंप्रमाणकंब्रह्मेतिजिज्ञासा-
यांलक्षणप्रमाणात्मकंप्रकारद्वयमाह "जन्माद्यस्ययतःशास्त्रयोनित्वा"-

दिति ॥ तत्रजन्माद्यस्ययतइत्यंशेनलक्षणं शास्त्रयोनित्वादित्यंशेन-प्रमाणं ॥ अत्रसर्वेपियोगविभागेन शास्त्रयोनित्वादितिसूत्रंभिन्नमभ्युपगच्छंति तन्नयुक्तं ॥ अग्रिमसूत्रेपुतत्तुसमन्वयादीक्षतेर्नाशब्दमित्यादिपुसाध्यहेतुनिर्देशपूर्वकमेवाधिकरणरचनस्यदर्शनेनात्रापितथैवयुक्तत्वात् ॥ येतुजन्माद्यधिकरणंशास्त्रयोनित्वाधिकरणंचभिन्नमिच्छंतितेषांमतेप्रथमस्यहेतुशून्यत्वाद्द्वितीयस्यचसाध्यशून्यत्वात्साकांक्षतयातिक्लिष्टत्वेनतद्विवक्षितप्रमेयसाधकत्वंबोध्यं तत्र "सत्यंज्ञानमनंतंब्रह्म ॥ निष्कलंनिष्क्रियंशांतंनिरवद्यंनिरंजन"मित्यादिश्रुत्याब्रह्मणः सर्वधर्मराहित्यप्रतिपादनात्कर्तृत्वस्याप्यभावःप्रतीयतेयतोवाइमानिभूतानीत्यादिश्रुत्याकर्तृत्वंप्रतिपाद्यते॥तत्रसंदेहःब्रह्मकर्तृआहोस्विदकर्तृ इतितत्रायंपूर्वपक्षः ॥ "शेषलक्षणेकर्मफलार्थत्वा"दित्यनेनोपलक्षणविधयाज्ञानस्यापिफलशेषत्वेसिद्धेप्राधान्यंफलस्यैवेतितत्संबंधाद्ब्रह्मविदाप्नोतिपरमिति वाक्यमेवप्रधानं नतुकार्य्यलक्षणंतथा ॥ अतएवतत्क्रचापिविवृतं यदितस्यप्राधान्यंनस्यात्किमितिविवृणुयात्तथासतिज्ञानंफलार्थं फलंचफलवाक्योक्तपरत्वज्ञानादतःपरत्वज्ञानार्थंकर्तृत्वंपरविवरणतयोक्तं ॥ स्वरूपलक्षणेप्रापंचिकधर्मराहित्यप्रतीतेर्ब्रह्मणिकर्तृत्वस्याशक्यवचनत्वात् तस्माद्वाप्तसादित्यादिनायत्कर्तृत्वमुक्तंतज्ज्ञेयात्फलरूपंपरंपृथक्कृत्यतंविपरीतुमुक्तं॥ तत्स्वरूपजिज्ञासायांसर्वांतरत्वकथनपूर्वकमानंदइतिस्वरूपमुक्तं ॥ अन्यथातन्निरूपणमसंगतंस्यात् ॥ सर्वांतरत्वंचतस्यपरत्वनिर्वाहकतयोक्तं ॥ "सर्वेवैतेऽन्नमाप्नुवंतियेन्नंब्रह्मोपासत" इत्यादिनाअन्नब्रह्माद्युपासनाफलं "अस्तिब्रह्मेतिचेद्वेदसंतमेनंततोविदुरित्यादिनानुवाकचतुष्टयेनकथितस्यसर्वभयाभावरूपप्रधानफलस्यशेषतयासर्वोत्कृष्टत्वज्ञापनायोक्तमितिकर्तृत्वंपरस्मिन्न्यद्यपिसिध्यति तथापिस्वरूपलक्षणविरोधात्पूर्वकांडोक्तप्रजापतिगतस्यप्रकृतिगतस्यवाकर्तृत्वस्यारोपेणानुवादोपिसंभवतीतिभृगुप्रपाठकेपिफलाश्रवणेनामुख्यत्वात्तत्राप्येवंनेतव्यंतथाचनकर्तृत्वंब्रह्मलक्षणमिति ॥ सिद्धांतस्तुस्यादन्यगतकर्तृत्वारोपानुवादःकार्य्यलक्षणे यदिस्वरूपलक्षणंविरुध्येत तदेवतुन ॥ विवरणार्चिपरस्यतृतीयांतेनब्रह्मपदेनैवविवृतत्वात् ॥ नचतत्रवेदहिरण्यगर्भब्राह्मणजातिजीवाअर्थत्वेनग्रहीतुंशक्याः ॥ परपदविवरणत्वात्सांतत्वादिनाब्रह्मापेक्षयोत्कर्षस्यतेष्वशक्यवचनत्वात् ॥ परशब्दस्यान्यार्थकत्वोपगमेपिविवरणोक्तब्रह्मशब्दानुरोधादेतत्पवपरत्वेनग्राह्यास्ततप्राप्तिस्तुकर्मणापीतिसाधनांतरेणज्ञानेनकोवाविशेषःस्यात् ॥ अतउत्कृष्टा-

र्थकत्वमादरणीयं ॥ उत्कृष्टंचकिमित्यपेक्षायां विवरणानुरोधाद्ब्रह्मांत-
रंकल्प्यं तच्चाप्रसिद्धं स्वरूपलक्षणहीनंच ॥ नचप्रकृतिः सांख्यमतेपि-
ज्ञानात्मकपुरुषापेक्षयातस्याहीनत्वात्परार्थत्वाच्च अथातत्वस्यवक्ष्य-
माणत्वाच्च अतोब्रह्मापेक्षयान्यपरत्वेनवक्तुमशक्यत्वादुक्तलक्षणविशि-
ष्टस्यैवब्रह्मणःकर्तृत्वंवेदेनबोध्यते ॥ नचतदारोपितमितिशक्यंवक्तुं ॥
निरंकुशस्यतस्यान्यत्रासिद्धतायाअनुपदमेववक्ष्यमाणत्वात् ॥ ननुल-
क्षणद्वयस्यैकपरत्वेसर्वासुश्रुतिष्वेकमेवब्रह्मप्रतिपाद्यंतदा अस्थूलादि-
वाक्येष्वपितदेवनिरूप्यतइतिनिर्द्धर्मकत्वसिद्धौकर्तृत्वस्यपिनिषेधइति-
चेन्न ॥ अस्थूलादिवाक्येलोकप्रतीताएवप्रतिषिध्यंतेनाप्रतीताःनापि-
श्रुतिप्रतीताः तस्माल्लौकिककर्तृत्वनिषेधेपिजगत्कर्तृत्वस्य निषेधोनसं-
भवत्येवश्रुतिप्रतिपादितत्वात् तस्माद्ब्रह्मणएवकर्तृत्वमितिसिद्धांतः ॥
तत्रप्रमाणमाह शास्त्रयोनित्वादित्यंशेन॥ शास्त्रेयोनिःशास्त्रयोनिःअत्र-
सप्तम्यावैषयिकमधिकरणत्वंबोध्यते विषयत्वंचप्रतिपाद्यत्वं एवंच-
शास्त्रप्रतिपाद्यकारणत्वादित्यर्थः ॥ एतेन (किंचोक्तशब्दाध्याहारेऽ-
सामर्थ्यप्रसंगाच्छास्त्रशब्दस्यतदुक्तेर्लक्षणावाच्या तथाचविग्रहोऽनु-
पपन्न)इतिप्रलपितमपास्तं॥ शास्तिराजवदाज्ञापयति एवंचतद्विरोधेऽ-
पराधोपिवोधितः ॥ नन्वत्रोत्तरकांडार्थएवविचार्य्यतइति शास्त्रशब्द
स्यकुतःप्रयोगइतिचेन्न ॥ पूर्वकांडस्थवाक्यानामपिब्रह्मपरत्वेस्यभिप्रा-
येणशास्त्रशब्दप्रयोगः ॥ ननुजन्मादिसूत्रस्थेनयतइतिपदेनैवविसर-
णात्शास्त्रप्रमाणकत्वसिद्धौशास्त्रयोनित्वांशोव्यर्थइतिचेन्नयतइत्यस्य
हेतुकोटिप्रवेशेजन्माद्यस्येतिभागस्यप्रपंचवृत्तांतपरतयाब्रह्मलक्षण-
त्वायोगेनासंगतिप्रसंगात् ॥ नचलक्षणेप्रविष्टस्यैवयतःशब्दस्यतच्छ्रु-
तिसारकत्वमितिवाच्यं ॥ श्रुतिस्थितस्यभूतानीतिपदस्यबहुवचनांत-
त्वेनतद्विरुद्धतापत्तेर्वाक्यांतरासंग्रहापत्तेश्चेति तस्माच्छास्त्रयोनित्वा-
दितिवक्तव्यमेव ॥ मतांतरवज्जन्मनोनविकारत्वं किंत्वाविर्भावति-
रोभावावेव नचप्रकृतिगतकर्तृत्वानुवादोपिसंभवति पूर्वपक्षिमत-
सिद्धस्यप्रधानस्यशास्त्राप्रतिपाद्यत्वेनतत्कर्तृत्वस्यदूरपराहतत्वात् ॥
तस्माच्छास्त्रोक्तकर्तृत्वंब्रह्मणोन्यत्रनसंभवति अतएव सिद्धसाधना-
दिवदघनमिदमेव यदपि (शौण्डादिषुयोनिशब्दस्यपाठाभावेन
सप्तमीतियोगविभागस्यभाष्यानारूढत्वेनशास्त्रेयोनिरितिविग्रहेसद्ध-
सुपेतिसमासोवाच्यः सचागतिकगति) रितितन्न ॥ यदिशौण्डा-
दिगणपठितशब्दैरेवसप्तमीसमासः सर्वत्रस्यात्तदायंदोषः ॥ इद्य-

तेत्वन्यशब्दैरपि अतएव तुल्यास्यप्रयत्नंसवर्णमितिसूत्रभाष्ये "अथ-
चापूर्वेस्तत्पुरुपस्ततोवहुव्रीहिः तुल्य आस्ये तुल्यास्यः तुल्यास्यः
प्रयत्न एपामिति अथवापरस्तत्पुरुपस्ततोवहुव्रीहिः आस्येप्रयत्नआ-
स्यप्रयत्नः तुल्यआस्यप्रयत्नएपामित्युक्तं ॥ एवंचतुल्यप्रयत्नादिशब्दा-
नांशौंडादिपुपाठाभावात्सप्तमीति योगविभागेनैवसमासस्तत्रभाष्य-
काराभिप्रेतइतिगम्यते एवमत्रापिसमासो भाष्यविरोधाभावात् ॥
किंचत्वन्मतेजन्मादिसूत्रस्य भिन्नत्वेनहेतुशून्यत्वंशास्त्रयोनित्वादित्य-
स्यचसाध्यशून्यत्वेनातिक्लिष्टतयाऽभिमतासाधकत्वं ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव
हेतुमद्भिर्विनिश्चितैरितिभगवद्वाक्यात्सूत्रेपुहेतुमत्वस्यावश्यमपेक्षित-
त्वेजगन्माद्यस्येतिसूत्रेतदभावेभगवद्वाक्यविरोधश्चस्यात् ॥ ननु "उ-
त्क्रांतिगत्यागतीना" मितिसूत्रेहेत्वदर्शनेनसूत्रेपुहेतुवोधकपदघटित-
त्वमेवेतिनियमोनसंभवतिब्रह्मसूत्रपदैश्चैवेतिभगवद्वाक्ये हेतुपदंकार-
णपरंप्रयोजनपरंवासूत्राणांकारणानितुविपयवाक्यानिसंत्येवेतिचेन्न"
"उत्क्रांतिगत्यागतीना" मितिसूत्रेहेतुवाचकपदाभावेपि "श्रोतएवेति"
पूर्वस्मिन्सूत्रेअतएवेतिपदसत्वात्तस्मादतएवेतिहेतुवाचकपदमनुवर्त्य-
तेऽन्यथासूत्रस्यैकपष्ठ्यंतपदरूपत्वात्तस्यसंबंधस्यकाप्यप्रतीतेरनन्वय
एवस्यात् ॥ तथाचअतःश्रुतितएवोत्क्रांतिगत्यागतीनांजीवेश्रवणाद्य-
थायोग्यंजीवस्यपरिमाणमंगीकर्त्तव्यमित्यर्थः ॥ सूत्रयोजनातुजीवात्मा
उत्क्रांतिगत्यागतिसंवंधी ॥ अतएवतद्बोधकश्रुतितएव श्रुतिस्तु"स-
यदास्माच्छरीरादुत्क्रामतिसहैवैते" सर्वैरुत्क्रामतिये केचास्माल्लोका-
त्प्रयांतिचंद्रमसमेवतेसर्वेगच्छंति ॥ तस्माल्लोकात्पुनरेत्यस्मैलोकाय-
कर्मण"इति ॥ तादृशसूत्राणांहेतुरहितत्वंहेतुपदस्यचकारणपरत्वंय-
दुक्तं तदपिनसंगच्छते ॥ हेतुमच्छब्दस्यसकारणकत्वार्थकतयाजन्यै-
रितिलभ्यते ॥ सूत्राणांजन्यत्वस्यब्रह्मनिश्चयेऽहेतुत्वात्तादृशविशेपण-
स्यवैय्यर्थ्यापत्तेः ॥ नहिजन्येनैवनिश्चयोननित्येनेतिनियमोस्ति येन-
जन्यपदंनित्यव्यावृत्त्यर्थत्वेनसार्थकंस्यात् ॥ जन्यशब्दस्वीकर्तृनयेब्रह्म
सूत्रपदैरित्यत्रैवजन्यत्वस्यसेसुलरांतन्निरर्थकमिति ॥ अस्मन्मतेहेतु
पदंहेतुत्वप्रतिपादकपंचम्यंतपरंहेतुत्वंचज्ञापकज्ञानविपयत्वं ज्ञाप-
कत्वंनिश्चयजनकत्वं तथाचनिश्चयजनकज्ञानविपयप्रतिपादकपदघटि-
तैर्ब्रह्मसूत्रैरित्यर्थोलभ्यते ॥ एवंचनिश्चायकपदघटितत्वस्यनिश्चयजन-
कत्वार्थमुपयोगात्तद्विशेपणसार्थक्यं एतेनहेतुमद्भिरित्येतस्येत्यादिकं
सर्वमपास्तं ॥ तस्माज्जन्माद्यस्ययतइतिनपृथक्सूत्रं किंतुजन्माद्यस्यय-
तइशास्त्रयोनित्वादित्येकमेव ॥ नचोक्तापदाध्याहारकल्पनेगौरव-

सम्यक्त्वार्थकत्वेनपरिहृतत्वात् ॥ यदपि (तत्तुस-
मितिवाच्यं सप्तम्याविषयत्वार्थकत्वेनपरिहृतत्वात् ॥ यदपि (तत्तुस-
मन्वयादित्यत्रान्वयादित्यस्यसम्यगनुवृत्तत्वादनारोपितागन्तुकरूपे-
णान्वयादितितद्व्याख्यानेताद्दगर्थलक्षणामानमन्वेष्य) मित्युक्तंतदपि-
समन्वयशब्दस्यसम्यगन्वयबोधकत्वंनसंभवतीत्यभिप्रायेणवा? नाद्यः
उपसर्गसमभिव्याहृतधातोरनेकार्थबोधकत्वस्यासर्वसंमतत्वात् ॥
अतएवोक्तं उपसर्गेणधात्वर्थोबलादन्यत्रनीयतइत्यादि ॥ नापिद्वितीयः
सम्यक्त्वविवरणरूपत्वात् ॥ अन्यथात्वन्मतेपिसर्वेषांवेदांतवाक्या-
नांतात्पर्येणास्मिन्नर्थेऽन्वयादिति व्याख्यानमपिमानाभावान्नस्यात् ॥
किंचत्वन्मतेशास्त्रयोनित्वपूर्वपक्षनिरासार्थंतत्तुसमन्वयादित्तिसूत्रं
तच्चनसंभवति ॥ सर्वस्यवेदस्यब्रह्मण्यन्वयासंभवात् पूर्वकांडस्यक्रि-
यार्थत्वादेकशास्त्रानुरोधादुत्तरकांडस्यपूर्वशेषताकुतोनस्यात् ॥ नच-
वैपरीत्यंशंकनीयं॥सिद्धेब्रह्मणिसाध्यार्थानांवाक्यानामन्वयायोगात् ॥
नचप्रापकत्वेनान्वयः तत्तद्वाक्यगतफलोक्तिबाधाप्रसंगात् अस्तुवा-
कथंचित्समन्वयस्तथापिप्रतिपादनीयत्वेसाध्यःसः नहिसंदिग्धस्य
हेतुत्वंसंभवतिसिद्धस्यैवहेतुत्वात् ॥ किंचसमन्वयस्यासिद्धत्वेग्रिम-
सूत्राणांवैयर्थ्यंस्यात् ॥ तस्मात्त्वन्मतेताद्दशसूत्रमसंगतमेव ॥

सहस्राक्षे प्रकारांतरमाहेत्यादिप्रसंगागतेनेत्यंतंभागंदूषयंतियत्तुशुद्धेउपादानत्वमि-
त्यादिनासूत्रमसंगतमेवेत्यंतेन ॥ अयभाव.यत्तुशुद्धेउपादानत्वंनास्तिकिंतर्हिशबलेइत्याद्यु
क्तंतत्तुप्रसिद्धासुशंकराचार्यैरपिव्याख्यातास्वीशावास्यादिदशोपनिषत्सुभगवद्गीतायांसमग्रा
यांचतुर्लक्षण्यांचैकत्रापिशबलब्रह्मणोकथनात्तत्परशबलशब्दस्याप्यनुच्चारणाच्चतस्यैवनिर्मू-
लतयासकलंनिर्मूलं ॥ यदिचतत्रवतस्यात्तर्ह्येकामपितदर्थकशबलशब्दघटितांत्वदाचार्यादि-
व्याख्यातप्रसिद्धोपनिषत्स्थांश्रुतिंभगवद्वाक्यंवाप्रदर्शय ॥ यदिचव्यासस्यतथासिद्धांत.स्या-
त्तर्हिसर्वसंदेहवारणायप्रवृत्तोभगवान्कथंनैकमपितद्बोधकंसूत्रंप्रणयेत् ॥ तस्मात्केवलकपो-
लकल्पितएवायंशबलवादः ॥ किंचशबलेऽपित्वद्रीत्याब्रह्मांशस्योपादानत्वायोगात्उपाधा-
वेवांततस्तद्वाच्यमतएवमायैवचोपादानमितित्वयैवावधारितं ॥ तथाचतदेवस्पष्टमुच्यतां ॥
अलमसंदिग्धब्रह्मकारणताबोधकश्रुतिषुश्रद्धावतांप्रतारणायशबलाख्यब्रह्मविशेषस्योपादान-
त्वमितिप्रवादेन ॥ नापिशुद्धस्यतत्रानुगतत्वंसंभवति उपाधेस्तुच्छत्वात् ॥ नहिकल्पित-

---

प्रकारान्तरमाह ॥ शाखेन्दुवदिति ॥ शुद्धे उपादानत्वं नास्ति किंतर्हि शबलेशबलगतं
चोपादानत्वंतदनुगतस्य शुद्धस्य लक्षणं शाखेव चन्द्रस्य ॥ मायैवचोपादानं तद्गतं चोपादानत्वं
तदधिष्ठानस्य लक्षणम् ॥ एतेन निर्गुणब्रह्मजिज्ञासां प्रतिज्ञाय सगुणब्रह्मणोमायायावा लक्ष-
णकथने व्यासस्य प्रतिज्ञाहान्युपक्रमविरोधौ स्यातामिति जन्माद्यस्येतिसूत्रनिर्गुणलक्षणपरतया
व्याख्येयं तथाच तद्विरोधइत्यपास्तं ॥ शाखाचन्द्रवन्निर्गुणतटस्थलक्षणताया एवस्वीकारात् ॥
अत्र शुद्धकारणत्वपक्षे तदैक्षतबहुस्यांप्रजायेयेत्यत्र प्रकृत. सत्पदार्थः परामृश्यते तस्य बहु-

भावोमायया नहि मायारूपसहकारिसमवधानऐन्द्रजालिकस्य तथाभावोगौणोद्वैतापादकोवा ॥ शबलकारणत्वपक्षेऽपि ऐन्द्रजालिकपरतच्छब्दघटिते सऐक्षतसिंहोभवेयमिति वाक्यइव तच्छब्देन सत्पदार्थस्यैव परामर्शईक्षणच मुख्यमेव नतु ताआपऐक्षन्तेतिवद्गौण ॥ एवं मायामात्रहेतुत्वपक्षेऽपि सत्पदार्थस्यैव तच्छब्दवाच्यत्वमीक्षणच तेनमुख्ये एव परन्तु सेनाऽभिप्रायेण यथा राज्ञोयोत्स्ये इतिवाक्यमौपचारिकतथामायाभिप्रायेणबहुस्यामित्यौपचारिकम् ॥ सेयदेवितैक्षतहन्ताहमिमास्तिस्रोदेवताअनेनजीवेनात्मनानुप्रविश्यनामरूपेव्याकरवाणीतिवाक्येऽपि सेयदेवतैक्षताहआत्मनाशब्दार्थोमुख्याएव ॥ जीवाऽभेदोऽपि मुख्य नामरूपव्याकरणमेवशुद्धऔपचारिकमिति गौणश्चेन्नात्मशब्दात् तन्निष्ठस्यमोक्षोपदेशात् हेयत्वावचनाच्चेतिसूत्रनयस्य विरोधोनास्माकं किन्तुसांख्यमतखण्डनपरमेवतत् ॥ तन्मतईश्वराभावेनोक्तरीत्या योजनायाअसम्भवात् ॥ मायाकारणत्वपरबहुवाक्यबलेनेश्वरहेतुत्ववादिनीनां श्रुतीनां जन्मादिसूत्रस्यच केवलमौपचारिकत्वम् ॥ यथात्वन्मतेअक्षरब्रह्मणोहेतुत्वेन पुरुषोत्तमसमुपक्रम्य कारणत्ववादिनीनां तन्नौपचारिकत्वमिति पुरुषोत्तमजिज्ञासा प्रतिज्ञाय पठितस्य जन्माद्यस्ययतइत्यस्याऽपि तथात्वम् ॥ ॥ १२ ॥ यत्तु टीकायां प्रकृतिगतं कर्तृत्वं ब्रह्मण्यारोप्यते ॥ एवं भृगुर्वैवारुणिरित्यत्राऽपि गौणमेवकर्तृत्वमनूद्यतइति पूर्वपक्षेऽस्माकमतं न्यस्य जन्माद्यस्ययत शास्त्रयोनित्वात् इतिसूत्रमेकं कृत्वावतारित ॥ अस्य प्रत्यक्षस्य जगतोजन्मादिजन्मस्थितिलया यतस्तत्कर्तृ कुत शास्त्रयोनित्वात् शास्त्रे योनि शास्त्रयोनिस्तस्य भाव शास्त्रयोनित्व तस्माच्छास्त्रोक्तकारणत्वादित्यर्थइतिव्याचख्यौ—तन्नसम्यक्, तथाव्याख्याने हि जगज्जन्माद्याश्रयस्य शास्त्रोक्तकारणत्वेन हेतुनाकर्तृत्वमात्रमनेन सूत्रेण साध्यते ॥ तथाच पूर्वपक्षिणा भृगुर्वैवारुणिरित्यत्राऽपि ब्रह्मणि प्रकृतिस्थं गौणमेव कर्तृत्वमनूद्यतेइतिचेदुक्तं तर्हि जगज्जन्मादिकं प्रकृतेरन्यत्रास्थापयित्वा प्रवृत्तेनाऽनेन सूत्रेण प्रकृतावेवकर्तृत्वमपि साध्यते इत्यापतति ॥ जीवेशावाभासेनकरोति मायातुप्रकृर्तिविद्यादिन्द्रोमायाभि पुरुरूपईयतइत्यादिशास्त्रे प्रकृतौ कारणत्वस्योक्तत्वात् प्रकृतिनिष्ठकर्तृत्वस्य बोधने च जीवेशावितिश्रुतिरुपष्टंभिकारणात् ॥ सिद्धसाधनं चैवव्याख्याने स्यात्कर्तृत्वस्यपूर्वपक्षिणा स्वीकृतत्वात् ॥ तथाच सुव्याख्याता ब्रह्मजिज्ञासाप्रतिज्ञोपपत्ति ॥ तस्माद्ब्रह्मजिज्ञासा प्रतिज्ञाय ब्रह्मलक्षणमात्रमनेनोक्तवान् इतियुक्तं ॥ यथा पूर्वकाण्डेऽथातोधर्मजिज्ञासेतिधर्मजिज्ञासां प्रतिज्ञाय चोदनालक्षणोऽर्थोधर्मइत्यनेन धर्मलक्षणमात्रमुक्तं तद्वत् ॥ ब्रह्मपदस्य तन्नविशेषणत्वेऽपि पटोलपत्रपित्तघ्नमूलतस्यविरेचनमित्यादिष्विव बुद्ध्यासन्निकृष्टत्वाद्यच्छब्दापेक्षिततच्छब्देन युक्तं परामर्श ॥ कर्तृपदाध्याहारस्त्वत्यन्तासन्निकर्षादयुक्त ॥ किञ्च शौण्डादिषु योनिशब्दस्य पाठाभावेन सप्तमीतियोगविभागस्य भाष्यानारूढत्वेन शास्त्रयोनिरिति विग्रहे सहसुपेतिसमासोवाच्य सचागतिकगति ॥ किंचोक्तशब्दाऽध्याहारेऽसामर्थ्यप्रसङ्गाच्छास्त्रशब्दस्य तदुक्ते लक्षणा वाच्या तथाच विग्रहोऽनुपपन्न ॥ उत्क्रान्तिगत्यागतीनामित्यादिषु हेत्वदर्शनेन सूत्रेषु हेतुवोधिपदघटितत्वनियमोनयुक्त ॥ ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिरित्यत्र हेतुपदं कारणपरं प्रयोजनपरंवा ॥ सूत्राणां कारणानितु विषयवाक्यानि ॥ किञ्चात्र हेतुमद्भिरियेतद्ब्रह्मसूत्रपदैरित्यस्य

सहस्राक्षखण्डनम्

रजतेशुक्तिरनुगताभवति ॥ अन्यथातऽऽदाच्छन्नतयासर्वस्यतत्ररजतप्रत्ययायदयंभावापाता-
त् ॥ नापिगंधर्वनगरंकोपिप्रवेष्टुमीष्टे ॥ अतोऽननुगततयाशुद्धस्यतत्तटस्थलक्षणंभवितुंनार्ह
तिनाखाचंद्रदृष्टांतस्तुनिराकरिष्यते ॥ यचमायैववोपादानमित्यादितत्तुच्छंसाजगदुपादान
मितिबोधिकायाएकस्याअपिप्रसिद्धोपनिषतश्रुतेर्भगवद्वाक्यस्मृतेश्चानुपलंभात्भगवतासूत्र
कृताचैतावस्त्वधिकरणेपुनैकमपितत् मायायाजगदुपादानत्वसाधकंप्रणायि ॥ यदितथासो-
मिप्रैष्यत्कथंनप्राणेष्वर्ज्जीवेचराचरभावभावित्वात्तद्व्यपदेशःखेवभाक्तस्त्वचंचब्रह्मण्युपादानत्वा-
दिव्यपदेशस्वकंठरवेणकथंनावक्ष्यत् ॥ चक्तितुतत्रतत्रमायायाः कारणत्वादिनिषेधमेव ॥
तथा त्वद्रीत्याप्रथमस्यप्रथमेसू. ५ "ईक्षतेर्नाशब्द" मितिप्रकृतेः कारणत्वंनिरस्तं ।
आनंदममाधिकरणेपि "कामाचनानुमानापेक्षे" तिजडायास्तस्याः कामासंभवात्तन्निरस्तं ॥
तेन "सोकामयत ॥ आनंदाद्ध्येव" इत्यादौब्रह्मणएवकारणता ॥ यचमुंडके "तथाऽक्षरा"
दित्याद्युक्तं तत्रापिब्रह्मण एवकारणतेतितत्स्यद्वितीये सू० २२ "विशेषणभेदव्यपेदशाभ्यां-
चनेतरौ" इतितस्यास्तदपास्तं ॥ यदिचसासर्वोपादानंस्यात् ॥ द्युभ्वाद्यायतनत्वं तस्याएव-
स्यात् । वस्तुवस्तुतृतीयेब्रह्मणएवतत्थात्वंसाधयित्वा सू० ३ "नानुमानमतच्छब्दात्"
इत्यादिनाप्रकृतेस्तन्निराकृतं ॥ यचसर्वभूताद्याश्रयोक्षरवेदेपुतत्रतत्रपश्यते तदपिसाचेत्स्या-
स्याचस्यास्तत्वं । तदपिवारयितुमाकाशांतधारणमेवहेतूकृत्य ब्रह्मैवाक्षरमितिसमर्थितं सू०
१० "अक्षरमंबरांतधृतेः" इत्यादिना ॥ यदिचतथाभिप्रेतंस्याचर्हितत्साधकानीवप्रतीयमा-
नान्यक्षरवाक्यानिनैवंनिर्णीयेरन् तदनुगतब्रह्मसबंधादपचारतः प्रशासनस्याप्युपपत्तेः निर्वि-
दोषवादिनात्वयाततोप्युपचारस्यैववाच्यत्वात् ॥ दहराधिकरणेचासकृत्त्वाद्वाद्दोप्यपाकृतः ॥
अव्यक्तकारणताबोधकवाक्यानामपिमायापरतानिरासायकठवाक्येष्वव्यक्तमपिब्रह्मैवेतितुरी-
यानुमानिकाधिकरणेस्थापयित्वा "अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां" इतितत्साधकाभास-
स्याप्यन्यथानिर्णयः सू० ८ "चमसवदविशेषा" दित्यादिनाप्रदर्शितइतिदिक् ॥ एवमप्रेपित-
त्रतत्रस्पष्टमेवेदमित्यलंसकलब्रह्ममीमांसाविलेखनप्रयासेन ॥ किंतुश्रुतिपुतत्रतत्रशुद्धब्रह्मण
एवोपादानत्वमाम्नायते "सदेवसोम्येदमग्र आसीत्" ॥ तदात्मानं स्वयमकुरुत" ॥ इत्यादौ ॥ नतत्र-
शबलस्यमायायावानामाप्यस्ति ॥ स्मृतिपुचअहंसर्वस्यप्रभवः ॥ वासुदेव.सर्वमिति । एकां-
शेनस्थितोजगत् । अव्यक्ताव्यक्तय.सर्वाः । कूटस्थोक्षरउच्यते । एवमादिपुतदेवोच्यते ।
मायायास्तुव्यामोहकत्वमात्रंतत्र नतुजगदुपादानत्वादि ॥ सूत्रेष्वप्यारभएवजिज्ञास्यंब्रह्म-

पदान्तप्रकृतिकषष्ठ्यन्तस्य विशेषणमिति प्रतिपदं हेतो. पञ्चम्यन्तस्य कल्पनाया प्रयासस्तस्या-
मनसा सम्भवति अस्माकं तु नकाप्यनुपपत्तिः ॥ यद्वेतुकत्वं वाक्यस्य तद्धेतुकतायाः पदेपि
सत्वात् ॥ एतेन हेतुरहितत्वाज्जन्मायस्ययतः इति न पृथक्सूत्रं किन्तु शास्त्रयोनित्वादित्य-
नेन मिलितमेवंच तत्राऽपि साध्यलाभइत्यपास्तम् ॥ एवंच शास्त्रयोनित्वादितिसूत्रमपि साध्या-
ध्याहारेण योज्यम् ॥ एवं तत्तुसमन्वयादित्यत्र समन्वयादित्यस्य सम्यगनुवृत्तत्वात् ॥
अनारोपिताऽनागन्तुकरूपेणाऽन्वयादिति तद्व्याख्याने तादृगर्थे लक्षणायां मानमन्वेष्यम् ॥
इत्यलम्प्रसक्तागतेन ॥ १२ ॥

यतोवाइतिलक्षणंशाखास्थानीयं ॥ तच्च "भृगुर्वैवारुणिः । वरुणंपितरमुपससार । अधीहिभगवोब्रह्मेति" इतिभृगुणाब्रह्मस्वरूपेपृष्टेतत्पित्रावरुणेन "यतोवाइमानिभूतानिजायंते । येनजातानिजीवंतियत्प्रयंत्यभिसंविशंतितद्विजिज्ञासस्वतद्ब्रह्मेति" इत्येवोक्तं नतुप्रथमतोब्रह्मस्वरूपंत्वद्रीत्याशाखंवकिंचिदुक्तं ॥ एवंसर्ववेदांतनिर्णयार्थप्रवृत्तेनसूत्रकारेणापिब्रह्मजिज्ञासांप्रतिज्ञायजन्माद्यस्ययतइत्येवासंदिग्धमुक्तं ॥ नाप्यग्रेगत्वाशत्यक्तं ॥ किंतुयत्रयत्रश्रुतिपुतत्सदिग्धंतंतंभागंनिर्णीयतत्सुदृढीकृतं ॥ नहिकर्तृत्वादिनिषेधकमेकमप्यधिकरणमस्ति ॥ शाखात्वग्रेगत्वात्याज्यतएव ॥ प्रदर्श्यतेचशुद्धचंद्रः ॥ भृगुपित्रेत्यादि ॥ अत्रतुवरुणेनउपसन्नस्वपुत्रंप्रतियतोवाइत्येवोक्तं ॥ तेनचान्नादिपुलौकिकेपुविभूतिरूपेपुवाब्रह्मत्वेनज्ञातेपुभूयोभूयःपित्रातएवोपदिष्टं ॥ उत्तमाधिकारिणस्तस्यापरितोषात्पुन पुनरुपसत्तिश्चदर्शिता ॥ सिद्धेतपःपरिपाके "आनंदोब्रह्मेतिव्यजानात् । आनंदाद्ध्येवखल्विमानिभूतानिजायंते" इत्यादिनातल्लक्षणकएवानंदरूपेब्रह्मणिज्ञातेतत्वत.परितोषान्नपुनरुपसत्तिः ॥ अप्रतारकेणवरुणेनचनकिंचिदन्यदुपदिष्टं ॥ किंतुवेदेन "सैपाभार्गवीवारुणीविद्यापरमेव्योमन्प्रतिष्ठिता" इत्यादिनाविद्यायाउपसंहार ब्रह्मधामस्थत्वंतत्फलानिचदर्शितानि ॥ यदिचद्रवदन्यत्स्यात् इदंचशाखावद्धेयंतर्हिपरमोत्तमस्य भृगोर्नतन्मात्रलक्षणकब्रह्मज्ञानमुपपद्येत ॥ तदनुपदेशेवरुणस्यप्रतारकत्वंचस्यात् । उपसहारश्चनघटेत विद्यात्वंपरमव्योमप्रतिष्ठितत्वंचतादृशसंवादस्यनसगच्छेत ॥ एवंमुंडकश्वेतकेतुविद्यादिपुविद्यांतरेष्वपिज्ञेयं ॥ शाखावत् अग्रेगत्वापिकर्तृत्वस्यहेयत्वाभावादेव सूत्रकारस्तस्य चेदेकापि हेयत्वस्यानाम्नानंवक्ति "हेयत्ववचनाच्चेति" अतोनकर्तृत्वेकथंचिदपिशाखाचंद्रन्यायावतारः ॥ अतएवत्वन्मते व्यासस्यप्रतिज्ञाहान्युपक्रमविरोधावपिसुस्थौ । तथाहि अथातोब्रह्मजिज्ञासेत्यत्रकिंसगुणस्यजिज्ञासाप्रतिज्ञायतआहोस्विन्निर्गुणस्य ? नाद्यः । निर्गुणस्यतत्वसूत्राम्ममतत्वापत्त्याऽनादरणीयत्वप्रसगात् ब्रह्मणोज्ञातुमिच्छाकर्तव्येतितत्वन्मतेर्योगीकारेण सगुणपरत्वेसर्ववेदतत्वनिर्णयार्थंप्रवृत्तस्य सर्ववेदव्यासकर्तुर्वेदव्यासस्यापिनिर्गुणज्ञानमनिष्टमित्यवैदिकंनिर्मूलंस्यात् ॥ अग्रेत्वदभिमतेनिर्गुणनिरूपणे अप्रतिज्ञातनिरूपणंचाऽपद्येत ॥ द्वितीयश्चेन्निर्गुणजिज्ञासांप्रतिज्ञायमायायाव्यवहितसगुणलक्षणमेववदतस्तस्यप्रतिज्ञाहान्युपक्रमविरोधौस्यातामेव ॥ नचशाखाचंद्रवन्निर्गुणतटस्थलक्षणताऽस्यस्वीकर्तुंशक्या ॥ तन्न्यायनिरासात् तथाव्यासाशयेगमकाभावात् अनुपदंकथनेनसाक्षाल्लक्षणतायाएवप्रतीतेः ॥ अन्यथापूर्वतंत्रे "चोदनालक्षणोर्थोधर्म" इतिलक्षणमपि शाखाचंद्रवदारोपितमिति शक्येतवक्तुम् ॥ नहीदंकस्यापिसमतमतस्तद्वदिदमपि अनारोपितलक्षणमेवसिद्ध्यति ॥ किंचतथासतिब्रह्मजिज्ञासाप्रतिज्ञायव्यासः–द्वेब्रह्मणीसगुणनिर्गुणंच तत्रजन्माद्यस्ययतस्तत्सगुणंमायैववा तदधिष्ठानंतु निर्गुणं पूर्वंपरस्यतटस्थलक्षणं शाखाचन्द्रवत् इत्येवक्रमेणासूत्रयत् ॥ नचकिंचिदपितथावदत्यतस्तादृशप्रक्रियाकल्पनं सर्वथाव्यासानभिमतंनिर्मूलमेव ॥ शुद्धस्त्वहानिरिति ॥ स्वदभिमतशुद्धस्वस्येत्यर्थः ॥ श्रुतइति ॥ "यथासोम्यैकेनमृत्पिंडेन एकेनलोहमणिना" इत्यादिनाश्रुतः ॥ सर्वमपास्तमिति ॥ किंच ऐंद्रजालिकस्य सिंहादिभावः केवलमायिकोनतुस्वरूपतोमृद्घटादिवत्सिंहादिभावोऽतोगौणतातत्रास्त्येववद्दर्ष्टीनां तथा

प्रतीतेरेवस्वीकारात् ॥ एतेनसहकारित्वकथनमप्यपास्त ॥ द्वैतापत्तिरपिवत्रास्त्येव
ऐन्द्रजालिकस्यमायायातस्यशक्तिस्वंगीक्रियमाणेऽपिशक्तिशक्तिमतोर्भेदस्यत्वयोक्तत्वात् ॥
पदार्थांतरत्वेसुतरासा ॥ तद्दर्शितवस्तूनामिथ्यात्वेऽपितस्यावास्तवत्वात् ॥ शबलकारणत्व-
पक्षेतस्यैवपरामर्शोयोग्य । अन्यथातस्मिन्कारणताकथनस्यैवव्याघातापातात् ॥ "ताआप-
ऐक्षत" इत्यादावपितद्रूपेणपरिणतस्यब्रह्मणएवेक्षणमतोनगौण । प्रथमस्यतेजोवाक्यस्या-
त्रानुपादानेबीजंचिंत्य ॥ यच्च मायामात्रेत्यादि । तदत्यततुच्छ ईक्षणब्रह्मकर्तृकमुख्यचेति
स्वीकारेमात्रपदविरोधात् ॥ शुद्धस्यसविशेषत्वापत्तेश्च ॥ एवसत्तच्छब्दवाच्यत्वेपिमुख्ये
तदापत्ति केवललक्ष्यत्वभगस्त्वदीयायतोवाचइत्यादिविरोधश्चद्रष्टव्य ॥ सेनाभिप्रायेण
राज्ञोयोत्स्यइतिवाक्यतु गौणमेव । किंतुस्वययुद्धाभिप्रायेणवाक्यमेव मुख्यमतस्तदृष्टांतेने-
क्षणेपुनरुपचारदार्ढ्यादट्टकुटीप्रभात । ईक्षणाकारेउत्तमपुरुपप्रयोगस्यगौणत्वेईक्षणस्यसु-
तरातत्सिद्धे शुद्धेत करणादेरभावाच्च ॥ तदाहु -नसभवतीत्यादिना ॥ सेयदेवतेत्यत्र-
तेषाशब्दानामुख्यत्वेमायाविनाजीवभाव कार्यतयापरिणामश्चासदिष्ट सिध्येदित्याद्यूह्य ॥
नामरूपव्याकरणंचनगौणमन्यथानेकश्रुतीना (अ० २ पा० ४ सू० २०) सज्ञामूर्ति-
कॢप्तिस्त्वित्यधिकरणस्यचव्याकोपादित्युक्तप्राक् ॥ श्रुतिपुतुल्यतयाश्रावणेपिस्वेच्छयाकस्य-
चिदशस्यमुख्यत्वकस्यचिद्गौणत्वमितिकल्पनतुश्रुतिविप्लावनमेव ॥ परेणविपर्ययश्चापाद-
यितुविनिगमनाविरहाच्छक्य ॥ अतोवेदेयथाश्रूयते तथैवसर्वंमुख्यमन्तव्य ॥ तन्मते
(अ० १ पा० १ सू० ५) गौणश्चेत्यादिसूत्रत्रयविरोधपुनरापादयितुमाहु ।
किंचशवलस्येत्यादि । शबलपदकेवलमायायाअप्युपलक्षण ॥ (अ० १ पा० १ सू० ६)
"तन्निष्ठस्यमोक्षोपदेशा" दितिसूत्रस्यार्थमाहु -किंचसोकामयतेत्यादिना ॥ यदाह्येवैषइ-
तिब्रह्मवल्लीश्रुतौसस्य्तेनैतदापूर्वोक्तोबहुभवनप्रकृष्टजननकामनापूर्वकतप शब्दवाच्यपर्या
लोचनपूर्वकसर्वसृष्टिकतत्वपरामृश्यतेसान्निध्यात् ॥ एतस्मिञ्जगत्कर्तरिअदृश्येलौकिकें-
द्रियागोचरेअनात्म्ये आत्मभिन्नशरीररहितेअनिरुक्तेतरसृष्टैरस्माभिर्निर्वक्तुमशक्ये अनिल-
यनेनिरधिष्ठानेयोभयाभावप्रकृष्टस्थितिनित्यनिराबाधतास्यावदते अथतन्निष्ठतासिध्यन-
तरमेवससाधक अभयमोक्षमतोभवतीतितदर्थ ॥ अत्राद्दश्यादिपदैर्जगत्कर्तुरेवप्रापचि-
कधर्मराहित्यनिरधिष्ठानत्वादविवक्षतत्वचोक्त-ससारएवेति ॥ यदिमायासवलितनि-
ष्ठस्यापिमोक्ष स्यात्तर्हिस्त्रीपुत्रादिनिष्ठस्यापिसस्यादेवेत्यलसाधनैरितिभाव । जगत्कर्तृनिष्ठ-
स्यमोक्षोपदेशात्तुन स मायासवलितोगौण किंतुशुद्धएवानौपचारिकइतिनिष्कर्ष ॥
(अ० १ पा० १ सू० ८) "हेयत्वावचनाच्चे" तिसूत्रस्यार्थमाहु -किंचशाखेत्यादिना ॥
उपदिश्येतेति पुत्रेषणादिवदितिभाव । अन्यत्सर्वंप्रायेणोत्तानार्थं ॥ भाष्याद्यनुवाद-
रूपच ॥ यत्तुतन्मतईश्वराभावेनेत्यादि, तत्प्रकृतानुपयोगि । स्वयोजनयापिसूत्रविरोधा
नपायात् । एकश्वरसाधनार्थमेपुसूत्रेपुतुल्यवबहुपुरुपवादेदूपणानामनुपन्यासात् । द्वितीयस्य-
तृतीयपादसमाप्तावेवतन्निरासाच्च ॥ औपाधिकेत्यादि ॥ घटगतमुदस्येपणापक्षेपणादिकपरि-
च्छेदादिकचघटवत्येव नत्वाकाशवर्तीतिभाव ॥ पर्यायत्वादिति ॥ "मायातुप्रकृतिंविद्या"-

दितिश्रुतेरित्याशयः ॥ शब्दानामितिबहुवचनतुप्रधानादिशब्दान्तरसग्रहाय ॥ मायावाचकानाप्रकृतिवाचकानाचतेषाशक्ततावच्छेदकभेदेपिशक्यतावच्छेदकैक्यध्येय उक्तश्रुते॰ ॥ षड्विधेति ॥ तानितु उपक्रमोपसहारावभ्यासोपूर्वताफल ॥ अर्थवादोपपत्तीचलिगतात्पर्यनिर्णयइत्युक्तानि ॥ लिगज्ञापक ॥ कस्याश्चिदिति ॥ इन्द्रोमायाभिरित्यात्रामाया कारणतावाक्याभासाद्भिन्नाएव ॥ ईश्वरकारणतावाक्यानितु तत्रतत्रवेदेशतशएवसतीतिलिगाभावेपिबहूनामनुग्रहस्यैवन्याय्यत्वाद्भिन्नेष्वेवोपचारकल्पनालघीयसी किंपुनस्तेषालिगादिसहकृतत्वेवक्तव्य ॥ वाक्याभासाश्चोपक्रमादिप्रदर्शनपुर सरव्याख्याता प्राक् ॥ यच्च जन्मादिसूत्रस्यौपचारिकत्वकथन तत्तु शास्त्रविप्लवनमेव ॥ श्रुतिषूपचारानुपचारनिर्णयार्थहिसूत्रप्रादुर्भावन ॥ तत्रापिव्याख्यातृभि स्वेच्छयोपचारानुपचारयो कल्प्यत्वे कृतवृथाकठगडुभूतै सूत्रै ॥ असदिग्धानवद्येत्यानवद्यमेवचसूत्रकार कुतोनसूत्रितवान् अल्पाक्षरमसदिग्धसारवद्विश्वतोमुख ॥ अस्तोभमनवद्यचसूत्रसूत्रविदोविदुरितिवल्लक्षणात् ॥ तथाकल्पनेतुतत्रतत्रसूत्रत्वमेवव्याहन्येत ॥ नह्यसन्मतइत्यादि ॥ अयमाशय –जिज्ञासासूत्रपुरुषोत्तमविचारारभएवप्रतिज्ञात ॥ पुरुषोत्तमस्यापिलीलासगप्रतिसाक्षात्कारणता । निबधादिषुएवकदाचिद्भगवान्त्साक्षात्सर्वकरोत्यजइतिसृष्ट्युपक्रमे कदाचित्सर्वमात्मैवेत्यादिस्थलेस्वीकृता ॥ दहरविद्याबृहदारण्यकादिसिद्धाचसा ॥ यद्यपिक्षरसृष्टिंप्रति अक्षरस्यकारणता "तथाक्षरात्सभवतीहविश्व" मित्यादिमुडकादिश्रुतिभि अव्यक्तादीनिभूतानि ॥ "अव्यक्ताद्व्यक्तय सर्वा , कूटस्थोक्षर उच्यते" इत्यादिस्मृतिभिश्चसिद्ध्यति तथापि 'ब्रह्मपुच्छप्रतिष्ठे' त्यादिश्रुतिभि त्वमक्षरपरमवेदितव्यत्वमक्षरसदसत्तत्परयत् । इत्यादिस्मृतिभिश्चाक्षरस्यपुरुषोत्तमाशत्वात्पृथिव्यशमृद्राशिमृत्पिंडादिहेतुकघटादिकप्रति पृथिव्याइवक्षरप्रत्यपिपुरुषोत्तमस्यकारणतानापैति ॥ अतोजन्माद्यस्यतइत्यपिपुरुषोत्तमस्यैवानौपचारिकत्वक्षण ॥ अतएवभगवतोभाष्यकारास्तत्रसूत्रेसमासभेदेनपुष्ट्यादिसर्वसृष्टिप्रकारान्सगृह्णति ॥ अतएवच सूत्रकारोक्षरशब्दस्यापितत्रैवप्रवृत्तिप्रथमस्यतृतीये ॥ सू॰ १० "अक्षरमबरान्तधृते" इत्यधिकरणे साधयति ॥ अक्षरस्याशत्वादेव (अ॰ ३ पा॰ ३ सू॰ ३३) "अक्षरधियात्वि" त्यादौनिरूपणेऽपि नाप्रतिज्ञातनिरूपण ॥ नहिश्रीरामवर्णनार्थप्रवृत्तेरामायणे तच्चरणादिवर्णनेपि तत्राप्यप्रतिज्ञातनिरूपणकोपिमनुते । तस्मादस्माकसूत्रपुन प्रतिज्ञाहान्युपक्रमविरोधदोषगधोपि ॥ नापिपुरुषोत्तमकारणतावाक्येपूपचारलेशोपि ॥ नहिवदनेनवदतिकराभ्यामाचरतिचरणाभ्याचरतिपुरुषे एककाशएवसाक्रियेति तत्र वदत्याचरतिचरतिप्रयोगाऔपचारिका कस्याप्यभिमता ॥ यस्तु जन्माद्यस्येत्यादिसूत्रैर्व्यासपादैर्निरूपितमिति मार्कडकारिकाव्याख्यास्थ सूत्रार्थमनूद्यतत्रसम्यगित्यादिरत्यन्तासनिकर्षादयुक्तइत्यत - प्रलाप कृत सोप्यसन्मताज्ञानादकाडताडवरूप , नहिजगजन्माद्याश्रयस्यशास्त्रोक्तकारणत्वहेतुनाकर्तृत्वमात्रमत्रसाध्यतइत्यस्माकमभिप्राय ॥ नापिकर्तृपदाध्याहारोविवक्षित किंतुजन्माद्यस्यतइतिसूत्रास्यैवफलितार्थकथन कर्तृ इतिभाष्यादौ ॥ ब्रह्मणिजगजन्मादिकारणत्वमनेनसाध्यत ॥ सूत्र अस्येत्यनेनजगतइति लभ्यतेजनिकर्तु प्रकृतिरित्य-

पादानतामाश्रित्यप्रवृत्तयोः श्रुतिसूत्रयोर्यतइति पचम्याचकारणत्वं ॥ जन्मादिपदतुसौत्रमेवातोनासौत्रमत्रकिंचित् ॥ तत्रकारणत्व साख्यै कार्येश्वरवादिभि सेश्वरैश्चपातञ्जलैस्तत्रनागीक्रियते किंतुप्रकृतावेवतदुच्यते ब्रह्मकारणताबोधकश्रुतिषुचोपचार कल्प्यतेऽतस्तन्मतानुरोधाद्ब्रह्मनजगज्जन्मादिकारण वाक्यानितु गौणकर्तृत्वाभिप्रायाणीतिपूर्व पक्ष तेनतद्दोषप्रायेणसमानयोगक्षेमत्वात्वन्मतमप्यर्थादेवसगृहीतभवति ॥ सूत्रकृता तु ब्रह्मण्येवनिरकुशकारणतासिद्धातयतासाख्यादिभि सहतदपिअयत्नादपाकृत ॥ यत्तु (तर्हिजगज्जन्मादिकप्रकृतेरन्यत्रास्थापयित्वाप्रवृत्तेनानेनसूत्रेणप्रकृतावेवकर्तृत्वमपिसाध्यतेइत्यापतती) तितन्न सकलवाक्यसमन्वयप्रतिपादकेसमग्रेप्यध्यायएकत्रापिमायापदस्ततद्वाचकपदावास्यवागधस्याप्यभावेनप्रकृतौकर्तृत्वसाधनस्यकथंचिदपिवक्तुमशक्यत्वात् ॥ अन्यथाजन्माद्यस्ययत सावप्रकृतिरितिवदेत् ॥ परामृश्यतेतु यच्छब्दोपस्थापिततच्छब्देनपूर्वसूत्रोक्तब्रह्मैव ॥ इष्टचेदत्रापीत्थमेव ॥ निरुपचारबहुतरशास्त्रपुनराकथनात् ब्रह्मण्येवनिरकुशकारणत्वेस्थापितेशास्त्रविरोधादेवप्रकृतौ तन्निरासस्यार्थिकत्वाच्च ॥ "जीवेशावाभासेनकरोति" इतिवाक्याभासस्तु पूर्वपक्षोपष्टम्भकोभविष्यत्येव ॥ त्रयोपिवाक्याभासा प्राग्व्याख्याता व्याख्यास्यतेचयथोपयोग चतुर्थाष्टमश्लोकखण्डनादौ ॥ नचात्रसूत्रेते विषयवाक्यतयासूत्रयितुरभिप्रेता तत्रतद्गमकाभावात् ॥ ब्रह्मणएवतदापरामर्शाद्विपक्षउक्तदोषाच्च ॥ किंतु यतोवाइत्यादीनिब्रह्ममात्रकारणतावाक्यान्येव ॥ अतएवश्रुतिघटकयतइतिपदतदुपस्थापनायोपात्त ॥ तत्रजायतइतिजनिधातुप्रयोगादत्रापितद्वातुनिष्पन्नजन्मपदचोक्त ॥ तेनादिपदेनश्रुत्युक्तजीवनादिकमेवसगृह्यते ॥ अस्येत्येकवचनतु "इद सर्वमसृजत ॥ सदेवसोम्येदमग्रआसीत् आत्मावाइदमेकएवाग्रआसीत ॥ सर्वखल्विदब्रह्म ॥ पुरुषएवेद सर्व ॥ यस्मिन्निद सचविचैतिसर्व ॥ सलिल सर्वमाइद ॥ योअस्याध्यक्षः ॥" इत्यादेरेकवचनतेदमाजगन्निर्दिशत श्रुतिशतस्यसग्रहाय ॥ शास्त्रयोनित्वादितिसामान्यत शास्त्रपदद्वयोरपिकाण्डयो सग्रहाय ॥ तेननासदासीदित्यादीनाप्रजापतिरकामयतेत्यादीनाचसाक्षात्परपरयानायथायथतत्रैवसमन्वयोदर्शित ॥ योनिपदतु "कर्तारमीशपुरुषब्रह्मयोनि ॥ ममयोनिरप्स्वत समुद्रे" इत्यादिवाक्यातरस्मारणाय ॥ अत्रप्रकृतेरपियोनि सएवेतिकथनायवोऽस्यजन्मादितद्ब्रह्मैव नतुसेतिप्रकृते कर्तृत्वादिकमनेनेवनिरस्तभवति ॥ अयचास्माकपूर्वोत्तरपक्षयोर्विशेष पूर्वपक्षेप्रकृतिपदाभिधेयमायायामेवमुख्यकर्तृत्वादिक ॥ ब्रह्मणित्वारोपितमात्रवत् ॥ अतो "भुव प्रभव" इतिवाविभापेतियोगविभागाद्वापचमी ॥ सिद्धातेतु ब्रह्मण्येवमुख्यनिरकुशत्व नतुप्रकृतौ ॥ नापिश्रुतिसूपचारगध अतउक्तशास्त्रात्पचमी ॥ तत्रशास्त्रयोनित्वमपिगमक समन्वयसूत्रच ॥ अतोनसिद्धसाधन नाप्युपहासावकाश ॥ ब्रह्मविचारप्रतिज्ञोत्तरलक्षणप्रमाणबोधकमिदमधिकरणमिति तु वयमेववदाम ॥ पूर्वतत्रजोत्पत्त्वसम्मतएव नतुत्वन्मतइतिवक्ष्यते ॥ पूर्वसमस्तपदेपिब्रह्मणएवपरामर्शस्तुपदोलपत्रमितिवद्दोतेराजमातगास्तस्यैवामीतुरगमाइत्यादिवच्चयुक्तएव ॥ यतोस्यजन्मादितदित्यस्यस्यैवफलितार्थोभाष्यादौकर्तृइतिप्रागुक्तअतोनास्माकमत्रकर्तृपदाध्याहार ॥ किंतुतवैवशास्त्रयोनित्वादितिपृथगधिकरणेसुतरासगत स ॥ तत्रत्वन्मतेशास्त्रयोनित्वादित्यत्र ।

नकर्तृब्रह्मवेदस्यकिंवाकर्तृनकर्तृत्वत् । वीरूपनित्ययावाचेत्येवंनित्यत्वकीर्तनात् । कर्तृनिःश्वसितवायुक्तेनित्यत्वंपूर्वसाम्यतः । सर्वावभासिवेदस्यकर्तृत्वात्सर्वविद्धवेदितिव्याख्यानात् ॥ किंच ब्रह्मणोऽकर्तृत्वे आचार्यस्याभिप्रेतेजन्माद्यस्ययतइत्यनुक्त्वा अकर्तृतदिति अधिष्ठानंतदित्येववालक्षयेत् नतुयथाश्रुतं ॥ तदेतत्सर्वमनुसंधायाहुः सोप्यसदित्यादिना ॥ वेदार्थभूतेति । अथातोब्रह्मजिज्ञासेत्यत्र वेदस्तत्त्वंतपोब्रह्मेतिकोशाद्ब्रह्मपदंवेदोपस्थापकंपरमात्मपरंच ॥ जिज्ञासापदंविचारपरं ॥ अजिज्ञासितमद्धर्मोगुरुंमुनिमुपाव्रजेदित्येकादशस्कंधादौ तथाप्रयोगदर्शनात् शास्त्रेऽस्मिन्मीमांसेतिप्रसिद्धेश्च ॥ मीमांसतिश्चविचारेप्रसिद्धः मानेर्जिज्ञासायामितिहिसन्तत्रापिजिज्ञासाविचारएवज्ञानेच्छापरत्वेमानेर्ज्ञानार्थकत्वयैवसिद्धौमानबधदान्शान्भ्यइतिसनोविधानमेवव्यर्थंस्यात् (स्कंध ७) मीमांसमानस्यसमुत्थितोग्रतइत्यादिषुमीमांसतेः प्रचुरतरप्रयोगेप्वपिविचारएवार्थः संगच्छतेनतुज्ञानेच्छेत्यलंप्रासंगिकेन ॥ अथशब्दश्चारंभार्थक.योगसूत्रव्यासभाष्यमहाभाष्यादिषु "अथयोगानुशासनं, अथशब्दानुशासनं" इत्यादौतथादर्शनात् ॥ अविकारआरंभइत्यनर्थांतरं ॥ अतःशब्दोहेत्वर्थः ॥ यस्मात्कर्मादिभ्यो ब्रह्मज्ञानमेवपुरुषार्थसाधकमतस्तज्ज्ञानायवेदार्थब्रह्मणोवेदानुकूलोविचारोऽधिक्रियतइतिसूत्रार्थः । सचविचारःप्रथमेऽध्यायेसर्वेपांवेदांतवाक्यानांब्रह्मण्येवसमन्वयस्तद्वितीयस्मिन्नध्यायेबाह्यस्मृतिनिरासपूर्वकंश्रुतीनांपरस्परविरोधस्ततृतीयस्मिन्साधनानां तुरीयेफलानांचप्रतिपादनेनदर्शितः ॥ अयंचसर्वोपिविचारःपूर्वलक्षणप्रमाणज्ञानमंतरानशक्यइतिब्रह्मणोलक्षणप्रमाणबोधकंद्वितीयाधिकरणं ॥ प्रमाणमिति ॥ सूत्रेशास्त्रीतिशास्त्रंवेद इतिव्याख्यानादशेपोवेदएवब्रह्मणिप्रमाणमितिभावः ॥ तथाच यथापूर्वतंत्रे अथातोधर्मजिज्ञासेतिधर्मविचारंप्रतिज्ञाय मानाधीनामेयसिद्धिर्मानसिद्धिश्चलक्षणादित्युक्त्या धर्मस्यलक्षणप्रमाणाकांक्षायां चोदनालक्षणोर्थोधर्मइतिद्वितीयाधिकरणंप्रणीतं ॥ तेनविधिगम्यार्थत्वं लक्षणंचोदनैवमानंचेत्येकेनैवाधिकरणेनसिध्यति तथात्राप्यस्मन्मते ॥ येषां तु भिन्नंशास्त्रयोनित्वाधिकरणं तेषांनैतत्तौल्यं ॥ किंचनेदमितरलक्षणंधर्मआरोप्यते नापीदंसूत्रमौपचारिकं एवमेवोत्तरतंत्रेप्यस्तु ॥ येषांतु शबलगतंमायागतंवालक्षणंपरस्मिन्नारोप्यतइति सूत्रंचौपचारिकमितिमतंतेषांनतत्तौल्यगंधोपि ॥ अत्रप्रकाशस्यंप्रायेणानुवदंति ॥ अत्रसर्वेपियोगविभागेनेत्यादिना ॥ योग.सूत्रंतद्विभागेत्यर्थः शेपलक्षणइति पूर्वतंत्रतृतीयाध्याये (पा० १ सू० १) "अथातःशेपलक्षणं" इतितत्कथनंप्रतिज्ञाय (सू० २) "शेपःपरार्थत्वात्" इतियोत्यंतंपरार्थ.सशेपइतिलक्षयित्वा (सू० ३) "द्रव्यगुणसंस्कारेपुबादरिः" इतिद्रव्यादीनामेवशेपत्वं नयागफलपुरुपाणामितिबादरिमतमुक्त्वा (सू० ४। ५६) "कर्माण्यपिजैमिनिः फलार्थत्वात् फलंचपुरुपार्थत्वात् पुरुपश्चकर्मार्थत्वात्" इतियागादीनामपित्वंसमर्थितं ॥ अत्रकर्माणीतिज्ञानस्याप्युपलक्षणं कांडार्थत्वाविशेपात् अपिनायावत्संग्रहः ॥ अतोज्ञानस्यापिफलशेपत्वंफलस्यचप्राधान्यं ॥ वदेतदार्थिकमाहुः कर्मेत्यादिना ॥ तत्संबंधादित्यादि ॥ अयमत्रनिष्कर्पः–ब्रह्मविदाप्नोतिपरमितिवाक्यं ब्रह्मविदक्षरवित्परं अक्षरादुत्तमं पुरुषोत्तममाप्नोतीत्यर्थकं परमासिलक्षणप्रधानफलसंबन्धात्प्रधानंयस्मात्तस्मादारमनइधिकार्यलक्षणंतुफलसंबंधाभावादप्रधानं ॥ यत्तश्चोक्त-

वाक्य प्रधानमतएव फलंकथभावाकाङ्क्षोपशमनायसत्यज्ञानमित्यृचाविवृत ॥ अन्यथात-स्मात्रसाविवरणमप्रयोजनकस्यात् । परप्राप्तिरूपफलचपरापरभावपुरस्सराक्षरपुरुषोत्तम-ज्ञानादेव ॥ अतआवश्यकपरत्वज्ञानार्थतस्माद्वाइत्यादिनासर्वभूतभौतिककर्तृतयापरत्वविवृत ॥ अनिरूपणेसत्यज्ञानमित्यत्रप्रपञ्चविलक्षणधर्माणामेवप्रतीत्याब्रह्मणिकर्तृत्वनप्रतीयेत अत "आकाश सभूत" इत्यादिनायत्कर्तृत्वमुक्तत विवरणचकर्मार्थकब्रह्मपदनिर्दिष्टा-ज्ज्ञेयादक्षरात्परपदाभिधेयलीलाभोक्तापुरुषोत्तमतृतीयान्तब्रह्मपदनिर्दिष्टपृथक्कृत्यतस्यपर-त्वविवेकमुक्त भूतभौतिकसर्गरूपकार्यनिर्देशेऽपिपरस्यस्वरूपजिज्ञासाया अन्नमयादिभ्य-स्सर्वेभ्य आन्तरत्वकथनपूर्वकआनन्दाकारलक्षणतदुक्तमिति । अन्यथेति ॥ आनदमयस्य परत्वाभावेतस्यसर्वान्तेनिरूपणकर्तृत्वादिनानिरूपण चासगतस्यात् ॥ सर्वचतेऽन्नमित्यादि ॥ अन्नब्रह्मोपासनेसर्वान्नप्राप्ति फल ॥ प्राणब्रह्मोपासनेसपूर्णायु प्राप्ति ॥ मनोब्रह्मोपासनेका-लकृतभयाभाव ॥ विज्ञानब्रह्मोपासनेशरीरएवपाप्महानपूर्वकसर्वकामाशनज्ञेय ॥ सत्वे-त्यादि ॥ ब्रह्मविज्ञातेनसद्भाव "रसंँ ह्येवायलब्ध्वानदीभवती" त्याविना "अथसोभ-यगतोभवति" इत्यादिनाच "आनदब्रह्मणोविद्वान्नबिभेतिकुतश्चनेति" इत्यतेनतत्फ-लचप्रधानम् ॥ तेपाचशेषभूतानिपूर्वोक्तफलानि ॥ शिष्टस्पष्ट । भृगुप्रपाठकइति इदमत्रह्य-दय प्रकृताधिकरणस्ययतोवाइमानीतिमुख्य विषयवाक्य सौत्रेणयत पदेनजन्मादिपदेन चतस्यैवोपस्थापनात् भृगुवल्लयाविस्पष्टतयासशयपूर्वपक्षयोरुत्थानाभावेऽपितस्या ब्रह्म-वल्ल्यार्थकविषयकत्वस्यासन्दिग्धतयादर्शितचरदिशा ब्रह्मवल्ल्यामुत्तिष्ठमान सशयादिकत-त्रापि प्रसज्यत एवेतिब्रह्मवल्लीमवलम्ब्यविस्पष्टतयातत्सोत्थापने ॥ भूतभौतिककर्तृत्वमा-रोप्यमाणमपि पराभिमतरीत्यापरिचायकमभविष्यतिशाखाचन्द्रवदितिपूर्वपक्षाशय. ॥ सिद्धान्तेतुमुख्यनिरकुशकर्तृत्वसेत्स्यतीतिनतदुक्तसिद्धसाधनादे प्रसग ॥ तदेवतुनेति ॥ नहिसत्यज्ञानमित्यत्रकर्तृत्वनिषिध्यते येनविरोध स्यात् ॥ नचतत्रानुक्तत्वादेवतल्लक्ष्यवद-भाव शक्य । आनदस्यापिस्पष्टकथनाभावेनतस्याप्यभावप्रसगात् ॥ अथाग्रिमवाक्यात रैक्वाक्यतयाऽऽनदस्यलाभइतिचेत्कर्तृत्वस्याप्यस्तु ॥ किंच विवरणचित्रत्युतपरस्यतृतीया-तब्रह्मपदेनविवृतस्यकर्तृत्वकामाशनेसह्भावधावणात्प्रत्याय्यते ॥ तत्रेति ॥ तृतीयातब्रह्म-पदे ॥ ब्रह्मापेक्षयेति ॥ वेद्यब्रह्मापेक्षया नचप्रकृतिरिति तृतीयातब्रह्मपदेनसापिनग्रहीतु शक्या वक्ष्यमाणत्वाचेति ॥ अग्रिमसूत्रेपुसूत्रकृतेतिभाव । तत्रप्रमाणमित्यादीति ॥ यत्तु (किंचर्शाडेत्यादि अनुपपद्य) इत्यत तदसत् ॥ नह्युक्तशब्दस्याध्याहारोऽस्माकमतोये-नासामर्थ्यनापिलक्षणा । यतोविभक्तानुपपत्ति स्यात् ॥ किंतुविषयश्च शास्त्रइति सप्तम्यर्थ शास्त्रविषयोयोनिरित्यर्थ विषयत्वचेद्वप्रतिपाद्यत्वंव्यापकादिभेदेनाधिकरणत्रैविध्यचसहि-तायामितिसूत्रमहाभाष्ये "अधिकरणनामत्रिप्रकार व्यापकमौपश्लेषिकवैषयिकमिति" इतिदर्शितम् ॥ शास्त्रस्यचार्थप्रतिपादकतासवपणवयुक्त तथाच "वेदेधर्म स्मृतौधर्म" इत्यादिवत्प्रकृतेऽप्यर्थोबोध्य ॥ "वेदधर्ममनुव्रता स्मृतिधर्मैकनिष्ठाना" इत्यादि-वचसमास ॥ नचयोनेरक्रियात्वादधिकरणत्वानुपपत्ति शक्या गुरुर्वचस्यर्जुनोऽयकीर्तौ-भीष्म शरासने ॥ अक्रूराकुचयोःकुरबलभेगवैगजोबलेसिंह इत्यादिप्रयोगदर्शनात्

तत्रापिव्यभिचारस्तदवस्थइतिचेन्न गुणसूत्राणांतेषामेवाधिकरणत्वस्याभावात् ॥ भगवद्वाक्येहिपदशब्दोऽधिकरणपरः वाक्यपर्यायत्वात्स्थानपर्यायत्वाद्वा । पदशब्देचवाक्येचव्यवसायापदेशयोः पादचिह्नयोः स्थानत्राणयोरेकवस्तुनोरितिविश्वोक्तेः । पद्यतेज्ञायतेतत्त्वमेभिरितिव्युत्पत्तेर्वा ॥ सिद्धान्तस्तुविषयादिपञ्चाङ्गैरधिकरणैरेवज्ञातुंशक्यः ॥ अतोमात्रवर्णिकादिसूत्राणियद्वद्घटकानितेषामानन्दमयाद्यधिकरणानांबहुहेतुघटितत्वान्नव्यभिचारः ॥ एवमुत्क्रान्त्यद्यधिकरणमपिदशसूत्रजीवाणुत्वप्रतिपादकंबहुहेतुघटितमेव ॥ एतेन (प्रतिपदहेतौ पञ्चम्यन्तस्यकल्पनाया) मित्यादिनिरस्तं ॥ सूत्रघटकसुप्तिङन्तान्यतरपदानांतु विषयवाक्यवत्त्वादसम्भवाधिकरणानामेवतथात्वात्तवैवप्रयासः (यद्धेतुकत्ववाक्यस्यतद्धेतुकतायाः पदेपिसत्त्व) मितितुदूष्यपक्षेपिशक्यवचनं ॥ किञ्चहेतुपदंकारणपरंप्रयोजनपरंवेतिव्याख्यानेभगवद्वाक्येहेतुमत्पदंव्यर्थंस्यात् ॥ प्रयोजनमनुद्दिश्येतिन्यायेनप्रयोजनवत्तायाःस्वतोलाभात् । अन्यथाविनिश्चितत्वव्याघातापातात् विषयवाक्येषुकारणत्वव्यवहारस्यक्वाप्यदर्शनाच्च ॥ अतएवशङ्कराचार्यमधुसूदनसरस्वत्यादिभिरिहहेतुपदंतथानव्याख्यातंकिंतुयुक्तिपरमेव ॥ किञ्चशङ्कराचार्यैरत्रसूत्रपदेनसूचकानिपदपदेनज्ञानसाधनानिचवेदवाक्यान्येवगृह्यन्तइतिस्वप्रधानद्वैतवसम्यग्व्याख्यानकौशलं स्वप्रथमश्लोकोक्तादिशास्त्वस्मिन्शसत्त्वापादकं प्रकाशयतिभवान् ॥ युक्तंतुप्रागुक्तमेव व्याख्यानं नतुवावकक्कृतं क्लिष्टत्वाच्छीघ्रोपस्थितिकत्वाभावात् । द्वन्द्वप्रयोगेप्रयोजनाभावाच्च ॥ अतोहेतुरहितत्वाज्जन्मादिसूत्रं नपृथगितियुक्तमेव नतुभगवद्वाक्यविरोधेपिपृथक्सूत्रं कृत्वासाध्याध्याहारक्लेशः ॥ नच जन्मादिसूत्रेपिजिज्ञासासूत्रादतइत्यनुवर्तनाददोषः शक्यः अव्याख्यानात् यादृशार्थकोसशब्दस्तत्रत्वन्नाष्यादौव्याख्यातस्तादृशार्थकस्यात्रासङ्गतेश्च ॥ तदेतदनुसंधायाहुः-किंचत्वन्मतइत्यादिना ॥ उत्क्रान्तिसूत्रार्थादिकंतुसप्तमश्लोकखण्डनेप्रपञ्चयिष्याम ॥ श्रुतिस्त्वितिजात्यभिप्रायमेकवचनंतथाचनिश्चयेतिभगवद्वाक्येविनिश्चितपदंसूत्रपदानांविशेषणंछन्दसांविशेषणंवा ॥ तथाच "वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्था" इतिश्रुत्यावेदार्थनिश्चयंप्रतिवेदान्तविज्ञानस्यकारणतायाबोधनात् ब्रह्मसूत्रपदैः करणैर्विशेषतोनिश्चितैश्छन्दोभिरितितत्रार्थः ॥ आद्यपक्षेपिविनिश्चितत्वमसंदिग्धत्वंनिश्चयजनकत्वमितियावत् ॥ अतएवतत्रशङ्कराचार्यैरपि "विनिश्चितैः नसंशयरूपैः निश्चितप्रत्ययोत्पादकैरित्यर्थः" इतिव्याख्याततस्माद्युक्तमुक्तंमूले ॥ यच्च (एवंतत्तुसमन्वयादित्यादिकमन्वेष्य) मित्यत्रमुक्तंतदप्यविचारात् ॥ नह्यस्माभिरत्रलक्षणाङ्गीक्रियते ॥ तादृशार्थेव्यासस्यैवसमन्वयशब्दप्रयोगस्तुसमन्वयेनव्यतिरेकतश्चेत्यादौदृश्यतएव ॥ तत्प्रमाणंच अन्वयादितरतश्चेत्यादिप्रागुक्तं अतश्चासव्यवहारात्समन्वयशब्दस्यतादृशार्थे शक्तिरेव ॥ अन्वयशब्दोपितादृशार्थेपञ्चभूतपराऽन्वयादिप्रतिपादनस्थलेषुबहुधाव्यासपादैः प्रयुज्यतएव ॥ एतदुरसिकृत्यतदुक्तविकल्पान्दूषयतितदपिसमन्वयेत्यादिना ॥ शास्त्रयोनित्वपूर्वपक्षेति ॥ अत्रपूर्वपक्षसिद्धान्तयोर्द्वयोरसङ्गतिर्भाष्येप्रकाशादिषुचव्युत्पादिता ॥ सर्वस्येत्यादि ॥ इदमत्रज्ञेय-वेदेक्रियाशक्ति क्रियारूपोभगवान्पूर्वकाण्डार्थोज्ञानशक्तिशक्तिर्ज्ञानरूपः सउत्तरकाण्डार्थइतिसर्वस्यापिवेदस्यवस्तुतोब्रह्मण्येवसमन्वयस्तयोःपरस्परोपकारकभावश्चेष्ट एवतथापिवै सर्ववेदस्यक्रियापरत्वं ब्रह्मणोप्युपासनाविधिशेषत्वमित्यादिपूर्वपक्ष-

सुपन्यस्य सिद्धांतेब्रह्मणिसमन्वयस्तस्यविशेषत्वाभावःपूर्वकांडार्थस्यकथंचिदुत्तरांगत्वंच-
दर्शितं ॥ अन्नपरोक्तरीत्याउत्तरस्यैवपूर्वांगत्वंकुतोनस्यात् इत्याशयेनायंदोषः ॥ ऐक-
शास्त्र्येति ॥ "संहतमेतच्छारीरकंजैमिनीयेनषोडशलक्षणेन" इतिबौधायनोक्तेः पूर्वोत्तर-
मीमांसयोरैकशास्त्र्यं तेनतद्विषययोः कांडयोरपिएकवेद्यत्वविभागत्वात्तदितिभावः ॥ प्राप-
कत्वेनेति ॥ तत्तत्कर्मफलदातृत्वेनतथाचयेषांफलसमर्पकंब्रह्म तादृशकर्मप्रतिपादकत्वात्पूर्व-
कांडस्यब्रह्मण्यन्वयः ॥ तत्तद्वाक्येति ॥ "सएवैनंभूतिंगमयति" इत्यादौवाय्वादिरेवत-
त्तत्फलप्रापकथनात्तद्बाधप्रसंगइतिभावः ॥ अथ प्रापकत्वेनेति कर्मणांचित्तशुद्धिद्वाराब्रह्म-
प्रापकत्वेन तथाचब्रह्मफलककर्मप्रतिपादकत्वात्तस्यतत्रान्वयः॥ तत्तद्वाक्येति वायव्यंश्वेता-
लभनादेर्भूत्यादिकमेवफलंसन्निहितवाक्यादवगम्यते नतुचित्तशुद्धिर्ब्रह्मावाप्तिर्वा ॥ ननुत-
दुक्तपूर्वपक्षसिद्धांतयोरसंगतावपिप्रकारांतरेणतत्रसर्वसमन्वयस्यसंमतत्वात्सूत्रेसोर्थः कुतो
नाद्रियतइत्यत आहुः–अस्त्विति ॥ अग्रिमेति ॥ समग्रप्रथमाध्यायस्येतिभावः नचप्रथमा-
ध्यायस्यसमन्वयार्थकत्वात्तस्यतदर्थकताबोधकस्तथासूत्रार्थआवश्यकइतिवाच्यं । द्वितीया-
द्यध्यायेषुआरंभेअविरोधसाधनादिपदघटितस्यतत्तदर्थकताबोधकसूत्रस्याभावेन अत्रैवता-
दृशसूत्रावश्यकतायावक्तुमशक्यत्वात् तेष्वविरोधादिप्रतिपादनादेवतदर्थकतायाःसुखेन
सिद्धेः ॥ तत्संमतत्वसंमतसूत्रार्थयोरधिकंदूषणंभूषणंचभाष्यादेरेवावगंतव्यं ॥

मूलेप्यत्रद्वितीयतृतीयाधिकरणयोर्भाष्यंतत्प्रकाशंचैकीकृत्यतत्पंक्तयः प्रायोऽक्षरशः
काश्चिदर्थतश्चानूदिताइतिध्येयम् ॥

इयंचमायेत्यादिकःप्रलापस्तुमायानिरासेनैवनिरस्तः सतिकुड्येचि-
त्रमितिन्यायात्तथापिकिंचिदुच्यतेयक्षानुरोधीहियलिरितिन्यायात् ॥
शुद्धचैतन्येमायातिष्ठतीतिपक्षस्तुनसंभवति मायायास्तमोरूपत्वेन
चैतन्यस्यप्रकाशरूपत्वेनतमःप्रकाशयोर्विरुद्धस्वभावत्वेनाऽऽधाराधे-
यभावासंभवात् ॥ नहिसूर्यांधकारयोर्वह्निशैत्ययोर्वाऽऽधाराधेय-
भावः संभवति॥ किंचअविद्याश्रयत्वेब्रह्मणोल्पज्ञत्वापत्तिः॥ नचावि-
द्यायास्तमोरूपत्वेनतमसः स्वाश्रयविषयकज्ञानप्रतिबंधकत्वेपितन्निष्ठ-
ज्ञानप्रतिबंधकत्वादर्शनेन नाज्ञत्वसंपादकत्व (मतएवतमःस्थाज-
नाःप्रकाशस्थान्पश्यंती) तिवाच्यं ॥ यथातमसिस्थितःपुरुषस्तमसि
स्थितान्घटपटादीन्नपश्यतितथाऽविद्यावद्ब्रह्मविद्याकार्यंजगन्नजानी-
यादेवनहिजगत्प्रकाशस्थंयेनाविद्याश्रयेण ब्रह्मणाज्ञातंभवेत् ॥ तथा
चब्रह्मण्यज्ञत्वंदुर्वारमेव असन्मतेच मायाभिधाब्रह्मणःशक्तिरेवे-
तिनकोपिदोषःयेचत्वन्मतपक्षपातिनोऽविद्यायाब्रह्मनिष्ठत्वस्वीकारे-
ऽल्पज्ञत्वादीन्दोषान्पश्यंतोजीवेतांस्वीकुर्वंति ॥ तन्मतेतुपरास्यशक्ति-
र्विविधैवश्रूयते॥मायांतुप्रकृतिंविद्यान्मायिनंतुमहेश्वरमित्यादिवाक्य-
विरोधः ॥ किंचतमसःस्वाश्रयावरकत्वदर्शनेनाऽविद्यायाजीवावरक-

त्वाज्जीवज्ञान ब्रह्मणोनस्यादितिब्रह्मणोज्ञत्वापत्ति तम·स्थेनप्रकाश-
स्थस्यज्ञानाज्जीवस्यब्रह्मवित्त्वंस्यात्तथासतितस्यैवानायासेनमोक्षसिद्धो
साधनवैयर्थ्यंस्यात् ॥ किंचजीवाश्रिताऽविद्येतिस्वीकर्तॄनयेजीवत्वम-
विद्यारूपोपाधिकृतस्वतःसिद्धंवा ? ॥ आद्ये या उपाधिरूपाऽविद्या
साविशेषणीभूताऽविद्यातोऽभिन्नाभिन्नावा ? ॥ आद्ये आत्माश्रयः
स्वावच्छिन्नेस्वस्यवृत्तित्वात् द्वितीयेसापिजीवेवक्तव्याऽजीवत्वचो
पाधिकृत सचविशेषणीभूताविद्याचेदन्योन्याश्रय· अन्या चेच्चक्रकान-
वस्थेस्यातां ॥ स्वत सिद्धत्वस्वीकारेत्वपसिद्धांत द्वैतापत्तिश्चेत्यलम
प्रकृतविचारेण ॥

सहस्राक्षेइयचमायेत्यादिअज्ञानेपिब्रह्मणोनाज्ञत्वमित्यतभागदूषयति ॥ इयच्चमाये-
त्यादिकइत्यादिना ॥ अप्रकृतविचारेणेत्येतेनमायानिरासेनेति तदभिमतरीतिकतन्निरासेन ॥
तन्निष्ठेति ॥ स्वाश्रयमनुष्यादिनिष्ठेत्यर्थं ॥ घटपटादीनिति ॥ नहितम स्थ स्वशरीरमपि
पश्यत्यतइदमात्मनोप्युपलक्षण ॥ अविद्यावदिति ॥ तद्विशिष्टतदाश्रयइतियावत् प्रकाश-
स्थमिति ॥ मायोपादानकत्वात्प्रकाशस्थानीयविशुद्धचित्स्थनभवतीत्याशय ॥ तथाचत-
म स्थदेवदत्तेनतत्स्थघटादिरिवस्वशरीरमिवचप्रपचआत्माविद्याश्रयब्राह्मणानैवज्ञायतेतिनि-
गर्वं दुर्वारमिति ॥ मायायास्तुच्छत्वांगीकारात् ब्रह्मातिरिक्तचेतनानंगीकाराच्च ब्रह्मणैव
स्वस्मिन्जतादिवन्मायाध्यस्तेत्यापत्त्यापिसुतरादुर्वार । ननुत्वन्मतेप्यविद्याश्रयत्वेनब्रह्मणो
ऽज्ञत्वप्रसंगइतिचेन्नाविद्ययाऽविद्ययाशक्त्यामाययाचनिषेवितमित्यादिवचनैस्तस्यास्तच्छक्ति-
त्वेनतदिच्छयापरेषामेवाज्ञतायास्तयासंपादनस्य औचित्यात् ॥ परेच्चस्वेच्छयाभेदप्रापिताअ-
णवोंशाएवनहिवह्निशक्तिर्वह्निमेवदहति हिमशक्तिर्हिममेववाजाड्येन पीडयति अतएवोक्त
नाग्नेर्हिंतापोनहिमस्य तत्स्यादिति ॥ क्वचिज्जीवेकथंचित्व्यभिचारेपिसर्वज्ञेसर्वशक्तौस्वतंत्र
ज्ञानघनेब्रह्मणिनस्वशक्त्याऽज्ञत्वसंभव ॥ अतएवोक्त एकस्यैवममांशस्येतिनमेमोक्षोनब
धनमितिच ॥ नचतत्रापिशक्तित्वांगीकारान्निस्तार सविशेषत्वभयाच्छक्तितायाअशक्य-
वचनत्वात् ॥ तदेतदाहु नकोपिदोषइति ॥ यत्तु (अविद्यायालौकिकाज्ञानवैलक्षण्य

इयच माया शुद्धचैतन्ये तिष्ठतीतिबहव ॥ नचाऽविद्याश्रयत्वेऽज्ञत्वापत्तिरितिवा-
च्यम् ॥ अविद्यायास्तम सदृशत्वेन तमस स्वाश्रयविषयकज्ञानप्रतिबन्धकत्वेऽपि तन्निष्टज्ञान-
प्रतिबन्धकत्वस्याऽदर्शनेन मायायामपि तथाकल्पनात् ॥ अतएव तम स्थाजना प्रकाशस्था-
न्पश्यन्ति ॥ अन्यथा त्वन्मतेऽप्यविद्याश्रयत्वेन ब्रह्मणोऽज्ञत्वप्रसङ्गात् ॥ तस्याअविद्यायालौ-
किकाऽज्ञानवैलक्षण्ये तु अविद्यापदस्य तत्रपरिभाषात्वमेवस्यात् ॥ अविद्या जीवे तिष्ठतीत्येके ॥
यत्तुजीवोऽज्ञानस्वरूपत्वाज्ञानाश्रयइत्याद्द ॥ तत्त्वनञ्चाकारपराहतम् ॥ अस्मिन्पक्षेऽज्ञानस्य
तिमिराख्यरोगवत्स्वाश्रयमात्रदोषत्वं ननु विषयावरकत्वम् ॥ अतोनब्रह्मणोनाशत्वम् । अभेदस्य
वास्तवत्वेऽप्यवास्तवभेदस्याऽपि सत्वेन जीवस्याऽज्ञानेऽपि ब्रह्मणोनाज्ञत्वम् ॥

त्वविद्यापदस्यतत्रपरिभाषात्वमेवेति) तत्र तस्या शक्तितयालौकिकाज्ञानस्यतत्कार्यतयाच तस्यातद्वैलक्षण्यस्यावश्याभ्युपेयत्वात् ॥ अन्यथानाशनादिशक्तिःशस्त्रादिपुनष्टंशस्त्रमित्यादिव्यवहारोदुर्वार.स्यात् ॥ अतस्तस्यामेवाज्ञानत्वकल्पनानिर्मूलैवे ॥ येचेत्यादि ॥ अविद्यावच्छिन्नचैतन्यंजीव तत्रावच्छेदकतयाविशेषणीभूताऽविद्या आश्रयाऽविद्येयचेदात्माश्रय· भिन्नाचेत्साशुद्धचैतन्यएवस्थितेत्युक्तदोषा साप्यविद्योपहितएवस्थितेतिचेदुपाधिभूता *प्रथमाचेत्तर्ह्यन्योन्याश्रय· भिन्नाचेत्तत्राप्युक्तविकल्प । आद्येचक्रकापत्तिर्द्वितीयेऽनवस्था ।* किंच विशुद्धचितोजीवत्वानंगीकाराज्जीवभावस्यैवाविद्याजन्यत्वागीकाराच्चाततोजीवस्याज्ञानरूपत्वमेवापद्यते । अतएवमुक्तो जीवभावस्यनिवृत्ति । एतेनयत्तुजीवइत्यादिनिरस्तं ॥ यत्तुभेदस्येत्यादितत्रविस्फुलिंगवदुच्चरणेनैच्छिकभेदांगीकारएव विस्फुलिंगस्यजलेनिर्वापणेवह्नेरनिर्वापणमचक्षुरावरणस्यतिमिरादिसंबंधेपिसूर्यादिस्तदसंबंधवच्चपरमेश्वरस्याज्ञत्वनापद्येत । त्वन्मतेतुशुद्धस्यैवाविद्यासंबंधेन जीवभावात्तदापत्तिर्दुर्वारा । अवास्तवभेदस्याज्ञानमूलकस्यसत्वमपिब्रह्मण्येववाच्य तथाचापन्नमेवतत्राज्ञान ॥ यथवास्तवभेदोत्तरमज्ञानसबंध स्यात्तदातदापत्तिर्नस्यात् ॥ अज्ञानकृतमवास्तवभेदं वदतस्तवतुननिस्तार. ॥

मायागतत्वमास्ता परस्यसर्गेऽभिधाश्रुतेर्नोऽस्मिन् ॥ क्षणकारणमखिलमिदं वदतो बौद्धप्रपचउचितस्ते ॥ इतितृतीयश्लोकखडन ॥

अथ्रचइदानींसाकारसर्वशक्त्यैकसर्वेशं सर्वेकर्तृत्वसच्चिदानंदरूप हिब्रह्मतस्मादिदंजगदितिशुद्धाद्वैतमार्तंडस्थश्लोके तट्टीकायांचदोषो द्भावनंतेनकृतंतदपिपरमताज्ञानमूलकं ॥ ब्रह्मण.साकारत्वस्यआनदमात्रकरपादमुखोदरादिरितिपंचरात्रे परमात्मानंपरमानदविग्रहसितियाज्ञवल्क्यस्मृतौ सहस्रशीर्षापुरुष सहस्राक्ष.सहस्रपादित्यादि श्रुतिषुचप्रसिद्धत्वात् ॥ नच "नतस्यकार्यंकरणचविद्यत" इति श्रुतिविरोधइतिवाच्यं तस्येतिषष्ठ्याभेदोनिरूप्यते तथाचजीववत्स्वरूपातिरिक्तंतत्संबंधिज्ञानक्रियादिषुकरणमिन्द्रियंनास्ति ॥ अथवानित्यत्वादाकारस्यतद्धेतुभूतंकरणंक्रियासापिनास्ति ॥ अतएव "नतत्स*मश्चाभ्यधिक" इति ॥ एतेनैव "अप्राणोह्यमना.शुभ्र" इत्यस्यापि* विरोध.परिहृत. ॥ तथाच ब्रह्मप्रकरणेनिरूपितआकारोब्रह्माभिन्न एव ॥ नचाकारनिरूपकाणांब्रह्मपरिचायनार्थत्वात्स्वेपांब्रह्मभिन्नकराद्याकारनिरूपकत्वाद्प्राधान्येनब्रह्मप्रतिपादकत्वमितिविरोधइतिवाच्यं ॥ "सयथासैंधवघनोऽनंतरोऽबाह्य.कृत्स्नोरसघनएवंवाअरेयमात्मा*ऽनतरोऽबाह्य कृत्स्न प्रज्ञानघनएवे"* तिश्रुतौबाह्याभ्यंतरभेदराहित्यबोधनेनज्ञानाकारत्वस्यचप्रसिद्धत्वात् ॥ आकारभूतकरादिराहित्येनकेवलज्ञानात्मकतायांबाह्याभ्यतरप्रतीतिराहित्येनतन्निषेधानुपपत्तिः

अकृतत्वादिराहित्येनकृतत्वघनपदयोर्वैयर्थ्यापत्तिश्च ॥ अतःकेवल-सच्चिदानंदात्मकब्रह्माभिन्नकरचरणाद्याकारांगीकारे नकस्यापिविरोधः ॥ एवंचाकारस्यमायिकत्वंवदन्ननभिज्ञ एव ॥ जगद्धेतुत्वस्यवास्तवस्यपूर्वंप्रतिपादितत्वाद्यथाजगद्धेतुत्वमिति दृष्टांतोसिद्धः ॥ नचाकारस्यसत्यत्वेमायाह्येपामयासृष्टायन्मांपश्यसि नारद । सर्वभूतगुणैर्युक्तंनैवमांज्ञातुमर्हसीति स्मृतिविरोधइतिवाच्यं ॥ तस्याअयमर्थः-यन्मांसर्वभूतगुणैर्युक्तंपश्यसिएपामायामयासृष्टामांचिदानंदं एवंनज्ञातुंद्रष्टुमर्हसि तस्यकृपैकवेद्यत्वात् ॥ "यमेवैपवृणुतेतेनलभ्यस्तस्यैपआत्मावृणुतेतनूंस्वां" मितिवरणहेतुकतनूविवरणस्य श्रुत्यंतरेश्रावणात् ॥ अतएव "अविज्ञातंविजानतांविज्ञातमविजानतां" मित्यप्युक्तं करचरणादिविशिष्टतयाजानतां अविज्ञातं तदभिन्नतयाजानतांविज्ञातमित्यर्थः ॥

अथपरोक्तंएवंमायिकमितिचतुर्थश्लोकं इदानींसाकारमित्यादिना ज्ञेयब्रह्मणितत्प्रसक्तिरित्यंतेनव्याख्यानेनसहितं अग्रेइदानींसाकारमित्यादिनातदुक्तमितिसूत्रेव्यासपादैरितीत्यंतेनपरिहरिष्यंतः प्रथमं इदानीमित्यादिकं स्मृतेश्चेत्यर्थइत्यंतं भागंनिराकुर्वंति । अग्रेचेत्यादिना जानतां विज्ञातमित्यर्थ इत्यंतेन ॥ अत्रेदंबोध्यं-साकारत्वसाधिकास्तत्रस्मृतिश्रुतयइहारोहक्रमेणदर्शिताः ॥ तत्रपंचरात्रेनिर्दोषपूर्णगुणविग्रहआत्मतंत्रोनिश्चेतनात्मकशरीरगुणैश्चहीनः। आनंदमात्रकरपादमुखोदरादिः सर्वत्रचस्वगतभेदविवर्जितात्मेतिवा-

---

एवंमायिकमस्य पादकरकंवाक्यात्मकमानत्वगीरानन्दस्य कृतेर्यतोनहि सुख संस्थानवद्दृश्यते ॥ अंगाभावगिरः सुवर्णवदयंस्यात्ते विकारी मते धेनुर्न प्रकृतिर्मतान्तरपरे सूत्रे निपातादितः ॥ ४ ॥ इदानीं साकारंसर्वशक्त्येकसर्वज्ञंसर्वकर्तृच ॥ सच्चिदानन्दरूपंहिब्रह्म तस्मादिदंजगदिति श्लोकोक्तमाकारासहितस्य सच्चिदानन्दरूपत्वं तथा तट्टीकोक्तं विश्वतश्चक्षुरुतविश्वतोमुखोविश्वतोबाहुरुतविश्वतस्पात् ॥ संबाहुभ्यांधमति सपतत्रैर्द्यावाभूमीजनयन्देवएकः इत्यादिश्रुतिभिःसाकारं ब्रह्मप्रतिपाद्यते ॥ श्रुतस्यचक्षुरादिकमिन्द्रियान्तरस्योपलक्षणं ॥ बाहुभ्यामितिद्विवचनेन ब्रह्मणोद्विभुजत्वं श्रुतिसिद्धं चतुर्भुजत्वं तु स्मृतिप्रसिद्धम् ॥ सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वगन्धःसर्वरसः इतिछान्दोग्ये रसोवैसइति तैत्तिरीये सहस्रशीर्षापुरुषःसहस्राक्षः सहस्रपात् इतिपुरुषसूक्ते साकारत्वमुक्तम् ॥ अग्रेततोविराडजायतेति कथनाच्चायं विराट्पुरुषः ॥ सर्वतः पाणिपादन्तत् सर्वतोऽक्षिशिरोमुखमिति गीतायाम् ॥ आनन्दमात्रकरपादमुखोदरादीति नारदपञ्चरात्रे अथवापरमात्मानंपरमानन्दंविग्रहमिति याज्ञवल्क्यस्मृतौ इति निरस्यति ॥ एवंमायिकमिति ॥ यथा जगद्धेतुत्वं तथेत्यर्थः ॥ कंशिरः पादकरचमित्याकारमात्रस्योपलक्षणम् ॥ चाक्षुषादिति ॥ इन्द्रोमायाभिरितिश्रुतेः मायाह्येपामयासृष्टायन्मांपश्यसि नारद । सर्वभूतगुणैर्युक्तंनैवंमांज्ञातुमर्हसि इतिस्मृतेश्चेत्यर्थः ॥

क्येस्पष्टमेवतत्समर्थित ॥ तत्रलोकवद्दोषरहिता पूर्णा साम्यातिशयरहिता ॥ अर्थादलौकिका गुणा शातिज्ञानादयएवविग्रह स्वरूप यस्य ॥ एतेनगुणगुणिनोरभेद. ॥ विग्रहपदात् "तदेजतितन्नैजती" त्याद्युक्ततद्धर्मेपुलोकदष्ट्याविरोधोभातीत्यपिदर्शित ॥ गुणानधीनत्वायाह–आत्मतत्रइति ॥ लोकवत्स्वभिन्नजडशरीरेंद्रियव्यावर्तनायाऽह–निश्चेतनेति ॥ निश्चेतनाप्रकृति प्राकृते शरीरे गुणैरिद्रियेश्चात्तद्धर्मेश्चहीन तर्हिकीदशआकारइत्याकाक्षायामाह– आनदमात्रेति। यद्यपिसच्चिदानदविग्रहस्तथाप्याकारसमर्पकोब्रह्मवादेआनदएवेति मात्रपद ॥ तेनसुवर्णप्रतिमावत्करचरणादानविशेष ॥ आदिपदचक्षुरादिसर्वसग्राहक करचरणादिविभागात्प्राप्तस्वगतभेदवारयति-सर्वत्रचेति सर्वत्रसर्वेषुप्रदेशे॥ तथाचैकैकावयवेसर्वावयवरूपतासर्वत्रश्रवणदर्शनादिकार्यचसिध्यति॥ त्रिविधभेदविवर्जितात्मेतिपाठेसर्वद्वैतनिवृत्तत्रेदमप्यक्षत ॥ याज्ञवल्क्यवाक्यतुयाज्ञवल्क्यगीतेतिप्रसिद्धेगार्गीप्रतियाज्ञवल्क्येनोक्तेद्वादशाध्यायसमितेयोगशास्त्रेनवमेऽध्यायेऽस्ति तत्रध्यानमुपक्रम्य (श्लो० २) ध्यानमात्मस्वरूपस्यवेदनमनसाखल्वित्यादिनातल्लक्षणादिकमुक्त्वा (श्लो० ५) एक ज्योतिर्मयशुद्धसर्वगव्योमवद्दृढम्। अव्यक्तमचलनित्यमित्यादिना (श्लो० ९) ब्रह्मब्रह्ममयोहस्मामितितद्वेदनभवेदित्यतेनाक्षरध्यानपक्षमुक्त्वापुरुषोत्तमध्यानपक्षमाह अथवाप रमात्मानपरमानदविग्रह। गुरूपदेशाद्विज्ञायपुरुषकृष्णपिगल। ब्रह्मब्रह्मपुरेचास्मिन्दहराख्येस्वमध्यमे। अभ्यासात्सप्रपश्यतिसत ससारभेषजमित्यादिना (श्लो० १७) प्रभाभिर्भासयद्रूपपरित पुरुषोत्तममित्यतेन ॥ एवचात्रपरमानदविग्रहपदस्यपरम अगणित.आनद विग्रह स्वरूपयस्येत्येवार्थ ॥ एतेनतत्रैवाष्टमाध्यायस्थ (श्लो० २८) प्रणवस्तुनादातेपरमानदविग्रहमितिवाक्यमपिव्याख्यातप्रायम् सहस्रशीर्षेतिपुरुषसूक्तवाक्येसहस्रशब्दोऽसख्यपर ॥ ब्रह्मण साकारताबोधकवाक्यानि ऋग्यजु सामाथर्वसु "इदविष्णुर्विचक्रमेत्रेधानिदधेपद॥ विष्णो कर्माणिपश्यत॥ विश्वतश्चक्षुरुतविश्वतोमुखोविश्वतोबाहुरुतविश्वतस्पात्॥ सबाहुभ्याधमतिसपतत्रैर्द्यावाभूमीजनयन्देवएक ॥ विश्वतोहस्त सबाहुभ्यानमति द्यावापृथिवीइतितैत्तिरीया ॥ सहस्रशीर्षदेवविश्वाक्षविश्वशभुव। विश्वनारायणदेवमक्षरपरमपद विश्वत परमानित्यविश्वनारायण हरि। नमस्तेऽस्तुदिरूपमस्य॥ सर्वाननशिरोग्रीवतत्वका- रोपनिषदस्तृतीयखडेब्रह्मणोहविजयेदेवमहीयतेत्यादि आनदरूपममृतयद्विभाति। अग्निर्मूर्द्धाचक्षुषीचद्रसूर्यौ" इत्यादीनिसहस्रशउपलभ्यतएवेतिकिबहुना ॥ विशेषतश्चायमर्थ उत्तरभागेसेत्स्यति॥ नतस्येति॥ "नतस्यकार्यकरणचविद्यते नतत्समश्चाभ्यधिकश्चदृश्यते॥ परास्यशक्तिर्विविधैवश्रूयतेस्वाभाविकीज्ञानबलक्रियाच" इतिश्वेताश्वतरवाक्य॥ अत्रकरणनिषेधोमूलोक्तरीतिक एवकार्यनिषेधोपितस्येतिपक्षातुरालवद्भिन्नकार्यपर अथवाप्यतआवश्यकार्थकत्वागीकाराज्जीववत्फलोद्देश्यककर्तव्यपर नसेपार्थान्तिकतव्यमितिस्मरणात्॥ नतुतत्रापिसर्वथाकार्याभाव वर्तएवचकर्मणीत्युक्ते ॥ तथापिनसर्वथातदभाव बहुश्रुतिविरोधात् उत्तरार्धेऽत्रैवक्रियोक्तेश्च॥ ज्ञानबलक्रियाशक्तिमत्त्वादेवनानिर्धर्मकत्व॥ जीववदिति॥ यथाजीवस्याणुमात्रस्वरूपादतिरिक्तानींद्रियाणि तथात्रनास्ति स्वस्वपरविविधशक्यैवज्ञानक्रियादेः कथनात्॥ अप्राणइति "दिव्योह्यमूर्त. पुरुष सबाह्याभ्यतरोह्यज।

अप्राणोह्यमना शुभ्रोह्यक्षरात्परतः परः" इतिमुण्डकवाक्ये अतिरिक्तप्राणमनसोर्निषेध "मनसोमनोयत् ॥ सउप्राणस्यप्राण ॥ प्राणेनप्राणोभवति ॥ मनसोरेत प्रथमयदासीत् ॥ चन्द्रमामनसोजात" इतितलवकारबृहदारण्यकभावबृत्तसूक्तपुरुषसूक्तादिश्रुतिभ्य अमूर्तइत्यपिपरिच्छिन्नमूर्ते स दिव्यपुरुषत्वोक्ते । बाह्याभ्यतरत्वस्यतत्साहित्यस्याकथनाच्च ॥ अतएवननिर्धर्मकत्व अक्षरात्परत्वशुभ्रत्वयो श्रवणाच्च ॥ सयथेत्यादि अत्रघनपदात्सघात तेनसाकारत्व अनतराबाह्यकृत्स्नत्वकथनाच्च ॥ इदबृहदारण्यरूपषष्ठाध्यायेपुनःपठ्यमानेमैत्रेयीब्राह्मणेऽस्ति ॥ खब्यमानश्लोके एवपदं अतीतश्लोक्यथातस्य हेतुत्वमायिकसाधित तथेदमपीत्यर्थक न्यर्थमित्याहु -जगद्धेतुत्वस्येति ॥ इन्द्रोमाया भिरितितुप्राम्यार्याव ॥ मायाश्चतत्रभेदज्ञानएवकरणतयाऽनुयति नतुरूपेपुहेतुतयाकारकस्यक्रियान्वयौचित्यात् ॥ स्वदभिमतमायैकैवेतियहुवचनविरोधश्च ॥ माया ह्येषेति इदमहाभारतेशान्तिपर्वणिमोक्षधर्मपुचत्वारिंशदधिकत्रिशततमाध्याय (श्लोक ४५) नारदप्रतिनारायणस्ववाक्यमस्ति अस्यार्थतृतीयाध्यायद्वितीयपादप्रकाशावरण भगप्रहस्तादिपुश्रीपुरषोत्तमपादैर्दर्शितसगृह्णति-यदिति ॥ भूतगुणै शब्दादिभिराकाशादिगुणै ॥ सर्वेमेस्वाभाविकाएवगुणाइतिभाव ॥ अथवाभूते शरीरघटकैराकाशादिभि गुणैरिन्द्रियैश्च ॥ स्वरूपानतिरिक्तमेवममशरीरेन्द्रियादिकमितिभाव । निश्चेतनात्मकशरीरगुणहीनत्वोक्ते ॥ अतश्चक्षु सामर्थ्यात्सर्वैर्भूतैरिन्द्रियैश्चयुक्ततयादर्शनमायिकमेव ॥ वास्तवदर्शनतदिच्छयैव "तमक्रतुपश्यतिवीतशोकोधातु प्रसादान्महिमानमीश" इतिनारायणश्रुते ॥ अत्रमानातरमाहु -यमेवैपइति ॥ कठमुण्डकयो "नायमात्माप्रवचनेन लभ्योनमेधयानबहुनाश्रुतेन" इति साधनातरलभ्यत्वनिषिध्य येजीव एपपरमात्मावृणुते स्वीयत्वेनागीकरोति तनजीवनलभ्य तस्यजीवस्यैवएपपरमात्मास्वातनूवृणुत आनदमात्रकरपादमुखोदरादिस्वरूपसाक्षात्कारविषयीकरोतीतिकथ्यते ॥ तनूपदात्साकारता ॥ अविज्ञातमिति ॥ इदकेनोपनिषद्द्वितीयखडस्यवाक्य ॥ करेत्यादि ॥ एवविधसाकारत्वतत्रैव तलवकारोपनिपदध्याये तृतीयतुरीयखडयो पर्यालोचनेस्फुटीभवति ॥ अतोवाक्ये विना नवा ध्यानेप्रादुर्भावेनाहश्यमानपरिच्छिन्नतयैवप्राकृतवत्कराद्विचिदि प्रतयेनचानुभवतामक्ष स्वरूपवान्मानत्वाभावादविज्ञात उक्तरीतिकमविजानतातुविज्ञातमित्यर्थ । एतस्यैवपरिवार्थ तदभिव्यतयेत्यादि ॥ अथमायाह्येषेतिवाक्यस्यप्रकरणपर्यालोचनम्प्यस्वत्समतएवार्थ सिध्यति ननु पराभिमतद्वति निश्चायनायतत्पूर्वापरसदर्भश्चिन्त्यते शान्तिपर्वणिमोक्षधर्मपु एकोनचत्वारिंशदधिकत्रिशततमाध्यायारभे (श्लो० १) प्राप्यश्वेतमहाद्वीप नारदोभगवानृषिरित्यादिनानारदस्य तत्रगमनतत्रत्यभगवद्भक्ताना दर्शनपूजने भगवद्दीक्षातत्रतप एवकनपमारभश्च (श्लो २) म्नात्रजगौसविधायनिर्गुणायगुणात्मनइत्यतनानिरूप्यत अत्रपृथिव्यादिवस्त्वातिरिक्तगधादिगुणराहित्य । स्वगुणाभिव्यत्यचसदद्वयनाम मिविशदार्थयद्दश्यतास्तुतिश्चगिष्यति ॥ अत्र "नमस्तदेवदेवत्र निष्क्रिय निर्गुण" त्यादि "भक्तोदत्तादरोऽकाक्षदर्शनायनमोनम" इत्यतैःस्विरनूय द्विनातनामपतिमन् नारदएवन्मोत्र मन्ताद्य ॥ अथाप्येकातभक्तिर्दीनदत्तु पश्यतिनतुमाया ॥ अथपुनम्याप्रात नपरमात-

तिविशेषणम् ॥ उत्तराध्यायारम्भेऽपि (अ० ३४० श्लो १) एवंस्तुत सभगवान् गुह्यैस्त-थ्यैश्चनामभि । तं मुनिंदर्शयामासनारदंविश्वरूपधृगित्यत्रस्तुतिजन्यप्रसादएवदर्शनहेतु-स्सिध्यति । नाम्नांतथ्यत्वञ्चनारोपितानागतुकार्थप्रतिपादकत्वं । नहिरज्जौभुजङ्गोयमिति रूपारुणेस्फटिकेवारुणोयमित्यभिलापस्तथ्योभवति । स्तोत्रेच (अध्याय ३३९ नाम ११ । १२ । १८ ।) "त्रिगुणप्रधानसदसद्व्यक्ताव्यक्ते" तिपरस्यैवत्रिगुणप्रकृतिरूपेण-सर्वप्रपञ्चरूपेणचपरिणतत्वंदर्शितं । अतएव (नाम ३५ । ३६) "पूर्वनिवास-गुह्य" तिमहाप्रलयेपिजगदाधारत्वञ्ज्ञेयकत्वञ्चोक्त्वा (नाम ४६) "सञ्ज्ञासञ्ज्ञे" ति नामरूपव्याकर्तृत्वं (ना० ५२) "वशवर्तिन्" इतिसर्ववशित्वं (ना० ५४) "अपरिमित" इत्यादिना (ना ६७) "पाञ्चरात्रिक" इत्यतेनानन्तरूपत्वं शासनीयत्वं शासितृत्वं सर्वकर्मतत्साधनवेदकालकर्तृत्वं तद्बोधकत्वं नारदपञ्चरात्रप्रतिपाद्यत्वं च सगृहीतं (ना० ७० । ७१) "मानसिकनामनामिक" इतिशुद्धमनसासेव्यत्वं 'समानमीनशात्सामनामा" मित्यादिश्रुतिभ्य नाम्निनाम्निविदितत्वं "नामानिसर्वाणि यमाविशन्ती" तिमुण्डकश्रुतेः । अग्रे (ना० ७२) "परस्वामिन्" इत्यादिभिस्स-र्वस्वामित्वसर्वशास्त्रवेद्यत्वतत्तच्छास्त्रधर्मादिरूपत्वसर्वरूपत्वाग्निवेदसामगानादिरूपत्वसर्व-कर्तृत्वसर्वभोक्तृत्वमाहात्म्यरूपशरीरत्वादयोबहवोभगवद्धर्मानिरूपितास्तथ्यास्तेनमायिका-भवितुमर्हन्तितमध्ये (नाम० १८४) "महामायाधरे" तितुमायाशक्तिकत्वनतु-कल्पितमायोपाधिकत्वंकल्पितायामप्राते न धारणस्यायोगात् । उत्तराध्याये (श्लो० २) किञ्चिच्चद्राद्विशुद्धात्मेत्यादिनाविविधालौकिकरूपाश्रयत्वं (श्लो० ६) एतान् बहुविधान् वर्णान् रूपैर्बिभर्त्सनातन । सहस्रनयन श्रीमाञ्छतशीर्ष सहस्रपादिति सर्वरूपविशिष्टस्यसनातनत्वञ्चोक्त (श्लो० ११) देवानामादिरव्ययइतिस्वरूपस्याव्ययत्वं ततोनारदप्रतिभगवद्वचनेषु च (श्लो० १२) एकतश्चद्वितश्चैवत्रितश्चैवमहर्षय । इमंदेशमनुप्राप्तामम दर्शनलालसा ॥ नचमांतेददृशिरेनचद्रक्ष्यतिकश्चन । ऋतेह्येकान्तिक श्रेष्ठात्त्वंचैवैकान्तिकोत्तम ॥ इतितपस्विनामपिरूपादर्शनमेकान्तभक्तानामेवतद्दर्शनं चयदति । नचैतन्मायिकंसम्भवतितस्यसर्वसुलभतयातपस्विनामदर्शनायोगात् एकान्तभक्तेप्रेमविशेष-फलकत्वापाताच्च तथा (श्लो० १५) प्रसक्तोहंतवाद्येहविश्वमूर्तिरिहाव्ययइत्यादि स्वरूप-स्यामायिकत्वमेवोक्तं तथात्वेतद्दर्शनस्यसर्वतरापेक्षयोत्तमफलत्वनोपपद्येत दृश्यतेतुवरवृणी-ष्वेत्याज्ञप्तस्यनारदस्य (श्लो० १६ । १७) अद्यमेतपसोदेवयमस्यनियमस्यच । सद्य फलमवाप्तंवैदृष्टोयद्भगवान्मया ॥ वरएषममात्यन्तदृष्टस्त्वंयत्सनातन । भगवन्विश्वदृक् सिंहस्सर्वमूर्तिर्महान्प्रभुरितिवचनेतस्यतथात्व ॥ अग्रे (श्लो० १९) इमेह्यनीन्द्रियाहा-रामद्रक्षाश्चन्द्रवर्चस इत्यादिनाश्वेतद्वीपस्थैकान्तभक्तानानिरन्तरताद्दशस्वरूपभजनतत्रैवात्प्र-वेशश्चोक्तस्तदपिवास्तवत्वेसत्येवसङ्गच्छते । अग्रे (श्लो० २१) नदृश्यश्चक्षुषायोसौनस्पृश्य स्पर्शनेनचेत्यादिनदियसामर्थ्येनाग्राह्यत्वनिर्गुणनिष्कलत्वादिकञ्चपरत्वस्योक्त्वातस्यैवज्ञान-मात्रेणदृश्यत्वतस्मिन्नेवस्वरूपेमुक्तानाम्प्रवेशश्चाभिधीयते (श्लो० २४ । २५) द्विर्द्वादशे-भ्यस्तत्वेभ्य ख्यातोय पञ्चविंशक । पुरुषोनिष्क्रियश्चैवज्ञानदृश्यश्चकथ्यते ॥ यम्प्रविश्यभव

तीहमुक्तारैद्विजसत्तमा । सवासुदेवोविज्ञेय परमात्मासनातनइति अतोनमायिकत्व ॥ तत-
स्तस्यमाहात्म्यगुणभोक्तृक्षेत्रज्ञाख्यसकर्षणस्वरूप मनोरूपप्रद्युम्नस्वरूपमहकाराख्यानिरुद्ध-
स्वरूपचनिरूप्योच्यते(श्लो ४२) मत्त सर्वंसभवतिजगत्स्थावरजगम। अक्षरचाक्षरचत्रसचा
सच्चैवनारद (४३) माप्रविश्यभवन्तीहमुक्ताभक्तास्तुयेमम । अहहिपुरुपोज्ञेयोनिष्क्रिय
पचविशक (४४) निर्गुणोनिष्कलश्चैवनिर्द्वन्द्वोनिष्परिग्रह । एतत्त्वयानविज्ञेय रूपवानिति
दृश्यते (४५) इच्छन्मुहूर्तान्नश्येयमीशोहजगतोगुरु । मायाह्येपमयासृष्टायन्मापश्य-
सिनारद (४६) सर्वभूतगुणैर्युक्तनैवमाज्ञातुमर्हसि । मयेतत्कथितसम्यक्तवमूर्तिचतुष्टय
(४७) अहहिजीवसज्ञातोमयिजीवस्समाहित । नैवतेबुद्धिरत्राभूदृष्टोजीवोमयेतिवै (४८)
अह सर्वत्रगोब्रह्मन् भूतग्रामान्तरात्मक । भूतग्रामशरीरेपुनश्यत्सुननशाम्यह। सिद्धाहिते
महाभागा नराह्येकातिनोऽभवन् ॥ तमोरजोभ्यानिर्मुक्ता प्रवेक्ष्यतिचमामुनेइति ॥ अत्र-
क्षराक्षरयो स्थूलसूक्ष्मयोश्चदर्शितस्वरूपोपादेयत्वतस्मिन्रूपेप्रवेशएवमोक्ष सचप्रवेशो
भक्तिसाध्य तस्यैवरूपस्यनिर्गुणत्वादिकचबोध्यते-एतत्त्वयेत्यादि ॥ रूपवतोदर्शननियमा
दयविग्रहो रूपवानितिहेतोरेवदृश्यतइत्येतत्त्वयानज्ञेय किंतुस्वेच्छयैवाहदर्शनविषयीभ-
वामि। अतएव यदैवाहदर्शनाभावमिच्छेयतदैवादर्शनगच्छेय यतोहसर्वेश्वरइत्यर्थ ॥ ब्रह्म-
रूपरूपनतुरूपवदित्यरूपवत्सूत्रेविस्तर ॥ ननुभौतिकतुल्यविग्रहत्वप्रशब्दस्पर्शरूपादीन्
भूतगुणांश्चप्रत्यक्षीकुर्वन्नहकथमभौतिकत्वमवधारयेयमितिचेत्तत्राह-मायेति॥ हेनारदय मा
भूतगुणै शब्दादिभिर्युक्तभूतै पृथिव्यादिभिर्गुणैरिंद्रियैर्वायुक्तंजीववत्सेंद्रियभौतिकविग्रह
पश्यसि एपाहिनिश्चयेनमयासृष्टामाया। वस्तुतस्तु मा एवजीववत्स्वातिरिक्तभौतिकशरीरेंद्रि-
यादियुक्तज्ञातुनार्हसिमयिजीववदतिरिक्तभौतिकविग्रहादिज्ञानमेवमायिकमानदमात्रकरपा-
दमुखोदरादित्वादितिभाव ॥ स्वातिरिक्तशरीरन्तुजीवस्यैवभवतितच्चभौतिकमेव अतएव
प्राक् (श्लो० ३३) पृथिवीवायुराकाशइत्यादि (श्लो० ३५) उत्पन्नएवभवतिशरीर
चेष्टयन्प्रभु । नविनाधातुसघातशरीरभवतिकचित् । नचजीवविनाब्रह्मन्वायवश्चेष्टयत्युते-
त्यतमवादि । किंचपरमतेजीवकल्पितामाया, अभ्रान्तेनेश्वरेणतुविवर्तरूपासानशक्यास्र-
ष्टुमित्यन्यत्रविस्तर । जीवजडादिसर्वप्रपचस्यचतुर्मूर्तिमदेकोपादेयताप्रागेवनिर्णातेति-
सर्वोपादानेमत्स्वरूपेभौतिकत्वादिप्रतीतिरेवाप्रमेयत्याशयेनप्रागुक्तस्मारयति- मयैतदिति ॥
एवदर्शितस्वरूपेजडत्वशकानिरस्यतहिदहदेहिविभागाभावात्समष्टिजीवरूपमेवसकल्पयोग-
बलेनदर्शितस्यादित्याशकानिरस्यति-अहहीति ॥ ममैवाशरूपेणजीवभूततयाजीवत्वेन
सम्यग्ज्ञानतोजीवइतिसज्ञावानप्यहमेव ॥ जीवसघातइतिपाठेजीवोपयोगीसघावइदानीं
दृश्यमानविग्रहकरणादिरूपोऽहमेव ननुजीवस्यैवस्वादतिरिक्तमधर्ममम विग्रहादिकमिति-
भाव । किंचजीवपदार्थोमयिसम्यगाहितस्तेपामपिमयिसंश्रयरिलोदकन्यायेनलयात् मैत्रे-
यीब्राह्मणादौतथाश्रावणात् "तत्रचैवाप्यिती"तिमुडकश्रुतेश्च ॥ अथवाजीवोमयिसमाधि-
मान् भवति । अनेकसाधनसिद्धस्सदुर्लभसमाधिमात्रपात्रमदोमद्रूपकथमेवभौतिकमायिक
वाभवेदितिभाव ॥ नापिवजीवमात्रभवितुमर्हविकर्मकर्तृभावविरोधात् ॥ द्वियतएवमत्तो
मैवमिति ॥ अदार्थ । क्वचिद्वैवमितिपाठ ॥ एतस्मिन्रूपेयद्भिमतयन्येचेष्टायाधयभूत

विग्रहादिकमभिमतप्रेरकश्चातिरिक्तोनस्यात्तर्हिकेवलस्समष्टिजीवएवमयादृष्ट स्यादित्येव
बुद्धिरत्रसप्रतिदृश्यमानमत्स्वरूपेतवमाभूत् ॥ किन्तुसच्चिदानंदविग्रहात्मकएवाहमिति
जातीहीतिभाव ॥ माभूदित्यनेनभगवत्स्वरूपेकदाचिदपितथादुर्बुद्धेरुदयाभावरूपो-
वरोप्यकांतभक्तायदत्तोज्ञेय इहनीलकंठचतुर्धरस्यव्याख्यानमपिप्रायेणसर्वमनुकूलं ॥
स्वरूपस्यजडजीवरूपत्वाभावस्वस्मात्सर्वस्योत्पत्त्यादिक हेतुमुक्त्वाजगत्स्थितिकालेपि
न्वस्यसर्वजडजीवेषु स्थितत्वसर्वान्तर्यामित्व च हेत्वंतरमाह-अहसर्वत्रगइति ॥ भूतग्रामा-
तरात्मक भूतानिपृथिव्यादीनिजीवाश्च । उभयत्रभूतशब्दप्रवृत्तेरुपनिषत्सुपुराणभागे-
पुचदर्शनात् । एषाग्रामस्यसमूहस्यान्तर्यामीसर्वत्रग । तत्तत्कार्यनिर्वाहायतत्रतत्रसर्वत्र-
स्थित । काण्वानाबृहदारण्यक पचमाध्यायेसप्तमब्राह्मणे "य पृथिव्यातिष्ठन् । पृथिव्या-
अंतरोऽय पृथिवीनवेद यस्यपृथिवीशरीरय पृथिवीमतरोयमयत्येपतआत्मान्तर्याम्य
मृत । योऽप्सुतिष्ठन्नप्भ्योन्तर" इत्यादिनापृथिव्यबग्निवाय्वाकाशादिजडेषु काण्वपाठे
"योविज्ञानेतिष्ठन् । विज्ञानादंतर"इतिमाध्यंदिनपाठे "य आत्मनितिष्ठन्नात्मनोन्तर"
इतिजीवेषुचसर्वत्रस्थितेरतरत्वस्यनियमनस्यचश्रवणात् ॥ "यनैषभूतस्तिष्ठत्यवरात्मा ॥
योलोकत्रयमाविश्य"त्यादिश्रुतिस्मृतिषुचस्फुटमेतत् ॥
अनेनश्लोकाधनातर्यामिब्राह्मणार्थ सगृहीत । तथाच सृष्टिदशाया जडाजडेषुसर्वत्र-
स्थितस्यतत्स्पर्शरहितस्यतन्नियामकस्यस्वरूपस्यभौतिकत्वादिशकादूरापास्ता । ब्रह्मादिति
सबोधन वेदार्थस्मारणार्थं । प्रलयकालेपिविशेष पूर्वत्रहेतुमाह-भूतग्रामेति ॥ "यस्य
पृथिवीशरीर । यस्याप शरीर । यस्यविज्ञानशरीर । यस्यात्माशरीर" मित्यादिश्रुतिभ्योजड
जीवसमूहरूपाणियानिशरीराणि शरणधर्माण्यायतनानितेषुकालपारवश्याच्छश्वत्सुतिरो
भवत्स्वप्यहत्वयादृश्यमान कालत्रतिरोभावभाङ्नभवामीत्यर्थ । एव सतिदृश्यमान
रूपस्यकभौतिकत्वादिशकावकाश मोक्षाधारत्वादपिनमद्रूपस्यभौतिकत्वादिक शक्यवक्तु
मित्यभिप्रेत्याऽह-सिद्धाइति ॥ अस्यैवरूपस्यानन्यभक्त्यासिद्धत्वादिकमते दृश्यमानरूप
एवप्रवेशलक्षणोमोक्षश्चभवति । अतोप्यत्रभौतिकत्वादिदर्शनमेव मायिक, विग्रहस्तुशुद्ध-
सच्चिदानंदलक्षणएवोपपद्यतइतिभाव । एतेन "यतोवाइमानिभूतानी" तिश्रुत्युक्तजन्म
स्थितिप्रलयाभिनिवेशैर्भगवद्विग्रहस्यालौकिकममायिकत्व च साधितज्ञेय ॥ अग्रेचभक्ति-
सिध्यर्थं स्वरूपस्यैवबहुतरं माहात्म्यमुच्यते विग्रह विनालराटपार्श्वाद्यनुपपत्ते ॥ तत्रलला
टाद्रुद्रोद्भवादिक स्वरूपएवसर्वेषा देवाना साधनानाफलानानिरतिशयाष्टविधैश्वर्यादीनाचा-
वस्थानस्वस्यैवब्रह्मादिसर्वपितृत्वतन्मर्यादाकरत्वनिवृत्तिप्रियत्वसारथ्ययोगप्रतिपाद्यत्व स्वव
एवमुहु सर्गप्रलयौतयो सूर्योदयास्तमयवदाविर्भावतिरोभावरूपत्वस्वस्यवराहाद्यवतारा
निवरचबहुतरनिरूपयन्नवतारसामयिकवपुषामपिपचभूतजन्यत्वादिकंनिवार्य नित्यतामेव
बोधयितुमादुर्भाववतामुहुराह (श्लो०६५) प्रादुर्भावगतश्चाहसुरकार्यपुनित्यदति । तथा
(श्लो० ९०) प्रादुर्भाव कसहेतोर्मथुरायाभविष्यतीतितथा (श्लो० १०६) अति
क्रांता पुराणेपु श्रुतास्तेयदिवाक्वचित् । अतिक्रांतादिबह्व प्रादुर्भावाममोत्तमा । लोक
कार्याणिकृत्वाचपुनस्स्वाप्रकृतिगता ॥ इतिस्वाप्रकृतिदृश्यमानमूलरूप ॥ अंते (श्लो०

१०७) नह्येतद्ब्रह्मणाप्राप्तमीदृशंममदर्शनं ॥ यत्त्वयाप्राप्तमद्येहएकांतगतबुद्धिनेत्युपसंहार-वाक्येपिविशेषानुग्रहलभ्यदर्शनममायिकमेवनिश्चीयते । एकांतभक्तस्यमोहनायोगात् ॥ अमायिकत्वादेवभीष्मोपितद्रूपस्यान्तर्धानमेवाह (श्लो० ११०) एतावदुक्त्वावचनंतत्रै-वांतर्दधेपुनः नारदोपिमहातेजा प्राप्यानुग्रहमीप्सितं ॥ नरनारायणौद्रष्टुंबदर्याश्रममभ्यद्रव-दिति ॥ मायिकत्वेत्वदर्शनकालेरूपमेवनावतिष्ठतेतिकुतस्तस्यांतर्धानकथा ॥ तस्मान्मायाह्ये-षेतिवाक्यस्यार्थं प्रकाशाद्युक्तएवसंदर्भप्रकाशाद्युक्तइत्यलंप्रसक्तानुप्रसक्त्या ॥

वेदेलक्षणाया अयुक्तत्वादानंदरूपमित्यस्यानंदजनकत्वकथनमसं-गतं ॥ आनंदमात्रकरपादमितिपंचरात्रस्थमात्रपदस्यपूर्वोपस्थिताव-धारणार्थत्यागेस्वार्थाद्यर्थकल्पनेमानाभावात् ॥ कोशस्योभयत्रतुल्य-त्वात्पूर्वोपस्थितत्यागेचकपालाधिकरणविरोधः ॥ यत्तुविग्रह संग्रामेप्र विभागेचदेहविस्तारयोरपीतित्रिकांडशेषात्परमानंदस्यप्रविभागोवि स्तारो वायसादितियाज्ञवल्क्यवाक्यार्थइति तन्न समानविभक्तिक-प्रथमांतपदयोः कर्मधारयसंभवेव्यधिकरणबहुव्रीहिकल्पनस्यान्याय्य-त्वात् ॥ "अनेकमन्यपदार्थे" इतिसूत्रविरोधाच्च अनेकस्यप्रथमांतस्या न्यार्थेवर्त्तमानस्यतेनसमासविधानात् ॥ अन्यथाऽऽनंदस्वरूपत्व-बोधकश्रुतीनामपिकल्पनयाऽन्यार्थत्वसंभवेनाऽऽनंदरूपताऽपित्वद-भिमतानसिद्ध्येदिति ॥ अतएवानंदमयोभ्यासादितिसूत्रेभ्यासैर प्यानंदविग्रहएवदर्शितोऽन्यथा आनंदोभ्यासादित्येवकुतस्तैर्नोक्तं सूत्रार्थस्त्वणुभाष्येविस्तरेणोक्तस्ततोऽवगंतव्यः ॥ ग्रंथगौरवभयान्नो-पन्यस्तः ॥ विग्रहपदेनात्रनशरीरं किंत्वाकारएवतेनपरमानंदविग्रह-मित्यस्यपरमानंदाकारमित्यर्थः ॥ ननुविग्रहपदस्यशरीरार्थकतया शरीरमेवब्रह्मणः कुतोनांगीक्रियतइतिचेत्सत्यं ॥ यच्छरीरमुच्यतेत-न्नित्यमनित्यंवा[1] ॥ नाद्य , अद्वैतश्रुतिविरोधात् ॥ किंचपुरुषविध-ब्राह्मणोक्तायाः "सोनुवीक्ष्यनान्यदात्मनोऽपश्य" दित्यनुवीक्षाया विरोधः स्यात् । द्वितीयेतच्छुद्धसत्वात्मकंवा प्राकृतंवा मायिकंवा-ऽगीकार्य्यम् ॥ तत्रकर्म्मपेक्षायाब्रह्मणएवकर्त्तृत्वंवाच्यं ॥ तत्रानपेक्षया सर्वकर्तुर्ब्रह्मणः कायाऽनुपपत्तिर्येनस्वस्यापिशरीरकल्पयेत् ॥ अतो मूलभूतस्यनशरीरं ॥ किंतुस्वरूपमेवतदाकारं ॥ "प्राणन्नेवप्राणोवदन्वा-क्चक्षुः" तिवच्छरीरकार्यंकुर्वन् लीलयाव्यामोहनार्थंशरीरवद्भा-सयेत् ॥ नटवत् अतोयादृशवेदेन प्रतिपादितंतादृशंब्रह्मैव ॥ येषांपुनर्मोक्षानधिकारस्तेषांतच्छरीरवद्भासतइतिनिश्चयः ॥

सहस्रांशे आनंदरूपेत्यादिं नोपन्यस्तइत्यत्रभागपरिहरति–वेदेलक्षणायाइत्यादिना ॥ इति निश्चय इत्यन्तेन। अथभाष्ये –ननु (सत्कारादिप्रानंदरूपवोक्तिरानंदजननादौपचारिकी)

त्युक्त–तन्न, तथासत्यप्यानदमात्रत्वगिरोऽनुपपत्ते ॥ किंचवेदस्य तात्पर्यानुपपत्ते कल्पने-मानाभावात् प्रत्युत तत्रैवतात्पर्यस्यतृतीयद्वितीयपादविचारितरीत्यानिश्चयात् सर्वशक्ति-मत्यलौकिकेब्रह्मणिशक्त्यार्थबाधस्याप्यभावात् लक्षणाबीजाभावेन वेदेतत्कल्पनमनुचित ॥ नचसुखस्यसस्थानवत्त्वाद्दर्शनात्प्रत्यक्षविरोधस्तद्वीजशक्य लौकिकप्रत्यक्षेणश्रुते प्रामाण्यस्य-बाधितुमशक्यत्वात् ॥ अन्यथातार्किकादिदर्शितदिशाज्ञानसुखचलोकेऽन्यस्यधर्मरूपमेवदृष्ट, नतुस्वतत्रमितिब्रह्मणोप्यन्यधर्मरूपत्वापत्त्यास्वातन्त्र्येणज्ञानानदरूपत्वनसिध्येत् ॥ "सत्य-विज्ञानमानदब्रह्म ॥ प्रज्ञानब्रह्म ॥ योवैभूमातत्सुखं" इत्यादिकचज्ञानसुखजनकत्वादौ-पचारिकमेव स्वीकुरु ॥ लोकेज्ञानसुखयोरुत्पत्तिविनाशशालितायादृष्टतयाब्रह्मणस्तदात्म-कत्वेतत्रापितथात्वापातात् ॥ अथश्रुतिसिद्ध सत्यज्ञानानदानतत्वब्रह्मणिनबाधितुशक्यम् । अलौकिकत्वाचनकृकल्पनात्रसरइतिचेदानदमूर्तित्वमपिप्रमाणसिद्धयथाश्रुतमेवमतव्यम् ॥ तथाहि छान्दोग्येसप्तमप्रपाठक "योवैभूमातत्सुख" मितिब्रह्मण सुखात्मकत्वमुक्त्वानुपद-दशमेपूर्वं दहरविद्यायाइन्द्रप्रजापतिसवादेच "एषआत्माऽपहतपाप्मा विजरोविमृत्युवि शोकोविजिघत्सोऽपिपास सत्यकाम सत्यसकल्प" इतिवाक्येजरामृत्युशोकजिघत्सापिपा सानाशरीरधर्मत्वेनप्रसिद्धानानिषेधनतद्रहितशरीरसिध्यति। मुण्डकेच द्वितीयमुण्डकद्वितीय-खडे "तद्विज्ञानेनपरिपश्यतिधीराआनदरूपममृतयद्विभाति" इतिश्रावणात् नृसिंहोत्तर तापनीयेच "आनदरूप सर्वाधिष्ठान सन्मात्र" इतिकथनादप्यानदाकारस्यैवसिद्धि ॥ भत्ररूपशब्दोमूर्तिपरएव "नसदृशेतिष्ठतिरूपमस्य ॥ तस्यैषआत्माबृणुतेतनूस्वा" इत्यादिश्रुत्यतरात् ॥ इहभस्यपरमात्मनोरूपसदृशेनतिष्ठतिलौकिकप्रत्यक्षविषयोनभवतीति लौकिकचाक्षुषविषयतायाएवनिषेधोनतुरूपस्य ॥ प्रत्युततदविषयरूपस्यसिद्धि । भतएव चक्षुर्बलेनादृश्यत्वतत्रैवाप्रस्फुटीकृत "नचक्षुषापश्यतिकश्चिदेन" इति ॥ भगवद्रूपाणा लौकिकचक्षुरविषयत्वतत्कृपयाऽऽधिदिव्यचक्षुर्विषयत्वचगीतायामेकादशाध्यायेस्पष्ट ॥ ब्रह्मणोरूपबहुत्वतु 'यदेकमव्यक्तमनतरूप" इत्यादिश्रुतिषुप्रसिद्ध ॥ आनदरूप श्रुत्युपबृहण तुपुराणेषुतत्रतत्रानदमूर्तिरित्यादिकथनात्स्फुट ॥ यथापञ्चस्कधेषोडशाध्या येचित्रकेतुप्रति नारदोक्तविद्याया (श्लोक १९) नमोविज्ञानमात्रायपरमानदमूर्तये । आत्मारामायशातायनिवृत्तद्वैतदृष्टये ॥ दशमेपिब्रह्मस्तुतौ (अ० १३ श्लो० ५४)

आनन्दहपतोकरानन्दजननादौपचारिकीत्याहाऽऽनन्दस्यति ॥ इदमुलक्षणम् । रज्जु-मात्रेसर्पइतिवदधिष्ठानाऽभेदेनाऽपि तथाव्यपदेशोपपत्त ॥ किञ्चमात्रत्वस्वव्रतौस्वार्थेत्रात्स्न्ये मात्रापरिच्छेदेअक्षरावयवेद्रव्येमानेऽल्पेकर्णभूषणे कात्स्न्र्येत्तेचेति हेमचन्द्रोक्त्या आनन्दोमात्र स्वार्थायस्या मात्राऽल्पोयस्येतिवानारदपञ्चरात्रवाक्यार्थ ॥ अथविग्रह सप्तमेप्रविभागेचदेह-विस्तारयोरपीति त्रिकाण्डशेषात्परमानन्दस्य विग्रह प्रविभागोविस्तारोवा यस्मादिति याज्ञ-वल्क्यवाक्यार्थ ॥ एतेन आनन्दमयोऽभ्यासादितिसूत्रमानन्दमय इत्यादिक ब्रह्मणआहेति तट्टीकाकारभ्रम प्रयुक्त इत्यादिपदानुपादानात् । सूत्रार्थस्तु आनन्दमयपर्याये पच्यमान-ब्रह्मशब्दानन्दयोर्षी त्रादिर्भाष्यादितोज्ञेयोवादिविवादेन शास्त्रार्थविस्तरादिहनोपन्यस्त ।

सत्यज्ञानानंतानदमात्रैकरसमूर्तय इतिभगवद्रूपाणावहुत्वमानदमात्राकारत्वमेकरसत्वादुत्तमाधमभावराहित्यंचेतिदिक् ॥ किंच करादीनामायिकत्वे आनदजनकत्वमपिनसभवति-मायाया आनदरूपत्वाभावात् । अन्यथाहेयत्वानुपपत्तेः ॥ तज्जनकत्वेतद्रूपत्वमप्यर्थसिद्ध । यत् यज्जनक तत् तद्गुणकमिति, यत् तद्गुणक तत् तद्रूपमिति च व्याप्ते ॥ इमे-चव्याप्तीसाख्यादिग्रंथेषुसम्यगुपपादिते ॥ अतएवसाख्या "यथैकारूपयौवनलावण्यादिसपन्नाखीस्वभर्तु सुखदासपत्नीना दु खदापुरुषातरस्यमोहदे" त्यादिग्रदर्श्यसर्वेस्यापिपरि-दृश्यमानप्रपचस्यसुखदु खमोहस्वभावत्वात्त्रिगुणात्मकत्वसाधयति कश्चिचतावर्करपितदव लभ्यते तस्माल्लक्षणयापीष्टसिद्धि ॥ यातु (रज्जुमात्रेसर्पइतिवदधिष्ठानाऽभेदेनाऽपितथा-व्यपदेशोपपत्ति) रुक्ता–साप्यसगता, ब्रह्मणोऽप्रत्यक्षत्वेनवास्तवकरपादादीनाकाप्युपलभाभावेनचतत्रतदारोपस्यैवासभवात् ॥ नापिसर्पमिवब्रह्मण पाणिपादादिककोपि लौकिकश्वशुरादिनानुभवत्यियेनमायिक तत्स्यात् किंतुशब्दैकगम्यतत् केवलशब्देन-चारोप्यापवादःप्रक्षालनाद्धीतिन्यायादयुक्त ॥ अधिकंतुवक्ष्यते यश्चआनदोमात्रस्वार्थोयस्य मात्राऽल्पोयस्येतिवा नारदपचरात्रवाक्यार्थ उक्त ॥ सोपिमात्रत्ववधृतावितिप्रथमोपस्थितस्यशीघ्रोपस्थितिकस्यावधारणस्यत्यागेमानाभावात् उक्तश्रुत्यादिबलेनतस्यैवादरणीयत्वसिद्धेश्चासगत ॥ तत्त्यागेतुकपालाधिकरणविरोधोमूलउक्त । कपालाधिकरणतुप्रथमस्यतुरीयेपादे (सू० १७) "पूर्ववन्तोऽविधानार्थास्तत्सामर्थ्यसमाम्नाये" इत्यादिषट्सूत्रात्मकद्वादशमधिकरणमस्ति तत्र (तै० स० का० २ प्रपा० २ अनु० ५) विद्यते प्रजावैश्वानरद्वादशकपालनिर्वपेत्पुत्रेजाते यदष्टाकपालोभवतिगायत्र्यैवैनब्रह्मवर्चसेनपुनाति यन्नवकपालस्त्रिवृतैवास्मिंस्तेजोदधातिइतिश्रूयते अत्राष्टाकपालादिद्रव्यरूपागुणाविधीयते तेचब्रह्मवर्चसादिफलविशेषकामनयाद्वादशकपालेनसहविकल्प्यंतेइतिपूर्वपक्षकृत्वा "वैश्वानरद्वादशकपालनिर्वपेत्" इत्युत्पत्तिशिष्टत्वात्प्रथमोपस्थितस्यद्वादशकपालस्यैयानुष्ठयता सिद्धाविता अष्टादिसख्यानाद्वादशसख्यायामतभावाद्दशस्तुत्याशिनोद्वादशकपालस्यैवसा स्तुतिर्नत्वप्रशिष्टानामष्टाकपालादीनामुत्पत्तिशिष्टेनसहविकल्पइति ॥ तथात्रप्रथमोपस्थित-मवधारणमेवादरणीयमितिमूलाशय । यद्दशकपालोविराजैवास्मिन्नन्नाद्यदधातियदेकादशक पालस्त्रिष्टुभैवास्मिन्निन्द्रियदधातियद्द्वादशकपालोजगत्यैवास्मिन्पशून्दधातियस्मिन्जातएता-मिष्टिंनिर्वपतिपूतएवतेजस्व्यन्नादइन्द्रियावीपशुमान्भवति किंचमात्रशब्दस्यावधारणार्थ-कत्वनामयच्छब्दोत्तरमात्रशब्द पठ्यते तदर्थोवधारितोभवतियथादुग्धमात्रमयमुपभुक्त इत्यादावन्नादिकव्यावर्त्यते ननु अमुष्यावधारणक्रियतामित्यर्थे अमुष्यमात्रक्रियतामिति कश्चित्प्रयुक्तेतथा तस्यस्वार्थार्थकत्वनामचिदेवचिन्मात्रमित्यादौ केवलचित्शब्दार्थ स एवचिन्मात्रशब्दार्थइत्येवतेनात्रस्वार्थपरत्वादेप्यानदशब्दार्थएवानदमात्रशब्दार्थ स्यादत करादावानदाभेद सुस्थः ॥ ननुत्वत्समतविग्रह ॥ एवआनदोमात्रायस्येतिविग्रहेप्यानद-पदेनब्रह्मानदोलौकिकोवा ? आद्येयदुदाहृतविग्रह मायिककरादौब्रह्मानदापेक्षयाधिकानद-यत्तापत्ते. ॥ द्वितीयश्चेत्करादे सुतरामानदात्मकत्वासिद्ध्यामदिष्टसिद्धिरक्षतैवमब्रह्माभिन्न-स्यानदात्मकस्यत्वत्करादेरल्पोंशएवमानुषादिलौकिकानदइतिसिद्धावा् "एतस्यैवानदस्या-

न्यानिभूतानिमात्रामुपजीवन्ति" इतिबृहदारण्यकेपष्ठश्रवणात् ॥ यश्चपरमानन्दस्यविग्रह प्रविभागोविस्तारोवायसादितियाज्ञवल्क्ययाक्यार्थ कल्पित सोप्यसवद्ध ॥ विग्रहशब्दस्य मूर्तिपरत्वत्यागेमानाभावात् । परमानन्दमूर्तयइत्यादिवाक्यैकवाक्यतयामूर्तिपरतायाएव सिद्धे सभवतिसामानाधिकरण्येवैयधिकरण्यस्यान्याय्यतयाव्यधिकरणबहुव्रीहेरिहसतिस-मानाधिकरणतत्सभवेऽनौचित्यादनेकमन्यपदार्थइतिशास्त्रविरोधात्सप्तमीविशेषणेबहु-व्रीहाविति सप्तमीग्रहणमात्रज्ञापितत्वात् ॥ वस्तुतश्चतत्रैवयाज्ञवल्क्यगीतायां (अ० ९ श्लो० १४) चतुर्भुजमुदाराङ्गशखचक्रगदाधरमित्यादिना (श्लो० १६। १७) प्रच्छ विपदद्वन्द्वपरमात्मानमव्ययं। प्रभाभिर्भासयद्रूपपरित पुरुषोत्तममित्यतेनस्पष्टतयामूर्तिरेव विग्रहशब्दार्थोयाज्ञवल्क्येनदर्शित। किंच कोशेप्रविभागशब्द समस्तपदानामर्थबोधकत्त-दवयवशब्दविभागमेवाभिधत्तेमनोरमादिपुविग्रहस्तुइलौल्यमित्येवेत्यादौतादृशार्थएवविग्रह-शब्दव्यवहारदर्शनात् ॥ अन्यथाकोशेतदसग्रहप्रसङ्गाच्च ॥ अतोनत्वदिष्टसिद्धि मायिक-करादिहेतुकपरमानन्दकर्मकविभजनस्यश्रुत्यादौक्वाप्यनुपलम्भाच्च ॥ विस्तारपरत्वे आनन्दस्य परमत्वनोपपद्येत निरतिशयविस्तीर्णस्यैवस्वरसत परमत्वात् ॥ अपिच तद्विस्तारकत्वेकरा-दे मुक्तमानन्दात्मत्वासिध्येत्। अन्यथातद्विस्तारकत्वायोगात्श्रुतौ "रसोवैस" इत्यादिना "एषह्येवानन्दयाति" इत्यतेनआनन्दरूपस्यैवानन्दहेतुताकथनात् सूत्रकृतापि (अ० १ पा० १ सू० १३ वा० १४) तद्धेतुव्यपदेशाच्चेत्यत्रतथासमर्थनात् ॥ यच्चएतेनेत्यादिनो पन्यस्तइत्यत्रतत्तुविषयवाक्याननुसधानात्सूत्रार्थभ्रमाच्च ॥ तत्रहि "तस्माद्वाएतस्माद्विज्ञान-मयात् अन्योतरआत्मानन्दमय"इत्यानन्दमयमुक्त्वातत्स्वरूप तस्यप्रियमेवशिर मोदो दक्षिण पक्ष प्रमोदउत्तर पक्ष आनन्दआत्मा ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठा" इत्युक्त। अत्रशिर प्रभृ-तीना प्रियमोदाद्यात्मकत्वकथनादानन्दमयएवाकार सिध्यति ॥ दक्षिणोत्तरपक्षावपिपूर्व "अयदक्षिण पक्ष अयमुत्तर पक्ष" इत्युत्तरत्रदृष्टरूपौशकराचार्यैर्व्याख्यातौतेनात्रापि तावेवादर्तव्यो ॥ आनन्दआत्मेत्यात्मशब्दोदृदयादिमध्यवर्तिनकटिमारभ्यकण्ठपर्यतभाग अभिधत्ते "मध्येह्येषामङ्गानामात्मा" इतिश्रुत्यन्तरात् ॥ पुच्छप्रतिष्ठाशब्दावपिकव्यादि-चरणान्तभागपरौ अत्रचअन्नमयादीनाचतुर्णांकार्यरूपाणाविभूतिरूपाणावाप्रायपाठादानन्द-मयोपितथेतिपूर्वपक्षे आनन्दमयोभ्यासादितिसूत्रित ॥ अर्थस्तु आनन्दमय परमात्मैव नतुकार्यादिरूप। कुत अभ्यासात् ॥ रसोवैसइत्यादिनापुन पुन कथनात्। तेनपूर्वतआधि-क्यसिद्धेरिति ॥ अभ्यासस्यभेदकत्व तु पूर्वतन्त्रेद्वितीयस्यद्वितीयपादे (सू० २) "एक-स्यैवपुन श्रुतिरविशेषादनर्थकहिस्यात्" इत्यधिकरणेसिद्ध ॥ अतो विषयवाक्येप्रियशिर-स्त्वादिनावर्णितमानन्दमयपरमात्मानमेवसमर्थयदिदसूत्र परमात्मनआनन्दाकारतामेव सिद्धांतयतीति मार्तण्डटीकाकृतानभ्रमलेश वक्तव्यानन्दस्यब्रह्मत्वेसिसाधयिषितेपि स्पष्टतया-नन्दाकारवस्तुबोधक भयइधटितमानन्दमयपद सूत्रेनमूयात् नचविषयवाक्यानुरोधात्तथा सूत्रमितिवाच्य ॥ आनन्दोऽभ्यासादितिसूत्रेपिभृगुवल्ल्यनुरोधसिद्धे ॥ यथाश्रुतसूत्रे एकार्थ्येनभृगुवल्ल्याइववथासूत्रपि ब्रह्मवल्ल्या विषयवाक्यस्वलाभात् ॥ तस्मादानन्दाकारा मिप्रायमेव यथाश्रुतसूत्र तदुक्तसूत्रार्थस्तु न सूत्रकारसमत। तथा सति ब्रह्माभ्यासादित्ये-

वसूत्रयेत् । नतुयथाश्रुतं । आनंदमयेकस्यचिदपिविधेयस्याभावात् यथाश्रुतपाठे आनंदमयस्यपुच्छत्वेनोक्तं ब्रह्मपरमात्मैवेत्यर्थस्यकथंचिदप्युपस्थितेरभावाच्च ॥ विस्तरस्तुभाष्यवत्प्रकाशादववधेयः ॥ अतोयाज्ञवल्क्यवाक्येविग्रहशब्दोदेहपरोपिब्रह्मणोजीववत्स्वातिरिक्तशरीराभावादाकारमात्रेपर्यवस्यतिसुवर्णस्यमूर्तिरित्यादिवत् ॥ परमानंदोविग्रहोयस्येतिसमासस्तुराहोःशिरः "आनंदंब्रह्मणः" इत्यादिवन्नेदोपचारात् ॥ निर्दोषपूर्णगुणविग्रह इत्यादौनिबंधादिष्वपितथैवसमासः ॥ तदेतदभिप्रेत्याहुः—विग्रहपदेननशरीरमित्यादि ॥ स्वातिरिक्तशरीरंनेत्यर्थः । यदिब्रह्मातिरिक्तंतस्यतत्स्वीक्रियेततर्हितन्नित्यमनित्यंवेतिविकल्पः ॥ शिष्टंस्पष्टं ॥

अतएवआहचतन्मात्रमितिसूत्रेलौकिकेंद्रियाद्यभावःप्रतिपादितः ॥ सूत्रार्थस्तु आहच श्रुतिः स्वयमेवतन्मात्रंप्रज्ञानघनमात्रं "सयथासैंधवघनोनंतरोऽबाह्यःकृत्स्नोरसघनएवैवंवाअरेयमात्माऽनंतरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघनएवे" तिस्वरूपातिरिक्तानामिंद्रियाणामभावात् अतोनेंद्रियाणांकल्पनाकिंतुसर्वाकारस्वरूपंवस्त्वेवतादृशमितिमंतव्यं कृत्स्नवचनात् ॥ चकारात्सर्वेंद्रियविवर्जितमितिस्मृतिरपि तस्मान्नेंद्रियकल्पनयाविरोधः ॥ यत्तुरूपादिरहितमात्रं आहेत्यर्थः अरूपवदेवेतिव्यवहितसूत्रे अरूपवद्ब्रह्मेत्युक्तत्वात्तर्हिसाकारत्वश्रुतीनांवैयर्थ्यमित्याशंक्य प्रकाशवच्चावैयर्थ्यमित्यनेन यथाप्रकाशः सौरश्चांद्रमसोवा वियद्व्याप्यावतिष्ठमानोंऽगुल्यादिसंबंधात्तेपुऋजुवक्रादिभावंप्रतिपद्यमानेपुतद्भावमिवप्रतिपद्यते एवंब्रह्माऽपिपृथिव्याद्युपाधिसंबंधात्तदाकारतामिवप्रतिपद्यतेइत्याद्युक्त्वा अतएवोत्तरत्र "दर्शयतिचाथोअपिस्मर्यते" इतिनिर्विशेषमेवब्रह्मोक्तवान् नतु आनंदमात्रहस्तादिकं ॥ अर्थस्तुदर्शयतिश्रुतिःपरप्रतिषेधेन ब्रह्मअन्यदेवतद्विदितादथोऽविदितादधि इत्याद्युक्तं तदपितत्तत्सूत्रभावानवबोधविजृंभितमेव । नह्यरूपवत्सूत्रेणब्रह्मण्यरूपवत्त्वंप्रतिपादितं प्रकरणविरोधात् वक्ष्यमाणदोषाच्च ॥ तथाहि "पूर्वंनस्थानतोपिपरस्योभयलिंगंसर्वत्रहि" इतिसूत्रतोब्रह्मस्वरूपविचारआरब्धः ॥ ननुब्रह्मस्वरूपनिर्णयःप्रथमाध्यायेकृतएवेतिकिंपुनस्तन्निर्णयेनेतिचेत्सत्यं पूर्वंतुसर्ववेदांतेष्वेकमेवब्रह्मप्रतिपाद्यतइतिविचारितं नतुब्रह्मधर्मविरोधोपिपरिहृतः । सचावश्यंपरिहरणीयः । अन्यथावेदांतप्रतिपाद्यं ब्रह्मसधर्मकंनिर्धर्मकंवेतिसंदेहापरिहारात् अतस्तन्निवृत्त्यर्थमयंविचारः ॥ तत्रवेदांतेषूभयविधवाक्यदर्शनात्संशयःकिमुभयलिंगं ब्रह्मान्यतरलिंगंवेति तत्रधर्मविधायकवाक्यानामुपासनार्थतयौपचारिकत्वस्यापिवक्तुंशक्यतयानिषेधवाक्यानां प्रयोजनांतरशून्य-

तयातत्स्वरूपमात्रबोधकत्वान्निर्विशेषमेवब्रह्म यद्वायतोवाङ्मानिभू-
तानीत्यादिनासदेवेत्यादिवाक्यैश्चभगवतिजगदुपादानत्वस्यसिद्धत्वा-
त्कारणस्यकार्येसत्वमविवादमेव तथाचयथाघटपटादिकारणीभूता-
पृथिवीतत्तत्कार्येषुतत्तद्रूपाभवत्येवंब्रह्माप्यस्थूलेस्थूलंअनणौ अनणु
उच्चावचकर्तरिउच्चावचकर्तृ पृथिव्यांसर्वगंधं जलादावगंधं एवं स्थान-
तउभयलिंगंतत्तत्स्थानभेदादुपपद्यते । अत्रोत्तरमाह नस्थानतोपि
अपिकारेणाचिंत्यसामर्थ्यवशादपिनोभयलिंगंब्रह्म सर्वत्रहितादृशं
रूपंभगवतउपदिश्यते हि इत्यस्यायमभिप्रायः सर्वकर्मेत्यादिवाक्यानि
भगवत्स्वरूपप्रतिपादकान्येवनत्वनुवादकानि । यदितेषामुपासनार्थं
स्थानगतधर्मानुवादकत्वंस्यात्तदातैर्ब्रह्मज्ञानाभावात्तेषांवैयर्थ्यंस्यात् ।
नत्वौपाधिकानांधर्माणांतद्वत्तयाब्रह्मणोवाज्ञानंमुक्त्यर्थमिति वक्तुं-
शक्यंतथासतिदर्शनांतरीयज्ञानादपिसास्यात्ततश्चशास्त्रवैयर्थ्यंस्यात्
किंचास्मिन्वाक्येनुवादकत्वमपिनसंभवति   "ज्यायानाकाशा"
दित्युक्तेः । नह्याकाशाज्ज्यायः किंचिल्लोकेप्रसिद्धमस्ति । येनतद्ब्रह्मणि
अनूदितंस्यात्तस्मात्तद्वाक्यस्यधर्मविधायकत्वंनानुवादकत्वंनिरंकुशा
नांतेषामन्यत्राभावात् एवंसामर्थ्यवशेनाप्युभयलिंगत्वंसामर्थ्यस्या-
चिंत्यतयातद्वत्ताब्रह्मणोप्यज्ञानापत्तिः ततश्चतमेवविदित्वेतिश्रुत्युक्तस्य
ज्ञानस्याभावान्मोक्षोपिनस्यादितितसान्नमतांतरोकरीत्याविरोधपरि-
हारःसंभवति एवंचपूर्वोक्तसंशयस्तदवस्थएव । तत्रोत्तरमनेनसूत्रे-
णाह अरूपवदेवहि तत्प्रधानत्वात् । अत्रसूत्रकारस्यायमभिप्रायः—
उभयलिंगवाक्यश्रवणात्संदेहोवा उभयलिंगवतोऽभेदनिश्चयात् तत्र-
द्वितीयोनसंभवति कार्यकारणांशकृतस्यभगवद्विहारार्थंजातस्यभेदस्य
सत्वात् तथाच सृष्टिदशायामभेदोवक्तुमशक्यइति आपाततएव-
संदेहोवक्तव्यः उभयलिंगत्वस्यैकस्मिन्नसंभवाद्विरोधेनस्वरूपनिश्चया-
भावेप्राप्तआह अरूपवदेव रूप्यतेनिरूप्यते रूपंसर्वव्यवहारविषयत्वं
तद्युक्तरूपवत् विश्वं ब्रह्मतुतद्विलक्षणं कार्यकारणयोरंशांशिनोर्वै-
लक्षण्यस्ययुक्तत्वात् ॥ ननुकार्यकारणयोरवैलक्षण्यमपिसंभवत्ये-
वेत्यतआह—तत्प्रधानत्वात्   तस्यब्रह्मणःप्रधानत्वात् मुख्यत्वात् ।
यत्रहियत्प्रतिपाद्यतेतत्रतन्मुख्यंब्रह्मप्रतिपादनेब्रह्मधर्माणामेवमुख्यत्वं
नान्यधर्माणांमुख्यत्वं यथाप्रशासनस्य ॥ हि "एतद्वैतदक्षर" मिति
ब्रह्मैवोपक्रम्यप्रशासनस्योक्तत्वात्तस्यमुख्यत्वंसर्वकर्मेत्यस्यतुलौकिक-
कर्मानुवादेनस्पष्टमेवामुख्यत्वं   तत्रमनोमयःप्राणशरीरइतिशरीर-

विशिष्टमुपक्रम्यपठितत्वात् ॥ ननुसर्वकर्मत्वादयोपिनामुख्याअनुवादाभावात् किंतु लौकिकधर्मतुल्यधर्माब्रह्मणिविधीयतइतिचेन्मास्तुसर्वकर्मादिशब्दानामनुवादकत्वं तथापि तेकेइत्यपेक्षायां येलोकप्रसिद्धास्तानेवसर्वपदेनानूद्यसर्वेषामिवकर्माणियस्येति तत्तुल्यानामतिरिक्तानां वा विधानसमासेंगीकार्य्यं। तथासति गौरवंस्याद्यतिरिक्तकल्पनामकृत्वा यथाकथंचित्तद्धर्मवत्त्वेनज्ञानस्यैवोपासनायामुपयोगाल्लौकिकधर्मानेवानूद्योपचारेणशरीरंधर्मविशिष्टबोधनमेवयुक्तं ॥ ननुयदिसर्वैःव्यवहारातीततयाजगद्वैलक्षण्यसूत्रकृतोऽभिप्रेतंस्यात्तदाअरूपमित्येववदेत्तत्वरूपवदिति ॥ वदतित्वेवमतोऽतिरिक्तधर्मकल्पनैवयुक्तेतिचेन्मैव ॥ लोकवैलक्षण्येनलोकव्यवहाराऽतीतत्वमेवाभिप्रेतंननुसर्वव्यवहारातीतत्वमस्थूलादिवाक्यएवप्रशासनश्रावणात्तथानिश्चीयते तस्माल्लोकव्यवहारातीतब्रह्मस्वरूपंसूत्रेणप्रतिपाद्यतेन तुरूपरहितमात्रं पूर्वब्रह्मणिरूपास्तित्वनास्तित्वयोर्विचारस्याप्रकृतत्वात्तादृशव्याख्यानमयुक्तमेव तदुपष्टंभेन आहचतन्मात्रमित्यस्यापिरूपरहितमात्रमाहेति व्याख्यानमपितथैव ॥ किंच त्वदुक्तव्याख्यानेब्रह्मणिरूपाभावेऽपिसाकारत्वंकुतोनस्यात् नहिरूपाभावःसाकारत्वाभावव्याप्योयेनतन्निश्चायकः स्यात् वायौरूपाभावसत्वेऽपिसाकारत्वसत्त्वेनव्यभिचारात् तथाच साकारश्रुतीनांवैयर्थ्यशंकायाअसंभवात् "प्रकाशवच्चावैयर्थ्या" दितिसूत्रंनिरर्थकमेवस्यात् ॥ अस्मन्मतेचब्रह्मणिलोकव्यवहारातीतत्वेपूर्वसूत्रेणसाधितेसर्वकर्मत्वादीनामोपचारिकत्वेप्रतिपादितेप्रशास्तृत्वादीनांचालौकिकत्वेनसम्यग्बुद्ध्यावनारोहात्सर्वव्यवहारातीतत्वमेवस्यात् तथासति ब्रह्मणोज्ञेयत्वेनापिव्यवहारासंभवाज्ज्ञानार्थविचारशास्त्रस्यवैयर्थ्यमनसैवेदमाप्तव्यमितिश्रुतिविरोधश्चेतिपूर्वपक्षःस्यादेव। तत्समाधानार्थंप्रकाशवदितिसूत्रंप्रवर्तते । तदर्थश्च-यथासौर प्रकाशोव्यवहार्योऽव्यवहार्यश्च नहिस्वतःसंपादयितुंशक्यतेस्थापयितुंवाउदितेतुसूर्येप्रतिबंधकाभावेसान्निध्यमात्रेणव्यवहारःकर्तुंशक्यस्तथालौकिकवाङ्मनोभिर्नशक्यतेव्यवहर्तुमीश्वरसन्निधानेतुशक्यते। सन्निधानंतुतत्कृपया अन्यथाशास्त्रंव्यर्थंस्यादतएवसूत्रेहेतुपठति-अवैयर्थ्यादिति ॥ चकारेणतद्धर्माणामप्यलौकिकत्वमतएवनविरोधः । "अपाणिपादोजवनोग्रहीतापश्यत्यचक्षुःसशृणोत्यकर्णः" इत्यादिश्रुतिभ्योऽलौकिकाएवभगवद्धर्माउच्यंते । एवचाव्यवहार्येऽप्यलौकिकधर्मबोधक-

स्वात्रशास्त्रवैफल्यं । अधिकंचभाष्यादिग्रंथेभ्योऽवसेयं, ग्रंथगौरवभ-
यान्नेहोच्यते ॥ यत्तुऔपाधिकायर्मानचास्तवाइति प्रकाशवचावैयर्थ्य-
मित्यनेन प्रतिपाद्य दर्शयतिचाथोअपिसर्यतइतिनिर्विशेषमेवब्रह्मोक्त-
चात्रत्वानंदमात्रहस्तादिकमित्याद्युक्तं तदपिनकिंचित् ॥ नहितेन
सूत्रेणनिर्विशेषब्रह्मप्रतिपाद्यते तस्यपूर्वमेवप्रत्युक्तत्वात् कस्तर्हिसूत्रा-
र्थइतिचेच्छृणु पूर्वमरूपवत्सूत्रेणसर्वेकर्मत्वादयोधर्माःकार्यनिष्ठाब्रह्म-
ण्यारोप्यतइत्युक्तंतत्रब्रह्मणउपादानकारणत्वात्कारणस्यैवधर्माःकार्ये-
भवंति कामादयोधर्माश्चश्रुतौविहितस्तेब्रह्मणएवभवितुंयुक्ताइत्या-
शंक्याह दर्शयतिचाथोअपिसर्यते दर्शयतिश्रुतिरेव जडजीवधर्माणां
भगवत्यभावं "द्वेवाववब्रह्मणोरूपे" इत्युपक्रम्यद्वेधापंचभूतान्युक्त्वा
"अथातआदेशोनेतिनेती"त्याह तत्रद्वौनञौप्रकृतमर्थंगमयतइति
द्वयोःस्थापनमात्रंक्रियते किंवावीप्सयापूर्वोक्तंसर्वंनिषेधति उत
रूपद्वयमेवनिषेधति अथवा पूर्वमतिषेधोभूतराशिंनिषेधति द्वितीयो-
वासनाराशिमित्यादिशंकायां श्रुतिःस्वयमेवविवृणोति-नह्यस्मादिति-
नेत्यन्यत्परमस्ती"ति । अथातआदेशइतिसमुदितवाक्यस्यार्थउच्यते
श्रुतावपिअथशब्दःप्रक्रमभेदकः।अतइतिहेतौपंचमील्यब्लोपेवा। उक्तं
रूपद्वयंहेतूकृत्यआदेशः ताभ्यांकार्याभ्यांरूपाभ्यांज्ञाप्यस्यब्रह्मण उप-
देशःनेतिनेतीतिपूर्वइतिशब्दःप्रकारवाची तथाचसमवायित्वाद्ब्रह्म-
पंचभूतात्मकंभवतिइतिनपंचभूतप्रकारकंब्रह्मनेतिप्रथमपदस्यार्थः। इम
मेवार्थंश्रुतिर्वदतिनह्येतस्मादित्यनेननभवत्येवब्रह्मतादृशंहियुक्तोऽय-
मर्थः-यतएतस्माज्जातंततत्नहिकार्यकारणयोरेकःप्रकारोभवतिएवंप्रथ-
मस्यनेतीतिशब्दस्यव्याख्यानंकृत्वाद्वितीयंव्याचष्टे-अन्यत्परमस्तीति ।
नइतिसमवायित्वमात्रमेवन किंत्वन्यत्परमस्ति। तथाचनेतीत्यनेनैता-
वतानिषेधः तथाचनसर्वंनिषेधोनापिभूतद्वयस्यवासनाभूतराश्योर्वा
निषेधः किंतुप्रकारैतावत्तयोरेवनिषेधः एवंब्रह्मणो रूपंनिरूप्यनाम
निरूपयति-सत्यस्यसत्यमिति । एवंचहियस्माद्वेतोर्नेतिनेतीतिवीप्स-
यामूर्तामूर्ततद्वासनात्मिकाविद्यांतत्कार्यादिचनिषिध्यसर्वेनिषेधाव-
धित्वेनतत्साक्षित्वेनचब्रह्मैवनिर्दिष्टं इतिकृत्वाएतस्मात्परंउत्कृष्टंब्रह्म-
णोनिर्देशनमन्यत्नास्तिएतत्संदेहमपिनिराकर्तुंनामनिर्वक्ति "प्राण
वैसत्यंतेषामेषसत्य"मिति प्राणंतीतिप्राणाअपरब्रह्मरूपाःतत्कार्यत्वात्
सत्यं नाविद्यका ब्रह्मविवर्तभूताः तत्रहेतुस्तेषांप्राणानां परमात्मैव-
सत्यंस्वरूपभूतइतितेनप्रपंचातिरिक्तस्यापिब्रह्मणोविद्यमानत्वात्प्रपंच-
धर्मवत्त्वंतस्मिन्नौपचारिकमेवयुक्तं श्रुत्यैवतथाप्रतिपादनात् । चकारः

पूर्वेयुक्त्यनुसंधानार्थः ॥ श्रुतेरन्यार्थतानिराकरणायाह–अपि स्मर्यते- अनादिमत्परब्रह्मनसत्तन्नासदुच्यते । इतिसदसतोःक्षेत्रत्वात् ज्ञेय- निरूपणेनिषेध. प्रपचधर्मावेदेभगवत्युच्यंते नतुतेतद्धर्माभवंतीति- ज्ञापयति तस्मात्सर्वकर्मत्वाद्योधर्माजडजीवयोरेवेतिसिद्ध ॥ माया- ह्येषेत्यस्यार्थस्तु पूर्वेमेवविवृत. उपासनार्थमायिककरादिकल्पना- इतित्यसंगतमेव मायाहिव्यामोहिकाभगवत.शक्तिः । नहि भगवता भक्तानांव्यामोह.कर्त्तव्य. कित्वसुराणामेव ॥

सहस्राक्षे अनेनैवेत्यादिकरादिकल्पनेत्यतभागनिराकुर्वंति अतएवाहच–तन्मात्रमि- त्यादिनाकिंत्वसुराणामेवेत्यतेन ॥सयथेत्यादि॥ अत्रमैत्रेयीमाह्मणवाक्यकृत्स्नस्यप्रज्ञानघनत्व वोध्यते ॥ अत्रकृत्स्नपदात्करचरणादिमत्त्वलभ्यते अकृत्स्नत्वबुध्युत्पादकप्रकारसत्वएव कृत्स्नपदसार्थक्यसिद्धे. ॥ अनतरोऽवाह्यइतिविशेषणे अपि तथैवसतिसगच्छेता अन्यथा- ऽऽकाशतुल्यस्यवाह्यातरविभागायोगात् ॥ धनपदादपिसाकारत्वमेवद्योत्यते अन्यथप्रज्ञान मित्येववदेव तेनविश्वतश्चक्षुरित्यादिश्रुत्यतरशतप्रतिपादितस्यकृत्स्नस्यप्रज्ञानघनत्वमत्र वोध्यते ॥ प्रज्ञानशब्दश्च आनदाभिन्नज्ञानपर , अन्यथाप्रज्ञशब्दैनर्थक्यात्केवलचित्परत्वे सूत्रेऽपिमात्रपदेनतपतिरिक्तव्यवच्छेदाद्योवैभूमातत्सुखमित्यादिव्याकोपस्तत्रनापेयात् ॥ (अ० १ पा० २ सूत्र १५) "सुखविशिष्टाभिधानादेवचे" त्यादिसूत्रविरोधश्च ॥ तेन स्वाभिन्नचिदानदात्मकसर्वेंद्रियादिकमेवब्रह्मात्रसूत्रेतन्मात्रपदेनोच्यते अतोमार्तंडटीका कारोक्तनायुक्त ॥ तादृशमिति ॥ चिदानदघन ॥ नेद्रियेति ॥ पृथगिंद्रियाकल्पनाप्रयुक्तो विरोधोनेत्यर्थ. ॥ यत्तुसूत्रेतन्मात्रचिन्मात्र रूपादिरहितमात्रवेति व्याख्याततत्रचिन्मात्र- मित्येवशकराचार्या व्याचक्षते ॥ आहचश्रुति "चैतन्यमात्रविलक्षणरूपातररहितनिर्विशेष- ब्रह्म" इति ॥ पक्षातरतुकपोलकल्पितमयुक्त अरूपवदेवेत्यनेनपौनरुक्त्यापत्ते सूत्रेतच्छ ब्दस्यरूपादिरहितपरामर्शकत्वेचित्परामर्शकतायाश्चित्परामर्शकत्वेतत्परामर्शकतायाश्चासभ वात् विषय-वाक्येरूपादिरहितकथनाभावाच ॥ अतस्तत्पक्षदूषयति यत्तुरूपादिरहितमात्र मित्यादिनाअयविचारइति (अ० ३ पा० २ सू० ११) न स्थानतोपिपरस्येत्यारभ्य (सू० ३०) प्रतिषेधाचेत्यतसूत्रविंशत्याकृतस्तद्धर्मविचार ॥ उभयविधेति सविशेषत्वबोधके- त्यर्थ ॥ एतत्सूत्रविंशत्या 'नस्थानतोपिपरस्योभयलिंगसर्वत्रही'' त्यादित्रिसूत्रप्रथममधि करण तत्पूर्वपक्षप्रकारद्वयेनाहु –तत्रधर्मविधायकत्यादिना सर्वकर्मेत्यादीति ॥ छादोग्ये पचमप्रपाठके शाडिल्यविद्याया "सर्वकर्मासर्वकाम सर्वगध सर्वरस सर्वमिदमभ्यात्त" इत्यादीनि। तेषामिति सर्वकर्मत्वसर्वज्यायस्त्वादीना तमेवेति "तमेवविदित्वाऽतिमृत्युमेति" इतिवाक्येभगवज्ज्ञानादेवमोक्षइतिभाव । एतत्सूत्रव्याख्यातस्य प्रयोजनमग्रेस्फुटीभ- विष्यति ॥ अस्मिन्नधिकरणेऽग्रिमसूत्रद्वयस्यप्रकृतखडनेविशेषत प्रयोजनाभावात्तद्व्या ख्यात । अत पर (सू० १४) अरूपवदेवेत्यादिपचसूत्रमधिकरणमेकदेशिमतेन प्रागुक्त- सशयनिराकरणार्थं (सू० १९) "अबुवदग्रहणात्तुनतथात्व" मित्यादिचतु सूत्रसिद्धात मतेनवत्समाधानाथ ॥ तत्रब्रह्मप्रथमतोनिर्द्धर्मकमेवतत्तद्धर्मेरूपभवतीत्येकदेशिमत-

नप्कर्षः ॥ ब्रह्मस्वाभिन्ननित्यसर्वधर्माश्रयः प्राकृतधर्मानाश्रय इति सिद्धांतसारः ॥ परेपांतु नस्थानतोपीत्यायेकादशसूत्रंप्रकृतैतावत्त्वमित्यादिनवसूत्रंचेत्यधिकरणद्वयं तत्खण्डनमाकरपुष्येयं ॥ तत्रैकदेशिमतबोधकं अरूपवदधिकरणं सगृह्णंति—तत्रोत्तरमनेनेत्यादिना ॥ कार्यकारणांशेति । भावप्रधानोनिर्देशः जडप्रपंचः कार्यजीवांशः कारणमंशिचब्रह्मेतिभेदः सर्वैनैवरेमइत्यादिश्रुतिभ्योरमणार्थंकृतः । तत्रहीति ॥ बृहदारण्यकेपंचमाध्यायेगार्गीप्रश्नोत्तरबोधकेऽष्टमब्राह्मणे उक्तत्वादिति ॥ "एतस्यवाअक्षरस्यप्रशासनेगार्गीसूर्याचंद्रमसौविधृतौतिष्ठतः" इत्यादिनोक्तत्वात् ॥ तत्रेति ॥ सर्वकर्मेत्यादिबोधकशांडिल्यविद्यायां ॥ तत्रत्यं "मनोमयःप्राणशरीरोभारूप" इतिवाक्यं। वस्तुतस्तुज्ञानरूपस्वाभिन्नप्राणशरीरबोधकं ॥ तथाप्येकदेशिवैशिष्ट्यंतत्रमन्यते—तेकइति कर्मकामादयोधर्माःसर्वकर्मसर्वकामसर्वगंधादिशब्दोक्ता.कइत्यर्थः ॥ रूपरहितमात्रमिति ॥ एवंव्याख्यानमप्ययुक्तं किंपुनारूपादिरहितमात्रमित्यादिपदघटितं ॥ रूप्यतेऽनयवहियतइतिव्याख्यानमनंगीकृत्यरूपशब्देन गुणविशेषस्यांगीकारेरूपमात्रस्यनिषिद्धतया आदिपदग्राह्यधर्मांतरप्रतिषेधासिद्धेः॥ अन्यथा सूत्रएवादिपदंब्रूयात् अधर्मवदित्येव वा वदेत् ॥ सर्वथारूपस्याप्यभावेऽभिप्रेते अदृश्यत्वाधिकरणेरूपोपन्यास न हेतुकुर्यात्रापितत्रतत्रतद्धर्मोपदेशविवक्षितगुणोपपत्तिसर्वधर्मोपपत्त्यादीन् विरुद्धत्वादित्यपिध्येयं। अतोरूपशब्दस्योक्तव्याख्यानमेवयुक्तं। वायावित्यादि॥ चक्रगतादौचक्राद्याकारकत्वंतृणपर्णादि परिभ्रमणेनतत्रो यमानधूलिपटलेतदाकारतादर्शनेनचनिश्चीयतइतिभावः ॥ एतेनप्रकाशवत्सूत्रस्यतदुक्तमवतरणंनिरस्तं ॥ यस्तु प्रकाशवच्चावैयर्थ्यमितिसूत्रेप्रथमांतपाठउपन्यस्तः, अवैयर्थ्यमुपपाद्यतत्प्रवृत्तेरित्युक्त्याचतथवस्वी-

---

अनेनैवआह्चतन्मात्रम् इत्यस्याऽप्यानन्दमात्र तस्य करादिक्माहेत्यर्थ. प्रत्युक्तः ॥ करादिशब्दाभावात् ॥ सूत्रार्थस्तु आहचश्रुति तन्मानम् चिन्मानम् रूपादिरहितमात्रं वा ब्रह्मेति ॥ अरूपवदेवेतिप्यवहितपूर्वसूत्रे अरूपवद्ब्रह्मोक्त्वा तर्हि साकारत्वश्रुतीना वैयर्थ्यमित्याशंक्य प्रकाशवच्चावैयर्थ्यमित्यनेन यथा प्रकाश सौरश्चान्द्रमसोवा वियद्व्याप्याऽवतिष्ठमानोऽङ्गुल्याद्युपाधिसवन्धात्तेष्वृजुवक्रादिभावं प्रतिपद्यमानेषु तद्भावमिव प्रतिपद्यते एवं ब्रह्माऽपिपृथिव्याद्युपाधिसवन्धात्तदाकारतामिव प्रतिपद्यते तदालम्बनो ब्रह्मणआकारविशेषोपदेशउपासनार्थोन विरुध्यते एवमवैयर्थ्यमाकारवद्ब्रह्मविषयाणामपि वाक्याना भविष्यति औपाधिकाश्च धर्मानवास्तवाइति विरोधोनेत्यर्थकेनाऽवैयर्थ्यमुपपाद्य तत्प्रवृत्तेः ॥ अतएवचोत्तरत्र दर्शयति चाथोअपिचस्मर्यते इति निर्विशेषमेव ब्रह्मोक्तवान् नतुआनन्दमात्रहस्तादिकम् ॥ अर्थस्तु दर्शयतिचश्रुति परप्रतिषेधेनैव ब्रह्म अन्येदेवतद्विदितादथोअविदितादधिइत्याद्या ॥ किञ्च बाष्कलिना पृष्ठोबाध्वोऽवचनेनैवप्रोवाचेतिश्रूयते सहोवाचाधीहि भोइति सहतूष्णींबभूव तंहद्वितीयेतृतीयेवावचनउवाचब्रूम.खलुत्वंतुनविजानास्युपशान्तोयमात्माइति ॥ तथा स्मृतिष्वपि परप्रतिषेधेनैवोपदिश्यतेज्ञेयंयत्तत्प्रवक्ष्यामियज्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते ॥ अनादिमत्परब्रह्मनसत्तन्नासदुच्यते ॥ इत्येवमाद्याश्च ॥ तथा विश्वरूपधरोनारायणोनारदमुवाचेतिस्मर्यते मायाह्येषामयासृष्टेति तस्मादुपासनार्थमेव मायिककरादिकल्पना ॥

कृत सतुब्रह्मसूत्राणागुरुसन्निधावभ्यासाभावाद्भ्रममूलक सूत्रेत्ववैयर्थ्यादितिहेतुरेवो-च्यते वैयर्थ्यमाशस्यावैयर्थ्यस्यारोपाद्यत्वेतुहेतुतानसगच्छेत ॥ उपाधिसबधव्याख्यानतु सुतरामसगत, सूत्रेपूर्वसूत्रेपुवातद्बोधकपदगधस्याप्यभावात ॥ असत्तसमतार्थस्तु पूर्वरूप-शब्दस्यव्यवहार्यपरत्वेप्रकाशवदित्युक्त्यैवलभ्यते ॥ यथाप्रकाशोऽरूपवान् येनप्रकारेणा-व्यवहार्य तथाब्रह्मापि इति ॥ तेनव्यवहार्यत्वकोटिरर्थादेवसिद्ध्यति प्रकाशस्यतथात्वात् सौत्रहेतोरपितथैवसगतेश्च ॥ नापिप्रकाशस्यागुल्यादिसबधेनरूपभिद्यते भास्वरशुक्लतयै-वप्रतीते ॥ ऋजुवक्रादिभावस्तु नरूप ॥ किंच अगुल्याद्युपाधिसबधात्तदृजुवक्रादिभाव प्रतिपद्यमानेपुतद्भावमिव प्रतिपद्यतइत्येतावदध्याहारगर्भव्याख्यानएवसूत्रकाराभिप्राय-सूत्राक्षरतोननिश्चेतुशक्य ॥ यत्तु औपाधिकाश्चधर्मानवास्तवाइत्यादि तत्रपृच्छाम-धर्माणा तूपाधिकृतत्वादवास्तवत्वमुपे परमुपाधे कनकृतत्वादवास्तवत्व ब्रूया ॥ उपा-ध्यतरेणेतिचेदनवस्था तस्यानौपाधिकत्वेतूपाधिसबधोवास्तवएवेतिसधर्मकत्व तदवस्थ नहिप्रकाशस्यागुल्यादिसबधोनवास्तव ॥ तथासतिलाघवाद्धर्मानेववास्तवान्ब्रूतोनमूपे ॥ परस्योपाधिसबधश्चभाष्यप्रकाशे नविलक्षणत्वादित्याद्यधिकरणेपुविस्तरेणनिराकृत ॥ नच त्वद्रीत्याप्येकदेशिमतेपूर्ववद्वेतिकादाचित्कत्वाद्धर्माणामौपाधिकत्वमापततीतिशक्य घृत द्रवत्वादौकादाचित्केप्यौपाधिकत्वाभावात् ॥ तर्हिववकथपूर्वपक्षसिद्धातावित्यतआहु ॥ असन्मतेचेत्यादिना ॥ श्रुतिविरोधइति ॥ अस्या श्रुते "अप्राप्यमनसासहे" त्यनेन-विरोध ॥ चकारात् "तत्वौपनिषद ॥ यतोवाच ॥ प्रत्यगात्मानमैक्षत् ॥ नचक्षुपापश्य-तिकश्चनैन" इत्यादीनाविरोध ॥ स्थापयितुमिति ॥ यथानापयातितथानिरोद्धु ॥ प्रति-बधकाभावइति ॥ प्रति बधकतुमेघादिकदार्ष्टातिकतत्स्थानेगुणमयीमाया, नाहप्रकाश सर्व स्ययोगमायासमावृत इतिवाक्यात् ॥ अत्रसूत्रार्थेघनोयथार्कप्रभत्रोऽर्कदर्शितइत्याद्युपबृह-णमप्यनुसधेय ॥ ईश्वरसन्निधानइति ॥ सन्निधानमाविर्भाव तत्रहेतुस्तु तत्रैवपादे (सू० २३) तदव्यक्तमित्यधिकरणे स्फुट ॥ अलौकिकाएवेति ॥ पाणिपादादिनिरपेक्ष मादानगमनादिकमलौकिकमेव ॥ अपाणिपादइतितुश्वेताश्वतरवाक्य ॥ एवक्रियादेरलौकि-कताबोधकानि "आसीनोदूरव्रजतिशयानोयातिसर्वत । कस्तेमदामदंदेवमदन्योज्ञातुम र्हति" इत्यादीनि कठादिवाक्यान्यपिस्मर्तव्यानि ॥ सन्निधानवतैवव्यवहार्यतयास्वान्यस्यज्ञा-नयोग्यतानिषेध कठवाक्येयमेनदर्शित ॥ श्वेताश्वतरवाक्येऽपि नचतस्यवेत्तेति लौकिक-विषयावेदननिषेध ॥ इमेतस्यव्यवहार्यत्वाव्यवहार्यत्वेकेनोपनिषत्तृतीयखडादौचस्फुटेस्वे च्छयाब्रह्मणिप्रादुर्भूतएवाग्निवाय्वादिदेवानामपि दर्शनस्पर्शनव्यवहारस्तिरोधानेत्वव्यवहार इति ॥ अतएवचतुर्थखडेविद्युतोविद्योतनप्रकाशविशेषएवतत्रदृष्टातित ॥ तस्मात्प्रकाशव-त्सूत्रस्योक्तएवार्थ । नहित्वदभिमतदृष्टातोवेदेक्वाप्यस्ति ॥ अथ (अ० ३ पा० २ सू० १७) "दर्शयतिचाथोअपिस्मर्यत" इतिसूत्रस्यपरोक्तार्थदूषयत सिद्धातेऽर्थमाहु -यत्तु औपाधिकाइत्यादिना ॥ अस्मिन्सूत्रे सहस्राक्षे "अपिच स्मर्यते" इतिद्वितीयचकारपाठस्तु प्रमादात् ॥ अत्रैवशाकरभाष्ये "अथातआदेशोनेतिनेति" इतिवाक्यप्रथममुदाहृत ॥ इहसहस्राक्षेस्वभाष्यस्थस्यसर्वस्यानुवादपितदेवैकनसगृहीत ॥ तत्रबीनाचित्य ॥ परतन्त्रा-

प्यउदाहृतत्वात्सिद्धांतेऽपिसूत्रे अथोभिन्नप्रक्रमेणदर्शयतीतिकथनेनभिन्नप्रक्रमार्थकाथा-थोशब्दघटिताः "अथात । विदितादथोऽअविदितात्" इत्यादीनाविषयवाक्यतयाऽभि-प्रायाच्चाथातइतिवाक्यमपिचिन्त्यते-कारणस्यैवधर्मा इत्यादि ॥ यद्यपीदसिद्धांतेसमत-तथाप्येकदेशिमतदृष्ट्याऽयपूर्वपक्ष सूत्रेऽथोद्भवस्य ओदत्तनिपातत्वेनप्रगृह्यत्वादसंधि । जडजीवेति ॥ अधिदैवतप्रकारनिषेधाज्जडधर्माणामध्यात्मप्रकारनिषेधाज्जीवधर्माणाचा-भाव प्रकृतवाक्ये ॥ तत्त्वकारवाक्येच विदिताज्जडात् अविदिताज्जीवाच्चतदन्यद्भिन्न-प्रकारकमिति स्पष्टएवोभयधर्माभाव ॥ द्वेवावेति ॥ बृहदारण्यके तुर्याध्यायेमूर्ता-मूर्तब्राह्मणाख्येतृतीयब्राह्मणे "द्वेवावब्रह्मणोरूपे मूर्तचेवामूर्तंच" इत्युपक्रम्य पृथिव्या दिभूतत्रयमूर्तं वाय्वाकाशावमूर्तं मूर्तस्य कारण आदित्यगतत्वयादृश्यमानभगवत्तेज अमूर्तस्यकारणतत्रादृश्यमान पुरुषइति अधिदैवतप्रकारेणपचभूतान्युक्तानि । अथशरीरादि-कमूर्तं प्राणआंतराकाशश्चामूर्त तत्कारणेचक्षुस्तदंतरपुरुषौचेत्यध्यात्मप्रकारेणतान्युक्तानि एवमधिदैवताध्यात्मभेदेनद्वैधासमष्टिव्यष्टिरूपाणिभूतान्युक्त्वा "अथातआदेशोनेति-नेति" इत्युच्यते एतद्वाक्यमग्रे तत्रोपनिषदेवानुपदव्याख्यायते "नह्येतस्मादितिनेत्य न्यत्परमस्त्यथनामधेयँ सत्यस्यसत्यमिति प्राणावैसत्यंतेषामेषसत्य" इति ॥ इह एतस्मादित्यत्र अस्मादितिपाठांतर ॥ अथातआदेश इत्यत्राथशब्दोभिन्नप्रक्रमे पूर्वंकार्यं निरूपित इदानींकारणनिरूप्यत इति ॥ अत पूर्वोक्तरूपद्वयादेतोरूपद्वय हेतूकृत्वा आदेश कार्याभ्याज्ञाप्यस्यब्रह्मणउपदेश नेतिनेति ॥ अत्रएव धावशब्दस्यावधारणार्थ तयापचभूतात्मकेमूर्तामूर्तद्वैएवब्रह्मणोरूपेइतिसिद्धापचभूतकारकत्वमेवब्रह्मण्यापतत्ति ॥ रसत्वकथनात्समवायित्वेनतान्मात्रत्वचापतति तदिदक्रमान्नेतिशब्दद्वयेननिषिध्यते ॥ इतिएवप्रकारकब्रह्म एतावन्मात्रचब्रह्मेत्यर्थं । ननुकथमेवनिश्चीयतइत्याशंकावारणाय व्याख्यायते । तत्रप्रथमस्यनेतिशब्दस्यार्थमाह "नह्येतस्मादिति" इति ॥ न ब्रह्मपच भूतप्रकारकनभवतिहि । युक्तचैतत् यतएतस्मात् एतद्धेतुकानितानि नहिकार्यकारण योरेक प्रकारोभवति वस्तुदसाधारणधर्माणाभेदात् ॥ द्वितीयनेतिशब्दव्याचष्टे-"नेत्यन्य-त्परमस्ति" इति । ब्रह्मएतावन्मात्रभवति किंतु अन्यत् अधिकपरब्रह्मास्ति । तथाच कार्या-साधारणलौकिकधर्मविलक्षणधर्मैकसमवायित्वेऽपिकार्यादत्यधिकचब्रह्मणोरूपसिद्ध एवं रूपनिरूप्यनामनिरूपयति-"सत्यस्यसत्य" इति । व्याख्यानवाक्येप्यर्थांतरशंकावारणाय नाम निर्वक्ति "प्राणावैसत्यंतेषामेषसत्य" इति ॥ प्राणंतीतिप्राणा पूर्वोक्तकार्याणि वैनिश्चयेन सत्यनतुविवर्तरूपा ॥ अथवातत्प्रपूर्वोक्तरीत्यास्वरूपत्वात्स्वरूपत्वाच्चप्राणा सत्य ॥ तेषाप्राणा नामेषपरमात्मासत्यस्वरूपभूतइत्यर्थ ॥ तदेतत्सर्वंमुरसिकृत्यभाष्यप्रकाशचैकीकृत्यानुवद-तिवन्द्वीनजावित्यादिना ॥ श्रुतावितिं ॥ अपिशब्दाद्याख्येयसूत्रेचतयैतिद्योतित ॥ हियस्मा-दित्यादि ॥ अयप्रकृतवाक्यस्यपरे सभावितोर्थोनूदित । एतत्सदहमिति । हियस्मादित्यादिना ऽन्यथाप्रतीत्यंतेनानूदितपरव्याख्यानरूपसंदेहमित्यर्थ ॥ अत्रप्रकारोपरेषात्रिधाव्याख्यानानि अवतरणेसगृह्यनामनिरूपणमवतारितत्तेष्वेकव्याख्यानमिहानूद्यतादृशसंदेह निराकर्तुनाम निर्वक्तीत्युक्त-पूर्वयुक्तीति । पूर्वसूत्रोक्ततत्प्रधानत्वादियुक्तीनामित्यर्थ ॥ स्मर्यतइति ॥

माययाऽपहृतज्ञानाइत्यादिवाक्यैर्मायययान्यथाप्रतीतिरसुराणामेवोचितानतुनारदादीनांमहा-
भागवतानां मायामेतांतरंतितइतिवाक्यात् ॥ अतस्तादृशानामुपर्यंतुप्रहंकृत्वापुनरधिक-
माययान्यथाप्रदर्शनंनैवसंगच्छेत ॥ तस्माद्भूतैश्चगुणैश्चभूतगुणैः प्राकृतगुणैर्योयुक्ततया-
पूर्वंदर्शनमेवमायिकं ॥ अतएवमामेवंभूतगुणयुक्तयाज्ञातुंत्वंनार्हसिकिंत्वलौकिकस्वाभिन्न-
गुणकंज्ञातुमर्हसीत्युक्तं ॥ यत्तु उपासनार्थमेवमायिककरादिकल्पनेतितदप्येतेननिरस्तं,
उपासकानांदेवानांतत्प्रतीत्यसंभवात् ॥ किंचासौत्रत्वादपीदमनुपादेयं ॥ नह्यत्रैवसूत्रेपु-
ग्राहकमेकमप्यधिकरणमस्ति ॥ यदिसूत्रकृत्तथाभिप्रैष्यत्तर्हिस्वप्नसृष्टाविवतत्करादौमाया
मात्रतामत्रस्फुटमेवावक्ष्यत् ॥ अधिकंप्रकाशप्रहस्तावुत्रावधेयं ॥

एतेन यत्तुउपासनार्थमित्यस्यखंडनादिकमपास्तम: अप्रत्यक्षेऽप्या-
काशेतलाद्यध्यासाच्चेत्यप्यसंगतं आकाशस्यप्रत्यक्षत्वात् ॥ अत्रावका-
शोविद्यते अत्रस्थातव्यमिति लोकव्यवहारः । नचाकाशंसाक्षात्करो-
मीतिप्रतीत्यापत्तिरितिवाच्यं; अवकाशंसाक्षात्करोमीतिप्रत्यक्षस्येष्ट-
त्वात् शाब्दानुमित्यादेरभावेऽपि अवकाशाभिलापस्तस्यप्रत्यक्षत्वंग-
मयति एतेन (अपरोक्षे अभिलापनियमेप्रमाणाभावात् स्वर्गाद्यभि-
लापाभावप्रसंगाच्च) त्यादिकंप्रत्युक्तं ॥ तादृशनियमानंगीकारात्स्व-
र्गादौशब्दादिनाज्ञातेभिलापसंभवात् ॥ चाक्षुपमात्रउद्भूतरूपस्यहेतु-
त्वमितिनियमस्तु नसंभवति, अभावचाक्षुपेव्यभिचारात् । नचतत्रा-
पिस्वाश्रयविशेषणतासंबंधेनरूपमस्त्येवेतिकुतोव्यभिचारइतिवाच्यं;
विशेषणताया घटपटादिनिष्ठायाः किंचित्संबंधावच्छिन्नायाएवदर्शने-
ननिरवच्छिन्नविशेषणतायांमानाभावात् अभावेसतिविशेषणतासं-
बंधस्वीकारेतदवच्छेदकसंबंधस्यान्यस्यवक्तव्यत्वापातात् किंचपरं-
परयारूपस्यप्रत्यक्षहेतुत्वस्वीकारे अत्रापिप्रमादिनिष्ठरूपस्यस्वस-
मवायिसंयोगसंबंधेनसत्वाचादृशनियमविरोधोद्भावनस्यासंगतत्वा-
पत्तेः॥ यदपि (यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्मसर्वप्रत्ययवेद्येऽस्मिन्ब्रह्मरूपेव्य-
वस्थितइत्यादिश्रुतिस्मृतिभिःब्रह्मणःप्रत्यक्षत्वनिश्चया) दितितदपिन-
प्रकृतोपयोगि नहिशाखावद्ब्रह्मप्रत्यक्षमित्याक्षेपे तादृशप्रत्यक्षत्वकथनं
योग्यंतस्यानुपयोगात् यदिशाखावद्ब्रह्मप्रत्यक्षमित्यभिप्रेतंतदाश्रवणा-
दीनांव्यर्थतास्यात् शास्त्रवैफल्यंच "परांचिखानिव्यतृणत्स्वयंभू"-
रित्यादिश्रुतिविरोधश्च नचतादृशीश्रुतिर्निरुपाधिकब्रह्मज्ञानाऽभावं
संसारिणामाहेतिवाच्यं; निरुपाधिकब्रह्मण्येवारोपस्यत्वत्संमतत्वेन-
तादृशज्ञानाभाव आरोपासंभवात् । नहित्वन्मतेज्ञानिनामस्त्युपासना-
धिकारः येनतेषांतज्ज्ञातमित्यारोपःसंभाव्येतकिंतुसंसारिणामेवतेषां-

चतदज्ञातमित्युपासनार्थंधर्मारोपइत्ययौक्तिकमेव (उपहितस्यत्या-ज्यत्वेइष्टापत्ति) रित्यप्यसंगतं त्वत्सिद्धांतउपहितस्यत्यागाभावात् महावाक्येपुभागत्यागलक्षणायाःसोयंदेवदत्तइत्यादिवत्सिद्धांतितत्वे-नोपाधिमात्रत्यागेतात्पर्यात् । नहिजहल्लक्षणास्वीक्रियते येनोपहित-त्यागइष्टःस्यात् अतएवशाखाचंद्रदृष्टांतोपिविषमः शाखावद्विशिष्टत्या-गासंभवात् । ननुउपास्यस्यत्याज्यत्वंश्रुत्यैवोक्तं तथाचश्रुतिः यन्मनसा-नमनुतेयेनाहुर्मनोमतं । तदेवब्रह्मत्वंविद्धिनेदं यदिदमुपासतइतिचेन्न तादृशश्रुतिभिरुपास्यनिषेधाप्रतिपादनात् । पूर्वार्द्धेनयत्प्रतिपादितंम-नोवृत्त्यविषयः मनआदिप्रेरयितृ तदेवब्रह्मत्वंविद्धि नेदंप्रेर्यत्वेनावुभू-यमानंजीवात्मादिरूपंनविद्धि यत्प्रेरकंतत्किमित्यतआह यदिदंसच्चि-दानंदाकारंउपासतेवैदिकोपासकाइति । तदर्थः अनुपास्यत्वेऽभिमते-तुद्वितीयेदंकारंनवदेदेव नेदयदुपासतइत्येतावतैवचारितार्थ्यात् केव-लमनसाऽलभ्यस्वान्मनसानमनुतइतिसंगतंकिंचउपास्यस्याब्रह्मत्वेत-ज्ज्ञानोपासनादिभिश्चित्तशुद्धिरपित्वदभिमतानस्यात् । नचचित्तशु-द्धौशास्त्रेणतदर्थंतथाप्रतिपाद्यत्वंहेतुर्यथाप्रापंचिकचांद्रायणादिभिर्नि-ष्कामतयासंपादितैरपिचित्तशुद्धिरितिवाच्यं; शास्त्रंहिब्रह्मोपासनया-फलंप्रतिपादयति उपास्यस्याब्रह्मत्वेकथंतदुपासनाच्चित्तशुद्ध्यादिकं स्यात् । नह्यचांद्रायणंचांद्रायणत्वेनाचरितंफलायालंभवति तस्मादु-पास्यस्यब्रह्मत्वमेवश्रुतिसंमतमिति ॥

सद्द्याक्षे यत्तुउपासनार्थमित्यादिंइतिसक्षेपइत्यंतं भागं निरस्यंति-एतेनयत्त्वित्या-दिनाब्रह्मत्वमेवश्रुतिसमतमितीत्यंतेन ॥ अयंभावः-मार्तंडे (श्लो० २२) अत्रैवशांकराः प्राहुरितिकारिकाविवरणस्थमेकदेशंकिंचिदेवभिन्नपाठमादायचत्रोक्त (प्रत्यक्षारोपेऽधिष्ठा-नस्यप्रत्यक्षत्वापेक्षायामपिपरोक्षारोपेवदभावा)दिति-तदसत्; आरोपेपरोक्षतायाएव-दुर्वचत्वात् ॥ तदभाववतितत्प्रत्ययोह्यारोपःसचायथार्थानुभवरूपः यथायथार्थानुभवे प्रत्यक्षादिविभागोनतथासोयथार्थानुभवेऽप्यस्ति येनप्रत्यक्षजन्यंज्ञानं प्रत्यक्षं अनुमानादि-जन्यंपरोक्षमितितत्रशक्येतवक्तुं । अथपरोक्षस्यारोपइतियद्युच्येततदापिआरोप्यमाणस्यपरो-क्षत्वंदुर्लभं, अन्यत्रप्रत्यक्षस्यैवान्यत्रारोपदर्शनात् ॥ नहिविश्वतश्चक्षुष्ट्वादिकंक्वापिप्रत्यक्षं ॥ अथकथंचित्परोक्षारोपसाधनेऽपियेनप्रमाणेनारोपविषयस्यावगमस्तेनैवतदधिष्ठानस्यापिसो-ऽवश्यमपेक्षितः धर्मावगमक्रमानेनब्रह्मणोप्यवगमस्यस्वीकारेतुसविशेषतासावशेषतामा-पद्येत ॥ त्वद्रीत्यादर्शयतिश्चेतिसूत्रवद्विषयवाक्यजातंचवाध्येत किंचोपासनार्थंधर्मारोपंब्रूषे उपासनानिचमनसेतिधर्मिणांमानसप्रत्यक्षविषयतावक्तव्या । तथासतिनात्रपरोक्षारोपः ॥ मद्मणिधमानसप्रत्यक्षविषयतायाअप्यनूरीकारात्स्यादारोपधारोपप्लवः ॥ एतेन (आरोपस्य-प्रत्यक्षत्वनियमेप्रमाणाभावाच्च) त्यपिनिरस्तं ॥ एवमुक्त्याप्रत्यक्षारोपपरोक्षारोपपदयोः

सत्ता ॥ यच (अप्रत्यक्षेप्याकाशे
कर्मधारयस्यैवबोधनेनषष्ठीतत्पुरुषसंभावनाचस्वधमेवापास्ता ॥ अन्यथानीलमिदं-
तलाद्यध्यासाच्चे) ति—तन्न ; आकाशस्यमनोगोचरत्वेनव्यवहार्यत्वात् ताद्दशप्रत्यये गगनस्य
गगनमितिभ्रमोपिनस्यात् भ्रमंप्रत्यधिष्ठानसामान्यज्ञानस्यकारणत्वात् ॥ इदंचाग-
विषयतयाऽवगाहाच्च ॥ आकाशाप्रत्यक्षेतुनीलमित्येवज्ञायेतनतुनीलंगगनमिति ॥ किंचावकाशरूपेणाप्याकाश-
नज्ञानंअनुमित्यादिरूपत्वाभावान्मानसप्रत्यक्षरूपमेवमंतव्यं ॥ नह्यवकाशोभूतांतरेकालादौवांऽतर्भवि-
प्रत्यक्षं,अन्यथावकाशोयमित्याद्यभिलापोनभवेत् ॥ नीरूपायाअपितस्याअवकाशात्मनाप्रत्यक्षांगीकारेअंते-
तुमर्हतिनचदिक्ष्वंतर्भावः कल्प्यः वस्तुतश्चाधिकावकाशमन्दिरमहीधरकंदरदर्दु-
रण्डाविशाहन्यायादाकाशस्यैवतदंगीक्रियतां तत्तारतम्यानुभ-
दुभिवीणापणवाद्यवाद्यप्रभृतिषु महाप्रतिशब्दानुभवादवकाशतारतम्येन “प्रतिध्वनिर्वि-
वाचावकाशआकाशरूपएवसिद्ध्यति नदीरूपः तस्याः शब्दगुणकत्वाभावात् स्वर्गा-
यच्छन्द” इतितार्किकैरप्यंगीकाराच्च ॥ तन्नु (अपरोक्षेअभिलापनियमेप्रमाणाभावात्
द्यभिलापाभावप्रसंगाच्चे) ति—तन्न ; ज्ञातेएवाभिलापनियमः स्वीक्रियतेनत्वपरोक्षमात्रे ॥ नापि-
प्रकृतेअवकाशज्ञानंचतानुमितिः हेतोस्तद्व्याप्तिज्ञानपक्षधर्मताज्ञानादेश्चाभावात् ॥
शाब्दं श्रवणाजन्यत्वाच्चक्षुरादिजन्यत्वाच्च नाप्युपमित्यादिरूपं प्रमाणांतराणांप्रत्यक्षादिपुत्रि-
ष्वेवांतर्भावस्यसांख्यपातंजलकाणादादिबहुवादिसंमतत्वात् सादृश्यज्ञानाद्यऽजन्यत्वाच्च ॥
अतःपरिशेषात्प्रत्यक्षमेव ॥ तस्याप्यनूरीकारेत्वज्ञातत्वादवकाशाद्यभिलापउच्छिद्येतैव ॥
स्वर्गादिकंतुशब्दादिमानांतरावगतमितिनतत्राभिलापोच्छेदः ॥ अत्रसहस्राक्षेऽभिलाप-

---

यत्तु उपासनार्थं धर्मारोपइत्ययौक्तिकम् नहिशाखब्रह्मप्रत्यक्षं यस्मिन्नरुन्धतीधर्मआरो-
प्यते इत्युक्तम्—तन्न ; प्रत्यक्षारोपेऽधिष्ठानस्य प्रत्यक्षत्वापेक्षायामपि परोक्षारोपे तदभा-
वात् ॥ आरोपस्य प्रत्यक्षत्वनियमे प्रमाणाभावाच्च ॥ अप्रत्यक्षेऽप्याकाशे तलाद्यध्यासाच्च ॥
यत्तु अवकाशरूपेण वस्तुसामर्थ्यादेवतस्य प्रत्यक्षत्वम् अन्यथाऽवकाशाद्यभिलापोच्छेद-
प्रसङ्गादिति—तन्न; अपरोक्षेऽभिलापनियमे प्रमाणाऽभावात्स्वर्गाद्यभिलापाऽभावप्रसङ्गाच्च ॥
आकाशं साक्षात्करोमीत्यप्रत्ययात् आकाशंनपश्यामीतिप्रत्ययाच्च चाक्षुषमात्रउद्भूतरूपस्य
हेतुत्वमितिनियमविरोधाच्च यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म सर्वप्रत्ययवेद्येऽस्मिन्ब्रह्मरूपेव्यवस्थितइत्या-
दिश्रुतिस्मृतिभिः अस्तिघटः इत्यादिसत्ताद्यवगाहिप्रत्यक्षेणच ब्रह्मणः प्रत्यक्षत्वनिश्चयाच्च ॥
पराञ्चिखानिव्यतृणत्स्वयम्भूस्तस्मात्तस्मात् परापश्यतिनान्तरात्मन्निति निरुपाधिकब्रह्मज्ञानाऽ-
भावंसंसारिणामाह अतएवोत्तरत्र—कश्चिद्धीरःप्रत्यगात्मानमैक्षदिति । प्रत्यगात्मदर्शनमेवसाधन
विशेषसाध्यमित्याह ॥ यत्तूपहितस्य त्याज्यत्वेन पुत्रादिवत्त्यागापत्तिरिति ॥ तन्तु इष्टापत्त्या
परिहियते ॥ अतएव नेदंयदिदमुपासते इतिसंगतम् ॥ कथंतर्हि तज्ज्ञानेन चित्तशुद्धिरन्यथा
प्रापञ्चिकज्ञानेनाऽपि चित्तशुद्धिःस्यादितिचेच्चित्तशुद्धौ नध्येयस्योपहितत्वाभावः; प्रयोजकतया
स्वीक्रियते प्रमाणाभावात्, किन्तु शास्त्रेण तदर्थतया प्रतिपाद्यत्वं तच्चेदिहाऽस्तितर्हि कथंन-
चित्तशुद्धिः स्यात् शास्त्रप्रतिपाद्यमेवहिफलं कर्मणामुपासनादीनांवक्तुमुचितं नतुयौक्तिकम् ।
अतएवच प्रापञ्चिकैश्चान्द्रायणादिभिर्निष्कामतया सम्पादितैरपि चित्तशुद्धिरिति संक्षेपः ॥

चतदज्ञातमित्युपासनार्थंधर्मारोपइत्ययौक्तिकमेव (उपहितस्यत्या-
ज्यत्वेइष्टापत्ति) रित्यप्यसंगत स्त्वत्सिद्धांतउपहितस्यत्यागाभावात्
महावाक्येषुभागत्यागलक्षणायाःसोयंदेवदत्तइत्यादिवत्सिद्धांतितत्वे-
नोपाधिमात्रत्यागेतात्पर्यात् । नहिजहल्लक्षणास्वीक्रियते येनोपहित-
त्यागइष्टःस्यात् अतएवशाखाचंद्रदृष्टांतोपिविषमः शाखावद्विशिष्टत्या-
गासंभवात्। ननुउपास्यस्यत्याज्यत्वंश्रुत्यैवोक्तं तथाचश्रुतिः यन्मनसा-
नमनुतेयेनाहुर्मनोमतं। तदेवब्रह्मत्वंविद्धिनेदं यदिदमुपासतइतिचेन्न
तादृशश्रुतिभिरुपास्यनिषेधाप्रतिपादनात्। पूर्वार्द्धेनयत्प्रतिपादितंम-
नोवृत्त्यविषयः मनआदिप्रेरयितृ तदेवब्रह्मत्वंविद्धि नेदंप्रेर्यत्वेनानुभू-
यमानंजीवात्मादिरूपंनविद्धि यत्प्रेरकंतत्किमित्यतआह यदिदंसच्चि-
दानंदाकारंउपासतेवैदिकोपासकाइति। तदर्थः अनुपास्यत्वेऽभिमते-
तुद्वितीयेदंकारंनवदेदेव नेदंयदुपासतइत्येतावतैवचारितार्थ्यात् केव-
लमनसाऽलभ्यत्वान्मनसानमनुतइतिसंगतंकिंचउपास्यस्याब्रह्मत्वेत-
ज्ज्ञानोपासनादिभिश्चित्तशुद्धिरपित्वदभिमतानस्यात् । नचचित्तशु-
द्धौशास्त्रेणतदर्थंतथाप्रतिपाद्यत्वंहेतुर्यथाप्रापंचिकचांद्रायणादिभिर्नि-
ष्कामतयासंपादितैरपिचित्तशुद्धिरितिवाच्यं; शास्त्रंहिब्रह्मोपासनया-
फलंप्रतिपादयति उपास्यस्याब्रह्मत्वेकथतदुपासनाच्चित्तशुद्ध्यादिक
स्यात् । नह्यचांद्रायणंचांद्रायणत्वेनाचरितंफलायालंभवति तस्मादु-
पास्यस्यब्रह्मत्वमेवश्रुतिसंमतमिति ॥

सहस्राक्षे यत्तुउपासनार्थमित्यादिंइतिसक्षेपइत्यत भागं निरस्यति-एतेनयत्त्वित्या-
दिनाब्रह्मत्वमेवश्रुतिसमतमितीत्यतेन ॥ अथभाव-मार्तंडे (श्लो० २२) अत्रैवशांकराः
प्राहुरितिकारिकाविवरणस्थमेकदेशंकिंचिदेवभिन्नपाठमादाययत्तत्रोक्त (प्रत्यक्षारोपेऽधिष्ठा-
नस्यप्रत्यक्षत्वापेक्षायामपिपरोक्षारोपेतदभावा)दिति-वदसत्, आरोपेपरोक्षतायाएव-
दुर्वचत्वात् ॥ तदभावववतितत्प्रत्ययोह्यारोप सचायथार्थानुभवरूप यथायथार्थानुभवे
प्रत्यक्षादिविभागोनतथासोयथार्थानुभवेऽप्यस्ति येनप्रत्यक्षजन्यज्ञान प्रत्यक्ष अनुमानादि-
जन्यपरोक्षमितितत्रशक्येतवक्तु। अथपरोक्षस्यारोपइतियद्युच्येततदापिआरोप्यमाणस्यपरो-
क्षत्वंदुर्लभ, अन्यत्रप्रत्यक्षस्यैवान्यत्रारोपदर्शनात् ॥ नहिविश्वतश्चक्षुष्ट्वादिकंक्वापिप्रत्यक्षं ॥
अथकथंचित्परोक्षारोपसाधनेऽपियेनप्रमाणेनारोपविषयस्यावगमस्तेनैवतदधिष्ठानस्यापिसो-
ऽवश्यमपेक्षित धर्मावगमकमानेनब्रह्मणोप्यवगमस्यस्वीकारेतुसविशेषतासावशेषतामा
पद्येत ॥ त्वद्रीत्यादर्शयतिचेतिसूत्रतद्विषयवाक्यजातंचबाध्येत किंचोपासनार्थधर्मारोपप्रपूर्वे
उपासनानिचमनसेतिधर्माणामानसप्रत्यक्षविषयतावक्तव्या। तथासतिनात्रपरोक्षारोप. ॥
ब्रह्मणिचमानसप्रत्यक्षविषयतायाअप्यनूरीकारात्स्यादारोपधारोपप्लव ॥ एतेन (आरोपस्य
प्रत्यक्षत्वनियमेप्रमाणाभावाच्च) त्यपिनिरस्त ॥ एवमुत्तयाप्रत्यक्षारोपपरोक्षारोपपदयोः

कर्मधारयस्यैवबोधनेनषष्ठीतत्पुरुषसंभावनाचस्त्वयमेवापास्ता ॥ यच्च (अप्रत्यक्षेप्याकाशे तलाद्यध्यासाच्च) ति–तन्न ; आकाशस्यमनोगोचरत्वेनव्यवहार्यत्वात् ॥ अन्यथानीलमिदं-गगनमितिभ्रमोपिनस्यात् भ्रमंप्रत्यधिष्ठानसामान्यज्ञानस्यकारणत्वात् तादृशप्रत्यये गगनस्य विषयतयाऽवगाहाच्च ॥ आकाशाप्रत्यक्षेतुनीलमित्येवज्ञायेतनतुनीलंगगनमिति ॥ इदंचगगनज्ञानंअनुमित्यादिरूपत्वाभावान्मानसप्रत्यक्षरूपमेवमंतव्यं ॥ किंचावकाशरूपेणाप्याकाशं प्रत्यक्षं, अन्यथावकाशोयमित्याद्यभिलापोनभवेत् ॥ नह्यवकाशोभूतांतरेकाशब्दार्थोऽतःभवितुमर्हतीतिनचादृश्यंतभावः कल्प्यः नीरूपायाअपितस्याअवकाशात्मनाप्रत्यक्षांगीकारेअंतेरण्डाविवाहन्यायादाकाशस्यैवतदंगीक्रियतां वस्तुतश्चाधिकावकाशमन्दिरमहीधरकंदरदर्दुरभिवीणापणवाद्यवाद्यप्रभृतिषु महाप्रतिशब्दानुभवादवकाशतारतम्येन तत्तारतम्यानुभवाच्चावकाशआकाशरूपएवसिद्ध्यति नदीरूपः तस्याः शब्दगुणकत्वाभावात् "प्रतिध्वनिर्वियच्छब्द" इतिताविकैरप्यंगीकाराच्च ॥ यत्तु (अपरोक्षेअभिलापनियमेप्रमाणाभावात्स्वर्गाद्यभिलापाभावप्रसंगाच्चे) ति–तन्न ; ज्ञातएवाभिलापनियमः स्वीक्रियतेनत्वपरोक्षमात्रं ॥ प्रकृतेअवकाशज्ञानंचनानुमितिः हेतोस्तद्व्याप्तिज्ञानपक्षधर्मताज्ञानादेश्चाभावात् ॥ नापिशाब्दं श्रवणाजन्यत्वाच्चक्षुरादिजन्यत्वाच्च नाप्युपमित्यादिरूपं प्रमाणांतराणांप्रत्यक्षादिष्वन्तर्भावस्यसांख्यपातंजलकाणादादिबहुवादिसंमतत्वात् सादृश्यज्ञानाद्यऽजन्यत्वाच्च ॥ अतःपरिशेषात्प्रत्यक्षमेव ॥ तस्याप्यनंगीकारेत्वज्ञातत्वादवकाशाद्यभिलापउच्छिद्येतैव ॥ स्वर्गादिकंतुशब्दादिमानांतरावगतमितिनतत्राभिलापोच्छेदः ॥ अत्रसहस्राक्षेऽभिलाप-

---

यत्तु उपासनार्थं धर्मारोपइत्यद्यौक्तिकम् नहिशाबल्ब्रह्मप्रत्यक्षं यस्मिन्नरुन्धतीधर्मआरोप्यते इत्युक्तम्–तन्न; प्रत्यक्षारोपेऽधिष्ठानस्य प्रत्यक्षत्वापेक्षायामपि परोक्षारोपे तदभावात् ॥ आरोपस्य प्रत्यक्षत्वनियमे प्रमाणाभावाच्च ॥ अप्रत्यक्षेऽप्याकाशे तलाद्यध्यासाच्च ॥ यत्तु अवकाशरूपेण वस्तुसामर्थ्यादेवतस्य प्रत्यक्षत्वम् अन्यथाऽवकाशायभिलापोच्छेदप्रसङ्गादिति–तन्न; अपरोक्षेऽभिलापनियमे प्रमाणाऽभावात्स्वर्गादभिलापाऽभावप्रसङ्गाच्च ॥ आकाशं साक्षात्करोमीत्यप्रत्ययात् आकाशंनपश्यामीतिप्रत्ययाच्च चाक्षुषमानउद्भूतरूपस्य हेतुत्वमितिनियमविरोधाच्च यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म सर्वप्रत्ययवेद्योऽस्मिन्ब्रह्मरूपेण्यवस्थितइत्यादिश्रुतिस्मृतिभिः अस्तिघटः इत्यादिसत्ताद्यवगाहिप्रत्यक्षेणच ब्रह्मणः प्रत्यक्षत्वनिश्चयाच्च ॥ पराञ्चिखानिव्यतृणत्स्वयम्भूस्तस्मात्पराङ्पश्यतिनान्तरात्मन्निति निरुपाधिकब्रह्मज्ञानाऽभानंसंसारिणामाह अतएवोत्तरत्र–कश्चिद्धीरःप्रत्यगात्मानमैक्षदिति । प्रत्यगात्मदर्शनमेवसाधनविशेषसाध्यमित्याह ॥ यत्तूपहितस्य त्याज्यत्वेन पुत्रादिवत्त्यागापत्तिरिति ॥ तत्तु इष्टापत्त्या परिह्रियते ॥ अतएव नेदंयदिदमुपासते इतिसंगतम् ॥ कथंतर्हि तज्ज्ञानेन चित्तशुद्धिरन्यथा प्रापञ्चिकज्ञानेनाऽपि चित्तशुद्धिःस्यादितिचेच्चित्तशुद्धौ ध्येयस्योपहितत्वाभाव ; प्रयोजकतया स्वीक्रियते प्रमाणाभावात्, किन्तु शास्त्रेण तदर्थतया प्रतिपाद्यत्वं तच्चेदिहाऽस्तितर्हि कथंनचित्तशुद्धिः स्यात् शास्त्रप्रतिपाद्यमेवहिफलं कर्मणामुपासनादीनाचक्तुमुचितं नतुयौक्तिकम् ॥ अतएवच प्रापञ्चिकैश्चान्द्रायणादिभिर्निष्कामतया सम्पादितैरपि चित्तशुद्धिरिति सङ्क्षेपः ॥

इतिवक्तव्येऽभिलापइत्येवमुहुरुक्तिस्तुलेखादिप्रमादः ॥ यत्तु (आकाशंसाक्षात्करोमीति प्रत्ययात्(वि) त्यादितदपिरभसभनं अवकाशंसाक्षात्करोमीतिप्रत्ययात् ॥ अत्रकाशंनपश्यामी त्यप्रत्ययाच ॥ सचाकाशानतिरिक्तइत्युक्तंप्राक् ॥ किंच चंद्रिकानिर्मलितमाकाशंपश्य इत्यं. पश्यामीत्यादिव्यवहारादाकाशप्रत्यक्षमसंदिग्धमेव ॥ अतएवश्रीभागवते (स्क १० अ०.१७ वा० २० श्लो० ४४) खं शोभेतनिर्मेघमित्यादौतचाक्षुपंवर्ण्यते शोभायाश्चक्षुर्ग्राह्यत्वात् । एवंअनार्षग्रंथेप्वपिखमिवजलंजलमिवखं इतिकुवलयानंदस्थोपमेयोपमोदाहरणं जलमिवाकाशनिर्मलंदृश्यतइतिवर्ण्यते ॥ कालिदासोऽपिरघुवंशे (स० ३ श्लो० १२) प्रति.प्रतीत प्रसवोन्मुखोप्रियांददर्शकालेदिवमभ्रितामिवेतिगगनचाक्षुपंवर्णयति ॥ घटखर्परोऽपिस्वखंडकाव्ये-मेघावृतं निशिनभातिनभोवितारं इतितदेवनिरूपयति ॥ मेघावृतत्वाद्रात्रौप्रत्यक्षंनभवतीत्युक्त्यातदनावरणेदिवाचप्रत्यक्षंभवतीतिलभ्यते ॥ एवमन्यत्रापि प्रामाणिकप्रयोगाःप्रेक्षणीयाः ॥ यस्तुचाक्षुपमात्रउद्भूतरूपस्यहेतुत्वमितिनियमउक्तः सच संगच्छते; संयोगादिचाक्षुपेकर्मजातिचाक्षुपेचव्यभिचारात् । नचसमवायस्वसमवायिसमवायान्यतरसंबंधेनरूपवत्त्वनियामकमितिवाच्यं; समवायानभ्युपगमात् रूपचाक्षुपेव्यभिचारानपायाच ॥ नचद्रव्यचाक्षुपमात्रंप्रतिहेतुत्वंकल्प्यतइतिवाच्यं; चाक्षुपमात्रइतिस्वीक्रियाधात् तार्किकसंमतद्रव्यव्यवस्थायास्त्वयानिरासाच ॥ धूलिपटलाकर्पचक्रानिलाकाराविचाक्षुपेव्यभिचाराच ॥ भट्टानुयायिनात्वयातमसिद्रव्यतायाः स्वीकारेणतच्चाक्षुपे व्यभिचारोपिविचार्यः, तत्ररूपोद्भवानुद्भवयोर्निर्णयशरणत्वात् अतःपूर्वोक्तप्रतीतिबलेनांतरिक्षप्रत्यक्षस्यप्रत्याख्यातुमशक्यतयालाघवान्मूर्तचाक्षुपंप्रत्येवोद्भूतरूपस्यहेतुत्वमास्थीयतां सामान्यतस्तूक्तिनियमांगीकारेऽभावचाक्षुपेव्यभिचारोपिमूलेदर्शितः ॥ नचतत्रापिस्वाश्रयविशेषणतासंबंधेनरूपमस्त्येवेतिवाच्यं; अनवच्छिन्नविशेषणतायाअसंभवात् । अंबरेसुदिराणांतिमिरादेश्चाभावचाक्षुपेतेनसंबंधेनापिरूपस्याभावाच ॥ कथंचित्तत्ररूपसाधनेऽन्तरिक्षचाक्षुपमप्यक्षुण्णं; अतिरिक्ताभाववादेप्यभावप्रत्यक्षस्याधिकरणप्रत्यक्षापेक्षत्वाच ॥ नघनियमशरीरेभावचाक्षुपमात्रइतिकल्प्यं; पूर्वोक्तदोषानपायात् भावनिर्वचनानुपपत्तेः स्वयमेवतृतीयश्लोकविवरणेभवतावतारणाच । तस्मादाकाशंमानसचाक्षुपप्रत्यक्षविषयतायाअनपायात्तत्रास्तुमायिकनीलिमादिप्रतीतिर्नतुत्वदभिमतेसर्वथानिर्विशेषेब्रह्मणिविशेषारोपः कथमप्युपपद्यते ॥ यत्तुपरसाक्षात्त्वादिनिश्चयोचलंत तदपिनप्रकृतोपयोगि ॥ दृष्टांतेशाखारूंधत्योरुभयोस्तुल्यंप्रत्यक्षम् । किंतुनारायणमरुंधत्यवस्थानाभावेऽपितत्रसाऽऽरोप्यते ॥ प्रकृते चारुंधतीवद्धर्मोपूर्वोपासकानां प्रत्यक्षविषयानुशारस्यावद्गूढेतिदोषआपादितेप्रक्षणो ज्ञानिप्रत्यक्षतायोधकश्रुत्यादेरनुपयोग ज्ञानिनामारोपकत्वाभावात् ॥ ईक्षणश्रुत्यादेरह्मिसत्वादिप्रत्ययपरत्वात्तदेरनिनप्रक्षणश्चाक्षुपादिविषयत्वात्सिध्यति । धर्माणांतुवद्धिपयत्वंसिद्धमत.नाम्नाद्धर्मविषयारोपः सभवति ॥ आविर्भावतिरोभावानवभोविन.पञ्चावविकारान्स्वतंत्रान्मन्यमानस्यतवमतेउत्पत्त्यनंतरंभवन्परारान्मीतिप्रत्ययोपिभावविकारसयानप्रमप्रत्यक्षसाधकोभविष्यति ॥ यदिचनाम्नायरारोप्यमाणधर्मवदागत्यप्रत्यक्षत्वमेवोक्तश्रुत्यादिनापोद्यत इतिश्रीकुर्यांकर्थांरमदर्शनस्यत तिवत्तपासर्वंभवणादिसाधनोपदेश

हकगुरुशास्त्रादीनांवैफल्यंचापद्येत ॥ तथाचार्य-शाबरभाष्यादिप्रसिद्धआभाणकः ॥ अं चेन्मधुविंदेतकिमर्थंपर्वतंव्रजेत् । इष्टस्यार्थस्यसंसिद्धौकोविद्वान्यत्नमाचरेदिति ॥ अर्कं दितिपाटेअर्कोमहुकोणइतिवदंति ॥ एवंचसाक्षात्कारफलकोपासनानामप्यनुपयोगात्कृतं तदर्थंधर्मारोपइतिकल्पनयाऽपि ॥ किंचब्रह्मणःसर्वप्रत्यक्षत्वेऽधोक्षजशब्दव्याकोपः "पर ञ्चिखानिव्यतृणत्स्वयंभूस्तस्मात्पराङ्पश्यतिनांतरात्मन्" इतिकठतुर्यवल्लीस्थवाक्यविरोध श्चस्यात् ॥ तदर्थस्तुखानींद्रियाणिपराञ्चिपराक्अञ्चंतिगच्छंतीतिपराञ्चि ॥ यतःस्वयंभू परमेश्वरः व्यतृणत् स्वसाक्षात्कारशक्तिहरणेनतानिहिंसितवान् ॥ तस्मात् पराङ्बहिःप्रापं चिकविशेषानेवजीवस्तैःपश्यति ॥ नअंतरात्मन् परमेश्वरेस्थितविशेषांस्तदभिन्नान्पश्यति संदृशइत्यादिश्रुत्यंतरैस्तस्याद्दश्यत्वात् ॥ अंतरात्मन्परमात्मानमेवनपश्यतीत्यन्ये । एवंचतद्ध र्माणामारोपितत्वंतस्यशास्त्रावत्प्रत्यक्षत्वंचेत्युभयमपिविरुद्धम् ॥ अतएव "कश्चिद्धीरःप्रत्य गात्मानमैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन्" इतितदुत्तरार्द्धेकश्चिद्दुर्लभःधीरःयोगादिसाधन दुःखंसोढ्वानदीःप्रतिस्रोतोवाहयितुमिवेंद्रियाण्यंतर्मुखानिकर्तुंसमर्थःप्रत्यगात्मानंब्रह्मीत्रयोः संपरंब्रह्मप्रैक्षत् प्रागीक्षितवान् इदानींचेक्षते ॥ यआवृतचक्षुःपुनःप्राप्तभगवदनुभवशक्ति कत्वादलौकिकचक्षुष्कःभगवत्प्रवेशलक्षणमोक्षंचेच्छन् इतिसर्वप्रत्यक्षाविषयत्वमेवदृढी क्रियते ॥ अत्रप्रत्यगात्मपदस्यनिरुपाधिकब्रह्मपरत्वेत्वावृत्तचक्षुरीक्षणीयतयासविशेषत्वा पत्तिः, स्वन्मतेदर्शनातिरिक्तमोक्षाभावात्तदीक्षकस्यामृतत्वेच्छाविरोधश्चस्यात् । किंच शास्त्रायामिथ्यारोपोनिरुपाधिकब्रह्मण्येवोपाधिभूतधर्माणांत्वयावाच्योनतुसोपाधिके, अना रोपितोपाधेरेवासंभवात् । यदिचोपासनाधिकारिणांससारिणांनिरुपाधिकमप्रत्यक्षंतदोक्त दोषस्तदवस्थएव; 'मद्भक्तिलभतेपरां आत्मारामाश्चमुनय'इत्यादिमानसिद्धायाज्ञानोत्तरपर भक्तेस्त्वया-नंगीकारेणतत्साक्षात्कारिणांज्ञानिनामुपासनानुपयोगात् उपासनापेक्षाणांसा- क्षात्काराभावाच्च ॥ एवंचोपासनाएवनिर्विशेषवादे उच्छिद्येरन् । एतेनपरांचिखानीत्यादि- साध्यमित्याहेत्यंतनिरस्तं ॥ यच्चयत्तूपहितस्येत्यादि इति सगतमित्यंतंतदप्यसगतं; तथा- सतिपुत्रादिदिवेश्वरेपिवैराग्यमेवमुमुक्षोःकर्तव्यतयात्वन्मतउपदिश्येत, नतूपासनाध्याना- द्यः ॥ नचतत्त्वमस्यादिनातस्यहेयत्वसिद्धिःशंक्या; तत्रभागत्यागांगीकारादुपाधिमात्रस्य- त्यागसिद्धेर्वशिष्टस्यत्यागासिद्धेश्च ॥ अतएवचंद्रवन्निर्गुणस्यज्ञानायशाखाबदर्शितमुपहितं- विशिष्टेनत्याज्यतद्वृतिवस्त्विचंशेदीयमान-शाखाचंद्रदृष्टांतोपिमहावाक्यविरुद्धः ॥ प्रसह्यत- स्यहेयत्वांगीकारेहेयत्वावचनाचेतिसूत्रस्याकोपः ॥ नापिपुत्रैषणावित्तैषणादेरिवेश्वरेष- णायाअपित्यागबोधकंकिंचिद्पिवाक्यमस्ति ॥ यदिक्वापिवेदेपुतादृशार्थकंवाक्यमभ- विष्यत्तर्हिसर्ववेदज्ञआचार्यस्तथासूत्रयिष्यत् ॥ "तदेवब्रह्मत्वंविद्धिनेदंयदिदमुपासते" इतितलवकारवाक्यस्यतुतत् निर्विशेषमेवब्रह्मत्वंजानीहि नेदं यत् उपासका उपासते इत्यर्थोनभवति तच्छब्देननिर्विशेषपरामर्शायोगात् ॥ किंतु "यद्वाचानभ्युदितंयेन वागभ्युद्यते" इत्यादौ "यत्प्राणेननप्राणितियेनप्राणःप्रणीयते" इत्यंतेपूर्वार्धपंचकेयच्छब्द- द्वयेनोक्तमेवतदापरामृश्यते ॥ तच्चवागादींद्रियबलागम्यंवाङ्मनश्चक्षुःश्रोत्रप्राणानपेक्षतया- ऽभिवादनमननदर्शनश्रवणप्राणनकर्तृ वागाद्यनभादिकर्मकाभिवदनमननादिकर्तृसर्वप्रेरकं

चसंविशेषमेवपूर्वमुक्तं ॥ अतःप्रथमेदंशब्देनसंनिकृष्टस्यवागादेःप्रेर्यस्यैवपरामर्शउचितोन -तुशबलस्य अप्रकृतत्वात् ॥ तावकार्थेचद्वितीयमिदंशब्दंनैवब्रूयादतोमूलोक्तएववाक्यार्थः उपास्यस्याब्रह्मत्वेचतदुपासनध्यानादिनाचित्तशुद्धिर्नस्यात् उपहितत्वस्यमायिकत्वात् ॥ अथमायिकस्यापितस्योपहितत्वाभावश्चित्तशुद्धावप्रयोजकश्चेन्मायिकविशेषयुक्तपुत्राद्युपास- ध्यानादिनापिसाकुतोनस्यात् अधिष्ठानस्यशुद्धस्योभयत्रतौल्यात् ॥ मायिकविशेषाणांमोह- त्वमितिचेत्तदप्युभयत्रतुल्यं ॥ अथाविशेषेपिशास्त्रबलात्तदुपासनादितः फलंचांद्रायणा- देतइवेतिचेच्चांद्रायणादिफलप्रदस्त्वीश्वरएवफलमतइतिन्यायात् ॥ नतुजडंचांद्रायणादिकं तद्विधायकशास्त्रंवास्वतःफलंसमर्पयति ॥ उपहितस्यापिमिथ्यात्वेतदुपासनादिफलंक.समर्प- येत्? नतावदीश्वरः, अब्रह्मत्वात् ॥ नापिस्वयमेवोपासनादिकं, उक्ताधिकरणविरोधात् ॥ अतःकथंचित्तशुद्धिःस्यात् ॥ किंचशास्त्रंब्रह्मोपासनातएवफलंबोधयति "तन्महइत्युपासीत महान्भवती" त्यादौनत्वब्रह्मोपासनया ॥ नह्यचांद्रायणंचांद्रायणतया आचरितंनिष्काम- मपिचित्तशुद्धिहेतुर्भवति। अस्माकंतुचांद्रायणादिकमपिब्रह्मरूपमेवनतुमायिकमितिनास्मान् प्रतितथावक्तव्यं, किंच "तंयथायथोपासतेतदेवभवति" इतिबृहदारण्यकादिषुब्रह्मणएवतत्त- दुपास्यरूपभावःश्रूयतेऽतोप्युपास्यस्यनाब्रह्मत्वं ॥ एतेनकथंतर्हीत्यादिसंक्षेपइत्यंतमपास्तम् ॥

यत्तुपाण्याद्यभावे आनंदमात्रपाण्याद्यभावःकैमुतिकन्यायसिद्ध- इत्यादिप्रलपितं, तत्तु पूर्वोक्तश्रुतिस्मृतिविरोधादुपेक्ष्यं; श्रुतेर्मायिक- करादिप्रतिपादनपरत्वंतु पूर्वमेवनिरस्तं तस्मात्तादृशश्रुतिभिःसर्व- विरुद्धधर्माश्रयत्वेनालौकिकत्वं ब्रह्मणिप्रतिपाद्यते। तथाचश्रुतयः– "अपाणिपादोजवनोग्रहीतापश्यत्यचक्षुःसशृणोत्यकर्णः।अशरीरंशरी- रेष्वनवस्थेष्ववस्थितं । महांतंविभुमात्मानंमत्वाधीरोनशोचति ॥ अनेजदेकंमनसोजवीयोतद्धावतोऽन्यानत्येतितिष्ठत् इत्याद्याः ॥

सहस्राक्षे विपक्षेबाधकमित्यादिनेतीत्यादिश्रुतिभ्यइत्यंतं भागंनिराकुर्वंति । यत्तु पाण्याद्यभावइत्यादिनातिष्ठदित्याद्याइत्यंतेन ॥ अयमर्थः-संक्षेपश्लोके यत् (नहिसुखं संस्थानवद्दृश्यते) इतिब्रह्मणआनंदाकारत्वेबाधकमुक्तं-तन्न; प्राक्समर्थितायाः श्रुत्या- दिसंमतायास्तस्यानंदमूर्तितायालौकिकप्रत्यक्षविरोधमात्रेणबाधस्यायोगात् ॥ अन्यथा लोकेनिर्विषयंनिष्कारणंनिरधिकरणंचज्ञानंनदृष्टमितिज्ञानरूपस्यब्रह्मणोऽपिसविषयत्वजन्य- त्वस्वातिरिक्ताधिकरणवृत्तित्वादिकंदुर्वारंस्यात् ॥ किंच सुखमपिलोकेजडंस्वातिरिक्ताधि- करणकमेव.करणेनोपलभ्यमानंचदृष्टमितिब्रह्मणिसुखरूपत्वांगीकारेतथात्वमनपनोद्यंभवेत्॥ दाढ्यसिद्धस्यनबाधःकेवलयुक्त्याशक्यइतिचेत्तर्हिसदाऽऽनंदाकारतापिनवारणीया ॥ किंच दशमस्कंधेअक्रूरस्तुतौ (अ० ४० श्लो० २९) नमोविज्ञानमात्रायसर्वप्रत्ययहेतवे। पुरुषेशप्रधानायब्रह्मणेऽनंतशक्तये ॥ इत्यत्र "विज्ञानमेवमात्रामूर्तिर्यस्यतस्मै अतएवसर्व- प्रत्ययहेतवे समस्तज्ञानकारणाय" इतिव्याचक्षाणेन श्रीधरस्वामिनाप्यक्रूरदृष्टायामूर्तेर्ज्ञा- नात्मकत्वंव्यक्तमुक्तं॥ अलौकिकेब्रह्मणिज्ञानस्यसंस्थानवत्त्वेसत्यानंदस्यापितद्वत्त्वेनस्यात् ॥

अधिकृतु साधितमधस्तात्-यत्तुपाण्याद्यभावेद्दत्यादि बोधयतीत्यत्तं तदप्यविचारचारु ॥ अद्वाभावजतमप्यगशब्दमगीकृत्यारयविनोऽप्यभाववदन् किं ब्रह्माभावयकुमुद्यतोसि ? ॥ अथभावप्रधान सद्वृतिचेद्वयवाभावादेवतदभाव सिद्धेश्च । अवयव्यभावबोधकस्तु शब्दोपिरस्तुवोनास्तीतिफलत प्रस्तुतेऽर्थे ॥ यानिचनिषेधकानिवाक्यान्युक्तानितेपुलौकिकाना पाचभौतिकाना स्वप्रेरकमिद्वालामेरतेषाप्रतिषेध सामान्यत पाणिपादशब्दोच्चारणे तेषामेवलोकदृष्टानामुपस्थिते ॥ लौकिकानामेवनिषेधइति तुसवापिसमत ॥ स्वम्मतेतेषामलौकिकानामेवाभावात् ॥ विधीयमानानितुअलौकिकान्येव ॥ यत्तलोकेभवनगालोकदृष्टत-वदलौकिक ॥ नहिलोकेकापिकोपिचेतनोविश्वतश्चक्षुर्विश्वतोमुख सर्वत पाणिपादातो वाप्यालोकित ॥ ननुतथापिसर्वथालोकविरुद्ध बुद्धिकथकारमारोहतु यद्ब्रह्मण सर्वत्रैव पाणिपादादिसर्वाकारवैशिष्ट्यमितिचेदुच्यते ॥ व्यापकेब्रह्मणि शतेषचाशदादिन्यायेनसर्वाकारतालितालविरुद्वा ॥ यथाशते तन्यूनानवनवतिपर्यंता सर्वाअपिसंख्यानिविशते । तथा व्यापकेस्वाभाविकसर्वधर्माश्रयेब्रह्मणि सर्वाण्यपिपरिमाणानि तत्तत्परिमाणका सर्वेप्याकाराश्चस्वाभाविका समाविशत्येव ॥ अतोयउपासकोयदा यामाकृतिभावयति तदातामेवाकृतिमभिव्यक्तीकृत्य तत्समीपनयति, तथायथेतिश्रुते येयथामाप्रपद्यतेतास्तथैवभजाम्यहमितिभगवद्वाक्याच्च ॥ (स्कंध ३ अ० ९ श्लोक ११) यद्यद्धियातउरुगायविभावयति तत्तद्वपु प्रणयसेसदनुग्रहायेति तृतीयस्कंधनवमाध्यायेब्रह्मस्तुतौ कथनाच्च ॥ अतएवानतरूपश्रुति ससर्वनामासचसर्वरूप । अनतरूपोनतश्रीजितमन्युर्भयापह । नमोस्त्वनताय सहस्रमूर्तये इत्यादिकचसगच्छते ॥ दृश्यतेचलोकेपिकतिचिद्वस्तुनिसर्वत सर्वाकाराणि महाशिलामहादारुप्रभृतीनि ॥ तद्यथा-महाशिलायागवाश्वगजाद्य सर्वेऽप्याकारा सर्वत्र सति ॥ अतएवयस्मात्तद्दशादवाकृतिकारुहृदिधीर्पति, तर्हिभागावरापसारणेनतामेवतत्तोऽभिव्यनक्ति ॥ यदिचाश्वाकृतिर्यदिचगजाकृतिमितरावायायामुद्दिधीर्पतितातामेवशक्नोतिवत एवोद्दर्तु ॥ एवदारुविषयाणादावप्यवधेय ॥ नचकारणानिर्मितास्तानतत्रपूर्वमासीदितिशक्य, धातुरसेनेवसजलमृदादिचूर्णेनेववातत्रगवाद्याकृतेर्निर्माणस्याभावात् ॥ किंतुशिलायाअंशांतरापसारणेनकारणेस्थितेवसाततोऽभिव्यक्तैवक्रियते अतोभिव्यजनमात्रेतत्पुरुषव्यापारोपसारणरूपोनतुनिर्माणम् ॥ तस्मात्सतिशिलादिषुसर्वत्रैवसर्वेऽप्याकारास्तदापरमेश्वरेकुतो-

---

विपक्षेबाधकमाह-यतोनहीति ॥ पाण्याद्यभावे आनन्दमात्रपाण्याद्यभाव कैमुतिकन्यायसिद्धइत्यभिप्रायाऽङ्गाऽभावमेवाहाङ्गाभावगिरइति ॥ शुद्धाऽङ्गशब्दस्याऽर्शआद्यजन्ताङ्गशब्देनैकशेपेऽभावशब्देनसमास ॥ तेनावयववावयव्यभावबोधकशब्देभ्यइत्यर्थ ॥ तथाहि-अपाणिपादोजवनोग्रहीतापश्यत्यचक्षु सशृणोत्यकर्ण । अचक्षुष्कमश्रोत्रमवाङ्मनोऽतेजस्कमप्राणम् अशरीरशरीरेषु अप्राणोह्यमना शुभ्र नतस्यकार्यंकरणंचविद्यते इत्याद्या श्रुतयस्तदभावबोधयन्ति ॥ अङ्गाऽभाव सर्वविशेषाभावोपलक्षक ॥ निष्कलंनिष्क्रियशान्त नचक्षुषागृह्यतेनापिवाचा यन्मनसानमनुते अनेजदेकम् । नेहनानास्तिकिंचन नेतिनेतीत्यादिश्रुतिभ्य ॥

नतेस्यु ॥ इयास्तुविशेष प्रस्तरादेर्जडत्वादितराभिव्यंजकापेक्षा भगवास्तुज्ञानघन सर्वशक्तिरभिव्यनक्तिभक्तिमतामभिमतान्स्वयमेवतास्ताश्चाकारानिति ॥ भगवत सर्वत्र स्वाभाविकसर्वाकारताज्ञापनायैवनृसिंहावतरेस्तंभादाविर्भावोयुगपदुभयाकारधारणच ॥ एतदेवाभिप्रेत्योक्तंतन्नामसुश्रीमदाचार्यचरणै ॥ महानुभाव साकार सर्वाकारप्रमाणभूरिति ॥ एवच स्वाभाविकसर्वाकारशालितया अपाणिपादइतिश्वेताश्वतरवाक्यस्यातिरिक्तपाणिपादादिराहित्येऽपितदनपेक्षसार्वत्रिकगमनादानादिस्वाभाविकसर्वकर्मत्वबोधक ॥ अतएव सर्वकर्मेतिशाण्डिल्यविद्याश्रुति· ॥ ननुनिर्विशेषतासाधयितुतदीष्टे जवनत्वादिविरोधात् शवलपरत्वेपाण्यादिनिषेधायोगाच ॥ किंच निर्विशेषपरत्वे एतदुत्तरार्द्धे "सवेत्तिवेद्य" इतिबाध्येत, वेद्यस्यजगतोविवर्तरूपतयातस्य तज्ज्ञानायोगात् ॥ शबलपरत्वेतु "नचतस्यवेत्ता" इतिपीड्येत, तस्याप्यवेदने उपासनाऽसभवापातात निर्विशेषेऽनेनपाण्यादेर्निषेधस्यासिद्देश्च अरूपवत्सूत्रविचारेप्रागुक्त सर्वकर्मेतिश्रुत्यर्थस्त्वेकदेशिबादर्यौडुलोमिकाशकृत्स्नादिसमतोननुत्याऽसामिप्रेत । सिद्धान्तेतुस्वभावत सर्वाणिकर्माणियत्रेत्येवार्थस्तत्रैवाग्निमाधिकरणेपुदर्शित ॥ यच्च बृहदारण्यकपचमाध्यायाष्टमब्राह्मणस्थमचक्षुष्कमश्रोत्रमित्यादिवाक्यमुक्त तदपि लोकवदतिरिक्तभौतिकचक्षुरादिनिषेधक उक्तयुक्ते ॥ ननुनिर्विशेषतासाधक तत्रैवाग्रेसूर्यचन्द्राकाशभूमिसर्वकालनद्यादिप्रशासकत्वादीनलौकिकविशेषानुक्त्वा समान्तौ "तद्वाएतदक्षरगार्ग्यदृष्टद्रष्टृऽश्रुतश्रोत्रऽमतमतृ" इत्यादिनाऽतिरिक्तचक्षु-श्रोत्रादिनिरपेक्षद्रष्टृत्वश्रोतृत्वाद्यलौकिकधर्माणामाकाशोपादानतायाश्चकथनात् ॥ अस्थूलादिवाक्यमधिकरणप्रेचिंतयिष्याम ॥ कठद्वितीयवल्लीस्थ "अशरीरशरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थित। महातविभुमात्मान मत्वाधीरोनशोचति" इतिवाक्यमपिस्यातिरिक्तानवस्थभौतिकशरीरमात्रनिषेधक नतुस्वाभिन्नाकाराभावसाधक अनतरूपश्रुते । छादोग्यतैत्तिरीयादिपु "मनोमय प्राणशरीरोभारूप सत्यसकल्पआकाशात्मा ॥ आकाशशरीरंब्रह्म" इत्यादिश्रवणाच्च ॥ नापिनिराकारत्वतत सिध्यति, अशरीरवाक्यात्पूर्वं "अणोरणीयान्महतोमहीयान् ॥ आसीनोदूरव्रजति" इत्यादिश्रवणात् ॥ अव्यवहितोत्तरऋचि "तस्यैषआत्मा वृणुतेतनूस्वा" इतितनुमत्वश्रवणात् । अग्रेब्रह्मक्षत्रभोगाम्नानाच्च ॥ "अप्राणो ह्यमना शुभ्रोह्यक्षरात्परत पर " इतिद्वितीयमुण्डकप्रथमखडवाक्यमपिजीववत्कार्यरूपप्राणमनआदिवैशिष्ट्यतस्यनिषेधति अव्यवहितोत्तरर्चि "एतस्माज्जायतेप्राणोमन सर्वेन्द्रियाणिच" इति प्राणादीनांतत्कार्यत्वकथनेनतस्यतादृशप्राणादिमत्त्वानुपपत्ते ॥ ननुसर्वथानिर्विशेषतापर पूर्वोत्तरमत्रयो कर्तृत्वादिश्रावणात् उत्तरमन्त्रादग्निमएवमन्त्रे "अग्निमूर्द्धाचक्षुषीचन्द्रसूर्यौ दिश श्रोत्रवाग्विवृताश्चवेदा । वायु प्राणोहृदयविश्वमस्यपद्भ्यापृथिवीह्येषसर्वभूतातरात्मा" इतिरूपोपन्यासाच ॥ नचारोपितत्वदितिवाच्य, औपचारिकस्यप्रकृत्यादावपिसभवेन अदृश्यत्वाधिकरणविरोधापातात् ॥ नतस्यकार्यमितिश्वेताश्वतरवाक्यतु भिन्नकार्यस्यजीववत्कर्तव्यस्यचतद्वदिन्द्रियादेश्चनिवारकमितिनिर्णीतप्राक् ॥ एतेनैव (अंगाभाव सर्वविशेषाभावोपलक्षक) इत्यपास्त ॥ निष्कलनिष्क्रियमितिबृहदारण्यकवाक्यतु लोकवदिन्द्रियादिपरतत्रक्रियाप्रतिषेधक निरवद्यत्वनिरजनत्वाभ्यातत्रैवसेतुत्वादिकथनाच्च ॥ निष्क्रियमितित्वशुद्ध ॥

"नचक्षुषागृह्यतेनापिवाचानान्यैर्देवैस्तपसाकर्मणावा।" इतितृतीयमुंडकप्रथमखंडवाक्य-मपितपःकर्मसाहचर्यादास्मार्कीनचक्षुरादिवलेनाग्राह्यत्वपरं नतुनिर्विशेषतासाधकं ॥ तदुत्तरार्द्धएव "ज्ञानप्रसादेनविशुद्धसत्वस्ततस्तुतंपश्यतेनिष्कलंध्यायमानः" इतिज्ञा-निनोध्येयत्वदृश्यत्वकथनात् तत्रपूर्वोत्तरभागेरुक्मवर्णत्वकर्तृत्वादिवद्बलौकिकविशेषश्राव-णाच्च ॥ यन्मनसेतितलवकारवाक्यंतु ब्रह्मकेवलमनोबलेनमंतुमशक्यं मननेजीववदतिरि-क्तमनःसाहाय्यानपेक्षंचायब्रह्मेत्यर्थकमितिसूचितंप्राक् ॥ "अनेजदेकंमनसोजवीयोनैनद्देवा आप्नुवन्पूर्वमर्शत्। तद्धावतोऽन्यानत्येतितिष्ठत्यस्मिन्नपोमातरिश्वादधाति॥ तदेजतितन्नैज-तितद्दूरेतद्वन्तिके" इतीशावास्यवाक्यंब्रह्मणिसर्वविरुद्धमाश्रयत्वाबोधकं अनेजनात्तिजवीय-स्त्वादेरन्योन्यविरुद्धत्वात् ॥ नतुनिर्विशेषतापरंस्पष्टमलौकिकधर्माभिधानात् ॥ ननुधर्मा-णांविरुद्धत्वंहियुगपदेकाधिकरणावृत्तित्वं तथासति ब्रह्मणिकथंतत्सामानाधिकरण्यमिति चेत् लोकदृष्ट्यैवविरुद्धानांधर्माणामाश्रय.सइतिजानीहि ॥ दृश्यतेहिकार्येष्वितरेतरव्यधि-करणतयादृष्टानामपिधर्माणांकारणेसामानाधिकरण्यं । यथालवणसितापक्वापक्वमाकंदपि-चुमंदफलादिपुक्षारमधुराम्लतिक्तादेरेकैकस्यैवसत्वेनपरस्परवैयधिकरण्येऽपि पृथिव्यांते-षांसर्वेषां कार्यदृष्ट्याविरुद्धानामपि युगपदेकाधिकरण्यं ॥ तथाजीवजडादिवृत्तेरन्योन्यविरु-द्धस्याऽप्येजनानेजनादेर्ब्रह्मण्यविरोधमवधारयेतिसंक्षेपः कठवल्लीपुचतुर्थवल्लीस्थाया "यदे-वेहतदमुत्रयदमुत्रतदन्विह । मृत्यो.समृत्युमाप्नोतियइहनानेवपश्यति। मनसैवेदमाप्तव्यं नेहनानास्तिकिंचन । मृत्योःसमृत्युंगच्छतियइहनानेवपश्यति" इतिश्रुतेस्त्वयमर्थः यदेवधर्मजातंइहप्रपंचेस्तितत्सर्वं अमुत्रब्रह्मण्यस्ति ॥ एवकारोऽयोगव्यवच्छेदकः साकल्ये पर्यवस्यति ॥ यत् अमुत्रब्रह्मणिधर्मजातमस्ति तदेवअनुपश्चादिहतत्कार्यप्रपंचेनुवृत्त-मस्ति पृथ्वीगंधादिकमिवघटादौ ॥ मृत्योर्देवताविशेषान्मृत्युंमरणंस आप्नोति ॥ सकः यइहजगतिब्रह्मणिनानानेवद्वैतमिवपश्यति। ननु विरुद्धसर्वधर्माश्रयस्तत्कथंज्ञेयमित्यत्राह-मनसैवेति मननवताहृदैव इदंब्रह्माप्तव्यं ॥ सर्वधर्माश्रयेधर्मधर्मिभावात्प्राप्तंद्वैतंवारयति-नेहेति। इहब्रह्मणि किंचनापि नानानास्ति यइहब्रह्मणि तद्धर्माणांद्वैतमिवपश्यति सोप्युक्तं दुष्फलमाप्नोतीतिनपौनरुक्त्यं ॥ एतेन तत्समानानुपूर्वीकंबृहदारण्यकवाक्यमपिव्या-ख्यातं ॥ अतएतदपिद्वैताभावमेवबोधयति नतुविशेषाभावं । पूर्वापरमंत्रेष्वलौकिकानां तेषांसिद्धेः ॥ नेतिनेतीतिमूर्तामूर्तब्राह्मणवाक्यंतु प्राग्व्याख्यातं ॥ तस्मादपाणिपादइत्या-दिश्रुतिभिर्लोकदृष्ट्याविरुद्धानां सर्वेषांधर्माणामाश्रयत्वमेवतत्रबोध्यते ॥ मूलेआद्यइत्यनेन "आसीनोदूरंव्रजति ॥ अणोरणीयान्महतोमहीयान् ॥ अतः परंनान्यदणीयसहिपरात्परं-यन्महतोमहांतं ॥ दूरात्सुदूरेतदिहांतिकेच ॥ प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं" इतिकठ-तैत्तिरीयतृतीयमुंडकवैश्वानरविद्यादिश्रुत्यंतराण्यनुसंधेयानीतिदिक् ॥

यदपिसुवर्णस्याविकारित्वंकामधेनोर्मणेरपीतिशुद्धाद्वैतमार्त्तंडोक्त-मनूद्य (विविधकार्याकारतासद्भावेपिनिर्विकारित्वंयुक्त्याखंड-यती) त्वायुक्तं तदपिनकिंचित् विविधकार्याकारत्वेपिविकारित्वंन-संभवतिसुवर्णादीनां ॥ विकारस्तुतात्त्विकोऽन्यथाभावः ॥ यथा-

दुग्धस्यदधिभाव ज्तएवदुग्धार्थिभिर्नदध्युपादीयतेऽतोदध्नोविकार-
त्वदुग्धस्यचविकारित्व अत्रतुसुवर्णार्थिभि सुवर्णपरिणाम कुडला
दिरुपादीयते नतुत्यज्यते तस्मिन्तात्विकान्यथाभावाभावात् ॥
किंतुविकारोऽत्रवाचेवारभ्यते अतएव "वाचारभणविकारोनाम
धेय' मितिश्रुतिरपिसगच्छते ॥ संगच्छतेचदधिदुग्धशुक्तिरजता
दिदृष्टातमप्रदर्श्यसुवर्णकटकादिदृष्टातप्रदर्शनमतएवविवर्त्तवादादयो
नश्रुतिसमताइतिनिश्चीयते ॥ पूर्वाकारपरित्यागेनाकारातरापत्तिस्त
त्रदृश्यतइतिनसंगतम्, पूर्वाकारत्यागाभावात् ॥ अन्यथासुवर्णव्यव
हारोनस्यात् ॥ तस्मात्सुवर्णस्याविकारित्वमेव ॥ एवमेवब्रह्मणोप्य
विकारित्वश्रुतिसंमत ॥ किंचसुवर्णस्यविकारित्वमेवत्वदभिमततदा
ब्रह्मणोपिविकारित्व त्वन्मतेपिकुतोनस्यात्। नचब्रह्मणिनविकार किं
तुमाययैवप्रतीयते इतिवाच्य एवसतिदृष्टातवैषम्यस्यात्, सुवर्णादी
नामायथाऽन्यथाभावस्याभावात् तत्रापिमाययैवचेद्रूपेतदासुवर्णस्या
विकारित्ववलादापतित॥सुवर्णत्वेनज्ञाने नेदकटकमितिप्रतीत्यापत्ति
श्च ॥ तस्माच्छुद्धस्यसुवर्णस्ययथाकटककुडलादिभावस्तथैवब्रह्मणोऽ
पिशुद्धस्यैवजगद्रूपतासिद्धौशुद्धाद्वैतमेवश्रुतिसमत । एतेनकिंचेत्या
दिक प्रलापोऽपास्त ॥ यच्चअहिकुडलादिदृष्टातेनेतरविकारिवैलक्ष
ण्यसपादनप्रकार यथासर्प स्वेच्छयाहिकुडलाकारतागत नविकारी
तथाब्रह्म्यासस्त्रैर्निरूपितम् इतित्वदुक्तोनसगच्छेते)त्युक्त-तन्न,
नहिविकारिवैलक्षण्यमात्रसपादनार्थोऽयप्रकार किंतु भक्तसाक्षा
त्कारस्योभयविधत्वादुभयविधब्रह्मेतिनवक्तव्य वस्तुशस्त्यैवनिर्णय
कर्त्तव्यइतिपूर्वपक्षआह "उभयव्यपदेशात्त्वहिकुडलवत्"। तुशब्द पूर्व
पक्षव्यावर्त्तयति। नैवकेवललोकदृष्टातेनयुक्त्यावाब्रह्मस्वरूपनिर्णय
कर्तुशक्यते, तथासतिशास्त्रव्यर्थमेवस्यात्। अत्रहिदर्शनातरादयमेव
विशेषोयद्वेदादेवब्रह्मस्वरूपज्ञानप्रमितिरूपनलौकिकप्रमाणैस्तन्यायैर्वा
उपचारनिवृत्त्यर्थौतत्तात्पर्यज्ञापनार्थमेवास्यशास्त्रस्यप्रवृत्ते तच्चजन्मा
धिकाद्यधिकरणएवशास्त्रयोनित्वादित्यनेननिर्णीतम्॥अतोवेदमतरेण
स्वरूपस्यतच्छक्तेश्चानवगमात्कथस्वरूपशक्त्यानिर्णय स्यात्। वेदेतु
उभयव्यपदेशोक्तिउभयोर्विरुद्धधर्मयो र्यपदेशउभयव्यपदेशस्तस्मात्
यत्रैवास्थूलादिवाक्यैर्निर्गुणत्वेनव्यपदिश्यते तत्रैवाकाशओतश्चप्रो-
तश्च" तिकथनात्कार्यगुणजनकानतगुणवत्ताऽपिबोध्यते तथायत्र
शारीरेब्राह्मणे "सएषनेतिनेत्यात्माऽगृह्योनहिगृह्यते" इत्युच्यतेत
त्रापि"सवाअयमात्मासर्वस्यवशीसर्वस्येशान" इत्यादिकपूर्वमुच्यते॥

"सर्वापरमहानजआत्माअजरोऽमृतोऽभयोवसुदानः" इतिचतदनंतरं ॥ एवंयत्र "यदेकमव्यक्तमनंतरूप" मित्युच्यते तत्रैव "विश्वतश्चक्षुरुतविश्वतोमुख" इत्यादिचोक्तं धर्मविधिद्वारातन्निषेधद्वाराचनिरूपकाणांमध्यएकस्योपजीव्यत्वमंतरंगत्वमन्यस्योपजीवकत्वंबहिरंगत्वमितिनिर्णेतुमशक्यत्वेनोभयवाक्ययोस्तुल्यबलत्वादुभयरूपमेवब्रह्मस्वरूपं यद्युभयलिंगंब्रह्मतदासंराधनसिद्धानांसर्वेषांतथैवप्रकाशेत नतुकंचित्प्रतिकथंचिदन्यंप्रत्यन्यथाअतएकंवस्तुकथमनेकधाभासतेतत्रहेतुर्वक्तव्यः नोचेद्दर्शनस्याप्रामाण्यमितिशंकायांदृष्टांतेनसमाधिमाह—अहिकुंडलवदिति ॥ यथासर्पऋजुरनेकाकारकुंडलश्चभवति तथाब्रह्मस्वरूपंसर्वप्रकारंभक्तेच्छयातथातथास्फुरति यद्यपिसर्पःस्वेच्छयातथातथाभवतिब्रह्मतुसांराधकभक्तेच्छयेतिवैषम्यं तथापिसंराधकस्यताद्दशेच्छोत्पत्तौताद्दशताद्दशफलदित्सैवप्रयोजिकेतिनवैषम्यं ॥ इयंयुक्तिःप्रमाणश्रुतदृष्टेविरुद्धशास्त्रसंभेदेनव्यामुग्धस्यसमाधानायव्यासपादैर्दर्शिता ॥ किंच यथाशरीरादीनांविषयभेदेनतथात्वं एवंब्रह्मणोपिभक्तभेदेनतथात्वं ब्रह्मणस्तत्तद्रूपभवनंतुतद्भक्तचक्षुर्मनोविषयेतद्रूपस्यप्रापणं ननुकरणं ॥ अतःसर्वेविरुद्धधर्माश्रयोभगवानितिप्रतिपादितं नतुविकारित्वंप्रदर्शितं॥अतएव यथासर्पःस्वेच्छयाहिकुंडलाकारतांगतः नविकारस्तथाब्रह्मव्यासैः सूत्रेनिरूपितमितिकथनमपिसंगच्छते ॥ किंच यथाकामधेनोःसकाशादनेककार्य्योत्पत्तावपिनतस्याविकारित्वमत्वंचब्रह्मणोपिनविकारित्वं नचधेनोर्निमित्तत्वमेवनोपादानत्वमितिवाच्यं उपादानस्यान्यस्याभावात्तज्जन्यपदार्थानांतर्हिकिमुपादानंवक्तव्यं ॥ विनाप्युपादानं कार्य्योत्पत्तिश्चेद्दृष्टाद्यर्थनियमतोमृदाद्यानयनेप्रवृत्तिर्व्याहन्येतजगतोपिविनैवोपादनमुत्पत्तिसंभवेनब्रह्मणउपादानत्वेनश्रुतिसूत्रयोः प्रतिपादनप्रयासोविफलःस्यात् । तस्मादन्यस्योपादानस्याभावाद्धेतुरेवोपादानं निमित्तंच ॥ तथाप्यविकृतैव ॥ तथा ब्रह्मापीतिबोध्यं ॥ एतेन (धेनोर्निमित्ततयाऽप्रकृतित्वेने) त्यादिकंनिरस्तं ॥ एवंमणेरपियथाविविधाकारत्वेपिनविकारत्वं सामर्थ्यविशेषात्तथैवब्रह्मणोपिविविधाकारत्वं नचविकारित्वम् ॥

सहस्राक्षे इदानीं सुवर्णस्येत्यादिं तत्प्रत्युक्तमित्यंतं भाग दूषयंति—यदपिसुवर्णस्येत्यादिना नचविकारित्वमित्यंतेन ॥ अत्रेदंबोध्यम्—ब्रह्मपरिणामवादस्य "तदात्मानं स्वयमकुरुत" इत्यादिश्रुतिशततः (अ० १ पा० ४ सू० २४) "आत्मकृतेःपरिणामात्" इत्यादिसूत्रतश्च सिद्धतयाकेवलयुक्त्या विकारित्वापादनरूपयाखंडनमशक्यं;

"नैषातर्केणमतिरापनेये" तिकठश्रुते । सूत्रकृतापिद्वितीयस्प्रथमेतर्काप्रतिष्ठानस्योक्तत्वात् महाभारतेचवनपर्वणितर्कोऽप्रतिष्ठ स्मृतयोविभिन्नाइतिस्मरणात् भीष्मपर्वणि अलौकिकास्तुयेभावानतांस्तर्केणयोजयेदितिस्मरणाच ॥ अचिन्त्या खल्वितिपाठांतरम् ॥ किंच यद्ग्राहकयत्प्रमाण तेन निश्चितेतस्मिन्न केवलयुक्त्या तद्धर्मस्यतत्स्वरूपस्यवाबाध कर्तुंशक्य ॥ यथारूपरहितेष्वाकाशादिपुस्पर्शाभावेस्पर्शवत्सुपृथिव्यादिपुरूपसत्वेन च वायौस्पर्शवत्त्वे रूपराहित्यतद्राहित्येस्पर्शवत्त्ववानस्यादित्यशक्यशक । मतभेदात्प्रत्यक्षेणानुमानेनवातत्रतथात्वस्यनिश्चयात् ॥ तथा "नगृह्यतेचक्षुषानापिवाचा ॥ अप्राप्यमनसासह" इतिप्रत्यक्षाद्यविषये "तत्त्वौपनिषदपुरुपपृच्छामि" इतिबृहदारण्यकपचमाध्यायस्थशाकल्यब्राह्मणश्रुत्या (अ० २ पा० १ सू० २७) "श्रुतेस्तुशब्दमूलत्वात्" इतिसूत्रतश्चवेदैकसमधिगम्येब्रह्मणि उक्तप्रभृतिश्रुतिसूत्रै अहसर्वस्यप्रभव अव्यक्ताव्यक्तय सर्वा घटस्यमृत्स्नेवपर परस्मादित्यादिस्मृतिपुराणैश्चपरिणाम्युपादानतायां "अविनाशीवाअरेयमात्मा" (अ० ४ पा० ४ सू० १९) "विकारावर्तिचतथाहिस्थितिमाह" आनदमात्रमविकारमनन्यदन्यत् सत्तामात्रनिर्विकारनिरीह इत्यादिश्रुतिन्यायपुराणैरविकारतायाश्च सिद्धतयानान्यतराश्रयेणेतरापराकर्तुंशक्या ॥ एतेन ग्रहिलतयाहेम्नोविकारित्वादरेऽपिब्रह्मणिपरिणामित्वेनविकारिताशकानिवारिता । वस्तुतस्तुसुवर्णमपिनैवविक्रियते ॥ विकारोहि तात्त्विकोऽन्यथाभावइतिसर्वसमत ॥ अत्रतात्त्विकपदसुवर्णादे कटकरुचकादिभावेपिसुवर्णत्वानपगमेनतत्परिणामेऽतिप्रसगवारणाय ॥ अतोदुग्धादेर्दध्यादिरूपतयापरिणतिरेवविकार तत्रदुग्धत्वापगमात् ॥ अतएव पयस्कामेनदधिनोरीक्रियते ॥ हेमकामेनतु कनककल्कटकरुचकस्वस्तिकादिकसकलमपिस्वीक्रियते ॥ तथाचायमामकचिंतामणौसग्रह -

---

इदानीं सुवर्णस्याऽविकारित्व कामधेनोमणेरपि इतिशुद्धाद्वैतोक्तेविविधकार्याकारितासद्भावेऽपिनिर्विकारत्व युक्त्या खण्डयति–सुवर्णवदिति ॥ यत्तु वस्तुतोविविधाकारब्रह्मेति त्वन्मत ॥ तस्मिंस्त्वन्मते सुवर्णवद्विकारि स्यात् ॥ नच परिणतेर्नविकारत्वमत सुवर्ण नविकारीतिवाच्यम्, विकारोनामधेयमितिश्रौतव्यवहारविरोधात् । नच यस्मिन्विकार सोऽविकारीत्युपपद्यते विरोधात् ॥ किंच पूर्वाकारपरित्यागेनाकारान्तरापत्तिस्त्वन्दृश्यते तथापिचेदविकारित्व स्वीक्रियते उत्पत्तिविनाशयो सतोरपिनित्यत्वस्वीक्रियेततस्मादर्थाङ्गीकारे शब्दापलापस्याप्युक्तत्वादीश्वरस्य विकारित्वस्यादेव ॥ एकरसतायानित्यतायाश्चाभाव स्यात् ॥ त्वन्मते रूपान्तरापत्तेरेवानित्यत्वव्याप्यत्वात् ॥ अयथा घटादेरप्याविर्भावतिरोभावयोरेव सत्त्वेन तार्किकसमतविकारितायास्त्वन्मते क्वाप्यभावेनेश्वरेऽहिकुण्डलादिदृष्टान्तेनेतरविकारिवैलक्षण्यसपादनप्रकार यथा सर्प स्वेच्छयाऽहिकुण्डलाकारतांगत नविकारी तथा ब्रह्मव्याससूत्रैर्निरूपितम् इतित्वदुचोनसगच्छेत ॥ सर्वाणि तैजसान्यविकृतानीति स्वगुरुक्तिंतु भवानेवस्वीकुर्यात्तान्य उक्तविरोधात् ॥ धेनु कामधेनु ॥ एतेन कामधेनोरनेकवस्तूत्पत्तावपि यथा तस्यानविकृतिरेवमीश्वरस्याऽपीतिमन्दोधिन्युक्त प्रत्युक्तम्, धेनोर्निमित्ततयाऽप्रकृतित्वेनेश्वरस्य प्रकृतित्वेन दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यात् ॥ धेनुर्मणेरप्युपलक्षिका । एतेन सुवर्णस्याऽविकारित्व कामधेनोर्मणेरपीति यद्विविधाकारसद्भावेऽपिनिर्विकारत्वमुक्त तत्प्रत्युक्तम् ॥

विकृताविकृतत्वाभ्यांपरिणामोद्विधामत । विकृतस्तत्परिणमेत्कारणकार्यरूपव । नपुन -
कारणात्मत्वविकृत सोभिधीयते। दुग्धाद्दधियथानातपुनर्दुग्धनजायते। कार्यात्मनापरिणमेत्
कारणत्वविकारिसत्। पुन कारणरूपत्वमेपोविकृतउच्यते। नानाभूपादिरूपेणरत्नतपरिणा-
मिहिमप्येतदेवचातेपितत्पुन स्याद्विलापने । असौवेदान्तसिद्धान्त शुद्धान्त करणक्रिय परि-
णामोह्यविकृत साक्षात्कुत्यादिसमतइति कटकादौभेदव्यपदेशस्तुवाङ्मात्रारब्ध ॥ अतएव
"वाचारम्भणविकार" इतिसगत ॥ विशदीकृतचप्राहु सुवर्णस्याविकारित्वादेवतत्रैव
"यथासोम्यैकनलोहमणिनासर्वंलोहमयंविज्ञातस्यात्" इतिदृष्टान्त ॥ अन्यथास्वसमत-
दृष्टान्तानपहायविकारापादकदृष्टान्तश्रुति किमितिवदेत् ॥ वाक्यस्यपूर्वापरभागाचपरस्पर-
विरुध्येताम् किच तत्रदृष्टान्तीकृतमृल्लोहादिकपरिणाम्येवनतुशुक्त्यादिवन्मृन्मयलोहमया-
देरधिष्ठान ॥ अतोपिब्रह्मण परिणामित्वमेव श्रुतिसमत नतुविवर्तवाद ॥ अन्यथानि -
सदिग्धशुक्तिरजतादिकमेवदृष्टान्तीकुर्यात् ॥ नतुसुतराविरुद्धमृदादिकम् ॥ दृष्टान्तयति
तुतदेवनतुकापित्वदभिमतकिंचित् सर्वत्रश्रुतिषुतादृशदृष्टान्तानामेवसत्वेपिविवर्तवादएव
तासातात्पर्यमिति कल्पनातु वाक्यस्वगमकाभावान्निर्मूलैव ॥ परिणामित्वानादरेचाभ-
भिन्ननिमित्तोपादानवादोभज्येतैव । ततश्च अनेकश्रुतिविप्लुव ॥ नचाधिष्ठानोपादानतया
तत्सिद्धि , अधिष्ठानस्योपादानतायाएवमनोराज्यविजृम्भितत्वात् ॥ शुक्त्यादौरजतादे सम-
वायेनविद्यमानत्वाभावात् ॥ समवायस्तुनैयासेऽस्मद्दर्शनेतादात्म्यमेवेत्यन्यत्रविस्तर ॥
अनुपादानत्वादेचघटकटकादिकामेनमृत्तिकाकनकादिकमिवरजततैलधारादिकामेननहिशुक्ति
रज्ज्वाद्युपादीयते ॥ नापिघटादौदर्शनमात्रेणमृदाद्युपादानकत्वमिवरजतादिदर्शनेनतत्र
शुक्त्याद्युपादानकतागम्यते नचप्रकृतपिब्रह्मोपादानकत्वकार्यदर्शनादनिर्णेयमितिशक्य ॥
अस्तिभातिप्रियै सच्चिदानदोपादानकतायानिर्णयात् ॥ किचयद्यस्योपादाननियमेनतदेव-
तस्योद्भवोदृष्ट ॥ रजतादिकतुशुक्त्यादिकमतरेणोद्भवति ॥ तद्व्याप्तिश्चत्रपुससीसकुरुविद
विशेषादावपिभवति ॥ नापिब्रह्मणोऽधिष्ठानताबोधककिंचिदपिश्रुतिवाक्यमुपलभ्यते ॥
उपलभ्यन्तेतुपरिणामबोधकान्येव तानिचाधिकानिरक्ष्यते ॥ एतेन यत्तुवस्तुतद्दृश्यादिविरो-
धादित्यतमपास्त ॥ यदिचतात्त्विकरूपदमपहायान्यथाभावएवविकारइत्युच्यते तदापिसुवर्ण
स्यनविकार कटकाकृतिमुपमृद्यरुचकाकृतेर्निर्माणेपिसुवर्णत्वस्योभयत्राप्यनपायात् ॥ नहि
रुचक कटकस्यकार्यमितवर्दातयेनविकार स्यात् किंतुसुवर्णस्यकार्य ॥ किच तथासति
तवब्रह्मणोविकारोदुर्वार तत्रविवर्तस्यान्यथाभावसत्वात् ॥ नचप्रातीतिक सद्रूप्यदोप
चेतनस्यब्रह्मणएवतथाप्रतीतिसत्वेनविकारानुपरमात् ॥ नचाविद्योपहितस्यैव तथाप्रतीत्या
नदोषइतिवाच्य उपहिततायाअप्यन्यथाभावरूपतयाविकारत्वात् नचयस्मिन्विकार
सोविकारीत्युपपद्यते इतित्वयैवकथनात् ॥ नचोपहितत्वमपिनास्त्येवेतिवाच्य, मोक्षसाध
नानातदुपदेशकशास्त्रगुर्वादेश्चानर्थक्यप्रसगात् । एवसति तावकानामयमर्थो मतप्रवर्तन
प्रयास ॥ एतद्भयाच्चात्त्विकपदनिवेशेसुवर्णादिकमविकारीति तद्वद्ब्रह्माप्यविकार्येव ॥ यत्तु
(पूर्वाकारपरित्यागेन आकारान्तरापत्तिस्तत्रदृश्यत) इत्यादि-तत्र, स्वापोत्तरमुपवेशने-
पूर्वाकारपरित्यागेपिविकृतइदानीमयपुमानित्यभिलापाभावात् ॥ अस्माकतुकटकरुचकाद्या

काराण। हिरण्यआविर्भावतिरोभावावेनेतिनकोपिचोद्यावकाश॰ ॥ नचाकारणाध्वसादिक कल्प्य, मुहुरनेकधाशयनोपवेशनोत्थानादावनताकारणामनतप्रागभावध्वसकल्पनेमहा- गौरवात् सएवाय शयनाद्याकारइति प्रत्यभिज्ञानाच्चेतिदिक्॥ एतदेवाभिप्रेत्यमूले पूर्वाकार- परित्यागाभावादित्युक्त ॥ किंच कटकादिभावेपिसुवर्णपदार्थत्वमक्षतत्त्यवह्रियते ॥ "आ- त्याकृतिव्यक्त्य पदार्थ" इतिचतल्लक्षण इत्यप्येकायुक्तिरित्याशयेनोक्त ॥ अन्यथेत्यादि एवसुवर्णस्याविकारित्वमेव तत्तदाकाराणा तत्तव्यपदेशाना चकारणमतत्त्वमेवाभिप्रेत्यप्रवृत्त श्रौतसुवर्णदृष्टातस्तथवोपबृहणेपुस्फुटीकृत ॥ यथाएकादशस्कंधेऽष्टाविंशे (श्लो॰ १९) यथाहिरण्यसुकृत पुरस्तात्पश्चाच्चसर्वस्यहिरण्मयस्य ॥ तदवमध्येव्यवहार्यमाण नानापदेशैर- हमस्यतद्वत् इति ॥ द्वादशस्कध चतुर्थे (श्लोक॰ ३०) यथाहिरण्यबहुधासमीयते नृभि क्रियाभिर्व्यवहारवर्त्मसु । एववचोभिर्भगवानधोक्षजो व्याख्यायतेलौकिकवैदिकैर्जनैरिति । नत्वस्माभि कपोलकल्पनयासुवर्णदृष्टातीक्रियते ॥ अतोदृष्टातस्यप्रमाणसिद्धत्वात्तस्यविका रित्वेतत्रापिब्रह्मणितदापत्ति ॥ मायाश्रयणेतुदृष्टातासगति ॥ तत्रापितदाश्रयणेसुवर्णस्या- विकारित्वसिद्धि ॥ एवमपिनिर्विकारएवाविकारागीकाराद्नाशोत्पत्तिमतिननित्यतागीकृति- प्रसग ॥ एतावता किंचपूर्वेत्यादिस्यादेवेत्यतनिरस्त ॥ यच्चएकरसतायाइत्यादि ॥ व्याप्यत्वा- दित्यत तदपिमदपिहितमतिमूलक ॥ किमिदमेकरसत्वनाम ॥ सार्वदिक वस्तुतएकरूपत्व- मुतान्यथाप्रतीतेरप्यविषयत्व ॥ नद्वितीय ॥ प्रपचप्रतीत्यातत्राप्येकरसताभगप्रसगात् ॥

आद्यश्चेत् मन्मतेवस्तुत सर्वदासर्वत्रसर्वाकारमेव स्वाभिन्नस्वाभाविकसर्वधर्मविशिष्टमेव ब्रह्मास्तीति नैकरसत्वाभाव । कार्येष्वाकारादिपरिच्छेदस्तत्तन्मात्रधर्मकत्वादिप्रत्ययस्तुवि- चित्रशक्तिकस्यभगवतइच्छयातत्रतत्रप्रतीयमानातिरिक्त सर्वाकारधर्माणातिरोधानमूलक ॥ अतएवब्रह्मविदासदासर्वत्रत्वादृशब्रह्मप्रतीति प्रमारूपोपपद्यते ॥ एतावतानित्यतापिनिरा- बाधा ॥ सर्वपारूपाणाब्रह्मण्येवसत्वेनतत्रतत्रतत्तन्मात्ररूपाविर्भावनचरूपातरापत्तेर भावात् ॥ यदिपूर्वमविद्यमानकार्यरूपपश्चादापद्यमिरयुच्येत तर्ह्यर्थवैनाशिकप्रक्रिया- पातादसत्कार्यवाद स्यात् ॥ नचसोस्मरसमत ॥ अतोनास्माकतथा ॥ रूपातरापत्तेर- यानित्यत्वव्याप्यत्वमितितुनवयवदाम , नापितार्किकादयस्तथाव्याप्तिवदति ॥ पिलुपाक- पक्षेपा ऽ नपार्थिवपरमाणूनां रूपातरापत्तावपितेषामनित्यत्वानगीकारेणव्यभिचारात् ॥ अत कस्यसमतेयव्याप्ति ॥ नन्वहमेवतथामन्येऽस्मिन्येपामपेक्षयेतिचेत् ॥ त्वन्मतेतुरूपमात्र मनित्यत्वव्याप्यमितिमवाच्य नतुरूपातरापत्तेरेवतावम् । नित्यस्यरूपवत्तस्त्वाप्रसिद्धत्वात् ॥ दरयमिष्योनव्याप्तिरस्वीकारात् ॥ यच्च अन्यथेत्यादिमगच्छेतेत्यत तत्तुपरमतपरमतत्वान यथोपविलसित । क्षीरदुग्धादेर्दध्यादिभावेविकारस्याप्यसद्दनुतत्वात् ॥ नचैवमविकृत परिणामवादभग शक्य सदुग्धादेरविकृतपरिणामोऽत्रगदाविर्भावदशाया ॥ ब्रह्मणस्तुसर्व- मविकृत मप्यविभाकारात् ॥ अतोऽतो ऽदध्यादेरयनपुन प्रकृतिभाव सयस्तज्जगतस्तु पस्तुता मह्यभार प्रतिमर्पारमपद्यतव्य "यत्प्रयत्यभिसविशन्ति ॥ पूणमेवावशिष्यते ॥ भयानेक शिष्यन्तदारमश ॥ (अ॰ २ पा॰ ३ सू॰ १४) 'विपर्ययेणतुक्रमोऽतउप- पद्यत" इत्यादिश्रुतिसूत्रान्यापि ॥ अतोदुग्धादिन्यायेनसभाविताविकारवारणायापीश्वर-

हिकुण्डलवद्वात सूत्रकृतोपन्यस्त सगच्छतएव त्रिसूत्रेतत्राधिकरणे (अ०३ पा० २ सू० २७) "उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत्" इति सिद्धान्तसूत्रस्य पूर्वोत्तराधिकरणसंबद्धोमुख्योद्देशस्तु सराधकानुभवगोचरानेकब्रह्माकाराणां वास्तवतास्थापनलक्षणोमूले भाष्यप्रकाशच तत्वत सगृह्णद्भि सम्यगेवदर्शित ॥ एतेनैवचप्रपञ्चरूपतयानानाकारैःपरिणतावप्यविकारितानिर्धारिताभवति ॥ एतदेवोरसिकृत्यमूले नह्यविकारिवैलक्षण्यमात्रसपादनार्थोऽयप्रकार इति मात्रपदमुपात्तं । युक्तचैतत्, उभयोर्विरुद्धधर्मयोर्व्यपदेशाच्छ्रुतिषुनिर्गुणत्वेनानन्तगुणत्वेन चपरिणामित्वेनाविकारित्वेनच एवविधविरुद्धधर्मान्तरैश्चकथनात्तत्रतत्रोक्तोभयलिंगमब्रह्म एकस्याविकारितयाऽनेकाकारत्वेदृष्टान्तस्त्वहिकुण्डलवदितीतितत्सूत्राशयात् ॥ एतच्चमार्तण्डटीकाविद्वन्मण्डनादिषुस्फुट ॥ अतएवसूत्रेसामान्यतउभयव्यपदेशोहेतूकृत ॥ प्रकारोऽप्यन्यतरवाक्यस्योपजीव्यत्वात्तरगत्वकल्पनस्याशक्यत्वकथनेन "एतेन्नैवविधेष्वन्येष्वपिउभयरूपेणव्यपदेशात्" इतिव्याख्यानेनचपरिणामित्वाविकारित्वादिबोधकवाक्यानामप्यत्रसंग्रह स्फुटमेवबोधित ॥ तस्माद्यथासर्प स्वेच्छयेतिसृष्टिप्रकरणस्थाऽपिमातण्डकारिकानिरवद्यार्थव ॥ अस्याःकारिकायाव्यासे सूत्रेनिरूपितमितिपादटिप्पव्याससूत्रेरितितस्यकपोलकल्पना प्रकृतसूत्रार्थकथने । युक्त्याचेति ॥ श्रुत्यननुकूलयाकेवललौकिकयुक्त्या ॥ यत्रेवास्यूत्रेति ॥ बृहदारण्यकपञ्चमाध्यायस्याष्टमब्राह्मणे ॥ यत्रशारीरेति । तत्षष्ठाध्यायस्यचतुर्थब्राह्मणे ॥ यद्यपि "सएषनेतिनेत्यात्मा" इतिवाक्यतत्रैवाध्यायेद्वितीयब्राह्मणेपिपठ्यते ॥ अस्तिचतत्रापिशारीरनिरूपणतथाप्यत्रोदाजिहीर्षित पूर्वापरवाक्यसदर्भश्चतुर्थएवातोयत्रशारीरब्राह्मणइतिपदद्वयप्रकाशकाररुक्तमिहचानूदितम् । एवयत्रेति ॥ तैत्तिरीयेनारायणप्रपाठके ॥ सराधकभक्तेच्छयेति ॥ इद (अ० ३ पा० २ सू० २४) 'अपिसराधनेप्रत्यक्षानुमानाभ्या" इतिपूर्वाधिकरणसिद्धान्तसूत्रलभ्य ॥ प्रमाणश्रुतदृष्टइति ॥ अव्यक्ताद्यधिकरणोक्ते प्रमाणे श्रुत ॥ साधनसिद्धैर्दिव्यचक्षुरादिप्रमाणैर्दृष्टेऽनुभूते ब्रह्मणीत्यर्थ ॥ शरीरादीनामिति ॥ अत्र "लोकेपिशरीराव करणादीनापरस्परविरुद्धदयामारकत्वादीनिविषयभेदेनैकस्मिन्नपिक्षणेप्रतीयते" इतितत्सूत्रस्यभाष्येउक्तब्रह्मणउभयलिंगत्वेदृष्टान्तांतरतत्प्रकाशाख्येत्रानुबद्धिस्संगृहीतज्ञेय । "त्वत्तद्वपु प्रणयसे" इतिगर्भस्तुतिवाक्येप्रणयनतुप्रणाताप्रणयनादिवत्प्रापणमेव, नतुनिर्माणमित्याशयेनाहु ॥ ब्रह्मणस्तत्वादित्यादि । यथा सर्पइति । यथासर्प हि प्रसिद्ध स्वेच्छयाविविधकुण्डलाकारतामाप्तोपि न विकारीभवति तथाब्रह्मस्वेच्छयासराधकच्छाविशेषजनकतत्तत्फलदित्सारूपयाबहुस्यामितिबहुभवनेच्छया वातत्तदाकारप्रकाशयदपिनविकारिभवति ॥ इत्थव्यासे प्रकृतसूत्रेनिरूपितमितिमार्तण्डकारिकार्थ ॥ पूर्वस्वणस्याविकारितायानिर्णयात् तद्वद्ब्रह्मणोऽपिविवर्तवातुप्यपिसारसमवस्थेयेतिसर्वत्रैजसानामविकृतत्वभाष्योक्त सर्वैरवविद्वद्भिराद्रियते ॥ एतेन सर्वाणीत्यादिविरोधादित्यतमपिदत्तोत्तर ॥ यत्तुधेनुरित्यादितत्प्रत्युक्तमिर्यंतत्तुमूलएवविशदतयाप्रत्युक्त, तेन जन्माद्यस्ययतोन्वयादितिश्लोकसुबोधिन्या "यथाकामधेनो कल्पवृक्षात् ॥ चिंतामणेर्मंत्रादेश्चजायमाना पदार्थादृश्यतनहितेविकृताभवति" इतिश्रीमदाचार्यांतिरनादुक्तैव ॥ सहस्राक्षोऽप्रेक्षितातुनसुबोधिनी महाभारतेनत्वमस्कधादिषुपुराणभागेषुचसहस्रार्जुनसत्का-

रावसरेजमदग्निधेनो सकाशात् विश्वामित्रसत्कारावसरेवसिष्ठधेनो सकाशाद्यविविधवस्तूत्पादोवर्णित. ॥ विश्वामित्रनीयमानायास्तस्याश्वरोमत शस्त्रपाणिम्लेच्छगणोत्पत्तिर्निरूपिता ॥ तत्रचालौकिकप्रभावशालिन्याधेन्वाएवोपादानतासिद्ध्यति, नतुतत्रतेषामुपादानान्तरनिरूप्यते ॥ अतोधेनोरभिन्ननिमित्तोपादानत्वैवभारतादिसमता ॥ एवंदेवतरुप्रभृतीनामपितथात्वपुराणतन्त्रादिपुद्रष्टव्यम् ॥ विस्तरभयाद्भारतादिवचनानितुनोदाह्रियते ॥ तस्मात् धेनुप्रभृतिवद्ब्रह्मण प्रकृतित्वमविकृतत्वचनिर्बाध ॥ तस्योपादानत्वाभावेभूयानुपनिषद्भागोबाधितार्थ स्यात् ॥ सयथा—बृहदारण्यकेमैत्रेयीब्राह्मणेआत्मज्ञानादिभि सर्वविदित" इतिप्रतिज्ञायतज्ज्ञानकिंप्रकारकमित्याकाङ्क्षाया "ब्रह्मतपराऽदाद्योन्यत्रात्मनोब्रह्मवेद" इत्यदिना "सर्वंतपराऽदाद्योन्यत्रब्रह्मण सर्वं वेदे" त्यतेनवाक्यसप्तकेन प्रपचेआत्मभिन्नत्वमोक्षाभावरूपपराभवप्रदर्श्य "इदसर्वंयदयमात्मा" इत्यतेनोपसंहारेज्ञानप्रकारदर्शनेनसर्वस्यात्माभेदोदर्शित ॥ सचसर्वस्यात्मोपादानकत्वमेवगमयति ॥ तत्रैवपुरुषविधब्राह्मणे "आत्मैवेदमग्रआसीत्" इत्युपक्रम्य "ससर्वंभवति" इत्यतेन ब्रह्मणएवप्रपचरूपेणभवनमाम्नात ॥ छान्दोग्येपचमेप्रपाठके "सर्वखल्विदब्रह्मतज्जलान्" इतिसर्वस्यतदुपादेयत्वमेवोक्त तत्रैवनवमेसनत्कुमारसवादे "आत्मैवेदसर्वं" इतितत्राप्यग्रेआत्मनएवप्राणाकाशादिभावआविर्भावतिरोभावौचश्राविते ॥ तत्राप्युपादानत्वमेव सिद्ध्यतिउपादानातराश्रावणात् ॥ एवतत्राष्टमेप्रपाठकेप्रतिज्ञादृष्टाता सदेवसोम्येदमित्यादिकचानुसधय ॥ तैत्तिरीयेऽपि "आत्मनआकाश सभूत " इत्याद्युक्त्वाकेवलनिमित्तताभ्रमवारणाय "तदात्मानँ स्वयमकुरुततस्मात्सुकृतमुच्यतइति" इत्युच्यते ॥ एवसर्वास्वप्युपनिषत्सुसृष्टिनिरूपणस्थलेप्रायेणस्पष्टचिह्नम्यमानचेदमस्त्येवेतिदिक् ॥ किंच ब्रह्मण प्रकृतित्वप्रतिषेद्धुमिच्छतिभवान् ॥ सूत्रकारस्तुकठरवेणतदुक्त्वाबहुहेतूपन्यासेनसाधयतीतितत्रमनोर्थोऽपार्थ ॥ तथाच प्रथमस्यचतुर्थपचसूत्रमधिकरण (सू० २३) "प्रकृतिश्चप्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्" इत्यादि ॥ तत्रमायापरपर्यायाया प्रकृतेरेनसमवायित्वब्रह्मण कालनिमित्तत्वमस्त्विवतिपूर्वपक्षेइदमुच्यतंप्रकृति उपादाननिमित्तचकारादाधारादिकच यत्रयेनयतोयस्येत्यादावुक्तब्रह्मैव ॥ कुत ? एवसत्येवप्रतिज्ञादृष्टातयोरनुपरोधात् ॥ छान्दोग्यबृहदारण्यकमुण्डकादिपु "येनाश्रुतश्रुत इदसर्वंविदित ॥ विज्ञातेसर्वमिदविज्ञातभवति" इत्यादायेकविज्ञानेनसर्वविज्ञानप्रतिज्ञा "यथासोम्यैकनमृत्पिण्डेन" इत्यादय "सयथादुन्दुभेर्हन्यमानस्य" इत्यादय "यथोर्णनाभि सृजतेगृह्णतेच" इत्यादयश्चदृष्टान्ताश्चदंत्रनोपरुध्यरन् ॥ यदिब्रह्मणएवोपादानादिसर्वविधकारणतास्यादित्यर्थ. ॥ प्रपचितत्प्रागेवेद ॥ कार्यस्यवियतत्वब्रह्मणोविरोधोपादानत्वचसाधयितुत्रैवहेत्वन्तरमाह (सू० २४) "अभिध्योपदेशाच्च" इति । "सोकामयतबहुस्याप्रजायेयेति" इत्यादौस्वस्यैवबहुभवनाभिध्यानेनबहुभावश्रावणात् ब्रह्मैवप्रकृति. ॥ चकारात् "इदसर्वंयदयमात्मा" इतिसर्वस्यात्मत्वश्रावणाच्च ॥ अथवा "सर्वखल्विदमब्रह्मतज्जलानितिशान्तउपासीत" अत्रसर्वस्यब्रह्मवेतवयोत्पत्तिस्थितिलयात् हेतुत्वेनोपन्यासस्य ब्रह्मतयाभिध्यान विधीयते ॥ चकारादेकत्वेनबृहत्वेनेत्यादिश्रुतमपितथा अतोब्रह्मैवप्रकृतिरित्यर्थ ॥

लिंगमुक्त्वाश्रुतिमाह (सू० २५) "साक्षाच्चोभयाम्नानात्" इति ॥ साक्षाच्छ्रुत्यास्मृत्या चतस्यप्रकृतित्वमुच्यते। कुत ? उभयो. सृष्टिप्रलययोस्ततएवाम्नानात् ॥ शिल्पकमथा-हणादिकथाया "आकाशादेवसमुत्पद्यते आकाशंप्रत्यस्तयंति" इत्यादौ 'अहकृत्स्नस्यजगत. प्रभव. प्रलयस्तथे' त्यादौचततएवोद्भवस्तत्रवैलयश्चश्रूयते ॥ इदंतत्परिणामत्वएवोपपद्यते ॥ सर्वत्र वाक्येपूपचारवारणायाह-"आत्मकृते परिणामात्" (सू० २६) इति "तदात्मानं स्वयमकुरुत" इत्यत्रात्मनएवजगद्रूपेणकृति स्तस्यैवकर्मकर्तृभावश्चश्रूयते ॥ सा चप्रकृति परिणामात् ॥ अत सुवर्णादिवद्ब्रह्मैवाविक्रियमाणप्रकृति ॥ एतेनपरिणाम-वादएवसूत्रकाराभिप्रेत सिध्यति ॥ परिणामशब्दस्यकण्ठरवेणोपादानात् भ्रमविवर्तादि-शब्दानासूत्रेषु क्वाप्यकथनाच्च ॥ विवर्तवादस्तदभिप्रेत इति तु कल्पनामात्र ॥ शुक्र-शोणितसन्निपातजन्यशरीरवत्सुतस्यकारणत्वाभावमाशक्य तेष्वपिमूलकारणत्वंतस्यैवाह- (सू० २७) "योनिश्चहिगीयते" इतियोनिश्चकारात्कर्ताचपरमात्मैव ॥ हियुक्तमिद 'सदेवसोम्य, आकाशादेव, आनंदाद्धेव" इत्यादावनन्यथ्याप्रवर्तनात् ॥ "कर्तारमी-'शपुरुषन्नह्मयोनि, यद्भूतयोनिपरिपश्यंतिधीरा" इतिमुण्डकादिपुतथैवगीयते। तस्मात्तस्यैव परिणाम्युपादानत्वं निमित्तत्वमाधारत्वादिकंचेतिसिद्ध ॥ किंचद्वितीयस्यप्रथमपादेऽपि (सू० ४) नविलक्षणत्वादित्यादित्रिसूत्रेतृतीयस्मिन्नधिकरणेजगद्ब्रह्मणोर्वैलक्षण्येपि वृश्चि-कगोमयादिवत्कार्यकारणभावसमर्थ्यं, (सू० ७) असदितिचेन्नेत्यादिपञ्चसूत्रेचतुर्थे असत कारणतानिरासेनब्रह्मणएवतथात्वमुपपाद्य, कणादादिवादानामपरिग्रहमेकेनसूत्रे-णोक्त्वा (सू० १३) भोक्त्रापत्तेरित्यनेन कटककुण्डलादिपरिणामितौल्य पुनर्दृढयित्वा-त्रिसूत्रतदनन्यत्वाधिकरणेकार्यस्यब्रह्मानन्यत्व सत्यत्वचसाधयित्वा, (सू० १७) असद्व्य-पदेशादित्यादिचतु सूत्रेकार्यस्यासत्यतानिरासपुर सरतदेवप्रतिपाद्य, (सू० २१) इतर-व्यपदेशादित्यादित्रिसूत्रेचेतनस्यकारणत्वेमाशान्हिताकरणादिदोषात् "पादोस्यविश्वा भूतानि" इत्यादौदृष्टव्यादिवाक्येषुचब्रह्मण कार्यापेक्षयाधिक्यसिद्धे केशप्रसाधननखनि-कृन्तनादिन्यायेनपरिहृत्यतत्रैवावदत्-(सू० २३) "अश्मादिवच्चतदनुपपत्ति " इति ॥ पार्थिवत्वाविशेषेपिहीरमाणिक्यसाधारणपाषाणानाम् । आदिपदात्पलाशचम्पकचन्दनादी-नाम्चयथोच्चनीचत्वमेवजीवस्याशत्वाविशेषेपिब्रह्मादिस्थावरान्तानामुच्चनीचत्वे ॥ अतोवायुक्त-दोषानोपपद्यत इत्यर्थ ॥ एतावतापिब्रह्मपरिणामवादएवसिद्ध ॥ अग्रेचब्रह्मणएवस्वर्थविध कारणतयालोकेमृत्कुलालादिवदितरकारणापेक्षावारणाय (सू० २४) "उपसंहारदर्श-नान्नेतिचेन्नक्षीरवद्धि" इत्यादिपद्सूत्रमधिकरणमारब्ध ॥ तत्राद्यसूत्रयथाक्षीरकारणान्तरान पेक्षमेवदधिरूपेणपरिणमतितथाब्रह्मापि स्वयमकुरुतेत्यादिश्रवणादितिसाधित इतरनिरपेक्ष परिणाममात्रेक्षीरदृष्टान्तोनतुविकारित्वे ॥ सोपिप्रवचनसूत्रेक्षीरस्यदृष्टान्तीकरणात्तत्सप्रवि-पत्तिदर्शनापेक्षाऽनुपात्त श्रोतृबोधसौकर्योपयोगित्व श्रोतृनकृसप्रतिपन्नार्थस्यैवदृष्टान्तत्वात्॥ क्षीरवत्प्रासायाआतचनाद्यपेक्षायामिकारस्यचवारणायाह-(सू०२५)-"देवादिवदपिलोके" इति ॥ यथादेवऋषिपितृप्रभृतयइतरनिरपेक्षाएवसृजति स्वयचतुरूपाश्चभवतिनचतेविक्रिय तेतथाब्रह्मापिस्वेतरनिरपेक्षमविकृतचेत्यर्थ ॥ अत्रादिपदाच्चिंतामणिकामधेन्वादयोपि-

संगृह्यंते अतएवसमुच्चयार्थोपिशब्दःएतेनापिसहस्राक्षोक्तंसर्वंप्रत्युक्तं ॥ ततस्तत्रतृतीयेसूत्रे कृत्स्नप्रसक्त्यादिदोषमुद्भाव्य चतुर्थेश्रुतिबलात्तंन्निरस्यपंचमेसर्वानुपपत्तिपरिहारायविचित्र-शक्तिकत्वंब्रह्मणिसाधयित्वापष्ठेन्यथापरपक्षस्याप्यनुद्धरणीयादोषाः सूचिताःअतोब्रह्मणएव-निमित्तत्वमिवपरिणामित्वमपिसिद्धमेवेत्यलंप्रसक्तानुप्रसक्त्या ॥ तदेतत्सकलमनुसंधा-योक्तंमूले–तथैवब्रह्मणोपिविविधाकारत्वंनचविकारित्वमिति । यदिचब्रह्मणःशुक्तिवद-धिष्ठानत्वं सूत्रकृदभिप्रैष्यत्तर्हिक्षीरंदेवादीन्नादृष्टांततयानैव न्यरूपयिष्यत्तेषांपरिणामि-त्वात् दध्याद्यधिनष्ठानत्वाभावात् ॥ किंतुशुक्त्यादिकमेवावक्ष्यत्अतोपिपरिणामवाद-एवतत्संमतः सिध्यति ॥

किंच त्वन्मतेब्रह्मणोनिर्विशेषत्वस्वीकारात् "प्रकृतैतावत्त्वं हिप्रति-षेधति ततोब्रवीतिचभूयइतिसूत्रविरोधस्तत्रप्रकृतेगार्ग्युपक्रांतेप्रश्नेय-देतावत्परिदृश्यमाना यावंतःपदार्थालौकिकास्तेषामेवधर्मान्निषेधति प्रतीतस्यैवहिनिषेधात् अतो जगद्वैलक्षण्यमेवास्थूलादिवाक्यैःप्रति-पाद्यते॥ननुवेदोक्ताब्रह्मधर्मानिषेद्धुंशक्यंते,कुतएतदवगम्यते तत्राह-ततोब्रवीतिचभूयः यस्मिन्नेववाक्येपूर्वंनिषेधतितस्मिन्नेववाक्येपुनस्त-मेवविधत्ते "यतोवाचोनिवर्तंतेअप्राप्यमनसासह। आनंदंब्रह्मणोविद्वा-न्नबिभेतिकुतश्चन" इतिवाक्येज्ञानकारणप्राप्तिकथनमुखेनपूर्वार्द्धेज्ञानं निषिध्योत्तरार्द्धे तद्विधत्ते एवमस्थूलवाक्येपि "अवागमनः असुख" मितिप्रशासनकारणनिषेधमुखेनप्रशासनंनिषिध्य एतस्यैवेत्यादिना तद्विधत्ते एवंसर्वधर्मनिषेधमुखेनवेद्यत्वंनिषिध्य "एतद्विदित्वा" इत्यादिनातद्विधत्ते॥ तथा"नतद्श्नोतिकंचने"तिव्याप्तिंनिषिद्ध्या"काश ओतश्चप्रोतश्चे"त्यनेन तांविधत्ते। तथाचकर्मणिव्यक्तिभेदेनषोडशिग्र-हणाग्रहणवन्नित्येप्येकस्मिन्ब्रह्मणिज्ञेयत्वाज्ञेयत्वप्रशासितृत्वाप्रशासि-तृत्वादीनांविकल्पस्याशक्यवचनत्वात् ॥ वाक्यस्याबोधकत्वापत्त्यात-न्निवृत्त्यर्थंलौकिकंनिषेधति अलौकिकंतंधर्मंविधत्ते इतिव्यवस्थामंत-व्याइत्यलौकिकधर्माश्रयत्वेऽपिनिर्विशेषत्वविरोधात्ताद्दशसूत्रविरोधो दुर्वारएव॥ननुमैवंपरश्रोक्तिमात्रस्यप्राबल्याप्रयोजकत्वेनश्रौतेतावत्त्व-स्यैवतत्रनिषेधाद्तएव "नतत्ररथारथयोगाःपंथानोभवंत्यथरथानथ-योगान्पथःसृजती" त्यत्रसृष्टेःपरश्रोपन्यासेऽपिनसत्यत्वमितिचेन्मैवं; नहिपरश्रोक्तिमात्रस्यप्राबल्यंवयंब्रूमः, किंतु परस्परविरुद्धवाक्यानां व्यवस्थामंतरेणाप्रामाण्यंस्यादतोब्रह्मण्येकरूपेतेषामेवधर्माणांनिषेधः सत्त्वंचानुपपन्नम्; अतोलौकिकालौकिकभेदेनव्यवस्थाभवद्भिरप्यव-श्यं कल्पनीया॥यदिब्रह्मधर्माणामपिस्वाप्नपदार्थवदसत्यत्वमेवस्याच-

र्हि स्वाप्नपदार्थस्यैव "मायामात्रं तु कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वा"दिति सूत्रेण व्यासो न ब्रूयात् तस्माद्ब्रह्मधर्माणां सत्यतया तादृशसूत्रविरोधस्त्वन्मते दुर्वार एव किंच यतो वाचो निवर्तन्त इति वाक्ये अस्थूलादिवाक्ये च पूर्वं ब्रह्मण एव "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे"त्युपक्रमे एतद्वै तदक्षरं गार्गीत्यत्र च प्रकृतत्वात्प्रकृते ब्रह्मणि य देतावत्त्वं प्रतिषेधतीत्ययुक्तमिति कथनमसंगतं ॥ द्वे वाव ब्रह्मण इत्यादि प्रलापस्त्वसदभिमतविषयवाक्याज्ञानमूलकत्वादुपेक्ष्यः ॥ (कस्तर्हि सूत्रार्थ इति चेत्) इत्युक्त्वा यत्सूत्रव्याख्यानं प्रदर्शितं तत्तु दोषदूषितत्वादनुपादेयं ॥ के दोषा इति चेच्छृणु ॥ त्वदुक्तव्याख्याने मूर्तामूर्तप्रतिषेधस्य प्रकृतं प्रतिषेधतीत्येतावतैव सिद्धेरेतावत्त्वमित्यस्य एतावत्त्वपदाद्रेचप्रकृतपदस्य वैयर्थ्यप्रसक्तेर्दुर्वारत्वात् एतावत्त्वमिति त्वप्रत्ययस्य भावेऽनुशिष्टत्वेन एतावता परिच्छिन्नस्य मूर्तामूर्तलक्षणरूपद्वयस्य तेन पदेनालाभात् त्वप्रत्ययस्य षष्ठ्यन्तादनुशिष्टत्वेन तृतीयान्तादभवनेनापि तथात्वाच्च ॥ अथ तत्र विग्रहवाक्यं किं त्वर्थमात्रकथनमित्युच्यते तन्न द्विरूपद्वयात्मकस्य सर्वस्य प्रपंचस्य परिच्छिन्नान्तर्निवेशादेतावते त्वया भिप्रेतस्य परिच्छेदकस्यालाभेनासंगतिः । न च लौकिकप्रमाणमेव तथेति वाच्यं; जन्मादिसूत्रव्याख्याने मनसाप्यचिन्त्यरचनारूपस्येति स्वोक्तस्य प्रपंचविशेषणस्य विरोधेन तथा वक्तुमशक्यत्वात् ॥ किंचात्र मूर्तामूर्तरूपद्वयं यत्प्रकृतत्वेन त्वया विवक्षितं तस्य प्राधान्यं किं स्वेन रूपेण ब्रह्मरूपत्वेन वा? नाद्यः, ब्रह्मणो रूपे इति विशेषणवैयर्थ्यप्रसंगात्, द्वितीये तु ब्रह्मण एव प्राधान्यं ब्रह्मपरिचायनार्थमेव रूपद्वयस्य कथनात् ब्रह्मण एवात्रोपदेश्यत्वाच्च ॥ न च संबंधषष्ठ्यन्तपदेन बोधनाद्ब्रह्मणोऽप्राधान्यमिति युक्तं; राहोः शिर इतिवदभेदेपि षष्ठीसंभवेन संबंधषष्ठ्येवेत्यत्र नियामकाभावादानंदं ब्रह्मणो विद्वानित्यत्रत्वयाप्यभेदे षष्ठ्याः स्वीकृतत्वात् कार्यकारणानन्यत्वस्य भगवता सूत्रकारेणोक्ततया द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे इत्यत्र ब्रह्माभिन्ने रूपे इत्यर्थस्य वक्तुमुचितत्वाच्च ॥ अतो ब्रह्मण प्राधान्यस्याविघातात् "ब्रह्म ते ब्रवाणी" ति वाक्योपन्यासेनास्य मन्त्रे चोपक्रान्तत्वांगीकारादत्र उपदेश्यत्वाच्च ॥ ब्रह्मणः प्रकृतत्वसिद्धौ तस्मिन्नेतावत्त्वं परिच्छिन्नत्वं प्रतिषेधतीत्येवं व्याख्यातव्यं; एतावच्छब्दस्य परिच्छिन्नवाचकतायाः प्रसिद्धत्वात् ॥ तथा च मूर्तामूर्तमात्रत्वं ब्रह्मणि नास्तीत्यर्थस्त्वन्मते विषयवाक्याद्रेपि सिद्ध्यति न तु प्रकृतं यदेतावता परिच्छिन्नमित्यर्थः सिध्यति; एवं च नेति नेतीति श्रुतिव्याख्याने नञ्द्वयेन यथासंख्यं मूर्तामूर्तनिषेधे वासनाशेषात्तद्विहाय भूतराशिवा-

सनाराद्द्योर्निषेधांगीकारे परिगणितनिषेधेनयदिनेदंब्रह्मकिमन्यद्ब्रह्मे-तिशंकापत्तेस्तदपिविहायवीप्सयायावद्विषयजातनिषेधोयोंऽगीकृतः-सोपितथा॥ भूतराशिनिषेधेकैमुतिकादेववासनाराशिनिषेधसंभवेन-तदर्थनिषेधापेक्षाभावात् त्यक्तेयथासंख्येवासनानिषेधावतारकप्रमा-णाभावात्वासनायाअनुक्तत्वेनतन्निषेधस्याप्ययुक्तत्वाच्च ॥ अत एव नयावन्निषेधोपियुक्तः । यदपि "नह्येतस्मादितिनेत्यन्यत्परमस्ती" तियोजनाद्वयंतत्रप्रथमयोजनायांनिषेधवीप्सयाब्रह्मव्यतिरिक्ताभाव उच्यते । नपुनर्ब्रह्माभावस्तदेवदर्शयत्यन्यत्परमस्तीतिव्याख्यातंतदपि तथा ॥ ब्रह्मव्यतिरिक्तनिषेधोत्तरंब्रह्मसत्ताप्रदर्शनस्य अन्यदस्तीत्येता-वतैवसिद्ध्यापरपदवैयर्थ्यापत्तेःअतोव्यतिरिक्तनिषेधेनाव्यतिरिक्तत्वं सर्वस्यस्वीकृत्यतान्नमात्रत्ववारणायपरंब्रह्मान्यदस्तीत्यंगीकार्यमित्ये-वयुक्तं ॥ द्वितीययोजनायामपिपरपदवैयर्थ्यंपूर्ववदेव तदर्थंपरपदमु-त्कृष्टार्थकतयाव्याख्येयं तत्रचाभावावसानएवनिषेधःसिध्यतीतिब्रह्म-सत्तासाधनायततोब्रवीतिचभूयइतिसूत्रांशनामधेयविषयत्वेनयोज-यित्वानामधेयेनतत्सत्तांसाधयित्वानिषेधस्यब्रह्मावसानत्वमुपपादितं तदपितथानामधेयांगीकारेतद्व्यासिद्ध्यायावद्विशेषशून्यत्वप्रतिज्ञा-हानिप्रसंगात् नामधेयकथनमात्रेणैवतत्सत्तासिद्धेस्तन्निर्वचनश्रुति-वैयर्थ्यप्रसंगात् तदादरेचचक्षुषश्चक्षुरित्यादिवत्तन्नियामकत्वतन्मूल-रूपत्वयोःसिद्ध्या प्रतिज्ञाहानितादवस्थ्याच्च ॥ एवमादयोऽन्येपि-दोषाः संति । ग्रंथगौरवभयान्नोच्यंते ॥

सहस्राक्षे नतुप्रकृतैतावत्त्वमित्यादिसूत्रप्रतिकूलमित्यतभागपरिहरति – किंचत्वन्मत-इत्यादिनानोच्यतइत्यतेन ॥ इदमधिकरणतृतीयस्यद्वितीयपादे (सू० १९) "अम्बुवद-ग्रहणा" दित्यादिचतु सूत्रसिद्धांतेवर्तते ॥ तत्रएकदेशिमतनिरूपणांतिमसूत्रेजलप्रतिबिंबि-तसूर्यादिवदौपाधिकधर्मोपपत्तिर्दर्शितेतिसाऽत्र "अम्बुवदग्रहणात्तुनतथात्व" इतिप्रथम-सूत्रेणप्रतिबिंबनिरासान्निरस्ता ॥ ततउभयधर्मविरोधतादवस्थ्यात्सिद्धांतेतन्निरासायाह (सू० २०) "वृद्धिह्रासभाक्त्वमन्तर्भावादुभयसामंजस्यादेव" । अर्थस्तु-महानवका-शोऽल्पोवकाशइतिलौकिकव्यवहारात् "यथावकाशदशचमसान्" चयनेष्टकोपधानेपरित चिन्ति सृगित्यादितत्तद्ब्राह्मणेरुपधानोत्तर "यथावकाशग्रहान्यथावकाशप्रतिग्रहान्" एव-मादिवैदिकव्यवहाराच्चविभोरप्याकाशस्यशतेषचाशादितिन्यायेनसर्वपरिमाणाश्रयतयादरी-करकाद्यंतर्भावात्प्रतीयमानयथावृद्धिह्रासभाक्त्वतथाब्रह्मणोपिसर्वेषधर्माश्रयस्यपृथ्वीजलादि-कार्यान्तर्भावात्प्रतीयमानंसर्वगंधत्वाऽगंधत्वादिकंतत्तदुपासकहृदयादौस्फुरद्वृद्धिह्रासभा-क्त्वच ॥ तथासत्येव श्रुतित्वाविशिष्टद्विविधवाक्यानात्तदुक्तोभयधर्माणांचसामंजस्यात्

ब्रह्मण्येवमिति ॥ अत्रश्रीजैमिनिपदयास्येशांडिल्यविद्यायामाकाशात्मेत्युक्तिश्चाक्षोपनिषदादौ "आकाशशरीरंब्रह्म" इत्याद्युक्तिश्चेतिज्ञेयं ॥ संशोधनवृध्यादिचवचनतत्र "सक्रतुं-कुर्वीत ॥ इतिप्राचीनयोग्योपास्य" इत्याद्युक्त्यावोध्यं ॥ आकाशएवावकाशइतितु निर्णीतं प्राक् ॥ केचित्त्वदंष्ट्रांतर्हृयाकाशेत्यादिस्मृतिपुत्रप्रसिद्धंतेनप्रथमस्याद्वितीये (सू० ७) धर्मंकौक्स्त्वसूत्रेदर्शितमिहप्रयोजनविशेषाप्यविशक्तितंनचसर्वेषांधत्वादिकं पृथिव्यादिस्थानगतमेवांतर्भावात्तत्रोपचर्यतइतिवाच्यंतत्रैवपादे (सू० ११) नस्थानतोपिपरस्येत्यादिनातन्निषेधात् ॥ जलादौसर्वत्रप्रतिबिंबस्यतौल्यात्तद्वृध्यादिपरमितरव्याख्यानं तूपेक्ष्यमित्यन्यत्र विस्तरः ॥ जलगतमपिसूर्यप्रतिबिंबंनहिजलवृद्धौवर्ध्यंते जलह्रासेवाह्रसति । दृष्टांतेप्रदर्शितयावृध्यादेरागंतुकत्वंमन्यमानंप्रतिहेत्वंतरमाह-(सू० २१) "दर्शनाच्च" उभयसामंजस्यादेवमित्यनुवर्तते ॥ तथाच "प्रादेशमात्रमभिविमानं ॥ यदेकमव्यक्तमनंतरूपं" इत्यादिषुतत्रसर्वविरुद्धधर्माणांदर्शनात् चकारादवतारदशायामुलूखलबंधनमृत्साभक्षणव्यादानमिथिलाप्रवेशादौतथाप्रलक्षाच्चवस्तुस्वभावतउभयसामंजस्याद्ब्रह्मैवमुभयलिंगमित्यर्थः ॥ एवंसाधितेपिवस्तुस्वभावंमन्यमानंबोधयितुंधर्मविधिनिषेधवाक्यविषयव्यवस्थाव्यपायुक्तिः प्रकृतैतावत्त्वसूत्रेणोच्यते ॥ इयंचसर्वौपनिषत्साधारणी ॥ तेनयत्रयत्रवेदेब्रह्मणोधर्माणांनिषेधोविधिर्वातानिसर्वाण्यपि "यतोवाचः, अस्थूलमनणु, अपाणिपादः" इत्यादीनि "आनंदंब्रह्मणः, एतस्यवाअक्षरस्य, जवनः" इत्यादीनिचसर्वाण्यस्यविषयवाक्यानि ॥ ननुमूर्तामूर्तब्राह्मणमात्रंसूत्रस्तदुप-

---

ननु प्रकृतैतावत्त्वंहिप्रतिषेधतिततोब्रवीतिचभूयइति सूत्रविरोधः ॥ अपाणिपादोजवनइतिलौकिकैतावत्त्वं निषेध्य जवनोग्रहीतेत्याह ॥ एवमस्थूलमनण्वितिनिषेध्यैतस्यैवाऽक्षरस्य प्रशासनेगार्गित्याहेतिचेन्न ॥ परत्रोक्तिमात्रस्य प्राबल्याप्रयोजकत्वेन श्रौतैतावत्त्वस्यैव तत्रनिषेधादतएव नतत्ररथारथयोगाः पन्थानोभवंत्यथरथान् रथयोगान्पथ सृजतइत्यत्र सृष्टेः परत्रोपन्यासेऽपि नसत्यत्वमिति मायामात्रंतुकार्त्स्न्येनेतिसूत्रेण स्वप्नस्य मायामात्रत्वं व्यास ऊचे ॥ किञ्च प्रकृतशब्दस्योपक्रान्तार्थतायाः प्रसिद्धत्वेन लौकिकेतिव्याख्यानंनयुक्तम् ॥ एवं प्रकृते ब्रह्मणि यदेतावत्त्वं तत्प्रतिषेधतीत्यप्ययुक्तम्; रूपद्वयस्यैव प्रकृतत्वात् ॥ द्वेवाव ब्रह्मणोरूपेमूर्तंचामूर्तंचेत्युपक्रम्य भूतपञ्चकस्य राशिद्वयेनाऽभेवर्णितत्वात् ॥ ब्रह्मणः पञ्चन्ततया निर्दिष्टस्य तद्विशेषत्वेनाऽप्रकृतत्वात् ॥ एतेन प्रकृते ब्रह्मणि प्रकृतस्य ब्रह्मणइति व्याख्याद्वये ततोब्रवीतीत्याद्यनर्थकमापद्यते ॥ प्रकृतशब्देन ब्रह्मणः सत्वस्य सिद्धत्वात् इति विद्वन्मण्डनटीकोक्तं निरवकाशमस्माभिस्तादृशव्याख्यानस्यानादृतत्वात् ॥ कस्तर्हि सूत्रार्थ इतिचेत् प्रकृतं एतावत्त्वं वस्तुपरिच्छिन्नत्वं मूर्तामूर्तरूपत्वं प्रतिषेधति-अथातआदेशोनेतीति । ततो निषेधतदनंतरभूयश्च ब्रवीति-अन्यत्परमस्तीति । सूत्रार्थइति गृहाण ॥ नच प्रकृतैतावत्पदयोरन्यतरस्य वैयर्थ्यमितिवाच्यम् ॥ अवैदिकस्य निषेधकमिति त्वादृशवासनावासिताशयनिवारणाय प्रकृतपदस्य प्रकृतपदार्थस्वरूपप्रदर्शनायैतावत्पदस्यचसार्थक्योपपत्तेः ॥ नहिशब्दाधिक्यमात्रेणाऽर्थाधिक्य युक्तमतिप्रसंगात् ॥ तस्मात्तवैवेदं सूत्रं प्रतिकूलम् ॥

व्यापकस्यतथासर्वसमतेश्चाभावात् ॥ अन्यथामूर्तामूर्तेहिप्रतिषेधतीत्येवयदेत् ॥ तथा-पिपथावृद्धिन्हाससूत्रेप्रतिविषयप्रतिपादकानिदर्शनमूत्रउपाधिप्रवेशप्रतिपादकानिचसर्वाणि विषयवाक्यानितत्तथाप्रापिण्डकस्ववर्णनिषेधकानिविधायकानिचसर्वाणिविषयवाक्यानिमनु ॥ तत्रलैकिकानामेवनिषेधात्भाष्यप्रकाशेसोत्रप्रकृतपदस्यार्थे "गार्ग्युपक्रान्तेप्रपञ्चे" इति व्याख्यात ॥ तत्रगार्गीप्रश्नवेतितत्पलक्षण ॥ भाष्यप्रकाशचतत्रत्यमेवोक्तृत्वयथोपयोग-मनुवदत सूत्रार्थादिकमाहुः-तत्रप्रकृतइत्यादिना परिदृश्यमानाइति । गार्गीप्रश्नहि "यदूर्ध्वंयाज्ञवल्क्यदिवोयदवाक्पृथिव्या" इत्यादौयावापृथिवी भूत भवत्भविष्यच-त्याकाशाताप्रापचिकसर्वपदार्था सम्प्रहेणपरिदर्शिता सति ॥ अतोगार्गीप्रश्नेतयाप्रकृते प्रपञ्चेयेपदार्था परिदृश्यतेलौकिकास्ते सूत्रणतत्पदेनोच्यते ॥ समीपतरवर्तिपरि-मितिकत्वात् ॥ एतद् समीपतरवत्वर्थकत्वात् तन्निष्ठा स्थूलत्वाणुत्वादयोधर्माश्चत्व प्रत्ययेन ॥ प्रतीतस्यैवेति । सौत्रहितान्दस्यार्थाय ॥ हियुक्तमिदअस्थूलमित्यादिप्रतिषेध श्रवणेलोकेविदितानापरस्परव्यधिकरणानास्थूलत्वाणुत्वादीनामवोपस्थिते अप्रतीतानास-मानाधिकरणानामलौकिकानतेषामनुपस्थितेश्च ॥ तेनधर्मनिषेधकवाक्यानालौकिकधर्मा एवविषयाइतिसूत्रांशेननिर्णीत । सिद्धमाहु -अतइति ॥ अस्थूलमनण्वितिनिषेधेउभय धर्मवत्वमेवसिध्यतिनमुचिवधप्रसङ्गेनशुष्कणनचाद्रेणेत्युभयधर्मनिषेधेनस्योभयात्मक त्ववत् ॥ तेननवद्वैलक्षण्यमेवसिध्यतिनतुनिर्विशेषत्व ॥ नापिवेदोक्ताभगवत्प्रसाद-पात्रैर्वीतशोकैर्मुक्तैर्दृश्याअणोरणीयस्त्वमहतोमहीयस्त्वमित्यादयोब्रह्मधर्माअस्थूलादिवाक्यै र्निषेद्धुशक्यते अनुपस्थिते तुल्यबलत्वाच्च ॥ नन्वध्यारोपापवादाश्रयणेशक्यतइत्याशयेन शङ्कतेतुत्इतिसूत्रांशेन समादधते-ततइत्यादि ॥ तत प्रतिषिध्यमानालोकविदितधर्मादन्-य.अधिकअलौकिकमितियावत्धर्मवत्वप्रतिषेधानतरपुनर्वेदोब्रवीत्येव ॥ चोऽवधारणार्थ -सर्वत्रमनियमवोधयत्यधिकरणसमासिंचद्योतयति ॥ एतदेवाहु -यस्मिन्नेवेति । यदितथा-वेदो भिप्रेयात्तर्हिपूर्वमेवाध्यारोप्यततोपवदेत् ॥ वदतितुविपरीत ॥ नचापवादोत्तरमध्या रोपेप्रयोजनमस्तिप्रक्षाल्नोत्तरमिवपुन पकलेपनेयेनाथऋमोप्याश्रीयेत किचयत्रनिषेधति तत्रसामान्यतएववाक्चक्षुरादिकनिषेधति ॥ विधत्तेतुलोकेक्काप्यसभावितसूर्यचन्द्ररोदसी सर्वकालप्रशासकत्वविश्वतश्चक्षुष्ट्वादिक ॥ अतस्तुल्यत्वाद्विधायकवाक्यानामलौकिकधर्मा एवविषयाइतिसूत्राशातरेणनिर्णीत ॥ तेनसर्वकामत्वादय. श्रुत्यतरोक्ताअप्यलौकिका एवज्ञेया , लोकएकस्मिन्सर्वकामत्वादेरसभवात् ॥ यत्राप्यलौकिकत्व नस्पष्टतत्रापि तदुभय, ब्रह्मधर्मत्वात् धर्मिणोऽलौकिकत्वादनुच्छित्तिधर्मत्वाच्च ॥ एव चविधिनिषेध वाक्यानाम्व्यवस्थितविषयभेदेनपरस्परविरोधाभावात् ॥ श्रुतित्वादिनातुल्यबलत्वाच्च नैकतरबाध कल्प्य ॥ दिग्प्रदर्शनायोदाहरणमाहु -यतोवाचइत्यादि ॥ इदब्रह्मवल्लीस्थ ॥ वाक्विशेषत परस्यज्ञानकारण, मनस्तुविशेषत स्वस्य ॥ ज्ञान ब्रह्मकर्मकम् ॥ विधत्ते विद्वानित्युक्तयेविभाव ॥ अस्थूलादीति । इदबृहदारण्यकपचमाध्यायाऽष्टमब्राह्मणस्थ ॥ प्रशासनहिवाणादिमिरेवभवति ॥ अमुख्यपदस्यव्यवहितत्वबोधनायासधि ॥ इत्यादि नेति ॥ "एतस्यवाअक्षरस्य शासनेगार्गिसूर्याचन्द्रमसौविधृतौतिष्ठत " इत्यादिकाण्वा ।

"एतस्यवाक्षरस्यप्रशासनेगार्गिद्यावापृथिवीविधृतेतिष्ठत" इत्यादिमाध्यंदिना ॥ अत्रैव-
शब्दोऽवधारणार्थ । अत फलितार्थकथन एतस्यैवाक्षरस्येति तथापाठान्तरवा ॥
स्याप्तिमिति । अभोतीतिमाध्यंदिनपाठे अश्नूभोजनइत्यस्यैवविकरणव्यत्ययेनरूपमित्येक-
व्याख्यान, अशूव्याप्तावित्यस्यादेरूपमित्यपर तत्रद्वितीयमादायैवमुक्ति ॥ व्यक्ति-
भेदेनेति एकस्यामतिरात्रव्यक्तौ षोडशिग्रहस्यग्रहणमपरस्यामग्रहणमितिकर्मणिश्रभि-
व्यज्यमानेनव्यक्तिभेदेन "अतिरात्रेषोडशिन गृह्णातिनातिरात्रेषोडशिनगृह्णाति" इति
विधिनिषेधयोर्विकल्पोयथाशक्यवचनस्तथानब्रह्मणि तस्यैकत्वान्नित्यत्वाच्च ॥ अबोध-
कत्वेति । परस्परविरोधपराहतत्वान्नतथेतिभाव । इदद्दिग्दर्शनायोदाहरणद्वय, एवमन्यत्रा-
पिबोध्य । यथाईशावास्यभागे "अनेजदेकमनसोजवीय" इत्यादिनाविधिनिषेधयोर्योग-
पद्य ॥ केनोपनिषदि "नतत्रचक्षुर्गच्छतिनवाग्गच्छति" इत्युपदेश्यत्वनिषिध्य "इति
शुश्रुमपूर्वेषा" इतिब्रह्मविदुपदेश्यत्व वाक्यपंचके । "यद्वाचानभ्युदित" मित्याद्युक्त्वा
"येनवागभ्युद्यते" इत्यादिकद्वितीयखंडेवेत्तुमशक्यत्वमुक्त्वा तृतीयखण्डादौतदिच्छया-
साक्षात्कारश्चोच्यते ॥ कठवल्लीषु "अशरीर शरीरेषु" इत्युक्त्वा "वृणुतेतनुस्वा"
इतिपराञ्चिखानीत्युक्त्वाकश्चिद्धीरइत्यादिषच्यते ॥ प्रश्नोपनिषदि (प्रश्न ४) "तद-
च्छायमशरीरमलोहित" इतिधर्मान् निषिध्य "शुभ्रमक्षरवेदयतेयस्तु सौम्यससर्वज्ञ
सर्वोभवति" इतितद्वेत्तु सर्वज्ञसर्वभावकथनेन तस्यसर्वाश्रयत्वसर्वरूपत्वे बोधयति ॥
मुडके "यत्तदद्रेश्यमग्राह्य" इत्याद्युक्त्वा "यद्भूतयोनिपरिपश्यन्तिधीरा" इत्याद्याम्नायते
तैत्तिरीये "अदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयने" इत्युक्त्वाभदृश्यत्वविरुद्धमभयप्रतिष्ठाविदन
अभरीरत्वविरुद्धभीषास्मादितिप्रशासनेऽनिरुक्तत्वविरुद्धाऽऽनदमीमासाअनिलयनत्वविरु-
द्धापुरुषादित्ययो स्थितिस्थस्क्रान्तिश्चश्राव्यत ॥ बृहदारण्ये "नैनमूर्ध्वमस्राक्षो" इत्या-
द्युक्त्वा "एषोहिदेव प्रदिशोनुसर्वा ॥ विश्वतश्चक्षु" इत्याद्युक्त श्वेताश्वतरे "अपाणि-
पादोजवनोग्रहीता" इत्यादिएवमन्यत्रापिशतशोव्याक्यानिद्रष्टव्यानि ॥ तेनक्वचिदेवतद-
स्फुटत्वेपितयोत्रय ॥ यत्तुनन्वित्यादिव्यासऊचइत्यत तत्रयुक्त ॥ तथाहि-पूर्वपक्षेनिषेध्ये-
तिप्रयोगोऽनुचित ॥ स्वप्नश्रुतावपपाठस्तुवेदाभ्यासगधाभावात् ॥ पाठस्तुबृहदारण्यके
षष्ठाध्यायेज्योतिर्ब्राह्मणे (पृ० ७५७) "नतत्ररथानरथयोगानपथानोभवन्त्यथरथान्
रथयोगान्पथ सृजते" इतिप्रत्यक्षकारवुरुआरभनेपदयुक्तश्रूदृश्यते ॥ तन्मौर्ख्यबोधनाय
मूलेतदुक्तिस्तथैवानूदिता । वस्तुत स्वप्नश्रुतानपिरोधपरिदृश्यमानावास्तवरथाश्वमार्गप्रभृ-
तयएवनिषेधविषयाअयास्तवास्तेच सृष्टिवाक्यविषयाइतिनघुणनानिषेधवाक्येनतत्रापिपरस्प
बाध ॥ मायिकानामपिनिषेधाभ्युपगमेनत्ते स्वप्नउपलभ्येरन् ॥ वास्तवानासृष्ट्यंगीकारे
सूनकुप्येत् ॥ तेषामायिकत्वतुशरीर वान्तररथादिभानासभवनियतत्तदुपादानाभावादि-
भ्योऽवगम्यमानात् कात्स्न्यनानभिव्यक्तस्वरूपत्वादवगन्तुनिषेधबलात् ॥ अन्यथामाया-
मात्रतुप्रतिषेधादित्यसूत्रयेत् ॥ पूर्वमभावेप्यनतरवास्तवानिसृजतीतिव्याख्यानसंभवेन
निषेधबलोपक्षयाच्च ॥ त्वदाचार्यैरपिनिषेधोत्रवाह्यानामेवोरीकृतइतितत्रापिवाक्ययोर्भिन्न-
विषयत्वात्तद्वदत्रापिभिन्नविषयत्वमेव सिद्धवत्तुतत्तरत्वदिष्टसिद्धि ॥ तथापिनद्विकेवला

परत्रोक्तिमेवसाधकतयावयंमूमः किंतुनिषिध्यमानानांसाधारणतयालोकेदृष्टत्वंविधीयमानानां सूर्यचंद्रप्रकाशकत्वंविश्वतश्चक्षुष्ट्वादीनांलोकाप्रसिद्धत्वं सर्वत्रैव परत्रोक्तिंचतथाभूमोऽपवादोत्तरमध्यारोपसायोग्यत्वात् ॥ तस्मात्पुरुषस्यत्वस्यैतराविरोधस्तुल्यप्रमाणभावयोरुचितइत्याशयेनाहुः—नहिपरत्रेत्यादि ॥ किंचनस्याप्रसृष्टिपक्षधर्मीमायिकाः ॥ अन्यथा तस्यास्तथात्वे विस्तरेणसाधयन्सूत्रधारस्तेषामपिमायामात्रत्वं स्पष्टंकुतोनब्रूयात् ॥ तदेतदाहुः-यदीत्यादि ॥ यत्तुकिंचेत्यादिनयुक्तमिलंतं तत्प्रागेवापास्तम् ॥ गार्गीप्रभादौपूर्वं प्रपंचस्यप्रकृततायादर्शितत्वात् ॥ तत्रतदभावे (अ० १ पा० ३ सू० १२) "अन्यभावव्यावृत्तेश्च" इत्यादिकमसंगतंस्यात् ॥ यच्चएवंप्रकृतइत्यादि अप्रकृतत्वादित्यंतं तदप्यसत् ॥ असत्संमतेषु "यतोवाचः ॥ अस्थूलमनणु" इत्यादिविषयवाक्येषु "ब्रह्मविदाप्नोतिपरं, सत्यंज्ञानं, एतद्वैतदक्षरंगार्गिब्राह्मणाअभिवदंति" इत्यादिनाब्रह्मणःप्रकृततायाःस्फुटत्वात् ॥ "मूर्तंचैवामूर्तंच" इतिपाठस्तत्वेप्येवकाररहितश्रुतिपाठोपन्यासस्त्वनभ्यासात् ॥ किंचतस्मिन्विषयवाक्येपिषष्ठीनिर्देशमात्रेणब्रह्मणोनाप्रकृतत्वंशक्यंवक्तुं; बुबोधयिषितत्वयाऽर्थतस्तस्यमुख्यत्वात् ॥ अन्यथाब्रह्मजिज्ञासासूत्रेब्रह्मणोविशेषणतयानैयासदर्शनेपितस्याप्राधान्यमप्रकृतत्वंचस्यात् ॥ तथाचशास्त्रस्यब्रह्मविषयत्वंतत्तदधिकरणेषुब्रह्मपरमात्मेत्यादिपदाननुषंगश्चापद्येत ॥ किंचेदंचतुर्थाध्यायेदृप्तबालाक्यजातशत्रुसंवादेवर्ततेतत्राध्यायारंभे "दृप्तबालाकिर्हानूचानोगार्ग्यआससहोवाचाजातशत्रुंकाश्यंब्रह्मतेब्रवाणीति" इतिब्रह्मैव प्रकृतं ॥ किंतुरूपद्वयमेवतत्परिचायनार्थतयाप्रासंगिकं ॥ (ब्रह्मण.पष्ठ्यंततया) इत्युक्तिरपिशब्दार्थाभेदात्कथंचिद्योज्याएतेनैवप्रकृतंयदेतावत्त्वंमूर्तामूर्तत्वलक्षणमित्यादिव्याख्यानस्यासंगतत्वसिद्ध्यायदिसस्यापष्ठ्यावासमासंकदाचिदाश्रयेत्तदासूत्रेप्रिमांशवैयर्थ्यमित्यभिप्रेत्यविद्वन्मंडनटीकायामुक्तंयुक्तमेवेतिसिद्धं ॥ यत्तुकस्तर्हीत्यादिना गृह्णात्यंतेनसूत्रार्थस्तेनदर्शितस्तंदूषयंति—तत्तुदोषेत्यादिना ॥ अत्रमूर्तामूर्तप्रतिषेधस्येत्यारभ्य प्रतिज्ञाहानितादवस्थ्याद्येत्यंतः सर्वोपिभाष्यप्रकाशलेखएवसुखेनबोधार्थंक्वचित्कंचिदेवपाठंमित्वाऽनूदितः स्वमतस्थानांविशेषतःप्रामाण्यग्रहसिद्धये ॥ अत्रसहस्राक्षे (प्रकृतंएतावत्त्वंवस्तुपरिछिन्नत्वंमूर्तामूर्तरूपत्वं) इत्युक्तिस्तु "प्रकृतंयदेतावत्त्वंएतावत्तापरिच्छिन्नंमूर्तामूर्तलक्षणं ब्रह्मणोरूपं" इतिस्वभाष्यफलितार्थकथनरूपा ॥ तत्रएतावत्तापरिच्छिन्नमित्यस्यैवार्थोवस्तुपरिच्छिन्नमिति ॥ अत्रानूदित.प्रकाशग्रंथस्तुप्रकृतसूत्रस्यशारीरकभाष्यमेवलक्ष्यीकृत्यप्रवृत्त इतितत्पर्यालोचनेनसम्यगवगंस्यते ॥ दुर्वारत्वादिति । यत्तु अवैदिकस्यनिषेधकमित्यादितद्बोधात् ॥ तत्रहिलोकप्रसिद्धस्यैवयच्चभूतानिराद्धियेनमूर्तामूर्तस्यतयोक्तानि नतुवैदिकगम्यविश्वतश्चक्षुष्ट्वादिकं येनवैदिकधर्मजातस्यनिषेध.स्यात् ॥ अतएवप्रकृतसूत्रभाष्ये शंकराचार्याः "नेदंशास्त्रंप्रतिपाद्यत्वेनब्रह्मणोरूपद्वयंनिर्दिशतिलोकसिद्धंत्विदंरूपद्वयंब्रह्मणिकल्पितंपरामृशतिप्रतिषेध्यत्वाय" इतिलौकिकस्यैवाऽत्रप्रतिषेधंमन्यंते ॥ अतःप्रकृतपदस्यवैदिकपरताकल्पनयासार्थकतामनोरथोव्यर्थः ॥ तथासतिलौकिकस्यब्रह्मण्यप्रतिषेधसिद्धेश्च ॥ नापिप्रकृतपदार्थस्वरूपप्रदर्शनायैतावत्पदस्यसार्थक्यमुपपद्यते । षष्ठीनिर्दिष्टस्याप्राधान्यंप्रथमानिर्दिष्टरूपद्वयस्यैवतदितित्वन्मतरीत्याप्रकृतपदादेवासदिग्धतत्स्व-

रूपलाभात् तेनाकाभेणतावत्त्वपदतोपिमूर्तामूर्तरूपलाभस्याशक्यत्वात् ॥ अतोऽधुपांरस्त्वं युक्तमेव ॥ अनुशिष्टत्वेनेति ॥ "तस्यभावस्त्वतलौ" इतिशास्त्रेणानुदिष्टत्वेनतथात्वादितिएतावत्तापरिच्छिन्नमित्यर्थलाभएतावत्त्वपदाल्लभवतीतिभाव ॥ तथेतीति । एतावतेति पदस्यार्थइत्यर्थ । प्रसिद्धत्वादिति "यत्तदेतेभ्य परिमाणेवतुप्" इत्यनुशासनेनतथात्वात् ॥ अनुक्तत्वेनेति मूर्तामूर्तब्राह्मणेप्यासनागधस्याप्यकथनेन ॥ अनुक्तस्यापिनिषेधाङ्गीकारेसूत्रेप्रकृतपदस्यहिशब्दस्यचसुतराविरोधइतिभाव ॥ प्रथमयोजनायामिति । तद्भाष्ये"तत्रेपाक्षरयोजनानेतिनेतीतिब्रह्मादिश्यतमेवादेशपुनर्निर्यक्ति-नेतिनेतीत्यस्यकोर्थ ? नह्येतस्माद्ब्रह्मणोव्यतिरिक्तमस्तीतिअतोनेतिनेतीत्युच्यतेनपुन स्वयमेवनास्तिइत्यर्थ । तच्च दर्शयतिअन्यदत परमस्तितिपिद्धब्रह्मास्तिइति" इतिदर्शितायाम् ॥ युक्तमिति ॥ श्रुत्युक्तार्थैकपरपदस्यसाथक्यतथाव्याख्यानएव (अ० २ पा० १ सू० २२) अधिकन्तु भेदनिर्देशात्" इत्यधिकरणसिद्धांततरीत्यासिध्यतीत्यत्तोयुक्त ॥ द्वितीययोजनायामिति । तत्रैव "यद्वापुनरेवमक्षराणियोज्य तेनह्येतस्मादितिनेतिनेतिप्रपचप्रतिषेधरूपादादेशनादन्यत्परमादेशननब्रह्मणोस्तिइतितदाततोब्रवीतिचभूय इत्येतन्नामधेयविषययोजयितव्य" इत्यादिव्याख्याने तद्वेति वाच्यत्वरूपविशेषवत्तेत्यर्थ ॥ ततसत्तेति ब्रह्मसत्तेत्यर्थ ॥ तन्नियामकत्वेति । "प्राणावैसत्य"मित्याद्यग्रिमवाक्योक्त प्राणानानियामकत्व मूलरूपत्व चब्रह्मणिसिध्येत् ॥ "सउप्राणस्यप्राण" इतितत्त्वकारश्रुतेरितिभाव ॥ एवमादयइति । तथार्थेसतिसूत्रभूय स्थानेपरपदवदेत् । विषयवाक्यस्मारकत्वादिदृष्टसिद्धेश्च ॥ प्रतिषेधमात्रोक्तावपिआधारविनाप्रतिषेधासभवेन तदाधारब्रह्मसत्तायाअयत्नत सिद्धासूत्रग्रिमाशवैयर्थ्यलौकिकभूतराशिमूर्तामूर्तपदाभिधेयप्रतिषिध्यतदधिकब्रह्मसाधनेऽप्यलौकिकस्याभिन्नविशेषाप्रतिषेधादसदिष्टव्यवस्थासिद्धि सूत्रग्रिमाशस्याधिकरणेत्यधिकरणेनगतार्थता ॥ किंचाग्रिमसूत्रतत्पदनैवसति पूर्वसूत्रोक्तनिर्विशेषमेवपराम्रक्ष्यतइति तस्यैवप्रत्यक्षतासराधनेसिद्धांतितास्यात् तथाचनिर्विशेषताभगावदवस्थ ॥ शब्दपरामर्शस्त्वशक्य, असन्निधानात् ॥ पूर्वत्रब्रह्मणएवब्रवीतिकर्मत्वेऽत्रतत्पदमतरेवार्थसिद्धातस्यवैयर्थ्यंच ॥ सिद्धांतेतु भूयसोऽप्राकृतस्यैतावत्त्वस्य तत्कर्मत्वात्तस्येहोपस्थितिवारणायतत्पदसाथक ॥ अलौकिकमात्रविशेषवत्तश्चक्षुरादिगम्यतानौचित्याद्व्यक्तत्वमाशक्यसराधनेस्वच्छयाभिव्यक्तिव्यक्तव्यवस्थानिर्वाहिकासिद्धांतिता ॥ तस्मादस्मदुक्तएवसूत्रार्थ ॥ एवमादयोदोषा श्रुतिसूत्रार्थमार्मिकैरूह्या ॥ यच्च (नहिशब्दाधिक्यमात्रेणार्थाधिक्ययुक्त) इत्युक्त—तत्तुश्रुतिसूत्रादौभाय सर्वत्रपदकृत्यचिंतयतासर्पप्राचा दृष्टप्रयोजनरहितपदसूत्रवाप्रत्याचक्षाणानामहाभाष्यकृताचोन्मत्ततास्वयमाक्षिप्तप्रेक्षावतामुपेक्षार्हं व्यथशब्दाधिक्येसूत्रलक्षणबाधाच्च ॥ तेनसूत्रातिरिक्तसाधारणप्रयोक्तचिदतिप्रसंगोप्यकिंचित्कर ॥ तस्मादस्माकमेवेदमनुकूलम् ॥

अतोब्रह्मण कर्तृत्वस्यवेदोक्तत्वात्तन्निषेधस्यचानुक्तत्वात्तदङ्गीक्रियते कार्यत्वब्रह्मण कुत्रापिनप्रतिपादितयेनप्रतिवदीस्यात् तथाच यत्तु इत्यादिनायदुक्त तदसंगतमेव, नतस्येत्यर्थस्तुभागेचविवृत ॥

सहस्राक्षे यत्तुस्वरूपलक्षणेत्यादिंनिषेधाचेत्यंतंभागंपरिहरंति-अतोब्रह्मणःइत्यादिनाविवृतइत्यंतेन ॥ अतः प्रकृतसूत्रस्यतादर्थ्यकत्वात् ॥ वेदोक्तत्वादिति । "मुंडकब्रह्मवल्ल्यादिषु "कर्तारमीशं, तदात्मानं स्वयमकुरुत" इत्यादावुक्तत्वात् ॥ तन्निषेधस्येति नह्यलौकिकंनिरंकुशजगत्कर्तृत्वंब्रह्ममात्रनिष्ठंवेदेक्वापिनिषिद्धं ॥ कार्यत्वमितिइतरनिरूपितकार्यत्वंतुब्रह्मणिश्रुत्यादिनाक्वापिनोक्तं ॥ प्रत्युत (अ० २ पा० ३ सू० १७) "नात्माऽश्रुते" रित्यादौतत्प्रतिषेधःसिद्धः ॥ अत्रेदंज्ञेयं-यदिशुद्धस्वरूपेकर्तृत्वंवेदान्ताभिप्रेतंस्यात्तर्हिस्वरूपलक्षणवाक्यशेषेतत्प्रतिषिद्धंस्यात् ॥ नचैवंकार्यत्वस्याप्यापत्तिःशंक्या । नहि कर्तृत्वस्यतत्राप्रतिषेधमात्रंकिंत्वशनक्रियायांब्रह्मणःसहभावकथनेनप्रत्युतनद्बोधितं कार्यत्वंतुतुच्छजडजीवव्यावर्तकैःसत्यज्ञानानंतपदैः स्वरूपलक्षणवाक्येपिनिवारितम्; अतस्तदनापत्तेः ॥ नचतत्रसहशब्दोयुगपदर्थःतस्यसर्वकामशब्दस्यचशक्तिविहायलक्षणादरेमानाभावात् आत्ममिथुनादिश्रुत्यासहइतिकर्तुःब्रह्मणेतितृतीयायानिर्देशेनचसहभावार्थकत्वस्यैवौचित्यात् नचानंतपदात्कर्तृत्वनिषेधशंक्यः; अपरिच्छिन्नेपितस्याविरोधात् ॥ कालेपिजन्यानांजनकतादर्शनात् विभुजीववादेजीवेपितदंगीकारात् ॥ पृथिव्यादौरूपस्पर्शयोरिवकुलालादौपरिच्छेदकर्तृत्वयोःसहचारदर्शनेपिप्रत्यक्षबलाद्वायौनीरूपेस्पर्शवदपरिच्छिन्नेपिपरमात्मनिश्रुतिबलात्तत्स्वीकार्यं ॥ नतस्येतिवाक्यंतुस्वभिन्नकार्यस्यजीववत्सुकृताद्यपेक्षायाश्चनिषेधकमित्युक्तंप्राक् ॥

तस्माद्यथावेदेब्रह्मप्रतिपादितंतथैवोपगंतव्यं वेदेतुनिर्गुणत्वेनानंतगुणत्वेनोभयरूपेणैवब्रह्मप्रतिपादितं, अतएवोभयव्यपदेशात्त्वहिकुंडलवत् प्रकाशाश्रयवद्वातेजस्त्वादितिसूत्रद्वयेनायमेवार्थोव्यासैर्दर्शितः ॥ सूत्रार्थस्तु पूर्वमुक्तएव ॥ यत्तुमतांतरपरेसूत्रेइतिस्वकल्पितश्लोकव्याख्याने अपिसंराधनेप्रत्यक्षानुमानाभ्यां १ प्रकाशादिवच्चावैशेष्यंप्रकाशश्चकर्मण्यभ्यासात् २ अतोनंतेनतथाहिलिंगं ३ उभयव्यपदेशात्त्वहिकुंडलवत् ४ प्रकाशाश्रयवद्वातेजस्त्वात् ५ पूर्ववद्वा ६ इतिसूत्रषट्कस्यार्थवर्णनंस्वमतानुसारेणकृतं,-तन्नसत् ॥ तत्रप्रथममपि संराधनसूत्रेणकश्चिन्निर्णयोनसिद्धः प्रत्युत ब्रह्मणोद्वयत्वबोधनेनजीवब्रह्मणोःसंराधकसंराध्यभावाद्भेदबोधनेनचसंशयस्यैवोत्पत्तिरिति॥ यत्तुत्वंत्वप्रकाशादिवत्सूत्रेजीवब्रह्मणोरभेदंशुक्लमत्यपरत्वपरत्वनन्नभ्रमाणापेक्षायांवेदांतेषुजीवप्राज्ञयोरभेदप्रतिपादनाभ्यासोहेतुत्वेनव्याख्यातःसोपिशिथिलः; सौत्रस्याभ्यासपदोक्तस्यहेतोरवैशेष्येकर्मणिप्रका-

---

यत्तु स्वरूपलक्षणवाक्यशेषेकर्तृत्वस्यानिषेधाद्ब्रह्मण कर्तृत्वमित्याह,-तन्न; कार्यत्वस्याऽनिषेधात्तत्त्वस्याऽप्यापत्तेः ॥ परिच्छेदमात्रनिषेधकानन्तपदेन कर्तृत्वनिषेधस्य सिद्धत्वाच्च । नतस्यकार्यमितिवाक्यान्तरे कार्यस्य निषेधेन तन्निरूपितकारणत्वस्याऽर्थान्निषेधाच्च ॥

शेषसाधारण्येनोक्ततया जीवब्रह्मभेदाभ्यासवन्नियमने प्रमाणानुप-
लंभात् वेदांतेषु तयोरभेदस्येव भेदस्याप्यभ्यासदर्शनाच्च ॥ यदप्युभय-
व्यपदेशादिसूत्रद्वयमेकदेशिमतीयत्वेन व्याख्याय पूर्ववद्वेतिसूत्रव्या-
ख्याने तद्दूषणमुक्तं जीवात्मनः परमात्मसंस्थानभूतत्वे एकदेशभूतत्वे वां-
गीक्रियमाणे एवं च स्यपारमार्थिकत्वेनातिरस्कार्यत्वापत्त्या मोक्षशास्त्रवै-
यर्थ्यमिति तदपि तथा ॥ बहुस्यां प्रजायेयेतीच्छाभ्यां भेदस्यागंतुकत्वा-
वगमाद्बंधस्य पारमार्थिकत्वेपि तथात्वात् वस्त्रप्रक्षालनेन तन्मालिन्यस्ये-
व शास्त्रीयसाधनैरीश्वरकृतमर्यादारूपैस्तन्नाशसंभवेन शास्त्रवैयर्थ्या-
भावात् ॥ अतएव "पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बंधविपर्ययौ"
विति" सूत्रमपि संगच्छते । अहिकुंडलसूत्रे तुशब्दस्तु पूर्वपक्षव्युदा-
सार्थः । पूर्ववद्वेतिसूत्रे वाशब्दोपि अथवेत्यर्थकः, अथवा अरूपवदेवही-
त्यादि पंचसूत्र्याय: सिद्धांतः कथितः प्रपंचविलक्षणं तत्समवायित्वेपि न
तत्प्रकारकं, नापि समवायिमात्रं । किंतु ततोप्यतिरिक्तं कृत्स्नं चिन्मात्र-
स्वरूपं यदाविर्भवति तदाव्यवहार्यं भवति । तत्र जडजीवधर्मा औपचा-
रिका इत्येवंरूपः तादृशं कारणरूपं ब्रह्म प्रतिपत्तव्यमित्यर्थः । अयमाश-
यः-भेदस्थापनार्थं हि प्रवृत्तिः तत्र यथाक्षरमात्रस्यापि बाधो न भवति तथा-
वक्तव्यं; एतदर्थमेवोभयरूपतांगीकृता तत्र धर्माणां स्वरूपनिर्वाहार्थ-
मवश्यं ब्रह्मवैलक्षण्यमंगीकर्तव्यं तथासति एकमेवाद्वितीयमिति श्रुति-
विरोधः स्यात्तथा च तत्र कथं विचारः कर्तव्य इत्याकांक्षायां कारणविचारे
श्रुतावेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानस्य प्रतिज्ञातत्वाद्धर्माणामपि ब्रह्मरूपत्वं व-
क्तव्यं तदेवैतदुपपद्यते । न तु धर्माणां नित्यभिन्नत्वे आविद्यकत्वे वा व्यावे-
भिन्नत्वे न द्वितीये मिथ्यात्वे न तत्प्रतिबंधादित्यभिप्रायः । एतेन धर्मा-
णां मिथ्यात्वेनाभेदबोधने पूर्ववद्वेतिसूत्रमुपष्टंभकतया वदंतः परास्ताः ॥

सहस्राक्षे यत्तु उभयेत्यादिसूत्रं च सगतमित्यंत भागं निरस्यंति-तस्माद्यथा वेद इत्यादि-
नापरास्ता इत्यंतेन ॥ वेदेष्वित्यादि ॥ यथा श्वेताश्वतरे "साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च" इत्युक्त्वा
"एको वशी निष्क्रियाणां बहूनामेकं बीजं बहुधा यः करोती"त्यादि तथा तत्रैव "ततो यदुत्तरतरं
तदरूपमनामय" मित्येतदग्रे "सर्वाननशिरोग्रीवः सर्वभूतगुहाशय" इति । एवं तैत्तिरीयेपि
"यदेकमव्यक्तमनंतरूप" मिति । इत्थं भाष्यप्रकाशादिदर्शितदिशा तत्र तत्रोभयव्यपदेशा
द्रष्टव्याः ॥ यत्तु मतांतरेत्यादि । यद्यपि अपि संराधनसूत्रसहस्राक्षेनोपन्यस्तं तथापि प्रकाशादिव-

चारणे बीजतपभायर्थकतयाप्रसिद्धस्यकर्मशब्दस्यागुल्याद्यर्थकत्वे मानतथासत्यनैकवच-नातकर्मशब्दस्यैवप्रयोगोवीनचान्वेष्य अभ्यासपदस्यार्थान्वययोरनिर्णयस्तुमूलएवदर्शित । एवमतोनतेनेतिसूत्रेप्यतश्शब्दार्थतत्समतेमानमृग्य अत्रवदभावात् ॥ तृतीयातमात्रश्रवणे अविद्याविधूयेत्यादेर्गच्छतीत्यतस्यपदकलापस्याध्याहारेसूत्रकाराभिप्रेततायागमकचित्य । वस्तुतस्तु सूत्रद्वयमिदपूर्वपक्षबोधक ॥ अतएवोभयव्यपदेशसूत्रे तुशब्द पूर्वपक्षव्याव र्तक प्रयुक्त ॥ सहि (अ २ पाद १ सू० ६) "दृश्यतेतु" (अ ३ पा० २ सू० ३२) "सामान्यात्तु" इत्यादाविवपूर्वसूत्रयोस्तद्बोधकतामेवगमयति ॥ मतातरपरत्वेतुतत्रतुशब्द नैवब्रूयात् सिद्धातमूत्रातिरिक्तकापितस्यप्रयोगादर्शनात् ॥ किंतुसूत्रद्वयएवविकल्पार्थक वाशब्दपूर्वंतरसूत्रपूर्वपक्षव्यावर्तक तुशब्दचब्रूयात् ॥ वदतित्वेव-अत प्रकाशादिवदित्या-दित्रिसूत्रमेकमधिकरणतत स्वसमतस्यैकदेशिसमतस्यच पक्षातरस्यबोधकवाशब्दघटित सूत्रद्वयमितिसमञ्जस ॥ नचोत्तरत्रवाशब्दात्पूर्वसूत्रोक्तस्यबाध शक्य , पूर्वत्रारुच्यौपरत्रेववा शब्दप्रयुञ्जीत उभयत्रतत्प्रयोगेणतु एकोदेव केशवोवाशिवोवेत्यादिवत् द्वैअपिस्वतत्रेमतेइति बोध्यते। मतीयत्वेनेति। गहादिपुपाठविवक्षयाछ। तदपितथेति। शिथिलमित्यर्थ। इच्छाभ्या

यत्तु उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत् प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वादिति सूत्रे स्वमतोपष्ट म्भकतयोपन्यस्ते तत्राह—मतान्तरपरेसूत्रेइति ॥ तथाहि सराध्यसराधकभावे सति परेतरात्मनोरन्यत्व स्यादित्याशङ्क्य प्रकाशादिवचावैशेष्य प्रकाशश्चकर्मण्यभ्यासात् यथा प्रकाशावाशसवितृप्रभृतयोऽङ्गुलिकरकोदकप्रभृतिषु कर्मसु उपाधिषु सविशेषाइवाऽवभासन्ते। नच तत्र स्वाभाविकीमविशेषात्मतां जहति एवमुपाधिनिमित्तएवायमात्मभेद स्वतस्त्वैका त्म्यमेव ॥ तथाहि वेदान्तेषु अभ्यासेनाऽसकृज्जीवब्रह्मणोरभेद प्रतिपाद्यते, अतोऽनन्तेन-तथाहिलिङ्गम्। अत स्वाभाविकत्वादभेदस्याऽविद्याकृतत्वाद्भेदस्यविद्ययाविद्यां विधूय जीव परेणानन्तेन प्राज्ञेनात्मना एकता गच्छति तथाहिलिङ्गम् सयोहवैपरमब्रह्मवेदब्रह्मैवभवति ब्रह्मैवसन्ब्रह्माप्येति इतिसूत्रद्वयेनाऽभेदमुक्त्वा उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत् प्रकाशाश्रयव-द्वातेजस्त्वात् इति मतद्वयमुपन्यस्त ॥ स्वमतविशुद्धये भेदाभेदयोर्व्यपदेशादहिकुण्डलवदत्र तत्त्व भवितुमर्हति, यथाऽहिरित्यभेद कुण्डलाभोगप्रांशुवादीनीतिभेद एवमिहापीति ॥ अथवा प्रकाशाश्रयवदेतत्प्रतिपत्तव्यम् यथा प्रकाश सावित्र तदाश्रयश्च सविता नात्यन्त-भिन्नावुभयोरपि तेजस्त्वाविशेषादथच भेदव्यपदेशभाजौ भवतएवमिहापीति ॥ एव मता न्तरमुपन्यस्य पूर्ववद्वाइत्युक्तम् ॥ यथावा पूर्वमुपन्यस्त प्रकाशादिवच्चावैशेष्य तथैतद्भवितु-मर्हति तथाह्यविद्याकृतत्वाद्बन्धस्य विद्यया मोक्षउपपद्यते ॥ यदिपुन परमार्थत सस्थानभू-तोऽहिकुण्डलवदेकदेशभूतोवा प्रकाशाश्रयवदभ्युपगम्येत तत पारमार्थिकस्य बन्धस्य तिरस्कर्तुमशक्यत्वान्मोक्षशास्त्रवैयर्थ्यं प्रसज्यते ॥ नचाऽनयोभौ भेदाभेदौ श्रुतिस्तुल्यवद्व्यप-दिशति। अभेदमेवहि प्रतिपाद्यत्वेन निर्दिशति-भेदतु पूर्वप्रसिद्धमेवाऽनुवदति,अर्थान्तरविव क्षयाप्राप्तत्वेन शास्त्राप्रतिपाद्यत्वात् ॥ अतएवाहिकुण्डलसूत्रेतुशब्द उत्तरसूत्रेवाशब्द पूर्वव-द्वेतिसूत्रच संगतम् ॥

मिति॥ बहुभवनेच्छया प्रकृष्टभवनेच्छयाच॥ "इतितिरोसानि" इत्यादीच्छाप्यत्रानुसंधेया॥ तयैच्छयानन्ददातिरोभावादात्मन्मतेजीवभाव॥ अतएव (अ० १ पा० १ सू० १५-१६) "नेतरोनुपपत्ते" इत्यानन्दमयतानिषेध॥ नत्वविद्याकृतोयेनावास्तव स्यात्॥ अतोभेदोपृथक्त्वतुद्वयम्यवदागतुकपुच्छिकत्वात्॥ तेनभेदोत्तरमेवसभवन्नविद्यासंबंधरूपो-यद्योप्यागतुक नतुभ्रमरूपोवस्त्रादिमालिन्यवत्॥ वस्तबधस्यमिथ्यात्वेससारोपिनस्यात्॥ असबद्धयापितयातत्सभवेमुक्तेप्यपिसभवेत्॥ तस्मादविद्यायायास्तत्त्वात्तत्सबधोनमिथ्या-भूत स्फटिकेजपाकुसुमसबधवत्॥ किंतुस्फटिकेतत्रान्यलौहित्यप्रलययवदविद्यावधजन्यो-द्भूतममतारूपससारएवमिथ्या॥ तस्यमिथ्यात्वंतु (श्लो० २७) एतद्वारोहिससारोगुण-कर्मनिबंधन। अज्ञानमूलोपार्थोपिपुंस स्वप्नइवेष्यतेइतिसप्तमस्कधसहमाध्यायादिषु सर्वत्र स्फुटदर्शित॥ तस्यैवमिथ्यात्वचनिवर्धप्रपचोभगवत्कार्यइत्यत्रनिर्णीत॥ यथाजन्यत्वंचतत्रैव यचपर्वातविवेयंयद्वन्धोयातिसस्मृतिमिलत्रचस्फुटमुक्त अपाकुसुमापसारणेलौहित्यप्रलय-यवदविद्यापगमेनिवर्तेत॥ तदेतदाह -भेदसत्वादिना। बंधनाशेतद्योग्यतापादकतिरोभाव-मूलकोजीवभावोप्यानन्दांशस्यैश्वर्यादिभगवद्धर्माणांचपुनराविर्भावेनावतिष्ठत॥ अतएव (अ० ३ पा० २ सू० ५) पराभिध्यानात्विति सूत्रस्यभगवत्तइच्छयाभगवद्धर्मति-रोभावस्ततएवजीवस्यबधोविपर्ययश्चोक्त मगत॥ भेदस्यतिरोभावमूलकत्वादेवपुनरानन्दा-द्यभिव्यक्तावैक्यमोक्षश्चनानुपपन्न॥ अतएवद्वितीयस्यतृतीयस्मिन् (सू० ३०) यावदा-त्मभावित्वाच्चेत्यादिसूत्रत्रयेणआनन्दस्यैश्वर्यादेश्चब्रह्मगुणस्यमुक्तावात्मानमनतिक्रम्यवर्तन शीलत्वयापुनरतिरोभाव वाल्यैसकादिसामर्थ्यलक्षणपुंस्त्वस्यैवपूर्वसतएवानन्दादेर्मुक्तावभि-व्यक्ति एवमनगीकारेजीवेसच्चिदानन्दाना सदोपलब्धे सदानुपलब्ध प्रसगादिदोषंच निर्णीतवान्सूत्रकार॥ अतोनशास्त्रवैयर्थ्यं॥ एवप्रकारामनूद्यस्वयमाह —अतएव पराभी-त्यादि॥ पूर्वपक्षेति॥ सूत्रद्वयोक्तपूर्वपक्षेत्यर्थ॥ उभयव्यपदेशसूत्रार्थस्तुदर्शितचर॥ यत्तुभेदाभेदयोरित्यादिरिहापीत्यवस्तदयुक्त सनसमत। तथासति कुडलादिवदिति वदेत् उभयव्यपदेशइतिप्रथमातमेवोचारयेत्॥ वकितुहेतु सतोविरुद्धोभयधर्मव्यपदेशा द्ब्रह्मसरलाहिवत्तत्कुडलवच्चोभयरूपमित्यर्थ ब्रह्मेतिसर्वत्रानुपगात॥ एतदग्रे (सू० २८) "प्रकाशाश्रयवद्वातेजस्त्वात्" इतिसूत्रित॥ तत्रयथापटरूपपटकार्यतथाब्रह्मधर्मा ब्रह्मकार्यभूताअतस्तद्भिन्नाएवेतिप्राप्तेइदमुच्यते॥ यथाआतपज्योत्स्नादय प्रकाशास्तदा श्रया सूर्यचन्द्रादयश्चतेजस्त्वेनानभिन्ना प्रभायारूपविशेषत्वाद्भादशस्कधचतुर्थाध्याये (श्लो० २३) दीपश्चक्षुश्चरूपचज्योतिषोनपृथग्भवेदित्युक्ते। तथाब्रह्मापिब्रह्मतयानात्म-धर्मातिरिक्ततेन शब्दवाच्यत्वात्॥ मुडकछान्दोग्यकठतैत्तरीयादिषु "तच्छुभ्रज्योतिषा ज्योति॥ अथयदत परोदिवोज्योतिर्दीप्यते॥ परज्योतिरुपसपद्य॥ भारूप तस्यभासा सर्वमिदविभाति छायातपौब्रह्मविदोवदन्ति शुक्रेणज्योतिष्पिसमनुप्रविष्ट" स्मृतिष्वपि "तत्तेजोविद्धिमामक ब्रह्मज्योतिर्निर्गुणा ब्रह्मज्योति सनातन" इत्यादौब्रह्मतद्धर्मयोस्तद्रा च्यत्वप्रसिद्ध॥ एतेन "प्राणस्यप्राणोभवविदन्नाक॥ नेहनानास्तिकिंचन" इत्यादि-वाक्यजातवदभेदबोधकसगतार्थ॥ ब्रह्महिसर्वेधर्मा यः॥ तचधर्माब्रह्माभिन्नाएव-

तत्कार्यप्रपचेतदिच्छानुरोधात्केचिरच्चिरेचिदनुवृत्ताभुयोगधद्रवपुष्पादौक्षारमाधुर्यादिक-मिवलवणशर्करादाविति प्रपचगताभपितेमद्वाभिन्नाएव किंपुन. कारणास्थायातत्रिष्ठा ॥ अतएवभगवता रसोहमप्सुकौंतेयप्रभास्मिशशिसूर्ययोरित्यादौ यदादित्यगततेजइत्यादौ-चधर्माणस्वाभिन्नतैवदर्शिता ॥ धर्माणामप्यक्षरवेइमानियास्यानिनसगच्छेरन् ॥ अत्र प्रकाशाश्रयवदभेदसिद्धान्तसमतप्रतिपाद्यएकदेशिमतस्यापिसर्वथाहेयत्ववारयितुमपिप-क्षमाह (सू० २९) "पूर्ववद्वा" इति ॥ एतदर्थस्फुटीकर्तुमग्रत्यभाष्यप्रकाशचेकी-कृत्यप्रायेणाक्षरशोनुवदति–अथवाअरूपवदित्यादिना ॥ अत्रप्रपचविलक्षणमित्यादिररूप-वत्सूत्रस्यार्थे किंचित्यादिराहचेतिसूत्रस्ययदाविर्भवतीत्यादि प्रकाशवत्सूत्रस्य तत्रजडेत्या-दिरग्रिमसूत्रयोश्चेतिध्येयम् ॥ अस्मिन्पक्षेनिर्धर्मकमेवब्रह्मपूर्वंधर्मरूपभवतितत प्रपच-रूप ॥ तस्यधर्मरूपतयाभवनतु "कामस्तदग्रेसमवर्तताधि" इत्यादौतद्ब्रह्मैवअग्रेपूर्वंकाम समवर्ततइच्छारूपमभवदित्याद्यर्थप्रतिपादकप्रसिद्ध ॥ पूर्वंचनासदासीदित्यादिप्रतिषेधो-प्येकदेशिमतेप्राङ्निर्धर्मकताभिप्राय ॥ अतएवप्रतिषेधाचइत्यग्रिमसूत्र अन्यरसर्वनिगद-व्याख्यात ॥ तत्प्रतिषेधादितिएकविज्ञानेनसर्वविज्ञानस्यप्रतिषेधात् एतदतोभाष्यतत्प्र-काशयोरनुवाद नचपरत्रोक्त्याऽस्यपक्षस्य प्राबल्यशक्य, परत्रोक्तिमात्रस्यप्राबल्यजनक ताया पूर्वतत्रे (अ० ५ पा० १ सू० २) "अर्थाच्चे"त्यधिकरणसिद्धयवागूपाकन्या यादिबाधितत्वात् पूर्वत्रयुक्तिप्राबल्यात् सर्वश्रुत्यनुग्रहप्राबल्याच ॥ त्वयातुनैतदाशकितु-मपिशक्य, "नततरथा" इत्यत्रस्वोक्तिविरोधात् सूत्रेपुसर्वतश्रमपादोक्तमुक्तौस-गुणत्वरूपापकर्षस्यतात्रके कल्पनाच ॥ अनयोश्चपक्षयो प्रथमउत्तमाधिकारिणामर्थेद्विती-योमध्यमाधिकारिणामितिद्वितीयस्कधे नास्यकर्माणिजन्मादौपरस्यानुविधीयतइत्यादिना व्यासपादैरेवदर्शित ॥ अधिकतुसकलमाकरेभ्योवगतव्य ॥ (अहिकुडलसूत्रेतुशब्द) इत्यादिकतुप्रागेवापास्त ॥

यदपि (अतएवचनस्थानतोपिपरस्योभयलिंगसर्वत्रहिअरूपवदेव हितत्प्रधानत्वादितिसूत्रेचसंगच्छेते) इत्यादिनास्वमतोपष्टम्भकत्वेन सूत्रद्वयमुपन्यस्यतयोरर्थवर्णनसूत्रार्थस्त्वित्यादिनाकृत ॥ तदपिनस-म्यक् तादृशव्याख्यानस्यायुक्तत्वात् सर्वत्रहीतिहेतुबोधकेपदेनिर्वि-शेषस्यैवोपदेशादित्यस्यार्थस्यासौत्रत्वेनतृतीयाध्यायेवाशास्त्रेवाईदृ-शस्यशब्दस्यार्थस्यचक्वाप्यनुक्ततयाऽनुवृत्तेरपिकर्तुमशक्यत्वेनाभ्यु पगमैकशरणत्वात् अशब्दमस्पर्शमितिविषयवाक्योत्तरार्द्धेऽपि अना द्यनतमहत.परध्रुवनिचाय्यतमित्यनेनमहत परमित्यादिनापूर्वोक्तस्य ध्रुवस्यपुरुषस्यपरामर्शेनप्राप्ताया.सविशेषताया अनादरेणतद्विरुद्धत्वा-त्निर्विशेषमेवब्रह्मेतिसिद्धातस्यानैवसिद्धावग्रिमस्यारूपवत्सूत्रस्यवैय र्थ्यप्रसके. तत्रसाध्यमानस्यात्रसिद्धावत्रिर्देशागीकारइत्यस्याप्ययुक्त-

त्वाच्च। तथा अरूपवत्सूत्रेतत्प्रधानत्वादित्यस्य निर्विशेषब्रह्मप्रधानत्वा-
दितिव्याख्यानमप्ययुक्तं तदुपन्यस्तानां विषयवाक्यानामुपक्रमादिवि-
चारेतथात्वस्यालाभात्तथाहिप्रथमंतत्रास्थूलवाक्यंतच्च "कस्मिन्वाआ-
काशओतश्चे" तिगार्गीप्रश्नात्प्रवृत्तंस्थूलत्वादीन् लौकिकान्धर्मान्निषे-
धत्प्रशासितृत्वांवरांतधारकत्वद्रष्टृत्वादीनाकाशोपादानत्वांतानलौकि
कान्दर्शयति अशब्दवाक्यंतुप्रागव्याख्यातंआकाशवाक्येचनामरूप-
निर्वाहकत्वं "दिव्योह्यमूर्त्त" इतिवाक्यंचेयत्तापरिच्छिन्नपरिमाणं निषे-
धत्पुरुषत्वंवाह्याभ्यंतरत्वंहित्वंवाह्याभ्यंतररूपत्वंवादर्शयदक्षरात्पर-
त्वमग्रेश्रावयति "तदेतद्ब्रह्मे" तिमधुविद्योपसंहारस्थमपिमधुविद्या-
याउपक्रमे "अयमेवसयोयमात्मेदममृतमिदंब्रह्मेदंसर्वं" सित्येवंचतु-
र्दशपर्यायैरभ्यस्तंसर्वत्वंमध्यउक्तंसर्वभूतपतित्वादिकं "अयंवैहरयोयं-
वैदशचसहस्राणिवहूनिचानंतानि" चेत्यनंतरूपतांश्रावयतीतिनिर्विशे-
षब्रह्मप्रधानतायावक्तुमशक्यत्वात्नचतदेतद्ब्रह्मेतिभिन्नंवाक्यंपूर्वेभ्य-
इतिवाच्यं; तच्छब्दात्पूर्वपरामर्शाद्विभागेसाकांक्षत्वेनैकवाक्यतयात-
द्भावात्। उक्तंच अर्थैक्यादेकंवाक्यंसाकांक्षंचेद्विभागेस्यादिति। नचे-
दंतच्छब्देनपूर्वोक्तरूपत्वंपरामृशदप्यपूर्वमित्यनेनतन्निषेधतीतिनदोष-
इतिवाच्यं। एवंतर्ह्यनपरमित्यनेनानंतरत्वादीनमिमानपिनिषेधच्छू-
न्यवादमेवप्रसंजयेत्। अतोत्रपूर्वत्वादीनांधर्माणामेवनिषेधइत्येवांगी-
कार्यं; तथासति नशुष्केणनचार्द्रेणजहारनमुचेःशिर इत्यत्रयथोभया-
त्मकस्यफेनस्याशुष्कत्वमनार्द्रत्वमेवमत्राप्येकैकतन्निषेधेनसर्वात्मकमे-
ववोध्यतेइत्येवयुक्तं॥ अतएवगजेंद्रस्तुतौ "सचैनदेवासुरमर्त्यतिर्यङ्-
स्त्रीनषंढोनपुमान्नजंतुः। नायंगुणःकर्मनसन्नचासन्निषेधशेषोजयतादशे-
षः" इत्यशेषत्वमुक्तं तथा शुकैरपि "एवंगजेंद्रमुपवर्णितनिर्विशेषंब्रह्मा-
दयोविविधलिंगभिदाभिमानाः॥ नैतेयदोपससृपुर्निखिलात्मकत्वात्त-
त्राखिलामरमयोहरिराविरासीत्" इतिनिर्विशेषस्यनिखिलात्मकत्वंवो-
धितं,तथात्राप्यंतेसर्वानुभूरितिश्राव्यते सर्वसत्वेचवसर्वानुभवितृत्व-
संभवादिति। नचेदंप्रलयेनसंभवतीतिवाच्यं। कोनामप्रलयः? ध्वंसो
वाप्रतिसंचरोवा? ॥ नाद्यः; असत्कार्यवादप्रसंगात्। द्वितीयश्चेदसदा-
द्यगोचरत्वेपिसर्वब्रह्मगोचरोस्त्येवेतिनासंभवः। वस्तुतस्त्वखंडब्रह्म-
वादेअसदाद्यगोचरत्वमेवप्रलयःक्रमेणवायुगपद्वालद्गोचरत्वमेवसृष्टि
रितीच्छयासमर्थनात्कश्चिद्दोषः एवमेवास्थूलादिवाक्योक्तनिषेधस्य-
लेपिवोध्यम् इति यच्चयदित्यादिनाऽसम्मतमनूद्यतत्रेयुक्त्वा (यतो

व्यवहारविषयोन्यवह्रियते नतुव्यवहारविषयत्व) मित्युक्तं,-तत्तुच्छ, व्यवहारविषयत्वस्यापिव्यवहाराविषयत्वादन्यथाव्यवहारविषयत्व॰ स्याव्यवहार्यत्वापत्ते॰ ॥ नहितद्व्यवहाराविषयइतिशब्दस्यतेवक्तुप्रमेये॰ प्रमेयत्वेचप्रमेयत्ववद्वाच्यत्वेवाच्येचवाच्यत्ववद्व्यवहारविषयेतद्विष॰ यत्वेपिव्यवहारविषयत्वेसत्वेबाधकाभावात् ॥ एवतत्प्रधानत्वादिति सूत्राशस्यव्याख्यायामपि (प्रधानपदस्यारस्यभगात् अरूपवदेवहि॰ तत्परत्वादितिग्रहैवहितत्परत्वादितिवावक्तुमुचितत्वात्) इत्यादिय दुक्त तदपिपूर्वापरसूत्रार्थानालोचनस्यमतदोपानवबोधाभ्यामेवोक नस्यानततोपीत्यादिपूर्वसूत्रैर्ब्रह्मस्वरूपविचारआरब्ध ।तत्रजडजीवधर्मा ब्रह्मणिकचिद्विधीयतेकचिन्निषिध्यते तथाचब्रह्मजडजीवधर्मवन्नवेति सदेहेरूपवत्सूत्रप्रवर्ततेब्रह्मैवेत्युक्तेतादृशसदेहानिवृत्ते॰ सूत्रव्यर्थमेव स्यात् ॥ एवतत्प्रधानत्वादित्युक्तोसर्वेषुवेदेषुब्रह्मण प्रधानत्वात् "सर्ववेदायत्पदमामनति वेदेश्चसर्वरहमेववेद्य" इत्याद्यपिसगच्छते। तत्परत्वादितियद्युच्यतेतदा "ज्योतिष्टोमेनस्वर्गकामोयजेते" त्यादि वाक्यानाकर्मपरत्वाद्ब्रह्मपरत्वाभावाच्चासगति स्यात् ॥ तन्निवेशेच तेषावाक्यानाब्रह्मप्रधानत्वमस्त्येव ॥ कथमितिचेदुच्यते-सर्वस्यैव पूर्वकाडस्य "तमेतवेदानुवचनेनब्राह्मणाविविदिषन्तियज्ञेनदानेनतप॰ साऽनाशकेन" इत्यादिनाब्रह्मज्ञानागत्वबोधनादगिनएवप्राधान्यनत्व गस्य। त्वन्मतेतुयथाऽस्थूलादिवाक्यानिनिराकारब्रह्मतत्त्वप्रधानानि तथा सहस्रशीर्षेत्यादिवाक्यानिसाकारब्रह्मप्रधानानियथाऽस्थूलादि वाक्यैर्निराकारब्रह्मप्रतिपत्तव्य तथासाकारमपिप्रतिपत्तव्यस्यात् ॥ तस्मात्त्वन्मतएवप्रधानपदस्यारस्यभग ।अधिकतुभाष्यादितोऽवसेय॥ "नतत्ररथानरथयोगा पृथगात्मान प्रेरितारचमत्वा" इत्यादिवेदस्य यदिभेदप्रतिपादकत्वतवाभिमततदाऽद्वैतप्रतिपादनार्थतवापिप्रयासो व्यर्थएव। यदितत्र लोकसिद्धएवमेदोनूद्यतेतर्हिकरादीनामभेदप्रति पादनाग्रहोनिर्मूल इतिकथनमसगतस्यात् ॥ एतेननतत्ररथाइत्यादि॰ क प्रलापोनिरस्त । एव सर्ववेदायत्पदमामनतीत्यत्रपद्यतेऽनेनेतिपद प्राप्त्युपायमित्यर्थस्य प्रतीतिसभवेलक्षणायामानाभावाल्लक्षणयात्व याप्यर्थावाच्य) इति कथनमसगतमेव। एवगीतावाक्येपिलक्षणाया मानाभावेनविद्वन्मडनाद्युक्तोविरोधोदुरुद्धरएवेति (विद्वन्मडनाद्युक्त॰ स्तद्विरोधोपिपरिहृत) इत्यसगतम् ॥

सहस्राक्षे अतएवनस्थानतइत्यादिविरोधोपिपरिहृतइत्यत भागमपाकुर्वंवि-यदपि अतएवचेत्यादिनापरिहृतइत्यसगतमित्यनेन । अत्रापिभाष्यप्रकाशमेवाक्षरशोऽनुवदति-सर्वत्रहीतिहेतुबोधकइत्यादिनाभसौरत्वेनेति ॥ नहिसूत्रेनिर्विशेषोपदेशादितिपदमस्ति ॥ अध्याहारेतुविनिगमनाविरह इतिभाव ॥ अशब्दमित्यादि ॥ इदकठवल्लीपुतृतीयवल्लीस्थ ॥ पूर्वोक्तस्येति ॥ तत्रैव "अव्यक्तात्पुरुष पर" ॥ इत्यादिनोक्तस्यकिञ्चोभयलिङ्गनिषेधेनिर्विशेषतायाअप्यस्थूलादिवाक्यसिद्धायानिषेधसिध्यात्तत्रैव निर्विशेषोपदेशस्यहेतुत्वासगति स्वमतस्यापिच्याग सून्यवादप्रसगश्चेत्यादिकमपितन्मतेद्रष्टव्य ॥ अरूपवत्सूत्रेपिरूपपदमानोच्चारणेभादिपदानुपादानेचस्यविरूपाद्याकाररहितमित्यर्थं कथनिर्णेतव्य ? ॥ तद्रूपन्यस्ता नामिति ॥ तद्भाष्ये "अस्थूलमनणवह्रस्वमदीर्घ अशब्दमस्पर्शमरूपमव्यय आकाशोवैनामनामरूपयोर्निर्वहिताते यदन्तरातद्ब्रह्म दिव्योह्यमूर्त पुरुष सवाह्याभ्यन्तरोह्यज । तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यमयमात्माब्रह्मसर्वानुभू" इत्येवविषयवाक्यानिदर्शितानि ॥ प्रशासितृत्वेत्यादि । "एतस्यवाअक्षरस्यप्रशासने" इतिप्रशासन ॥ अवरातशब्दोपादानतुप्रथमस्यतृतीयपादस्याक्षराधिकरणानुरोधात् ॥ तद्धारकत्वतु "सूर्याचद्रमसौविधृतौतिष्ठत ॥ द्यावापृथिव्योविधृतेतिष्ठत" इत्यादिश्रावणात् ॥ द्रष्टृत्वादिकतु "तद्वाएतदक्षरगार्ग्यऽदृष्टद्रष्ट्रश्रुतश्रोत्रऽमतमन्त्रऽविज्ञातविज्ञातृनान्यदतोस्तिद्रष्टृ" इत्यादिनोक्त ॥ समासौ आकाशोपादानत्वच "एतस्मिन् खल्वक्षरेगार्ग्याकाशओतश्चप्रोतश्चेति" इतिस्पष्ट ॥ अशब्दवाक्यतुअव्ययत्ववदत्वचभूतगुणान् क्रमेणनिषेधत्त्वात्तेनभूतेषु दृष्टप्रकारेणेत्यर्थकतथापदच सर्वत्रान्वयायदेहलीदीपमिवमध्यउपाददवव्ययशाल्यनित्यपाचभौतिकाकारमेवनिषेधति ॥

अतएव नस्थानतोपिपरस्योभयलिङ्गसर्वत्रहि अरूपवदेवहितत्प्रधानत्वादिति सूत्रेच सगच्छेते ॥ तदेतदाह-निपातादितइति ॥ निपातौ तुवाशब्दौ आदिनासूत्राणि तद्विषयवाक्यानि चन्सामान्येत्यादिनावक्ष्यमाणायुक्तयश्चगृह्यते ॥ १८ ॥ सूत्रार्थस्तु स्थानत भूम्यादिरूपात् स्थानात् उपाधितइतियावत् अपिशब्देन स्वतस्तुनसभवत्येव विरोधादित्यर्थं सगृह्यते ॥ परस्य ब्रह्मण उभयलिङ्गम् उभेलिङ्गेयस्यतत् सविशेषत्वनिर्विशेषत्वसहित हि यस्मात् सर्वत्रब्रह्मस्वरूपप्रतिपादनपरेषु वाक्येषु अशब्दमस्पर्शमित्यादिष्वित्यर्थं ॥ नह्युपाधियोगादप्यन्यादृशस्य वस्तुनोऽन्यादृश स्वभाव सभवति ॥ नहि स्वच्छ सन्स्फटिकोऽलक्तकादियोगादस्वच्छोभवति भ्रममात्रत्वादस्वच्छत्वाभिनिवेशस्य ॥ यत्तु विरुद्धरूपता ब्रह्मणोलक्षणमिति तद्यतिथ,याम ॥ अरूपवदेव आकाररहितमेव हि प्रसिद्ध ब्रह्म तत्प्रधानत्वात् ॥ अस्थूलमनणुअह्रस्वमित्येवमादीनि वाक्यानि निष्प्रपञ्चब्रह्मात्मतत्त्वप्रधानानि नार्थान्तरप्रधानानि इत्येवजातीयकेषु वाक्येषु यथाश्रुत निराकारमेव ब्रह्म प्रतिपत्तव्यम् ॥ यत्तुन रूप्यतेव्यवह्रियते इतिरूप सर्वव्यवहारविषयत्वतद्विपरीतद्विलक्षण ब्रह्मत्वादिव्याचक्षते,-तत्तुनयुक्त, यतोव्यवहारविषयोव्यवह्रियते नतुव्यवहारविषयत्वम् ॥ एवतत्प्रधान त्वात् इत्यस्य सर्वषा वेदान्ताना ब्रह्मैव प्रतिपाद्यम् ॥ यत्त करादीनामपि ब्रह्मत्वेनैव निरूपणम् ॥ अन्यथा तेषामब्रह्मत्वे सर्ववेदायत्पदमामनन्ति वेदैश्चसर्वैरिति नियमव्याहति-

अतएवतन्निधार्येत्युक्तिस्तदवगत्यापिमृत्युमुखान्मुक्तिश्चसंगच्छते ॥ अस्यात्रविषयवाक्य-तयाविवक्षणेऽशब्दवदेवेत्येवसूत्रकारोब्रूयात्, प्रथमस्यत्यागेमानाभावात् ॥ "दिव्योह्यमूर्तः पुरुषः सबाह्याभ्यन्तरोह्यजः । अप्राणोह्यमनाः शुभ्रोह्यक्षरात्परतः परः।" इतिमुण्डकस्थ ॥ निषेधदिति ॥ अमूर्तपदेनेतिभावः ॥ साहित्यमिति ॥ बाह्याभ्यन्तराभ्यांसहवर्ततइति-विग्रहादरात् ॥ सहइतिपृथक्पदेतुद्वितीयोऽर्थः ॥ परत्वमिति ॥ जगतः परस्मादक्षरादपि-परइतिव्याख्यानात् ॥ मधुविद्येति ॥ बृहदारण्यकेतुरीयाध्यायस्यपंचममिदंब्राह्मणम् ॥ सर्वभूतपतित्यादिकमिति तत्रैव "सवाअयमात्मासर्वेषांभूतानामधिपतिः सर्वेषांभूतानां र-राजातद्यथारथनाभौचरथनेमौचाराः सर्वेसमर्पिताएवमेवास्मिन्नात्मनिसर्वाणि भूतानिसर्वएत-आत्मानः समर्पिताः" इतिदर्शितरूपरूपमित्यादितुप्राग्व्याख्यातः ॥ श्रुतावपूर्वपदस्य-पूर्वोक्तरीतिकनभवतीत्यर्थमभिप्रेत्यकृतदाकादिकप्रकाशस्यमेवानुवदति-पूर्वत्वादीनामिति । पूर्वत्वंकालिकंदैशिकंवापरत्वं ॥ एवमपरत्वमपिद्विविधंग्राह्यंवक्ष्यमाणदृष्टांतेनतदुभयधर्मा श्रयोमहेत्यत्रार्थे ॥ नशुष्केणेति । अष्टमस्कंधेकादशाध्याये (श्लो० ४०) इदमस्ति-अत एवमेव (श्लो० ३९) ध्यापन्केनमयापदयदुपायमुभयात्मकमिति तेननिषेधः शुष्कत्व-मार्द्रत्वमात्रयोरेवेतिसिध्यति । बोध्यमिति । स्थूलत्वाणुत्वाद्युभयधर्माश्रयत्वंबोध्यम् ॥ एतदत प्रकाशानुवाद ॥ तदर्थइतिशब्द ॥ सिद्धांतेअरूपवत्सूत्रेरूपशब्दः "रूप्यतेव्यव-ह्रियतइतिरूपः" इतिव्याख्यातस्तत्रेदंज्ञेयम्-रूपरूपकरणेचुरादिः ततोबाहुलकात्कर्मण्यचि अन्येषामपीतिदीर्घः । रूपकरणंचशब्दादिनाव्यवहरणं अथवारूयते शब्दयते रुशब्देऽ-दादि ततः शष्पशिल्पेतिपप्रत्ययोदीर्घश्चनिपात्यते ॥ भाष्येरूप्यतइतितुफलितार्थकथनं ॥ यद्वा प्रथावृत्तौपशौशब्देस्वभावेनाटकादिषु । रूपमाकारसौदर्यनाणकेष्वपिदृश्यत इतित्रि-काण्डशेषात् रूपतुश्लोकशब्दयोरिति हैमाच शब्दार्थकाद्रूपशब्दान्मतुवतात्तत्करोतीति णिचि विन्मतोर्लुगितिलुकिनामधातोरिहरूप्यतइतिरूपः ॥ अथवाऽस्तुप्रथमपक्षएव व्यव-हारविषयत्वंतुसर्वत्रफलिष्यत्येव ॥ नहितदिति ॥ नागृहीतविशेषणेतिन्यायेनव्यवहारविषय-स्यैवव्यवहार्यत्वमसगान्नशक्यतइतिभाव ॥ प्रमेयेइत्यादि ॥ प्रमेयत्ववाच्यत्वयो प्रमेयत्वा-द्यभावेसर्वंप्रमेयंसर्वंवाच्यमित्यनिष्पत्त्यातयो केवलान्वयित्वनस्यात् ॥ व्यर्थमेवेति ॥ उक्त-सदेहानिवृत्तेरितिभाव ॥ किंचब्रह्मैवेत्युक्तौकरादिकम्भिविपक्षोविनिगमकविरहिताध्याहार-

---

स्यात् ॥ अत करादिनिरूपका साक्षाद्ब्रह्मनिरूपकाएवेत्यपि न युक्तम् ॥ प्रधानपदस्वारस्य-भङ्गात् ॥ अरूपवदेवहितत्परत्वादिति ब्रह्मैवहितत्परत्वादितिवा वक्तुमुचितत्वात् ॥ नतन-स्थारथयोगा ज्योतिष्टोमेनस्वर्गकामोयजेत पृथगात्मानंप्रेरितारंचमत्वाजह्यात्येनाभुक्ताभोगा-मजोन्य इत्यादिना स्वप्रस्य कर्मणाभेदस्यच वेदप्रतिपाद्यत्वदर्शनऽप्यभेदप्रतिपादनाग्रहाभावा-न्निर्मूलत्ववत्करादीनामभेदप्रतिपादनाग्रह ॥ सूत्रस्थप्रधानपदविश्वासेनाऽस्मद्रीत्याऽधिकरणेतु नक्कोपिदोष ॥ एवच सर्वेवेदायत्पद यत्पदप्राप्तिप्रयोजकमामनतीति सर्ववेदाइत्यस्य लक्षणया त्वयाऽप्यर्थोवाच्य ॥ एव गीतावाक्यस्य सर्ववेदप्रतिपाद्यैर्धर्मैरित्यादिरर्थ ॥ एतेन विद्वन्म-ण्डनाद्युक्तताद्दशोषोपिपरिहृत ॥ १६ ॥

क्लेशलभ्यः ॥ वास्तवपाठेतुमक्षैवेतिपक्षोन्यत्रप्रायःसर्वत्राधिकरणेष्वियसुलभः मह्यविचारा-
दिह्याधिकाराऽनुवृत्तस्यपरस्येत्यस्यप्रथमांतया विपरिणामाद्वा ॥ अतोयथान्यासमेवास्तु ॥
अत्रेदंज्ञेयं–प्रकृतसूत्रंहिद्विधाव्याख्यायतेभाष्यविद्वन्मंडनयोः ॥ तत्रह्येकदेशिमतप्रदर्शि-
कापंचसूत्री ॥ तत्रजडजीवधर्माब्रह्मणिसंतीतिपूर्वपक्षेइदमुच्यते ॥ अरूपवत्वब्रह्मव्यवहार-
विषयोनभवति । कुतः? वेदांतेषुतस्यैवप्राधान्यात् ॥ इत्येकोऽर्थः ॥ अत्रबहुव्रीहिमाश्रित्य-
तत्परत्वादितिपाठेतुविरुद्धोहेतुःस्यात् ॥ शब्दगम्यत्वेअव्यवहार्यत्वासंभवात् ॥ पूर्वकांड-
स्यान्यपरत्वाघद्वीत्याऽनैकांतिकश्चतदेतदाहुः–एवंतत्प्रधानत्वादित्यादि ॥ अथचअरूपवत्
रूप्यतेव्यवह्रियतेऽनेनेतिरूपंकरादिकंतद्विशिष्टंब्रह्मनभवति किंतुरूपरूपं ॥ अस्मिन्पक्षे-
पिहेतुस्तुल्यः सर्वेषुवेदेषुतस्यैवप्रतिपाद्यतयामुख्यत्वादितितदर्थः ॥ "सर्वेवेदाः, वेदै-
श्चसर्वैः" इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः यदिब्रह्मणःकरादिकमब्रह्मभूतं मिथ्यास्यात्तर्हिप्रत्यक्षा-
दिमानांतरागम्येतत् वेदःकिमर्थंप्रतिपादयेत् ? ॥ प्रतिपादनेतुसर्वेवेदाइत्यादिविरोधः ॥
तत् अद्वितीयब्रह्मप्रधानंप्रतिपाद्यतयामुख्यंयेषामितिबहुव्रीह्यादेरपिसमानं ॥ स्वप्रस्त्वनु-
भवसिद्धःस्वयंज्योतिष्ट्वसाधनायोक्तः तस्यनिर्मातृत्वायच नहिब्रह्मणःकरादिकंप्रह्मनिर्मि-
तंलोकेऽनुभवसिद्धंच ॥ येनतदनुवदेत् ॥ तत्परत्वादित्युक्तौतुमुख्यत्वालाभात् कथंचिद-
पितत्परत्वस्यसंभवाच्च विवक्षितंनसिध्येत् ॥ यत्तुनतत्ररथाइत्यादितन्न ॥ सदसच्चाहमर्जुने-
तिस्मृतेः । यदस्तियन्नास्तिचविप्रवर्येतिविष्णुपुराणवाक्याच्चकथंचित्स्वप्नोपितदेवेतिकेचित् ॥
"यज्ञोविष्णुः" धर्मोयस्यांमदात्मकइत्यादिश्रुतिस्मृतिभिर्ज्योतिष्टोमादिपराअपिसाक्षा
त्तत्परा‌एव ॥ मूलेतेषामब्रह्मपरत्वंतु "पिशाचः पिशाचभाषयाबोधनीय"इतिन्यायानुरो-
धादुक्तं ॥ द्विधासमभवद्बृहत् प्रकृतिश्चप्राज्ञेत्यादिस्मृतिसूत्रैः प्रकृतेरपिब्रह्मत्वमेव
तेनाज्ञानिरूपणादेरपिनाब्रह्मपरत्वं ॥ यत्तुश्वेताश्वतरप्रथमाध्यायवाक्यं (ऋक् ६) "पृथ-
गात्मानंप्रेरितारंचमत्वाजुष्टस्ततस्तेनामृतत्वमेति" इतिजीवशासिभावमूलंप्रेर्यप्रेरकयोर्भे-
दंविचार्ययोयदंशः सतंभजेदितिन्यायेनप्रीतिसेवनयुक्तः ॥ तेनभगवताऽमृतंप्राप्नोतीत्यर्थ-
कमुक्तं ॥ यच्चतत्रैवचतुर्थाध्यायस्थजहात्येनामितिवाक्यंजीवानां परस्परप्रतियोगिकभेद-
बोधकमुक्तं तत्रोभयत्रापिभेदएच्छिकोघृतजतुद्रवत्वब्रह्मधर्मेष्वेत्युक्तंप्राक् किंच लोकसि-
द्धंस्वप्नादिकंभेदश्चक्वचिदेवानूद्यते ननुब्रह्मविशेषाणामिवतस्यप्रतिपादकानिशतशोवाक्यानि-
संति विशेषाणामब्रह्मत्वेभूयांसएववेदभागाअब्रह्मपराः स्युः ॥ भेदानुवादोपिनि-
षेधार्थं, अन्यथानिषेधायोगात् ॥ तथात्रापिनिषेधस्यलोकसिद्धमेवपाणिपादादिकमनूद्य-
निषिध्यते ॥ निषेधवाक्यस्यानुवादमात्रेणनिषेधसिध्यात्ततः पृथग्भूतानांविशेषबोधकवा-
क्यसहस्राणामनुवादकत्वमशक्यवचनं प्रयोजनाभावात् ॥ तावद्विभोगेप्रतिपादनंतरा-
निषेधस्याशक्यत्वाङ्गीकारेभेदप्रतिपादकान्यपिशतशःसहस्रशोवाक्यानिभवेयुः; अन्यथानि-
षेधासंभवेनाद्वैतासिद्धेः ॥ नह्येकमपिपृथग्भूतंसिद्धवस्त्वाकारेणभेदबोधकंवाक्यमस्तियथासा-
कारवाक्यानि ॥ भेदस्वप्नादेरिवविभक्तश्चक्षुष्मादेर्लोकसिद्धत्वाभावादपिनानुवादोवक्तुं-
शक्यः ॥ तदेतदाहुः–यदितत्रत्यादि ॥ शुद्धपपाठास्तुतस्योपेक्ष्याः ॥ यच्चएवंचेत्यादिपरि-
हृतइदंतंवतुस्वमतस्याप्यज्ञानात् ॥ तत्रसर्वेवेदाइतिकश्चाक्येयदितिपदमितिचपृथक्पदेएव

नत्रुपत्स्यपदमितिसमासोयक्ष्मात्तयलक्षणाद्भेदा ॥ अर्थस्तु यत्पयत्वद्धतिपदमाप्यसर्वेऽवेपा- वेदाआमनतीति ॥ अतएवतन्नाप्येशंकराचार्यानपि "सर्वेवेदायत्पदपदनीयमविभागेनाम- नति" इत्याहु । गीतावाक्येपिसर्वेरहोपैर्ववेश्चात्तदनुकूलस्मृतिभिःत्राहमेवयेदनीयइत्यर्थ ॥ एवकारोऽन्ययोगव्यवच्छेदक ॥ अतएवैकादशस्कंधे माविधत्तभिधत्तेमामित्यादिनाभ गवतास्वस्यैवधर्मरूपेणविधेयत्ववेदैरभिधयाप्रतिपाद्यत्वविकल्प्यत्वापोह्यत्वादिकचस्वस्यैव- दर्शितम् ॥ कौर्मेपिपूर्वखंडेद्वादशाध्याये नहिवेदादृतेकिंचिच्छास्त्रमत्राभिधायकमित्यभिध यावह्मण्वयेवेदप्रवृत्तिर्बाधिता ॥ अतोनवेदशब्दोऽत्रलाक्षणिक , अन्यथाधर्मेश्चसर्वपीत्येव वदेत् ॥ शंकराचार्यरप्यत्र "वेदैश्चसर्वैरहमेवचपरमात्मावेद्य वेदितव्य " इतिव्याख्यात ॥ धर्मेत्रलक्षणातुतावकेनापिनकेनापिव्याख्याता ॥ अतोविद्वन्मण्डनमुक्तयुक्तमेव ॥

अग्रेच (ननुस्वाम्नरथादिकब्रह्मणोऽभिन्नमेव, परतुतदक्षरब्रह्मणोऽ- भिन्नकरादितुपुरुषोत्तमादभिन्न) मित्यादिनास्वयमेवपूर्वपक्षमुद्भाव्य (तयोरभेदेऽक्षरादभिन्नमिदपुरुषोत्तमादभिन्नमिदमितिनिर्णयस्या वास्तवत्वापत्ते.) इतियद्दोषोद्भावनकृत तन्नाक्षरब्रह्मण पुरुषोत्तमा दभेदस्यासत्समतत्वेपिस्वाम्नरथादिनामक्षरब्रह्माभेदस्यभाष्यादिष्व दृष्टत्वेनतादृशपूर्वपक्षतत्खंडनयो परप्रज्ञाकल्पितत्वादुपेक्षणीयत्व मेव ॥ अक्षरतुपुरुषोत्तमस्यैवरूपांतर ॥ अतएवगीतायाभगवताप्युक्त यस्मात्क्षरमतीतोहमक्षरादपिचोत्तम ।अतोस्मिलोकेवेदेचप्रथित पुरु षोत्तमइति ॥ ननु (उक्तभगवद्वचनेऽक्षरशब्देनब्रह्मनोच्यते ॥ एक स्मिन्परापरभावस्यविरुद्धत्वात्, किंतु जडमेवेतिभातितच्चमायैव ॥ अतएवाक्षरस्यादपवर्गेपरमब्रह्मवर्णयो गगनेधर्मतपसोरध्वरेमूलका रणेइतिपरमब्रह्मणोमूलकारणपृथग् वदन्हेमचंद्रकोश सगत ॥ अत एव तस्मिन्नेवप्रकरणेकूटस्थोक्षरउच्यते इत्युक्तभगवता। तथाचकूट मित्युपक्रम्य सीरागेनृततुच्छयोरितिहेमचंद्रोक्त्याकूटमनृत तुच्छ वायथास्यात्तथातिष्ठतीतिकूटस्थोमाया ॥ तस्माद्गीतासु अक्षरपदेन जडस्यग्रहणादक्षरास्यब्रह्मांतरासिद्ध्याऽक्षरब्रह्मणोऽभिन्नजगदित्या दिनिर्मूलमेव) इतिचेन्न॥ "एतद्वैतदक्षरगार्गिब्राह्मणाअभिवदंत्यस्थूल मनण्वह्रस्व ॥ एतस्यवाअक्षरस्यप्रशासनेगार्गिसूर्याचंद्रमसौविधृतौ तिष्ठत " इत्यादिश्रुतिविरोधात् ॥ नचतादृशश्रुतिष्वपिअक्षरशब्देन प्रकृतिरेवोच्यतेपूर्वोक्तकोशप्रामाण्यादितिवाच्य अक्षरमवरांतधृतेरि तिसूत्रस्यतत्सूत्रव्याख्यानरूपस्यश्रीशंकरकृतभाष्यस्यचविरोधापत्ते ॥ तथाचभाष्य "परएवात्माऽक्षरशब्दवाच्य । कस्मात्? अवरांतधृ ते । पृथिव्यादेराकाशांतस्यविकारजातस्यधारणात् तथाचोपसंहृत

मेतस्मिन्नुखल्वक्षरेगार्ग्याकाशओतश्चप्रोतश्चेति ॥ नचेयमंवरांतधृति-ब्रह्मणोन्यनसंभवति" इति ॥ प्रकृतेश्चाक्षरपदवाच्यत्वंनास्तीतिद्योत-नाय "कार्यस्यचेत्कारणाधीनत्वमवराधृतिरभ्युपगम्यतेप्रधानकार-णवादिनोपीयमुपपद्यते, कथमवरातधृतेर्ब्रह्मत्वप्रतिपत्तिरिति" पूर्वं-पक्षं कृत्वाऽतउत्तरपठतीतिसाचप्रशासनादितिसूत्रमवतारित तत्रापि "साचावरातधृति परमेश्वरस्यैवकर्म ॥ कस्मात्? प्रशासनात् ॥ प्रशा-सनहीहश्रूयते"एतस्यवाऽक्षरस्यप्रशासनेगार्गिसूर्याचन्द्रमसौविधृतो तिष्ठत" इत्यादि ॥ प्रशासनचपारमेश्वरकर्मनाचेतनस्यप्रशासनंसंभ-वति ॥ नह्यचेतनानाघटादिकारणानामृदादीनाघटादिविषयप्रशा-सनमस्ति" इतिप्रतिपादित ॥ तथाचतन्मतमप्युक्तानेकार्थकोशवले-नाक्षरपदवाच्यामायैवेतिवदताक्षयमेवशकरसिद्धातानभिज्ञत्वप्रक-टीकृत ॥ किंचसांख्यमतेप्रकृतेर्नित्यत्वात् ॥ तन्मतेऽक्षरशब्दस्यकथं-चिदवयवार्थसंभवेपित्वन्मतेमायायाअनित्यत्वस्वीकारेण नक्षरतीत्य-क्षरमितियोगार्थस्यकथमप्यसंभवादक्षरशब्देनमायायाउपादाननसं-भवतीति । एवहेमचन्द्रोक्तिबलात्कूटस्थपदेनमायायाउपादानमपि ॥ कूटस्थोब्रह्मजीवेशावित्येवचिच्चतुर्विधा । कूटस्थब्रह्मणोर्भेदोनाममात्रा दृतेनहि कूटस्थभासितोदेहोधीस्थजीवेनभास्यते । स्वयकूटस्थरूपेण दीव्यतेसौनिरतरमित्यादिविद्यारण्यवचनविरुद्ध,कूटस्थोक्षर उच्यत इत्यादिभगवद्वचनविरुद्धच ॥ तथाचश्रुतिसूत्रप्रामाण्यात्पूर्वोक्तभगव-द्वाक्येऽक्षरपदेनब्रह्मवोच्यतेनतुजडतस्यापियस्मात्क्षरमतीतोहमित्य-त्रकार्यपरेणाक्षरपदेनेवोक्तत्वात् ॥ एवच जडस्याक्षरत्वेनाक्षरपदेन-ग्रहणासिद्धयाऽक्षरब्रह्मणोऽभिन्नजगदितिसिद्ध ॥ किंच अलौकिकाका रसिद्धप्रवेशोहरिणोदित. "अव्यक्तोक्षरइत्युक्तस्तमाहु परमागतिं । यप्राप्यननिवर्त्ततेतद्धामपरममम" इत्याद्यपिसगच्छते । अक्षरशब्देन-मायायाउपादाने तस्या परमगतिरूपत्वाभावेनलद्दसंगतमेव स्यात् तच्चाक्षरब्रह्मपुरुषोत्तमाभिव्यक्तिस्थानत्वाद्भगवद्गृहतद्धाम परमंमम इतिभगवतावर्णित॥अतएव 'पुरुष सपर पार्थभक्तयालभ्यस्त्वनन्यये" त्यादिनागेहार्थीशोनिरूपित भक्तिश्चगुरुसेवयाभवति ॥ अतएवोक्त "भक्तयालाभोहिनिर्दिष्टोभक्तिश्चाचार्य्यसंश्रयात्"श्रीमदाचार्य्यचरण भजनादेवनान्यथा । ननुपुरुषोत्तमाक्षरयोर्भक्तमुक्तप्राप्यत्वेआधाराधे-यभावेचकिमान? । नचपूर्वोक्तभगवद्वचनमेवप्रमाणमितिवाच्य धाम-शब्दस्यनानार्थत्वात्यतत्पधोधामविसारिसर्वतइतिकाव्येधामशब्दस्य

तेजोवाचकतायाद्दष्टत्वात् तेजस्यपिधामस्यादित्यनेकार्थेपुद्गलायुध-
कोशाद्यकथंनतेजोवाचकत्वंकथंचगेहवाचकत्वमेवकथंच परमगति-
शब्देनोक्तात् 'ज्ञानीत्वात्मैवमेमतं, नहिज्ञानेनसदृशंपवित्रमिदविद्यत-
इत्यादिनासंस्तुतेनज्ञानेनसाध्यान्मोक्षाभेदंयदिदमुपासते' इत्यादिना-
ऽब्रह्मत्वेनोक्तविषयकोपासनेनपुरुषोत्तमप्राप्तेःश्रेष्ठत्वमुच्यते इतिचेन्न;
पुरुषोत्तमाक्षरयोःपरापरभावादिपुश्रुत्यादेरेवप्रमाणं। नहि वैदिकानां
श्रुतेरन्यत्प्रमाणमधिकमस्ति, तच "ब्रह्मविदाप्नोतिपर" मितिश्रुत्याप्रति-
पादितं अक्षरब्रह्मवित्परंब्रह्माप्नोतीतितदर्थः ॥ अत्रपरशब्दस्यपूर्वपर-
त्वेतदित्येववदेत् पूर्वंब्रह्मोक्त्वा अग्रेयत्परमित्याहतेनसांनिध्यात्ततएव
परंपुरुषोत्तमरूपमेवात्राभिप्रेतमितिज्ञायते ॥ किंच प्रतिवादिनात-
दाप्तिर्दानात्मिकैवचाच्या; तथासति ब्रह्मप्राप्तोब्रह्मप्राप्नोतीत्यर्थःस्यात्स
चासंगतः साधनसाध्यभावव्याहतिश्च ॥ अतःपरंविशेपतस्तद्विवक्ष-
माणानुभवैकगम्यंतत्स्वरूपंनान्यमानगम्यमिति ज्ञापयितुमन्यमुखे-
नाह-"तदेषाभ्युक्ते" ति ॥ अन्यथासर्वार्थत्वमप्रतिपादिका श्रुतिरेवं
कथंवदेत्? तदित्यव्ययं, तथाचतत्पूर्वोक्तंब्रह्मविदःपरप्राप्तिलक्षणमर्थं
विशदतयाप्रतिपाद्यत्वेनाभिमुखीकृत्योपगृह्यऋगेषाविदितपरब्रह्मकै-
रुक्ता ॥ पूर्ववाक्योक्तार्थस्यवैशद्यमनयाक्रियतइत्यर्थःसंपद्यते ॥ तामे
वाह "सत्यंज्ञानमनंतं, ब्रह्मयोवेदनिहितंगुहायांपरमेव्योमन्, सोश्नु-
तेसर्वान्कामान्सह, ब्रह्मणाविपश्चिते" तितत्रब्रह्मणःसच्चिदानंदात्म-
कत्वेपिफलस्यानंदात्मकस्यपुरुषोत्तमस्याग्रेफलनिरूपणावसरेनिरूप-
णीयतयाप्रथमतः साधनमेवनिरूपणीयमित्यभिप्रायेणसत्यज्ञान-
पदाभ्यांसच्चिदंशावनंतपदेनदेशकालापरिच्छिन्नत्वंचज्ञेयस्यब्रह्मणः-
साधनविशेपत्वायोक्तवतीश्रुतिः। तेनब्रह्मत्वेतुल्येपिक्षरस्यदेशकाला-
परिच्छिन्नत्वाभावान्नविवक्षितफलसाधनशेपत्वं। अक्षरस्य तु तदपरि-
च्छिन्नत्वात्तादृशसाधनशेपत्वमितिबीजअत्रयोवेदेतियजुपिवेदनप्रा-
प्यत्वमुक्तं मुंडकेचनायमात्माप्रवचनेनलभ्योनमेधयानबहुनाश्रुतेन ।
यमेवैषवृणुतेतेनलभ्यस्तस्यैपआत्माविवृणुतेतनूंस्वामिति श्रुत्यावरणेतर
साधनाप्राप्यत्वमुच्यते। एवंसति श्रुतिद्वयविरोधपरिहारायाक्षरब्रह्म-
ज्ञानेनाविद्यानिवृत्याप्राकृतधर्मराहित्येनशुद्धत्वसंपादनेन पुरुषोत्तम-
प्राप्तौस्वरूपयोग्यतासंपाद्यते । तादृशजीवेस्वीयत्वेनवरणेभक्तिभावा-
त्सहकारियोग्यतासंपत्त्यापुरुषोत्तमप्राप्तिर्भवतीतिनिर्णीयते । तथाच-
वरणाभावेज्ञानमार्गेण ज्ञानप्रधानतयाब्रह्मज्ञानं । वरणेतुभक्तिमार्गेरी-

त्यानंदप्रधानतयाब्रह्मशानं येनपरप्राप्तिरितिवेयस्याद्विधाविर्भावः सत्य-
ज्ञानानंतरूपाक्षरंयोवेदतस्यगुहायांपरमव्योमाविर्भावः परोमीयत्तेद-
इयतेअनेनेतितथा ॥ ज्ञानमार्गीयजीवज्ञेयप्रकारकाद्वैशिष्टयेनापितथा-
परमव्योम्नोऽप्यलौकिकत्वज्ञापनायालौकिकप्रयोगःकृतः ॥ भक्त्याहमे-
कयाग्राह्यःमुक्तानामपिसिद्धानांनारायणपरायणः । सुदुर्लभःप्रशांता-
त्माकोटिष्वपिमहामुने । तस्मान्मद्भक्तियुक्तस्ययोगिनोवैमदात्मनः ।
नज्ञानंनचवैराग्यंप्रायःश्रेयोभवेदिहेत्यादिवाक्यैर्यमेवेत्यादिश्रुतिपठि-
तस्यवरणस्यांगीकारार्थकत्वेनगुहायांहृदयाकाशेयदाविर्भूतंपरमव्यो-
माक्षरात्मकंव्यापि वैकुंठंतस्यपुरुषोत्तमगृहरूपत्वात्तत्रनिहितं स्थापि-
तमियवत्संमानंयोवेदसभक्तो ब्रह्मणानित्याविकृतरूपेणविपश्चिताविवि-
धंपश्यचित्त्वंहिविपश्चित्त्वं पृषोदरादित्वात्पश्यच्छब्दावयवस्यय-
च्छब्दस्यलोपंकृत्वाव्युत्पादितोविपश्चिच्छब्दस्तेनविविधभोगचतुरेण-
सहसर्वान्कामानश्नुतेइत्यर्थः ।एतेनपरप्राप्तिपदार्थउक्तोभवति । शुद्ध-
पुष्टिमार्गीयत्वादस्यभक्तस्यास्वातंत्र्यंभोगउच्यते । सहभावोत्तयाब्रह्म-
णोगौणत्वंअतएवभक्ताधीनत्वंभगवतःस्मृतिषूच्यते अहंभक्तपराधी-
नोधशेकुर्वंतिमांभक्त्येत्यादिवाक्यैः यद्यप्यशभोजनेइतिधातोरश्नाती-
त्येवरूपंभवत्यशूङ्व्याप्ताविितिधातोर्भवत्यश्नुत इति रूपंविकरण-
भेदात्पदभेदाच्चतथाप्यत्राशभोजनइतिधातोरेवप्रयोग इति ज्ञायते ।
तथाहि अत्राशनक्रियायांब्रह्मणःसहभाव उच्यते । तथा च व्याप्त्यर्थ-
कत्वेब्रह्मणासह कामान्व्याप्नोतीत्यर्थोभवत्यथवा ब्रह्मणासहभूतः
सजीवः कामान् व्याप्नोतीत्यर्थः स्यात् । एतौत्वर्थावनुपपन्नौ; नहिका-
मवज्जीवकर्तृकव्यापनक्रियाकर्मत्वं ब्रह्मणि संभवति अतिमहत्त्वात् ॥
व्यापनंचात्रस्वाधीनीकरणमेववाच्यं । नहिकामानांतथात्वंस्वतः-
पुरुषार्थरूपंभोगदोपत्वात्तेषांपूर्वोक्तपरप्राप्तिव्याकृतिरूपत्वाच्चास्यत-
थार्थोनुपपन्नः ॥ एतेनैवब्रह्मणाकरणभूतेनसर्वान्कामान्सहाश्नुतेयु-
गपद्भुंक्ते इतियोजनासिद्धोर्थोपिनिरस्तोवोध्यः । भोगगम्यसुखसा-
क्षात्कारातिरिक्तोदासीनज्ञानात्मकोर्थस्तुपूर्वमेवनिरस्तःसचासंगतइ-
त्यादिना तेनाशभोजनइतिधातोरेवायंप्रयोगोऽर्थस्यालौकिकत्वज्ञाप-
नायालौकिकःप्रयोगः कृतः । व्यत्ययोबहुलमितिसूत्रेण छंदसितद्विधा-
नात् श्नाप्रत्ययपरस्मैपदयोर्व्यत्ययेनश्नुप्रत्ययात्मनेपदेजातेइतिभोगा-
र्थकएवायंधातुःएवमेव "नतदश्नोतिकंचननतदश्नोतिकश्चने" त्यत्रप्र-
त्ययमात्रव्यत्ययेनप्रयोगोशधातोरेवेतिज्ञेयं ॥ ननुसकामोऽत्रोपासकस्त-

दुपास्यंचसगुणंब्रह्मद्वयोरपिकामोपभोगश्रवणात् "यत्रहिद्वैतमिवभवतितदितरइतरपश्यती" त्युपक्रम्य "यत्रत्वस्यसर्वमात्मैवाभूत्तत्केनकंपश्ये" दित्यादिनाऽन्यदर्शनादिनिषेधाद्ब्रह्मविद्कामोपभोगासंभवश्चेतिचेन्मैवं; ब्रह्मविदाप्नोतिपरमित्युक्त्वातदेवाभ्युक्तेतिवाक्येनपूर्ववाक्योक्तार्थनिरूपिकेयमृगित्युच्यते। तत्रप्राकृतगुणसंबंधेब्रह्मविदप्राप्त्यत्वपरत्वंचनस्यात् सकामप्राप्यत्वेपरत्वंनस्यात्। यद्विपश्यंतिमुनयोगुणापायेसमाहिताइतिभागवतवाक्येनगुणातीतानावैकुंठदर्शनाधिकारदर्शनेनसकामानांपरदर्शनंदूरापास्त यत्रत्वस्येत्यादिकाश्रुतिस्त्वखंडब्रह्माद्वैतभानेब्रह्मविदःप्रापंचिकभेदादर्शनंवदति, नतुप्रपंचातीतार्थदर्शनंबोधयतिनिषेधतिवापुरुषोत्तमस्वरूपंतुयावत्स्वधर्मविशिष्टंप्रपंचातीतमेवेतितद्दर्शनादोक्तिबाधकम्?॥ एवंसतिब्रह्मविद्परप्राप्ते पूर्वदशातत्केनकंपश्येदित्यादिनोच्यउत्तरदशातुसोऽश्नुतइत्यनेनोच्यतइति सर्वंसुस्थं। एवंचव्ऋचिपरमेव्योमन्निति सप्तम्यतपदेनाधाराधेयभावःब्रह्मविदाप्नोतिपरमितिवाक्येनाक्षरपुरुषोत्तमयोःपरापरभावश्चोक्तः भगवद्वाक्यधामशब्दस्यगृहवाचकत्वेपिनिहितंगुहायांपरमेव्योमन्नितिवाक्यविनिगमकाकिंचप्राप्तिनिवृत्त्योर्गृहादावाधारएवदृष्टत्वाद्यंप्राप्यननिवर्ततइतिप्राप्तिनिवृत्तिबोधकपदसमभिव्याहारोपिधामशब्दस्य गृहवाचकत्वेप्रमाणअक्षरपुरुषोत्तमयोरभेदेपि "सभगवःकस्मिन्प्रतिष्ठितइतिस्वेमहिम्नि"॥ इति वाक्यादाधाराधेयभावोपिस्वीक्रियते॥

सहस्राक्षे ननुस्वामरथेत्यादिइत्यपिमत्यक्तमित्यतभागरऋयति–अप्रेचनन्वित्यादिनाआधाराधेयभावोपिस्वीक्रियतइत्यतेन॥ अयमाशय –स्वाप्नरथादिकमक्षरमक्षाभिन्नमित्यादिपूर्वपक्ष केवलकपोलकल्पित स्वाप्निकेष्वक्षररूपतायाअक्षदनभिप्रेतत्वात् "यदाह्येवैषएतस्मिन्नुदर" इतितैत्तिरीयश्रुतिसरेपियउदरमितिरेखस्तुस्वप्नेपिगुरुसुरतोवेदभ्या सगधस्याभावात्॥ स्वयकल्पितेदत्तोदोषोप्युपेक्ष्य॥ पुरुषोत्तमस्यैवरूपातरमिति॥ अत्रमदीयेवेदार्थचिंतामणौ (प्रक० १२ श्लो० ६२) आम्नायतेतैत्तिरीयेप्रश्नेनारायणाभिधे॥ *सव्हस्रशिव सहरि सदस्तोऽक्षर परम स्वराट्॥ गीतायाः (अ० १० श्लो० १)* परब्रह्मपरधामपवित्रपरमभवान्॥ पुरुषशाश्वतदिव्यमादिदेवमजविभु॥ आहुस्त्वामृषयसर्वेदेवर्षिर्नारदस्तथा॥ (अ० ११ श्लो० १८) त्वमक्षरपरमंवेदितव्यत्वमस्यविश्वस्यपरनिधान॥ त्वमव्यय शाश्वतधर्मगोप्तासनातनस्त्वपुरुषोमतोमे तथा (श्लो० ३७) त्वमक्षरसदसत्तत्परयत्॥ एववेदरभेदोस्यशुद्ध कृष्णेनकथ्यते॥ सगुवाक्षरसञ्ज्ञोतएकारोप्रतिपादित इतिसग्रहोदृश्य अत्रतैत्तिरीयवाक्ये "सहस्रशीर्षदेव" इतिपूर्वोक्तस्यपरस्यैवब्रह्मविष्ण्वादिरूपत्वमक्षररूपत्वचोक्त॥ गीतावाक्येपुधामपुरुषपदाभ्यामक्षरपुरुष-

पदाभ्यामक्षरतत्परपदाभ्यांचशब्दांतराभ्यांनिर्देशपूर्वकमभेदोभ्यस्तः ॥ अतोयुक्तंरूपांतरत्वं ॥ यत्तुएकस्मिन्परापरभावस्यविरुद्धत्वमुक्तंतत्तुतद्ग्राहकश्रुत्याद्यनववोधात् ॥ तथाहि-मुंडके "तदक्षरमधिगम्यतेयत्तदद्रेश्यं" इत्यादिनाऽक्षरंनिरूप्य "तथाक्षरात्संभवतीह-विश्वं" इतिततोविश्वोत्पत्तिमुक्त्वाद्वितीयमुंडके "तथाऽक्षराद्विविधाः" इतितत एवप्रजन-नान्ययौजीवानांनिरूप्यानुपदमग्रे "दिव्योह्यमूर्तः पुरुषः" इतिगीतादिवत्पुरुषपदेनोक्त-पुरुषोत्तमस्य "अक्षरात्परतःपरः" इतिततःपरत्वमाम्नातंनचात्राप्यक्षरपदंमायापरंशंक्यं-परत्वइतिविशेषणेनव्यावर्तनात् (अ० १ पा० २ सू० २१) "अदृश्यत्वादिगुण-

---

ननु खाम्बरथादिकमपि ब्रह्मणोऽभिन्नमेव, परन्तु तदक्षरब्रह्मणोऽभिन्नं करादितुपुरुषोत्तमादभिन्नम् ॥ नचैवं ब्रह्मभेदवादापत्तिः । साच यउदरमन्तरंकुरुतेअथतस्यभयभवति द्वितीयाद्वैभयंभवति भयंद्वितीयाभिनिवेशतःस्यादित्यादिश्रुतिस्मृतिविरुद्धा ॥ जीवस्यापि परेण भेदस्य निन्दितत्वेन परस्परेण भेदस्य सुतरा निन्दितत्वादितिवाच्यम् ॥ अक्षरपुरुषोत्तमयोर्वस्तुतोभेदास्वीकारात् ॥ पुरुषोत्तमस्यैवहिअक्षरंब्रह्मरूपान्तरं ज्ञानिभिरपीदमक्षरंब्रह्मैवगम्यते पुरुषोत्तमस्तुभक्तैः ॥ पुरुषोत्तमस्याऽक्षरात्परत्वंतु यस्मात्क्षरमतीतोहमक्षरादपिचोत्तमः ॥ अतोऽस्मिलोकेवेदेचप्रथितःपुरुषोत्तमः इतिगीतायामुक्तम् इतिचेन्न ॥ तयोरभेदेऽक्षरादभिन्नमिदं पुरुषोत्तमादभिन्नमिदमिति निर्णयस्यावास्तवत्वापत्तेः ॥ परापरभावस्याचानुपपत्तेः ॥ किञ्चोक्तभगवद्वचनेऽक्षरशब्देन ब्रह्म नोच्यते ॥ एकस्मिन्परापरभावस्य विरुद्धत्वात् किन्तु जडमेवेतिभाति तच्चमायैव । अतएव अक्षरस्यादपवर्गेपरमब्रह्मवर्णयोः ॥ गगने-धर्मतपसोरध्वरेमूलकारणे इति परमब्रह्मणोमूलकारणं पृथग्वदन्हेमचन्द्रकोशः संगतः ॥ अतएव तस्मिन्नेव प्रकरणे कूटस्थोऽक्षरउच्यते इत्युक्तं भगवता तथाच कूटमित्युपक्रम्यसीरा-ङ्गेनृततुच्छयोरिति हेमचन्द्रोक्त्या कूटमनृतं तुच्छं वा यथास्यात्तथातिष्ठतीति कूटस्थोमाया ॥ अतएव द्वाविमौपुरुषौलोकइति उभयोरपि भगवता लौकिकत्वमुक्तम् ॥ अव्यक्तोऽक्षरइत्युक्त-इतितु प्रकरणान्तरस्थमिति नेहोपयुज्यते ॥ किञ्चव्यक्तम्प्रकृतावात्मनीति हेमचन्द्रकोशात् अव्यक्तशब्दस्याऽपि प्रकृतिवाचित्वमेव ॥ किञ्चाऽव्यक्तोऽस्फुटमूर्खयोरिति हेमचन्द्रकोशाद-स्फुट-लौकिकैरग्रह्यमाणोक्षरोऽपवर्गरूप इत्यपिव्याख्यायुक्ता ॥ तस्माद्गीतासु अक्षरपदेन जडस्य ग्रहणादक्षराख्यब्रह्मान्तराऽसिध्याऽक्षरब्रह्मणोऽभिन्नं जगदित्यादिनिर्मूलमेव ॥ एतेन अलौकिकाकारसिद्धौप्रवेशोहरिणोदित ॥ अव्यक्तोऽक्षरइत्युक्तस्तमाहु-परमागतिम् ॥ यंप्राप्य ननिवर्तन्तेतद्धामपरमंमम ॥ इतिवाक्येनभगवद्धामब्रह्मप्रकीर्तितम् ॥ पुरुषःसपर.पार्थभक्त्या-लभ्यस्त्वनन्यया ॥ इत्यग्रिमेणवाक्येनगेहाधीशोनिरूपितः ॥ भक्त्यालाभोहिनिर्दिष्टोभक्तिश्चा-चार्यसंश्रयात् ॥ श्रीमदाचार्यचरणभजनादेवनान्यथा इति अक्षरपुरुषोत्तमशब्दाभ्या गृहत-दधीशयोर्मुक्तभक्तप्राप्ययोर्वर्णनमपि प्रत्युक्तम् ॥ किञ्च सर्वंखल्विद यतोवा इत्यादौ यदि अक्षरं ब्रह्मवर्ण्येत तर्हि पुरुषोत्तमोऽश्रौतः स्याद्गीतावाक्यस्योक्तविषयोपपत्त्याऽलीकं स्यात् ॥ यदिपुरुषोत्तमउच्येत तर्हिअक्षरस्यजगदभेदवर्णनंच्याकुप्येत इत्यनया दिशा जीवाभेदप्रकरणा-दिष्वप्यूह्यम् । किञ्च धामशब्दस्य नानार्थत्वाद्धामप्रसारिसर्वंतदित्यादौ तेजोवाचकताया दृष्ट-

कोधर्मोक्तेः" इत्यधिकरणविरोधाचनक्षण्येवतत्राक्षरशब्दोऽव्यक्तोनतुमायायानामाप्युक्तमतोनैवस्याग्रहणमशक्यकठवल्ल्यामपि "महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः। पुरुषान्नपरं किंचित्साकाष्ठासापरागतिः" इति अत्राव्यक्तमक्षरं अव्यक्तोक्षरइत्युक्तइतिभगवद्वाक्ये शक्तेर्मोहितत्वात् ॥ किंचपुरुषस्यादौऽक्षरेकथमव्यक्तत्वमित्याकाङ्क्षायामेवाग्रेश्राव्यते "एषसर्वेषुभूतेषुगूढोत्मानप्रकाशते। दृश्यतेत्वग्र्ययाबुद्ध्यासूक्ष्मयासूक्ष्मदर्शिभिः" इति ॥ सूक्ष्मदर्शिभिरक्षरपश्यन्ति ब्रह्मविद परमाप्तिकथनात् ॥ अतएवसूत्रकृता (अ० १ पा० ४ सू० २) आनुमानिकाधिकरणे "सूक्ष्मंतुतदर्हत्वात्" इति तत्राव्यक्तशब्देनाक्षररूपब्रह्मैवेतिनिर्णीय अभेदेकथपरापरभावइत्याशङ्का (सू० ३) "तदधीनत्वादर्थवत्" इत्यनेननिराकृता ॥ तथाचचरणादेः स्वांशस्यपुरुषादभिन्नत्वेपितदधीनत्वात्पुरुषस्ययथावत्परत्वंतथाऽत्रापि ॥ अतएवानंदमयस्यपुरुषोत्तमस्यनिरूपणे "ब्रह्मपुच्छप्रतिष्ठा" इत्यक्षरस्यपुच्छरूपताऽऽम्नाता ॥ प्रतिष्ठापदंचरणपरधामपरंवा "गृहाहिपशूनांप्रतिष्ठे"तिवत् अत्रसंग्रहोममचिंतामणौ (प्रकरण १३) (श्लो० २१। २२। २३। २४। २५) ब्रह्मपुच्छप्रतिष्ठेतिपुच्छंतत्राक्षरंश्रुतं नपुच्छंपक्षिणोऽभिन्नंनाक्षरंपुरुषोत्तमात् ॥ सर्वावयववान्पक्षीस्वतत्र पुच्छतोधिकः ॥ पुच्छत्वंवयवत्वेनन्यूनभेदोनवस्तुतः। अल्पधर्मकमेकांशभूतंन्यूनंतथाक्षरम् ॥ सर्वधर्माश्रयः सोऽस्मादंशभूतोधिकः श्रुतः ॥ नभेदोभगवत्सच्चिदानंदात्माऽक्षरोऽपियत् ॥ पुच्छपक्षिपदार्थांशविभक्तमिहतत्तथा ॥ अतोऽक्षरस्यचरणत्वमपिक्वचिदुच्यते ॥ प्रतिष्ठेतिपदात्तस्यप्रोक्तैवोत्तमधामताइति ॥ अक्षरपुरुषोत्तमयोर्भेदाभेदौ अक्षरस्याव्यक्तादिशब्दवाच्यताचगीताद्वादशाध्यायेऽपिस्पष्टा ॥ उक्तसूत्रयोर्भूतसूक्ष्मपरतायानिरासस्तुप्रकाशादावधेय ॥ यत्तु किंतुजडमेवेत्यादिवत्तु (अ० १ पा० ३ सू० १०) "अक्षरमंबरांतधृते" इत्यधिकरणतस्तद्विषयवाक्यतश्चविरुद्धं ॥ गीतावाक्यार्थनिश्चायकानिबहून्यसंदिग्धानिश्रुतिसूत्राणिविहायतन्निश्चयायहेमचंद्रोक्तौनिर्भरस्त्वास्तिकैरुपहसनीयः ॥ हैमकोशे अक्षरस्यादपामार्गे इतिबहुपुस्तकपुपाठेप्यपवर्गेइतिछंदोविरुद्धस्वमात्रकल्पितपाठोक्तिर्धौर्त्यादथातरकरणायेत्यनादरणीया ॥ वस्तुतश्चपुरुषोत्तमः परमब्रह्म मूलकारणंचाक्षरब्रह्ममुंडकादिषु "यद्भूतयोनिंपरिपश्यंतिधीरा तथाऽक्षरात्संभवतीह ॥ तथा क्षराद्विविधाः सोम्यभावाः" इत्यादिश्रावणात् तृतीयस्कंधैकादशाध्यायादिषु तदाहुरक्षरब्रह्मसर्वकारणकारणमित्यादिस्मरणाच्च ॥ अतः कोशोऽप्यस्मन्मतेसुसंगतः किंचतत्रक्लीबमे-

---

त्वात्तेनस्यपिवामस्यादित्यनेकार्थेषु हलायुधकोशाच्च कथनतेऽऽत्रकरस्य कश्चनमोहश्चापकटत्वमेव कथंचपरमगतिशब्देनोक्ताज्ज्ञानी त्वात्मैवमेमतम्, समहात्मासुदुर्लभः, नहिज्ञानेनसदृशंपवित्रमिहविद्यते इत्येवसस्तुतेन ज्ञानेन साध्यान्मोक्षाद्ब्रह्मचानभ्युदितं येनवागभ्युद्यते तदेवब्रह्मत्वंविद्धिनेदंयदिदमुपासते इत्यादिनाऽभ्यासेनाब्रह्मत्वेनयदुक्तं तद्विषयकेनोपासनेन तमेवविदित्वाऽतिमृत्युमेतिनान्यः पंथाविद्यतेऽयनायेत्यादिश्रुतिविरुद्धाया पुरुषोत्तमप्राप्तेः श्रेष्ठत्वमुच्यते ॥ एतेन येतुज्ञानैकसनिष्ठास्तेपांतुलयएवहि ॥ भक्तानामेवभवतिलीलास्वादोऽतिदुर्लभः इत्यपिप्रत्युक्तम् ॥

वाक्षरतद्वाचकमुक्तं अत्रतुक्षरश्चाक्षरएवचेत्यादिनानुमानेवाभ्यस्तइतिनानतःकोशप्रसक्तिः गीतायांजडपरत्वेजडेमुक्तजीवत्वादेरयोगात् यदक्षरंवेदविदोवदन्तिविशन्तियद्यतयोवीतरागा इत्यादितद्वाक्यविरुध्येत मायायामक्षरशब्दस्यायोगोपिनसम्बध्येत ॥ सचमहाभाष्येप्रत्याहारान्हिकेसमाप्तौ "अथकिमिदमक्षरमिति, अक्षरनक्षरंविद्यात्, नक्षीयतेनक्षरतीतिवाक्षरमिति । अश्नोतेर्वासरोऽक्षरम् ॥ अश्नोतेर्वापुनरयमौणादिक सरन्प्रत्ययः । अश्नुतइत्यक्षरम्" इति ॥ नचेदंवर्णप्रस्तावात्रब्रह्मविषयकमितिभ्रमितव्यम् ॥ तत्रैवकैयटेन "क्रियाशब्दोयनित्यस्यार्थस्यावाचकइतिदर्शयति ॥ तत्रक्षियःक्षरतेर्वाविनाशार्थस्यनञ्पूर्वस्यरूपंतत्त्वब्रह्मतत्त्वपरमार्थतोनित्यं,व्यवहारनित्यतयातुवर्णपदवाक्यस्फोटानानित्यत्व"इतिकथनात् तत्रैवविवरणकारेणाप्यक्षरशब्दस्यमुख्यतयाब्रह्मपरतायास्तत्साहश्याद्वर्णादिपुतदुपचारस्यचस्पष्टमुक्तत्वात् ॥ अश्नोतेरितिपक्षेश्नुतेतिपदंवेपदोरितिकर्त्वेआदेशप्रत्यययोरितिपत्वेतिसिद्धम् ॥ मायायाएकदेशवर्तित्वस्वीकारादयमप्यर्थोब्रह्मण्येवपरमार्थतः सगच्छते । तैत्तिरीये "विश्वं नारायणंदेवमक्षरंपरमंपद"मित्याद्युक्त्वा "अन्तर्बहिश्चतत्सर्वंव्याप्यनारायणः स्थितः" इतिश्रावणेनमुण्डकादिष्वक्षरमुपक्रम्य नित्यंविभुंसर्वगतंसुसूक्ष्मं" मित्यादिश्रावणेनचनिरंकुशविभुतायास्तत्रैवसिद्धेः । यस्तुकूटस्थोक्षरउच्यतइतिवाक्ये (कूटमनृतंतुच्छंवायथास्वत्तयातिप्रतीतिकूटस्थोमाया) इत्यर्थोहेमचन्द्रचरणमात्राश्रयेणदर्शितः ॥ सतुच्छ पुस्त्वविरोधात् केवलयोगादरेस्त्रीत्वौचित्यात् कूटस्थशब्दस्यपुंल्लिङ्गस्यैवतत्ररूढेर्ग्राहकाभावाच्च ॥ किंच विद्यारण्येनपंचदश्या (प्रकरण ६ श्लो० १८) कूटस्थोब्रह्मजीवेशावित्येवंचिच्चतुर्विधेत्यादिनाब्रह्मस्वरूपविशेषएवकूटस्थपदार्थश्चित्रदीपेकूटस्थदीपादौचप्रपंचितः ॥ विशुद्धचिद्भेदोपितस्यचित्रदीपे (श्लो० २३७) कूटस्थब्रह्मणोर्भेदोनाममात्रादतेनहीतिदर्शितः ॥ अतस्तदुक्तिविरुद्धइदंकूटस्थपदस्यार्थस्तत्वनस्त्वनविषयः ॥ शंकराचार्यैरपिद्वादशेऽध्यायेकूटस्थमचलंध्रुवमित्यत्रपंचदश्येचप्रकृतवाक्ये "कूटोराशिरिवस्थितः" इत्याद्येवव्याख्यातंनतु त्वदुक्तं ॥ वस्तुतस्तुमहाभाष्येपस्पशाह्निके "नित्यपर्यायवाचीसिद्धशब्द कथंज्ञायते? यत् कूटस्थेष्वविचालिपुभावेपुवर्तते" एवमादौनित्यार्थपरएवकूटस्थशब्द प्रयुज्यते ॥ अत्रैवविवरणे "कूटमयोघनस्तद्वत्तिष्ठति येतेषु सर्वाणिनाशेऽपिस्वयमनश्वरत्वमित्यर्थः" इतिविव्रियते पुनःप्रत्याहाराह्निकादिष्वपितत्रतत्र "नित्येपुचशब्देपुकूटस्थैरविचालिभिर्वर्णैर्भवितव्य" मित्यादिप्रयोगाद्रष्टव्या ॥ तद्व्याख्यावार्थकस्तुकूटस्थशब्दोनक्कापिशिष्टप्रयोगेषुदृश्यते अतो भाष्यादिपुयोदर्शितः सएवार्थोत्रादरणीयः । कालव्यापीसकूटस्थइत्यमरोक्तिरप्यत्रानुकूला ॥ किंचायंशब्दोमूलपुरुषेसुप्रसिद्धः अक्षरब्रह्मचजगतोमूलकारणमित्युक्तंप्रागतः सोप्यत्रार्थं सगच्छते पंचदशीविभावितादिटीकाकारसमुन्मित्यतत्तद्दर्शनाद, तत्रलोकशब्द शास्त्रपरः । दृश्यतेचतत्कन्यायपातन्नादिदिशाक्षराणकथंचिदक्षरमात्रेपर्यवसानं ॥ किंचाक्षरस्यलौकिकत्वमात्रेतत्रैवस्वपादेकुठारप्रहारः मायावादस्यावैदिकत्वसिद्धेः ॥ "अक्षरात्परतः ॥ मायातुप्रकृतिं" इत्यादिपुस्वाभिमतमायापरतायाबाधात् आनुमानिकाधिकरणस्थस्वभाष्यविरोधाच्च यत्तु (अव्यक्तोक्षरइत्युक्तइतिनुप्रकरणात्तरस्थमितिनेहोपयुज्यत) इतिजल्पितं-तन्न, पंचदशाध्यायद्वादशाध्यायेऽपि अव्यक्तामक्षरं सर्वादित्यादिना येनसर्वमिदंततमित्यतेन

क्षराक्षरपुरुषोत्तमा क्रमेणैवनिरूपिताइतिप्रकरणतौल्यात् ॥ नापिकोशाश्रयादव्यक्तमिदम्प्रकृतिरेवेतिवाच्य तत्रएवकोशादात्मार्थकत्वस्यसम्भवात् प्रकृतिरएवोत्पत्तिप्रलययोरंगीकारे सर्वश्रुतिसूत्रव्याकोपाच ॥ अन्यथा अव्यक्तोयमचित्योयमित्यत्रापिसैवास्तु ॥ यत्तुपुन कोशाश्रयात् अव्यक्त अस्फुट अक्षरोऽपवर्गरूपइत्यपिव्याख्यादर्शितासाप्यसंगतैव, शकराचार्यैरव्याख्यानात् ॥ तन्यागमैसर्वेषामोक्षेप्रलयस्याह्रागमेउत प्रभवस्यचासम्भवात् । उक्तकोशे अक्षरस्यादपामार्गइत्येवपाठस्यसत्वेनाक्षरशब्दस्यापवर्गार्थकत्वाभावाच ॥ अक्षर मुमोक्षेपीत्यमरोक्तयात्रतथापाठादरेपिप्रकृतवाक्येतथाव्याख्यानस्याचार्यगीताभाष्यविरुद्धतत्वस्वप्रथमश्लोकोक्तरीत्याशसतापादक । अक्षरइतिपुल्लिंगविरोधात् अपवर्गरूपइतिनिष्कारणलक्षणाक्लेशप्रसंगात् तद्धामपरममित्यस्यापिस्वरसतोऽन्वयानुपपत्ते परस्तस्मात्वितिपूर्वश्लोकविरोधाद्बहुतरोपक्रमोपसंहाराशक्यतत् ॥ तथाच यस्मात्क्षरमितिवाक्येक्षरशब्देनजडस्यापिसंग्रहादक्षरशब्दोनतत्पर क्षरशब्दस्य जडजीवरूपप्रपंचपरत्वात्, क्षर सर्वाणिभूतानीत्यत्रभूतशब्दस्यजीवमहाभूतोभयार्थकत्वात् ॥ तस्माद्गीतासुविंशतिधदित्यादि व्याकोपतोजडस्यग्रहीतुमशक्यतया जरामरणमोक्षायमामाश्रित्ययततिये । तेब्रह्मतद्विदु कृत्स्नमित्यादिश्रुत्वाक्तितद्ब्रह्मेत्यादौपृष्टे अक्षरब्रह्मपरममितिकथनात् अधियज्ञोहमेवात्रेतिपृथक्कथनाच ॥ उपासनफलभेदपरापरभावादिवचनाचपररूपांतरस्याक्षरब्रह्मण सुखेनसिद्धाच अक्षरब्रह्मण अभिन्नजगदित्यादिसमूएमेव तदुपादानकत्वात् उक्तश्रुतिस्मृतिभि "एतद्वै तदक्षरगार्गी" त्युपक्रमे "आकाशओतश्चप्रोतश्च" "अव्यक्ताद्व्यक्तय सर्वा" "अव्यक्तादीनि भूतानी" त्यादिश्रुतिस्मृत्यन्तरैश्चजगतस्ततएवप्रभवस्यतत्रैवप्रलयस्यचदर्शिततयास्मद्वादादिवत्तद्भेदस्यौचित्यात् ॥ एतेन अलौकिकाकारसिद्धाविद्यया भवनादेवनान्यथेत्यता मार्तंडकारिका समर्थिताज्ञेया ॥ भक्तिश्चाचार्यसंश्रयादितितु छांदोग्ये (अ० ८) "आचार्यवान्पुरुषोवेद" "तद्विद्धिप्रणिपातन" "आचार्योपासनशौच" (स्कध० ११ अ० ३ श्लो० ४८) "लब्धानुग्रहआचार्यात्तेनसदर्शितागम' इत्यादिश्रुतिस्मृतिपुराणवच प्रचयाच्छ्रेयम् ॥ यत्तु किचसर्वंखल्वित्यादि ऊह्यमित्यत तदप्यापातरम्य "अव्यक्तात्पुरुष पर ॥ दिव्योह्यमूत पुरुष ॥ अन्योऽतरआत्मानदमय" इत्यादिश्रुतिशतैरसदिग्धैरभ्यस्ततयाअनाकुलीकृत गीतादिसिद्धतयाचपुरुषोत्तमोनाश्रौतोनाप्यलीक ॥ यतोवाइत्यादिसामान्यवाक्येष्वपि प्रायेणसएवोच्यते ॥ यत्रत्वक्षरत्वगमकंकिंचित्तत्रस नचाक्षरस्यकारणत्वेयतोवाइत्यादौपरस्यतत्वानुपपत्ति शक्या, महाहेमराशेर्यकाशहेमपिडान्निर्मितकुडलादिकप्रतिहेमराशेरिवशिकाभवमूर्त्यमगादिकृतातप्रपदादिकचप्रतिपृथिव्याइवस्याक्षरोपादानकप्रपचप्रतिपरस्योपादानतायाविवादाविषयत्वात् ॥ एतेनजगत्यक्षराभेदस्तद्वारापराभेदएवजीवेपितद्भेदोनत्वएवेतिनकोपिदुरूहस्यप्ररोह ॥ यच्च किंचधामशब्दस्येत्यादि वाचकत्वमेवेत्यत तत्रब्रूम - निर्विशेषस्यकथतेनोरूपोविशेष ? मायिक सइतिचेत्कथतत्प्राप्तावनावृत्तिस्तस्यपरमगतित्व च ? ॥ नाप्यक्षरोव्यक्तइतिशब्दाभ्यांवेदादौकापितेनउक्तमस्ति ॥ अत्रधामशब्दोगृहपर एवेतिनिश्चायकास्तुबहुश्रुतिस्मृतिष्वक्षरस्यधामपदपरमस्थानादिशब्दैर्निर्देशाइविजानीहि ॥ नहिपदादिशब्दाअपितज पर्याया सर्वत्रैकार्थ्यसंभवेतत्रतत्रनानार्थकोशाश्रयात् पृथ-

मपृथगर्थानामनेकेषाव्याख्यानत्वनिर्णयप्रसगादेकवाक्यतायाधाचसद्भिर्नादरणीय ॥ निर्दे-
शास्तुयथाद्वितीयस्कधे (अ० ४ श्लो० १४) निरस्तसाम्यातिशयेनराधसास्वधामनि ब्रह्म-
णिरमतेनम तृतीयस्कधे (अ० ११ श्लो० ४१) तदाहुरक्षरब्रह्मसर्वकारणकारण विष्णो-
र्धामपरसाक्षात्पुरुषस्यमहात्मनइतिकठवल्लीपुद्वितीयवल्ल्या "सर्वेवेदायत्पदमामनतितपा-
सिसर्वाणिचयद्वदति । यदिच्छतोब्रह्मचर्यचरतितत्तेपदसग्रहेणब्रवीम्योमित्येतत्" अत्र-
द्वितीयपदशब्देनस्थानमेवगम्यते ॥ एतदग्रेऽनुपद "एतद्ध्येवाक्षरब्रह्मएतदेवाक्षरपर" इति
तस्याक्षरत्व "एतदालम्बनश्रेष्ठमेतदालम्बनपर" इतिधामत्वचस्पष्टमेवाम्नात । एतदेव गीता-
यामपि यदक्षरवेदविदोवदतिविशतियद्यतयोवीतरागा ॥ यदिच्छतोब्रह्मचर्यचरति तत्तेपद
सग्रहेणप्रवक्ष्ये इतिस्पष्टमेवानूदित ॥ पुनस्तत्रतृतीयवल्ल्या "य सेतुरीजानानामक्षर ब्रह्म-
यत्पर अभयतितीर्षतापारनाचिकेतँशकेमहि" इत्युपक्रम्य "नसतत्पदमाप्नोतिससार चाधि-
गच्छति ॥ सतुतत्पदमाप्नोतियस्माद्भूयोनजायते ॥ सोध्वन पारमाप्नोतितद्विष्णो परमपद"
इति तदाप्राप्युक्तमक्षरपरामृश्यतस्यपदत्वमभ्युक्त ॥ मुडकेप्यपि "ययातदक्षरमधिगम्यते"
इत्यादिप्रवृत्तरमुस्याद्वितीयमुडकद्वितीयखडे "आवि सन्निहितगुहाचरन्नाममहत्पदमत्रैत-
त्समर्पित" इतिधामत्वनिरूप्याऽसदेहायपुन "तदेतदक्षरब्रह्म" इत्याद्युक्त ॥ जडस्य-
जीवानाचाक्षराभेदस्तत्रदर्शित एवतेयातिपरमस्थानमित्यादीनि सहस्रशीर्षचास्यनुसधेया
निभाधकान्यायसर्गपतलयोधामविसारिसर्वतइतिपाठेपिधामप्रसारीत्यनुवादस्तुछदोभगप्र-
सजक प्रमादमूलकउपेक्ष्य । यदपि कथचपरमेत्यादिउच्यतइत्यतत्छ्रुत्यादिसाराविचाराद्
यानिवचास्युक्तानितानिसर्वाण्यक्षरस्समतव्यवस्थासाधकान्येव ॥ व्यवस्थातुज्ञानमात्रनिष्ठा-
नामब्रह्मभावादक्षरैक्य भक्तिमतातुसाधनभक्त्याश्रवणादिभिरविद्यावधनिवृत्तौब्रह्मभूता-
नाफलरूपपरभक्तिलाभ पुरुषोत्तमप्राप्तिश्चेति ॥ तत्राद्यानालयेमानतु "ब्रह्मैवसन्ब्रह्मा-
प्येति" विशतियद्यतय इत्यादिश्रुतिस्मृतय ॥ यद्यपिभक्तानामपिब्रह्मभूततयाविशेषात्पा-
चभौतिकपिडत्यागोत्तरमक्षरैक्योभवत्येव ॥ "ब्रह्माप्येतिसयथासैंधवखिल्यउदकेप्रास्त
उदकमेवानुविलीयेत" इत्यादीनामुभयत्रतौल्यात् तथापिवरणकृतपुरुषोत्तम सकृदक्षरा
ऐक्यमजयित्वास्वलाभार्थपुनस्तानुद्धारतीतितुरीयस्यतुरीयपादेसप्तम्याविर्भावाधिकरणेसिद्धमि
त्यन्यदेतत् ॥ केवलज्ञानिनातुविशतियद्यतयइत्याद्युक्तस्तत्रलयएवभवतीतिसूत्रकृतातृतीयस्य
तृतीये (सू० ३३) अक्षरधियात्ववरोधएवनिर्णीत भक्तिरहितानातेषापरमाप्त्यभावादेव-
ब्रह्मस्तुतौज्ञानेप्रयासमुदपास्येतिश्रेय स्रुतिभक्तिमुदस्येतेविभो क्लिश्यतियेकेवलबोधलब्ध-
येइत्यादि प्रथमस्कधादौनैष्कर्म्यमप्यच्युतभाववर्जितनशोभतेज्ञानमलनिरजनमित्यादिघो-
क्त ॥ दशमेच (अ० ९ श्लो० २१) नायसुखापोभगवान्देहिनागोपिकासुत ज्ञानिनाचा
त्मभूतानायथाभक्तिमतामिहेत्युक्त । परस्यभक्त्यैकलभ्यत्वतुगीताया अक्षरप्रविष्टानामनि
वृत्तिमुक्त्वापुरुष सपर पार्थभक्त्यालभ्यस्त्वनन्ययेतीतरव्यावर्तकतुशब्दकथनपूर्वकमुक्त तत्र-
परमगतिशब्देनतुमुक्तलयस्थानत्वादक्षरमेवोक्त नतुमोक्ष ॥ एकादशाध्यायेपिभक्त्यात्वन-
न्ययाशक्यइतिभक्त्यैवपरस्यापरोक्षज्ञानदर्शनप्रवेशाउक्ता ॥ परनिष्ठानाज्ञानोत्तरमपिभ-
क्तिरितितुभ ख्यनन्यमनसोज्ञात्वाभूतादिमव्यय इतिमत्राभजतेमाउधाभावसमन्विता

इत्यादावभ्यस्त ॥ ज्ञानीत्वात्मैवेतिवाक्यतु ज्ञानिभक्तपरमेव चतुर्विधाभजतेमामित्युपक्रम्य तेषुज्ञानिभक्तस्य तेषाज्ञानीनित्ययुक्तएकभक्तिर्विशिष्यतइत्यनन्यभक्तिमत्तयोत्कर्षमुक्त्वा त्रिभ्योऽधिकोत्कर्षबोधनायतथाकथनात् ॥ तस्यपरमागतिरक्षरोनभवतीतिज्ञापनायमामेवानुत्तमागतिमितिचोक्त ॥ बहूनाजन्मनामितितदग्रिमेबहुजन्मातेज्ञानप्राप्तस्यवासुदेव सर्वमितिपरप्रतिपत्तिमत सुदुर्दुर्लभ्यमुक्तनतुकेवलज्ञानिनोजीवन्मुक्तस्य एतत्समानार्थकमेवषष्ठस्कंधे (अ० १४–श्लो० ५) मुक्तानामपिसिद्धानानारायणपरायण । सुदुर्लभ प्रशान्तात्माकोटिष्वपिमहामुने इतिवाक्य ॥ नहिज्ञानेनसदृशपवित्रमिहविद्यते । तत्स्वययोगससिद्ध कालेनात्मनिविंदतीतिवाक्यतुसर्वकर्मनाशकरत्वज्ञानस्येहातिपाविन्यवक्ति ॥ तदसाकमिष्टमेव ॥ नहीदभक्त्यैरपरप्राप्तिरित्यस्यबाधक ॥ किंचयोगससिद्धस्यस्वयज्ञानप्राप्तिरुक्ता । षष्ठाध्यायेचतपस्विभ्योधिकोयोयोगीदिनातप्रदास्ययोगिनामपिसर्वेषामित्यादिनायोगससिद्धस्यापिभक्तिस्तुकस्यचिदेवेति तस्याअत्युत्कर्षोबोधित ॥ तेनज्ञानवान्युक्ततर परभक्तोयुक्ततमइतिविवेक । यद्वाचेतिश्रुतिस्तुनोपास्यस्यानह्मत्वबोधिकेतिप्राङ्निर्णीतनिणय्यतेच । "तमेवविदित्वा, नान्य पथा " इत्यादिकतुज्ञानादेवब्रह्मभावलक्षणमुक्तिवक्ति नतुभक्तिव परप्राप्तिवारयतीतिनतद्विरोध ब्रह्मभावस्यपरभक्तिपूर्वदशारूपत्वात् ॥ अतएवाष्टादशाध्यायेज्ञानस्यपरानिष्ठासमासेनकथयन् ब्रह्मभूयायकल्पतइत्यहकारममकाररूपससारनिवारणोत्तरब्रह्मभावमुक्त्वानदाविर्भावात्प्रसन्नात्ममनोब्रह्मभूतस्यपरभक्तिलाभमाह ब्रह्मभूत प्रसन्नात्मेत्यादिना ॥ तयापुरुषोत्तमसाक्षात्कारस्तस्मिन्प्रवेशश्चतत्रैवानुपदमुक्त ॥ परप्राप्ते श्रेष्ठत्वतु मामुपेत्यपुनर्जन्म मामुपेत्यतुकौंतेयसर्गेपिनोपजायतेइत्यादिनासम्यगभ्यस्त ॥ द्वादशाध्यायेपिपुरुषोत्तमभक्तानामक्षरोपासकानाचोत्कर्षतारतम्येपृष्टेभगवता मय्यावेश्यमनोयेमामित्यादिनास्वप्राप्तियोग्यभक्तानामत्युत्कर्षोऽक्षरोपासकानाक्लेशाधिक्यादिनाऽपकर्षो यावदध्यायसमाप्तिपुनर्भक्तोत्कर्षश्चदर्शित ॥ भक्त्यापरसाक्षात्कारतत्प्राप्तिलक्षणामृतत्वबोधिका श्रुतयस्तुकैवल्योपनिषदि "श्रद्धाभक्तिध्यानयोगादवेहि" छान्दोग्ये "ब्रह्मसस्थोऽमृतत्वमेति" आथर्वणे "परब्रह्मैनद्योधारयतिरसतिभजतिध्यायते" इत्याद्युक्त्वाऽऽम्नायते "सोऽमृतोभवतिसोऽमृतोभवति" एवमाद्याआकरेषुज्ञेया । अत्रछान्दोग्यवाक्यभक्तिपरतयाभक्तिमीमासाया (सू० ३) "तत्सस्थस्यामृतत्वोपदेशात्" इतिसूत्रेनिर्णीत ॥ एतदर्थबोधिकास्मृतयश्च मयिभक्तिर्हिभूतानाममृतत्वायकल्पतइत्याद्याभागवतीयकुरुक्षेत्रसूर्योपरागप्रसगस्थभगवद्वाक्यादिरूपा अनुसधेया विस्तरभयाद्विरम्यते ॥ एतेनयेतुज्ञानैकसनिष्ठाइतिमातङकारिकासम्यक्समर्थिताज्ञेया ॥ तदेतत्सर्वमुरसिकृत्याहु –परापरभावादिषुश्रुतिरेवप्रमाणमिति ॥ तच्चेति ॥ परापरभावादिक ॥ अत्र आनदमयोभ्यासादिति सूत्रेप्रभुचरणै प्रणीत द्वितीयवर्णक स्थितभाष्यभाग मध्येमध्येप्रकाशभागसहितबोधसौलभ्यायक्वचिदापूरितपदातरैश्चकैश्चिदुक्त प्रकृतानुपयोगिभागत्यागपुर सरप्रायोऽक्षरशोऽनुवदति ॥ अक्षरब्रह्मवित्परब्रह्माप्नोतीत्यादिना सर्वसुस्थमित्यतेन असगतइति ॥ पौनरुक्त्यात्तथा–अन्ययमिति ॥ पचम्यर्थक अर्थविशेषणवा ॥ तत्रब्रह्मणइत्यादि ॥ अत्र किंचिदार्थिक किंचित्प्रकाशस्थ ॥ ब्रह्मत्व इति क्षराक्षरयोस्तथात्वे ॥ नायमात्मेति इद

प्रकाशकारा प्रवचनादिपदत्रयेण केवलयज्ञादीनापुरुषनिष्ठाना स्वाभाविकसाधनानामाग-
न्तुकसाधनानाचोपलक्षणेनवर्णंतरसाधनाप्राप्यत्व स्पष्टयति ॥ सहकारियोग्यतेतिसहकारि-
योग्यतयो. सपत्या ॥ तथाचररणेत्यादि ॥ अयप्रकाशानुवादआविर्भावइत्यत्र सत्यज्ञाने
त्याद्यार्थिक ॥ गुहायामित्यादिपुनर्भाष्य ॥ अलौकिकप्रयोगइति ॥ नङिसम्बुध्योरिति
निषेधतोनलोपाभावादवगम्यमानेन सुपासुलुगितिच्छादसङिलोपेनसाधुव्योमन्निति-
प्रयोग ॥ अक्षरस्यैवपरमव्योमत्वतु "ऋचोअक्षरेपरमेव्योमन् ॥ यदक्षरेपरमेव्योमन्"
इत्यादिश्रुतिभ्योऽसंदिग्ध ॥ भक्त्याहमित्यादिअत्रभाष्याशपरित्यागोविस्तराभावाय ॥
स्वातन्त्र्यमितिकृत्कर्तृत्वाबोधनात्तथा ॥ ब्रह्मणस्तुसहयुक्तेप्रधानइतिशास्त्राद्गौणत्व अहभक्त्येत्या-
दिइमानिनवमस्कधेदुर्वाससप्रतिभगवद्वाक्यानि ॥ द्वितीयेदोपमाहु व्यापनचेतिव्याकृति-
रूपत्वाच्चास्येतिअस्ययजुप ॥ आप्नोतिपरमितिव्याख्येयवाक्यानुरोधात् भगवल्लोकस्था
कामाअपिअशनेसहभाविप्राप्यपुरुषोत्तमात्मकाएवेतिसिध्यति ॥ अत्रशकराचार्यकृतोप-
निषद्भाष्यस्यार्थदूषणप्रकाशस्थमनुवदतिएतनैवेतिपुनर्भाष्येसिद्धमाहु तेनाशभोजनइत्यादि-
नातदाप्नोतीतिमाध्यदिनाना गार्गिब्राह्मणस्थामेदतत्रद्विधान्याख्यानप्रागुक्तअत अशूधातो
रेवेत्येवकारोप्यर्थेतत्रेदव्याख्यानभाभातीतिकाण्वपाठानुरोधानुरय ॥ यत्रहिद्वैतमिति
इदबृहदारण्यकचतुर्थाध्यायेमैत्रेयीब्राह्मणारयचतुर्थब्राह्मणेऽस्ति ॥ अत्र "यत्रत्वस्यसर्व"
इतिमाध्यदिनपाठोगृहीत ॥ काण्वानातु "यत्रवाअस्यसर्व" इतिपाठ भाष्योक्तसमाधिस
क्षिप्याहु तत्रप्राकृतेत्यादिनायद्विपश्यतीतिदशमस्कधे (अ० २८ श्लो १४) दर्शयामास-
लोकस्वगोपानातमस परसत्यज्ञानमनतयद्ब्रह्मज्योति सनातनयद्धिपश्यतिमुनयोगुणापाये-
समाहिताइत्युच्यतेअत्रोपबृहणेसत्यमित्यादीनाभगवल्लोकविशेषणत्वाल्लक्षणवाक्यस्याक्षरप
रत्वादरेपिदीनस्मारित ॥ यद्वीतिश्लोकाऽर्धोक्तार्थे ' तद्विष्णो परमपदसदापश्यतिसूरय "
इत्यादिश्रुतय परपदवैष्णवमामनतितद्यत्तिनेतीत्येतदुक्तिसूक्ष्व विसृज्यदारात्म्यमनन्य
सौहृदाहृदोपगुह्यावसितसमाहितैरित्यादिभागवतवचनातराणिचसार्याणि ॥ तेनऋचउ-
क्तरीतिकव्याख्यानमप्युपष्टब्धभवति एवस्वग्रथस्यातिप्रामाणिकत्वबोधनायश्रीप्रभुचरणप्र-
णीतद्वितीयवर्णकस्थभागसर्वमुख्यमित्यत शब्दतोर्थतश्चानूद्य तत सिद्धप्रकृतोपयोगदर्श-
यतिएवचेत्यादिनासभगवद्दृति ॥ छादोग्येभूमविद्याख्यनत्रमाध्यायद्द ॥ उभयोर्विभुत्वे-
प्याधाराधेयभावस्तु "तिलेषुतैलंदधनीवसर्पि " इत्यादिश्रौतदृष्टान्तानुरोधाज्ज्ञेय ॥

नेदयदिदमुपासतेइतिश्रुतेरर्थस्तुपूर्वमेवप्रतिपादित. । यद्युपास्य
स्याब्रह्मत्वमभिप्रेयात्तर्हिपुनरिदकारनब्रूयात् । नेदयद्दुपासतइत्येता
वतैवसिद्धे । नच (नेदत्वयौपधमोज्ययदिदंशूद्राभुजतेइतिवदुभयत्र
प्रसिद्धिसूचनायेदकारद्वयस्यसत्वमितिवाच्य, तादृशवाक्यस्योभया
संमतत्वेनदृष्टान्तत्वासभवात् यच्छूद्राभुजतइत्येतावतैवसामजस्ये
इदकारस्यव्यर्थत्वात् नचान्यतरोपादानेनिषेधउपासनायाचप्रसिद्धेर-
भावइतिवाच्य, नेदमित्यनेनप्रतियोगिनएवप्रसिद्धिःप्रतीयते, नतुनि-

पेधस्य ॥ यदिदमित्यनेनापिप्रतियोगिनउपासनस्यप्रसिद्धिः प्रतिपाद्यतेचेदेकेनैवतत्संभवेद्वितीयेदंपदस्यवैयर्थ्यंदुर्वारमेव ॥ तृतीयचरणे ब्रह्मणउक्तत्वेननेदंशब्दंपुनर्ब्रूयात्तदव्यवहितंवाब्रूयात्) इत्यादिदोषाणामापादनंतुस्वव्याख्यामनवेक्ष्यैव ॥ तत्रापियद्युपासतेतन्नयदुपासतेनेदमित्यादिकुतोनोक्तमितिपर्यनुयोगसंभवात् निषेधस्यप्रतियोगिसापेक्षत्वात्प्रतियोगिनएवप्रथमंवक्तुमुचितत्वात् नच (इदम.सन्निकृष्टपरामर्शकत्वेनवागादिसमुदायस्यासन्निकृष्टतयातेनपरामर्शो युक्तइतिवाच्यं, इदंशब्दस्यदित्वयासंनिकृष्टवाचकत्वमेवविवक्षितंतदा (प्रसिद्धिसूचनायेदंकारद्वयस्यसत्वात् । अन्यतरोपादानेहि उपासनायांनिषेधेचप्रसिद्धिर्नस्या) दित्यादिकस्तवप्रलापोऽसंगतःस्यात् ॥ किंच सन्निकृष्टपदेनसमीपपठितत्वमुच्यतेचेत् तच्चवागादीनामप्यस्तियद्यव्यवहितपूर्वपठितत्वमेवविवक्ष्यतेतदा उपास्यस्याप्यव्यवहितपूर्वनपठितत्वान्निषेधानुपपत्तिः । ननुवागादीनांब्रह्मत्वनप्रसक्तंप्रसक्तंहिप्रतिषिध्यते नह्यप्रसक्तं ममतूपासनाप्रकरणानुरोधेनोपास्यस्यब्रह्मत्वंप्रसक्तंतदनेनप्रतिषिध्यते । निषेधस्तुनसर्वथा किंतु ज्ञेयत्वाभावबोधनाय ॥ अतएव विद्धीत्युक्तमितिचेन्मैवं, वागादीनामपिप्रकाशकत्वेनकैश्चिदात्मत्वंस्वीक्रियतेतन्मतनिराकरणायप्रतिषेध.क्रियते । उपासनाप्रकरणानुरोधादुपास्यस्यब्रह्मत्वंतुनसंभवति, किंतूपासनांगत्वमेवातएवोक्तं अगत्वबोधकानिप्रमाणानिषट्श्रुतिलिंगवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यारूपाणि तथाच यथादर्शपौर्णमासाभ्यांस्वर्गकामोयजेतेति दर्शपौर्णमासप्रकरणपठितानां पंचप्रयाजानांदर्शपौर्णमासांगत्वंतथोपासनाप्रकरणपठितस्योपासनांगत्वमेवयुक्त नब्रह्मत्वं ॥ वस्तुतस्तु केनोपनिषद्भाष्यपर्यालोचनयातनज्ञानप्रकरणं नोपासनाप्रकरणं अत एवतदारंभे "केनेषितमित्याद्योपनिषत्परब्रह्मविषयावक्तव्येति" इत्याद्युक्त्वा "तस्माद्दृष्टादृष्टेभ्योबाह्यसाधनसाध्येभ्योविरक्तस्यप्रत्यगात्मविषयाब्रह्मजिज्ञासेयंकेनेषितमित्यादिश्रुत्याप्रदर्श्यते ॥ शिष्याचार्यप्रश्नप्रतिवचनरूपेणकथनंतुसूक्ष्मवस्तुविषयत्वात्सुखप्रतिपत्तिकारणंभवती"त्युक्तश्रीशंकराचार्यैः एवंचतन्मताज्ञानमूलकएवायं प्रलापस्तन्मतानभिज्ञत्वंव्यनक्ति । यच्च (तस्मादुपासकानामुपास्यब्रह्मप्राप्तिर्याभवतिसानमुख्यब्रह्मप्राप्तिरित्याद्युक्त तदपिभक्त्याह्यमेकयाग्राह्यः, न ज्ञानंनचवैराग्यं मायप्रश्रेयोभवेदिह, ब्रह्मभूत.प्रसन्नात्मानशोचति नकांक्षति, समःसर्वेषुभूतेषुमद्भक्तिं लभतेपरामित्यादिवाक्यरोधाविदुषेक्ष्यं; यदिज्ञानिप्राप्यस्यमुख्यत्वंस्यात्तदा "ब्रह्मविद्ब्रह्मैव-

भवती" तिश्रुतिप्रतिपादितब्रह्मभावानंतरंभक्तिलाभकथनंविरुद्धंस्या-त्तत्प्राप्यस्यामुख्यत्वात्तस्माद्ब्रह्मभावानंतरमेवभगवद्भावसंभवात्तेनपु-रुषोत्तमेप्रवेशात्तत्रपरंपरयोपयोगोब्रह्मज्ञानस्येतिपुरुषोत्तमप्राप्तिरेव-परमामुक्तिः, अधिकंतुभाष्यादितोवसेयं । उक्तश्चायमर्थोऽक्षरधि-यांत्ववरोधः सामान्यतद्भावाभ्यामौपसदवत्तदुक्तमितिसूत्रेव्यास-पादैरिति ॥

सहस्राक्षे यत्तुयद्वाचेत्यादि तत्प्रसक्तिरित्यत्त भाग व्युदस्यति-नेदंयदिदमित्या-दिनाव्यासपादैरितीत्यतेन ॥ उभयासमतात्वेनेत्यादिश्रोतृसप्रतिपन्नएवार्थोदृष्टान्तोभवति, नतुबुद्धिसाम्याभावेस । अतएव गौतमपचलक्षण्या (अ० १ आह्निक १ सू० २५), "लौकिकपरीक्षकाणायस्मिन्नर्थेबुद्धिसाम्यसदृष्टान्त" इति तल्लक्षणमुक्त । इह लौकिकाना परीक्षकाणाचेत्यर्थोवात्स्यायनभाष्येसिध्यति ॥ अतोदृष्टान्तत्वाभाव किंचनेदमौषध-मितिकल्पितवाक्येपिप्रथमइदंशब्द श्रोत्रनुभूयमानामौषधव्यक्तिंवक्ति ॥ द्वितीयश्रुत-ज्ञाति ॥ प्रकृतेतुश्रवणकालेश्रोतुरुपास्यव्यक्तिप्रत्यक्षाभावात्तदृष्टान्तासगति , पूर्वमुपास्य-स्याप्रकाशतयाकेवलेनेदमापरामर्शासभवाच्च ॥ औषधपारोक्ष्येप्रक्रमस्याप्यभावेचसति पुनकोपिप्रयोगकुशलस्तथाप्रयुजीत ॥ यत् उपासते इद प्रसिद्धब्रह्मनेत्यर्थव्यत्तयाएके नैवोभयत्रप्रसिद्धे सभवात् । अन्यतरोपादानेहीत्यादिकमसगत ॥ उपासनाविषयस्यैव प्रतियोगितयाविनक्षणात् । वस्तुतोनिषेधप्रतियोगिताया लोकेप्रसिद्धभावेनप्रथमेदङ्कार-स्यैवैयर्थ्यापत्तापाच्च ॥ यच्चकिंचत्तदुक्तेत्यादि उत्थानादित्यत-तत्र, अत्रपूर्वार्धे यच्छब्दद्वयेननिर्दिष्ट तृतीयचरणेतदापरामृश्य एवकारेणावधार्यते तत्रप्रथमचरणस्थ-यच्छब्दविचारे वाचायत् अनभ्युदित तदेवेत्येनकारव्यावर्त्यमुत्थिताकाङ्क्षत्वात्प्रथममाह नेदमितिवागादिभिरनभ्युदितादिकमेवब्रह्मविद्धि इदसन्निकृष्टवागादिकतुब्रह्मनविद्धीत्यर्थ । ब्रह्मत्वप्रसक्तिस्तु "वाग्वैब्रह्म ॥ प्राणोब्रह्मेति ॥ मनोब्रह्मेति" इत्यादिवाक्यान्तरे ॥ कौशीतकिब्राह्मणादिषु "नवाचविजिज्ञासीतवक्तारविद्यात" इत्यादिश्रावणादप्यवेयत्व ॥ अथद्वितीयेचरणेवागभिवदनादे करणकर्तृत्वायदुक्त तद्ब्रह्मकार्यमात्रेणकथवेद्यमित्याकाङ्क्षो-त्थानात्स्वरूपमाह-यदिदमुपासतइति ॥ अतश्चतुर्थचरणेपूर्वार्धपादद्वयार्थं क्रमेणैव निर्मलीक्रियते ॥ तत्रनिषेधविषयस्यप्रसिद्धत्वेपुनराकाङ्क्षोत्थानमसगत ॥ अप्रसिद्धत्वे इदशब्दविरोध तच्छब्दस्यैवतत्रोचितत्वात् ॥ यच्छब्दबलात्तच्छब्दाध्याहारस्त्वावश्यक , तथासतिप्रथममिदपदुत्तवासगतार्थ ॥ यच्चकिंचेदम इत्यादिनिषिध्यतइत्यस तत्रोच्यते-यद्वाचेत्यादिवाक्यपञ्चकेद्वितीयचरणेषु । येनेति करणेरेवौनातृतीयेत्येकपक्ष , कर्तरीत्यपर , तत्राद्येयेनसाधनेनपद्बलाद्वाजर्थोजीवेनकर्त्रावागभ्युद्यतइत्यादयं सपद्यते । तथासति नेद-मित्यत्रेदशब्देनभगवत्प्रयं अभिवदनादिकर्तृजीवनवस्तूच्यते ॥ अपपक्ष ईक्षत्यधिकरणा-वसानेभाष्यप्रकारोबोधित ॥ अस्मिन्पक्षेक्लीबनिर्देशो नत्रापिदोष ॥ कर्तरितृतीयेति-सुपपक्षेनुनेदमित्यत्रेदमात्रवागादिकमेवप्रत्येकपरामृश्यते । तत्रापिवाक्प्राणयो क्लीब-निर्देश , शरद कृतार्थतेत्यादिवत्सामान्येनपुसकमित्यभिप्रायात् ॥ एवमेवकठवल्लीपुपष्ठ-

वल्प्या "एतद्वैतत्" इतिप्रवाहे "याप्राणेनसभवत्यदितिर्देवतामयी" इतिश्रीवाक्यो-त्तरमपितथैवोच्यते एतत् अदितिपदवाच्यभूमिरूपवस्तुवैनिश्चयेनतद्ब्रह्मेतितदर्थं "सभा-स्मात्वमसि" इत्याद्यप्येवमेवसगच्छते ॥ अन्यथासत्वमित्यादिवाच्य स्यात् ॥ वागादेर्ब्रह्मत्वप्रसक्तिस्तुदर्शिता ॥ यच्च ममतुसविशेषस्योपासनाप्रकरणानुरोधेनब्रह्मत्व प्राप्ततन्निषिध्यते ॥ इति,–तदकिंचित्कर, केनेषितमित्यादेस्तल्वकारब्राह्मणपष्ठाध्याय स्योपासनाप्रकरणत्वाभावात् तत्रशकराचार्यैरपिज्ञानप्रकरणतायाएवाङ्गीकारात् नचान्य त्रोपासनाप्रकरणसिद्धस्यसविशेषस्याब्रह्मत्वमिहबोध्यतइतिवाच्य यदुपासतेतत्ब्रह्मेति व्याख्यानेपिउपासनागधविधुरेपुबहुष्वेवोपनिषद्भागेपुप्रतिपादितेसविपैब्रह्मतानिषेधस्येतो-ऽसिद्धे ॥ द्वितीयचरणेपुवागभिवदनादेर्हेतुताया कर्तृतायावास्पष्टकथनेनात्रापिवैद्येसविशे-षतायाअनपायाच्च ॥ किंच हठादिदशब्दवैयर्थ्यानङ्गीकारेपिवागाद्युपासनाविधायकवाक्या-नासत्त्वात् यद्वागादिकततत्फलकामाउपासतेतदिदवागादिकब्रह्मनेत्येवार्थं सिध्येन्नतुल्य तुच्छ ॥ किंच "ऊर्ध्वंप्राणमुन्नयत्यपानप्रत्यगस्यति मध्येवामनमासीनविश्वेदेवाउपासते" इतिकठश्रुत्यावागादयोयदुपासतेतद्ब्रह्मेत्यप्यर्थ प्रतिभाति। एव त्वदुक्तार्थनिरासात् "इति प्राचीनयोग्योपास्व ॥ परब्रह्मैतद्योधारयतिरसतिभजति ॥ भक्तिरस्यभजन" इत्यादि-श्रुत्युक्तभक्तिविषयस्यहरब्रह्मत्वनिर्बाध ॥ परत्वोक्तिसमञ्जस्याच्च ॥ यत्तनिषेधश्रुत्यादिता-वदित्यत्त तत्त्विष्टमसत्पक्षेपि ॥ वागादिपुसर्वथाब्रह्मत्वाभावस्यासदसमतत्त्वात् उक्त-कौषीतकिश्रुत्यामुक्त्यर्थमज्ञेयतामात्रविवक्षणात् तस्मादुपासकानामित्यादितुभक्त्याहमेक-वेत्यादिवाक्यविरोधपराहत्त ॥ उपास्यब्रह्मणइत्यादिकचउक्तदिशाज्ञेयोपास्ययोरभेदसमर्थ नेनैवनिरस्त ॥ तत्प्राप्यस्यामुख्यत्वादिति ॥ भक्तिप्राप्यस्यज्ञेयब्रह्मापेक्षयागौणतायास्त्व-यास्वीकारादित्यर्थ ॥ अक्षरधियात्विति ॥ तृतीयस्यतृतीये पादे (सू० ३३-३४)

यत्तु यद्वाचाइत्यस्यायमर्थ –यद्वागाद्यगम्य तत्प्रेरयितृ ब्रह्म विद्धि नेद वागादि ॥ कथतर्हि तस्य ज्ञान तत्राह–यदिद श्रुतिप्रसिद्धमुपासते वैदिकाइतिशेष ॥ यद्युपास्यस्या-ब्रह्मत्वमभिप्रेतन्तर्हि पुनरिदकार नब्रूयात् नेदयदुपासतइत्येतावतैवसिद्धेरिति–तन्न, नेद त्वयौषधभोज्य यदिदशूद्राभुञ्जतेइतिवदुभयत्र प्रसिद्धिसूचनायेदकारद्वयस्य सत्त्वात् ॥ अन्य-तरोपादानेहि उपासनायां निषेधेचप्रसिद्धिर्नस्यात् ॥ किंच त्वदुक्तव्याख्यायां तृतीयचरणे-ब्रह्मणउक्तत्वेन नेदशब्दम्पुनर्ब्रूयात् तदन्यत्रहित वाब्रूयादुत्थिताकाङ्क्षान्तरतुनिषेधाभ्यवहि तम् ॥ अनुत्थिताकाङ्क्षत्वात् ॥ ततोऽप्रभुवन्प्रतियोगिन समर्पयतीतिभाति ॥ आकांक्षाया-उत्थानात् ॥ किंचेदम सन्निकृष्टपरामर्शकत्वेन वागादिसमुदायस्याऽसन्निकृष्टतया तेन परामर्शोऽयुक्तइति प्रत्येकमेव सवाच्य । तथाच वाक्प्राणयोरनपुसकत्वेन तत्र नपुसकनिर्देशो-ऽप्यसंगत स्यात् ॥ किंच वागादेर्ब्रह्मत्व कथ प्रसक्त यदनेननिषिध्यते ममतुसविशेषस्योपास-नाप्रकरणानुरोधेन ब्रह्मत्व प्राप्त तन्निषिध्यत ॥ निषेधश्च न सर्वथा तदभावबोधनाय किन्तु श्रेयस्त्वरूपत्वाभावबोधनाय ॥ अतएव विद्वद्युक्तमत्यास्तोतावत् ॥ तस्मादुपासकानामुपास-ब्रह्मप्राप्तिर्या भवति सा न मुख्यब्रह्मप्राप्ति ॥ उपास्यब्रह्मण इत्यादिकमास्तां नतावता ज्ञेयब्रह्म तत्प्राप्ति ॥ ८ ॥ २१ ॥

द्विसूत्रमधिकरणम् ॥ आथर्वणे "परब्रह्मैतद्योधारयति" इत्यादौपरभक्तेर्मुक्तिकारणत्वं
"तमेवविदित्वा ॥ तमेवंविद्वान्" इत्यादौज्ञानस्यैवतथात्वं चश्रूयतेऽतः कस्यकारणत्व-
मितिसंशयेऽक्षरज्ञानस्यैवतथात्वमिति पूर्वपक्षे परप्राप्तिलक्षणमुक्तौ स्वरूपयोग्यता-
संपादनमात्रमक्षरज्ञानेनसंपाद्यते । सातुभक्त्यैवेत्याशयेनेदमुच्यते ॥ अर्थस्तु—तुः
पूर्वपक्षनिरासे, अक्षरधियां अक्षरविषयकज्ञानानां अवरोधो मुक्तिसाधनतयायत्परिगणनं
तत्सामान्यतद्भावाभ्याम् ॥ भगवत्सच्चिदानंदात्मकस्याक्षरस्य धामतयाविभूतितया
चरणतयाचपरेणसमानत्वं कथंचिदस्तीति पुरुषोत्तमसंबंधिसंबंधेऽपिमुक्तिः ॥ अतस्त-
त्सामान्यादवरोधः ॥ किंच तद्भावात् ब्रह्मभावात् ब्रह्मभूतःप्रसन्नात्मेत्यत्र पुनरानंदां-
शाविर्भावात्प्रसन्नात्मनो ब्रह्मभावोत्तरं परभक्तेर्लाभस्तयाऽभिज्ञानपूर्वकं परस्मिन्प्रवेश-
श्चोच्यते ॥ अतोब्रह्मभावलक्षणास्वरूपयोग्यताऽक्षरज्ञानात्संपद्यते इतितज्ज्ञानस्यावरोधः ॥
भक्तिरहितानामक्षर-
अक्षरधियातद्भावस्तु "ब्रह्मवेदब्रह्मैवभवती" त्यादौसुप्रसिद्धः ॥ अथज्ञानस्याविशेषे-
मात्रज्ञानवतांतुतत्रैवलयः "ब्रह्मैवसन्ब्रह्माप्येती" त्यादौस्फुटः ॥
पिकेपांचिद्ब्रह्मभावोत्तरंभक्तिः केषांचित्तत्रैवलयइतिफलतारतम्ये भगवदिच्छारूपंहेतुं
दृष्टांतमुखेनाह–औपसदवदिति ॥ ज्योतिष्टोमादौउपसदाख्येष्टिविशेषेषु "तानूनप्त्र-
स्पर्शाख्यमौपसदं कर्मास्तितत्रातिथ्याया ध्रौव्यात्सुचिचमसेवायदाज्यं चतुरवत्तं पंचावत्तं
वासमवद्यति तत्तानूनप्त्रमित्युच्यते ॥ अनाधृष्टमसीतिमंत्रेणषोडशाप्यृत्विजोयजमानेन
सह तानूनप्त्रंसमवमृशंत्यनुमेदीक्षामितिमंत्रेणयजमानस्ततसमवमृशन्यमृत्विजं कामयेता-
यंयज्ञयशसमृच्छेदितितंप्रथममवमर्शयेदितिश्रूयतेश्रुतौकल्पेच ॥ अत्रसर्वेषामृत्विजांता-
नूनप्त्रित्वाविशेषेपियस्मिन्स्नेहातिशयेनतथेच्छातत्रैवतथाकृतिर्नेतरेषु ॥ नहितत्राविशिष्टे-
पुकथमेवंकृतिरिति पर्यनुयोगः संभवत्येवमिहापी" तिव्याख्यातम् ॥ अत्रसंमतिमाह–
तदुक्तमिति । गीताष्टमाध्यायेभगवतेतिभावः ॥ तत्रयदक्षरंवेदविदोवदंतीत्यादिनासया-
तिपरमांगतिमित्यंतेनाक्षरविदांयतीनांतत्रैवप्रवेशमुक्त्वा अनन्यचेताः सततमित्यादिना
स्वप्राप्त्युपायःपृथगुक्तः ॥ स्वस्यभक्त्यैकलभ्यत्वं क्षराक्षरातीतत्वं चवक्तुं सहस्रयुगे-
त्यादिश्लोकत्रयेणक्षरस्वरूपमाविर्भावितिरोभावाभ्यां मुहुरावर्तमानत्वलक्षणमुक्त्वा
परस्तस्मात्तुभावोन्यइतिश्लोकद्वयेनाक्षरस्वरूपंतस्यक्षरणाभावं धामत्वंचाह ॥ तुशब्द-
समभिव्याहृतेनतस्मादित्यनेन क्षरमात्रंपरामृश्यते यंप्राप्यननिवर्तंतइत्युक्त्या ज्ञानिनांत-
त्रैवलयः तमाहुः परमांगतिमितिशक्तिग्राहकवाक्यात्सयातिपरमांगतिमित्यत्रापिसएवेति
ज्ञेयम् ॥ एतदग्रेऽनुपदं । पुरुषःसपर.पार्थभक्त्या लभ्यस्त्वनन्ययेति क्षराक्षराभ्यां
परःपुरुषोत्तमस्तस्यचभक्त्यैवलाभउक्तः ॥ तुशब्दस्तदितरव्यावर्तकः ॥ एवमक्षरपुरुषो-
त्तमोपासनाफलतारतम्यं पार्थप्रश्नोत्तरंद्वादशाध्यायेपिस्पष्टमेवनिर्दिष्टम् ॥ एतदुत्तरसूत्रेपि
(सू० ३४) "इयदामननात्" इति ॥ तैत्तिरीये आनंदमीमांसायांगणनाश्रावणादक्षर-
मिमद्गणितानंदं तेनैव यतोवाचइतिश्लोकगणनाकारणयोर्वाङ्मनसयोः प्रतिषेधादानंदमयः
पुरुषोत्तमः पूर्णानंद इत्यपिबोधितमिति संक्षेपः ॥ अतःपरमार्थतऐक्येप्यैच्छिकम-
रक्षपुरुषोत्तमयोस्तारतम्यं उपास्यपुरुषोत्तमप्राप्तेः सर्वोत्तमफलत्वं तदुपासकानाम-

चिरान्मृत्युससाराकूपारात्समुद्धारादिकंचगीतादिपुप्रसिद्धमेवेत्यासाकंसकलमनाकुलमेव ॥ (गीति) निर्द्धर्मताभिलाप्याद्यासामयिकीसदाऽऽकृति सहजा ॥ सामायिकीतिवदता- वृथैवभवताववादत्वागुरुता ॥ १ ॥

इतिचतुर्थश्लोकखंडनम् ॥

यत्तुअत्रैवशांकराःप्रादुर्मायिकंनश्वरंजगदितिशुद्धाद्वैतमार्तंडश्लोक- व्याख्योक्तास्थूलादिवाक्यानांलौकिकस्थूलत्वकलादिनिषेधकत्वेन्या- यविरोधमाह नञ्सामान्यनिषेधकृद्यदुदितानोर्वीसकुंभावटेत्यादि- श्लोकेन तदप्यविचारितरमणीयं ॥ तथाहिनञ्सामान्यनिषेधकृदि- त्यस्यनञःसामान्याभावबोधकत्वमित्यर्थोवाच्यः। तत्रसामान्यभावो यावद्वस्त्वभावःसमभिव्याहृतयावद्वस्त्वभावोवा ? ॥ नाद्यः, घटोना- स्तिघटोनपटइत्यादौयावदभावाप्रतीतेः तादृशप्रत्ययानांयावदभाव- विषयकत्वेघटवतितादृशप्रत्ययोनस्यात् घटभेदस्यचासत्वेनघटोन पटइतिप्रतीतिश्चनस्यात् नचस्वान्वयितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नात्यंता- भाववस्तादृशान्योन्याभावश्चनञावोध्यतइतिवाच्यं भूतलेघटोना- स्तीत्यत्रघटस्येवभूतलस्यापिनञर्थाभावान्वयितयाघटतत्वावच्छिन्न- प्रतियोगिताकाभाववद्भूतलत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्यापिप्र- तीत्यापत्तेःकिंतुस्वप्रतियोगितावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नस्यैवाभावो नञाप्रत्याय्यते सोपिकुत्रचिन्नप्रतीयते यथा अहिंसासत्यमक्रोधमि- त्यत्रहिंसासामान्याभावस्यधर्मत्वेयज्ञानांहिंसासाध्यानांधर्मत्वानुप- पत्यातत्रहिंसापदंविहितहिंसातिरिक्तहिंसापरंवाच्यं ॥ तथाच हिंसा- पदेनाविहितहिंसात्वावच्छिन्नाभावएवप्रतीयते, नतु हिंसात्वावच्छि- न्नप्रतियोगिताकात्यंताभावः ॥ एवंचतत्रापिन्यायविरोधस्तुल्यएव यदिच तत्र "स्थूलपृषतीमाग्निवारुणीमनड्वाहीमालमेतेति" वाक्य- पर्यालोचनयाहिंसासामान्याभावबोधकस्यापिनञोहिंसाविशेषाभा- वउपसंहारःक्रियते ॥ उपसंहारःसामान्यतः प्राप्तस्यविशेषेसंको- चनं ॥ यथा "पुरोडाशंचतुर्द्धाकरोती" तिपुरोडाशसामान्येप्राप्तच- तुर्द्धाकरण "माग्नेयंचतुर्धाकरोती" तिवाक्यबलादाग्नेयेसंकोच्यते ॥ एवमत्रापिसंकोचेन न्यायविरोधः। यदिच तादृशन्यायस्याविशेषवि- धायकवाक्यासमवधानकालिकनञ्विषयकत्वमित्युच्यतेतदाऽत्रापि "एतस्यैवानंदस्यान्यानिभूतानिमात्रामुपजीवन्ती" त्यलौकिककलावि-

. . . .

. . . .

यान्महतोमहीया" नित्यलौकिकाणुत्वमहत्वादिबोधकवाक्यस्यचसम-

वधाना "दस्थूलमनण्वह्रस्वे" त्यादिवाक्यस्यास्य "निष्कलंनिष्क्रिय" मित्यादिवाक्यस्यस्यचनिषेधस्यलौकिकस्थौल्यलौकिकाणुत्वलौकिक-कलाक्रियादिरूपविशेषेसंकोचेकथंन्यायविरोधः? ॥ नचैतस्येचानंदस्ये-तिवाक्यस्यलौकिकानंदबोधकत्वमितिवाच्यं ॥ तादृशानंदस्यलोके-ऽप्रसिद्धेः एवंतत्तच्छ्रुतिप्रतिपाद्यक्रियादीनामपिलोकेप्रसिध्यभावाद-लौकिकत्वंबोध्यं ॥ नहिलोकेकश्चिदासीनएवदूरंगच्छतिसर्वाणुभ्यःस र्वाणुतरःसर्वेभ्योमहद्भ्योमहत्तरश्चप्रसिद्धोयेनतेषांलौकिकत्वंस्यात् ॥ तस्मात्तादृशवाक्यबलादस्थूलादिवाक्यैलौकिकस्थूलादिगुणस्यैवनि-षेधःक्रियतइत्येवकल्पते। एतेन (अस्थूलादिवाक्येप्रतिपाद्यस्यनिषेध-स्यकीदृशेनापिवाक्येनलौकिकस्थौल्यादिनिषेधबोधकत्वेसंकोचेक्लेश एवे) तिपरास्तं ॥ सत्यपिविशेषवाक्येयद्युपसंहारेक्लेशःस्यात्तर्हिन हिंस्यात्सर्वाभूतानीत्यत्रापिसकथंनस्यादेवंचकथंस्यादित्यपिविवेचनी-यं ॥ नचाऽस्थूलत्वादिकंनिष्क्रियत्वादिकंचामायिकं॥ महीयस्त्वदूर-प्राप्त्यादिकंचमायिकमितिवाच्यं; लौकिकालौकिकविषयभेदेनैवनिषे-धानांविधीनांचव्यवस्थोपपत्तौमायिकत्वकल्पनेमानाभावात् ॥ ननु-निषेधबोधकैर्वाक्यैस्तत्तद्धर्माणामभावनिश्चयेपुनस्तत्तद्धर्माणांविधाने-तत्तद्धर्माणांमायिकत्वरूपंमिथ्यात्वमेवपर्यवस्यति॥ स्वात्यंताभावाधि-करणवृत्तेरेवमिथ्यात्वादितिचेन्न ॥ स्वात्यंताभावसामानाधिकरण्य-स्यमिथ्यात्वरूपतास्वीकारेतस्यैवमतंमिथ्या दृश्यत्वादित्यनुमानेन त्वयासाधनीयत्वेनस्वात्यंताभावसमानाधिकरणेषुसंयोगादिषुसम-वायसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्वाभावाधिकरणवृत्तिषुवन्ह्यादिषु चसिद्धसाधनतापत्तेः ॥ नचस्वाभावाधिकरणवृत्तित्वमित्यस्यस्वाधि-करणनिष्ठाभावप्रतियोगित्वमेवपर्यवसितोर्थः, तच्च येनसंबंधेनयेन रूपेणयद्यस्याधिकरणंतेनसंबंधेनतेनरूपेणतन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वं विवक्षितं रूपंचावच्छेदकविशेषः तथाच येनसंबंधविशेषेणयेनचा-वच्छेदकविशेषेणयदधिकरणताप्रतीतिर्यत्रभवितुमर्हतितेनैवसंबंध-विशेषेणतेनैवावच्छेदकविशेषेणतदधिकरणकात्यंताभावप्रतियोगित्वं तस्यमिथ्यात्वं नहिसंबंधविशेषमंतरेणपर्वतेवह्न्यधिकरणताप्रतीयते अवच्छेदकविशेषमंतरेणवृक्षेकपिसंयोगाधिकरणतावाप्रतीयतइतिन वह्निकपिसंयोगादौसिद्धसाधनमितिवाच्यं ॥ तादृशाभावस्यपारमार्थि-कत्वंप्रातिभासिकत्वंव्यावहारिकत्वंवाविवक्षितं ॥ नाद्यः; ब्रह्मभिन्नं सर्वंमिथ्येतिप्रतिज्ञाहान्यापत्तेः। नद्वितीयः; सिद्धसाधनतापत्तेः सर्वे-

स्वस्वाश्रयनिष्ठभ्रमविषयाभावप्रतियोगित्वात् ॥ नतृतीयः; व्यावहारिकात्यंताभावप्रतियोगित्वेऽपिपारमार्थिकसत्वेविरोधाभावादर्थांतरतायादुर्वारत्वात् । नचाभवस्यतात्विकत्वेप्यभावस्यासन्मतेऽधिकरणात्मकतयाब्रह्मभिन्नत्वाभावात्कथंब्रह्मेतरन्मिथ्येतिप्रतिज्ञाहानिरितिवाच्यं ॥ तात्विकाभावप्रतियोगिनोत्रमिथ्यात्वासंभवेनतात्विकत्वापत्तेः ॥ ननुव्यावहारिकएवास्तुनिषेधः व्यावहारिकस्यज्ञानबाध्यत्वेपिनप्रतियोगिनःपारमार्थिकसत्वापादकत्वं यत्राभावाबाधेपिप्रतियोगिनःसत्वंतत्रैवतादृशाभावप्रतियोगिनःपारमार्थिकत्वं। अत्रतूभयोः समसत्ताकत्वेस्वाप्ननिषेधप्रतियोगिस्वाप्नरजतादेरिवतत्रमिथ्यात्वमव्याहतमेव नापिनिषेधस्यनिषेधेप्रतियोगिसत्वमितिशंकनीयं ॥ प्रतियोगिनिषेधयोरुभयोरेवबाध्यत्वात् ॥ अन्यथाप्रागभावाभावरूपस्य घटादेर्ध्वंसेप्रागभावस्यसत्वापत्तेरितिचेन्न ॥ श्रुतिप्रतिपादितस्यार्थक्रियाकारिण स्वरूपेणनिषेधासंभवात् ॥ नचपारमार्थिकत्वाकारेणापिनिषेधइतिवाच्यं ॥ अबाध्यत्वरूपस्यपारमार्थिकत्वस्याभावज्ञानस्यप्रतियोगिज्ञानाधीनत्वेनबाध्यत्वरूपमिथ्यात्वज्ञानसापेक्षत्वेनान्योन्याश्रयतापत्तेः ॥ किंचपारमार्थिकत्वस्यपारमार्थिकत्वेऽद्वैतहानिरतस्तस्यापिबाध्यत्वंस्वीकरणीयं, तस्यपारमार्थिकत्वेननिषेधेतन्निष्ठपारमार्थिकत्वेपुनःपर्यनुयोगेऽनवस्थापत्तिः ॥ किंचपारमार्थिकत्वेनघटपटादिप्रपंचस्याभावंस्वीकुर्वताव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावएवस्वीकृतस्तादृशाभावप्रतियोगित्वस्यसर्वेत्रसौंदडमतानुयायिभिःस्वीकृतत्वात्सिद्धसाधनतापत्तिर्नापितादृशाभावा स्वीकर्तुंशक्यंते॥ प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिज्ञानस्याभावप्रत्ययहेतुत्वादत्रपारमार्थिकत्वविशिष्टप्रपचस्यत्वन्मतेऽसत्वेनतादृशाभावासंभवात् ॥ विशेष्येविशेषणमितिरीत्यात्वभावप्रतीतिर्नसंभवति तत्प्रत्ययस्यविशिष्टवैशिष्टावगाहित्वादतएव "अभावप्रत्ययोहिविशिष्टवैशिष्ट्यमर्यादानातिशेत" इतिदीधितिकारैरप्युक्तं "तत्प्रतियोग्यवृत्तिश्चधर्मोनप्रतियोगितावच्छेदक" इतिचिंतामणिकारैरुक्तमित्यलमप्रस्तुतविचारेण ॥

अथ नन्वसामान्येति सद्व्याख्यस्यपचमश्लोक इदानीं अग्रेयथाकारादित्यादिना कियेतेत्यन्तमित्यतेनस्याख्यानेनसहित यत्तुअग्रेयेत्यादिना सूत्रविरुद्धस्यादित्यतेन खंडयिष्यत प्रथम इदानीमित्यादिं अन्यग्रविस्तरइत्यत भाग निराकुर्वंति ॥ यत्तु अग्रेयेत्यादिना अप्रस्तुतविचारेणेत्यतेन ॥ अयभाव –मार्तंडटीकायां (कारिका २२) अग्रेयथाकरा प्रादुरितिकारिकाविवरणे "निष्फलमित्यादिश्रुतौ लौकिकफलाक्रियासत्वादिगुणमन्यनाशविकारीन्द्रियजडधर्मनिषेधपरत्वेनकथनात् ॥ सामान्यनिषेधेतु "पुत्रसे-

वानंदस्यान्यानिभूतानिमात्रामुपजीवंती" तिकलायाः ॥ "आसीनोदूरंव्रजती" त्यादौ क्रियायाः । "एकोदेवःसर्वभूतेषुगूढ" इत्यादिभिर्गुणानां । "अपाणिपादोजवनोग्रहीते" ति । "उतामृतत्वस्येशान" इत्युक्त्वा सर्वतःपाणिपादादिकथनादनन्यशरीरस्याविकारीन्द्रियाणां । "अणोरणीयान्महतोमहीया" नित्यादावणुत्वादिधर्माणांचश्रावणेनतत्तद्बोधकानांविरोधापत्तेः ॥ "अथातइत्यत्रेतिशब्दःप्रकारवाचीतेनलौकिकप्रकारकंनभवतीत्यर्थ" इत्यादिः प्रहस्तप्रथमभागस्थग्रंथएवकांचिदानुपूर्वीभिर्वाऽनूद्यते ॥ तत्रन्यायविरोधमापादयितुंयत् (यद्यस्मात्कारणात्सकुंभा पृथिवी अघटा नोच्यते अतोनञ्सामान्यनिषेधात्)

नञ्सामान्यनिषेधकृद्यदुदितानोर्वी सकुम्भाऽघटा
संकोच्योविहितो विशेषउपसंहारानपेक्षोबलात् ॥
तुल्ये सापिविधिर्विशेषविषया विद्यादिना न्यायतः
संकोच.सफलं प्रपञ्चवचनं मिथ्याह्यभावि स्थितः ॥ ५ ॥

इदानीम्—अत्रैव शङ्काः प्रादुर्भावयिकंनश्वरंजगदिति श्लोकटीकायामस्थूलमनणु निष्कलंनिष्क्रियंशान्तंनिरवद्यंनिरञ्जनमित्यादिश्रुतीरुपन्यस्य तासामेतस्यैवानन्दस्यान्यानिभूतानिमात्रामुपजीवन्ति आसीनोदूरंव्रजति इत्यादिश्रुत्यनुरोधेन यज्जीवादिगतलौकिकत्वादिनिषेधपरत्वमुक्तं तत्रैवचार्थे प्रकृतैतावत्त्वंहिप्रतिषेधतीति सूत्रमुपष्टम्भकतयोपन्यस्तं तन्न्यायविरुद्धमित्याह—नञ्सामान्येति ॥ यद्यस्मात्कारणात्सकुम्भा पृथिवी अघटा नोच्यते, अतोनञ्सामान्यनिषेधकृत् स्वान्वयितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नात्यन्ताभावबोधकइत्यर्थः ॥ नञित्युपलक्षणं निषेधार्थकपदान्तरस्यापि ॥ यतस्तादृशी भूमिर्निष्कुम्भापिनोच्यते तस्मान्निषेधवाक्येषु संकोचे न्यायविरोधइति ॥ यत्र विशेषेविहितिः विशेषविषयकं विधानमस्ति तत्र न्यायविरोधेऽपि तादृशवचनबलादेव सामान्यनिषेधकोऽपि नञ् विशेषेसंकोच्यस्तद्बलादेव सङ्क्लेशः सह्य इति यावत् ॥ यथा नहिंस्यात्सर्वा इतिश्रुतिस्थस्य नञोऽग्नीषोमीयंपशुमालभेतेति विधिबलात् ॥ तथाच तत्र सर्वशब्दस्योक्तन्यायाविरोधाय विशेषेलक्षणा ॥ यतः सउपसंहाराऽनपेक्षः । यथाहि विधिवाक्येन सामान्यार्थबोधे सामान्यस्य विशेषमन्तरा पर्यवसानाभावाद्विधिवाक्यस्य तदपेक्षत्वं तथा निषेधवाक्यस्यनास्ति, उक्तविधाभावस्यैव तेन बोधात् ॥ तुल्ये निषेधशास्त्रादन्यूनानतिरिक्तविधाने सापि विहितिरपि वचनबलादेव संकोच्या ॥ यथाऽतिरात्रेषोडशिनं गृह्णाति नातिरात्रेषोडशिनंगृह्णातीत्यत्र ॥ पक्षान्तरांशेऽनुत्थिताकाङ्क्षत्वेन तत्रसंकोचस्य न्यायेनालाभात् निषेधेनावसरावशेषणाच्च । तथाचोभयत्र गौरवं सह्यम् विधेःसामान्यविधेः पुरोडाशंचतुर्धाकरोतीत्यस्य सस्यमिवमर्त्यःपच्यते सस्यमिवजायतेपुनः ध्रुवंजन्ममृतस्यचेत्यस्यच विशेषविषये आग्नेयादिविषये विधिना आग्नेयंचतुर्धाकरोतीत्यनेन आदिपदेन निषेधो ग्राह्यस्तेन नसपुनरावर्तते इत्यनेन न्यायत उपसंहारापेक्षत्वादितिभावः ॥ एवञ्चास्थूलादिवाक्यप्रतिपाद्यस्य निषेधस्य कीदृशेनापिवाक्येन लौकिकस्थौल्यादिनिषेधबोधकत्वे संकोचेक्लेशएव ॥ नातिरात्रेइतिश्रुतिवन्नहिंस्यादितिश्रुतिस्थसर्वशब्दवद्वा तस्य दुर्वारत्वात् ॥ एतस्यैवानन्दस्येत्यादिवाक्यप्रतिपाद्यस्य तु समानविषयकनिषेधेन संकोचएवक्लेशः ॥ इन्द्रोमाया-

इत्याद्युक्तम् ॥ तत्र सर्वत्रसामान्यनिषेधनियमस्यवक्तुमशक्यत्वात् ॥ बहुजनागमोचनादि-स्थानेषु स्वीयघटविशेषमुपलभ्यतदन्वेषणाययतमानप्रतिस्मिर्थंभ्राम्यसि नास्त्यत्रघटइत्या-दिकवदातरसत्त्वेपिविरक्षितघटविशेषाभावाभिप्रायकमुच्यतएव ॥ अमराइत्यत्रत्वरितभा विनोमरणस्य "अपशवोवाअन्ये" इत्यादौमशत्वपशुत्वादे अनुदरेत्यादौवृहदुदरादे अन्नइत्यादौविशिष्टज्ञानादेश्चनिषेधोदृश्यतएवेतिस्वान्वयितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नात्यवाभा-वोधकत्वनियमेननञोऽशक्यवचन ॥ तथानिष्कलमस्थूलमित्यादौश्रोत्रनुभवगोचरलौकि-ककलास्थौल्यादेरेवनिषेधोऽभिप्रेतइत्युभयविधवाक्यैकवाक्यतयाऽवसीयते ॥ किंचप्राञ्च शाब्दिकाआरोपितत्वमभावार्थमन्यते ॥ यथाहु —नञ्समासेचापरस्यप्राधान्यात्स-र्वनामता ॥ आरोपितत्वनञ्द्योत्यनह्यसोप्यतिसर्ववत् ॥ १ ॥ अभवोवातदर्थोस्तुभाष्यस्य हितदाशयात् ॥ विशेषणविशेष्योवान्यायतस्त्ववधार्यतामिति ॥ तत्रप्रथमपक्षेनञ्समासे प्युत्तरपदार्थस्यप्राधान्यादेवसर्वनामतासिध्यति ॥ प्राधान्यचासर्वइत्यादावारोपित सर्वइ-त्याद्यर्थस्वीकारएव ॥ नञोभेदार्थकत्वेतत्प्रतियोगितयासर्वशब्दार्थस्यान्वयादुपसर्जनत-याऽतिसर्वइत्यादाविवसर्वनामतानस्यात् सञ्चोपसर्जनीभूतास्तुनसर्वादयइतिसिद्धांतात् एव-चासर्वस्मै इत्यादिनस्यात् ॥ नचेष्टापत्ति ॥ एवंतदो सुलोपोकोरनञ्समासइतिपर्युदास-वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । नञ्स्थलेत्यदाद्यत्वादेरतगणकार्यस्याप्यभावेनासइत्यादिरूपासिद्ध्यानञ्-समासइत्यस्यानुपयोगात् ॥ नचभेदप्रतियोगी सर्वइत्यर्थांगीकाराद्याप्राधान्यमितिवाच्यम् ॥ घटोनास्तीत्यादावभावविषयकबोधेतस्यविशेष्यतायाएवदर्शनेन अन्योन्याभावेविशेषण-तायाअंगीकर्तुमशक्यत्वात् ॥ अघट पटइत्यादौघटभिन्नइत्यादिबोधस्त्वार्थोमानसएव ॥ नञ्द्योत्यमित्युक्ति निपातानाद्योतकत्वाभिप्राया ॥ आरोपितत्वचात्रारोपविषयत्ववाचक-त्वपक्षेप्यनन्यलभ्यमारोपमात्रनञर्थ नत्वारोपविषयत्वगौरवात् विषयत्वतुससर्गमर्यादयै-वलभ्यते ॥ एवचास्थूलमित्यादौआरोपितलौकिकस्थौल्यादिशालिब्रह्मेतिप्रथमपक्षेऽर्थ ॥ काप्यसिद्धस्यारोपासभवात्स्थौल्यादिकलोकभवमेवगृह्यते ॥ घटोनास्तीत्यादौप्यत्तस्थल-इव अब्राह्मणइत्यादिसमस्तस्थलेप्यारोपार्थकत्वस्यानुभवात्पक्षातरमाह— अभावोवेति । तदर्थ नञोवाच्योद्योत्योवाऽर्थ ॥ तत्राप्यसतिबाधकवाचकत्वमेव सतितु बाधकेद्योतकता प्रीतिर्ज्ञेयम् ॥ (अ० २ पा० २ सू० ६) नञसूत्रेभाष्ये "क पुनरसौ । निवृत्तपदार्थक" इत्युक्तम् ॥ असौनञ्थइत्यर्थ । तत्र "निवृत्तपदार्थोयस्यनपुसकेभावे इतिक्त अभावार्थ-कइत्यर्थ" । इतिभूषणसारव्याख्यातम् ॥ यद्यप्यग्रिमभाष्यग्रथपर्यालोचने इह कैयटकृत-

---

भिर्मायान्तुप्रकृतिमित्याद्युपसहारा अशरीरशरीरेष्वित्यादशो ज्ञेयसाकारनिषेधाच्च समान विषयकानसत्येवेतितै सङ्कोचे नास्ति क्लेश ॥ एतस्यैवान्दस्य आसीनोदूरमित्यादिजन्य-मात्रागमनादिसामान्यधिय कल्पादिवदय मात्रादिर्मायिकउतात्मवदमायिकइति किमयहेय स्योताह्नेयस्येतिच विशेषाकाङ्क्षत्वात् ॥ २२ ॥ स्वमते विशेषानुवादफलमाह ॥ स्वफलमिति ॥ हि यस्मात् अभाविष्ठित स्वात्य ताभावाधिकरणयो मिथ्येत्युच्यते तस्मात्तद्बोधनाय प्रपञ्च वचन सफलमित्यन्यत्रविस्तर ॥

ख्याख्यांतरसाधुभाति ॥ तथाप्यत्यंतासदृशत्वादारोपायोग्यस्थलेप्यघट.पटइत्यादिप्रयोग-
दर्शनात्तद्वाप्यमन्यथा नेयमितिनञर्थमभावमन्यमानानामाशयः । सचाभावउत्तरपदार्थे-
प्रतियोगिनिविशेषणमित्येक पक्षः तथाचाब्राह्मणइत्यादौभेदप्रतियोगीब्राह्मणइत्यादिरर्थः ॥
एवचासर्वइत्यादौतदतविधिनासर्वनामसंज्ञा ॥ अनेकमन्यपदार्थे ॥ सेव्यतेऽनेकयासवता-
पतयेत्यादौएकपदार्थप्राधान्यादेकवचनोपपत्ति. ॥ अन्यथैकभिन्नस्यद्वित्वंबहुत्वंवायुक्तमि-
त्यैकवचननसगच्छेत । अत्वंभवसिअनहभवामिभयुवाभवथ. इत्यादौपुरुषवचनव्यवस्था-
चविशेष्यत्वाङ्गीकारेनस्यात् । एतन्मतेतुभेदप्रतियोगिःवद्भिन्नाश्रयिकाभवनक्रियेत्यर्थ ।
अथनञर्थस्यविशेषणत्वे अघटमानयेत्यादौपटाद्यनुयोगिभेदप्रतियोगिघटमित्यर्थव्यत्तयाप-
त्याघटादेरप्यानयनप्रसज्येत । विशेष्यत्वेतुघटभिन्नपटादेरेवतदिलत्वोविशेष्योवेतिद्वितीय-
पक्षएवंचानाब्राह्मणइत्यादौउत्तरपदार्थस्यप्रतियोगितयाभेदेन्वय.तेनब्राह्मणप्रतियोकभेदवानि-
त्यादिरर्थः।ननुप्रागुक्तदूषणप्रसगइतिचेन्न ॥ असर्वइत्यादौगौणत्वेपिसर्वनामता अनन्समा-
सइति ज्ञापकात् ॥ अस.शिवइत्यत्रसुलोपवारणायहित्तद्रवणं ॥ समासेसतितुगौणत्वादतदि-
त्येव रूपंस्यात्तवसइत्यतस्तद्ब्यर्थसत्गौणत्वेपिसर्वनामताज्ञापयति ॥ (अ० २पा२सू० २२)
"अनेकमन्यपदार्थे" इत्यत्रैकवचनंतु (अ० २ पा० १ सू० २) "सुवामंत्रिते" इत्यतोनु-
वर्तमानस्यसुविदयेकवचनात्तविशेष्यस्यानुरोधात् असविविशेषानुशासनेविशेषणविशेष्ययो
समानवचनकत्वस्यापितत्वात् ॥ अन्यथानीलघट नीलोघटइत्याद्यपिप्रयुज्येत ॥ किंचानेक-
शब्दाद्विवचनस्योपादानेमधुरकोमलकांतपदावलिमित्यादौबहूनाव द्विवचनस्योपादानेपरिण
बृकधरइत्यादौद्वयोश्चबहूर्नाहिर्नेस्यादतोजात्यभिप्रायमौत्सर्गिकमेकवचनम् ॥ सेव्यतेऽनेक-
येतिमायमयोगेपियोपयेतिविशेष्यानुरोधात्प्रत्येकसेवनान्वयाभिप्रायाच्चतत् नतूत्तरपदार्थ-
प्राधान्यात् ॥ "तेनपतत्यनेयेजलधेरिवोर्मय" इत्यादिकमनवद्यम् ॥ एकशेषस्त्वगतिकगति ॥
अत्वंभवसीत्यादौतुयुष्मदस्मदोरुभिन्नैकलक्षणा तद्योतकोनञ् अतोयुष्मदादार्थसामानाधि-
करण्यात्पुरुषव्यवस्था ॥ त्वद्भिन्नाऽभिन्नाश्रयिकाभवनक्रियेत्यादि शाब्दबोध ॥ अयचा-
भागोऽन्योन्याभावतयाऽत्यताभावतयाच नञ शक्यार्थ । तथाचपर्युदासस्थले भेदस्तदर्थ-
प्रसज्यप्रतिषेधस्थले त्वत्यताभावइतिबोध्यम् ॥ असमस्तस्थलेदेवदत्तोनब्राह्मणइत्यादौपर्यु-
दास घटोनास्तीत्यादौप्रसज्यप्रतिषेधइत्युभौ यथायथद्दश्येते । समस्तस्थलेतुप्रायेणपर्युदास
अभयमित्यादावन्योपि नञ्बहुव्रीहावन्यएवेतिविवेकोभाति ॥ एवचास्थूलमित्यादौ नास्ति
स्थूलोयत्रेत्यादि प्रसज्यप्रतिषेधाश्रयणेपिप्रसिद्धमेवप्रतियोगिनमधीराग्लिगतीति लोकमवाना-
मेवस्थूलादिगुणानामभाव सिध्यति । दातवलयायापणेदत्तोनास्तीत्युक्तेदत्तात्रदत्तस्येव
नरणोरणीयस्त्वमित्यादिश्रौताना । अनुपस्थितेर्विधानापार्थक्यप्रसगात्तुल्यबलतयाबाधा-
योगाच्च॥ लाघवात्पर्युदासाश्रयणेतुस्थूलादिभिन्नत्वतस्सद्दशचवद्वेतिफलति। तत्र "नायनरो-
नापिमृग" इत्यादिवत्तत्तन्मात्रधर्मकत्वाभावाद्वेद उभयधर्मवत्त्वादुभयसादृश्य च "समो
मदाकेनसमोनागेने" त्यादाविवेतिज्ञेयम् ॥ यत्वस्मिन्पक्षे तत्सादृश्यमभावश्चेत्यादिपठनम-
ब्राह्मणइत्यादौ भेदप्रतियोगित्वप्रकारकमाब्राह्मणादिबोधानतरभाविमानसयोधविषयत्वसा-
इत्यादेरित्यभिप्रेत्येत्युक्तम् । तदादेऽन्राप्युभयधर्मवत्ताबोधपाश्चात्योमानसोस्तु ॥ वस्तु-

तस्तु—सादृश्यादिरप्यर्थः तादृशबोधेशाब्दबोधत्वानुभवात् "नासौलोष्टमानायकृतीभवती" तिमहाभाष्यानुग्रहाचेत्यन्ये । अधिकंतुतुर्यश्लोकसंडनेऽभिहितमभिधास्यतेचकिंचित्पुरस्तात् ॥ नव्यास्तुसमस्तनञ्स्थले आरोपविषयत्वमेवनञर्थमन्यते यथामंजूषायां । "घटो नास्तीत्यादावभावस्यविशेष्यतयायोधात्रञोवाचकत्वम् । नानूयाजेष्वित्यादौसप्तम्याः साधुत्वार्थयोतकत्वमपि । आरोपितानूयाजेषुयज्ञतिष्विितिदर्थः भेदेप्रतियोगित्वेनान्वयेनानूयाजभिन्नेष्वित्यर्थेसप्तम्यनुपपत्ति. । आरोपविषयत्वत्रनञ्द्योत्यमतएवाघट इत्यादिवदुत्तरपदार्थप्राधान्यं । अनुदराकन्येत्यादावप्यल्पत्वादिनोदराभावमारोप्यनञ्समभिव्याहारे आरोपितोदरवुध्यावन्मूलाल्पत्वादौविश्रमः । अद्विज इत्यादौच तद्भेदमूलकमारोपितप्रवृत्तिनिमित्तकत्वमितिभेदेविश्रांतिः । असदेहइत्यादौचारोपित सदेहइतिबोध. । भेदसंबंधेनारोपितत्वज्ञानाच्चतदत्वत्वाभावप्रतीतिः । असमस्तेत्वभावोनञर्थ. । सद्विधा-अत्यंताभावोभेदश्च । तत्रतादात्म्येतरसबंधाभावआद्यः । तादात्म्याभावोऽन्यः । तादात्म्यमतिरिक्तंतद्वृत्यसाधारणधर्मरूपंवेत्यन्यत् । समनियताभावस्थलेएकस्यानेकप्रतियोगित्ववदनयोर्घटादिप्रतियोगिकत्वमपि । तत्राद्यस्तिङन्तार्थक्रियान्वय्येव । असमस्तनञर्थात्यताभावविशेष्यकबोधेतिङ्समभिव्याहृतधातुजन्योपस्थितेर्हेतुत्वात् अतएवत्वंनासिघटो नस्त्वइत्यादौपुरुषादिव्यवस्था ॥ तिङन्तसमभिव्याहृतनञोत्यंताभावार्थकत्वमेव । अयमेव प्रसज्यप्रतिषेधइत्युच्यते । प्रसज्यविधायविहितस्यप्रतिषेधइतितदर्थ. । नञ्सूत्रेभाष्येतुप्रसज्यक्रियागुणौतत.पश्चान्निवृत्तिंकरोतीत्युक्तम् । तेनगुणाभावबोधेपिप्रसज्यप्रतिषेधइति लभ्यते । नास्माकमेकंप्रियमित्युदाहरणम् । अत्रहिएकप्रियप्रतिषेधेबहुप्रियप्रतीतिः नसदेह इत्यादौचसदेहाभावप्रतीति· सदेहस्यगुणत्वात् । सर्वत्रक्रियाप्रतिषेधेहिगुणपदोपादानंभाष्येऽनर्थकस्यात् । प्रसज्यप्रतिषेधोसौक्रियायासहयत्रनञ्नित्यत्रक्रियाग्रहणगुणस्याप्युपलक्षणमिति बहव ॥ अन्योघट पटोनेत्यादौ ॥ अत्रारोपितपटाभिन्नोघटइतिबोध. । नञ्द्योतकएव । एवंचसमानविभक्तिकत्वसिद्धम् । घटभेदबोधस्त्वार्थः । तत्समनियतत्वात् । घटत्वाभावबोधोपितत्राऽर्थ ॥ क पुनरसौनञर्थविशिष्टइतिप्रश्ने "निवृत्तपदार्थक" इतिभाष्ये उक्तम् ॥ "निवृत्त पदार्थोमुख्यब्राह्मण्यंयस्मिन्सक्षत्रियादिरित्यर्थः । सादृश्यादिनाऽध्यारोपितब्राह्मण्योनञ्द्योतितद्वस्थइत्यर्थ" इतिकैयट. ॥ प्राचीनोक्तमर्थांतरतुत्रालैवेतिस्पष्ट भाष्यविदा ॥ किंच "प्रतियोग्यभावौतुल्ययोगक्षेमा" वितितान्निकोक्तेर्नञ्वाच्यमेदस्य विशेषणतानयुक्ता । यत्रप्रतियोगिन प्रकारतातत्रैवतदभावस्यापिसा यत्रतस्यविशेष्यतातत्रैवतदभावस्यापिसेतितदर्थ । बाधबुद्धिप्रतिबंधकतापियथानुभवकल्प्येतिन तदनुरोधेन ऋष्यनुभवसिद्धबोधान्यथाभाव उचितोऽनेनैव न्यायेनप्रतियोग्यधिकरणमेवाभावाधिकरणमिति बोध्यमितिदिक् ॥ तत्रप्रतिषेधेद्वयीगति –प्रतिषेधंदृष्ट्वापश्चादुत्सर्गस्यत्तद्विषयत्वाभावज्ञानेप्रामाण्यग्रहइत्येका । एवमुत्सर्गापवादस्थलेपि ॥ तदुक्तहरिणा–ब्राह्मणानाश्रुतिर्दध्निप्रक्रातामाठरविना ॥ माठरस्तक्रसबधात्तत्राचष्टेयथार्थतामिति ॥ दधिब्राह्मणेभ्यइत्यादौ माठरवर्जमेवदधिदानमुपक्रातम् ॥ उत्तरकालतक्रमाठरायेत्येतत्तस्ययथार्थत्व गमयतीतिभिन्नवाक्यतयामप्राप्त्यनुमानबाधइति पुञ्जराज. ॥ उत्सर्गस्यापवादनियम-

सहस्राक्षखण्डनम्

अनेकाख्यातयोगेपिवाक्यंन्याय्यापवादयोः ।
निषेधानामेकवाक्यतेत्यपरा । तदुक्तम्-अनेकाख्यातयोगेपिवाक्यंन्याय्यापवादयोः । तियमःप्रतिषेधश्चविधिशेषस्तथासतीति । न्याय
एकमेवेष्यतेकैश्चिद्भिन्नरूपमिवस्थितम् । तियमःप्रतिषेधश्चविधिशेषस्तथासतीति । न्याय विशेषविधिनियमनिषे-
उत्सर्गः ॥ आपाततोभिन्नवाक्यत्वावभासेपिसर्वस्याप्युत्सर्गस्य विशेषविधिनियमनिषे- तदलाभेतुस्वार्थएवपर्यवसा-
धविध्याकांक्षानियमेन तल्लाभेवाक्यैकवाक्यतातयोः । तदलाभेतुस्वार्थएवपर्यवसा-
नम् । एकवाक्यताचेत्थम्-यतोमाठरायतक्रमतस्तद्व्यतिरिक्तेभ्योदधीत्येवेतीत्यलम्''
एवमादिदर्शितम् ॥ इत्थंचैतन्मतानुरोधेन विचारेप्यनुदरेत्यादावल्पत्वादा-
विवस्थूलादिवाक्येषूभयधर्माश्रयत्वेन स्थौल्याद्यभावमारोप्यनञःप्रयोगे आरोपितस्थौ-
ल्यादिबोधेन केवलस्थौल्याद्यभावेविभ्रमः ॥ अद्विजइत्यादिवदभाक्तवस्थूलादिवस्तु-
भेदेवैधः ॥ किंच प्रतियोग्यभावयोःसमानयोगक्षेमतायास्तांत्रिकैः कथनात्प्रतियोग्य-
धिकरणमेवाभावाधिकरणमितिस्वीकारेण ब्रह्मणिस्थौल्याद्यधिकरणताप्यापतति ॥ ननु
वायौरूपाभावव्यवहारान्नैवमितिचेन्न । वस्तुतोहि ''सर्वंसर्वमयं'' इतिनृसिंहोत्तरताप-
नीयादिश्रुत्या वायौसतोरूपस्य तिरोभावस्यैवतत्ररूपाभावपदाभिलप्यत्वात् ॥ अन्य-
थावत्कार्ये तेजस्यपितद्वोद्भवेत् । अतोबीजावस्थायांफलपुष्पादेरननुभवेपिवृक्षावस्थायां
तदनुभववत्तेजोवस्थायां रूपानुभवइतिवायौप्रतियोग्यधिकरणतानानुपपन्ना ॥ अपिच
तार्किकचरणशरणीतरणेप्यन्यत्रसतएवरूपस्यवाय्वावभावात् अत्यंतासतोऽभावस्याप्यस्वी-
कारात्काणादसूत्रेगेहेसतएवघटादेः प्रतिषेधार्हताकथनाच्चान्यत्रसतएवस्थौल्यादेरत्रप्रति-
षेधोवाच्यः । तच्चसर्वात्मनातत्रासंभवि ॥ किंचब्रह्मणिविशेषणतयाविशेष्यतयावाऽभाव-
स्थितिः प्रतियोगिनिष्ठाधेयतावच्छेदकसंबंधसत्वंचापद्यतएवेति सविशेषतानपायाच्छ्रौत-
धर्मैरेवतामुररीकुरु ॥ अथमीमांसकपदावलंबादभावस्याधिकरणात्मकत्वमितिचेत्तथापि
सतएवनिषेधः सविशेषताचाशक्याऽपाकर्तुम् ॥ तत्प्रतियोगिकत्वस्याधिकरणतावच्छेद-
कसंबंधविशेषादेश्चब्रह्मणिसत्वस्यावश्यवाच्यत्वात् ॥ केवलाभावस्वरूपत्वेशून्यवादो
दुष्परिहरः ॥ किंचप्रतिषेधेद्वयीगतिर्दर्शिता । तत्राद्यपक्षे ''अस्थूलमनणु अचक्षुः
इत्यादौ महतोमहीयस्त्वमणोरणीयस्त्वंविश्वतश्चक्षुश्च''मित्यादिकमलौकिकंनप्रतिषिध्यते
किंतु लोकप्रसिद्धमेवस्थौल्यादिकमपि ॥ श्रौतालौकिकधर्मेपुनिषेधाविषयत्वनिश्चयात्प्रा-
माण्यग्रहः ॥ बहुसंमतेमुख्येद्वितीयपक्षेतुयतउक्तरीतिकंविधीयतेतोऽणुत्वादिन्यधिकरण-
स्थौल्यादेरेकदेशिचक्षुरादेश्चैवप्रतिषेधइत्येकवाक्यता ॥ नियमः प्रतिषेधश्चविधिशेषस्तथा
सतीतिहर्युक्त्यानिषेधस्योपसंहारानपेक्षत्वोक्तिर्निरस्ता ॥ (नञित्युपलक्षणंनिषेधार्थक-
पदान्तरस्यापि) इतितुल्ययैवकथनादस्थूलादिवाक्यविचारेण ''निष्कलंनिष्क्रिय'' मित्या-
दिकमपि ''आनंदस्यान्यानिभूतानिमात्रामुपजीवंति ॥ ममैवांशः'' इत्यादिभिः
''आसीनोदूरंव्रजति । भूतभर्तृचतज्ज्ञेयंग्रसिष्णुप्रभविष्णुच'' भीष्मपर्वाष्टमाध्याये
(श्लो० १७) सप्रभुःसर्वभूतानांविभुश्चभरतर्षभ ॥ संक्षेपोविस्तरश्चैवकर्ताकारयिता
हरिरित्यादिभिश्चसहैकवाक्यतयालोकवत्पूर्णत्वविभुत्वविरोधिविभागपरिच्छिन्नक्रियादिप्रति
षेधपरतयाव्यवस्थापितंवेदितव्यम् । भीष्मपर्ववचनेकर्ताकारयितातथेत्यपिक्वचित्पाठ.यच्च
(नञसामान्यनिषेधकृत् स्वान्वयिताऽवच्छेदकधर्मावच्छिन्नासंताभावबोधक) इत्युक्तं

तदव्युत्पत्तिविजृम्भितम् । यतएवमुक्तयावादृशाभावोनस्त्रवृत्तिप्रतिपाद्यइतिलभ्यते ॥ तदसगतम् ॥ स्वान्वयितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्याभावेव्युत्पत्तिबल-लभ्यत्वात् ॥ एवचासमस्तनञ्स्थलेकचिदियव्युत्पत्तिर्विशेषज्ञानेसतिसामान्याभावज्ञानस्य-तदभावव्याप्यवत्तामुद्रयाप्रतिबधेनानुदयादङ्गीकृता ॥ अतएवनीलघटवदित्यत्रघटोनास्ती तिनव्यवहार पीतघटोनास्तीतिव्यवहारोभवत्येव ॥ अन्वयितावच्छेदकस्यपीतरूपस्य तत्राभावात् ॥ अत्रान्वयितावच्छेदकस्याप्यभावएवप्रतियोगितयाऽन्वय ॥ स्पष्टी-कृत चैतन्मञ्जूषायाम्—"अन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वचाभावेव्युत्पत्तिबल-लभ्यम् ॥ नीलघटवदित्यत्रघटोनास्तीत्यव्यवहारात् ॥ पीतघटोनास्तीतिव्यवहाराच ॥ ध्वनितचेदविरामोऽवसानमित्यत्रभाष्ये ॥ अतएववायौरूपनास्तीतिप्रतीत्यासामान्यभाव सिद्धि ॥ विशेषाभावकूटस्यततोयोधासभवात् ॥ अन्वयितावच्छेदकशब्देननञर्थान्व-यिविशेषणमुच्यते ॥ यथापीतघटइत्यत्रपीतरूप ॥ प्रतियोगितावच्छेदक घतत्रापि घटत्वमेव ॥ विशिष्टबोधेविशेष्यवृत्तिधर्मस्यैवप्रतियोगित्वादाववच्छेदकत्वात् ॥ तदव-च्छिन्नाप्रतियोगिताचपीतत्वादिविशेषणबलात्पीतघटव्यक्तिनिष्ठैव ॥ विशिष्टचप्रधानात्वात्य तमतिरिक्तम् ॥ सर्वथातिरिक्तत्वेतुवैशेषिकाणापदार्थविभागन्यूनतापत्ति ॥ अतएवा भियुक्तैरन्वयितावच्छेदकेत्युक्तम् । नतुप्रतियोगितावच्छेदकेति ॥ यथाघटादिपदानाघटत्वा-दिनाशक्तावपिप्रकरणादिनाकासाचिदेवव्यक्तीनाबोधस्तथाप्रकृतेविशेषणबला" दितिग्रन्थेन ॥ एवच घटा सतीत्यादौयावद्घटासत्त्वेऽपिकासाचिदेवव्यक्तीनायथासत्वप्रकरणादिनाऽव गम्यते तथाघटानसतीत्यादौतासामेवाभावस्तेन ॥ एवचास्थूलमित्यादौप्रकरणादिना लोकदृष्टानामेवप्रतिषेध ॥ प्रकरणादिनिर्णयस्तुतृतीयस्यद्वितीयेनस्थानतोपीतिविंशतिसूत्र्या सम्यग्दर्शित परमाचार्यपादै ॥ पीतघटोनास्तीत्यादौपीतत्वादिकमिव "निश्चेतनात्मक शरीरगुणैश्चहीन" इत्यादौगुनिश्चेतनात्मकत्वमेवान्वयितावच्छेदकस्पष्टमेव ॥ समस्ता-समस्तसर्वस्थलेप्ययमेवन्यायइतिहेतु अज्ञोजीवइत्यादिकनप्रयोक्तुशक्येत । ज्ञानसामान्या भावस्यतत्राशक्यवचनत्वात् । इष्टापत्तौच "द्वावीशानीशौज्ञाज्ञौ" इत्यादेर्व्याकोप ॥ एव अपशवोवाअन्ये" इत्यादिकमपिबाधित स्यात् ॥ गवाश्वतरखरकासरकरभादिषुप शुत्वस्यप्रत्यक्षसिद्धतयासामान्यनिषेधस्याशक्यत्वात् ॥ इत्थममरादिशब्देष्वपिद्रष्टव्यम् ॥ किंच सावत्रिकत्वदुराग्रहेसतित्यव्युत्पत्तिशरीरघटकाभावपदेकिंबोधकोनञ् । सकिंभावत्वा वच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावमेवबोधयतिभावविरोधिवा ? ॥ आद्ये आत्माश्रयानवस्थादय । भेदात्यताभावरूपाथयोरबोधश्च ॥ अभावपदेविरोधार्थस्यबहुग्रन्थेपुस्वीकृतत्वाद्द्वितीय श्चेद्व्युत्पत्तिशरीरएवव्यु पत्तिभग ॥ अज्ञानमविद्येत्यत्रचज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताका भावएवतावकन्यायात्सिद्ध्यन्नतुभावरूपमज्ञानम् ॥ तथाचापसिद्धात । एतेनाधर्मा मित्रासितादिशब्दव्यप्यर्थासगतिर्ज्ञेया ॥ तादृशस्थलेपुनञोविरोधबोधकत्वमेवेति तुदर्शित—व्यासपादैर्योगसूत्रभाष्येद्वितीयपादे (सू० ५) 'अनित्याशुचिदु खानात्म सुनित्यशुचिसुखात्मख्यातिरविद्ये" तिसूत्रव्याख्याने "अविद्यानप्रमाणनप्रमाणाभाव किंतुविद्याविपरीतज्ञानान्तरमविद्यति' इतिज्ञानान्तरमित्युक्त्यानञ सामन्यनिषेधकत्व

मिहापाक्षम् ॥ मञ्जूषाकारोपि" अज्ञानशब्देऽधर्मशब्दइवविरोध्यर्थकोनञ्, तेनभान-पदार्थएवससविषयइत्यन्यत्रविस्तर । अभावपदेचविरोध्यर्थकएवस । भावविरोधी-सर्थ । एवचाभावस्यभावप्रतियोगिकत्वमेव इत्याह ॥ तावकन्यायात्तुमित्रत्वावच्छिन्नाघ भावएवबुध्येतेति "नामित्रोमित्राभावोनमित्रमात्रकिन्तुतद्विरुद्ध सपत्न" इत्यादिव्यास भाष्यविरोध स्पष्टएव ॥ किंचयेननाम्नाते नाविष्णु पृथिवीपतिरित्यादौनञ्द्वयसमभिव्या हारेप्रकृतार्थदार्ढ्यस्यैवसर्वसमतत्वात्तत्रापितावकव्युत्पत्तेर्व्यभिचार । उक्तच (अ० ५-पा० २ सू० २७) "विनञ्भ्यानानाञौनसहे" तिसूत्रेमहाभाष्ये "द्वौहिप्रतिषेधौप्रकृत मर्थंगमयत । ननसहइवेति" इति ॥ एतदेवाश्रित्यमञ्जूषायाम् "अभावाभावइत्यादिव्य-वहारोववराणामप्रामाणिकएव ॥ घटाभावोनास्तीत्यादौतत्कर्तृकसत्ताया एवाभावप्रतियोगि त्वम् । एवमेवनासहस्रदस्तत्रास्तेइत्यादावपियोध्य" इत्याद्यभिहितम् ॥ एव "भय्नामिकोरव-वातसमरेनकोपादु शासनस्यरुधिरनपिवाम्युरस्त । सचूर्णयामिगदयानसुयोधनोरू" इति-वेणीसहारस्थभीमवाक्यादिपुकाकुसहकारेणनञामथनादिगतनिश्चितत्वयोलतेइत्यप्युक्तम् । तत्रापि तद्व्यभिचार स्फुट ॥ इत्थ (अ० ८ पा० १ सू० १०) "आबाधेचे" तिसूत्रे-महाभाष्ये "ननसुसु" इतिप्रयोगे "ननकरोतिसुसुजागतीत्येवमादिवाक्यैकदेश" इति कैयट ॥ एवमादौकाक्वभावेपितद्व्यभिचार ॥ मञ्जूषाकारस्तुअत्रब्राह्मणोनास्तीत्यादाव-समासस्थलेप्यभावार्थकतानञोनिराचष्टे । यथाह—"आरोपितत्वमेवनञर्थइतियुक्तम् । अत्रब्राह्मणोनास्तीत्यादावपि एतद्देशाधिकरणिकारोपिताब्राह्मणकर्तृकासत्ते त्येवबोध ॥ आर्थस्तुतदभावबोध । अतएव तत्सदृशेतरसत्ताप्रतीति" इत्यादि ॥ सर्वत्रतादृशा भावमात्रबोधकत्वनियमेऽब्राह्मणइत्यादौसादृश्यावगमोऽपिनस्यात् नचतत्र तत्प्रत्ययआर्थ इतिवाच्यम् । नञ्सूत्रादिभाष्यविरोधात् तथातादृशस्थलेपुतथार्थकतायाएवसिद्धे ॥ किंच (अ० २ पा० २ सू० ६) "नञ्सूत्रएवभाष्ये" भवतिचैवजातीयकानामप्ये-कस्यप्रतिषेधेनबहूनासम्प्रत्यय तद्यथा ननएकप्रिय ननएक सुखमिति" इत्युक्तम् ॥ व्यस्तस्थलेनञ् क्रियायामेवान्वयादेरऽत्रालिक्रियामात्रस्यप्रियादेर्वाप्रतीयेताभावमात्रम् नतुबहुत्वादिकम् ॥ इत्थचास्थूलादिवाक्येष्वस्थूलादिपदाना "अच्छाय अवायु अचक्षुष्क" इतिवहुव्रीह्यतपदप्रायपाठात् नास्तिस्थूलोयत्रेत्यादिर्योनिश्चीयतेऽतोऽत्र ब्राह्मणो नास्तीत्यादौ ब्राह्मणादिनिषेधाच्चदितरसत्तेव लोकदृष्टस्थौल्यादीना निषेधाद लौकिकगुणगणसत्तातत्रसिध्यति ॥ नञोविरोधाश्रताऽऽदरेत्वज्ञानमित्यत्रअयथार्थज्ञान विरुद्धज्ञानान्तरमिव लोकदृष्टस्थूलादिवस्तुविरुद्धधर्मकत्वदलौकिकत्वादुभयधर्माश्रयत्वा-च्चेतितादृशवाक्यार्थोनिरवद्य ॥ अणुर्बृहत्कृश स्थूलोगुणभृन्निर्गुणोमहानित्यादिर्भारतीय-विष्णुसहस्रनामवाक्यादिरूपास्मृतिरप्येवमर्थेऽनुग्राहकावेदितव्या । नैयायिकास्तु भूतले घटइत्यत्रभूतलवृत्तिर्घटाभाव इतिबोधेभूतलनिरूपितस्य सप्तम्यर्थवृत्तित्वस्य स्वनिष्ठया प्रतियोगितानिरूपकतयाऽन्विते नञर्थेघटाभावेऽन्वय ॥ तादृशवाक्येभ्योभूतलनिवृत्तिर्घ-टाभाव इत्यादिघटाद्यभावधर्मिकभूतलादिवृत्तित्वप्रकारकशाब्दानुभव इवतात्पर्यरूपकार-णवशाद्घटोभूतलवृत्तित्वाभाववानित्यादिर्घटादिविशेष्यकभूतलान्वितवृत्तित्वप्रकारकबोधोपि

भवत्येव ॥ भूतलादिवृत्तित्वघवस्त्वत्तरादौप्रसिद्धम् ॥ इंदशबोधानङ्गीकारेभूतलेनघटइत्यादिवाक्यजन्यस्याप्रामाण्यज्ञानानास्कंदितबोधस्यभूतलेघटइत्यादिवाक्यजन्यघटादिविशेष्यकभूतलाधेयत्वप्रकारकबाधविरोधितासर्वानुभवसिद्धानोपपद्येत ॥ नहिघटाभावधर्मिकभूतलवृत्तित्वप्रकारकज्ञानघटधर्मिकभूतलवृत्तित्वप्रकारकज्ञानविरुणद्धि, ग्राह्याभावानवगाहित्वात् किंतुघटोभूतलवृत्तिरितिज्ञानस्यघटोनभूतलवृत्तिरित्येवज्ञानप्रतिबंधकमाह्यभूतलवृत्तित्वाभावावगाहित्वात् ॥ तादृशबोधानगीकारे "प्रतियोग्यभावान्वयौतुल्ययोगक्षेमा" वितिनियमानुरोधी "नञ्पदविनायत्रधर्मेणियस्यविशेषणतयाभानयादृशसमभिव्याहारात्भवति तादृशसमभिव्याहारस्थलेनञ्सत्वेतत्रधर्मिणितदभाव प्रतीयत" इत्यनुभवोऽपलप्येत ॥ एवचनञर्थाभावेऽनुयोगितयाघटाद्यन्वययोधोपपत्तयेनामार्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्तिशरीरेनिपातातिरिक्तेतिनामविशेषणमावश्यकम् ॥ एवनपचतिचैत्रइत्यादौचैत्रादिपुनञर्थपाककृत्याद्यभावस्य चैत्रस्यनधनमित्यादौधनादिपुनञर्थचैत्रस्वत्वाद्यभावस्यचानुयोगितयाऽन्वयार्थं घटोनपटइत्यत्रनञर्थभेदस्यघटादावनयोगितयापटादौप्रतियोगितयाऽन्वयार्थं चतत्तदावश्यकम् । एवक्रियानामार्थयोरपिविभक्त्यर्थमतरान्तरेणैवान्वयबोध अतएवराजापुरुष भूतलघटइत्यादौपुरुषाद्यशेराजभूतलादे स्वत्वाधेयत्वासबधेनतडुल पचति चैत्र पच्यतइत्यादौचकर्मत्वकर्तृत्वादिसबधेन तडुलचैत्रादौपाकादे स्वकर्मत्वस्वकर्तृकत्वादिसबधेनपाकाद्यशेवातडुलचैत्रादेरन्वयबोध ॥ निपातातिरिक्तत्वादिविशेषणादेव भूतलेनघटघटोनपटइत्यादौघटादेर्नञर्थाभावेन मुखचन्द्रइवेत्यादौ मुखचन्द्रादीनामिवार्थसादृश्यादिनान्वयबोधोभवत्येव ॥ एव "नकलजभक्षये" दित्यादौनैयायिकमतेनञुपस्थाप्येनबलवदनिष्टाननुबधित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वादिरूपविध्यर्थाभावेन धात्वर्थभक्षणादेरनुयोगितया गुरुमतेतुविध्यर्थापूर्वांशे विशेषणतयाऽनुमितेन नञुपस्थाप्याभावेन धात्वर्थभक्षणादे प्रतियोगितयाऽन्वयोबोध्य " ॥ विशेषणविभक्तेरभेदार्थकत्वे घटोननीलइत्यादौनञानीलाद्यभेदाभावएवप्रत्याययिष्यते नतुनीलादिभेद यादृशसमभिव्याहारस्थले येनसबधेनयद्धर्मिणियेनरूपेणयद्वत्व नञसत्वे प्रतीयतेतादृशस्थले नञातद्धर्मीणि तादृशसबधावच्छिन्नतादृशधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकतदभावबोधस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वात् प्रतियोग्यभावान्वयौचेत्यादेरप्ययमेवार्थ ॥ एवचनञोभेदबोधकत्व नकुत्रापि सभवति । अनीलघटमानयेत्यादौघटपदसामानाधिकरण्यानुरोधेनानीलपदस्य-नीलभिन्नपरतया नञोभेदवत्त्वलक्षणायाउपगतव्यत्वात्" नीलोघटइत्यादावभेदस्यप्रकारतावादिमतेघटरूपेधर्मिणिस्वरूपसबधेन नीलाभेदत्वेनरूपेणनीलाद्यभेदोभासते ॥ तत्रनञ्समभिव्याहारे घटेस्वरूपसबधावच्छिन्ननीलाभेदत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावो भासते ॥ घट पटइत्यादौत्वयोग्यत्वादेवनान्वय ॥ ससर्गतामते नीलोघटइत्यादाव भेदसबधावच्छिन्ननीलत्वावच्छिन्नप्रकारता निरूपितघटत्वावच्छिन्नविशेष्यताशालीबोधो भवति ॥ तत्रनञ्समभिव्याहारेऽभेदसबधावच्छिन्ननीलत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावोघटेनञाबोध्यते ॥ यत्रचायोग्यत्वादिनाघट पट इत्यादावभेदोनसभवति तत्रनञ् समभिव्याहारेघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव स्वरूपेणैवनञाबोध्यते । अनीलमित्या

-.समासस्थलेपूर्ववदेवलक्षणाबोध्या ॥ भूतलेघटइत्यादौस्वरूपसंबंधावच्छिन्नवृत्तित्वत्वाव-
च्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यताघटेभासतेतत्रनञ्समभिव्याहारेस्वरूपसंबंधावच्छिन्नवृ-
त्तित्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावोघटेभासतइतिमन्यंते ॥ स्पष्टंचैतत्सर्वंव्युत्पत्तिवादा-
दिपुइत्थंकारमेतन्नयेपिक्वाचित्कएवतावकन्यायः । अभावस्यक्वचिदनुयोगितयाक्वचित्प्रति-
योगितयाचान्वयस्वीकारात् ॥ स्वान्वयितावच्छेदकेत्यादिनियमस्यसार्वत्रिकत्वेतु भूत-
लेनघटः घटोनपटः चैत्रस्यनधनमित्यादौभूतलघटधनादेरनुयोगितयाऽन्वयिनोऽप्यभावो-
ऽवगम्येत ॥ अतोघटोनेत्यादिकेवलप्रतियोगिघटितवाक्येष्वेवसइतिरमणीयम् ॥ अस्थू-
लादिवाक्यानितु एतद्वैतदक्षरमित्याद्यनुयोगिबोधकपदघटितानीतिनतत्रतदवकाशःसोन्द-
दादयस्तुवह्नित्वेनघटोनास्तीत्यादिव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमप्युरीकुर्वंति तन्मतेकास्य-
न्यायस्यैकांतिकत्वावसरः । अथप्रागुक्तरीतिकातिप्रसंगवारणायान्वयिपदंप्रतियोगिमात्र-
परमितिचेत्प्रतियोगितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावबोधकइत्यापत्त्याऽऽत्माश्र-
यादिर्दुर्निवारइतिदिक् ॥ मीमांसकमतेऽपिनायंन्यायःसार्वत्रिकःशक्योवक्तुं ॥ बहुश्रुति-
सूत्रासामंजस्यप्रसंगात् ॥ तद्यथा "तस्माद्धूमएवाग्नेर्दिवाददृशे, नार्चिः तस्मादर्चिरेवाग्नेर्न-
क्तंददृशे, नधूमः" इत्यत्र दिवानक्तमर्चिर्धूमयोर्दर्शनसामान्यस्याभावेस्त्वदुक्तरीत्या वक्त-
व्येपि दूरदर्शनदूरदर्शभूयोयोरेवाभावस्तत्रासिद्धांतित.प्रथमस्यद्वितीयेपादेऽर्थवादाधिकरणे
(सू० १२) "दूरभूयस्त्वात्" इतिसूत्रेजैमिनिना ॥ तथा "नचैतद्विद्मोवयंब्राह्मणा-
वास्मःअब्राह्मणावा" इत्यत्रतवज्ञानसामान्याभावप्रसंगेपिनिश्चयरूपस्यज्ञानविशेषस्यैवा-
भावोगम्यते । नतुसंशयरूपस्य अन्यथाप्रवरानुमंत्रणापाध्यापातात् ॥ संशयबीजंचतत्रैव-
(सू० १३) "स्यपराधात्कर्तुश्च पुत्रदर्शनम्" इतिदर्शितम् ॥ नचविदिर्यथार्थ-
ज्ञानार्थ एवेतिभ्रमितव्यम् "अविदितपरमानंदो वेत्तिनरो विषयमेवरमणीय" मित्यादाव-
यथार्थज्ञानेपितस्य शंकराचार्यादिभिःप्रयोगेण भीमसेनोक्ते ज्ञानसामान्यएव तच्छक्तेर्निर्धा-
रात् ॥ एवं "देवावैदेवयजनमध्यवसायदिशोनप्रजानन्" इतिदिक्प्रज्ञाननिषेधः शबरा-
दिभिः (सू० १०) "गुणवादस्तु" इतिसूत्रंगौणीसाधकमन्वानैर्गौणःस्वीक्रियते । यथोक्तं
तद्भाष्ये "कथमसति दिङ्मोहेदिङ्मोहशब्दः ? इति । उच्यते—अप्राकृतस्य बहोःकर्मसमूह-
स्योपस्थितत्वाद्गौणो मोहशब्दोऽवधारणावकाशदानादिभिर्नोपपद्यतीतिगौणता" इति ॥
तद्व्युत्पत्त्यातुदिक्प्रज्ञानस्यैवाभाव.सर्वात्मनावाच्यः ॥ यद्यपीहसिद्धांतेत्राऽन्यएवपंथास्त-
थापिशबरादीनामयमत्राशयइत्यनूद्यते ॥ इत्थं दशमस्याष्टमेपादेऽपि बहूनिनिषेध-
वाक्यानिविचारितानि तत्रापि "दीक्षितो नददातिनजुहोती" त्यादौ दानहोमादेरव-
च्छेदकावच्छेदेनाकरणनिराकरणपुरःसरंपर्युदासमाश्रित्यतद्विशेषविषयतयानिषेधो निर्धा-
रितइति संक्षेपः ॥ एवकारमसीपांमतरीत्याप्यस्थूलादिवाक्येपुलाघवात्पर्युदासमाश्रित्य
"नानूयाजेषु" इत्यादाविव लोकप्रसिद्धस्थूलादिवस्तुभेदः "अपशवोवा अन्येगोअश्वेभ्यः"
इत्यत्रनन्वयितया सामान्यतःपशुशब्दस्योपादानेपि प्रशस्तपशुत्वंप्रतिषेधइवकार्यं भाव-
निर्वाहकाणां नियताणुत्वादिवैयधिकरण्यकर्थौल्यादीनां प्रतिषेधोवासिद्ध्येदितिप्रियमेवनः ॥
ननु प्रबलप्रत्यक्षविरोधादेवतत्रपशुत्वसामान्याभावोऽशक्याश्रयणइतिचेदत्रापिश्रुत्येक-

समधिगम्येब्रह्मणि "अणोरणीयान्महतोमहीयान्" इत्याद्यलौकिकधर्मवत्ताबोधकसर्वाधि कस्वत प्रमाणप्रत्यक्षनिरवकाशश्रुतिशतविरोधात्तथास्त्वितिगुढनिद्धिरा ॥ एतच्चसर्वत-त्त्वयानुसारेणग्रन्थार्थविचारेप्यास्माकोमग्नाप्राकृतनिखिलधर्मरूपतावाद सुस्यपुष्येत्यभि-प्रत्यदर्शितम् ॥ वस्तुतस्तुतत्तन्मतेसिद्धांतविरुद्ध कश्चिदश सूक्ष्मेक्षिकयाहेयएव ॥ अथ कस्तर्हिसिद्धांतेनजर्थइतिचेद्योसेसमासेचसर्वत्रानुगतोलाघवात्तिरोभावएवनञर्थोव्याख्येय इतिप्रतिभाति ॥ द्वितीयस्कंधनवमाध्याये (श्लोक ३२) अहमेवासमेवाग्रइत्यत्र सुबोधिन्यासर्वेपामभावानांतिरोभावानतिरिक्ततायाः स्वमतेकथनात् सर्वार्थनिर्णयनिबंधा वरणभंगादिपुतत्रैवतेपामतर्भावसाधनाच्च ॥ एवंच पुरुषसूक्तशांडिल्यविद्याबृहदारण्यक-नृसिंहोत्तरतापनीयादिपु पुरुषएवेदंसर्वयद्भूतयच्चभव्यम् ॥ सर्वंखल्विदंब्रह्मतज्जलान् ॥ इदंसर्वयदयमात्मा ॥ सर्वंसर्वमयसर्वजीवाः सर्वमयाः," "सर्वभूतेपुचात्मानसर्वभूतानि चात्मनि । ईक्षतेयोगयुक्तात्मासर्वत्रसमदर्शन ॥ योमापश्यतिसर्वत्रसर्वंचमयिपश्यति ॥ अनागतमतीतंचवर्तमानमतींद्रियम् ॥ विप्रकृष्टव्यवहितसम्यक्पश्यतियोगिन ॥" एवमा दिश्रुतिस्मृतिपुराणैर्ब्रह्मरूपतयासर्वस्यसार्वात्म्येसर्वत्रसर्वसत्त्वेचवस्तुत सत्यपियत्रयस्य यस्यद्रव्यस्ययद्यत्क्रियागुणयोर्वायदातिरोभावस्तदातत्रतत्रतत्तद्द्रव्यसासक्रियासगुणश्चने-त्युच्यते ॥ अतएवामदशायांघटेरागतिरोभावादरक्तइतिव्यवहार पाकेननैल्यतिरो-भावेत्वनीलइति ॥ पाकानुकूलक्रियातिरोभावेतु नपचतिचैत्रइति ॥ बीजदशा यांतरोस्तिरोहितत्वान्नास्त्यधुनाऽत्रवृक्षइतिच ॥ नचवृक्षादेरसत्वमल्कएवतदानीं व्यवहारइतिशाक्य असतउत्पत्त्ययोगात् । अन्यथाशशविपाणादेरपिकदाचिदुत्पा दापातात् । उपादाननिरपेक्षतयैवोत्पादनस्यशक्यताप्रसंगात् । असतःकार्येणकारणस्य सबंधाभावापत्ते सबंधस्यद्विनिष्ठत्वात् असंबद्धस्योत्पत्तिस्वीकारेवटबीजादेवपिचुमंदकुद चंदनादेरुद्भवप्रसक्तेश्च ॥ अतोऽभिव्यंजनार्थमेवपुरुषादिप्रयत्नइत्यन्यत्रविस्तर ॥ इद चसकलनकवलमसद्ग्रंथेष्वेवापितुसांख्यादिग्रंथेष्वपि "असदकरणादुपादानग्रहणात्सर्वसंभ वाभावात् । शक्तस्यशक्यकरणात्कारणभावाच्चसत्कार्य" मित्यादिस्थलेवाचस्पतिमिश्रादि भिरपिप्रपंचितमितितद्ग्रंतितत्रार्थोप्यनुकूलोन ॥ तिरोभावश्चविद्यमानवस्तुनिष्ठजीवानु भवयोग्यताविरोधीधर्म ॥ अतएवतिरोभावकालेलौकिकप्रमाणैर्नानुभव ॥ तिरोभाव स्यैवनञर्थतामभिप्रेत्य (अ० २ पा० २ सू० ६) "नञि" तिसूत्रेमहाभाष्ये "अथवा पुनरस्तूत्तरपदार्थप्रधान । ननुचोक्तमब्राह्मणमानयेत्युक्तेब्राह्मणमात्रस्यानयनप्राप्नोतीति नैपदोप ,इदंतावदयप्रष्टव्य –अथेहराजपुरुपमानयेत्युक्ते पुरुषमात्रस्यानयनकस्मान्नभवति । अस्त्यत्रविशेष –राजाविशेषक प्रयुज्यतेतेनैवविशिष्टस्यानयनभवति । इहापितर्हिनञ्वि शेषक प्रयुज्यतेतेननञ्विशिष्टस्यानयनंभविष्यति । क पुनरसौनिवृत्तपदार्थक । यदापुन रस्यार्थोनिवर्त्तते किंस्वाभाविकीनिवृत्तिराहोस्विद्वाचनिकी । किंचात यदिस्वाभाविकी किंनञ्प्रयुज्यमान करोतिअथवाचनिकी तद्वक्तव्यम् नञ्प्रयुज्यमान पदार्थंनिवर्त्तयतीति ॥ एवतर्हिस्वाभाविकीनिवृत्ति ॥ ननुचोक्त किंनञ्प्रयुज्यमान करोतीति । नञ्प्रयुज्यमान पदार्थेनेवर्त्तयति ॥ कथम् ? कीलप्रतकीलवत् । तद्यथा–कीलआहन्यमान प्रति-

कीलंनिर्हन्ति । यथेतत्तजोमाहात्म्यंस्यान्नजातुचिद्राजानोहस्त्यश्वंविभूयुर्नत्येयराजानोमृयुः ।
एवंतर्हिस्वाभाविकीनिवृत्तिः ॥ न चोक्तं किंनञ्प्रयुज्यमानःकरोतीतिनञ्निमित्तात्प-
लब्धिः । तद्यथा-समंधकारेद्रव्याणां समवस्थितानांप्रदीपनिमित्तंदर्शनंनचतेपांप्रदीपोनि-
वर्तकोभवति । यदिपुनरयंनिवृत्तपदार्थकःकिमर्थंब्राह्मणशब्दः प्रयुज्यते एवंयथाविज्ञायेता-
स्यपदार्थोनिवर्ततइति । नेतिनुक्तेसंदेहःस्यात् कस्यपदार्थोनिवर्ततइति । तत्रासंदेहार्थं
ब्राह्मणशब्दःप्रयुज्यते । एवंचैतत्" इत्याद्युक्तम् ॥ अत्रनिवृत्तपदंभावक्तान्तम् ॥
निवृत्तिःपदार्थोयस्येतिभूषणादिसंमतव्याख्यानस्यादरपिनिवृत्तिस्तिरोभावः ॥ अभाव-
कल्पनेऽपिसनतिरोभावातिरिक्तोऽसम्मते ॥ वस्तुतस्तुनतद्व्याख्यानंभाष्यकाराभिप्रेतम् ।
तच्छैलीविरोधात् । "प्रतीतपदार्थकोलोकेध्वनिःशब्दउच्यते" इत्यादिपुपस्पशादिस्थलां-
तरेपुभावेक्तस्यान्याख्यानात् अन्यथाज्ञानपर्यायेप्यशब्दत्वमित्यापातात् अत्राग्रेऽनुपदं
"अस्यार्थोनिवर्तते । अस्यपदार्थोनिवर्तते" इत्याद्युक्त्या कर्तरिक्तस्यैवनिश्चयसिद्धेश्च ॥
तथाचायं भाष्यार्थः ॥ नञर्थनिर्धारणायशंकते-नन्विति । ब्राह्मणमात्रस्येति । अभावे
भेदेवानञर्थे वस्तुविशेपानुयोगिकस्याभावस्य भेदस्यवाप्रतियोगीब्राह्मण इत्यत्रब्राह्मण-
शब्दार्थःस्यादतएवमितिविशंकाशयः ॥ मात्रशब्देनच क्षत्रियादेर्ब्रह्मवंशोध्ानयनं नस्या-
दितिभावः ॥ नञ्विशिष्टस्येति । यथाराजशब्दार्थसंबद्धस्यानयनं तथानञर्थतिरोभाव-
विशिष्टस्य तिरोहितब्राह्मण्यस्य क्षत्रियादेर्ब्रह्मवंशोश्चेत्यर्थः ॥ नञर्थमेवस्पष्टयितुंपृच्छति ।
कःपुनरसाविति । असौ नञर्थविशिष्टप्रमितोत्तरपदार्थव्यतिरिक्तःकः समासार्थइत्यर्थः ॥
अभावएवनञोऽर्थःप्रसिद्धोऽतउत्तरपदार्थस्यब्राह्मण्यादेर्भावस्यतदभावस्यच विरोधान्नअर्थ-
विशिष्टउत्तरपदार्थःकथंस्यादितिभावः ॥ उत्तरयति-निवृत्तपदार्थकइति ॥ पस्पशाह्निके
"अयसिद्धशब्दस्यकःपदार्थ." इत्यादिस्थलइवात्रपदार्थशब्दोर्थमात्रेरूढःनिवृत्तस्तिरोहितः
पदार्थउत्तरपदबोध्योर्थोयस्मिन्सइत्यर्थः ॥ अयंभावः-शब्दाहितितिरोहितआविर्हितेचार्थे-
तुल्यतयाप्रवर्तते ॥ अन्यथानलोभूद्युधिष्ठिरोभूदित्यादिनव्यवह्रियेत । सर्वथोत्तरपदार्था-
भावेचतत्प्राधान्यमपिनस्यात् । नञ्वाचकस्यविशेषणत्वात् ॥ अतोनञ्समासस्थलउत्तर-
पदंतिरोहितस्यार्थबोधकम् । तस्यतथात्वद्योतकश्चनञ् ॥ इत्थंनञर्थविशिष्टस्यनिवृत्तपदार्थ-
निर्णीते निवृत्तिरेवनञर्थइत्यर्थात्फलति निवृत्तिश्चतिरोभावः । पूर्वंतत्रसत्तिवदानीमप्य-
न्यत्रविद्यमानेनिवृत्तिव्यवहारात् ॥ तद्यथा-निवृत्तकूपीजलोऽयंग्रामः, निवृत्तवियोदेव-
दत्तइति ॥ अयंचतिरोभावोवस्तुनानात्वनिर्वाहायभगवदिच्छाकृतोवस्तुस्वभावसिद्धएवन-
याचोत्यतेनतुपारिभाषिकोवचनबलात्क्रियतइतिसाधयितुंपृच्छति । यदापुनरिति । किन्त्व-
यंतिरोहितस्यब्राह्मणपदार्थस्यनञातिरोभावोद्योत्यते । अथस्थितस्यैवब्राह्मण्यस्यनञानिवृ-
[illegible] इतिप्रश्नः ॥ किंनञ्प्रयुज्यमानइति । एकएवाराच्छ-
[illegible] ब्राह्मण्यं प्रक्ष-
[illegible] र्थतात्पर्यग्राहकंभ-
[illegible] ति । ब्राह्मणादि-

वर्णतिरोहितब्राह्मण्यक्षत्रिय [illegible] ॥ नञ्प्रयुज्यमान [illegible]
विध्यर्नातिनाक्षिनञोव्यापारइत्यर्थः ॥ केवलोब्राह्मणशब्दोहिप्रयुज्यमानःप्रसिद्धिवशाददतिरोहित-
पदार्थंतिरोहितंगमयतीत्यर्थः ॥

समधिगम्येब्रह्मणि "अणोरणीयान्महतोमहीयान्" इत्याद्यलौकिकधर्मवत्ताबोधकसर्वाधिकस्वतःप्रमाणप्रत्यक्षनिरवकाशश्रुतिशतविरोधात्तथास्त्वितिगुढजिह्विका ॥ एतच्चसर्वंतत्त्वयाथानुसारेणवाक्यार्थविचारप्यासाकोब्रह्माप्राकृतनिखिलधर्मरूपतावादःसुख्यएवेत्यभिप्रेत्यदर्शितम् ॥ वस्तुतस्तुतन्मतेसिद्धांतविरुद्धःकश्चिदंशःसूक्ष्मेक्षिकयाहेयएव ॥ अथकर्ह्यहिसिद्धांतेननर्थइतिचेद्यासेसमासेचसर्वत्रानुगतोलावशक्तिरोभावएवनपर्यायोव्याख्येयइतिप्रतिभाति ॥ द्वितीयस्कंधनवमाध्याये (श्लोक ३२) अहमेवासमेवाग्रइत्यत्रसुबोधिन्यांसर्वेषामभावानांतिरोभावानतिरिक्ततायाःस्वमतेकथनात् सर्वार्थनिर्णयनिबंधावरणभंगादिषुतत्रैवतेषामंतर्भावसाधनाच ॥ एवंच पुरुषसूक्तशांडिल्यविद्याबृहदारण्यकनृसिंहोत्तरतापनीयादिषु पुरुषएवेदंसर्वंयद्भूतंयच्चभव्यम् ॥ सर्वंखल्विदंब्रह्मतज्जलान् ॥ इदंसर्वंयदयमात्मा ॥ सर्वंसर्वमयंसर्वेजीवाःसर्वमयाः" "सर्वभूतेषुचात्मानंसर्वभूतानिचात्मनि । ईक्षतेयोगयुक्तात्मासर्वत्रसमदर्शनः ॥ योमांपश्यतिसर्वत्रसर्वंचमयिपश्यति ॥ अनागतमतीतंचवर्तमानमतींद्रियम् ॥ विप्रकृष्टंव्यवहितंसम्यक्पश्यंतियोगिनः ॥" एवमादिश्रुतिस्मृतिपुराणैर्ब्रह्मरूपतयासर्वस्यसार्वात्म्येसर्वत्रसर्वसत्त्वेचवस्तुतःसत्यपियत्रयत्रयस्यस्यद्रव्यस्ययद्यत्क्रियागुणयोर्वायदातिरोभावस्तदातत्रतत्रतत्तद्द्रव्यंसासक्रियासगुणश्चनेत्युच्यते ॥ अतएवामदशायांघटेरागतिरोभावादरक्तइतिव्यवहारः पाकेननैल्यतिरोभावेस्तनीलइति ॥ पाकानुकूलक्रियातिरोभावेतु नपचतिचैत्रइति ॥ बीजदशायांतरोस्तिरोहितत्वान्नास्त्यधुनाऽत्रवृक्षइतिच ॥ नचवृक्षादेरसत्त्वमलकएवतदानीं व्यवहारइतिवाक्यं असतउत्पत्त्ययोगात् । अन्यथाशशविषाणादेरपिकदाचिदुत्पादापातात् । उपादाननिरपेक्षतयैवोत्पादनस्यशक्यताप्रसंगात् । असताकार्येणकारणस्यसंबंधाभावापत्तेः संबंधस्यद्विनिष्ठत्वात् असंबद्धस्योत्पत्तिस्वीकारेवटबीजादेवपिचुमंदकुंदचंदनादेरुद्भवप्रसक्तेश्च ॥ अतोऽभिव्यंजनार्थमेवपुरुषादिप्रयत्नइत्यन्यत्रविस्तरः ॥ इदंचसकलंनकेवलमस्मद्ग्रंथेष्वेवापितुसांख्यादिग्रंथेष्वपि "असदकरणादुपादानग्रहणात्सर्वसंभवाभावात् । शक्तस्यशक्यकरणात्कारणभावाच्चसत्कार्यं" मित्यादिस्थलेवाचस्पतिमिश्रादिभिरपिप्रपंचितमितितत्प्रतितंत्रार्थोप्यनुकूलोनः ॥ तिरोभावश्चविद्यमानवस्तुनिष्ठजीवानुभवयोग्यताविरोधीधर्मः ॥ अतएवतिरोभावकालेलौकिकप्रमाणैर्नानुभवः ॥ तिरोभावस्यैवनञर्थतामभिप्रेत्य (अ० २ पा० २ सू० ६) "नञि" तिसूत्रेमहाभाष्ये "अथवापुनरस्तूत्तरपदार्थप्रधानः । ननुचोक्तमब्राह्मणमानयेत्युक्तेब्राह्मणमात्रस्यानयनंप्राप्नोतीति नैषदोषः; इदंतावदयंप्रष्टव्यः—अथेहराजपुरुषमानयेत्युक्तेपुरुषमात्रस्यानयनंकस्मान्नभवति । अस्त्यत्रविशेषः—राजाविशेषकःप्रयुज्यतेतेनैवंविशिष्टस्यानयनंभवति । इहापितर्हिनञ्विशेषकःप्रयुज्यतेतेननञ्विशिष्टस्यानयनंभविष्यति । कःपुनरसौनिवृत्तपदार्थकः । यदापुनरस्यार्थोनिवर्त्तते किंस्वाभाविकीनिवृत्तिराहोस्विद्वाचनिकी । किंचातः यदिस्वाभाविकी किंनञ्प्रयुज्यमानः करोतिअथवाचनिकी वक्तव्यम् नञ्प्रयुज्यमानःपदार्थंनिवर्त्तयतीति ॥ एवंतर्हिस्वाभाविकीनिवृत्तिः ॥ ननुचोक्तं किंनञ्प्रयुज्यमानः करोतीति । नञ्प्रयुज्यमानःपदार्थंनेवर्त्तयति ॥ कथम् ? कीलप्रतिकीलवत् । तद्यथा—कीलआहन्यमानःप्रति-

यद्येतन्नञोमाहात्म्यस्यान्नजातुचिद्राजानोहस्त्यश्वंविभृयुर्नैरयेवराजानोभूयु. ।
कीलंनिर्हन्ति । यद्येतन्नञोमाहात्म्यस्यान्नजातुचिद्राजानो करोतीतिनञ्निमित्तात्प-
एवंतर्हिस्याभाविकीनिवृत्ति ॥ न चोक्त किनन्प्रयुज्यमान करोतीतिनञ्निमित्तात्प-
लब्धि । तद्यथा=समधकारेद्रव्याणा समवस्थितानाप्रदीपनिमित्तदर्शननचतेपाप्रदीपोलि-
वर्तकोभवति । यदिपुनरयनिवृत्तपदार्थक किमर्थब्राह्मणशब्द. प्रयुज्यते एवयथाविज्ञायेता-
स्यपदार्थोनिवर्ततइति । नेतिह्युक्तेसदेह स्यात् कस्यपदार्थोनिवर्ततइति । तत्रासदेहार्थं
ब्राह्मणशब्द प्रयुज्यते । एवचेतत्" इत्याद्युक्तम् ॥ अत्रनिवृत्तपद्भावक्तान्तम् ॥
निवृत्ति पदार्थोयस्येतिभूषणादिसमतव्याख्यानस्यादेरपिनिवृत्तिस्तिरोभाव. ॥ अभाव-
कल्पनेऽपिसनतिरोभावातिरिक्तोऽस्मन्मते ॥ वस्तुतस्तुनतद्व्याख्यानभाष्यकाराभिप्रेतम् ।
तच्छैलीविरोधात् । "प्रतीतपदार्थकोलोकेध्वनि शब्दउच्यते" इत्यादिपुपस्पशादिस्थला-
न्तरेपुभावेक्तस्याव्याख्यानात् अन्यथाज्ञानपर्यायेप्यशब्दत्वमित्यापातात् अत्राग्रेऽनुपद
"अस्यार्थोनिवर्तते । अस्यपदार्थोनिवर्तते" इत्याद्युक्त्या कर्तरिक्तस्यैवनिश्चयसिद्धेश्च ॥
तथाचाय भाष्यार्थ ॥ नञर्थनिर्धारणायशकते-नन्विति । ब्राह्मणमात्रस्येति । अभावे
भेदेवानञर्थ वस्तुविशेषानुयोगिकस्याभावस्यभेदस्यवाप्रतियोगीब्राह्मण इत्यत्रब्राह्मण-
शब्दार्थ स्यादवएवमितिशकाशय ॥ मात्रशब्देनच क्षत्रियादेर्ब्रह्मवधोश्चानयन नस्या-
दितिभाव ॥ नन्विशिष्टस्येति । यथाराजशब्दार्थसबद्धस्यानयन तथानञर्थतिरोभाव-
विशिष्टस्य तिरोहितब्राह्मण्यस्य क्षत्रियादेर्ब्रह्मवधोश्चेत्यर्थ ॥ नञर्थमेवस्पष्टयितुपृच्छति ।
क पुनरसाविति । असौ नञर्थविशिष्टप्रमितोत्तरपदार्थव्यतिरिक्त क समासार्थइत्यर्थ ॥
अभावएवनञोऽर्थ प्रसिद्धोऽतउत्तरपदार्थस्यब्राह्मण्यादेर्भावस्यतदभावस्यच विरोधान्नञर्थ-
विशिष्टउत्तरपदार्थ कथस्यादितिभाव ॥ उत्तरयति-निवृत्तपदार्थकइति ॥ पस्पशाह्निके
"अथसिद्धशब्दस्यक पदार्थ" इत्यादिस्थलइयात्रपदार्थशब्दोर्थमात्रेरूढ निवृत्तस्तिरोहित
पदार्थउत्तरपदबोध्योर्थोयस्मिन्सइत्यर्थ ॥ अयभाव -शब्दाहितिरोहितभाविर्हितेचार्थे-
तुल्यतयाप्रवर्तते ॥ अन्यथानलोभूद्युधिष्ठिरोभूदित्यादिनव्यवह्रियेत । सर्वथोत्तरपदार्था
भावचतस्यप्राधान्यमपिनस्यात् । नञ्वाचकस्यविशेषणस्यात् ॥ अतोनञ्समासस्थलउत्तर-
पदतिरोहितत्वार्थबोधकनञ् । तस्यतथात्वद्योतकश्चनञ् ॥ इत्थनञर्थविशिष्टस्यनिवृत्तपदार्थ-
निर्गते निवृत्तिरवनञर्थइत्यर्थात्फलति निवृत्तिश्चतिरोभाव । पूर्वतत्रसतितदानीमप्य-
न्यत्रविद्यमानेनिवृत्तिव्यवहारात् ॥ तद्यथा-निवृत्तकूपीवलोऽयग्राम, निवृत्तविद्योदव-
दत्तइति ॥ अयचतिरोभावोवस्तुनानात्यनिर्वाहायभगवदिच्छाकृतोवस्तुस्वभावसिद्धएवन-
जायोत्यतेनतुपारिभाषिकोवचनबलान्नियतइतिसाधयितुपृच्छति । यदापुनरिति । क्षित्य-
यतिरोहितस्यब्राह्मणपदार्थस्यनञातिरोभावोद्योत्यत । अथस्थितस्यैवब्राह्मण्यस्यनञानिवृ-
त्ति क्रियते मन्त्रेणैवविषादिसामर्थ्यस्येतिप्रश्न ॥ किनञ्प्रयुज्यमानइति । एकएवाराच्छ-
न्दोदूरादूरार्थावितिरोहितातिरोहितयोस्तुल्योब्राह्मणशब्दएवातिरोहितब्राह्मण्य मक्षम-
वर्णतिरोहितब्राह्मण्यक्षत्रियादिकच वक्ष्यति ॥ प्रकरणादिकचतनतत्रार्थतात्पर्यग्राहकम-
विष्यतीतिनास्तिनञोव्यापारइत्यर्थ ॥ नञ्प्रयुज्यमान पदार्थनिवतर्यतीति । ब्राह्मणादि-
पदार्थतिरोहितगमयतीत्यर्थ ॥ केवलोब्राह्मणशब्दोहिप्रयुज्यमान प्रसिद्धिवशादतिरोहित-

ब्राह्मण्यकमेवप्रत्याययति । नञ्समभिव्याहृतस्तुतिरोहितब्राह्मण्यकम् ॥ यथाप्रतिष्ठत इत्यत्रतिष्ठतिरेवगत्यर्थकस्तथापिसकेवल प्रयुक्तोगतिविरामनेवबोधयेदत प्रस्थानबोधनाय- तत्रप्रशब्दउपयुज्यते। तथोत्तरपदस्यतिरोहितार्थकताबोधनायनञ्। केचित्तु भाष्ये शब्दस्य- पदार्थप्रत्ययपरतालक्षणयाऽऽश्रित्यनञ्पदार्थप्रत्ययनिवर्तयतीतिव्याचक्षते । तथाव्याख्या- नेऽपिप्रत्ययस्यैवकेवलब्राह्मणादिशब्दप्रयोगेभावोनञ्प्रयोगेचाभावोगम्यते नतुपदार्थस्येति- नञ्समासेउत्तरपदार्थस्याप्रतीतिरूपस्तिरोभावएवफलति ॥ यदिचसर्वथोत्तरपदस्यार्थ प्रत्ययनञ्निवर्तयेत्तदास्वयमपिकस्यविशेषणस्यात् । अब्राह्मणोऽपटइत्यादौचाविशेषोऽर्थ स्स्यादतस्तिरोहितार्थपरतैवयुक्ता ॥ ननुशब्दाआविर्भूतार्थमेवस्वभावाद्बोधयति । केवल- ब्राह्मणशब्दप्रयोगेप्रकटब्राह्मण्यरूपएवार्थोगम्यते, अत स्वभावसिद्धामाविर्भूतार्थपरतामुत्तर- पदस्यनञ्निवर्तयेदित्याशङ्कादृष्टान्तेनपरिहरति–कीलप्रतिकीलवदिति ॥ एकस्मिन्नेवकाष्ठे । पूर्वकीलविशेषवैशिष्ट्येसत्यपितत्राहन्यमान प्रतिकील पूर्वकीलमुत्सार्यस्ववैशिष्ट्ययथातत्र प्रत्याययतितथाचकेवलब्राह्मणादिशब्दानामाविर्भूतार्थपरत्वेपितेपुसवध्यमानोनञ्प्रादुर्भावा द्यामपहृत्यस्वार्थतिरोभाववैशिष्ट्यतदर्थेप्रत्याययति ॥ काष्ठस्थानमुत्तरपदार्थ पूर्वकीलस्था नआविर्भाव प्रतिकीलस्थानेतिरोभावइतिभाव ॥ अथपदार्थनिवर्तयतीत्यस्य तिरोहित बोधयतीत्यर्थमबुद्ध्वा पदार्थमेवतिरोभावयतीति विपरीतार्थचगृहीत्वाशङ्कते–यद्येतदिति । नकारप्रयोगेणैवशाणुवत्तिरोभावसम्भवात् किद्रव्यव्ययपरिश्रमसाध्ययासेनयेतिभाव ॥ नञ्समासस्थलेनञ्द्योतकत्वेनेतिस्पष्टयितुमेतत्प्रश्नोपन्यास ॥ तदेवस्पष्टयन्समाधत्ते- एवतर्हीति । स्वाभाविकीनिवृत्ति । तत्रतत्रतत्तिरोभावोभगवत्कीडेच्छाकृतवस्तुनास्व- भावहेतुक । यथाक्षत्रियादौब्राह्मण्यादितिरोभाव क्षत्रियादिवस्तुस्वभावात्पतितादात्ति- रोभावश्चपातकादितिवस्तुस्वभावादितिभाव ॥ नञ्निमित्तात्पुपलब्धि ॥ शब्दानातिरोहि- तातिरोहितार्थयोरुभयत्रप्रवृत्तावपितिरोहितब्राह्मणाद्यर्थकोऽयम्ब्राह्मणादिशब्दइत्युपलब्धि- निर्णयोनञाजन्यतइत्यर्थ ॥ तिरोहितश्चपदार्थोन्धकारगतद्रव्यवद्वस्तुत सन्नप्यनुभवा गोचरोभवति । प्रदीपश्चयथातद्रव्ययथास्थितमेवदर्शयति । तथानञपिशब्दद्वारासवद्- स्तिरोभावविशिष्टतदर्थस्वरूप यथास्थितमेवशब्दज्ञानेविषयीकारयतीतितद्यथासमधकार इत्यादिग्रन्थस्याशय ॥ एतेन "तत्तदर्थका शब्दाभिन्नाएवनञ्समभिव्याहारेतुतदर्थकोय मितिज्ञायते इदमेवनञोद्योतकत्वनञ्निमित्तात्पुपलब्धिरिति भाष्यस्यतत्समभिव्याहारे मुख्यमाह्मणार्थकोनाय किंतुआरोपिततदर्थकोयमित्युपलब्धिनिर्णयइत्यर्थ "इत्यादिविवरण प्रत्युक्तम्, एकस्यापिब्राह्मणादिशब्दस्यनानात्वकल्पनेवृथागौरवात् नब्राह्मणइत्यादिविग्रह- वाक्येतस्यमुख्यब्राह्मणार्थतयासमासविग्रहवाक्ययोस्तुल्यार्थताभङ्गप्रसङ्गाच्च ॥ नचतत्रापि नञ्समभिव्याहारादारोपितार्थ सङ्केतिवाच्य प्रथमत पदपदार्थज्ञानेनञोनेनपदनसबध ज्ञातयोपस्यपश्चादुदयात् । नञासद्भोच्चारणमात्रेणारोपितार्थतालाभेनब्राह्मणोमूर्खइत्यादावप- पित्रद्धक स्स्यात् ॥ मन्मतेत्वाविर्भूतार्थबोधेपिनञाप्रतिकीलन्यायेनविग्रहवाक्येप्या विर्भावात्तिरोभावइतितुल्यार्थता ॥ यदितुनामस्वन्याकरणकृतशक्तिसकाचात्तत्रवग्राथ- पूर्वतत्तदन्यप्रमिद्वाशक्ति । वस्तुतस्तुसर्वस्यार्थवाचकाइतिन्यायेनसर्वार्थसर्वशब्दा-

नामप्रसिद्धासाऽत क्षत्रियादिपुब्राह्मणादिशब्दाप्रसिद्धिशक्तिका नञायोत्यतइत्युच्येत
सदातिरोहितब्राह्मण्याद्यर्थकास्तइतिमन्मतएवप्रवेश ॥ एवमन्यदप्यूह्यम् ॥ यदिपुनरिति ।
अर्थबोधनायेत्यहि शब्द प्रयुज्यते सचेत्तिरोहित किमर्थमसौब्राह्मणादिशब्द प्रयुज्यत-
इत्यर्थ ॥ एवमयथेति । अस्यपदस्याभिधेयतिरोहितमितियथाविज्ञायेतातत्तिरोभावविषय-
प्रदर्शनार्थतत्प्रयोग ॥ केवलेनञिप्रयुक्तेसतितत्तिरोभावसत्त्वबोधिकस्यपदस्याभिधेय
तिरोहितमितिनिर्णयोनस्यात् केवलाद्ब्राह्मणादिशब्दात्तिरोहितब्राह्मण्यादिर्थान निर्णी-
येत, अतोऽसदेहेनतिरोहितब्राह्मण्यइत्याद्यर्थबोधनार्थनञ्विशिष्टोब्राह्मणादिशब्द प्रयुज्यते
एवचैतत् एवमेतेतदित्यर्थ ॥ एवच ननर्थतिरोभावविशिष्टब्राह्मणस्यबोधादुत्तरपदार्थप्राधा-
न्येपिब्राह्मणमात्रस्यानयननप्राप्नोति आविर्भूतब्राह्मण्यकस्य व्यावर्तनायैवनञ्प्रयोगादिति
भाव । तस्माद्ब्राह्मणइत्यादौतिरोहितोब्राह्मणइत्यादिरर्थ ॥ अतएवपूर्वब्राह्मणतया
व्यवहियमाणेपिसुरापानादिनापतितेपश्चादब्राह्मणइति व्यवहार ब्राह्मण्याख्यदेवताया-
स्तत्रतिरोधानात् ॥ आरोपवादिनापिकिंब्राह्मण्यतत्रतिरोहितमित्यवश्यवक्तव्यम् । सतित-
स्मिन्नारोपायोगात् ॥ तथासतितेनवनिर्वाहे कृतमधिकृयाऽऽरोपितत्वकल्पनया ॥ क्षत्रि-
यादिशरीरेचब्राह्मण्यदेवतातिरोभाव स्वाभाविकइतितत्रापितथाप्रयोग ॥ अतएवयत्रवि-
श्वामित्रऋषभदेवपुत्रादिशरीरेकारणविशेषवशात्तस्या आविर्भावस्तत्रनाब्राह्मणोयमित्येवव्यव-
हारो नत्वब्राह्मणोयमिति तिरोभानेसत्येवनञ् प्रयोक्तु शक्यत्वात् ॥ आधुनिकेष्वपि
क्षत्रियादिपुयत्रदीक्षाकालावच्छेदेनतदाविर्भावस्तत्र 'दीक्षितोयब्राह्मण" इत्येवाध्वर्य्वादि-
भि प्रयुज्यते नत्वब्राह्मणइति ॥ अतएवव्रतस्थक्षत्रविड्वधेब्रह्महत्याप्रायश्चित्तस्मरतियाज्ञ-
वल्क्यादय ॥ अतोदीक्षातिरिक्तकाले तेपुप्रयुज्यमानाब्राह्मणपदस्यापितिरोहितोब्राह्मण
इत्यर्थ ॥ आरोपवादिनापिदीक्षाकालेतदाविर्भावस्तत्तएव पूर्वतत्तिरोभावश्चवक्तव्यएवेति
लाघवान्मन्मतमेवाद्रियताम् ॥ ब्राह्मणक्षत्रियादीना भगवन्मुखाद्यवयवसंभवब्रह्मक्षत्रादि-
पदवाच्यदेवताविशेषरूपत्वम् 'ब्रह्मणेब्राह्मणमालभेतक्षत्रायराजन्य" मित्यायनेकश्रुति
सिद्धद्वितीयस्कंधे (अ० १ श्लो० ३७) ब्रह्माननक्षत्रभुजोमहात्मेत्यत्रसुबोधिन्याश्री
मदाचार्यचरणैरवतारवादावल्याब्राह्मणस्त्वादिदवतावादेदशमेश्रीपुरुषोत्तमचरणैश्चपुरुषप्र-
माणयुक्तिपुरःसरंनिर्णीतमितितत्तोऽवधेयम् ॥ ननुतदाविर्भावकगर्भाधानादिसंस्कारशालिनि
कुलशुद्धसर्वथातत्तिरोधायकसुरापानादिरहितेपितप श्रुताद्यनुपलंभाद्ब्राह्मणोयमितिप्रयु
ज्यते । नहितत्रतत्तिरोभाव शक्यवचन तत्रापितिरोभावागीकारेब्राह्मणपदार्थस्यैवानुपल-
भ प्रसज्येत अतोऽतिरोभावेपिकथतत्रतथाप्रयोगइतिचेदेकदेशतिरोभावादितिजानीहि ॥
तथाहि यत्रसपूर्णस्तदाविर्भावस्तत्राशेषतद्गुणानुभव ॥ आविर्भावतारतम्याच्चगुणता-
रतम्य ॥ अतोशेषगुणसमुदायेशक्तोब्राह्मणशब्द स्वशक्यसमुदायैकदेशेपिवर्तते ।
पूर्वपचालाऽऽउत्तरकोसलाइत्यादौपचालादिशब्दइव ॥ अतोगुणसमुदायैकदेशस्यास्य-
यत्रतिरोभावस्तत्रतत्तिरोभावसमादायैवाब्राह्मणादिप्रयोगोऽतोनासत्समासनञर्थव्यभिचार ॥
एतदेवतत्रैवसूत्रभाष्यकृताऽप्येऽनुपदम् "अथवासवर्णेतरशब्दागुणसमुदायेपुवर्तन्ते"
इत्यादिनास्पष्टीकृतम् ॥ यद्यपिशरीरेतत्तद्देवतासन्निधानमेवब्राह्मणादिशब्दप्रवृत्ति-

निमित्तं तथापिसन्निधानस्याप्रत्यक्षत्वात्तत्कार्यैस्तपःश्रुतादिगुणैरेवानुमेयत्वात्सन्निधान-तारतम्यस्यापिगुणतारतम्यानुमेयत्वाच्चगुणसमुदायेपुवर्तंतइत्युक्तम् ॥ अतस्तिष्ठन्मूत्र-णाद्यनाचारवतिशुच्याचारतारूपस्यशक्यैकदेशस्यतिरोभावबोधकस्तथाप्रयोगोनतुलाक्ष-णिकः ॥ अतएवतत्र "एवमयंसमुदायेब्राह्मणशब्दःप्रवृत्तोऽवयवेष्वपिवर्तते । जातिहीने गुणहीनेच । गुणहीनेतावत् । अब्राह्मणोऽयम् यस्तिष्ठन्मूत्रयति । अब्राह्मणोऽयं यस्तिष्ठन् भक्षयति । जातिहीनेसंदेहाद्दुरुपदेशाच्चब्राह्मणशब्दोवर्तते" इत्याद्युदाहृतम् ॥ अत्रकैय-टोपि "सर्वइति । तत्रयस्यैवगुणस्यस्वाभाविकीनिवृत्तिस्तस्यैवासौनञाद्योत्यते । अव-शिष्टानांतुगुणानामर्थात्सद्भावोगम्यते । गुणशब्देनचात्रधर्ममात्रंपराश्रयमुच्यते ॥ यस्तिष्ठ-न्निति । तपःश्रुतयोरभावान्नेंदयात्राब्राह्मणशब्दप्रयोगस्तत्रजातिमात्रेऽवयवेसमुदायरूपा-रोपाद्ब्राह्मणशब्दप्रयोगोनजातुस्वाभाविकीतपःश्रुतनिवृत्तिर्द्योत्यते । नचभिन्नविषयत्वं पूर्वपदोत्तरपदयोराशंकनीयम् । द्वयोरपिसमुदायविषयत्वात्तदेकदेशनिवृत्तिसद्भावप्रति-पादनद्वारेण" त्याद्याह ॥ आरोपाग्रहेतुलक्षणयैवनिर्वाहादेतद्भाष्यंनात्यंतमुपयुज्येत ॥ उत्तरपदार्थैकदेशतिरोभावेपिनञ्प्रयोगस्यभाष्यकृतास्वीकारात्स्वान्वयितावच्छेदकेत्यादिनि-यमस्यव्यभिचारः सुतरामापन्नः । तादृशेसर्वथाब्राह्मण्याभावस्याशक्यवचनत्वात् ॥ केचि-त्त्वारोपितत्वमेवनञर्थमूरीकुर्वंति ॥ अपरेपुनरन्योन्याभावात्यंताभावभेदभिन्नमभावं ॥ तत्रनाद्यः भाष्याक्षरालभ्यत्वात् ॥ भाष्ये तुनञ्विशिष्टस्यनिवृत्तपदार्थकत्वस्थापनान्निवृत्ति-रेवनञर्थः सिद्ध्यति ॥ आरोपस्तुननिवृत्तिपदस्यार्थः । आरोपितमितिवक्तव्येमाणवके-सिंहत्वंनिवृत्तम् शुक्तौरजतंनिवृत्तम् शक्यतावच्छेदकनिवृत्तिर्लक्षणेत्याद्यभिलापस्यापा-तात् ॥ किंचतद्वादिनाविवरणकृता "लक्षणाप्यसत्त्वयेद्द्वयमेवयत् आरोपितप्रवृत्तिनिमित्त-कस्यबोधः तत्रनञ्समभिव्याहारेनिवृत्तमुख्यब्राह्मण्यकोब्राह्मणशब्दार्थइतिशुद्धेआरोपित-तत्कार्यकत्वंफलतीतिबोध्यम्" इत्युच्यते ॥ तथासतिभाष्यएवतथास्पष्टंकुतोनब्रूयात् ॥ किंच नञ्विनापिसिंहोमाणवकइत्यादाविवकेवलब्राह्मणादिशब्देभ्योप्यारोपितब्राह्मण्यइ-त्यादिबोधस्यप्रकरणादिनासुखेनसंभवात्तद्योतनार्थंनञोऽनुपयोगान्नञ्गतिनञ्प्रयोगएवोच्छि-द्येत ॥ लाक्षणिकप्रयोगेच्छायामसिंहमध्यापयाऽगंगायांघोषइत्यादिप्रयोगश्चापद्येत ॥ एवमन्यदप्यूह्यम् ॥ तत्रैवाग्रे "जातिहीनेसंदेहाद्दुरुपदेशाच्चब्राह्मणशब्दोवर्तते" इत्यादि-भाष्यपर्यालोचनेतुनञ्प्रयोगात्पूर्वंशुच्याचारतादिसमानधर्मदर्शनाद्भ्रमजनकदुरुपदेशाद्वाभ्र-माद्ब्राह्मणआरोपितस्यब्राह्मण्यस्यनिवृत्तौसत्यामेवतद्बोधनायप्रत्युतनञ्प्रयोगोनतुनञ्विशि-ष्टप्रयोगकालेतत्रारोपप्रतीतिर्गंधोपीत्येवंनसिद्ध्यति ॥ अथैवंतर्हिनिवृत्तिपदलभ्यत्वाद्द्वितीयः पक्षोस्त्वितिचेन्नैवम्; अभावस्योत्तरपदार्थविशेषणतयान्वयेऽब्राह्मणमित्यादौप्रागुक्त-दिशाब्राह्मणमात्रस्यानयनं प्रसज्येत ॥ नञोऽनर्थकत्वेब्राह्मणाब्राह्मणशब्दयोः पर्याय-ताऽन्वाख्यानाच्चसाधुत्वमितियथाप्रसज्यते तथा विशेषणतयाऽन्वयेऽपिभेदवान्ब्राह्मण-इत्येवबोधात्पर्यायतैवस्यात् ॥ विशेष्यतयाऽन्वयेतूत्तरपदार्थप्राधान्यंनस्यात्; तथाचप्रकृत-भाष्यविरोधः ॥ अवर्षाः हेमन्तइत्यादौच हेमंतादिगतलिंगवचनेप्रसज्येयाताम् ॥ नानूया-जेष्वित्यत्रानूयाजतदन्यात्सप्तमीघनस्यात् भेदेऽनूयाजशब्दार्थस्यप्रतियोगितयाऽन्वयात् ॥

अनेकमित्यत्रैकवचनंचनोपपद्येत एकभिन्नएकत्वायोगात् ॥ साधितंत्वेतदुत्तरपदार्थप्रा-
धान्यात्तत्रैवभाष्ये ॥ अलंभवसिभ्रुवां.भवथइत्यादौचपुरुषवचनव्यवस्थानस्यात् ॥ पूर्व-
पदार्थप्राधान्येचाव्ययत्वमापद्येत ॥ तुल्यार्थतयाव्ययीभावोवाऽनेनबाध्येतेत्यमक्षिकमि-
त्याद्यसिद्धिः । निर्मक्षिकमित्यादावव्ययीभावस्यानकारात् ॥ एतेन विशेषणंविशेष्योवा
न्यायतस्त्ववधार्यतामितिनिरस्तम् । विशेषतस्तद्दूषणंचविवरणमंजूषादितोऽवसेयम् अतः
पक्षद्वयापेक्षयातिरोभावोनञर्थइत्येवरम्यम् ॥ अभावधीस्तुलौकिकानांतत्वाज्ञानमूलिका ।
वस्तुतः सर्वेषामभावानांतिरोभावानतिरिक्तत्वात् ॥ अतस्तादात्म्यतिरोभावेभेदव्यवहारः
ससर्गतिरोभावेऽत्यंताभावव्यवहारो लौकिकानामितिविवेकः ॥ घटोनास्त्यब्राह्मणइत्या-
दावारोपबोधस्तुसर्वानुभवविरुद्धः ॥ अत्यंतासदृशे तदारोपासंभवेन तत्रनञआरोपार्थ-
कत्वासंभवादघटः पटइतिनोपपद्येत ॥ तादृशेप्यारोपस्यांगीकारे तु लोष्टेप्यब्राह्मणशब्दः
प्रयुज्येतेतिसुडनपुंसकस्येत्यादिसूत्रभाष्यव्याकोपः ॥ तिरोभावस्यैवलौकिकैरभावत्वेन-
ग्रहणात् "प्रतियोग्यभावौ समानयोगक्षेमा"विति तांत्रिकोक्तेर्नीलोघट इत्यत्रनीलप-
दार्थस्य तादात्म्येनघटेभानादनीलोघट इत्यत्रघटेतादात्म्यसंबंधावच्छिन्ननीलतिरोभावभा-
नमनुभवसिद्धमारोपवादेनसंगच्छेत ॥ नेदंरजतमिदंरजतमितिज्ञानयोस्तुल्यविषयकत-
याऽविरोधात्परस्परप्रतिबंधकत्वमपिनघटेतेतिदिक् ॥ नञोद्योतकत्ववाचकत्वयोरन्यत-
रपरिग्रहेतुनास्माकंनिर्बंधः ॥ वाचकत्वपक्षेप्युक्तादिग्रंथस्यकैश्चिद्योज्यमानत्वात् ॥ एवंचा-
व्ययीभावेपूर्वपदार्थप्राधान्यान्नञर्थतिरोभावस्यविशेष्यतया भानम् ॥ अमक्षिकमहिममि-
त्यादौमक्षिकाणामत्रतिरोभावोहिमस्यसर्वथातिरोभावइत्यादिर्बोधः ॥ अन्यत्रोपलंभेपि
स्थलविशेषेतिरोभावोऽर्थाभावः । लौकिकप्रत्यक्षानर्हत्वासाधकस्तिरोभावोलयः । कालवि-
शेषमात्रोपलभ्यस्तिरोभावोऽसत्प्रतिशब्दार्थइत्याद्यूह्यम् ॥ नञ्सूत्रविहितसमासस्तूत्तरप-
दार्थप्रधानएव एतत्तदोरित्यत्रानञ्समासग्रहणाज्ज्ञापकात । असतिबाधकेप्रमाणानांसा-
मान्येपक्षपातौचित्यात्तेनानेषोददात्यसः शिवइत्यादौचसमायादिरूपंतत् ॥ बोधस्तुति-
रोहितैतत्त्वकानित्यादिः । एषकिंपचोनददातितिरोहितकैम्पच्यस्तुददातीत्यादिबोधबाधका-
भावात् ॥ अनेकमन्यपदार्थइत्यत्रानेकतिरोहितमेकमित्यर्थः ॥ एकत्वतिरोभाववदितिन-
ञर्थविशेष्यकोबोधस्तुपाश्चात्योमानसः ॥ उत्तरपदार्थप्राधान्यादेकवचनम् ॥ द्वयोर्बहुषुच
तिरोहितैकरूपत्वमस्त्येव ॥ द्वयोर्निर्देशेबहुनाबहुनिर्देशेद्वयोश्चसमासाभावापत्तेरनुगतेन-
तिरोहितैकत्वेनरूपेणनिर्देशः ॥ एतेन "अनेकस्तिष्ठति" सर्वनामकार्यम् । असर्वस्मा इत्यादौ
इति नञ्सूत्रभाष्यप्रयोगः "सेव्यतेनेकयासत्तपांगये"त्यादयोमाघादिप्रयोगाश्चस-
माहिताः ॥ क्वचिदनेकंतिष्ठंतीतिपाठः ॥ पतत्यनेकंजलधेरिवोर्मयइत्यादौत्वेकशेषाद्बहुत्वं ॥
अथवाऽनेकशब्देनात्रैकःसंख्याविशेषोऽत्रेतिबहुव्रीहिः ॥ तिरोहितकसंख्याकमित्यर्थः ॥
तेनानेकमनेकमित्यादावेकवचनंसुबितियोपपद्येत्यादिविशेष्यानुरोधहेतुकं क्वचिज्जात्यभिप्राय-
मौत्सर्गिकंवा ॥ अनेक स्तिष्ठतीत्यादौजनइत्यादिःशेषः ॥ अनेकोजनाइतिमंजूषादतत्त्वसाध्वेव
भाति ॥ अनेकइत्यादौतुसंख्येयवाच्येकशब्दैकशेषस्ततोनञ् अतोनसर्वनामकार्यानुप-
पत्तिः ॥ प्रतिव्यक्तिस्थिताप्येकसंख्यायथानानुभूयतेतथासमुद्रतरंगगततिरस्पतंतीत्यति-

बाहुल्यबोधयितुतथाप्रयोग ॥ एवचनञ्सूत्रविहितसमासेतूत्तरपदार्थस्यैवप्राधान्यंस्वी-
क्रियतइतिनभाष्यविरोध ॥ अस्मिन्समासेनञ्द्योतकएव भाष्यानुरोधात् ॥ समासा-
न्तरेत्वनियम ॥ इत्थचारर्पातमत अघट पटइत्यादातिरोहितरर्पोऽभिन्नस्तिरोहितघटभिन्न
इत्यादिर्बोध । वर्णात्वतिरोभाववानित्यादिस्त्वार्थोमानसोबोध ॥ अघटभूतलमित्यादौ
तिरोहितघटकमित्यादि स । घटतिरोभाववदितितुफलित । शब्दमहिम्नाऽऽरोपस्यतत्रा
प्रतीतेरारोपितघटकमित्यादिस्तुनार्थ ॥ केनचिद्रूमात्तत्रघटादावारोपितेतन्निषेधार्थमेव
तथाकथनव्यवहारात् । एवमघट पटइत्यादावप्यूह्यम् ॥ व्यासस्थलेतुनञर्थस्यविशेष्यता
विशेषणतावायथासभवद्वद्व्यातेनभूतलेनघटइत्यादौतात्पर्यविशेपरूपकारणवशाद्यथायथ
सत्रघविशेपावच्छिन्नघटनिरूपिताधिकरणतातिरोभावइतिवा । सवघविशेपावच्छिन्नभूतल-
निरूपिताधेयतातिरोभाववान्घटइतिवाबोध ॥ पटो नघटइत्यादौचतिरोहितघटाभिन्न
इत्यादिरेवशाब्द । घटत्वतिरोभाववानित्यादिस्तुपाश्चात्य । तेनघटादिपदात्प्रथमायानानु
पपत्ति चैत्रस्यनधनमित्यादौचैत्रस्वत्वतिरोभाववद्धनमित्यादिर्घटोनास्तित्वनपचसीत्यादौ
घटकर्तृकसत्तातिरोहितात्वत्कर्तृकपचनक्रियातिरोहितेत्यादिश्चयथायथबोध । तादृशस्थले
नञ क्रिययाऽन्वयात् ॥ येपामभाववादस्तेपामप्यत्यताभावान्योन्याभावावेवनञर्थोनतव-
परौ ॥ तेनाभावत्वनशक्यतावच्छेदक कितूक्तान्यतरत्वमितिगौरव । मन्मतेतुतिरोभावत्व
मेवतदितिलाघव ॥ तत्रासमस्तस्थलेयत्रतादात्म्येतरसबधतिरोभावस्तत्रात्यन्ताभावइति
यत्रचतादात्म्यतिरोभावस्तत्रान्योन्याभावइतितेपाप्रलयइतिविवेक । सवधतिरोधाने
चकचित्तत्प्रतियोगिनोऽपितिरोभाव फलति । घटोनास्तीत्यत्रघटसत्तातिरोभावबोधेतत्सम
नियततयाघटतिरोभावबोधस्यार्थिकत्वात् ॥ अत्रासमस्तस्थलेऽत्यताभावरूप सतिङत-
धात्वर्थक्रियायामेवान्वेति नतु तिङर्थकर्तृवादौ ॥ अतएव "असमस्तनञर्थात्यंताभाव-
विशेष्यकबोधेतिङ्समभिव्याहृतधातुजन्योपस्थितेर्हेतुत्वम्" इतिमजूपायास्थित ॥ अत
एवत्वनास्मिघटोनस्त्वइत्यादौपुरुपवचननियम । त्वत्तिरोभावोस्तीत्यादिबोधेसनस्यात् ।
तस्माद्धात्वर्थसत्तायाएवतत्रतिरोभाव तेनतिरोहितसत्ताश्रयस्त्व तिरोहितात्वत्कर्तृकासत्ते
तिवाएवमादिर्यथायथ बोध घटोनास्तीत्यादौतात्पर्यरूपकारणविशेपवशात्कदाचिद्भूतले
तिरोहिताघटसत्तेतिकदाचिद्घटेभूतलाधिकरणकसत्ताविरोहितेतिचबोधइत्याद्यूह्यम् । भूत
लवृत्तिर्घटाभावइत्यत्रगीकारेत्त्वधिकरणकारकदुर्घट । कर्तृकर्मान्यतरद्वाराक्रियान्वयेतस्य
साधुतयाऽभावेतस्यान्वयदौर्लभ्यादितिदिक् ॥ तस्मात्तिङतसमभिव्याहृतनञोत्यताभाव-
तयाप्रसिद्धतिरोभावएवार्थ । अयमेवप्रसज्यप्रतिपेधइतिव्यपदिश्यते ॥ प्रसज्यविधायविहि
तस्यप्रतिपेधइतितदर्थ ॥ नन्सूत्रेभाष्येतुप्रसज्यक्रियागुणोतत पश्चान्निवृत्तिकरोतीत्युक्त ।
तेनगुणाभावबोधपिप्रसज्यप्रतिपेधइतिलभ्यतेइत्यन्यत्रविस्तर ॥ तेनप्रसज्यप्रतिपेधोसौ-
क्रिययासहयत्रनञित्यत्रक्रियाशब्दगुणस्याप्युपलक्षकवदति ॥ घट पटोनेत्यादौत्वन्योन्या-
भाववयाप्रसिद्धस्तिरोभावोनञोर्थ ॥ तिरोहितपटाभिन्नोघटइत्यादिस्तत्रबोध ॥ स्वसम
भिव्याहृतपदार्थतिरोहितत्वद्योतकस्त्वयनञ् ॥ एवचनब्राह्मणैरतैरुपद्रुतमित्यादौतिरोहित
ब्राह्मणाभिन्नैरित्यर्थात्समानविभक्तिकत्वम् ॥ यत्रत्वत्रभेदोनञर्थस्तत्रप्रतियोगितासबधन

पटस्यान्वयइत्यादिमत ॥ तत्रभेदाश्रयभेदप्रतियोगिनो समानविभक्तिकत्वमसभवि ॥ एवभेदवाक्यार्थइतिमतेपिबोध्यम् ॥ घटादिन्न पटइतिवद्घटान्नपटइतिप्रयोगाऽऽपत्त्यादि-क्रमपितन्नोह्यम् ॥ तिरोहितपटाभिन्नइत्यादिबोधादेवसमासवाक्ययोस्तुल्यार्थकत्वमुप-पन्नम् ॥ अनाह्मणोयमपटोघटइत्यादौतथैवबोधात् । येननाप्रासइत्यादौनञ्द्वयस्यप्रकृतार्थ-दार्ढ्यद्योतकत्वमित्यम् । तिरोभावस्यतिरोभावआविर्भावत्वरूपएवसचप्रासादिपदमात्रो-त्स्यापिलभ्यस्तथापिनाप्रासइत्यादिकथनव्यर्थंगौरवमापद्यमानसत् तद्दार्ढ्यएवपर्यवस्यति ॥ एतदेवाभिप्रेत्य (अ० ५ पा० २ सू० २७) "विनञ्भ्या" मितिसूत्रभाष्ये "द्वौप्रतिषे-धौप्रकृतमर्थंगमयत " इत्युक्तम् ॥ (स्क० २ अ० २ श्लो० ५) चीराणिकिपथिनसति दिशतिभिक्षानैवाघ्रिपाइत्यादौतुकाकुसहकारात्प्रकृतार्थदार्ढ्यबोध । काको स्वाधिकरण-शब्दार्थगततिरोभावद्योतकतयातत्रापिनञ्द्वयप्रयोगतौल्यात् ॥ काकास्तथात्वादेवरुद्धागुहा इत्यत्रनरुद्धा इत्यर्थबोध एवमन्यदपितत्रतत्रस्वयमूह्यम् । यत्त्वारोपनञर्थंसाधयितु "प्रति-योग्यारोपस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यास्पटेसेवाभावज्ञानेकारणतोक्ता । एतदेवाभिप्रेत्यारोपितरज-तद्गायामेवशुक्तनिदरजतमितिप्रतीतिरितिविलीलावत्युपायेउक्त" मितिवदति तन्न ॥ रजतारो-पाप्रसरेनेदमित्यप्रयोगेणारोपापगमोत्तरमेवतथाप्रयोगेणच्प्रत्युतारोपस्याऽनञर्थतायास्तत -सिद्धे ॥ क्वचितन्मते "असदेहइत्यादोचारोपित सदेहइतिबोध भेदसबधेनारोपितत्वज्ञा-नाच्चतद्रत्वताभावप्रतीति" रितिक्लेश ॥ ममतुतिरोहित सदेहइतिबोध । सदेहइतिरोभाव-इत्यर्थम् ॥ एवपटोनघटइत्यादिव्यप्यस्थलेपितेषामेवक्लेश ॥ स्वीकृतश्चसमजूपायाम् ॥ "घट भेदबोधसरार्थ । तत्समनियतत्वात् ॥ घटत्वाभावबोधोपितत्रार्थ " इति ॥ ममतुक्तादि-शानङ्केशलेशोपि ॥ तस्मात्तिरोभावस्यैवनञ्शब्दप्रयोगकारणत्वाद्दोद्धुरपितदातिरोभाव विषयस्यैवप्रतीतेस्तिरोहितत्वमेवनञर्थइतियुक्तम् इत्यचयत्रवादात्म्यतिरोभावस्तत्रतिरो-हितत्वनामार्थगत । यत्रससर्गतिरोभावस्तत्रक्रियागुणगततदितिव्यवस्था ॥ युक्तचैतत् ॥ अन्यथा "नकलञ्जभक्षयेत्" दित्यादिनोपपद्येत । यदि कलञ्जभक्षणाभाव प्रेरणाविषय इतिबोध स्वीक्रियेततदाप्रत्ययाना प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तिर्भज्येत । तस्मा-न्न्यायानात्तत्रारोपितकलञ्जभक्षणमित्रवस्तुतस्तिरोहितकलञ्जभक्षणप्रेरणाविषयइतिबोध ॥ मीमासकरीत्याविचारेतुलिङ्गर्थक्रियायामेवव्यस्तस्थलेनञोऽन्वयइत्ययननियम । तेनराग-प्राप्तभक्षणमनूद्यतत्प्रतिषेधोविधीयते । प्रतिषेधश्चतिरोभाव ॥ एवच "नकलञ्जभक्षये-न्नलशुननगृञ्जन" मित्यनारभ्याधीतवाक्ये तत्तद्भक्षणतिरोभावोविधीयतइतिपूर्वतन्त्रेपष्ठ-स्यद्वितीयेपादे (सू० १९) "प्रतिषेधेष्वकर्मत्वा" दित्यादिद्विसूत्रेपत्राधिकरणेपूर्व-सूत्रेणाभक्षणविधानपूर्वपक्षीकृत्य (सूत्र २०) "शास्त्राणात्वर्थवत्त्वेने" त्यादिद्वितीय-सूत्रेसिद्धान्तितम् ॥ एवसति तिरोहिताभावेनेतिवात्तत्रबोधोस्तु । तथापिनञ्स्तिरोभावार्थ-करत्वमक्षत । तिरोभावार्थकत्वेसत्येवत्रलोकेनञ्प्रयोग सूपपाद । तत्समभिव्याहृतपदार्थ-स्यसत्वेनप्रविषेधस्यनिर्विषयत्वानापातात् । तिरोभावबोधनायनञ्प्रयोगस्य सार्थक्याच्च ॥ मवार्वरतुसदुरूपपाद सत्सु अभावस्यारोपितत्वस्यचासभवात् । असत्सुनञ्प्रवृत्तौतदर्थस्य निर्विषयत्वापाताच्च ॥ अतएवोक्तमभियुक्तै –सवाचननिषेधोस्तिसोसत्सुचनविद्यते ।

जगत्यनेनन्यायेन नार्थं प्रलयगतः ॥ इति अतएव काणादसूत्रेपिनवमाध्याये (आ० १ सू० १०) "नास्तिघटोगेहइतिसतोघटस्य गेहससर्गप्रतिषेध" इतिसूत्रेसतएवससर्ग-प्रतिषेधउक्त ॥ अग्रेच (सू० १२) "तथाद्व्यावरेपुप्रत्यक्षम्" इत्यादिसूत्रचतुष्टयेन युक्तानायुञ्जानानां चयोगिनांसार्वज्ञ्यसिद्धये क्रमेणध्याननिरपेक्षतत्सापेक्षचातीतानागतादि-सर्वद्रव्यप्रत्यक्षसर्वगुणप्रत्यक्षचासदिग्धमेनदर्शितमतन्मन्त्राह्निकेप्रागुक्तकार्याणामसत्त्व केवल-लौकिकदृष्ट्यैवेतिबलादापतत्यतस्तत्रापितिरोभावएवनञर्थ स्वत. फलति ॥ नचवर्तमानमात्रद्रव्यादिगततेपातदितिवाच्यम् ॥ सार्वज्ञ्यभगप्रसगात् । लोकाप्रसिद्धचिरतनातीतवृत्तात कथनस्यभाविवृत्तातकथनस्यचयथार्थस्य तत्कर्तृकस्यानुपपादापाताच्च ॥ वैयासदर्शनानुगा-नामौपनिषदानामस्माक कथचित्तद्विरोधोप्यकिंचित्करएव ॥ तिरोभावस्यैवनञर्थतामभि प्रेत्य हरिणाप्युक्त–तिरोभावाभ्युपगमेभावानासैवनास्तिता लब्धक्रमेतिरोभावेनश्यतीतिप्र-तीयतइति भूषणकृताऽपिसुबर्थनिर्णयेऽतीतानागतकर्मणा धात्वर्थफलाश्रयत्वसत्कार्य-वादात्साधयितुमिदमुदाहारि ॥ सत्कार्यवादश्चवाक्यपदीयेऽनेकत्रस्फुट सिध्यति ॥ एतेनापिनञ्सूत्रभाष्येनिवृत्तिपद प्रागुक्तार्थक नत्वभावार्थकमारोपार्थकवेतिसिद्धम् ॥ तत्सा दृश्यमभावश्चतदन्यत्वतदल्पता अप्राशस्त्यविरोधश्चनञर्थां षट्प्रकीर्तिताइत्यभियुक्तोक्तौ तुव्युत्पादनार्थस्तिरोभावस्यैवप्रपच । तथाहि अत्यताभावोभेदश्चतिरोभावएवेत्युक्तप्राक् तद्वत्तभूयोधर्माविर्भावेसति तादात्म्यतिरोभाव सादृश्यम् ॥ घटरासभयो. सादृश्या-व्यवहारात्सत्यतम् । घटोघटइवेत्यव्यवहाराद्विशेष्यदल ॥ नञ्समभिव्याहृतपदार्थगत-बाहुल्यरूपैकदेशतिरोभावोऽल्पत्वम् । तद्गतोत्कर्षरूपैकदेशतिरोभावोऽप्राशस्त्यम् ॥ एकदेशनिवृत्तावपिनञ्प्रयोगोनञ्सूत्रेभाष्ये "अब्राह्मणोऽय यस्तिष्ठन्मूत्रयति अब्राह्मणोय यस्तिष्ठन्भक्षयति" इत्यादिनास्पष्टएवनिर्दिष्ट ॥ नियततद्वृत्तिताकधर्माविर्भावसमाना धिकरणस्तादात्म्यतिरोभावोविरोधइतिसक्षेप ॥ एतेनसादृश्यादीनाषण्णामार्थिकार्थत्वमे वेतिवदतोमजूषादय प्रत्युक्ता ॥ तथाचसामान्यविशेषभावाद्भेद सादृश्यविरोधइतित्रि धान्योन्याभावरूप अत्यताभावोल्पत्वमप्राशस्त्यचेतित्रिधात्यताभावरूपश्चतिरोभावए वनञर्थइतिरमणीयम् ॥ यद्यप्यत्रनञर्थविषयेबहुतरवक्तव्यशक्यवचनच तथाप्यत्यतवि स्तरभियाविरम्यते ॥ प्रसक्तानुप्रसक्त्याचेहकिंचिद्गौरवसपन्नमेव । तथापिसिद्धांतग्रथेषु वैशद्येननञर्थनिर्णयस्यक्वाप्यनुपलभात्तन्निर्णयार्थमत्रकृततद्गुणकलुब्धै सुधीभि क्षम्यते ॥ एवचस्वान्वयितावच्छेदकत्यादिकथनस्यकावसर ॥ यदितुतत्राभावपदतिरोभावविशेषप-रमूरीक्रियेततदायत्रतादृशव्युत्पत्तिसगतिस्तत्रसासगच्छता नाम नतत्रन कोपिविद्वेष ॥ तथाचास्थूलादिवाक्येषु लाघवात्पर्युदासादरकार्यदशाया प्रतीयमानस्थौल्याद्येकैकधर्मक-कार्यप्रतियोगिकोभेदोब्रह्मणिसर्वधर्माश्रयेकारणत्वनिर्वाहायास्तानाम ॥ अचक्षुष्कमित्यादि-प्रायपाठाद्बहुव्रीह्यादरेतु बीजतरुगतच्छायासौरभादीनामिवकार्यधर्माणास्थौल्यादीनासर्वे कारणेब्रह्मणितिरोभाव सिध्यतीति प्राकृतप्रपचवैलक्षण्यमेवतादृशवाक्येपुतस्यबोध्यते नतु-निर्विशेषत्व । पाषाणदौगधादितिरोभावेपिनिगधतायास्तत्राशक्यवचनत्वादितिदिक् ॥ एवसतितत्सान्निषेधवाक्येष्वित्युपसहारोप्ययुक्त ॥ प्रदर्शितन्यायस्यासार्वत्रिकत्वात् ।

यद्यपितत्रविशेषेविहितिरित्याद्युक्तत्रोच्यते ॥ यत्रविशेषविषयकविधानमस्तितत्रवचन-
बलात्रनोविशेषेसंकोचयतातद्वद्विदेवन्यायविरोधरूपक्लेशसहनचत्वत्कल्पनायामेयापतति ॥
अस्माकवत्त्यायमविषयाभावादेवसक्लेश. श्रुतिस्थस्यनजइतिवक्षेखेषष्ठीस्थानेप्रथमापाठ्या ।
अन्यथा सकोचद्वयप्रसक्तपदाध्याहारक्लेशापत्ति. ॥ यदप्यत्रनहिस्यादित्याद्युदाहृत्यसर्व-
शब्दस्यविशेषेलक्षणेत्युक्तंतदपिनयुक्तम् ॥ उक्तरीत्यान्यायविरोधस्याभावेनसर्वशब्देल-
क्षणाया प्रयोजनाभावात् ॥ नचैवमग्नीषोमीयपश्वाद्याल्पस्यापिपापजनकत्वापत्तिरिति-
वाच्य ॥ साख्यादिदर्शनरीत्येष्टापत्ते यथोक्तसाख्यकौमुद्यावाचस्पतिमिश्रै. (कार्या
२) "दृष्टवदानुश्रविक सह्यविशुद्धिक्षयातिशययुक्त" इत्यार्याव्याख्याया ॥ "अवि-
शुद्धिर्हियागस्यपशुबीजादिवधसाधनता ॥ यथाहस्मात्रभगवान्पञ्चशिखाचार्य ॥ स्वल्प -
सकरसपरिहार सप्रत्यवमर्शइति ॥ स्वल्प सकरोज्योतिष्टोमादिजन्मन प्रधानापूर्वस्य-
पशुहिसादिजन्मनानर्थहेतुनाऽपूर्वेणसपरिहार क्रियताऽपिप्रायश्चित्तेन परिहर्तुशक्य ॥
अथप्रमादत प्रायश्चित्तमपिनाचरितप्रधानकर्मविपाकसमयेचपच्यतेतथापियावदसाव-
नर्थप्रसूतेतावत्सप्रत्यवमर्श ॥ मृष्यतेहिपुण्यसभारोपनीतसुखसुधामहाह्रदावगाहिन -
कुशला पापमात्रोपपादितादु खवह्निकणिका ॥ नच "नहिस्यात्सर्वाभूतानी"ति सामान्य-
शास्त्रविशेषशास्त्रेण "अग्नीषोमीयपशुमालभते" स्नेनेनबाध्यतइतियुक्तम् ॥ विरोधा
भावात् । विरोधेहिबलीयसादुर्बलबाध्यते ॥ नचकश्चिदस्तिविरोधोभिन्नविषयत्वात् ॥
नहिंस्यादितिनिषेधेनहिसायाअनर्थहेतुभावोज्ञाप्यतेक्रत्वर्थत्वमपि ॥ नचानर्थहेतुत्वक्रतूप-
कारकत्वयो कश्चिद्विरोध ॥ हिसाहिपुरुषदोषमावक्ष्यतिक्रतोश्चोपकरिष्यती"ति ॥
प्राचीनबर्हि प्रभृत्युपाख्यानेष्वपिपुराणेष्वित्थ प्रतीयते।अथमीमासकरीत्योच्यतेचेत्तत्रापि-
तत्तत्पूर्वयोर्विरोधाभावेऽपिसामान्यशास्त्रविशेषशास्त्रेणबाध्यतइतिशास्त्रमर्यादया हिस्या
दित्यनेनवैधेतरहिसायाएवनिषेध ॥ (अ० ५ श्लो० ३२) देवान्पितृश्चार्चयित्वाखादन्मा
सनदुष्यति । नाद्यादविधिनामासविधिज्ञोनापदिद्विज ॥ जग्ध्वाह्यविधिनामासप्रेत्यतैर
द्यतेऽवश । नतादृशभवत्येनोमृगहतुर्धनार्थिन ॥ यादृशभवतिप्रेत्यवृथामासानिखादत ।
नियुक्तस्तुयथान्यायंयोमासनात्तिमानव. ॥ सप्रेत्यपशुतायातिसभवानेकविंशतिम् ।
असस्कृतान्पशून्मन्त्रैर्नाद्याद्विप्र कदाचन ॥ मन्त्रैस्तुसस्कृतानद्याच्छाश्वतविधिमास्थित ।
कुर्याद्घृतपशुसगेकुर्यात्पिष्टपशुतथा । नत्वेवतुवृथाहन्तुपशुमिच्छेत्कदाचन ॥ यावति
पशुरोमाणितावत्कृत्वोहमारणम् । वृथापशुघ्न प्राप्नोतिप्रेत्यजन्मनिजन्मनि ॥ यज्ञार्थं-
पशव सृष्टा स्वयमेवस्वयभुवा । यज्ञस्यभूत्यैसर्वस्यतस्माद्यज्ञेवधोऽवध ॥ ओषध्य पशवो
वृक्षास्तिर्यञ्च पक्षिणस्तथा । यज्ञार्थनिधनप्राप्ता प्राप्नुवन्त्युत्सृती ॥ पुन उत्सृती उत्कृष्ट-
जन्मानिमधुपर्केचयज्ञे चपितृदैवतकर्मणि । अत्रैवपशवोहिंस्यानान्यत्रेत्यब्रवीन्मनु ।
एष्वर्थेषुपशून्हिसन्वेदवतत्त्वार्थविद्विज । आत्मानचपशुचैवगमयत्युत्तमागतिम् । गृहे-
गुरावरण्येवानिवसन्नात्मवान्द्विज । नावेदविहिताहिसामापद्यपिसमाचरेत् यावेदविहिता
हिंसानियतास्मिश्चराचरे । अहिसामेवताविद्याद्वेदाद्धर्माहिनिर्बभावित्यादिभिर्वचनै सर्व
वेदतात्पर्यप्रकट्यद्भिर्मन्वादिभिर्वैधहिसायापापजनकत्वाभावस्यबोधनाच ॥ एवचसर्वा-

भूतानीतिसर्पपदेनभूतपदेनच यागीयपश्वितरजीवानाग्रहणमित्यर्थांत्सिद्धम् नतुसर्वशब्दस्यविशेषेलक्षणा ॥ अपवादविषयपरिहारेणोत्सर्गविधिवाक्यार्थज्ञानेजायमानेऽन्वयानुपपत्तितात्पर्यानुपपत्त्यादिलक्षणावीजाभावेनतस्याअवकाशाभावात् ॥ वृत्तिसंकोचेतुलक्षणाया अभावात् ॥ सर्वान्भोनयघटानानयेत्यादौविवक्षितानाकपांचिदेवभोजनआनयनेसत्यपितत्रसर्वघटादिपदेपुलाक्षणिकत्वस्यास्वीकाराच्च ॥ नचनिषेधस्यविधिरूपतायाअस्वीकारेनं स्वीकृतेतिवाच्यम् ॥ निषेधस्यापूर्वविधित्वस्य नियमविधिरूपस्य चापिदाशस्वीकारेरंगीकारात् ॥ तथाच विधिरत्यन्तमप्राप्तेनियमःपाक्षिकेसति । तत्रचान्यत्रचप्राप्तेपरिसंख्येतिकीर्त्यते ॥ अस्तिचप्रागुदाहृतेपुसर्वेपु परिसंख्योदाहरणेपुशेपत्वेनशेपित्वेनाश्रयत्वेननिमित्तत्वेनवायेनकेनचिदेकरूपेणत्र सवधेनोभयो प्राप्ति ॥ तथाच दीक्षितोनजुहोतीत्यत्रापूर्वविधौनातिव्याप्ति ॥ दीक्षामध्येक्रत्वर्थहोमानाक्रतुशेपत्वेनप्राप्ति ॥ पुरुषार्थहोमानाकालैक्येनेतिसंबधभेदात् ॥ नवौपशौक्रोतिनातिरात्रइतिनिषेधयोरुक्तलक्षणानुसारेणपरिसंख्यात्वमेवास्तु ॥ नचैवमपि "नहिंस्या" दितिनियमविधावतिव्याप्ति ॥ पुरुषप्रतिदोषत्वेनैवभोजादानांहिंसादीनांच प्राप्तिसत्वादितिवाच्यम्॥ अत्यन्ताप्राप्तिनिवृत्तिफलकत्वस्यलक्षणेविवक्षितत्वादितिचेन्नैवम्॥ दृष्टार्थानां कंडूयनादीनामदृष्टार्थानांचहरिस्मरणादीनांपुरुषार्थहोमै सहकृतौकालैक्यसंबंधेन प्राप्तिसत्वेन "दीक्षितोनजुहोती"त्यपूर्वविधावुक्तविवक्षयाऽप्यतिव्याप्त्यनिरासात् ॥ निवृत्तावत्यन्ताप्राप्तत्वविशेषणविवक्षायांशशादिपंचकव्यतिरिक्तपंचनखभक्षणा निवृत्तेरत्यन्ताप्राप्तत्वाभावेनपंचपंचनखाभक्ष्याइतिपरिसंख्यायामव्याप्तिप्रसक्त्यातस्य विशेषणस्याविवक्षणीयतया "नहिंस्या" दितिनियमविध्यतिव्याप्त्यनिरासाच्चे"ति ॥ एवंच नहिंस्यादित्यस्य नियमविधित्वस्पष्टमेवोक्त ॥ बलवदनिष्टाननुबंधित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वज्ञानकृतिसाध्यत्वज्ञानचलिङर्थइतितार्किकादिमतेऽपिनत्वदिष्टसिद्धि ॥ तैर्हिविधिविचारादिग्रंथेपु-"नकलञ्जंभक्षयेत्" दित्यादौ "कृतिसाध्यत्वान्वितकलञ्जभक्षणेबलवदनिष्टाननुबंधित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वाभावान्वये नकश्चिद्विरोध ॥ कृतिसाध्यत्वस्यानिष्टजनकतावच्छेदकाघटकत्वेऽपि तद्विशिष्टविशिष्टाभावबोधात् ॥ यदिच विशेषणाभावस्यानुयोगितावच्छेदकमेवान्यत्तदेव तत्प्रयुक्तविशिष्टाभावस्यानुयोगितावच्छेदकम् ॥ एवंच बलवदनिष्टजनकत्वरूपविशेषणाभावस्यकृतिसाध्यत्वघटितधर्मानानुयोगितावच्छेदक ॥ जनकताया अवच्छेदकस्यैवतदनुयोगिताया अप्यवच्छेदकत्वादिति तादृशधर्मेतद्विशिष्टाभावयोरेकत्र द्वयमितितरीत्यैवकलञ्जभक्षणेऽन्वयबोध ॥ अत्रच नकाचिदनुपपत्ति ॥ एवंबलवदनिष्टाननुबंधित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वेविधिशक्त्युपगमे इष्टसाधनत्वविशिष्टस्वबलवदनिष्टाननुबंधित्वस्यादाक्यत्वमादायविनिगमनाविरहस्यदुरुपह्नवत्वयापृथगेवतयो शक्तिरितिमतेऽपिबलवदनिष्टाननुबंधित्वाभावस्यतादृशानिष्टजनकत्वरूपस्यकृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वोभयविशिष्टतदेकतरविशिष्टवाकलञ्जभक्षणान्वयायेन तादृशधर्मयो प्रत्यवायजनकतावच्छेदककुक्ष्यनिविष्टतयाबाधआपाद्येत ॥ किंतु एकत्रद्वयमितिरीत्यैवतदन्वयउपेयते ॥ विशिष्टानुयोगिकवैशिष्ट्यबोधतात्पर्यस्यौत्सर्गिकत्वेऽपि अत्रागत्यातत्परित्यागात् ॥ 'वाजपेयेनयजते"

स्यादौ प्रकारांतरसंभवात्तवाजपेयसाध्यत्वेष्टसाधनत्वयोः केवलमेकत्रद्वयमितिरीत्यायागे-ऽन्वयबोधः स्वीक्रियते ॥ माभूद्वाकृतिसाध्यत्वस्यतन्मतेधात्वर्थेऽन्वयस्तथापितत्रान्वित-धात्वर्थभक्षणस्याख्यातसामान्यार्थकृतौविशेषणतयातादृशव्युत्पत्तेरपरित्यागइतिचेत् प्रत्य-यानांसाक्षात्प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वनियमस्याप्रामाणिकत्वेममापिकृतिसाध्यत्वाविष-यकः कलंजभक्षणाभावइष्टसाधनमित्याकारकएवबोधउपगंतव्यः ॥ एवंचबलवदनिष्टा-साधनतयाविध्यर्थत्वेयागपाकादिजन्यनांतरीयकश्रमस्यापिकदाचित्कस्यचिद्बलवद्द्वेषविषय-तयाबलवद्द्वेषविषयदुःखाजनकत्वस्ययागपाकादौबाधात् यजेतपचेतेत्यादौविधेरप्रामाण्य-प्रसंगः ॥ यदायस्यपाकादिगोचरप्रवृत्तिर्जायतेतदातत्कालीनतत्पुरुषीयबलवद्द्वेषविषया-साधनत्वस्यनविध्यर्थतासंभवः; अननुगमात् । यदाकलंजभक्षणादौयः पुमान् रागोत्कंठ्येन प्रवर्ततेतदाकलंजभक्षणादेरपितत्कालीनतत्पुरुषीयबलवद्द्वेषविषयदुःखासाधनत्वात्तदभाव-बाधकस्य "नकलंजंभक्षये" दितिनिषेधविधेरप्रामाण्यप्रसंगाच्चेत्यनुपपत्तिरपिसमाहिता ॥ बलवदनिष्टाननुबंधित्वस्यविध्यर्थतायाएवानुपगमात् ॥ अस्तुवापापाजनकत्वंविध्यर्थस्तद-भावएवनिषेधस्थलेननावोध्यते ॥ तथाच "नकलंजंभक्षये"दित्यादौपापाजनकत्वाभाव-वत्कलंजभक्षणकृतिमान्द्विजइत्यन्वयबोधः प्रथमांतपदार्थविशेष्यकः ॥ एतेन बलवद-निष्टाननुबंधित्वस्यविध्यर्थतानुपगमे "अग्नीषोमीयपशुमालभेते" त्यादौनिध्यर्थबाधभयेन "नहिंस्यात्सर्वाभूतानी"त्यादिनिषेधविधेर्वैधहिंसेतरहिंसापरत्वं कल्प्यतइतिसिद्धांत-विरोधः ॥ वैधहिंसायानरकाजनकत्वेऽपि अग्नीषोमदेवताकपश्वालंभनादौनिध्यर्थस्यकृति-साध्यत्वस्येष्टसाधनत्वस्यबाधादित्यपिसमाहितम् ॥ पापाजनकत्वरूपविध्यर्थभयेनतादृश-निषेधविधौसंकोचस्यावश्यकत्वात् ॥ श्येनयागादे पापसाधनत्वेऽपि "श्येनेनाभिचरन् यजेते" त्यादौपापासाधनत्वरूपेऽर्थेतात्पर्यानभ्युपगमात्तबाधः ॥ लौकिकविध्यविषयतथा विधकृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वयोरेवान्वयाभ्युपगमात् ॥ विशेष्यविशेषणभावेविनिगमना-विरहेणकृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वपापाजनकत्वेषुत्रित्वयकल्पने यत्रयदन्वययोग्यतातत्रेतरां-शंपरित्यज्यतस्यैवान्वयोपगमेबाधकाभावात् ॥ नच यागीयपशुघातवच्छ्येनादेरपिवैध-हिंसात्वेन "नहिंस्या" दित्यादिनिषेधविध्यविषयतयापापसाधनताविरहेणपापासाधनत्व-रूपविध्यर्थोऽपितत्राबाधितइतिकथंश्येनविधौतदन्वयोनोपेयत इति वाच्यं; श्येनस्यवैध-हिंसात्वेनतादृशनिषेधविध्यविषयत्वेऽप्यभिचारतयादुरदृष्टजनकत्वस्यसर्वसमतत्वादुपपात-काणनेऽभिचारोहीनकर्मचेतिमनुनापरिगणितत्वात् ॥ सर्वेषामभिचाराणांवैधत्वेन "न हिंस्या" दित्यत्रवैधेतरहिंसापरत्ववदत्रवैधेतराभिचारपरत्वासंभवात् ॥ अतएव मरणोद्देशे-नकृतोऽदृष्टद्वारकमरणानुकूलव्यापारोहिंसेतिहिंसालक्षणस्यदुरदृष्टद्वारा मरणसाधनीभूत-श्येनादिव्यावृत्ततयानतस्यपापसाधनता अपितु तज्जन्यमरणानुकूलव्यापारांतरस्यैतिनिरस्तं अतएव श्येनजन्यपापेबलवद्द्वेषादपेक्षितवैरिवधसाधनत्वेऽपिन तत्रविद्वानाप्रवृत्तिः ॥ यत्तुश्येनाच्चवधोवधाच्चपापमितिपापप्रयोजकत्वाज्ञानाच्चतत्रप्रवृत्तिरिति तदसत्; तथासति पापाप्रयोजकत्वस्यैवविध्यर्थतायावाच्यतयाविध्यर्थबाधस्यावश्यकत्वात् ॥ अथायोग्यतयाश्ये-नेपापाजनकत्वान्वयानुपगमे "अग्नीषोमीयंपशुमालभेते", त्यादावप्ययोग्यतयातदन्वया-

स्वीकारेणैवोपपत्तो "नहिंस्या" दित्यादिनिषेधविधे सकोचकल्पनमयुक्तमितिचेन्न, पापाजनकत्वेवैदिकविधितात्पर्यस्यौत्सर्गिकत्वात् ॥ गत्यंतरविरहएवतत्परित्यागात् ॥ अत्रनिषेध सकोचेनैवोपपत्तौतस्यापरित्यागात् ॥ नचमुख्यार्थेऽपितात्पर्यस्यौत्सर्गिकत्वेना"ग्नीषोमीय पशुमालभेते"त्यादिविधे पापाजनकत्वपरतानुरोधेन "नहिंस्या" दित्यादौहिंसासामान्यरूपमुख्यार्थत्वत्यज्यतेनहिंस्यादित्यादेस्तादृशार्थपरत्वानुरोधेनहिंसाविधेर्वापापाजनकत्वपरित्यज्यतइत्यत्रविनिगमनाविरहइतिवाच्यम् ॥ वैधहिंसानन्यानतपापाकल्पनप्रयुक्तलाघवस्यैवनिषेधविधिसकोचकल्पनेविनिगमकत्वात् ॥ आवतायिहिंसायादुरदृष्टाजनकतयासकोचस्यावश्यकत्वा "दित्यादिप्रतिपादितम् ॥ एवंचसामान्येनिषेधवाक्येऽपिविशेषविधिना सकोच शास्त्रकारैरगीक्रियतइतिस्पष्टमेव । मजूषायामपि "लिङस्तुविध्यादयोऽर्था ॥ तत्रविधि प्रेरणायथानिकृष्टस्यभृत्यादे प्रभुणास्वाभिलपितेप्रेरण ॥ इयमेवाज्ञा ॥ अप्रवृत्त प्रयोज्यस्यतदभिलषिताज्ञातोपायप्रवर्त्तनोपदेश ॥ "यथास्वर्गकामोयजेते" त्यादिरित्याद्युक्त्वा "नकलञ्जभक्षये" दित्यादावनिष्टसाधनत्वविध्यर्थोऽत्रैवनञ्तात्पर्यग्राहकइति तन्न, चिकीर्षयेष्टसाधनत्वस्याप्यन्यथासिद्धे ॥ अमुकफलसाधनमिदक्कृतिसाध्यभवत्विति इच्छायाएवचिकीर्षात्वात् ॥ एवंहिप्रवृत्तौफलविषयतानियमस्याप्युपपत्ति ॥ उपायेच्छयापितदन्यथासिद्धेश्च ॥ साचामुकसाधनपाकोजायतामित्याकारैव ॥ इच्छाया स्वजनक ज्ञानप्रकारकत्वनियमात् ॥ नचद्वारेणद्वारिणोनान्यथासिद्धि ॥ यस्यद्वारिणोमानातरेण तत्कारणतासिद्धायथायागपरश्वोस्तदन्यथाऽनुपपत्त्याचद्वारस्यापूर्वादे कल्पनतद्विषयेतद भावेऽपि अन्यत्रवदभावेमानाभावात् ॥ येषामपिचिकीर्षाव्यापारेच्छैवव्यापारेकृतेरपि निवेशात्कृतीच्छापिसातेषामपिव्यापारविषये इष्टसाधनत्वकृतिसाध्यत्वज्ञानोत्तरमेवसेतितेअन्यथासिद्धेएव ॥ किंचेदतेइष्टसाधनकृतिसाध्यचनाप्यत्रदु स्वतस्तात्वकुर्वितिस्वारसि कलोकव्यवहारसत्वेनतस्यविध्यर्थतावक्तुमशक्या, पौनरुक्त्यापत्ते ॥ नचेदपौन रुक्त्यसर्वथेष्टसाधनत्वबोधनाय, तस्मादित्यस्यानन्वयापत्ते ॥ अपिचराज्ञाप्रवर्तितोऽहमित्यादिव्यवहाराप्रवर्त्तनाप्रवर्तकपुरुषनिष्ठासाल्लिङ्शक्येति सूत्रभाष्यादिसमत ॥ नचेष्टसाधनत्वतद्बोधोवातन्निष्ठस्तज्ज्ञापनस्यतन्निष्ठत्वेपिनतदिष्टसाधनत्व ॥ नापितच्छक्यत्वेनतत्रसमत ॥ तज्ज्ञानानुकूलव्यापारस्यमदुक्तातिरिक्तस्याभावाच्च ॥ किंचेष्टसाधनता ज्ञानादिवसाध्येष्टकत्वज्ञानादपिप्रवृत्त्यनुभवेनविनिगमनाविरहादुभयो शक्यत्वे गौरव ॥ साधनत्वमिवयोगक्षेमसाधारण साध्यत्वमप्यखडमिति नतत्पक्षेऽपिकारणतावच्छेदकगौरवम् ॥ एवकृतिसाध्यत्वज्ञानादिवमत्कृतिसाधनक पाकइतिज्ञानादपिचिकीर्षाप्रवृत्त्योर्दर्शनात्तच्छक्तावपिविनिगमनाविरह" इतिदिक् ॥ "नकलञ्जभक्षये" दित्यादावारोपित कलञ्जभक्षण प्रेरणाविषयइतिवाच्योऽथस्तदभाव प्रेरणाविषयइतित्वार्थोनशाब्द ॥ नन्वादोकरीत्यानञर्थेवाच्यवृत्त्या विभक्त्यर्थान्वयाभावात् ॥ तेनचप्रतियोगिन्यनिष्टसाधनत्वबोध्यते ॥ यदभावत्वेनयदभाव प्रेरणाविषयतयाबोध्यतेतत्प्रतियोगीकृतेष्टाधिकानिष्टसाधनमितिव्याप्ते तद्भक्षणेप्रायश्चित्तविधयश्चतत्रतथाकल्पनेतात्पर्यग्राहकाइत्युक्त ॥ एव चैतन्मतेऽपि "नहिंस्या" दित्यादौत्वद्व्युत्पत्तिरलब्धप्रचारसपत्तिरितिकिंबहुना सिद्धाते-

लुतिरोहितंकलंजभक्षणंतिरोहिता सर्वभूतहिंसाप्रेरणाविषयइत्यादिर्विशेषः प्रागेवसिद्धः ॥
एतेन (यतः सउपसंहाराऽनपेक्षः यथाहिविधिवाक्येन सामान्यार्थबोधे सामान्यस्यवि-
शेषमंतरापर्यवसानाभावाद्विधिवाक्यस्य तदपेक्षत्वं तथा निषेधवाक्यस्य नास्ति उक्तविधा-
भावस्यैव तेनबोधात्) इतितत्कथनमपास्तम्; सर्वत्रनञोक्तविधाभावस्यैवबोधनेप्रमा-
णाभावाच्च ॥ बहुश्चैवत्वन्नियमव्यभिचारस्यप्राग्दर्शितत्वात् ॥ शास्त्रांतरेप्वपि "समास-
प्रत्ययविधौप्रतिषेध" इत्यादिनिषेधानां "उगिद्वर्णग्रहणवर्जं" मित्यादिप्रतिप्रसवविधायक-
वाक्यार्थमंतरापर्यवसानाभावेनतादृशविधिवाक्यसापेक्षतयातद्विषयव्यतिरिक्तविषयेपूपसं-
हारांगीकाराच्च ॥ पूर्वतंत्रे "यदाहवनीयेजुह्वतितेनसोऽस्याभीष्टःप्रीतोभवति" इतिसामा-
न्यवाक्यमनारभ्यश्रूयते। ज्योतिष्टोमेश्रूयते "पदेजुहोति वर्त्मनिजुहोती"ति। राजसूये
श्रूयते "वल्मीकवपायामुत्सृज्यजुहोती" तितथाऽन्यत्रश्रूयतेगार्हपत्ये "पत्नीसयाजाश्नु-
होती"ति। एवमादिविशेषशास्त्रविहितैःपदादिभिःसामान्यशास्त्रविहिताहवनीयस्यबाधो
यथा दशमस्याष्टमेपादे (सू० १६) "अविशेषेणयच्छास्त्रमन्याय्यत्वाद्विकल्पस्यतत्सं-
दिग्धमाराद्विशेषशिष्टंस्यात्" इत्येकसूत्रेऽष्टमाधिकरणेसिद्धांतितस्तथातत्रैवपादेबहूनांनि-
षेधवाक्यानामपितत्तद्विधिवाक्यैकवाक्यतयानानान्यवस्थाराद्धांतितेव ॥ यथा अग्निहोत्रे-
श्रूयते "अथोखल्वाहुरनाहुतिर्वैजर्तिलाश्चगवेधुकाश्चपयसाऽग्निहोत्रं जुहुया" दिति ॥
अत्रानाहुतिस्तिरोहितं हव्यमित्यर्थः॥ महाभाष्यसंमतोत्तरपदार्थप्राधान्यादेकवचनोपपत्तिः
अभावेभेदवानजर्थेतु पूर्वपदार्थप्राधान्यंस्यात्। तत्राप्यभावेऽर्थेजर्तिलैरभेदान्वयोऽसंगतः॥
भेदेऽर्थेतुविशेष्यवचनानुरोधाद्बहुवचनंस्यात् ॥ जर्तिलगवेधुकावारण्यौतिलगोधूमौ ॥
श्चात्तामेवत् ॥ एषोऽनाहुतिरितिनिषेधः पयोविधिबलात्पयस्तावकोऽर्थवादइति तत्रैवपादे
(सू० ७) "नचेदन्यंप्रकल्पयेत्प्रक्लृप्तावर्थवादःस्यादानर्थक्यात्परसामर्थ्याच्चे" त्येकसूत्रे
चतुर्थाधिकरणेव्यवस्थापितं ॥ अन्यथाविहितप्रतिषिद्धत्वात्तृतीयाधिकरणरीत्याषोडशि-
ग्रहणवद्विकल्पआपद्येत ॥ चातुर्मास्येपुत्रैयम्बकनामकानेककपालान्पुरोडाशान्प्रकृत्यश्रूयते
"अभिघार्यानाभिघार्याइतिमीमांसतेब्रह्मवादिन" इत्यादि ॥ अत्रेतिशब्देनमीमांसाप्रकार-
बोधकनाभिघारणनिषेधस्याप्यर्थवादत्वं।" "अभिघार्याएवतूष्णीमेवहोतव्य" मितिविधि-
शेषत्वेन (सू० ८) "पूर्वैश्चतुल्यकालत्वा" दित्येकसूत्रेपंचमाधिकरणेनिर्णीतम् ॥
तथा आधानेश्रूयते तत्रेदमप्याम्नायते "यएवंविद्वान्वारवंतीयंगायति यएवंविद्वान्यज्ञाय-
ज्ञीयंगायति यएवंविद्वान्वामदेव्यंगायति" इति ॥ तत्रेदमाम्नायते "उपवीतावाएतस्या-
ग्रयोभवंति यस्याग्न्याधेयब्रह्मसामानिगायति" इति॥ उपशब्दोऽत्रसामीप्यार्थः, उपसमी-
पेंऽग्निगता.कालविलंबमंतरेणपरैस्त्यक्ताइत्यर्थः॥ अनयानिंदयाब्रह्मणःसामगाननिषेधःफलति
अयंचब्रह्मणोनिषेधः पूर्वाधिकरणेऽन्यार्थवाद उद्गातुर्विहितसामगानस्तावको भविष्यतीति
प्राप्ते तत्र (सू० ९) "उपवादश्चतद्वत्" इत्यादित्रिसूत्रेषष्ठाधिकरणंप्रवृत्तम्। नब्रह्मण
उपवादः। कस्यचिदर्थवादःसंभवति। वामदेव्यादिविधीनां बहुत्वात्स्वसन्निहितार्थवाद-
स्तुततयानिराकांक्षत्वाच्च॥ तस्मादयमुपवादोऽपि तद्वत् तृतीयाधिकरणोक्तषोडशिग्रह-
वद्विकल्पार्थः ॥ ब्रह्मणःसामगानस्यकथमपिप्राप्त्यभावात्तन्निषेधोऽसंगतोऽतोब्रह्मशब्दो-

ऽत्रयाज्ञण्यादुद्गातृपर ॥ अतोविहितप्रतिषिद्धत्वाद्विकल्प ॥ अग्रे (सू० १०) "प्रतिषेधादकर्मेतिचे"दिति द्वितीयसूत्रे निषेधादुद्गातुरपिसामगान त्र्याकर्तव्यमिति शङ्कामनूद्य तृतीयेसमाधे (सूत्र ११) "न शब्दपूर्वत्वात्" इति ॥ गानस्यापिवेदवाक्यमूलकत्वादित्यर्थ विधिनिषेधवाक्ययोर्वेदत्वाविशेषादुभयसामञ्जस्यार्थविकल्पइ विभाव ॥ अत्र शावरस्वाम्यपि "अनुज्ञातुविधि वर्जयितुमुपवाद" इत्याह ॥ इहनिषेधवाक्यविधिवत्नादुद्गातृपरतया पाक्षिकार्थपरतयाचोपसहृतम् ॥ "नशब्दपूर्वत्वा" दित्यनेनविधेरवाध्यत्व चोक्तम् ॥ एवप्रकृतेऽपि गुणक्रियादिग्राहकवाक्यानामवाधएवोचित ॥ तत्र गत्यन्तराभावाद्विकल्पादुभयसामञ्जस्यम् ॥ अत्रतुव्याख्यासाधुक्तविषयभेदादित्येवविशेष ॥ किचज्योतिष्टोमेश्रूयते "दीक्षितोन ददाति नजुहोति नपचति" इति ॥ इमेनिषेधास्तत्र सप्तमाधिकरणेचतु सूत्र ॥ तत्रसशय -किमय सर्वदानहोमपाकाना-प्रतिषेध उत अक्रतुयुक्ताना अथवा क्रतुयुक्तानामपि चोदकप्राप्तानाप्रतिषेध, अथ वापर्युदासइति ॥ तत्रसूत्रत्रयेणप्रथम पक्षत्रय पूर्वपक्षतयोक्तम्, यथा (सू० १२) "दीक्षितस्यदानहोमपाकप्रतिषेधोऽविशेषात्सर्वदानहोमपाकप्रतिषेध स्या" दिति ॥ नन्सामान्यनिषेधकृदस्तु ॥ अतोदानत्वाद्यविशेषाद्यत्पुरुपार्थ यत्क्रत्वर्थं यच्चातिदेशाल्लभ्य तेपासर्वेषादानादीना प्रतिषेधइत्यर्थ ॥ (सू० १३) "अक्रतुयुक्तानावाधर्मं स्यात्क्रतो प्रत्यक्षशिष्टत्वा" दिति ॥ वाशब्द पक्षव्यावर्तयति ॥ नसर्वेदानादीनाप्रतिषेध ; कुत ? क्रतो प्रत्यक्षशिष्टत्वात् । प्रत्यक्षहिश्रुतौदानादीनाशासनमस्ति तस्मात्प्रत्यक्षवर्जयित्वा प्रतिषेध स्यात् ॥ क्रतोरितिपदमध्यमणिरदुभयत्रान्वेति क्रतोर्धर्मे क्रत्वर्थमुपदिष्टदानादिक कर्तव्य किंतु पुरुषार्थमतिदिष्टचेत्येवप्रतिषिध्यतइत्यर्थ ॥ (सू० १४) "तस्य वाप्यानुमानिकमविशेषात्" इति ॥ अपिवा तस्यक्रतोर्यत् आनुमानिकचोदकप्राप्त तत् प्रतिषिध्यते । आनुमानिकहि तत्प्रत्यक्ष प्रत्यक्षश्रुतश्चप्रतिषेध ॥ एवप्राप्ते सिद्धातमाह-(सू० १५) "अपितुवाक्यशेषत्वादितरपर्युदास स्यात्प्रतिषेधेविकल्प स्या" दिति ॥ तुशब्द पूर्वपक्ष निरस्याऽवधारणार्थ ॥ वाक्यशेष स्यात्प्रतिषेध । अहरहर्दद्यादित्यस्य शेषोनदीक्षितइति ॥ एवहोमपाकवाक्ययोरपि ॥ असतिपर्युदासेप्रतिषेधविकल्प स्यात् सचान्याय्यइत्युक्तम् । तस्मात्पर्युदासइति ॥ एवमिदशावरभाष्यादिपुव्याख्यातम् ॥ अत्र न्यायमालायामाधव "नित्याग्निहोत्रदानादिकपुरुषार्थत्वेनयत्प्रत्यक्षश्रुतावुपदिष्ट ज्योतिष्टोमकालेऽपिप्राप्त यच्चातिदिष्टदानादिक तयोरुभयोर्मध्ये प्रत्यक्षोपदिष्टनिषेधस्योपदिष्टमेव सन्निहितमितिपुमर्थस्यैवात्रनिषेध ॥ नच नित्याग्निहोत्रदानादौविधिनिषेधयो प्रवृत्त्या विकल्प शक्य । भिन्नविषयत्वात्क्रत्वर्थोनिषेध क्रतुकालेतदनुष्ठानवारयति । पुरुषार्थस्तु विधि कालान्तरेतदनुष्ठापयति । तस्मात्पुमर्थस्यनिषेध ॥ यदिप्रतिषेधपक्षेवाक्यभेद शक्येत तर्हि पुमर्थदानादिव्यतिरिक्तक्रतुकालेऽनुष्ठेयमिति पर्युदासोऽस्तु" । इत्याह ॥ अतो नददातीत्यादिसामान्यनिषेधेऽपि दानादिविशेषाणामेव यथातत्रनिषेध सिद्धात सूत्रकृताच सएव निर्णीतस्तथाऽस्थूलादिवाक्यै सामान्यतोनिषेधेऽपि लौकिकानामेव ससिद्धातित सूत्रकृताच प्रकृतैतावत्वादि सूत्रे सएव निर्णीतइति शुभम् ॥ स्वान्वयितावच्छेदकेत्या

विरनदुक्तनियमस्यप्रसक्तस्यसर्वत्रैवागीकारेस्वेवमाद्यधिकरणानिबाधेरन् ॥ तस्मान्निषेधाना-
मपिसकोचादिरूपास्तथातथोपसहाराभवन्त्येव ॥ तैत्तिरीयसहितायां द्वितीयकाडे (प्र० ५
अ० १) "तृतीयब्रह्महत्यायैप्रत्यगृह्णन्त्सनिर्यासोऽभवत्तस्मान्निर्यासस्यनादय"मितिपूर्वं
सामान्यतयानिर्यासमात्रस्याशनप्रतिषेधोयद्यपिप्रसज्यते तथापि "ब्रह्महत्यायैह्येषवर्णो-
ऽथोखलुयएवलोहितोयोवाव्रश्चनान्निर्येषतितस्यनाश्य । काममन्यस्य" स्यमिमवाक्येन
लोहितवर्णोयाव्रश्चनाच्चनिर्गच्छति तस्यैवनिर्यासस्याशनप्रतिषेधस्तेनान्यस्यहिगुकर्पूरादेर्यथे-
च्छमशनाभ्यनुज्ञानचगोध्यतइतिस्पष्टएवनिषेधस्योपसहार स्यान्वयितावच्छेदवेत्यादिनिय-
मभगश्च ॥ अतएवात्र सायनमाधवीयभाष्येऽपि "वृक्षान्निर्गत्यघनीभूतोरसोनिर्यास ।
ब्रह्महत्याया स्वरूपत्वान्निर्यासस्यस्वरूपनभोज्यभवति । अपिचपक्षातरमस्ति । नसर्वोपि
निर्यासोनिषिद्ध किंतु लोहितवर्ण यश्चछिन्नवृक्षप्रदेशान्निर्गतस्तदेवोभयनिषिद्धम् ॥
अन्यस्तुनिर्यासस्वरूपकाममाद्यमिच्छायासत्यामशितुयोग्य"मिति व्याख्यातम् ॥
ननु नयोऽशनक्रियायामन्वयोनतु निर्यासेऽतोन स्यान्वयितावच्छेदवेत्यादिनियमव्यभिचार
इतिचेत्तर्हि "नहिंस्या" दित्यत्रापि हिंसायामेव तस्यान्वयो नतुसर्पादिपदार्थेऽतस्तत्रन्याय-
व्यभिचारस्वीकृत्य तत्समाधानायलक्षणाप्रतिपादनादिरूपस्तवक्लेशोव्याहन्येत ॥ अथहिंसा-
कर्मत्वादस्तितत्राप्यन्वय इति चेदत्रापिनिर्यासे सोस्त्विति सुस्थोनियमभग ॥ एव निषे-
धोदाहरणातरेष्वपिद्रष्टव्यम् ॥ यच्च तुल्यत्वादि गौरवसह्यमित्यत्तमुक्त तत्रोदाहृतवाक्य-
मपि पूर्वतत्रेप्रागुक्तपादएवतृतीयाधिकरणे (सू० ६) "शिष्टात्तुप्रतिषेध स्या" दित्येक-
सूत्रेविचारितम् ॥ अत्र शबरमाधवादय । प्रथमेऽधिकरणेनशब्द पर्युदासार्थ ॥ द्विती-
यतु अर्थवादार्थं, अथकिंलक्षणक प्रतिषेध इति लक्षणमुच्यते "शिष्टात्तुप्रतिषेध स्यात्"
यथा ज्योतिष्टोमे तस्यसस्थाविशेषेश्रूयते "अतिरात्रेषोडशिनगृह्णाति नातिरात्रेषोडशिन
गृह्णाती" ति ॥ तत्रनानूयाजेष्विव त्रयं पर्युदासोऽवाक्यवचन ॥ अतिरात्रातिरिक्तति-
रात्रइत्यन्वयायोगात् । विधेर्निर्विषयत्वापाताच्च ॥ तर्हि "नतौपशौकरोती" त्यत्रनसो-
मइतिवदर्थवादोऽस्त्विति चेन्न, स्तुत्यस्तावकयोर्विधिनिषेधयोरेकविषयत्वेनत्वाहवितादृ-
वस्थ्यात् ॥ "अपशवोवान्येगोअश्वेभ्य' इत्यत्रपश्वतरनिषेधेन गोऽश्वविधे स्तुतिर्दृष्टा ॥
इहतु षोडशिनिषेधेनषोडशिनएवस्तुतौस्पष्टोव्याघातस्तस्मात्प्रतिषेध इति तृतीय पक्षोऽस्तु
गृह्णातीत्यत्रसबध ननुपरस्परविरुद्धौविधिप्रतिषेधौनसभवत उच्यते "वचनप्रामाण्या-
त्प्रतिषेधोविधिर्विबाधितवाभविष्यति विधिरपिप्रतिषेधनान्यागतिरस्ती" ति ॥ अतोव्रीहि-
यवद्विकल्पोवचनप्रामाण्यात् ॥ तत्प्रामाण्यादेवान्यतरकल्पमादायप्रयोग इति व्याच-
क्षते ॥ एवसति शिष्टाविधिनिषयमवशेष्यप्रतिषेध प्रवर्ततेतिसूत्रार्थ सिद्ध्यति तेनधर्म-
निरूपकत्वाख्यान। विषयमवशेष्यैवाऽस्थूलादिवाक्यानप्रवृत्तिरुचिता ॥ पूर्वपासर्वथाबाधे
निर्विषयत्वादप्रामाण्यस्यात्तच्चायुक्त ॥ वेदत्वाविशेषात् ॥ अथापोद्यविषयसमर्पकत्वाख्या-
नर्थक्यतेषामिति चेदतिरात्रवाक्यस्यापि तथात्वादेव सार्थक्यस्यादिति माऽस्तुविकल्प ॥
यदिच नातिरात्रवाक्यादपोद्यविषयबोधपूर्वक तत्प्रतिषेधावगमोऽतोऽतिरात्रवाक्यस्य
विषयसमर्पणाय नोपयोगइत्युच्येत तर्ह्यस्थूलादिवाक्यैरपि निराकाक्षबोधस्य सभवादध्या-

रोपार्थ धर्मनिरूपकाणानोपयोग ॥ अत प्रमाणत्वाविशेषादुभयसामंजस्यं विषयभेदा त्कल्प्यम् ॥ ब्रह्मण प्रयोगासभवेन प्रकृतत्रद्विकल्पस्य वक्तुमशक्यत्वात् ॥ वस्तुस्वरूपे विकल्पानुपपत्ते ॥ तस्मात्तदपि तत्रैवप्रतिकूलम् ॥ यच्च (विधे सामान्यविधेरि- त्यादि उपसहारापेक्षत्वादितिभाव) इत्यत्तमगादि,-तदप्येतावतैवदत्तोत्तरम् ॥ विधेरिवनिषेधस्याप्युपसहाराणासमूलानादर्शितत्वात् ॥ किंच सामान्यविधेरित्या- दिनोक्तविषयोऽपिननियत ॥ अन्यथाऽनारम्यश्रुतस्य "वषट्कारेणवा स्वाहाकारेणवादेवे- भ्योऽन्नप्रदीयत" इति सामान्यविधे दविहोमे "पृथिव्यैस्वाहा अन्तरिक्षायस्वाहा वायवे स्वाहा" इतिश्रवणात्तत्परतयोपसहारेहोमान्तरेषु स्वाहाकारोनस्यात् अत पृथिव्यैस्वाहे- त्यादेर्विधित्वपक्षेऽपितथोपसहाराभावस्तत्रैवपादे दशमाधिकरणे (सू० २०-२१-२२) त्रिसूत्राद्दात्तित ॥ तस्माज्जैमिनिन्यासोक्तन्यायैरेवसर्ववैदिकवाक्यानाव्यवस्थोपपत्स्यते नतुभवादृशस्ययथार्थशास्त्रार्थापरिज्ञानप्रयुक्तैकदेशिद्विरवचनमात्रत ॥ एतेनैव एवचा स्थूलेत्यादिकनिरस्त ॥ दीक्षितोनददातीत्यादाविवप्रमाणत सकोचेक्लेशत्वस्याशक्यत्वच- नत्वात् ॥ अन्यथाशास्त्रसिद्ध प्रतिप्रसवघटापथएवलुप्येत ॥ नातिरात्रादिवाक्यार्थेव्य- पिनक्लेशलेशोऽन्यथासूत्रकारस्तथानसिद्धान्तयेत् । वैदिकवाक्यानामक्लिष्टवास्तवार्थप्रकाश नायैव तस्यप्रवृत्ते ॥ निष्कलमितितु निषेधएवसामान्य ॥ लोकेतादृशमात्रादेरदर्शना दलौकिकमात्राबोधकस्यै "तस्यैवानदस्ये" त्यादेर्विशेषवाक्यत्वात्तेनैवनिष्कलादिवाक्या- नासकोचउचित ॥ सामान्यविशेषभावस्सफुटतयासमानविषयतायावक्तुमशक्यत्वात् ॥ "इन्द्रोमायाभि अशरीर" इत्यादिवाक्यानितुप्रागेवसम्यग्विचारितानीतिनकिंचिदेतत् ॥ आकारबोधकानावाक्यसहस्राणामिन्द्रोमायाभिरित्येकनैवान्यथानयनस्याऽसभवात् व्या- ख्यातरीत्यातस्यापित्वदभिप्रेतार्थासमर्थकत्वाच्च ॥ विग्रहमायिकतायास्ततोनिश्चयेप्रत्युता शरीरमित्यादयोनिषेधामायिकशरीरादिकमेवनिषेधति नतु वास्तवमलौकिकमित्युपसहि- यताम् ॥ ज्ञेयाज्ञेयविभागेमनसैवपरिकल्प्यतत्तद्वाक्यकदबस्यतत्तत्परत्वकल्पनेमानाभावे "इन्द्रोमायाभि अशरीर' मित्याद समानविषयताया एवसुवचत्वात् ॥ वस्तुतस्तु इन्द्रो मायाभिरितिवाक्येभेदप्रतीतेरेवमायाहतुकत्वबोधयति । मायान्त्वितिवाक्यचप्रकृतिरूप- मायाशक्तिकत्व परस्यबोधयति। तत्रैव "देवात्मशक्ति" "पराऽस्यशक्ति" इत्याद्यभ्या- सात् ॥ अशरीरमितिकठवाक्यचपाचभौतिकशरीरप्रतिषेधकम् । तत्रैवानुपद "तस्यैष आत्माविवृणुतेतनूस्वा" मिति स्वाभाविकालौकिकतनुबोधनादित्यादि सर्वशुद्धसिद्धप्राक् ॥ एतस्यैवेत्यत्र मात्रायाजन्यत्व नश्रूयते आसीन इत्यादौ गमनादेर्मायिकत्वच नैवोपतिष्ठत इतित्वदुक्तविशेषाकाक्षत्वमसभवि । सध्यसृष्टे रिवगमनादेर्मायामात्रत्वबोधकाधिकरणा- भावात् । ज्ञेयाज्ञेयस्वरूपविभागस्यकेवलनिर्मूलताया पुरैवदर्शितत्वाच्चेतिदिक् ॥ अधिकोऽ- स्थूलादिवाक्यविचार प्रहस्तवादादिपुद्रष्टव्य ॥ अत्रप्रहस्तवादस्थकिंचिदनूद्यते ॥ यथात्र 'कश्चित्तु अस्थूलादिवाक्ये नञ क्रियान्वयाभावात्पर्युदासएवेति तेनसदृशग्रहणात्समो मशकनसमोनागेनेत्यश्रुत्यवराचापिसर्वाकारैवफलतीतिश्रुत्यैवयविरोधाभावचिंतत्वाद्- भ्यस्तु नात्रपर्युदास शक्यवचन ॥ असगमित्यत्रानन्वयात् । अचक्षुष्कमितिकमस्य-

यविरोधात् ॥ यथासंभवमुभयस्वीकारेऽमाय पाठविरोधाचेतिनपर्युदाससेद्धे ॥ नेद असग-
मित्यत्रसगभिन्नस्यसगसदृशस्यप्रदेशद्वयस्वरूपसवधस्यसत्त्वेन तद्रूपताबोधनेऽन्ययसभ-
वात्स्वार्थैकप्रत्ययस्यापिसभवात्पर्युदासबाधाभावात् ॥ किंतु (स्क० ८ अ० ३ श्लो० २४)
"सवैनदेवासुरमर्त्यतिर्यङ्नस्त्रीनषढोनपुमान्नजतु । नायगुण कर्मनसन्नचासन्निषेधशेषोज-
यतादशेष" इत्यादिपुराणस्योपबृंहणेपुनिषेधशेषत्वकथनात्तदनुरोधेनात्रप्रसज्यप्रतिषेध-
स्यापिसभवदुक्तिकत्वादुक्ताविरोधाभावश्चितेति ॥ नन्वेव सतिश्रुत्युक्ताणुत्वादीनामपिनि-
षेधात्रात्रजडजीवधर्ममात्रनिषेधइतिसिद्धम् ॥ तथाचविरोध ॥ सचधर्मविरोध स्वाश्रय-
भेत्स्यतीति धर्मा सोपाधिके एवपर्यवसास्यतीतिचेत्,–नैतत्, ब्रह्महिश्रुत्यैकसमधि-
गम्यं तत्रच "तदेजतितन्नेजतितद्दूरेतद्वन्तिके ॥ आसीनोदूरव्रजतिशयानोयातिसर्वत ॥
अणोरणीयान्महतोमहीयान् । विश्वतश्चक्षु । अचक्षुष्कमश्रोत्र" मित्यादिभिर्निरुद्धना-
नाधर्मा एकस्मिन्नेवब्रह्मणि प्रतिपाद्यतइतितत्तथैवमतव्यम् ॥ नचापवादार्थं धर्मारोप
इत्यवचन , निर्निगमकाभावात् । अपोद्यानामविरोधेविरोधेवाविशेषाभावात्सूत्रेपुस-
विशेषनिरूपकश्रुतीनापरस्पराविरोधचिंतनस्याप्रयोजनकत्वापाताच्च ॥ अतोविरोधएव-
नास्ति ॥ धर्मिग्राहकमानसिद्धत्वात् । अतर्यामिब्राह्मणे "य पृथिव्या तिष्ठन्य पृथिवी-
मतर" इत्यादिभिस्तत्तत् स्थितत्वतदत स्थापकत्वयोर्वैश्वानरविद्यायाप्रादेशमात्रत्वाभि-
विमानत्वयो श्रावणाच्च ॥ (अ० ९ गा० ३६) नहिविरोधउभय भगवत्यपरिगणित
गुणईश्वरेऽनवगाह्यमाहात्म्येऽर्वाचीनविकल्पवितर्कविचारप्रमाणाभासकुतर्कशास्त्रकलिला-
त करणविकरणदुरवग्रहवादिनाविवादानवसर इतिश्रीभागवतषष्ठस्कधवाक्याच्च । लोक
विरुद्धयोरप्येकप्रपचप्रतियोगिकनिमित्तत्वोपादानत्वयोरेकस्मिन्नवयशबलेश्रुतिबलेनभव-
साभ्युपगमाच्च" त्यादिबहुतरश्रीपुरुषोत्तमचरणै प्रहस्तवादेप्रापचि ॥ उक्तेश्रीभागवतगद्ये
अंत करणविकरणेत्यत्रात करणाश्रयेइतिक्वचित्पाठ । शवलवादस्तु सवरप्रमाणैर्युक्ति-
भिश्चेहाधस्तादपास्त ॥ किंचत्वन्मतेविशेषानुवादोऽप्यर्थं तदनगतवतोऽपि पुस सुखे-
नास्थूलादिवाक्यार्थबोधोदयेनसहस्रावधिवाक्यैरध्यारोपस्यसर्वथा 'प्रक्षालनाद्धिपकस्ये' ति
न्यायप्रस्तरनात् ॥ बलात्कारेस्त्वध्यारोपवाक्यवृंदवदतिरात्रादिवाक्यानि नातिरात्रवाक्यादे
प्रतिपेध्यविषयसमर्पकाणि स्युरतोनविकल्पसिद्धिरित्यादिर्बहुतरशास्त्रविप्लवप्रसग ॥ अग्रे
वृक्ष कपिसयोगीनमूलइत्यादिप्रतीत्यास्वात्यताभावाधिकरणस्थस्यापिकपिसयोगादेर्मिथ्या-
त्वस्यपरेणकेनापिस्वीकृतत्वाभावात् ॥ (मिथ्यात्वभावविस्थित) इत्यादिकथनतु केवलजल-
मयन । यस्तुतश्च धर्मविधिनिषेधवाक्यानाविषयविभाग प्रकृतैतावत्त्वादिसूत्रे सयुक्तिक
सप्रमाण सिद्धांतितएवेतिश्रौतविशेषाणा स्वात्यताभावाधिकरणस्थत्वकल्पनमपि
पुष्करजलस्वापकल्पमित्यलम् ॥ तदेवत्सर्वमुरसिनिधायाहुर्मूले–तदप्यविचारितरमणीय-
मित्यादि ॥ अहिंसेति ॥ गीताषोडशाध्यायवाक्यमिद । अत्रहिंसासामान्याभावादरे 'दान-
दमयश्चयज्ञश्चे'तिवत्पूर्वश्लोकोक्ति पीडयवाऽतस्तदेकवाक्यतयावैदिकातिरिक्तहिंसाभाव
एवतत्रार्थइतिभाव ॥ स्थूलपृषतीमिति ॥ इदवाक्यमसदेहरूपप्रयोजनकथनेमहा-
भाष्येऽप्युदाहृतम् ॥ तादृशानदस्येति ॥ सर्वभूतोपजीव्यविविधानव्रह्मदमूलत्वं वएए ॥

यच्च (स्वात्यंताभावाधिकरणस्थोमिथ्ये) त्युक्तं,–तदेतत्पिशाचः पिशाचभापयेतिन्याये-
नतदीयानद्वैतसिद्धिगौडब्रह्मानंदकृततच्चंद्रिकादिग्रंथान् कांश्चित्तार्किकग्रंथांश्चानुसृत्यनिरा-
कुर्वंति–ननुनिषेधबोधकैरित्यादिना ॥ सिद्धसाधनतायांहेतुमाहुः–सर्वस्येति ॥ गंध-
वत्यपिपाषाणादौगंधाभावभ्रमसंभवात् सर्वस्यगंधादेःस्वाश्रयपृथिव्यादिनिष्ठोभ्रमविषयो
योभावस्तत्प्रतियोगित्वमस्त्येव ॥ अर्थांतरतायाइति ॥ गौतमपंचलक्षण्यांपंचमाध्याय-
द्वितीयाह्निकोक्तेषु प्रतिज्ञाहान्यादिचतुर्विंशतिनिग्रहस्थानेष्वर्थांतरंनामषष्ठंनिग्रहस्थानं ॥
लक्षणंतुत्रैव (अ० ५ आ० २ सू० ७) "प्रकृतादर्थादप्रतिसंबद्धार्थमर्थांतर"मिति ॥
उदाहृतंचात्रभाष्येवात्स्यायनेन "नित्यःशब्दोऽस्पर्शत्वादितिहेतुः । हेतुर्नाम हिनोतेर्धातो-
स्तुतिप्रत्ययेकृदंतपदं पदंचनामाख्यातोपसर्गनिपाताः" इत्यादितदत्रापारमार्थिकत्वरूपमि-
थ्यात्वसाधनेप्रकृतेव्यावहारिकाभावप्रतियोगित्वकथनमर्थांतरम् ॥ श्रुतिप्रतिपादितस्येति ॥
स्वप्नादेर्व्यावर्तनार्थार्थक्रियेति ॥ महतोमहीयस्त्वादिकंहि ब्रह्मण.श्रुतिप्रतिपादितम् ॥
"अत.समुद्रागिरयश्चसर्वे" "गामाविश्यचभूतानी"त्यादिश्रुतिस्मृत्युक्तं सर्वनियमधारणा-
द्यर्थक्रियाकारित्व प्रसिद्धमेव । तत्यास्थूलादिवाक्यैर्निषेधोऽसंभवी ॥ अर्थक्रियाश्चात्रजाग्र-
दवस्थाऽनुभूता.सत्यत्वनिर्वाहिका यावदर्थक्रिया ज्ञेयाः ॥ तेन असंतोऽप्यर्थकारिणइति-
वाक्यात्प्रतिबिंबादीनां यथाकथंचित्किंचिदर्थक्रियाकारित्वेऽपिनक्षतिः, मायामात्रसूत्रे
प्रकाशेऽप्येवमेवस्वीकृतम् ॥ एवंचजगतोऽपिश्रुतिप्रतिपाद्यत्वमर्थक्रियाकारित्वंचानुसंधेयं ॥,
अबाध्यस्वरूपस्येत्यादि ॥ जगत्पारमार्थिकंनभवतीतिबाध्यत्वरूपमिथ्यात्वज्ञानं पारमा-
र्थिकत्वज्ञानमंतरानसंभवति ॥ अबाध्यत्वरूपपारमार्थिकत्वस्य ज्ञानं च बाध्यत्वज्ञान-
मंतरानभवतीत्यन्योन्याश्रयः ॥ विशेष्यविशेषणमिति ॥ अत्रायंसारः–(स्वात्यंताभावा-
धिकरणस्थोमिथ्ये) तिस्वीकारेसोऽभावःकिंप्रमाविषयोभ्रमविषयोवा ? ॥ आद्येऽभावस्य-
वास्तवत्वान्मिथ्यासत्ययोरेकाधिकरणवृत्तित्वमनुपपन्नमितिव्याघातः ॥ सत्याभावप्रतियो-
गिनोऽपिस्थलांतरेसत्वापातःसर्वंमिथ्येतिप्रतिज्ञाहानिश्च ॥ नचरज्जौसर्पतदभावयोःसामा-;
नाधिकरण्यदर्शनात्तत्रानुपपन्नमितिशंक्यम्; रज्जौसर्पाभावाधिकरणत्वेऽपिसर्पनिरूपिता-.
धिकरणतायास्तत्रवक्तुमशक्यत्वात् ॥ केवलायांद्रष्टृबुद्धावेवकल्पितसर्पादे.सत्वात् ॥ रज्जौ
तत्सत्वेतुभ्रांताभ्रांतै.सर्वैरेवसप्रतीयेत ॥ एकस्यैवाधेयतावच्छेदकसंबंधादेदाक्यनिरूपण-
तयापि तयो.सामानाधिकरण्यमशक्यवचनम् ॥ द्वितीयेप्रतियोगिनःसत्त्वप्रसक्तिःपुन.सा-
मानाधिकरण्यानुपपत्त्याव्याहतिश्च ॥ शर्करायांकेनचिन्द्रमान्माधुर्याभावेगृह्यमाणेऽपित-
स्यांमाधुर्यस्यैवसत्वात् ॥ तदभावोऽपितस्यांचेत्सर्वैः सोऽनुभूयेत ॥ अथ प्रतियोगिनो
मिथ्यात्वादेवाभावस्यापि मिथ्यात्वमितिचेद्वस्तुनो मिथ्यात्वज्ञानमभावज्ञानाधीनं अभा-
वस्य तथात्वज्ञानं चवस्तुमिथ्यात्वज्ञानाधीनमित्यप्यन्योन्याश्रयः ॥ एतच्चमूलएवसम्यक्प्र-
पंचेननिराकृतं प्रागुक्तग्रंथविद्भिश्चात्राधिकं दर्शितत्वरदिशासुखेनशक्योहमितिकिंबहुना ॥
वस्तुवस्त्वभावस्तिरोभावानतिरिक्त इति दिलानीजादौ स्वतिरोभावसमानाधिकरणस्यापि-
गंधानोकहादेरमिथ्यात्वात्वत्कल्पनमखिलंनिर्मूलं, तथापिपिशाच.पिशाचभापयेतिन्या-
याद्भाववादमभ्युपेत्यमूलेसमाहितं ॥

किंचवेदेप्रपंचोमिथ्येतिकुत्रापिनोक्तं किंतु ब्रह्मैवेदंसर्वंआत्मैवेदं सर्वं" मित्यादिनाब्रह्मरूपतैवसर्वस्यप्रदर्शिता साचशुद्धाद्वैतस्वी-कारएवसंगच्छते नमिथ्यात्वस्वीकारइति ॥ यत्तु (विशेषानुवाद-स्याभावेवायौरूपस्वनिषेधेपितस्याद्यादाविवब्रह्मणि विशेषाणांनिषेधे-पिप्रधानादौतेषांसिद्ध्यामिथ्यात्वाऽसिद्धेस्तदनुवादोयुक्त) इत्युक्तं,-तन्मंदं; विशेषानुवादस्योपसंहारार्थत्वसंभवेनमिथ्यात्वसाधकत्वा-संभवात् ईक्षत्यधिकरणंतुनप्रधानस्यकर्तृत्वाभावबोधकं तत्रप्रधान-वाचकपदाभावात् किंतु ब्रह्मणःसर्वप्रमाणाविषयत्वस्ययतोवाचोनि-वर्ततइत्यादिश्रुतिप्रतिपादितत्वाद्विचारःकर्तुंनशक्यतइत्याक्षेपआह-"ईक्षतेर्नाशब्द"मिति। नविद्यतेशब्दोयत्रेत्यशब्दंवेदांतप्रतिपाद्यंब्रह्मे-तिनवक्तव्य; कुतः? ईक्षतेः; 'तदैक्षतवहुस्यांप्रजायेये'त्यादिवाक्यादी-क्षाप्रतीयते साचसर्वव्यवहारातीतोपिसृष्टिद्वाराव्यवहार्योभविष्या-मीति ॥ एवंसति इच्छयाव्यवहार्योपिभवतीत्यादिकंभाष्यादौविस्त-रेणप्रपंचितं ॥ तथाचेक्षत्यधिकरणमपीत्यादिकमसंगतं ॥ किंचत्व-न्मतेविशेषनिरूपणस्यकुत्रचिन्मिथ्यात्वसाधकत्वंकुत्रचिद्बुद्धिसौक-यार्थत्वंकुत्रचिल्लक्ष्यज्ञानसौकर्यार्थत्वंकचिदुपासनार्थत्वमित्यतीव गौरवंस्यात् ॥ प्रत्यासन्नप्रतियोगिनंविहायाप्रत्यासन्नप्रतियोगिनिषे-धोनसंभवतीतिन्यायविरोधस्तु "नहिंस्यात्सर्वाभूतानी"त्यत्रव्यभि-चरितत्वेनतादृशन्यायएवमानाभावान्नसंभवति ॥ अप्रामाणिकन्याय-विरोधस्याकिंचित्करत्वात् ॥ अन्यथाप्रधानस्याप्रत्यासन्नत्वेनतत्कार-णत्वस्याप्यप्रत्यासन्नत्वात्तन्निषेधमीक्षतेर्नाशब्दमित्यधिकरणेस्वीकु-र्वतस्तवैवन्यायविरोधःकथंनस्यात् ? ॥ अन्यथेत्यादिनानतत्ररथाइति लौकिकरथादीनांनिषेधःस्यादथ रथानित्यादिनापारमार्थिकरथादीनां विधानंस्यादितियदुक्तंतत्रब्रूमः-यदिश्रुतिर्लौकिकानामिवस्वाप्नानामपि रथादीनांसत्यत्वंप्रतिपादयेत् "यथैतदात्म्यमिदंसर्वंतत्सत्यं आत्मा स्वयमकुरुततत्सत्यमित्याचक्षत" इत्यादिनातेषांसत्यत्वंप्रतिपादयति तदापारमार्थिकत्वंस्यात् ॥ नत्वेवंप्रतिपादयति किंतु सृष्टिमात्रं "अविद्यया मन्यत"इतिवचनाच्चमायिकत्वमेवनपारमार्थिकत्वं ॥ अतएव"मायामात्रंतुकार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वा"दितिसूत्रंसंग-च्छते ॥ त्वन्मतेचसर्वस्यैवप्रपंचस्यमायिकत्वेनस्वाप्नमात्रस्यमायिक-त्वाभिधायकंमायामात्रमितिसूत्रंविरुद्धंस्यात् ॥

सहस्राक्षे यत्तुप्रत्यक्षमित्यादि क्रियेतेत्यन्तमित्यत्त भागपरिहरति–किंचवेदेप्रपच इत्यादिना सूत्रविरुद्धस्यादित्यतेन ॥ अयभाव–ऋग्वेदस्याश्वलायनसाख्यायनभेदाद्वे । इदानींकृष्णशुक्लतयोच्यमानयजुषोस्तैत्तिरीमैत्रायणीमानवीकाण्वीमाध्यंदिनीतिभेदात्पञ्च । सामवेदस्यराणायनीकौथुमीतिद्वे । अथर्ववेदस्यपैप्पलादीशौनकीतिद्वे । इत्येवसर्ववेदाना सकलनयैकादशैवशाखा साप्रतप्रचलति । तासुक्वाप्येकमपिकठरवेणजगन्मिथ्यात्वग्राहक वाक्यंनोपलभ्यते । इदचशास्त्रार्थनिबंधे (कारिका ८८) नास्तिश्रुतिषुतद्वार्ता दृश्यमाना सुकुत्रचिदित्यत्रस्फुटम् ॥ अत शंकराचार्यैर्व्याख्यातास्वीशावास्याद्युपनिषत्सुसर्वशिष्टसम-तत्वादसंदिग्धप्रमाणभावासुतुकुतस्तादृशस्पष्टवाक्योपलंभसंभावनाऽपि ॥ यदिचक्वापि तत्स्यात्तर्हिसूत्रतावकभाष्यादौमिथ्यात्वसाधनावसरेऽवश्यमुदाह्रियेत । तस्माच्छाखान्तरी-यमपिमिथ्यात्ववाक्यसमूलनास्त्येव ॥ यत्तुसहस्राक्षे तदनेनेत्यादि उक्तत्वादित्यन्तमुक्तत्तु पूर्वखंडएवापास्तम् ॥ अविप्रतिपन्नरूपेणेत्युक्तिरप्यज्ञानात् । अभावस्यतिरोभाववतावादे कारणादौस्वतिरोभावसमानाधिकरणस्यकार्यादेर्मिथ्यात्वानंगीकारात् । किंचस्यादप्येव यदिकठरवेणसत्यत्वबोधकानिप्रागुक्तादीनिबहूनिवाक्यानिवेदेषुनस्यु किंच "पुरुषएवेदं सर्वं" इत्यादीनिपर सहस्रवाक्यानिसर्वस्यब्रह्माभिन्नत्वग्राहयित्वाऽद्वैतसाधयतिनतुमिथ्यात्व बोधयित्वा ॥ मिथ्यासत्ययोश्चाभेदोऽशक्यएववक्तुम् ॥ अतोपिसत्यत्वएवश्रुतितात्पर्यंनिर्णी-यते ॥ किंचप्रतियोगिज्ञानाल्लिङ्गिताऽभावबुद्धिर्नैवोज्जृंभतइतिमहताप्रबंधेनमञ्जूषाकारा-दिभिर्बहुभिरेवव्यवस्थापित ॥ एवचत्वन्मतेस्थौल्यादिविशेषाणांवास्तवानांक्वाप्यसत्वात्ख-पुष्पादिवत्तदारोपस्याप्यसंभवादस्थूलादिवाक्यैस्तेषांनिषेधोप्यशक्यवचन ॥ शृंगादिक चान्यत्रसदवशशीयत्वादिनाकल्प्यते । अतएवशशशृंगनास्तीत्यादौबौद्धार्थस्याभावोमञ्जू-षादौस्वीकृत ॥ रूपचतेनोऽबन्नव्याविर्भूतमेववायौप्रालपिध्यते तेपुरूपस्येवप्रधानादौ

यत्तु प्रत्यक्ष क्वापि वेदे मिथ्यात्वकथन नास्तीत्युक्त तदनेनैवनिरस्तम् ॥ अधिष्ठान-निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्यैव मिथ्यात्वपदार्थत्वेन मिथ्यापदेनानुक्तावपि अविप्रतिपन्नरूपेण मिथ्यात्वस्योक्तत्वात् ॥ एवच विशेषानुवादस्याभावे वायौ रूपस्य निषेधेपि तस्यान्याद्याविव ब्रह्मणि विशेषाणां निषेधेपि प्रधानादौ तेषां सिद्ध्या मिथ्यात्वाऽसिद्धेस्तदनुवादोयुक्त ॥ इअन्यधिकरणमपि ब्रह्मणि विशेषाधारत्वे सत्येव प्रधानादौ तदभाव बोधयितुमीष्टे–तदा-हुरध्यारोपापवादाभ्यानिष्प्रपञ्चप्रपञ्च्यते इति ॥ ब्रह्मनिरूपकमहावाक्यप्रकरणे विशेषनिरूपण बुद्धिसौकर्यार्थं ॥ क्वचित्तु शब्दवाक्यप्रदर्शनपर लक्ष्यज्ञानसौकर्यार्थम् ॥ उपासनाया प्रकरणेतु तदर्थमिति किंच श्रुतिषु विशेषनिरूपणाभावे निर्विशेषवाक्यानां लौकिकविशेषनिषेधपरत्व स्यादपि सतिलौकिकविशेषद्वयस्यसमूलत्वे ॥ सतितु श्रुतिषु तन्निरूपणे नैवभवितुशक्यं ॥ प्रत्यासन्नप्रतियोगिनं विहायाऽप्रत्यासन्नप्रतियोगिनिषेधे न्यायविरोधात् ॥ अन्यथा नसन्नरथा इत्यनेनापि लौकिकरथादेरेवनिषेध स्यादथरथानित्यादिनातु पारमार्थिकरथादिप्रतिपाद्येत ॥ 'मायामात्रं वि ति सूत्र श्रुतिविरुद्धम्स्यात् ॥ तादृशसूत्रबलेन कथंचित्, श्रुत्यर्थस्य यथाकरणेतु इहापि महत्नैतावत्तामतिसूत्रबलेन श्रुत्यर्थोऽन्यथाक्रियतस्तरम् ॥

सहस्राक्षखण्डनम्

विशेषाणाममिथ्यात्वेत्यद्वैतहानिरपसिद्धान्तश्च ॥ अंतेरङाचिंवादन्यायाद्ब्रह्मण्येवचास्थवतत्स्वी॰
कारेसर्ववाक्यसामञ्जस्य ॥ प्रधानादिकार्यगतविशेषाणामेवब्रह्मण्यस्थूलादिवाक्ये प्रतिषेध
इतितुयुक्त ॥ एवंचप्रधानाद्यवृत्तिविशेषानुवादकानि "आसीनोदूरंव्रजती" त्यादीनिनिषेध
विषयातिरिक्तविषयकाणितत्तदलौकिकविशेषानेवपरस्मिन्नुपसंहरन्तीतिनिरपराधानिवह॰
नितानिप्रधानविप्लावनीयानि ॥ ईक्षत्यधिकरणत्वशब्दशब्देनप्रधानपरिग्रहे "तदेक्षत,
सईक्षत, सईक्षाचक्रे" इत्यादिश्रुत्युक्तमीक्षणप्रधानेप्रधानगुणोपहितगौणेचप्रमाणपुर॰
सरप्रतिषिध्यब्रह्मण्येवतत्सिद्धान्तयतीतिचेतनस्यब्रह्मणएवतादृशश्रौतविशेषा स्वाभाविकाइति
तत्रसिद्ध्यति, नतुनिर्विशेषत्व । तथासत्यन्यत्रतन्निरसनपुर सरपरस्मिन्नेवतत्स्थापनेप्रक्षालना
द्धीतिन्यायेनानौचित्यस्यानपायात् ॥ ईक्षतिसूत्रेसोऽप्यर्थोदूरंदृष्टस्पसमत इतिशाखार्थ॰
निवधादितोऽवसीयते ॥ अणुभाष्यस्थमुख्यव्याख्यानमनुसृत्य वाहुर्मूले-ईक्षत्यधिक॰
रणत्वित्यादि ॥ एतेनएवंचेत्यादिप्रपञ्चश्च दूरतीत्यंतमपास्त ॥ यच्च (ब्रह्मणिविशेषाधारत्वे
सत्येवप्रधानादौतदभावबोधयितुमीष्ट इत्युक्त,-तन्नु युक्तम् । परंतुब्रह्मण्यपिविशेषाणा
मिथ्यात्वकल्पनेतन्नसंगच्छते, एकत्रारोपितविशेषाणांसत्वेततोन्यत्रतेषांनिषेद्धुमशक्य॰
त्वात् ॥ आरोपाधारत्वस्यप्रधानादौयत्रकुत्रापियथाकथंचित्संभवात् । ईक्षितृत्वादीनांप्रधा॰
नादौ निषेधेनब्रह्मण्यपिमिथ्यात्वेनवास्तवतयाकाप्यविद्यमानानामारोपायोगात् । अंततो॰
गत्वा निरसनीयतयाप्रधानादौप्रतिषेधपूर्वकंब्रह्मण्येवतत्स्थापनार्थमधिकरणनिर्माणप्रयासेप्र॰
योजनाभावाच्च ॥ अध्यारोपापवादौतुप्रागेवन्युदस्तौ ॥ श्रुतिषुपूर्वंसामान्यतयाधर्मैनिषेधस्यत॰
वस्तत्रैवानुपदलोकाप्रसिद्धधर्मविशेषनिरूपणस्यचसर्वत्रोपनिषत्सुप्रायेणदर्शनेनसूत्रतृताऽपि
प्रकृतैतावत्त्वसूत्रेतथाकथनेचप्रागध्यारोपस्ततोअपवादइतिपरपक्षस्यसुतरामसिद्धेरितिदिक् ॥
यच्चब्रह्मनिरूपकेत्यादितदर्थमित्यत,-तन्न, एकत्रैकस्यान्यत्रान्यस्यप्रयोजनस्यमनसैवकल्पनेऽ॰
प्रामाणिकगौरवानपायात् । तथाकल्पनानाप्रदृष्टत्वादादिषुसुष्ठुनिराकृतत्वाच्च ॥ तथाहितत्रा॰
रम्भएवसर्ववेदान्तानाब्रह्मैकपरत्वंब्रह्मरूपस्यशब्दैकगम्यत्वंचव्यासाभिप्रेतमुपत्वोच्यते "एव
सत्युपाधिपक्षस्तदास्याद्यदिश्रुतिरूपोद्बलयेत् । तदेवतावदसंभवि । यस्माद्यतोवाचइतिश्रुतौ
नवाङ्मात्राप्राप्यत्वमुच्यते । किंतुलौकिकवागप्राप्यत्व मन सहभावोक्ते । वेदस्यापौरुषेयत्वे
ईश्वरनि श्वासत्वेवामन सहभावाभावात् । "दूतीरिवत्वमनसोऽसी" तिश्रुत्यालौकिकवाच
एवतथाकथनात् ॥ "अनृतवैवाचावदति । अनृतमनसाध्यायती" त्यादावपि तथादर्शनात्
अनिरुक्तश्रुतिविरोधाच्च ॥ इदमित्थंतयाकथितस्यनिरुक्तपदार्थत्वेन तद्भिन्नस्यानिरुक्तत्वा॰
त्सर्वथाऽनुक्तत्वस्यतेनैवनिरासात् ॥ अतोनवाङ्निवृत्तिश्रुत्यातदुपोद्बलनम् ॥ किंच लौकिक॰
वाचोऽप्राप्त्यैवनिवर्ततेश्रुतयोऽपिस्वशक्त्यनुसारेणैववदंतीत्यौपनिषदत्वमेवसंगतभवति, नतु
तथा, अब्रह्मपरत्वापादकत्वात् ॥ उक्तश्रुत्योर्विवादकवलितत्वेनबाधकयुक्त्यपतरविनातद
र्थोनिश्चयेताभ्यामन्यासांश्रुतीनांतात्पर्यातरस्याशक्यवचनत्वात् ॥ नचतौल्यमितिवाच्य,
एवंचवृत्तेर्द्वैगुण्यात् । नचसर्वेषांवैदिकशब्दानांब्रह्मवाचकत्वाभावात् वाक्येशक्तेरनंगीकाराच्च
नवृत्तद्वैगुण्यमितिशंक्य, अग्रेऽथर्वशिखाविचारे उपपादयिष्यमाणत्वात् ॥ वाक्येशक्ते॰
र्वैयाकरणसिद्धान्तसिद्धत्वाच्च ॥ एवंसर्वश्रुत्यविरोधाच्च ॥ अतएवसत्यज्ञानमित्यत्रलक्षणाप्य॰

नुपपन्नैव, प्रमाणाभावात्। वाक्येनयावद्व्यावर्त्यज्ञानाभावात्तद्व्यावृत्तब्रह्मणोपिज्ञानाभावे वाक्यस्यावोधकताप्रसक्तेश्च ॥ लक्ष्यत्वस्यवाच्यत्वव्याप्तत्वेनप्रत्युतवाच्यत्वस्यापरिहार्यत्वाच्च ॥ ननुलक्ष्यत्ववाच्यत्वयोर्नव्याप्ति ॥ हेतोरुपहितत्वात्। लक्ष्यत्वेसधर्मकत्वस्योपाधित्वादितिचेत्,-न, तस्यतल्लक्षणानाक्रान्तत्वेनप्रकृतेऽउपाधित्वस्याशक्यवचनत्वात् ॥ नच शुद्धेब्रह्मणिलक्ष्यत्वसधर्मकत्वयो साहचर्याभावादस्त्युपाधिलक्षणाक्रान्तत्वमितिवाच्य, साहचर्याभावस्याभ्युपगमैकशरणत्वेनप्रतिवाद्यनादरणीयत्वात्। अतस्तैनैरसधर्मकत्वस्यानुमानसम्भवात्। तत सिद्धेतस्मिस्तेनचवाच्यत्वेसत्यज्ञानादिपदानातात्पर्यानुपपत्त्यभावाल्लक्षणायाबीजाभावेनाशक्यवचनत्वात्। लक्षणायावाशक्यसम्बन्धरूपत्वेनद्विनिष्ठत्वाद्धर्मोपत्त्याघट्टकुट्या प्रभाताच ॥ नचोक्तहेतोरप्रयोजकत्वशक्य, व्याप्ते सर्वजनीनत्वात्। यदपि किंचश्रुतिष्वित्यादि न्यायविरोधादित्यततदपितुच्छम्। विश्वतश्चक्षुरुदासीनदूरस्वजनादेर्लोकाप्रसिद्धतयाविशेषद्वैविध्यसमूलतासशयस्यानौचित्यात्। ततएवनिषेधेपुसामान्यनिषेधेन विधिपुविशेषविधानेनचभिन्नविषयतया निषेधानाप्रसिद्धविषयनिषेधकतायाः प्रागेवव्यवस्थापितत्वाच्च (प्रत्यासन्नप्रतियोगिनविहायाऽप्रत्यासन्नप्रतियोगिनिषेधेन्यायविरोधा) दित्युक्तिस्तुसुतरामसगता ॥ तथासतिप्रधानस्यतत्कारणत्वादेश्चाश्रौततायाः केवलानुमानिकतायाः स्मार्ततायाश्चानेकसूत्रेपुकथनेनश्रुत्यर्थविचारशास्त्रेऽप्रत्यासन्नस्यतस्यनिषेधईक्षत्यादिबहुतराधिकरणेष्वसगत स्यात्॥ किंतु श्रुत्युक्ततेजोऽवन्नलक्षणाऽजायाअन्यस्ययस्यकस्यचिद्वाश्रुत्युक्तस्यनिषेधस्तेपुकल्प्यता प्रत्यासन्नत्वात्। किंच "नहिंस्यात्सर्वाभूतानी" त्यत्रापिश्रुत्युक्ततयाप्रत्यासन्नस्याग्नीपोमीयादेरेवहननस्यनिषेधोवक्तव्य । नतुलौकिकपशूनारागप्राप्तहननस्य अप्रत्यासन्नत्वात् ॥ तर्हिस्तुमायिकत्वस्योपाधित्वमितिचेत्,-ओमिति ब्रूम ॥ परस्यसत्यज्ञानादिपदलक्ष्यत्वकुतोऽवगत? ॥ नश्रुते, अप्रसिद्धत्वात्। नापिश्रुतार्थापत्ते, परिहृतत्वात्। नाप्यन्यत, लौकिकानाब्रह्मधर्मविचारेऽप्रामाण्यात् अलौकिकानामभावाच्च ॥ अतउक्तवाक्येलक्षणानुपपन्नैवेतिदिक्" इत्यादि ॥ एवमुपासनाप्रकरणेपुविशेषाणामुपासनार्थत्वेपितेपामवास्तवत्वश्रुत्यनभिप्रेतमेवेति प्रहस्तवादभाष्यप्रकाशादिपुविस्तरेणनिर्णीतमस्माभिरपिदिङ्मात्रेणप्रागप्रदर्शितम् ॥ एवंचश्रौतपश्वालंभनमेवप्रतिषिध्ययथाकामलौकिकपशुहननमभ्यनुज्ञातमतव्यभवलीतिमहानेवोपप्लव ॥ नच विधिवाक्यवैयर्थ्यापातान्नैवमितिवाच्यम् ॥ तर्ह्यत्रापितद्वैयर्थ्यापातात्तथावक्तुमशक्यमित्यापत्ते ॥ अत्रविधीनामध्यारोपार्थमनुवादकत्वेत्वग्नीपोमीयालभनादिविषयोपिनहिंस्यादित्यस्य प्रतिषेध्यविषयसमर्पका प्रसजनार्थमनुवादकाभविष्यति। एवं "नब्राह्मणहन्यात्। नसुरापिबेत्' इत्यादावपि "ब्राह्मणोब्राह्मणमालभेत" इतिविहितहननस्यैवसौत्रामणीसुराग्रहादरवचनत्वासन्नत्वात्प्रतिषेधमन्यताभवान् ॥ लोकेविद्यमानानामाब्राह्मणानाद्वेषादिनाहननलौकिकसुरायारागतायथाकामनानधस्वाच्छ्याद्भ्यनुजानातु ॥ अनयादिशाऽन्यदपि दूषणसहस्रमूह्यम्॥ यत्तुअन्यथानतन्नेत्यादिअन्यथाक्रियेतत्यतमुक्त,-तत्तु श्रुतिसूत्रार्थाज्ञानात्॥ तदद्यस्फुटयितुमापामात्रसूत्रभाष्यस्यादावकचिदक्षरशोऽर्थतश्चानुवदति तत्रब्रूम इत्यादिना॥ अयमाशय -इदहिवाक्यबृहदारण्यकेपञ्चमाध्यायेज्योतिर्ब्राह्मणाख्यतृतीयब्राह्मणे

सहस्राक्षखण्डनम्

(पृष्ठ ७५०) "तस्यवाएतस्यपुरुषस्यद्वेएवस्थानेभवतइदंचपरलोकस्थानंचसंध्यंतृतीयं स्वप्नस्थानंतस्मिन्संध्येस्थानेतिष्ठन्नेतेउभेस्थानेपश्यतीदंचपरलोकस्थानंचे" त्युपक्रम्य "नत- रथानरथयोगानपंथानोभवंत्यथरथान् रथयोगान्पथःसृजत" इत्यादिपठ्यते ॥ एतच्चचतुर्ल- क्षण्यां तृतीयस्यद्वितीयपादारंभेसूत्रे (१) "संध्येसृष्टिराहहि" इत्यादिचतु.सूत्र्याविचा- रितं ॥ तत्रस्वप्नेपरलोकस्थानामेतल्लोकस्थानांचोभयेपांदर्शनसंभवात्संधौभवत्येनसंध्य- त्वम् ॥ तत्रसृष्टेर्वास्तवत्वंसूत्रद्वयेनपूर्वपक्षीकृत्यमायामात्रादिसूत्रद्वयेनतस्याःकेवलमायि- कत्वमेवनिर्धारितं ॥ एवंसति अन्यथानतत्रेत्यादिना यदापादितं तदिष्टापत्तितया स्वीक्रि- पते । नतत्ररथाइत्यादिनाहिलौकिकावास्तवा रथादयएवस्वप्नेप्रतिषिध्यंते तेपामेवशीघ्रोप- स्थितिकत्वात् ॥ नहितत्रेत्यनेनपरामृष्टेस्वप्नेस्वाप्निकानांनिपेधःशक्योवक्तुं । वदतोव्याघात पातात् ॥ अतएवसंध्यासूत्रेश्रीमद्भाष्यकारचरणैः "नचेयमेवसृष्टिस्तत्रदृश्यते । नतत्ररथा- इत्यादिनानिपेधात्" इतिस्पष्टमुक्तम् । अग्रेपिसर्वानुभाव्यानांनिपेधोव्याख्यासुदृश्यते ॥ तस्मादस्मन्मतमत्रुष्वोःस्वप्नमायितं ॥ ननुप्रत्यासन्नानांस्वाप्निकानांनिपेधेसत्येवतेपांमिथ्यात्वं सिध्येत् । लौकिकानांनिपेधेतुसृज्यमानानांपारमार्थिकत्वंबाह्यसृष्टाविवतत्रापद्येत । मायि- कत्वगमकाभावात् । तथाचसूत्रविरोधइतिचेन्मैवम् ॥ स्वाप्निकानांप्रतिपेधप्रतियोगित्वेत- एवतेपांमायिकत्वफलेनचसूत्रकाराभिप्रेतेसतिमायामात्रंतुनिपेधादित्येवसूत्रयेत् । लाघ- वात्स्पष्टश्रुत्यनुग्रहाच्च ॥ नतुगुरुतराश्रुतहेत्वंतरपर्यंतमनुधावेत् ॥ हेतूकरोतितुनिपेधं विहायकार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वं, तस्मान्नतथा ॥ नन्वेवमपिश्रुतौसृष्टिकथनादविरो- पाद्वाह्यप्रपंचवत्सत्यत्वंकुतोनापद्यतेतिचेन्न ॥ वैदिकैःश्रुत्यक्षरलभ्यस्यैवमुख्यतयामंतव्य- त्वात् ॥ अत्रहिश्रुतौसृष्टिरेवकेवलोच्यते । नतुतेपां सत्यत्वंब्रह्मात्मकत्वंवा ॥ प्रपंचस्यतु श्वेतकेतुविद्यायां "तत्तेजोऽसृजत" इत्यादिनास्पष्टंसृष्टिमुक्त्वा "ऐतदात्म्यमिदंसर्वंतत्सत्य" इति तैत्तिरीयब्रह्मवल्ल्याम् "इदंसर्वमसृजत" इतिसृष्टिमुक्त्वा "तदात्मान ँ स्वयम- कुरुत । यदिदंकिंचतत्सत्यमित्याचक्षते" इति । एवमादिपुब्रह्मात्मकत्वंसत्यत्वंचानुपद- मुच्यते ॥ नत्वेवंप्रकृते । तस्मान्नतथा ॥ नचविहारान्यथानुपपत्त्यासत्यताशंक्याऐंद्रजालि- कनटकल्पितैःसामाजिकानामिवमहामायाविलाद्भगवताकल्पितैर्मायिकैरेवजीवस्याविहारो- पपत्तेः । तथाचायं (अ० ३ पा० सू० ३) "मायामात्रंतुकार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरू- पत्वा" दितिसिद्धांतसूत्रस्यार्थः ॥ भगवतोव्यामोहिकाशक्तिर्मायाप्रथमस्कंधादिपुमायां चतदुपाश्रयांयथासंमोहितोजीवइत्याद्युक्तेः ॥ संध्येसृज्यमानंसर्वंमायामात्रंमायैकोपा- दानक तदात्मकं ॥ मात्रपदाद्रथादिनिर्माणेकाष्ठलोहादेस्तत्तन्नियतोपादानस्यव्यावृत्तिः ॥ अत्रहेतुः ॥ कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वादिति ॥ वास्तवप्रपंचवस्तूनांस्वरूपाभिव्यक्तौ कार्त्स्न्यंहिदेश.कालोविपयसंनिधिरिंद्रियव्यापारोबाधाभावश्चेतिबोध्यम् । स्वाप्निकवस्तूनां तुतथात्वाभावादित्यर्थः ॥ तथाहि नात्रदेशकालयोर्नियमः ॥ अल्पकालेबहुकालस्यदूर- देशस्थस्यचानुभवात् ॥ ज्योति.शास्त्रोक्ततत्तद्देशनियतदिनमानरात्रिमानाद्यभावात् ॥ नापिविपयसंनिधिः । अतिस्थूलानांकरिगिरिसरित्पतिप्रभृतीनांशरीरांतर्मानस्यानुपपत्तेः ॥ नापींद्रियव्यापारः, पंग्वंधबधिरादेरपिधावनदर्शनश्रवणाद्यनुभवात् ॥ जागरोत्तरंबाधश्च-

स्पष्टएवतत्रैव "सयत्तत्रकिंचित्पश्यत्यनन्वागतस्तेनभवती" तिश्रुतेश्च ॥ तस्मादैंद्रजालिक सर्गादिवन्मायिकं ॥ ननुतथापिश्रुतेरत्रैवमेवाभिप्रायःकथंज्ञेयइतिचेत्,-उच्यते-तत्रैव "उतेव स्त्रीभि-सहमोदमानोजक्षद्रुतेवापिभयानिपश्यन्" एवमादाविवशब्दभ्यासारुयादिवस्तूनां मोदजनकक्षणादिक्रियाणांचप्रतीतिमात्रत्वमवास्तवत्वंचगम्यते ॥ इवशब्दोऽत्रसंभावनार्थः जुगोपगोरूपधरामिवोर्वीम्। 'लिंपतीवतमोंऽगानी'त्यादिवत् ॥ किंच "तावाअस्यैताहिता-नामनाड्य" इतिनाडीविशेषानुपक्रम्यश्राव्यते ॥ "अथयत्रैनंघ्नंतीवजिनंतीवहस्तीवविच्छाय यतिगर्तमिवपतति ॥ यदेवजाग्रद्भयंपश्यतितदत्राविद्ययामन्यतेऽथयत्र देवइवराजेवाहमे-वेद:ँसर्वोस्मीतिमन्यते सोऽस्यपरमोलोक" इत्यादि ॥ अत्रभविद्ययामन्यतइतिमध्य-मणिवदुभयत्रस्वाप्निकस्यदुःखस्यसुखस्यचदर्शनेपूर्वापरवाक्योक्तेसंबध्यते तेनमायाहेतु-कत्वंप्रतीतिमात्रत्वंचस्फुटमेवसिद्धं ॥ परंदेहलीदीपवदुभयत्रव्याख्याशरणः संदिग्धइतिव-मनुक्त्वातस्यापिनिर्णायकत्वात्स्यैनानभिव्यक्तस्वरूपत्वमेवहेतुतयोक्तं ॥ देवताज्ञादिकंतु-तत्रापिसत्यमितितुमहाभारतादिप्रमाणपुर-सरंदर्शितंप्राक् ॥ तस्मान्नैतत्सूत्रबलाच्छ्रुतिरन्यथा नीयते किंतु श्रुतेर्गूढार्थएवसदेहवारणायात्रसूत्रकृतोच्यते। तवतुसर्वमायिकं सूत्रकृतातु-स्वप्नस्यैवदतथात्वंसाध्यते ननुबाह्यप्रपंचस्यातत्त्वसूत्रविरोध-स्पष्टएव ॥ एवंसविशेषनि-र्विशेषश्रुतीनामपिगूढार्थं-सर्वसंदेहापाकरणपूर्वकंप्रकृतेतावत्त्वादिसूत्रैर्निर्णीतइतितत्रापिन-सूत्रबलाच्छ्रुतयोऽन्यथानीयंतेसूत्रार्थास्तुसक्षेपतःप्रकाशिताः पुरेव ॥ तस्मादस्माकंनकोपि-श्रुतिस्मृतिन्यायविरोधगंधोत-सकलंमंगलं ॥

इति पंचमः श्लोकः ॥

अग्रेच विष्णौजीवगकर्तृतादियदिनप्राप्तमित्यादिश्लोकेनजीवसंबं-धियत्कलादिकंतदेवनिष्कलमित्यादिवाक्यैर्निषिध्यत इतिहितदभ्यु-पगमस्तत्रतावत्सप्रष्टव्यःजीवमतंगतत्वादिकं ईश्वरे नप्राप्तं वा प्राप्तं?॥ नाद्यः; प्राप्तंहिप्रतिषिध्यतइतिन्यायात्प्रतिषेधएवनसंभवति ॥ यदि जीवस्य "सर्वंखल्विदंब्रह्मे" त्यादिवाक्यैरभेदबोधनाज्जीवगतकर्तृत्वं प्राप्तंतदातस्यनिषेधोनुपपन्नः विशिष्टतद्वत्तावुद्देस्तदभाववत्तावुद्धिप्र-बंधकत्वादित्यादिदोषाउद्भाविताः॥ अत्रोच्यते-"एतस्यैवानंदस्यान्या-निभूतानिमात्रामुपजीवंति ॥ आसीनोदूरंव्रजती" तिवाक्यपर्यालो-चनया "निष्कल" मित्यादिनिषेधवाक्यानांसामान्याभावबोधका-नामप्युपसंहारेणाविशेषाभावबोधकत्वमितिपूर्वमुक्तंतत्रविशेषाभाव-स्यापिविशेषनिषेधरूपस्यतत्प्राप्तिसापेक्षत्वाद्विशेषप्राप्तिरपेक्षितेतिचे दित्थं कार्ययोःकारणयोरभेदात्कार्ययोर्जडजीवयोर्धर्माअपिकारणेस्यु-रित्यागततःकार्यधर्माणां लौकिकत्वादीनांकारणे प्राप्तानांप्रतिषेधः क्रियते ॥ नचकार्यकारणयोरभेदे कार्यगतधर्माणांकारणेसत्वात्तन्नि-षेधोनसंभवति पूर्वोक्तप्रतिवध्यप्रतिबंधकभावानुरोधादितिवाच्यं;

सत्यमस्त्यभेदस्तथापिकार्यकारणभावकृतोभेदोपिभगवद्विहारार्थेजातः स्वीक्रियते, अन्यथेदंकारणमिदंकार्यमितिव्यवहारोनस्यात् ॥ चैल-क्षण्यंविनाताद्दशव्यवहारासंभवात् ॥ यथा घटगतकंबुग्रीवादिमत्त्व-जलाहरणोपयोगित्वादीनां मृदिनिषेधस्तथालौकिकधर्माणांब्रह्मण्यपि निषेधे नकोपिविरोधः ॥ तद्धत्तावुद्धेस्तद्भाववत्तावुद्धिप्रतिवंधकत्वं तदुक्तं तदपि नसंभवति ॥ भूतलादावेकत्रघटादिनिश्चयेऽपितद्विघ-स्थलेतद्भाववुद्धिर्जायतएव ॥ एवंएवंतत्वसामानाधिकरण्येनवह्निम-त्तानिश्चयसत्वेपि तत्सामानाधिकरण्येनतदभाववत्तावुद्धेरुत्पादस्य-दृष्टत्वात्रताद्दशप्रतिवध्यप्रतिवंधकभावःसंभवति किंतुतद्धर्मपर्याप्ता-वच्छेदकताकविशेष्यतानिरूपितत‌द्धर्मव्यापकप्रकारीभूतपदार्थप्रति-योगिकतत्संबंधावच्छिन्नतद्धर्मावच्छिन्नप्रकारतातालिनिश्चयस्तद्धर्मा-वच्छिन्नतत्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावप्रकारतानिरूपितत‌द्ध-र्मावच्छिन्नविशेष्यताशालिवुद्धिप्रति प्रतिवंधकः सचनप्रकृतेस्तीति ॥ केचित्तुप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोग्यारोपोभावप्रत्ययहेतुः॥ अतएव संसर्गारोपजन्यप्रतीतिविषयाभावएव संसर्गाभावउच्यते। तथाच जीवब्रह्मणोरभेदेजीवगतधर्माणांब्रह्मणिप्राप्तिरूपआरोपोऽभाव-रूपनिषेधोपयोग्येवेतिनकाचिदनुपपत्तिरित्याहुः॥ यत्तु (अन्यथानेति नेतीतिवाक्यैर्लौकिकजगतस्तत्रनिषेधेयतोवाइत्यादिवाक्यैरानंदमय-स्यजगतःस्वीकारस्तत्रत्वन्मतेस्या) दित्यादिप्रलपितं,—तदपिपरमता-ज्ञानमूलकत्वात्तुच्छं, नहिनेतिनेतीतिवाक्यैर्लौकिकजगतोनिषेधः-परैरभ्युपगतस्तथाहिवृहदारण्यकेमूर्तामूर्तब्राह्मणे"द्वेवावब्रह्मणोरूपे" इत्युपक्रम्याधिदैवताध्यात्ममभेदेनद्वैधापंचभूतान्युक्त्वा "अथातआ-देशोनेतिनेती" तिनिषेधमाह—तत्रकिंद्वौनञौप्रकृतमर्थंगमयतइति स्थापनमात्रंद्वयोःक्रियते किंवा वीप्सयासर्वंपूर्वोक्तंनिषेधति उत रूप-द्वयमेवनिषेधति अथवा पूर्वंप्रतिषेधोभूतराशिंनिषेधति द्वितीयोवा-सनाराशिमित्यादिशंकायांश्रुतिःस्वयमेवविवृणोति— "नह्येतस्मादि-तिनेत्यन्यत्परमस्ती"ति ॥ अत्रव्याख्येयेवाक्ये अथशब्दःप्रकम-भेदकः। अतइतिहेतोपंचमील्यव्लोपेवा उक्तंरूपद्वयंहेतूकृत्यआदेशः ताभ्यांकार्याभ्यांरूपाभ्यांज्ञाप्यस्यब्रह्मणउपदेशः॥ नेतिनेतीतिपूर्वइति-शब्दःप्रकारवाची। तथाचसमवायित्वात्प्रपंचभूतानिभवति इतिन शब्दःप्रकारवाची। तथाचसमवायित्वात्प्रपंचभूतानिभवति इतिन एवम्प्रकारकंनेत्यर्थः ॥ तदेतद्व्याख्यानेनसाधयतिनह्येतस्मादित्यनेन नभवत्येवब्रह्मताद्दशं ॥ हियुक्तोयमर्थः। युक्तत्वेहेतुः-एतस्मादिति।

यत एतस्माज्जाततत् ॥ नहिकार्यकारणयोरेक प्रकारःसंभवति अतो· व्याख्यानात्प्रथमेननेतीत्यनेनप्रकारनिषेधोपसंहारः ॥ द्वितीयंनेतीति· व्याख्याति— अन्यत्परमस्तीतिभिन्नप्रकारत्वेपिनतुसमवायित्वमात्रं किंत्वन्यत्परमस्ति ॥ तथाच द्वितीयेननेतीत्यनेन एतावत्तानिषेधोप· संहारः ॥ तथाचात्रनसर्वेनिषेधोनापिरूपद्वयनिषेधः यदिसर्वस्यैव· जगतोनिषेधःस्यात्तद्व्युत्पादनपूर्वकप्रतिपादनंव्यर्थंस्यात् ॥ अतः प्रकारैतावत्तयोरेवनिषेधः ॥ एवचनेतिनेतीतिवाक्यैर्जगतोनिषेधे यतो वाइत्यादिना आनदमयस्यजगतःस्वीकारापत्तिरित्यादिप्रलापस्य कोऽवसरः ॥

सहस्राक्षेविष्णौजीवगकर्तृतादीतिपद्यश्लोकमिदानीमुक्तन्यायमित्यादिनासर्वात्मेतीत्यं· तेनव्याख्यानेनसहित ॥ अग्रेचविष्णावित्यादिना अवसरएवनास्तीत्यतेन खडयिष्यंतः *प्रथम इदानीमित्यादिनव्याख्यानतरइत्यत्रभागपरिहरति—अग्रेचेत्यादिनाकोवसरइत्यतेन* ॥ अत्रेदस्नेय—प्रथममसदनुवादोऽस्मन्मताज्ञानात् अस्माभिर्जडसबधिकल्पायानिष्कलवाक्ये· नप्रतिषेधस्यागीकारेपिजीवसबधिगतृत्वस्यासीनपदेन प्रतिषेधोनस्वीक्रियते ॥ किंत्वासन· दूरगमनयोर्युगपदेकस्मिन्विरुद्धयोरपिविचित्रशक्तिमत्यलौकिकेब्रह्मणिसदासत्वमात्रतेनक· ठवाक्येनबोध्यते ॥ जडसबधिकलातुस्वाधारन्यूनत्वापादिका ॥ काष्ठपाषाणादे कस्मि· श्चिदशेपृथग्भूतेऽवयविनितावदशान्यूनतादर्शनात् ॥ नतथाब्रह्मणिबह्वशोद्गमेप्यन्योन्या· भावात् ॥ अतएवसूत्रकृताद्वितीयस्यप्रथमेकार्यकारणभावविचारे (सू, २६) "कृत्स्न· प्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपोवा" इतिपरिणामवादे "निष्कलंनिष्क्रियं, दिव्योह्यमूर्त" इत्यादिरूपस्यैवशब्दस्यकोपमप्याशक्य (सू २७।२८) "श्रुतेस्तुशब्दमूलत्वात् ॥ आत्मनिचैवविचित्राश्चहि" इतिवेदैकवेद्यत्वाद्विचित्रशक्तिकत्वाच्चब्रह्मण समाहित ॥ तेनशब्दबोधितविभागादिकननिष्कलमित्यादिनिषेधस्यविषय अपितु, लोकेजडादिपुदृष्टमेव तत्तस्यविषयइतिसिध्यति ॥ तस्मादस्माकमसमतमनूद्यते ॥ अतोजीववत्कर्तृत्वपरस्यनिर· स्तइत्यत्र "नतस्यकार्यं"मित्याद्युदाहार्यं ॥ यच्चतत्रतावदित्यादिनिषेधासभवादित्यत,— तन्न' अप्राप्तस्यापितात्रःप्रतिषेधादृश्यंते ॥ यथा "नपृथिव्यामग्निश्चेतव्योनातरिक्षेनदिवि" इत्यादय ॥ अतएवजैमिनिनाप्रथमस्यद्वितीये (सू ५) अभागिप्रतिषेधमुक्त्वा (सू १८) "अत्ययोर्यथोक्त" इत्यप्रसक्तप्रतिषेध स्वीकृत ॥ अत्ययोरभागिप्रतिषेधानित्य· सयोगयोरित्यथ ॥ स्पष्टचेदतत्रशाबरभाष्ये—"असतिप्रसगेप्रतिषेधोनित्यानुवाद" इति ॥ अथसिद्धातरीत्यादेवादीनामपिव्यासेनकर्माधिकारस्य (अ० १ पा० ३ सू० २६) "तदु· पर्यपी"त्यादिनास्वीकारात् तेषाप्राप्तस्यचयनस्यायप्रतिषेधइत्यस्मदाचार्यकृतपूर्वमीमासा· भाष्यानुरोधादुच्येत तदापिप्रकृतेनदोष , प्राप्ते सत्त्वात् ॥ तथाहिलोकेऽवगतसामर्थ्य शब्दोवेदेपिबोधकइतिभट्टवार्तिकानुसरणेलोकेगृहीतशक्तिकानामेवशब्दानावेदेप्यर्थबोध· जनकत्वदर्शनेननिषेधाभावेसतिवेदेनबोध्यमानपरस्यकर्तृत्वादिकमपिवस्तुवतरसमवधान·

जीवेतथैवदर्शनात् ॥ अतःप्रासानामेवजडजीवधर्माणां-
सापेक्षंपरिच्छिन्नमेवावधार्येत "अस्थूलमनणु नतस्यकार्यं" इत्यादि-
लौकिकार्थेसंभवच्छक्तिकानेयशब्दानुचार्यप्रतिपेधः तस्यविश्वतश्चक्षुष्ट्वात्यणीयस्त्वातिमही-
नाकृचः ॥ तेनालौकिकानामप्रतिपिध्यमानानांसर्वकर्तृत्व संज्ञनार्हमिहमंजूषाकारादयो-
यस्त्वादीनांनहानिः ॥ प्रसक्तंहिप्रतिपिध्यतइतिन्यायेप्रसक्तं धर्माअपिब्रह्मधर्मायक्ष-
व्याचक्षते ॥ ननु सर्वंखल्वित्यादिवाक्यैरभेदस्यबोधनेनजडजीवकत्वात्कथंनिपेधइतिचेत्-
रूपाएव ॥ अतोविशिष्टतद्वत्ताबुद्धेस्तदभावबुद्धिप्रतिबंधकत्वात्कथंनिपेधइतिचेत् स्पष्टंचेदं (अ० २ पा० ३ सू०
सत्यं; कार्यधर्माअपि ब्रह्मधर्माएवपुण्यादिगंधाइवभूगंधाः ॥ सत्यं कार्यधर्माअपि स्यांशएवजीवेऽनुवृत्तइति तथापिब्रह्म-
४१) "परात्तुतच्छ्रुतेः" इत्यधिकरणेब्रह्मगतकर्तृत्व जडजीवयोर्नसंतीति तेपामसाधारण्यस्था-
साधारणधर्माअपरिच्छिन्नानिरस्तसाम्यातिशयाः मात्रत्वंनिराकर्तुमेयप्रवृत्तोनतुकार्य-
पनायलौकिकानांप्रतिपेधःसंगतः ॥ सचब्रह्मधर्मेपुतावन्मात्रत्वं ॥ यथासप्तमस्कंधाष्टमाध्याये (श्लो०
धर्माणांसर्वथाब्रह्मावृत्तित्वंब्रह्मभिन्नत्वंवासाधयितुं 'न मृगंनमानुषम्' इतिमृगत्वमानुपत्वयोः
१८) 'अदृश्यतात्यद्भुतरूपमुद्वहन्स्तंभे सभायांनमृगंनमानुषम्' "नायंमृगोनापिनरः" इतितयोःप्रतिपेध-
प्रतिपेधःअग्रे हिरण्यकशिपुनाकृतो (श्लो० १९, ॥ विचित्रमहोकिमेतन्नृमृगेन्द्र-
श्चान्यतरमात्रत्वमपाकर्तुमेवनतुसर्वथातत्रतदभावंबोधयितुं विरुद्धयोरपितयोस्तस्मिन्रूपे
रूपमित्याद्यग्रिमग्रंथावरोधात् किंतुलोकेनियतव्यधिकरणतया निश्चितानामपि-
समावेशोदर्शितः ॥ तद्वदनणुत्वेनणुत्वचार्द्रेणेत्यादिवचलोकेव्यधिकरणतयानिश्चितानामपि-
सर्वधर्माणांब्रह्मणिसामानाधिकरण्यमस्थूलमित्यादिनिपेधाविषयगोचरः ॥ एतेनापितदीय-

---

विष्णौ जीवगकर्तृतादि यदि नप्राप्तं निपेध्य कथं
प्राप्तं चेत्प्रतिबन्धतोन तदसत्ताधीनं योगान्तरैः ॥
सर्वैरेव हरौ यतस्तव जगद्योगैः समस्तात्मनि
आविर्भावनिपेधने क सनचेत्सर्वात्मसर्वाश्रये ॥ ६ ॥

इदानीमुक्तन्यायमनाश्रित्याऽपि निर्विशेषश्रुत्यादेर्युक्त्यन्तरेण तदुक्तार्थपरत्वं खण्ड-
यति—विष्णाविति ॥ जीवादिसबन्धि यद्गन्तृत्वकलादिकं तदेवासीनोदूरंव्रजतिनिष्कलमित्यादा-
वासीनादिपदैर्निपिध्यते इतिहि तदभ्युपगमस्तत्र तावत्सप्रष्टव्यः किमिदंजीवादिगतगन्तृत्वा-
दिकम्, ईश्वरे न प्राप्तम् उतप्राप्तं नाद्य इत्याह—यदिनप्राप्तमिति ॥ प्रसक्तंहिप्रतिषिध्यतेइति
न्यायादितिभावः ॥ जीवेत्युपलक्षणं जडस्यापि ॥ ननुसर्वंखल्विदंब्रह्मेत्यादिभिः सर्वाभेदबो-
धकैर्वाक्यैर्जगदिव तदन्त पातिजीवादिसबन्धिगन्तृत्वादिकमपि प्राप्तमेवेतिकुतोनेत्युच्यते
इति द्वितीयपक्षमाशङ्क्याह—प्राप्तंचेदिति ॥ प्रतिबन्धतइति ॥ विशिष्टतद्वत्ताबुद्धेरतदभाव-
वत्ताबुद्धिप्रतिबन्धकत्वात्सर्वंखल्विति सर्वशब्देन विशिष्य तत्तद्धर्मोपादानेनाऽभेदबोधने
तन्निपेधासम्भवात् ॥ अन्यथा नेतिनेतीतिवाक्यैर्लौकिकजगतस्तत्र निपेधे यतोवाइत्यादिवा-
क्यैरानन्दमयस्यजगतः स्वीकारस्तत्र त्वन्मते स्यात् ॥ द्विविधवाक्यबलेन गन्तृत्वादेरिव
जगतोऽपि द्वैविध्यसम्भवात् ॥ ओमितिचेत् लौकिकजगतःकिमुपादानं ॥ ब्रह्मैवेतिचेत्तन्निपे-
धानुपपत्तिरतएवनजगद्विपयेद्वैविध्यकल्पनेति चेद्गन्तृत्वादिपुजीवधर्मेपुतन्न्यायावतारः ॥

पूर्वश्लोकोक्तसर्वत्रनज स्वान्वयितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावबोधकत्वपुनरु॰ पात्तवेदितव्य ॥ फेननृसिंहादावार्द्रत्वशुष्कत्वनरत्वमृगत्वादे सामान्याभावस्याशक्यवचन॰ त्वात् ॥ अतएवगजेंद्रस्तवादौनस्त्रीनषढइत्यादिनातत्तन्मात्रप्रतिषिध्यनिषेधशेषस्यादोष रूपत्वमुक्तमित्यादिप्रागेवप्रापचि ॥ अत कार्यरूपैकादावच्छेदेनकार्यधर्माणामपिब्रह्मण्येव सत्वेनेतेषामपिब्रह्मरूपत्वेचनकोपिशकावकाश ॥ नाप्युक्तप्रतिबंधत प्रतिषेधासभव, अग्रावच्छेदेनकपिसयोगवत्तावुद्धेर्मूलाद्यवच्छेदेनतदभाववत्तावुद्धिप्रतिप्रतिबंधकत्वाभा- वात् । इमेपरमाणवोनशतनसहस्रकित्वसख्यातादित्यादिप्रतिषेधदर्शनाच्च ॥ एवसिद्धात- समतोवृद्धिह्रासभाक्त्वप्रकृतैतावत्त्वोभयव्यपदेशादिसूत्रसिद्धस्तदविरोधप्रकारउक्त ॥ कार्यधर्माणाब्रह्म धर्मत्वाच्चादेवबृहदारण्यके (अ० ६ ब्रा० ३ पृ० ८१६) "एत स्यैवानदस्यान्यानि भूतानिमात्रामुपजीवति" इत्यादिश्रुतय सगच्छते ॥ मूलेतुमध्यमा- धिकारिबोधनार्थकदेशिसमतपचसूत्रीसिद्धजडजीवधर्मयो सर्वथा ब्रह्मण्यसत्वपक्षमपि एकीकृत्यपरोक्तपरिहरति–इत्थमित्यादिना ॥ यथावटगतेतितरसस्थानविशिष्टायामृद- एवते धर्माइतिमृत्सामान्यसाधारणधर्मत्वाभावादेवमृदितन्निषेधइति भाव ॥ तद्धर्मपर्या- प्तेत्यादि ॥ यथापृथिवीसमवायेनगधवतीति निश्चय सासमवायेनगधाभाववतीतिबुद्धेः प्रतिबधक ॥ अत्रपृथिवीत्वधर्मपर्याप्तावच्छेदकताका या पृथिवीनिष्ठाविशेष्यतातन्निरू- पितापृथिवीत्वव्यापक प्रकारीभूतोगधपदार्थ प्रतियोगीयस्मिस्ताद्दशेनसमवायसबधेनाव- च्छिन्ना या गधत्वावच्छिन्नप्रकारतातच्छालीपृथ्वीसमवायेनगधवतीति निश्चयउक्तविधा- भावप्रतिबधक । पदकृत्यतुप्रासगिकविस्तरभियानलिख्यते ॥ केचित्त्विति । नव्यामजूषाका- रादय ॥ अब्राह्मणइत्यादौयथाब्राह्मण्यारोपस्तद्भावप्रत्ययहेतु ॥ नेदरजतमित्यादौच रजतारोपस्तद्धेतुरित्याद्युदाहार्यम् ॥ यत्तु अन्यथेत्यादिन्यायावतारइत्यत तदप्येतेनैवनिर- स्तम् ॥ नेतिनेतीतिवाक्यस्यप्रागुक्तार्थपरतयाजगन्निषेधकत्वाभावेनलौकिकालौकिकाधर्म- वत् जगतोद्वैविध्यतोवाइत्यादिनाक्यानिर्वाहाथनस्वीकार्य ॥ धर्मभेदस्तु विधिनिषेध- वाक्यसहस्राविरोधायसूत्रकृतैवप्रकृतैतावत्त्वमित्यादौसिद्धातिन अतोनतत्त्यायावतार, शक्य ॥ किंच कदाचित्सर्वमात्मेव भवतीहजनार्दन' इत्यादावानदतिरोभावादिरहितो- ऽलौकिकोलीलासगाप्यस्वामिरुरीक्रियते परलौकिकस्यप्युपादानत्वहैव । निषेधोपपत्तिस्तू- क्तदिशैव अतोऽस्मन्मतमज्ञात्वाऽनेकधोक्ति प्रलापएव ॥ तदेतदाहु –यत्तुअन्यथेत्या- दिना ॥ अत्र (अ० ३ पा० २ सू० १७) 'दर्शयतिचाथो अपिस्मर्यते" इतिसूत्रस्थ भाष्यप्रकाशाचारत्व्याहु –बृहदारण्यकइत्यादि ॥ इदचप्रायेणव्याख्यातचरम् ॥

यदपि (येनसंबधेन हरौ जडजीवधर्मानिषिध्यतेससंबधश्चेद्धरौ - नास्ति, तर्हिसर्वात्मत्वहानि) रित्यादिरुक्तं,–तदपि नसाधीय, कारणात्मकत्वेनकारणधर्मा कार्यभवत्येव ॥ कारणस्यकार्यात्मकत्व कार्यानुवृत्तत्वचसर्वै स्वीक्रियते ॥ नपुन कार्यस्यकारणात्मत्व तस्य व्यावृत्तत्वात् ॥ अत कार्यधर्मानकारणआपादयितुशक्या. ॥

अन्यथा यथा ब्रह्मसत्ताघटादिषुस्वीक्रियतएवंघटगतमिथ्यात्वमपि ब्रह्मणित्वन्मतेकथंन स्यात्? ॥ यदपि (नहिघटसंयोगवतिभूतले संयोगेन घटोन भवति नवा तत्रसंयोगेन घटोनास्तीतिप्रमाभवति) इत्याद्युक्तं तदपि तद्राऽस्यात् ॥ यदि तत्संबंधवत्ताबुद्धेस्तत्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकतदभाववत्ताबुद्धिविरोधित्वंनियमतःस्यात् ॥ तदेव नसंभवतिः आकाशसंयोगस्यभूतलादौसत्वेपितदभावस्यतत्रविद्यमानत्वादन्यथातस्यकेवलान्वयित्वंनस्यात् ॥ तथाच तत्संबंधवत्ताबुद्धिसत्वेपितत्संबंधावच्छिन्नतदभाववत्ताबुद्ध्युत्पादेनतादृशनियमोप्रामाणिकएवेत्यवधेयं ॥ (ननु जीवधर्माःसंत्येव हरौ तेषामाविर्भावस्तत्र निषिध्यत) इत्यादिकंत्वनभ्युपगमपरास्तं ॥ जीवधर्माब्रह्मण्यस्माभिर्नाभ्युपगम्यंते मुख्यसिद्धांतरीत्यातत्रकार्यधर्माणामभ्युपगमेपितदुक्तदोषस्यावसरएवनास्ति ॥

सहस्राक्षेननुजीवेत्यादिंसर्वारमेतीत्यंतंभागंदूषयंति—यदपियेनेत्यादिनाअवसरएवनास्तीत्यंतेन । कारणात्मत्वमिति । निःशेषस्यकारणरूपत्वम् ॥ कारणाभेदस्तुतत्रास्त्येव ॥ भूतलेघटादेरिवाकाशस्यसंयोगेनसत्वंनप्रतीयतइतिभावः । अन्यथेति आकाशस्य भूतलादिनिरूपिताधेयत्वे ॥ तदभावस्येति ॥ सयोगसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्याकाशभावस्य ॥ एतत्सर्वंपंचसूत्रीदर्शितमतंभेदाभेदपक्षंचपुरस्कृत्ययक्तस्य आकाशस्य । इतरत्सुगमं ॥ (अ० ३ पा० २ सू० १९) "अंबुव" दित्याद्यधिकरणसिद्धेमुख्यसिद्धांतेतुशंकैवानवकाशा ॥ तथाहिननुजीवेत्यादिकंनिषेधादित्यंतंत्वसगतंघटाद्युपादानस्यतंत्वादेर्धर्मित्वेपिपटादिसमवेतरूपनिष्ठधर्मतानिरूपितधर्मितायास्तत्राभावात्, धर्मधर्मिभावेनपटरूपादेस्तंत्वादिषुनिषेधेपिपारंपरिकोपादानतायानिषेद्धुमशक्यत्वात् ॥ बलिन्यायाभ्युपायादुक्तम् ॥ स्वयैवब्रह्मणिविशेषणांधर्मधर्मिभावेननिषेधोविशेषनिरूपितमप्याधिष्ठानोपादानत्वं तत्रैवसमर्थनीयमितिचिंत्यतां ॥ किंच, ननुजीवेत्यादिनोक्तमस्माभिस्तुनैवोच्यत इतिकिमनेन ॥ द्वितीयेनिषेधासंभव ब्रह्मणिविशेषणानिषेधेपिकिमप्रासानामुतप्रासानां? आद्येत्वदुक्तदोषः। इत्यादित्वन्मतेप्यूह्यम् ॥ यश्चपरिहार.क्रियतेसोस्मन्मतेपिप्राय.समगच्छेतेतियत्रोभयोःसमो दोषइतिन्यायावतारः ॥ अथभवताकथमुच्यतइतिचेत्—इत्थं; ब्रह्मणएवैजनादयोजीवे वनेजनादयोजडेपुचेतरधर्मतिरोभावपुरःसरमनुवृत्ताइतितत्तत्कार्येषुतत्तद्धर्ममात्रदर्शनात् लोकेनियतव्यःधिकरणतयागृह्यमाणाभगवदिच्छयापरिच्छिन्नास्तेतेधर्मास्तत्तत्कार्यासाधारणधर्मतयाव्यवह्रियंते ॥ भगवतितुतएवापरिच्छिन्नाःस्वाभाविकावस्तुसामर्थ्यादविरोधेन धर्मिधर्मभावेन तत्र निषिध्यन्ते

ननु जीवधर्माउपादानोपादे भावेनेश्वरे सन्ति धर्मिधर्मभावेन तत्र निषिध्यन्ते उपादानतयाऽपि निषेधात् ॥ तत्राह—नयोगान्तरैरिति ॥ उपादानस्यापि धर्मित्वेन निषेधे सर्वात्मत्वहानिर्यद्यस्ति तर्हि किञ्च येन संबन्धेन निषिध्यन्ते सस्वन्धश्चेद्दरौ नास्ति तर्हि सर्वात्मत्वहानिः ॥ नहि घटसंयोगवति भूतले संयोगेन तेन निषेधानुपपत्तिरस्ते संबन्धेन जगतस्तत्रसत्वात् ॥

समानाधिकरणाः "तदेजतितन्नैजति । सर्वकामःसर्वगंधःसर्वरस" इतिवेदादिवर्णिताःसंति ॥ एतदेवब्रह्मणोविरुद्धसर्वधर्माश्रयत्वंनाम ॥ अतःकार्यधर्माअपिवस्तुतोनाब्रह्मधर्मोब्रह्मभिन्नावा ? ॥ तेषांप्रतिषेधस्तुकार्येष्विवतन्मात्रपरिच्छिन्नधर्मकत्वंब्रह्मणिवारयितुमितिकार्यधर्माब्रह्मासाधारणधर्माभवंति ॥ तेननायंमृगोनापिनरोनशुक्लेणनचार्द्रेणेत्यादिवत्सर्वधर्माश्रयत्वसिद्धिरित्युक्तंप्राक् ॥ यथाच नेमेपंचाशतन्नशतंकिंतुसहस्रमित्यादौपंचाशत्त्वादयः पंचाशदादिषुपर्याप्तिसंबंधेनविद्यमानास्तेनैवसंबंधेनसहस्रेप्रतिषिध्यंते ॥ तथाकार्यधर्माः कार्येषुब्रह्मांशभूतेषुपर्याप्तिसंबंधेनासाधारणधर्मतयाविद्यमानाब्रह्मणितेनैवसंबंधेनतदसाधारणधर्मत्वेनचप्रतिषिध्यंतइतिनिगर्वः.ससंबंधोपिब्रह्मानतिरिक्तःपरंसंबंधत्वेनकार्येष्वेवानुभूयते उक्तदृष्टांतवत् ॥ अतोनसार्वात्म्यहानिः ॥ एतेनकिंचयेनेत्यादितत्रसत्वादित्यंतमपास्तं ॥ अग्रावच्छेदेनकपिसंयोगवत्यपिवृक्षेमूलावच्छेदेनसंयोगेनकपिर्नास्तीतिप्रमवातोनहिघटेत्यादिकमप्यकिंचित्करम् ॥ तार्किकवत्समवायंतुनवयंस्वीकुर्मः । ततःसमवायांगीकर्तृमतइत्यादिप्रलापमात्रं, तच्छब्दद्वयाभावादर्थसंगत्यसंभवाच्च ॥ किंच कार्याविर्भावांगीकारात्कार्येषुकार्यासाधारणधर्माविर्भावःशक्यवचनः ॥ तत्रैवासाधारणधर्मत्वेनतेषांप्रतीतेः ॥ यद्यपिसर्वाश्रयत्वात्तत्तद्धर्माविर्भावस्यापितत्तत्कार्यरूपोभगवानेवाश्रयस्तथापिकारणभूतेसकलेब्रह्मस्वरूपेतदनाविर्भावात्तस्मिँस्तद्धर्मनिषेधोजाघटीति ॥ नृसिंहेमृगत्वादेरसार्वत्रिकत्वेनतत्रनायंमृगइत्यादिवन्निषेधवत् ॥ एतेननन्वित्यादिइतिभावइत्यंतंनिराकृतं ॥ किंचजीवगतयावद्धर्माणांब्रह्मनिष्ठत्वांगीकारेतद्गतव्यामोहादिकमभेदवादिनस्तवापिविशुद्धचिदाख्येपरस्मिन्नापद्येत ॥ कथंचिद्भेदमंगीकृत्यासमाधानेस्मन्मतेपिसमःसमाधिः ॥ वस्तुतस्तुचक्षुरादित्ययोरंशांशिभावेनाभेदेपिलोचनगोचरतिमिरकामलादिमलानामंशुमालिन्यऽमालिन्यजनकत्ववत्जीवगव्यामोहादीनांपरोपरोधासामर्थ्यंसंभवत्येव ॥ अतएवसूर्योयथेत्याद्याःकठादिश्रुतयः (अ० २ पा० ३ सू० ४६) "प्रकाशादिवन्नैवंपरः" इत्यादीनिचसंगच्छेरन्निति पुरस्तात्प्रपंचयिष्यामः । तदेतदनुसंधायाहुः—मुख्यसिद्धांतेति । एतेनकिंचजीवइत्यादिसर्वंदत्तोत्तरम् । अत्रश्लोके (समस्तात्मनिसर्वात्मसर्वाश्रये) इत्यादिपुनरुक्तिः (समस्तात्मनिआविर्भावे) त्यत्रश्लोकेविद्वद्भिरनादृतोऽविवक्षयासंध्यभावश्चिंत्यःजगद्योगैरित्यत्रजगद्योगइतियुक्तंभाति; अन्यथायत्इतिकान्वियात्आस्तांवाजगदितिच्छेदेनसमाधिः ॥ एवमेतच्छ्लोकखंडनेनप्रागुक्ताविधिनिषेधवाक्यव्यवस्थापुनःसमर्थिताज्ञेयाइतिषष्ठश्लोकखंडनम् ॥ ६ ॥

घटोन भवति नवा तत्संयोगेन घटोनास्तीति प्रमाभवतीत्याह—समस्तात्मनीति ॥ समवायाङ्गीकर्तृमतेतु येन संबन्धेनेत्यस्य स्थाने यन्निरूपितत्वविशिष्टेन येन संबन्धेनेतिनिवेश्यम् ॥ ननु जीवधर्माः सन्त्येव हरौ तेषामाविर्भावस्तत्रनिषिध्यते यतस्ते जीवे आविर्भूतास्तिष्ठन्ति तत्राह—आविर्भावेति ॥ सआविर्भावः यदा सर्वस्य सएवाश्रयस्तदा तत्रासत्त्वे कःसत्त्वंस्यात् ? ॥ तस्य सर्वाश्रयत्वेन आविर्भूतानामपि तत्र सत्त्वाभ्युपगमस्यावश्यकत्वमिति भावः ॥ किञ्च जीवे तत्सत्त्वे सुतरामीशे तत्सत्त्वं जीवस्येशादभिन्नत्वादित्याह—सर्वात्मेति ॥

अग्रेच नात्माणुश्रुतितइतिश्लोकेनात्मनोऽणुत्वंनसंभवतीत्युक्तं त-न्नूमः-आत्मनोऽणुत्वमेव "एषोणुरात्माचेतसावेदितव्यः, बालाग्र-शतभागस्यतशतधाकल्पितस्यच । भागोजीवःसविज्ञेयः सचानंत्याय कल्पत" इत्यादिश्रुतिभ्यस्तथैवावगमात् ॥ ननु "सवाएषमहानज आत्मायोऽयंविज्ञानमयःप्राणेषु" इत्यादिश्रुत्यामहत्वप्रतिपादनात्कथ-मणुत्वं? महत्वस्याणुत्वविरुद्धत्वादितिचेत्,-न; तद्वाक्यंब्रह्मपरं नजी-वपरं ॥ तत्रचप्रकरणंब्रह्मणः ॥ अतएव "तस्मादेवंविच्छांतोदांत" इत्यादिना "आत्मन्येवात्मानंपश्ये" दित्युपक्रम्य पठितं ॥ तदग्रेच "ब्रह्मेदंक्षत्र" मित्याद्युक्त्वा "इदंसर्वंयदयमात्मे" तिपठ्यतेतस्मा-त्तादृशवाक्यस्यान्यपरत्वान्नविरोधः ॥ ननुतादृशवाक्यस्यब्रह्मविष यत्वंनसंभवति ब्रह्मणिप्राणहृदयविज्ञानानामसंभवात् विज्ञानंहि बुद्धिः प्राणादिसहचारात् हृदयस्थानलिंगाच्च जीवविषयलिंगस्यप्र-करणापेक्षयाबलवत्त्वान्न तेन ब्रह्मविषयत्वंव्यवस्थापयितुंशक्यतेऽत-एवोक्तंपूर्वकांडे "श्रुतिलिंगवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानांसमवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षा" दिति ॥ "आलोमभ्यआनखाग्रेभ्य" इति-श्रुतेश्चेतिचेत्-मैवं; "योऽयंविज्ञानमय" इतिश्रुतौविज्ञानमयशब्दो-विज्ञानप्राचुर्यमाह ॥ तच्च ब्रह्मण्येवसंभवति नजीवे तस्याल्पविज्ञा-नाश्रयत्वात्ब्रह्मचप्रज्ञानघनत्वेन "यथासैंधव" इत्यादिश्रुतौश्रुतं । एवंप्राणेषुस्थितिरपिब्रह्मधर्मएव "यःप्राणेषुतिष्ठन्नि" त्यादिश्रुतेः ॥ हृदयस्थितिरपिन जीवस्यैवलिंगंब्रह्मणोहृदयावस्थःतस्यबहुधादर्शि-तत्वात् ॥ तस्माल्लिंगमपिब्रह्मविषयकमेव ॥ तच्चप्रकरणानुगृहीतंब्रह्म-परत्वमेव तादृशवाक्यस्यगमयति ॥ आलोमभ्यइत्यादिश्रुतिस्तुचैत-न्याभिप्रायेण ॥ किंच "स्वयंविहत्यस्वयंनिर्मायस्वेनभासास्वेनज्यो-तिषाप्रस्वपिती" तिस्वशब्दोऽणुपरिमाणंजीवंबोधयंति ॥ नस्वप्रे व्यापकस्यवाशरीरपरिमाणस्यवाविहरणंसंभवति "आराग्रमात्रोह्य-परोपिदृष्ट" इतिश्रुतेश्चाणुत्वमेव नचालोमभ्यइत्यादिश्रुतिः स्वरूपेणा-त्मसत्वमेवबोधयति ॥ नचैतन्याभिप्रायेणतत्रचैतन्यसत्वेमानाभा-वादितिवाच्यं ॥ आङोमर्यादावाचित्वेनननखाग्रसमीपभागेकेशमूल-देशेचैतन्योपलब्धेरेवमानत्वादन्यथास्वरूपतआत्मसत्वस्यघटादिसा-धारण्येनआलोमभ्यइतिमर्यादायाअभिविधेर्बाधप्रसंगः । नखशब्द-स्यांगुलिसमनखपरत्वमग्रशब्दस्यतदधिकदेशनिःसृतनखपरत्वाद्वर्धि-तनखस्यापिनखाग्रत्वमेवेतिनतत्रदोषः ॥ गुहांप्रविष्टावितिश्रुतिप्रदर्श-

समानाधिकरणाः "तदेजतितन्नेजति । सर्वकामःसर्वगंधःसर्वरस" इतिवेदादिवर्णिताःसंति ॥ एतदेवब्रह्मणोविरुद्धसर्वधर्माश्रयत्वंनाम ॥ अतःकार्यधर्माअपिवस्तुतोनाब्रह्मधर्माब्रह्मभिन्नात्रा ? ॥ तेषांप्रतिषेधस्तुकार्येष्विवतन्मात्रपरिच्छिन्नधर्मकत्वंब्रह्मणिवारयितुमितिकार्यधर्माब्रह्मासाधारणधर्माभवंति ॥ तेननायंमृगोनापिनरोनशुष्केणनचार्द्रेणेत्यादिवत्सर्वधर्माश्रयत्वसिद्धिरित्युक्तंप्राक् ॥ यथाच नेमेपंचाशत्नशतंकिंतुसहस्रमित्यादौपंचाशच्चादयः पंचाशदादिषुपर्याप्तिसंबंधेनविद्यमानास्तेनैवसंबंधेनसहस्रेप्रतिषिध्यंते ॥ तथाकार्यधर्माः कार्येषुब्रह्मांशभूतेषुपर्याप्तिसंबंधेनासाधारणधर्मतयाविद्यमानाब्रह्मणितेनैव संबंधेनतदसाधारणधर्मत्वेनचप्रतिषिध्यंतइतिनिगर्वःसमसंबंधोपिब्रह्मानतिरिक्तःपरसंबंधत्वेनकार्येष्वेवानुभूयते उक्तदृष्टांतवत् ॥ अतोनसार्वात्म्यहानिः ॥ एतेनकिंचयेनेत्यादि तन्नसत्वादित्यंतमपास्तं ॥ अग्राद्यच्छेदेनकपिसंयोगवत्यपिवृक्षेमूलावच्छेदेनसंयोगेनकपिर्नास्तीतिप्रमवातोनहिघटेत्यादिकमप्यकिंचित्करम् ॥ तार्किकवत्समवायंतुनवयंस्वीकुर्मः । ततःसमवायांगीकर्तृमतइत्यादिप्रलापमात्रं, तच्छब्ददृयाभावादर्थसंगत्यसंभवाच्च ॥ किंच कार्याविर्भावांगीकारात्कार्येषुकार्यासाधारणधर्माविर्भावःशक्यवचनः ॥ तत्रैवासाधारणधर्मत्वेनतेषांप्रतीतेः ॥ यद्यपिसर्वाश्रयत्वात्तत्तद्धर्माविर्भावस्यापितत्तत्कार्यरूपोभगवानेवाश्रयस्तथापिकारणभूतेसकलेब्रह्मस्वरूपेतदनाविर्भावात्तस्मिँस्तद्धर्मनिषेधोजाघटीति ॥ नृसिंहेमृगत्वादेरसार्वत्रिकत्वेनतत्रनायंमृगइत्यादितन्निषेधवत् ॥ एतेननन्वित्यादिइतिभावइत्यंतंनिराकृतं ॥ किंचजीवगतयावद्धर्माणांब्रह्मनिष्ठत्वांगीकारेतद्गतव्यामोहादिकमभेदवादिनस्तवापिविशुद्धचिदाख्येपरस्मिन्नापद्येत ॥ कथंचिद्भेदमंगीकृत्यासमाधानेस्मन्मतेपिसमःसमाधिः ॥ वस्तुतस्तुचक्षुरादित्ययोरंशांशिभावेनाभेदेपिलोचनगोचरतिमिरकामलादिमलानामंशुमालिन्यऽमालिन्यजनकत्ववदजीवगव्यामोहादीनांपरोपरोधासामर्थ्यसभवत्येव ॥ अतएवसूर्योयथेत्याद्या कठादिश्रुतयः (अ० २ पा० ३ सू० ४६) "प्रकाशादिवन्नैवंपर." इत्यादीनिचसगच्छेरन्निति पुरस्तात्प्रपंचयिष्यामः । तदेतदनुसंधायाहुः—मुख्यसिद्धांतेति । एतेनकिंचजीवइत्यादिसर्वंदत्तोत्तरम् । अत्रश्लोके (समस्तात्मनि सर्वात्मसर्वाश्रये) इत्यादिपुनरुक्तिः (समस्तात्मनिआविर्भावे) त्वत्रश्लोकेविद्वद्भिरनादृतोऽविवक्षयासंध्यभावश्चेत्यसःजगद्योगैरित्यत्रजगद्योगइत्युक्तंभाति; अन्यथायदइतिकान्वियात्ब्रह्मांशाज्जगदितिच्छेदेनसमाधिः ॥ एवमेतच्छ्लोकखंडनेनप्रागुक्ताविधिनिषेधवाक्यव्यवस्थापुनःसमर्थितातेयादृतिषष्ठश्लोकखंडनम् ॥ ६ ॥

घटोन भवति नवा तत्रसयोगेन घटोनास्तीति प्रमाभवतीत्याह—समस्तात्मनीति ॥ समवायाङ्गीकर्तृमतेतु येन संबन्धेनेत्यस्य स्थाने यन्निरूपितत्वविशिष्टेन येन संबन्धेनेतिनिवेश्यम् ॥ ननु जीवधर्माः सन्त्येव हरौ तेषामाविर्भावस्तत्रनिषिध्यते यतस्ते जीवे आविर्भूतास्तिष्ठन्ति तत्राह—आविर्भावेति ॥ सआविर्भावः यदा सर्वस्य सएवाश्रयस्तदा तत्रासत्त्वे कसत्त्वंस्यात् ? ॥ तस्य सर्वाश्रयत्वेन आविर्भूतानामपि तत्र सत्त्वाभ्युपगमस्यावश्यकत्वमिति भावः ॥ किञ्च जीवे तत्सत्त्वे सुतरामीशे तत्सत्त्वं जीवस्येशादभिन्नत्वादित्याह—सर्वात्मेति ॥

अग्रेच नात्माणुश्रुतितइतिश्लोकेनात्मनोऽणुत्वंनसंभवतीत्युक्तं त-त्रमूमः-आत्मनोऽणुत्वमेव "एषोणुरात्माचेतसावेदितव्यः, वालाग्र-शतभागस्यशतधाकल्पितस्यच । भागोजीवःसविज्ञेयः सचानंत्याय कल्पत" इत्यादिश्रुतिभ्यस्तथैवावगमात् ॥ ननु "सवाएषमहानज आत्मायोऽयंविज्ञानमयःप्राणेषु" इत्यादिश्रुत्यामहत्त्वप्रतिपादनात्कथ-मणुत्वं? महत्वस्याणुत्वविरुद्धत्वादितिचेत्,-न; तद्वाक्यंब्रह्मपरं नजी-वपरं ॥ तत्रचप्रकरणंब्रह्मणः ॥ अतएव "तस्मादेवंविच्छांतोदांत" इत्यादिना "आत्मन्येवात्मानंपश्ये" दित्युपक्रम्य पठितं ॥ तदग्रेच "ब्रह्मेदंक्षत्र" मित्याद्युक्त्वा "इदंसर्वंयदयमात्मे" तिपठ्यतेतस्मा-त्तादृशवाक्यस्यान्यपरत्वान्नविरोधः ॥ ननुतादृशवाक्यस्यब्रह्मविष यत्वंनसंभवति ब्रह्मणिप्राणहृदयविज्ञानानामसंभवात् विज्ञानंहि बुद्धिः प्राणादिसहचारात् हृदयस्थानलिंगाच्च जीवविषयलिंगस्यप्र-करणापेक्षयावलवत्वाच्च तेन ब्रह्मविषयत्वंव्यवस्थापयितुंशक्यतेऽत-एवोक्तंपूर्वकांडे "श्रुतिलिंगवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानांसमवाये पारदौर्वल्यमर्थविप्रकर्षा" दिति ॥ "आलोमभ्यआनखाग्रेभ्य" इति-श्रुतेश्चेतिचेत्-मैवं; "योऽयंविज्ञानमय" इतिश्रुतौविज्ञानमयशब्दो-विज्ञानप्राचुर्यमाह ॥ तच्च ब्रह्मण्येवसंभवति नजीवे तस्याल्पविज्ञा-नाश्रयत्वात्ब्रह्मचप्रज्ञानघनत्वेन "यथासैंधव" इत्यादिश्रुतौश्रुतं । एवंप्राणेषुस्थितिरपिब्रह्मधर्मएव "यःप्राणेपुतिष्ठन्नि"त्यादिश्रुतेः ॥ हृदयस्थितिरपिन जीवस्यैवलिंगंब्रह्मणोहृदयावस्थःतस्यबहुधादर्शि-तत्वात् ॥ तस्मांल्लिंगमपिब्रह्मविषयकमेव ॥ तच्चप्रकरणानुगृहीतंब्रह्म-परत्वमेव तादृशवाक्यस्यगमयति ॥ आलोमभ्यइत्यादिश्रुतिस्तुचैत-न्याभिप्रायेण ॥ किंच "स्वयंविहत्यस्वयंनिर्मायस्वेनभासास्वेनज्यो-तिषाप्रस्वपिती" तिस्वशब्दोऽणुपरिमाणंजीवंवोधयंति ॥ नस्वप्ने व्यापकस्यवाशरीरपरिमाणस्यवाविहरणंसंभवति "आराग्रमात्रोह्य-परोपिदृष्ट" इतिश्रुतेश्चाणुत्वमेव नचालोमभ्यइत्यादिश्रुतिः स्वरूपेणा-त्मसत्त्वमेवबोधयति ॥ नचैतन्याभिप्रायेणतत्रचैतन्यसत्वेमानाभा-वादितिवाच्यं ॥ आङोमर्यादावाचित्वेननखाग्रसमीपभागेकेशमूल-देशेचैतन्योपलब्धेरेयमानत्वादन्यथास्वरूपतआत्मसत्त्वस्यघटादिस्-धारण्येनआलोमभ्यइतिमर्यादायाअभिविधेर्वाधप्रसंगः । नखशब्द-स्यांगुलिसमनखपरत्वमग्रशब्दस्यतदधिकदेशनिःसृतनखपरत्वाद्धि-तनखस्यापिनखाग्रत्वमेवेतिनतत्रदोषः ॥ गुहांप्रविष्टावितिश्रुतिर्दर्शि-

ननु "नित्यःसर्वगतःस्थाणु"रितिस्मृत्यंतर्गतसर्वगतस्थपदप्रतिपाद्या- सर्वगतेनब्रह्मणासहयास्थितिःसाकुत्रेतिसंदेहेतन्निवृत्यर्थंगुहायांबुद्धौ- तयासहस्थितिरितिबोधनार्थंनत्वणुत्वप्रदर्शनार्थम् ॥ तस्मात्तादृशा- भिप्रायमबुद्ध्वेश्वरस्यापितथात्वापत्तेरित्यादि दोषापादनंमौर्ख्यादेवेति गम्यते; गुहाप्रवेशस्याणुत्वासंपादकत्वात् आकाशस्य घटादिप्रवेशेप्य- णुत्वाभावान्महत्त्वप्रतिपादकवाक्यविरोधेनतथापादयितुमशक्यत्वा- च्चेति उपाधेर्मायायाःपूर्वमेवखंडितत्वेनौपाधिकतयाप्रवेशस्यवक्तुमश- क्यत्वेनतदृष्टांतेनजीवऔपाधिकप्रवेशापादनमसंगतमेव ॥ जीवेचाणु- त्वंनित्यःसर्वगतःस्थाणुरित्यादिस्मृत्यापिस्पष्टमेवप्रतिपादितं ॥ सर्व- गतेनसहतिष्ठतीतिसर्वगतस्थः सर्वगतस्थश्चासावणुश्चेतिसर्वगतस्था- णुःयत्तु (सामानाधिकरण्येनस्थित्यानथाप्रयोगेरसस्यरूपेणसहस्थि- त्यारूपस्थोटनइतिप्रयोगापत्तेःतस्मात्त्रासामर्थ्यान्नोपपदसमासः) इत्युक्तं,-तदपिनसाधीयः; प्रयोगस्यविवक्षाधीनतयातथाविवक्षाया- मिष्टत्वात् । असामर्थ्यंहियत्रपदानांसमासाघटकपदार्थान्वितस्वार्थ- बोधकत्वंभवतितत्रैवमहाभाष्यकारैर्दर्शितं । अतएवसमर्थःपदविधि- रितिसूत्रे समर्थग्रहणंकिमर्थंपश्यदेवदत्तकष्टंश्रितोविष्णुमित्रोगुरुकुलं- तृतीयातत्कृतार्थेनगुणवचनेनशंकुलाखंडःसमर्थग्रहणंकिंतिष्ठत्वंशंकु- लयाखंडो धावतिमुसलेनचतुर्थ्याअपि हितंगोभ्यःसुखंदेवदत्तायेत्या- दीनिप्रत्युदाहरणान्युक्त्वानिभाष्येप्रतिपादितानितत्रयथाकष्टशंकुलासु- खादिपदानांसमासाघटकपदसापेक्षत्वेनसामर्थ्याभावस्तथाप्रकृतेन- संभवतीतिध्येयं । नचैवंव्याख्यानेसर्वगतस्यपदस्यवैयर्थ्यंप्रकृतानुप- युक्तत्वादितिवाच्यं; त्वन्मतेऽपिस्थाणुपदेनैवनिष्क्रियत्वसिद्धावचल- पदस्यनिरर्थकतैव ॥ ननुममतेस्थाणुपदस्यनिर्विकारार्थकत्वेनतत्रा- चलत्वस्यहेतुगर्भितविशेषणतयानवैयर्थ्यमितिचेदत्रापिभगवत्सामी- प्यं भगवन्नियम्यत्वादिजीवधर्मबोधकतयानवैयर्थ्यमितिविभावय । नचतादृशधर्माणांप्रकृतानुपयुक्तत्वात्तद्बोधनंनिरर्थकमेवेतिवाच्यं; सर्वगतत्वस्य प्रकृतानुपयोगित्वेऽपितद्बोधनवदत्रापिक्षत्यभावात् । नचसर्वगतत्वस्य नित्यत्वव्याप्यतयातत्पुष्टिकरत्वेनप्रकृतोपयोगित्व- मितिवाच्यं; सर्वगतस्याप्याकाशादेस्त्वन्मतेनित्यत्वाभावेनव्याप्तेर- संभवात् । तस्मात्स्वरूपमात्रबोधकतैवत्वयापिवाच्या । साचात्राप्य- व्याहतैव किंचत्वयापि सर्वगतस्थाणुरचलइत्यादिपदानांजीवस्वरूप- बोधकतयैवप्रकृतोपयोगोवक्तव्यस्तत्रजीवस्यप्रकृतत्वात् तदन्वयपवन-

संभवतिजीवस्यत्वन्मतेकल्पितत्वेनतत्रनित्यत्वसर्वगतत्वादीनामसंभ-
वात्। नचजीवब्रह्मणोरभेदाज्जीवेपिनित्यत्वादयःसंभवंत्येवेतिवाच्यं;
कल्पितस्यमायिकस्यपारमार्थिकशुद्धब्रह्माभेदासंभवात्; अन्यथा-
ब्रह्मणोपिमिथ्यात्वापत्तेरिति संक्षेपः। सविसर्गनिर्विसर्गपाठयोरु-
भयोःसंगतिरस्माकमित्यपिनसंभवति, संहितायांविसर्गलोपेपिवि-
सर्गानुसंधानस्यावश्यकत्वेनसविसर्गपाठस्यैवत्वन्मतसंमतत्वात्।
"एषोणुरात्माचेतसावेदितव्य" इत्यत्रपरस्यैवग्रहणंयुक्तमित्युक्त्वा-
तत्रहेतुत्वेनचक्षुराद्यगम्यत्वस्यज्ञानप्रसादगम्यत्वस्यप्रदर्शनंयत्तदपि-
जीवस्यापिचक्षुराद्यगम्यतयाज्ञानप्रसादगम्यतयाचतादृशहेतोर्व्यभि-
चारित्वेनतन्मात्रग्रहणानियामकतया नसाधीयः। वेदितव्यतापि-
जीवस्वरूपेवर्ततेऽतस्तत्रापिपरएवेत्यवधारणंनसंभवति॥

सहस्राक्षेजीवस्याणुत्वांशत्वादिकंश्रुतिसंमतमाक्षिप्तंतदीयंनात्माऽणुरिति सप्तम-
श्लोकं यत्तु त्रयश्चत्वारिंशच्छ्लोकव्याख्यायामित्यादिना वस्तुस्थितस्सूक्तेत्यंतेन व्याख्यानेन
सहितं अग्रे च नात्माणुरित्यादिना अंशांशिभावमनादृत्येत्यादिकमपास्तमित्येतेन निराकरि-
ष्यंतः प्रथमं यत्तु त्रयश्चत्वारिंशेत्यादिं पर एवात्मेत्यंतं भागं निरस्यंति—अग्रेचेत्यादिना
अवधारणं नसंभवतीत्यंतेन॥ एषोऽणुरिति मुंडकवाक्यं वालाग्र इतिश्वेताश्वतरस्थं आदि-
पदात् "अणुमेतमाप्य" इत्यादीनि कठादिवाक्यानि वक्ष्यामः॥ स वा एष इति॥
इदंवाक्यं शारीरकब्राह्मणेप्यस्ति तद्विचारयिष्यते॥ किंच बृहदारण्यकपष्ठाध्याये चतुर्थब्रा-
ह्मणेऽपि "सवाएषमहानज आत्माऽन्नादोव सुदान" इतिपाठभेदेन पठ्यते॥ अनयोर्वाक्य-
योरानपूर्वीसाम्यादर्थोपि समान उचितः। अत्र च ब्रह्मणः प्रकरणं लिंगं च स्पष्टमेवेति
बोधयितुं नाणुरितिसूत्रप्रकाशस्थंकिंचिदभिप्रायोऽक्षरशोऽनुवदंति॥ तत्रचेत्यादि॥ पठ्यत-
इत्यंतं पूर्वकांड इति॥ पूर्वकांडविचारशास्त्रेपूर्वतंत्रेतृतीयस्यतृतीयेपादे (सू० १४)
श्रुतिलिंगवाक्यप्रकरणे" त्याद्येकसूत्रेसप्तमाधिकरणे तस्मिन्पादेविनियोगकारणत्वेनोक्तानां
श्रुत्यादीनांसमवायेतेषु पूर्वपूर्वस्यप्राबल्यंसाधितंतत्रश्रुतिर्लिङ्गादिपञ्चकाद्बलिष्ठाल्लिङ्गं च-
वाक्यादीचतुष्टयादित्निपरस्परस्यदौर्बल्यंसोदाहरणंतत्रैवज्ञेयं। उक्तसूत्रभाष्यप्रकाशोक्तमर्थ-
सोऽनूद्यसमादधते—योऽयंविज्ञानेत्यादि॥ "स्वशब्दोन्माभ्या" मितिसूत्रभाष्यमुपन्य-
स्यंति—स्वयंविहत्येत्यादि॥ इदंवाक्यंतुबृहदारण्यकषष्ठाध्यायेज्योतिर्ब्राह्मणाख्येतृतीय-

---

नात्माऽणुः श्रुतितः स्मृतेरणुवचोगौणं परस्मिन्यथा
एवं बुद्धिगुणैर्विसर्पिगुणता युक्तेर्विरोधात्तु॥
अंशास्यघटखाम्बुचन्द्रवदत्रोजीवोऽत्र कस्याऽपरे
ज्ञानस्याऽपि तिरस्कृतिर्यदि तदा प्रीतिश्च भानं कथम्॥ ७॥

यत्तु त्रयश्चत्वारिंशश्लोकव्याख्यायाम् एषोऽणुरात्माचेतसावेदितव्यइति श्रुतेर्जीव-
स्याऽणुत्वम्॥ लिङ्गशरीराभिप्रायेणाणुत्वस्य गौणस्य वर्णनेतु न मानम्॥ सवाएषमहानज-

ब्राह्मणेऽस्ति ॥ आराग्रवाक्यंतुश्वेताश्वतरस्थं ॥ श्रुतिप्रदर्शनंत्वितिमार्तण्डटीकादिपुजीवब्रह्मणोःसहावस्थानस्थानं गुहारूपं स्पष्टीकर्तुमेतच्छ्रुतिप्रदर्शनंनतुतावन्मात्रादणुत्वसाधनंतत्राभिप्रेतमिति भावः ॥ वस्तुतस्तु श्रुतिसूत्रयोर्गुहाप्रवेशोक्तिरप्यणुत्वसाधिकैव व्यापकस्य शरीरपरिमाणकस्यवाल्पतमगुहायांप्रवेशायोगात् ॥ ईश्वरस्यापिवास्तवाणुपरिमाणकान्तर्यामिरूपेणप्रवेशस्तत्रोच्यतेऽतस्तद्दृष्टान्तेननजीवस्यौपाधिकाप्रवेशइतिवक्ष्यामः । अतएवनिबन्धे (प्र० १ कारिका ६३) गुहांप्रविष्टावित्युक्तेर्भगवद्वचनादपीत्याद्युक्तं अन्तर्यामिणोप्यणुत्वंतुमनुनापिद्वादशाध्यायेदर्शितं (श्लो० १२२) प्रशासितारंसर्वेषामणीयांसमणोरपि ॥ *रुक्माभंस्वप्नधीगम्यंविद्यात्तंपुरुषंपरमिति ॥ रुक्माभत्वंतिरोहितानंदत्वात्* वेदे हिरण्मयादिशब्दानामानंदमयपर्यायतायाः अंतस्तद्धर्मोद्यधिकरणेष्वाकरेस्पष्टत्वात् ॥ असामर्थ्यहीत्यादि (अ. २ पा. १ सू. १) "समर्थ:पदविधिः" इतिसूत्रेमहाभाष्ये "अथसमर्थग्रहणंरक्ष्यतिद्वितीयाश्रितादिमि समस्यते । कष्टश्रितोनरकश्रितइति । समर्थग्रहणकिमर्थ ?। पश्यदेवदत्तकष्टंश्रितोविष्णुमित्रोगुरुकुलं । तृतीयातत्कृतार्थेनगुणवचनेन ।

इतीयं श्रुतिस्तु ब्रह्मपरा ॥ तत्प्रकरणस्थत्वात् ॥ तथाच सूत्रं नाणुरतच्छ्रुतेरितिचेन्न; इतराधिकारात् ॥ अतच्छ्रुतेरित्यस्य महत्वश्रुतेरित्यर्थइत्युक्तं तत्राह—नात्माणुः श्रुतितइति । श्रुतिस्तु सवाएषमहानजआत्मायोयंविज्ञानमय:प्राणेषुहृद्यन्तर्ज्योतिरिति ॥ नचेयंपरविषया ॥ प्राणहृदयविज्ञानानां परस्मिन्नसंबन्धात् ॥ विज्ञानंहि बुद्धिः प्राणादिसहचारात् ॥ प्रदेशान्तरेऽपि तत्सहचारदर्शनाच विज्ञानमयोमनोमय:प्राणमयइति ॥ हृदयस्थानलिङ्गाच्चजीवविषया ॥ जीवस्यहृदयस्थानंतु अवस्थितिवैशेष्यादितिचेन्नाभ्युपगमाद्धृदिहि इतिसूत्रसिद्धम् प्रकरणन्तु लिङ्गादिभ्योदुर्बलम् ॥ 'आलोमभ्य आनखाग्रेभ्य' इतिश्रुतेश्च ॥ साहि तत्रात्मसत्वे स्वरूपाभिप्रायेणाह नतुचैतन्याभिप्रायेण; मानाभावात् ॥ लोमनखे तददर्शनाच मर्यादायामाङ्स्वीकारेऽपि नखाग्रात्प्राग्भागे तदुपलब्धिप्रसङ्गात् वर्धितनखेषु तददर्शनात् ॥ गुहांप्रविष्टाविति श्रुतिप्रदर्शनंतु मौख्यांचेश्वरस्याऽपि तथात्वापत्तेः ॥ तत्रौपाधिकत्वयोपपादनेऽत्रापि तथावक्तुंशक्यत्वात् ॥ तत्सहचारेण जीवेऽपि तथैववक्तुमुचितत्वेन तस्याःश्रुतेस्तत्प्रतिकूलत्वाच ॥ स्मृतेरिति ॥ 'नित्य सर्वगत:स्थाणुरचलोयंसनातन' इतिस्मृतेरित्यर्थः ॥ यत्तु तत्र सर्वगतेन सहतिष्ठतीतिसर्वगतस्य. सचासावणुश्चेतिव्याचख्यौ—तन्न; सामानाधिकरण्येन स्थित्वा तथाप्रयोगे रसस्य रूपेण सह स्थित्वा रूपस्योरसइतिप्रयोगापत्तेः तस्मात्तत्रासामर्थ्यान्नोपपदसमासः ॥ किञ्चैवं सर्वगतस्यपदं विफलं स्यात्प्रकृतानुपयोगात् ॥ नचयथाश्रुतेऽर्थेपि स्थाण्वचलपदयोः पर्यायत्वापत्तावन्यतरवैयर्थ्यमापद्यतेतिवाच्यम्; स्थाणुपदस्य निर्विकारार्थकतया तत्राचलइत्यस्य हेतुगर्भितविशेषणत्वात् ॥ अस्माकं सविसर्गनिर्विसर्गपाठयोरुभयो:सङ्गतिस्त्वस्तु सविसर्गपाठोऽसङ्गतः स्यात्सच तद्गुरुणा कृते विद्वन्मण्डने दृश्यते ॥ किञ्च तेनास्वदभिमतार्थपरत्वेनैवोपन्यस्तमिदंवचनम् ॥ 'एषोऽणुरात्माचेतसावेदितव्य' इत्यत्रतु परस्यैवग्रहणं ॥ परस्यैवात्मनश्चक्षुराद्यगम्यत्वेन ज्ञानप्रसादगम्यत्वेन प्रकृतत्वात् ॥ इहापि वेदितव्यतया उक्तत्वाद्वेदितव्यश्च परएवात्मा ॥

उपादानविकलः । शष्कुलखण्डः । किरिकाणः । समर्थग्रहणंकिमर्थं ?। त्वंतिष्ठशष्कुल्या खण्डीधारतिमुसलेन । किंत्वंकरिष्यसिशष्कुल्याखण्डोविष्णुमित्रउपलेन । चतुर्थीतदर्था-र्थबलिहितसुखरक्षितैः । गोहितं, वृषभहितं, गोहितमश्वहितं । समर्थग्रहणंकिमर्थं ?। सुखंगोभ्योहितंदेवदत्ताय । पञ्चमीभयेन । वृकभयं । दस्युभयं । चोरभयं । समर्थग्रहणं किमर्थं । गच्छत्वंमावृकेभ्योभयंदेवदत्तायज्ञदत्तस्य" इत्यादिग्रथोस्ति. । तन्मूलोकरीति-कमेवासामर्थ्यंभाष्यकैयटादिपुक्तत्वात्सामर्थ्यविचारात्सिध्यति जीवस्यप्रकृतत्वादिति नित्य-स्योक्ताः शरीरिणइत्यादिनागीतायांप्रकृतत्वात् तदन्वयइति कल्पितस्वरूपेजीवेनित्यादिपदा-नामन्वयः । चक्षुराद्यगम्यतयेत्यादि "पराञ्चिखानि" इत्यादौअंतरात्मनिदर्शननिषेधात् शरीरतउत्क्रमणकालेपिदर्शनाद्यभावाद्गीतायां (अ० १५ श्लो. १०) "उत्क्रामंतंस्थितंवा-पी"त्यादिना'नैनंपश्यंत्यचेतस'इत्यंतेनतन्निषेधाच्चतदगम्यत्वं ज्ञानप्रसादवतायोगिनैवतदा-तस्य दर्शनात् 'पश्यंतिज्ञानचक्षुषः, यतंतोयोगिनश्चैनंपश्यंत्यात्मन्यवस्थित'मित्यादिस्मर-णात् "आत्मन्येवात्मानं पश्ये" दित्यादिश्रुतिष्वपि शमदमादिमत्तयाज्ञानप्रसादवानेवजीव-स्वरूपंसाक्षात्करोतीति तावकैरंगीकाराच्चजीवस्य ज्ञानप्रसादगम्यत्वं वर्ततइति "आत्मानं चेद्विजानीयात् विज्ञानंब्रह्मचेद्वेद" इत्यादिपुकाण्वतैत्तिरीयादिश्रुतिपुवर्ततेतत्रेति वेदन-इत्यर्थः । इहायमाशयोबोद्धव्यः–सहस्राक्षस्येऽत्रानुवादे त्रिचत्वारिंशच्छ्लोकव्याख्याया-मितिन्यूनंदशश्लोकविवरणेपितत्सत्वात् यातुश्रुतिरुदाहृता "सवाएपमहानज आत्मायोऽयं विज्ञानमयः प्राणेपु हृद्यन्तर्योति"रितिसा प्रमादात् नाणुरितिसूत्रविषयीभूतायाः बृहदार-ण्यकषष्ठाध्यायस्य शारीरकब्राह्मणाख्यतृतीयब्राह्मणस्थाया अस्याहृद्यन्तर्ज्योतिरित्यानुपूर्वी-घटितत्वाभावात् "कतमआत्मेति योयं विज्ञानमयः प्राणेपु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुष" इति ज्योतिर्ब्राह्मणश्रुतेस्तदुक्तपूर्वभागाघटितत्वेन तदिष्टासाधकत्वात् । अतोनाणुरवस्थितिवै-शेष्यादितिसूत्रद्वयस्य भाष्यदर्शनाद् भ्रान्तोसि । नचास्मद्भाष्यादाविव हृद्यन्तर्ज्योतिरिति श्रुत्यन्तरमेवैकदेशोदाहरामीतिवाच्यं; विभुत्वबोधकपदाघटितत्वेन प्रकृतानुपयोगात् । प्राणहृदयविज्ञानानां परस्मिन्नसम्बन्धं प्राणादिसहचारात् विज्ञानशब्दार्थं हृदयस्थानलिङ्गं चनदतस्तवैकश्रुतितायाः अभिप्रेतत्वाच्च । नाप्यसौ नपरविषयेतिवक्तुंशक्यं; नाणुरित्युक्त-सूत्रविरोधात (अ० १ पा. ३ सू. ४२) "सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेने" त्यत्रभाष्ये परविष-यतायाः समन्व्युत्पादितत्वाच्च । ननु शारीरकब्राह्मणेऽपि "सवाएपमहानजआत्मा योयं विज्ञानमयः प्राणेपु यएपोन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिँश्शेत" इति श्रूयमाण.प्राणहृदयस-म्बन्धः परस्मिन्नसम्भवीति चेत्,–नैवं; "य.प्राणेतिष्ठन्प्राणादन्तरः ॥ सउप्राणस्य प्राण" इत्यन्तर्यामिब्राह्मणतलवकारादिश्रुतिभ्यः प्राणसम्बन्धस्य "एष मआत्मान्तर्हृदयेऽणीयान् व्रीहेः ॥ अन्तरात्मन्पुरुषो हिरण्मयः ॥ गुहांप्रविष्टौपरमेपरार्द्धे" इतिछन्दोगवाजसनेयिक-ठादिश्रुतिभ्यः । 'ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेर्जुनतिष्ठति, गुहांप्रविष्टावात्मानौ हृदिधिष्टित-मात्मकल्पिताना'मित्यादि स्मृतिन्यायपुराणेभ्यश्च हृदयसम्बन्धस्य च परस्मिन् सिद्धत्वात् अन्तः शयानं च "परात्परंपुरिशयंपुरुषमीक्षत" इति प्रश्नादिश्रुतिसिद्धंपरस्य ॥ बोधितं चैतत् (अ० १ पा० ३ सू० १३) "ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्स" इत्यधिकरणे एतेन

प्राणसहचाराद् विज्ञानशब्दस्य बुद्धिपरत्वमप्यपास्तं अतो विज्ञानमयशब्दोपि "सत्यंविज्ञानमानन्दंब्रह्म" इत्यादिश्रुत्युक्तस्वरूपभूतविज्ञानात्मकत्वमेवाचष्टेत्यभिधत्ते। इति न काप्यनुपपत्तिः। मयट्च चेह स्वार्थे प्राचुर्येवेत्यन्यदेतत् यथावस्थितिवैशेष्यसूत्रोदाहरणाद् हृदयस्थितेर्जीवलिङ्गत्वमुक्तं तत्तुत्क्रान्त्यादिस्थायित्वे स्वाभिमतविभुत्वबाधात्तत्सूत्रस्य स्वमते पूर्वपक्षस्य रश्च गले पादुकापादकं यदि च पूर्वपक्षसूत्रोक्तमप्याद्रियते तर्हि नाणुरित्यादिसूत्रोक्तमप्याद्रियता वस्तुतस्तत्कान्त्यादिसूत्रदर्शकं न पूर्वपक्षप्रतिपादकमिति समर्थयिष्याम.। यच्च प्रकरणतु लिङ्गादिभ्यो दुर्बलमित्यादि तदप्यकिञ्चित्करं उक्तरीत्यालिङ्गस्योभयसाधारणत्वात् उक्तश्रुतेरप्रेनुपदमेव "सर्वस्य वशी सर्वस्येशान सर्वस्याधिपति सनसाधुना कर्मणाभूयान्नोएवासाधुनाकनीयान् एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतुर्विधरण एषा लोकानामसम्भेदायतमेव वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेनैतमेव विदित्वा मुनिर्भवती"त्यादिना प्रबलतराणि सर्ववशित्वादि ब्रह्मलिङ्गानि सर्वेश्वरत्वादिश्रुतयश्चाग्रोपलभ्यन्त इति श्रुतिलिङ्गयोर्विचारेपि नजीवपरत्व वाक्यस्य शक्यवचन अग्राम्नातानि भूताधिपतित्वादीनि प्रवर्तनविद्यायामप्येवमेवाम्नातानि तानि च ब्रह्मण्येव समनुयन्ति नजीवादाविति सिद्धमनुगमाधिकरणे "एतमेवविदित्वा मुनिर्भवती" त्यस्य परविषयत्वं च अंशोनानेतिसूत्रे शङ्कराचार्यैरपि स्वीकृत आलोमभ्य इतिश्रुतिस्त्वाणुत्वस्यैवसाधिका। तथाहि कौषीतकिब्राह्मणे चतुर्थाध्याये "हितानामपुरुषस्य नाड्योहृदयात्पुरीततमभिप्रतन्वन्ति तद्यथा सहस्रधा केशोविपाटितस्तावदण्व्य पिङ्गलस्याणिम्नस्तिष्ठन्ति शुक्लस्य कृष्णस्य पीतस्य लोहितस्य च तासु तदा भवती" ति जीवस्य हृदयायतनत्व तादृगित्यणुनाडीषु स्थित्याणुत्वं चोक्त्वा शरीरे गुणतोव्याप्ति वक्तुमाम्नायते "एष प्रज्ञात्मेद शरीरमात्मानमनुप्रविष्ट आलोमभ्य आनखाग्रेभ्य" इति अत्र प्रज्ञाशब्दश्चैतन्यगुणपर.। तथा च स्वचैतन्यगुणेनाय लोमनखाग्रपर्यन्त सर्वशरीरमभिव्याप्य तिष्ठति एतदेव बोधयितु दृष्टान्त उच्यते "तद्यथा क्षुर क्षुरधानेऽवोपहितो विश्वम्भरोवाविश्वम्भरकुलाय" इति ॥ बृहदारण्यकेपि तृतीयाध्यायेपुरुषविधब्राह्मणाख्येचतुर्थब्राह्मणे (म० ७ पृ० १६८) इद श्रूयते–न ह्ययं विभुत्वपक्षे सङ्गच्छते, यदि तु तथाभियेयात्तर्ह्याकाशादिकमेवदृष्टान्तीकुर्यात्। अत परमाचार्योपि गुणत शरीरे व्याप्तिमुक्त्वा आलोमभ्य श्रुति विषयीकुर्वन्सूत्रयत (अ २ पा ३ सू २७) "तथा च दर्शयती"। ति अत प्रकृतश्रुतौ शरीरे गुणतो व्याप्तिरुच्यते इत्यत्र मान तु प्रज्ञात्मश्रुतिर्हृदयायवनत्वनाडिस्थितिदृष्टातादयस्सूत्रचेतिभूयएवास्यातोमानाभावोक्ति श्रुत्याद्यदर्शनात्। आङ्चेह मर्यादार्थकइति लोमनखाग्रेषु चैतन्यानुपलब्धि। अग्रशब्देन चेह अग्रमग्रचरतीना 'आदातु सकृदीक्षितेपि कुसुमेहस्ताग्रमालोहित'मित्यादौ चर्वणलोहित्यादियोग्यभाववदनुपलभ्यमानचेतन्योनिखिलएव नखाग्रिमभागो ग्राह्यो योग्यत्वात्। अतो वर्धितनखेष्वनुपलब्धिरदोष। आनखेभ्य इतिक्वचित्पाठेऽपि "नखानि निकृतत" इति दीक्षाश्रुतिवद्योग्यत्वाच्छ्यामलभाग एव नखशब्देनोपादेय इत्यनवद्य। यश्चेह आङमभिविध्यर्थकं ब्रूयात्तेनैव वर्धितावर्धितनखाग्रेषु लोमसु च चैत

स्यानुपलब्धिदोषः समाधेयस्तत्रासमत्वात् । त्वन्मताचार्यशंकरानंदकृतकौषीतकिदीपि-
कायां "प्रवेशावधिमाह आलोमभ्य आनखेभ्यः लोमनखपर्यंतं नखाग्रशरीरबहिर्गतकेशा-
न्मुक्त्वा समग्रे शरीर इत्यर्थः" इतिव्याख्यातमप्याङोमर्यादार्थकत्वं स्वयं शंकराचार्यैर-
प्युक्तस्थले बृहदारण्यकभाष्ये "आनखाग्रेभ्यो नखाग्रमर्यादमात्मनश्चैतन्यमुपलभ्यते तत्र
कथमिवप्रविष्टइत्याह" इत्यादिनातिस्फुटमुक्तंवत् परमतखंडनाय दूषयन्स्वरूढशाखाच्छेद-
कत्वमवदूषणं नानुसंधत्से । किंचजीवस्याणुत्वे सत्येव कठाद्याम्नातस्तस्य गुहाप्रवेशः
संगच्छेत विभोः प्रवेशायोगात् । ईश्वरस्य प्रवेशस्त्विवह्यंतर्यामिरूपेणरोच्यते । द्वासुपर्णे-
त्यादौ स्थितिवदतोनेश्वरस्याणुत्वापत्तिः । अंतर्यामिनामातिरोहितानंदाणुमात्रोभगवदंश
इति तु सिद्धमाकरे । अंतर्यामिमानस्च "यथावीर्हिवें" त्यादिश्रुतिसिद्धत्वान्नोपाधि-
कत्वं कल्प्यं (तत्सद्भावेण जीवेऽपि तथैव वक्तुमुचितत्वेन) इत्याद्युक्तिस्तु तवैव प्रति-
कूला । नैयायिकादिवज्जीवात्मपरमात्मनोरत्यंतभेदस्य विभुत्वस्य चोरीकार एव उभयोः
प्रवेशस्यौपाधिकतायाः शक्यवचनत्वाद् ब्रह्मण एवौपाधिकं जीवभावंवदवात्वया त्वशक्यं
विभोरपि जीवस्य ब्रह्मणवदौपाधिकः प्रवेश इति वक्तुं ॥ स्मृतयोऽपि जीवस्याणुत्वमेव
प्रतिपादयंति । यथा गीतायां-'ममैवांशोजीवलोके' इत्यंशत्वोक्तिरणुत्वमेव गमयति ।
सर्वथा विभोरंशत्वासंभवात् । मध्यमपरिमाणवादस्य च वेदविरुद्धत्वात् । तृतीयस्कंधेऽपि
(अ० २५ श्लो० १७।१८) 'तदा पुरुष आत्मानं केवलं प्रकृतेः परं । निरंतरं स्वयंज्यो-
तिरणिमानमखंडितं ॥ ज्ञानवैराग्ययुक्तेन भक्तियुक्तेन चात्मना । परिपश्यत्युदासीनं
प्रकृतिं च हतौजस'मिति ॥ अत्राप्यणुत्वंजीवस्यापि ज्ञानप्रसाददश्यत्वंचोक्तं ॥ एकादशेपि
(अ० २७ श्लो० २३ । २४) 'पिंडेवाय्वग्निसंशुद्धे हृत्पद्मस्थां परां मम । अण्वीं जीव-
कलां ध्यायेन्नादांते सिद्धभाविताम् । तयात्मभूतया पिंडेव्याप्ते संपूज्य तन्मयः' इति व्याप्ति-
श्चेह दीपप्रभान्यायेनैव श्रीधरस्वाम्यादिभिरपि व्याख्याता । एतन्मूलभूताश्रुतिरपि "तस्य
मध्ये वह्निशिखा अणीयोर्ध्वाव्यवस्थिते" त्यादिर्नारायणप्रपाठकस्था ध्येया । एवमितरत्रा-
पिद्रष्टव्यं । यातु'नित्यः सर्वगतः स्थाणु'रितिस्मृतिरुपाहारिसाप्यंशत्वादिवाक्यैकवाक्यतया
सर्वगतश्वासावणुश्चेत्यर्थपरापि शक्या व्याख्यातुं । नच तत्रासामर्थ्यान्मार्तंडटीकोक्तस-
मासस्यासंगतिः शंक्या । (अ० ३ पा० २ सू० ४) "सुपिस्थ" इत्यत्र सुपीति योगं
विभज्य कच्छपोद्विप इत्यादौ तृतीयांतपदेनापि समासस्य स्वीकारात् । स्पष्टंचेदंतत्रैव
महाभाष्ये "योगविभागः करिष्यते आतोनुपसर्गे को भवति । ततः सुपि सुपि चातःको
भवति कच्छेन पिबति कच्छपः कटाहेन पिबति कटाहपः, द्वाभ्यां पिबति द्विपः, ततः स्थः
स्थश्च को भवति सुपीति" इत्यादि । एवं कच्छेन पिबतीत्यादिवत् सर्वंगतेन तिष्ठतीति
व्युत्पत्तिरपि सुवचैव । कच्छशब्दार्थजलप्रायदेशस्य वस्तुतः पानक्रियाधारत्ववत् सर्वग-
तस्य ब्रह्मणः स्थितिक्रियायां सर्वगतस्य साधकतमत्वं च । 'द्वासुपर्णे'त्यादिश्रुत्युक्तनियतस्व-
सद्भावरूपमेवेत्याथिकः सद्भावोमार्तंडटीकाकारैःकंठरवेण स्पष्टप्रतिपत्तये दर्शितः सर्व-
गतस्थत्वविशेषणं व्युत्पत्युच्चारणानंतरमपि सार्वदिकभगवत्संबंधेन जीवस्य शरीरच्छेदनदह-
नादिदुःखानुभवायोग्यत्वादिलक्षणोत्कर्षबोधनायावश्यकमिति न विफलं । स्थाणुरिति

च्छेदेऽचलशब्दस्य पौनरुक्त्यममिप्रेत्य मार्तंडटीकायां तथाव्याख्यात तत्परिहारायोच्यमानं स्थाणुपदस्य निर्विकारार्थत्व तु लक्षणां विना दुर्वच स्थिरेशक्तत्वात् । लक्षणाक्लेशप्रीतिमत्वात्तद्दूरीकारेतु अचलपदेऽपि सा किन्नस्यात् ? विनिगमनाविरहात् । स्थाणुपदार्थेऽचलपदार्थस्य हेतुत्वोत्प्रेक्षणमपि स्वाचार्यविरुद्ध शकराचार्यैर्गीताभाष्ये "नित्यत्वात्सर्वगत सर्वगतत्वात्स्थाणुरित्येतत्स्थिरत्वादचलोयमातमे" तिव्याकुर्वद्भि स्थिरपदार्थस्याचलपदार्थे हेतुत्वस्यागीकारात् । अतो न त्वदुक्तप्रकारोऽन्यतरपदवैयर्थ्यपरिहारायप्रभवति। अस्ति चास्या स्मृतौ निबधादिपु सर्वगत इत्यपि च्छेद । तथापि "खर्परे शरि वा विसर्गलोपो वक्तव्य" इति तल्लोपादुभयथापि व्याख्यानमदुष्ट "विसर्जनीयस्य स" इति सत्वेन सकारद्वयेऽपि न मार्तंडविरुद्धतिवाध । एकपदपक्षेऽ"ऽप्यनचिचे"ति सद्वित्वसभवात् । निबधविद्वन्मडनादिपुस्तकेपु चैकसकारो द्विसकारो वापाठो दृश्यत इति न पाठद्वयासगति नाप्याचार्यविरोध । एकवाक्यस्योभयथा व्याख्यान तु न दोषाय, अन्यथा शास्त्रयोनित्वसमन्वयाद्यधिकरणेपु वर्णकद्वयप्रतिपादकत्वञ्चाप्यन्यायमालादिबाधप्रसगात् । "सुमेधा अमृतोक्षित" इत्यादिश्रुतीना पदभेदेन शकराचार्यैरपि द्विधाव्याख्यानाच्च । यच्चैपोणुरात्मेत्यस्य परविपयत्व प्रकरणमाश्रित्योक्तवान् तत्र "एपोऽणुरात्मा चेतसावेदितव्यो यस्मिन्प्राण पचधा सविवेश" त्यनुपदप्राणसबधश्रावणात् । "स वा एप महानज" इति श्रुत्यर्थसमर्थनावसरे स्वमुखोक्त प्राणसबधस्य जीवलिंगत्व लिंगात्प्रकरणबाध च कुतो नानुसधत्से । अतस्त्वयात्मोक्तविरोधान्नैव वक्तु शक्य । वस्तुतस्तु तद्गुणसारसूत्रस्थस्वभाष्यपक्तिमेव परस्यैवेत्यादिं प्रकृतरवादित्यता किंचिद्वर्णभेदेनानुवदनस्त्वयप्रकरणादिक नावलोकितवानसि । इद हि वाक्य तृतीयमुडकप्रथमखडे पठ्यते । तत्रारभ एव "द्वासुपर्णासयुजासखाया" इतिद्वावप्यात्मानौ प्रकृतौ "नचक्षुपे" तिवाक्ये च यथाज्ञानप्रसाददृश्यत्वेन ब्रह्मोक्त एव प्रसादवत्वदृष्टत्वादिना जीवोऽप्युक्तइति नप्रकरणमात्रान्निर्णय । प्रकृते च यस्मिन्परसमीपे प्राण पचधाभूत्वासविवेश सोणुरात्मा जीवो मनसा ज्ञेय । अथवाऽणुमात्रोऽतींद्रियोप्यय चेतसा चैतन्यगुणेन लिंगेन वेदितव्य । यस्मिन्सर्वशरीरविसर्पिणि चैतन्ये प्राण पचधाभूत्वा देहे सविवेश चैतन्यसबधमतरा जडस्य व्यापारायोगात् इत्यर्थं चितिसज्ञाने श्वादि तत सर्वधातुभ्योऽसुन्नित्यसुनिचेत इति सिद्ध । अत इत्थ प्राणसबधो जीवस्यैव लिंग । य प्राणेतिष्ठन्नित्यादौतु प्राणातस्थित्या नियम्यत्वेन प्राणसबधपरस्योच्यते । नत्वेव पचप्राणवत्व ॥ इतएव "महानज" इतिश्रुतावपि प्राणेष्विति सप्तम्याप्राणातस्थत्व बोध्यतइति नमदुक्तिविरोध । नापि वेदितव्यश्चपरएवात्मेति शक्यवचन 'आत्मानचेद्विजानीयादयमस्मीतिपूरुप । किमिच्छन्कस्यकामायशरीरमनुसज्वरेदि" तिबृहदारण्यकादिपु स्वस्वरूपस्यापि विज्ञेयत्वाम्नानात् ॥

यदपिकिंचेत्यादिना (यथाऽणोरणीयानित्यादिवाक्य महतोमहीयानितिवाक्यबलादुर्ज्ञेयत्वपरमित्यगीक्रियतेतथेहापिमहानज नित्य सर्वगतस्थाणुरित्यादिवाक्यबलाद्वालाग्रशतभागस्येत्यादिवाक्यतत्पर

स्वीक्रियतामित्युक्तंतदपिमंदतरमेव; दृष्टांतस्योभयवादिसंमतस्यैवसं-
भवेनस्वमतमात्रसिद्धस्यदृष्टांतत्वासंभवात् । नह्यस्मन्मतेऽणोरणीया-
नित्यादिवाक्यस्यदुर्ज्ञेयत्वपरत्वंस्वीक्रियते ॥ अस्माभिस्तथातदास्वीक्रि-
येतयदाभगवतोविरुद्धधर्माश्रयत्वंनस्यात् । अस्ति च "अपाणिपादोज-
वनोग्रहीतापश्यत्यचक्षुःसशृणोत्यकर्णः" इत्यादिवाक्यैःप्रतिपादितप-
रस्परविरुद्धधर्माश्रयत्वं ततश्चात्रापिमहत्वाणीयस्त्वादिविरुद्धधर्मा-
श्रयत्वस्यब्रह्मण्यलौकिकत्वप्रतिपादकत्वसंभवेदुर्ज्ञेयत्वेपरत्वकल्पनेमा-
नाभावः तस्माद्दृष्टांतासंभवात्तदनुरोधेनाणुत्वप्रतिपादकवाक्यैर्जीवदु-
र्ज्ञेयत्वंप्रतिपादयन्नुपेक्षणीयएव किंच "वालाग्रशतभागस्यशतधाकल्पि
तस्य च । भागोजीवःसविज्ञेयःसचानंत्यायकल्पते । आराग्रमात्रोह्यवरो-
पिदृष्ट" इत्यादिश्रुतीनांस्पष्टतयापरिमाणबोधिकानांकथंदुर्ज्ञेयत्वपरत्वं
स्वीयवाच्यार्थपरत्वेकस्यचिद्बाधकस्यप्रमाणांतरविरोधस्यचाभावेन
लक्षणयाताद्दशार्थबोधकत्वेप्रमाणाभावात् नचबुद्धिगुणैरेवाणुत्वव्य-
पदेशोस्तुतथाचश्रुतिः 'बुद्धेर्गुणेनात्मगुणेनचैवआराग्रमात्रोह्यवरोपि
दृष्टः' एवंचउत्क्रांतिगत्यागतयोपिसंगच्छंतइतिवाच्यं, जीवस्ययदि-
त्वन्मतइवौपाधिकत्वंस्यात्तदास्यादेवतथाव्यपदेशःनहिजीवस्यौपाधि-
कत्वंसंभवतितथासतिसउपाधिर्नित्योऽनित्योवेतिवक्तव्यंनाद्यःमोक्षा-
नुपपत्तेःनह्युपाधिनाशंविनास्वस्वरूपेणावस्थानरूपोमोक्षःसंभवति ॥
नद्वितीयः; कृतहानाकृताभ्यागमप्रसक्तेः तदेतद्विस्तरेणाग्रेवक्ष्यतेएव-
मुत्क्रांतिगत्यागतीनामपिस्वेनरूपेणैवसंभवे बुद्ध्युपाधिकतयातत्कल्प-
नेमानाभावात् 'शरीरंयदवाप्नोतियच्चाप्युत्क्रामतीश्वर' इत्यादिभगवद्गी-
तावाक्येणुत्वेपिजीवस्यसर्वेंद्रियग्रहणपूर्वकगमनस्योपपत्तौनदनुरोधा-
दप्यौपाधिकत्वकल्पनंनसंभवति ॥ ननु "तद्गुणसारत्वात्तु तद्व्यपदेशः
प्राज्ञव" दितिसूत्रबलेनजीवस्यबुद्ध्युपाधिकत्वंस्वीक्रियते तत्रतुशब्दः
नाणुरतच्छ्रुतेरितिसूत्रोक्तपूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थःतस्याबुद्धेर्गुणास्तद्गुणास्ते
साराःप्रधानंयस्यात्मनःसंसारिभावेसंभवंतिकारणत्वात्सतद्गुणसार-
स्तस्यभावस्तत्त्वंतस्माचद्व्यपदेशअणुत्वोत्क्रांत्यादिव्यपदेशःप्राज्ञवत्यथा
प्राज्ञस्यपरमात्मनःसगुणेपूपासनेषुउपाधिगुणसारत्वादणीयस्त्वादि-
व्यपदेशो "अणीयान्व्रीहेर्वायवाद्वा" इत्येवंप्रकारस्तद्वत्जीवेप्यणुत्व-
व्यपदेशउपाधिकृतएवनतुवास्तवइतिचेन्मैवंसूत्रस्यत्वदुक्तार्थकत्वा-
भावाज्जीवेबुद्ध्युपाधिकृतोणुत्वव्यदेशोनसंभवति ॥ तथाहिजीवेव-
स्तुतोणुत्वंतदास्याद्यदिजीवस्यब्रह्मणःसकाशाद्भेदःस्यात्सएवतुनसंभ-

पादेवत्तद्धर्माधिकरणे ॥ अत्रैपोभिप्रायोऽवसेयः—(किंच यथाणोरणीयानि) त्यादिलेख-स्त्वसन्मताज्ञानात् । नह्यस्माभिर्महीस्त्वश्रुतिवलात्पूर्वत्रोपचारलभ्यदुर्ज्ञेयत्वं स्वीक्रियते । विनिगमनाविरहेणोत्तरत्रपूज्यतमपर्यायतोक्तेर्दुर्निरासत्वात् । किंत्वलौकिकसामर्थ्याद्विरुद्ध-धर्माश्रयत्वमेव "तदेजति तन्नैजति आसीनोदूरंमजतिशयानोयातिसर्वत" इत्यादिश्रुत्य-न्तरेभ्यः । किंच वालाग्रश्रुतेर्महत्वश्रुत्याभक्तिमत्वउच्यमानेतद्वदन्महत्वश्रुतेरेव कुतो न तदापाद्यतां श्रुतित्वाविशेषात् । वालाग्रवाक्ये जीवशब्दश्रुतिश्च सर्वतो बलीयस्यनुसंधे-या । बहूनामनुग्रहोन्याय्यइति च । अणुत्वश्रुतीनां बहुत्वात् ॥ वस्तुतस्तुमहत्वश्रुतेर्वि-षयभेदः सूत्रकृदभिहितः प्रागेवसमर्थित इति न तथाणुत्वश्रुतीनां बाधसंभावनापि । तस्मादेषोणुरात्मेत्यादौ शक्यार्थबाधाभावाल्लक्षणाप्रणयोनास्थेयः । सूक्ष्मेत्वणुशब्दः शक्तः, 'अणुर्व्रीह्यल्पयो'रितिहेमोक्तेः । 'अणुर्व्रीहिविशेषेस्यात्पुंसि सूक्ष्मेऽभिधेयव'दिति मेदिनीको-शाच्च । यत्तुबुद्धिस्थगुणेऽणुत्वव्यपदेशवचनं तत्तुसंपूर्णवेदांतादर्शिनां मंदानां व्यामोहना-यैव । इदंहि वाक्यं श्वेताश्वतरे पंचमाध्याये "अंगुष्ठमात्रोरवितुल्यरूपःसंकल्पाहंकारसम-न्वितोयः । बुद्धेर्गुणेनात्मगुणेन चैवआराग्रमात्रोह्यपरोऽपिदृष्ट" इति पठ्यते । अत्रबुद्धेर्गु-णेन परिमाणेनांगुष्ठमात्रः । आत्मनः स्वस्य परिमाणेनचाराग्रमात्रइत्यर्थः । एवमेवबुद्धेर्गुणेने-त्येकवचनंस्वरसतःसंगच्छते ॥ त्वन्मतेचात्मगुणेनेतिआराग्रमात्रपदादन्यत्रक्वान्वियात्तत्रा-न्वीयमानंचकथंसंगच्छेतत्वन्मतेबुद्धिगुणैरेवाराग्रमात्रत्वात् आत्मगुणेन तुविभुत्वात् । बुद्धे-रंगुष्ठमात्रत्वंतु मनुष्यहृदयाकाशस्य तावन्मात्रत्वात् । स्पष्टं चेदं (अ० १ पा० ३ सू० २५) "हृद्यपेक्षयातु मनुष्याधिकारत्वादि" तिसूत्रे । किंच बुद्धेराराग्रमात्रत्वेमानाभा-वात् । तेनतद्गुणानांतावत्त्वे च सुतरां तदभावात् । नबुद्धिगुणैरणुत्वं सुवचं; तस्मादेवंश्रुत्ये-कदेशमात्रमुदाहृत्यदुर्बलान्व्यामोहयंतः सद्भिरुपेक्ष्याः । अथवाऽदृष्टोपनिपत्कोऽयंस्वपरि-शीलिततद्गुणसारसूत्रीयस्वभाष्ये उत्तरार्धमात्रमुपलभ्य तावदेवालिखदिति नायं वराको-ऽपराध्यति । उत्क्रांत्यादयश्चन बुद्धिधर्माः श्रुतिसूत्रादिभिस्तेषां जीवधर्मत्वसिद्धेः । तथा च सूत्रं (अ० २ पा० ३ सू० १९) "उत्क्रांतिगत्यागतीना"मिति इह "श्रोतएवे" तिपूर्वसूत्रमनुवर्तते तथाच जीवउत्क्रांतिगत्यागतिसबंधीतद्बोधकश्रुतिभ्य इत्यर्थः । उत्क्रां-तिश्च कौषीतकिब्राह्मणे प्रतर्दनाख्यायिकायां । "सयदास्माच्छरीरादुत्क्रामतिसहैवैतैःसर्वै-

---

तथाच भगवद्गीताया 'शरीरयदवाप्नोतियच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः ॥ गृहीत्वैतानिसंयातिवायुर्गन्धा-निवाशयात् ॥ श्रोत्रंचक्षु.स्पर्शनंचरसनंघ्राणमेवच ॥ अधिष्ठायमनश्चायंविषयानुपसेवते' इत्यत्र ग्रहणपूर्वकं गमनमुक्तम् ॥ तथाचसूत्रम् तद्गुणसारत्वात्तुतद्व्यपदेशःप्राज्ञवदिति ॥ तुशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः ॥ एतेन नाणुरतच्छ्रुतेरिति सूत्रविरोधः परिहृतस्तस्य पूर्वपक्षस्थत्वात् ॥ सूत्रार्थस्तु तस्याबुद्धेर्गुणस्तद्गुणास्ते सारः प्रधानंयस्यात्मनः संसारिभावे संभवन्ति कारणत्वात् सतद्गुणसारस्तद्भावस्तद्गुणसारत्वं तस्मात् ॥ तद्व्यपदेशः अणुत्वोत्क्रान्त्यादिव्यपदेशोऽणीया-न्व्रीहेर्वायवाद्वाइत्येवंप्रकारस्तद्वदिति ॥ यद्वा 'सारोबलेस्थिरांशेचे'तिमेदिनीकोशाद्बलवाची सारशब्दः ॥ एतेन बुद्धिगुणानामनर्थरूपत्वात्कथं सारत्वमित्यपास्तं ॥ ससारित्वे सार-त्वाच्च ॥ तदेतदाह—एवंबुद्धिगुणैरिति ॥

त्क्रामती" ति । अत्र सहेतिपूर्वोक्तजीवः परामृश्यते । एतच्छब्देन चपूर्वोक्तानि वागादि-
मनोंतानि परामृश्यंते । मनःशब्दश्चेहांतःकरणचतुष्टयोपलक्षकः । अन्यथा पूर्वोक्तध्याना-
सिद्धेः । तेन (प्राणादेरेयपश्चादुत्क्रमणंऽन तु बुद्धे) रितिनिरस्तं । अतोत्रोत्क्रांतिर्मुख्यतया
जीवस्यैवोच्यते । बुद्ध्यादेस्तु तेनसहोत्क्रमणं न च बुद्ध्यादिनिष्ठासाजीवउपचर्यतइतिवाच्यं;
सहैवैतैरिति प्रयोगानुपपत्तेः । नहि पुत्रस्यैव गमने पितुश्चागमपुत्रेण सह पिता गच्छ-
तीति प्रयुज्यते । अतोजीवानुत्क्रांतिसाधनाय बुद्धेस्सहोक्तिप्रयासस्तदर्थं स्वविरुद्धगीतावा-
क्योपन्यासश्चाविचारात् । तत्र हि ममैवांशइतिजीवस्य स्वांशत्वमुक्त्वाऽणुत्वं बोधयितुं
शरीरं यदवाप्नोतीति शरीरांतरप्राप्तिः पूर्वशरीरादुत्क्रांतिश्च जीवस्यैवोच्येते सगृहीत्वेत्य-
नेन च मनःप्रभृतेर्जीवसहभावः अतएवलिंगशरीरनिष्ठेतेतत्रोपचर्येते इतिप्रत्युक्तं भवति ।
देवदत्तोवस्त्राभरणादिकं गृहीत्वा गच्छतीत्युक्ते वस्त्राभरणादिकमेवगच्छति तन्निष्ठंचगमनं
देवदत्तउपचर्यते इति नहिकेनापिशक्यं व्याख्यातुं । वायुर्गंधानिवेतिदृष्टांतेनापि जीवस्यैवते
बोध्येते । न हि गंधमात्रं गच्छति तन्निष्ठा च गतिरगंतर्यपि वायावुपचर्यत इति त्वयापि
शक्यं वक्तुम् । ईश्वरशब्दश्च जीवपक्ष एव संगच्छते, स्वांशत्वात्; न तु बुद्धिपक्षे जडत्वात् ।
त्वन्मते मिथ्यात्वाच्च । तस्मादुत्क्रांतिर्जीवधर्मः तथालोकांतरगतिरपि तत्र तत्र श्रुतिषु
तस्य श्रूयते । यथा कौषीतकिब्राह्मण एव (पृ० ७) गार्ग्यायनि श्वेतकेतुसंवादे "ये वै
केचास्माल्लोकात्प्रयंतिचंद्रमसमेव ते सर्वे गच्छंति" इतितथालोकांतरात्तस्येहागतिरपि
अनेकत्राम्नायते । यथा बृहदारण्यके (पृ० ८५६ अ० ६ ब्राह्मण ४ मं० ६)
"तस्माल्लोकात्पुनरेत्यस्मै लोकाय कर्मणे" इति । अत्र कर्मणइत्युक्त्यापि जीवस्यैव सा
दृढीक्रियते जडस्य बुद्ध्यादेस्तदयोगात् । जीवस्यैव सर्वकर्मकर्तृतायाः (अ० २ पा० ३
सू० ३३) कर्ताशास्त्रार्थवत्वादि" त्यधिकरणे सुनिर्धारितत्वाच्च । अग्रे तस्यैवागंतु-
र्निष्कामत्वे मोक्षस्तत्रैवाम्नायते न स्वबुध्यादेः संभवति; किंच मनुनाऽपि षष्ठाध्याये
(श्लो० ६३) 'देहादुत्क्रमणं चास्मात्पुनर्गर्भे च संभवं । योनिकोटिसहस्रेषु सृतीश्चास्या-
न्तरात्मन' इति स्मरता जीवस्योत्क्रांत्यादयः श्रुत्यभिप्रेततया दर्शिताः । स्मृत्यंतराणि तु
विस्तरभयान्नोपन्यस्यंते । किंचैतास्तूत्क्रांत्यादिषु तु तस्या मनःप्रभृतिसहभावोप्यस्ति ।
सुषुप्त्यादिषु तु केवलस्यैव जीवस्य गत्यागती सिध्यतः; अतउक्तसूत्रात्पुरतएव सूत्र्यते
(अ० २ पा० ३ सू० २०) "स्वात्मनाचोत्तरयोरि"ति । अर्थस्तुजीवः स्वात्मना केवले-
नाणुमात्रस्वस्वरूपेणोत्तरयोर्गत्यागत्योः संबंधीसुषुप्त्यादौ भवति । तथाचाथर्वणानां ब्रह्मोप-
निषदि "ऊर्णनाभिर्यथातंतून् सृजते संचरत्यपि । जाग्रत्स्वप्नेतथाजीवोगच्छत्यागच्छतेपुनरि"
ति अत्रोर्णनाभिवौत्यं ब्रह्मणः ततो गत्यागती जीवस्य । स्पष्टं चेदं दृप्तबालाकिब्राह्मणा-
दिष्वपीत्यलं प्रसक्तानुप्रसक्त्या । किंच श्वेतकेतुविद्यायां "अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्ये"
ति नामरूपव्याकरणादिसृष्टेः प्रागपि जीवरूपेण प्रवेश उच्यते । तथा "ब्रह्मैव सन्
ब्रह्माप्येत्या" त्यादौ ब्रह्मभावोत्तरं सैंधवखिल्यन्यायेन ब्रह्मण्यप्ययः श्रूयते; "यथासैंधव-
खिल्यउदके प्रास्तउदकमेवानुविलीये" तिमैत्रेयीब्राह्मणश्रुतेः । न हि ब्रह्मभावोत्तरं
बुद्ध्यादिकं त्वयाशक्यं वक्तुं; बुद्ध्यादेर्ज्ञानावश्यकत्वात् । ज्ञानमंतरा ब्रह्मभावाभावात्

वति "ऐतदात्म्यमिदंसर्वंतत्सत्यंसआत्मातत्त्वमसिश्वेतकेतो" कौषीतकिब्राह्मणसमाप्तौच "इदसर्वंयदयमात्मे" त्यभिधाय "सएतत्त्वमसी" त्यादिश्रावणेन "अहंब्रह्मास्मी" त्यहंग्रहश्रावणेनचपरमेवब्रह्मजीवइतिसिद्ध्यति "सत्यज्ञानमनंतंब्रह्मे" त्यादिश्रुतिभिस्तस्यव्यापकत्वमपि सिद्धमेव कथमणुत्वतस्येतीमामाशंकांसूत्रस्यस्तुशब्दोनि वारयति तस्यब्रह्मणोगुणास्तद्गुणा.प्रज्ञादय्रूत्यादयः "प्रज्ञाचतस्मात्प्रसृतापुराणी एतदक्षरगार्ग्यंदर्श्यंद्रष्टृ" इत्यादिश्रुतिसिद्धाः तएवात्रजीवेसाराइंद्रप्रतर्दनसंवादे "प्रज्ञयावाचसमारुह्यवाचासर्वाणिकर्माणिनामान्याप्नोति" प्रश्नोपनिषदिच "एपहिद्रष्टास्प्रष्टाश्रोताघ्रातारसयितामंतावोद्धाकर्ता विज्ञानात्मापुरुप" इत्युक्तत्वात्सारा.प्रधानाजडविलक्षणाइति यावत्; अन्यथापदार्थस्त्वब्रह्मांशत्वादीनांसर्वंनतुल्यतया केनजडवैलक्षण्यमस्य भवेत्तसात्तद्व्यपदेश.जीवेभगवद्व्यपदेश.अमात्ये राजपदप्रयोगवत्। अयंचव्यपदेशोमैत्रेयीब्राह्मणेतत्र "नवा अरेपत्यु.कामायपति प्रियो भवती" तिजीवमुपक्रम्याग्रेच तद्विज्ञानत सर्वविज्ञानार्थसर्वस्यतदात्मकत्वकथनेनवेदादोतन्नि.श्वासत्वकथनेनब्रह्मधर्माणांतत्रबोधनाद्भगवत्त्वेनजीवउक्तएवंतत्त्वमसीत्यादावपितद्व्यपदेशः। ननुमैत्रेयीब्राह्मणेन्यस्यान्यधर्मत्वेनकथननसंभवतिनिरूपणस्थलउपचारस्यासंभवादि तितन्नैवोपाचाराभावात्तदृष्टातेनतत्त्वमसीत्यादावप्युपचारोनसंभवती तिचेत्तन्नाहप्राज्ञवत्॥ बृहदारण्यकेशारीरकब्राह्मणेजीवमुपक्रम्यतज्जाग्रत्स्वप्नावस्थेपूर्वमुक्त्वा "यत्रसुप्तोनकचनकामंकामयतेनकंचनस्वप्नं पश्यती" तिसुपुप्तिंवदन्तत्सामयिकजीवस्वरूपनिरूप्य "तद्यथाप्रिययास्त्रियासंपरिष्वक्तोनवाह्यंकिंचनवेदनातर" मितिजीवब्रह्मणोर्भेदहृष्टांतनिरूपणावसरे "एवमेवायंप्राज्ञेनात्मनासपरिष्वक्त" इत्यभिधायक प्राज्ञइत्याकाक्षायांप्राज्ञस्वरूपमाहतत्र "अत्रपिताऽपिताभवती" त्यादिना अत्रअस्य रूपमित्यनेनपरमेश्वरस्यैवरूपातरमुच्यतेनहिसुपुप्तिसाक्षिण प्राज्ञस्यस्वतोऽपहतपाप्मत्वादिकसंभवत्यपहतपाप्मत्वस्य ब्रह्मलिंगत्वात्तथा चयथाप्राज्ञस्यनिरूपणावसरएव "एपसवश्वर एपसर्वज्ञएपोंतर्याम्येपयोनि" रित्यादिनाब्रह्मधर्मनिरूपणमेवशारीरस्यापिब्रह्मधर्मबोधिका श्रुतयोजीवेगौण्याब्रह्मत्वंवदतीति॥

सहस्राक्षे किंच यथाणोरित्यादिंएवबुद्धिगणैरितीत्यत भागनिरस्यति–यदपि किंचेत्यादिना ब्रह्मत्व वदतीतीत्यतन॥ तत्परमिति॥ जीवस्य दुर्ज्ञेयत्वप्रतिपादक उभयवादीतिन्यायपचलक्षण्या (अ० १ आ० सू० २५) "लौकिकपरीक्षकाणा यस्मिन्नर्थे बुद्धि-

"साम्यं सदर्थांत" इति गौतमोक्तेरिति भावः। अपाणिपादेति श्वेताश्वतरस्थं प्राव्या-
ख्यातं। बालाग्र इत्यादि वाक्यद्वयमपि–श्वेताश्वतरस्थं अर्थस्तु व्याख्यास्यते। बुद्धेर्गुणे-
नेति। एतदपि श्वेताश्वतरवाक्यमग्रे व्याख्यास्यामः॥ साराः प्रधानमिति। सहस्राक्षे सारा
इति बहुवचसा विग्रहादिहापि तथैवानूदितं। शांकरभाष्ये तु सार इत्येकवचनेनैव विग्र-
हः। सारशब्दस्यैव चार्थः प्रधानमिति। अतः सहस्राक्षे तद्भाष्यार्थभेदोनुसंधेयः॥ कार-
णत्वादिति। कर्तृत्वभोक्तृत्वलक्षणं संसारं प्रति बुद्धेरेव कारणत्वात्॥ अणीयान्वीहेरिति।
छांदोग्येपंचमप्रपाठके शांडिल्यविद्यायामिदं पठ्यते। तत्रच "इति शांत उपासीते"–
'त्युपक्रमादुपासनाप्रकरणं तत्। तत्रैव "सक्रतुं कुर्वीते" तिश्रावणाच्च॥ सौत्रतुशब्देननि-
'राकरणीयं पूर्वपक्षमाहुः। जीवे वस्तुतइत्यादिना। अत्र तद्गुणसारसूत्रस्थभाष्यप्रकारा-
ग्रंथमेव तत्रत्यभाष्यसहितं केनचित्पाठभेदेन संक्षिप्य प्रायेणाक्षरशोऽनुवदंति–ऐतदा-
त्म्यमित्यादिना। इदं छांदोग्येऽष्टमप्रपाठकेऽस्ति। अत्राऽपि जडस्य ब्रह्मात्मकत्वं सत्यत्वं
चोक्त्वा ततः पृथक् जीवस्य शुद्धस्वरूपतोक्ता॥ प्रज्ञाचेति। इदं श्वेताश्वतरस्थं द्रष्टृत्व-
वाक्यं च बृहदारण्यकगार्गीब्राह्मणस्थं। इंद्रप्रतर्दनसंवादस्तु कौषीतकिब्राह्मणे तृतीयाध्या-
येऽस्ति॥ प्रज्ञयावाचमिति॥ प्रज्ञया विसर्पिस्तत्रचैतन्यगुणेन वागिंद्रियं समारुह्येत्यर्थः।
एवमिंद्रियांतरेष्वपि प्रज्ञयासमारोहणं तत्र "प्रज्ञया प्राणं समारुह्य प्राणेन सर्वान्गंधा-
नाप्नोती" त्यादिना "प्रज्ञया मनः समारुह्य मनसा सर्वाणि ध्यानान्याप्नोती" त्यंतेन
श्रावितं॥ प्रश्नोपनिषदीति। तत्र "अहैनं सौर्यायणीगार्ग्यः पप्रच्छ" इतिचतुर्थप्रश्ने
इदमस्ति तत्र "तेन तर्ह्येष पुरुष" इत्यादिना प्रस्वापवर्णनात् स्वप्नवर्णनात् "सपरे-
ऽक्षरेआत्मनि संप्रतिष्ठते" इत्यादिकथनाच्चजीवपरमेवैतत्॥ अन्यथेति। जीवस्यागमद्गुण-
सारत्वस्याभावे॥ पदार्थत्वेति। पदार्थत्वमभिधेयत्वं॥ जीवमुपक्रम्येति बृहदारण्यके
षष्ठाध्याये द्वितीयब्राह्मणे शारीरकत्वेन जीवमुपक्रम्य तृतीयब्राह्मणे तस्य जाग्रत्स्वप्नाद्यव-
स्थानिरूपिताः। "यत्र सुप्त" इत्यादिवाक्यान्यपि तृतीयब्राह्मणस्थानि॥ प्राज्ञस्वरूपमा-
हेति "तद्वाअस्यै तदतिछंदा" इतिवाक्यं तद्यथा प्रियेयेत्यस्मादव्यवहितं पूर्वमस्ति। ततः
पुरस्तादव्यवहितंच "तद्वा अस्येतदाप्तकाममात्मकाममकामरूपं शोकांतरं अत्र पिताऽपिता
भवति माताऽमाता" इत्यादिपठ्यते। तथापूर्वोत्तरवाक्ये उभेऽपि परमेश्वरस्य प्राज्ञाख्यं
रूपविशेषं निरूपयत इतिभावः॥ ब्रह्मलिंगत्वादिति। स्पष्टं चेदं प्रथमस्य प्रथमे

किंच यथाऽणोरणीयानित्यादिवाक्यं महतोमहीयानितिवाक्यबलात् दुर्ज्ञेयत्वपरमित्य-
ङ्गीक्रियते तथेहापि महानजः नित्य सर्वगत स्थाणुरित्यादिवाक्यबलाद्वालाग्रशतभागस्येत्या-
दिवाक्यं तत्परं स्वीक्रियतामित्याह–परस्मिन्नयेति॥ यथा दुर्ज्ञेयत्वाभिप्रायेण ब्रह्मण्यणुत्व-
व्यस्तथा जीवइत्यर्थः॥ किंच बुद्धिस्थगुणेनैवात्तथा व्यपदेशोऽस्तु। तथाच श्रुतिर्बुद्धेर्गुणेना-
त्मगुणेनचैवआराग्रमात्रोह्यवरोपिदृष्टइति॥ एतेनोत्क्रान्त्यादयोऽपि व्याख्यातास्तासामपि
बुद्ध्युपाधिकत्वात्॥ तमुत्क्रामन्तं प्राणोनूत्क्रामतीत्यादौ प्राणादेरेव पश्चादुत्क्रमणमुक्तं ननु
बुद्धेरिति तस्या सहोत्क्रमणेऽपि नतद्विरोधः॥ अनोर्लक्षणार्थत्वेनापिविरोधाभावाच्च॥

"ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति । नान्य पथा विद्यतेऽयनाये" त्यादिश्रुतिभ्य. । किंच युगवद्वल्यां "अस्माल्लोकात्प्रेत्ये" ति परममुक्त्यनन्तरमपि "कामान्नीकामरूप्यसचर" न्नित्यनुसचरण श्रूयते । छान्दोग्येऽपि "तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारोभवती"ति । न ह्यीद विभोः सभवति, नापि परममुक्त्युत्तरमपि युद्धादिकमस्ति यद्वत तदुपचर्येत अतोजीवस्यैवोत्क्राति॰ गत्यागतीनां श्रुतिगीतासूत्रादिसिद्धत्वाद्विभुत्वेच तदसभवात्सोणुरेव । यत्त्वनोर्लक्षणार्थत्व वमुत्क्रामतमिति श्रुतायुक्त,-त्तदसगत, तथासतिजपमनुप्रात्पर्पदित्यादौ वृष्टेर्जपज्ञानजन्य॰ ज्ञानविषयत्ववत्प्राणोत्का तेर्जीवोत्क्रातिज्ञानजन्यज्ञानविषयत्व वाच्य, तदेव न सभवति जीवोत्क्राते सुतरा दुर्ज्ञेयत्वात् । लोक प्राणोत्क्रातिज्ञानाज्जीवोत्क्रातिनिश्चयदर्शनेन विपर्ययाच ॥ किंचैतावतापि साक्षाज्जीवोत्क्राति स्वमुखेन प्रतिपादितेति वृथाश्रावोसि ॥ नन्वेवमपि श्रुतौ प्राणादेरनूत्क्रमण गीतायां च सहोत्क्रमणसिध्यतीति कथ तयोरविरोध इति चेदुच्यते-वलिष्ठद्वयस्योत्क्रमणे हि तद्बधनशकूनामनूत्क्रमण प्रसिद्ध, तत्राप्यवहितो- त्तरक्षणएव शकूत्क्रमणात् शकुभि सहोत्क्रातो हय इत्यपि प्रयुज्यते । स्पष्टश्चाय दृष्टातो बृहदारण्यकेछादोग्ये च प्राणविवादे (अ० ७ पृ० २९१) "अथहप्राण उच्चिक्रमिष्यन् ससथासुहय पड्वीशशकून् सखिदेदेवमितरान्प्राणान्त्समखिदत्त हामिसमेत्योचुर्भगवन्नेधि त्वन्न श्रेष्ठोसि मोत्क्रमीरिती"ति । तस्मादनूत्क्रमणे वास्तव स्वल्पकालातरायविवक्षित्वा बृहदारण्यकादिश्रुति प्रवृत्ता । तमविवक्षित्वा तु कौषीतक्यादिश्रुतिर्गीताचेत्यविरोध । तद्गुणसारसूत्रस्य वास्तवार्थस्तूच्यते । तत्त्वमसीत्यादौ जीवस्यसाक्षाद्ब्रह्मत्वकथनाद्ब्रह्मणश्च "व्याप्यनारायण स्थित" इत्यादिश्रुतिभिर्व्यापकत्वश्रवणात् कथजीवस्याणुत्व सगच्छता- मित्याशकायामुच्यते (अ० २ पा० ३ सू० २९)-"तद्गुणसारत्वात्तुतव्यपदेश प्राज्ञवत्" इतितुशकानिरासेतस्य ब्रह्मणो ये गुणा प्रज्ञाद्दृष्टत्वादय तएवसारा प्रधाना जडवैलक्षण्य बोधकायत्सतद्गुणसार जीवस्यतद्गुणसारत्वादेवास्मित्व्यपदेश तत्त्वमसीत्यादौसाक्षात्त॰ त्वव्यपदेश राजज्येष्ठपुत्र राजेतिव्यपदेशवत् तत्रश्रौतदृष्टात प्राज्ञवदिति "तत्रतस्यैवे" तिसप्तम्यर्थं वति । प्राज्ञ सुषुप्तिसाक्षीशारीरकब्राह्मणादौ माध्यदिनपाठे प्रियस्त्रीवत्सु॰ षुप्तिकाले तत्परिष्वगमभिधाय तस्य स्वरूपमुच्यते-"तद्वा अस्यैतदतिच्छदोपहतपाप्मा॰ भयरूपमशोकातमि ' तिमूलव्याख्यानावसरेत्वस्माभि कण्वपाठउपन्यस्त भाष्ये प्रकाशे चैतत्सूत्रे माध्यदिनपाठस्थसप्तमाध्यायपाठ एवोदाहृतोज्ञेय । अतोत्र साक्षाद् ब्रह्मत्वाभावे॰ पि यथातत्त्वव्यपदेशस्तद्वदित्यर्थ । यत्तु नाणुरितिसूत्रस्य पूर्वपक्षस्थत्वमुक्त-तदसत्, उत्क्रा- न्त्यादिदशसूत्र्या पूर्वपक्षरूपत्वेमानाभावात् । नचप्रकृतसूत्रस्थस्तुशब्द पूर्वसूत्रेषु पूर्वपक्षत्व बोधयतीतिवाच्य, तुशब्दघटितसूत्रपूर्वसूत्राणा पूर्वपक्षरूपत्वनियमागीकारे "तत्तुसमन्व- यादि' त्यादित पूर्ववर्तिशास्त्रयोनित्वादिसूत्राणामपितथात्वप्रसगात् । किंच "ज्ञोतएवे" त्यतानितुसिद्धातसूत्राण्येवेत्यत्रापि किंगमक लोक बुद्धिद्वारा ज्ञानदर्शनात् ज्ञातृत्वव्यप॰ देशोपि बुद्धिगुणसारत्वादेवेति तस्यापि पूर्वपक्षसूत्रत्वमापद्येत । तथा बुद्धिनित्यत्वादेव तस्य नित्यत्वमस्त्विति ' नात्मश्रुतेरि" त्यस्यापि तथात्व, विनिगमकाभावात् । बहुश्रुति- व्याकोप एवात्र गमक इति चेत्तत एवोत्क्रान्त्यादिसूत्राणामपि पूर्वपक्षरूपत्व त्यज्यता ॥

बहुत्वेवश्रुतिष्वणुत्वोत्क्रांत्यादीनांश्रवणात् । किं च पूर्वं केवलजीवस्वरूपेण गत्यागती अणुत्वबोधकस्वशब्दादिकं विभुत्वबोधकश्रुतीनां परविषयत्वं चोक्तं तत्सर्वंत्वद्व्याख्यातरीत्यापितद्गुणसारसूत्रेणनशक्यंसमाधातुं । तथाभिप्रायेसूत्रकारःपुन.सूत्रांतराणिकृत्वास्वरूपगत्यागतिःस्वशब्दादिकंचसमादध्यात् । महत्त्वश्रुतेश्चप्रकरणंबाधित्वाजीवविषयत्वंसाधयेत् । यच्चपूर्वंगुणविसर्पणेप्रभागंधादिकंदृष्टांतीकृतंतन्निरासायप्रभायाद्रव्यत्वंपुष्पादेरवयवोद्गमंचस्वयंब्रूयात् । याश्चांतिमसूत्रद्वयेनस्पष्टतराविसर्पिगुणत्वबोधिकाःश्रुतयोगृहीतास्तामपिकथंचिद्योजयेत् । नहिभगवानसमर्थोयत्स्वयंपूर्वपक्षेबहुतरंबलीयोबाधकमुपपाद्यापिनसमादध्यात् । बुद्धिगुणसारत्वादणुत्वव्यपदेशइत्येतावन्मात्रोक्त्यातु "प्रज्ञया शरीरंसमारुह्य" इत्यादिस्पष्टविसर्पिगुणत्वबोधकश्रुत्यंतंसर्वंनैवसमाहितंभवतीत्यपाणिपिहितमेतत् । नापिव्यासातिरिक्तःकपिलकणादगौतमाद्यन्यतमःकोप्यणुत्वंवदति । यदनुवादत्वेनोत्थिताशंकारूपोतिविस्तीर्णएवंपूर्वपक्षःप्रवर्ततेतद्बुद्धिगुणसारत्वादणुत्वादिव्यपदेशइत्येव सूत्रितेविभुत्वासिद्धेर्दशसूत्रीप्रणयनवैयर्थ्यंत्वकिंचपूर्वसूत्रेष्वबुद्धेर्नाम्नोप्यभावात् । तच्छब्देनात्रबुद्धिरेवपरामृश्यतइतिकथंनिश्चीयतां । सर्वनाम्नांपूर्वपरामर्शकत्वदर्शनेनतदसंभवात् । बुद्धेरेवसूत्रकर्तृबुद्धिस्थत्वकथनेमानाभावाच्च । तथासतिच 'अल्पाक्षरमसंदिग्धं'मितिसूत्रलक्षणंजानन् बुद्धिगुणसारत्वादित्येवसूत्रयेत् । श्रीमदाचार्योक्तार्थेतुब्रह्मणोधिकृतत्वात्परामर्शः संभवति । 'ॐ तत्सदितिनिर्देश'इतिगीतावाक्यंचात्रानुगुणं । सूत्रेब्रह्मवाचकतच्छब्देन तत्त्वमस्यादीनि तद्घटितविषयवाक्यान्यप्युपतिष्ठंते । "जन्माद्यस्य यतः ईक्षतेर्नाशब्दम्" इत्यादौयतच्छब्दादिभिः "यतोवाइमानि सईक्षते" इत्यादिवदितिसर्वंसमंजसं । किंच नैयायिकोपपादितगुणानां द्रव्यमात्रवृत्तित्वमिव गुणे गुणांतरासत्त्वमपि त्वयोरीकार्यं । तथासति बुद्धेर्गुणत्वेन तस्यागुणा एव नसंभवंति यच्चेह शारीरकभाष्ये "तस्याबुद्धेर्गुणास्तद्गुणा इच्छाद्वेषःसुखंदु.खंइत्येवमादय" इत्यभ्यधायि तदसंभवि बुद्धेर्जडत्वात् इच्छाया अजडधर्मत्वस्य स्वपमीक्षत्यधिकरणेंगीकारात् "एतस्यैवानंदस्यान्यानिभूतानि मात्रामुपजीवंती"-त्यादिश्रुतिभिः सुखस्य ब्रह्मधर्मत्वात् । नैयायिकादरणेतुद्वेषदु.खयोरप्यात्मधर्मत्वापत्तेश्च ॥ बुद्धिगुणानामनर्थकत्वात्सारत्वं चासंगतं नचसारशब्दोबलार्थइतिवाच्यं स्वभाष्यविरोधात् । बलस्य प्राणधर्मत्वेन यदि भाष्यकारस्तथाभिप्रैष्यत् तर्हि सारोबलमित्येवव्याख्यास्यत् । नच सारोबलइतिकोशे बुद्धेर्गुणाप्राणधर्मोयस्येत्येतावतापि इष्टाऽसिद्धिरर्थासामंजस्यंच । अनिर्णयापत्तेश्च । अतोनबलार्थता । बलशब्दस्यार्थांतरंकल्प्यं; कोशेष्वेवमदर्शनात् । अनिर्णयापत्तेश्च । अतोनबलार्थता । अपिच उपाधिगुणानां सारत्वोक्तौ सहचरितस्योपधेयस्यासारत्वमर्थादेवफलतः तस्मात्त्वदुक्तः सूत्रार्थएवनसंगच्छते । अधिकंतूत्तरभागे प्रकाशयिष्यते । एवंच जीवोणुत्वोत्क्रांत्यादयश्च तस्यैवधर्मा इतिसिद्धम् ॥

ननुजीवस्याणुत्वेसकलशरीरव्यापिशैत्यस्यजलावगाहनादौनिदाघे चतादृशौष्ण्यस्याप्रतीतिप्रसंगादात्मनएकदेशस्थत्वादितिचेन्न; यथा-चंदनमेकदेशस्थमेवसामर्थ्यविशेषात्सकलशरीरेसुखंकरोत्येवमात्मापि सामर्थ्यविशेषात्सकलशरीरव्यापिशैत्याद्युपलब्धिजनयिष्यतीतिन

पूर्वोक्तदोषः किंचयथावैद्यके 'ज्वरंहंतिशिरोवद्धासहदेवीजटायथा' इत्यादिना एकदेशस्थजटयासर्वशरीरेसुखस्यजननंप्रभावविशेषाच्च-थातमनापीति । ननुचंदनदृष्टांतेनसामर्थ्येव्याप्तिसाधनमयुक्तंचंदने एकदेशस्थायित्वस्यप्रत्यक्षतोनिश्चयाज्जीवेतुशरीरैकदेशस्थायित्वस्य प्रत्यक्षेणानिश्चयाद्दृष्टांतवैषम्येनतादृशसामर्थ्यसिद्ध्यभावात्किंचचैतन्यमात्मनोगुणःसचगुणिमात्रवृत्तीरूपरसादिपुतथैवदृष्टत्वात्तथाच चैतन्यस्यसर्वशरीरव्याप्त्यासर्वशरीरव्यापीजीवात्मामंतव्यःयदिसामर्थ्येनव्याप्नुयात्तदास्यगुणोनसर्वत्रानुभूयेतेतिचेन्मैवं; गुणोगुणिनंविनानसंभवतीतिव्याप्तेरसिद्धत्वात्रूपरसादिपुसत्वेपिमणिप्रवेकेव्यभिचारात्विनापिमणिंतस्यसकलभवनव्याप्तिदर्शनादत्रापितद्वचैतन्यस्य सकलशरीरव्याप्तिकल्पनेविरोधाभावात् । ननुप्रभादृष्टांतोनसंभवति तस्यामणिजनितविरलसजातीयद्रव्यांतरत्वात्सूर्यादिप्रभावदितिचेत्सूर्यादिप्रभायांस्पर्शोपलंभात्तन्नद्रव्यांतरत्वमपिसंदेग्धुंशक्यंमणेस्तु-पार्थिवत्वेनतत्रकिरणरूपद्रव्यांतरजननेमणितोवहिर्गतानामवयवानविहिष्ठत्वान्मणिपिधानकालेपितदनुभवापत्तिः मणिनाशेपिस्थित्यापत्तिःनिमित्तकारणनाशस्यद्रव्यनाशाहेतुत्वात्मणेर्विजातीयद्रव्यं प्रति समवायिकारणत्वासंभवात्यदिमणौस्वप्रभायाःसंकोचकत्वंप्रसारकत्वंचस्वीक्रियतेतदामणेश्चेतनत्वापत्तिः । स्वतआकुंचनप्रसारणादिकस्यजडेऽसंभावितत्वात्नचलज्जावल्याख्यओषधिविशेषेपुरुपच्छाययातेनाकुंचनस्यतदभावेचसरणस्यदृष्टत्वान्नोक्तापत्तिरितिवाच्यं; तस्या अपिजीवत्वान्नाचेतनत्वमन्यथोत्पाटितेपितथाभावप्रसंगादचेतनत्वसाम्यात्तस्मान्मणिप्रभानद्रव्यांतरंकिंतुतस्यगुणएव । ननुयदिमणिप्रभागुणएवेत्यंगीक्रियतेतदागुणस्यगुणिनंविनागमनायोगात्कथंमणिंविनाभित्त्यादिदेशव्यापित्वमन्यथारसादीनामपिस्वाश्रयद्रव्याधिकदेशवृत्तित्वंस्यादिचेन्न; प्रकृष्टगुणस्यगुण्याधिकदेशवृत्तित्वमपिकल्प्यतेप्रतीतिवलात् । अपकृष्टगुणस्तुगुणिमात्रवृत्तिरितिनियमःतेननरसादिष्वतिप्रसंगः । अयमेवार्थो "गुणाद्वा लोकव" दितिसूत्रेणव्यासैर्दर्शितःतथाचजीवस्याणुत्वेपितच्चैतन्यस्यसकलदेहव्यापित्वान्नसर्वांगशैत्यौष्ण्याद्यनुपलब्धिप्रसंगः । एतेनप्रदीपालोकस्यगुणत्वेप्रकाशवत्सूत्रविरोध) इत्यपास्तंदीपस्यतेजस्त्वात्तस्यस्वलोकरूपतेजोविशेषोपादानत्वस्यकथंचित्संदेहेपिमणेःपार्थिवत्वात्तत्प्रभायांद्रव्यत्वेमानाभावात् किंच "प्रकाशव" दितिसूत्रेनप्रकाशस्यद्रव्यत्वंप्रतिपादयतियेनालोकस्यगुणत्वे तद्विरुद्धंस्यात्सूत्रार्थस्तुभाष्येस्पष्टःग्रंथगौरवभयादनतिप्रयोजनकत्वा-

घ्राननोक्तः। यत्तु (ज्ञानस्यगुणत्वेतस्यपदार्थांतरेणसंयोगसमवाय-
योरसंभवेनसाक्षात्संबंधांतरस्यचक्रुमशक्यत्वेनासंबद्धस्यभानेऽति-
प्रसंगे नचशैत्यादिभानानुपपत्ति)रित्युक्तं,-तदपिनसम्यक्; ज्ञानस्य-
साक्षात्संबंधाभावेप्यंतःकरणवृत्तिद्वारकसंबंधसत्वेबाधकाभावात्
अन्यात्वन्मतेप्यात्मनोज्ञानस्वरूपत्वेनज्ञानस्यचगुणत्वेनविषयैःसह-
साक्षात्संबंधासंभवात्तद्विषयभासकत्वंतस्यनस्यात् । वस्तुतस्तु
द्रव्यगुणसंयोगसमवायादिपरिभाषायास्तार्किकसंमतत्वेप्यस्मदसम्म-
ततयानास्मन्मतेतादृशगुणत्वाविकमादायदोष एव (मालोकस्यचा-
क्षुपसत्वेनगुणचाक्षुपेस्वसंयुक्तद्रव्यद्वाराचक्षुपोहेतुत्वंव्याकुप्यते)
त्यादिदोषस्यापादनमप्यसन्मनमज्ञात्वैव तादृशकार्यकारणभावस्य-
तार्किकसंमतत्वेनास्मन्मतेतद्याकोपस्यदोषत्वासंभवात् यथामप्या-
दिमभायाःधर्मिणंविनैवप्रसरणं। नचगंधप्रत्यक्षेघ्राणसंयुक्तसमवाय-
स्यहेतुत्वाद्द्रव्येणघ्राणस्या संयोगेगंधप्रत्यक्षानुपपत्तिरितिवाच्यं;
तादृशकार्यकारणभावे मानाभावात्तथगंधाकारवृत्तिविशेषस्यैवगंध-
प्रत्यक्षहेतुत्वात् । यदिचस्वमतंविहायतार्किकमतमवलंब्यतादृश-
कार्यकारणभावानुरोधेनद्रव्यस्यैवदेशांतरगमनंस्वीक्रियतेतर्हिवक्त-
व्यंतद्द्रव्यंपरमाणुरूपद्व्यणुकरूपतद्भिन्नत्रसरेण्वादिरूपंवा ? नाद्यः;
तन्मतेविषयतासंबंधेनपड्विधप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नंप्रतिसमवायस्वसम-
वायिसमवेतत्वाद्यन्यतमसंबंधेनमहत्वस्यहेतुत्वोपगमात्परमाणौ-
द्व्यणुकेचमहत्वाभावाद्गंधस्यप्रत्यक्षंनस्यात् तादृशकार्यकारणभावानु-
पगमे परमाणुतद्गतरूपादीनांप्रत्यक्षत्वापत्तिः; नापिद्वितीयः, यथा-
गंधस्यप्रत्यक्षंतथातदाश्रयस्यापित्रसरेण्वादेःप्रत्यक्षं स्यात्तत्कारणी-
भूतमहत्वोद्भूतरूपादिकारणकलापसत्वात् । नचतेषुमहत्वस्यगंध-
प्रत्यक्षानुरोधेनकल्पनेपितत्प्रत्यक्षानुपलंभेनानुद्भूतरूपव त्वकल्प-
नान्नानुपपत्तिरितिवाच्यंचंपकाद्यवयवानामनुद्भूतरूपवत्वेचंपकादी-
नामप्यनुद्भूतरूपवत्वापत्त्याचक्षुपादिवत्प्रत्यक्षंतेषांनस्यात् अवयवरू-
पस्यावयविनिस्वसजातीयरूपारंभकत्वात्किंचद्रव्यस्यप्रसरणेऽवशि-
ष्टद्रव्येन्यूनपरिमाणवत्वंस्यात्नचावयवानामतिसौक्ष्म्यात्तदपगमेपि-
नद्रव्यस्यलघुत्वादिभानमितिवाच्यं; तेषामतिसौक्ष्म्यकल्पनेगंधस्य-
प्रत्यक्षत्वानुपपत्तेरुक्तत्वात् । नचावयवांतरपूरणान्नाल्पपरिमाणवत्वं-
चंपकादीनामितिवाच्यंआगंतुकस्यावयवत्वेप्रमाणाभावात्किंचागंतु-

तद्भिन्नद्रव्ये गंधपूरणेमिश्रितगंधवत्त्वंवाकुतोनस्यादितिवाच्यंअसन्म-
तेकस्यचिद्द्रव्यस्यस्वाधिकदेशव्याप्तरूपवत्त्वंयथामण्यादेःकस्यचित्स्वा-
धिकदेशव्याप्तगंधत्वंयथाहिंगुचंपकादिद्रव्यस्यतत्रयथामण्यादिरूपं
प्रतिनियतदेशव्याप्तमेकमेवतस्यतावद्देशव्याप्तावपिनमण्यादौरूपस्य-
न्यूनत्वं तादृशरूपस्यैवविजातीयत्वात्तथाचंपकादिगंधस्यापिप्रतिनि-
यतदेशव्याप्तस्यैकस्यैवविजातीयस्वभावस्यस्वीकारान्नकोपिदोषःत्वन्ते-
चयथामण्यवयवानांमणिभिन्नदेशव्याप्तानामपिप्रत्यक्षतातथाचंप-
काद्यवयवानांचंपकादिभिन्नदेशव्याप्तानांकथंनप्रत्यक्षंचंपकादेरूपि-
द्रव्यत्वेनतदवयवानांरूपशून्यत्वस्यवक्तुमशक्यत्वात्एवमनेकचर्म-
पुटवेष्टितमृगमदादीनामवयवनिःसरणासंभवात्तद्गंधानुपलब्ध्याप-
त्तेर्दुरुद्धरत्वंगंधस्यतुनिरवयत्वान्निर्गमनंसंभवतिकिंचावयवनिर्गमन-
स्वीकारेप्रसारितमुखस्यचंपकहिंग्वादिगंधवत्तद्रसस्यापिप्रत्यक्षस्याद्दो-
षवारणार्थंतद्रसस्यानुद्भूतत्वकल्पनेहिंग्वादिगंधस्याप्यनुद्भूतत्वाप-
त्तिःरसप्रत्यक्षेकस्यचित्प्रतिबंधकस्यकल्पनेतुगौरवंस्यात्किंचसकृत्स्पृ-
ष्टस्यापिलशुनादेर्मुहुर्हस्तादिप्रक्षालनेपिगंधापगमाभावादवयवसंयो-
गापगमेप्रक्षालनादिनामृदापगमदर्शनात्तादृशावयवापगमस्यांगीकर-
णीयत्वेनगंधोपलपलब्ध्यनुपपत्तिरतोद्रव्याधिकदेशवृत्तित्वंगंधस्य-
मंतव्यंयथाविनश्यदवस्थगुणानामनाश्रितत्वंत्वयास्वीक्रियतेतथाद्र-
व्याधिकदेशवृत्तित्वमप्यनुभवानुरोधात्कुतोनस्यात् "यथासंपुष्पि-
तस्यवृक्षस्य दूराद्गंधोवात्येवंपुण्यस्यकर्मणोदूराद्गंधोवाती" तिश्रुतिर-
पिगंधस्यद्रव्याधिकदेशवृत्तित्वेप्रमाणंनचतत्रसगंधवद्द्रव्यपरालेशप-
रावेतिवाच्यंवेदेनिर्मूललक्षणायाअप्रामाणिकत्वात्गंधपदस्यमुख्यार्थ-
परत्वेपिबाधकाभावात्अतएवदूरादित्यपिसंगच्छतेननुपृथ्वींविनागं-
धोनकुत्रापिवर्त्ततेयत्राप्युपलभ्यतेतत्रापिपृथिव्याएवतथाचोक्तंयासै-
उपलभ्याप्सुचेगंधंकेचिद्ब्रूयुरनैपुणाःपृथिव्यामेवतंविद्यादपोवायुंच-
संश्रितमितितथाचपृथिव्यवयवरूपाश्रयसंचारादेवगंधसंचारइति-
चेन्नअवयवसंचारस्यपूर्वोक्तयुक्तिभिरसंभवेनशब्दादिग्रहणसंचार-
कल्पनायाएवन्याय्यत्वाद्यासवान्यस्यपृथिव्यमेवतंविद्यादित्यस्यपृथि
वीगुणंविद्यादित्यर्थकत्वात्केवलगुणसंचारानंगीकारेभेर्यादिशब्द-
स्यान्यत्रप्रत्ययोनस्यात्नहित्वन्मतेशब्दस्याकाशमात्रगुणत्वमस्तियेना-
काशस्यतत्रसत्त्वेनशब्दोत्पत्तिस्तत्रकल्प्येतकिंतुपंचभूतगुणत्वमेवअ-
न्यथाशब्दस्पर्शौरूपरसौगंधोभूतगुणाअमी एकद्वित्रिचतुःपंचगु-
णाव्योमादिषुक्रमात्इतितावकीनवचनंव्याकुप्येततथाचभेरीशब्दस्य

पार्थिवस्याकाशेउत्पत्त्यसंभवेनतस्याप्रसरणशीलत्वमंगीकर्तव्यमेवंगं-
धस्यापितथात्वेनदोषःनैयायकीयत्र्यणुकप्रक्रियातुअनेकशब्देतद्ध्वंसा-
दिकल्पनयागुरुभूतेतिनचकस्यचिद्गंधस्यस्वल्पप्रक्षालनेननिर्गमनंकस्यचि-
न्मुहुःप्रक्षालनादिनापगमइतितारतम्यदर्शनेनगंधस्यसावयवत्वाप-
त्तिरितिवाच्यं; उत्कटत्वानुत्कटत्वयोरेवतद्धर्मयोरपगमानपगमनिया-
मकत्वस्वीकारेणदोषाभावात्। वस्तुतस्तुसिद्धांतेगंधादीनांभूतसूक्ष्म-
रूपत्वेनसावयवत्वेपिनदोषःगंधेनैवचंदनस्पृष्टवायुसंपर्कशालिशाली-
तरशैत्य निंबतरुविशेषसंपर्कशालिवातसंसर्गजमुखतिक्तत्वमपिव्या-
ख्यातंज्ञेयं। अयमेवार्थो "गुणाद्वाऽऽलोकवत् व्यतिरेकोगंधवत् अवि-
रोधश्चंदनवत् इतिसूत्रैर्व्यासैर्दर्शितः। नचतादृशसूत्राणिपूर्वपक्षपरा-
णीतिवाच्यं; तेषांपूर्वपक्षपरत्वमानाभावात्। अतएव "तथाचदर्श-
यती" त्यनेनसूत्रेण जीवस्याणुत्वमेवदृढीकृतं। तदर्थस्तुजीवोणुरेव-
स्वस्वगुणेन चैतन्येन शरीरंव्याप्नोतीतिवेदोदर्शयति। तथाचकौशी-
तकिब्राह्मणे "तंहोवाचाजातशत्रुर्यत्रैषएतद्बालाकेपुरुषोशयिष्टयत्रैतद-
भूद्यतएतदागा" दितिप्रतिज्ञाय "हितानामपुरुषस्यनाड्योहृदयात्पु-
रीततमभिप्रतन्वंतितद्यथे" त्याद्युक्ता "तासुतदाभवती" तिहृदया-
यतनत्वंतादृशनाडीपुस्थानेनाणुपरिमाणत्वंचाभिधायतस्यैवहृदयाय-
तनस्याणोरात्मनः "सएषप्राणएवप्रज्ञात्मेदंशरीरमात्मानमनुप्रविष्ट-
आलोमभ्यआनखाग्रेभ्य" इतिचैतन्येनगुणेनसमस्तशरीरव्याप्तिदर्श-
यति। अन्यथाअणोर्व्याप्तिर्नोपपद्येतातोणुबोधनपूर्वकंव्याप्तिबोधनाच्चै-
तन्यंगुणएवेतिज्ञेयं प्रकाशाश्रयवद्वातेजस्त्वा" दितिसूत्रमत्रोपष्टंभक-
तयायदुक्तंतत्तदर्थापरिज्ञानात्। सूत्रार्थस्त्वणुभाष्यादितोऽवसेयः;
विस्तरभयान्नेहलिख्यते, तथाचविसर्पिगुणचैतन्योऽणुर्जीवइतिसिद्धं॥

सहस्राक्षे किंचात्मनोऽणुत्वमित्यादि जीवइतिप्रत्युक्तमित्यंतंभागंखंडयंति–ननुजीव-
स्येत्यादिनाऽणुर्जीवइतिसिद्धमित्यंतेन (अ० २ पा० ३ सू० २३) "अविरोधश्चंदनवदि"
तिसूत्रभाष्यप्रकाशस्थंचंदनदृष्टांतेनसहदेवीजटादृष्टांतेन चसामर्थ्यविशेषाभ्यामुपपादनम-
नुवदंतः समादधते–यथाचंदनमित्यादिना। (अ० २ पा० ३ सू० २४) अवस्थिति-
वैशेष्यसूत्रावतरणप्रकाशमनुसृत्याहुः–ननुचंदनेत्यादि। अत्रांशे समाधानं तु चंदनस्यैक-
देशे स्थितिः प्रत्यक्षतो यथातथा जीवस्य हृदयरूपैकदेशे स्थितिस्तत्सूत्रवक्तृद्विषयश्रुतितश्च
सिध्यतीति नदृष्टांतवैषम्यमिति ज्ञेयं। (अ० २ पा० ३ सू० २५) "गुणाद्वाऽऽलोकवत्"
इतिसूत्रस्यावतरणं प्रकाशस्थं संक्षिप्यानुवदंति–किंचचैतन्यमित्यादिना। सत्वेऽपीति।
व्याप्तेःसत्वे। वस्तुतस्त्विदमपि प्रायिकं। उत्कटस्योष्णस्पर्शस्यभेर्यादिशब्दस्य प्रभाख्य-
रूपस्य निंबतरुतिक्तत्वस्य गंधस्य चस्वाश्रयाधिकदेशवर्तितायाः सिद्धांते सूपपादत्वात्।

इमामेवारुचिमपिशब्दो द्योतयति-मणिप्रवेकइति । तस्य प्रभाप्यरूपविशेषेइतिभाव । मणिप्रवेकस्तु । मणिश्रेष्ठ 'क्लीबे प्रधान प्रमुखप्रवेकानुत्तमोत्तमा' इत्यमर । साधारणमणौ तथा विसर्पिप्रभायाअभावात्प्रवेकपदोपादानपूर्वोक्तसूत्रप्रकाश प्रकृतोपयोगिपाठभेदसहित-मक्षरशोऽनुवदति ननु प्रभाद्दष्टात्तइत्यादिना । अपिसदेहमुमितिअरुचिग्रस्त सदेहमात्र तत् । वस्तुतस्तु सूर्यादिप्रभापि गुणएव । औष्ण्योपलभस्तूत्कटोष्णस्पर्शादेरपि प्रसरणादिति वक्ष्याम , अत सदेहासभवादरुचिद्योतकोऽपिशब्द । मणेस्तुपार्थिवत्वेनेति पार्थिवस्यकि-रणजनकत्व सुदुर्घटमितिभाव । अतएव कालिदासादय कवयोऽपि लोकाद्यवेक्षणलब्ध नैपुण्याभिज्ञानशाकुन्तलादिषु 'नप्रभातरलज्योतिरुदेति वसुधातलात् इत्यादिवर्णयति । जीववच्चादिति । चतुर्विधशरीरेषु वृक्षाणामुद्भिज्जं शरीरमितिश्रुत्यादिषु प्रसिद्धत्वात्का-यिकपापविशेषैर्वृक्षयोन्यापत्तेर्मन्वादिभि स्मरणात् । पुराणेषु कुबेरपुत्रादीना शापत स्थावरताया कीर्तनाच्च तथेत्यर्थ । मणिस्तु न चतुर्विधशरीरेष्वतर्भवितुमर्हति । रसादि ष्विति । अवच्छेदकावच्छेदननाधिकदेशवृत्तित्वमितिभाव । प्रकृष्टपुतेष्वपि तदस्त्येवेति दर्शयिष्यते-कथचिरसदेह इति । वस्तुतस्तु दीपालोकोऽपि गुण एवप्रकष्टरूप हिस । रूपस्यापि तेजस्त्व तु न विरुद्ध (स्क १२ अ ४ श्लो २३) दीपश्चक्षु स्वरूपच ति भागवतोक्तेरितिहृदय ॥ प्रकाशवदितीति । (अ० ३ पा० सू १५) 'प्रकाशवच्चा वैयर्थ्या" दिति सूत्रमित्यर्थ ॥ (अ० २ पा० ३ सू २६) "व्यतिरेकोगध वदि" तिसूत्रमनुसृत्यगधस्यविसर्पितास्वत साधयति-तथागधस्यैवत्यादिना नाद्य इति ।

किंचात्मनोऽणुत्वे निदाघे सकलदेहव्याप्यौष्ण्य युगपन्नप्रतीयत एव गङ्गाह्रदनिमग्नस्य शैत्यम् ॥ नच यथा गुणिनोमण्यादेरेकदेशस्थत्वेऽपि तत्प्रभास्तद्गुणाअधिक देशव्याप्नुवन्ति एव जीवस्याणोहृद्देशस्थस्यापिज्ञान गुण सवत्र देहे प्रसरति तेन तद्व्यापिशैत्यौष्ण्योपलब्धिरि-तिवाच्यम् ॥ प्रभाया विरलसयोगवत्तयोद्रव्यत्वेन गुणत्वे प्रमाणाभावात् ॥ यत्तु विद्वन्मण्डन टीकायाम् आलोकस्य द्रव्यत्वे व्योम्नि वर्तमानस्य तस्य तदतिरेकेण तद्रूपग्रहणापत्ति-रित्युक्त-तन्न, ज्वालादौ तददर्शनात् ॥ सच दीपजन्य इति दीपस्याऽऽलोक इत्युच्यते ॥ प्रदीपाद्यालोकस्य गुणत्वे प्रकाशवत्सूत्रावरोध ॥ एवच विशेषाभावा मण्याद्यालोकोपि द्रव्यम् ॥ एवच वस्तुतस्तु आलोकोऽत्र मणेरेव ग्राह्यइति कुशकाशावलम्बनमपि प्रत्युक्तम् ॥ ज्ञानस्य गुणत्वे पदार्थान्तरेण सयोगसमवाययोरसम्भवेन साक्षात्सबन्धान्तरस्य वक्तुम शक्यत्वेनाऽसबद्धस्य भानेऽतिप्रसङ्गेनच शैत्यादिभानानुपपत्ति ॥ *एवप्रभायागुणत्वमित्या-*दिनातस्या सबन्धोदुर्वच ॥ एवच चक्षुषा भित्यादेर्ग्रहणमपिदुष्कर तेन सबन्धाभावात् ॥ तथाऽऽलोकस्य चाक्षुषत्वेन गुणचाक्षुषे स्वसयुक्तद्रव्यद्वयद्वाराचक्षुषोहेतुत्व व्याहन्येत ॥ एतेन गन्धस्यापि निराश्रयस्य गमन प्रत्याख्यातम् ॥ घ्राणेनासबन्धेनाप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात् ॥ द्व्यद्वारकस्य घ्राणहेतुत्वस्य भङ्गाच्च ॥ तस्माद्गन्धोऽप्यवयवैस्सहैव याति तेषा च यथाद्रव्य-स्वभावमेव प्रसरणद्रव्यैर्यथार्पणमिति नातिदूरे गन्धभान, नवा द्रव्यस्य दशान्तरे गमनेऽ वयवान्तरप्रसरणम् ॥ अतिसौक्ष्म्याच्च नतदग्रगमेऽपि द्रव्यस्य न्यूनत्वादिभानम् ॥ तथापि त्रि

तद्द्रव्यमिति द्विकोटिकोऽप्याद्यपक्षो नेत्यर्थः। लौकिक-
परमाणुरूपं द्व्यणुकरूपं वा
प्रत्यक्षाविषयमूर्तद्रव्यतयोभयोः साम्यादैकहेलया प्रथमपक्षे संग्रहः॥ समवायेत्यादि।
घटादिद्रव्यप्रत्यक्षे समवायेनमहत्त्वंहेतुः तद्गतरूपरसगंधादिप्रत्यक्षेच स्वसंयुक्तसमवायेन
तत्तथा। एवंरूपत्वादिजातिप्रत्यक्षे स्वसंयुक्तसमवेतसमवायेन महत्त्वंतथेत्याद्यूह्यं। नापि
द्वितीय इति। लौकिकप्रत्यक्षविषयत्रसरेण्वादिरूपं तद्द्रव्यमिति पक्षोऽपि नेत्यर्थः।
चंपकाद्यवयवानामित्यादि। वस्तुतश्चानुद्भूतरूपेषु रसादिवद्गंधस्याप्यनुद्भूतत्वनियमोऽस्त्ये-
वेति चंपकाद्यवयवानामनुद्भूतरूपत्वेतद्गंधोऽपि नानुद्भूयेतानुद्भूतत्वाविशेषादित्यप्यत्र
बोध्यं॥ चक्षुरादिवदिति। यथा चक्षुरादींद्रियस्यानुद्भूतरूपत्वान्न प्रत्यक्षंतथेत्यर्थः॥
महत्त्वाश्रयावयवरूपस्येत्यर्थः। तेन द्व्यणुकरूपस्य त्रसरेणुरूपारंभ-
कावयवरूपस्येति। किंच द्रव्यस्य गुणंप्रति कारणत्वाद्गन्धनाशा-
कत्वेऽपि नदोषः॥ न कोऽपि दोष इति। अतोपि न दोष इत्याद्यूह्यं॥
ग्रहेपि तदाश्रयद्रव्यं सजातीयमेव गंधांतरमुत्पादयति।

न्यूनत्वाभावाय च तन्नितयं कल्पनीयमिति समं
गुणभूतस्य गन्धस्यातिदूरगमनाभावाय
कल्पनागौरवम्॥ सूक्ष्मावयवान्तरपूरणंवा कल्प्यते त्वयापि न्यूनताभयाद्गन्धान्तरोत्पत्तिः
कल्पनीया॥ एवमनेकचर्मपुटवेष्टितमृगमदादिषु गन्धस्यैवावयवानामपगमापगमौ बोध्या-
विति साम्यम्॥ कर्पूरेऽवयवानागमाल्लघुत्वेव॥ गन्धमानापगमे सा कथं स्यादितिविचार्यम्॥
परिमाणसाम्येऽल्पगन्धतातु पूर्यमाणावयवानामल्पगन्धत्वेन वक्तुशक्या॥ प्रसारितमुखस्य
तद्रसानुपलंभस्तु रसनेन्द्रियस्याऽत्यल्पवस्तुरसाग्राहकताया दृष्टत्वात्॥ अतएव कर्पूरसन्निधौ
तद्गन्धज्ञानेऽपि नतद्रसज्ञानम्॥ नच सकृत् स्पृष्टस्यापि लशुनादेर्हस्तादीनां क्षालनेऽपि
गन्धोनापैतीति गन्धमानस्य करादौ सम्बन्धोनावयवाना तेषां सकृत्स्पर्शेनागताना सकृत्क्षाल-
नेनापगमस्यौचित्यादितिवाच्य॥ सकृत्स्पर्शेनागतस्य गन्धस्याऽपि सकृत्क्षालनेनापगमौचित्यात्
यदितु गन्धे तदर्थं सामर्थ्यं किञ्चित्कल्प्यते तर्हि तत्तदाश्रयएव कल्प्यताम्॥ यथावृक्षस्य
सपुष्पितस्यदूराद्गन्धोवात्येवपुण्यस्यकर्मणोदूराद्गन्धोवातीतिश्रुतौ गधशब्दोगन्धवद्द्रव्यपरोलेश-
परोवा?॥ गन्ध प्रतिवेश्यामोदलेशसम्बन्धगन्धकेइतिमेदिनीकोशात्॥ दूरत्वतु वृक्षापेक्षया
तस्योपात्तत्वात् नतु स्वाश्रयापेक्षया मानाभावात्॥ पृथिवीं परित्यज्य गन्धस्थिते-
सर्वथाऽयुक्तत्वात्॥ तथाचव्यास –उपलभ्याप्सुचचेद्गन्धकेचिद्ब्रूयुरनपुणाः॥ पृथिव्यामेवतं
विद्यादपोवायुंचसंश्रितमिति॥ यत्तु केचिच्छन्दनाश्रयस्य चैतन्यस्य गतिमाहुः–तन्न,
श्रोत्रेन्द्रियस्य गत्वा ग्राहित्वेन शब्दस्य चलनाभावात्॥ यत्तु यथा चन्दनस्यैकदेशस्थस्य सर्व-
देहव्यापिशैत्यसंपादकत्वमेवं जीवस्यापि हृद्देशस्थस्य सर्वदेहव्यापिज्ञानसम्पादकत्वमिति,–
तन्न, चन्दनस्य सावयवत्वेन सूक्ष्मतदवयवप्रसरणेन देहव्यापिशैत्यापादकत्वसम्भवात्॥
एतेनगुणाद्वालोकवत् व्यतिरेकोगन्धवत् अविरोधश्चन्दनवदितिसूत्राण्यपिसमाहितानि॥
तेषांपूर्वपक्षपरत्वात्॥ कथमन्यथा प्रकाशाश्रयाद्वातेजस्त्वादित्यनेन विरुद्धं गुणाद्वालोकवदि-
तिसूत्रकारोवदेत्? अधिकजिज्ञासुभिस्तु शारीरके द्रष्टव्यम्॥ तदेतदभिप्रेत्याह–विसर्पिगुण-
तामुक्तेर्विरोधान्नतुइति॥ एतेन विसर्पिगुणचैतन्योऽणुजीवइति प्रत्युक्तम्।

एव स्वत स्वमतसमर्थनपुर सर परमतं दूषयित्वोक्तसूत्रभाष्यप्रकाशग्रथ तत्रानूदित विद्वन्मण्डनभाग च कश्चिदक्षरश केनचित्पाठभेदेन चानुवदति–एवमनेकचर्मपुटेत्या दिना ॥ विनश्यदवस्थेति । पूर्वक्षणे घटादिद्रव्य नश्यति, तदुत्तरक्षणे तद्गुणा इति हि तार्किका मन्यते ॥ त्वयेति । नैयायिकेन । तन्मतमवलम्ब्यैवाकरेर्दूषणस्य प्रक्रमात् ॥ कुतो न स्यादिति । स्वाश्रयद्रव्याभावेऽपि तद्गुणस्थितेरेकत्रागीकारेऽन्यत्रापि सास्या- देवेतिभाव । यथावृक्षस्येति । तैत्तिरीयबृहदारायणप्रपाठकस्थवाक्यमिद । निर्मूलेति । वाच्यार्थानुपपत्त्यादिक लक्षणायामूल तद्रहिताया ॥ सगच्छतइति । लेशास्तु स्याण्वा द्यपुष्पितवृक्षाणामपि धूल्यादीनामपि च वाय्वादिवशाद्दूरगच्छत्येवेति लेशादिपरत्वे सपुष्पितपद दूरपद च व्यर्थमेव स्यादिति भाव ॥ उक्त व्यासैरिति । इद प्रायेण भारतवचन शारीरकभाष्यादिषूदाहृत ॥ तावकीनवचनमिति । विद्यारण्यवचन तत्कृतपचदश्या महाभूतविवेकाख्ये द्वितीयप्रकरणे "शब्द स्पर्शोरूपरसा'विविश्लोको द्वितीय ॥ व्याख्यातज्ञेयमिति । एतदतोभाष्यप्रकाशोक्तार्थानुवाद स्वोक्तार्थे आकर- समति दर्शयितु कुत ॥ तदेवध्वनयति–अयमेवार्थइत्यादिना । अत्राक्रमेणसूत्रत्रयोपन्या- सोवादिलेखानुरोधात् (अ० २ पा० ३ सू० २७) "तथा च दर्शयति" इतिसूत्रस्य- भाष्यादितो निष्कृष्यार्थं स्वयमाहु –तदर्थस्त्विति । सूत्रे चशब्दोऽवधारणार्थ । तथापदननागुरवत्त्वश्रुतेरित्यादिपूर्वसूत्रोक्तप्रकार परामृश्यते । एव च जीवोणुपरिमाणको नाडीषु स्वयविहृतिमान् हृद्यवस्थितो देहे प्रभागधवव्यतिरिच्यमानगुणश्रुतितैनैव प्रकारेण प्रागुक्तेन वेदोदर्शयतीति सूत्राक्षरार्थ उक्तसूत्रभाष्यप्रकाशमेव सशिष्याऽक्षर- शोऽनुवदति–कौशीतकिब्राह्मणइत्यादिचैतन्यगुणएवेत्यत ॥ इद हि कौशीतकिब्राह्मणे चतुर्थाध्याये बालाक्यजातशत्रुसवादऽस्ति । तत्र गतगर्वेण बालाकिना ब्राह्मणेनापि ब्रह्मोपदेशार्थं प्रार्थित क्षत्रमजातशत्रुर्नाह गुरुत्वार्ह किन्तु विज्ञापयिष्यामि त्वामिति प्रतिज्ञाय त करग्रहपुर सर रहसि नीत्वा तत्र सुप्त कचित्पुरुष प्रथम शब्दैरनुत्थित यष्टिप्रहारेण बोधयित्वा बालाकिमाह–' क्वैष एतद् बालाक पुरुषोऽशयिष्ट क्वैतदभूत्कुत एतदागात्" इति ॥ अर्थस्तु–क कुत्र एष प्राणव्यतिरिक्त एतत् सर्वेन्द्रियशून्य यथास्यात तथा ह बालाक पुरुषो जीवः अशयिष्ट अस्वाप्सीत् क कस्मिन्प्रदेशे एतत्पूर्वोक्त शयनमभूत् एव स्वापकाले जीवस्य शयनक्रियायाश्चाधार पृष्ट्वा जागरणाधार पृच्छति–कुत इति । कुत कस्मात्स्थानात् एतत् जागरणस्थान आगात् पुनरागमत् इतिविज्ञेय । एतत्प्रश्नस्योत्तरमप्रतिपद्यमान बालाकि स स्वयमेव तदुत्तरमाह–यत्रैष इत्यादि । स्वापकाले यो जीवस्य शयनक्रियायाश्चाश्रय पुनरागमनस्य- चारभिभूतस्त वदामीति भाव ॥ तदेवाह–हिता इत्यादि । हिता प्राणिना हितकारितया हिताख्या हृदयस्य हृत्पुण्डरीकस्य सबधिन्यस्ततो निर्गत्य पुरीतत आतर वेष्टनविशेष अभि- प्रतन्वति सर्वत प्रकर्पण विस्तारयति वेष्टयति तद्यथा यावत्परिमाणमित्यर्थ. ॥ इत्याधु- क्तवेति । आदिपदात् "तद्यथासहस्रधा केशोविपाटितस्तावदण्व्य" इत्यादिभगृह्यत । विपा टितकेशसहस्रतमातावदणुतमपरिमाणवत्यस्तानाड्य इत्यर्थ । अयच ' तासुतदाभवति"

तास्वणुतमासु नाडीषु तदा शयनकाले जीवो भवतीति तादृशनाडीषु स्थितेरणुत्वं विना-नुपपत्त्या जीवस्याणुत्वमुक्तं भवति । तदा शयनकाल एव तासु स्थित्युक्त्या जीवस्य सर्वदा हृदयमेवायस्थानं सिध्यति । अतएव नाडीषु हृदयसम्बन्धस्य ततोनिर्गतत्वस्य च निरूपणं सार्थकं भवति । हृदयायतनं सप्ताडीषु तासु तदा विहरतीति । अग्रे च यत्र "सुप्तः स्वप्नं न कं चन पश्यती" त्यादिना सुषुप्तिं प्रबोधं च निरूप्य "सएष प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरमात्मानमनुप्रविष्ट आलोमभ्य आनखाग्रेभ्य" इत्यादि पठ्यते । अत्र प्राणनहेतुत्वात् प्राणो जीव एव प्रज्ञात्मा विसर्पिस्वचैतन्यगुणरूपेणेदं शरीरमनुप्रविष्टो लोमानि नखाग्राणि च मर्यादीकृत्येत्यर्थः । न विसर्पिगुणतासिद्धा । तत्राभिक्षुराभिरद्वत्तोऽपि तथैवगमयत, अन्यथा मध्यमपरिमाणत्वमापद्येत । तत्राप्यभिदृष्टालभौष्ण्यवद्गुणविसर्पणबोधकं ॥ बृहदारण्यकादिषु चेदं विस्तरेण निरूपितमस्येति प्रकाशादिवो ज्ञेयः । यथापि किञ्चित्पुनर्वीक्ष्यते । प्रकाशाश्रयसूत्रार्थस्तु त्वदीयतुरीयश्लोकखण्डनेनैव निर्मलो निरणायि । तत्रापि प्रकाशस्य धर्मतेव प्रत्युत सिध्यति । ननु द्रव्यान्तरत्वमितिविरुद्धवद्वचस्तदुपन्यासः ॥ विसर्पिगुणचैतन्यश्रुति ॥ अत्रायमाशयोऽनुसन्धेयः –यत्तु (निदाघगाढ़ह्रदनिमज्जनादिषु सर्वशरीरगतौष्ण्यशैत्याद्यनुभवानामसम्भवः, अणो सर्वत्रसम्बन्धायोगादि) त्यभिहितं (तन्न) तस्याणुत्वेऽपि तद्गुणस्य चैतन्यस्य सर्वशरीरे प्रसरणेन तदनुभवोपपत्तेः ॥ गुणस्य द्रव्याधिकदेशवृत्तित्वं तु प्रभादिवत् । दृश्यते ह्येकदेशवर्तिनामल्पानामपि मणिदीपकादीनां तदधिकदेशवर्तिनी प्रभा अतएव मैत्र्युपनिषदि "अनन्तारश्मयस्तस्य दीपवद्यः स्थितो हृदी" ति सदृष्टान्तं विसर्पिगुणत्वमुच्यते । गीतायामपि 'यथाप्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः । क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारते' ति । एतत्सर्वमनुसन्धाय भगवान्परमाचार्यः सूत्रयाम्बभूव "गुणाद्वालोकवदि" ति । अत्राविरोध इत्यनुवर्तते । वा शब्दश्चैवकारार्थे ,तथा चालोकवद्गुणादेव सकलशरीरगतौष्ण्याद्यनुभवस्याविरोध इत्यर्थः ॥ औष्ण्याद्यनुभवस्य हेतुर्यदि विभुत्वेनात्मनः सकलशरीरे स्थितिरेवस्यात्तर्हि लोमनखाग्रादिष्वपि तत्सत्वेन तत्र जलार्ककिरणादिसंयोगे शैत्यौष्ण्याद्यनुभूयेत ॥ न त्वनुभूयते तोनसविभुः ॥ मम "आलोमभ्य आनखाग्रेभ्य" इत्यादिश्रुतिभिरेव यथाप्रत्ययमिष्टसिद्धिः । एतावताऽऽलोकस्य गुणत्वे प्रमाणाभाव इत्युक्तं । न च शाब्दमानोपन्यासस्यायमनवसर इति वाच्यं, प्रकाशवत्सूत्रविरोधस्याप्यनुपन्यसनीयत्वापत्तेः । अविरोधस्तु दर्शयिष्यते । यच्च साधकमानमनुदाहृत्यैव प्रकाशस्य द्रव्यत्वमुक्तं तत्र युक्तिः सद्यथाहुः प्रकाशकारा "मणेः पार्थिवत्वेन तत्र किरणरूपद्रव्यजनकत्वस्य तत्प्रसारकत्वस्यैवाङ्गीकारे बहुकल्पनापत्तिः, यदि जननं तदा पूर्वं मणितो बहिरागतानां बहिष्ठत्वात् मणिपिधानदशायामपि तदनुभवापत्तिर्मणिनाशेऽपि तत्स्थित्यापत्तिस्तदसमवायिनिमित्तयोरल्पतापरिदृष्टयोः, कल्पनापत्तिस्तन्निर्वचनाशक्तिश्च । यदि प्रसारणं तदा मणेश्चेतनत्वापत्तिः स्वतआकुञ्चनप्रसारणक्रिययोश्चेतनएवदृष्टत्वात्" इत्यादि ॥ किञ्च प्रभायाः स्वपिद्रव्यत्वे तस्यास्तत्परिमाणकद्रव्यान्तरस्थापेतत्तावत्या प्रभायाऽभिमप्रदेशेऽप्रसरणेनावश्यभाव्यं भामुखजलपूरितेघटे स्वस्वन्तरनिक्षेपेणवावज्जलनिःसरणस्यदर्शनात् । तावत्तन्नाशोत्पत्त्योः स्वीकारेऽत्यन्तगौरवं । किञ्च नाशक्षणे तद्वारभकावयवाः क्वनिविशेरन् ॥ मणाभेचावयवानां प्रवेशस्ततएवोद्भमस्य-

चकथने प्रभानाशोत्पत्तिक्षणयोर्मण्यादेराधिक्यन्यौन्येगौरवलाघवेचापद्येता। किंचकोशका-
राअपि प्रभाशब्दस्यकान्तिपर्यायत्वदर्शयन्ति 'स्युःप्रभारुग्रुचिस्त्विड्भाभाश्छविद्युतिदीप्तय'-
इत्यादौ एवमाद्यनेकदोषप्रासान्नप्रभायाद्रव्यत्वशक्यवचनतस्मादत्युत्कटोरूपाख्यगुणएवा
सौ। द्रव्यत्वेतुध्वोन्निस्थितायाश्चन्द्रादिप्रभाया शुक्लरूपव्यतिरिक्ततदाश्रयभूतकिंचित्स्वरूप-
मुपलभ्येततदनुपलम्भाच्चनद्रव्यमिति हरितोपिण्याविद्वन्मण्डनटीकायामाशय । ज्वालाया-
स्तुह्रस्वदीर्घपरिमाणस्वस्थूलमूलत्वसूक्ष्माग्रत्वदक्षिणावृत्तित्वाद्याकृतीनाचदर्शनेनरूपमात्रत्व
दसभवेत्तचपृथग्द्रव्यत्वनिश्चीयतइति तस्या शुक्लहरितलोहितादिविविधरूपाश्रयत्वनतुरू-
पत्व । अनेन (ज्वालादौतद्दर्शनादि) तिनिरस्त । गुणगुणिभावेचसत्येवमणेरालोकोदी-
पस्यालोकइतितरसबधिरयुज्येत, जन्यत्वस्यनिराकृतत्वात् । तथात्वेपितृनाशेऽपिपुत्रस्थिति-
वत्स्थितेर्दुर्वारत्वाच्च । नचनित्यसयोगित्वादस्थित्युपपत्ति प्रभायाघटादिसयोगासभवप्र-
सगात् । सावयवत्वेनघटादिसयुक्ततदवयवानांदीपादिसयोगाभावात् । अल्पपरिमाण-
द्रव्ययो सयोगेनित्यताया क्वचिदप्यदर्शनाच्च । नन्वन्यत्रादृष्टोऽप्यन्यथानुपपत्त्यात्र नित्य-
सयोग कल्प्यतइतिचेदत्रगुणएवविसर्पित्वतयाकल्प्यता, लाघवात् । धर्मिकल्पनातोधर्म-
कल्पनायालाघवमप्यत्रानुसधेय । नचप्रभायादीपसमवेतत्वेनसमवायिनाशात्तन्नाशोप-
पत्तिर्वाच्याप्रभाया । अधिकपरिमाणकत्वेनाल्पपरिमाणक एकस्मिन्दीपेतदारम्भकत्वा
सभवात् । अन्यथाएकेनत्रसरेणुनाऽपिघटारम्भप्रसगात् । आश्रयावयवानांतदारम्भकत्वतु-
प्रागेवापास्त । एतत्पक्षेप्युक्तदोष सुस्थएव । वृक्षनाशेऽपितदवयवारब्धपुष्पफलादिस्थिति-
दर्शनात् त्वयातुमयोगिद्रव्यत्वमेव स्वमुखेनोच्यतेऽतोनसमवायोक्तिप्रसगोपीतिकितेन
"प्रकाशवच्चावैयर्थ्यादि" तिसूत्रतुयथासोरश्चाद्रमसोवाप्रकाश स्वतोनव्यवहर्तुंशक्य ,
स्वत सपादयितुमकालेनुपयोगायस्वनिकटेस्थापयितुचाशक्यत्वात्। आगतेतत्तुसूर्यादौ भवति
व्यवहार्य तथाब्रह्मधर्माअपितदिच्छयाव्यवहार्या स्वतश्चाव्यवहार्या इत्येवबोधयत् प्रकाश-
स्यधर्मत्वमेवसाधयतिनतुद्रव्यत्वतस्माद्गुणत्वेतत्सूत्रविरोधोक्तिरभिलापमात्रतद्भाष्यविरोध
सभवेतुमयासनपरिहरणीय । वस्तुतस्तत्रत्वद्भाष्येपिप्रकाशस्याकाराणामौपाधिकत्वकथने-
नवास्तवनिराकारत्वबोधनात् रूपवद्द्रव्यत्वेनवास्तवाकृतिमत्त्वेनचलोकेव्याप्तिदर्शनात् तवैवे-
दसूत्रद्रव्यत्वबाधकमेव आकाराभावेनरूपिद्रव्यत्वाभावसिद्धे नीरूपतत्त्वेवाय्वादिवच्चाक्षु-
षाविषयत्वप्रसगाच्च । अतस्तृतीयस्कधस्यषड्विंशे (श्लो० ४०) द्योतनपचनपानमिति
प्रकाशस्य क्षुत्तडादिवत्तेनोवृत्तित्वमुच्यते, नतुद्रव्यत्व दीपादिप्रभायाद्रव्यत्वमसाधयित्वैव
(अविशेषान्मण्यालोकोऽपिद्रव्य) मित्युक्तिस्तुवृथैव प्रभात्वाविशेषेण मणिसूर्यदीपन्या-
दिसर्वप्रभाणागुणत्वोक्तेरवौचित्याच्चअतएवश्रीपुरुषोत्तमोऽपि (अ० ७ श्लो० ८) "रसोऽह-
मप्सुकौंतयप्रभास्मिशशिसूर्ययो । प्रणव सर्ववेदेषु शब्द खेपौरुषनृष्वि" ति गुणेष्वेवप्रभा
गणयति (स्क० १० अ० ८५ श्लो० ७) 'कान्तिस्तेन प्रभासत्ताचन्द्राग्न्यर्कर्क्षविद्युता। यत्स्थैर्य
भूभृताभूमेर्वृत्तिर्गन्धोर्थतोभवानि ति एवमादौपुराणेष्वपिगधादिवत् गुणत्वमेवदर्शित ।
रसशब्दादीनागुणत्वतुतवाप्यभिमत प्राय पाठस्यचनिर्णायकत्वमानदमयाधिकरणे शक
राचार्यै स्वीकृतमेव । नचसिद्धात्वरीत्या तत्रैवात्रापितद्वाध शक्य , कर्मभेदाध्यायद्वितीयपादे

जैमिनिनोक्तेषुशब्दांतराभ्यासादिष्वन्यत्वमभेदकस्येहादर्शनात् । ननुवैश्वानरवासरकप्रभ-
योरुष्णिमानुभवात्गुणेगुणानंगीकाराच्चद्रव्यत्वमेवअन्यमनयोरितिचेन्मैवं; तत्रभिन्नवीति-
होत्रप्रभृतेः प्रकाशस्यैवौष्ण्यस्यापिप्रसरणांगीकरणात् अतएवान्धैःप्रकाशाप्रत्यक्षेप्यौष्ण्यमनु-
भूयतेअतएवचहेमन्तशिशिरयोर्मिहिरस्यदूरत्वेनाधिकोष्णिमानुभवः चन्द्रेरपिविप्रकर्षेरजनि
दिनरदनयोरिनस्यचप्रकाशएवानुभूयतेनोष्णिमा ॥ प्रदीपस्यतुसमीपतमएवसमनुभूयत,
औष्ण्यंप्रकाशस्तुसमस्तेसद्मनि यदितुप्रभाद्रव्यमेवौष्ण्यंस्यात् प्रभामात्रंतर्हि तथानुभूयेत-
अनलकमयन्युसम्बन्धीप्रकाशमात्रं वापात्रंस्यान्नियमेनोष्णिम्नः तपनातपउष्णइतितुयुग-
पदुभयोपलब्धिमूलकोभ्रमः तार्किकाणांक्षारंवारीत्यादिवत् औष्ण्यस्यविसर्पित्वमपिवक्ष्यते।
एतेनजैवातृकज्योत्स्नाजाड्यमपिव्याख्यातम् ॥ वस्तुतः प्रभायांस्पर्शस्याभावादेवमप्यादि-
प्रभायांसनोपलभ्यते । रूपिद्रव्यत्वेतुतत्रापिसोऽनुभूयेतव्यापकत्वात् । यत्रयत्रतादात्म्याप-
रपर्यायसमवायेनरूपंतत्रतत्रपरान्वयात्स्पर्शोपीतिव्याप्तिः ॥ यस्त्वंधैरौष्ण्यशैत्ययोरुपलंभो-
साभिस्तयोः प्रकाशार्थित्वसाधकउक्तःसत्वादृशो गुणप्रत्यक्षेगुणिप्रत्यक्षंहेतुरित्यभिमानम-
ऽभ्युपेत्य ॥ तपनातपतोयस्तोयतापः सोऽप्यौष्ण्यस्यविसर्पणएवोपपद्येतमतद्वयेपिप्रभायाः
स्वाश्रयनित्यसंयोगितयाप्रभाविभागमागम्यपयः प्रविष्टेतिवक्तुमशक्यत्वात् प्रवेशेतुतिमि-
रेऽपितत्तोयचाक्षुषमक्षुण्णमापद्येतालोकसंयोगात् ॥ अंतर्भमीनादीनामालोकजालौकसि
विमलसलिलेआलोक्यमानतयान्तर्जलेजातवेदोघातकत्वमिवप्रकाशनाशकत्वंनेतिनिश्चीयतेते-
नतिमिरेतोयेनतस्याभिभवोशक्यवचनः ॥ तस्माद्भानुवृहद्भानुप्रभृतेरौष्ण्यमेवजलानिला-
दौसंक्रामति । अनलावयवानांसंक्रमेजलानिलाभ्यांतेऽवश्यंनाशयेरन्विस्फुलिंगप्रदीपादि-
रिव ॥ अतएवश्रीभागवतादिषु (स्कं० ५ अ० १० श्लो० २२) ''स्थाल्यग्नितापात्पयसो-
ऽभिताप''इत्यादौ तापमात्रस्यसंक्रमोनिरूप्यते तत्रसंक्रांतमप्यौष्ण्यंतेजोधर्मतयाशश्वछाव-
तिष्ठते । अभियुक्ताअपिऔष्ण्यसंक्रममेववर्णयंति (रघु० स० ५ श्लो० ५४) ''उष्णत्वम-
भ्यातपसंप्रयोगाच्छैत्यंहिसायत्प्रकृतिर्जलस्ये''तितदेतत्सर्वमनुसंधाय ''गुणाद्वालोकवदित्य-
ग्राभाव्यतेभाष्यकारचरणैः प्रभायागुणत्वमेवस्पर्शानुपलंभात्उदकगतौष्ण्यवत्इति'' एवं-
चप्रभाकरप्रभापिवस्तुतोगुणएवतथापितत्रौष्ण्यप्रभयोरुभयोर्विभागउक्तचरसरणिकोपपा-
दनसापेक्षइतितां विहायोक्तसूत्रेभाष्यकारैर्मणिप्रवेककांतिरेवदृष्टांतिता । एतावता (एवंच-
यस्तुवस्तुआलोकोऽग्रमणेरेवग्राह्यइतिकुशकाशावलंबनमपिप्रत्युक्तं) इतितदुक्तिरेवकुश-
काशावलंबनतामालंबते । यच्चोक्तंसूत्रेप्रकाशे ''सूर्यादिप्रभायांस्पर्शोपलंभाद्द्रव्यांतरत्वमपि-
संदेहंदाक्य'' मित्युक्तंतस्यापि । वस्तुतस्तुसापिनद्रव्यमित्येवाशयः औपरिष्टिकदृष्टिमतां
संदेहोद्भवस्यैवकंठरवेणकथनात् अपिनातत्पक्षेनादरबोधनाच्चवस्तुविवेकेतुविभावसुविभाया-
अपिविभाव्यतेगुणत्वमेवातोगीतादिषुसापिजीवचैतन्यस्योपमानीक्रियते (अ० १३ श्लो० ३२)
''यथाप्रकाशयत्येक''इत्यादौयत्तुज्ञानस्यगुणत्वइत्यादि,-तन्न,उक्तवक्ष्यमाणयुक्तिभिःप्रकाश-
गंधयोर्गुणत्वेसिद्धेप्रकाशवत्तुहृदंसुगंधवदुपवनमित्यादौसंयुक्तत्वव्यवहारादुत्कटगुणविशेषाणां
स्वाश्रयद्रव्यातिरिक्तदेशसंयोगस्यदृष्टचरत्वेनज्ञानस्यापिसकलदेहसंयोगकथनेबाधकाभावा-
त् ॥ नचसंयोगमात्रदर्शनात्द्रव्यमितिप्रमितव्यं। उक्तरीत्यातदसंभवात्गुरुत्वाद्यनुपलंभा-

घ । यथालोकोद्रव्यस्यातर्हिप्रकाशतिमिरस्थितैकैकफलकायाउत्तम तुलाया प्रकाशसयोगि-फलकनमेत्केपाचिद्विदानिनामते तेजोद्रव्यस्यापिगुरुत्वनियमादस्माकतुनायमाग्रह.। वत्रा-पिद्रव्यस्यपरान्त्वयात्स्वभावाद्वा स्पर्शवत्त्वनियमस्तुसर्वसमत मणिदीपादिसर्वप्रभासुतुनिय-मेनस्पर्शोपलभाभावादिकमपि द्रव्यत्वाभावसाधकमनुसधेय। नचसयोगस्य गुणत्वाचद्र-त्वगुणान्तरस्यदुर्वचगुणेगुणानगीकारादितिनाच्य, गुणस्यापिबुद्धेरिच्छादिपमुखदु खादिगुणत्र-त्तायास्तद्गुणसारसूत्रविवरणे शकराचार्यैररीकृतत्वेनत्वयातथाक्तुमशक्यत्वात्। तदुपपच-येयदितार्किकसिद्धाततिरस्कृत्य'एकरूपरसात्पृथगि'त्यादिप्रतीतेश्चप्रमात्वस्वीकृत्यगुणेगुणा-तरस्वीक्रियेतवदाप्रकृतेपितुल्य। स्पर्शरहितेमणिप्रभादावत्यतापरिदृष्टस्यतेजोद्रव्यत्वस्यस्वा-श्रयमण्यादिनानित्यसयोगस्यतदाच्छादनोद्घाटनाभ्या मुहुर्नाशोत्पत्त्यो सकोचप्रसारयोर्वा-मण्याद्यवयवैस्तदारभप्रभृतेश्चानेकदोषदुष्टस्यकल्पनमतिगुरुत्वमविहायउत्कटगुणस्यस्वाश्र-याधिकदेशेसयोगएवोरीकार्य प्रत्यक्षसिद्धत्वेनकल्पनालेशस्याप्यभावात् (गीता अ० २ श्लोक १४)'मात्रास्पर्शास्तुकौन्तेये'त्यादावनेकत्रशब्दादीनासयोगस्यकठरवेणकथनादस्मा-कंतार्किकनियमविरोधोऽकिंचित्कर शितोष्णादिभानप्रतिमन सयोगस्यकारणत्वमस्ति न वा? नद्वितीय, निद्राक्षणेऽपितृलिस्पर्शानुभवप्रसगात्। (पृ० ९३) "अन्यत्रमेमनोऽभू-दित्याह नाहमेवद्याप्राज्ञासिषमिति" एवमादिकौशीतकिब्राह्मणगतेद्रप्रतर्दनसवादस्थश्रुतिवि-रोधाच, आद्येतुमनसोऽणुत्वात्कथ सर्वशरीरगतस्यतस्ययुगपदुपलब्धि? अथसूच्याशतपत्र-भेदनकालवदत्यल्पकालेन सर्वत्रमनोभ्रमणाद्यौगपद्यप्रत्यय इतिचेदणुजीवस्यापितथाभ्रम-णेनसोऽस्तु एवमपिपादेमेवेदनाशिरसिमेसुखमित्याद्युपपद्येत। वस्तुतस्तु गुणप्रसरणादेव-सर्वोपपत्ति. श्रुत्यादिसिद्धोक्ताप्राग्भित्त्यादिचाक्षुपेत्वालोकसयोगएवतत्रनतुतेजोद्रव्यसयो-ग तमसिसुवर्णमात्रसयोगेपिभित्त्यादे प्रत्यक्षापातात् प्रौढप्रकाशवत्तेज ससर्गस्तत्रमितिचे-ल्लाघवात्प्रौढप्रकाशससर्गएववदास्ता न त्वधिक वैयर्थ्यादसभवाच। नहिसूर्यचद्रादिना-भित्त्यादिकसयुज्यतेअपितुतत्प्रकाशेनैव। एवगृहेघटादिकमपिदीपादे प्रभयैवयुज्यते नतुते-न॥ ननुमन्मतेतत्सद्रव्यत्वाद्भित्तिघटादिस्तेजोद्रव्यससर्गोस्तीतिचेत्तर्हिप्रौढप्रकाशवदितिल-ज्यताप्रकाशे प्रकाशातरवत्वासभवात्। तत्यागेच हेममात्रससर्गे प्रत्यक्षापत्तिरत्यागेचा-सभवद्दत्युभयत पाशारज्जु पतत्तडिदशनिस्तनितगृहच्छतघ्नीमुक्तमहागुलिकादिशब्दैर्जीर्ण-भित्तिगुर्विणीगर्भादे पातनस्यानुभवादपिविसर्पिगुणानावस्वत्वतः सयोगआस्थेयएवेतिप्र-भायाअपिभित्त्यादिनासउपपन्न चक्षुप कचिदाश्रयासयोगेऽपि आलोकप्रत्यक्षतुनानुपपन्नं। अविसर्पिगुणचाक्षुप एव तथानियमसभवात्। स्पर्शएव प्रत्यक्षविषयत्वस्य वायो चाक्षुपे-यताया केश्चिदगीकारेणाकाशस्याप्रत्यक्षविषयत्वे पिशब्दप्रत्यक्षानुभवेनचगुणप्रत्यक्षेगुणिप्रत्य-क्षमेवकारणमिति नियमव्याघातात्स्पर्शादिप्रत्यक्षवदुपपत्त। सयोगसयुक्तसमवायादि-सबधाश्चतार्किकाणामेवपारिभाषिका समवायादिक दूषयद्भिरौपनिषदैर्नशक्या स्वीकर्तुमि-तिदिक्। एतनगधप्रत्यक्षमपिव्याख्यात गुणगुणिप्रत्यक्षयो कार्यकारणव्यभिचारप्रदर्शनेन-त्वदभिमतव्याप्त्यसिद्धे अवयवानाघ्राणेनयोगेतुचक्षुषापियोगाचाक्षुषदुर्वारस्यात् सूक्ष्मत्वा-दिंद्रियायोगित्वकल्पनेतुघ्राणेनापिसनस्यात् यथाद्रव्यप्रसरणतुबहूनाविभक्तानामिवैकस्य

सहवस्गन्धस्यैवांगीकर्तव्यं लाघवात्प्रकाशस्थलेप्यस्य सत्वाच । अवश्यं दीपकलिकाकरदीपि-
कावन्ह्यादिप्रकाशतारतम्यस्य मणिविशेषप्रकाशाना तीव्रातीव्रत्वयोश्चोपपत्तये तथांगीकर्तव्यं-
अवयवानां तु वृक्षाग्रपत्रपुष्पफलादिवदतिदूरगमने प्रतिबन्धकाभावात् अतिदूरेऽपि गन्धप्रती-
तिर्दुर्वारैवकिंच गुणत्वादेव गन्धस्तत्रतत्र नीयमानेन पुष्पादिना सहैव गच्छति दीपप्रकाशवत् ।
अवयवप्रसरणपक्षे तु तथा न स्यात् नचलाकर्षणकस्य विभक्तावयवानां तदसंभवात् अन्यथा
पृथक्कृतानपि पत्रपुष्पादिस्वावयवान्वृक्ष आकर्षेत्, प्रतिक्षणं नवावयवप्रसरणे द्रव्यनाशप्रसङ्ग
अवयवान्तरोत्पत्तिस्वीकारे त्वत्यन्तगौरवं स्यात् किंचैवसति येन मार्गेण पुष्पादिकं नीयेत तस्मि-
न्सर्वस्मिन्नयनोत्तरमपि तत्समीपप्रदेश इव गन्ध उपलभ्येत, तथा पुष्पसमीपे सहसा मुद्रि-
तायां मञ्जूषायं गन्धनिर्गमनिरुद्धत्वात् । स्थलान्तरे तदुद्घाटनेऽपि गन्धो नानुभूयेत, गुणत्वेन प्रका-
शवदाकर्षणोरीकारे तु सर्वमनवद्य ॥ ननु लोहस्य चुम्बकेनेव विभक्तावयवानामाकर्षण
स्वीक्रियते, फलादेरनाकर्षणे तु भारवत्त्वादिति चेत्तर्हि सर्षपद्वयसेनापि मृगमदकणेन हरिचन्द-
नकणेन वा स्वावयवानामाकर्षणवत् अतिमहता चन्दनतरुणा तच्चूर्णसमुदायस्यावश्यमेवा-
कर्षणं भाव्य । न त्वेवं दृश्यते, किंचातिसूक्ष्माणामपि बहूनामेव सर्वदोद्गमो गन्धोपलम्भा-
यत्वया वाच्य, तथा सति द्रव्यनाशस्तल्लाघवं चावश्यंभावि । मन्मते तु तस्यैव गन्धस्वरूपस्य नानो-
दिवन्मुहुरनुभवेऽपि न्यौनत्वमेव न प्रसज्यते, पक्षसमकल्पनागौरवमिति—तन्न, अतिदूर-
गमनप्रतिबन्धाकर्षणादेस्त्वन्मते कथमप्युपपत्तेरेवाभावात् । मम तु नरीत्या निर्बाधा सर्वे-
सिद्धि । किंच तव प्रभास्थले द्रव्यान्तरं गन्धस्थले चावयवा शब्दस्थले चेन्द्रियस्य गत्वा ग्राहि-
त्वमित्यादिनाना कल्पनं तत्तद्दोषपरिहाराय तत्र तत्र प्रकारभेदेनोत्पत्तिनाशादिकल्पनं चेति महद्-
दैवगौरव ॥ मम तु प्रभादयो विसर्पिगुणा इत्येतावतैव निर्वाह", अवयवान्तरपूरणपक्षे तु-
स्थितहान्यस्थिताभ्यागमाभ्यां क्लेश । कर्पूरादावपि पूरणप्रसङ्ग , किंच द्रव्यमानप्रत्यक्षानु-
रोधात् यावत्तागमनता तत्रामेवोत्पत्तिरिति वाच्य, तत्र च हेतुर्दुर्वच । अदृष्टमेव स इति-
चेत्तर्हि मृगनाभिश्रीखण्डखण्डादे कश्चिदवयवान्सर्वतोपहृत्य यस्यैकादौ चिरस्थापने पुन-
स्तात्र देवमानमुपलभ्येत, ततोऽवयवानां निर्गमाभावात् अदृष्टेन पूरणस्य तत्रापि संभवात्
मया तु न गन्धोत्पत्ति कल्पयेत्युक्तमाद्य । इत्थं च स एवायं गन्ध इति प्रत्यभिज्ञाऽपि प्रमा योपपद्यते
स्वस्तसर्पिणि लोहभस्माद्वनोऽपि कस्तूरिकादेस्तस्याः पक्षाय उदकादौ भ्यस्य पाकेऽपि अग्नि-
गतो भ्यस्यैवेति कुसमखिल । नचाभस्यामि जसरेणुप्रवेशाद्गौण्योपलभो वाच्य , अधि-
कजलस्य वन्हिनाशकत्वनियमेन प्रवेशोत्तरक्षण एव नाशयोगात् । अंभसि भास्वररूपो-
पलभप्रसक्तेश्च । अधिकं तु प्रस्थानरत्नाकरादिष्ववधेय, तावकैरपि जलादौ ज्वलनौष्ण्यस्यै
वसक्रमो बहुशोच्यते । यथा विषयान वाक्ये पञ्चदशि चरमप्रकरणे विद्यारण्य (श्लोक १०)
'यद्वापि निर्मलेनीरे वन्हेरौष्ण्यस्य संक्रम ॥ न प्रकाशस्य तद्वत्स्याच्चिन्मात्रोन्द्भूतिरेव च' इति-
तथा अपरोधकावरणसत्वे सूक्ष्मावयवानामप्यनिर्गमस्यानेकशोऽवलोकितत्वाद्गुणस्य चकाचपा-
त्रविशेषावृतदीपप्रकाशादेर्बहिर्निर्गमदर्शनादनेकचर्मपुटवेष्टित मृगमदस्यापि गुणस्यानिर्गम
नमुचितम् । कर्पूरमात्रे तु लाघवदर्शनादवयवोद्गमोऽपि निश्चीयते । नैवं सर्वत्र संभवति, हेतो-
रदर्शनात् अवयवोद्गमे चञ्चलितगन्ध इव तत्तद्द्रव्यसंबन्धिनो रसरूपस्पर्शा अपि प्रसारिता स्यैना

शरीरपिधाय'कत्वसभवेन सार्वत्रिकशैत्यानुपपत्तेश्च । वैलशैत्येतु खद्वस्याल्पमानत्व-लाघवयोरदर्शनात् नावयवगमन शक्यवचन, उत्क्रान्त्यादिदशसूत्र्या पूर्वपक्षत्व तुप्रागेवनिरस्त प्रकाशाश्रयसूत्रे प्रभायास्तेजस्त्वोक्तिर्गुणत्वबाधिकेति तवाभिमतत्वात् । वस्तुतस्तु प्रकाशस्योत्कटरूपत्वात् (अ० ४ श्लो० २३) 'दीपश्चक्षुश्च रूपचज्योतिःपोनपृथग्भवेदि' तिद्वादशस्कधगश्याद्गुणस्यापितेजस्त्वमस्त्येवेतिनसूत्रयोविरोध । पौराणमतेतु रूपतन्मात्रादेव तेजसउत्पत्तेश्च ॥ त्वतु "गुणाद्वे" त्यस्यपूर्वपक्षस्थत्व-मित्रप्रकाशाश्रयसूत्रस्यमततातरपरत्व त्वतुर्यश्लोकमुद्धृत्वानसीतिद्वयोरपि व्यासानभिप्रेत त्वात्तयोर्विरोधेपिकाक्षति, तथाचाणोरपिजीवस्यप्रभागधादिवत् विसर्पिणोगुणस्यैवसवधात् तत्तदिंद्रियव्यापार श्रूयते कौशीतकिब्राह्मणइन्द्रप्रतर्दनतसवादे "प्रज्ञयावाचमसमारुह्यवाचासर्वाणिनामान्याप्नोतिप्रज्ञयाप्राणसमारुह्यप्राणेनसर्वान्गधानाप्नोती" त्यादिना एतेनजीवस्यस्वरूपातिरिक्तचैतन्यगुणेस्पष्टतरश्रौतमानमपिदर्शित । सूत्रितचभगवता (अ० २ पाद० ३ सू० २८) "पृथगुपदेशा" । दिति अर्थस्तुप्रज्ञयाशरीरसमारुह्येतिकरणत्वेनपृथक्कृतयोपदेशाच्चैतन्यगुणइतिएवविसर्पिगुणत्व । "स्थूलानिसूक्ष्माणिबहूनिचैव रूपाणिदेहीस्वगुणैर्वृणोति । क्रियागुणैरात्मगुणैश्चतेषा सयोगहेतुरपरोऽपिदृष्ट" (पृ० ३५७) इतिश्वेताश्वतरादिपुश्रूयतएव । तत्रहिपचमाध्यायेऽष्टमर्चिबुद्धिपरिमाणेनाङ्गुष्ठमात्रत्वस्वपरिमाणेनाराग्रमात्रत्वचोक्त्वा (ऋक् ९) "वालाग्रशतभागस्यशतधाकल्पितस्यच । भागोजीवस्सविज्ञेय" इति स्पष्टतयाणुत्व "सचानत्यायकल्पते" इतिसामर्थ्यार्थकधातुप्रयोगाचदनसहदेवोजटादिवत् सामर्थ्यादानत्यमभिधायाणुमात्रेकथनुस्त्रीपुरुषादिलिंगसभवइत्यशकायाजीवस्यशरीरप्रयुक्तमेवस्त्रीत्वादिकनतुस्वरूपतइति नैवस्त्रीनपुमानेषनचैवायनपुसका यद्यच्छरीरमादत्तेतेनतेनसरक्ष्यत" इतिदशमर्चिदर्शयित्वानानाविधदेहप्राप्तौकिन्निमित्तमित्याकाक्षायामेकादशर्चिसकल्पादिप्रभवै शुभाशुभकर्मभिरेवमनुष्यलोकदेवलोकादिस्थानेपुनानाविधशरीरप्राप्तिस्तस्यनिरूप्याणुमात्रस्यतस्यातिस्थूलेष्वतिसूक्ष्मेपुचशरीरेपु कथतुल्यसुखाद्यनुभवइत्याकाक्षाया (ऋ० १२) स्थूलानीत्याद्युच्यते । स्थूलानिपाच भौतिकानिसूक्ष्माणिलिंगशरीराणिअथवास्थूलानिहस्त्यादीनासूक्ष्माणिदशमशकादीना चशरीराणिदेहीजीव स्वगुणैश्चैतन्यप्रकाशैर्वृणोति । एवचैकस्यैवदीपस्यस्थूलेपु गृहादिपुसूक्ष्मेपुघटादिपुचयथाधाऽपरिमाणप्रकाशप्रसरणवत् तत्तच्छरीरेपुतावत् स्वगुणप्रसरणादेवतस्य तदनुभवइतिभाव । ननुएकादशर्चि "स्थानेपुरूपाण्यभिसप्रपद्यते" इत्युक्त्याकर्मानुसारिदेहप्राप्तोजीवस्यस्वातन्त्र्येसतिशुभकर्मलभ्यानेवतान्प्रपद्येत । एवस्वचैतन्येनदेहावरणेष्वपिस्वातन्त्र्येसतिनिद्राकालेऽपिसर्वमनुभवेत् । नतत्वेवतत्कुतइत्याकाक्षायामुत्तरार्धपठ्यते । क्रियागुणैरिति । क्रियागुणै नानाविधशुभाशुभक्रियाणाजीवमात्रनिष्ठत्वेपितज्जन्यैर्गुणै सुलोचनाधत्वादिधर्मैस्तथाऽऽत्मगुणैर्जीवस्यवच्छिन्नप्रकाशैश्चसहतेषाशरीराणासयोगहेतुर्नकेवलजीव किंत्वपर परमेश्वरोपिदृष्ट । एवचसचितकर्मणाबहुत्वेपिप्रारब्धनिर्माणपरमेश्वराधीन तथानिद्राकालेस्वस्मिन्नाडीविशेषेपुवाजीवस्यप्रवेशनततोनिस्सारणचतदधीनमततोनोक्त दोप । अतोलोमनखेपुचैतन्यस्यव्याप्तावपि तदिच्छैवनियामिकेतिसक्षेप । तथाचसिद्-

शरीरेगुणप्रसरणं । एवमणुत्वमप्यनेकत्रश्रुतिष्वभ्यस्यते यथाकठवल्लीप्रथमवल्ल्यां (म० २१) "नहिसुविज्ञेयमणुरेषधर्मः" इति । एषजीवाख्योधर्मोवा परमेश्वरस्याणुरित्यर्थः । दुर्ज्ञेयत्वपरत्वेतुनहिसुविज्ञेयमित्यनेनपौनरुक्त्यं । द्वितीयवल्ल्या (म० १३) "एतच्छ्रुत्वासंपरिगृह्यमर्त्यःप्रवृह्यधर्म्यमणुमेतमाप्य ॥ समोदतेमोदनीयंहिलब्ध्वा" इति । अर्थस्तुजीवस्वरूपगुरूक्तं श्रुत्वामननात्सम्यक्परितोयुक्तिभिर्गृहीत्वानिदिध्यासनात्प्रवृह्यउभयमशरीरादिसत्पृथक्कृत्याणुपरिमाणकमेवमात्मानंस्वयमनुभूयानंदाद्याविर्भाववान्भवतीतिज्ञेयः । नचेदंवाक्यंब्रह्मपरकल्प्यं, "येयंप्रेतेविचिकित्सामनुष्ये" इत्यादिना जीवस्यैवप्रकृतत्वात् । अग्रे "अन्यत्रधर्मा" दित्यादिनापृथक्प्रश्नोत्तरब्रह्मणोनिरूपणाच्च । स्पष्टीकृतंचेदंव्यासपादैरपिप्रथमसतुरीयेपादे (सूत्र ६) "त्रयाणामेवचैवमुपन्यासःप्रश्नश्च" इत्यत्र । किंचमैत्र्युपनिषद्द्वितीयप्रपाठके "ईदृशेणाणिष्ठेनेत्त्द्विधमिदंचेतनवत्प्रतिष्ठापितं" इति । अणिष्ठेनअणुतमेन । व्यापकत्वेकथमणुभाव ? शरीरप्रतिष्ठापनार्थंइत्याशयेनाग्रलिख्यं पृष्ट "इहैवावर्ततेंशेन" इत्यादिनांशत्वनिरूपणेनांशिनईश्वरस्यविभुत्वेपितदंशस्याणिष्ठत्वं तेनशरीरनिष्ठापनंचनविरुद्धमितिबोधितं । अग्रेऽपि (म० ५) "अनेनेद्दशेनाणिष्ठेन" इत्यादि ॥ वचनांतराण्यपिबहुश्रुतिस्मृतिपर्यालोचनरसिकै शततशसुखेनलभ्यानीत्यतिविस्तरभियाविरम्यते । किंच जीवस्य विभुत्वे जलाद्याग्निषु सर्वत्र तत्सत्त्वेन सर्वदासर्वेषां शैत्यौष्ण्याद्यनुभव प्रसज्यते । नचमन संयोगस्यतत्रकारणत्वाददोषः, यावन्मूर्तद्रव्यसंयोगित्वस्यैव विभुलक्षणत्वेन स्वस्यपुत्रेनमस्त्याविमनसा तत्सम्भवात् । नचविलक्षणमन संयोग कारणंसर्वेषांजीवानांसर्वत्रविद्यमानत्वेन कस्यकिमनइतिसंशयस्यापरिहार्येणवलक्षण्यस्यैवनिर्वक्तुमशक्यत्वात् । नचतत्रादृष्टहेतु, तस्यकर्मजन्यत्वेन तेषांच प्रयत्नजन्यत्वेन तस्यचमन संयोगजन्यत्वेनच सर्वेषां सर्वादृष्टवत्वोपपत्ते । नच प्रदेशभेद कल्प्य, मनुष्यादीनां परिभ्रमणदर्शनेनतदनियमात् । पूर्वपूर्वशरीरत्यागोत्तरम नियतदेशविशेषस्थदेहान्तरप्राप्तेर्भ्रोव्येणापितदनियमाच्च । अतो देवदत्तशरीरेणाग्ने स्पर्शिते सर्वेषांतद्दाहानुभवप्रसंगोदुर्निवारएव । एवमेव परमाचार्य (अ० २ पा० ३ सू० ५१-५२-५३) "अदृष्टानियमादि" त्यादिभिस्त्रिभि सूत्रैर्जीवविभुत्वंदूषितवान् । नचैकजीववाद् स्वीकार्य, उक्तदोषानिस्तारात् "सर्वएवात्मान, तोयेनजीवान्व्यससर्ज । विविधा सोम्यभावा" इत्यादितद्बहुत्वबोधकमाध्यंदिनतैत्तिरीयमुण्डकाद्यनेकश्रुतिव्याकोपात् । पापपुण्यनरकस्वर्गादिव्यवस्थाभगवद्बोधकशास्त्रोच्छेदाद्यनेकदोषैरन्यत्रदूषितत्वाच्च । बहुजीवविभुत्वेच "सर्वस्यवशीसर्वस्येशान" इत्याद्यनेकश्रुतिस्मृतिपुराणप्रसिद्धमीश्वरस्यशासकत्वमपिनघटेत । उक्तंचैतत् श्रीभागवतेवेदस्तुतौ (श्लो० ३०) 'अपरिमिताध्रुवास्तनुभृतोयदिसर्वगता' इत्यत्र । स्यादेतत् । नित्यविभवो जीवा स्वातन्त्र्येणविभुत्वंमाकिंत्वाच विभुत्वमेव सूत्रेपुत्रत्याख्यायते । ममतुसतेकदाचिदपच्छेदवाद. कदाचित्प्रतिविम्बवादइत्यनेकवादसमृद्धे ब्रह्मणएवोपाधिवशाज्जीवभावोऽत्रेन विभुत्वबाधइतिचेन्मैव, तथासति ब्रह्मणोविभुत्वस्यजीवेपुत्वमध्यमपरिमाणतायाः सिद्धेः । त्वन्मते उपाधिसंसर्गविनाजीवशब्दप्रयोगाच्च । आकाशस्यविभुत्वेपिघटावच्छिन्नतदेकदेशस्यजलेनभ प्रतिबिंबत्वेनत्वयाभि-

मतस्यप्रभामंडलप्रतिबिंबस्यचनविभुत्वं शक्यवचनं। नचोपाधेर्ब्रह्मवद्विभुत्वात्तदुपपत्तिः; उपाधेर्ब्रह्मैकदेशवर्तिताया पचदश्यादिषुच्युत्पादितत्वात्। अन्यथा "अत्यतिष्ठद्दशांगुलसर्वं-मावृत्यतिष्ठति। अधिकंतुभेदनिर्देशा" दित्यादिश्रुतिस्मृतिन्यायव्याकोपात् किंच व्याप-कस्योपाधेरेकतयैकजीवस्यैवसिद्धाप्रागुक्तादिदोषप्रसंग.। तेषामपि नानात्वेतूपाधिसांकर्या-ज्जीवानामपिसांकर्यमदृष्टानियमादिदोषानिस्तारश्चेतिदिक्।

सचब्रह्मणोंश "अंशोनानाव्यपदेशादन्यथाचापिदाशकितवादित्व-मधीयतएक" इतिसूत्रात्। ननु "अंशोनानाव्यपदेशा" दितिसूत्रेण-नवास्तवमंशत्वमुच्यते,किंतुगौणंअंशइवअंशइतिनिरवयवस्यनिर्विका-रस्यवास्तवांशासंभवात्। सचावच्छेदवादेनप्रतिबिंबवादेनवासंभव-ति। नचमुख्यार्थवाचकत्वेसंभवतिलाक्षणिकार्थकल्पनंनयुक्तमिति-वाच्यं,हस्तमानेऽयंदेवदत्तइतिव्यपदेशस्यमुख्यत्वाभावेनविप्रहस्तछे-दनाद्ब्रह्महत्यायाअसंभवेनचावयवेमुख्यभेदव्यपदेशाभावेनगौणाभे-दव्यपदेशस्याश्रयत्वव्याप्त्या तेनतत्साधनेतवापिमुख्यार्थस्यकत्रत्या-ज्यत्वात्औपचारिकेप्यभेदांशेव्यभिचारात्सविशिष्येवहेतुर्वाच्यः। सचदुर्वचइत्यवयवसदृशोंशशब्देग्राह्यस्तत्रचाभेदव्यपदेशोमुख्योभे-दव्यपदेशस्तुगौणस्तथाचाद्वैतश्रुत्यनुरोधेनांशइवांशइत्येवव्याख्यानं सुवच। एवंचविभुत्वप्रतिपादकश्रुतीनामपिसंगतिः 'ममैवांशोजीव-लोकेजीवभूत' इतिगीतावाक्येप्यंशइवांशइत्येवव्याख्येयमितिचे-त्सत्य; 'अंशोनानाव्यपदेशादि'तिसूत्रेणवास्तवमेवांशत्वंजीवस्यबो-ध्यते यतस्तत्सूत्रएव'नाना व्यपदेशा'दितिहेतुर्दृश्यते। तदर्थस्तु-नानात्वेनव्यपदेशोनानाव्यपदेशस्तस्मात्श्रुतौबहुत्वसंख्याविशिष्टत्वे-नकथनाद्विस्फुलिंगवद्व्युच्चरणकथनाच्चेति "सर्वएवात्मानोव्युच्चरंती" तिश्रुतिः। "यथासुदीप्तात्पावकाद्विस्फुलिंगा.सहस्रश.प्रभवंतेस-रूपाः। तथाक्षराद्विविधाः सोम्यभावा.प्रजायंतेतत्रचैवापियंति" इतिश्रुतिश्चाग्नेस्सकाशाद्विस्फुलिंगवद्ब्रह्मण.सकाशाज्जीवस्यव्युच्चरणं-प्रतिपादयंतीजीवस्यभगवदंशत्वमेवप्रतिपादयतिनतुप्रतिबिंबरूपमव-च्छिन्नत्वरूपगौणमंशत्वं येनांशइवांशइतिव्याख्यानं स्यात्। ननु-ब्रह्मणोनिरवयवत्वात्कथंजीवस्यांशत्वं? सांशस्यसावयवत्वनियमा-दितिचेन्न, यद्विब्रह्मनिरंशंसांशंवालोकप्रसिद्धंस्याद्दायमाक्षेपोपि-स्यात्। ब्रह्मतुवेदैकसमधिगम्यंसचयथोपपद्येततथातदनुल्लंघनेनत-ज्ज्ञानार्थयुक्तिर्वक्तव्या। सापिवैदिकीयथान्यग्रोधफलमाहरेति सानाव-गताचेत् "तपसाब्रह्मविजिज्ञासस्वे" तिश्रुतेस्तपोविधेयंगुरुशुश्रूषा याकर्तव्या "श्रोत्रियंब्रह्मनिष्ठ" मित्यादिश्रुतेः श्रौतस्यब्रह्मणःश्रौतेन-

प्रकारेणैवविचारःकर्त्तव्योनत्वेकदेशमादायसर्वविप्लवःकार्यः। सच-
प्रकारःकीदृशइतिचेच्छृणु "अस्मादात्मनःसर्वेप्राणाःसर्वे लोकाःसर्वे-
देवाःसर्वाणिभूतानी" त्युक्त्वा "सर्वएवात्मानोव्युच्चरंती" तिकथ-
नाच्चपरस्परविलक्षणतयानिर्गता-वैलक्षण्येक्रमेचविस्फुलिंगश्रुतिरेव-
प्रमाणं; तत्रसदंशाज्जडानामुत्पत्तिःचिदंशाज्जीवानांमेतदेवभाष्यकारै-
रुक्तं॥ सदंशेनजडाःपूर्वंचिदंशेनेतरेअपि॥ 'अन्यधर्मतिरोभावामूले-
च्छातोऽस्वतंत्रिण'इतिअन्यआनंदांशास्तस्यधर्मौविरुद्धधर्माश्रयत्वंत-
स्यतिरोभावोयेषु तत्रहेतुर्मूलेच्छा "प्रजायेये"तीच्छा ततःस्वतंत्रो-
ब्रह्मभावस्तद्वंतःस्वतंत्रिणस्तद्भिन्नाइत्यर्थः। तथाचनिरंशेपिब्रह्मणिलो-
कविरुद्धस्य सांशत्वस्यव्युच्चरणश्रुतौप्रतिपादितत्वात्तद्बलेनतदप्यंगी-
करणीयं, विरुद्धधर्माश्रयत्वंयुक्तिरितितथाश्रुतिमूलकयुक्त्याब्रह्मवादे-
अंशपक्षएवाद्रियतेतंविहायकेवलंनिःफलश्रुतिपुरस्कृत्यौपचारिकांश-
त्वकल्पनयासर्वश्रुतिविप्लवोनकर्त्तव्यः; ब्रह्मणोऽलौकिकत्वात्। ननु
"ब्रह्मदाशाब्रह्मदासाब्रह्मेमेकितवाउते" त्यादिश्रुत्याब्रह्मणिदाशत्वंदाशा-
दीनांप्रतिपादितंतच्चतत्कार्य्यत्वएवयुज्येतएवंचव्युच्चरणश्रुत्युक्तानां
प्राणलोकादीनामिवजीवानामपि कार्य्यत्वस्वीकारेऽपसिद्धांतःस्यादि-
तिचेत्तत्राहसूत्रकारः "अन्यथाचापिदाशकितवादित्वमधीयतएक"
इति॥ एकेशाखिनःप्रकारांतरेणापिदाशकितवादित्वमधीयतेतथा-
चयद्दाशादीननूद्यब्रह्मत्वंविधीयेततदातेषांकार्य्यत्वंस्याद्विधीयते-
तुविपरीतमतोब्रह्मणएवशरीरत्वंतन्निर्विघ्नत्वंच॥ इमइत्यनेनसजीवा-
नामेवदेहान्तांपरामर्शात्तन्निर्विघ्नत्वंचांशद्वारैवसंभवति, यथावन्हेर-
यःपिंडादिषु॥ अतएवएकेशाखिनोब्रह्मणोदाशकितवादित्वंशरीरत्वे-
नअंशत्वेनचाधीयतेअतस्तादृशोद्देश्यविधेयभावान्यथानुपपत्त्याअंश-
एवजीवःयदुक्तंहस्तामात्रेदेवदत्तइतिव्यपदेशोनमुख्योऽतएतन्मात्र-
छेदने न ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तोपदेशइतितदपिनसमीचीनंगोपुच्छंकन्या
हस्तंचगृहीत्वेमांगामिमांकन्यांतेददानीतिलोकप्रसिद्धव्यवहारस्यगौण
त्वकल्पनायानिर्युक्तिकत्वात् देवदत्तपदवाच्यतावच्छेदकधर्माव-
च्छेदेनप्राणवियोगएवतद्वधप्रायश्चित्तनिमित्तमितिहस्तमात्रच्छेदनेन-
देवदत्तवधप्रायश्चित्तमितितस्यापिगौणाभेदव्यपदेशसाधकत्वंनसंभ-
वति, प्रतिबिंबवादावच्छेदवादादीनांचदूषणगणग्रस्तत्वेनासंभवेन-
गौणांशत्वस्यप्रतिबिंबवादेनावच्छेदवादेनसमर्थनमस्यादाधाअप्यसं-
भवात्॥ दूषणानिचाग्रेवक्ष्यंते॥ किंचेत्यादिनोक्तानिदूषणानितुपूर्व-

मेवनिरस्तानिभगवतोनिर्विकारत्वात्सर्वभवनसमर्थत्वाच्च "परास्यशक्तिर्विविधैवश्रूयतेस्वाभाविकीज्ञानबलक्रियाचेत्या" दिश्रुतेः ॥ नचतादृशीश्रुतिर्मायाविषयेतिवक्तुंशक्यतेलोकेमणिमन्त्रादिसामर्थ्यएवदुर्घटघटनापटीयस्त्वदर्शनेनतदतिरिक्तायांमायायांप्रमाणाभावात्मायायाः पूर्वदूषितत्वाच्च ॥ तदेवसामर्थ्यंक्वचिदासुरव्यामोहादिलीलासुमायाशब्देनापिव्यवह्रियते ॥ क्वचिज्जीवेआनंदांशतिरोभावहेतुत्वेनाविद्याशब्देनापिव्यवह्रियतेअतएव "मायाचाविद्याचस्वयमेवभवती" त्यपिसंगच्छते। एवचतादृशशक्त्यैवसर्वकार्य्यसंभवेतद्भिन्नभावरूपानिर्वचनीयाविद्याकल्पनेमानाभावः ॥ एतेनजीवानामीश्वरांशत्वेतस्यसावयवत्वततोनिस्सरणेचतस्यसच्छिद्रत्वंस्यादित्यादिकमपास्तं । एतस्याक्षेपस्य "श्रुतेस्तुशब्दमूलत्वा"दित्यादिसूत्रे परिहृतत्वाच्च ॥ तस्मात्तादृशसूत्रार्थाज्ञानविजृंभितएवायप्रलाप ॥

सहस्राक्षे यत्तु विसर्पिगुणेत्यादि श्रुत्यतरविरोधाच्चेत्यतभाग निराकुर्वंति–सचब्रह्मणोंशइत्यादिनाऽयप्रलापइत्यतेन । सहस्राक्षोक्तार्थपूर्वपक्षत्वेनसगृण्हंति–ननु-अशोनानेत्यादिना । अवयवत्वव्याप्तेति । यत्रयत्रगौणाभेदव्यपदेशस्तत्रतत्रावयवत्वमितिभाव । तेनतत्साधनइति । गौणाभेदव्यपदेशेनांशत्वसाधने । प्रयोगस्तु जीवोब्रह्मण साक्षादंश गौणब्रह्माभेदव्यपदेशात् । देवदत्तोऽयमिति व्यपदिश्यमानतद्धस्तवदितिज्ञेय । एकत्रस्याज्यत्वादिति । अशत्वबोधकवाक्यस्य मुख्यार्थपरताऽऽग्रहत्वयाऽभेदबोधकवाक्यार्थे मुख्यार्थस्त्याज्य । मयातुतत्रमुख्यार्थमादत्यांशत्वबोधके सत्यज्यतइत्यन्यतरत्र मुख्यार्थत्यागोद्वयोस्तुल्यइतिभाव. । औपचारिकइत्यादि । मुखचद्रइत्यादौचद्रावयवयवेऽपिमुखादौ गौणाभेदव्यपदेशादर्शनेन केवलतद्व्यपदेशोनावयवत्वव्याप्यइतिव्यभिचारात्तन्निवारकविशेषणदानपूर्वकमेवगौणाभेदव्यपदेशोहेतुर्वाच्य । विशेषणदुर्वचत्वात्सोऽपिदुर्वचइत्यर्थ । अवयवसदृशइति । अतएवविभिन्नांशवादिनस्तथामन्यते । यथा-चद्रमडलाच्छतांशोगुरुमडलमित्याद्युदाहरन् प्रकृतसूत्रादिकतथैवव्याचष्टे । अथैतरसमाधातु (अ० २ पा० ३ सू० ४३) "अशोनाने" तिसूत्रस्थभाष्यप्रकाशभाष्यचैकीकृत्यानुमाध्वानुयायीवनमालिदास वदति–नानात्वनेत्यादिना । सर्वएवेति । माध्यदिनानाबृहदारण्यकस्थेय । यथासुदीप्तादिति । इयमाथर्वणानाद्वितीयमुडकस्था । सचयथेति । चेदश्चार्थ । न्यग्रोधफलमिति । इयमुक्तिश्छादोग्येश्वेतकेतुविद्याया (खड १२) "न्यग्रोधफलमाहरेति" इत्यादिनानिरूपिता । अतआहरेकचित्पाठ । एवलवणाचमनादिरूपाअपिताग्राह्या । तपसेति तैत्तिरीयाणाभृगुवल्लीस्थ । श्रोत्रियमिति । प्रथममुडकसमाप्तौ "तद्विज्ञानार्थसगुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणि श्रोत्रियब्रह्मनिष्ठ" इतिवाक्यमस्ति । आदिपदात् "आचार्यवान्पुरुषोवेद" इत्यादीनिछादोग्यादिवाक्यानि । एकदेशमिति पूर्वापरसदर्भरहिततत्त्वमसीत्यादिमात्रमादायांशत्वादिबोधकसर्वश्रुतीनाउपक्रमकार्ये सर्व-

वाक्यैकवाक्यतापरेणसूत्रकृता तादृशैकदेशेपुकथंचिदुपचारस्तद्गुणसारसूत्रेस्वीकारादित्य-भिसंधिः। एतेन (एकत्रत्याज्यत्वा) दितितदुक्तिः प्रत्युक्तासूत्रकाराद्दतत्वेनातुल्यत्वात्। अंशत्वस्यौपचारिकत्वे तदभिप्रेतेनानाव्यपदेशमंत्रवर्णादीनुपचारविरुद्धान् प्रबलहेतूनुप-न्यस्यैवमधिकरणमेवनरचयेत्। एतत्पूर्वपक्षीकृत्यरदुक्तप्रकारेवास्पष्टंमूयात्। नत्वेवमतों-शत्वं नौपचारिकं। अस्मादात्मनइति। अत्रएतस्मादात्मनइतिकचित्पाठः। इदंहिवाक्यं-काण्वानांबृहदारण्यके चतुर्थाध्यायारंभेदृप्तबालाक्यजातशत्रुसंवादरूपेप्रथमब्राह्मणे (पृ० ३७२) "सयथोर्णनाभिस्तंतुनोच्चरेद्यथाग्नेः क्षुद्राविस्फुलिंगाव्युच्चरंत्येवमेवास्मादात्मनः सर्वेप्राणा- सर्वेलोका- सर्वेदेवाः सर्वाणिभूतानिव्युच्चरंति" इतिश्रूयते। माध्यंदिनानांपाठेतु (पृ० १०६१) "सयथोर्णवाभि"रितिपाठः। सर्वाणिभूतानीत्यस्याग्रे "सर्वएतआत्मानो-व्युच्चरंति" इतिपठ्यते "सर्वएतआत्मान" इत्यपिपाठः। इहकाण्वपाठेभूतशब्दएवजी-वपरः, तेषां मैत्रेयीब्राह्मणादिष्वनेकत्रैवतथादर्शनात्। माध्यंदिनपाठेतुभूतशब्दआकाशादि-परः। आत्मशब्देन जीवानांपृथगुपादानात्। नचस्वप्नसुषुप्तिनिरूपणादत्र पंचम्यंतात्मशब्दो जीवपर इतिभ्रमितव्यं; वाक्यार्थासंगतेः श्रुत्यंतरविरोधात्। "क्वैपतदाभूत् यएपविज्ञान-

---

यत्तु 'विसर्पिगुणचैतन्योऽणुर्जीवोंशोहरेः स्मृत'इति यच्च 'अभेदोवास्तवः स्वांशाजीवा-इतिनिजेमते'इति च जीवस्य ब्रह्मावयवत्वमुक्तम्,-तत्खण्डयति–अंशत्वमित्यादिनातृतीय-चरणेन॥ 'अंशोनानाव्यपदेशा'दि'त्यत्राशइत्यंश सत्त्वावच्छेदवादेन प्रतिबिम्बवादेन वास-मर्थनीयः॥ नच सूत्रे मुख्यांशपरित्यागे प्रमाणाभावइतिवाच्यम्; हस्तमात्रेऽयंदेवदत्तइति व्यपदेशस्य मुख्यत्वाभावेन च विप्रहस्तच्छेदनेब्रह्महत्याप्रायश्चित्तस्यधर्मशास्त्रैरनुपदेशेन च अवयवे मुख्याभेदव्यपदेशाभावेन गौणाभेदव्यपदेशस्यावयवत्वव्याप्त्या तेन तत्साधने तत्रापि मुख्यार्थस्यैकत्रत्याज्यत्वात्॥ किंचोपचारिकोऽपि अभेदव्यपदेशोव्यभिचारवारणाय विशिष्यैवहेतुत्वोच्य । सच दुर्वचइत्यवयवस्थशोऽशशब्देन ग्राह्यः। तत्रच मुख्योऽभेदव्यप-देश', भेदव्यपदेशस्तु गौणोव्याप्यः॥ एवचोक्तविधं विभुत्वमप्युपपन्नम्॥ एवमेव 'ममैवांशो जीवलोके' इति गीतापिव्याख्येया॥ सूत्रेस्ववाक्यतालाभात्॥ अतएव निष्कलमिति ब्रह्मणि त्वांशनिषेधश्रुति सगता॥ तत्र न्यायोपबृंहितश्रुतौ सकोचापेक्षयाऽन्यत्रसकोचएव युक्तः॥ नचावच्छेदवादेऽवयवसादृश्येऽपि प्रतिबिम्बवादे कथंतदितिवाच्यम्; परिच्छिन्नोपाधिप्रति-बिम्बस्योपाधिपरिच्छेदे न परिच्छिन्नतयाऽवयवसादृश्योपपत्तेः॥ किंच त्वदुक्तरीत्या ईश-स्योपचयापचयाभ्यां विकारित्वापत्तिः॥ जीवस्य तत्तद्देशगमनार्थं निस्सरणे हरेस्सच्छिद्रत्वा-पत्तिः॥ सन्निहितावयवान्तराणां तत्र प्रसर्पणेतु शैथिल्यापत्ति.॥ 'परास्यशक्तिर्विविधैवश्रूयते' इतिश्रुतिर्मायाविषयैव॥ मायायामेवाघटितघटनापटीयसीत्वस्य लोके दृष्टत्वेन ततोऽतिरि-क्तायाः शक्तः सत्त्वे तस्यां तादृशसामर्थ्यैवत्वकल्पने च प्रमाणाभावादितीयमपि श्रुतिर्जीवे-शावाभासेनकरोति 'मायाचाविद्याच' 'स्वयमेवभवति' इत्यादिश्रुत्यन्तरोक्तमेवार्थं द्रढयति। नत्वेतया श्रुत्या जीवाना तदवयवत्वेपितस्य निरवयवत्वम्॥ तेषां ततोनिस्सरणेऽपि सच्छिद्रत्वायमान विचित्रशक्तिमत्त्वेनेशस्यबोधयितुं युक्त॥ लोकविरोधाच्छ्रुत्यंतरविरोधाच्च॥

मय पुरुष कैषतदाभूत् कुतएतदागात् इतिसुषुप्तिकाले जीवस्याधारो जागरणेपुनरागमन-स्यापादाननिमित्तचानुयुक्तमिति तदुत्तररूपेऽत्रब्रह्मणएवग्रहणसंभवात् । इत्र पूर्ववाक्ये "सयथाकुमारो वामहाराजो वामहाब्राह्मणोवातिघ्नीमानन्दस्यमत्वा शयितैवमेवैषएतच्छेते" इति ब्रह्मणएवानन्दात्मकस्यशयनाधारत्वाबोधनात्। अतिशयेनदु खहतीत्यतिघ्नी, आनन्दस्या चस्थेति तत्रार्थसत्वात्। "यएषोतर्हृदयाकाशस्तस्मिञ्छेते" इतिपूर्ववाक्येप्याकाशशब्द-स्यब्रह्मपरत्वात् । स्वाप्ययादिसूत्रतद्विषयवाक्ययोरपितथैवसिद्धे । शंकराचार्यैरप्युपनि-षद्भाष्यादिषु ब्रह्मणएवव्युच्चरणापादानतायाव्याख्यानाच्च। अन्यथा "ब्रह्मतेब्रवाणि" इत्यु-पक्रमादिकं बाध्येतेतिसंक्षेपः ॥ क्रमेचेति। "समिधोयजतितनूनपातंयजतिइडोयजति"-त्यादौपाठस्यापिक्रमनियामकताया पूर्वतंत्रे पंचमस्यप्रथमेपादे (सू० ४।५) "क्रमेणवा नियम्येत, क्रत्वेकत्वेतद्गुणत्वात्॥ अशाब्दइतिचेत् स्याद्वाक्यशब्दत्वात्"इत्यादिचतुस्सूत्रे-चतुर्थेधिकरणेसिद्धांतितत्वादिहापि "सर्वेप्राणा"इत्यादिनाप्राणलोकादीनांसर्वेषांजडानांव्यु-च्चरणमुक्त्वा जीवानांव्युच्चरणनिरूप्यतइतिक्रमेपीयमेवश्रुतिः प्रामाणमितिभावः । नचैकयो-भयस्यप्रमापणमशक्यमितिशंक्यं, प्रयाजानांभेदस्यचोक्तश्रुतितएवलाभस्यजैमिनिनादर्शित-त्वात्। परवैलक्षण्यसाधकस्तत्राभ्यासोऽत्रतुनामांतरमित्यादिप्रकारभेदस्तुनदृष्टांततावाधकः । पाठस्यक्रमनियामकत्वंन्यायमालायांमाधवोप्याह–'प्रयाजेपुक्रमोनास्तिविद्यतेवानविद्यते । श्रुत्यर्थाभावतोमैवंक्रमं पाठान्नियम्यता'मिति॥ पंचमस्थान्युदाहरणांतराणिचद्रष्टव्यानीत्यलं प्रासंगिकेन ॥ ब्रह्मदाशाइति । आथर्वणानांब्रह्मसूक्तहृदवाक्यं । विधीयतेतुविपरीतमिति । मुहुर्ब्रह्मशब्दं प्रथममुक्त्वादाशाइत्यादिकथनात्तथेत्यर्थः। "यद्वृत्तयोगः प्राथम्यमेतदुद्देश्यल-क्षणं॥ तद्वृत्तयोगः पश्चात्त्वस्याद्विधेयस्यलक्षणं"मितिमंजूषादिप्रसिद्धाभियुक्तोक्तेरितिभावः। तत्रचब्रह्मैवप्रकृतं नतुदाशादयस्ततोऽपितदनूद्यतेषांविधानमेवयुक्तं। शरीरत्वमिति। दाशा-दिपदप्रवृत्तिनिमित्तयुक्ततत्तच्छरीरत्वं । परामर्शादिति । "इदमस्तुसन्निकर्षे" इत्युक्तया-प्रत्यक्षविषयास्तत्तदिहापुव सजीवाइदमापरामृश्यते । श्रुतावुतशब्दश्चाप्यर्थः । तेनहमहत्व-स्यसर्वत्रसंबधोद्योत्यते, केवलजीवपरत्वेदाशादिनानाशब्दोपादानबहुवचनसंगच्छेत। दाशा-त्वादेर्देहैकनिष्ठत्वात्। अशाद्वारेवेति । "अनेनजीवेनात्मनानुप्रविश्य" तिच्छांदोग्यादिषु-श्रवणात्। मैत्र्युपनिषदि (प्रपा० २ पृ० २३) "इहैवान्तंतेऽंशेन" तिस्पष्टतयाम्ना-नाच्चेत्यर्थः । अंशएवजीवइति । सोऽत्रनानाव्यपदेशाशब्दव्याख्यामारभ्यैतदवधीकृत-योरंशोनानेतिसूत्रस्यभाष्यतत्प्रकाशयोरेव यथायथमक्षरतोऽर्थतश्चानुवादः । स्वोक्ताप्रा-माण्यपरिहारायकृत्स्न । प्राणवियोगपूर्वेति । यदितुहस्तमात्रच्छेदनादेवदत्तः प्राणैर्वियुज्येत तदाभायश्चित्तभवस्यवेतिभावः । नसंभवतीति । अन्यथाचाण्डालादिहस्तमात्रस्पर्शेस्नानाग्नि मामुयात् । तत्सर्वांगस्पर्शस्यभाव कदाचिदप्यसंभवात् । काश्यादौ गंगैकदेशे स्नानेघन स्नानफलंनस्यात् । हिमगिरिमारभ्यासागरसकलगंगायां स्नानानिष्पत्तः । एवंचमुख्यगंगा-स्नानप्रयोग कदाचिदपिनदाश्येत। एवमधिकमप्यूह्यं। एवमेवाग्नि। तदीयतृतीयतुरीयश्लो-कयो रस्तने ॥ परास्येति। भवाभवतरस्य प्राह् व्याख्यात ॥ मायायाइति। तदभिमतायाः-ख्यत्वादित्यर्थः । स्वाभाविकभगवत्सामर्थ्यरूपायाइष्टत्वनिभाव ॥ अयमस्मदभिसन्धायो

ज्ञेयः—जीवविभुत्वबाधकानिकानिचित् प्रागुक्तान्येव । किंच विभुत्वे तत्त्वतोंऽशत्वमपिनसंगच्छेत । नचेष्टापत्तिः, तद्बोधकश्रुतिस्मृतिन्यायपुराणविप्लवापत्तेः । तथाहि—याजुषाणांमैत्र्युपनिषदि द्वितीयप्रपाठके (ऋक् ५) "अथयोहखलुवावैतस्यसोंऽशोयं यश्चेतनामात्रः प्रतिपुरुषं क्षेत्रज्ञः संकल्पाध्यवसायाभिमानलिंग" इत्यादि । गीतायां "ममैवांशोजीवलोके जीवभूतः सनातनः ।" सूत्राणिच "अंशो नानाव्यपदेशादि" त्यादीनि प्रसिद्धानि । श्रीभागवतेदशमे वेदस्तुतौ (श्लो० २०) "तवपुरुषंवदत्यखिलशक्तिधृतोंऽशकृतं ।" एकादशे एकादशाध्याये (श्लो० ४) 'एकस्यैवममांशस्यजीवस्यैवमहामते' इति । चतुर्थस्कंधस्यचतुर्विंशे (श्लो० ६४) "सृष्टस्वशक्त्येदमनुप्रविष्टश्चतुर्विधंपुरमात्मांशकेने"ति । षष्ठस्कंधषोडशाध्याये (श्लो० २४) 'देहेन्द्रियप्राणमनोधियोमीयदंशविद्धाः प्रचरतिकर्मसु' इत्यादि, यत्तु अंशत्वे-घटस्थाम्बुचंद्रवदि ति,—तन्न, यथासर्वाण्यणुमात्राणि चक्षुरिन्द्रियाण्येकस्यसूर्यस्यांशभूतानि "आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाक्षिणीप्राविश" दित्यैतरेयादिश्रुतिभ्यस्तथा 'सर्वेणुमात्राजीवाब्रह्मणोंऽशा' इतिव्यासाशयात् (अ० ४ श्लो० ३) 'यथाघनोर्कप्रभवोर्कदर्शितोह्यर्कांशभूतस्यच-चक्षुषस्तमः । एवंत्वहंब्रह्मगुणस्तदीक्षितो ब्रह्मांशकस्यात्मनआत्मबंधनः' इतिद्वादशस्कंधवाक्येनतथाध्यवसायात् । अत्रांशकेऽत्यल्पार्थेकन्इत्यन्यदेतत् । घटाकाशाम्बुचंद्रादिवज्जीवस्यांशत्वमितिवाप्यकथनाच्चनतथा । उक्तसूत्रस्यार्थस्तु—जीवोब्रह्मणोंशएवकुतः ? नानात्वेनव्यपदेशात् । "सर्वएतआत्मानोव्युच्चरंती" त्यादौ बहुत्वसंख्या विशिष्टत्वेनकथनाद्ब्रह्मणः सकाशाद्विस्फुलिंगवत् विभागकथनाच्चेति ॥ ननुब्रह्मणो निरवयवत्वादंशासंभवः स्यात् । नानाव्यपदेशस्तुकथंचिदुपाधितोऽपियोजयिष्यतइत्याशंकां परिहर्तुंसूत्रद्वयमाह (अ० २ पा० ३ सू० ४४ । ४५)—"मंत्रवर्णात्, अपिचस्मर्यते" इति ॥ अर्थस्तु—"पुरुषएवेदंसर्वं" मित्युपक्रम्य "पादोस्यविश्वाभूतानी" तिमंत्रेभूतानां-जीवानां पादत्वंवर्ण्यते पादोंशोऽवयवइतिचनार्थांतरं । श्वेताश्वतरेच (अ० ४ ऋ० ११) "तस्यावयवभूतैस्तुव्याप्तंसर्वमिदंजग" दितिस्पष्टमेवावयवत्वंश्राव्यते । मैत्रायणीयादिभिश्च स्फुटमंशत्वमाम्नायते । अतोननिष्कलश्रुत्यैतद्बाधः शक्यः, विपर्ययसंभवात् । किंतुविरुद्धधर्माश्रयत्वात् । उभयसामंजस्ययुक्तमतोमंत्रवर्णाज्जीवोंशएवस्मर्यतेचास्यांशत्वं भगवता-ममैवांशइति । इहममैवेत्येवकारेणकेवलमीश्वरस्यांशोजीवोनतुस्वरूपनिर्वाहायोपाधिरपि तत्स्वरूपेंऽतर्भवतीत्यन्ययोगोव्यवच्छिद्यते । असच्छब्दसांनिध्यस्वारस्यात् । तेननानाव्यपदेशोनान्यथयितुंशक्यः । सूत्रेऽपिशब्दउक्तविधशंकानिरासार्थः । किंचस्यांशत्वेसत्येवजीवदुःखादिनादुःखित्वादिकं ब्रह्मणिप्रसज्यतइतितद्वारणायानुपदं "प्रकाशादिवत्" इत्यादिसूत्रप्रणयनंसंगच्छते नतुप्रतिबिंबादिवादे । अम्बुचंद्रशस्त्रप्रहारेण चंद्रभंगायोगात् । किंचा-शसूत्रेऽग्निविस्फुलिंगदृष्टांतः प्रकाशादिवत्सूत्रेचहस्तादिदृष्टांतोस्यदभिमतएवत्वन्नाभ्येष्यु-पात्तः नतुत्वदुक्तदृष्टांतागतः प्रकृतेतत्त्वस्वभाष्यश्रुतहान्यश्रुताभ्यागमावपिप्राप्तौ ॥ यत्तुसूत्रेऽंशइवांशइतिव्याख्यायि—तन्न, उक्तश्रुत्यादिबाधात्अंशत्वनिषेधकभानाभावाच्च ॥ यदिसूत्रकारस्तथाभिप्रेयात्तर्ह्युक्तादिश्रुत्यथपूर्वपक्षीकृत्यनांशोनिरवयवत्वादिति । अंशसमोनिरवयवत्वादितियासूत्रयेत् । सर्ववाक्येपुसर्वसंदेहान्वारयितुमेवहिभगवान्प्रवृत्तोनतुतावज्जनयितुं ॥

अत परमाचार्येण सप्रमाणविस्तरमशरत्स्थापनात् इहोपचारादेरस्पष्टत्वाच ब्रह्मस्वाशत्व-मेत्रजीवेतदभिप्रत ॥ अवच्छेदप्रतिबिंबवादौच सम्यङ्निराकरिष्येते मुख्यार्थत्यागेमानदर्श यितु हस्तमात्रेऽयमित्याद्युक्तिस्तुजलेमज्जत शैवालावलबनमनुकुरुते। मन्मते उपचारस्थाप-नस्य स्वाभीष्टे मानत्वायोगात्। वस्तुतस्तु हस्तेदेवदत्तोऽयमितिव्यपदेशएत्वयौपचारि-कोवाच्य । नतुतद्धस्तेतस्यहस्तोयमितिव्यपदेशस्तथा ॥ अत श्वेताश्वतरादिभिर्ब्रह्माशत्वेन-बोधितेजीवे तदशोयमिति ममास्मत्परमगुरूणाव्यासपादानाचोक्तौ नोपचारगधोऽपि ॥ किञ्चलोकहस्तेपादरत्स्यपादेचहस्तत्वस्याभागात् अवयवेष्ववयविव्यपदेशो गौणत्वमपि-कथचिदापद्येत । ब्रह्मणस्तु "सर्वकाम सर्वगध" इत्यादिश्रुतिभि सर्वधर्माश्रयस्यसर्वत्र पाणिपादात्वस्यसूक्ष्मेशेपितत्वव्यपदेशोनभाक्त । नहिशीकरोपिजलत्वविस्फुलिंगोपिवाग्नित्व व्यभिचरति ॥ इत्यचतयोरग्निजलत्वादिव्यपदेशस्यताविकत्वात् । गौणाभेदव्यपदेश-स्यात्ययत्रत्याप्ति प्रत्युक्ता । अवयवेषुतद्व्यपदेशस्यसर्वत्रगौणत्वागीकारेभार्यापरिग्रहेहस्त-मात्रग्रहणान्हस्तमात्रेमुख्यभार्यात्वम्। सकलशरीरेत्वौपचारिकमेवतत्स्यात्। तथाचमहा-न्धर्मशास्त्रविप्लवइत्याद्यूह्य ॥ शिरोराहुत्वादिव्यपदेशानामुख्यत्वेनव्यभिचारादिदोषो-द्वाटनतुविशेषानुपयोगात्परित्यज्यते ॥ ननुमास्त्वेवव्याप्ति, तथापिजीवआनदाशस्यैश्वर्या-दीनाचतिरोधानान्मुख्याभेदव्यपदेशोनशक्यइतिचेद्बधदशायातद्गुणसारसूत्रानुसारादस्तु-तत्त्वमसीत्यभेदोपदेशे कथचिद्गौणत्वमपि, मुक्तिदशायातुतदाविर्भावेन पूर्वस्थितस्वरूपाना-शेपिमुख्यएवस ॥ एवमपिमन्मतेश्रुत्यतरशतैकवाक्यतयात्वपदमात्रतदशपर तवतुतत्वप-दयोरुभयोरपिलक्षणा । अशत्वबोधकश्रुतिस्मृतिसूत्रादिपुचसेतितन्तौल्य यच (तेनतत्सा-धन) इतितत्तुअस्मन्मतापर्यालोचनात् मयानानाव्यपदेशमत्रवर्णादिसौत्रहेतुभिरेवाशत्व-साधनात् गौणाभेदव्यपदेशस्यतत्रहेतुत्वेनानुपादानात्। एतेनऔपचारिकोपीत्यादिदुर्वच इत्यतनिरस्त। शकराचार्यैरपिप्रकृतसूत्रे नानात्वव्यपदेशादिकमेवहेतुत्वेनव्याख्यायि। नस्व-कारच्छेदादियुक्त्याभेदव्यपदेशस्तत्वेन ॥ अथरत्तोपाधिजीवोब्रह्माश अभेदव्यपदेशविषय-त्वात्, यदयतदेव, यथादेवदत्तएवशामीत्यादि व्यपदेशविषयत्वद्धस्तादिकमित्यपिवदाम। गौणाभेदमादाय कथचिद्व्यभिचारोक्तौतुतद्वारणायाभेदेतात्विकत्वविशेषणीयमितिसद्धेतुः सुवचएव । नचपूर्वोक्तिविरोध समुद्देष्वा तिपृथिव्यामग्निश्चेतव्यो भूमिमभिमन्येत्यादा समुद्रादिशब्दानामिवतत्त्वमसीत्यादौतच्छब्दस्यतदशपरत्वेप्यभेदेतात्विकत्वानुच्छेदात्। नहि हस्तेऽपिशरीरत्वमोपचारिक शक्य वक्तु, "यत्तुमुख्योऽभेदव्यपदेश" इतितत्तुतवदुर्वच, तत्वपदशक्ययोरैक्यासभवेनत्वयमुपचारागीकारात् ॥ यच (विभुत्वमप्युपपन्न) मितितव दुपिमनोरथमात्रतयोक्तौब्रह्मणएवैभवसिद्धे । उपहितचैतन्यस्यैवजीवशब्दार्थत्वेन तदव-च्छेदकस्यप्रातातिवाश्रयस्य चोपाधेश्वपरिच्छेदस्वयर्वाकृतसतिजीवेपरिच्छिन्नत्वस्यैवसिद्धेश्च॥ अतोमुख्यार्थत्यागमानाभावाच्चाशसूत्रकरणस्यायोग्यतापातात्। अन्यथाशसूत्रप्रणयनप्रस-गात्। यथा तुतपाठ्सौत्रहतून्त्वदभिमतसाध्यासाधकत्वाच्च तुत्यादिपुमुख्याशएवयोध्यः ॥ तथैवगीताग्रथेपि । श्रुत्यायेकवाक्यतालाभात् । स्पष्टाशत्वबोधकमत्रवर्णहेतूकृत्य "अपि स्मर्यते" इतिसूत्रयताप्यासेनममैवेत्यसमुख्याशबोधकतायाबोधितत्वाच्च ॥ एतेन

(सूत्रैकवाक्यतालाभा) दितिप्रत्युक्तः । असंगतं सूत्रार्थं मनसा कंचित्कल्पयित्वा स्वसमत-क्लिष्टार्थैकवाक्यतया गीतायाश्चान्यथैतुमशक्यत्वात् ॥ एतेनैव 'एकस्यैव ममांशस्य' त्यादीनि श्रीभागवतादिवचनस्यापि व्याख्यातानि न्यायोपबृंहितानां बहूनामपि मैत्रायणीयादिश्रुतीना-तदनुपबृंहितैकनिष्कलश्रुत्या संकोचस्वीकारे तु विपर्ययएव कर्तुं न स्यात् । बहूनामनुग्रहस्य-न्याय्यत्वाच्च ॥ कलानिषेधकस्यैकस्यापि न्यायस्याभावान्निष्कलश्रुतौ न्यायोपबृंहितत्वो-क्तिस्तु दुर्बलच्छलनमात्र ॥ वस्तुतस्तु श्रुतित्वाविशेषाद्विरुद्धधर्माश्रये ब्रह्मण्युभयसामंजस्य । तत्र निष्कलश्रुत्यांशत्वादिसाध्यविभागो निषिध्यते । श्रुत्यन्तरैस्तु स्वच्छयांशांशानाद्युच्चारणव-न्विस्फुलिङ्गन्यायेन बोध्यत इति न विरोध । उपाधि परिच्छेदोक्तिस्तु जीवविभुत्ववाधिका-प्रतिबिंबवादश्च त्वदीयाष्टमश्लोकखंडनसमये सम्यक्खंडयिष्यते । किंचन हि ब्रह्मांशांशनिर-शचेति लोकादवगम्यते, "तत्त्वौपनिषद" मित्यादिबृहदारण्यकस्थशाकल्यब्राह्मणादिश्रुति-भिस्तस्य वेदैकवेद्यत्वसिद्धे । वेदेचनिष्कलत्वतदंशोद्गमश्चाम्नायत इत्युभयमपि मंतव्य ॥ अतएवव्यासोऽपि (अ० २ पा० १ सू० २६) "कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपोवे" तिनिष्कलश्रुतिविरोधमाशंक्य (सू० २७) "श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वा" दित्येवमेव समादधे-एतत्सूत्रयो पूर्वोत्तरपक्षरूपत्वं तु शंकराचार्यादिभिरप्यभ्युपागमि । अतो मन्मते ईश्वरा-द्बहुजीवोद्गमेपि नापचयः वन्हे सकाशात्सहस्रशो विस्फुलिङ्गानां दीपसहस्राणां वोद्गमेपि वन्हेरपचयलेशस्याप्यदर्शनात् । तद्वदिहापि सामर्थ्यविशेषस्य परास्येत्यादिश्रुतिसिद्धत्वात् अतएवोद्गमनिरूपणे मुण्डकादिषु "यथा सुदीप्तात्पावका" दित्ति सदृष्टांतीकृत ॥ तथा स-र्वेषां प्रतिसंक्रमेऽपि नोपचयः । कल्पारंभात्प्रभृति बहुमहानदीप्रवेशेपि समुद्रस्येव । अतएव-यथा "सर्वासामपां समुद्र एकायन" "यथा नदीनां बहवोंबुवेगाः समुद्रमेवाभिमुखाद्रवंति । तथा तवामी नरलोकवीराविशंति वक्राण्यभिविज्वलंती" त्यादिश्रुतिस्मृतिभि सदृष्टांतित । विस्तरात्तु विकारप्रसक्तिः प्रागेव निराकारि । एतेनच्छिद्रत्वोक्तिरप्यपास्ता । शैथिल्योक्तिस्तु प्र-सर्पणानंगीकारपराहता । नच विस्फुलिंगवत्पतनाश्रयदेशाभाव शंक्य "हृतविरोसानी" वि काण्वश्रुत्युक्तच्छ्यात्मन्येव कस्मिंश्चिद्देशेस्वातर्यातेनसदृशकार्यस्यांशांशस्य प्रथमतरमावि-र्भावितत्वात् । सर्वतःपाणिपादं तत्सर्वतोक्षिशिरोमुखम् ... स्पष्टचेदं सर्वतःपाणिपादांतमित्यत्र तत्त्वप्रकाशिकाशायां ॥ आकाशोत्पत्ति-श्च भगवतापरमाचार्येण (अ० २ पा० ३ सू० १) "नवियदश्रुते" रित्यधिकरणे मीमां-स्यत इति तद्भाष्यप्रकाशादिभ्य एव दर्शनांतरानुसारिणा आकाशस्य तत्रद्रव्यत्वाभिमान परिह-रणीय ॥ ब्रह्मणि स्वाभाविकविचित्रानंतशक्तिमत्त्वस्य श्रुतिसूत्रादिसिद्धत्वान्न कोपि विरोध गंधोपि ॥ दृश्यते हि मणिमंत्रौषधादीनामपि लोके विचित्रा शक्तय "परास्य शक्तिर्विविधैव-श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चे" ति श्वेताश्वतरश्रुतिस्तु न त्वदभिमतमायामात्रनिरू-पिका । तस्या असत्त्वेन नित्यभिन्नत्वेन च तावकैरंगीकृतत्वया स्वाभाविकीति विशेषणायोगात् । अतो विविधपदस्वारस्याच्छक्तिरिति ज्ञात्यभिप्रायादेकवचन । तत्रैव तृतीयाध्यायारंभे "यए-कोजालवानीशत ईशनीभि । सर्वाल्लोकानीशत ईशनीभि य एवैक उद्भवे संभवे च य एतद्विदुर-मृतास्ते भवंती" ति शक्तिबहुत्वाम्नानात् ॥ "ईशनीभि स्वशक्तिभि" रिति व्याख्यानं तु-शंकराचार्या अप्यभ्युपयंति । तथा श्रीभागवतेऽपि स्क० (१० अ० ३९ श्लो० ५५)

'श्रियापुष्ट्यागिराकांत्ये'त्यादि (अ० ४० श्लो०२९) 'ब्रह्मणेनंतशक्तये' (अ० ३२ श्लो० १०) 'पुरुषःशक्तिभिर्यथा' (स्कंद० ४ अ० ११ श्लो० २३) "अव्यक्तस्याप्रमेयस्य नानाशक्त्युदयस्यच। नवैचिकीर्षितं तातकोवेदाथस्वसंभवं" (श्लो० ३०) त्वंप्रत्यगात्मनितदा-भगवत्यनंतआनंदमात्रउपपन्नसमस्तशक्तौ । दशमस्यैकोनषष्टितमे (श्लो० २८) "अजाय-जनयित्रेस्यब्रह्मणेऽनंतशक्तये । परावरात्मन्भूतात्मन् परमात्मन्नमोस्तुते" इति (स्कंध ६ अ० ४ श्लो० ३१) "यच्छक्तयोवदतांवादिनांवैविवादसंवादभुवोभवंती"ति । एवमादिषु अलौकिकशक्तिबाहुल्यंस्मर्यतेभगवान्बादरायणोपिसर्वशक्तिसाहित्यंपरस्यबोधयति (अ० २ पा० १ सू० ३०) "सर्वोपेताचतद्दर्शनात्" इति । अत्रशंकराचार्यैरपि "एकस्यापि-ब्रह्मणोविचित्रशक्तियोगादुपपद्यतेविचित्रोविकारप्रपंच" इत्युक्तं । तत्पुनःकथमुपगम्यते-विचित्रशक्तियुक्तं परब्रह्मेति ? तदुच्यते-सर्वोपेताचतद्दर्शनात्सर्वशक्तियुक्ताच परादेवतेत्य-वगंतव्यं। कुतः? तद्दर्शनात्,तथाहि दर्शयतिश्रुतिः"सर्वशक्तियोगंपरस्यादेवतायाः"इतिव्या-कुर्वद्भिश्चित्रानंताशक्तिकत्वमूरीचक्रे, अतोमायातिरिक्तशक्तिसत्वेप्रमाणाभावोक्तिरज्ञाना-देव (अ० २ पा० १ सू० २८) "आत्मनिचैवंविचित्राश्चहि" ति सूत्रेणेश्वरशक्तिषुसाधा-रण्येनवैचित्र्यस्यसमर्पणात्सर्वत्राघटतघटनापटीयस्त्वमपि स्फुटमस्त्वादेव जीवेशाविति-श्रुतिस्तुप्राग्विस्तरेणव्याख्यातापतिबिंबवादनिराकरणावसरेचापरथव्याख्येयासेतितत्रापिवि-चरिष्यते । एवमलौकिकशक्तियोगादेवसर्वविरोधा सुपरिहराइत्यभिप्रेत्यतत्पुरुषंवदत्य-खिलशक्तिधृतोंशकृतमिति जीवस्यांशत्वंवदत्यः श्रुतयोनुपदमेवाखिलशक्तिधृत्वेनभगवंतं विशिंषंति ॥ एतेनपरास्येत्यादिर्युक्तमित्यंतोग्रन्थोनिरस्तःलोकादिविरोधश्चपुरैवनिराकृतः ॥

यत्तुजीवस्याग्निविस्फुलिंगन्यायेनव्युच्चरणस्वीकारेतथैवप्राणानाम-पितच्छ्रुतावेवतस्मादेवनिःसरणस्योक्तत्वात्तथातेषामनित्यत्वंतथाजी-वानामप्यनित्यत्वंस्यात्।तथाचतेषामनित्यत्वेकृतहान्यादिदोषाःप्रस-ज्येरन्अपिचतेषामनित्यत्वेमुक्तानामपिनाशःस्यात्यदिमुक्तिकालेना-शस्तदास्वात्मनाशएवमुक्तिःस्यादिति–तन्मंदं; जीवस्यप्राणादिवद्ब्रह्म-काशाद्व्युच्चरणेपितस्यव्युच्चरणंनोत्पत्तिःप्राणादिवन्नामरूपसंबंधाभा-वात् ॥ नचजीवस्यदेवदत्तयज्ञदत्तचैत्रादिनामरूपसंबंधात्कथंनाम-रूपसंबंधाभावइतिवाच्यं; देवदत्तादिनामदेहस्यैवनात्मनः । तथैव-श्रुत्यापिप्रतिपादितं "अगादंगात्संभवसिहृदयादधिजायसे। आत्मा-वैपुत्रनामासित्वंजीवशरदःशत" मितितत्रांगेभ्यउत्पत्तिर्देहस्यैवना-त्मनःसंभवति । अतएव "चराचरव्यपाश्रयस्तुस्यात्तद्व्यपदेशोभाक्त-स्तद्भावभावित्वा" दितिसूत्रमपिसंगच्छते ॥ ननुदेवदत्तादिनामय-दिदेहस्यैवतदादेहस्यदग्धत्वाद्देवदत्तादिनाम्नातदुद्देशेनगयाश्राद्धादि-करणानुपपत्तिरतोनामसंबंधो जीवस्यैववाच्यः । तथाचप्राणादि-तुल्यतयाकथंनतस्योत्पत्तिरितिचेत्—नः तत्रदेवदत्तादिनामसंबंधि-

देहोपलक्षितजीवाभिप्रायेणैवश्राद्धादिकमुपपद्यते,कथमन्यथाद्वितीय-
जन्मनिचैत्रादिनाश्राद्धादितसान्नजीवस्यनामसंबंधः? किंचवेद-
यादिनांवेदएवमुख्यःतेनचजीवस्यनित्यत्वंप्रतिपाद्यते। तथाचश्रुतयः
"अयमात्माऽजरोऽमरो नजायतेम्रियतेवाविपश्चित् ॥ नित्योनित्या-
नांचेतनश्चेतनानां अजोनित्यःशाश्वतोऽय" मित्याद्यानित्यत्वमेवजा-
यते तितसाद्युचरणंब्रह्मणस्सकाशाद्विभागएवनोपपत्तिरिति ॥ उपा-
ध्युद्गमनेनैवजीवोद्गमनकथनंतुनसम्यक्; उपाधेःपूर्वसत्त्वेद्वैतश्रुतिवि-
रोधोऽसत्त्वेत्वनित्यत्वेनतदुपाधिकस्यजीवस्यानित्यत्वेन "नात्माश्रुते-
र्नित्यत्वाच्चताभ्य" इतिसूत्रविरोधः ॥ नचजीवोब्रह्मव्यतिरिक्तोन-
स्वीक्रियतइतिवाच्यं; "नेतरोनुपपत्तेःभेदव्यपदेशाच्चान्य" इति-
सूत्रविरोधापत्तेः ॥ किंचजीवस्यब्रह्मत्वंप्रतिपाद्यतेवाजीवत्वंनिरा-
क्रियते? आद्ये इष्टापत्तिः ॥ द्वितीये जीवस्याविद्यकत्वमेवकल्पनीयं;
तथासतिमुक्तावविद्यानाशेजीवस्वरूपनाशएवस्यादात्महाननमपुरुषार्थ-
स्त्वन्मतेस्यात् ॥ किंच "अनेनजीवेनात्मनानुप्रविश्यनामरूपेव्याक-
रवाणी" तिश्रुतिविरोधः । अत्रह्यनुप्रवेशोजीवसाहित्यंतद्द्वारकनाम-
रूपव्याकरणरूपंकार्यंचश्रूयते तद्द्वयमपिजीवस्यकल्पितत्वेबाध्येत ॥
नचानादिरयंजीवब्रह्मविभागोबुद्धिकृतइतिवाच्यं; प्रमाणाभावात् ।
नह्यनादित्वेबुद्धिकृतत्वेवाप्रमाणमस्तिजीवमायस्यकल्पितत्वेनतत्प्रत्य-
क्षस्यस्वाप्निकमायिकपुरुषप्रत्यक्षवदप्रामाण्यापयोगात् अतएवनानुमा-
नादिरपि ॥ श्रुतयस्तुतेषांविस्फुलिंगवद्द्युचरणंब्रह्मण्यप्ययंचवदंत्यो-
जीवब्रह्मविभागस्यसादित्वमेववदंति ॥ न च "नकर्माविभागादितिचे-
न्नानादित्वा" दितिसूत्रेकर्मानादित्वबोधनेनसंसारस्यजीवब्रह्मविभा-
गस्यचानादित्वसितिवाच्यं; तथासतीश्वरस्यानीशत्वं "सदेवसोम्ये-
दमग्रआसीदेकमेवाद्वितीय" मितिश्रुतिविरोधश्चसंसारहेतुभूतकर्म-
णामविद्याया जीवानांचतदानींसत्त्वात् ॥ तस्मात् "विस्फुलिंगाइवाग्ने-
र्हिजडजीवाविनिर्गताः।सर्वतःपाणिपादांतात्सर्वतोऽक्षिशिरोमुखात्॥
निरिंद्रियात्स्वरूपेणतादृशादितिनिश्चयः ॥ जडेचिदानंदयोस्तुचित्या-
नंदस्यसर्वशः। तिरोधानंहरीच्छातोनिबंधादिपुवर्णितं।" ननुयदिज-
डेचिदानंदयोस्तिरोधानंतदाघटोभातीतिप्रतीतिर्नस्याद्यदिजीवेआनं-
दांशस्यतिरोभावस्तर्हितत्रप्रीतिप्रतीतिःकथंस्यात्? नहितिरस्कृतस्य-
भानंसंभवति; किंचचिदानंदौसतोभिन्नावभिन्नौवा? आद्येऽपसिद्धां-
तःचिदानंदयोरसत्त्वापत्तिश्च । द्वितीयेतुतेपुतिरोभावातिरोभाव-

वैलक्षण्यानुपपत्तिरिति चेन्मैवं, जडेज्ञानसुखयोस्तिरोभावएवसन् घटइतिप्रतीतिवदिदानीं घटःसुखघटःजानातिघटःसुखी घटइत्यादिप्रतीतीनामभावात् ॥ ज्ञातेघट इतिप्रतीतिसत्त्वेपिनतस्याघटेचिदंशाविर्भावसाधकत्वं, ज्ञानविषयत्वस्यैवघटनिष्ठस्यतद्विषयत्वात्ज्ञानविषयत्वस्यचज्ञानत्वाव्याप्यत्वात् ॥ नचप्रियोघटइतिप्रतीतेरपिघटादावानंदांशाविर्भावसाधकत्वं यथानंदस्यैवप्रीतिविषयत्वंस्यात्तदातस्यापितत्साधकत्वस्याद्यथानंदस्यप्रीतिविषयत्वंतथैवानंदसाधनस्यापिप्रीतिविषयत्वंदृश्यतेनतावतातेषामानंदरूपतैवकेनचित्स्वीक्रियते ॥ अतएवतन्मताभिज्ञैरपि 'सुखसाधनतोपाधेरन्नपानादयःक्रिया' इत्येवोक्तनतुसुखत्वादित्युक्त । जीवेतुनिरतिशयानंदस्येवतिरस्कृतिर्नत्वानंदमात्रस्य तस्यापिविषयेन्द्रियसंयोगादिरूपभगवदिच्छानियम्यकारणवशादेवाविर्भावोनसर्वदा अतएवाहःसुखीस्यामितितस्याभिलापःसंपद्यते, अन्यथा सिद्धेइच्छाविरहात्सनस्यात्निरतिशयानंदाविर्भावस्तुज्ञानभक्तिसमवधानकालिकभगवदिच्छयाकुत्रचित्केवलेच्छयैवेतिनकोपिदोषः ॥ चिदानंदोसतोभिन्नावभिन्नौवेत्यादिदूषणंतूभयमतएवतुल्यंतुल्यसमाधानच ॥ त्वन्मतेपिब्रह्मण सच्चिदानंदरूपत्वाद्घटादौसत्त्वैवव्यज्यते, नचिदानंदौव्यज्येते । अतःकिविनिगमकं तेषाभिन्नत्वेब्रह्मह्यरूपमपिभिद्येत? अभिन्नत्वेपरस्पर वैलक्षण्यानुपपत्तिः ॥ भगवदिच्छायास्तच्छक्तिविशेषस्यवानियामकत्वकल्पनेप्रकृतेपितेनैवसकलदोषतिरस्कारसंभवःकिंवृथालापेन ? परंतु दोषवारणनसंभवतित्वयाजडेजीवेचमाययैवानंदस्यतिरोभावोवाच्यः; तथासतिजीवेसच्चितोजडेसदंशस्यतिरोभावःकथनेतिवक्तव्य, मायायाअघटनघटनापटीयस्त्वान्नैवमितिचेन्मुक्तानामपिपुनरुत्पत्ति कथंनस्यात् ? वेदमार्गानुसरणेचवेदेभगवदिच्छायाएवजगत्कारणत्वमुक्तनमायायाइति ॥ अपिचास्तिभातिप्रियमित्यनुभवानुसारेणजडेपिचिदानंदयोर्भानोपगमे 'सत्ताचिति सुखचेतिस्वभावाब्रह्मणस्त्रयः॥ मृच्छिलादिषुसत्त्वेवव्यज्यतेनेतरद्वय'मित्यादिवचनविरोधस्तवस्यात् । श्रुतोब्रह्मानत प्राणभूतजीवादीनाव्युच्चरणयद्यपितुल्यतयैवप्रतिपादिततथापि 'ममैवांशोजीवलोके' इतिभगवद्वाक्याज्जीवस्यैवांशत्व, नान्येषांतत्साधकप्रमाणाभावात् ॥ एतेनश्रुतौतुअंशांशिभावमनादृत्येत्यादिकमपास्त ॥

सहस्राक्षे इदानीमग्नेरित्यादिवस्तुस्थितिस्तूक्त्वात्र भागरसदयति-यत्तुजीवस्याशी-त्यादिनाऽनादत्येत्यादिकमपास्तमित्यतेन । (अ० २ पा० ३ सू० १५) "अंतराविज्ञान-मनसी" त्यादिसूत्रत्रयस्यभाष्यप्रकाशान्वकचिदर्थमर्थतोऽनुवदत समादधते-जीवस्येत्या-दिना । नारदपञ्चरात्रे तदनुरोधेननिबधभाष्यादिपुचानित्येजननमित्यादिनानिरूपितमावि-र्भावत्रैविध्यमभिप्रेत्याहु -तस्यन्युच्चरणमिति ॥ नोत्पत्तिरिति । व्याकृतनामरूपसम्बधा-त्मिका जननरूपोत्पत्तिर्नेत्यर्थ । समागमरूपानुसातस्याप्यस्त्येव । ब्रह्मण सकाशाद्वि-भागस्याविशिष्टत्वात् । अगादगादिति । अयमत्रखैत्तिरीयाणामत्रप्रभाष्येप्रपाठकद्वयेप्रथ-मप्रश्नेपठ्यमान प्राय सर्वेपाजातकर्मणिसुप्रसिद्ध । सर्वांगेभ्योहृदयतधैकीभूतरेतपुत्राहित-पुत्रशरीरतयापरिणमतीत्यत्रात्मशब्दोपिदेहादिपरएवफलति 'आत्मायत्नोधृतिर्बुद्धि स्वभा-वोब्रह्मवर्ष्मचे'त्यमरोक्ते । चराचरेत्यादि । द्वितीयस्यतृतीयेपादे (सू० १६) एकसूत्रमि-दमधिकरण । सूत्रार्थस्तु चरजगम अचरचस्थावर शरीर तादृशशरीरयोर्जीवस्य विशेषेणा-पाश्रयस्तत्तत्कर्मानुसारेणतत्स्थानतुत्स्यादेव । तद्व्यपदेश जन्ममरणादिशरीरधर्मव्यपदेश-जीवेभाक्तोलाक्षणिक कुत ? तद्भावभावित्वात्, तद्भावेनशरीरभावेनतदभिमानेनभवति व्याततस्तिष्ठति तादृशत्वादितिशेष । अन्यथेति । तदुपलक्षितजीवाभिप्रायेणश्राद्धादीत्यन-गीकारे द्वितीयजन्मनिजाते सतिपूर्वनाम्नो स्मरणाच्चेनव्यवहाराभावाच्च तदानीप्राक्तनपुत्रा-दिनातन्नाम्नाक्रियमाणश्राद्धादिकथमुपपद्येतेत्यर्थ. ॥ नाम्नोजीवसबधित्वेतु सर्वजन्मसुचै-त्रेत्याहूत सप्रतिवदेत् । तथाच्चासकलव्यवहारश्चापद्येतेतिभाव ॥ एतावता (अ० २ पा० ३ सू० १०) "नात्माश्रुतेर्नित्यत्वाच्चताभ्य." इतिसूत्रस्यप्रथमाशआत्माजीव-नोत्पद्यते देहस्यवतस्यनामरूपसबन्धात्मकोत्पत्तेरश्रवणादित्यर्थकसगृह्यतदुत्तराश भाष्या-द्यनुसारेणसगृह्णाति-किचवैदेत्यादिना ॥ अयमात्मेति । काण्वानाबृहदारण्यकेपष्ठाध्याये-

---

इदानाम् 'अग्नेर्यथाविस्फुलिङ्गास्तथाजीवोद्गम स्मृत'इति तदुक्तजीवस्योद्गमन सम्ब्धते ॥ अज्ञोजीवइति ॥ प्राणवज्जीवस्य व्युच्चरणे समानश्रुत्या तद्वदेवोत्पत्तौ नाशोऽपि तस्यस्यात् ॥ उत्पन्नस्य नाशध्रौव्यात् ॥ जातस्यहिध्रुवोमृत्युरितिभगवदुक्ते ॥ नन्वस्तु तथा येतु ज्ञानै-कसन्निष्ठास्तेपातुल्यएवहीत्यस्मदीयैर्मुक्तौ लयस्यैवोक्तत्वादितिचत्तुल्यात्व्यातमात्मविनाशार्थ-यतामहेइतिवदता ॥ अधिकमुत्तरभागे वक्ष्यते ॥ तस्मादुपाध्युद्गमेनैव जीवोद्गम ॥ अतएव काण्वाना सर्वएतआत्मानइति पाठोनास्ति उपाध्युद्गमेन तदुद्गमस्य सिद्धत्वात् ॥ माध्य-दिनानान्तु उपाधिनिर्गमेनात्मनिर्गमइति स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थं तथापाठ ॥ अतएव नात्माऽश्रुते-र्नित्यत्वाच्चताभ्यइतिसूत्रसगत ॥ नजायतेम्रियतेवाविपश्चित्इतिश्रुतिर्नजायतेम्रियतेवाकदा-चिदितिस्मृतिश्चसगता ॥ २७ ॥ इदानींजडेचिदानन्दयोस्तुतथाऽऽनन्दस्यसवश तिरोधान-हरीच्छातोनिबन्धादिपुनाणितम् ॥ आविर्भावेतुसर्वहित्रद्वैवेतिनसशय इतिसण्डयति ॥ अन-र्कस्येति ॥ अत्र जीवे यस्य सुखस्य तिरस्कृतिर्यदि तदा प्रीतिप्रतीति कथम् ? अपरे जडे ज्ञान-सुखयोर्यदि सा तदा भानप्रीतिप्रतीती कथमित्यन्वय ॥ नहितिरस्कृतस्य मान सम्भवति ॥ यच्चाऽनुभवयोग्यत्ववर्तमानस्यनस्तुत आविर्भाव सद्भेगत्तिरोभावस्ततोऽन्यथा इति स्वदुक्तया,

चतुर्थब्राह्मणे (५०-९१७) "स वा एष महानज आत्माऽजरोऽमरोऽमृतोऽभयो ब्रह्म" इति-श्रूयते ॥ माध्यंदिनानां तु (पृ० १०-९१) "आत्माऽजरोऽमरोऽभयोऽमृतो ब्रह्म" इतिपदव्यत्ययघटितः पाठः ॥ अस्याः श्रुतेरेवायमार्थिकोनुवादो भाष्यादाविति भाति । शंकराचार्यैरपि नात्माऽश्रुतेरितिसूत्रे उक्तचरं काण्ववाक्यमेवोपन्यस्तं । नजायत इति । इदं कठवल्लीपुद्वितीयवल्लीस्थं । अजो नित्य इतितु अस्यैवोत्तरार्धं प्रकाशानुवादबोधनाय पृथगनूदितं स्पष्टतया नित्यपदघटितत्वेन सौत्रपदानुग्रहाय च । नित्योनित्यानामिति । इद-मपि तत्रैव पंचमवल्ल्यां (म० १३) "नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विद-धाति कामान्" । इति वाक्यं नित्यश्चेतनएकः परमेश्वरः नित्यानां चेतनानां बहूनां जीवानां जीवानां स्वधामादौ कामान्विदधातीत्यर्थकं जीवनित्यतां गमयति-अद्वैतेति । "सदेव सोम्ये-दमग्र आसी" दित्यादिविरोधः । सूत्रविरोध इति । सूत्रपदं तद्विषयश्रुतीनामप्युपलक्षणं । नेतर इति । प्रथमस्य प्रथमे पादे आनंदमयशब्दार्थं परमात्मैवेतिसाधयित्वा जीवस्य तत्त्वनिषे-धार्थमिदं सूत्रं (अ० १ पा० १ सू० १५ । १६) "भेदव्यपदेशाच्च" तिसूत्रं चेतिद्वयं ॥ अंतस्तद्धर्माधिकरणे ॥ सूर्यमंडलांतर्वर्तिहिरण्मयः पुरुषः परमात्मैवेतिसाधयित्वा नतुस-जीव इतिनिर्णयार्थं (अ० १ पा० १ सु० २०) "भेदव्यपदेशाच्चान्य" इतिसूत्रं । प्राथमिकत्वादेतत्सूत्रद्वयमुक्तं । एवमग्रेपितत्तदधिकरणेषु (अ० १ पा० १ सू० ३०) "जीवमुख्यप्राणलिंगान्नेतिचेन्न" (पा० २ सू०) "अनुपपत्तेस्तुनशारीरः" इत्यादीनि तत्तद्वाक्यस्य ब्रह्ममात्रपरतासाधनाय जीवपरत्वनिवारकाणि सूत्रांतराण्यप्यनुसंधेयानि (अ० २ पा० ३ सू० २२) "अधिकं तु भेदनिर्देशात्" इत्यत्र चेदमतिस्पष्टं जीवस्या-णुत्वांशत्वादिधर्मवत्त्वाद्व्रह्मणस्तु विभुत्वांशित्वादिनाधिक्यं । अंशांशिभावस्युचरणायनं-गीकारेतुविभुजिवातिरिक्तब्रह्माभावाद्विताकरणादिदोषप्रसक्तिर्दुर्वारैवस्यात् । साहित्यमिति । करणत्वेनसाहित्यं । प्रमाणाभावादिति । विभाजिकाबुद्धिर्जीवस्य ब्रह्मणो वा? । आद्येआत्मा-श्रयादिकं, द्वितीये निर्विशेषत्वभागादिकं । किंच सापिकल्पिता नवा? । आद्येजीवकल्पित-त्वेऽन्योन्याश्रयः ब्रह्मकल्पितत्वेऽज्ञानवत्ताहानिः । द्वितीयेरत्वद्वैतश्रुतिसद्वस्वविरोधः इत्याद्यनेकयुक्तिविरुद्धेतत्पक्षेग्राहकश्रुत्यादिप्रमाणस्याभावात् ॥ नहीत्यादि । अनौपचारि-

---

भानायोग्यत्वस्यैव तिरस्कारपदार्थतया त्वया स्वीकारात् ॥ किंच चिदानन्दौ सनो भिन्नाव-भिन्नौ वा? ॥ आद्येऽपसिद्धान्तः ॥ चिदानन्दयोरसत्त्वापत्तिश्च ॥ द्वितीये तु त्रिषु तेषु तिरो-भावातिरोभाववैलक्षण्यानुपपत्तिः ॥ किंच जीवजडयोर्ब्रह्मणाऽत्यन्ताभेदेन एतयोः सुखादिति-रोभावे ब्रह्मणोऽपि स स्यात् ॥ एतेन जीवस्यानन्दतिरोभावेन ब्रह्मणो भेद इत्यपि प्रत्युक्तम् ॥ पूर्वभेदहत्वेनातिरोभावयोः समानयोगक्षेमत्वात् ॥ किंच व्युच्चरणसाम्ये प्रागादिजडे ज्ञानस्याऽपि तिरोभावे किं कारणम्? ॥ ईश्वरेच्छा प्रति तु वक्ष्यते ॥ तर्कस्तु त्वया श्रौतेऽर्थे नाश्रीयते ॥ श्रुतौतु अशांशिभावमनादृत्य ब्रह्ममात्रत एव व्युच्चरणमुक्तम् ॥ तस्मात्सर्वत्रा-ऽखिलाविप्रियमितिप्रतीत्या ब्रह्मणः सर्वत्र सर्वदा सर्वधेदरसत्वे समानैवोत्पत्तिर्वाच्या -परत्वपिविस्तृतः ॥ २८ ॥ ७ ॥

-कानादित्वकृतत्वयोः सामानाधिकरण्यासंभवादितिभावः ॥ अतएवेति । ब्रह्मणोनि-र्विशेषत्वेनजीवस्यचांशत्वादिनातद्व्यतिरिक्तस्याभावेन प्रमातुरेवाभावादित्यर्थः ॥ प्रत्यक्षा-भावादपितद्बुद्धिवर्काज्ञानादेरसंभवः ॥ श्रुतयस्त्विति । "प्रजायंतेतत्रचैवापियंति" इत्याद्यामुंडकादिस्थाः ॥ अनंशत्वमिति । कर्मणेवसृष्टिप्रलयादिसर्वकार्यावश्यंभावात् कर्मणोऽनादित्वाच्चकिमीश्वरेणेतिभावः । एवंचानीश्वरवादापत्तिः । (अ० २ पा० १ सू० ३५) "नकर्माविभागा" दितिसूत्रंतुकल्पबहुत्वात्तदवांतरसृष्टिप्रलयादिविषयावेदकत्त-याप्रागैवपरस्यनैर्घृण्यनिरासेनिर्णीतं । अन्यथामूलोक्तादिदूषणगणप्रसात् (अ० ३ पा० २ सू० ३८) "फलमत" इत्यादिबह्वधिकरणविरोधाच्च तथैवव्यासाभिप्रायात्सायात् ॥ विस्फुलिंगाइवाग्नेरिति । इयंनिश्चयइत्यंतासार्धकारिकांशोनानेतिसूत्रभाष्यस्था । सर्वतः-पाणिपादांतादित्यादि । श्वेताश्वतरादिबहुश्रुत्यर्थसंग्रहोऽयमितिप्रकाशादिभ्योज्ञेयं ॥ जडेचिदानंदयोस्त्विति । इयंकारिकाशुद्धाद्वैतमार्तंडस्था तत्खंडनाभाससहस्राक्षखंडखड-गायेहोपन्यस्ता ॥ अर्थस्तु जडेद्वयोस्तिरोधानं चितिजीवेसर्वशआनंदस्य ब्रह्मवदपेक्षानंदस्य तिरोधानंचशास्त्रार्थनिबंधाविरोधाध्यायभाष्यादिषुवर्णितमितिध्येयः ॥ सर्वशःपदाद्ब्रह्मा-नंदमात्राभूतस्य परिच्छिन्नसातिशयलौकिकानंदस्य जीवेसत्वेऽप्यदोषोदर्शितोभवति । आनंदरूपतयेति । एवकारःसदादियोगव्यवच्छेदकः, वस्तुपुसत्तायाःप्रत्यक्षसिद्धतयातथा-स्वीकारोशक्यः । तेनसांख्यादिभिःप्रमदादिवस्तुजातस्य सुखदुःखमोहात्मकतायाः-स्वीकारेऽपिनक्षतिः । सुखसाधनतोपाधेरिति । विद्यारण्यस्वामिकृतपंचदशप्रकरण्यां आत्मानंदाख्येद्वादशेप्रकरणे (श्लो० २३) इदमस्ति । अन्यथेति । जीवेसर्वदानंदां-शस्याविर्भावांगीकारे । भगवदिच्छयेति । "एषएवानंदयाति" इत्यादिश्रुतिभ्यो ज्ञान-भक्तिकालेप्यानंदरूपफलदातासएवेतिभावः । कुत्रचिदिति । प्रलयकालजडेस्वाप्ययकाले जीवेचतथेत्याशयः । उभयमतएवेति । उभयोर्मते । एवकारोऽप्यर्थे । विनिगमकमिति । नियामकमित्यर्थः । सत्ताचितिःसुखंचेति । विद्यारण्यपंचदशप्रकरण्याविषयानंदाख्येचरम-प्रकरणे त्रिंशोऽयंश्लोकः । तत्रैव (श्लो० ९) 'घोरमूढासुमालिन्यात्सुखांशश्चतिरोहित' इतिजीवेष्वपि घोरमूढवृत्तिष्वानंदांशतिरोभावः स्वीकृतः । नान्येषामिति । जडानां-जीववत्स्वांशत्वंनेत्यर्थः । तेनांतर्यामिणांस्वांशत्वेप्यदोषः । अत्रायंसंदर्भाशयोऽनुसंधेयः— अंशत्वव्यापकंव्युच्चरणंचानेकश्रुतिसिद्धं यथाबृहदारण्यकेऽष्टसत्वालाकिब्राह्मणे "यथोर्ण-नाभिस्तंतुनोच्चरेद्यथाग्नेःक्षुद्राविस्फुलिंगाव्युच्चरंत्येवमेवास्मादात्मनःसर्वेप्राणाःसर्वेलोकाः-सर्वेदेवाः सर्वाणिभूतानिसर्वएत आत्मानोव्युच्चरंति", मुंडकोपनिषदिद्वितीयमुंडकारंभे "यथासुदीप्तात्पावकाद्विस्फुलिंगा सहस्रशःप्रभवंतेसरूपाः ॥ तथाऽक्षराद्विविधाःसोम्य-भावाःप्रजायंतेतत्रचैवापियंति", बृहदारण्यणोपनिषदि "यतःप्रसूताजगतःप्रसूती तोयेन-जीवान्व्यससर्जभूम्यां", छांदोग्येश्वेतकेतुविद्यायां "सन्मूलाःसोम्येमाः सर्वाःप्रजाःसदाय-तनाःसत्प्रतिष्ठाः", भृगुप्रपाठके "यतोवाइमानिभूतानिजायंते", छांदोग्येशिलकदाल्भ्य-प्रवाहणकथायां "सर्वाणिहवाइमानिभूतान्याकाशादेवसमुत्पद्यंतेआकाशंप्रत्यस्तंयंति" इहप्रजाभूतशब्दाभ्यांप्राणादिविशिष्टा जीवाउच्यंते ॥ नचमुंडकश्रुतौ भावशब्दोजीवाति-

रिक्तपरस्त्वयावक्तुशक्य , शकराचार्यैरुपनिपद्भाष्ये "भावाजीवा" इत्येवव्याख्यानात् ।
यत्तुप्राणवज्जीवस्यव्युच्चरणेसमानश्रुत्या तद्वदेवोत्पत्तौनाशोपितस्यस्यात् इत्यभापि–तद्-
सत्, प्राणादेरप्याविर्भावतिरोभावाभ्दतामयाजीवस्यापितयो सुकथत्वात् । किञ्चव्युच्चरण-
हिनोत्पत्ति कितूद्गमएव, अतोव्युच्चरणेउत्पत्तावित्युभयोक्तिरसगतैव । किचैककारण-
जन्यत्वयुगपदुत्पन्नत्वया ननाशादिसाल्क्षण्यप्रयोजकभवति सोदरेपुयुगपदुत्पन्नघटादिपु-
चयुगपन्नाशानियमादर्शनात् एकश्रुतिविपयेपुयुगपदुत्पद्यमानेपु दीक्षाऽऽधानादिधर्मेपु-
केपाचिदवातरेनिवृत्ते केपाचिद्यावदवभृथस्थिते केपाचिद्यावदाधानप्रयोग केपाचिद्याव-
ज्जन्मस्थायितायाश्चदर्शनात् ॥ तेननीवानामन प्रभृतीनाचयावत्प्रलयस्थितौदेहानाचविवि-
धानाल्क्वनेहसाविर्भावतिरोभावयोरपिनदोप ॥ 'जातस्यही'तिवाक्यतुनोत्पत्तिमतोनाश
नियामक धवस्तस्यपुनरुन्मज्जनानगीकारेण 'ध्रुवजन्ममृतस्य चे'त्यस्यासगले प्राणत्यागार्थक-
मृङोनिष्पन्नस्यमृत्युशब्दस्यनाशपर्यायत्वाभावाच्च । अन्यथाघटोमृत पटो मृतइत्यादिप्रयो-
गापत्ते । पुनरुन्मज्जनागीकारेत्वाविर्भावतिरोभाववादएवप्रवेश ॥ तस्माच्छरीरसयोग-
वियोगपरपरायाएवध्रौव्यबोधकमिद । शकराचार्यश्रीधरस्वाम्यादिभिरपि 'अथचैनम्'
इतिश्लोकद्वयस्यतथाभिप्रायकतयाव्याख्यानेनत्वयापिनान्यथैतुशक्य ॥ एतेन ('जातस्यहि-
ध्रुवोमृत्यु'रितिभगवदुक्ते) रितिप्रमाणोपन्यास प्रत्युक्त । ननुएवसतिप्राणादितौल्यतु-
जीवस्यापद्यतएवेतिचेदत्रब्रूम–मन्मतेब्रह्मकार्यस्य सर्वस्यब्रह्मरूपतया वस्तुतोनित्यत्वेऽपि
शास्त्रीयनित्यानित्यत्वव्यवहारबीजमस्याविर्भावस्यत्रैविध्य । तच्चनारदपचरात्रे 'अनित्येज-
ननंनित्येपरिच्छिन्नसमागम ॥ नित्यापरिच्छिन्नतनौप्राकट्यचेतिसात्रिधे त्यादिनाप्रपचित ।
एकस्यामेवसृष्टौमुहुराविर्भावतिरोभावशालित्वादनित्यतयाव्यवह्रीयमाणे जडेजननरूपो-
त्पत्ति । सृष्ट प्रभृत्याऽऽप्रलयमतिरोभाविन्यणुत्वात्परिच्छिन्नेजीवेसमागमरूपासा ।
नित्यविभुस्वरूपेपरात्मनितुप्राकट्यरूपासेत्यर्थ । जननतुव्याकृतनामरूपसबधोनत्वसतः
सद्भाव , 'नासतोविद्यत' इत्यादिविरोधादितिसमर्थितप्राक् । तच्चनामरूपविशेपसबधरूप-
जननं जडएवसभवति, नजीव, "अनेननीवेनात्मनानुप्रविश्यनामरूपेव्याकरवाणि" इति-
श्रुतौजीवस्यकरणतोक्त्याव्याकरणात्पूर्वमेवतत्स्वरूपसिद्धे । अतएवद्वितीयस्यतृतीयेपादे
(सू० १५) "अंतराविज्ञानमनसीक्रमेणतल्लिंगादितिचेन्नाविशेपा" दित्यधिकरणेतैत्ति-
रीयादिपुविज्ञानमनोमयादिशब्दोक्तयोर्जीवचेदयोर्जननमाशक्य नामरूपविशेपाभावादेव-
तत्परिहृत । अतएवव्युच्चरणश्रुतौव्याकरणश्रुतौचात्मशब्द प्रयुक्त । व्याकृतनामरूप-
साक्षात्सबधादेवप्रश्नोपनिपत्पष्ठप्रश्ने "सप्राणमसृजत", द्वितीयमुडकप्रथमखडे (क्र०
३) 'एतस्माज्जायतप्राणो मन सर्वेन्द्रियाणिच", एतरेये "सइमाल्लोकानसृजत"
एवमादौ प्राणादीनाजननमाम्नायते, किच सूत्रकृता (अ० २ पा० ३ सू० १८)
"ज्ञोतएव" त्याद्यधिकरणनिरूपणाशादपरिसमाप्ति जीवस्यगुण स्वरूपचनिर्णीत, अतोन
सर्वाशत प्राणादितौल्यशकावकाश । अधिकप्रकाशादिभ्योज्ञेय । नन्वेवमपिव्युच्चरतीति-
समानश्रुतावपि केपाचिज्जननरूपात्समागमइतिवैपम्यतदवस्थमितिचेत्सहितयापि प्राणा-
दीनामनौपचारिकसाक्षाद्व्युच्चरण जीवानातूपाधिद्वारौपचारिकत्वमितिवैपम्यतदवस्थ । तद्वा-

रणायप्राणादीनामप्युपाध्यतरद्वारकतत्सत्त्वेपावानौपाधिकत्वस्वीकुरु । वस्तुतस्तुमन्मतेप्रा-
णादेरपि व्युच्चरणोत्तरमेव नामादिसबधोऽतोव्युच्चरतीत्यत्रनवैपम्यगध , किंतुतवैवनैपम्य ।
प्रलयेतुजीवानास्वकारणेऽप्ययोऽस्त्येव "तत्रचैवापियति । यत्प्रयति । आकाशप्रत्यस्तयंती"
त्यादिश्रुतिभ्य ॥ इदमपिविभुत्वानवच्छेदप्रतिबिंबवाद्यानामनादेरस्वाभाविकत्वेचसत्येवानुपचा-
रेणसगच्छते, विभ्वादीनाप्रवेशासभवात् । जलमीनादिदृष्टान्तनिर्देशोद्वैतानपायाच्च । तथा-
मोक्षेपि "यत्प्रयत्यभिसविशति । तद्यतदेवाक्षरसोम्यविद्धीति" तैत्तिरीयमुण्डकादिश्रुति-
भि. "यदक्षरवेदविदोवदन्तिविशन्तियद्यतयोवीतरागा" इतिस्मृत्याचप्रवेश । "ब्रह्मैव-
सन्ब्रह्माप्येति ॥ सयथासैंधवखिल्यउदकेप्रास्तउदकमेवानुविलीयेतनाहास्योद्ग्रहणायेवस्या"
दित्यादितैत्तिरीयबृहदारण्यकादिश्रुतिभिरेकीभवरूपोलयश्चाम्नायतेसोपितथैवसगच्छेत ।
अयचस्योनभ्यसरूप पूर्वस्थितयो सचितोरनुच्छेदात् । प्रत्युताधिकानामानंदैश्वर्यादीना-
माविर्भावेनाधिकतरतिन्यायाश्रतराच्च ॥ अतोनात्मस्वात्मनाशदोपप्रसग ॥ मोक्ष-
लयत्वव्यवहारस्तु "अप्येतिअनुविलीयेते" त्यादिश्रुतिभ्य (अ० ४ श्लो० २३)
"तमाहुरात्यतिकमगसप्लव"मितिद्वादशस्कधादिवचनेभ्यश्च ॥ तस्मादुक्त उक्तोज्ञानिनाम-
क्षरेलयो "येतुज्ञानैकसनिष्ठास्तेपातुलयएवहि" इतिकारिकयामार्तंडकार. ॥ येपातुमत-
उपाधौब्रह्मप्रतिबिंबएवजीवशब्दार्थं तपामोक्षेउपाधिनाशादात्मनाशरूपत्वप्रसक्ति दर्पण-
नाशेप्रतिबिंबनाशस्य दृष्टत्वात् । तथाचतस्यापुरुषार्थत्वा आत्महानमपुरुषार्थइत्युक्तेः ॥
एवमवच्छेदपक्षेऽपिद्रष्टव्य । अवच्छेदस्यैवजीवस्वरूपघटकतयावच्छेदकनाशे जीवस्वरूपना-
शावश्यभावात् ॥ विस्तरात्तूत्तरभागेनिरूपयिष्याम । एतेन नन्वस्तुतथेत्यादिवक्ष्यते इत्यत-
दत्तोत्तर ॥ यच्च (उपाध्युद्गमेनैवजीवोद्गम) इति-तच्चिमूल, तथाबोधकमानाभावात् ।
बहूपाधीनापृथक् व्युच्चरणनिरूपणनैरर्थक्यापाताच्च ॥ काण्वपाठे अश्रवणमात्रतुनमान
शाखांतरीयपाठस्यबाधायोगात् । अन्यथा "नैनमूर्ध्वंनतिर्यञ्च" मितिश्रुत्युत्तरार्धतैत्ति-
रीयाणा "नतस्यशोकश्चनें" तिपाठेसर्वत्रप्रसिद्धेपि "नतस्यप्रतिमाअस्ती" तिश्वेताश्वतरादि-
पाठस्यादरण वि गुनामसहस्रभाष्येशंकराचार्याणानयुज्येत । तथाछंदोगानापचाग्निविद्यायां
काण्वादुक्तवष्टाग्ने प्राणविद्याया पचमस्यरेतसश्चोपसंहारोपिनसगच्छेत । विद्यासाम्या-
त्सइतिचेदत्रापितथास्तु । तस्मात्सामशाखीयाग्निहोत्रादिवच्छाखांतरश्रुतस्यात्मव्युच्चरणस्य
काण्वपाठे समुच्चयएवोचित नतुमाध्यंदिनस्पष्टप्रतिपत्त्यर्थंतावुक्तहेतुद्वयात् ॥ मुंडकादौतु-
नपाठभेदोप्यस्ति, किंच काण्वपाठेपि बृहदारण्यकभाष्ये "सर्वाणिभूतानि ब्रह्मादिस्तंबपर्यं-
तानि प्राणिजातानी" तिव्याचक्षाणै शंकराचार्यैर्भूतशब्देनजीवा स्वीकृता । भूतशब्दस्य
तद्विषयत्वेच "अस्मिन् सर्वभूतानिअन्यत्रतीर्थेभ्य" इति प्रयोगोदर्शनोनान्यत्रमन्व-
र्णादिसूत्रैरंगीकृत ॥ अत्र काण्वपाठेऽपिजीवव्युच्चरणनिरत्वय, माध्यंदिनपाठेतभूतशब्द
आकाशादिवचन आत्मशब्दोतर्यामिवचन स्यात् । वस्तुतस्त्वाकाशादेर्वचनएवोभ-
यत्रसइत्यन्यत्रविस्तर । किंचमाध्यंदिनपाठेव्युच्चरतीत्येकस्यैवपदस्यकचिदभिधया कचिदु-
पचारेणप्रवृत्तिरशक्यास्तु, युगपद्वृत्तिद्वयायोगात् । अन्यथागगायघोपमीनावित्यादिरपि
सुप्रयोग. स्यादितिदिक् । मन्मतेतुव्युच्चरणविभाग , सचसर्वेपुशक्य , वोक्यात् । विभागो-

त्तरतूर्णनामितत्तुवत्स्वकारणकर्तृकक्रियाविषयाणा प्राणादीनानामरूपविशेषसाक्षात्सवध ७ अग्निविस्फुलिंगवच्चक्षुर्घ्राणास्वाशानाजीवानातुनसइतिविवेक । एवमेवश्रुतौदृष्टातद्वयस्यसार्थक्य, अन्यथैकमेववदेदितिप्रकाशाद्याशय । 'नात्माश्रुते'रितिसूत्रतु देहवन्मुह्वराविर्भावतिरोभावौनिषेधति । तथाहि—इतोऽव्यवहितपूर्वे (अ० २ पा० ३ सू० १६) "चराचरव्यपाश्रयस्तुस्यात्तद्व्यपदेशोभाक्तस्तद्भावभावित्वादि" तिसूत्रेचराचराणा स्थावरजगमशरीराणा सवधस्तुजीवस्यस्यात् । तद्व्यपदेश शरीरनिष्ठजन्मादिव्यपदेशोऽस्यलाक्षणिक, शरीरधर्माभिमानित्वात् । नतुजीवस्यप्रतिशरीरवास्तव जन्माद्यस्तीत्युक्त । तत्रजातकर्मादीनाचेतनविषयकत्वात् जीवोऽप्युत्पद्यता किमितिभाक्तत्वनिर्बंधइति शकावारयितुसूत्रितवान् (अ० २ पा० ३ सू० १७) "नात्माश्रुतेर्नित्यत्वाच्चताभ्य" इति । अर्थस्तुआत्माजीवोनोत्पद्यते । कुत ? अश्रुते । तत्रतत्रदहस्यैवतस्योत्पत्तेरश्रवणात् । ताभ्य "अयमात्माऽजरोमर । नजायतम्रियतेवे" त्यादिश्रुतिभ्य एवनित्यत्वाच्चेति । अतोऽनेनप्रतिशरीरजन्मादेवनिषिध्यते नतुश्रुतिशतसिद्धब्रह्मण सकाशाद्व्युच्चरण ॥ यदितथाभिप्रेप्स्यत् तर्हिविपर्ययेणेतिसूत्रोत्तरमेवैतदपठिष्यत् । व्युच्चरणश्रुतीश्चस्वदुक्तविधसूत्रांतरेणायोजयिष्यतनत्वा ह्यत्यैवाश्रुतेरित्यवक्ष्यत् प्रत्यक्षश्रुतिसत्त्वात् । "नजायतेम्रियते" इतिकठश्रुतिस्तु "अन्यत्रधर्मा" दितिप्रश्नोत्तर "सर्ववेदायत्पद" मित्युपक्रांतेब्रह्मप्रकरणेस्तीतितस्यैवजननादिनिषेधिकास्पष्टीकृतश्चात्रभगवतासूत्रकृता प्रकरणविभागआनुमानिकाधिकरणे ॥ अथस्तुत्यैकवाक्यतयाजीवपरत्वमप्यस्याअस्त्विति चेत्तथापिदेहसबंधिजन्ममरणयो प्रसक्तिजीवेनिषेधति प्राणत्यागार्थकम्रियतिप्रयोगात् उत्तरार्ध "नहन्यतेहन्यमानेशरीरे" इतिस्फुटतयैवोक्तेश्च ॥ एतेनगीतापिव्याख्याता, 'देहिनोऽस्मिन्यथादेहेकौमारयौवनजरा । तथादेहांतरप्राप्ति'रित्युपक्रांतानां 'यएनवेत्तिहतार'मित्यतपूर्ववाक्याना 'कघातयतिहतिक'तथा 'शरीराणिविहायजीर्णानि' 'नैनछिन्दतिशस्त्राणी त्यादिपरवाक्यानांचविचारेऽपिनजायतेइतिवाक्यस्यदृश्यमानेमुहुर्जन्ममरणेदहस्यैवबोधकतासिद्धात्तत्राप्रसक्तस्यब्रह्मतस्तदुद्गमादे प्रतिषेधकतायास्तस्मिन् नशक्यवचनत्वात् ॥ नचैवमप्यजइतिसमाख्याबलात् उद्गमाद्यभाव शक्य, स्पष्टतच्छ्रुत्याशस्त्वलिंगेनचसिद्धस्यबाधनेसमाख्यायाअप्रभुत्वात् श्रुतिलिंगाद्यपेक्षयासमाख्यादौर्बल्यस्यपारदौर्बल्यसूत्रेजैमिनिनासिद्धांतितत्वात् । अतस्तदनुरोधेनमस्त्यैवजन्ममरणाभावाभिप्रायकामरत्तादिसमाख्यावत् व्युच्चरणोत्तरमाप्रलयस्थायिनाजीवस्यदेहसदृशजन्माभावाभिप्रायिकासा ॥ रमेष्टिकामदवयोरिवअकारोवासुदेव त्यादिरेकाक्षरकोशाद्भगवतोजायतेइत्यर्थस्ततोऽजइत्येवमतव्य ॥ एतन्टीकायामनुक्तोपि (अजोजीव) इत्यजशब्दोपादानस्वरसोदत्तोत्तर ॥ यच्च (उपाध्युद्गमेनैवजीवोद्गम) इत्युक्त—तत्रयुक्तिसह, तथातदुपाध्युद्गमाद्यधित्वनकिंब्रह्मविवक्ष्यतेआहोस्विदुपाध्यतर ? नाद्य, ब्रह्मणोविभुत्वादग्निविस्फुलिंगन्यायेनतत्तद्रूप्यपत्तनार्थस्यलाभात् स्वरकल्पनचविभुत्वभगप्रसगात् । तिरोभावदानकरनगीकारेणात्करीततिराधानस्यस्थलसाधकस्यत्वयावक्तुमशक्यत्वात् । तदतेवाद्यातराभावनाद्गमप्रयदायारेवनिणतुमशक्यत्वात् । अथप्राणादीनामपिवयारोपचारिकत्वान्न दशाद्यपेक्षेतिचेत्तर्हि प्राणादेरप्युपाध्यतरकल्पनीय, यन्निष्ठउद्गमस्तत्राप्रचर्यत-

तथाचानवस्था ॥ तदभावायमचिद्ब्रह्मावधिकसाक्षाद्‌द्रमाङ्गीकारेतुक्तदोषतादवस्थाद्रुट्-कुटीप्रभात । अनङ्गीकारेचोपचारस्याप्यसभव अन्यत्रस्थितधर्मस्यान्यत्रारोपस्यैवोपचारत्वात् ॥ उपाधिवशोद्देशादिकल्पनेतूद्भ्रमसिद्धिरुपाधितन्त्रा उपाधिसिद्धिश्चोद्गमतत्रेत्यन्योन्याश्रय. अथानाद्यविद्ययोद्गमनिर्वाहायब्रह्मणिदेशादिककल्प्यतइतिचेन्न, तथाबोधकमानाभावात् निर्विशेषेब्रह्मणितत्स्वरूपविशेषस्याशक्यवचनत्वेनत्वदुक्तासिद्धेश्च तत्रतत्स्वरूपस्य जीवकल्पितत्वेतुचक्रकापत्ति जीवोद्गमस्यप्राणाद्युद्गमापेक्षत्वात् तदुद्गमस्यचदेशाद्यपेक्षत्वात् तस्यचाविद्यावच्छिन्नस्वरूपापेक्षत्वात् ॥ किंचानादि सास्यामिथ्यावा ? । नाद्य, द्वैतापत्ते, "सदेवसोम्येदमग्रआसीत् ॥ आत्मावाइदमेकएवाग्रआसी" दित्यादिश्रुतिशतव्याकोपाच्च ॥ नेतर, मिथ्यारजतादिन्यायेनतत प्रदेशादिरूपकार्यासिद्धे । किंचतथासति रज्ज्वहिस्वप्नादिवद्द्रष्ट्रधीनस्थितत्ववक्तव्य । सचद्रष्टानजीव जीवभावस्यतत्साध्यत्वेनान्योन्याश्रयात् ॥ नापिशुद्धचित् ॥ नापीश्वर, अन्योन्याश्रयात् । भ्रान्तत्वापत्त्या "य सर्वज्ञ सर्वविदि" त्यादिश्रुतिबाधाच्च ॥ नापितस्या सदसद्विलक्षणत्वकल्प्य, तथाग्राहकप्रत्यक्षश्रुत्याद्यभावात् । नसत्तन्नामदुच्यते इतिलक्षणप्रवेशेन ब्रह्मानतिरेकसिद्धेश्च ॥ अपिचवैलक्षण्यग्रहणायसद्वस्तुकिंचिन्मतव्य । तच्च ब्रह्माप्यन्यद्वा ? आद्येतस्यसविशेषत्वश्रौतसत्यादिपदवाच्यत्वचापद्येत । द्वितीयमिन्द्वैतमपसिद्धातश्च । अत्र सद्वैलक्षण्यदुर्वचएवंप्रतियोग्यऽसिद्ध्यासत्प्रतियोगिकभेदवत्वमसत्वमपिनसिद्ध्यतीति तद्वैलक्षण्यमपि तथा ॥ एवकारतदभिमतमविद्यास्वरूपपरैवनिरा कृतनिराकरिष्यतेच ॥ किंच प्राणादीनां मिथ्यात्वादप्युद्गमोदुरुपपाद ॥ ख्यातिस्थलेशुक्त्यादिवोरजताद्युद्गमस्यानङ्गीकारात् । तथास्यभ्रान्तस्यापितदानीरजतादिचाक्षुषप्रसगात् । अथरजतादिवत्प्रतीतिरेवप्रकृतिश्रुतौन्युच्चरणत्वेनोपचर्यतइतिचेन्न, उपाध्युद्गमस्यजीवेउपचारइतिबोधकस्योक्तिविरोधात् । अग्निविस्फिलिंगादिश्रौतदृष्टांतबाधात् उत्तरीत्याश्रुत्यर्थस्यनिर्बाधत्वेनउपचारक्लेशादरानौचित्याच्च । नद्वितीय, उद्गमावधिभूतोपाधिरुक्तत्वेऽनवस्थादीनां अनुद्रतत्वेद्वैतप्रसंगादीनांचदोषाणादुरुद्धरत्वात् । मिथ्यात्वेत्ववधित्वस्यापिदु कथत्वाच्च किंचतथाङ्गीकारे ब्रह्मणोन्युच्चरणावधित्वबोधिका "तस्मादात्मन । तथाक्षराद्विविधा सोम्य भावा" इत्यादिश्रुतय पीड्येरन् । अविद्यावधित्वबोधकश्रुत्यनुपलम्भेनतासामकस्मादन्यथानयनमप्यरोचिष्णु श्रुतहान्यश्रुतकल्पनापत्तिश्च । अपिचतस्या सावयवत्वात् प्राणादिप्रवेशोद्गमयोरुपचयापचयोसच्छिद्रत्वापत्तिरवयवान्तराणांतत्रसमर्पणशैथिल्यापत्तिश्चेतित्वदुक्तदोषास्त्वन्मतएवप्रसज्येरन् शक्तावपिस्वमनसाविचित्रानन्तशक्तिकत्वाङ्गीकारात्तु "परास्यशक्ति" रित्यादिश्रुतिसिद्धेब्रह्मण्येवतदङ्गीकारोज्यायान् ॥ इतरच्च अविद्यायाउद्गमावधित्वमुच्यतेउतपतनदेशत्व ? उभयत्राप्यन्तरत्वब्रह्मणएववाच्यमितिसविशेषत्वप्रसक्ति । अविद्यायामेवोभयत्वकल्पनतुदृष्टातविरुद्ध । तस्याविचित्रशक्तिकत्वानुमानेनतत्कल्पनेतुब्रह्मण्येवोभयरूपत्वकल्प्यतांतस्यावधित्वविभुत्वाविर्भावतिरोभावाद्यनेकविचित्रशक्तिकत्वादीनांश्रुतत्वात् श्रुतानुमितयो श्रुतस्यबलीयस्त्वात् ॥ तस्मादन्यमतप्राणाद्युपाध्युद्गमोऽशक्यवचमद्दतिनतेनजीवेउद्गमोपचारसिद्धि । एतावता तस्मादुपाध्युद्गमनेत्यादिकस्सर्वतिश्चसगतेत्यल.

निराकृत ॥ अत्र स्पष्टानेकश्रुतिसिद्धत्वात् प्रायपाठाच्चप्राणादिवज्जीवानामपि ब्रह्मतोऽप्युच्च-रणदैकैरास्थेय । इयान्वरविशेष –जडेसुदश प्रकटश्चिदानन्दौतिरोहितो प्रकटेसच्चित्तवेव जीवेंतस्येत्रयस्फुट ॥ तथाहिनृसिंहतापनीये उत्तरभागेनवमखण्डे "तस्मादात्मनएवत्रैविध्य-सर्वत्रयोनित्वमपि" इत्येकस्यैवब्रह्मण कार्यभेदेनत्रैविध्यसर्वत्रोपादानत्वचोक्त्वा "सर्वे-सर्वमयसर्वजीवा सर्वावस्थासुतथाप्यल्पा" इति । वस्तुतस्तुसर्वस्यापिब्रह्मरूपत्वाज्जडप्र-पञ्चस्यजीवानाच सर्वमयत्वतथात्वेऽपिजीवानास्वरूपतोऽणुत्वचोक्त्वासर्वत्रसर्वमयत्वप्रत्यये कार्यवैचित्र्यानुभवोनस्यादिति तद्वैचित्र्यनिर्वाहकतत्रतत्रतत्तद्दशातिरोभावदर्शयितुमुच्यते "सत्तामात्रहीदसर्वसदेवपुरस्तात्सिद्धहिब्रह्म" इति ॥ अत्रमात्रपदचिदानन्दव्यावर्तकतेनज-डप्रपञ्चस्यसर्वस्येदानींसद्दशमात्ररूपतापूर्वंब्रह्माभेदेनैवसत्ताचदर्शिता । अग्रेऽपि "पश्यतेहा-पिसन्मात्र" इत्यादिनातथैवनिर्णीत। तत्र "पश्यतेहापिसन्मात्रेसदन्यत्सत्यहीत्थपुरस्ताद्-योनि स्वात्मस्थमानन्दचिद्घनसिद्धतद्विष्णुरीशानोब्रह्मान्यदपिसर्वसर्वगसर्वम्॥"इत्यादिना इहशारीरेपिपूर्वोक्तसन्मात्रसदशमात्राविर्भावज्जगत्"सर्वभूतानिचात्मनी' तिस्मृत्याद्यनु-सारेणपश्यतसदन्यत्सद्दशमात्रप्राकृव्यादेवसतोब्रह्मणोऽन्यदिदसृष्टिदशायापश्यत । वस्तु वस्तुसर्वसत्यहिनिश्चयेनइत्यपूर्वोक्तप्रकारेण ॥ असदन्यदितिपाठस्त्वन्तरासर्गपरोदीपिका-याव्याख्यात पुरस्तात्सृष्टे प्राकृअयोनि घटादिस्वस्वकार्यानुत्पादकस्वात्मस्थस्वमूलरूपेब्र-ह्मण्येवस्थितमितितदानीं चिदानन्दातिरो भावात्सत्तामात्रक्रियानन्दचिदेकरससिद्धततुसा-ध्यहियुक्ततत्एवासिद्धसर्वप्राणाविषय । असिद्धपदार्थश्चाचकभाव्येप्ययमेव । तदेवविष्णु दिवोब्रह्माअन्यदपिप्रापञ्चिकसर्वतदवपूर्वप्रस्तुतब्रह्मैव । अतोविविधाकारत्वेपिअहिकुण्ड-लन्यायेनसन्मात्रात्मगतिर्नैवविरुध्यतेअतएवसर्वगसर्व ॥ एतेन "योमापश्यतिसर्वत्रसर्वंच-मयिपश्यती" त्यादिवाक्यानुसारेणब्रह्मदृष्टौसिद्धायामिदानीमपिसर्वत्रसच्चिदानन्दानुभवो बोधित । एवमादिदर्शिततत्तोज्ञेय ॥ अग्रेचप्रपञ्चस्यनिरात्मकत्वनिराकृत्य "नहीदसर्वंक-दाचित्" इत्यादिनानित्यत्वनिर्णाय अन्तरासर्गस्यैवविप्रकत्वबोधित ॥ अग्रेच "यूयमेवस्व-प्रकाशा इदहिसत्सविन्मयत्वात्" इत्यादिनासच्चिद्दशमात्रप्रचुरत्वजीवानादर्शयित्वाग्रे "ततोयूयमेवस्वप्रकाशाइतिहोवाचनचसत्सविन्मया एतौहिपुरस्तात्सुविभातमव्ययद्वार्य-मेवाद्वय" इत्यादिनाब्रह्मात्मताभानेतुजीवानसच्चिन्मात्रप्रचुरा हियतएतौद्वावेवाद्यौपुरस्ता-त्जीवदशायामेवसत्याभवतोब्रह्मभावेतुसच्चिदानन्दरूपाएवतइत्यासमाप्तिसिद्धान्तित ॥ अत्र-एवमध्ये "तद्वाएतद्ब्रह्माद्वय" इत्युपक्रम्य "सदानन्दचिन्मात्रमात्मेव" इत्याद्युक्त ॥ एत-च्चदीपिकाव्याख्यासभवेविस्तरात्तत्रवक्ष्याम ॥ एवचसृष्टिदशायाव्यवहारसिद्ध्यर्थंजडेसद्-शस्यैवप्राकृव्यजीवेचसच्चितोरेवतत् ब्रह्मभावेतुसर्वमेवसच्चिदानन्दपूर्णमितिश्रुतितत्सिद्ध ॥ प्रतीबलादपितथैवसिध्यति ॥ तथाचेमेप्रयोगा –विमतोघट सदशात्मक अस्तीत्यबाधित-प्रत्ययगोचरत्वाद्यदेवतदव पठवज्जीववद्वा यन्नैव तन्नैव यथातुच्छ अवाधितत्वचेहभ्रम-त्वप्रकारकप्रमात्मकानुव्यवसायविषयतानईस्व तुच्छेऽसौ।तत्प्रत्ययस्याधिष्ठानत्वामर्शादिना-वाधदर्शनाद्व्यभिचार घटादौतिरोभावोत्तरनास्तीति प्रलयेऽपिनासीदितिप्रत्ययानुदया-त्पूर्वज्ञानस्यभ्रमत्वेनग्रह तुच्छविषयकास्तित्वप्रत्ययस्य अप्रमात्वप्रातिभासिकव्यावहारि-

कसत्तभेदमूरीकुर्वतात्वयापि स्वीकार्यं ॥ विमतस्तिरोहितचिद्रूपक. जानानीच्छजीवत्याय-
बाधितप्रत्ययगोचरत्वात् ॥ हिताहितप्रवृत्त्यनुकूलचेष्टाप्रयत्नरहितत्वात् । यन्नैवं तन्नैव,
जीववत् । विमतस्तिरोहितानदक प्रीयतइतिप्रमित्यविषयत्वात् महाप्रभ्यविरेकदृष्टान्त. ॥
तथाविमतोजीव सच्चिद्रूप अस्ति नानानीत्याद्यबाधितप्रतीतिविषयत्वात् । योयत्प्रकारका-
बाधितप्रतीतिविषय सतत्प्रकारक. पृथ्वीत्वप्रकारकप्रमितिगोचरपृथ्वीरूपघटादिवत् ॥
विमतस्तिरोहितपरमानदक सर्वदाप्रीयतइति प्रमित्यविषयत्वात् व्यतिरेकेब्रह्मवत् ॥
अत्रापेक्षयाकश्चिदानदस्यास्तीतोजीवेस्थापितोस्ति । अन्यथा आनदवस्तुनएवबोधानुदयात्
अबोधेचलिप्सानुत्पत्त्येनमोक्षतच्छास्त्राद्युच्छेद ॥ किंचसर्वथानदाभावेजीवनानुपपत्ति ;
"कोह्येवान्यात्क प्राण्यात् यदेषआकाशआनदोनस्यात्" इतिश्रुते लौकिकानदश्चनपरमान-
द दु खसामानाधिकरण्यात्सगुणत्वात् सातिशयत्वात् असार्वदिकत्वात् सर्वत्रब्रह्मानदो-
व्यतिरिक्तदृष्टात तत्रसामानाधिकरण्यपुत्रान्मेसुखपरंतोमेदु खमित्याद्यनुभवसिद्ध । सगुण-
त्वचसुखमिदानींत्रिविधमित्यादिगीतायास्फुट सातिशयत्वासार्वदिकत्वेचवेदेप्यानदमीमा-
मासादौ (छान्दोग्यअ० ९) "सोऽहभगव शोचामी" त्यादौचप्रसिद्धे अंशाशत्व-
यब्रह्मानदस्यैव काण्वाना बृहदारण्यकेषष्ठाध्यायेतृतीयब्राह्मणे (पृ० ८१६) "एषो-
स्यपरमआनदएतस्यैवानदस्यान्यानिभूतानिमात्रामुपजीवन्ति" इतिश्रवणात् । एतदग्रेचानु-
पदमनुष्यानदादीविरूप्य "अथयेशतप्रजापतिलोकआनदा सएकोब्रह्मलोकआनदो यश्च-
श्रोत्रियोऽवृजिनोकामहतोऽथैषएवपरमआनद " इतिब्रह्मानदस्यैवपरमानदत्वमाम्नात ।
तस्यतदंशत्वचतारकाअपिमन्यते । यथाह्युपचद्दश्याविषयानदाख्यपचदशप्रकरणारम्भे विद्या-
रण्यस्वामी (श्लो० १ । २) 'अथात्रविषयानदोब्रह्मानदांशरूपभाक् ॥ निरूप्यतेद्वार-
भूतस्तदंशत्वंश्रुतिर्जगौ ॥ एषोऽस्यपरमानदोयोऽखण्डैकरसात्मक ॥ अन्यानिभूतान्येतस्यमा-
त्रामेवोपभुञ्जते' इति ॥ शकराचार्यअपि "अविदितपरमानदो वेचिन्नरोविषयमेवरमणीय"
इत्याहु । विद्यमानस्यानदनचतिरोभावएव । एवतिरोहितानदत्वादेव परमाचार्येण परमा-
त्मनआनदमयत्वनिर्णाय (अ० १ पा० १ सू० १५ । १६) "नेतरोनुपपत्ते । भेदव्य-
पदेशाच्च" तिसूत्रद्वयेनजीवस्यतत्त्वप्रतिषिद्धम् । तथा "रसं ह्येवायलब्ध्वानदीभवति ।
सभोदतेमोदनीय हिलब्ध्वे" त्यादय साधनोत्तरमानदाविर्भावबोधिका श्रुतयोऽप्येवमेव-
सगच्छेरन् । साधनप्रतिपादिकाश्रुता एतस्यवेत्सकल्प्रयत्नोपदेशिकाभवेयु । तथा
(अ० ३ पा० २ सू० ५) "पराभिध्यानात्तु तरोहितततोह्यस्यबधविपर्ययौ" वितिसूत्रपरा-
भिध्यानात् भगवदिच्छातोजीवेआनदादस्यैश्वर्यादेश्च तिरोभावएवत्वबधविपर्ययहेतुत्वेनो-
च्यते । यदिसनस्यात्कथादेरपिनस्यात् ॥ तथाद्दहराधिकरणे (अ० १ पा० ३ सू० १९)
"उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु" इतिसूत्रेअमृतादिशब्दाभिधयस्याब्रह्मस्वरूपभूतानदादेरा-
विर्भावे जीवस्यसाक्षाद्ब्रह्मभानोबोध्यते । तिरोभावाभावेत्वाविर्भावस्याप्यशक्यवचनतया-
सूत्रबाध दहरविद्याया नीवसमन्वितत्वप्रसक्तिश्च ॥ तथाउपकोसलविद्याया "यएषोऽक्षि-
णिपुरुषोदृश्यते" इतिश्रूयमाणस्यपुरुषस्यानदवैशिष्ट्यमेव जीवजठरव्यावृत्तिपूर्वकमक्षस्था-
नागमक (अ० १ पा० २ सू० १५) "सुखविशिष्टाभिधानादेवच" तिसूत्रेऽभि-

धीयते एवकारश्चास्यमुख्योपपत्तित्वबोधकः यदिजीवजडयोरप्याविर्हितएवानंदः स्यात्तर्हि सौम्रोहेतुर्नयुज्येतव्यभिचारात् ॥ नन्वेवंतत्तत्तिरोभावेसत्यस्तिभातिप्रियत्वप्रतीतिः कथमितिचेत्-अस्यसच्चिदानंदरूपब्रह्मसमवायिकत्वादेवेतिजानीहि । स्पष्टंत्वेदं (अ० १ पा० १ सू० ३) "तत्तुसमन्वया" दित्याद्यधिकरणेपुभाष्येतत्रजडेतिरोहितावपिचिदानंदौभानप्रियत्वेजनयतः दारुणितिरोहितोपिवह्निः तत्प्रविष्टककचादेरतापमिव स्वरूपेणानुभवायोग्यत्वात्तिरोहितत्वं अथचजडेलेशतश्चिदानंदयोर्जीवेआनंदमात्रायाश्चाविर्भावेऽप्यपरिच्छिन्नयोस्तयोरनुपलब्ध्यातिरोभावोवाच्यएव । अतिरोभावेतुजीवेनसर्वदानिरवध्यानंदोनुभूयेतदुःखंचनानुभूयेत संसृतिश्चनस्यात्भयंचनभवेत्; "आनंदंब्रह्मणोविद्वान्नबिभेतिकुतश्चन" इतिब्रह्मानंदानुभवितुर्भयाभावश्रावणात् । इदानींतनप्रतीतिविषयप्रीतेरेवत्वदुच्यमानरीत्यापरमानंदत्वस्वीकारेतुअलंत्वदाचार्यादीनामपिसाधनोपदेशप्रयासैः कृतंचसन्यासादिना अतःप्रीत्यनुभवानुरोधादानंदमात्रायास्सत्वमिवदुःखाद्यनुभवानुरोधादपरिच्छिन्नतत्तिरोभावोऽप्यंगीकर्तव्यः । नचतर्हिजीवेपरमानंदाभावएवास्तु, किंतिरोभावेनेतिवाच्यं; ब्रह्मस्वरूपभूतस्यतस्यध्वंसानुपपत्तेः (अ० २ पा० ३ सू० ३१) "पुंस्त्वादिवत्वस्यसतोभिव्यक्तियोगा" दितिसूत्रविरोधाच्च । अत्रहिसतःपूर्वंविद्यमानस्यैवाभिव्यक्तिः साधनैरनुभवयोग्यताभवतीत्युच्यते, अतोयच्चानुभवयोग्यत्वमित्युक्तलक्षणकावेवाविर्भावतिरोभावौप्रकृतेनिर्विचिकित्सौ ॥ तथाजडेजीववत्ज्ञानेच्छाद्यदर्शनात् तत्रचित्तिरोभावस्त्वयाप्यूरीकार्यः; अन्यथातद्विभागासिद्धेः । नचेष्टापत्तिः; 'सत्यंज्ञानमनंतंब्रह्मे'त्यादौतत्तद्वैलक्षण्यबोधकसत्यादिपदवैयर्थ्यप्रसंगादितिदिक् । एतावता (त्वकस्यापरेज्ञानस्यापितिरस्कृतिर्येदितदाप्रीतिश्चमानंकथ) मितिसव्याख्यंनिरस्तं । यत्तु (चिदानंदौसतोभिन्नावरिक्तौवे) त्यादितत्रेदंप्रत्यनुयुञ्ज्मः-अस्तिभातिप्रियाणांतुब्रह्मरूपत्वंस्वीकुर्वाणस्तवमते अस्तित्वात्मानप्रियत्वेभिन्नेनवा ? आद्ये तयोरसत्वापत्त्याऽब्रह्मत्वापत्तिः, तथाचास्तिभातिप्रियंरूपंनामचेत्यर्थपंचकंआद्यंत्रयंब्रह्मरूपमितिसिद्धांतबाधः नित्यद्वैतापत्त्यास्वमतभंगश्च ॥ स्वाभाविकनित्यविभागविशेषवत्तयानिर्विशेषतालोपश्च अस्तित्वस्यजडदु खरूपतापत्त्याब्रह्मणोपितत्वापत्तिरभानाप्रियत्वेचस्यातां ॥ द्वितीयेतुत्रित्वसंख्याविरोधः; तत्रतत्रशब्दत्रयोपादानवैयर्थ्यंच ॥ अथालौकिकेऽर्थेशुष्कतर्कानादरादिन्यायेनस्वमतंसमर्थयेस्तेनैवसमाधिनामन्मतमपिसाध्ववगच्छ ॥ वस्तुवस्तुसदाद्येशानामन्योन्यातिरिक्तत्वेपिदीपचक्षूरूपेषुतेजस्त्वमविशिष्टं (अ० ३ पा० २ सू० २८) "प्रकाशाश्रयवद्वातेजस्त्वा" दितिन्यायात् । अतोनकोऽपिशंकावकाशः ॥ "यजतेददातिजुहोती" त्यादाविवभेदंविनाशब्दत्रयवैयर्थ्यानपायात् । शब्दांतरस्यचभेदकत्वंस्पष्टीकृतं जैमिनिनाद्वितीयस्यद्वितीयेपादे (सू० १) "शब्दांतरेकर्मभेदः कृतानुबंधित्वा" दित्यधिकरणे ॥ यथासैंधवघनेतदीयरसघनत्वक्षारिमश्वेतिमादयः परस्परविलक्षणाअपिबाह्याभ्यंतरेकृत्स्नेसर्वत्रैवावतिष्ठंते धर्मधर्मिणोरभेदाच्चतेलवणाभिन्नाएव । एवंसन्मात्रेप्रज्ञानघनआनंदघनेब्रह्मणिसदादयः परस्परविलक्षणाअपिसर्वत्रैवसंति । प्रकाशाश्रयाद्यधिकरणोक्तरीत्याचतेसर्वेब्रह्मैव । ब्रह्मत्वादेवचनकस्याप्यंशस्यासत्वजडत्वादिप्रसक्तिः । नुचतेषांपरस्परभेदांगीकारादपसिद्धांतःशंक्यः । वाचाभेदस्यापि "यदेकमव्यक्तमनंत-

रूप, एकोनैक सव क किं" इत्यादिश्रुतिस्मृत्यनुरोधेनब्रह्मधर्मतयाब्रह्मत्वमयव्यंस्वी-कार्यमितितावताशुद्धाद्वैतस्याबाधात्। तत्तद्दर्शवैलक्षण्यस्याभिव्यक्तिस्तु जतुधृतगतद्रव-त्वस्यतेज सयोगेनेवतदिच्छाविशेषरूपनिमित्तेनेवेतिविस्तरात्पुरानिरणायि॥ तेनसृष्टीच्छा-यावत्तत्कार्याविर्भावायतत्तदंशान्पृथक्करोतीतिद्वितीयस्कन्धसुबोधिन्यास्फुट॥ अतस्तत्रतत्र-तत्तत्तिरोभावातिरोभाववैलक्षण्यंनिरवद्य॥ वन्हौसर्वत्रैवावस्थितास्वपिदाहप्रकाशादिश क्तिपुदाहकत्वमात्रस्यमणिसमवधानेन तिरोधानेपियथावदितरधर्माणामतिरोभाव। यथावा राघोभूतसूक्ष्मरूपद्वतिपौराणमतेनगुणसमुदायोद्रव्यमितिमहाभाष्यादिमतेनच पृथिव्यभि-न्नस्यापिगन्धस्यपाषाणादिरूपायापृथिव्यातिरोभावेऽपिनतत्रपार्थिवगुणातरस्यतिरस्कारस्तथा-त्रेतिदिक्। यच्च (जीवजडयोर्ब्रह्मणात्यताभेदेने) त्यादि—न्नद्य, 'सदेवसोम्ये त्यादिश्रुतिभि पूर्वमत्यताभेदेपिसर्वशक्तिरीश्वरोन्युच्चारणेनजडादीन्स्वत पृथक्कृत्य तत्रतत्रततमशतिरो भावयतीतिनेश्वरेतरत्सवद्य। महाग्निचयात्काचिदग्न्यशानपृथक्कृत्यमणिसन्निधापनेनतेपुदा हृद्यकौतिरोभावितायामपीतिनमहाग्निनिष्ठासातिरोधत्ते॥ अशमात्रधर्माणामशिन्यसव-धश्चसूत्रकृता (अ० २ पा० ३ सू० ४६) "प्रकाशादिवन्नैवपर" इत्यादिनासमर्थित। अतएवचक्षुरादिंद्रियाणासूर्यांशत्वेबहुश्रुतिस्मृत्यादिमानसिद्धेऽपितेपुकुत्रचिच्छापरोगादिना—दर्शनयोग्यतातिरोधानेपिनभानोसातिरोधत्ते॥ अयमेवार्थ कठवल्ल्यादिषु "सूर्योयथा सर्वलोकस्यचक्षु" इत्यादिनात्दृष्टातपुर सरजीवगतनिरानदत्वादेरशिन्यसबधआम्नायते॥ स्मृतिपुच—'तत्रय परमात्माहिसनित्योनिर्गुण स्मृत। नलिप्यतेफलैश्चापिपद्मपत्रमिवा भसा। कर्मात्मात्वपरोयोसौमोक्षवधै सयुज्यते। ससप्तदशकेनापिराशिनायुज्यतेपुन।' एवमादिपुअपरभावोत्तरमशासाधारणधर्माणामशिन्यप्रसक्ति स्मर्यते। एवमथपरा श्रुति-स्मृत्वयश्च सूत्रकृता (अ० २ पा० ३ सू० ४७) "स्मरन्तिच" तिसूत्रेविषयीकृता॥ तस्मादशादिभावमनाहत्य विभुजीवमन्यमानस्यतवमते तस्यब्रह्मणात्यताभेदात्तत्रोपाधि-सवधेपरसिद्धुपाधेरौपाधिकधर्माणाचसबधोवुर्निवार स्यात्। नतुन्युच्चरणमशत्वचमन्य-मानस्यममते तत्प्रसगइत्यल॥ जीवस्यानदतिरोभावादेवभेदइतितुवदाम। न्युच्चरणे त्तस्मैव तत्रतत्रतत्तदशातिरोभावागीकारात्। स्पष्टचेदमस्माक निबधादिपु (प्र० १ श्लो० ३१–३२) 'तदिच्छामात्रतस्तस्माद्ब्रह्मभूताशचेतना। सृष्ट्यादौनिर्गता सर्वेनिराकारास्त दिच्छया॥ विस्फुलिंगाइवाग्नेस्तुसदंशेनजडाअपी'त्यादिस्थले॥ जडादौन्यूनाधिकाशतिरो धानेन्युच्चरणसाम्यमात्रतुनप्रतिबधक युगपदन्युच्चरितवत्स्वापिविस्फुलिंगेपुकेपाचिज्जलादि योगात्तत्क्षणमेव निर्वाणताया केषाचिरक्षणमनस्थानस्य केपाचित्तृणकार्पासादियोगेनाधि-क्यस्यच दर्शनेनकार्याग्निमव्यवस्थायान्युच्चरणसाम्यस्याप्रयोजकत्वाव्यवसायात्॥ तिरो भावेहेतुस्त्वीश्वरेच्छैव। "इततिरोसानि। पराभिध्यानात्तुतिरोहित" मित्यादिश्रुति सूत्रैस्तथैवसिद्धे॥ यच्चश्रुतिसूत्राण्युद्धृत्यतात्वर्यातात्प्रतिवक्ष्यते तन्मया निराकरिष्यते॥ उक्तरीत्यालौकिकालौकिकमानसिद्धतिरोभावस्यहेत्वतरेणानिष्पादात् तद्धेतु सैववा या॥ नचपराभिध्यानसूत्रीयस्वभाष्यानुरोधेनाविद्यायातिरोधायकत्वमवत्य, वास्तवयाब्रह्मा-त्मकज्ञानानदयोर्मिथ्याभूतयातयातिरोधानायोगात् तयात्वेपरस्यानीश्वरत्वपराभाव्य-

स्यादिप्रसंगाच्च ॥ किंच यानिष्कारणंस्वसामर्थ्येन नित्यज्ञानादिकंतिरोभाव्यब्रह्मणाजीवत्व-मापादयेत् सातज्ज्ञानमात्रेणैनकथंनश्येत् ? । निखिलमृगोपमर्दीमृगेंद्रोनहिमृगज्ञानमात्रे-णाभिभवितुंशक्यः । तथाचसति अनिर्मोक्षप्रसंगः "तमेवविदित्वातिमृत्युमेति । तमेवं-विद्वानमृतइहभवती" त्यादिश्रुतिविरोधश्च ॥ किंचोपधित्यागेचैतन्यात्यंताभेदस्वत्वदभि-मतत्वात्त्वदुक्तदोषास्त्वन्मतएवप्रसरंति ॥ तत्रापिजीवविभुत्वनिर्वाहायकृत्स्नस्यब्रह्मणोनि-त्यज्ञानादितिरोभावितमितिवक्तव्यं. तथाचसविशुद्धब्रह्माभावप्रसक्तिः । ब्रह्मैकदेशतया-तस्यतिरोधानांगीकारेतुब्रह्मण.सांशत्वापत्तिर्जीवमध्यमपरिमाणत्वादापत्तिश्च ॥ (यचतर्क-स्तुत्वयाश्रौतेऽर्थेनाश्रीयत) इति वदज्ञानात् (अ० १२ श्लोक १०५-१०६) "प्रत्यक्षं-चानुमानंचशास्त्रंचविविधागमं ॥ त्रयंसुविदितंकार्यंधर्मंशुद्धिमभीप्सता ॥ आर्षंधर्मोपदेशं-चवेदशास्त्राविरोधिना । यस्तर्केणानुसंधत्तेसधर्मंवेदनेतर" इत्यादिवचनानुसारेणश्रौतेर्थे-श्रुत्यनुकूलतर्कस्यास्माभिरादियमाणत्वात् ॥ श्रुतौअंशांशिभावानादरोक्तिस्तुदाहृतचर-मैन्युपनिषदाद्यदर्शनात् ॥ किंचविस्फुलिंगश्रुतावप्यग्निविस्फुलिंगदृष्टांतेनदार्ष्टांतिकेंशां-शिभाव.समर्थ्यते । अतएवांशोनानेत्यादिसूत्रव्याख्यानेतत्रद्वाक्येपिमएवश्रौतदृष्टांतउपन्य-स्यते । यद्येतद्दृष्टांतेनअंशांशिभावोनसिध्येत्तर्हितादृशस्थलेभाष्येतदुपन्यासोसंगतःस्यात् ॥ अथ (ब्रह्ममात्रतएवव्युचरण) मिनीतरव्यवच्छेदकमात्रपदंतुप्रियंनः । पडनादित्वसिद्धां-तस्यसदेवेत्यादिश्रुतिदातव्याधितत्वेनकेवलब्रह्मणः सकाशादेवव्युच्चरणस्वीकारात् ॥ येस्तु-ब्रह्मणोऽनिर्विशेषत्वयाकर्तृत्वादिविशेषसमर्पकोपाधिसंबंधेन तस्यव्युच्चरणावधित्वमुच्येत तेषामियंयुक्ति.स्वपादेकुठारप्रहारः ॥ तिरोभावेऽप्यस्तित्वादिप्रत्ययस्तुसमर्थितः । तत्र ब्रह्मधर्माणां तिरोभावोनामऔकिकानुभवायोग्यत्वमेव, नतुतत्तत्कार्यावच्छेदेनसस्वब्रह्म-धर्मोनश्यतितत्तोपसर्पतिना । अतोब्रह्मण.सर्वत्र सर्वदैकविधत्वान्नैकरसत्वव्याघातः ॥ त्वदभिमतवस्तुस्थितिश्चदूषितैव ॥ पुनेनकिंचजीवजडयोरित्यादि स्थितिस्तूक्तेयंत-परि-हृतंवेदितव्यं ॥ एतावतायंनिष्कर्षसिद्धः ॥ सच्चिन्मात्रश्चित्प्रधानोब्रह्मस्वांशोहृदिस्थितः । विसर्पिचैतन्यगुणोऽणुर्जीवः श्रुतित स्मृतेः ॥ ॥ इति सप्तमश्लोकखंडनम् ॥

यत्तु (जीवस्यपरसंमतमंशत्वंनिराकृत्यस्वसंमतंपंथानंनिष्कंट-कंचिकीर्षुः "यथाह्ययंज्योतिरात्माविवस्वानपोभिन्नावहुधैकोऽनु-गच्छन् । उपाधिनाक्रियतेभेदरूपोदेवः क्षेत्रेष्वेवमजोऽयमात्मा ॥ रूपं-रूपंप्रतिरूपोवभूवएकधावहुधाचैवदृश्यतेजलचंद्रव" दित्यादिश्रुति-संमतं "आभासएवच अतएवचोपमासूर्यकादिव" दित्यादिसूत्र-संमतंचजीवस्यब्रह्मप्रतिबिंबत्वमाहे) त्यादिनास्वमतव्यवस्थापनंकृतं तदपिनकिंचित् मायायाभवद्भिस्तमस्तुल्यत्वांगीकारेणतमसिप्रति-बिंवादर्शनेनमायायां प्रतिबिंवांगीकारेमायाचेयंतमोरूपातापनीयेत-दीरणादितिकथनंविरुध्येत । नचमायायास्तमोरूपत्वमावरकत्वरूप-साधर्म्येणतत्वमायायामस्त्येवंस्वच्छत्वस्याधिकस्यस्वीकारेपिनतावता-

साहश्यहानिरन्यथामुखेपिचंद्रतुल्यत्वंनस्यात् । तत्रापिपार्थिवत्वस्य-
चंद्रावृत्तिधर्मस्यसत्वादितिवाच्यं; मायायाःस्वच्छत्वेब्रह्मावरकत्वा-
नुपपत्तेः । नहिदर्पणादिस्वच्छद्रव्यंकस्याप्यावरकंभवति । नचरज-
तादिपात्रस्यावरकस्यापिप्रतिबिंबग्राहित्वं दृष्टमितिवाच्यं; रजता-
दिकंयस्यावरकंतस्यैवप्रतिबिंबंगृह्णातीत्यत्रमानाभावादन्यथातन्मध्य-
स्थितस्यापिप्रत्यक्षत्वापत्तिः किंचप्रतिबिंबग्राहकत्वेसावयवपदार्थएव-
दृष्टंतथाचमायायांसावयवत्वाभावेनतत्रप्रतिबिंबग्राहकत्वंनसंभव-
तिप्रतिबिंबग्राहकत्वस्यसावयवत्वव्याप्यत्वेनव्यापकाभावस्यव्याप्या-
भावव्याप्यत्वात्तेनतस्यानुमितिसंभवात् । एवंरूपाभावेनापिप्रति-
बिंबाभावानुमानंबोध्यं । एवंरूपिद्रव्यस्यसावयवस्यपरिच्छिन्नस्यैव-
प्रतिबिंबदर्शनेनात्मनोनीरूपस्यनिरवयवस्यापरिच्छिन्नस्यप्रतिबिंबंन-
संभवतीत्यपिबोध्यं । यत्तुमायायाःसत्त्वरजस्तमोरूपगुणत्रयात्मकत-
या'सत्वात्संजायतेज्ञान'मितिभगवद्वाक्यात्सत्वस्यस्वच्छत्वेनमाया-
याःस्वच्छत्वमित्युक्तंतत्तुच्छं; तादृशवाक्यात्सत्वस्यज्ञानजनकतया-
ऽप्रकाशस्यप्रकाशेउपादानत्वासंभवेनप्रकाशत्वस्वीकारेपिज्ञानादि-
प्रकाशस्यप्रतिबिंबग्राहकत्वादर्शनेनप्रतिबिंबाधारत्वोपयोगिस्वच्छ-
तायाःकल्पयितुमशक्यत्वात् सजलकज्जललिप्तपात्रेदीपप्रतिबिंबंजल-
एवेतिनतस्यदृष्टांतत्वसंभवःआकाशेप्रतिबिंबाभावेनतत्रप्रतिबिंबरूप-
फलेनस्वच्छत्वानुमानेस्वरूपासिद्धिःस्यात् । नचशब्दप्रतिबिंबंप्रति-
ध्वनिरूपंआकाशेदृश्यतएवेतिकथंस्वरूपासिद्धिरितिवाच्यं; भवन्मते-
प्रतिध्वनेराकाशगुणत्वेनांगीकृतस्यशब्दप्रतिबिंबरूपत्वस्वीकारेऽप-
सिद्धांतापत्तेः 'प्रतिध्वनिर्वियच्छब्दोवायौबीसीतिशब्दन'मितिविद्या-
रण्योक्तिविरोधश्च ॥ नचैवमपिमायायास्त्रिगुणात्मकत्वेनसावयवत्व-
स्वीकारेणसावयवत्वाभावेनप्रतिबिंबग्राहकत्वाभावसाधनेस्वरूपासि-
द्धिरितिवाच्यं; मायायाःसावयवत्वस्वीकारेसावयवत्वस्यावयवसमवे-
तत्वरूपस्यावयवजन्यत्वरूपस्यैववक्तव्यतयातस्यचजन्यत्वव्याप्यत्वे-
नमायायाऽपिजन्यत्वापत्तिः तथाचानादित्वाभावेनापसिद्धांतः-
स्यात् ॥ संसारस्यापिसादित्वंस्यादितिवृद्धिमिच्छतोमूलमपिनष्ट-
मितिमहत्कौतुकंगगनेप्रतिबिंबाभावस्यपूर्वमेवसाधितत्वेनतमादाय-
व्यभिचारप्रदर्शनंतेनैवनिरस्तं । अतएवसावयवत्वपरिच्छिन्नत्वयो-
र्गगनेस्वीकारोपिनव्यभिचारः; मायायाः सावयवत्वेपरिच्छिन्नत्वे-
चतयोर्जन्यत्वाऽविनाभूतयोर्जन्यत्वानुमापकतयाऽनादित्वहानिरि-

तिस्वरूपासिद्धिंप्रदर्शयतोऽपसिद्धांतः। नन्वित्यादिनाप्रदर्शितेशंका-
समाधानेत्त्वसदसंमतेस्वकपोलकल्पितेचेत्युपेक्षिते ॥ स्वच्छत्वस्य-
प्रतिबिंबग्राहकत्वप्रयोजकत्वेप्रभादिगतस्वच्छत्वात्पृथिवीजलगतस्या-
न्यूनानतिप्रसक्तस्यतस्यदुर्वचनतयाप्रभायामपिप्रतिबिंबापत्तिरात्म-
नोपिज्ञानस्वरूपत्वादज्ञानस्य पूर्वस्वच्छत्वेनत्वयैवस्वीकृततयातस्मि-
न्नपिप्रतिबिंबंस्यादिति ॥ किंचकिंतत्स्वच्छत्वंयत्प्रतिबिंबग्राहकत्वे-
हेतुतयास्वीक्रियतेकिंजातिविशेषोवा, उपाधिर्वा? नाद्यः; संकर-
प्रसंगात्॥ सचव्रजातिविशिष्टत्वंजातिविशिष्टत्त्वंच समानाधिकरण-
त्वस्वाभावसामानाधिकरण्यस्ववृत्तित्वैतत्त्रितयसंबंधेन स्ववृत्तित्वं-
स्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वसंबंधेनबोध्यं।तथाच-
स्वच्छत्वस्यपृथिवीत्वसामानाधिकरण्यंदर्पणाद्यवच्छेदेन पृथिवीत्वा-
भावसामानाधिकरण्यंचजलाद्यवच्छेदेनपृथिवीत्वाधिकरणघटादि-
निष्ठाभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वाच्चत्रितयसंबंधेनस्वच्छत्वेपृथिवी-
त्वस्यविद्यमानत्वात् ॥ अत्रद्रव्यत्वस्यापिस्वसामानाधिकरण्यस्वा-
भावसामानाधिकरण्योभयसंबंधेन पृथिवीत्वादिजातिविशिष्टत्वा-
त्तत्रापिजातित्वंनस्यादतःस्ववृत्तित्वनिवेशः ॥ पृथिवीत्वादीनामपि-
द्रव्यत्वसामानाधिकरण्य स्ववृत्तित्वोभयसंबंधेनद्रव्यत्वविशिष्टत्वा-
त्तद्वारणायस्वाभावसामानाधिकरण्यनिवेशः जलत्वस्यापिपृथ्वीत्वा-
भाववद्वृत्तित्वतद्वन्निष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वसंबंधावच्छिन्न-
स्ववृत्तित्वोभयसंबंधेनपृथिवीत्वविशिष्टत्वात्तद्वारणायस्वसामाना-
धिकरण्यनिवेशः।तथाचस्वच्छत्वंनजातिः, नाप्युपाधिः; तस्यप्रति-
बिंबग्राहकत्वरूपत्वेचआत्माश्रयप्रसंगात्। नचप्रकाशकत्वंतदिति-
वाच्यं; जलादौप्रतिबिंबाभावप्रसंगात् तस्मात्स्वच्छत्वस्यनिर्वक्तुम-
शक्यत्वान्नतेनरूपेणप्रतिबिंबहेतुत्वसंभवः । नापि"आभासएवच
अतएवचोपमासूर्यकादिव" दितिसूत्रानुसारेणमायायांप्रतिबिंबोजी-
वइतिसंभवतितत्तत्स्तादृशार्थाप्रतीतेः ॥ तथाहि ननुसच्चिदानंदस्य
ब्रह्मणःसच्चिदानंदरूपांशसंभवतीतिकथंतस्यब्रह्मत्वप्रवेशआनंदांश-
तिरोभावश्चेत्यतआह-आभासएवचेतिआभासएवजीवःव्यापकत्व-
निरतिशयानंदादिरूपभगवद्धर्माभावात् यथाऽनाचारिब्राह्मणोब्रा-
ह्मणाभासःसूत्रधारकत्वेऽपिब्राह्मण्याख्यदेवतायास्तत्रतिरोभावात्॥
ननु "एकएवहिभूतात्माभूतेभूतेव्यवस्थितः। एकधाबहुधाचैवदृश्य-
तेजलचंद्रवदि" तिश्रुत्यनुसारेणप्रतिबिंबमेवजीवइतिचेन्न; तादृश्य-

श्रुतेर्यथा चंद्रस्यांशुद्राप जलप्रवेशेन नानात्वं तथा ब्रह्मणोप्यंशद्वारा तत्त-देहद्वयप्रवेशेन नानात्वमित्यर्थं कृत्वेन प्रतिबिंबमायासाधकत्वात् ॥ तत्र मुक्तियोग्यत्वाय ब्रह्मरूपतोच्यते; अहंग्रहोपासनायाः प्रकृतत्वात् ॥ बुद्ध्युपाधिको जीवभाव इतितु सर्वथैव न संभवति; मुक्तानामपि बुद्धि-संयोगसत्वेन जीवभावापत्तेः । न च मुक्त्यवस्थायां बुद्धेर्नष्टत्वात्कथं त-त्संयोग इति वाच्यं; ब्रह्मणो बुद्धौ प्रतिबिंब एव जीवभावः, स च एकबुद्धि-नाशेपि द्वितीयबुद्धौ पुनरपि स्यादेव । न च स द्वितीय एवेति वाच्यं; प्रत्य-क्ष एकत्वे प्रतिबिंबस्य बिंबरूपत्वेन द्वितीयत्वायोगात् ॥ प्रतिबिंबस्यो-पाधिपक्षपातित्वेनोपाधिभेदेन भेदांगीकारेतु पुनरावृत्तावपावेर्नाशेन मोक्षा-पत्तिः । न च नत्रोपाधेर्लय एव न विनाश इति वाच्यं; कार्यस्य कारणाव-स्थापत्तस्यापि यदि नाशो नस्वीक्रियते चेत्तदा घटस्य मुद्गरादिना चूर्णी-कृतस्यापि लय एव स्यान्न नाशः; इष्टापत्तिरिति चेत्-मुक्तानामपि बुद्धे-र्नाशो न स्यात्; तत्रापि लयस्यैवाकुंठत्वात् । तथा च तेषां पुनरुत्प-त्तिर्दुर्वारैवेतिबोध्यं ॥ "अत एव चोपमा सूर्यकादिव" दितिसूत्रमपि न जीवः प्रतिबिंबरूप इति प्रतिपादयति; किंतु जडजीवधर्मा ब्रह्मणि उपचा-रादुच्यंते न वस्तुतः; तत्र दृष्टांतप्रदर्शनपरं ॥ "न स्थानतोपी" तिसूत्रे-तद्विचारस्यैव प्रकृतत्वात् ॥ सूत्रार्थस्तु यतो ब्रह्मणि पापं चिक्रुधर्मा उप-चारादुच्यंते अत एव "समः प्लुषिणा समो नागेन समो मशकेन समस्त्रिभि-र्लोकैः समोऽनेन सर्वेणे" ति वेदोक्ता उपमापि उपचारादेव तत्तद्धर्मसंबं-धात्; अन्यथा "न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते" इत्यादिना उपमानो-पमेयभावराहित्येन प्रतिपादिते पुनरुपमानोपमेयत्वेन प्रतिपादनं विरुद्धं-स्यात् तत्र दृष्टांतः सूर्यकादिवत् सूर्येण सहितं जलं सूर्यकं यथा किरणद्वा-राजलादिसंश्लिष्टस्य सूर्यादेर्ब्रह्मोपमानत्वं "यथाह्ययंज्योतिरात्मावि-वस्वानपोभिन्नाबहुधैकोनुगच्छन् । उपाधिना क्रियते भेदरूप" इति-यथेतरसंश्लिष्टस्योपमानत्वं एवं "समः प्लुषिणे" त्यत्रापि तत्तत्संश्लि-ष्टस्योपमेयत्वमपीति न तत्सूत्रं जीवस्य प्रतिबिंबरूपतां प्रतिपादयति ॥ प्रतिध्वनेराकाशगुणत्वाद्द्वैतसिद्धांतविद्भिः स्वीकारेण तदनभिज्ञस्य-स्वमतमेव खंडयतः आकाशे शब्दप्रतिबिंबदर्शनेनेत्यादिकः प्रलापः-प्रकृतानुपयुक्तत्वादुपेक्षितः ॥

सहस्राक्षे जीवस्य प्रतिबिंबत्वसाधकं मायायां प्रतिबिंबते चितिरिति वदीयाष्टम-श्लोके एवं जीवस्वरसंभवमित्यादिना इष्टप्रतीयत इतिदिगित्यंतेन व्याख्यानेन सहितं

यत्तुजीवस्येत्यादिना सरपक्षाणाममप्रतिपादनाप्रक्रियतइत्यतेन निराकरिष्यतः प्रथम एवं-जीवस्येत्यादि दर्शनेनव्यभिचारित्वाचेत्यत भागमुत्तरयति-यदित्यादिनाप्रष्टव्यानुपयुक्तत्वादुपेक्षितइत्यतेन ॥ परोपन्यस्तश्रुतीनामर्थंतुतद्ग्राहकसूत्रद्वयस्य सिद्धावभाष्यायनुवादद्वाराऽप्येवक्ष्यति ॥ अत पूर्वप्रतिविंबत्वाभावसाधकानुमितिहेतुसक्तदोषभासानुदरिष्यंतोयुक्तयैवाह -तदपिनकिंचिदित्यादि ॥ मायाचेयमिति । इदपचदशप्रकरण्याचित्रदीपाख्येषष्ठप्रकरणे (श्लोक १२५) "मायाचेयतमोरूपातापनीयेतदीरणात । अनुभूर्तितत्रमानंप्रतिजज्ञेश्रुति स्वय" इतिपद्यमस्ति । तापनीयेतदीरणत्तु प्रागुक्तनृसिंहोत्तरतापनीयनवमखण्डे "मायाचतमोरूपानुभूते" रितिकथन । एतेनतत्रप्रतिविंबादरे एवच्छ्रुतिष्याकोपोऽपिध्वनित । सावयवत्वव्याप्यत्वेनेति । यत्प्रतिविम्बग्राहकतत्तत्सावयव यथा-जलदर्पणादिक यत्रयत्रसावयत्वाभाव तत्रतत्रप्रतिविंबग्राहकत्वस्याप्यभाव एव यथा-काशकालदिगादिषु अतोव्यापकसत्सावयवत्वस्यभाव व्याप्यसत्तद्ग्राहकत्वस्यभावेन-

मायाया प्रतिविम्बते चितिरसौ स्वच्छा हि सत्त्वेन सा
गाम्भीर्यस्य जले रवस्य गगने भानात्रभ शब्दयो ॥
छाया तत्र परैरखिरस्कृतिवशात्पञ्चीकृतौ चाम्बरे
रूपं नोद्भवतीयतो नियमन सामान्यतो बाधितम् ॥ ८ ॥

एव जीवस्य परसमतमशल्य निराकृत्य स्वसमत पथान निष्कण्टक चिकीर्षु यथा-ह्यय ज्योतिरात्मविवस्वानपोभिन्नावहुधैकोनुगच्छन् उपाधिनाक्रियतेभेदरूपोदेव क्षेत्रेष्वेवमजोयमात्माज वेशवाभासेनकरोतिविद्याचस्वमेवभवति छयातपौब्रह्मविद् रूपरूपप्रतिरूपोबभूव'एक एवतुभूतात्माभूतेभूतेव्यवस्थित एकधाबहुधाचैवदृश्यतेजलच द्रवदि'त्यादि-श्रुतिसमतम् । आभासएवच अतएवचोपमासूर्यकादिवदित्यादिसूत्रसमत च जीवस्यब्रह्म-प्रतिविम्बत्वमाह-मायायामिति ॥ अत्र कश्चित्प्रलवतिष्ठते ॥ मायात्वेनाभिमता नप्रति-बिम्बभाक् अस्वच्छत्वात् १ दारुवत् ॥ निरवयवत्वात् २ रूपाभावात् ३ रूपवत् ॥ अपरिच्छिन्नत्वात् ४ आत्मवत् आकाशवद्वा ॥ एतेषु प्रतिविम्बापत्तिरेवविपक्षेबाधकस्तर्क ॥ एवम् आत्मा न प्रतिबिम्बते अनवयवत्वात् ५ अपरिच्छिन्नत्वात् ६ आकाशवत् ॥ अरूपत्वात् ७ तद्वत् वायुवच्च ॥ एतयो प्रतिबिम्बापत्तिरेवविपक्षेबाधकस्तर्क ॥ एवच स्वच्छे सावयवे रूपवति परिच्छिन्नएवोपाधौ सावयवस्य रूपवत परिच्छिन्नस्य प्रतिबिम्बनियमेन तर्कपराहतत्वान्नेमानि वाक्यानि प्रतिबिम्बत्वपराणि किन्त्वशत्वप्रतिपादकवाक्यवदन्यथाव्याख्येयानि इति ॥ तत्र अजामेका सत्त्वरजस्तमइति प्रकृतेरित्यादिवचने दृष्ट्या प्रकृते सत्त्वगुणकत्वेन 'मायतुप्रकृति मितिश्रुत्या तस्याएव मायाशब्दवाच्यत्वेन विद्वद्व्यवहारात्सत्त्वात्सजायतेज्ञानमितीश्वरवाक्याच्च सत्त्वस्य स्वच्छत्वेन आत्मावरकतयाऽस्मदीयैस्तमस्साद्दयस्य तत्र स्वीकृतत्वेपि स्वपृष्ठगतघटावरकजतादिपात्रवत्प्रति-बिम्बग्रहप्रयोजकस्वच्छताया प्रत्याख्याने प्रमाणाभावेन सजलकज्जलादिलिप्तपात्रादौ दीपादिप्रतिबिम्बदर्शनात्तदनुगतस्य मायाव्याप्तस्य स्वच्छत्वस्य वक्तुमशक्यत्वेनच प्रतिबिम्बग्रह-

व्याप्यः । तेनतस्येति । सावयवत्वाभावेन तद्ग्राहकत्वाभावस्य । अनुमितीति । माया-प्रतिबिंबग्राहकत्वाभाववती सावयवत्वाभावात्, आकाशादिवदित्यनुमितिसंभवादित्यर्थः । रूपाभावेनेति । अथापिवायव्याकाशादयप्रत्यक्षांवा । तथाचमाया नप्रतिबिंबभाक् रूपाभावात् वायुवदित्यनुमितिः । प्रकाशात्मेत्यादि । एतेनगन्धिदीपादेः प्रकाशरूपस्यैवप्रकाशगुणप्रत्युपादानत्वमपीत्युक्तंभवति ॥ सत्वस्यत्वादशत्वंतुसांख्यैर्यासु "प्रीत्यप्रीतिविषादात्मकाःप्रकाशप्रवृत्तिनियमार्था" इति "सत्वंलघुप्रकाशक" मितिचोक्तमेव । एवंचप्रकाशात्मकत्वेऽपि दीपतत्प्रकाशादेःप्रतिबिंबाधारत्वादर्शनात् सत्वांशस्यापिनतदाधारत्वंसंभवति । जलएवेति । नतुमलिनेकज्जलादौ ॥ स्वच्छसत्वववत्यांप्रतिबिंबमितिप्रसह्यवादेऽपिसत्वांशमात्रे ब्रह्मप्रतिबिंबस्यावतुमायायां । अतोरजस्तमोभ्यां घोरमूढवृत्तिषु जीवोपलब्धिरेवनस्यादितिभावः । विद्यारण्योक्तिरिति । पंचदशीद्वितीयप्रकरणस्थतद्विरोधइत्यर्थः । नचैवमित्यादि । त्रिगुणात्मकत्वं सावयवत्वस्वीकारेहेतुः तत्स्वीकारश्चस्वरूपासिद्धौहेतुः । सावयवत्वाभावस्तु साधन एव हेतुरितिविवेकः । तस्यचेति । सावयवत्वस्य । यत्रयत्रसावयवत्वंतत्रतत्रजन्यत्वं यथापृथिव्यादिष्वितिव्याप्तिस्तन्मतसिद्धा । अतएवाजन्यस्यपरमात्मनस्तन्मतेनिरवयवत्वं । जन्यत्वापत्तिरिति । विमतामायाजन्या सावयवत्वाद्घटवदितिप्रयोगः । अपसिद्धांतः स्यादिति । षडस्माकमनादयइतिसिद्धांतभंगः । अस्वीकारेऽपीति । तार्किकादिदर्शनमनुसृत्याऽस्वीकारे । अपिशब्दो गौणताद्योतकः । वस्तुतःसिद्धांतेतुगगनेतयो स्वीकारएव

रूपफलकल्प्यस्वच्छतायाअदृश्यआकाशादाविव तत्र कल्पने बाधकाभावे नचावोहेतुःस्वरूपासिद्धइत्याह ॥ स्वच्छाहिसत्वेनेति ॥ २९ ॥ द्वितीयोपि मायायास्त्रिगुणत्वेन गुणानासावयवत्वेनचस्वरूपासिद्धोहेतुरित्यपिअनेनैवसूचितम् ॥ व्यभिचारश्चेत्याह ॥ स्वस्यगगनेइति ॥ अतएवतृतीयचतुर्थावपिसव्यभिचारौ ॥ आकाशे सावयवत्वस्योत्पत्तिमत्वेन परिच्छिन्नत्वस्यचपादोस्यविश्वाभूतानिअत्यतिष्ठद्दशाङ्गुलस्य एकदेशेनस्थितोजगत् विकारावर्तिचेत्यादिवाक्यैः स्वीकारे तु उक्तरीत्या सावयवत्वस्यश्रुत्यादिभिरेव परिच्छिन्नत्वस्य च मायायामपि सत्वेन स्वरूपासिद्धिरेवद्वितीयचतुर्थयोर्बोद्धव्या ॥ ३० ॥ ननुस्वच्छत्वमात्रस्यैवोपाधौ प्रतिबिम्बग्रहप्रयोजकत्वस्वच्छरूपेऽपि प्रतिबिम्बः स्यादितिचेत्—न; रूपस्य स्वच्छत्वे प्रमाणाभावात् ॥ अस्वच्छद्रव्यगतरूपस्य स्वच्छत्वाभावेन स्वच्छगतस्य तत्वेऽपि स्फटिकपात्रस्थजलप्रतिबिम्बस्य तादृक्पात्रगतप्रतिबिम्बादपृथक्त्ववद्रूपप्रतिबिम्बस्य द्रव्यप्रतिबिम्बादपृथक्त्वात् ॥ अधाराधेयगतयोः प्रतिबिम्बयोरैक्यात् ॥ रूपस्य द्रव्यादपृथक्त्वाच्च ॥ एवं गुणान्तरे क्रियादिषुचसमाधेयम् ॥ अस्वच्छत्वादेव वायुकालदिशाञ्च न प्रतिबिम्बाशङ्का ॥ आत्मनि प्रतिबिम्बाभावस्तुप्रभायामिव प्रतिबिम्बग्रहेविजातीयस्वच्छत्वाभावेन बोध्यः ॥ नचास्मन्मते जलस्थितोरेव प्रतिबिम्बस्वीकारात्प्रभायां तदतिप्रसक्तेरभावेन तादृग्वैजात्यस्वीकारोव्यर्थइतिवाच्यम् ॥ ईदृशनियमस्वीकारस्य श्रुत्यादिप्रामाण्याकल्पनलाघवेनैव तद्योलघुत्वाच्च आकाशे शब्दप्रतिबिम्बदर्शनेन व्यभिचारित्वाच्च ॥

“अत्यतिष्ठद्दशांगुल” मित्यादिशब्दानुरोधात् । स्पष्टश्चाकाशसाम्यमत्यादिस्त्वोकारो-
वृद्धिह्रासभाक्सूत्रादौनिबंधेनच (अ० १ श्लो० २८) ‘आकाशवद्व्यापकंही’त्यादि ।
स्थलेमत्र “लोकवत्त्वाद्दृष्टांत” इतितात्पर्यप्रकाशोक्तवनात्परिच्छिन्नत्वं । जन्यत्वादिनेति ।
तन्मतमनुसृत्येदमुक्त—जन्यत्वानुमापकत्वेति । विमतामायाजन्यापरिच्छिन्नत्वानुसारय-
चरणात् । घटपटात्मानोऽन्वयव्यतिरेकदृष्टांतौ इतिज्ञेयं, प्रभागतेत्यादि । प्रभायामपित्व-
च्छत्वस्यप्रत्यक्षसिद्धत्वात्कनकभूमिजलयोरेवस्वच्छत्वमितिनकुमतस्यमितिभावः । ज्ञान-
स्वरूपत्वादिति । “सत्यंज्ञानमनंतंब्रह्म । भारूपःसत्यसंकल्पः” इत्यादितैत्तिरीयछांदो-
ग्यादिश्रुतिभ्यः‘ज्ञानंज्ञेयंज्ञानगम्य’मित्यादिस्मृतिभ्यश्चव्यवहारात् । एवंचस्वच्छत्वेनविजाती-
यत्वकल्पनंनिर्मूलं, किंचात्मनिवास्तवस्वच्छत्वस्यात्यंताभावे मायायामेवनियमेनतत्सत्वेच
मायोपादानकेषु सर्वेष्वेवास्वच्छत्वमनुवर्तेत; त्रिगुणात्मकत्ववत् ॥ तथाचसर्वत्रैवप्रति-
बिंबप्रतीतिरशक्यवारणेतिमायिकत्वयाभिमतेषुवायुकालदिगादिषु तद्वारणप्रयासोऽव्यर्थः ॥
नाद्यःइति । संकरस्यजातिबाधकत्वेनतत्प्रसंगेसतीति । जातिविशेषत्वंनशक्यंवक्तुमितिभावः ।

जातिबाधकसंग्रहंत्वदाहरंतितार्किकाः—‘व्यक्तेरभेदस्तुल्यत्वं संकरोऽथानवस्थितिः । रूप-
हानिरसंबंधो जातिबाधकसंग्रह’इति ॥ प्रकृतेसंकरंस्फुटं दर्शयितुंतल्लक्षणपुरःसरमाहुः—
सचेत्यादिना । संकरश्चेत्यर्थः । एतत्त्रितयसंबंधेनेति । स्वसामानाधिकरण्यं स्वाभावसामा-
नाधिकरण्यं स्ववृत्तित्वं चेतिसंबंधत्रयरूपोयःसंबंधविशेषस्तेनजातिविशिष्टत्वं संकरइति
योजना ॥ अत्रसर्वत्रस्वंजातिरेव । इहविवक्षितंस्ववृत्तित्वं स्पष्टयति—स्वसमानाधिकरणे-
नेति । यथाशरीरत्वंनजातिः उक्तत्रितयरूपसंबंधेन पृथ्वीत्वजलत्वादिजातिवैशिष्ट्यात् ।
तथाहि अस्मदादिशरीरेषुपृथिवीत्वजातिसामानाधिकरण्येनशरीरत्वस्य तद्वैशिष्ट्यं ।
नैयायिकरीत्यावरुणलोकस्थजलीयशरीरेषु पृथिवीत्वाभावसामानाधिकरण्येनतस्यत-
द्वैशिष्ट्यं । घटादिषुपृथिवीत्वसमानाधिकरणो जलीयादिशरीरनिरूपितोयोभेदस्तत्प्रति-
योगितावच्छेदकत्वसंबंधेनपृथिवीत्ववृत्तित्वंच शरीरत्वेऽस्त्येवेतिप्रकृतसांकर्यान्नजातित्वं ॥
एवंस्वच्छत्वेपिसंगमयति—तथाचेत्यादिना । विद्यमानत्वादिति । अयंसंकरप्रसंगादिति-
पूर्वोक्तहेतौहेतुः । ननुत्रिष्वन्यतमसंबंधमात्रेणोभयरूपसंबंधमात्रेणवा जातिवैशिष्ट्य-
मस्तु, किंत्रितयरूपेण ? तेनेति चेत्स्वसामानाधिकरण्येनव्यापकजातिवैशिष्ट्यं व्याप्यजा-
तिना । स्वाभावसामानाधिकरण्येन तद्वैशिष्ट्यंव्यधिकरणजातीनां नियतव्यधिकरणजा-
तिसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वंचतासामस्त्येवेत्यन्यतममात्रोपादाने प्रागेव-
जातिमात्रोच्छेदप्रसंगादिदूषणंसुगममेवेति तदनुक्त्वोभयमात्रग्रहणेदोषमाहुः—अतद्द्रव्य-
त्वस्येत्यादिना । द्रव्यत्वं हिपृथिव्यांपृथिवीत्वसामानाधिकरण्येनजलादिषुतदभावसामाना-
धिकरण्येनचवर्ततएव । पृथिवीत्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकंनुतन्नभवति,
पृथिव्यांद्रव्यप्रतियोगिकभेदस्यासत्वादितिभावः ॥ पृथिवीत्वादीनामित्यादि । पृथिवीत्वंहि-
पृथिव्यांद्रव्यसमानाधिकरणंद्रव्यत्वाधिकरणजलादिनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकंचास्त्येव ।
द्रव्यत्वाभावसामानाधिकरण्यंतुनैवभवितुमर्हतीतिभावः । एवंजलत्वादिष्वपिबोध्यं ।
जलत्वस्येत्यादि । जलत्वंहिपृथ्वीत्वाभावाधिकरणजलवृत्तिभवति । पृथिवीत्ववन्निष्ठोजल-

प्रतियोगिकोयोभेद.तत्प्रतियोगितावच्छेदकंचभवति । पृथ्वीत्वसमानाधिकरणंतुतत्सर्व-
थानभवितुमर्हतीतिभावः । एवंचनियतव्यधिकरणताकपृथ्वीत्वजलत्वादिजातिषु पृथ्वी-
त्वादिषुव्याप्यजातिषु द्रव्यत्वादिषुव्यापकजातिषुचक्रमेणजातित्वव्याघवारणाय स्वसामाना-
धिकरण्यादित्रितयनिवेशइतिनिगर्वः । आत्माश्रयप्रसंगादितिप्रतिबिंबग्राहकत्वरूपमेव
स्वच्छत्वं प्रतिबिंबग्रहेहेतुरित्यात्माश्रय उद्देश्यतावच्छेदकविधेयतावच्छेदकयोरैक्यात्स्फुट-
एव। प्रकाशकत्वमिति। मण्यादिषुतथादर्शनादितिभावः।प्रतिबिंबाभावप्रसंगादिति। इह-
दीपादौ प्रतिबिंबापत्तिप्रसंगादित्यधिकमनुसंधेयं। ननुप्रागुक्तमत्रतत्तद्विषयश्रुतिवशप्रति-
बिंबत्वंस्यादित्यतआहु.-नापीत्यादि। तत्रप्रथमं (अ० २ पा० ३ सू० ५०) "आभास-
एवचे" ति सूत्रस्यभाष्यात्तत्प्रकाशाच्चकंचिदंशमेकीकृत्यानुवदंति-ननुसच्चिदानंदस्येत्या-
दिना। "एकएवहिभूतात्मे" तिश्रुत्यर्थं निर्मलयितुं स्वयंशंकंते-नन्वेकइति। (अ० २
पा० ३ सू० ३०) "यावदात्मभावित्वाच्चनदोष" इतिसूत्रप्रकाशादिभ्य.कंचिदंशम-
र्थत आनुपूर्वीतश्च यथोचितमनुवदंति-यथाचंद्रस्येत्यादिना। मुक्तानामित्यादि। अपि-
शब्दाद्ब्राह्मणोऽपि । तस्योपाधेश्चविभुत्वात्सर्वत्रद्विसंयोगोऽवश्यवाच्यइतिप्रकाशाशयः ।
उपाधेर्नाशेनेति । छांदोग्याष्टमाध्यायबृहदारण्यकद्वितीयाध्यायाद्यब्राह्मणकौषीतकि-
ब्राह्मणचतुर्थाध्यायादिषुसुषुप्तिकालेजीवस्य सकलतदुपाधीनांचब्रह्मणिप्रवेशस्याम्नानात्
"सुषुप्तिकालेसकलेविलीने" इत्यादिश्रुत्यंतराच्चेतयेतिभावः । नचबुद्ध्यतिरिक्तोपाधि-
नामेवतदाप्रवेशादिंकल्प्यं । तथासति तत्रत्ये आत्मव्युच्चरणवाक्ये बुद्धिव्युच्चरणा-
दात्मव्युच्चरणोपचारइति स्वव्याख्यातार्थव्याघातापातात् । एवमन्यदप्यूह्यं। तद्विचार-
स्यैवेति । तृतीयस्यद्वितीयेपादे (सू० ११) "नस्थानतोऽपिपरस्योभयलिंगंसर्वत्रहि"
तिसूत्रमारभ्यब्रह्मधर्मविचारएवसविशेषनिर्विशेषश्रुतिवाक्यानिविषयीकृत्यप्रक्रांतो ननुजी-
वस्वरूपविचारस्यतत्रगंधोऽपि । परस्येत्यातद्वापूर्ते दर्शितत्वात्द्वितीयस्यतृतीयेपादेजीव-
विचारस्यविस्तरेणकृतत्वाच्च । अतोब्रह्मणेधर्मविचारस्यैवात्रप्रकृतत्वमिति। नैतेनजीवस्य-
प्रतिबिंबताशक्यवचना। (अ० ३ पा० २ सू० १८) अतएवचोपमासूर्यकादिवदिति-
सूत्रस्यभाष्याच्चप्रकाशाच्चकंचिदंशमर्थत आनुपूर्वीलेशतश्चानुवदंति-सूत्रार्थस्त्वित्या-
दिना। समःप्लुषिणेति बृहदारण्यकतृतीयाध्यायेतृतीयब्राह्मणे (पृ० १११) "यद्देव-
समःप्लुषिणासमोमशकेनसमोनागेनसमएभिस्त्रिभिर्लोकैःसमोनेनसर्वेण" इतिकाण्वैः
पठ्यते ॥ माध्यंदिनानामपि (पृ० १०४९) तुल्यःपाठः ॥ अयंस्तुप्लुषिणापुत्ति-
कादेहेनातिसूक्ष्मेणसम.इत्यादिस्तुत्यः ॥ मशकस्ततोऽधिकः नागःसर्पोदीर्घेकुंडलाद्यनेका-
कारोमध्यम गजोवातिस्थूलः ततोधिकास्त्रयोलोकाःसर्वंसंपूर्णंब्रह्मांडस्थंचराचरंतेनतेन-
तुल्यः ॥ वस्तुतस्त्वाकाशइवसर्वपरिमाणाश्रयइतिवृद्धिह्रासभाक्त्वोपूर्वोक्तयने-उपचारा-
देवतत्तद्धर्मसंबंधादिति । उपचारोत्र प्रपंचधर्मसंबंधेहेतुर्नतुपूर्वत्र । नतत्समइति ।
श्वेताश्वतरवाक्यमिदं उपमानोपमेयत्वेनेति। उपमानैःप्लुष्यादिभिस्तथात्वेन। अल्पमिति ।
सौत्रशब्दस्यार्थोऽयं। 'प्लुसिकः कंदोलिकंतुनो' रित्यमरोक्तेः। तत्संश्लिष्टस्येति। प्लुष्यादि-
सर्वसंश्लिष्टस्य । अत्रैतावत्संदर्भाभिप्रायमनुसंधायकिंचिद्ब्रूमः वदीयसप्तमश्लोकस्यखंडन

एवंजीवस्याशुत्वम शत्वम्युचरणादिकचसिद्ध अथतस्यप्रतिबिंबत्वापादक एकदेशिनोष्टमः श्लोक सम्याख्य स्वध्यते । तत्रतेनप्रतिबिंबत्वसाधनायश्रुतिशास्त्रपचकसूत्रद्वयचादाबुपन्यस्त । तदर्थ प्रथमनिर्णीयते । तत्र "यथाह्ययज्योतिरात्माविवस्वानपोभिन्नाबहुधेकोनुगच्छन् । उपाधिनाक्रियतेभेदरूपोदेवक्षेत्रेष्वेवमनोयमात्मे" तियाक्यतु एकस्यापिब्रह्मणोनानात्वेनप्रत्ययेदृष्टांतवद्वतितुजीवस्यप्रतिबिंबत्व । तथाहि-यथाभयमेकोविवस्वान्सूर्यःभिन्ना स्वप पृथग्भूता परस्परप्रतियोगिकभेदवतीश्च अपोनरानि ज्योतिरात्माअनुगच्छन् स्वाशुज्योतीरूपेणानुप्रविशन्उपाधिनानरादिरूपेणभेदरूप क्रियते, नानात्वप्रकारकप्रतीतिविषयतामानीयते, एवदेव जगन्निर्माणक्रीडामोद प्रकाशादिमान्अयमात्मापरमेश्वर पृथक्कृतेपुक्षेत्रेपुस्वाशजीवरूपेणानुप्रविशन् नानात्वप्रतीतिविषय क्रियतइत्यर्थ ॥ सूर्यादिहिदर्पणनलादौप्रतिबिंबते तेनांशेनप्रविशतिचमण्डलाकारादिसाक्षात्कारात्उष्णस्पर्शानुभावात् चक्षु पराहतिदर्शनाच ॥ प्रतिबिंबमात्रेतु सत्युष्णस्पर्शादिकनानुभूयेत । न हिमहाज्वरातपुरुपस्यावितसपय प्रभृतेर्वाप्रतिबिंबमुष्णभवति अतएवश्रुतावप्यनुगच्छन्नित्युच्यते नतुप्रतिबिंबमानइति ॥ ब्रह्मणोजीवरूपेणप्रवेशस्तु "अनेनजीवेनात्मनानुप्रविश्ये" त्यादिश्रुतिप्रसिद्ध ॥ किचआपोहितेनोजन्या "अग्नराप ॥ तदपोसृजते" इत्यादितैत्तिरीयच्छांदोग्यादिश्रुतिभ्य ॥ इदानीमपिवृष्टिद्वारासूर्यादाविर्भवति "यामि रादित्यस्तामि पर्जन्योवर्पति" 'आदित्याज्जायतेवृष्टि'रित्यादिश्रुतिस्मृतिभ्य ॥ अत स्वतआविर्भूतेष्वपिविजातीयतयाप्रतीयमानेपुजलेपुसूर्यस्तेजोशेनप्रविष्ट सनूयथानानादृश्यते तथा तस्मादाविर्भूतेष्वपिचिदानदतिरोधानेनविजातीयवयादृश्यमानेपुजलेपुशरीरेपुजीवरूपेणप्र विष्ट ब्रह्मनानेवभातीतिवहुतरसाधर्म्यं इदमेवाभिप्रेत्यमणिमुकुराद्यपहायश्रुतावापएव दृष्टांतउपात्ता । एतदेवचोपबृंहितप्रथमस्कंधे "यथाह्यवहितोवह्नि दारुष्वेक स्वयोनिपु ॥ नानेवभातिविश्वात्मा भूतेपुचतथापुमानि"ति । वस्तुतस्तुतत्रतत्रप्रविष्टास्तेजोंशायथाभासानिधेरनतिरिक्तास्तथैवजीवाब्रह्मण अयमेवैतच्छुत्याशयोभगवताबोध्यते-"क्षेत्रज्ञचापिमाविद्धिसर्वक्षेत्रेपुभारते"ति । अत्रस्मृतौचकारेणक्षेत्रांतर्गतभूतेंद्रियादिकसमुच्चीयतेतेनविजातीयतयाप्रतीयमानान्यपिजलानि यथास्वोपादानतेन प्रतियोगिकतात्त्विकभेदवतिनभवति तथाक्षेत्राण्यपिनब्रह्मभेदवतीतिफलति अतएव 'क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानयत्तज्ज्ञानमतममे'त्युभयज्ञानस्यस्वज्ञानत्वसर्यते । इदप्रसगादुक्त ॥ यदितुत्वदभिमतश्रुतिरभिप्रयात्तर्हिविवस्वतोजलइवमायायाब्रह्मण प्रतिबिंबजीवइत्यवक्ष्यात् । तथाअकथनात् भेदरूप क्रियतइति कथनाच ॥ प्रतीयमानभेदस्यावास्तवत्वबोधनमेवश्रुत्याशयगोचर किचजलस्थानापन्नतयात्वया मायोच्यते तथाचसतिश्रुतौदार्ष्टांतिककोटौ तस्याअनुपादान क्षेत्राणामुपादानत्वन्मतबाधक । नचक्षत्रशब्दोमायापरोवाच्य , तथाग्राहकवेदांतिसमतमानानुपलब्धे । दृष्टांतदार्ष्टांतिकयोर्बहुवचनविरोधाच ॥ नचमायाबहुत्ववाच्य, मायास्त्वितिवक्तव्येमायायाप्रतिबिंबवइतिस्वोक्तिविरोधात् । सर्वासाविभुत्वाविभुत्वाद्यनेकविचारैर्व्याकुलीभावापाताच । अत "इदशरीरकौंतेयक्षेत्रमित्यभिधीयते ।" इतिभगवद्व्याख्यानुसार्येवार्थोयोग्य ॥ एतेन "एकएवहिभूतात्मासर्वभूतेष्ववस्थित' ॥ एकधाबहुधाचैवदृश्यतेजलचद्रव"

त्वेत्याथर्वणब्रह्मोपनिषच्छ्रुतिरपिव्याख्याता ॥ तथाहिकिमत्रभूतात्मशब्देनजीवोऽभिप्रेयेत
आहोस्विद्ब्रह्म ? नाद्य, जीवानांप्रतिशरीरभिन्नत्वेन'एकएवहिभूतेभूतेव्यवस्थित'इत्युक्ति-
विरोधात् । एकस्यैवजीवस्य एकधाबहुधादर्शनयोरयोगाच्च । एकजीववादस्तु पूर्वोक्ताने-
कदोषग्रस्त, असङ्ख्याङ्गीकारेऽप्येकरूपादर्शनस्याशक्यत्वादसत्त्वात् जीवभावनित्यतापत्त्याप-
सिद्धान्तोऽद्वैतमोक्षयोरुच्छेदश्च ॥ द्वितीयश्चेदुच्यते "भूतात्माभूतभावन । एकोविष्णुर्मह-
द्भूतपृथग्भूतान्यनेकश ॥ त्रींल्लोकान्व्याप्यभूतात्माभुङ्क्ते विश्वभुगव्यय ' इतिभारतीयवा-
मसङ्गतत्वात्वैकशब्दतयातथैवासिद्धे । परमेश्वरस्तिजलचन्द्रवौल्यब्रह्मण प्राप्तमितिनताव-
ज्जीवस्यप्रतिबिंबत्वसिद्धि । नन्वत्रमनोहिद्विविधप्रोक्त'' मित्युपक्रमेण "मनोग्रहणलिं-
गाज्जीवप्रकरणमेतत् अतोनास्य मन्त्रस्यब्रह्मपरत्वमितिचेत्-मैवं, अन्यथानुपपत्त्याप्रकरण-
बाधात् ॥ वस्तुतस्तुतत्रकामसंगरहितत्वयाशुद्धमनसोमन्त्रत्रयेणमुक्तिरुक्तामोक्षेकीदृशं-
स्वरूपमित्याकाङ्क्षाया "तदात्मपरमपद" मित्यक्षर "नैवचिन्त्यनचाचिन्त्यमचिन्त्यचिन्त्यमेव-
च"त्यादिनाविरुद्धधर्माश्रयत्वादिकंबोधयित्वा "ब्रह्मसंपद्यतेतदा तदेवनिष्कलंब्रह्मनिर्विकल्प-
निरञ्जनतद्ब्रह्माहमितिज्ञात्वाब्रह्मसंपद्यतेध्रुव" मित्यादिनाविस्पष्टंब्रह्मणोनिरूपणात् । जीवा-
नांब्रह्माभेदबोधनायप्रवृत्तस्य "एकएवही" तिमन्त्रस्यब्रह्मपरत्वे ॥ नप्रकरणविरोध-
बाधोऽपि । एतेनास्यजीवेसमन्वयवदत्तमप्ययुक्तं । अयस्तु एकएवभूतात्मापरमेश्वरोभूते-
भूतेप्रतिशरीरंव्यवस्थित विंशत्पाकारेणांशेनावस्थित सन् एकधाबहुधाचैवदृश्यते एकस्या-
नेकधादृश्यानेदर्शनेचदृष्टान्तमाह-जलचन्द्रवदिति । यथाजलचन्द्रमाअंशरूपेणांशेनस्थित ।
एकधाचन्द्ररूपेणबहुधानेकसंख्याकपात्रादिरूपेणचदृश्यते इतिव्याख्यात ॥ अतोऽत्राप्येक-
स्यनानात्वप्रतीतिपूर्वं श्रुतिदृष्टान्तार्थं सिध्यति ॥ यदितुत्वदभिमतश्रुतिर्निरस्येत् तर्हिमाया-
याप्रतिबिंबितइत्यब्रूयात् । नतुतद्विरुद्धं, 'भूतेभूतेव्यवस्थितइतिएकधाबहुधेतिच'
भूतानांजलस्थानांपञ्चतानुरीकारात् । अतोजलेचन्द्रस्येवमायायांब्रह्मण प्रतिबिंबाजीवाइति-
स्वयंसद्धास्याक्षरेभ्योनलभ्यते ॥ यच्चागामिपथेचन्द्रमण्डलेजलमन्वेशाभावादितिवक्ष्यते,-तद-
प्येतेननिराकृतं, तेजोऽशप्रवेशमन्तरासूर्यचन्द्रयो प्रतिबिंबप्रकाशानुभवस्य औष्ण्यशैत्यानु-
भवस्यचायोगात् ॥ वर्णयन्तिचैवं प्रतिबिंबस्यांशत्वं —यथाहवराहमिहिर । "सलिलम-
येशशिनिरवेर्दीधितयोमूर्छितास्तमोनैशं ॥ क्षपयन्तिदर्पणोदरनिहिताइवमन्दिरस्यान्त'' रिति ।
माघोऽप्याहतुर्थसर्गे "दर्पणनिर्मलासुपतितेघनतिमिरमुषिज्योतिषिरौप्यभित्तिपुर प्रति-
फलतिमुहु ॥ व्रीडमसमुखोऽविरमणैरपहृतवसना काञ्चनकन्दरासुतरुणीरिहनयतिरवि''
रिति ॥ यच्चद्वितीय "जीवशाखाभासेनें" तित्रयमुपन्यस्त—तदपिनतदिष्टसाधकं,
तत्र हिदेवैः पृष्ट प्रजापति "उपद्रष्टानुमन्तैषआत्मे', त्याद्युपदिदेश तत्र "उपद्रष्टानुम-
न्तैषआत्मे" तिजीवस्वरूपमुक्त्वा "सिद्धश्चिद्रूपएवे" तिब्रह्माभेदबोधयित्वा "अविकारो-
ऽप्युपलब्धात्मवैत्र" तिब्रह्मणएवस्वाभाविकसत्त्वंजीवरूपेणसर्वत्रोपलब्धृत्वनिरूप्य "नह्यस्ति-
द्वैतसिद्धिरात्मैवसिद्धोऽद्वितीयोमाययाह्यन्यदेवे" त्यादिनासर्वस्यब्रह्मात्मकत्वहेतुत्वस्वबन्ध-
मजनकाद्यवस्थात्तुच्छत्वानेकत्वादीनांशक्तिमायाहेतुकत्वंचवदन् सर्वस्यैकत्वेकथंनानादेहाभि-
मान. । कथंचनियम्यनियामकभावादीतिशङ्कांवारयन्नाह "एवामायास्वव्यतिरिक्तानि-

परिपूर्णानिक्षेत्राणिदर्शयित्वा जीवेशावाभासेनकरोतिमायाचाविद्याचस्वयमेवभवती" ति ॥४
अत्रजीवशब्देनमनुष्यादय कार्यजीवा 'जीवोजीवविहायमा, जीवोजीवेननिर्मुक्त , अहस्ता-
विसहस्ताना अपदानिचतुष्पदा ॥ फल्गुनीतत्रमहताजीवोजीवस्यजीवन मित्यादौप्रसिद्धा ।
ईशशब्देनचब्रह्मादय पृथगीशमानिनोलोकनियामकत्वेनप्रसिद्धा । तथाचखाऽविनाभूतानि
नानाविधक्षेत्राणिप्रदर्श्य आभासेनदेहोहमितिमिथ्याज्ञानेन जीवेशौकरोति, अयजीवोऽय-
मीश्वरइतिसपादयति । करोतेरर्थश्चेदशप्रायस्त्वयाऽपिवाच्य , अन्यथाकार्यत्वापत्त्याजीवे-
श्वरयो स्यात येणानादित्ववादोभज्येत 'अजोनित्य" इत्यादीनिचविरुध्येरन् ॥ अग्रेच
"सर्वसर्वमयसर्वेजीवा सर्वमया सर्वावस्थासु तथाप्यल्पा" इतिवस्तुतोब्रह्मात्मकत्वेनसर्व-
म्यसर्वात्मकत्वजीवानाव्युत्पादकरणोत्तरमल्पत्वचोच्यते । नहीदप्रतिबिंबपक्षेपूर्वोत्तरसगच्छ
ते ॥ अनुपदचाग्रे "सर्वाएषभूतानींद्रियाणिविराजदेवता कोशाश्चसृष्ट्वाप्रविश्यामूढोमूढ-
इवव्यवहरन्नास्तेमाययैवे" तिपरब्रह्मणएवभूतादिनिर्माण 'अनेनजीवेनात्मनानुप्रविश्ये"
तिश्रुत्यतरान्नातस्यात्रप्रवेश लीलयाजीवस्यमोहोव्यवहरण, अत्रसर्वत्रमायाएवकरणत्वच-
श्राव्यतेअतोऽप्युक्तमेवयुक्त । अग्रेच 'तस्मादद्वयएवायमात्मे" त्यादिनात्मस्वरूपनिरूप्य
"सत्तामात्रहीदसर्वंसदेवपुरस्तात्सिद्धहिब्रह्म" तिजगतोऽप्याविद्यकत्वभ्रमवारयति ।
विस्तरशस्तु अविरोधाध्यायपष्ठसूत्रभाष्यप्रकाशेउपनिषद्भाष्येचश्रीपुरुषोत्तमचरणैनिरूपणा-
यिनिखिलेयश्रुतिरितिकिमिहबहुना । यत्तुएतच्छ्रुत्यर्थविद्वन्मण्डनटीकोक्तमनूद्य (तत्रयुक्त-
तादृशयोरपितिबिंबत्वेनियममात्रभगापत्त्याऽतरङ्गाविवादश्चेदादावेवतुतोनहीविन्यायापा
तात् हिरण्यगर्भादेरीश्वरत्वेमानाभावाच्च ॥ जीवोजीवमित्यस्यत्वयमर्थ –जीव जीवात्माजी-
वजीवनकारण लिंगशरीरविहायमासपद्यते तथाचकुतोजीवात्तरस्यप्रमिति) रित्यग्रेवक्ष्यते,-
तत्तुच्छ, उक्तरीतिश्वेअस्माकीनानाव्याख्यानेकार्यजीवेश्वरयोरपिप्रतिबिंबत्वासिध्याऽडावि-
वाहन्यायानवतारात् अत्रकार्यजीवस्याविकृतब्रह्मरूपतोक्ति वत्वाश्रुतिश्च ॥ इहहि "क्षेत्राणि-
दर्शयित्वा" इतिपूर्वकालविहितक्त्वाप्रत्ययश्रुत्यामायाप्रयोजककर्तृकक्षेत्रप्रदर्शनजीवेशकर-
णात्प्राक्कालिकनिश्चीयते । तत्यक साक्षात्कर्तास्यात् ? त्वन्मतविवततयोत्ताना क्षेत्राणाद्रष्टृ-
त्वस्य विशुद्धचित्यऽसभवाज्जीवश्वरयोश्चतदानीमनिष्पादात् ॥ तस्माणिजर्थव्यापारेणाक्षि-
प्यमाणानाक्षेत्रद्रष्टृणाचिदशकाणुजीवान पूर्वमेवविद्यमानतायाअर्थापत्तिसिद्धत्वात् श्रुति-
विषयौजीवेशावन्यावेवाचौ । अन्यथामायायाकार्यत्वापत्त्यातथानित्यत्वद्वाभेदादिबो-
धकानेकश्रुतिविप्लव । कार्यत्वनचतवानादिजीवेश्वरवादोपिभज्येत । एव हिरण्यगर्भादाना-
कार्येश्वरत्वमान 'योब्रह्माणविदधातिपूर्वं ॥ हिरण्यगर्भ समवर्ततात्र, भूतस्यजात पति-
रेकआसीत् ॥ ब्रह्मादेवानाप्रथम सबभूवविश्वस्यकर्ताभुवनस्यगोप्ता ॥ सर्वशरीरीप्रथम"
पूर्वमादिश्रुतिवाक्येषुपरमात्मकार्यत्वस्यअवरनिरूपितेश्वरत्वस्यचश्रवणमनुसधेयम् ॥ तेषा-
देहाद्याभासश्चाष्टमदशमस्कन्धादिषु (स्कध ८ अ० ३ श्लो० ३०) ब्रह्मादयोविविधालि-
गमिथाभिमाना (स्क० १० अ० १४ श्लो० १०) 'अत क्षमस्वाच्युतमेरजोभुवोह्यजा-
नतस्त्वत्पृथगीशमानिन" इतिस्पष्ट । 'जीवोजीव मित्यस्य याख्यानतुजीवशब्दस्यार्थांतरेपि-
वृत्तिमेवसमर्थयतीतिनाऽस्मत्प्रतिकूल्यार्किचप्रसिद्धत्वयाजीवेशपदयोस्त्वदभिमतार्थकत्वादरणे-

पिनानेनतयोः प्रतिबिंबत्वसिद्धत्ति, तृतीयानिर्दिष्टाभासपदार्थस्यजीवेशकरणतयाहेतुतया-थाऽन्वयस्यैवप्रतीतातयोराभासतायाऽलाभात् । अभेदेतृतीयादरेतुमूलविवरणावसरेव-क्ष्यते । तथाप्याभासपदप्रह्माभासादिवन्मुख्यब्रह्मधर्मतिरोभावाभिप्रायमेवसूत्रैकवाक्यता लाभादिति ॥ एकादशस्कन्धपचविंशाध्यायस्थस्य (श्लो० ३५) "सपद्यतेगुणैर्युक्तोजीवो-जीवविहायमाम् ॥ जीवाजीवेननिर्मुक्तोगुणैश्चाशयसम्भवै ॥ मयैवब्रह्मणापूर्णानबहिर्नांतर-श्चरे" दितिवाक्यस्याप्यर्थंपुरतोमूलविवरणावसरेऽन्याख्यास्याम ॥ अथतदुदाहृत तृतीय-वाक्यकठवल्लीषु तृतीयवल्ल्यारम्भे "ऋतपिबंतौसुकृतस्यलोकेगुहांप्रविष्टौपरमेपरार्द्धे । छाया तपौब्रह्मविदोवदंति पचाग्नयोयेचत्रिणाचिकेता" इतिपठ्यते । तदपिन प्रतिबिंबत्वसाधक भवति, छायाप्रतिबिंबयोर्भेदात् । छायाहिपुरुषादेर्येदिग्वच्छेदेनसूर्यादिर्भवतितस्समुख-दिक्त्वयेवनियमेनभवति । प्रतिबिंबतुसर्वत्र । साचसर्वत प्रकाशेसतिनोत्पद्यते यथापरित -प्रदीपपङ्क्तिप्रभासितेसदने । साधारण्येनमलिनेनिर्मलेचाश्रयेदृश्यासरूपाप्रतीयतेतेजस साम्निध्यविप्रकर्षप्रौढ्यऽप्रौढ्यादिनाह्रस्वदीर्घत्वेचापद्यते । महस्विनोमिहिरादेश्चसानैव-भवति ॥ प्रतिबिंबतु परित प्रकाशेऽपि दृश्यते । निर्मलएवाश्रये बिंबसरूपमेवानुभूयते ।-नाप्युक्तहेतुभ्यो ह्रसतिदैर्घ्यंवाप्नोति । महस्विनोऽपितद्भवति । एवछायाप्रतिबिंबयोर-विरेकादेव श्रीभागवते भगवान् भेदेननिर्दिशति (स्क० ११ अ० २८ श्लो० ५).-'छायाप्रत्याह्वयाभासा'इति ॥ आभासशब्दसाजात्याप्रतिबिंबस्याप्युपलक्षक । प्रतिबिंबत्व साधयितु आभासएवचेतिसूत्रमाभासपदघटितश्रुतिंचोपन्यस्यताभवताआभासशब्दस्यैव प्रतिबिंबवाचकत्वमवाच्य ॥ शब्दान्तरादेभेदकत्वतुपूर्वतन्त्रे "शब्दान्तरे कर्मभेद" इत्याद्य धिकरणेपुस्पष्ट ॥ अत प्रतिबिंबत्वसाधनाय छायात्वबोधकवाक्योपन्यासोधाष्टर्यात् ॥ किंचछायाहिसूर्यचन्द्रादिप्रकाशातपादेवभवति, अत प्रकृतेपुरुषच्छाया तदाश्रयस्थानापन्न-ब्रह्मजीवाविद्यातिरिक्तआतपस्थानीय कश्चिद्देतु स्वीकार्य , सचाप्रसिद्ध , अपिचातपेपुरुषा-देरेवछायाभवति, नतुकदाचिदप्यातपस्यातोत्रब्रह्मणएवातपत्वोत्तया तस्यब्रह्मप्रतिबिंबत्व-मपिमनोरथमात्र किंच प्रतिबिंबत्वे 'ऋतपिबता'विति पानमपिनोपपद्येत भुजानपुरुषस्य-प्रतिबिंबस्यभुजानवत्प्रतीयमानत्वेपिवस्तुत पुरुषएवभुक्तेनतुतत् । तथाचब्रह्मण एवपाना-दिक्रियाश्रयत्वी नतुजीवस्येति महानेवापसिद्धान्त ॥ तथाद्वितीयपादोक्तो गुहाप्रवेशो-पिनसगच्छेत । इहगुहाशब्देनाविद्यति करण वाचाच्य, तयोर्जीवकल्पितत्वेन जीवोपजीव्य-त्वात् , जीवस्यचतदधिष्ठानकप्रतिबिंबत्वेनतदुपजीव्यकत्वादन्योन्याश्रयेनैकतरस्याप्य-सिध्येः । तथाजीवस्यछायाप्रतिबिंबान्यतरत्वेप्यदृष्टीकलाविशेषेणब्रह्मविदातद्दर्शनायोगा-द्ब्रह्मविदोवदंतीत्यशोपिनार्थतायुज्येत ॥ एवएतद्वाक्यतोमे "आत्मानरथिनविद्धी"-त्यादीना 'यच्छेद्वाङ्मनसीप्राज्ञ ' इत्यतोकारयित्ववदयावद्दर्शेन्द्रियत्वपरपदप्राप्तिप्रभृतयो-धर्मा प्रतिबिंबत्वेसतिनोपपद्येरन् बिंबेतदभावात्उपाधे सर्वजीवेष्साधारणत्वाच्च ॥ अतोत्रजीवस्यानर्दादितिरोभावेनापिहितप्रकाशस्याच्छायात्वमुच्यते ब्रह्मणस्तुतदभावादात-पत्व ॥ अथतदुक्ततुर्यवाक्यमपितत्रैवपचमवल्ल्या "अग्निर्यथैकोभुवनंप्रविष्टोरूपरूपप्रति-रूपोबभूव । एकस्तथासर्वभूतान्तरात्मारूपरूपप्रतिरूपोबहिश्च । वायुर्यथैकोभुवनंप्रविष्ट"-

इति पादत्रयतदेवएवंद्विकृत्व पठ्यते । तदपिवाक्यार्थस्यपूर्वोक्तत्तरवाक्यानाचविचारेन-जीवस्यप्रतिबिंबत्वासाधकभवितुमर्हति । इहजीवस्यनाम्नोऽप्यनुचरणात् । प्रतिरूपशब्दस्य-कथञ्चित्प्रतिबिंबार्थकत्वागीकारेपिप्रत्युतब्रह्मणस्तथात्वापत्ते मूलरूपार्थेनत्वत्रप्रतिबिंब-वादगधस्याप्यसिद्धे । नचात्रवाक्येजीव प्रतिरूपशब्दार्थइतिशक्य, एकस्त्वसर्वभूततरा-त्मत्वादिव्याकोपात् । "एतत्आत्मातर्याम्यमृत । अतस्तद्धमापदेशादवर्याम्यधिदैवा-दिष्वि" त्यादिश्रुतिसूत्रानुरोधेनवाक्यस्य ब्रह्मपरतायाएवसिद्धे शंकराचार्यरपितथैवागी-कारेणत्वयान्यथयितुमशक्यत्वाच । तदेवशुक्रतद्ब्रह्मतदेवामृतमुच्यते । तस्मिंल्लोकाश्रिता - सर्वेतदुनात्येतिकश्चने" तिव्यवहितपूर्ववाक्येन "सूर्योयथे" त्यादिभि "नयत्रसूर्योभाती" त्यंतैरुत्तरवाक्यैरपितथैवनिश्चयाच ॥ तथाचायवाक्यार्थ यथा"एकोप्यग्नि भुवनलोकप्रविष्ट सन्रूपरूप" दार्वादितत्तत्स्वाश्रयवस्तुप्रतिसप्रतिरूपस्तत्तदनुरूपाकारोनानाविधोभवति वस्तुतस्त्वग्निरेकएव तथापरमात्माएकोपि "तत्सृष्ट्वातदेवानुप्राविश" दितिश्रुत्यास्वरूपत सृष्टेष्वपिसर्वभूतेषुतत्तत्कार्यनिर्वाहायानुप्रविष्टोनानारूपोभाति मूलरूपेणत्वेकएव । एत-देव (स्क० १ अ० २ श्लो० ३२) 'यथाह्यवहितोवह्नि रित्यादिश्रीभागवतादि-वचनेपुस्फुटंति ॥ यथाचएकोपिवायुर्देहप्रविष्ट सन् "हृदिप्राणोगुदेपान"इतिनानाभाव-मापद्यते, तुल्यमन्यत् ॥ यदिश्रुति प्रतिबिंबमभिप्रेप्यत् नहितर्हिवायुर्दृष्टांतत्वेनावक्ष्यत्, तस्यप्रतिबिंबाभावात् ॥ अतएवत्वदाचार्यैस्तुकठभाष्य "रूपरूपप्रतिदार्वादिदाह्यभेद-प्रतीत्यर्थ प्रतिरूपस्तत्रतत्रप्रतिरूपवानुदाह्यभेदनबहुविधोबभूवएकएवे" तिव्याख्यायि ॥ एतदपिपरोक्तमभ्युपेत्यनूम । क्षस्मदीयास्तुरूपरूपमितिणमुलतमाश्रित्य रूपयित्वारूप यित्वाप्रतिपुस्तकन्यायेनमूलरूपोबभूवेत्यपिव्याचक्षते एवसर्वोपादानत्वादवप्राप्ता अत्र-गत्तदु स्वाद परस्मि सबधतका अव्यवहितोत्तरयासूर्योयथेति ऋचाआरयित्वाप्रवेष्टव्या-न्यपिसृष्टिकालएवततोमियतेवस्तुतस्तुतदभिन्नान्येवेतिबोधयितुपठ्यते "एकोवशीसर्व-भूततरात्माएकरूपबहुधाय करोतितमात्मस्थयेनुपश्यतिधीरास्तेषांसुखशाश्वतनेतरेषा" मिति ॥ एतनविद्वन्मडनटीकोक्तमनूद्य (तत्रयुक्तरूढयथास्ववाक्य तत्स्वारस्यस्यचभगा पत्ते मूलरूपत्वोपपादस्तदुक्तार्थकत्वेऽपिसभवाच्चे) त्यादिवक्ष्यमाणप्रयोऽपिनिरस्तोवे-दितव्य (स्क ६ अ० १४ श्लो० ५४) यआत्मसृज्य तरूमीइसइत्यादिव्यवहारात् । सदशार्थकप्रतिरूपशब्दलक्षणादिनाप्रतिबिंबार्थकत्वकल्पनावेक्षयायौगिकार्थस्यन्याय स्त्वात् । तदर्थकत्वेऽपिवाक्यार्थासगते भावार्थेरनगीकाराच ॥ यत्रयोगरूढ शब्दोरूढिमनादृत्यकवल्यौगिकार्थेप्रयुज्यतेतयथापकजादिशब्द कीटाद्यभिप्रायेणविशेष्य-भूतस्त्रैवरूढिभगादाप । यस्तुशब्दार्थांतरेचयागिक तत्रप्रयोगेकामचार यथामडपो-याल इत्यादिप्रयुज्यते । एवमकृतरूपरूपमित्यस्यणमुलत्वाश्रयणमप्यदुष्ट वाक्यान्त-राणितुस्वरसतोव्याख्यातानिमूलरूपताचसर्वोपादानत्वलक्षणैवश्रुतरभिमता, "एकरूप-बहुधाय करोती" त्युक्ते । नतुबिंबत्वस्वरूपा अनभिधानात् । ब्रह्मात्मप्रतिबिंबगतक 'पादेर्बिंबेऽसबधेनश्रीआदिभावटीकरणपूर्वकतच्छकापाकारिण "सूर्योयथासर्वलोकस्य-चक्षु" रित्यस्य । प्रतिबिंबस्यालोकत्वेनबिंबरूपत्वाभावाच्चदङ्गुत्वेपिबिंबैक्यानपायाच

ति "एकरूपबहुधे" त्यस्य । प्रतिबिम्बेविम्बस्थित्ययोगेन 'तमात्मस्थ' मित्यस्य तादृशज्ञान-फलस्यचबाधप्रसगाच्च ॥ तत्ससहिताकाण्डवाक्यणादिगत 'रूप रूप' मितिवाक्यमपितावकतु-रीयश्लोकखडनावसरेविवृतमाह । अथ (अ० २ पा० ३ सू० ५०) "आभासएवचेति" सूत्रविचार्यते–तत्रजडजीवपादेजीवस्य देहादिवज्जित्यत्वाभाव चिद्रूपत्वचिद्धर्मत्वे उत्क्रा-न्त्यादिमत्वाणुत्वविसर्पिगुणकत्वानि आनदाद्यभिव्यक्तौ ब्रह्माभेदव्यपदेशस्यानौपचारिकत्व, तस्यैवविहितप्रतिषिद्धकर्तृत्वमनुबुध्यादिरूपोपाधेरिति "नात्माश्रुते"रित्याद्यधिकरणपच-केनक्रमादुपपाद्य "परात्तु" त्यधिकरणेनभगवदधीनक्रियत्व समर्थ्य सांख्यनैयायिका-दिवत्तस्यनित्यत्वेविभुत्वेचनात्विकाभेदोदुर्घटइतितच्चिराकरणाय "अंशोनाने" त्यधिकरण-भगवानारब्धवान् ॥ तत्रसूत्रत्रयेण स्वांशत्वनिर्धार्यतेनप्रसक्तद्वैतदु खादे परस्मिन् सबधशकासूत्रद्वयेनव्युदस्यभगवदशस्यकथमनुज्ञापरिहारविषयत्वमित्याशकायां चित्ताग्नि-होत्रादिसबधात्तस्यतावितिसूत्रद्वयेनसाधयित्वाभगवदशस्यप्रथमतएवकथदु खपापादिप्रवा हेप्रवेशइत्याशकायामुच्यते–"आभासएवचे" ति । यथाऽनाचारिब्राह्मण सूत्रधारणा-दिसाम्येऽपिब्राह्मणाभासएवब्राह्मण्यदेवतायास्तत्रतिरोहितत्वात्तद्विरुद्धमद्यादिसबधाच्च । तथाजीवश्चेतनत्वसाम्येपि ब्रह्माभासएव, आनदैश्वर्यादितिरोधानात् तद्विरुद्धादध्यासलक्ष-णाद्देहसबधाच्च ॥ अत्रहिचकारेणदेहसबधादित्यनुवर्तते (अ० १ पा० ३ सू० ४) "प्राण भृच्चे" त्यादावतच्छब्दादित्यादिवत् । इदचनिबधे "सदशस्फूर्त्ताबाभासस्य" मित्यादिवद-द्भिराचार्यपादैरेतत्सूत्रव्याख्यानेतदेवचानुवदद्भि प्रकाशकारचरणैश्च ध्वनित । नचास-त्ततिसूत्रेणव्यवधानान्नानुवृत्तिरितिशक्य,तस्यानुज्ञापरिहारविषयकर्मान्यतिकरोपपादकत्वेन पूर्वसूत्रशेषत्वमासाक्षाज्जीवस्वरूपधर्मनिरूपकसूत्राणामर्थव्यवधानाभावात् । अन्यथापक्ष-वाचकमात्मपदमपिनानुवर्तेत, असत्ततिसूत्रेणप्रकाशादिवन्नैवमित्यादिसूत्रैश्चव्यवधानात् । अतआनदादितिरोभावाद्देहाध्यासाच्चाभासत्वमनुत्वरूपतथा ॥ ततएवचद्वैतप्रत्ययोदु खा दिप्रवाहश्च "देव क्षेत्रनेवमजोऽयमात्मा भूतेभूतेव्यवस्थित" इत्यादावपिदेहसबधादेव नानात्वप्रत्ययउच्यते ॥ विपर्यय प्रतितिरोभावस्यदेहसबधस्यचकारणत्व पराभिधानसूत्र (अ० ३ पा० २ सू० ६) "देहयोगाद्वासोऽपी" तिसूत्रेचस्पष्ट । यथाचब्राह्मण कर्मणाब्राह्मणाभासतामापन्नोपि प्रायश्चित्तेनब्राह्मण्यविरुद्धदुरितक्षयात्पुन सस्कारादिना ब्राह्मण्यदेवताया आविर्भावाच्चभूयस्तथैव ब्राह्मण सपद्यते । तथाजीवउक्तहेतोराभासता प्राप्तोऽपि शास्त्रीयसाधनैरध्यासक्षयादानदाद्याविर्भावाच्च पुनर्ब्रह्मभावमापद्यतइतिभाव ॥ श्रूयतेचेद "ब्रह्मवेदब्रह्मैवभवती" त्यादौ ॥ प्रतिबिम्बपक्षेतूपाधिनाशेतन्नाशश्रौव्यात्तस्य-ब्रह्मभावोदुर्घच तथाचानेकश्रुतिव्याकोप । अनेनसूत्रेणाभासत्वमनेकपुराणादिवचना न्यप्येवमाभासत्वबोधनपरतयाव्यवस्थापितानिवेदितव्यानि । किचस्वरूपतआभासत्वागी-कारे "नात्माश्रुते" रित्यादिपूर्वसूत्र समर्थितसर्वमपिविरुध्यते प्रतिबिम्बस्यालीकत्वेनानि त्यत्वचिद्रूपत्वयोरयोगात् बिंबस्याक्रियात्वेनोपाधर्जडत्वेनोभयोविभुत्वेनजीवस्यात्मनो-त्क्रान्त्यादेरणुत्वादेश्चासभवात् । सत्यालीकयोर्भेदनप्रतिबिंबेतद्गुणसारत्वस्य आनदाद्यभि-व्यक्तेश्चादिवकाभेदस्यचासगते कर्तृत्वस्याप्यसिद्धे "परात्तुतच्छ्रुते" रितिबिंबस्य सक्रियत्वा-

पत्ते., अनुपचारतोशत्वानिष्पत्तेश्च ॥ नचकानिचिदणुत्वादिसूत्राण्यन्यथानीयतइत्यदोष-शमय, तद्व्याख्यानस्यसविस्तरदूषितत्वात्, बहूनामनुग्रहस्यन्याय्यत्वात्। अनन्यथानीतवि-रोधतादवश्यव्याचयदिचसूत्रकारस्तथाभिप्रेयात्, प्रतिबिंबमेवचेत्येकमेवसूत्रमसंदिग्धशब्दघ-टितंवदेत् 'नात्माश्रुते'रित्यादीनिनैवसूत्रयेत्। नाणुतद्दिइत्याद्येववातदभिप्रेतहेतुक्तिपूर्वक-सूत्रयेत् ॥ किंचक्वायमाभासइतिसंदेहानपायान्मायाऽविद्यात करणादिप्वन्यतमतदाधारम-पिस्वयनिर्धारयेत् येनभवादृशानानाविकल्पानस्यु, सतिह्यधिष्ठानविपयेतन्मतप्रसिद्धाअने-केपक्षा. तेचावरणभंगसुवर्णसूत्रादिपुसगृहीतानिराकृताश्च। किंचाभासशब्दोनेत्रेऽगुल्यादि-सपर्केणप्रतीयमानबहुचंद्रादिपुप्रसिद्ध। क्वचित्प्रतिबिंबेपिदृष्ट.। त्वन्नाम्यादिपुचोभयविध-मप्याभासत्वतस्योच्यतइत्यनिर्णय। तथासूत्रार्थास्यताभिनिवेशोऽवच्छेदवादोच्छेदश्चसूत्रा-नारूढत्वात्। कथंचित्तस्यापिप्रामाणिकत्वसाधनेतुवादानापरस्परविरोधात् पराहतिजीवस्व-रूपानिर्धारश्च ॥ (अ० ३ पा० २ सू० १८) "अतएवचोपमासूर्यकादिव" दितिसूत्रतु (अ० २ पा० २ सू० ११) "नस्थानतोपिपरस्योभयलिंगसर्वत्रही" तिपरस्यब्रह्मण-सविशेपत्वनिर्विशेपत्वविचारप्रक्रमेऽस्ति। त्वन्मतेतु "दर्शनाच्चे" त्यतमेकादशसूत्रमेकमे-वाधिकरणअतस्तद्ब्रह्मणएवसूर्यकतौल्यमूते, नतुजीवस्यपूर्वापरसूत्रेपु, तदुल्लेखाभावात् ॥ वस्तुवस्तु "अतएवचोपमे" त्येकदेशिमतसिद्धातवदन् स्वयमेवानुपदसूत्रकारोनिरा करोति (अ० ३ पा० २ सू० १९) "अम्बुवद्ग्रहणात्तुनतथात्व" मिति। अत्र-विशेपस्त्वग्रेवक्ष्यते। इहपरेपाव्याख्याने वत्युपमापदयोरन्यतरवैयर्थ्यसूर्यकादिवदित्यु-पमेतियोजनेपिवैयर्थ्यानपाय इतिशब्दाध्याहारक्लेश श्रुतौवादशानुपूर्व्यभावात्स्वरू-पव्यवस्थापकेतिशब्दस्यासगतिश्चेत्यादिध्येय। अतोजीवप्रतिबिंबवादे नकाचिदपिश्रु-ति सूत्रवामानमस्ति ॥ अथ (अत्रकश्चित्) इत्यादिप्रत्यवस्थानोल्लेखस्त्वविरुद्धप्राय। इहद्वितीयहेतुभूतनिरवयवत्वतुस्वारभकावयवशून्यत्वविवक्षणीय। तेज सयोगेजलनिष्ठशी-त्वस्पर्शकमिकविरोधानदर्शनेन तन्मात्रा सावयवत्ववादेतुद्वितीयहेतावाकाशोदृष्टातीकार्य। निरवयवत्वपक्षेनिरवयगाण्यपिरूपादीनिप्रतिबिंबतइतिव्यभिचारवारणाय पचमहेतौइतर ग्रासमवेतत्वे इति गुणाक्रियाभेदेइति वा सत्यतदेय, सप्तमेऽपितद्वारणायतद्वय। चक्षुर्योग्यत्ववारूपशब्दार्थोविवक्षणीय। तथाचचक्षुरयोग्यत्वादित्येवनिष्कृष्टोहेतु। एव-चोपाधावयवारब्धत्वद्वितीयविशेपण। विवस्यप्रथमविशेपणे पूर्वोक्तसत्यतांशसामाना धिकरण्यविशेपण। तृतीयविशेपणचचक्षुर्योग्यत्वमितिज्ञेय। यत्तुप्रत्यवस्थाने (अंशवि शेपत्वप्रतिपादकवाक्यवदन्यथाव्याख्येयानी) ति,–तदसत्, युष्माकतत्रअंशइवाराइत्यु-पचारादस्यवक्ष्यमाणस्वेयथाह्ययमित्यादिवाक्यव्याख्यानेऽस्माकक्लेशलेशस्याप्यभावात्। तत्र "एकस्यनानात्वदृष्टातार्थ" इतिव्याख्यानस्य "भेदरूप क्रियतेबहुधादृश्यत" इत्यादि-श्रुत्यक्षरैरेनस्वरसत्व सिद्धं ॥ अथप्रकृतेस्त्रिगुणात्मकत्वसाधनायात्रमितिवाक्योदाहरण तुधाष्ट्यात्। इदवाक्य हेश्वेताश्वतरचतुर्थाध्याये तैत्तिरीयाणा नारायणोपनिषदिचकिंचि-त्पाठभेदेनदृश्यते। तत्र "लोहितशुक्लकृष्णा" मिति लोहितादिपदै रंत सत्वतमांसि यथाभिनेत्रानिरस्तु। तथाचसति साख्यमतस्यापिवैदिकत्वमापद्येत ॥ यत्तुवस्तियद-

लोहितादिपदैस्तेजोऽबन्नान्येवक्रमेणविवक्षितानि । अजाशब्देनचास्यादिस्थचंद्रविधुद्रूपं ज्योतिरेवेतिसमर्थितंभगवता (अ० १ पा० ४ सू० ९) "ज्योतिरुपक्रमात्तुतथाह्यधीयत-एके" इतिसूत्रे ॥ रोहितादिपदानां तत्तद्वर्णपरत्वंतुभैतरेयेतुविद्यायां "यथातुखलु-सोम्येमास्त्रिवोदेवतात्रिवृत्त्रिवृदेकैकाभवतितन्मेविजानीहि" इतिप्रतिज्ञाय "यदग्नेरो-हितरूपंतेजसस्तद्रूपयच्छुक्लं तदपांयत्कृष्णंतदन्नस्य" त्यादिनास्पष्टंदर्शितं । तत्रवाक्यं-शंकराचार्यैरपिलोहितादिपदानां गुणपरत्वंपूर्वपक्षीकृत्यतेजोबन्नपरतामेव सिद्धांतयद्भिः-शारीरकभाष्ये श्वेताश्वतरभाष्ये चतथैवव्याख्यायतइतितानतिक्रम्यतद्वाक्येत्रिगुणात्मक-त्वसाधकत्वस्योक्तिर्धार्थ्यादेव । सत्वरजइतिप्रथमस्कंधवाक्यस्यापविशेषेणगुणत्रयं तस्याः-सिद्ध्यतिनतुप्राधान्येनसत्वगुणकत्व, अथ (स्रष्ट्रया प्रकृतेरितिकथयतासृष्टिकालावच्छेदेन तथात्वंतस्याविवक्ष्यतइतिचेत्-न, (स्कं० १ अ० २ श्लो० २३) "सत्वंरजस्तम इति-प्रकृतेर्गुणास्तैर्युक्त पर पुरुषएक इहास्यधत्ते ॥ स्थित्यादयोहरिविरिंचिहरेतिसंज्ञा" इति-सत्वस्य स्थितिहेतुत्वकथनात् प्रत्युत्तरजउद्रेकात्सृष्टिकथनेन तस्यास्वच्छत्वेनतदाप्रति-बिंबासिद्ध्या सृष्टिकालेजीवानुद्भवप्रसंगाच्च । मायातिविश्रुतिस्तु पूर्वापक्षावादेवात्म-शक्तिमेवमायात्वेननिरूपयति, नतुत्रिगुणां, अन्यथासास्यमतस्यवैदिकत्वप्रसंगात् । शंकरा-चार्यैरपितथैवशारीरकभाष्यादौव्याख्यातं । वस्तुतस्तुविस्तरेणव्याख्यावामाह ॥ सत्वे-प्रतिबिंबग्रहानुकूलस्वच्छत्वतुत्वन्मतानुगातिरिक्तविदुपाव्यवहारस्याविषय ॥ गीतास्थ-मीश्वरवाक्यच सत्वस्यज्ञानजनकत्वमात्रंब्रूतेनतुस्वच्छता । नापितज्जनकत्वेनस्वच्छत्वेनच व्याप्तिरस्ति; यतोऽन्यथानुपपत्त्यातदनुमीयेत स्वसयोगादिसंनिकर्षद्वाराज्ञानजनकताया दार्वादिमलिनविषयेपितत्तज्ज्ञानकरणेच दर्शनेनव्यभिचारात् । अत 'तत्रसत्वंनिर्मलत्वा' दितीश्वरवाक्यमुदाहर । वस्तुतस्तुतत्रापिप्रकाशानुकूलनैर्मल्यमेवहेतुहेतुमद्भावनिर्देशाद्बो-ध्यते, नतुप्रतिबिंबौपयिक मानाभावात् । प्रकाशानुकूलनैर्मल्यवत्सुवन्हिप्रदीपादिषु प्रतीच्छायायाअदर्शनाच्च ॥ नापिनिर्मलपदप्रवृत्तिमात्रेण प्रतिच्छायानुकूलस्वच्छतैवावगंतुं-शक्या, सात्विकनिर्मलफलमित्यादौ सुखादिपुतत्पदप्रवृत्तिदर्शनेऽपिप्रतिबिंबाग्राहकत्वात् ॥ यच्चात्मावरकत्वंसत्वस्यस्वीक्रियतेतत्रात्मशब्देनजीवईश्वरोवा ? नान्त्य., "अनभ्रन्य" इत्यादिश्रुतौनाभनादित्वात्त्रिगुणत्वात्परमात्मेत्यादिगुणप्रकरणीयवचसाचविरोधेनतत्रसुख-सगज्ञानसगादीनामसत्त्यत्त्वनत्वात् ॥ आद्यश्चेदावरणासभव प्रतिबिंबत्वासिद्धिवौः रजतपात्रादे. स्वगतप्रतिबिंबानावरकत्वात् । तदावरणीयघटादेश्चवद्गतप्रतिबिंबत्वाभावात् । तथाअविद्याप्रतिबिंबभाक्मलिनत्वेपिकेनचिद्दोषेनशुद्धत्वात् सजलकज्जललिप्तपात्रादिव-दित्यनुमानेऽपिदृश्यत्वस्योपाधित्वेनहेतोर्व्याप्यत्वासिद्धि. ॥ प्रतिध्वने प्रतिबिंबत्वतुनिराक-रिष्यामः । तेनाकाशस्यप्रतिच्छायानाश्रयतयानोक्तोपाधे साध्याव्यापकत्व । वस्तुतस्तु-तत्रापिजलमेवप्रतिच्छायाश्रयोनतुकज्जलादीतितत्रापिनमलिनेप्रतिबिंब, तद्वदिहापिसत्वांश-मात्रस्यतदाश्रयत्वेतुगुणांतरेतद्रूपमंदेजीवनाशप्रसंग, आश्रयाभिभवेतदभिभवौचित्यात् ॥ गुणानामन्योन्याभिभावकत्वंतु 'रजस्तमश्चाभिभूये' त्यादिस्मृतिसिद्धं । किंचसत्वमात्रा-चिच्छन्नकस्य जीवस्य 'सत्वंसुखेसजयती' तिवाक्यात्सुखमेवस्यान्नतुकर्मदुःखादिक प्रमाद-

मोहादिकरा । तथा "गुणानेतानतीत्यत्रीन्, सगुणान्समतीत्यैतान्, ब्रह्मभूयायकल्पते, संभवन्निर्गुणोभवेत् । नैर्गुण्यस्यारमतेसगुणानुकथनेहरे । यद्विपश्यतिमुनयोगुणापायेसमाहिता" इत्यादीनिगुणत्रयापायोत्तरमपि जीवस्थितिबोधकानितादशस्वब्रह्मसपर्यादिबोधकानिच गीताभागवतादिवचासिपीड्येरन्, उपाधिनाशेप्रतिबिंबस्थित्ययोगात् ॥ एव "मायामेवातरतित" इत्यादिविरोधोप्यनुसधेय किचप्रहिल्लत्वयातस्याप्रतिच्छायोपयिकस्वच्छताभ्युपगमेसदशभूताना प्रतिबिंबार्हसर्ववस्तूना तत्रप्रतिबिंबोद्भवोदुर्निवार । नहिदर्पणादिकंमनुष्यप्रतिच्छायाश्रयोभवतीतिगवाश्वादीनिप्राण्यन्तराणिघटादयोजडाव्वात्रनप्रतिबिंबते । तथाचसतिसर्वस्सर्वदाप्रत्यक्षापत्ति, तस्याविर्भूतत्वात् अतिदवीयसिभागेप्रतिबिंबानगीकारेपिघटनिकटदेशेपुपरितस्तत्प्रतिबिंबोपलम्भेबाधकाभावात् ॥ नचतस्याभ्दश्यत्वमेवतत्रतत्तत्प्रतिबिंबोपलम्भेबाधकशक्य, त्वन्मतेआकाशस्याप्रत्यक्षत्वेपि तत्रप्रतिच्छायावयातत्वाभिमतस्यप्रतिध्वनेरिवमायागतघटादिप्रतिबिंबानाप्रत्यक्षस्योपपत्ते, शब्दवद्बिबभूतस्यघटादेःप्रत्यक्षयोग्यत्वेनतत्प्रतिबिंबेपुतद्योग्यताबश्यभावाच । नचाकाशस्यससाक्षिकप्रत्यक्षविषयत्वान्नतौल्यमितिशक्य, तथासति दर्पणप्रत्यक्षेवद्वत्प्रतिबिंबप्रत्यक्षनियमवदाकाशस्यतादशावसर एव प्रतिध्वनिप्रत्यक्षनियमभापद्येतेतितम खोमसमवरुद्ध गिरिगुहाकूपादिपुप्रतिशब्दानुभवानुपपत्ति ॥ कथंचित्ससाक्षिकप्रत्यक्षत्वमायायामपिशक्यवचन, एवतत्रसर्वप्रतिबिंबावश्यभावे सर्वेपा सर्वज्ञतास्यात् । यथाहुरावरणभगकारा —"अरूपस्यज्ञानस्यप्रतिबिंबोविद्यायुद्धो शुद्धत्वागीकारेणाभ्युपगतश्चेत्स्वरूपाणा सदशानाचाज्ञानाघटादीनामातराणाशिरादीनाचतत्रतत्रप्रतिबिंबोनिर्बाध । निर्बाधेचप्रतिबिंबेतत्समानाधिकरणानाम विद्यायाप्रतिबिंबितानाव्यापकाना जीवाना सर्वेपा सर्वैससर्गद्विगुणीकृत्य जातेसर्वतादात्म्यापन्नस्यब्रह्मणइवैतेपामपिसर्वैससृष्टत्वात्साक्षित्वाच वृत्तिविनैवस्वरूपचैतन्येनसर्गवभासकतया शक्यवचनत्वेनब्रह्मवत्सर्वेपा सर्वज्ञतास्यात् । नचात करणभेदेनप्रमातृभेदासदनापत्ति व्यापकत्वेनसर्वेपासर्वात करणससृष्टत्वयाप्रमातृभेदस्याशक्यवचनत्वात्ससर्गतौल्येएकस्यैवात करणवैशिष्ट्य, नापरस्येत्यत्रहेतोरभावात् अदृष्टादीनाहेतुताकल्पनस्य पूर्वप्रकरणएवनिरस्तत्वात्" इत्यादि ॥ विस्तरस्तुतत्रैवावधेय । एतावताप्रथमहेतो स्वरूपासिद्धि परिहृतावेदितव्या ॥ द्वितीयहेतुश्चस्वारभकावयवशून्यत्वविवक्ष्यते । स्वचपक्षसपक्षौ । अतोमायायास्त्रिगुणत्वेऽपिब्रह्मवदनादित्वागीकारेण दर्पणादिपुस्वावयवारब्धत्ववत्तस्यागुणारब्धतायावक्तुमशक्यत्वात् तादृशहेतुसत्त्वतस्यामस्त्येव तस्मान्नायमपिस्वरूपासिद्ध ॥ प्रतिध्वने प्रतिबिंबत्वाभावाच्चद्वितीयतृतीयचतुर्थानसव्यभिचारा । स्वारभकावयववैशिष्ट्यरूपविवक्षित, सावयवत्वतुमायाकाशयोर्नैवास्ति, वाय्वादिवत्तदारभकपरमाण्वाद्यभावात् ॥ घटमठाद्युपाध्यवच्छेदेनआकाशाशानामनुभवात्स्वीक्रियमाणतस्यसाशत्वतु प्रतिबिंबप्रदेअप्रयोजक, "एकाशेनस्थितोजगदि" त्यादिभिर्ब्रह्मणोऽपितथात्वेनतत्रतत्प्रसगात् । व्योमउत्पत्तिमत्वतु (अ० २ पा० ३ सू० १) "नवियदश्रुत" रित्यधिकरणसिद्धरवादिष्टमेव । तथाप्रकृतरपि (स्क० ११ अ० २४ श्लो० ३) "वाड्मनोगोचरातीतद्विधासमभवद्बृहत् । तयोरेकतरोह्यर्थ प्रकृति सोभयात्मिका ॥ ज्ञानत्वन्यतमोभाव पुरुषःसोभिधीयते"

इतिश्रीभागवतैकादशस्कंधादिवचनानुरोधादुत्पत्तिरंगीकार्या । तथाचानादित्वयादभंगः ॥
तुरीयहेतुतयोक्तमपरिच्छन्नत्वंचसकलमूर्तद्रव्यसंयोगित्वंवातद्भिन्नात्यंताभावाप्रतियोगित्वं
इतिपराभिप्रेतमेवविवक्ष्यते, नतुदेशकालवस्त्वपरिच्छिन्नत्वलक्षणं । अतोग्रन्थापेक्षया-
व्याप्यत्वेपितयोरुक्तरीतिकापरिच्छिन्नतायाःसुस्थिरत्वाद्द्वितीयचतुर्थयोर्नस्वरूपासिद्धिरपि ।
यद्यपिविकारावर्तिसूत्रमन्यार्थकं तथापिरत्नप्रभाव्याख्यानुसारेण तत्रतदुपन्यासोयोग्यइति-
कृतंप्रासंगिकेन ॥ स्वच्छत्वस्यैवोपाधौप्रतिबिंबग्रहप्रयोजकत्वे स्वच्छरूपेपिप्रतिबिंबा-
पत्तिर्दुर्निरासा ॥ मात्रपदेवकारयोरुभयोर्ग्रहणंपुनरुक्तिमात्रमात्रमित्यं । तस्यस्वच्छत्वे
प्रमाणंतु तद्विशेष्यकस्वच्छत्वप्रकारकानुभवएव । अन्यथामलिनत्वेऽपिकिंप्रमाणंस्यात् ?
अतएवस्वच्छद्रव्यगतस्य तस्यतथात्वंस्वमुखेनांगीक्रियते । नचाधाराधेयगतयोः प्रतिबिंब-
योरव्यतिरेकनियमः शंक्यः; महामुकुरस्यैकदेशेऽल्पदर्पणस्थापनेतत्रोभयत्रप्रतिबिंब-
दर्शनात् । यावांस्त्वाधारमुकुरांशआधेयमुकुरांशेनाच्छाद्यतेतावत्येवनप्रतिबिंबं; एवंस्फ-
टिकभाजनांतर्भागस्यांभसाच्छादनाजलमात्रे तत्प्रतिबिंबं, नतथाद्रव्यरूपयोरन्यतरस्या-
न्यतराच्छादकत्वंसंगच्छते; आच्छन्नस्याप्रत्यक्षप्रसंगात् । नचाच्छादकद्रव्यस्यस्वच्छतया-
तदाच्छन्नरूपस्योपलब्धिर्जलपिहितपात्रतलस्येवस्यादितिवाच्यं; मलिनयोर्वार्वादितरूपयो-
राच्छन्नान्यतराप्रत्यक्षप्रसंगस्यदुर्निवारत्वात् । मलिनयोस्तयोरनाच्छादकत्वंस्वच्छयोरेवाच्छा-
दकत्वमितिनियमेमानाभावात् । अतःस्फाटिकपात्रभागवद्रूपस्याच्छन्नत्वाभावात् । तत्रा-
पिप्रतिच्छाया किंनस्यात् ? रूपस्यद्रव्यादपृथक्त्वंतुनतवयुक्तं; द्रव्यत्वेनगुणत्वेनचभेदात् ।
अन्यथात्वदिष्टाधाराधेयभावस्याप्यसिद्धेश्च प्रभादावधिकदेशवृत्तित्वस्यापिदर्शनाच्च ।
एतेनगुणांतरक्रियादिषुचतदापत्तिर्दर्शितावेया ॥ अथस्वच्छत्वमात्रस्यप्रयोजकत्वमपहाय-
गुणाश्रयनिष्ठस्यतस्यतथात्वंनतुगुणक्रियानिष्ठस्येतिवद । तेनगुणत्वादेवप्रभायांतदप्रसंगेप्र-
भायासिमैतिदृष्टांतोऽकिंचित्करः; सत्वगुणेचप्रतिबिंबाप्रसक्तिर्गुणत्वाविशेषात् गुणाश्चतुर्वि-
शतिरथेतितार्किकोक्तपरिभाषायाद्रव्यत्वपरिभाषावत् त्वयानादरणीयत्वात् ॥ वायुकाल-
दिशानांप्रत्यक्षाविषयत्वेनतत्रस्वच्छत्वास्वच्छत्वयोरेकतरस्याप्यनिर्णयात् । तत्रास्वच्छत्वो-
क्तिर्निर्मूला । नचफलबलेन तत्कल्प्यं, नीरूपत्वादेव प्रतिबिंबाभावसिद्धेः प्रतिबिंबग्रहप्रयो-
जकस्वच्छतायाआत्मन्यनंगीकारे तयान्यथानुपपत्त्याकल्प्यमानेनस्वाश्रयेणद्वैतापत्तिः । ननु-
तस्याभ्रमकल्पितत्वान्नायंदोषइतिचेत्कस्यासौभ्रमः ? नतावद्ब्रह्मणः; ज्ञानघनत्वात्, नापि-
जीवस्य; स्वच्छतांविनाप्रतिबिंबरूपस्यतस्यासंभवेनतांविनाचतस्याअसंभवेनउभयासिद्धिप्र-
सक्तेः । नापितद्व्यतिरिक्तस्य; अचेतनत्वान्मिथ्यात्वाभिमानाच्च ॥ जलक्षित्योरितिध्वंतस्य-
पूर्वनिपाताभावोविचार्यः; पृथ्वीजलयोरेवतदाश्रयत्वमितेमतंतुप्रत्यक्षानुरोधात् नभःप्रभृ-
तीनांप्रतिबिंबग्राहितावबोधकश्रुत्याद्यनुपलंभेनश्रुत्याद्यविरुद्धत्वाच्चत्वन्मतापेक्षयारमणीयमेव-
वियदादिषुविजातीयास्वच्छता आत्मादिषुचतद्विजातीया सावायुकालदिगादिषुचनोभय-
विधापिसेत्यादिनिर्मूला, अनेकनियमक्लेशगौरवविरहात् ॥ प्रतिध्वनेःप्रतिबिंबत्वेमाना-
भावात्तव्यभिचारः । नचसादृश्यानुभवएवमानमितिशंक्यं; गोगोगो इतिमुहुर्मुहुरुच्चारणे
उत्तरोत्तरगोशब्दानांपूर्वपूर्वप्रतिबिंबत्वापत्तेः । तथाचसति (अ० १ पा० १ सू० २०)

"संख्याभावा" दित्यादिनैमिनिसूत्रादिविरोधः ॥ किंचप्रतिबिंबंहियावदिंबसान्निध्यं दर्पणादौप्रतीयतेनतुतत्राशोत्तरप्रतिध्वनिश्च शब्दस्थितिकालेनैव प्रतीयते तदूर्ध्वंसोत्तरमेव-चप्रतीयतइति बिंबस्थित्यधीनस्थितिकत्वस्यप्रतिबिंबताविनिगमकस्याभावात्सत्वयात्वंशक्यं ॥ नचप्रतिशब्दकाले शब्दस्थितिर्वाच्या; त्रिक्षणावस्थायित्वाभिमानभंगात् शब्द-द्वयश्रवणप्रसंगाच्च ॥ नित्यत्ववादिनामपिशब्दतिरोधानेनतत्प्रतिबिंबानुपपत्तिः किंचमृदं-गोदरदर्योस्फालनेवस्त्वंतः वीणादेरुपरितनधातुतंतुवादने तदंडतुंबिफलादिष्वंतरुपरितन-शब्दसजातीय-कंचित्कालंस्थायीशब्दोनुभूयतेसप्रतिध्वनिर्नेवा ? आद्येचर्मकाष्ठादिना व्यव-धानात्तदनुदयप्रसंगः; बिंबदर्पणयोः कुड्यादिनाव्यवधानेतदसंभवनियमदर्शनात् तत्-शब्दविसर्पित्वासहिष्णुतयातत्रतत्प्रवेशस्यवक्तुमशक्यत्वात् ॥ द्वितीयेतुतत्रसदृशवर्णशब्दां-तरस्कृतादावपि सदृशतरं शब्दांतरमेवोपपद्यते । नचसरूपोपाधिस्थलएवान्यत्रधानं कारणमितिवाच्यं; अप्रयोजकत्वात् द्वयोरेवोपाधित्ववादिना नीरूपेप्रकृतोपाधितया एवानुभ्युपगमाच्च ॥ एवंप्रतिबिंबत्वाभावादेवभगवान् (स्कं० ११ अ० २८ श्लो० ५) "छायाप्रत्याह्वयाभासा असंतोऽप्यर्थकारिण" इतिप्रत्याह्वयंप्रतिबिंबाद्भेदेन निर्दिशति ॥ तस्मान्मायिकंशब्दांतरमेवप्रतिध्वनिः; असत्त्वनिर्देशात्, 'ऋतेर्थंयत्प्रतीयेते' विलक्षणानुम-तेश्च । नचशब्देमायिकत्वमदृष्टचरं; नटकलितवराहवतारादीनांपुराणवर्णितासुरमायोत्पन्नरक्ष-सांस्त्रामिकगजादीनांचशब्देपुत्वयावश्यनिश्चयात् अतएवसंध्यसृष्टेर्मायामात्रत्वंसिद्धांतितंसूत्र-कृता । प्रतिध्वनिविचारेविस्तरस्तु साधनाध्यायप्रकाशसर्वार्थनिर्णयावरणभंगादिषुद्रष्टव्यः ॥

किंचयदिप्रतिध्वनिराकाशेप्रतिबिंबपक्षेत्येवतयाग्रहस्तर्हिगगनेप्रति-बिंबग्रहोपयोगिस्वच्छत्वमपित्वयावश्यमेवस्वीकरणीयं; तथाचघटा-दीनामपिप्रतिबिम्बंतत्रकुतोनस्यात् ? नहिदर्पणादिपुघटस्यैवप्रति-बिंबंनपटस्येतिवक्तुंशक्यते । यदिचाकाशेगुणग्रहोपयोगिस्वच्छत्वं-विजातीयमेवस्वीक्रियतेतदारूपादीनामपिप्रतिबिम्बंतत्रकुतोनस्यात् ? नचतद्वृत्तिगुणस्यैवतत्रप्रतिबिंबमितिवाच्यं, यदिशब्दस्याकाशगुणत्वं स्वीकृतं तर्हितथैवप्रतिध्वनेरप्याकाशगुणत्वसंभवेप्रतिबिंबत्वस्वी-कारोनिरर्थकः । नचप्रतिध्वनेर्वर्णस्यप्रतिबिंबत्वमंतरानुपपत्तिरिति-वाच्यं; तत्रापिध्वनेरेववर्णाभिव्यंजकतासंभवेप्रतिबिंबत्वस्वीकारो-निरर्थकः । "अष्टौस्थानानिवर्णाना" मितिपाणिनीयशिक्षाविरोध-इतिवाच्यं; तस्यप्रथमाभिव्यक्तिप्रतिपादनपरत्वात्तेषांचिरकालाव-स्थितौध्वनेरेवोपयोगात्यथानुभवस्यसंस्कारजनकत्वेपितस्यचिरका-लस्थितावभ्यासादीनामुपयोगः वागिंद्रियस्यशब्दनिमित्तत्वं नतू-पादानत्वं । एतेनवागिंद्रियस्यनिष्फलत्वापत्तिः प्रत्युक्ता । नचस्वसा-त्पूर्वतोमेर्यादिध्वनिसमुत्पत्तौनियमतःपश्चिमदेशप्रतिध्वनिःश्रूयते । तदुत्पत्तिपक्षेतदसंगच्छते । यदिप्रतिध्वनिरुत्पद्यतेतर्हिकिंचिद्देशाव-

च्छेदेनैवोत्पद्यतइतिवक्तव्यं तर्हितद्देशात्पश्चिमतःस्थितस्यपूर्वतस्तत्प्रतीतिःस्यात् । न चैवमस्ति, प्रतिबिम्बपक्षेतुस्वव्यवहितदेशेतत्कल्पनानुपपत्तिरितिवाच्यं; तादृशनियमेमानाभावात्, उत्पत्तिपक्षेपिकल्पनासंभवाद्दोषाभावः ॥ किंचप्रतिबिंबंव्यवधानेन जन्यतेइत्यत्रापिच द्विविधव्यवधानेजन्यतइत्युच्यतेतदाब्रह्मप्रतिबिंबंजीवइत्युक्तिरसंगता; ब्रह्मणोव्यापकत्वेनतद्व्यवहितस्य कस्याप्यभावात् अन्यस्यव्यवधानेजन्यतइतिचेत्कुड्यादिव्यवहितोपिदर्पणादौप्रतिबिंबापत्तिः। एवंचगगनेशब्दप्रतिबिंबसंभवात् नीरूपस्यनिरवयवस्यप्रतिबिंबं न संभवति ॥ नचनीरूपस्यापिरूपस्यप्रतिबिंबदर्शनाच्चैवमितिवाच्यं; रूपस्यद्रव्यानतिरेकात्केवलरूपस्यप्रतिबिंबाभावाद्रूपवद्द्रव्यस्यैवसर्वत्रप्रतिबिंबदर्शनात् ॥ तथाचरूपवद्द्रव्यत्वाभावादेवात्मानप्रतिबिंबते । नचजलेआकाशस्यप्रतिबिंबदर्शनात्तादृशनियमोव्यभिचारीतिवाच्यं; प्रभामंडलस्यैवसकलगगनव्याप्तस्यरूपवतः प्रतिबिंबसंभवेतत्राकाशप्रतिबिंबकल्पनायांमानाभावात् ॥ नचगांभीर्यप्रतीतिरेवमानमितिवाच्यं; प्रभायाअपिगगनव्याप्तायागंभीरत्वात् गांभीर्यविशिष्टप्रभामंडलप्रतिबिंबेनजलेपिगांभीर्यप्रतीतिसंभवात्। अतएवकुड्यादिलग्नप्रभामंडलस्यजलेप्रतिबिंबेपिनगांभीर्यप्रतीतिः, किंतुगगनप्रसृतस्यैव कुड्यादिलग्नस्यागंभीरत्वादन्यस्यचगंभीरत्वात्वन्मतेचाकाशप्रतिबिंबस्यतत्रापिसत्त्वेनकुतोनगाम्भीर्यंप्रतीयते ? तथाचानयाकुसृष्ट्यापिनगगनस्यप्रतिबिंबसंभवः किंचात्मनोमायारूपप्रतिबिंबोपाधेरंतर्बहिश्चसर्वत्रव्याप्तत्वान्मायायांतत्प्रतिबिंबंकथं स्यात् ? अन्यथाजलगर्भितसिकताराशेरपिस्वमध्यस्थितजलेप्रतिबिंबापत्तिः । तथाचायंप्रयोगः-आत्मा न प्रतिबिंबते, स्वव्याप्तप्रतिबिंबोपाधिकत्वात्, यद्यत्स्वव्याप्तप्रतिबिंबोपाधिकंभवति तत्तदुपाधौनप्रतिबिंबते, यथाजलगर्भितसिकताराशिः, स्वव्याप्तमायारूपप्रतिबिंबोपाधिकंचब्रह्म तस्माद्ब्रह्मनप्रतिबिंबते, इत्यनुमानेनापिब्रह्मणःप्रतिबिंबाभावसिद्धिः ॥ एतेनदूरत्वादीनांप्रतिबिंबंप्रतिपादयन्नपास्तः; तत्रापिबहुतरमूर्तप्रत्यक्षाधीसंयोगवद्द्रव्यज्ञानकालिकद्रव्यस्यैव परत्वादिव्यवहारजनकत्वेन तादृशव्यवधायकमूर्तद्रव्यसहिततत्पदार्थप्रतिबिंबेनैव दूरत्वादिव्यवहारोपपत्तौ तद्भिन्ने दूरत्वादिप्रतिबिंबे मानाभावात् आकाशवदात्मनोप्यपरिच्छिन्नत्वादात्मनः प्रतिबिंबं न युज्यते । नचाकाशस्यापि परिच्छिन्नत्वाद्दृष्टांते हेत्वभावात्साधनवैकल्यमिति वाच्यं; आकाशस्य परिच्छिन्नत्वे परिच्छेदत्रयशून्यत्वेन

ब्रह्मणः प्रतिपादनं न संगच्छेत । तथाहि-यदि गगनमपरिच्छिन्नं तदा देशपरिच्छेदशून्यत्वप्रतिपादने यथा देशपरिच्छेदशून्यस्याकाशस्यानित्यत्वं तथैव ब्रह्मणोऽप्यनित्यत्वापत्तिरत.कालपरिच्छिन्नत्वमपि सार्थकं भवति । यदि च तस्य परिच्छिन्नत्वं स्वीकृतं तदा देशपरिच्छिन्नस्य कालपरिच्छिन्नस्य कस्यचिदप्यसंभवाद्दृष्टांतासिद्ध्या ब्रह्मणि कालपरिच्छिन्नत्वप्राप्त्यसंभवात्तन्निषेधो निरर्थक एव स्यात्; प्राप्तं हि प्रतिषिध्यत इति न्यायात् ॥ किं च "आकाशवत्सर्वगतश्च नित्य" इति श्रुतिविरोधोऽप्याकाशस्य परिच्छिन्नत्वस्वीकारे स्यात् । तत्र सर्वपदसंकोचे प्रमाणाभावात् ॥ यत्तु आत्मा न प्रतिबिंबते, अपरिच्छिन्नत्वादित्यनुमानेऽस्वयमेवाकाशस्य प्रतिबिंबस्वीकृत्यव्यभिचारस्योद्भावनतथैवाकाशपरिच्छिन्नत्वं स्वीकृत्यसाधारण्ययोरुद्भावनं तदपि कथकसंप्रदायविरुद्धं । नहि प्रतिवादिमतप्रसिद्धिमात्रेण हेत्वाभासोद्भावने हेतोर्दुष्टतासंभवति अन्यथा त्वयामिथ्यात्वसिध्यर्थप्रयुक्ते विमतंमिथ्यादृश्यत्वात् परिच्छिन्नत्वाद्वेत्यनुमाने परेणमिथ्यात्वाभाववत्त्वेन निश्चिते जगति दृश्यत्वस्य सत्त्वेन साधारण्यस्य अपरिच्छिन्नत्वेन निश्चिते गगने परिच्छिन्नत्वहेतोरभावेन च स्वरूपासिद्धेरुद्भावने च तवापि मिथ्यात्वासाधनप्रत्याशा जगति दत्ततिलांजलिः स्यात् ।

सद्दृष्टाक्षे नचरत्वन्मतइत्यादिं हेत्वभावोसाधारण्यंचेत्यत भागनिरस्यति-किंचयदिप्रतिध्वनिरित्यादिना तिलांजलि स्यादित्यतेन । अत्रप्रायेणसर्वंनिगदव्याख्यातं । विशेषतुवक्ष्याम -रूपवद्द्रव्यस्यैवेति ॥ वस्तुतस्तुचक्षुर्योग्यस्यैवप्रतिबिंबमितिवक्ष्याम , तेनास्माकीनग्रथकृता रूपवदेवप्रतिबिंबते नीरूपनप्रतिबिबत इत्याद्युक्तौरूपवन्नीरूपशब्दौचक्षुर्योग्यतदयोग्यपरावेवचेदितव्यौ । एवसतिनैयायिकसमतद्रव्यत्वपरिभाषानादरेऽपि रूपादे प्रतिबिंबसत्वेऽपिचनक्षति । रूपवतइति । चक्षुर्योग्यस्यवस्तुत प्रभायारूपाविशेषत्वाव ॥ तत्रापिबहुतरेत्यादि । जलादौप्रतिबिबितप्रभामडले दूरत्वप्रत्ययेसत्यपिदूरत्वंदैशिकपरत्वमेव ॥ स्वांसिंस्तद्व्यवहारश्चबहुतरमूर्तविषयकप्रत्यक्षाधीनयद्दूरवस्त्वनुयोगिकबहुतरमूर्तंप्रत्तियोगिकसयोगवत्तयातादृशद्रव्यसज्ञान तज्ज्ञानकालिकद्रव्येणैवजन्यतइत्यर्थं । तत्पदार्थेति । प्रभामडलादिपदार्थेत्यर्थ । तन्निन्नइति । बहुतरमूर्तसयोगितया प्रतीयमान प्रभामडलप्रतिबिंबादतिरिक्तइत्यर्थं । आकाशस्यपरिच्छिन्नत्वइत्यादि । यद्यपिसिद्धांतेवस्तुतआकाशस्यपरिच्छिन्नत्वमेवनिबधादिषु तस्याचलोकदृष्ट्याब्रह्मदृष्टाततत्कथनेनस्वीक्रियते, तथापि तन्मतेचदसगतमितिप्रदर्शकएवायग्रथ । ब्रह्मण प्रतिपादनमिति । "सत्यज्ञानमनतंब्रह्मे" त्यादिस्थलेवाक्योपनिषद्भाष्यादिषुप्रतिपादनमित्यर्थं । अकालपरिच्छिन्नत्वमिति । अनवपदादिनाब्रह्मणिकालपरिच्छेदस्यापि निबधनमितिभाव । यस्यपरिच्छिन्नत्वमिति ।

आकाशस्यतद्सद्गीत्यास्वीकृतंस्यादित्यर्थः। प्रासङ्गीत्यादि। अतएवजैमिनिनाअर्थवादाद्यधि-करणेषु "नांतरिक्षेनदिवी" त्यादावभागिप्रतिषेधोदोषआक्षिप्यते। किंचेत्यादिनाश्रुति-विरोधोऽपिचक्षबलिन्यायादेयोपन्यस्तः। वस्तुतस्तुलोकबोधनायतद्नुसारेणदृष्टांतः-श्रुत्योपात्तः। नन्वेवंसिद्धांते व्योम्न.परिच्छिन्नत्वे अपरिच्छिन्नत्वादिविपक्षहेतुदृष्टांता-भावादसत्त्वादितिचेत्-न; कालस्यतत्रदृष्टांतासंभवात्, व्यतिरेकदृष्टांततोप्यसाधारणता-

---

नच त्वन्मते वाय्वादावपि शब्दस्य सत्वेन शब्दान्तरस्य वाय्वादिगुणत्वेन प्रति-ध्वनेरेवाकाशगुणत्वं, तथाच तस्याकाशेएव समुत्पत्त्या कथं प्रतिविम्बत्वमिति वाच्यम्; नैयायिकादिरीत्या अङ्गीकारे द्वितीयादिशब्दानांसामान्याकाशस्यतस्याअनंगीकारेवर्णात्मक-शब्दानां वाग्रूपाकाशस्य गुणत्वात् ॥ दन्ताद्यभिघातजन्यशब्दानामनभिव्यञ्जकत्वेन वर्णानां दन्तादिजन्यत्वायोगात्, शास्त्रविरोधाच्च ॥ नच वागिन्द्रियं नाकाशः, किन्तु तद्विकार इतिवाच्यम्; प्रकृतिविकृत्योरभेदात् ॥ प्रतिबिम्बशब्दस्यैवाकाशगुणत्वस्वीकारे बाध-काभावाच्च ॥ नहि प्रतिविम्बत्वप्रयोजकसामग्र्याजन्यत्वे तत्रोत्पत्तिमात्रेण तद्गुणत्वेनवा प्रतिविम्बत्वाभाव-शक्यनिश्चयः ॥ प्रतिवर्णस्य प्रतिबिम्बत्वमन्तराऽनुपपत्तेश्च ॥ नच वर्णाभिव्यञ्जकध्वनिनिमित्तकप्रतिध्वनेर्मूलध्वनिवदेव वर्णाभिव्यञ्जकत्वेन तदुपपत्तिरितिवा-च्यम्; "अष्टौस्थानानिवर्णाना" मिति पाणिनीयशिक्षाविरोधात् ॥ तत्प्रामाण्येन तत्तत्स्थाने-वाय्वाभिघातजन्यध्वनेरेव वागिन्द्रिये वर्णाभिव्यञ्जकत्वात् ॥ तन्निमित्तकध्वनेरपि व्यञ्ज-कत्वे प्रमाणाभावात् ॥ वागिन्द्रियस्य निष्फलत्वापत्तेश्च बहिराकाशवदन्तराकाशएव वर्णोत्पत्तिसम्भवात् ॥ किञ्च स्वस्मात्पूर्वतोभेर्यादिध्वनिसमुत्पत्तौ नियमतः प्रतिध्वनिः पश्चिमतएवश्रूयते तदुत्पत्तिपक्षे नसङ्गच्छते ॥ तथाहि—यद्याकाशे प्रतिध्वनिरुत्पद्यते तर्हि किञ्चिद्देशावच्छेदेनैव तद्वाच्यं। तथाच तद्देशात्पश्चिमतः स्थितस्य पूर्वतस्तत्प्रतीतिः स्यात्; न चैवमस्ति। प्रतिबिम्बत्वे तु स्वव्यवहितदेशेएवतत्कल्पनाङ्गानुपपत्ति. ॥ किञ्च प्रतिबिम्बातिरिक्तं कार्यं मणिमन्त्रादिभिन्नसामग्र्या व्यवहितदेशे न जन्यतेइति कथंप्रति-ध्वनिर्नेशब्दस्यच्छाया ? ॥ ३१ ॥ गगने शब्दप्रतिबिम्बदर्शनादेव पञ्चमोपिव्यभिचारी ॥ रूपादेःप्रतिबिम्बदर्शनाच्च ॥ नच द्रव्यत्वे सतीतिहेतोर्विशेषणान्नव्यभिचारइतिवाच्यम्; आत्मनोगुणाद्यभावेनद्रव्यत्वासिद्धौस्वरूपासिद्धेः ॥ द्रव्यत्वपरिभाषायानिर्मूलत्वेनशास्त्रार्था-व्यवस्थापकत्वाच्च ॥ जले आकाशप्रतिबिम्बदर्शनाद्दृष्टान्ते हेतोरसिद्धेश्च ॥ यत्तु तद्गतप्रभामण्डलस्य जले प्रतिबिम्बोनाकाशस्येति–तन्न; गाम्भीर्यबुद्ध्यभावप्रसङ्गात् ॥ नहि गाम्भीर्यमवकाशविशेषातिरिक्तं जानुदघ्ने जले वक्तुं शक्यते; प्रमाणाभावात् ॥ बहुदेशावच्छिन्नप्रभाप्रतिबिम्बेन गाम्भीर्यव्यवहारइतिचेत्,—न; देशस्योपलक्षणत्वे यत्रयत्र प्रभामण्डलप्रतिबिम्बस्तत्रतत्रगाम्भीर्यप्रतीत्यापत्तिः ॥ नचैवमस्ति ॥ ममतुयत्राकाशप्रति-बिम्बस्तत्र गाम्भीर्यभानं यत्रतु नतत्प्रतिबिम्बस्तत्र नतद्भानमितिनान्यवस्था ॥ प्रति-बिम्बाभावप्रयोजकंतु स्वगतमुपाधिगतं वाकिञ्चिदुभाभ्यांकल्पनीयम् ॥ देशस्य विशेष-णत्वे घट्टकुटीप्रभातन्याय; देशस्याकाशानतिरिक्तत्वात् ॥ द्रिग्रूपत्वे तु तत्कृव्यन्तर-

घारणसंभवाच । किंचलौकिकप्रत्यक्षदृष्ट्याऽपरिच्छिन्नोऽप्याकाशोयदिसर्वथानैवप्रतिबिंबते कथंतर्हित्वत्वोऽपरिच्छिन्नः? परमात्माप्रतिबिंबितेत्याशयादंदुन्यंचप्रतिबिंबमेवप्रत्यपेधन्प्रतिपेत्स्यंतिच-परेणेति । वैद्येपिकादिना ॥ शिष्टंस्पष्टं ॥ अत्रापिमूलाशयप्रकाशनायकिंचित्स्वातंत्र्येणोच्यते ॥ तत्रप्रतिध्वनेः प्रतिबिंबत्वेबाधकानिकानिचित्प्रागेवमयास्वतंत्रवयापिदर्शितानि ॥ अथपरोक्तंविमृश्यते-तत्रत्वयापूर्वपक्षेरूप्यमाणंप्रतिध्वनेरेवाकाशशब्दत्वंतुत्वदीयाएवसिद्धांतयंति-यथाहविद्यारण्यः-"प्रतिध्वनिर्वियच्छब्दोवायौवीसीतिशब्दन"-मित्यादि ॥ व्याचक्षतेच "आकाशेतावच्छब्दएवगुणः सचप्रतिध्वनिरूप" इति अतस्तदूषणंभासामिरवश्यंसमाधेयं, तथाप्ययुक्तं निरस्यते-तत्र वीचितरंगन्यायेनकदंबमुकुलन्यायेनचनैयायिकाभिमताशब्दांतरोत्पत्तिस्तुनात्रयोः संमतेतिकृतंप्रासंगिकनिरासेन। वर्णात्मकशब्दानांवाभूयाकाशगुणत्वोक्तिरसगता; तालुदंतादिपुजायमानत्वेनतद्गुणत्वस्यसत्त्वयवचनत्वात्, अन्यगुणस्यान्यत्रोत्पत्त्यसंभवात् । तत्रभवत्वभावेदंत्यतालव्यत्वादिव्यपदेशायोगात्, "शरीरावयवाच" दित्यस्यतदधिकारस्थत्वात् ॥ दंताद्यभिघातजन्यशब्दानांतु "आत्माबुद्ध्यासमेत्यार्थान्मनोयुंक्तेविवक्षया ॥ मनःकायाग्निमाहंतिसप्रेरयतिमारुतम् ॥ मारुतश्चोर्ध्वंगमितोमंद्रंजनयतिस्वर" मितिपाणिनीयादिशिक्षोक्तवायुविशेषाभिघातजन्यत्वस्य तत्रवागिंद्रियव्यापारस्यचाभावाद्व्यक्तत्वं वर्णानांदंतादिपूत्पत्तिमरोचयन्स्त्वोकेपि "अष्टौस्थानानिवर्णानां" मितिशिक्षाविरोधंकुतोनानुसंधत्से? तत्रानुत्पत्तौतेषां वर्णस्थानत्वासिद्धेः। नचाकाशस्यविभुत्वाद्दंतादिपुजायमानानामपिवर्णात्मकशब्दानामाकाशगुणत्वंवक्तव्यं; वाय्वादिशब्दतयाभिप्रेतानांवीसीभुगभुगबुलबुलादिशब्दानामपिनभोगुणत्वापत्तेः । शास्त्रविरोधस्तु "तदेववाचावदती" त्यादिश्रुतिमनुस्मृत्योक्तःस्यात् । वस्तुतस्तुकरणत्वंमुखत्वादृशशास्त्रंदंतादिपुवर्णानामभिव्यक्तौवाग्व्यापारनिमित्तकत्वमेवबोधयतीतिनवद्विरोधः । आकाशविकारत्वोक्तिपिश्रोत्रेशब्दगुणकत्वस्य वागत्वकर्मेन्द्रियत्वत्वपिवाय्वादिविकारत्वे नाभिमतेकरचरणगुदोपस्थे उद्भूतानां स्पर्शादितत्तद्भूतगणानांचादर्शनाद्घ्राणेंद्रियमात्रस्वशब्दगुणकत्वमसभवि । गोलकानांतुपांचभौतिकत्वेन तेपुशब्दस्पर्शाद्युपलब्धिरदोषः; इंद्रियाणांगोलकेभ्यः पृथक्त्वाणुत्वरूपत्वादिकंतु (अ० २ पा० ४ सू० १) "तथाप्राणा" इतिपादेस्फुटं । अथकथंचिद्वर्णानांवागिंद्रियगुणत्वमनोरथेसत्यपिप्रकृतिविकृत्योरभेदमाश्रित्यवैरंतरिक्षस्यशब्दवत्तासाधनमशक्यं; पयोविकृतेर्दध्नोऽम्लत्वेऽपि पयसोऽम्लत्वाभावात् । तद्विकृतितयोक्तस्यश्रोत्रस्य गत्वाग्राहित्वांगीकारेण प्रकृतिभूतमहाकाशस्यापिचलत्वा-

---

प्रभातन्यायः ॥ सएववा ॥ दिशआकाशानतिरिक्तत्वात् ॥ एवं दूरत्वधीरप्याकाशप्रतिबिम्बेनैव समर्पनीया ॥ तदेतदाह–गाम्भीर्यस्येति ॥ इदं दूरत्वस्याप्युपलक्षणम् ॥ ३२ ॥ अतएव पक्षोऽपिव्यभिचारी । नचोपध्यनन्तर्गतस्यैव प्रतिबिम्बइति कथं विभोराकाशस्यात्मनश्च प्रतिबिम्बइतिवाच्यम्; अप्रयोजकत्वादनन्तर्गतत्वस्य ॥ तद्विकारस्य न तत्र प्रतिबिम्बइति नियमेनैव रेखा प्रतिबिम्बाऽनवकाशात् ॥ आकाशस्योकरीत्या परिच्छिन्नत्वे तु दृष्टान्ते हेत्वभावोऽसाधारण्यंच ॥

पाताच्च। यदि च तयोर्भेदमाश्रित्य विकृतेरेव घटत्वं न तु प्रकृतेरित्यभिधीयेत तर्हि वागिन्द्रियस्यै-
व शब्दवत्त्वं न त्वन्तरिक्षस्येत्यपि सुवचं । न चेष्टापत्तिः, अस्य शब्दगुणकत्वबोधकानामपि वच-
सां सप्रधानाच्च व्याकोपात्। किंच "अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशत् ॥ अन्नमयं हि सोम्य मनः आ-
पोमयः प्राणस्तेजोमयी वागिति ॥ वाचा वह्नेर्मुखं क्षेत्र" मित्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यो वाचस्तेजो-
मयत्वेन वर्णनात् तद्गुणत्वकल्पनेऽपि तैजसशब्दत्वस्यावश्यकत्वादाकाशगुणत्वम् ॥ प्रतिबिंबशब्द-
स्यैवाकाशगुणत्वं तु न स्वीकर्तुं शक्यं, प्रातिभासिकस्य व्यावहारिकवस्तुगुणत्वायोगात्। नहि
स्वच्छतयैकतया च निश्चिते मुकुरे प्रतिबिंबितानि नीलरक्तादिरूपाणि द्वित्वत्रित्वादिसंख्यादैशिक-
परत्वापरत्वादीनि च मुकुरस्य गुणा भवितुमर्हन्ति । नाप्यभास्वरशुक्लरूपशालित्वयाऽत्यागृहीते
जले सत्र धान्यरूपाणि प्रतिबिंबन्त इति तस्य सर्वविधरूपवत्ता सर्वविद्वत्सम्मता । प्रतिबिंबत्वा-
त्प्रातिभासिकेनापि सुरत्ररमेना शब्दगुणकत्वसंभवेन च रूपगुणकत्वमपि तस्योरीकार्यं, तत्र
प्रातिभासिकनीलरूपप्रतीतेः सर्वजनीनत्वात् । प्रतिबिंबत्वप्रयोजकसामग्री तु नेह निर्णीता ।
तत्राविरुद्धसामग्री चास्माभिः पुरैवोपपादितेति प्रतिबिंबत्वाभावस्तत्र निश्चीयत एव ॥ यत्तु प्र-
तिवर्णस्य प्रतिबिंबत्वमुक्तं तन्न वदति—"नापि वर्णरूपप्रतिशब्दस्य पूर्ववर्णप्रतिबिंबत्वं, व्यंजना-
क्षराश्रवणात्। न च स्वराक्षरस्यैव प्रतिबिंब इति वाच्यं, नियामकस्याशक्यवचनत्वात्, युगपदु-
भयस्वरग्रहणाभावात् पूर्वध्वनिवद्द्वितीयस्य प्रतिध्वनेरपि पूर्ववर्णव्यंजकताया शक्यवचनत्वा-
च्चे" ति ॥ एवं प्रतिध्वनौ व्यंजनानामप्रत्ययादेव प्रतिबिंबत्वं अष्टौ स्थानानीति शिक्षाविरोधश्च
परिहृतो ज्ञेय । नियमेन तत्तत्स्थाने अन्तरवायुरभिघातेनाऽभिव्यक्तस्यैव विसर्पिध्वनेस्तत्तन्म-
ते वागिन्द्रिये बाह्याकाशेऽपि वर्णाभिव्यंजकतायाः संभवद्युक्तिकत्वेन स्थानबोधकशिक्षाव-
चसो बाधगन्धस्याप्यभावाच्च। अन्यथा वागिन्द्रियेऽपि वर्णाभिव्यक्तिरप्यदर्शनतस्तवापि तद्विरोधो दुष्परि-
हर ॥ मायिकशब्दत्वपक्षे तु सुतरां न विरोधः । शिक्षाया वास्तवानां नित्यानामेव अभिव्यक्ति-
स्थाननिरूपणात् स्वाप्निकेषु शरीरेषु घटपटादिषु च शुक्रशोणितसन्निपातजन्यतायां मृतत्वादिज-
न्यतायाश्चाभानेऽपि वास्तवेषु शरीरादिषु तत्तज्जन्यतायामव्यभिचारित्वेन तद्बोधकशास्त्र-
स्येव नित्यवर्णानां तत्तत्स्थानाभिव्यज्यमानतायां नियतत्वेन स्थानबोधकशिक्षारचनस्य बाधा-
योगात् ॥ शिक्षाप्रामाण्येन तु दन्तादिष्वेवाभिव्यक्तिः सिध्यति, न तु वागिन्द्रिये, अनभिधा-
नात् । किंच "वाचा वदती" त्यादिषु सर्वत्र करणत्वमेवेन्द्रियाणां श्रूयते, न त्वधिकरणत्वमतो
वाचः शब्दाधिकरणत्वकल्पनं निर्मूलं । नहि दण्डो घटाविर्भावस्याधिकरणं भवति ॥ प्रतिवर्ण-
स्थले वर्णाभिव्यंजकस्यैव ध्वनेर्वा तन्निमित्तकध्वनेर्वा व्यंजकत्वे प्रमाणं तु प्रतिवर्णपुंनियमेन
वर्णाभिव्यक्तिकालोत्तरकालिकत्वानुभवादिकं शक्यवचनं । न च वागिन्द्रियस्य निष्फलत्वं शक्यं,
यावत्कारणसमवधाने सत्येव कार्यसंभवात् । तस्य च करणत्वेन दण्डादिव्यापारमवरा घटादेरि-
व तद्व्यापारमन्तरेण वर्णानामभिव्यक्तेरयोगात्, क्रियायाः फलनिष्पत्तिर्यद्व्यापारादनन्तरमिति
वाक्यपदीये तल्लक्षणात् ध्वनिमात्रस्य कारणत्वेन वागिन्द्रियस्यान्यथासिद्धत्वांगीकारे मूकानाम-
पि वर्णोच्चारणप्रसक्तेश्च । अभिव्यक्तिस्तु स्थानेष्वेव भवत्येवमुद्दिष्टोष्ठपुटस्य पवर्गोच्चारण-
मशक्यं । न चैवं वृद्धानां सर्वथा तवर्गानुच्चारणप्रसंग, शेखरकारादिभिर्दन्तशब्देन तत्सन्नि-
हितप्रदेशानामादरणात् ॥ इत्थमाणकाशमात्रस्य कारणत्वानूरीकारेणैव (महिताकाशव-

दतराकाशएवत्रर्णोत्पत्तिसंभवा) दितिनिराकृत । किंचास्यायमाशय स्यात्-यदिबाह्याकाशप्रतिवर्णोत्पत्तिर्वागिंद्रियनिरपेक्षागीक्रियते तर्हिमुखस्यातरपि तन्निरपेक्षावर्णोत्पत्तिरुच्यता, तथाचतस्नैष्फल्यमिति,-तन्न, साफल्यस्यदर्शितत्वात् बाह्याकाशेपित्वन्मते दूरस्थशब्दग्रहणार्थश्रोत्रस्यैवदूरेप्रतिवर्णोत्पादनाय वागिंद्रियस्यापिगमनस्यशक्योक्तिकत्वात् । वस्तुतस्तुयथाआदाना देशक्तदुस्त्वेंद्रियस्वगोलकद्वारासाक्षाद्ग्रहणादिनिमित्तभवति दीर्घसंदशोपवेशादिनाविषधरागारादेर्ग्रहणेपितदेवपरपरयासाधकतमम् । तथासाक्षाद्वर्णोच्चारणेकरणवागिंद्रियतदभिव्यजकविसर्पध्वनिद्वारावाह्याकाशेप्रत्यक्षरोत्पादेपितदेवपरपरयानिमित्तमितिनिखिलनिरवद्य ॥ प्रतिबिंबत्वपक्षेच बाह्यवदातरातरिक्षेपिप्रत्यक्षप्रत्यक्षप्रसग ; आकाशस्यैवोपाधित्वेनवर्णाना मदनातरावरेपिप्रतिबिंबने प्रतिबधकाभावात् ॥ यच्च किंचस्वसादित्यादि नानुपपत्तिरित्यत,-तदरमणीय, प्रतिबिंबपक्षेपिभेर्यादिसन्निहितनभोविभागएव प्रतिबिंबोचितनभेर्यादिसमर्यादएवप्रतिस्वननिशामनप्रसक्त्यादोषस्यतौल्यात् । नहिदर्पणरचितधरणीचर पुरुष स्वचरणसमभ्यर्णभागमतिहायदवीयसितत्तलविभागेप्रतिफलति ॥ यदिचनेदीयसिनभसिप्रतिबिंबानुद्भवेदवीयसि तदुद्भवेचकिंचित्कारणकल्प्येत तदातदेवोत्पत्तावपिकल्प्यता ॥ वस्तुवस्तुसर्वत्रवर्तमान परमान पटहादिप्रकटध्वानतक्षुभ्यच्छब्द क्षोभानुरूपदूरदूरत्वन्यत्रप्रतिबध्यतेतत्रैव मायिकशब्दातरमुत्पद्यते, अतएवगिरिगव्हरकूपविवरसर प्रवरशिखरवरसुरनिलयप्रभृतिषुप्रतिशब्दा श्रूयते । त्वत्पक्षेत्वतरिक्षस्यविभुत्वेनाल्पस्यमहतश्च शब्दमात्रस्यनियमेन प्रति स्वनेनभाव्य, नतुतथानुभूयते । किंचपूर्वतोभेर्याघाते तत्पूर्वतोऽतिनेदिष्ठगव्हरादिसत्वेभेर्यादित पश्चिमस्थनपुसाशब्दप्रतिशब्दावुभावपिअनुभूयेते, अतोन त्वदभिप्रेत प्रतिध्वने शब्दसमुखवित्तित्वनियम समाच्छते ॥ यदपि प्रतिबिंबातिरिक्तमित्यादि शब्दस्यच्छायेत्यत,-तदप्यसत्, दर्पणादेर्भित्त्यादिनाव्यवधाने प्रतिबिंबस्याप्यजननेनतौल्यात् मणिमत्रभिसंभ्य सिद्धमित्रतीर्थादिभ्योप्यत्रहितेभ्योपिभयहर्षपुण्यादिजननाच्च यदिचतानिमणिमत्रादित्यादिशब्देन सगृण्हीयास्तर्हि शब्दमपितेनसगृहाण । अपिचनलशयतलाश्रयस्यपुस फूत्कुर्वतोनलोपरिभागेबुद्बुदोत्पादकत्वदर्शनतेवत्रशयोर्द्वारत्वमितिचेत्-अत्रापिसमान, एवप्रतिध्वने प्रतिबिंबत्वनिरासेन पचमस्यापिव्यभिचारिरशकाया, सत्यतनिरेशाचरूपादे प्रतिबिंबसभवेऽपि नव्यभिचार । नन्दसत्यतनिवसे प्रकाशाश्रयन्यायेन पचमेस्वरूपासिद्धि शक्या, परैस्तथानगीकाराद, तन्मतरीत्यात ष्टेरयुक्तत्वख्यापनायैवपचमसप्तमयोरुपन्यासात् ॥ यच्चनच द्रव्यरइत्यादिशास्त्रार्थाम्यवस्थापकरत्नावल्यततत्तुवादशसत्यतमनिवेशयन्ति कणादोक्तरीतिकद्रव्यरविभावामनाद्रियमाणैश्चास्माभिर्निरोत्तरणीय पचमादिर्लिंगकानुमानेकालेऽत्यतीतिकियत, अतोनतत्रदेरमिति । नाप्याकाशेव्यभिचार, तस्यास्यत्रवायास्त्वयोक्तत्वात् ॥ वस्तुवस्तुजलप्रभामण्डलस्थसप्रतीतिय गाभीर्यदूरत्वबुद्धिस्तुप्रभायाघातुल्यप्रारम्भकद्रव्यमूलिका । नचगुणगुणसहुल्यानुपपत्ति , छोटिकाशब्दोऽल्पभेरीशब्दोमहानितिशब्दगणादिपुविसर्पिभूतगुणेषुस्वावध्वस्थेणाप्यल्पत्वबहुत्वभावयोर्दर्शनात् । प्रभयाद्रव्याभिमानिनस्त्वाद्रव्यात् प्रतिमुत्वस्यविभागेनेवप्रतिबिंबमानेनगाभीर्यबुद्धिरितिसुवच । जानुदघ्नेपि

प्रतिबिं-
जलेत्तिसन्निहिततद्गुल्यादेरुपरिस्थापितदीर्घयष्टिकादेश्चतावत्परिमाणदएवाधोग्रः
बोनुभूयते, एवमेवार्धांगुलस्थूलिमत्यपिमुकुरभूमौ । अतोवस्तुस्वभावात्तावत्यप्यंबुनि-
प्रतिबिंबमानंबहुलतमंप्रभामंडलमेवतादृशाऽवकाशभ्रमंजनयति । यत्रयत्रचयावतीप्रभा-
प्रतिबिंबते तत्रतत्रसर्वत्रसलिलमणिमुकुरादिपुतावद्गांभीर्यंप्रतीयतएवेतिकृतंतदापत्तिविभी-
पिकया यदिचोपाधिभेदाद्गांभीर्यप्रतीतेस्तारतम्यमनुभूयेत तत्रतत्प्रयोजकमुपाधिगतमे-
वावधेयं। एकस्यापिबिंबस्योपाधिवैलक्षण्येनप्रतिबिंबवैलक्षण्यदर्शनात्। आकाशस्प्रतिबिं-
बार्हत्वेचक्वचित्तत्प्रतिबिंबंक्वचित्तदभावइतिकल्पनंनिर्मूलं; तदतिरिक्तस्यबिंबस्यतथादर्श-
नात्। यदिचदृष्टानुरोधादुभयोःकिंचित्कल्पनमावश्यकंस्यात्तदापिनभःप्रभावलययोरुभ-
योःप्रतिच्छायांस्वीकृत्यत्वयातत्कल्प्यं, मयातुद्वितीयस्यैव तं स्वीकृत्यतत्कल्प्यमितिआका-
शप्रतिबिंबवादोव्यर्थगौरवग्रस्तः । देशावच्छिन्नत्वंतुनवयंविशिंश्मइतिनघटकुटीप्रभावादि-
प्रसंगः । वस्तुतस्तु तथाविशेषणेपिनक्षतिः; प्रातर्मध्यंदिनादिकालावच्छिन्नविलक्षणसूर्यप्रभा-
याःप्रतिबिंबनेपितदवच्छेदककालस्य देवदत्तस्यप्रतिबिंबनेपिचक्षुरयोग्यस्यब्राह्मण्यपांडित्या-
दिरूपतद्विशेषणस्य समीरणाहिततृणपर्णादेःप्रतिबिंबनेपितदाधारस्यसमीरस्यचप्रतिबिंबा-
नुदयात् अतोदेशस्यविशेषणत्वेपिचक्षुरयोग्यविशेषणस्यप्रतिबिंबादर्शनेनतद्वदेवाकाश-
रूपस्यदिग्रूपस्यवास्यदेशस्यप्रतिबिंबाभावःशक्यवचनः । अन्यथाबहुदेशावच्छिन्नाप्रभाचक्षुषा-
गृह्येतइतिविशेषणस्याकाशस्यचाक्षुषमपिस्वीकार्यं । नचेष्टापत्तिः; तद्दृष्टान्तेनब्रह्म-
णोपितथात्वापत्त्या "नचक्षुषागृह्यते पराञ्चिखानि । नतत्रचक्षुर्गच्छती" त्यादिमुंड-
ककठतलवकारप्रभृतिश्रुतिप्रतिरोधात् शारीरकादौद्व्योम्न साक्षात्प्रत्यक्षाविषयत्वांगी-
काराच्च तेनोक्तदोषद्वयप्रसरस्यसंभावनाप्यपास्ता ॥ दिशश्चाकाशानातिरिक्तत्वो-
क्तिस्तुश्रुत्यादिविरुद्धा "नाभ्याऽआसीदंतरिक्षं । पद्भ्यांभूमिर्दिशः श्रोत्रात् । योन्त-
रिक्षेतिष्ठन् योदिक्षुतिष्ठन् द्यौःशीर्षमाशाश्रुतिरंघ्रिरुर्वीनभस्तलंनाभिसरोगृणंती"-
त्यादिश्रुतिभिस्तयोर्भेदावगमात् एवंदूरत्वसामीप्यधीरप्युपाधिबिंबयोरांतरालिकप्रभा-
याःदीर्घादिप्रसारहेतुकावगंतव्या । न त्वाकाशप्रतिबिंबतदितिभ्रमितव्यं निरवयवस्यनी-
रूपस्यापिप्रतिबिंबसंभवेकालादेर्वायोश्च कुतोनतत्स्यात् ? कालादिपुस्वच्छतायास्त्व-
यांगीकृतत्वेनतत्प्रतिबिंबावश्यंभावात् दार्वादेःप्रतिबिंबदर्शनात् । नापिस्वमतेस्वच्छता-
वदस्वच्छतायामपिविजानीयत्वंकल्प्यं; अप्रयोजकत्वात्, नीरूपत्वेनैवतत्सिद्धेः ॥
एवमंबरप्रतिबिंबप्रतिविधानेनषष्ठस्यापिव्यभिचारःपरिहृतः ॥ उपाध्यंतरगतंनप्रतिबिंबत-
इतिदूषणंतुविवर्णकाराद्यभिमतेविंबेश्वरवादएवमुख्यतयादत्तमास्माकीनैरितिशुद्धचित्प्रति-
बिंबवादेतदनुवादोधौत्यात् । तथापिअनूदितत्वात् सर्वपक्षेप्वेतच्छक्यप्रसरंसमर्थ्यते
उपाध्यंतर्गतत्वादात्माकाशयोःप्रतिबिंबमशक्यवचनं; दर्पणेतद्गतत्वादेर्जलेतत्स्थमीन-
तन्निमग्नपुरुषादेश्चप्रतिबिंबादर्शनात् ॥ यत्तु (तद्विकारस्यनतत्रप्रतिबिंब) इति निय-
मादप्रयोजकत्वमुक्तं,—तदप्येतेननिरस्तं; अन्वयव्यतिरेकव्यभिचारग्रस्तत्वात्, मीनपुरु-
षादेर्वारिविकारत्वाभावात्, तद्विकारस्यापिहिमकरकादेःपृथग्भूतस्यतत्प्रतिबिंबदर्शनाच्च ॥
एवमेकदर्पणमणिप्रणीतधरणीरुहप्रतिकृतिप्रभृतिपुसंलग्नानांतद्विकाराणामपिफलप्रवालादी-

नातदालवालादौप्रतिफलनमपिनियमभञ्जकमनुसधेय ॥ व्याप्यवृत्तेरपिप्रतिबिंबागीकारे स्फटिकायवच्छिन्नाकाशस्यदर्पणगतरूपादेश्चतत्रतत्रप्रतिबिंबापत्ति । किंचजलावच्छिन्न एवाकाशस्तत्रप्रतिबिंबतइतिस्वीकारेतवगाभीर्यवुध्यनुदयप्रसग , तावदाकाशाशस्यतथा स्वात् ॥ अथतत्रस्थितोशोनप्रतिबिंबतेकिंतुपरितनएवमहाशइतिस्वीकारेतुतदृष्टांतेनआत्म-नोप्यशविभागापत्त्यानिरवयवत्वशब्दकोपोबिंबेश्वरवादस्यचमूलतएवोच्छेद ॥ अस्माक प्रभामडलतुपरिदृष्टमेवप्रतिबिंबेतनतुतत्प्रविष्टमित्यदोप । यच्च (आकाशस्योकरीत्या परिच्छिन्नत्वेतुदृष्टांतेहेत्वभावोऽसाधारण्यचे)ति,–तदर्किचित्कर, पक्षेदृष्टांतेचानुगतस्या-परिच्छिन्नत्वस्यप्रागेवलक्षितत्वात् ॥

एवचाकाशस्यप्रतिबिम्बासंभवेन (अत्राकाशस्यजलाधारत्वतत्र प्रतिबिंबितत्वचेत्यवच्छेदभेदेनद्विधाजलेस्थितिरिति ब्रह्मजीवयोरप्ये कत्रतथास्थितौनबाधक) मित्यादिना स्वमतमात्रप्रसिद्धदृष्टांतवदन्न पेक्ष्य , किंचात्तिसमीपदर्पणादिगतरेखादीनादर्पणेप्रतिबिंबादर्शनेन जलनिमग्नमुखादीनाचजलेप्रतिबिंबादर्शनेनमायातर्वर्तिब्रह्मणोमाया-याप्रतिबिंबासंभवेन "द्वासुपर्णासयुजासखाया" इत्यादिश्रुते "गुहा प्रविष्टावात्मानौहितद्दर्शना ' दितिसूत्रस्यचविरोधस्त्वन्मतेस्यात् ॥ गगनप्रतिबिंबासभवस्यासकृत्प्रतिपादितत्वेन ("आकाशवदेवोप पत्ते ") इत्यादिना विरोधपरिहारश्चुपेक्षणीय । यत्त्वित्यादिनाविद्वन्मड नोक्तकिंचिदनूद्य (तदपिनसम्यगित्याद्युक्त्वा) (विभ्वोरसयोगे-प्रमाणाभावा) दि-युक्त,–तदपिनयुक्तिसह । तथाहि–विभुद्वयसयोग मगीकुर्वतासंसयोग कीदृशइतिवक्तव्य अन्यतरकर्मज उभयकर्मजो वा सयोगजोवा ? नाद्य , विभ्वो कर्माभावात् । नह्याकाशेकालेवाक-श्चित्कर्माभ्युपैति, अतएवद्वितीयोपिन । नापितृतीय , सचयथाहस्त तरुसयोगात्कायतरुसयोग हस्तक्रिययातरुणाहस्तसयोगेजातेऽवय विनाकायस्यापिस्वावयवसयोगजन्योभवति सयोगस्तथात्रापियदि कालस्याकाशस्यवासावयवत्वस्यात्तदातदवयवक्रियाजन्यस्तत्सयोगो पिस्यात् । नचत्वन्मतआकाशादीनासावयवत्वयेनतादृशसयोगमगी कुर्या ॥ तथाचतदीयविशेषाभावकूटस्यतत्सामान्याभावव्याप्तत यातद्विशेषाभावकूटस्यैचविभुद्वयसयोगसामान्याभावेमानस्यांविद्यमा नत्वेमानाभाव कथनसाहसमात्रमेवमायाय। परिच्छिन्नत्वागीकारेप्य-सयुक्तस्यैवप्रतिबिंबदर्शनेनब्रह्मणस्तत्रप्रतिबिम्बसभवति । नचसयो-गस्याव्याप्यवृत्तित्वादसयुक्तत्वमप्यस्त्येवेतिवाच्य, तथासत्यत्यत्त-दर्पणसंश्लिष्टरेखादीनामपितत्रप्रतिबिंबापत्ति आकाशप्रतिबिम्ब स्यसर्वथैवासभवेन (आकाशेप्यभिवारादेवनसतम) इत्यसगतः

अतएव (प्रथमदृष्टान्तेसाध्याप्रसिद्धेश्च) इत्यप्यसंगतं, प्रथमदृष्टांतस्योभयवाद्यसंमतत्वादितिसुवक्तव्य । त्वन्मतेगगनप्रतिबिंबस्यस्वीकारात् किंचस्वमतानुसारेणव्यभिचाराद्युद्भावनेपरार्थानुमानमात्रोच्छेदः तवाभिमतस्याप्यसिद्धिश्चस्यात्, परेणस्वमतानुसारेणासिध्यादेरुद्भावयितुंशक्यत्वात् ॥

सहस्राक्षेअत्राकाशस्येत्यादिसाध्याप्रसिद्धेश्चेत्यन्तभागमनूपयति—एवचाकाशस्येत्यादिना उद्भावयितुशक्यत्वादित्यन्तेन ॥ स्वमतमात्रप्रसिद्धमिति । उभयवादिसमतिमतवाताद्दशस्यदृष्टान्तत्वायोगात्तवदनुपेक्ष्यएवेतियुक्त । गौतमेन (अ० १ आ० १ सू० २५) "लौकिकपरीक्षकाणायस्मिन्नर्थेबुद्धिसाम्यंसदृष्टात" इतिलक्षणस्योक्तत्वाद्बुद्धिसाम्यानधिकरणस्यदृष्टान्तत्वनैवयुज्येतेतिभाव ॥ द्वासुपर्णेति इदतृतीयमुडकवाक्य । सूत्रचेदप्रथमस्यद्वितीयपादस्थ अत्रविशेषमग्रेवक्ष्याम. । कर्माभ्युपैतीति । सयोगजनकनैय्यायिकपरिभाषाप्रसिद्धोत्क्षेपणाद्यन्यतम तत्रनकोपिस्वीकरोति । तेनावकाशदानादिमत्वचेष्टाहेतुत्वादेर्वियत्समयप्रभृतौ स्वीकारेपिनातिप्रसग । अतएवेति अन्यतरत्रापिकर्मणोसभवेउभयत्रतदसमत्वस्यकैमुतिकसिद्धत्वादेव । तदीयविशेषाभावेत्यादि । यत्रयत्रवायुतेज प्रभृतौमधुरक्षारादिरसविशेषाणामभावकूट तत्रतत्ररससामान्याभावोप्यस्त्येवेतितद्व्याप्ति स्पष्टा । अत सयोगविशेषाणात्रयाणामप्यभावकूटमेवविशुद्धसयोगसामान्याभावेमान ॥ अर्थतदर्पणेत्यादि । दर्पणात्यन्तसन्निकृष्टेत्यर्थ ॥ सुवक्तव्यमिति । अनयैवारूप्याप्रतिबिंबतादूषकानुमानप्रयोगेवायुवच्चेतिद्वितीयदृष्टांतोपादान ॥ अत्रापीदमधिकमवधेय—यच्च अत्राकाशस्येत्यादि उपपादितत्वादित्यततदपि विहायस प्रतिच्छायाप्रतिषेधेनैवप्रतिहतवेदितव्य । "द्वासुपर्णागुहाप्रविष्टावि' त्यादिश्रुतिसूत्रविरोधस्तुतवदुष्परि-

---

अत्राकाशस्य जलाधारत्व तत्र प्रतिबिम्बितत्व चेत्यवच्छेदभेदेन द्विधा जलेस्थितिरिति ब्रह्मजीवयोरप्येकत्र तथास्थितौ नबाधकम् ॥ एतेन लोकेबिम्बप्रतिबिम्बयोरेकत्रस्थित्यदर्शनेन 'द्वासुपर्णा गुहाप्रविष्टौ' इत्यादिश्रुतेर्गुहाप्रविष्टावितिसूत्रस्य च विरोधइति आत्मन सर्वगतस्य सर्वगतया मायया सत्त्वेन कथ प्रतिबिम्ब स्यादितिच विद्वन्मण्डनोक्त प्रत्युक्तम्, आकाशवदेवोपपत्ते, मायाया परिच्छिन्नत्वस्योपपादितत्वात् ॥ यत्तु विद्वन्मण्डने 'नचसयोगसबन्धेन तत्र वर्तमानत्वमप्रतिबिम्बेप्रयोजकम्, एतयोश्च न सयोगोविभुत्वात् अतोनानुपपत्तिरितिवाच्यम्, सयुक्तस्याऽपि प्रभामण्डलस्य तथाप्रतीते ॥ नच यद्देशे सयोगस्तद्देशे न तथेतिवाच्यम्, विसिनीभूतमानान्तरिताङ्गुलीतलभागस्यप्रभाया अपि दर्पणे प्रतिबिम्बादित्युक्त,—तद पि नसम्यक्, सयोगस्याव्याप्यवृत्तितयाततोऽस्यान्तरितस्यायाश्चांशकल्पनाया सम्भवेन चासमाधानत्वात् ॥ विभ्वोरसयोगे प्रमाणाभावान्मायायाः परिच्छिन्नत्वस्योक्तत्वात् पूर्वपक्षोऽप्यकिंचित्कर ॥ २२ ॥ आकाशे व्यभिचारादेव न सतम ॥ प्रथमदृष्टान्तेसाध्याप्रसिद्धेश्च ॥

हर । तथाहि–प्रतिबिंबस्यालीकत्वेनद्वित्वसंख्यायाबाध । इदानींविवतयात्वदभिप्रेताया शुद्धचितोनिराकारत्वेनसादृश्यनिर्वाहकधर्मराहित्येनचसुपर्णत्वसखित्वयोस्ततएवसायुज्य-स्यचासंगति । बिंबप्रतिबिंबयो सहयोगानिष्पत्तेश्चब्रह्माडकारणमायावहिर्भूतायाश्रित स मानवृक्षपरिष्वंगासंभव । "तयोरन्य पिप्पलस्वाद्वत्ती" तिप्रतिबिंबक्रियाविनाप्रतिबिं बेतददर्शनात् उपाधेर्जडत्वेनस्वाद्वदनाद्ययोगाच्चएवमेतदग्रिमर्क्षु "अस्यमहिमान" मिति श्रूयमाणजीवस्यब्रह्मविभूतित्वबिंबस्यचित कर्तृत्वादिकतत्साम्योपायनादिक चविरुध्यते, प्रतिबिंबस्याबिंबानश्वरत्वात् चितोनिर्विशेषत्वात् उपाधिनाशेप्रतिबिंबनाशनियमेननिरुपाधे साम्योपायनाद्ययोगाच्च मायातर्गतस्यैवविवर्तागीकारेतुबिंबेश्वरवादापत्त्या आकाशदृष्टात बाधएकत्रस्थित्याप्रतिबिंबत्वस्याप्यसिद्धिश्च । किंचाकाशतत्प्रतिबिंबयोरन्यतरोपिनजल प्रविशति प्रकृतेच "गुहाप्रविष्टावात्मानौहितद्दर्शना" दित्यादिपुतयोरेकत्रसहप्रवेश-उच्यते । नहिबिंबप्रतिबिंबयोरेकत्रसहप्रवेशादिदृष्टचर । नचप्रतिबिंबस्योत्पत्तिरेव प्रवेशत्वेनोपचर्यतत्तिवाच्य, तथाक्षमानाभावात्सूत्रेतथैवक्कुमौचित्येनसदृहवारकेपि तत्रप्रवेशत्वेशोपपादनस्यायोग्यतापत्ते, "अनेनजीवेनात्मनानुप्रविश्ये" तिप्रवेशात्पूर्व-जीवसत्ताबोधकश्रुतिविरोधाच्च । मन्मतेतुद्वासुपर्णेत्यादिवाक्यानिभगवदंशयोर्जीवातर्या-मिणो स्थितिप्रवेशादिनिरूपकाणि ॥ सर्वप्रपंचकारणत्वेनसर्वगतायामायायाचविभु-चित प्रतिबिंबसुतरादुर्वच । बिंबत्वतत्साश्रित्वेनबहुप्रतिबिंबासिध्याजीवानेकत्वबोधि काना "सर्वेजीवा सर्वमया । तथाक्षराद्विविधा सोम्यभावा । सर्वएवात्मान" इत्यादितापनीयमडूकबृहदारण्यकादिश्रुतीनाव्याकोपात् पुण्यपापादिशास्त्रीयव्यवस्थाभ-गात् । एकमुक्त्यासर्वमुक्तिप्रसगात् उपाधिबिंबयोविभुत्वेनत्वस्यापिविभुतया "शरीर-यदवाप्नोतियच्चाप्युत्क्रामती" त्यादीनामपिविरोधाच्च ॥ नचअन्त करणनानात्वे नेष्टसाधनीय, जीवनेरर्थक्यप्रसक्ते तदेवबद्ध, तदेवचसाधनैर्मुक्तमित्यापत्त्याशास्त्रस्यजीवा धिकारकत्वबाधाच्च । विस्तरस्त्वन्यत्रावधेय । यच्च (यत्तुविद्वन्मंडन) इत्यादि (अकिंचित्कर) इत्यत, तद्भसात् । सयोगेअव्याप्यवृत्तिताया मायिकत्वात् । परमाणूननिरवयत्वेनतद्वयसयोगेव्यभिचारात् घटादिष्वाकाशसयोगस्यापिव्याप्यवृ-त्तित्वात् । किंचसयोगस्याप्यवृत्तित्वसार्वत्रिकमभिप्रायन् अनुपदमेवविभ्वोर सयोगेप्रमाणाभावचवदन्नुमतिमानसि विभ्वो सयोगागीकारेतस्मिन्नव्याप्यवृत्तितायाअ-शक्यवचनत्वात् अन्यथाविभुत्वाभावप्रसक्ते । अतोत्यतसूक्ष्मायाप्रभायामप्यस-युक्ताशपरिकल्प्य तान्नमात्रस्यप्रतिबिंबितत्वकल्पनेमानाभाव ॥ अत्रहियद्यणोव्या प्यवृत्तिरत्वेनप्रतिबिंबानुदयापत्ति पूर्वमथमाशामुद्दतुंप्रवृत्तस्य उपाधिबिंबसयोगस्यैवा प्रतिबिंबप्रयोजकत्वनियमेनप्रकृतेचसयोगाभावाददोषइतिपूर्वपक्षस्याशय । सयुक्तस्यापि प्रतिबिंबप्रदर्शननतथानियमोदावयोऽतोव्याप्यवृत्तित्वतदंतस्थत्वेएवप्रतिबिंबप्रयोजकेतत श्चप्रकृतेप्रतिबिंबानुपपत्तिरुद्दरत्युत्तरपक्षाशय । विभ्वोरसयोगेमानतुव्याप्तिरसयोगा व्याप्यवृत्तित्वाभिमान परमाकालाकाशान्पिपुरस्परसयुक्तत्वव्यवहाराभावाच्च । सयुक्त-व्यवहारहेतुगुणत्वस्यैवसयोगलक्षणत्वात् विभ्वोरसयोगसंचयद्दुदर्शनससत्वात् यावकें

कश्चिदविद्याब्रह्मणो स्वरूपसंबंधस्यांगीकाराच्च तथापूर्वपक्षोपिनिरवद्य ॥ (यत्तुमायाया-परिच्छिन्नत्वस्योक्तत्वात्) इत्युक्तं, तस्यायमाशय स्यात्-घटाकाशवदविद्याब्रह्मणोरपि-संयोग सुवचइतिअत्रब्रूम किंमायायाबहिर्भूतस्य "अत्यतिष्ठद्दशांगुल" मित्यादिश्रुतिवेद्य-शुद्धब्रह्मणस्तयासहसंयोगमभिप्रैषि उततदंतर्गतस्यैव ? नाद्य , निर्विशेषत्वभंगप्रसंगात् । द्वितीयश्चेद् घट्टकुटीप्रभात मायासंयोगोत्तरप्रतीतानांधर्माणांमायिकत्वकथनस्यकथंचित्स भवेपितत्संयोगस्यशुद्धनिष्ठतायाअवश्यवक्तव्यत्वात् संबंधमंतरावच्छिन्नतानुपपत्ते । किं चातस्यमायातुल्यपरिमाणकत्वेनद्वयोस्तुल्यविभुत्वात् "सर्वगतब्रह्मणोऽविद्यायासमपिसर्व-गताया ' मितिप्रथोक्तदोपस्तदवस्थ । किंचतस्या परिच्छिन्नत्वेतत्रप्रतिबिंबस्यजीवस्यापिप रिच्छिन्नत्वावश्यभावात्वद्विभुत्वासिद्धि , अणुत्वचनैवांगीक्रियतइतिमध्यमपरिमाणसुररी-कुर्वन्नार्हतसोदरीभवसि ॥ अथदोपोवच्छेदवादपिसमान । यच्च (आकाशेव्यभिचारा देवनसमम) इति तत्रकश्चित्तानकाएवनीलनभइतिप्रतीत्याआकाशस्यप्रातिभासिकरूप वत्त्वेनप्रतिबिंब , ब्रह्मणस्तुसर्वथारूपाभावान्नसोऽतोवच्छेदवादएवश्रेयानितिवदति । नचैवं-प्रथमदृष्टांतेहेत्वसिद्धि , पंचमादिलिंगकेनुमानत्रयेस्माभि कालस्यदृष्टांतीकरणात् । नच ब्रह्मणोप्यारोपितरूपवत्तएवप्रतिबिंबमितिवाच्य, स्वोदाहृतशुद्धचित्प्रतिबिंबपक्षापक्षयात् नीलिमवदारोपितानांजगत्कर्तृत्वविभुत्वसर्वज्ञत्वादीनांजीवेपिप्रतीतिप्रसक्त जीवेश्वरयोस्तु ल्यविभुत्वेनैकत्रस्थित्यकस्यापिनीलिम्न प्रातिभासिपोषाच्च ॥ दोषाणामुपपत्त्यादिमतिच्छा-यातुअनिर्वचनीयख्यातिस्वीकारेणतस्यमायिकरूपत्वेनचयथायथमतद्विषयेपिवस्तुस्वभावा-दुपपादितेवत्तिकिंप्रासंगिकेन । वस्तुतस्त्वंबरप्रतिबिंबनिराकरणादेवनसमोव्यभिचारी ॥

यत्त्वित्यादिनाशुद्धाद्वैतमार्तंडटीकाकृदुक्तं किंचिदनूद्यतन्नेत्यादिना (सामग्र्याविशेषाभावेनैकत्रोद्भूतमन्यत्रानुद्भूतमित्यत्रगमकाभावा) दि त्यादिदूषणोद्भावनकृत, तदपिनसाधीय , दूषणस्यतुल्यत्वात् ॥ त्वन्म तेपिपंचीकरणस्योक्तत्वेनवाय्वादौरूपवद्द्रव्यत्रयसंबंधस्यसत्त्वेनरूपो त्पत्ति कथनस्यात् ? नचाशांतरे प्रतिबंधान्नरूपोत्पत्तिरितिवाच्य, एव सत्त्वशब्दयेनप्रतिबंधात्तेजस्यपिरूपोत्पत्तिर्नस्यात् । नचाशत्रयस्यवप्र तिबंधकत्वमितिवाच्य अशत्रयस्यप्रतिबन्धकस्यसत्त्वाद्यथावायौरूपो त्पत्तिर्नभवतितथैवनचायोस्पर्शवदशत्रयस्यसत्त्वेनस्पर्शोत्पत्तिरपिनस्या त् , विनिगमकस्याभावात् ॥ सामग्र्याअविशेषेपिस्वभावविशेषस्यैव विनिगमकत्वेनैकत्ररूपोत्पत्तिरन्यत्रनेतिव्यवस्थास्वीकारे तादृशस्वभा वविशेषस्य मायावनुद्भूतरूपत्वस्यगगनेउद्भूतरूपवत्त्वस्यचप्रयोजकस्या पाकर्तुमशक्यत्वात् अतएव "अच्छत्रियन्मरुत्तूर्ष्णोरक्तोग्निर्विशदपय ' इतियोगशास्त्रसिद्धांतोपिसंगच्छते ॥ नचगगनउद्भूतरूपस्वीकारेप्र त्यक्षहेतूनामुद्भूतमहत्त्वालोकसंयोगचक्षु संयोगानांनासत्त्वेनतच्चाक्षुष

स्यादितिवाच्य, इष्टापत्तेः, अवकाशात्मनाऽऽकाशस्यप्रत्यक्षत्वात् अन्यथाऽत्रावकाशोऽस्त्यत्रस्थातव्यमितिव्यवहारस्यसार्वजनीनस्यविलोपापत्तिः । नचाकाशेरूपस्वीकारेसन्निहितावकाशेरूपप्रतीतिःस्यादितिवाच्यं, नीहाररूपवत्संनिधानेऽप्रत्यक्षेपिदूरेतस्यैवप्रत्यक्षसंभवात् । नचसाप्रतीतिर्भ्रमरूपैवेतिवाच्य, तदुत्तरंकदापिबाधादर्शनेनभ्रमत्वस्यवक्तुमशक्यत्वात् । बाधबुद्धिंविनापिभ्रमत्वस्वीकारेसर्वबुद्धीनामप्रामाण्यज्ञानावस्कन्दितत्वसंभवेनकुत्रापिविषयनिश्चयोनस्यात्, एवंचजलेगन्धाभावस्यपृथिव्यांस्नेहाभावस्यचप्रतीतिसत्त्वेपितत्रगन्धस्नेहयोःप्रतीत्यापत्तिर्भ्रमत्वज्ञानस्यसंशयनिश्चयसाधारणस्यैवोत्तेजकत्वेनाप्रामाण्यशङ्कास्कन्दितस्यापितादृशनिश्चयस्यप्रतिबन्धकत्वासंभवादनाहार्याप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितविरोधिनिश्चयस्यैवप्रतिबन्धकत्वादित्यलमप्रकृतविचारेण ॥ अथाकाशस्यरूपवत्त्वप्रत्यक्षत्वचयदास्वीक्रियेततदातस्यप्रतिबिंबोपिकुतोनस्यात्? रूपवत प्रतिबिंबनियमादितिचेत्मैव, यथारूपवत॰ प्रतिबिम्बोभवत्येवेतिनियमस्तथारूपहीनस्यप्रतिबिम्बोनभवत्येवेतिनियमोऽपिस्वीकार्यं तादृशनियमविरोधेपियथाकाशप्रतिबिंबोभवद्भि स्वीक्रियतेतथासाभिस्तादृशनियममनादृत्यरूपवतापिप्रतिबिम्बस्यस्वीकारेपिकोविरोध॰? तस्माद्यथाकाशस्यरूपवत्त्वतथैवप्रतिबिम्बमपिनसभवतीतिबोध्य। वायोःप्रतिबिम्बंस्वीकुर्वताकालादीनामपिप्रतिबिम्बमङ्गीकर्त्तव्य, तदग्रहस्तुकालादीनामतीन्द्रियत्वेनसमाधातुशक्य॰। यत्तु (सावयवेष्वप्रतिबिंबइत्यादिरूपनियमकरणश्रुतियुक्तिभ्याबाधित) मित्युक्त,–तदपिनिरवयवस्यप्रतिबिम्बप्रतिपादकश्रुत्यदर्शनेनयुक्तेश्चखडितत्वेनतद्विरोधशङ्कायाअप्यभावेनदूरतोनिरस्त ॥ "अचुचदग्रहणा" दित्यादिसूत्रतुनपूर्वपक्षपर, किन्त्वेकदेशिनाप्रतिपादितस्यजडजीवधर्मसबन्धेनसर्वकर्मत्वादीनाब्रह्मण्युपचारस्यनिषेधपूर्वकस्वसिद्धातव्यवस्थापनपर । अतएवतादृशसिद्धातव्यवस्थापनार्थमेकदेशिप्रतिपादिततादृगोपचारिकत्वनिराकरणस्तुशब्द सूत्रेप्रयुक्त॰। तुशब्देनोच्यतेएकदेशिप्रतिपादितेनसम्यक्। कुत.? अचुचदग्रहणात्, सर्वेसाम्परस्यब्रह्मण प्रतिबिंबेसतिअधिकरणधर्मवत्त्वमेकदेशिनासिद्धातिन । तत्रतन्मतेनिराकर्त्तव्येरूपरहिततत्रविद्यमानचनप्रतिबिंबतइतिदूषणवक्तव्य, ब्रह्मणोजगद्वैलक्षण्यवदताएकदेशिनाब्रह्मणिनीरूपत्वस्यव्यापकत्वस्यचतथाङ्गीकारात्। तथाप्येवमुक्तौसिद्धातिनमपिपर्यनुयुञ्जीत, सिद्धातेपिविरुद्धधर्माश्रयत्वाङ्गीकारेणतयोरङ्गीकारात् अत स्वमतविरोधात् प्रतिबिंबाधिकरणविभावमादा

यन्मतदूपकंहेतुमाह-सूत्रेअंबुवद्ग्रहणमिति । अंबुस्वच्छंतस्मादंशेन-
संश्लिष्टस्यसूर्य्यादेःप्रतिबिंबंगृण्हाति । नहितथाधर्माग्रहीतुंशक्नुवंतिय-
तोधर्माःमनोमयादिशब्दैकदेशोक्तानिपृथिव्यादयइवब्रह्मणउपादे-
यानिमनःप्रभृतीनिकार्य्याणिअस्वच्छानि "जलादिवदंशेनसंश्लिष्टस्य-
ब्रह्मणः प्रतिबिंबग्रहीतुंनशक्नुवंति" । अस्वच्छेहिप्रतिबिंबंनसंभवति,
किंचसमवेतंहिकार्य्यंकारणस्यावस्थाविशेषरूपत्वात्तद्धर्मभूतंस्यात् ।
नहिसमवेतेकार्यंसमवायिनःप्रतिबिंबःक्वापिदृष्टचरोनाप्यस्वच्छेक-
स्यापि ॥ अतःसमवायिव्यतिरिक्तस्यसमवायिनश्चब्रह्मणोग्रहीतुम-
शक्यत्वबोधनायांबुवद्ग्रहणादित्युक्तं । ननुमास्तुधर्माणामुपाधि-
भूतानांप्रतिबिंबग्राहकत्वंब्रह्मणःसर्वाधारतयाब्रह्मण्येवमनःप्रभृतीनां-
मनोमयत्वादीनांचप्रतिबिंबोऽस्तु; तथासतितेषांधर्माणामौपचारिक-
त्वमेवसेत्स्यतीतिचेत्,-मैवं; रूपरहितस्यसर्वेन्द्रियाविषयस्यब्रह्मणःप्र-
तिबिंबग्राहकत्वेमानाभावात् । किंच तद्धर्माश्रयत्वमेवचेद्ब्रह्मणःस्वी-
कृतंतदाकथंतेषां तत्रप्रतिबिंबः ? । नहिदर्पणगतरूपादेर्दर्पणेप्रतिबिंबं-
संभवति । ननुयदिद्वयोरयोग्यतैवतदातेश्रुतौजलचंद्रादिदृष्टांतासंग-
तिरितिचेत्-न; एकस्यैवोपाधिभेदेननानात्वबोधनार्थंतथाकथनात् ।
अतएव "एकधाबहुधाचैवदृश्यत" इत्युक्तं । तस्माद्ब्रह्मधर्माएव सर्व-
कामत्वादयोनतूपाधिसंबंधादौपचारिका इति सिद्धांतप्रतिपादकमेव
तत्सूत्रं न प्रतिबिम्बं प्रतिपादयति ॥ "आभासएवचे" तिसूत्रार्थ-
स्तुप्रागेवोक्तः । तेनचयदित्यादिकंनिरस्तं । "रूपंरूपंप्रतिरूपोब-
भूवे" त्यपिनप्रतिबिम्बप्रतिपादकं, किंतु "सूर्योयथासर्वलोकस्य-
चक्षु" रित्यादिदृष्टांतानुसारेणांशपक्षमेवप्रतिपादयतिप्रतिपुस्तकन्या-
यस्यविद्वन्मंडनटीकाकृदुक्तस्याप्यत्रैवतात्पर्य्यं । अस्यपुत्रोस्यप्रतिरूप-
इतिलोकव्यवहारदर्शनादुपप्रतिरूपशब्दयोर्बिम्बरूपार्थएवरूढिर्नां-
न्यथेत्यत्रापिविनिगमकाभावात् (रूढ्यर्थस्य) स्याद्यसंगतं, चंद्रमंड-
लस्यजलेप्रवेशाभावेपितत्किरणस्यापितद्वयवत्वात्तत्प्रवेशेप्यंशत्वं-
संभवति ॥ तथाचजीवस्यांशत्वेपि "एकधाबहुधाचैवदृश्यतेजल-
चंद्रव" दितिदृष्टांतस्यसंगतत्वाद्यच्चेत्यादिकमपास्तं । यदपियच्चेत्या-
दिनाअस्मद्ग्रंथोक्तं "जीवेशाविस्यप्रकार्यंजीवेशग्रहणंहिरण्यगर्भादीनां-
कार्येश्वरत्वाज्जीवोजीवंविहायमासित्येकादशेकार्यजीवस्याऽभिधा-
नाच्चे" त्यनूद्य (तन्न युक्तम्) इत्युक्त्वा (तादृशयोरपिप्रतिबिम्बत्वे-
नियममात्रभंगापत्त्या "अंतेरंडाविवाहश्चेद्दादावेवकुतोनहि") त्यादि-
कुतर्काणामापादनं,-तदपिपराभिप्रायमबुध्वैव ॥ नहि "जीवेशावा-

भासेनकरोती" तिश्रुते प्रतिबिम्बरूपौजीवेशौकरोतीत्यर्थस्तेषांसंमतो-
येनपश्चात्प्रतिबिम्बपक्षःस्वीकर्त्तव्यश्चेत्पूर्वमेवकथंनस्वीक्रियतइत्या-
क्षेपःस्यात् किंतुभगवच्छक्त्यायत्किंचित्तिरोहितानंदसर्वलोकनियं-
तृत्वादीशोहिरण्यगर्भईशः । जीवश्चात्यंततिरोहितानंदस्तिरोहित-
ज्ञानशक्तिश्च । अतएवआभासः हिरण्यगर्भोप्याभासएव, यथाराज-
भृत्योराजवत्प्रतीयमानोप्याभासः । एवंचमावाभगवतः साधर्म्यवि-
शेषआभासेनेतितृतीया-भेदबोधिका तथाचाभासरूपौजीवेशौकरोती-
त्यर्थ- । यथाऽनाचारीब्राह्मणोब्राह्मणाभासस्तद्वत् जीवंविहायेत्यत्र-
जीवपदमपिकार्य्ये हिरण्यगर्भरूपजीवपरमेवतव "सवैशरीरीप्रथम"
इत्यादिवाक्येनतस्यैवमुख्यजीवत्वकल्पनात्जीवपदस्यजीवनकरणलिं-
गशरीरपरत्वेमानाभावात् (जीवोजीवात्मे) त्याद्यसंगतं । आभासा-
एवेत्यादिपाठस्तुसूत्रभाष्याद्यदृष्ट-स्वकपोलकल्पितएव ॥

सहस्राक्षेयत्तुशुद्धाद्वैतमार्तंडेत्यादिंविश्रृंखलत्वादित्युपेक्ष्यद्वत्यंतंभागपरिहरति यच्चि-
त्यादिनेत्यादिनास्वकपोलकल्पितएवेत्यंतेन-वाय्वादावित्यादि । वायावाकाशेचापिरूपवत्ता-
पृथिव्यप्तेजसासबध एकैकभूतस्यपचभूतात्मकताकरणलक्षणेपचीकरणेऽस्त्येवेतितयोरपि-
रूपोत्पत्ति स्यादेव । नचाशतरैरित्यादि । एतत्सर्वस्थूलमानेनपचसुपचानासत्वमात्रमभि-
प्रेत्योच्यते । एवचनीरूपयोर्द्वित्वात् रूपवत्ताजित्वाच तयोरपिरूपोत्पत्ति- स्यात् ।
अशाद्वयस्यापिप्रतिबधकत्वादेतेजस्यपितदुत्पत्तिर्नस्याद्वाय्वाकाशाशाभ्याप्रतिबधात् । अथ-
तेज प्रभृत्यशत्रयमेव वाय्वाकाशयो स्थितसत् तत्रस्वगुणोत्पत्तिप्रतिबध्नातीत्युच्येत
तदावाय्वोस्पर्शोत्पत्तिमपितत्प्रतिबध्नीयात् । एतत्सर्वस्थूलमानादुक्त । वस्तुतस्तुतेपापची
करणप्रकार पचदश्यादिषु (प्र० १ श्लो० २७) "द्विधाविधायचैकैकचतुर्धाप्रथमपुन ।
स्वस्वेतरद्वितीयाशैर्योजनात्पचपचते" तिप्रसिद्ध । एवचाकाशादिषुपचसुचत्वार स्वस्वाशा
चत्वारश्चभूतातराशा इतिप्रतिभूतमष्टाष्टाशाभवतीतिनभस्वन्नभसो पचनीरूपाशासम्बा-
दधिकैर्न्यूनाना रूपवदशानात्रयाणामुपमर्द स्यात् । अतोनतयोरूपोत्पत्तिरितिचेत्,-
नायनियमोयदेवंभूतेभूतेऽधिकाशैर्न्यूनाशानाबाधएवेति । व्रीहिगोधूमचणकादिचूर्णपूर्ण-
सितापूतानेकपरिमलप्रत्येकमिश्रणप्रणीतपकान्ननानाभक्षणेपृथक्त्वतत्तद्रसानुभवात् शाकपाक
विशेषेषुअत्यल्पानामपिद्रव्यहिंगुमरीचलवणकेसरादीनांयथास्वरूपरसस्यानुभवाच्च ॥
अथतर्हिवेहपृथिव्याचतुर्भि स्वाशैर्गंधस्योत्पत्तिवद्गंधश्चतुर्भिरितराशैस्तस्यप्रतिबधोपिकुतो-
नस्यात् ? एवदेवस्वर्मनिचतुर्भि स्वाशैप्रतिबधस्पर्शवद्भिश्चतुर्भिरितराशै स्पर्शोत्पत्तिरपि-
कुतो नस्यात् ? अत- प्रागुक्तारीत्यानुभवनिर्णायकत्वात्तदुद्भवानुद्भवयोर्भगवदिच्छा-
यस्तुस्वभावोवाहेतुरवश्यमभ्युपेय , न चिदपिकस्यचिन्नुद्भवानगीकारेपचीकरणस्वीकरण-
मप्यपार्थतार्किकादिवत्स्वस्वगुणमात्रणनिर्गमेहेत्यर्थगौरवानपायात् । तदेतदाह -सामर्थ्या
अविशेषादित्यादिना ॥ तत्रतद्रूपविशेषभगादेत्रयोगताद्यक्षरोदयादिषु तत्तज्जैतद्गुणं-

विशेषवर्णनमसगच्छतइत्याशयेनाहुः-अतएवेति । वृद्धिन्हासभात्तसूत्रभाष्यतत्प्रकाशावलु-सत्याहुः-अवकाशात्मनेत्यादि । किंचभट्टमतेप्याकाशस्यचाक्षुषविषयत्वंस्वीकृतमेवेति-व्यवहारेभट्टनयमेवानुसरतात्वयापितत्स्वीकार्यमेव । अतएवश्रीधरस्वामिनापिचतुर्थस्कंधे

यत्तु शुद्धाद्वैतमार्तण्डटीकाकृत्पञ्चीकरणेन तेजआदेरशस्याऽऽकाशेऽपि सत्वेन रूपवत्त्वोपपत्त्या तत्र शब्दप्रतिबिम्बाङ्गीकारेऽपि रूपवत्स्यैव प्रतिबिम्बाद्दति नियमाव्यभिचारः ॥ वायौतु नातिप्रसङ्गोरूपस्याऽनुद्भूतत्वात् ॥ उद्भूतरूपवत्स्यैव प्रतिबिम्बनियमादित्याह-तत्र,-साम्यस्याविशेषाभावेनैकत्रोद्भूतमन्यत्राऽनुद्भूतमित्यत्र गमकाभावात्, आकाशस्य चाक्षुषत्वापत्तेश्च स्पर्शवत्त्वप्रसङ्गाच्च ॥ तस्मादर्द्धस्य स्पर्शवत्त्वेऽपि स्पर्शानुत्पत्तिवद्वायावि-शनये रूपवत्त्वेऽपि अक्षपञ्चके तदभावेतत्प्रतिबन्धात्स्थूलाकाशे न रूपोत्पत्तिरित्याह-परैरिति ॥ अशान्तरैरित्यर्थं ॥ प्रतिबिम्बस्याऽज्ञततास्वीकारे आस्तां वायो प्रतिबिम्बस्य ग्रहस्तु त्वचः प्रतिबिम्बाग्राहकत्वादेवोपपद्यते ॥ चक्षुषा तु स न गृह्यते; वायोस्त-द्योग्यत्वात् ॥ नचैवमाकाशप्रतिबिम्बोपि तेन न गृह्येत; आकाशस्येन्द्रियागोचरत्वात् ॥ अतएवाप्रत्यक्षेऽपि ह्याकाशे बालास्तलमलिनताद्यध्यस्यन्तीतिभाष्यं सगच्छते इति वाच्यम्; आकाशे बलाकाउड्डीयंतइति प्रत्यक्षबलेनाकाशस्य साक्षिवेद्यतया तत्प्रतिबिम्बस्यापि साक्षि-वेद्यत्वाङ्गीकारात् ॥ तस्मादिन्द्रियान्तरस्य प्रतिबिम्बग्राहकत्वाऽदर्शनेनतत्सामर्थ्याभावा-द्वाह्येन्द्रियेषु चक्षुषः श्रोत्रस्य च तदस्तीति बोद्धव्यम् ॥ सर्वाचेयं कल्पनातत्तच्छुत्याद्यनु-गृहीता । परोक्तातु तद्बाधिताइत्याह-इत्यतोनियमनमिति ॥ सावयवे एव प्रतिबिम्बत-इत्यादिरूप नियमन नियमकरणं श्रुतियुक्तिभ्यां बाधितमित्यर्थ ॥ एवञ्च अम्बुवद्ग्र-हणात्तुनतथात्वमिति पूर्वपक्षसूत्रमपि लब्धपथम् ॥ २४ ॥ यत्तु आभासएवचेत्यस्य यथाऽनाचारीब्राह्मणोब्राह्मणाभासस्तथा तिरोहितानन्दांशोब्रह्माभासइत्यर्थमाह-तत्तु जीवे-शावाभासेनकरोति इत्यादिश्रुतिद्वयमपर्यालोच्य ॥ यत्तु विद्वन्मण्डनटीकायां रूपंरूप-मित्यत्ररूपंरूपंरूपयित्वाप्रतिपुत्तलकन्यायेनमूलरूपोबभूवेतिव्याख्यात,-तन्नयुक्तं, हल्यर्थस्य वाक्यान्तरस्वारस्यस्य च भङ्गापत्तेः ॥ मूलरूपत्वोपपादनस्यास्मदुक्तार्थत्वेपि सम्भवाच्च ॥ यच्च तत्रैव एकधाबहुधेत्यत्रचन्द्रदृष्टान्तेनांशप्रवेशोविवक्षितइत्युक्त,-तदपिनयुक्त; चन्द्र-मण्डलांशस्य जले प्रवेशाभावात् ॥ यच्च तत्रैव 'जीवेशावित्यत्र कार्यजीवेशग्रहण ॥ हिरण्यगर्भादीनां कार्येश्वरत्वाज्जीवोजीवंविहायमामित्यकादशेकार्यजीवस्याऽभिधानाच्चेत्युक्तं,-तन्नयुक्तं, तादृशयोरपि प्रतिबिम्बत्वे नियममात्रभङ्गापत्त्याऽन्तेरण्डाविवाहश्चेदादावेवकु-तोनहीतिन्यायापातात् ॥ हिरण्यगर्भादेरीश्वरत्वे मानाभावाच्च ॥ जीवोजीवमित्यस्यस्वय-मर्थ.-जीव. जीवात्मा जीव जीवनकरणंलिङ्गशरीर विहाय मा सपद्यते ॥ तथाच कुतोजीवान्तरस्यप्रमिति ? ॥ येतु आभासएवचेतिसूत्रस्थाने 'आभासा'इतिपाठ प्रकल्प्य-अभेदयुक्तयआभासाइत्याहु,-तेतु सर्वं वक्तु शक्नुवन्ति, सर्वत्रपाठमन्यथाकर्तुं समर्थ-त्वात् ॥ किञ्चानैकेनैवसूत्रेण स्वप्रतिकूलंसर्वमाभासयितु शक्नुवन्ति ॥ अभेदबोधकवेदा-नामेव तथाकरणे इतरत्र तत्सम्पादने श्रमाभावात् ॥ किञ्चैतमन्थोप्यनेनैवैतदुक्तस्यसर्वस्य आभासत्वं कुर्यादित्ययं पाठोऽयमर्थश्च विश्वासभञ्जकएवविशङ्कुत्वादित्युपेक्ष्य. ॥

(अ० २३ श्लोक १७) "इन्द्रियेपुनभस्तानी"त्यत्र "भट्टादीनामतेनभश्चाक्षुप वेप। चिन्मानस भानुमानिकत्वमतेपीन्द्रियव्यापारोस्त्वेव" इत्युक्त, तत्र'इन्द्रियेपुमन'इतिपाठस्तुपूर्वश्लोकक्रमविरुद्धोनभासोल्याभावापादकश्चेतिप्रामादिकोभातीत्यन्यदेतत्। एतेन (आकाशस्याचाक्षुपत्वापत्ते) इत्यवक्तव्यमेव। साप्रतीतिरिति। नीहाररूपप्रतीति। बाधादर्शनेनेति। नेदरजतमित्यादिवत् नेदनीहाररूपनायमवकाशश्चाकाशोवेत्यादिबाधाननुभवेन। अस्वीकारेऽपीति। अपिशब्दात् आकाशस्यावकाशात्मनाचाक्षुप तत्रवादशोद्भूतरूपवत्त्वचयदित्वयास्वीक्रियेत तर्ह्याकाशस्यत्वदात्मनाप्रतिविंबमपिसहप्रभामण्डल्प्रतिबिंबेन। तावतापिरूपवत्तएवप्रतिबिंबमित्यस्माकनियमस्याव्याहते। त्वन्मतेपरमात्मनि रूपचाक्षुपत्वयोरभावेनतन्नेष्टस्यानिष्पत्तेश्चेतितत्स्वीकारपक्षेपिविरोधाभावोद्योत्यते। अस्वीकारपक्षेतुरूपवत्तएवप्रतिबिंबमितिनियमशरीर नतुतद्वत प्रतिबिंबभवत्येवेतितत्॥ समाधातुशक्यइति उपहासोय। वस्तुतस्तुतत्सत्वेमानाभाव। इत्यादिसूत्रमिति। (अ० ३ पा २ सू १९) "अंबुवदग्रहणात्तुनतथात्व" मितिसूत्र। एतदर्थं कचिदग्रेविचारयिष्याम॥ अतएवेति। सूत्रस्यपूर्वपक्षपरत्वाभावादेव भाष्याद्याशयावलवादात्—वादरासिद्धातेत्यादि। यदीदसूत्र पूर्वपक्षपर सूत्रकारोऽभिप्रैष्यात् तर्ह्यत्रतुशब्दमनुक्त्वोत्तरसूत्रएवतन्निरासकेतमवक्ष्यत्। नत्वेवमतोनतथेत्याशय॥ तत्सूत्रस्थभाष्यप्रकारामेवस्वोक्तिदार्ढ्यायाक्षरश प्रकृतोपयोगिनाल्पेनानुपूर्वीभेदेनसगृण्हति–सर्वस्मात्परस्येत्यादिना। तयोरिति "अशब्दमस्पर्शमरूपमव्यय। व्याप्यनारायण स्थित" इतिश्रुतिसिद्धयो नीरूपत्वव्यापकत्वयो। मनोमयादीतिछादोग्यपचमप्रपाठकस्थशाडिल्यविद्यादिविचारस्यतत्रोपक्रातत्वात्तत्र "मनोमय प्राणशरीर" इत्यादिशब्दलभ्य मन प्राणशरीरादीनि। तान्येवेहप्रभृतिशब्देनसगृह्यते॥ एकदेशिमतेप्रतिबिंबाधारतापि "देव क्षेत्रेष्वेवमजोयमात्मा। भूतेभूतेष्ववस्थित" इतिश्रुत्यनुरोधात्तेपामेव। तेपुक्षेत्रादिशब्दप्रवृत्ते भगवद्गीतादौस्मर्यमाणत्वात् (मायायाप्रतिबिंबितचितिरसा) वित्यादि कल्पन त्वश्रौत नूतनचेति, तत्ससाक्षान्निरासोपिसूत्रादौदुर्लभ। तथापितुल्ययुक्त्यात्रसूत्र कृतातदपिनिरस्तभवति। ब्रह्मणउपादेयानीति। "एतस्माज्जायतेप्राणोमन सर्वेंद्रियाणिच। खवायुर्ज्योतिराप पृथिवीविश्वस्यधारिणी" त्यादिमुडकादिश्रुतिभ्यस्तथा॥ समवायिव्यतिरिक्तस्येति। "पादोस्यविश्वाभूतानि एकाशेनस्थितोजगत। अधिकतुभेदनिर्देशात्" इत्यादिश्रुतिस्मृतिन्यायेभ्योब्रह्मण समवायिव्यतिरिक्तत्वमेकाशेनसमवायित्वचयोद्बव्य। सेरस्यतीति। स्फटिकेनरादिप्रतिफलनात्प्रतीयमानस्यलौहित्यादेरिवौपचारिकत्वसेत्स्यति॥ एतदत्र प्रायश प्रकारग्रथ। अग्रेच तदाद्याशयस्लनी स्वीकृत॥ द्वयोरिति। प्रतिबिंबाधारस्यकार्यस्यनिरस्तब्रह्मणश्चेतिद्वयो॥ एवप्रकारामथतोऽनूद्यते भाष्यस्य निष्कर्ष मनुवदति–तस्मादित्यादिना। सर्वकामत्वादयइति॥ "सर्वकाम सर्वगध सर्वरस" इतिशाडिल्यविद्यादिषुत्युक्ता॥ विद्वन्मडनव्याख्यानसुवर्णसूत्रादिसमतयुक्तिभी "रूपरूप" मितित्याद्यर्थादिक समादधते रूपरूपमित्यादिना। सूर्ययेति॥ इदवाक्यद्वयमपिकठवल्लीस्थम्॥ च अपिसूर्याशवायाएतरेयादिबहुश्रुतिप्रभृतिसमतवाद॥ स्वाशत्वमत-

रातद्वतदुःखादेरंशिनिप्रसक्तपयोगाच्चचक्षुर्दृष्टांतोपन्यासादिना जीवस्यांशत्वमेवावगम्यते ॥ अंशत्वेपीति । अपिरेवार्थः अंशत्वमेवेत्यर्थः । विशेषस्तु "रूपंरूपंप्रतिरूपः । एकधाब-हुधे" त्यादिवाक्यार्थविचारः पुरैवप्राकारि ॥ अपाङ्ग्योक्तमिति । मार्कंडेयदिव्यमंडनटी-कादिपूक्तम् ॥ यत्किंचित्तिरोहितानंदइति । आनंदमीमांसादौ इंद्रप्रजापत्यादेरानंदाधि-क्यश्रावणाद् ब्रह्मवदसंशानंदस्यतेष्वप्यभावाच्च तथेत्यर्थः ॥ जीवधेति ॥ कार्येश्वरहिरण्य-गर्भादिभिन्नः साधारणः पराभिध्यानात्तथेतिभावः ॥ श्रुतावाभासेनेनितृतीयादेहोकरणेवे-तिप्रागुक्तिकृतम् । प्रकृत्यादित्वाद्भेदेपितृतीयासाधिलक्ष्याचक्षते ॥ अचभासेनेतीत्यादिना ॥ अयमेवपक्षोद्वितीयाध्यायप्रकाशे (अ० २ पा० १ सु० ६) "दृश्यतेतु" इतिसूत्रे किंचस्वेनप्रदर्शनोत्तरंद्वयोराभासेन करणोत्याभासभूतयोर्जीवेशयोर्नभ्रष्ट्ख" मिति कथनेन तापनीयदीपिकायांच "तयास्वात्मसंवेदनं परमात्मनश्चब्रह्मस्येपत्ययात्मांशप्रवे-शानेतस्यकार्यंजीवकार्येश्वरभावोभवति" इतिकथनेनदर्शितः । अत्राप्याभासपदंब्रह्मणा-भासादिवन्मुख्यब्रह्मधर्मतिरोभावाभिप्रायमेव सूत्रैकवाक्यतालाभादितिसारः ॥ पक्ष-बलिन्यायेन परोक्तेःकुंठीकरणायैवकिंचिदाहुः—जीवोजीवमित्यादि असंगतमित्यंतम् ॥ अस्मिन्पक्षेजीवो जीवं हिरण्यगर्भंविहाय मांसंपद्यतइत्यर्थः । ब्रह्मलोकांतवैभवेपुविरा-गात्परांतकाले ब्रह्मणा सहमोक्षाद्वातथेतिभावः ॥ वस्तुतो हिरण्यगर्भादयस्तु कार्येश्वर-तयैवात्रश्रुतौ व्याख्यातुमिर्दर्शिताः कार्यजीवतयाचलौकिकाःशरीरविशेषाएवातोनायंसि-द्धांत इत्याशयेनाहुः—अस्तुवेत्यादि ॥ तत्रजीवोजीवमितिवाक्ये प्रथमांतमिन्नजीवशब्दो वस्तुतोलिंगादिशरीरपरोऽस्तु ॥ आदिपदादिहस्थूलमपिगृह्यते ॥ एवंचेतत्पायुक्तोजीव-इत्याद्युक्त्या लिंगशरीरे 'अहस्तानिसहस्ताना' मित्याद्युक्त्या स्थूलशरीरेच जीवशब्दस्यदर्शने-प्रेहात् । तस्मात् (स्कं० ११ अ० २५ श्लो० ३५) "संपद्यतेगुणैर्मुक्तोजीवोजीवंविहा-यमाम् । जीवोजीवेननिर्मुक्तोगुणैश्चाशयसंभवैः ॥ मय्येवब्रह्मणापूर्णोनबहिर्नांतरश्चरेदि"त्यत्र-मुमुक्षुर्जीवः जीवं इंद्रियादिसमुदायरूपंसूक्ष्मं पांचभौतिकं स्थूलंचदेहंविहाय तत्कारण-भूतैर्गुणैश्चमुक्तः सन्मांनिर्गुणं परमफलं संपद्यतइत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापिज्ञेयम् ॥ इतःपूर्वं (श्लो० ३२ । ३४) "तस्मादेहमिमंलब्ध्वाज्ञानविज्ञानसंभवम् । गुणसंगंविनिर्धूयमांभ-जंतुविचक्षणाः ॥ निःसंगोमांभजेद्विद्वानप्रमत्तोजितेंद्रिय" इत्युक्त्यापिदेहेंद्रियादिरूपएवदे-यजीवपदार्थः सिध्यति ॥ सूत्रे "आभासाएवचे" तिपाठस्तु श्रीभाष्यादिसंमतोस्माकंतु-सूत्रभाष्येतद्विवरणेपुचसनैवास्तीत्यस्मासुवादसपाठकल्पकस्यारोपस्तत्कपोलकल्पितइत्यभि-प्रेत्याहुः—आभासाइत्यादिना ॥ यच्चयत्तुशुद्धाद्वैतेत्यादि इत्यर्थइत्यन्तं, तदसत्; असदुक्त-चायुक्तिभिः फलबलादेवैकत्रोद्भूतमन्यत्रानुद्भूतमितिकल्पनसंभवात् मार्तंडव्याख्यातृराम-कृष्णभट्टानांत्वयमाशयः—भट्टादिमतेनभसश्चाक्षुपत्वात् शंकराचार्यव्यंनहारेभट्टनयस्यैवानु-सरणात् तस्यचाक्षुपविषयत्वंत्वयाभ्युपगंतव्यं; संयोगसन्निकर्षजन्यचाक्षुपंचोद्भूतरूपनियत-मिति तदर्थंतत्ररूपोद्भवोपिस्वीकार्यः । तथाचसतिप्रहितत्पाविषयप्रतिच्छायाभ्युपायेपिरूप-वत्त्वप्रतिबिंबाव्यभिचारइति एतेन (आकाशस्यचाक्षुषत्वापत्तेः) इतिप्रत्युक्तं ॥ संगृहीतानिचाकाशविषयकमतानिचतुर्थस्कंधत्रयोविंशाध्यायव्याख्याने (श्लो० १७)

औपाधिकधर्मवत्वं । कुतः ? अंशुरदग्रहणात्, ग्राह्यस्यैकदेशिनासूर्यादिवद्भावेऽत्वगी-
कारेणउपाधीनांचास्वच्छत्वेनतैरंशुनेत्रग्रहणस्यासंभवादित्यर्थः । एवमेकदेशिमतेनदूषितेऽधी-
तानांविभुत्वांगुष्ठमात्रत्वप्रभृतिनानागादिसमरत्रारुमेंरत्रासंगत्वसर्वकर्मत्वसर्वकामत्वाद्यौनांसि-
द्धांतेकथंविरोधपरिहारइत्यतोऽत्रपठति-(अ० ३ पा० २ सू० २०) "वृद्धिन्हासभाक्त्व-
मंतर्भावादुभयसामंजस्यादेव" मिति । अयमर्थः-विरोधोद्विलोकेद्वाभ्यांपरिहर्तव्यः ।
तत्रविभोरपिनतेपंचापादिलिंग्यापेनसर्वपरिमाणाभयस्याकानस्यततरपरिमाणंलोकेघटम-
ठायंतर्भावादभिव्यज्यते । येऽत्रच आलादनविषये "यथाद्रवकारोदराचमस्या" मित्यादि
पूर्वंवचनेनपि । "पुरैरसिंचिषेते" ति "चित्तिःसुक्" इत्यादिमंत्रेश्रवणेविधायप्रकारमद्-
ब्रोनावसरेचतद्बुद्धिःतद्धांतृमंत्रैश्रवणं दर्शयित्वा "यथाकारांमहानृयथाकारं प्रति-
मद्या" मिति "वाचस्पतेविधे नाम" मित्यादिमंत्रोपधेयानांग्रहमगकानां "देवस्यत्वे"
त्यादिमंत्रोपधेयानां प्रतिग्रहसंज्ञकालामिष्टकानांतद्दिग्ध्येयेमकारमन्दविरोधेनोपधान-
माह-अत्रकाराश्चाकासप्त । तत्रयथावदेनमल्पत्वमहत्त्वादिकंसूच्यतइतिव्याचक्षते ।
एवंब्रह्मणोपि वृद्धिन्हासभाक्त्वं तत्तत्परिमाणकार्ये मुख्यांतर्भावात् । कामगंधरसादिकं-
चजीवश्च-रीत्रलांतर्भावात्स्फुटीभवति । वृद्धिन्हासपदाभ्यामुपलक्षणविधयातेतेविषय-
त्वात्योक्ताधर्माःसंगृह्यंते । अनात्मता अपि रश्मेस्तचलनभेदमादयइव । एवंसतिउभ-
यसामंजस्यात् विभुत्वाल्पत्वादीनामुभयविधधौतधर्माणामबाधात् । एवं यथाश्रवणं-
सर्वधर्माश्रयोब्रह्मेत्यर्थः । एवकारेण सर्वब्रह्मीतिपूर्वोक्तविषयवाक्योक्तं चपरामृश्यते ।
परंसर्वचैतत् विषयवाक्ये "आकाशात्मे" तिकथनात् 'आकाशशरीरं ब्रह्मे" तिश्रु-
त्यंतराच्चयुक्तं । तेनपूर्वमर्भकौकस्सूत्रे "व्योमवच्चे" त्युक्तमिहस्मारितं ॥ नचांतुवदि-
तिपूर्वपक्षसूत्रं; तुशब्दघटितत्वात् ॥ नहि ब्रह्मसूत्रेष्वेकमपिपूर्वपक्षारंभसूत्रं तुशब्दघ-
टितंदृश्यते । यावंतिचतद्घटितानिसूत्राणितत्तुसमन्वयादित्यादीनितानिसिद्धांतनिरूपका-
ण्येव ॥ नचाभिमानिव्यपदेशस्तुसूत्रेव्यभिचारः; मुख्यपक्षेवस्यापिसिद्धांतसूत्रत्वात् ।
स्पष्टंचैतत्प्रकाशे प्रथमपक्षेप्यारंभसूत्रत्वाभावाच्च तत्साधितत्त्व "मृदब्रवी" दित्यादौदेव-
तान्यपदेशस्यवैदिकसवंतंत्रसिद्धांतत्वेनप्रथमपक्षे अस्यपूर्वपक्षोपष्टंभकत्वेपिसिद्धांतबोधक-
तानपायाच्च अतएवोत्तरपक्षे वैलक्षण्यस्यैवाप्रयोजकत्वंस्थाप्यतेनतुतथाव्यपदेशोपिप्रतिषि-
ध्यते । नापिवृद्धिन्हासेतिसूत्रं पूर्वसूत्रसंदंशस्यपीवादिग्रहणसूचकतुशब्दघटितत्वात्
यदिचसूत्रकृत्तथाभिप्रेयात् नांबुवद्ग्रहणादित्येवसूत्रयेत्; । तावतैवसिद्धेः "नप्रयोजनव-
त्त्वात् । नविलक्षणत्वादस्यतथात्वंचशब्दा" दित्यादिवत् ॥ यथान्यासमुक्तिस्तुपंचम्युक्तं
परामृश्यनूपणायैवेति ज्ञायते । उत्तरसूत्रएव च तुशब्दं वदेत, लोकवत्तुलीलाकैवल्यं
इत्यतेत्यि" त्यादिवत् नापिवृद्धिसूत्रार्थविचारेणाप्यंबुवत्सूत्रार्थोदूषितोभवति । तथाहि-
शारीरकभाष्ये वृद्धिन्हाससूत्रे "युक्तएवत्वयंदर्शनतः; विवक्षितांशसंभवात् । नहिदृष्टांत-
दार्ष्टांतिकयोःकचित्किंचिद्विवक्षितमंशं मुक्त्वासर्वसारूप्यं केनचिद्दर्शयितुंशक्यते, किंतुन-
त्रविवक्षितंसारूप्यमितिवदुच्यते-वृद्धिन्हासभाक्त्वमितिजलगतंहि सूर्यप्रतिबिंबजलवृद्धौ-
वर्द्धते, जलन्हासेन्हसति, जलचलनेचलति, जलभेदेभिद्यते, इत्येवंजलधर्मानुविधायिभवति,

स्वधर्मोत्पत्तौहेतुत्वकल्पनेधर्मानंत्यंधर्मेणधर्म्यननुगमाभावश्चधर्मस्यान-
नुगतत्वात्। द्वितीयेतुप्रतिबिंबत्वस्यव्यधिकरणत्वेन प्रतिबिंबधर्म-
तानस्यात्,उपाधिधर्मताचस्यात्। व्यधिकरणस्यधर्मत्वेघटत्वस्यपट-
धर्मतापत्तिः। नापिद्वितीयः; मुखस्यप्रतिबिंबोपादानत्वासंभवात्,
समानकालीनयोरुपादानोपादेयभावासंभवात्, उपादानस्योपादेय-
पूर्ववर्त्तित्वनियमात्, अनन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्त्तिनएवकारणत्वात्।
उपाधिसमवधाननाशप्रतिबिंबाविर्भावतदभेदतिरोभावयोर्बिंबत्वप्र-
तिबिंबत्वयोश्चनाशोजायतइत्यपिनकिंचित्। दर्पणसमवधानेप्रतिबिंब-
त्वंमुखउत्पद्यते, दर्पणेवा? प्रतिबिंबेवा? नाद्यः; मुखेप्रतिबिंबत्वस्वी-
कारेमुखंप्रतिबिंबमितिप्रतीत्यापत्तिः, किंचबिंबत्वमपितत्रैवोत्पद्यत-
इतिस्वीकरणीयं। तथाचबिंबत्वप्रतिबिंबत्वयोर्विरुद्धधर्मत्वंनस्यात्।
नचेष्टापत्तिः; तर्हिघटत्वकलशत्वयोरिवतुल्यव्यक्तिवृत्तिधर्मप्रतिपादक-
तयाबिंबप्रतिबिंबशब्दयोःपर्य्यायतापत्तिः। द्वितीयेतुदर्पणस्यप्रतिबिंब-
त्वेन भानापत्तिः। दर्पणंप्रतिबिंबइतिप्रतीतेःप्रमात्वंचस्यात्, प्रतिबिंबे-
चेदुत्पद्यतेतदाप्रतिबिंबस्यत्वन्मतेमुखाभिन्नतयामुखएवोत्पद्यतइत्ये-
वायातं। तथाचमुखपक्षउद्भावितादोषाःप्रसज्येरन्। तस्माद्बिंबप्रति-
बिंबयोरभेदः;बिंबत्वप्रतिबिंबत्वयोरुत्पत्तिविनाशौचेतिकथनंसर्वथा-
नसंभवति। यस्तु (एवंचसत्कार्य्यवादेतंतुसंयोगस्योत्पत्तेःपूर्वं नाशा-
त्पश्चाच्चपटस्यतन्तुमात्रत्वव) दित्याविनासत्कार्यवाददृष्टांतोदर्शितः,-
सोपिविषमः; तत्रसंयोगोत्तरंपटस्तंतुष्वेवप्रतीयते, नत्वन्यत्रेतिपट-
स्यतंतुसंयोगोत्तरमप्रत्ययात्पूर्वोत्तरकालयोरपितंतुमात्रत्वंप्रतिबिंबो-
पियद्युपाधिसन्निधानेसतिमुखएवप्रतीयेततदातस्यापिमुखमात्रत्वं-
युक्तंस्यात्। प्रतीयतेतूपाधौ तस्मात्तस्यमुखमात्रत्वंनसंभवति। एवं-
चअविद्यायांब्रह्मप्रतिबिंबोजीवइत्यसंगतमेव ॥ किंचाविद्यायांप्रति-
बिंबस्यजीवत्वेऽविद्यानाशएवमोक्षस्त्वयास्वीकर्त्तव्यस्तदाजीवस्वरूप-
नाशएवमोक्षःस्यात्। तथासतिपुरुषार्थतानस्यात्, प्रवृत्तिस्तत्रक-
स्यापिनस्यात्। नह्यात्मनाशार्थंकश्चिद्यतते, तस्यनिरतिशयप्रेमविषय-
त्वात्, उपाधिनाशेप्रतिबिंबविनाशस्यप्रत्यक्षसिद्धत्वादविद्यानाशेत-
त्प्रतिबिंबरूपजीवनाशस्यावर्जनीयत्वात् ॥ यत्तु (सतएवपदार्थस्या-
विर्भावसंभवाद्भेदाविर्भावस्योपाधिनास्वीकारेबिंबेप्रतिबिंबभेदःस्वी-
कृतःस्यात्। अभेदतिरोभावस्यैवतेनस्वीकार इत्यादिप्रलपितं,-
तदपितुच्छतरं; बिंबप्रतिबिंबयोर्भेदस्यप्रत्यक्षसिद्धस्यापलापेमाना-

भावादनुभवविरोधाच्च । "विभेदजनकेऽज्ञानेनाशमात्यंतिकंगत" इत्यादिवाक्यविरोधाच्च। तस्यलक्षणस्याऽन्यथार्थकल्पनेऽविश्वासः॥ किंचाभेदस्यतिरोभावेतत्प्रतीतिर्माभूत् . भेदप्रतीतिःकेनभवतीति तत्रहेतोरनुक्तत्वात्साकस्मिक्येवस्यात्। उपाधिनाशेऽभेदतिरोभाव-नाशेपिभेदस्यानाशात्पूर्ववद्भेदप्रतीतिःस्यात्।अभेदतिरोभावनाशाद्-भेदप्रतीतिरपिस्यात्। "वृद्धिन्हासभाक्त्वमंतर्भावादुभयसामंजस्या-देव" मितिसूत्रमपिन (उपाधेर्जलस्यधर्मौवृद्धिन्हासादयोयथा-प्रतिबिंबेऽध्यस्यन्तेतथाप्रकृतेपि) इतिप्रतिपादयति येनत्वदुक्तोप-ष्टंभसंगतिःस्यात्। किंतु "नस्थानतोपी" त्यादिसूत्रेणारब्धोयोब्रह्म-स्वरूपविचारस्तदुपयोगितयाक्रियमाणोयोब्रह्मणिवेदबोधितजडजीव-धर्माणांविधिनिषेधाभ्यांप्रतीयमानस्यविरोधस्यपरिहारःसएवानेन-सूत्रेणसिद्धांतिनाक्रियते पूर्वमेकदेशिकृतोविरोधपरिहारस्तु "अम्बु-वदग्रहणात्तुनतथात्वं" मित्यनेनखंडितः। यथालोकेमहानवका-शोऽल्पोवकाशोवेदेपि "यथावकाशंदशचमासान् यथावकाशंग्रहा" नित्यादिनास्वल्पत्वमहत्वादिकमवकाशात्मकस्याकाशस्यसूच्यते । तत्रयथापदस्यमहत्वाल्पत्वयोधकत्वात् तत्राकाशस्यव्यापकत्वेनव्या-पकेचाल्पत्वमहत्वयोर्युगपत्समावेशासंभवाद्विरोधः ॥ एवंचयथा-करकेप्रविष्टआकाशोऽल्पतया व्यपदिश्यते मठेप्रविष्टश्चमहत्त्वेन उपाध्यंतर्भावेनोपाधिवृद्धिह्रासाभ्यामाकाशेपिवृद्धिन्हासभाक्त्वमेवं-ब्रह्मणोप्युपाध्यंतर्भावात्तदभिव्यंग्यसर्वकामादिधर्मवत्त्वं।अत्रचीजंतु-विषयश्रुत्युक्तआकाशदृष्टांतस्तत्स्यप्रकृतश्रुत्यनुसारित्वेनतेनतत्तदुपाधि-प्रविष्टंब्रह्मापितत्तद्धर्मवद्वक्तव्यं,नत्वेकदेशयुक्तरीत्या। नन्वेवमपितेषां-धर्माणामौपाधिकत्वेनौपचारिकत्वमेवेतिचेत्,-न; स्यादौपचारिकत्वं-यदि जपाकुसुमलोहित्यवदन्यधर्मत्वंस्यादन्यानुविधायित्वेपिस्वध-र्मापवते; श्रुतिलिंगादिप्रमाणाभावेनान्यधर्मत्वस्यवक्तुमशक्यत्वात्। तथाचयथाकाशस्यवृद्धिह्रासभाक्त्वंकरकाद्यंतर्भावात्तथैवोभयसामं-जस्याद्ब्रह्मणोपीतिनकोपिविरोधःपदमादधातिजलवृद्धिन्हासाभ्यांप्र-तिबिंबवृद्धिन्हासकथनंतुनसत् भूयसिस्वल्पेपिजलेसूर्यादिप्रतिबिंब-स्यतुल्यतायाएवग्रहणात् ॥ किंचलोकेपरिच्छिन्नस्यरूपवतउपाधि-विप्रकृष्टस्यप्रतिबिंबदर्शनादपिप्रतिबिंबपक्षोऽसंगतः ॥ नचमाया-याअघटितघटनापटीयस्त्वाल्लोकेऽसंभावितमपितत्प्रभावेणभवती-तिशाच्यं; तर्हिमुक्तानामपिपुनरुत्पत्तिःस्यात्। सुकृतिनांनरकप्राप्तिश्च-

स्यात्, मायाया दुर्घटघटनापटीयस्त्वात् ॥ एवंमायावच्छिन्नोजीव इत्यादिपक्षाअपिनसंभवंति, श्रुतियुक्तिविरुद्धत्वात् ॥ तत्खंडने-यत्नस्तुपरेणतत्तत्पक्षाणामप्रतिपादनान्नक्रियते ॥

सहस्राक्षे प्रतिबिंबस्यचबिंबोत्पत्तीत्यादिनिहमतायतइत्यतं भागनिरस्यति–यत्तु-प्रतिबिंबस्यचेत्यादिना नक्रियतइत्यतेन ॥ बिंबत्वप्रतिबिंबत्वयोरिति ॥ बिंबेप्रतिबिंबेचय थायथंतयोरुत्पत्तिरित्यर्थ ॥ तादृगिति ॥ प्रतिबिंबाविर्भावस्यबिंबाभेदतिरोभावस्यचे-त्यर्थ ॥ नाद्यइति ॥ बिंबाभेदपक्षेनेत्यर्थ । अयमेवतदाशयगोचरोमुख्यइतिप्रथमसुप-न्यस्त ॥ ज्ञानस्यादिति । नचेष्टापत्ति, 'प्रतिबिंबपश्यामी'त्याद्यनुव्यवसायानुदयात् ॥ प्रतिबिंबतिरोभावइति । उपाधिसमवधाननाशाद्व्ययास्वीकृतेतस्मिन् । नचाविर्भावनाश-एवभयास्वीक्रियतेनतिरोभावइतिवाच्यम्, आविर्भावनाशोत्तरप्रतिबिंबस्वत्वांगीकारेतस्य-दर्शनायोग्यतयातिरोभावस्यार्थादवापत्ते ॥ तदुत्तरस्वीकारेतु तन्नाशएवस्वीक्रियता, कृतकठगडुनातदाविर्भावनाशेन ॥ प्रतिबिंबचलनइति ॥ इदमुपलक्षण, तेन प्रतिबिंब-भेदनादौबिंबेऽपितत्तदापत्तिर्ध्येया ॥ एतेन तदीयवृद्धिन्हासभाक्सूनभाष्यसारित्वज्ञेय ॥ स्वन्मतविरुद्धमिति । सिद्धांतवत्साख्यादिभिद्वा उत्पत्तिनाशविलक्षणयोराविर्भावतिरो-भावयोरस्वीकारात् प्रत्युतोत्पत्त्याविर्भावादिशब्देषुपर्यायत्वांगीकाराच्च । एकदेशेऽप्या-विर्भावादिस्वीकारेऽपसिद्धांतस्यास्मन्मतप्रवेशस्यचतुल्यत्वात्सर्वत्रतौकुतो न स्वीक्रियेते इति भाव । विरोधदर्शयितुतन्मतप्रथममतिमाहु आविर्भावेति । पचदश्याश्चित्रदी-पाख्ये षष्ठप्रकरणइय (का० १८२) कारिकाऽस्ति ॥ समलोक्तेरिति । समान मतयस्यस समतो विद्यारण्य ॥ तद्धर्मइति । व्यावर्तकोऽसाधारणधर्म ॥ दर्पणसन्निधानेनेति । भयपूर्वत्रहेतु ॥ आद्यइति । मुखएव प्रतिबिंबत्वमुत्पद्यतइतिपक्षे ॥ व्यवहितस्यति । अव्य वहितस्यवालुकादर्जलादौप्रतिबिंबादर्शनेनोपाधिबिंबयोर्व्यवधानेसत्यप्राप्तबिंबप्रतीतिनिय-मस्यप्रागुपपादितत्वात्तथेतिभाव ॥ स्यादेतत्व्यवहितस्यापि चुंबकस्यसन्निधानमात्रेणलोह परिभ्रामकत्वमिवेत्यरुच्यादूषणांतरमाहु उपाधिसन्निधानस्येत्यादिना ॥ धर्मीनस्यमिति ॥ एकदादर्पणसन्निधानेप्रतिबिंबत्वादेकमुत्पन्नतत्सन्निधाननाशेच नष्टमेवमुहुस्तत्सन्निधानास

॥ ३५ ॥ प्रतावस्वस्य च बिम्बोत्पत्तिविनाशाभ्यामुत्पत्तिविनाशौ उपाधिसम-वधानेन प्रतिबिम्बस्याविर्भावस्तत्रबिम्बाभेदतिरोभावश्चजायते । तथा प्रतिबिम्बत्वबिम्ब-त्वयोरुत्पत्ति उपाधिसमवधाननाशेनच ताभ्यामाविर्भावतिरोभावयोर्बिम्बत्वप्रतिबिंबत्वयो-श्चनाशोजायते ॥ प्रतिबिम्बस्यबिम्बस्वरूपेणस्थितिरितियावत् ॥ बिम्बस्यच प्रतिबिम्बो-त्पत्तिनाशप्रयोजकोत्पत्तिनाशप्रतियोगित्व नबिम्बत्वेन किन्तु स्वरूपेण ॥ उत्पत्तिरपि प्रति-बिम्बस्य तादात्म्येन ॥ इदच शादिबिम्बे ॥ बिम्बस्यानादित्वेतु तदुत्पत्तिविनाशयोरभावेन प्रतिबिम्बोत्पत्तिविनाशयोरप्यभाव ॥ उपाध्यसन्निधानेऽसत्यपि प्रतिबिम्बोबिम्बरूपेणैव गृह्यते नतु प्रतिबिम्बरूपेण, तादृक्स्वरूपस्यानाविर्भावात् ॥ अभेदस्याऽतिरोभावाच्च ॥ बिम्बत्वादेरभावाद्बिम्बादिपदव्यवहारोऽपि न ॥ एवचसत्कार्यवाद तदुपयोगस्योत्पत्ते पूर्व

श्रिधानयोर्नवंनवमुत्पद्यते नश्यति चेत्येकस्मिन्नेवप्रतिबिंबेप्रतिबिंबत्वानामानंत्यम् । एवं-बिंबत्वेपिबिंबत्वानाम् ॥ अननुगतत्वादिति । स्वाश्रयेष्वन्यूनानतिरिक्ततयास्थित्यभावात् ॥ द्वितीयेत्विति । दर्पणादावुपाधावेव प्रतिबिंबत्वमुत्पद्यतइतिपक्षे ॥ नापिद्वितीयइति । प्रतिबिंबस्यबिंबोपादेयत्वमितिपक्षोऽपिनेत्यर्थः । नचतेनतयोरभेदस्यैवोक्तत्वात्कथमस्य-पक्षस्योत्थानमितिशक्यम् । पूर्वं (उत्पत्तिरपि प्रतिबिंबस्यतादात्म्येन) इतितदुक्तिम-भ्रेवदुक्ततन्तुपटदृष्टांतचावलम्ब्यैवास्योत्थापनात् ॥ भानापत्तिरिति । यस्मिन्धर्मिणियोधर्म-उत्पद्यते ,तद्विशेषणतयैवतद्भानमुचितमितिभावः ॥ नबालादेः कदाचित्तथाभानजायत-एवेतिचेत्ताद्दग्भानभ्रमएवातोऽकिंचित्करमित्याशयेनाऽऽपत्त्यंतरमाहुः-प्रमात्वंचस्यादिति ॥ सयोगप्रत्ययादिति । सयोगस्यापिपरमसिद्धांत आविर्भावांगीकारात्प्रत्ययपदम् । सयोग-स्यापिनित्यत्वतुकार्यमात्रस्यब्रह्मरूपत्वात्सर्वरूपब्रह्मणोयावन्मूर्तद्रव्यादिरूपकार्येषुसयोग -स्यतद्विभुत्वनिर्वाहायात्रयवाच्यत्वाचासिध्यतीत्यन्यत्रविस्तरः ॥ पूर्वोत्तरकालयोरपीति । अपिशब्दात्सयोगप्रतीतिकालेऽपिपटस्तंत्वभेदनव्यभिचरतीतिद्योतितं, पर पूर्वोत्तरकालयोः कार्यस्यानाविर्भूतत्वात्परिणाहायामादिकार्यासाधारणधर्मानानुभूयंते ॥ एतेन सत्कार्यवादे-तंतुसंयोगस्योत्पत्ते पूर्वं नाशात्पश्चाच्चपटस्यतंतुमात्रत्ववत्तुसयोगकालेवाचारभणपरिणा-

---

नाशात्पश्चाच्च पटस्य तन्तुमात्रत्ववत्तन्तुसयोगकाले वाचारम्भणपरिणाहायामशालिद्रव्यस्वरू-पत्वंतन्तुभेदवत्त्ववच्च प्रतिबिम्बस्यापि उपाधेरसमवधाने बिम्बमात्रत्व तत्समवधाने तादृश-प्रतिबिम्बत्वबिम्बत्ववत्त्व बिम्बभेदवत्त्वं च भवति ॥ आविर्भावकोपाधिकृता देशान्तरसब-न्धप्रतीति प्रतिबिम्बेपटादितोऽधिका ॥ एतेन अविद्यायाब्रह्मप्रतिबिम्बोजीवइतिमोक्षश्चावि-द्यानाशइति वदतस्तव मते जीवस्वरूपनाशएव मोक्षइतिसपद्येते । तथाचात्महानमपुरु-षार्थइति मोक्षस्यापुरुषार्थत्वमापद्येत । जीवस्याऽलीकत्व च स्यात्तथासति कोऽपि पार-लौकिकप्रयत्न न कुर्यात् इति विद्वन्मण्डनोक्तं सर्वप्रत्युक्तम्,–उपाधिनाशेन प्रतिबि-म्बस्यनाशात् ॥ सतएव पदार्थस्याविर्भावसम्भवाद्भेदाविर्भावस्योपाधिना स्वीकारे बिम्बे प्रतिबिम्बभेदः स्वीकृत स्यादिति अभेदतिरोभावस्यैव तेन स्वीकारइति तन्नाशेऽपि नभेदनाश किन्तु अभेदतिरोभावनाशएव ॥ विभेदजनकेऽज्ञानेइत्यादौ विभेदादिपदैर-भेदतिरोभावएवोच्यते इति नकश्चिद्विरोध ॥ उपाधेर्जलस्यधर्मास्तु वृद्धिन्ह्रासाद्या- प्रति-बिम्बेऽध्यस्यन्ते ॥ तथाच पारमर्षसूत्रम् ॥ वृद्धिन्ह्रासभाक्त्वमन्तर्भावादुभयसामञ्जस्यादे-वम् ॥ एवचलौकिकप्रतिबिम्बविलक्षण यदि किञ्चिज्जीवाख्ये प्रतिबिम्बे तवप्रतीयेत लोकेच तथास्वीकारआवश्यक स्यात्तर्हि अत्राऽघटितघटनापटीयस्यामायायाः प्रभावेण तत् स्वीका-र्यम् ॥ तादृग्वैलक्षण्येऽपि प्रतिबिम्बत्वं नापन्हवनीयम्; यत्किञ्चिद्वैलक्षण्यस्यसर्वत्र सत्त्वेनानिवारणीयत्वात् ॥ यद्यपिचावच्छेदवादोपि भगवत्पादमुने. सम्मतोस्ति पक्षान्त-राणिचभाष्यादिसम्मतानि तत्रप्रतीयन्ते तेषां च वस्तुतो नविरोधइति वार्तिककारपादैः सिद्धान्तलेशकृदादिभिश्चोपपादितम्, तथापि तत्रपरस्यातिप्रलपस्यानाभावाद्यतदस्माभिरिह प्रतायते इतिदिक् ॥ ८ ॥ ३९ ॥

छायामशालिद्रव्यस्वरूपत्वंतुभेदवत्वंचप्रतिबिंबस्यापिउपाधेरसमवधानेबिंबमात्रत्वंत-
त्समवधानेतादृशप्रतिबिंबत्वबिंबभेदवत्वंचभवति) इत्यादिनिरस्तम् । स्वयोगस्याप्युत्प-
त्तिनाशयो. सत्कार्यवादेऽगीकर्तुमशक्यत्वात् । तस्यापितयोरंगीकारेतुपटादे. कार्यस्यैवकु-
तोनोररीक्रियेताम् । पटप्रतीतिकालेऽपितस्यातन्तुमात्रत्वं स्वीक्रियतेनतुपूर्वापरकालयोरेव ।
अत. परिणाहायामाद्यवस्थाविशेषोऽपितन्तूनामेव । तादृशावस्थाविशेषविशिष्टानांत्वादय-
एवपटादिनामधेयैर्व्यवह्रियते, नतुपटाद्याविर्भावकालेपितेषुतत्वादिभेदोऽगीक्रियते । तदना-
द्यतिरिक्तस्थलेपटादीनामप्रत्ययात् । तस्मात् (भेदवच्चवच्च) इत्यतोदृष्टातोऽसत्सिद्धा-
ताज्ञानमूलकउभयवादिसमतत्वाभावादसगतः ॥ तेनैवदार्ष्टांतिकमपिनि शेषमपास्तम् ।
बिंबप्रतिबिंबयोस्तंतुपटादिवदुपादानोपादेयभावमस्वीकृत्य प्रतिबिंबस्योपाध्यसमवधाने
बिंबमात्रत्वमित्यादेरशक्यवचनत्वात् ॥ (प्रतिबिंबस्योपाधिसमवधानेतादृशप्रतिबिंबत्व-
बिंबत्ववत्वबिंबभेदवत्वंचभवति) इतिकथनतुसुतरामसगतम्, प्रतिबिंबेबिंबत्वोत्पत्तेः
स्वयमप्यस्वीकारात् । बिंबएवतस्या स्वीकारात् । अन्यथाप्रतिबिंबमेवप्रतिबिंबतयाप्रतीयेत
मुखंबिंबमितिचनप्रतीयेत ॥ एवस्वयमभेदतिरोभावस्यागीकारेणभेदमनगीकृत्य "विभे-
दजनकेज्ञान" इतिस्वसमतवाक्यस्याप्यन्यथानयनेन चेदानींबिंबभेदवत्त्वमितिकथने-
पूर्वापरस्वग्रथविरोध ॥ नचेहस्वोक्तावपिभेदपदमभेदतिरोभावपरतया व्याख्येयम् ।
तथासत्यग्रे (भेदाविर्भावस्ये) त्यादावपिभेदपदस्यतादृशतिरोभावपरत्वप्रसगात् ॥
अन्यथात्वनिर्णयापातात् ॥ पुरुषार्थतानस्यादिति । "आत्महानमपुरुषार्थ" इत्यभियु-
क्तोक्तेरात्महानरूपस्यमोक्षस्यसानस्यादितिभाव ॥ तस्यनिरतिशयप्रेमविषयत्वादिति ।
बृहदारण्यके (अ० ४ ब्रा० ३ पृ० ४४७) "नवाअरेपत्यु कामाये" त्यारभ्य
"आत्मनस्तुकामायसर्वप्रियभवती" त्यतेनजीवस्यपरमप्रेमास्पदत्वश्राव्यते ॥ एतदेवा-
भिप्रेत्यपचदश्याविद्यारण्योऽप्याह (प्रकरण १ श्लो० ८ । ९) "इयमात्मापरानद-
परप्रेमास्पदयत ॥ मानभूवहिभूयासमितिप्रेमात्मनीक्षते ॥ तत्प्रेमात्मार्थमन्यत्रनैव-
मन्यार्थमात्मनि । अतस्तत्परमस्तेनपरमानदताऽऽत्मन" इति ॥ प्रत्यक्षसिद्धत्वादिति ।
अनेकोत्पत्तिनाशाविर्भावतिरोभावकल्पनापेक्षयालाघवात्प्रत्यक्षानुरोधाच्चप्रतिबिंबस्यैवोत्प-
त्तिनाशौसुवचावितिभाव ॥ अविश्वासइति । भेदादिशब्दे क्वचिद्भेदएवक्वचिद्भेदतिरो-
भावइत्यनिर्णयात्विभेदशब्दवद्वाक्यस्थशब्दांतराण्यपिकिस्वार्थपराण्याहोस्विल्लक्षणादिना-
ऽर्थांतरपराणीतिसशयाच्चाविश्वासइत्यर्थं तेनस्वोक्तोपष्टभार्थंकृतवृद्धिह्राससूत्रोपन्यास-
न्युनक्ति–वृद्धिह्रासभाक्त्वमित्यादिना ॥ वेदबोधितेति । विषयश्रुतौभारूपसर्वकामादिप-
दैर्जीवधर्मा सर्वगंधसर्वरसादिपदैश्चजडधर्माबोध्यतइतिभाव ॥ प्रकृतसूत्रस्यभाष्यप्रका
शावैकीकृत्यकश्चित्तद्भागमर्थंत कश्चिदुक्षरशश्चसगृह्णाति–यथालोकइत्यादिना ॥ अल्पत्व-
महत्वयोरिति । अल्पत्वमात्रस्यमहत्वमात्रस्यचेत्यर्थं । तेनव्यापकेशतेपचाशदितिन्याया-
त्पादियावत्परिमाणाश्रयत्वेऽप्यदोष ॥ अल्पतयेति । करकप्रवेशाभिव्यक्तया स्वनिष्ठयै-
वतया । एवंमहत्वमपिमठादिप्रवेशाभिव्यक्तज्ञेयम् ॥ वृद्धिह्रासभाक्त्वमिति । उपाध्यभि-
व्यंजितस्वनिष्ठतत्परिमाणव्यपदेशाश्रयत्व ॥ तदभिव्यग्येति । वस्तुतोब्रह्मधर्माएवतेला-

किंकैःपृथिव्याद्युपाधिभिर्लोकेऽभिव्यज्यंतइतिभावः ॥ विषयश्रुत्युक्तइति । चिंत्यमाने-शांडिल्यविद्यावाक्ये "आकाशात्मा" इतिश्रावितइत्यर्थः ॥ प्रमाणाभावेनेति । अतद्धर्म-बोधकवाक्येष्वोपाधिकधर्मपरत्वरूपतात्पर्यनिर्णायकानांजैमिनीयप्रसिद्धश्रुतिलिंगादिप्रमाणा-नामभावेनेत्यर्थः ॥ प्रहणादिति । एतदंतेनप्रकृतसूत्रस्थभाष्यतत्प्रकाशयोराशयोऽर्थतः-शब्दतश्चप्रायशोऽनूदितः ॥ अतःपरंस्वातंत्र्येणवदंति–किंचेत्यादिना । दर्शनादिति । अत्रा-पिशब्दः प्रागुक्तानामुक्तदिशोन्नेतुंशक्यानांचप्रतिबिंबत्वदूपकयुक्तीनांसमुच्चायकः ॥ मुक्ता-नामित्यादि । ब्रह्मैकदेशेऽनादिमायायाःसत्वस्यस्वीकाराच्छ्रुतिसिद्धसृष्टिपौनःपुन्यनिर्वाहा-न्यथानुपपत्त्याऽग्रेऽपिब्रह्मणिसर्वांशतोमायानिवृत्ते.कदाचिदपिवक्तुमशक्यत्वाच्च सर्वथा-ब्रह्माभिन्नेषुमुक्तेषुविभाजकलेशस्याप्यभावेनतेषुविद्यमानासाशबलवदिच्छाप्रयत्नादिकंतद्द्वारा पुनःसंसारावेशंचपुनःकुतोनसंपादयेदितिभावः । उत्पत्तिशब्दोऽत्रजननाद्यभिमानरूप-ससारपरोविवक्षितः ॥ सुकृतिनामित्यादि । अमुक्तदशायांतस्या.सत्वस्यत्वशक्यवारण-तयास्वभावानुरोधात्सासुकृतिदुष्कृतिनांनियतफलविपर्ययादिकंकुतोनजनयेत् ? । चका-रोऽत्रविविधानांश्रुत्यादिसिद्धमर्यादाभंगानांसमुच्चयार्थः ॥ यदितुशास्त्रादिनियतमर्यादाति-रिक्तस्थलएवाघटितघटनापटीयस्त्वंतस्याअभ्युपगम्येततर्हिप्रतिबिंबवस्तुमर्यादाऽपिनतया-भंक्तुंशक्या ॥ अतोजीवस्यप्रतिबिंबत्वमाहत्यनापादयितुंशक्यं ॥ श्रुतियुक्तिति । श्रुत-यश्चयुक्तयश्चेत्यर्थः । श्रुतिशास्त्रानुरोधितर्कास्त्वप्रतिष्ठानाद्वेदांतेष्वनिर्णायकाइत्याशयेन-श्रुतीनांप्रथमनिर्देशः ॥ परेणेति । खंडनीयसहस्राक्षकारेण । तेनाप्पय्यदीक्षितादिभिः-प्रतिपादनेऽपिनविरोधः । तेषांखंडनंचश्रीपुरुषोत्तमचरणादिग्रंथेष्वस्त्येवातोऽत्रनक्रियत-इत्याशयः ॥ अत्रायंसारोऽवगंतव्यः–यच्चप्रतिबिंबस्यचबिंबेत्यादिव्यवहारोपिनेत्यंतंतन्नि-र्मूलं । नहिकाचिदपिप्रतिबिंबस्ययावद्बिंबसत्वंसत्तायाबोधिका तदाविर्भावादिबोधिकावा-श्रुतिस्मृतिर्वोपलभ्यते यद्बलात्तथा कल्प्यं; नाप्यविप्रतिपन्नालौकिक्यपिकाचित्तादृशी युक्ति-रस्ति ययोपाधीनांसमवधानासमवधानयो.प्रतिबिंबस्योत्पत्तिनाशावकल्पयित्वाव्यर्थंकंठ-गडूयमानौतस्यतद्बिंबाभेदस्यचाविर्भावतिरोभावौतेषांचोत्पत्तिनाशौबिंबप्रतिबिंबसाधारण-धर्मयोश्चमुहुर्मुहुस्तौस्वीक्रियेतांनचोक्ताश्रुत्यादयएवात्रमूलं । तासुप्रतिबिंबस्यनाम्नोप्यनु-च्चारणात् स्वरसतोव्याख्यातत्वाच्च । किंचप्रतिबिंबस्यालीकत्वंमायिकत्वंचैकादशस्कंधे द्वितीयस्कंधेचाहश्रीपुरुषोत्तमः"च्छायाप्रत्याह्वयाभासाअसतोप्यर्थकारिण"इति, "तद्वि-द्यादात्मनोमायायथाभासोयथातम"इतिच बिम्बभूतघटादीनांसत्यत्वंत्वनेकश्रुतिसूत्रादि-सिद्धंप्रागेवदर्शितं, अतोपितयोरभेदोऽशक्यवचनः किंचोपाधिसमवधानेनतदाविर्भावनि-यमेदर्पणस्यपृष्ठत.स्थित्वाकरस्यपुरस्तात्करणेसमवधानस्यजातत्वात्सपूर्णेनप्रतिबिम्बेनदृग्गो-चरीभवितव्यंनतुकरमात्रस्यतेन । ननुयावतोवयवस्यतत्समवधानंतावानेवप्रतिबिम्बावयवो-ऽप्याविर्भवतिचेत्तस्यापिसावयवत्वाज्जन्यत्वाच्चबिम्बवत्तस्याप्युपादानंकिंचिद्वाच्यं; तत्रनपृथि-व्यप्तेजांसितत्स्पर्शाभावात्, अतएवनवायुः; रूपोपलंभाच्च । अतएवनाकाशः; अशब्दगु-णत्वाच्च नापिकालदिङ्मनांसिरूपाद्युपलम्भात् तेषामनारंभकत्वाच्चअत.कारणाभावात्कार्य-मप्यशक्यमिमेनसहोरपत्तमितिरक्तुं किंचकिंचिद्यप्रतिबिम्बस्यनिमित्तंत्वात्दंडादिरेवेतिचेत्

घटाभावेप्युपाधिसमवहितेनतेन सशक्येवोत्पादयितुं, घटस्यापितन्निमित्तत्वमितिचेत् समानोत्पत्तिकत्वाथदीयतातिलांजलि, कारणस्यपूर्ववृत्तित्वनियमात्। निरुपादाननिमित्तकंच प्रातिभासिकमिन्नजन्यमप्रसिद्धम् प्रातिभासिकस्याप्युपादानमेवाविद्या सतिमित्तकत्वतुतस्यापिबहुसर्वसमत किंचबिंबेनसहकतिप्रतिबिम्बान्युत्पद्यंते? एकमेवेतिचेत् अनेकदर्पणसमवधानेयुगपदनेकतत्प्रतीतिर्नोपपद्येत। बहुनीतिचेत्सख्याया अनियमोदोष तस्माल्लाघवाच्चक्षुर्योग्यस्यसमवधानेनप्रत्युपाधितदुत्पत्तिस्वीकारएवश्रेयान्। किंचबहूनातेषांबिंबेनसहोत्पन्नत्वे एकदर्पणसमवधानेपिसर्वेतआविर्भवेयु। नचैकोपाधिसमवधानभेदस्यैवतस्याविर्भावनेशक्तमितिवाच्य, गौरवाधिक्यात्, परस्पराभिमुखस्थितदर्पणद्वयेप्रतिबिम्बपरंपरानुभवानुपपत्ते। एवप्रतिबिम्बानामपिप्रतिबिम्बदर्शनात्, उत्तरोत्तरप्रतिबिम्बपरंपराया स्वस्वबिम्बभूतप्रतिबिम्बे सहोत्पत्त्यादिकमुपाधिसमवधानेचाभेदतिरोधानानिवृत्तौचतन्नाशा कल्प्याइतिमहद्गौरवं स्यात्, बिम्बेनसहप्रतिबिम्बोत्पत्त्यादिकल्पनमात्रेणनिर्वाहात् किंचप्रतिबिम्बाविर्भावोत्तरशस्त्रादिनातच्छेदनादिलक्ष्यतेकर्तुं। शारीरकभाष्ये पितृतीयस्यद्वितीयेपादे (सू० २०) वृद्धिह्रासस्त्रेजलचलनेचलतिजलभेदेभिद्यतइत्यभिहितंतथाचजलेऽप्रतीयमाने प्रतिबिम्बेतरवार्यर्धप्रवेश्यबिम्बस्यापसारणेतत्क्षणमभेदतिरोभावनाशान् कृपाणच्छिन्नस्यैवप्रतिबिम्बस्यबिंबाभेदसिद्ध्याबिंबेच्छेदनादिकमनुभूयेत किंचप्रतिबिम्बस्यसर्वथाबिम्बाभिन्नत्वे आविर्भावेसत्यपि बिम्बभिन्नदिक्षुसत्वेनसव्यासव्यविपर्ययेणचनभवितव्यं। दृश्यतेतुप्राङ्मुखस्यपुस प्रत्यङ्मुख प्रतिबिम्ब-वामपाणिप्रणयिकङ्कणकिंकिणगणाश्च दक्षिणपाणौप्रतिबिम्बस्य तथापूर्वस्थितस्यप्रतिबिम्बआविर्भूतेपश्चादुपवेशनेह्रसनेहस्तादिचालनेचप्रतिबिम्बेतत्क्रिययानभाव्य, तदाविर्भावोत्तरमभेदतिरोभावांगीकारात्। मन्मतेतुमायिकपदार्थांतरत्वांगीकारात् सर्वमुपपद्यते, किंचबिम्बसमानोत्पत्तिनाशमात्राभ्युपगमेननिर्वाह, बालस्यप्रतिबिम्बेलिपस्यमेदस्विनस्तस्मिन्स्थूलिम्न पुनरपक्षीणस्यतस्मिन्नपक्षीणतायाश्चानुभवात् बिम्बस्यशरीरादेर्वृद्ध्यपक्षयौतुतत्परमाणुप्रवेशनिर्गमाभ्यांभवत। नहिपरमाणुप्रवेशनिर्गमौतावत्पाञ्चभौतिकेप्रतिबिम्बेसगच्छेतेइतिबिम्बवृद्ध्यादिनाप्रतिबिम्बेतस्यानुपपत्ति। एवंबिम्बस्यलरो पाचभौतिकावयवच्छेदनेप्रतिबिम्बेतदवयवराहित्यानुभवोनस्यात्। नापिबिम्बस्यावयवाएव प्रतिबिम्बस्यापितद्वृत्तिकुशकाशावलम्बनशक्य, अदर्शनस्वशिरस प्रतिरूपेपुसत्स्वपीत्यादिदशमस्कन्धादिवचनेबिंबेऽवयवसत्वेपिकिंचित्प्रतिबिंबेतदनुपलब्धे। एतेनप्रतिबिंबनाशस्यप्रयोजकताऽपास्ता, अनष्टेसमवहितेपिबिंबावयवेप्रतिबिंबावयवनाशात्। अनित्यत्ववादेवर्णध्वंसोत्तरमेवप्रतिध्वनिध्वंसेनावबन्धस्याप्रयोजकतायास्तयोरीकार्यत्वाच्च। अपिचप्रतिबिंबतद्भेदयोराविर्भावतिरोभावौस्वीकृत्यतयोरुत्पत्तिनाशौयथाङ्गीकृते तथातदुत्पत्तिनाशौस्वीकृत्यतयोरेवाविर्भावतिरोभावावपिसमनद्युक्तिकौ, निर्णायकविरहात्, कार्यसिद्धेरुत्पत्त्याविर्भावाद्युभयाभ्युपगमगौरवस्यचतौल्यात्। अत संशयएवपर्यवसान वस्तुतस्तुतयोराविर्भावतिरोभावौनविकल्पसहौ, तथाहिप्रतिबिंबकतिरोधत्ते? उपाधौबिंबेवा? नाद्य, उपाध्यंतरसमवधानेतनदनाविर्भावप्रसंगात्। नद्वितीय, उपाधिपरित्यज्यतस्यबिंबपर्यंतगमनस्यादर्शनात्, तथा प्रतिबिंब

काविर्भवति ? नोपाधौ, अन्यत्रतिरोहितस्यतदभिन्नस्यकारणमन्तरेणतत्राविर्भावायोगात् । नापिबिम्बे, बिंबहितोपाधिंप्रतिप्रयाणस्याप्रेक्षणात् । नचतिरोहितस्यैवगमनागमनेवाच्ये, मानाभावात्, दृष्टानुसारिमतान्तरेणान्यथानुपपत्तिपरिहारात्, उपाधिबिंबान्तरालिकक्षणिकनिराश्रयतत्स्थित्यसंभवाच्च किंचाभेद किंप्रतिबिंबप्रादुर्भावात् प्रागेवतिरोधत्ते तदुत्तरंवा ? नाद्य, अनाविर्भूतस्यतस्यतत्तिरोभावाधिकरणत्वायोगात् । नचबिंबमात्रंतदाश्रय, तद्वयप्रतीत्यापत्ते द्वितीयश्चेतबिंबगमनादिस्मतरातस्योपाधिदेशगमनादिकमसभवि, अभेदस्याविरोधानात् तिरोधानोत्तरगमनंचेद्दृश्येततथात्तत्तिरोभावनाश, प्रतिबिंबतिरोभावात् । पुरस्ताद्भवतिपरस्ताद्वा ? नाद्य, क्षणिकत्वप्रधानभेदप्रत्यययोरयोगात् । द्वितीयेतुतिरोभावोत्तरमदृश्यस्यप्रतिबिंबस्यक्षणभेदेनस्थितिवत् सार्वदिक्यपिसा तथानायटीतीरयुत्तरक्षणे अभेदस्यमुहुस्तत्तिरोभावतन्नाशयोश्चकल्पननिरर्थक, प्रतिबिंबतिरोधानक्षणावच्छेदेनाभेदतिरोभाव कतिष्ठेत् ? उत्तरक्षणेतन्नाशश्चाधिकरणाभावात्कस्मात् ? एवमन्यदपिशक्यमूहितु । वस्तुतस्तुविवर्तवादिनस्तेमतउत्पत्त्याविर्भावयोर्वैलक्षण्यानूरीकाराबकिंचिदेतत्; एवंबिंबप्रतिबिंबत्वयोरुत्पत्तिनाशावपिनयुक्तिसहौ । तथाहिप्रतिबिंबत्वप्रतिबिंबएवोत्पद्यतेऽन्यत्रवा ? नाद्य, अन्यत्रान्यधर्मोत्पत्त्यसगते, यत्रोत्पद्येततस्यैवप्रतिबिंबतयाप्रत्ययापत्तेश्च । आद्यश्चेत्तदाविर्भावान् प्राक्तदुत्पद्यतेऽनतरंवा ? नप्रथम, अधिकरणासिध्योत्पत्त्यसिद्धे । द्वितीयश्चेत्तादात्म्यापरपर्याये समवायसबधावच्छिन्नतन्निरूपिताधिकरणतावच्छेदकतत्प्रतियोगिकप्रागभावाधिकरणतावच्छेदकंच किस्यात् ? प्रतिबिंबत्वमेवेतिचेदात्माश्रय, नाप्यन्यदप्रसिद्धे । आविर्भावश्च केनरूपेण ? नप्रतिबिंबत्वेन, व्याघातात् । तथाभेदतिरोभावात्पूर्वंतदुत्पद्यत, तदुत्तरंवा ? आद्ये बिंबत्वाद्वैघटायेवतदधिकरणवाच्यमितितत्रप्रतिबिंबत्वप्रतीत प्रतिबिंबेतदप्रतीतेश्चप्रसक्ति । द्वितीयेतिरोभावाधिकरणतावच्छेदकस्यानिर्णय तथाप्रतिबिंबतिरोभावात्पूर्वंतद्वयविपश्चाद्वा ? आद्येअतिरोभाव केनरूपेण ? द्वितीयेतिरोहितेपिप्रतिबिंबेकचित्कालतुप्रतिबिंबत्वतिष्ठत्यपति । अग्रतन्नाशकल्पननिष्फल उभयत्रप्रतिबिंबत्वप्रतियोगिकध्वंसाधिकरणेनावच्छेदकानिर्धारश्चएवमभेदतिरोभावात् प्राक्तन्नाशेतिरोभावध्वसाधिकरणतावच्छेदकानिश्चय नागृहीतविशेषणेतिन्यायेनतद्रहितश्चप्रतिबिंबपदार्थएवबोद्धुमशक्य । तदनतरतन्नाशेतुक्षणपरस्परनिरूपितबिंबत्वप्रतिबिंबत्वयो सामानाधिकरण्यापत्ति । सभवतिचसामानाधिकरण्येसदैवतदात्माप्रतिबिंबस्यापिप्रतिबिंबेसति प्रथमप्रतिबिंबेनिरूपकाभेदादुभयो सामानाधिकरण्यदर्शने, अत परस्परनिरूपितत्वविशेष्यत । एवबिंबत्वोत्पत्त्यादावपिएतएवविकल्पायथायथमूह्या । इतरश्च तिमिरमपिप्रतिबिंबतेतच्चप्रौढप्रकाशकतेनोऽभावएव, अभावेचधर्मान्तरोत्पत्तिध्वसयोरप्रसिद्धात्प्रतिबिंबत्वस्यतावदशक्यवचनौवत्प्रतिबिंबेचप्रतिबिंबत्व सत्वौभावरूपेतत्प्रतिबिंबेदृश्यामरवादे स्वप्रतियोगितेज कदपेप्रतीतेश्चविरोध । यदितु "यथाभासोयथावम" इत्यादिप्रमाणसिद्धतत्समायिकपदार्थान्तरत्वस्वीकृत्यसर्वसाधर्म्येस्तदीघटकुटीप्रभात तत्एवप्रतिबिंबत्वापितथात्वसिद्ध । एतेनअनादिबिंबेप्रतिबिंबस्यानादित्वमपिप्रत्युक्त । अवच्छेदकस्यमुहुरुत्पत्तिध्वसाङ्गीकारे तदवच्छिन्नस्यनित्यत्वानिष्पत्ते । अत.प्रतिबिं-

वाविर्भावादीनांबहुनामुत्पत्तिनाभ्युपगमक्लेशापेक्षयालाघवाद्दृष्टानुसारात् प्रमाणानुग्रहाच्च-
प्रतिबिंबमात्रस्यतौवकुयुक्तौ ॥ एतावतैवएवंचसत्कार्येत्यादि नकश्चिद्विरोधइत्यतोप्रथो-
पिनिराकृतोवेदितव्य ॥ प्रतिबिंबस्याप्याविर्भावाद्यङ्गीकारे' अंतेरडाविवाद' इतिन्यायेनस
त्कार्यवादमेवस्वीकुरु ॥ सर्वकार्यंब्रह्माभिन्नतस्यानादित्वादनादित्वसृष्टिकालोपाधिसमरधा-
नेतदाविर्भवतितत्राभेदश्चतिरोधत्ते, तदतिक्रमेचस्वरूपतिरोभवतीतिकथनेबाधकाभावात् ।
सत्कार्यवादिनश्चपटादिवत् घटत्वादिकमपिनित्यमन्यतेऽतस्तत्रनोक्तदोषप्रसर । विशेषस्तु
सत्कार्यविवेचनस्थलेप्रागुक्तोद्रष्टव्य । किंचैनसत्ताश्रयमपिनस्वीकार्यं, रजतादीनांहिशुक्त्या-
दिनासहैवोत्पद्यते । तामसवृद्धिसमयानेचतत आविर्भवतीत्यादिकल्पनस्यरनजल्पनसमा-
नयोगक्षेमतयातत्र तादृकपर्यनुयोगायोगात् अत प्रतिबिंबालीकताया प्रमाणसिद्धत्वात्
युक्तिसिद्धत्वाच्च । उपाधे प्रतिबिंबत्वस्यचनाशेप्रतिबिंबनाशावश्यभावाच्च विद्वन्मण्डनो-
दितदूषणद्वितयमप्यशक्योद्धार अभेदतिरोभावस्यैवभेदस्यैवोत्पत्तिध्वंसाङ्गीकारेणैवसर्वसि
ध्यतिनेत्यपिविचारणीय । तथासतिविभेदजनकइत्यपिवाक्यमनुपचारादनुगृहीतभवेत् ।
वृद्धिह्रासस्वतुपुरैवस्वारसिकविवरणकारिणाविमलित । यच्चपुरचरौकिरत्यादिअनिवार-
णीयत्वादित्युक्तमवादि, सोऽयमपूर्वोपाकृतभनमत्रोभ्यूहितोभवता-यदघटितघटनापटीय-
स्त्वमायाइति । अतेनैवसर्वसिद्धौ अस्वच्छत्वादिहेतुस्सकनिरासप्रयासोप्यायुष्मतश्चोयस्ता
इनसगध । अथप्रतिबिंबत्वबाधकप्रामाणिकयुक्तीनामियन्मात्रेणाप्रतिविधानाच्चत्सार्थक्य-
मितिचेत्सप्रत्युक्तमत्युक्तमेव बहूनिचप्रतिबिंबवादसाधकानिविद्वन्मण्डनव्याख्यायामुत्तरो
त्तरक्लोष्यवतरणतयोपन्यस्तान्येवात्रायथन्दवानुयुक्तिलाभवान्सवृत्त तदेतचायंचातुर्यस्य्या-
ख्यस्तत्प्रतिबन्धि मेशासन्धि स्वयमेवावगस्यतइति कृतमतिशयेन । किंचमायायाविभुत्वेन
तत्रप्रतिबिंबस्यापिविभुत्वेतस्यचलनाद्यसंभवात् (छांदोग्यअ० ६ ख० ११) 'अस्ययदे-
काशाखांजीवोजहात्यथसाशुष्यतिद्वितीयांजहात्यथसाशुष्यतितृतीयांजहात्यथसाशुष्यतिसर्वं-
जहातिसर्वं शुष्यती' त्यादिश्रुतय पीड्येरन् । नचनष्ककपेनतत्रतप्रतिबिंबकपवन्मायाप
सरणेनतदपसरणशक्य, आकाशादिसर्ववस्तूनांतद्व्याप्यत्वनियमेनतदपसरणायोगात्, जग-
तोमायिकत्वेनतदपसरणे शुष्कशाखादीनामप्यनुपलम्भप्रसक्तेश्च । एवमुत्क्रान्त्यादेरात्मनाग
त्यागत्योश्चविरोधोप्यनुसंधेय । नचात करणसंयोगवियोगाभ्यांहरितत्वशोषणेकल्प्येअणु-
मात्रस्यतस्यव्याप्यवृत्तित्वाभावेनतत्कर्तृकस्यसर्वशाखाजीवनस्यैकत्रतत्त्यागस्यचाशक्यवच-
नत्वात्तस्मात्प्रदीपोदर्शयतीत्यादिवत्स्वाभिन्नविसर्पिचैतन्यद्वारासएवजीवइतिजहातिचेत्ये-
वमपि युक्त, अन्यथा मध्यमपरिमाणापत्ते । एतेनान्तःकरणेब्रह्मप्रतिबिंब सइतिपक्षोप्य-
पास्त । अतएव "सकल्पाहंकारसमन्वितायं' इत्यादयस्तत्संयोगबोधकश्रुतिस्मृतय
संगच्छन्ते । नहिदर्पणयुक्त प्रतिबिंबइतिव्यवहरति, अस्मिन्पक्षेउपाधेरल्पतयाजीवस्य-
विभुत्वमपिनस्यात् । नचबिंबविभुत्वेनतत्संभव, आकाशस्यतथात्वेपितत्प्रतिबिंबतया
भिमतप्रभाप्रचयप्रतिच्छायायाविभुत्वाभावात् । पुनरन्तःकरणावच्छिन्नत्वपक्षोऽप्या
क्षिप्त । वस्तुतस्तुमायायाअपिपरिच्छिन्नत्वेनतत्प्रतिबिंबत्वतदवच्छिन्नत्वपक्षयोरपिनत
त्सिद्धि । एकस्मिन्नुपाधौव्याप्यवृत्त्यनेकप्रतिबिंबानामप्यसंभवश्च आद्यत्वतथाङ्गीकारेसा

कथं सर्वेषासार्वज्ञ्यं (अध्या० २ पा० ३ सू० ५१) "अदृष्टानियमा" दित्यादिसूत्रोक्तदोषाश्चप्रसङ्गयेरन्नित्युक्तप्राक् । किंचमायायाप्रतिबिंबोजीवश्चेदीश्वर क्वप्रतिबिंब.? तत्रैवेतिचेत्,-न, उपाधिव्यापकानेकप्रतिबिंबानुपपत्ते । अपिचैवंसति कितस्यतेषाचव्यावर्तक ? बिंबस्योपाधेश्चाविशेषात् तत्रैवदेशभेदेनेतिचेत् उभयोरपिविभुत्वंनसिध्येत् शरीरादावीश्वरसत्ताचनस्यात् । तथाच "ध्याप्यनारायणः स्थित" इत्यादीनास्वमतरीत्या 'सवाएपमहानत्र' इत्यादीनाचव्याकोप । एवंविधानुपपत्तिभयादेवत्वदीयमायायाब्रह्मप्रतिबिंबईश्वरोऽविद्यायाचसजीवइत्युपाधिभेदकल्पयति । यथोक्तम्—"जगतोयदुपादानमायामादायतामसीम् । निमित्तशुद्धसत्त्वातामुच्यतेब्रह्मतद्गिरा" ॥ ४४ ॥ यदामलिनसत्त्वाताकामकर्मादिदूषिता । आदत्तेतत्परब्रह्मत्वपदेनतदोच्यत ॥ ४५ ॥ इति ॥ "मायाऽविद्येविहायैवमुपाधीपरजीवयो ॥ अखडसच्चिदानंदपरब्रह्मैवलक्ष्यत" इतिच ॥ इत्थचमायायाप्रतिबिंब नचितिरसानितिकथनजीवोपाधौसत्वशुध्द्युपपादनचस्वग्रथविरुद्ध, वस्तुतस्तूपाधिभेदोऽप्यकिंचित्कर. । यथाहु श्रीपुरुषोत्तमचरणा —उभयोर्मायाविद्ययोर्व्यापकत्वेरजस्तमोनभिभूततदभिभूतत्वयो सार्वत्रिकत्वेनमायाविद्याविवेकासभवात्प्रतिबिंबयोरप्यविवेकन जीवेश्वरविभागस्यदुरुपपादत्वम् ॥ अव्यापकत्वेजीवेश्वरयोर्व्यापकताहानिप्रसगश्च । अथमायायाव्यापकत्वेबहि सर्वत. स्वच्छत्वमविद्यायाश्चतदत स्थायामलिनस्वच्छत्वमुपगम्यते, तदापिव्याप कप्रतिबिंबादर्शनादीश्वरोदुरुपपाद । बहिस्थायाश्चितोमायाशरजस्तमोभ्यामविद्याव्यवधाने तत्प्रतिबिबासभवाज्जीवोपितथानिकटचितस्तुनैकठ्यादेवतद सभव इति । तथा किंचिद्दूरत्वावकाशादिकल्पनेतुईश्वरस्यचितश्चप्रादेशिकत्वापत्तिर्व्यापकत्वहानिराकाशसभवश्रुतिविरोधश्चेत्यादि ॥ तस्मादात्मन प्रतिबिंबरूपत्वज्ञानमासुरविद्यायामेव । एतच्चछादोग्ये इन्द्रविरोचनप्रजापतिसवादेस्फुटमितिदिक् । विशेषतश्चप्रतिबिंबत्वप्रतिविधायिका प्रमाणप्रकरप्रसूतायुक्तय प्राचामाचार्याणांवाचामाचातामृताचाराणागोचराश्चिरादेवातएवेत्यलतामिर्दुरताभि किंचकचिल्लोचनागुलिसपर्केण प्रतीयमानद्विचद्रादिवदाभासोजीव कचिन्मायायाप्रतिबिब स कचिच्चाविद्यायाकचिच्चात करणेकचिच्चावरणशक्तिमद्भूतप्रकृतिभागेपुकचिच्चात करणावच्छिन्नेश्वरस्य अज्ञानेप्रतिबिब स कचिच्चात करणावच्छिन्नचैतन्यमेवस. कचिच्चाविद्यावच्छिन्नमित्यादयोबहवस्त्वन्मतप्रसिद्धा परस्परविरुद्धा पक्षा श्रीमदाचार्यचरणादिभिरनूद्यसुरेश्वराप्पय्यदीक्षितायुक्तोदोषयुक्तिपेषणपूर्वक सर्वेव्युदस्तारव । तेनयद्यपिचावच्छेदवादइत्या देइतिदिगित्यलखडितवेदितव्यम् ॥ एवपराभिप्रेतजीवस्वरूप निराकृत इत्यष्टमश्लोकरादनम् ॥

यदपि 'नन्वेकाकीनरमतेसद्धितीयमैच्छ'दितिश्रुत्याब्रह्मण क्रीडार्थंजगन्निर्माणमित्यादिनाशुद्धाद्वैतमार्तंडोक्तंकिंचिदनूद्यतत्रवैषम्यनैर्घृण्यरूपदोषापादनतदपिन, पूर्ववैषम्यनैर्घृण्यरूपाणादोषाणामुद्धृतत्वात्तन्मतत्वतेषांसंभवस्या त्रस्ताग्निरूपितत्वाच्च । ननु (लो) केक्रीडास्यानदफलादृष्टा । नचाप्तकामस्याविर्भूतनित्यानंदस्वरूपस्यानंदापेक्षा-

स्ति। नहितत्रानंदोन्यूनोयतोधिकार्थसास्यात्प्रलयेन्यूनानंदप्रसंगश्च) इतिचेत्,-मैवं, "लोकवत्तुलीलाकैवल्य" मितिसूत्रेणव्यासेनैवास्य-पूर्वपक्षस्यपरिहृतत्वात् तत्र "नप्रयोजनवत्वा" दितिसूत्रेणनब्रह्मजग-त्कारणंकुतः? प्रयोजनवत्वंनसंभावयितुमपिशक्यआप्तकामश्रुतिवि-रोधादितिपूर्वपक्षेसमादधतेलोकवदित्यादितुशब्दः पूर्वपक्षंव्यावर्तय-तिलोकवदेवलीला। नहिलीलायांकिंचित्प्रयोजनमस्ति, लीलायाए-वप्रयोजनत्वात्यथा लोकेराजभिर्मृगयादिक्रियतेत्रनमांसाद्याहरण-मन्यद्वाप्रयोजनभूत्वादिभिरपितत्संभवात् किंतुलीलेव। नहिराज्य-सुखमृगयासुखाद्न्यूनयेनाधिक्यात्तस्मिन्प्रवृत्तिः स्यात्। एवंलोकेपि-प्रयोजनविनैवईश्वरोपिलीलां करोतितथैववेदेनप्रतिपादनाचनात्र-पर्यनुयोगावकाशईश्वरत्वादेवनलीलापर्यनुयोक्तुंशक्या, सालीला-कैवल्यमोक्षः ईश्वरेच्छायांफलंचिंतयन् व्यासाभिप्रायानभिज्ञत्वा-दुपेक्षणीयः॥

अथश्रुत्यादिसिद्धेप्रपञ्चाविर्भावेनस्यक्रीडार्थकत्वादौप्रत्यवस्थायिनक्रीडायानफलमि-तितदीयनवमश्लोकस्यव्याख्ययदपिनन्वेकाकीत्यादिनाब्रह्मविदांमतिरीत्याद्युक्तमित्यतेनखड-यिष्यत प्रथमनन्वित्यादिईश्वरेच्छेत्यतभागखडयते-यदपिनन्वित्यादिनाउपेक्षणीय इत्य-तेन (अ० २ पा० १ सू० ३२) "नप्रयोजनवत्वा"दितिपूर्वपक्षसूत्रस्यलोकवदि-तिसिद्धांतसूत्रस्यचभाष्येप्रकाशेस्थितमेकीकृत्यानुवदत्त परोक्तसमादधते-मैवमित्यादिना सालीलेत्यादि। मोक्षप्रतिनियतकारणत्वान्मोक्षरूपेत्यर्थं॥ तस्यास्तथात्व 'जन्मकर्मचमे-दिव्य'मित्यादौस्पष्ट। अनादौसृष्टिप्रलयपरपराप्रलयेस्वस्मिन्लीनानांजीवानांपुन प्रपञ्च-क्रीडामतरास्वतोमोक्षस्यासभवादपितथा॥ अत्रेदबोध्यम्-प्रपञ्चनिर्माणस्यक्रीडार्थक-त्वबोधिका श्रुतय काण्वानाबृहदारण्यके तृतीयाध्याये पुरुषविधब्राह्मणाख्यचतुर्थ-ब्राह्मणे (पृ० १३७) "सवैनैवरेमेतस्मादेकाकीनरमतेसद्वितीयमैच्छत् सहैतावानास" इतिपठ्यते॥ माध्यंदिनानात्विद द्वितीयब्राह्मण (पृ० १०३१) मत्रपाठस्तुतुल्य॥ याजुषाणांमैन्युपनिषदिद्वितीयप्रपाठके (पृ० २५०) "प्रजापतिर्वाएकोग्रेतिष्ठत्सनारम-तैक सोत्मानमभिध्यात्वाबह्वी प्रजाअसृजत" इति॥ अग्रे प्राणजीवादिरूपेण प्रवेश-कथनात् शाण्डिल्यविद्यासन्नादिधर्मांतरकथनाच्चेहप्रजापति परमात्मा॥ (अध्याय २ पाद १ सूत्र ३३) "लोकवत्तुलीलाकैवल्य" इति॥ श्रीभागवतेचप्रथमस्कंधत्रयो-दशाध्याये (श्लोक ४२) यथाक्रीडोपस्कराणांसयोगविगमाविह॥ इच्छयाक्रीडितु स्याताथैवेशेच्छयानृणाम्॥" चतुर्थस्कंधेसप्तमाध्याये (श्लो० ४३) "अशाशास्तेदेव-मरीच्याद्यएतेब्रह्मेन्द्राद्यादेवगणारुद्रपुरोगा॥ क्रीडाभांडविश्वमिदं यस्यविभूम तस्मै नित्यनाथनमस्तेकरवाम॥" अष्टमस्कंधे (अ० २२ श्लो० २०) "क्रीडार्थमात्मनइद त्रिजगत्कृततेस्वाम्यतुतत्रकुधियोपरईशकुर्युः॥ कर्तुं प्रभोस्तवकिमस्यत आवहतित्यक्तह्रिय

स्त्वदवरोपितकर्तृत्ववादाः ॥" एकादशे (अ० ९ श्लो० २१) "यथोर्णनाभिर्हृदयादूर्णां संतत्यवक्त्रतः ॥ तयाविहृत्यभूयस्तांग्रसत्येवमधीश्वरः ॥" महेश्वरइत्यपिक्वचित्पाठः ॥ एवं क्रीडार्थत्वंजगन्निर्माणस्यश्रुतिस्मृतिन्यायसिद्धं । यत्तुनन्वेकाकीत्यादिअजेच्छाईश्वरेच्छेत्यंतं अगादि, तत्रोच्यते क्रीडार्थंजडादिपुचिदादितिरोधानंयुक्तमेव; वैचित्र्यंविनातदनुपपत्तेः । अतएव "बहुस्यांप्रजायेय हंततिरोसानी" त्यादिश्रूयते चिदादितिरोभावस्यसप्तमश्लोकखंडनेसमर्थितत्वेननिरस्तत्वादितिहेतुः प्रत्युक्तः । तृतीयश्लोकखडनेसिद्धांतेवैषम्याद्यप्रसक्तेस्तन्मतएवतत्प्रसक्तेश्चदर्शितत्वेनद्वितीयोहेतुः । तथाच इयंक्रीडाभगवद्धर्मत्वादलौकिकी 'जन्मकर्मचमेदिव्यमित्यलौकिकत्वस्मरणात् दिव्योह्यमूर्तइतिवत् अतएवनित्याअनुच्छित्तिधर्मेतिकाण्वश्रुतेः नित्यायत्र महागुणाइति प्रथमस्कंधभूमिवाक्याच्च अतएवभगवदभिन्ना प्रकाशाश्रयन्यायात् । नचनित्यत्वेसतिसर्वदासृष्टिप्रसक्त्याप्रलयानुपपत्तिःशंक्या; आत्मरतिबहीरतिभेदेनतस्याद्वैविध्यात् तत्रात्मरतौप्रलयः बहीरतौसृष्टिरितिव्यवस्था अतएवतृतीयस्कंधाष्टमाध्याये (श्लो० १०) "उदाप्लुतंविश्वमिदंतदासीत् यन्निद्रयामीलितदृङ्न्यमीलयत् । अहींद्रतल्पेधिशयान एकः कृतक्षणः स्वात्मरतोनिरीह" इति । एतेनैवपुरुषविधब्राह्मणादिसिद्धाबहीरतिरपिव्याख्यातासवैनैवेतिप्रसिद्धार्थकवैशसनापितथानिश्चयात्यच्चक्रीडाफलमनुयुक्तंतत्राभ्युपेत्यापिब्रूमः—अस्त्वानंदएवतत्फलं । नचप्रलयेतन्न्यूनत्वापत्तिःतस्यानित्यत्वेनफलस्यापिनित्यत्वात् । अयंचधर्मभूतआनंदः "आनंदं ब्रह्मणोविद्वा" नितिश्रुतेः । नचैवंफलाविशेषेबहीरिरसायाः किंप्रयोजनमित्यनुयोक्तव्यं; ईश्वरेच्छायाअपर्यनुयोज्यत्वात्तुल्यतावेदिसर्वाभ्युदययोरप्युद्यानयोरन्यतरस्मिन्विजिहीर्षुराजादिलौकिकेश्वरोपिनविहारातिरिक्तप्रयोजनोभवति । नचानंदस्येतरप्रयोज्यत्वादनीश्वरत्वापत्तिर्वाच्या; उक्तन्यायेनतस्याः स्वाभिन्नत्वात् । अन्यथाब्रह्मभूतस्यच्छांदोग्यदहरविद्यादिपुश्रूयमाणमात्मक्रीडत्वात्मानंदत्वादिकमपिदोषंनातिवर्तेत । वस्तुतस्तुक्रीडेवफलरूपानतुतस्याअपिफलांतरमस्ति; अतएवभगवान्सूत्रकारोदोषसहस्त्र्युदासपुरःसरं-

---

क्रीडायानफलं ततोऽस्ति विफलाऽजेच्छा तयाऽहेतुका
श्रुत्यर्थोभवतोदितोनघटते किन्नश्रुतौतत्पदम् ॥
न ब्रह्माऽपितुवक्तितत्प्रकरणाज्जीवं तथाऽऽत्माहरे-
र्ज्ञानाहोंयदि कं ससर्ज नहिचेत्तन्नोभिदिष्टानते ॥ ९ ॥

नन्वेकाकीनरमतेसद्वितीयमैच्छदिति श्रुत्या ब्रह्मणः क्रीडार्थं जगन्निर्मागमितिभाति ॥ क्रीडाचवैषम्यमन्तरा नघटतइचात्मामभेदेऽपि प्रयोजनानुसारेण चैतन्याद्यंशतिरोभावादिवैलक्षण्यमितिचेत्,—न; निरस्तत्वात् ॥ वैषम्यनैर्घृण्यापत्तेरुक्तत्वाच ॥ निखलोके क्रीडा स्वानन्दफला दृष्टा ॥ नचाऽऽप्तकामस्याऽऽविर्भूतनित्याऽऽनन्दस्वरूपाऽऽनन्दापेक्षास्ति ॥ नहि तदानन्दोन्यूनोयतोऽधिकार्थसा स्यात् ॥ प्रलयेन्यूनानन्दप्रसंगाचेत्याह ॥ क्रीडायानेति ॥ निरर्थकक्रीडाकल्पनं तु दृष्टविरुद्धमितिभावः ॥ एवच क्रीडेच्छायाअपि फलं चिन्त्यमित्याह-ततदति ॥ अजेच्छा ईश्वरेच्छा ॥

श्रुतिबलात् ब्रह्मणः जगदुपादानत्वस्वेच्छयाकर्तृत्वयोराद्यातमित्यापूर्वपक्षमाह—(अ० २ पा० १ सू० ३२) "नप्रयोजनवत्त्वा" दिति । अर्थस्तु ब्रह्मनजगत्कारणकार्यस्यप्रयोजनवत्त्वात् प्रयोजनमनुद्दिश्यैतिन्यायात् ब्रह्मणस्तथात्वेऽवाप्तकामश्रुतिविरोध" इति। एवं प्राप्तेनिराकरोति (सू० ३३) "लोकवत्तुलीलाकैवल्य" मितितुशब्दः पूर्वपक्षव्यावर्तयति लीलैवप्रयोजनमतुतस्या प्रयोजनान्तर लोके महाराजादीनामृगयादिलीलास्वयमेवप्रवृत्ते प्रयोजनमासाहरणादेर्भृत्यद्वारापिसंभवात् बालानामपिलीलासुप्रवृत्तिःप्रयोजनानुद्देशेनदृश्यतेनहितेधूतकारादिवत्प्रयोजनमनुसंधायक्रीडासुप्रवर्तंतेकिंचक्रीडामात्रस्यानन्दफलकत्वनियतद्यूतादिक्रीडायाद्रव्यलाभादिप्रयोजनकत्वदर्शनात् नापिसप्रयोजनकत्व ॥ तथा ॥ दीपावल्यांशास्त्रसिद्धगोक्रीडनेक्रीडितुर्गोवर्गस्यप्रयोजनविशेषानुपलम्भात्, प्रत्युत तस्यकोपनदर्शनात् । इत्थमश्वचक्रपरिभ्रमादक्रीडाअप्यनुसंधेया । नचविपश्चित्प्रवृत्तौप्रयोजनानुसंधाननियामकं, निमेषोन्मेषणादिप्रवृत्तौव्यभिचारात् ॥ मैत्रेयीब्राह्मणादौब्रह्मणोऽपिनिःश्वसितन्यायेनसर्गविशेषस्यपुराणेषुसृष्ट्याश्रयेद्विपरार्धाख्यकालेउन्मेषणनिमेषणरूपतायाश्चकथनात् श्वासोच्छ्वासवन्मुक्तानामपिलोकानालक्कवरक्रीडाया पुराणेषुबुधोबालकवत्क्रीडेदित्यादौप्रसिद्धेश्च । नहिलेपाक्रीडयालदाधिक्यमुत्रच । एतेननिरर्थकक्रीडाकल्पनदृष्टविरुद्धमितिकथनपरास्तं, लोकवदिति सूत्रकारोक्तिप्रतिकूलत्वात् । ननुरासक्रीडायामपिसुखफलमस्त्येवेतिचेन्न, प्रियत्वप्रकारकप्रत्ययविषयत्वेनतस्यापत्रसुखरूपत्वनिश्चयात् त्वयाधरादौतथैवानन्दरूपताया स्वीकारात् यच्चजनकतत्तद्गुणकतत्तदात्मकमितिन्यायो सत्यादेतत्रावरेसाधितत्वात् एतदाश्रित्यैव वाचस्पतिमिश्र साङ्ख्यतत्त्वकौमुद्यामथकाश्चोरूपयौवनशीलसम्पन्नापत्यु सुखदासपत्नीनाद्गु खदापुरुषान्तरस्यमोहदेतिप्रदर्शनेनवस्तूनात्रिगुणात्मकत्वसाधयतितस्मात्लौकिकक्रीडानामप्यवशत सुखरूपत्वतारतम्यानुभवात् सुखरूपत्वान्नाऽस्या प्रयोजनान्तरमृग्य, अन्येच्छानिषयत्वस्यैवसुखलक्षणत्वात् भगवल्लीलायास्तुतदभिन्नत्वात् आनन्दात्मकत्वमसन्दिग्धअभेदाश्रित्यत्वाच्चनाप्तकामश्रुतिविरोध । नापिप्रयोजनान्तरापेक्षा, अन्यथालोकेसुखस्यापिप्रयोजनमनुयुज्येतअतईश्वरस्वभावरूपेयनित्यधर्मभूतातदभिन्नाक्रीडेतिनपर्यनुयोगार्हा ॥ अतएवाकराचार्यपरमगुरुभिर्गौडपादाचार्यैरपिसृष्टिविचिन्तने (कारि० ७) "इच्छामात्रप्रभो सृष्टिरितिसृष्टौविनिश्चिता" इति (कारि० ९) "देवस्यैषस्वभावोयमाप्तकामस्यकास्पृहे" तिचोक्तक्रीडार्थमितिचापरइतितुकेवलनिमित्तत्वादिनामनुवादः, अन्यथासूत्रविरोधात ॥ यदिचक्रीडायाअपिकिंचित्प्रयोजनस्यात्तर्हिसर्वदर्शीनिष्प्रयोजनपूर्वपक्षसमादधान शेषाम्नायचतुष्टयीदैशिकोमहाभूतशिरोमणिर्भगवानाचार्योऽवश्यतद्ब्रूयात्लीलावादस्याभ्युपेयात् प्रत्युतदूषयित्वामकृतसूत्रविषयवाच्यनिरवद्यीत्यान्यथानयेत् । नचसूत्रमन्यथाव्याख्येयस्वभावविरोधापातात् यथैवव्याख्यानेशङ्कराचार्या —"यथालोकेकस्यचिदाप्तैषणस्यराज्ञोराजामात्यस्यव्यतिरिक्तंकिञ्चित् प्रयोजनमनभिसन्धायकेवललीलारूपा प्रवृत्तय क्रीडाविहारेषुभवन्तियथाचोच्छ्वासप्रश्वासादयोऽनभिसन्धायबाह्यंकिञ्चित्प्रयोजनान्तरस्वभावादेवभवन्तिएवमीश्वरस्याप्यनपेक्ष्यकिञ्चित् प्रयोजनान्तरस्वभावादेवकेवललीलारूपाप्रवृत्तिर्भविष्यति । नहीश्वरस्यप्रयोजनान्तर-

निरूप्यमाणन्यायत श्रुतितोवासभवति । नचस्वभाव पर्यनुयोक्तुशक्यतइति ॥ यदिनाम-लोकेलीलास्वपिकिंचित्सूक्ष्मप्रयोजनतुप्रेक्षेततथापिनैवात्रकिंचित्प्रयोजनमुत्प्रेक्षितुशक्यते, आप्तकामश्रुते , नाप्यप्रवृत्ति उन्मत्तप्रवृत्तिर्वासृष्टिश्रुते सर्वज्ञश्रुतेश्चेतिचाहु । नामरूप-सृष्टेराविद्यकत्वतुनैतत्सूत्रावतरलभ्यं, नाप्यस्या स्वप्नवन्मायामात्रत्वबोधककिंचिदधिकरण-मस्त्यतस्तथात्वोक्तिरुपेक्ष्यैव । तथाचप्रहिलतयासुखरूपत्वमनादृत्यक्रीडायास्तत्फलकल्पने प्यस्तुतिरोहितपरमानदानाक्रीडास्वेवसनियम आनदरूपस्यक्रीडायातुस्वत फलत्वमेवो-चित ननुश्रुतिस्मृतिसिद्धासाप्रतिपेद्धुशक्या, नचक्रीडात्वानुपपत्ति आयासानाधायककृति-त्वेनतथात्वस्यसौस्थ्यात् एवमनूरीकारेतुजन्माद्यधिकरणसाधितस्यजगन्निर्माणस्यलीलाति-रिक्तप्रयोजनमुपपादयत्वायुष्मान् किमीश्वरस्यतत्स्वार्थपरार्थंवा ? नाद्य , नित्यतृप्तिविरोधात् तस्यापिप्रयोजनप्रश्नेसुखएवविश्रातिसभवेनस्वोक्तदोषनिरासाच । नद्वितीय , पाचकादिवद-नीश्वरत्वापत्ते । किंचातत स्वार्थमतरापरार्थव्यापारेपिस्वीकारमात्रशरण ऋत्विगादिव्यापा-रेपुदक्षिणालाभादिस्वार्थपर्यवसायित्वदर्शनात् । नचकारुणिककृतोऽयभिचार तस्याप्यपीतर दु खासहनात्मकमानसभीतिनिवृत्तिरूपस्वार्थफलत्वात् नप्रयोजनवत्वादितिसूत्रेरत्नप्रभा-कारोप्येतदेवाह । नचैवसर्वत्रस्वात्मगामित्वेस्वरितञितापरस्मैपदोच्छेदप्रसग शंक्य , फल-व्यापारयोर्धातुरित्युक्त्यायजत्यादिप्रकृतधात्वर्थस्यमुख्यफलस्यपरगामित्वेतदुपपत्ते । एत-दर्थमेवसूत्रेप्रोपसर्गस्यक्रियाशब्दस्यचग्रहणात् स्पष्टचैतत्स्वरितञितइतिसूत्रेमहाभाष्येऽत - परार्थपक्षेपिप्ररयुपपत्तयेऋत्विगादिवदीश्वरस्यकश्चित्स्वार्थोवक्तव्य तस्यापिप्रयोजनविचारे-परपरयानदफलक सस्यादितित्वन्मतेत्वदुक्तदोषस्तदवस्थ , किंच सृष्टे प्राक्परवस्त्वेवाद्वै-वादेदुर्वचमितिकुत परार्थ ? इत्थकालोद्बोधितकर्मफलदानार्थंसृष्टिरितिकल्पनेप्याप्तका-मस्यफलदानेप्रयो ननमन्वेष्टव्यतस्मात्सृष्ट्याप्तकामत्वरमणादिबोधकसर्वश्रुतिस्मृतिसामज स्यात्सूत्रकारोक्तसिद्धातएववैदिकैरादरणीय । एवक्रीडाया स्वाभाविकत्वस्वत फलरूपत्व-समर्थनेनतदिच्छाया सफलत्वमपिव्याख्यातम् ॥

ईश्वरेच्छायानित्यत्वात्तत्कारणापेक्षैवनास्ति । एतेन (कारणमत राकार्यानुद्भवात्त्वयाऽदृष्टस्यानगीकारात्कथक्रीडेच्छा ?) इत्यादिक-मपास्त । "नन्वेकाकीनरमतेसद्वितीयमैच्छदि" तिश्रुतोक्रीडार्थंजग-न्निर्ममेइत्यर्थबोधकपदाभावात्कथक्रीडार्थमसृजदित्युच्यते ? नान्यार्थ-मितिचेत् न, यथाकेनचिदुच्यतेदडविनानघटउत्पद्यतेऽतोदडमान यतश्रुत्वा प्रयोज्योवदति-घटोत्पत्त्यर्थमयदडमिच्छतितत्रतादृशार्थ-बोधकपदाभावेपितादृशवाक्यार्थोयथानुभवसिद्धएवमत्रापिवाक्या र्थबाधकाभावात्द्वितीयपदस्यजगद्वाचित्वंचलक्षणयावाबोध्यं । नच-द्वितीयेनैवक्रीडाया संभवेनतादृशलक्षणायामानाभावइतिवाच्यं, श्रौतस्यार्थस्य युक्त्यैवनिर्णतव्यत्वात् । श्रुतौतु "तदात्मानस्वयमकुरुत ॥ सचत्यच्चाभवत् निरुक्तंचानिरुक्तच निलयनचानिलयनच ॥ तस्माद्वा-

एतस्मादात्मन आकाशः संभूत" इत्यादिना सर्वसृष्टिरेवोक्ता न तु द्वितीयमात्रसृष्टिरिति तादृशश्रुतिप्रामाण्यादेव लक्षणायास्त्वीकार्याप्रामाणिकगौरवस्यादोषत्वात्। एतेन किंचेत्यादिकमपास्तं। यत्तु (तदानीमिच्छादेः सद्भावात्कथमेकाकित्वम्?) इत्युक्तं,-तत्तु तुच्छतरमेव। एवं सति "एकाकी हयमारुह्य जगाम गहनं वन" मित्यादि पुराणवाक्यमप्ययुक्तं स्यात्तत्रापि द्वितीयस्य तदीययानस्येच्छायाश्च सत्त्वात्शस्त्रादीनां वस्त्राणां च सत्त्वात्। किं चायमत्र फलमेकभुजानस्ति प्रतिफलमेकभुक्ते एकाकी भुक्त इत्यादिवाक्यानामयोग्यत्वं स्यात्तत्रापि फलगतरूपरसादिगुणानां क्रियाजात्योश्च सत्त्वेनैकत्वासंभवात्तस्मादेकाकिपदमसहायवाचकमेव औदासीन्ये लक्षणायां प्रमाणाभावात्॥

सहस्राक्षे किंच कारणमित्यादिश्रुत्यर्थद्वितीयत्वे भागपरिहरति – ईश्वरेच्छाया इत्यादिना प्रमाणाभावादित्यन्तेन। अयमभाव –यच्च किंच कारणमित्यादि तदेवैतीयत्वमुक्तं तत्र विमर्शात् नित्येच्छादिन प्रतीच्छाकारणस्यानुयोज्यत्वात् जडस्यापदृष्टस्येच्छाजनकत्वे तस्यानित्यत्वात्सर्वदेच्छा स्यात् तस्याऽनित्यत्वे तत्कारणपरंपराविचारे तत ईश्वरेच्छाया विश्रान्ति स्यादिति चक्रकापत्ति क्वाप्यविश्रान्तावनवस्था कालविशेषोद्बोधितस्यैव तस्य तज्जनकत्वे तत्तद्विशेषस्यैव तत्तदुद्बोधकत्वे नियामकं कश्चिच्चेतनोपेक्षित सचेश्वर एवेच्छाविशिष्टो वाच्य ईश्वरस्य ज्ञानात्तदधीनानां जीवानां जगद्व्यापारायोगात् बहूनामन्योन्यवैसमत्येन कार्याव्यवस्थापालात्॥ (अ० १ पा० १ सू० १५) "नेतरोनुपपत्ते" (अ० १ पा० २ सू० २) "अनुपपत्तेस्तु न शारीर" इत्यादौ प्रतिषेधाच्च जडस्यापि कालविशेषस्यादृष्टस्य च स्वभावादेव कारणत्वे त्वदृष्टमेव फलदानाहं कल्प्यता कृतप्राकृतयत्नत्कालकर्माधीनेनेश्वरेणेत्यनीश्वरवाद प्रसज्येत, इच्छाविर्भावप्रतिरवीश्वरमात्रकारणप्रपंचप्रतिचेच्छाविशिष्ट सृष्टिश्रुतिमिक्तथानिश्चयात्। जीवाश्च पि घटादिनिर्माणइच्छामपेक्षते। इच्छाकरणे तु न स्यातिरिक्तकरण। न च जीवेच्छाकारणत्वं च हेच्छायास्त्वया वाच्य, तस्याजीवेच्छाजन्यसदसत्कर्मान्यदृष्टजन्यत्वांगीकारेण चक्रकापत्त वैषम्यादितादवस्थ्याल्लोकविरोधाच्च लोकेराजापापकारिणदण्डयति, न तु भूयस्तेन पापचिकीर्षयति। प्रलयकरणसमयेइयतास्वात्मककालेनभूय

किं च कारणमन्तरा कार्यानुद्भवात्त्वयाऽदृष्टस्याऽनङ्गीकाराकथं कोडेच्छेत्याह्–तथेति। तस्माद्योन श्रुतेर्भवत्समतोथ॥ किंच लन क्रीडार्थमितिपदाभावात्तदर्थं द्वितीयमैच्छदिति कुतोलभ्यते?॥ समभिव्याहारादिति चेत्,–न, उक्तयुक्तया बाधितत्वात्॥ किंच द्वितीयमन्तरैव तदनुपपत्त्युक्तया तत्सृष्टौ क्रीडोपपत्त्या तृतीयादिसृष्टिर्न स्यात्॥ द्वितीय पदेन स्वान्यलक्षणायामराद्यर्थे साधितेनैकाकिपदेन बहुसहायशून्यलक्षणायां च गौरवम्॥ किंच तदानीमिच्छादेः सद्भावात्कथमेकाकित्वम्?॥ इच्छादि स्वरूपभूत इति चेत्,-किमन्यत्रान्वरूपभूतम्?॥ ओमिति चेत् अपसिद्धांत॥ तस्मादेकाकी न रमत इति सृष्टेः प्रागौदासीन्यमानमुक्त्वा स द्वितीयमिच्छन्नेन सृष्टिरेवोक्ता इत्याह–श्रुत्यर्थ इति॥

सर्गं करिष्यामीतिपूर्वंपूर्वेच्छाप्युत्तरसर्गहेतोर्बहुस्यामित्याकारस्वरूपेणब्रह्मणोभवनेहेतुः इदं-चसर्वंतृतीयश्लोकखंडनेप्रपंचितमितिकृतंबहुना यत्तत्सात्रोक्तश्रुतेरित्यादि श्रुत्यर्थइतीत्यंत तत्रवदामः-तत्रसवाइतिश्रुतेरर्थस्तावत् सपूर्वोपक्रांतोऽद्वितीयः । परमात्मावैप्रसिद्धंनैवरेमे-वहीरतिंनकृतवान् एकाकिनोरमणाभावप्रसिद्ध्यर्थंतस्मात्तस्यैकाकिनोरमणाभावादेवेदानींच-एकान्यसहायोनरमतेसोरममाणः परमात्मारमणार्थंद्वितीयमैच्छत् रमणोपयोगिवस्त्वका-मयत सइच्छामात्रविशिष्टः परमात्माइत्थमिविर्मीरेन एतावानासपरिदृश्यमानसर्वप्रपंच-रूपोवभूवेतिज्ञेयः । अत्रक्रीडार्थजगन्निर्माणेनाद्रियमाणेमध्येरमणाभावोक्तेर्नैरर्थक्यादम-गतिर्द्वितीयेच्छायानैष्फल्यंचापद्येतेतिसमभिव्याहारबलात् । क्रीडार्थमात्मनइदंत्रिजगत्कृ-तंतेइत्यादिपुतदुपबृंहकपुराणवाक्येपुस्पष्टताद्दशपददर्शनाचरमणार्थमेवनिर्माणंनिर्श्चीयते । एवदुक्तयुक्तिस्तुपुरैवदूषिता शंकराचार्यैः पद्मासनपरतयाव्याख्यानेप्यरतेरपनोदायैव-द्वितीयेच्छाव्याख्याता । नचद्वितीयेच्छाश्रवणात्तृतीयादिसर्गानर्थक्यंशंक्यं; सहैतावानित्य-नुपदंपरिदृश्यमानसर्वप्रपंचरूपेणभवनोक्तेर्महिम्नाद्वितीयशब्दस्याभिन्नार्थकत्वनिश्चयात् । एवमेवबहुस्यामितिश्रुत्यंतरैकवाक्यतासिद्धेश्च । नचलक्षणाप्रसंगः; सर्वेषांपदार्थानास्त्वमार-भ्याव्यवहितपरिगणने द्वित्वसंख्यापूरणत्वोपपत्त्यातस्यपूरणइत्यनुवर्तमानेद्वे । स्तीयइतिवि-हितत्तीयांतस्यशक्यार्थस्याबाधात् । अन्यथाएकमेवाद्वितीयमित्यादौ द्वितीयमात्रप्रतिषेधेन-तृतीयादिवस्तूनामप्रतिषेधप्रसंगः । नचद्वितीयासत्वेतृतीयत्वाद्यनुपपत्तिः, तदानीमसत्वेपि-देवदत्तस्यायमाद्यःपुत्रोयंचतृतीयः, द्वितीयस्तुनास्तीत्यादाविवभूतपूर्वगत्यातदुपपत्तेः तथाव-हुपदार्थनित्यतावादिवैशेषिकादिप्रतितंत्रार्थोप्यद्वैतसिद्धांतोभिलप्यतांद्वयोरेवांगीकरणाभा-वेनतत्र द्वैतानुपपत्तेः तृतीयादिनिर्माणप्रयोजनंचश्रुतेः प्रजापतिपरत्ववादिनापिरूपणीयमेव । एवमेकाकिशब्दोपि एकादाकिनिचासहाये इत्यसहायार्थेसाधितोबहुसहायशून्यत्वादरागे-पिनलाक्षणिकः । नहिबहुघटाभावाभिप्रायेणाप्रयुक्तंघटाभावपदंलाक्षणिकंमन्यन्ते; एकादि-शब्दस्यैकसहायशून्यएवशक्तत्वेबहुसहायविशिष्टोप्येकास्युच्येत; एकसहायशून्यत्वात् । इच्छादिसत्वेप्येकाकित्वंतु प्रकृतेच्छादेः साक्षाब्रह्मधर्मत्वेन प्रकाशाश्रयवदभेदात् । प्रपंचस्तुकार्यमैच्छिकभेदाश्रयतिरोभावमूलकापकर्षवैचित्र्यवांश्चेतीदानीमिवव्याकृतरूपेण-तत्स्थितिरेकाकित्वंबाधेत लोकेतदैकोदेवदत्तएवासीदेकेनीजमेवासीदित्यादौतद्दर्शनव्याव-र्तन्ते किन्तुपुत्र वृक्षादिकमेवेतिस्वरूपतेपीच्छादिधर्मकार्ययोस्तारतम्याच्चकाप्यनुपपत्तिः श्रुते.सूचितः प्रागौदासीन्यमात्रपरस्वाश्रयणेतुमहानेवल्क्षणाक्लेशइतिवृश्चिकभियापलाय-मानस्यविषमाशीविषमुखेनिपातः । मूलेल्क्षणोक्तिस्तुप्यतुदुर्जनइतिन्यायात् अतएवल-क्षणायावेत्यनादरार्थोवाशब्दः 'एकाकीदय'मिति इदमार्कंडेयपुराणेअ० ८१ ससदात्यां-अ० १ श्लो० ८ ॥ सुरथस्वराज्योवर्णनं ।

यत्तुसद्वितीयमैच्छदित्यादिश्रुतौतत्पदेनब्रह्मणोनग्रहणंकिंतुहिरण्य-गर्भस्यैवेत्याद्युक्तं,-तन्मंदं; सिदेइच्छाविरहेणहिरण्यगर्भादेर्द्वितीयस्य-ब्रह्मणएवतदानींसत्वेनद्वितीयेच्छानुपपत्तेः ब्रह्मणः पूर्वसत्वाद्धिरण्य-

गर्भस्यैकाकित्वानुपपत्तिश्च । किंच "सदेवसोम्येदमग्रआसीत्तदैक्ष-तआत्मावाइदमेकएवाग्रआसी" दित्यादिश्रुतावपिहिरण्यगर्भस्यैवग्र-हणंस्यात्तत्रैकपदविरोधश्चेदत्राप्येकाकिपदविरोधस्तुल्यएव । यदपि-(ब्रह्मणोनित्यत्वेनतत्सत्वेतदभिन्नस्यजगतोपिसत्वेसर्वभवनतदिच्छ-योरयोगा) दित्यादिप्रलपितं,-तदपिस्वमतेदोषमदृष्ट्वैवतन्मतेपीच्छा-नसंभवति । नहिसर्वज्ञस्याप्तकामस्यमिथ्याभूतपदार्थेशशशृंगसदृश-इच्छासंभाविता । यदिचजीवकर्मभिरिच्छोत्पत्त्यनंतरंपदार्थानांसत्व-मभ्युपगम्यतेतदातेषांत्रैकालिकनिषेधाप्रतियोगित्वामिथ्यात्वानुप-पत्तिः किंचोत्पत्तेरुत्पत्त्यंतरंवर्त्ततेनवा ? आद्येतत्रापिपर्यनुयोगेऽनव-स्था । द्वितीयेतुतस्यानित्यत्वापत्तिरुत्पत्तिमतएवजन्यत्वेनानित्य-त्वात्, किंचेश्वरेच्छायांकर्मणोहेतुत्वेपूर्वदोषाः प्रतिपादितास्तस्मा-दीश्वरेच्छानित्यैवसायदाकारत्वयैवजातातथैवतावच्चकार्याविर्भावं-करोतिपुनश्चतिरोभावं । नचाविर्भावोनित्योऽनित्योवा ? यद्यनित्य-स्तर्हिआविर्भावतिरोभावौपदार्थानांयनस्ततः ॥ "नानित्यतातुविज्ञेया-शास्त्रविद्भिर्विचक्षणैः । तिरोभावेतुर्ग्र्यैहिवर्त्ततेकारणात्मना" इत्यनेन-विरोधइतिवाच्यं । आविर्भावस्यनित्यत्वमेवसिद्धांतेस्वीक्रियते । नच-नित्यत्वेप्यनवस्थापदार्थाविर्भावस्येवाविर्भावाविर्भावपदार्थत्वात् । नहिपदार्थाविर्भावादतिरिक्तआविर्भावस्याविर्भावःसंबंधसंबंधभेदमे-दादिवत् । अन्यथातत्राप्यनवस्थास्यात् ॥

सहस्राक्षेकिंचात्रेत्यादिनैःफल्यंचेतःस्तंभागंदूपयन्ति-यत्तुसद्वितीयमित्यादि नान-वस्थास्यादित्यन्तेन । अयंभावः—यत्तुकिंचात्रेत्यादि प्रथमइतिश्रुतेरित्यन्तंतत्रइदंहिवाक्यं-बृहदारण्यके (अ० ३ ब्राह्म० ४ पृ० १२५) "आत्मैवेदमग्रआसीतपुरुपविधस्सोन-वीक्ष्यनान्यदात्मनोपश्य" दित्युपक्रम्यपठ्यते । नात्रमध्येप्रजापत्युत्पत्तिराम्नाता । नापितत्र "सइममेवात्मानंद्वेधापातय" दित्यादिनोक्तामिथुनसृष्टिः परमात्मनोविरुध्यतेप्रकृतिपुरु-षादिनिर्मातृत्वात् एकादशस्कन्धेचतुर्विंशे"वाङ्मनोगोचरातीतंद्विधासमभवद्बृहत् । तयो-रेकतरोह्यर्थः प्रकृतिःसोभयात्मिका । ज्ञानंत्वन्यतमोभावः पुरुषस्सोभिधीयत" इत्यादौ-तत्प्रसिद्धेः मुख्यत्रेत्यात्रयत्तुनारदपंचरात्रद्वितीयरात्राद्येऽवच्यः । किंचात्मशब्दो वेदान्ते-पुनिर्गुणपरब्रह्मवाचकतयाप्रसिद्धइति (अ० १ पा० १ सू० ५) "गौणश्चेन्नात्म-शब्दा" दित्यत्रसिद्धं इदमग्रआसीदित्यव्याकृतप्रपचारमकत्वोक्तिरपिपरब्रह्मनिरूपणमेव-गमयति । अन्यथा "आत्मावाइदमेकएवाग्रआसीत्सदेवसोम्येदमग्रआसीत्" इत्यादी-न्यपिप्रजापतिपराण्येव स्युः ओंकारऽपसिद्धान्तोबह्वधिकरणविरोधश्च । नचपुरुषविध-इतिविशेषणात्प्रथमितव्यं "अव्यक्तात्पुरुषःपरः दिव्योह्यमूर्तःपुरुषः । सहस्रशीर्षापुरुषः तेनेदंपूर्णंपुरुषेणसर्व" मित्यादिकठमुंडकपुरुषसूक्तबृहन्नारायणप्रभृतिश्रुतिभिः "पुरुषःसप-

र पाप''त्यादिस्मृतिमिश्रभगवतस्तथात्वात् आनन्दमयपरमात्मान प्रकृत्यसवाएपपुरुषविध-
एवेत्याम्नानात् तत्पुरुषविधतयैवान्येषापुरुषविधत्वश्रावणाच्च आनन्दमयस्यपरमात्मत्वस्या-
नन्दमयाधिकरणभाष्येतत्प्रकाशादिषुचपरसमर्थितपुच्छब्रह्मवादसमूलनिरस्य निर्णीतमिति
ततोऽवधेय । तथात्मातिरिक्तदर्शनाभावेऽपिपरसमुद्राकाशादिकपश्यत स्वकारणमन्वि
च्छत परासनस्यागव , मन्नन्नत्येत् भयाद्यनुपपत्ति । किंचाग्रे (पृ० १२५) "सयत्पूर्व-
स्मा सर्वस्मात्सर्वान्पाप्मनऔषत्तस्मात्पुरुष" इतिअपहतपाप्मत्वमपिभगवद्धर्म "तस्यो-
दितिनामसएषसर्वेभ्य पाप्मभ्य उदितउदेतिहवैसर्वेभ्य पाप्मभ्योयएववेद" तिच्छान्दो-
ग्यादिषुश्रवणात् एतद्धर्मापवेशादादित्यातर्यामिन परत्वसाधितमतत्तद्धर्माधिकरणेसाध-
कानासर्वपाप्मदाहेपिप्रसक्त्यभावत्वच्चिल्परत्वज्ञानाभ्यामेवउपकोसलविद्यादिश्रुतिभ्य 'इति
मायोभिन्नानातिकर्मभिर्नसवध्यते'इत्यादिस्मृतिभ्यश्च विधातुश्चन्यसुताकामनापार्यतिविग-
हादौपाप्मसबध प्रसिद्ध । सोविभेदितितद्वैतदर्शकाकिनोभयन्यवहारसिद्धयेभयरूपेण
भवन अतएव "तस्मादेकाकीविभेती"तिहेतुभाव श्रूयते । भयस्यतद्रूपत्वमिच्छारव्
बृहदारण्यक (पृ० १६९) "प्राणत्वेवप्राणानामभवत्विदन्यानि" तिन्यायात् "यदिद
किञ्चजगत्सर्वप्राणएजतिनि सृतमहद्भयवज्रमुद्यत" मितिकठश्रुतेश्च तस्मात्सर्वैनैवरेम
इत्यत्रपूर्वापक्रात परमात्मैतच्छब्देनपरामृश्यते, नत्वकस्मातकस्मन्भव सशब्देनेत्यत्रतुस-
इतिशब्देनेतितच्छब्देनेविवावतुमुचित। नचमैत्रायणश्रुतौप्रजापतिशब्ददर्शनात् भ्रमितव्य
"शुक्रणज्योतीषिसमनुप्रविष्ट प्रजापतिश्चरतिगर्भेअत । यस्मिन्निदसचविचैतिसर्वे ॥
प्रजापतिश्चरतिगर्भेअत अजायमानोबहुधाविजायत" इत्याद्यनेकश्रुतिषुपरब्रह्मणिप्रजापति-
शब्दस्यदृष्टत्वात् किंचतत्र (प्रपाठ० २ पृ० १८) "ऊर्ध्वरेतसोवालखिल्याइतिश्रूयते
अथक्रतुप्रजापतिमब्रुवन्नि" तिप्रजापतिवालखिल्यसवादस्योपक्रान्तत्वात्प्रजापतिनानिरूप्य-
माण स्यान्य प्रजापति परमात्मैवपरिग्रहीतुमुचित तथापूव (पृष्ठ २०) "योहखलु
वावोपरिस्थ श्रूयतेगुणेष्विवोर्ध्वरेतस सवाएवशुद्ध पूत शून्य शान्तोप्राणोनिरात्माऽनतो
क्षय्य स्थिर शाश्वतोऽज स्वतत्र स्वमहिम्नितिष्ठती" त्यादिनापरब्रह्मधर्माएवोपदिश्यते ।

किंचात्र सशब्देन ब्रह्मणोन ग्रहण, किन्तु ससारिणोहिरण्यगर्भस्य तदुत्पत्तिमुक्त्वा प्रवृत्तत्वात् । अग्रच मिथुनसृष्टेरवोक्त्वादित्याह–किंचेति ॥ श्रुतौ तत्पद ब्रह्म न वक्ति, अपितु जीवमित्यन्वय ॥ जीवोहिरण्यगर्भ ॥ सवैशरीरीप्रथमइतिश्रुत ॥ एतेन 'रमणार्थमिद सर्वं ब्रह्मैवस्वच्छयाऽभवदि ति प्रत्युक्तम् ॥ ब्रह्मणोनित्यत्वेन तत्सत्त्वे तदसिच्छया जगतोऽपि सत्त्वेन सर्वभवनतदिच्छयोरयोगाच्च। प्रलयेऽनाविर्भूतस्येच्छयाऽऽविर्भावइतिचेत् आविर्भावो नित्योनित्योवा ? यद्यनित्यस्तर्हि आविर्भावतिरोभावौपदार्थानायतस्तत नाऽनित्यतातुविज्ञेया-शास्त्रविद्भिर्विचक्षणै' । तिरोभावेतुकार्यंहिवर्त्ततकारणात्मना । आविर्भावेतुकार्यंहियथामृदि-घटादय' इत्यनेन विरुद्ध्यते ॥ आविर्भावस्यापि पदार्थतया शास्त्रविचक्षणैरनित्यतायाअज्ञेय-त्वोक्ते । यदि नित्यस्तर्हि तस्याविर्भावेऽनवस्था ॥ यत्रैवचानित्यत्वमङ्गीक्रियते तत्रैवोक्तविरोध पूर्वोक्तनित्यत्वाङ्गीकारनैष्फल्यच ॥ ३७ ॥

तथाचेतयितुरणिष्ठस्यक्षेत्रज्ञस्यतदंशत्वकथनमपि ब्रह्मैवगमयति 'क्षेत्रज्ञंचापिमांविद्धि, ममैवांश अंशोनानाव्यपदेशादि' त्यादिस्मृतिसूत्रेभ्य । एवमहमवदचेतनप्रजानांबोधनायप्राणरूपेणभवनादिकमपितथा "एतस्माज्जायतेप्राण" इतिमुण्डकश्रुते र्लिंगोपपत्त्यादितात्पर्यनिर्णायकसत्त्वेपिप्रजापतिशब्दस्यचतावकैरपिश्रुतिसहस्रेपरब्रह्मपरत्वंगीकृतेष्व त्रैवदुराग्रहस्त्वपेक्ष्य । एतेनशुद्धाद्वैतमार्तण्डस्थ (का० १२) "रमणार्थमिदंसर्वंब्रह्मैवस्वेच्छयाभवदि" ति समर्थितं । अत्रस्वेच्छया "वहुस्यांप्रजायेयेती" त्यादिश्रुतिप्रसिद्धया ॥ स्वपदपरप्ररणाव्यावर्तनाय ॥ एवकारोमध्यमणिन्यायेनउभयत्रवा-न्वेतु ॥ तथाचबहुश्रुतिविचारेतदाब्रह्मातिरिक्तवस्त्वभावात् इच्छातिरिक्तनिमित्ताभावात् आप्तकामस्यप्रयोजनान्तराभावाच्चेश्वरस्वभावसिद्धरमणमेवसर्गप्रयोजनसिद्ध्यतीतिकृतमाम्रेडितेन ॥ यत्तुब्रह्मणोनित्यत्वेलवत्तसत्त्वेतदभिन्नस्यजगतोऽपिसत्त्वेनसर्वंभवनतदिच्छयोरयोगउक्त , स प्रमादात् । नित्यत्वेऽपिपूर्वंतिरोहितत्व्यादव्याकृतत्वेनाभेदेनवर्त्तमानत्वात् । वहीरमणस्यचाविद्धितैच्छिकाभेदाश्रयवस्तुभिरेवनिर्वाहात् तदर्थंसर्वंभवनतदिच्छे युज्येतेएव ॥ स्वात्मकत्वान्नित्यस्यापिप्रपंचस्यस्वस्मादाविर्भावनमेवसृष्टि स्वस्मिन्तिरोभावनंचसंहारइतिश्रुतिसिद्धांत ॥ श्रूयतेचभूमविद्याप्रभृतिषु "आत्मतआविर्भावतिरोभावात्मतोन्नमित्यादिउपबृंहितंचैतन्मार्कण्डेयपुराणेचतुर्थोध्यायेजैमिनिंप्रतिवदद्भि द्रोणपक्षिभि (श्लो ६९) "आविर्भावतिरोभावदष्टादष्टविलक्षण । वदंति यत्सृष्टमित्तथैवान्तंचसंहृत" मितितृतीयस्कंधेचतद्विरोधोस्वशयनमाविर्भावस्तुसंभवइतिदशमेऽक्रूरस्तुतौ यन्नाभिजातादरविंदकोशाद्ब्रह्माविरासीद्यतएषलोक' इतिनवमस्यचतुर्थोध्यायेचचतुर्मुखप्रति(श्लो०५३) "स्थानमदीयसद्विश्वमेतत्क्रीडावसानेद्विपरार्द्धसंज्ञे । भ्रूभंगमात्रेणहिसंदिधक्षो कालात्मतोयस्यतिरोभविष्यती" ति दशमोत्तरार्द्धेवसुदेवप्रतिभगवता (अ० ८४ श्लो० २५) "खंवायुर्ज्योतिरापोभूस्तत्कृतेषुयथाशय । आविस्तिरोल्पभूर्येकोनानात्वयात्यसावपी" तिब्रह्मणएवाकाशाद्यात्मनाविर्भावतिरोभावौताभ्यामल्पत्वभूरित्वनानात्वैकत्वानिचोक्तानितस्माद्बहीरमणार्थं आविर्भावशक्त्यानानारूपेणभवनं तदिच्छाचनानुपन्ना, अन्यथातद्बोधकश्रुतिव्याकोपापातात् । नह्यसतएवोत्पत्तिमंगीकृत्यश्रुति शक्यात्याख्यातु, शून्यवादस्यार्द्धवैनाशिकवादस्यचाप्रसक्ते 'कथमसत सज्जायेतनासतोविद्यतेभाव' इत्यादिश्रुतिस्मृतिविरोधाच्च । अद्वैतसिध्याद्युक्तरीत्याप्रलयेअविद्यायांसूक्ष्मरूपेणस्थित्यंगीकारेतुत्वदुक्तदोषतादवस्थ्य । वस्तुतस्तुकारणाद्बहिर्भवनमेवोत्पत्तिपदार्थइतिसर्वमनवद्य । किंचैवंवदतस्तवजगतिब्रह्मभेद प्रतिपिपादयिषितस्तदभेदोवा? नाद्य , अद्वैतभंगात् स्वातिरिक्तेच्छायामनाप्तकामत्वापत्तेः । तदारमाननिमिति स्वस्यसर्वरूपेणभवनोक्तिविरोधात् "सर्वं खल्विदंब्रह्मे" त्यादिव्याकोपाच्च पदार्थानामिथ्यात्वमाश्रित्यभेदाभावरूपेद्वैतस्यादरे त्वभ्रांतस्येश्वरस्यतज्ज्ञानायोगादिच्छानुपपत्ति ज्ञातस्यैवेच्छानियमात् सर्वज्ञश्रुतिविरोध सर्वस्यैवाभावात्मिथ्यात्वनज्ञानेसुतरामसंभव । नहिमृगतृष्णात्वेनज्ञाजलस्यापातुंशशविषाणंवाऽऽदातुंकश्चिदिच्छतयतते । एतेन "इदंसर्वमसृजत" इत्यादेरपिविरोधोऽनुसंधेय । अर्धवैनाशिप्रक्रियादिदोत्तरकालेपदार्थसत्तास्वीकारेपसिद्धांत त्रैकालिकप्रतिषेधप्रतियोगितयामिथ्यात्वानुपपत्तिश्चेतिदिक् । द्वितीयश्चेदोकुर्मं तथासतिश्रुतिसिद्धोर्णनाभित्वादि

दृष्टांतेन जडादिस्वांशानामाविर्भावतिरोभावौ च श्रुत्यादिसिद्धावस्थेयावितिसर्वमनाकुलं यच-प्रलयइत्यादिनैकल्यं चेत्यंतंतत्तु श्रुत्यादिसिद्धपरमतानवगमात् नित्यावेनाम्नाकृतौअवोनमा-र्तंडकारिकाबाधः। नचानवस्थाशंक्या;उत्पत्त्यादेर्पितौल्यात्। तथाहिउत्पत्त्यादेरुत्पत्त्या-दिकमस्तिनवा? आद्येघटोत्पत्तेरप्युत्पत्तिम्नस्याअपिसेत्यनवस्था घटध्वंसकालेध्वंसस्याप्यु-त्पत्तिघटोत्पन्नाशस्याप्युत्पत्तेर्तिरित्याद्यनवस्था उत्पत्तेर्नाशानंगीकारेध्वंसस्याप्युत्पन्नइति-व्याहारापत्तिः। अंततोयत्रनित्यत्वंस्वीक्रियेततत्रैवस्वोक्तिविरोधः। पदार्थानित्यतांगीकारनै-ष्फल्यंच। द्वितीयश्चेदुत्पत्तेर्नित्यतापातादनित्यतासिद्धांतोभज्येत घटोत्पत्तेर्नित्यतयाघटनि-त्यत्वाचक्षिप्येत उत्पत्त्यादेराविर्भावाद्यंगीकारेयत्तुनपुरतोलाघवाद्वास्थेयौ मिथ्यात्वादुत्प-त्तिरेवनास्तीतिचेत् कथंप्रतीतिः? भ्रांतिरवसेतिचेत्साप्युत्पद्यतेनवा? आद्येप्रागुक्तानवस्था। द्वितीयेतन्नित्यतया मोक्षोच्छेदः उत्पत्त्याद्यभावाय भ्रांतेरपिमिथ्यात्वेजगतः। सत्यत्वसिद्धिः एवमविद्यात कार्ययोर्ध्वंसस्याप्युत्पत्त्यादिकंविचार्यं उत्पत्तिध्वंसयोराविर्भावतिरोभावयो-श्चोभयोरप्यस्वीकारेसृष्ट्यादिबोधकबहुश्रुतिविरुद्धश्च। एवंव्यवहारदशायामुत्पत्त्याद्यंगी-कारेप्युक्तदोषानिरस्मेपाः उत्पत्त्यादेरानंत्यतस्यतस्यकारणांतरकल्पकल्पनागौरवंच। यदितुसंबंधस्यसंबंधोभेदाभेदइत्यादिकमिवोत्पत्त्यादेस्तदनंगीकृत्यकथंचित्समाधीयेत तदा-विर्भावपक्षेपिसएवसमाधिः सुगमइतियत्रोभयोः समोदोषइतिन्यायावतारः वस्तुतस्तू-त्पत्तिरपिधर्मइतिधर्मिसत्तामाक्षिपतितथाचकारणादहिर्भवनमेवसाविस्तरस्तुसर्वार्थनिर्णये-आविर्भावतिरोभावौशक्तीवैरिणइत्यादिकारिकाप्रकाशावरणभंगयोर्द्रष्टव्यं; किंचवस्तुत-स्तुतयोरिच्छाविषयत्वयोग्यत्वतद्विपर्यत्वयोग्यत्वस्वरूपत्वाद्वकापिनित्यतानुपपत्तिरित्यनु-पदंवक्ष्यते—पूर्वमिति तृतीयश्लोकखंडनादौ॥ नित्यैवेति बृहदारण्यके "अनुच्छित्तिधर्मे" तिसर्वेषाब्रह्मधर्माणांनित्यत्वाम्नानात्॥ तयेति। येनप्रकारेणकार्यनिर्माणंयावत्कालपर्यंत स्थापनंचेच्छाऽकारस्यविषयोभवतीतिभावः॥ अन्यथातत्रेति। मबंधस्यापिसंबंधांतरंभेदा-दपिभेदश्चान्योस्तीतिस्वीकारेतेपुसंबन्धभेदादिपु॥ पदार्थःस्वाश्रयेकेनचित्संबंधेनतिष्ठति। ससंबंधोपिमबंधांतरेणसंबंधांतरमपिसंबंधविशेषेणेत्यनवस्था॥ एवंभेदेप्यूह्यं॥ अंततः-स्वरूपसंबंधत्वंभेदभेदादीनांप्रथमभेदस्वरूपत्वंचस्वीकृत्यतद्द्वारेणआविर्भावाविर्भावोपिप-दार्थाविर्भावस्वरूपइतिसमः समाधिः॥ इदंतुपिशाचः पिशाचभाषयैवबोधनीयइति-न्यायादिदमुक्तं। तत्वंतुक्ष्यते।

ननुसर्वंकार्यजातमीश्वरोवेत्तिनवा? अंत्येब्रह्मणःसर्वज्ञत्वहानिः। प्रथमेसृष्टिकरणंकिमर्थं? पदार्थानामाविर्भावएवसृष्टिः। सचज्ञानार्ह-त्वस्वरूपएवतस्यचसर्वदैवसत्त्वेनतत्रकृत्यादीनामनुत्पादात्इतिचेत्,—सत्यं; नहिज्ञानार्हत्वमाविर्भूतस्यलक्षणं, किंतुतत्तत्कार्यकारित्वं॥ यथा-जलहरणादिकार्यकारित्वं मृद्रूपेणावस्थितेऽनाविर्भूतेतत्कार्यकारित्वा-भावात्त्वन्मतेज्ञानार्हत्वमेवआविर्भावइतिवक्तुंनशक्यते; तथासति-तमसिस्थितस्यघटस्याविर्भावार्थंप्रतिपाद्यानयनंनिरर्थकंस्यात्। यदि-

तमोऽभ्यासस्य घटस्यज्ञानंनास्तितर्हितदर्थयत्नएवनसंभवति; अज्ञातेऽर्थेयत्नस्यादृष्टत्वात् । यदिज्ञानंतर्हिज्ञानविषयत्वरूपस्याविर्भावस्यसत्त्वात्तदर्थयत्नोनिरर्थकएवेतित्वयापिपूर्वोक्तमेवलक्षणमादरणीयं । ईश्वरस्यसृष्टेःपूर्वमाविर्भूतत्वेनज्ञानाभावेप्यनाविर्भूतत्वेनज्ञानसत्त्वान्नसर्वज्ञत्वहानिः । किंचक्रीडार्थेसृष्टिःसाचाविर्भूतैरेवपदार्थैःसंभवतिनाऽनाविर्भूतैरतएवयोगिनांयोगजधर्मेणव्यतीताज्ञादिज्ञानेपिनतैस्तेषांक्षुदपनयनादिकर्तुंशक्यते । सृष्टिस्तुरमणार्थमेवनजीवानांतत्पदार्थज्ञानार्थ;तेननचेत्यादिनापूर्वपक्षंकुर्वन्नपास्तः । जीवानांक्रीडोपयोगित्वान्नजीवमात्रार्थसृष्टिःकापिसंभवति । क्रीडायांनित्यानित्यत्वप्रश्नेनित्यैवेत्युच्यते । तन्नदोषपरिहारस्तूत्तरभागेवक्ष्यते । नचजीवस्येश्वराभिन्नत्वेजीवस्यसकलपदार्थज्ञानंनास्तीश्वरस्यास्तीतिकथंसंगतं? त्वन्मतेऽविद्याया अस्वीकारेणाविद्ययापिव्यवस्थाया असंभवादितिवाच्यं; "पराभिध्यानात्तुतिरोहितंततोह्यस्यबंधविपर्ययौ" वितिसूत्रेणव्यासैरेवास्यदोषस्यपरिहृतत्वात् तत्रयदिजीवस्येश्वरत्वेनेश्वराभिन्नत्वंतदाकथंतत्रदुःखित्वमल्पज्ञत्वादिकमितिपूर्वपक्षआह-अस्यजीवस्यैश्वर्यादितिरोहितं तत्रहेतुः-पराभिध्यानात्परस्यभगवतोभिध्यानंक्रीडेच्छयाजीवेभगवद्धर्मतिरोभावः, ऐश्वर्यतिरोभावाद्दीनत्वंपराधीनत्वं, वीर्यतिरोभावात्सर्वदुःखसहनं, यशस्तिरोभावात् सर्वहीनत्वं, श्रीतिरोभावाज्जन्मादिसर्वापद्विषयत्वं, ज्ञानतिरोभावा देहादिष्वहंबुद्धिः, सर्वविपरीतज्ञानंचापस्मारसहितस्यैववैराग्यतिरोभावाद्विषयासक्तिः । आनंदांशतिरोभावाज्जीवत्वंकाममयत्वंयद्येवंनस्यात्तदाभगवतऐश्वर्यादिलीलानिर्विषयास्यादिति ॥ जीवेश्वरयोर्भेदस्तुनस्वीक्रियते; जीवेभगवद्धर्मतिरोभावेनैवसर्वदोषनिराससंभवात् । अतएवप्रागभावादिचतुष्टयमेवनस्वीक्रियते; आविर्भावतिरोभावाभ्यामेवसर्वव्यवहारसंभवात् । उक्तंच'प्रागभावाद्योनांगीकार्याआभ्यांयतोखिल'मिति ॥ तत्रप्रागभावःकार्यस्यकारणावस्थातोनातिरिच्यते ॥ एवंध्वंसोपिकार्यस्यतिरोभावः; घटःपटोनेत्यत्रापिघटेभगवदिच्छयापटत्वस्यतिरोभावाद्भेदोनातिरिच्यते ।
एवमत्यंताभावोनामकारणातिरिक्तेघटादीनांसामयिकस्तिरोभावएव ॥ एवंचाभ्यामेवसर्वव्यवहारोपपत्तौकिंप्रागभावादिस्वीकारेण? ॥
यच्च (एतेन 'भेदःकार्यतयाजातः क्रीडार्थेतुहरीच्छया ॥ प्रलये-

कारणेतस्यस्थितिरिदंग्रयथामृदि'इतिपूर्वापरन्यथाकुलंवाऽन्यमत्युक्तम्)
इत्यादिप्रलपितं,-तदप्यज्ञानात्; तादृशभेदपदस्याविर्भावपरत्वात्
अतएवाग्रेतिरोभावबोधकंप्रलयपदमपिसंगच्छते । कारिकायांतुप-
श्चाल्लयेकारणेहीतितृतीयचरणपाठः । नचघट-पटोनेत्यत्रघटेपटत्व-
स्यतिरोभावपरमेदइतिपूर्वोक्तेविरोधइतिवाच्यं, विकृतोप्रकृतिभेद-
आविर्भावः; विकृतीनांपरस्परभेदस्तिरोभावएवेत्यत्रतात्पर्यात् त्वन्म-
नःसिद्धभेदस्वीकार "आत्मैवेदंसर्वंब्रह्मैवेदंसर्वं" मितिश्रुतिनाविरो-
धःस्यात् । अनएवयथामृदीतिदृष्टांतोपिसंगतः ॥ नचेत्यादिकत्वनंगी-
कारनिरस्तं ॥ कार्यावस्थायामाविर्भावेपिनकारणस्यकार्येभेदः "सर्वं-
खल्विदंब्रह्मतज्जला" नित्यादिश्रुतेः ॥ अतएवोक्त "सर्वब्रह्मात्मकं
विश्वमिदमाबोध्यते पुरः ॥ सर्वशब्देनयाऽखिलदृष्टंश्रुतमदोजगत् ॥
बोध्यतेतेनसर्वंहिब्रह्मरूपंसनातन ॥ कार्यस्यब्रह्मरूपस्यब्रह्मैवस्यात्तु-
कारणं" तत्रदृष्टांतोपादानमपि "सुवर्णस्यचयेखंडामुद्रिकाकटका-
द्यः ॥ सुवर्णत्वेन गृह्णातितथाब्रह्मविदोमति"रित्याद्युक्तम् ॥

सहस्थास्रेकिंचसर्वमित्यादिइत्यत्रमित्यत भागपरिहरति-ननुसर्वमित्यादिनाइत्याद्युक्त-
मित्यतेन । अयभाव -यत्तुमर्त्यकार्यमित्यादितथात्मेतीत्यततदकिंचित्कर । सर्वकार्यहरिर्वै-
येवेतिनाज्ञ. इदवेदनमपिप्रत्युतकार्यनित्यतासाधयति, अविद्यमानस्यशशशृंगादेरिवप्र-
त्यक्षासभवात् तस्याभातत्वाच्च । नचार्द्धवैनाशिकप्रक्रिययाकथचिन्निर्वाहोवाच्य', असत.
सत्ताया श्रुतिस्मृतिविरुद्धत्वात् त्वयाप्यनगीकारात्अविरोधाध्यायेसम्यङ्निरस्तत्वेनप्रकृ-
तेतन्निरासप्रयासप्रयोजनाभावाच्च ॥ ईश्वरप्रत्यक्षविषयत्वेनसिद्धेनित्यत्वेप्युचरितवद्जीवा-
नुभवयोग्यताऽऽपादनरूपआविर्भावएवतत्तत्पदार्थस्यसृष्टिरितिसिध्यति ॥ 'यदानुभवयो-
ग्यत्ववर्तमानस्यवस्तुन । आविर्भाव सनिज्ञेयस्तिरोभावस्ततोऽन्यथे'तिमार्तंडकारिकाया-
मनुभवपदमुक्तविधजीवानुभवपर । अत स्वस्मिन्स्थितस्यस्वाभिन्नस्यकार्यस्येश्वरज्ञानविषय-
त्वेप्यदोष । उक्तयोग्यत्वमेवलौकिकं कार्यकारित्वमिति व्यवह्रियते अत पिशाचभायेति-
न्यायान्मूलेतदेवोक्तअनाविर्भूतघटाद्लौकिकमर्यादयाजलाहरणादिकार्यस्यासभवादाविर्भूता-
देवतत्सभवाच्चोक्तयोग्यत्वरूपआविर्भावस्तत्तत्कार्यकारित्वमित्यपिशक्योव्यपदेष्टु कारित्वं-
चकरणशीलत्वतद्धर्मत्वतेनकस्यचिद्घटस्यातिरोभावदशायां जलानयनाद्यऽकारित्वेपिना
व्याप्ति । सिद्धांतेसामान्यतोज्ञानार्हत्वमात्रं नलक्षण, किंतूक्तविधजीवज्ञानार्हत्वमित्येवमूले-
त्वन्मतइत्यादिप्रपचस्यनिष्कर्ष यदानुभवयोग्यत्वमितिमार्तंडकारिकायायोग्यत्वपदतिमि-
रमजूषादिस्थिततयातदानीमननुभूयमानेषुकेनाप्यननुभूतदरीनिवराङ्कुरादिषुचाव्याप्तिवार-
णार्थे । वस्तुतश्चअस्मिन्कालेऽस्मिन्देशेएतद्द्वारैवमिदलौकिकमर्यादयाजीवानुभवगोचरकरि-
ष्यामीतीच्छाविषयत्वमेवाविर्भाव तद्विषयत्वतिरोभाव तेनोभयोर्नित्यत्वेपिनयुगपत्का
र्योपलंभप्रसग , तत्तत्कालएवतदौचित्यात् । महाहीरकाभरणान्यस्मिन्नवसरेऽस्मिन्देशे-

सर्वान् दर्शयिष्यामिपुनरस्मिन्कालेदर्शनागोचरीकरिष्यामीतिराजादेरिच्छायाश्चिरंतनत्वेपि-तत्तत्कार्यंतत्तद्वसरएवभवति, नतुयुगपत् । एतेनापीश्वरस्यसर्वदासर्ववस्तुवेदनंसिध्यति, अज्ञातइच्छानुदयात् । नचस्वरमणार्थमितिसिद्धांतविरोधः जीवानामेवरमणस्यनिष्पत्तिर्वा-शक्या; आभरणानिदर्शयाप्रदर्शयतोराजादेरपिरमणस्याप्रत्यूहत्वात् । किंचासौक्रीडाजीवैस्त-स्यतस्यपदार्थस्यानुभावनरूपैव ॥ एवंचयथाबालक्रीडासुपांचालिकापुरुषकादेरेवविवाहादौ-विधीयमानेपिबालानां बुद्धिबलादिपुष्टीमतांक्रीडासुदार्वादिखंडानांजयपराजययोरपिक्री-डितॄणांमृगशाखामृगप्रभृतिचेतनक्रीडास्वपिक्रीडयितुर्दृष्टुश्च क्रीडामुख्यतयासिध्यत्येव ॥ नतुपांचालिकादीनांमृगादीनामेववा ॥ अन्यथामल्लमहिषमातंगादिक्रीडासुमल्लादीनामेव-वाःसिध्येयुर्नतुराजादीनां ॥ वस्तुतस्तुतद्वारालौकिकेश्वराणामेवरमणमितिसुप्रसिद्धम् ॥ तथात्रभगवतएवमुख्यतयारमणंश्रुत्यादिसंमतमप्रत्यूहं जीवानामपिक्रीडोपस्कारत्वाविशे-षात् । अतएवश्रीभागवतादिपुयथादारुमयीयोपायथायंत्रमयोमृगः एवंभूतानिभगवद्वी-क्षांतत्राणिविद्धिभोःयथाक्रीडोपस्कराणांसंयोगविगमाविह इच्छयाक्रीडितुः स्यातांतथैवेशे-च्छयानृणाम् एवमाद्योदृष्टांताउच्यंते । तस्माद्वजीवज्ञानायोगस्यतद्योग्यतापादनमेवा-विर्भावइतिस्वीकारेपिक्रीडैवसृष्टेर्मुख्यंप्रयोजनं, नतुजीवज्ञानमात्रंतत्प्रयोजनं ईश्वरःसृष्टेः-पूर्वमपिस्वलीनान्‌चामिद्रान्पदार्थान्जानात्येवतेपुजीवानुभवायोग्यतांचजानात्येवेतिसार्व-ज्ञस्यजीवानुभवार्थमाविर्भावस्यचनबाधः । उक्तरीतिकंवहीरमणंहिजीवानुभवायोग्यैरेव-पदार्थैःसंभवति संसारिजीवानामनुभवाभावेपि वस्तुत "पदार्थानांब्रह्मात्मकतयानित्य-त्वादेवाश्रांतानांयोगिनांसर्वदातदनुभवःश्रीभागवतादिपु "अनागतमतीतंचवर्तमान-मतींद्रियं । विप्रकृष्टंव्यवहितंसम्यक्पश्यंतियोगिनः" इत्यादावुच्यते क्रीडायानित्यत्वं-तुप्रागेवोक्तं परमंतारतौलयोबहीरतौ सृष्टिरितिनाव्यवस्था अतएवश्रीरामदासार्य-चरणैः (प्रकरण १ कारिका ७२) "कदाचिद्रमतेस्वस्मिन्प्रपंचेपिकचित्सुख-

---

किञ्च सर्वं कार्यं यदि हरिर्नवेत्ति तदाऽज्ञः स्यात् तर्हि सृष्टिर्मुधा ज्ञानार्हत्वरूपविर्भाव-स्यैवतया कार्येऽङ्गीकारात् ॥ नच स्वस्वरूपेण स्थितस्य स्वयंज्ञातत्वेपि जीवानां तज्ज्ञानाभा-वात्तज्ज्ञानार्थं सृष्टिरितिवाच्यम्; स्वरमणार्थमितिसिद्धान्तविरोधात् ॥ जीवानामेव रमणस्य निष्पत्तेः ॥ क्रीडायानित्यत्वयोरुकदोषापत्तरोऽनुसन्धेयः ॥ अधिकन्तूत्तरभागे वक्ष्यते ॥ तदेतदाह-तथास्मेति ॥ भिदिष्टेति ॥ जीवस्येश्वराभिन्नत्वेनेशस्य ज्ञानं न जीवस्येत्युक्तिरेव नसंगता ॥ प्रागभावादयोनाङ्गीकार्याआभ्यायतोऽखिलमितिश्लोकव्याख्यायामभावचतुष्टयस्य-ऽपितट्टीकाकारेण दूषितत्वात् ॥ एतेन 'भेद-कार्यतयाजात-क्रीडार्थंतुहरीच्छया । प्रलयेका-रणेतस्यस्थितिर्दृष्टायथामृदि' इतिपूर्वापरव्याकुलं वाक्यं प्रत्युक्तम् ॥ नच भेदस्योत्पत्तिर्नावि-र्भावइति नियत्वाभावाभिप्रायेण खण्डनमितिवाच्यम्; तत्रत्यटीकायांस्पष्टंखण्डितत्वात् ॥ भेदोत्पत्तेः प्राग्जीवस्य तथाज्ञानसत्वेन सद्भावदोषस्य तादवस्थ्याच्च सत्यपि सर्वंखल्विदमे-तदात्म्यमिदमितिसामान्येनाभेदबोधने भेदोऽनिलइतरजिलमित्युक्ति-किञ्चिबन्धनेतित्तु चिन्त्यम् ॥ विभेदजनकेऽज्ञाने इतिवदेतत्साजामते इत्यस्य जागरूकत्वाच्चेत्यलम् ॥ १ ॥ ३८ ॥

मि"त्युक्तं । अत्रावरणभंगेविस्तरोगोदत्वार्तिनिरिचारश्चावधेयः । आविर्भावादिकमधिक-
मुत्तरभागेसमर्थयिष्यतेयत्तुभिदिष्टेत्यादिदृत्यलमित्यंतं,-तत्र; अग्निविस्फुलिंगन्यायेन-
न्युचरणोत्तरंअंशेषु (अ० १ पा० १ सू० १५) "नेतरोनुपपत्तेः, (अ० २ पा० ३
सू० ३१) पुंस्त्वादिवत्त्वस्यसतोभिव्यक्तियोगात्" इत्यादिपुसाधितावानंदांशतिरोभावा-
ज्जीवभावेपराभिध्यानसूत्रोक्तरीत्या तेष्वैश्वर्यादिब्रह्मधर्माणांतिरोभावः ॥ तदतिरोभावेऽ-
विद्ययावंधायोगात् ॥ ईशितव्यायभावेनभगवतऐश्वर्यादेर्निर्विषयतापाताच्च ॥ सूत्रे-
तिरोहितमितितुलपुंसकेभावेक्तः, ततोभगवच्छक्त्याऽविद्ययास्वरूपाज्ञानादिपंचपर्वनशादे-
घेहंताममतारूपसंसारप्रत्यये चकृतेतेषामेवसकलपदार्थाज्ञानं भगवद्दिदर्शयिषितानामेव-
ज्ञानंचसंभवति नतुब्रह्मणः; ज्ञानानंदरूपत्वात्, ऐश्वर्यादिमत्वात्स्वायत्तसर्वशक्तिकत्वाच्च ॥
अंशस्यजीवस्यैवाज्ञानं अंशिनस्तुसकलज्ञानं निर्बाधमितितुसूर्यांशेचक्षुषि तिमिराद्युपघातेपि-
सूर्येतदसंबंधवत्सूर्योयथेत्यादिकठादिश्रुतिभिस्तादृशस्मृतिभिश्चसूत्रकृता (अ० २ पा० ३
सू० ४२ । ४६-४७) "प्रकाशादिवन्नैवंपरः ॥ स्मरंतिच" इतिसाधितं ॥ तत्रैवात्राप्यं-
शांशिनभेदश्चनविरुध्यते तयोर्भेदस्तुनस्वीक्रियतेतस्मिन्नंशेआनंदस्यधर्माणांचतिरोभावा-
देवबंधाज्ञानादिसंभवात् ॥ प्रागभावादिखंडनविस्तरस्तुसर्वार्थनिर्णयनिबंधावरणभंगयोरनु-
संधेयः ॥ तमेवाभिसंधायमार्तंडे प्रागभावादयोनंगीकार्याआभ्यांपतोखिलमित्युक्तं ॥
प्रागुक्तरीत्याऽवश्यमंगीकरणीयाभ्यामाभ्यामाविर्भावतिरोभावाभ्यामेवाखिलव्यवहारोपप-
त्त्यातेनांगीकार्याइत्यर्थः । तत्रसर्वस्यापिकार्यस्यब्रह्मरूपतयासर्वत्रसर्वधर्माश्रयत्वेपिजलाहर-
णाद्यर्थमेवाविष्कृतेघटाख्येब्रह्मरूपेपटादिधर्माणां आवरणाद्यर्थमेवाविष्कृतपटाख्येब्रह्मरूपेघ-
टादिधर्माणांचतिरोभावादेवघटःपटोनपटोघटोनेत्यादिरन्योन्याभावाख्योभेदोऽविद्याबद्धै-
र्जीवैर्गृह्यते ॥ वस्तुतस्तुतिरोभावादेवतथाप्रतीतेःसर्वत्रसर्वधर्माविर्भावेतदप्रतीतेश्चसनैव-
स्वीकार्यः ॥ एवमभावत्रयानंगीकारेप्युपपत्तेर्दिङ्मात्रंमूलेदर्शितं । भेद.कार्यंतयाजात.क्रीडार्थ
त्वहरीच्छया । पश्चाल्लयेकारणेहिस्थितिर्दृष्टायथामृदी'तिमार्तंडकारिकात्वनाकुलैव घटादावित-
रधर्मतिरोभावात्कार्यंतयाहेतुनाभेदकारणावस्थातोवैलक्षण्यप्रतीतिरूपः बहुस्यांप्रजायेयेती-
च्छयैवजातः; अन्यथाक्रीडनानिष्पत्तेः । अतोघटादिपरिच्छिन्नरूपेणाविर्भाव.क्रीडार्थंबहुभवने
च्छयैवजातःतेनतेनकार्येणबहीरमणोत्तरंलयेतिरोभावेसतिकारणेकार्यस्येतिशेषःस्थितिर्दृष्टा ;
हियुक्तमिदं 'यथातिरोभावेघटादीनांमृदिस्थितिः । त्वव्ययमग्रआसीदित्यादिवाक्यानुरोध्येपद-
ष्टोतः इतिकारिकार्थः ॥ इहमूलेविकृतिप्रकृतिशब्दावुपादेयोपादानकार्यकारणपरौ ॥ त्वत्सं-
मतभेदांगीकारेस्तुमिथ्यपसत्यमेवैश्वर्यस्यत्सर्वंखल्विदमित्यादिश्रुतयःश्रौतामृदादिदृष्टांताश्चपी-
ड्येरन् ॥ नचभेदस्येत्यादिकंत्वनभ्युपगमपराहतं ॥ अत.कार्यावस्थायामपिघटोयंनमृदित्यादि-
भेदोवाक्यात्राल्लब्धः तदवस्थायामपिश्रुतिभिःसर्वस्यब्रह्मतायाबोधनात् सुवर्णार्थिभिःसुवर्ण
कटकादीनामुपादीयमानत्वाच्च एतदर्थिकाएवमार्तंडकारिकाउदाहृताः त्वन्मतेचभेदस्या-
ब्रह्मत्वेऽवश्यावाच्येकथंनश्रुतिविरोधः? विभेदजनकइतितुतृतीयश्लोकखंडनेचिंतितं । एत-
स्माज्जायतइति मुंडकवाक्यंतुप्राणादिप्रादुर्भावपरमएतदेवानुसंधायप्रपंचितंमूलेघटस्यावि-
र्भावार्थमिति । आविर्भावोत्रलौकिकचाक्षुषरूपो नतुसिद्धांतसंमतः ॥ ज्ञानंनास्तीत्यादि ॥

भवोज्ञानाईत्वमात्रमाविर्भावलक्षणमसंगतमितिभावः ॥ जीवानांतत्पदार्थज्ञानार्थमिति सर्वेवाक्यंसावधारणमितिन्यायादब्भक्षोवायुभक्षइत्यादिवदवधारणंविवक्षितं । तेनज्ञानमात्रार्थमित्येवार्थः ॥ एवंरमणार्थमेवेत्यत्रैवकारोपितदितरमुख्यप्रयोजनत्वंव्यवच्छिनत्ति ॥ तथाचब्रह्मरमणमेवमुख्यसृष्टिप्रयोजनंपरमनाविर्भूते.पदार्थैस्तच्चसंभवतीतितदर्थमानुक्तरीतिकजीवानुभवयोग्यत्वलक्षणआविर्भाव.पदार्थानांसर्वदास्वानुभवगोचराणामपिहरिणाक्रियतेइतिभावः ॥ वक्ष्यतइति विशेषतोवक्ष्यते (अध्याय ३ पाद २ सूत्र ५) "पराभिध्यानात्तु" इतिसूत्रसभाष्यात्कंचिदंशमनुवदंति--अस्यजीवस्येत्यादिना ऐश्वर्यादितिरोहितमिति । ऐश्वर्यादेस्तिरोभावइत्यर्थः । फलितार्थकथनंचेदं ॥ "असितोध्यानंस्वस्यएतस्यचसर्वतोभोगेच्छे" तिभाष्यात्स्यफलितार्थमाहुः--क्रीडेच्छेति । आनंदांशतिरोभावादित्यादिस्त्वार्थिकोनुवादः इतरत्तुप्रागेवविवृतमस्माभि.एवमेतच्छ्लोकखंडनेक्रीडायाएवसृष्टिप्रयोजनत्वं रमणश्रुत्यर्थः एवंच किंचिदाविर्भावतिरोभावविचारश्चासिद्धः ॥ इतिनवमश्लोकखंडनं ॥

ननु सर्वात्मकत्वंचेद्ब्रह्मणस्तदाजीवस्येश्वरत्वमीश्वरस्यजीवत्वंच स्यात् एवंतदभिन्नस्तुतदभिन्नएवेतिन्यायेनब्रह्महत्याऽश्वमेधाभिन्नेश्वराभिन्नोयागोपिब्रह्महत्यारूपःस्यात्।एवंब्रह्महत्यादिरपियागरूपः स्यात्। एवंविधिनिषेधादिरपिसंकीर्येतप्रायश्चित्तादिशास्त्रचव्यर्थंस्यादिति चेत्,-मैवं; "सर्वंखल्विदंब्रह्मे" तिश्रुत्यासर्वस्यब्रह्मात्मकत्वेपिकार्याणांपरस्परंतत्तद्व्यक्तित्वेननैक्यात्ब्रह्मरूपेणैक्येपितद्रूपेणैक्यत्वाभावान्नघटेनपटकार्यापत्तिः ॥ किंचत्वन्मतेपिसर्वस्यमायाकार्यत्वाविशेषात्तदभिन्नाभिन्नस्यतदभिन्नस्यत्वनियमानुरोधाद्ब्रह्महत्यायागयोरविशेषः कुतोनस्यात्? विधिनिषेधशास्त्रमपिव्यर्थमेवस्यात् । यदिचब्रह्महत्यात्वेनयागत्वेनतेषांभेद.स्वीक्रियेततदाप्रकृतेपितुल्यं ॥ वस्तुतस्तुब्रह्मणस्तत्तत्कार्यनिष्पत्त्यर्थंच तत्तद्रूपेणाविर्भावःस्वीक्रियतेतद्रूपेद्वितीयरूपस्यतिरोभावः सएतयोर्भेदत्वेनव्यवह्रियते । तथाचाविर्भूतेनैवरूपेकार्यनिष्पत्तिर्नानाविर्भूतेनान्यथासृष्टेःपूर्वमपिमकलकार्यनिष्पत्तिःस्यात् ॥ एवंच ब्रह्महत्ययाकथंयागादिकार्यनिष्पत्तिः? अतएव मत्स्यादिरूपेणाविर्भूतेनापिभगवताहिरण्यकशिपुवधादिकार्यस्यानिष्पत्तेर्नृसिंहरूपेणाविर्भावःसंगच्छतेएवंतत्तल्लीलार्थंतत्तद्रूपेणाविर्भावः ॥ अत्रचरमणेच्छैवप्रमाणमितिनकोपिदोषः ॥ त्वन्मतेयागस्यमिथ्यात्वाद्ब्रह्महत्याया अपिमिथ्यात्वाद्यागेऽप्रवृत्तिर्ब्रह्महत्याभयंचनस्यादतोवलवद्विष्टसाधनताज्ञानरूपप्रवृत्तिप्रतिबंधकस्याभावेनयागादिवशेनसर्वेप्रवर्त्तन्तां ब्राह्मणीनिरतःपापेप्रवर्त्तेत यागादीनांचमिथ्यात्वात्तत्कालिकसुखाजनकत्वाच्चततोनिवर्त्तेत ॥

सदृष्टान्ते सर्वात्माचेदितिदशमश्लोकं सम्याख्यानंननुसर्वात्मकमित्यादिनाह्यास्यास-दत्वमित्यंतेनखंडयिष्यंतः यत्तुतेनेत्यादिंव्यर्थंस्यादित्यंतंभागंन्युदस्यंति—ननुसर्वेत्यादिनानि-वर्त्येतेत्यंतेन प्रतिबंदीमाहुः—किंचत्वन्मतइत्यादिना। यद्यपिप्रतिबंदीनोत्तरंतथापितदुत्तरेण स्वपक्षाक्षेपोत्तरंसंपद्यत इतिपुरस्तात्परस्ताद्दहुव्रतदुपादानमदुष्टं ॥ एवमेवाभिप्रेत्यद्विती-याध्याये व्यासपादैरपितस्या उपन्यासाच ॥ विधिनिषेधेति। मायिकानांविहितनिषिद्ध-सर्वकर्मणां मायाऽभिन्नतया परस्पराभिन्नत्वात् फलेष्वपितयैव दिशा अविशेषापाताद्यव-दोधकननाशास्त्रस्यवैयर्थ्यमुचितमेव ॥ ननुसर्वेषांमायिकत्वाविशेषेपियागत्वब्रह्महननत्वा-दिना कर्मणांस्वर्गनरकत्वादिना फलानांचविशेषोऽस्त्येवेत्यदोषइतिचेत्—अस्माकंब्रह्मरूप-त्वाविशेषेपितेनतेन रूपेणपरस्परप्रतियोगिकभेदाददोषमवगच्छेत्याहुः—यदिचेत्यादिना ॥ द्वितीयरूपस्येति। घटेघटत्वातिरिक्तानांपटादीनांसर्वेषामित्यर्थः ॥ अन्यथेति। तिरोहितैरपि व्यवहारनिष्पत्तिस्वीकारे ॥ एवंचसृष्टिप्रलययोरविशेषएवापद्येत ॥ तद्बोधकशास्त्रव्याको-पोलक्षणभंगाद्ब्रह्माज्ञानंच प्रसज्येत ॥ मत्स्यादिरूपेणेत्यादि। इदंगुणोपसंहारभाष्यादिषु-प्रपंचितं ॥ अयंभावः-तदनूदितासुमार्कंडकारिकासुप्रथमचरणारंभेयच्छन्दस्त्यक्तः येचत-इत्यत्रतुबोध्यतइतिप्राक्तनः पाठः बुध्यतेतेनेत्यत्रतुबोध्यतइतिपाठः यत्रयेनेतिदशमस्कंध-वाक्येयस्मैयद्यदितिकर्मादिसंग्राहकेवास्तत्रपाठेपियतः पदेनपौनरुक्त्यापादकोयस्मादितिपाठः कल्पितः। मुद्रिकाकटकादयइति पाठोविपर्यस्तः खंडनेचात्रश्लोकेमार्कंडटीकायामुपन्यस्ताः सार्वात्म्यसाधिकायथासोम्ययत्रयेनेत्याद्याः श्रुतिस्मृतीः विस्तरेणविचारितंतत्वमसीति-वाक्यंचासमाधायैवलौकिकन्यायमात्रबलेनकिंचिद्दूषणं स्वचरणोपरिकुठारप्रहारप्रभमुद्भा-वयन्नुपहसनीयः। तथाहि हरेःसार्वात्म्याज्जीवस्त्वीश्वरांशत्वादीशइतिशक्योवक्तुं उच्यते-चतथा तत्वमस्यादिवाक्यैः ईशस्तुसर्वज्ञःसर्वशक्तिमान्पूर्णानंदः सजीवएवेतिनशक्योवक्तुं सूत्रकृताजीवस्याभेदव्यपदेशात्परस्मिन्हिताकरणादिदोषप्रसंगमाशंक्य (अ० २ पा० १

सर्वात्माचेत्सजीवेशकार्याकार्यविपर्ययः ॥
अवि रोधेऽव्यवस्थास्यात्तथेष्टेर्हितुतामते ॥ १० ॥

यत्तुतेन 'सर्वंहिखल्विदंब्रह्मतज्जलानि'तिपद्यते "सर्वंब्रह्मात्मकंविश्वमिदमात्रोद्ध्यते-पुरः। सर्वशब्देनयत्नाद्धिस्पष्टंश्रुतमदोजगत्। बुध्यतेतेनसर्वंहिब्रह्मरूपंसनातनम्। कार्यस्य-ब्रह्मरूपस्यब्रह्मैवस्यात्तुकारणम्" इति तथा यत्रयेनयतोयस्ययस्मैयस्माद्यथायदा स्यादिदंभग-वान्साक्षात्प्रधानपुरुषेश्वर. इतिभागवतेपद्येसर्वस्यब्रह्मताश्रुता श्रुतिसूत्रैःस्मृतिगणैर्दृष्टिःस्वर्णा-र्थिनोयथा सुवर्णस्यचयेखण्डाःकटकामुद्रिकादय.। सुवर्णत्वेनगृह्णातितथाब्रह्मविदोमतिः। यथासौम्येत्यादिश्रुतौस्पष्टमेवनिरूपितम्। तथातत्वमसीत्यत्राभेदोंशांशिविचारतः" इति-सार्वात्म्यमीशस्यवर्णितम्, तन्नयुक्तमित्याहुः—सर्वात्मेति ॥ यदि हरिः सर्वात्मा तर्हिजीवईश-ईशश्चजीवउच्येत। एवं तदभिन्नाभिन्नस्तेवेतिन्यायेन ब्रह्महत्याद्यभिन्नेश्वराभिन्नोयागोऽपि ब्रह्महत्यादिरूपःस्यात् ॥ एवं ब्रह्महत्यादिरपि यागरूपः स्यादिति तद्विधिनिषेधधीः सकीर्येत। एवंच त्वयाकार्यमेव क्रियेत विधिनिषेधप्रायश्चित्तादिशास्त्रं च व्यर्थंस्यात् ॥ ३९ ॥

सू० २२) "अधिकंतुभेदनिर्देशात्" इत्याधिक्यस्यसमर्थनात् ॥ "पादोस्यविश्वाभूतानि" "विष्टभ्याहमिदंकृत्स्नमेकांशेनस्थितोजगत्" इत्यादिश्रुतिस्मृतिभिस्तथैवबोधनाच्च सर्व-तरंगाणांतरंगमात्यभिन्नत्वेपि । नहिनदीनाथस्तरंगमात्रत्वेनतत्त्वयोव्यपदेष्टुं नापिवटादयः-पार्थिवाइतिपृथ्वीघटमात्रंएवंकरचरणादयःस्यांशाइतिनदेवदत्तकरमात्रं इत्थंकारसंदिनः-जीवमात्रत्वव्यपदेशायोगादेवश्वेताश्वतरे "तस्यावयवभूतैस्तुव्याप्तंसर्वमिदंजगत्" "ममै-वांशोजीवलोकेजीवभूतः सनातनः" "अंशोनानाव्यपदेशात्" तत्पुरुषंवदंत्यखिलशक्ति-धर्तांशकृतं । एकस्यैवममांशस्यजीवस्यैवमहामते । ब्रह्मांशकस्यात्मनआत्मबंधनः एवमादि-श्रुतिस्मृतिन्यायपुराणवचोभिर्जीवस्यतदंशत्वमेवबोध्यते । ननुब्रह्मणएवजीवत्वं यच्चसर्वस्य-ब्रह्मात्मकत्वेतदभिन्नाभिन्नइतिन्यायेन यागब्रह्महत्यादेरभेदापादनं,-तदप्यविचारचारयम-सारवत् । सर्वेषुब्रह्मरूपेषुसर्वशक्तिकत्वेपि यथामत्स्यादिरूपेषु तत्तदवतारनियतकार्यमेव तेनतेनरूपेणप्रणीयते नत्ववतारांतरकार्यं तथैवसतिवैचित्र्येणलीलासंभवात् अन्यथाप्रय-मतरावतारएकएवाऽऽसंवर्तंसर्वमखर्वनिर्वहेत् तथानीरानयनादिनियतकार्योपयोग्येवघटा-दिरूपमितरसर्वधर्मतिरस्करणपुरःसरमाविष्क्रियतइति एकैकस्मिन्कार्येरूपेऽकुलकार्यांतर-धर्माकारादितिरोधानमेवभेदइतिकैश्चिदन्योन्याभावइतिचव्यपदिश्यते । एवंचसर्वेषां-ब्रह्माभिन्नत्वेपिपरस्परप्रतियोगिकतादृशभेदस्यसृष्टिदशायांप्रतीयमानतयाऽउक्तन्यायमात्रे-णयागब्रह्मत्यादैक्यमशक्यवचनं । इदानींपरस्परव्यावृत्तयागत्वादिधर्माणांतत्रतत्रस्पष्टं-प्रतीतेःउक्तन्याय यत्रसर्वत्राप्रतिबन्धप्रसरत्वेघटपटादीनांपार्थिवत्वाविशेषात्घटस्यपटरूपतया-तेनप्रावरणंसर्वेरूपतयातेनैवसर्वकार्याणिघटादेरपितथात्वात्सर्वकार्याणिचापद्येरन् तथापि-सर्वेषुघटादिव्वखिभातिप्रियाणांब्रह्मरूपत्वेननामरूपयोः सर्वत्रमायिकत्वेनचत्वद्रीत्यापि-सर्वत्रतन्न्यायप्रसरस्याशक्यनिरोधत्वात् । नचैवं प्रत्यक्षविरोधात् ॥ सर्वस्यैकमायोपादान-कतयातवयागब्रह्महत्ययोरैक्यंतेनविधिनिषेधधीसांकर्यं स्वर्गनरकादिफलसांकर्यंतत्कार्यं-प्रवृत्तौस्वाच्छंद्यंविधिनिषेधप्रायश्चित्तशास्त्रवैयर्थ्यंचस्यादेव । नचैवंयुक्तं; सर्वशास्त्रव्या-कोपात् अथोक्तन्यायात्कारणरूपतयासर्वेषामभेदेपिसृष्टिदशायांघटादित्वेनयागादित्वेनच प्रतीयमानंभेदमाश्रित्यप्रागुक्तदोषाप्रसंगमंगीकुर्यास्तर्हिसमापिसम.समाधिः; न्यायस्यप्रत्य-क्षविरोधेसर्वत्रादर्तुमशक्यत्वाच्छ्रुत्यादिसत्तस्यातिदौर्बल्यात् एकोपादानकानांपारमार्थिक-भेदवारणेनतद्विषयलाभस्यासदिष्टत्वाच्च ॥

अग्रेयस्त्वित्यादिनासर्वभवनसमर्थत्वाद्विरुद्धधर्माश्रयत्वंब्रह्मणोल-क्षणमितिशुद्धाद्वैतमार्तंडटीकाकारोजगादलोकस्यब्रह्माभिन्नत्वेनलोके-पितल्लक्षणसत्त्वेविरोधकथामात्रोच्छेदप्रसंगइत्यादियदुक्तं,-तदपिन-सम्यक्; वेदप्रतिपादितविरुद्धधर्माश्रयत्वंब्रह्मणोलक्षणंवेदे, तेच "आसीनोदूरंव्रजति अपाणिपादोजवनोग्रहीता" इत्यादिनाकारणएव-विरुद्धधर्माः प्रतिपादिताः, नकार्ये । नहि कारणस्यसर्वेधर्माःकार्ये-गच्छंतीतिकस्यापिसंमतम् । अन्यथात्वन्मतेपिब्रह्मणःसच्चिदानंद-

रूपत्वात्तत्कार्यस्य घटादेरपि सच्चिदानंदत्वापत्तिरिष्टापत्तौ चतेषां जड-त्वं न स्यात् । मृच्छिलादिषु न चैवव्यज्यते नेतरद्द्वयमिति वचनविरो-धश्च । एतेन ब्रह्मा नित्यमशमित्यपि स्याद्विरोधस्य ब्रह्मण्यदूषणत्वादित्या-दिकमपास्तं; वेदे ब्रह्मणि तादृशधर्माणामनुक्तत्वात् वेदविरुद्धतर्कश्चो-पेक्षणीयएव ॥ किंच सर्वं खल्वित्यादिश्रुत्यनुरोधेन ब्रह्मणि मिथ्यात्वं तव नयेपि कुतो न स्यात् ? किंच ब्रह्मभिन्नस्य सर्वस्यापि मिथ्यात्वात्सांख्य-सौगतादिसमयानां वेदस्य च त्वन्मते सिथ्यात्वेन तेषां परस्परं विरोधप-रिहारार्थयत्नस्त्वाचर्यकीनानां व्यर्थ एव स्यात्; विरोधस्यापि मिथ्यात्वा-त् ॥ किंच कार्याकार्ययोरुभयोरपि समानत्वात्तुल्यतया प्रवृत्तिः स्यात् ॥ ननु द्वयत एव मिथ्यात्वेन जानतां ज्ञानिनामुभयत्र प्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वे-तिचेत्तर्हि त्वन्मते किं प्रवर्तकमिति वक्तव्यम्–ईश्वरेच्छा कर्म वा रागादि-कं वा स्वभावो वा ? नाद्यः; त्वदुक्तदोषाणां त्वय्येव निपातः स्यात् किंच त्वन्मत इच्छायाः प्रवर्तकत्वं न संभवति । जीवस्तत्कार्यं प्रवर्त्ततामिती-श्वरेच्छायाः प्रवर्त्तकत्वं त्वया वाच्यं । तत्र जीवो यदीश्वरदृष्ट्यास्ति तदा तद्ज्ञानकल्पित एव त्वया वाच्यः, अन्यथा तस्य मिथ्यात्वानुप-पत्त्याऽद्वैतहानिः स्यात्तथा चेश्वरस्य भ्रांतत्वापत्तिः ॥ न चेश्वरो मि-थ्यारूपं जीवादिकं मिथ्यात्वेनैव जानातीति नोक्तानुपपत्तिरिति वाच्यं; मिथ्यात्वज्ञानस्य बाधाधीनत्वात् । असति च बाधे ज्ञाननाश्यतत्कल्पि-तवस्तुन एवाभावात्किं विषयकं ज्ञानं तस्य स्यात् ? नहि शुक्तिरजतमि-थ्यात्वेन जानतां शुक्तिरजतमेव स्यादितीच्छा जायते तस्मात्सर्वथैव त्वन्मत इच्छा न संभवति ॥ एवं बहुभावस्यापि मिथ्यात्वाद्बहु स्यां प्रजा-येयेतीच्छाया अप्यनुपपत्तिः ॥ न च वस्तुत इच्छादिकं नास्त्येव, किंतु वेदे अध्यारोपापवादन्यायेन जगदुत्पत्त्यादिकं प्रदर्श्यते । उक्तं च 'न नि-रोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः ॥ न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थ-ते'तीति वाच्यं, तर्हि तव परमतस्य च मिथ्यात्वात्परमतखंडनार्थत्वत्प्र-यासो निरर्थक एव, माध्यमिकमतानुयायित्वात्सद्भिरुपेक्षणीयश्चा-सीत्यास्तां विस्तरः ॥ कर्मणः प्रवर्त्तकत्वे ज्ञानिनां प्रवृत्त्यनुपपत्तिः सर्व-स्य त्वन्मतेऽज्ञानोपादेयत्वाज्ज्ञानेनाज्ञाननाशउपादाननाशात्कार्य-नाशस्यावश्यकत्वेन कर्मणामपि नाशात् ॥ न च ज्ञानेनाविद्यानाशेपि तल्लेशोस्त्येवेति तन्मूलकस्य प्रारब्धकर्मणः सत्त्वेन प्रवृत्तावविरोध इति वाच्यं, ज्ञानेनाविद्यानाशोत्तरं तल्लेशास्तत्वे प्रमाणाभावात् तन्नाशार्थं कारणांतरं कल्पनीयमिति ॥ तृतीये तु ज्ञानिनि रागादिसत्त्वात्तस्य ज्ञानं-

निष्फलं; स्थितप्रज्ञत्वाभावात् अतएवोक्तं भगवता 'प्रजहातियदाकामान्सर्वान्पार्थमनोगतान् ॥ आत्मन्येवात्मनातुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते' इति ॥ नापिचतुर्थः; नास्तिकमतप्रवेशापत्तेः "परात्तुतच्छ्रुते" रितिश्रुतिसूत्रविरोधश्च । अस्मन्मतेचईश्वरएवप्रवर्त्तकः अतएवएषह्येवेत्यादिश्रुतिरपिसंगता ॥ मर्यादामार्गंगीकृतेभ्यः कर्मकारयित्वा तत्तत्फलंददाति । नचैतावताकर्मणांहेतुत्वमीश्वरेच्छायाएवमुख्यत्वात् ॥ किंचेत्यादिनाआपादितदोषस्तुपूर्वमेवनिरस्तः । किंवाकर्मकीदृशमपिकरोतुफलमपिनियमेनस्वेच्छयाददातीत्यादिपक्षस्त्वनंगीकारेणैवपरास्तः ॥ मोक्षमार्गस्तुवेदगुरुशिष्याणांमिथ्यात्वंवामदेवशुकादीनामप्यमुक्तिजीवानांस्वप्नजीवतुल्यत्वंईश्वरस्यापितत्तुल्यत्वंचप्रतिपादयतात्वयैवनाशितः किंचैवंसर्वत्रानाश्वासेनभक्तिमार्गस्याप्युच्छेदस्त्वयानंपादितः कुमार्गप्रवृत्त्यापत्तिश्च ॥ ननुवेदस्यमिथ्यात्वेपितत्प्रतिपादितस्यमोक्षस्यसत्यत्वान्नमोक्षमार्गोच्छेदः । नहिशब्दस्यक्षणिकत्वेपितत्प्रतिपाद्यघटादीनांक्षणिकत्वंसंभवति ॥ भक्तेर्मोक्षेपयोगित्वादेवनभक्तिमार्गोच्छेदः कुमार्गप्रवृत्तेर्निंदाहेतुत्वान्नतदिच्छा । उक्तंच 'बुद्धाद्वैतसतत्वस्ययथेष्टाचरणंयदि ॥ शुनांतत्वदृशांचैवकोभेदोऽशुचिभक्षणे' इतिचेत्—नः वेदप्रतिपाद्यस्यस्वर्गादेर्जगतश्चमिथ्यात्वदर्शनेनत्वन्मतानुयायिभिर्यद्वेदप्रतिपाद्यतत्तन्मिथ्येतिव्याप्त्याब्रह्मणस्तत्स्वरूपावाप्तिरूपमोक्षस्यापिमिथ्यात्वंकुतोनानुमीयेत ? युक्तेस्तुल्यत्वात् ॥ तस्माद्वेदविरुद्धकुतर्केणदोषापादनंस्वमतहानिकरमेवेति ॥

सहस्राक्षे यत्तुसर्वेत्यादिदोषानिस्सारइत्यंतंभागंपरिहरंति—अग्रइत्यादिना हानिकरमेवेतीत्यंतेन । अयमभिप्रायः—सर्वभवनसमर्थत्वादेव ब्रह्मणोविरुद्धधर्माश्रयत्वमित्युक्तलोकस्यब्रह्माभिन्नत्वेपियावद्ब्रह्मधर्माणांकार्यत्वावच्छेदेन प्रकाशस्यानंगीकारात्यदादौसर्वभवनसामर्थ्याभावेन लोकेतल्लक्षणस्यवक्तुमशक्यतयाविरोधकथामात्रनोच्छिद्यते किंतुजलानलादीनामन्योन्यविरुद्धधर्मत्वेपिब्रह्मणस्तत्तद्रूपेणभवनस्यश्रुतिसूत्रादिसिद्धत्वात्तस्यैवतत्तत्क्षणंयुक्तंयथापृथ्वीकार्याणांलवणशर्करादीनांहिंगुकुरगनाभिप्रभृतीनांचपरस्परविरुद्धरसगंधादिसद्भावेपिपृथिव्याएवतत्तद्रूपेणपरिणामात्तस्याएवषड्विधरससर्वविधगंधाश्रयत्वं—नतुलवणादिकार्याणां तेषुरसांतरगंधांतरादितिरोधानात् तथात्रापि कार्यपुद्गीतस्पर्शोष्णस्पर्शादिवत्तद्धर्माणां परस्परव्यधिकरणताऽवधारणात्तत्त्वेवतेषांविरोधकथा ब्रह्मतुसर्वकार्यरूपेणभवनसमर्थसर्वविरुद्धधर्माश्रयश्चेत्यनवद्यं । नचेदंकेवलयौकिकं अपितु "आसीनो दूरं व्रजति शयानो याति सर्वतः" "अपाणिपाद· तदेजतितन्नैजति" इत्यादिकश्वेताश्वतरेशावास्यादिश्रुतिशतैर्बोध्यते ।

यच्चतुरीयश्लोकखण्डनेप्रपंचितं अतोलवणादिवत्कार्यदृष्ट्यैवविरुद्धानावस्तुतोविरोधरहितानां धर्माणामाश्रयस्तदितिसार । एतदेव ह्रदिकृत्वाश्रीमदाचार्यचरणैस्तत्त्वदीपेभिहित (प्रकरण १ कारिका ७१) प्रापंचिकपदार्थानासर्वेषांतद्विलक्षणमिति व्याख्यातच "यद्यपिकारणधर्माएवकार्यभवंतितथापिकार्यगतत्वेनान्यथाप्रतीतेस्तद्व्यावृत्त्यर्थमाह" इति ॥ अत्रश्रीपुरुषोत्तमचरणा "ननुपूर्वंत्रितयपरिच्छेदरहितत्वमक्षणिसाधितं तथासतिजगतोब्रह्माभिन्नत्वसिद्ध तेनप्रापंचिकजडत्वादयोपिब्रह्मणिप्रसज्येरन्नित्याद्याकांक्षदिदृक्षत्वाहु.-यद्यपीत्यादि । समादधते-तथापीति । अन्यथाप्रतीतेरितिक्रीडेच्छयानंदतिरोधापितेतेधर्मा अनेजनत्वादयोजडत्वादिरूपेण प्रतीयतइतिकारणरूपेणजडत्वादिरूपेणतान्व्यावर्तयितुमाहेत्यर्थः । इदमेवचद्वयनेतिसत्यधिकरणेसाधित" इतिव्याचक्षते । एतेननह्मानित्यमज्ञमित्यादिप्रलापोपास्त ; जीवस्यैवाज्ञत्वात् एकस्यैवममाशयेतिवाक्यात् मृदश्मादिपुचिदानंदतिरोभावपूर्वकसत्तामात्रप्रत्ययेनापितत्रैवजडत्वप्रतीतिरुचिता, नतुप्रकटसचिदानंदेसर्वज्ञेब्रह्मणितच्छक्यवकुविद्यारण्येनापिपंचदश्यां (प्रक० १५ श्लो० २०) 'सत्ताचितिसुखंचेतिस्वभावात्रयब्रह्मणस्त्रय ॥ मृच्छिलादिपुसत्तैवव्यज्यतेनेतरद्वय'मितितदेवस्वीकृत ॥ अनित्यत्वतुब्रह्मोपादानकत्वेकापिनास्त्येव स्वप्नशुक्तिरजतादयस्तुमायिकाइतितत्तुच्छतायाब्रह्मणिप्रसग इतिदिक् । लोकेविरोधकथायाअनुच्छेदान्मानाधीनामेयसिद्धिरितिसिद्ध्यतात्प्रमाणविरुद्धेपुविरोधोद्भावनमुचितमेवयतोविरुद्धधर्माश्रयत्वादिक श्रुतिसमतमविप्रतिपन्नसिद्ध्येत् । अन्यथात्वादृशै-

---

यत्तु सर्वभवनसमर्थत्वाद्विरुद्धधर्माश्रयत्वस्य ब्रह्मणोलक्षणत्वमिति तद्दीकाकारोजगाद,-तन्नेत्याह-अविरोधइति ॥ लोकस्य ब्रह्माभिन्नत्वेन लोकेऽपि तस्य लक्षणत्वे विरोधकथामात्रस्योच्छेदप्रसङ्गात् ॥ किञ्च ब्रह्मानित्यमज्ञमित्याद्यपि साक्षात्त्वयाऽङ्गीक्रियेत सर्वंखल्वित्यादिश्रुतिबलात् विरोधस्यत्वन्मतेदूषणत्वात् ॥ एवच कथ त्वमेव प्रमाणविरोधोद्भावनेन पराञ्जिगीपेथा कथच द्वितीयाध्यायस्थोत्रब्रह्मपरवाक्यानां श्रुतियुक्तिविरोधोद्धार सगत ? कथवात्वद्गुरोर्द्वितीयाध्यायस्थनाहशसूत्रव्याख्या युज्येत ? तववाविरोधपरिहारयत्न ? किञ्चैवमविरोधेऽप्यन्यकार्ये प्रवृत्तिर्नपरिहृता ॥ ४० ॥ नन्वीश्वरेच्छैवसर्वत्रकारण तथाच तथैवाकार्ये ममाप्रवृत्ति यदाच तस्येच्छा मदीयाऽकार्यकरणविषया जायते तदा कियत एव तदितिचेन्नेत्याह-तथेति ॥ अयमभिप्राय -किं हरीच्छावशात्न्यायान्यायौ कुर्वंन्नियमेन सुखदुःखे भुङ्क्ते किंवा कर्म कीदृशमपि तदिच्छया करोतु फलमप्यनियतमेव सत्वेच्छया ददातीति ॥ नाद्य, तृतीयश्लोकोक्तरीत्याकर्मणोहेतुत्वापत्ते ॥ किञ्च यदिद सुकृतादिकारयति तस्योत्तरीत्या दुष्कृतादितोऽनन्यत्वानपायादुक्तानुपपत्तिर्दुरुद्धरा ॥ नद्वितीय, अनाश्वासेनाप्रवृत्त्यापत्त्या भक्त्यादिमार्गोच्छेदप्रसङ्गात् ॥ एव निश्चितवत कस्यापि प्रवृत्त्यायोगात् ॥ इष्टएव मोक्षमार्गध्वस पुष्टिमार्गस्थस्येतिचेत्सदैव पुष्टिमार्गेण मोक्षमार्गं नाशयेथा ॥ न्यायस्य तुल्यत्वेनतत्रापि शङ्कया प्रवृत्त्यभावप्रसङ्गात् ॥ न्यायाद्यविरोधेतूक्तं वक्ष्यामश्च ॥ कुमार्गेप्रवृत्त्यापत्तश्च ॥ इष्यते इतिचेद्भ्राह्योसि ॥ कृतप्रयत्नापेक्षइत्युक्तसूत्रविरोधोप्यत्र पक्षेज्ञेय ॥ तस्मादिच्छाया अनियामकत्वात्कर्मणामेवतत्त्वबाच्य ॥ तथाचोक्तदोषानिस्तार ॥

कृततरप्रमाणबाधेन निर्विशेषतादिकमेवापद्येत पूर्वतादृशब्रह्मप्रमाणायतन्मानश्रुतिविप्रति-
धादिपरिहारोद्वितीयाध्यायेभगवताचार्यस्यनासंगतः अन्यथा शास्याभासावष्टंभात्कार्य-
विलक्षणत्वदर्शनादितःप्रकृत्यादिवादमादायैकदेशिभिर्ब्रह्मण्युपादानत्वादिकंनिवारितमेवस्या-
त् कुतस्तदा तस्यतादृशत्वसिद्ध्याशा ? यथाचतैत्तिरीयेआकाशादिसृष्टिराम्नायतेछांदोग्येच-
तेजःप्रभृतिसृष्टिःविरुद्धधर्माश्रयत्वमात्रेणकस्तत्रविप्रतिषेधपरिहारोयदि (अ० २ पा० ३
सू० १) "नवियदश्रुतेः" इत्याद्यधिकरणानिनस्युः एतेनैवासदाचार्याणांतत्राप्यप्रणयन-
प्रयासोपिसफलःसिद्धः । यत्तुकिंचैतमित्यादितन्नलोकेकार्यपुविरोधस्यांगीकारेणशास्त्रनिष्ठा-
नांनिषेधशास्त्रबलात्तेष्वप्रवृत्तेः तन्मतेचसर्वंखल्वित्यादिश्रुतिबलाद्ब्रह्मणिमिथ्यात्वेसांख्या-
दिसिद्धांतानांवेदस्यचमिथ्यात्वेनद्वितीयाध्यायादेः शशविषाणेनव्योमकुसुमसमुत्पाटनप्राय-
प्रयत्नत्वंसत्कर्मदुष्कर्मणोर्मिथ्यात्वाविशेषेणरागादप्रवृत्तिःस्वाच्छंद्यंचाविरुद्धमेवस्यादित्यादि-
शयं; सुधीभिरधिकमूहितुं । यच्चनन्वित्यादि पक्षेज्ञेयइत्यंतं तत्प्रलापमात्रं । तत्रद्वितीय-
पक्षाकांडताण्डवमनंगीकारपराहतं । आद्येकर्मणामवांतरकारणत्वेपि भगवदिच्छायाएवमुख्यं-
सर्वेहेतुत्वंनव्याहतं तद्धेतोरेवेतिन्यायात् "एषउएवएषह्येवसाधुकर्मकारयति" इत्यादि-
श्रुतिस्मृतिन्यायैस्तस्याएवकर्माणिफलानिच प्रतिबोधितायादेतुतायाअबाधेनबाधायोगात्
तपःशब्दवाच्यवत्कृतपर्यालोचनानुरोधि कर्मणामवांतरकारणत्वंतुनतांबाधितुमीष्टे पित्रा-
देर्दंडकुलालादेश्चपुत्रघटादिकंप्रतितथात्वंभगवतोजगत्कारणतामिवेतिसंक्षेपः । इदंच तृती-
यस्यद्वितीयेसू० (३८) फलमतइत्यधिकरणेस्फुटंतत्रसू० (४०) "धर्मंजैमिनिरतएव"
विपराभिमतंकर्मणांहेतुत्वमनूद्यसू० (४१) "पूर्वंतुबादरायणोहेतुव्यपदेशात्" इति-
सिद्धान्तकथनात् सिद्धमधिकं तृतीयलोकखंडने यच्चसुकृतदुष्कृतयोरनन्यत्वमुक्तं तच्चि-
हेवापास्तमतोनफलसांकर्यं तदभिन्नन्यायस्यसर्वत्रानन्यतापादकत्वे भवतांमुखादेरधोप-
घनानांचमवच्छरीराभिन्नतयापरस्परानन्यत्वंततोभक्षणादिकार्यसांकर्यंचापद्येत अन्नतवसं-
कामारभ्यबाह्योसीत्यंताः स्वानुरूपदुर्वादाः संसर्गदोषात्परानपिवाचाटयतीतिकिंचित्-
योच्यतेद्वितीयपक्षारक्षणात्वभक्तिमार्गस्यमोक्षमार्गत्वस्यचध्वंसः कुमार्गप्रवृत्तिर्वाप्रसज्यते-
कृतप्रयत्नापेक्षसूत्रार्थस्तुसमर्थितः प्राक्समर्थयिष्यतेचोत्तरभागे एवमिच्छायानियामकत्व-
साधनादेवतस्मादित्यादिव्युदस्तं । अन्यथा 'ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणिभस्मसात्कुरुतेतथे'तिनष्ट-
कर्मणांज्ञानिनांशुकवामदेवादीनांप्रवृत्तिहेतुः कः स्यात् ? अविद्यान्वेसेवतत्कार्यंप्रारब्धदोषा-
संभवस्यसमर्थितचरत्वात् प्रारब्धरहितानांघटपटादीनांचप्रतिन्यक्ति विचित्राप्रवृत्ति-
व्यवस्था कथंस्यात् ? उक्तानंगीकारेस्वन्मतेप्रवर्तकं दुर्वचं इच्छाबोधकश्रुत्यादेस्त्वन्मतेर्था-
नुपपत्त्यातद्विफलत्वस्त्वदुक्तसर्वदोषाणांत्वद्वादएवापादश्चेत्याहुः तर्हि त्वन्मतेकिंप्रवर्तकमि-
त्यादिना अर्थोनिगदव्याख्यातः ॥

तत्रोत्तमामध्यमाश्चकनिष्ठाद्यधिकारिणः ॥

यच्च यत्त्वित्यादिना 'तत्रोत्तमामध्यमाश्चकनिष्ठाद्यधिकारिणः' तदग्रेचमध्यमपक्षस्यस्वसं-
. सर्वंब्रह्म सर्वंब्रह्मसदृशं सर्वंब्रह्मणोभिन्नं तदग्रेचमध्यमपक्षस्यस्वसं-
मतःव'मित्यादिनाशुद्धाद्वैतमार्तंडोक्तंकिंचिदनूद्यतट्टीकाकृदुक्तमपि-

→ प्रा. ६९

कार्यात्मनाभेदः कारणात्मनाऽभेदइत्युक्त्वातन्नयुक्तमित्यादिनादो-
षापादनंतदभिन्नइतिन्यायेनकार्याणामप्यभेदापत्त्याकार्यात्मनाभेदा-
सिद्धेर्भेदाभेदयोःसमसत्ताकयोरप्यविरोधेलोकेविरोधकथामात्रोच्छे-
दप्रसंगाच्चेत्यादिनाकृतंतदपिनसम्यक्; यतस्तदभिन्नाभिन्नस्यतदभिन्न-
त्वमितिन्यायस्त्वनुमूलप्रकृतिविकारस्यविकारःसमूलप्रकृतिरूपएवेत्य-
भिप्रायकःयथाप्रकृतिकार्यस्यमहत्तत्वस्यविकारोहंकारादि प्रकृत्यात्म-
कएवेति अतस्तादृशस्थलएवसप्रवर्त्तते, नतुविकाराणांपरस्परमभेदः।
तेनन्यायेनापादयितुंशक्यते । अन्यथाराजसाहंकाराभिन्नमहत्त-
त्वाभिन्नस्यतामसाहंकारस्यापिराजसत्वापत्तिरेवंचसर्वस्याभिन्नत्वे-
कार्यमात्रविलोपापत्तिरितिपूर्वमेवोक्तं एकपदार्थप्रतियोगिकयोर्भेदा-
भेदयोरविरोधोपिपरपदार्थप्रतियोगिकयोस्तयोर्नविरोधाभावसंपाद-
कःकपिसंयोगितद्भेदयोरविरोधेपितद्भेदयोर्विरोधस्यसर्वजनप्रतीति-
सिद्धत्वात् सामान्यतोभेदाभेदयोर्विरोधस्तुनास्त्येव; भेदस्यकेव-
लान्वयित्वात् घटाभिन्नेपिघटेपटभेदस्यसत्त्वात् ॥ भेदाभेदयोः सम-
सत्ताकत्वंयदुक्तं,–तदपिदुर्वचं; तथाहिकिंसमसत्ताकत्वंसमानकालि-
कत्वंवासमानदेशत्वंवापारिभाषिकंवा ? नाद्यः; घटाभेदतद्भेदयोरे-
ककालावच्छेदेनप्रतीयमानत्वात् घटाभेदपटभेदयोर्घटरूपैकदेशवि-
द्यमानयोरविरोधेपिघटतद्भेदयोर्विरोधस्यजागरूकत्वात्तृतीयोपिता-
दृशपरिभाषायानिर्युक्तिकत्वादेवनसंभवतिपारमार्थिकसत्तातिरिक्त-
योर्व्यावहारिकपारिभाषिक्योःसत्तयोरसंभवात् तत्स्वीकारेभ्रान्त्याश-
शशृंगस्यापिप्रतीतेस्तस्यापिप्रातीतिकीसत्तास्यात् । तथासतितुच्छा-
निर्वचनीययोर्वैलक्षण्यानुपपत्तिः । नचेष्टापत्तिरितिवाच्यं; तथास-
तिमिथ्यात्वलक्षणेसद्विलक्षणत्वविशेषणस्य ब्रह्मप्रभातिरिक्तावाध्य-
त्वेसतिसत्त्वेनप्रतीत्यर्हंचिद्भिन्नंप्रतिपन्नोपाधौत्रैकालिकनिषेधप्रति-

यत्तु 'तत्रोत्तमामध्यमाश्चरनिष्ठाह्यधिकारिण' इत्यादिना सर्वंब्रह्म सर्वंब्रह्मसदृशं सर्वं-
ब्रह्मणोऽभिन्नं तत्कार्यभूतमित्यधिकारिभेदेनेदंहिविश्वमिति भागवतश्लोकटीकारूपसुबोधिनी-
स्थस्वगुरुसमत्यापक्षत्रयमुपन्यस्यान्तिमपक्षस्य भेदपरत्वेन दुष्टत्वमुक्त्वा मध्यमपक्षस्य मध्य-
मत्वं स्वानुरोधित्वेन स्वसंमतत्वं चोक्तं ॥ यच्च भेदाभेदप्रतीतिस्तुमध्यमानांप्रकीर्तितेत्ये-
तद्व्याख्याने कार्यात्मनाभेद· कारणात्मनाऽभेदइति तट्टीकायामुक्तं–तत्तुनयुक्तं; तदभिन्ना-
भिन्नइतिन्यायेन कार्याणामप्यभेदापत्त्या कार्यात्मनाभेदासिद्धेः भेदाभेदयोः समसत्ताक-
योरप्यविरोधेविरोधकथामात्रोच्छेदप्रसङ्गाच्च ॥ किञ्चैवं मतद्वयं स्वीकुर्वता त्वद्गुरुणा किं
वस्तुन्यपि विकल्पः स्वीक्रियतेउत परप्रतारणायेतरःपक्षः ? ॥ उभयमपि विज्ञातशास्त्रहा-
स्यास्पदमेवेत्यलम् ॥ १० ॥ ४१ ॥

योगीनवेत्याकारिकायांविप्रतिपत्तौसत्वेनप्रतीत्यर्हत्वविशेषणस्यचवै-
यर्थ्यापत्तिःमतद्वयस्वीकारेहास्यास्पदत्वं, यदुक्तं-तदपिप्रतिविंवाव-
च्छेदाभासवादरूपमतत्रयंस्वीकुर्वत.स्यस्ततोप्यधिकहास्यास्पदत्व-
मनवलोक्यैव किंचाचार्यैर्मध्यमपक्षस्यस्वाविरोधित्वमुक्तंतेनस्वमते-
तन्मतस्यविरोधोनास्तीत्येवोक्तं नतुतन्मतंस्वकीयत्वेनप्रतिपादितं
त्वदीयैस्तुमतत्रयमेवस्वकीयत्वेनप्रतिपादितमतोभवतामेवहास्या-
स्पदत्वं ॥

सहस्राक्षे यत्तुतत्रोत्तमाइत्यादिं एवेत्यलमित्यंतंभागंनिराकुर्वंति-यच्चयस्त्वित्यादिना
एवहास्यास्पदत्वमित्यंतेन । अत्रेदंज्ञेयं-प्रथमस्कंधपंचमाध्याये (श्लो० २०) इदंहिविश्वं-
भगवानिवेतरोयतोजगत्स्थाननिरोधसंभवाइत्यत्रइदंविश्वंहिसर्वंखल्वित्यादिश्रुतिनिश्चयेन-
भगवान् इत्युत्तमानांप्रत्ययः इदंविश्वंभगवानिवब्रह्मोपादानकत्वाद्ब्रह्मसदृशमितिमध्यमानां-
इदंविश्वंभगवांस्तुइतरस्ततोभिन्नोघटात्कुलालइवेतिनिकृष्टानां इतिपक्षत्रयं श्लोकपदयोज-
नयैदर्शितंनतुकल्पनया तत्रतृतीयस्यसर्वथानादरस्तु "यदाह्येवैषएतस्मिन् द्वितीयाद्भयं-
भवति" इत्यादिश्रुतिविरोधात् । द्वितीयस्तुसूत्रस्थैकदेशिमतानुगुण्यात् श्रुतिसूत्रगीता-
द्यभिप्रेतोमुख्यसिद्धांतः प्रथमएव स्वानुरोधितयामध्यमपक्षस्यांगीकारस्तुप्रथमपक्षस्यशी-
घ्रंसर्वैपांबुद्ध्यारोहात् तादृशानांबुद्धिसौकर्यार्थः नयुक्तमित्यादिनोक्तदोषास्त्वकिंचित्कराः
तद्यथा तदभिन्नन्यायस्तुवस्तुतोब्रह्माभिन्नपृथिव्यभिन्नघटादेर्ब्रह्माभिन्नत्वस्यलोके पृथिव्य-
भिन्नतंत्वभिन्नपटेपृथिव्यभिन्नत्वस्यचसाधकः नतुकार्येपुपरस्परप्रतियोगिकभेदप्रतीति-
बाधकः अत. कार्यात्मनाभेद.सिध्येत् यच्चभेदाभेदयोः समसत्ताकयोरित्यादितत्तुनामार्यो-
दितातादात्म्यवादिवैयाकरणादिराद्धांतेमायायाः सदसत्त्वाभ्यामनिर्वाच्यत्वबोधकेस्वमतेस्वो-
क्तदोषप्रसरमविचार्यैव । वस्तुतोस्माकंतु अभेदएववास्तवोभेदश्चातिरोभावरूपतया चद्द-
जीवप्रतीतिसिद्धइत्येतत्तौल्यात्नैकाधिकरण्यविरोधः किंतुतवैयोक्तादिस्थलेपुसः अन्यतरस्य-
प्रतीतिकवाया अशक्यवचनत्वात् मायायांसत्त्वस्यतथात्वेविशुद्धचित: कल्पकत्वादसत्त्वं
असत्त्वस्यतथात्वेऽनादिद्वैतंचापद्येतेति । भेदाभेदयोः समसत्ताकयोरित्यादितत्तुकिंवूपपि-
तुंमानमप्याहुः-एकपदार्थेत्यादिना । वृक्षादावेकस्मिन्पदार्थेऽग्रावच्छेदेनकपिसंयोग्यऽभेदः
मूलावच्छेदेनतत्संयोगिप्रतियोगिकभेदश्चाविरोधेनतिष्ठति वृक्षस्यैकस्यैवानुयोगिप्रतियो-
गित्वात्परपदार्थप्रतियोगिकयोस्तुतयोः सामानाधिकरण्यमसंभवि नीलाभिन्नोघटइति-
प्रत्ययेतत्रनीलभेदस्यपटाद्भिन्नइतिप्रत्ययेतत्रपटाभेदस्यचाप्रतीतेरित्यर्थः । सामान्यइति ।
यतः कुत्रश्चिदभिन्नेयत्किंचित्प्रतियोगिकोभेदः सुवचइतिभावः । केवलेति । सृष्टिदशायां
प्रपंचेवतदंशतिरोभावरूपस्यतस्य तथात्वात् । यच्चसमसत्ताकयोस्तयोर्विरोधएवेतिदर्शितं-
तत्रसमसत्ताकत्वंविकल्प्यदूपयंस्तदुक्तौन्यौन्यदर्शयति-तदपिदुर्वचमित्यादिना । अनु-
दिताविप्रतिपत्तिस्तुअद्वैतसिद्ध्यारंभस्था यच्चकिंचैवमित्यादिइत्यलमित्यंतंतत्रभेदाभेदपक्षस्य-
मध्यमाधिकारिबोधनार्थंतायाउक्तत्वात् । किंतुतन्मतेप्रतिबिंबादिपक्षस्वीकारात्किजी-

वेश्वरवस्तुनो प्रत्येकवैरूप्यमाहोस्वित्परप्रतारणामात्रवत् उभयथापित्वदेवद्वास्यास्पद- मित्याहु –मतद्वयेत्यादिना । किंचप्रतिबिंबवादेप्यवांतरास्त्मतप्रथप्रसिद्धा षट्पक्षाः प्राक्तनैरुक्ता । यथा अनादिरनिर्वाच्याभूतप्रकृतिश्चिन्मात्रसंबंधिनीमायातस्याचित्प्रति- बिंबईश्वर । तस्याएवपरिच्छिन्नानतप्रदेशेष्वावरणविक्षेपशक्तिमदविद्याभिधानेषुचित्प्रति- बिंबोजीवइत्येकमत ॥ १ ॥ त्रिगुणात्मिकायामूलप्रकृतेर्मायाचाविद्याचस्वयमेवभवतीति- सिद्ध । स्वरूपद्वयतत्ररजस्तमोनभिभूतशुद्धसत्त्वप्रधानामायातस्याचित्प्रतिबिंबईश्वर ॥ तदभुवमलिनसत्त्वप्रधानाऽविद्यातस्याचित्प्रतिबिंबोजीवइत्यपर ॥ २ ॥ विक्षेपशक्ति- प्राधान्येनमायाशब्दितायामूलप्रकृतावेवचित्प्रतिबिंबईश्वर ॥ आवरणशक्तिप्राधान्येना- विद्यादिशब्दितायातस्यामेवचित् प्रतिबिंबोजीवइतितृतीय ॥ ३ ॥ अविद्यायाचित्- प्रतिबिंबईश्वर अत करणेचित्प्रतिबिंबोजीवइतितुरीयम् ॥ ४ ॥ घटाकाशजलाकाश- महाकाशमेघाकाशवत् कूटस्थजीवब्रह्मेश्वरभेदेनचैतन्यचातुर्विध्यवादिनातुब्रह्माश्रितमाया- तमसिस्थितासुसर्वप्राणिनाधीवासनासुप्रतिबिंबितचैतन्यमीश्वर ॥ स्थूलसूक्ष्मदेहावच्छिन्न- चैतन्यस्थितेमायाकल्पितेंत करणेप्रतिबिंबितचैतन्यजीवइतिपचम ॥ ५ ॥ एवप्रतिबिंबे- श्वरवादिना पचपक्षा । षष्ठेबिंबेश्वरवादिमतेतुजीवोपाधिनात करणादिनाऽच्छिन्नचैतन्य- मीश्वरोबिंबभूत । अज्ञानेनतत्प्रतिबिंबोजीवस्तत्राप्यज्ञानपरिणामभूतम त करण जीवस्या विशेषाभिव्यक्तिस्थानमित्याहु " एवमन्येपिविशेषाग्रथेषुदृश्यतेइत्थमवच्छेदाभासपक्ष- योरप्यवातरपक्षबाहुल्यद्रष्टव्य तथासतितन्मतेजीवेश्वरवस्तुनोरनेकरूपत्वप्रतारणामात्रत्व- वाआपद्यतएव स्वानुरोधित्वमिति अतोहिमध्यम पक्ष । शुद्धाद्वैतानुरोधतइत्यादिपु- मार्तंडादिभागेषुएतत्स्फुट । एवमस्यश्लोकस्यखडनेब्रह्मण सार्वात्म्येपिकार्याणामसार्क्य तत्तविरुद्धधर्माश्रयत्व इच्छाया सर्वहेतुत्वेव्यवस्थासामजस्य अधिकारिविशेषबोधानु- रोधात्कचिद्भदाभेदपक्षस्यशुद्धाद्वैतसिद्धाताविरोधत कथनेप्यदूषणचसिद्ध ॥ इतिद्वाम- श्लोकखडन ॥

योपिशुद्धाद्वैतमार्तंडोक्तशाक्तानातुमतेब्रह्मविश्वोपादानमेवहि ॥ निमित्तकारणशक्तिर्विकारित्वभयादतइत्यादिनाशाक्तमततत्खडनचो- पन्यस्यतत्रब्रूमइत्यादिनातत्र 'मायातुप्रकृति'मित्यादिश्रुतिमार्कंडेय पुराणाद्यमालोचनमूलकतद्वर्णनाभावकथनमित्यादिदोषउद्भावित' । सोऽपिमायात्वित्यादिश्रुतिमार्कंडेयपुराणाद्यभिप्रायमबुध्वैव । नहि- तनशक्ति काचिदतिरिक्तास्वतत्रात्रप्रतिपादिता, किंतुब्रह्मण सामर्थ्य- रूपैव । साचब्रह्मणोऽभिन्नाअतएवतत्रापितस्याईश्वरीयत्वेनैव 'मायि नतुमहेश्वर, महामायाहरेश्चैतत्तयासमोह्यतेजगत् । यादेवीसर्वभू तेषुविष्णुमायेतिशब्दिता। त्ववैष्णवीशक्तिरनतवीर्य्य'त्यादिनावर्णन कृत । व्यासैश्चब्रह्मभिन्नस्यजगत्कारणत्वनिराकृत ॥ नचव्यासै सांख्यमतसिद्धाया प्रकृते प्रधानपदवाच्यायाजगत्कारणत्वनिराकृत।

नशाक्तमतसिद्धायाःशक्तेरितिवाच्यं; यदिशाक्तानांमतेशक्तिपदप्रति-
पाद्यंशुद्धंब्रह्मैवतदानविरोधोयदितद्भिन्नंकिंचित्तदाब्रह्मणएवोपादान-
त्वंतस्यैवनिमित्तत्वंचप्रतिपादयद्भिर्व्यासैरधिष्ठात्रीश्वराणामपिकार-
णत्वं "पत्युरसामंजस्या" दित्यादिसूत्रैःखंडयद्भिःकथंनखंडितं ?
विष्ण्वादिपदानांचशुद्धब्रह्मवाचकत्वं, नतुकिंचिद्विशिष्टवाचकत्वं;
तथासत्युपाधेर्विशेषणरूपस्यनित्यत्वेसदेवेत्यादिश्रुतिविरोधस्तत्रस-
जातीयविजातीयव्यावृत्तेरुक्तत्वात् । अनित्यत्वेचविष्ण्वादीनांजीव-
तुल्यत्वापत्तिः तस्माद्यदिचेत्याद्युक्तदृष्टांतदार्ष्टांतिकयोरसंगतिः ।
यदुक्तं (मुक्तिस्तुनिष्कृष्टतत्स्वरूपात्मकतत्पदार्थेनत्वंपदार्थस्याभेद-
ज्ञाना) दिति,-तदपिनसाधीयः; तादृशाभेदज्ञानमात्रस्यमुक्तिहेतु-
त्वेश्रुताभेदप्रतिपादकशास्त्राणांसर्वेषामेवमोक्षप्रसंगःनचाभेदसा-
क्षात्कारस्यैवमोक्षहेतुत्वंनाभेदपरोक्षज्ञानस्यशाब्दरूपस्येतिवाच्यं;
शब्दादपरोक्षज्ञानासंभवात्; तथासतिश्रवणादीनांतत्रहेतुत्वानु-
पपत्त्या दर्शनोद्देशेनश्रवणाद्यनुष्ठानंनिरर्थकंस्यात् । तस्मादीश्वरज्ञाने-
नतद्भक्त्याचमोक्षइतिप्रपंचितंभाष्यप्रकाशादिषुग्रंथगौरवभयान्नेह-
लिख्यते ॥ यत्तु (विष्णुभागवतंनव्यासकृतंकिंतुदेवीभागवतमिति-
मन्यमानाँस्तान्प्रतिविष्णुभागवतविरोधोद्भावनंतूपहासावह)मित्या-
द्युक्तं,-तदप्यविचारितरमणीयं । नह्यवादिमतसिद्धेनैवप्रमाणेनतद-
संमतंसाधनीयंतत्संमतंवानिराकरणीयमितिनियमः । नास्त्यक्षं-
प्रमाणमितिवदंतंनास्तिकंप्रत्यनुमानेनेश्वरसिद्धिप्रदर्शनमपिहास्यास्प-
दंस्यात् । वस्तुतस्तुविष्णुभागवतंनाष्टादशपुराणांतर्गतं । नचव्या-
सप्रणीतमित्येवहास्यास्पदं; सर्वसंमताष्टादशपुराणांतर्गतपद्मपुराणे-
तन्माहात्म्येस्यसम्यकयाप्रतिपादितत्वात् व्यासप्रणीतसूत्रसंमता-
र्थस्यतत्रैवप्रतिपादितत्वाच्चदेवव्यासकृतमितिनिश्चीयते । व्यासैर्ब्रह्म-
व्यतिरिक्तस्यजगत्कारणत्वंनिषिद्धमतस्तच्चत्प्रतिपादकंतुव्यासमतवि-
रुद्धत्वादुपेक्षणीयमेव । किंचयदितन्मतसिद्धस्यैवप्रमाणस्यविरोधस्तं-
प्रत्युद्भावनीयइत्येवनियमस्तदावौद्धसिद्धस्यप्रमाणस्यतन्मतेविरोधा-
भावात्तन्मतंसर्वसंमतंकुतोनस्यात् ? यदिचतन्मतस्यतत्संमतप्रमाण-
विरुद्धत्वाभावेपिवेदविरुद्धत्वान्नशिष्टोपादेयत्वमित्युच्यते तदाशाक्त-
निमित्त कारणत्वंकिंवेदसंमतंयेनतन्मतमुपादेयंस्यात् ? ॥

सहस्राक्षेसाकारध्यानतदत्येकादशश्लोकंसव्याख्यानंयोपिशुद्धाद्वैतेत्यादिनाऽलभत्या-
वेशेनेत्यंतेन खंडयिष्यंतः । प्रथमंयत्तुशाक्तानामित्यादिमनुस्मृत्यादिचेत्यंतंभागंदूषयंति-

योपिशुद्धेत्यादिना उपादेयंस्यादित्यंतेन । अयंभावः—शुद्धाद्वैतमार्तंडे शांकरशैवभास्करभेक्षवादीनांबहूनांमतानांखंडितत्वेपिस्वमतारिकंशैवादिमतं तेनशैवसुधाकराख्यग्रंथनिर्माणतोबहुतरदुराग्रहरूपतदनुरूपाचरणतश्च महाशैवंमन्यतामनन्यसामान्यामुपन्यस्यतात्युत्पृत्यच्छाक्तमतमात्रमुद्धर्तुमत्रप्रयत्यते तेननिश्चीयते अंतःशाक्तएवायमिति तंपरिचितवतांकिंवदंतीयथार्थेति ॥ स्वस्वमाध्यस्थ्यप्रदर्शनंतुसगोपनमात्रफलकं अनुवादेऋग्वेदस्थदेवीसूक्तास्यं 'अहमेवस्वयमिदंवदामी'त्यादिदेव्या समुद्रशायिविष्णुजन्यतावोधनेनतन्मतबाधकंमार्तंडे सप्रपंचंविवृतंतदत्रभौर्ल्यान्नैवोपात्तं । नास्तिशक्तेरित्यस्यपूर्वार्द्धंसर्वोपनिषदोयाहिब्रह्मतत्त्वनिरूपिकाइतिनेहानूदितं ब्रह्मतत्त्वनिरूपिकासुसर्वासूपनिषत्सुत्वदभिमतरीतिकशक्तेर्वर्णनमपिनास्ति कुतस्तरांतासुब्रह्मणोमृदादिवदुपादानत्वमात्रंतस्याएवस्वातंत्र्येणर्तृत्वंचेति एवंकारिकाभिप्रायेसत्यपियत्मायांतुप्रकृतिमित्यादिश्रुतिमार्कंडेयपुराणावनालोचनमूलकं तद्वर्णनाभावकथनम् इत्युक्तं,—तत्मार्तंडानालोकित्यामोहनार्थं मायांत्विति श्रुतेर्देवीपरत्वेतस्याएवोपादानत्वं ब्रह्मणएवनिमित्तत्वंचायत्येनेतिसुतरांतन्मतभंगप्रसगः । वस्तुतस्तुप्रकृतेर्भगवच्छक्तित्वविधायिकासा । नचयच्छब्दयोगप्राथम्यमेतदुद्देश्यलक्षणमित्यस्यविरोध'; तस्याप्रायिकत्वात् । 'अन्यथामायिनंतुमहेश्वर'मित्यत्रापिविरोधापत्तेः । विस्तरस्तुदर्शितः तृतीयतुरीयश्लोकखंडने आत्मनोविकारित्वंश्रुतिशास्त्र-

---

साकारध्यानतोध्येयं ध्यातारः शास्त्रतत्पराः ॥
इच्छन्त्युपाधियोगाद्यद्वदते साकृतिश्चितिः ॥ ११ ॥

यत्तु शाक्तानांतुमतेब्रह्मविश्वोपादानमेवहि निमित्तकारणंशक्तिर्विकारित्वभयादतइति शाक्त मतमुपन्यस्य तत्रात्मनेविकारित्व श्रुतिशास्त्रविरोधिहि प्रकृतिर्ह्यस्योपादानमाधारःपुरुषपरः सतोऽभिव्यञ्जक कालोब्रह्मतत्त्रितयंत्वहम् । इतिभागवतेपद्यउपादानत्वमीरितम् । तद्विरुद्ध्येतममतुब्रह्मतोनपृथक्चसा ॥' इति तन्मते भागवतविरोधं स्वमतेप्रकृतेरीशादभिन्नत्वेन तदभावं चोपन्यस्य शङ्कराचार्यदुर्वासोवाक्यविरोधमुक्त्वा नास्तिशक्तेर्वर्णनंहिकारणत्वंतुदूरतः । इत्यनेनतुप्रकृतेःसर्वकारणत्वतिरस्कृतम् । ब्रह्मण समवायित्वनिमित्तत्वेनिरूपिते' इत्युक्तं ॥ तत्रब्रूम—मायांतुप्रकृतिमित्यादिश्रुतेमार्कंडेयपुराणाद्यनालोचनमूलकं तद्वर्णनाभावकथनम् ॥ व्याख्यानानां तु साङ्ख्यसम्मतप्रधानहेतुवादखण्डने तात्पर्यं ॥ मायायायथा हेतुत्वं तथोक्तमस्माभिस्तृतीयश्लोके ॥ यदितु शाक्तैः शक्तिशब्देन मायोच्येत ततोऽतिरिक्ततत्वं नस्वीक्रियेत तदा स्यादेवदोषः ॥ यदितु स्मार्त्तरीत्या विष्ण्वादिशब्दैरिव शक्तिशब्देनापिकेनचिदुपाधिना विशिष्टाचितिरेवोच्येत । उपादानत्वेतु विवर्तोपादानत्वम्; आकारस्तुध्यानार्थोध्यानेन ध्येयमात्रप्राप्ति । मुक्तिस्तुनिष्प्रकृष्टतत्स्वरूपात्मकतत्पदार्थेन त्वम्पदार्थस्याभेदज्ञानात्तर्हि न दोष इत्याह—साकारेति ॥ परंतु दुर्वासःशङ्कराचार्यवाक्यविरोधेन तेषां हानिर्भवति नवेति ते प्रष्टव्याः ॥ विष्णुभागवतं नव्यासकृत किन्तु देवीभागवतमिति मन्यमानांस्तान्प्रति विष्णुभागवतविरोधोद्भावनन्तुउपहासावहम् ॥ नन्वेवंबौद्धादीनामपीश्वरप्राप्तिः स्यादतआह—शास्त्रतत्पराः ॥ शास्त्रं वेदस्तन्मूलकमनुस्मृत्यादिच ॥ ४२ ॥

विरोधीतिमार्कंडेयदुक्तं,—तदपिनसमाहितं; मार्कंडेयपुराणेतुनोक्तशाक्तमतगंधस्यापि-
संबंधः । तत्रयद्योगिभिर्भवभयार्तिविनाशयोग्यमासाद्यवंदितमतीवविविक्तचित्तैः । तद्‌ः-
पुनातुहरिपादसरोजयुग्ममाविर्भवत्क्रमविलंघितभूर्भुवःस्वः ॥ पायात्सवःसकलकल्मष-
भेददक्षःक्षीरोदकुक्षिफणिभोगनिविष्टमूर्तिः ॥ श्वासाग्धूतसलिलोत्कणिकाकरालःसिंधुः-
प्रनृत्यमिवयस्यकरोतिसंगात् ॥ नारायणंनमस्कृत्ये'त्यारंभात्प्रभृत्यासमाप्तिब्रह्मयादव-
धर्मादिपरिकरसहितःश्रुतिसंमतोनिरूप्यते ॥ यच्चतत्रैकाशीतितमाध्यायात्प्रभृति त्रयो-
दशाध्यायैर्देवीमाहात्म्यंनिरूप्यते तदपिशक्त्यंशदुर्गारूपस्यभगवतएवमाहात्म्यं ॥ दुर्गा-
स्वरूपसंग्रहस्तुममवेदांतचिंतामणौ ॥ (प्रक० १२ श्लो० ३२) 'गुणात्मकमचिद्रूपं-
प्रकृतिःसृष्टिकालिकं ॥ शक्तिप्रकृत्योर्दुर्गातुविभूतिःकार्यमिष्यते ॥ इत्येविभिरसुनासर्वा-
स्तिरोभाव्यापितेनताः ॥ तदंशाःस्वविभूतिभ्योदत्ताःकेचनकेचन ॥ ३३ ॥ आदायामर-
शक्तीनामंशान्सानिर्मितापुरा ॥ महिषासुरनाशायेत्यस्यास्तच्छक्तिकार्यता ॥ ३४ ॥
मुख्यत्वेनगुणाश्चांशास्त्रिगुणोपाधिधारिणाम् ॥ त्रयाणामागतातत्रेत्यस्याःप्रकृतिकार्यता
॥ ३५ ॥ कार्याणिकार्यरूपायांशक्तीनांप्रकृतेरपि ॥ ततोऽस्यामुपचर्यंतेमाहात्म्यंख्याय-
तेक्वचित् ॥ ३६ ॥ उक्तंद्वितीयेध्याये 'ततसप्तशत्याःसमाहितः ॥ प्रथमाध्यायवृत्ता-
न्तस्तट्टीकायांमयापुन'रितितत्रप्रकृतेःप्रथमकार्यत्वंतस्याअपिमायापदाभिधेयत्वंब्रह्मरूपत्वं-
तदीयसत्त्वादिगुणयोगात्परस्यविष्ण्वादिनामधारणंचश्रीभागवतेद्विधासमभवद्बृहत् काल-
वृत्त्यातुमायायां प्रकृतिर्ह्यस्योपादानं 'सत्त्वंरजस्तमइतिप्रकृतेर्गुणास्ते'रित्यादौबहुस्थलेषु-
विष्णुपुराणादौचसुप्रसिद्धंश्वेताश्वतरमैत्रायणीयादिश्रुतिष्वपितदनुरोधात्तथासिध्यति ।
दुर्गामूर्तेःप्रकृतिरूपत्वंतु विष्ण्वादीनांसत्त्वाद्युपाधिकानांत्रयाणामेवतेजसःशक्तिरूपस्य-
तदाविर्भावार्थमुख्यतमैकीभावात् । स्पष्टंचेदंसप्तशतीद्वितीयाध्याये (श्लो० ९)
'ततोतिकोपपूर्णस्यचक्रिणोवदनात्ततः ॥ निश्चक्राममहत्तेजोब्रह्मणःशंकरस्यचे'त्यादिसंदर्भे-
अतएव 'सर्वस्याद्यामहालक्ष्मीस्त्रिगुणापरमेश्वरी'तिरहस्यादिषुतत्रतत्रतस्यास्त्रैगुण्यंभण्यते ।
सर्वशक्तिनाभगवताक्रीडार्थंतत्तत्कार्येषुसकलस्वशक्त्यंतरतिरस्करणपुरःसरंपरिच्छिन्नतत्त-
त्स्वशक्त्यंशानांस्थापनाद्देवादिशक्तयोपिवस्तुतोभगवच्छक्तयएव । अतएवश्रीभागवतादिषु-
विच्छिष्टशक्तिर्बहुधेवभासीत्यादिवचनासि तस्मात्तत्र (श्लो० १०) 'अन्येषांचैवदेवानां-
शक्रादीनांशरीरतः । निर्गतंसुमहत्तेजस्तच्चैक्यंसमगच्छते'त्यादिनादेवशक्तीनामपितस्यामे-
कीभावस्याख्यानेपिभगवच्छक्तित्वंसुस्थिरं । अतएवतत्रप्रथमाध्याये (श्लो० ४१) 'तत्रा-
प्रविस्मयःकार्योयोगनिद्राजगत्पतेः ॥ महामायाहरेश्चैतत्तयासंमोह्यतेजगदि'तिततःसुरथे-
नतदुद्भवादिप्रकारेपृष्टे (श्लो० ४७) 'नित्यैवसाजगन्मूर्तिस्तयासर्वमिदंतत'मित्यादिना
जगत्परिणामिभगवदंशप्रकृतेः सर्वव्यापकभगवच्छक्तेर्नित्यत्वंभगवदिच्छयादुर्गादिरूपेण-
तदाविर्भावनंचोक्त्वा (श्लो० ४९) 'योगनिद्रांयदाविष्णुः (श्लो० ५३) निद्रांभगवतीं-
विष्णोः (श्लो० ५४) सुधात्वमक्षरेनित्येत्रिधामात्रात्मिकास्थिते'त्यादौभगवच्छक्तित्व-
मुक्तंतेन (श्लो० ५६) 'त्वयैवधार्यतेसर्व'मित्यादौत्वयेतिकरणेतृतीयाश्रवोनुपदं (श्लो०
५७) 'विसृष्टौसृष्टिरूपात्वंस्थितिरूपाचपालने ॥ तथासंहृतिरूपांतेजगतोऽस्यजगन्मय'

मितिसृष्ट्यादिशक्तिर्वांवक्ति जगन्मयेद्दरौ अन्यथादित्यान्ङ्गीपूस्यात् । ततः (श्लो० ५९) 'प्रकृतिस्त्वंचसर्वस्यगुणत्रयविभाविनी'तिप्रकृतिरनुक्त्वा (श्लो० ६३) 'यच्चकिंचित्क्वचिद्वस्तुसदसद्वाऽखिलात्मके ॥ तस्यसर्वस्ययाशक्तिःसात्वंकिंस्तूयसेतदे'तिपुनःशक्तितामुक्त्वा 'विष्णु शरीरग्रहण'मितिप्रकृतिगुणोपाधिकत्वाभिप्रायेणवर्णयित्वानारायणस्पुयोबहिर्भूतायायद्दर्शनेनिरूपितंवत्समुद्रशायिनस्तस्मात्तन्महिमवर्धनेच्छयातथाकारित्ववत्तदानींतस्याउद्भवरूपं अतएवऋग्वेदे (अष्टक ८ अध्याय ७ व० ११ ऋ० ५) "अहमेवस्वयमिदंवदामिजुष्टंदेवेभिरुतमानुषेभिः । यंकामयेतंतमुग्रंकृणोमितंब्रह्माणंतमृषिंतंसुमेधां" इतिरुद्रादिनिर्माणमुक्त्वानाभिपद्मजस्यब्रह्मणः कथंत्वयानिर्माणमित्याकांक्षायांनारायणशक्तिरत्तदमिव्यामयैरसप्रसूतोममकारणंचहरिरेवेतिदेव्योच्यते "अहंसुवेपितरमस्यमूर्द्धन्ममयोनिरप्स्वंत.समुद्रे" इति अत्रास्येतिउग्र.शिवःपरामृश्यते "अहंरुद्रायधनुरातनोमी" तिवाक्यांतराच्चेत्यन्यदेतत् तस्याभगवच्छक्तित्वंतुतत्रपंचमाध्याये (श्लो० ६) 'विष्णुमायांप्रतुष्टुवुः (श्लो० १२) विष्णुमायेतिशब्दिता एकादशाध्याये (श्लो० ४) त्वंवैष्णवीशक्तिरनंतवीर्या एवमादावाम्रेडितमेव ॥ एवंदुर्गायाभगवच्छक्तित्वंतदाज्ञयाविर्भावादिकंचनारदपंचरात्रेप्रथमरात्रेद्वादशाध्याये पार्वत्यैवोच्यते (श्लो० ५७) 'तवाज्ञयाचदेवानामाविर्भूताचतेजसि ॥ निहत्यदैत्यान् देवारीन्दत्वाराज्यंसुरायच ॥ ५७ ॥ ततश्चाद्दक्षकन्याहमधुनापार्वतीहरे ॥ तवाज्ञयाहरक्रोडेत्वत्क्ताप्रतिजन्मनि ॥ ५८ ॥ नारायणप्रियाशश्वत्तेननारायणीश्रुतौ ॥ विष्णोरहंपराशक्तिर्विष्णुमायाचवैष्णवी ॥ ५९ ॥ अनन्तकोटिब्रह्मांडमयासमोहितंसदा ॥ विदुषांरसनाग्रेचप्रत्यक्षंहिसरस्वती ॥ ६० ॥ महाविष्णोश्चमाताहंविश्वानियस्यलोमसु ॥ रासेश्वरीचसर्वाद्यासर्वशक्तिस्वरूपिणी'ति । एतेनमार्कंडेयपुराणोक्तंप्रायःसर्वमप्यनुसंहितं । अतोभगवच्छक्तित्वात्तद्रूपविशेषत्वाच्चदेवीतुमान्यैवकिंतुवेदतदनुकूलबहुतरशास्त्रविरुद्धं शाक्तमतमेवमुमुक्षुभिरुपेक्षणीयं पंचमकारादिसत्साधनेपुवेदविरोधस्यसुबोधत्वात्। विस्तरस्तु निबंधप्रहस्तादिपुममचंद्रोदयादौचावधेयः। यच्चव्यासानामित्यादिश्लोकद्वयंतं तद्वउक्तपूर्वादिभिर्मार्कण्डेयादिवचनैस्तस्याः प्रकृतित्वेत्रिगुणात्मकत्वेसिद्धेतादृशप्रकृतेः कारणत्वेव्यासैर्व्युदस्तेतस्यास्तथात्वमर्यादपास्तं ॥ किंचव्यासैस्तदभिप्रेतब्रह्मणउपादानत्वमात्रंवत्ताएवस्वातंत्र्येणनिमित्तत्वंचनसमर्थितं। किंतु "जन्माद्यस्य प्रकृतिश्चप्रतिज्ञा" इत्याद्यधिकरणेपुब्रह्मणएवोपादानत्वनिमित्तत्वंचसमर्थितमित्यर्थसिद्धंतन्मतदूषणं यच्चयदित्विव्यादि साकारेतीत्यंतं,—तत्तुच्छं; शाक्तैर्निर्विशेषचितेरुपाधिवादस्यचानंगीकारात् उपादानत्वमेववैस्तस्यानोच्यते। क्वचिवर्तोपादानत्वकथामुक्तिश्रुतेपांश्रीनगरावास्यादिरूपावांतरमतभेदाद्विविधाऽन्यथैवातस्तन्मततत्वाज्ञानमूलकमकांडतांडवमेतत् ॥ विष्ण्वादिरूपाणिचशुद्धब्रह्मणएवलीलावतारा लीलयातत्प्रकृतिगुणयोगवंतोनतुस्वद्वीत्यानिर्विशेषचितेराकारप्रत्यायकमिथ्योपाधिभूतानितानि ॥ उपाधेर्नित्यत्वेमिथ्यात्वानुपपत्त्याऽद्वैतस्यसदेवेत्यादिश्रुतीनांचबाधः । तदनित्यत्वेनेकल्पकांतराभावादनुपहितचैतन्यस्यैवकल्पकत्वापत्त्यानिर्विशेषत्वभंगः । विष्ण्वादीनांजीवतौल्यं जीववत्तेपामुपाधिध्वंसकसाधनानामश्रवणात् तेपामनिर्मोक्षाज्जीवतमाधर्म्यंचप्रसज्येत ॥ निर्मोक्षेपुन.सर्गाद्यसभवो-

न्यथापुनःपुनर्विष्ण्वंतराद्विकल्पना ॥ तन्नित्यतावोधकश्रुत्यादिविरोधोजीवस्य "नजायते-म्रियतेवा"। (अ० २ पा० ३ सू० १७) "नात्माऽश्रुतेः" इत्यादिपुसिद्धेर्नित्यत्वेपि-तेषामनित्यत्वादाधर्म्यंचतदवस्थमितिदिक् ॥ तत्त्वमसीत्यादिवाक्यार्थज्ञानादेवमुक्तिरितितु-श्रीमदाचार्यचरणैः श्रीपुरुषोत्तमचरणैश्चतत्रतत्रविस्तरतोनिरस्तं ॥ उपाधियोगाच्चितेः साकृतित्वघटनातुविस्तराच्चिराकृताप्राक् ॥ अतोब्रह्मणोवस्तुतः साकारत्वात्तज्ज्ञानतोध्ये-यंतदेवशास्त्रतत्परागच्छतीत्येतावत्तुसंमतं ॥ दुर्वासःकृतसललितास्तवरत्नस्वशक्तेरत्याद-रात्तत्रत्यस्य "पवनमधिपावकमयिक्षोणीमभिगगनमयिकृपीटमयि ॥ रविमयिशशिमयि-दिङ्मयिसमयमयि प्राणमयिशिविपाहि" इतिसार्वात्म्यबोधकवाक्यस्य शंकराचार्यकृत-सुंदरलहर्यामपितथात्वात्तैस्तस्याव्याख्यानाच्च तत्रत्यस्य "मरुत्त्वं व्योमत्वं मदसिमरुत्सा-रथिरसित्वमापस्त्वंभूमिस्त्वयिपरिणतायांनहिपरं ॥ त्वमेवस्वात्मानंपरिणमयितुंविश्वव-पुषाचिदानंदाकारं शिवयुवतिभावेनबिभृषे" इतिपरिणामबोधकवाक्यस्यचकेवलनिमित्त-त्ववादेविरोधतोहानिः स्फुटैव। शंकराचार्याः षण्मतप्रवर्तकदक्षिणमार्गस्थत्संमतएवात-एवतदनुकूलस्तोत्रनिर्मितंवहृतिप्रसिद्धेश्च, तेनपरंत्वित्यादिनिरस्तं। यच्चविष्णुभागवतमि-त्यादिमबुद्धोद्गानरूपत्वात् तदेवउपहासावहंभागवतंमहापुराणेष्वष्टादशसुपंचमंदेवी-पुराणंचोपपुराणविशेषइतिवैदिकाः, एतद्विपरीतंशाक्ताः। वादेवीजंतु 'प्रणिपत्यशिवां-देवींदिव्यंभागवतंतथा ॥ पुराणंसंप्रवक्ष्यामी'तिदेवीपुराणस्थंवाक्यं तत्रभागवतमिति-पुराणविशेषणंशाक्तामन्यंते, शिवविशेषणंतुवैष्णवाः, अतस्तयोर्महापुराणोपपुराणभाव-एववादोनतुअन्यतरंनव्यासकृतमितिप्राक्तनः कोपिवैदिकोवाशाक्तोवाप्रामाणिकोलिखति। उभयप्रामाण्यस्वीकारादेवास्माकंधर्मशास्त्रनिबंधेषुहेमाद्रिकृत्यकल्पतरुनिर्णयसिंध्वादिषु उभयवचनानिसंगृह्यंते। शाक्तग्रंथेष्वपिश्रीभागवतदशमस्कंधजन्मप्रकरणस्थानि 'गच्छ-देविव्रजंभद्रे दुर्गेतिभद्रकाली'तिएवमादिवाक्यानि (अ० २९ श्लो० १) 'योगमाया-मुपाश्रितः' (अ० ३४ श्लो० २) 'आनर्चुरर्हणैर्भक्त्यादेवींचनृपतेंबिका' (अ० ५६ श्लो० ३५।३६) 'उपतस्थुर्महामायांदुर्गांकृष्णोपलब्धये ॥ तेषांतुदेव्युपस्थाना-त्प्रत्यादिष्टाशिषासच। प्रादुर्बभूवसिद्धार्थःसदारोहर्षयन्हरिः ॥' इत्यादीनिस्थलांतरवाक्या-निचमानतयोपन्यस्यन्ते। महापुराणत्वाग्रहोपिदेवीपुराणविषयकएव। देवीभागवतं-त्वतितरामर्वाचीनतमं अतएवनास्माकंनापिशाक्तानांप्राचामाचारादिबोधकग्रंथेषुकापित-द्वचनमस्ति। देवीभागवतंत्विदानींवर्तमानविक्रमशकस्यकोनविंशेशतकेकेनचित्सप्तशत्या-गुप्तवत्याख्यां व्याख्यांविहितवताभास्कररायाख्येनकाव्यांगुप्तत्वयानिर्मातुमारब्धं, तदस-माप्यैव स्वशरीरंसमापितवान्। ततः काशीनाथभट्टइतिप्रसिद्धेनतन्मित्रेणावशिष्टतद्ग्रंथ-यामतिनिर्मायनिर्मायतामनाश्रयता तेननारायणभट्टवंश्यानां काश्यामग्रपूजामामुवतांप्राये-णदिवाकरभट्टशर्मणांहस्तेतत्पुस्तकशोधनार्थं बहुशोधनार्थार्पणपुरःसरमर्पितं। तैश्चयथा-सभंपरिशोधितं। तान्येरभास्करादिकरलिखितपत्रकाणितत्रसंति। अतएवप्राक्तनप्रबंधे-पुनकाप्येकमपिदेवीभागवतवचनमुपलभ्यते। किंतुकृत्यकल्पतर्वादौक्वचिद्देवीपुराणस्यैवव-चनानि ॥ पूर्वपक्षोक्तविधविवादाध्यासितेतगायव्यासमारंभव्याख्यातुरवधायभावादेवश्रीधर-

स्वाम्यादय 'यत्राधिकृत्यगायत्री'मित्यादिवचासिस्वमतस्यभागवतत्वसाधकतयोदाहरति ? छलककल्पितस्यतदवसरेसत्त्वेतत्र 'सत्चैतन्यरूपातामाद्यांविद्याचधीमहि। बुद्धिंयान प्रचो दयात्' इतिचतुर्विंशत्यक्षरत्रिचरणश्लोकेनारभादेस्तत्कर्त्रोश्रीधरस्वाम्याद्युक्तवचनसिद्धलक्ष- णस्यस्वग्रथेसमावेशार्थंधौर्त्यात्स्पष्टमेवकृतत्वेन तद्व्याख्यातृकानिताद्दशवचांसितेवृथाकिमि त्युदाहरेयु ? शकराचार्यप्रभृतय प्राञ्च प्रसिद्धभागवतस्यैववासनाभाष्यादीनिव्याख्याना निकथकुर्यु ? देवीभागवतव्याख्यातानीलकठस्तुनभारतव्याख्याता, किन्त्विदानींप्रवर्तमान- विक्रमशकस्य विंशेशतकसकथचित्समयजीवन्यवकाशयामासीत्। तद्व्याचक्षाणसाक्षाद्दृष्ट वतोऽद्यापिसतोबहवोजीवति । चतुर्धरनीलकठेनतुभारतप्रदीपेनकापिकल्पितपुराणगधा प्याघ्रात, तदानींतदभावात्। किंतु प्रसिद्धश्रीभागवतस्यतद्व्याख्यातु श्रीधरस्वामिनश्चानु- सरणबहुस्थलेषुकृत प्रसिद्धश्रीभागवतदशमस्कधस्थश्रीकृष्णचरित्रश्रौततासमर्थयितुवेद- मत्रानुद्धृत्य मत्रभागवतचतनैवकृत व्याख्यातचस्वयमेव अपरार्यशिवतत्वविवेकादिपुबहु- ष्वेवप्राचीनार्वाचीनप्रामाणिकग्रथेश्रीभागवतस्यैवप्रामाण्यतदीयतत्तद्वचनोपन्यासादिनानि श्चीयतेनतुतान्नकस्य ॥ तत्तद्ग्रथस्थतत्तत्स्थलादिप्रदर्शनपूर्वकम्, अधिकतुमयाश्रीभागवत शकानिरासवादविवरणउपपादनीयमित्यलमिहप्रासगिकेन। अभ्युपेत्यवादेनसमाधिस्तुमूले 'नहिवादिमते'त्यादिनादर्शित । पद्मपुराणइति । इदमुपलक्षण । तथाहि--स्कादश्रीभाग वतमाहात्म्ये 'परीक्षिच्छुकसवादोयोसौव्यासेनवर्णित ॥ ग्रथोऽष्टादशसाहस्र सोऽसौभा गवताभिध ॥' पाद्मेभागवतमाहात्म्ये श्रीभागवतकथाश्रवणायागतानासख्याने (अध्याय २ श्लो॰ १५) 'वेदातानिचवेदाश्चमत्रास्तत्राणिसहिता । दशसप्तपुराणानिषट्शास्त्राणित थाययु ' इतितद्विज्ञानासप्तदशत्वोक्तिस्तस्यैवाष्टादशातर्भूतत्वनिश्चायिका। किंचनारदीये- ब्रह्मादीनव्यासकृताष्टादशपुराणानाद्वादशस्कधसारानुक्रमणिकादर्शिता, साचात्रैवसगच्छ तेनतात्रके। एवमन्यानिमात्स्यादिवचांस्यन्यत्रवक्ष्याम । भवास्तुश्रीभागवतप्रामाण्यमत्र- सदिग्धवदन् शैवसुधाकरेचदेवीभागवतस्यैवप्रामाण्यदर्शयन्बहुस्थलेष्वत्रतद्वचांसिशैवसु धाकरप्रथमकिरणादौचतच्चतुर्थस्कधादिवचांसिस्वनुकूलतयाधौर्त्यादुदाहरन्ननुपादेयवचन ॥ शकराचार्यैस्तदनुयायिभिर्मधुसूदनसरस्वत्यप्पय्यदीक्षितादिभिश्चस्वीकृततत्प्रामाण्यदूषय न्स्वप्रथमश्लोकोक्तरीत्यासत्कोटिंचस्वयमेवाभिनिविशते । बौद्धादयस्तुनिरीश्वराइतितन्म- तेसाकारध्येयाभावादत्रश्लोकेनन्वेवमित्यादिशकातत्समाधानचश्रीमता सर्वज्ञत्वात् ॥

एवचास्मन्मते "वेदा श्रीकृष्णवाक्यानिव्याससूत्राणिचैवहि ॥ समाधिभाषाव्यासस्यप्रमाणतच्चतुष्टय ॥ एतद्विरुद्धयत्सर्वनतन्मान- कथचन ॥" अतएवतद्विरुद्धानितत्राणिनप्रमाण। ननुभागवते 'यआशु- हृदयग्रथिनिर्जिहीर्षु परात्मन ॥ विधिनोपचरेद्देवतत्रोक्तेनसकेशव'- मित्यादिनातत्रोक्तार्चायाअपिभागवतोक्तत्वात्कथ तत्रस्याप्रामाण्य- मितिचेत्,-भ्रातोऽसि। नहिवयसर्वस्यतत्रस्याप्रामाण्य ब्रूम, किंतु- पूर्वोक्तमानचतुष्टयविरुद्धाशस्य 'विरोधेत्वनपेक्षस्यादसतिह्यनुमान'

मितिन्यायात् । यत्तु (शुद्धाद्वैतावलंबेनयादृशंहरिपूजनंत्वत्संमतंता-
दृशंसक्रमंलिखित्वाखंडयिष्यामः) इत्युक्तं,-तत्तुयुक्तमेव; आसुरप्रा-
कृतिकत्वात् । परंतुशुद्धाद्वैतमार्गज्ञानार्थतन्मार्गविदउपास्यंतां विना-
ज्ञानंखंडनस्याशक्यत्वात्, भावानवबोधविहितस्यदोषस्यानादरणी-
यत्वात् ॥ उक्तंचदीधितिकृद्भिः "मान्यान्प्रणम्यविहितांजलिरेषभूयो-
भूयोविधायविनतिंविनिवेदयामि ॥ दूष्यंवचोममपरंनिपुणंविभाव्य-
भावाववोधविहितोनदुनोतिदोष" इति । ननुवेदादिषुचतुर्षुस्वय-
र्णनंनास्तितद्विरुद्धंचयत्तत्प्रमाणमित्युक्तं, तत्रवेदादित्रयप्रामाण्येना-
स्तिविप्रतिपत्तिःभागवतंचेच्छाक्ताअप्रमाणमितिब्रूयुस्तर्हितत्रत्वया-
किंवक्तव्यमितिचेत्तर्हांसाभिस्तेप्रष्टव्याः—किंभागवताप्रामाण्यंभव-
द्भिःकेनचिद्धेतुनासाध्यते, वा केनचिच्छब्दरूपप्रमाणेनाध्यवसीयते,
वाङ्मात्रेणवा? नाद्यः; तादृशहेतोस्तैस्त्वयावाऽनुक्तत्वात् । किंच-
परार्थानुमानस्यउचितानुपूर्वीकप्रतिज्ञादिपंचकसमुदायरूपन्यायप्रयो-
गाधीनत्वात्प्रतिज्ञामात्रेणसाध्यसिद्धिः; अन्यथासर्वप्रमाणानामप्रा-
माण्यंस्यात् । नापिद्वितीयः; त्वत्संमतेपुप्रमाणेषुवेदादिषुभागवतम-
प्रमाणमिति वादस्यानुपलब्धेः; तृतीयोपिन; वादिनःपरंप्रत्यनाप्तत्वेन-
तद्वाक्यस्याप्रमाणत्वात् एवंच 'वैष्णवंनारदीयंचतथाभागवतंशुभं ॥
गारुडंचतथापाद्मंवाराहंशुभदर्शने ॥ षडेतानिपुराणानिसात्त्विकानि-
निमतानिमे' इतिपद्मपुराणवाक्याद्भागवतस्यसात्त्विकत्वनिश्चयाद्वि-
ष्णोश्चसरजनूर्तित्वाद्विष्णुभागवतमेवाष्टादशपुराणांतर्गतंव्यासकृतं-
चेत्यध्यवसीयते ॥ वैष्णवपुराणसाहचर्याच्चभागवतंवैष्णवमेवतत्र-
गणितं, नदेवीभागवतं; साहचर्यस्याभिधानियामकत्वात् । उक्तंच-
'संयोगोविप्रयोगश्चसाहचर्यंविरोधिते' त्यादिनासाहचर्यस्याभिधा-
नियामकत्वं अतएवरामलक्ष्मणावित्यत्रनपरशुरामस्यबलदेवस्यग्रहणं-
किंतुदाशरथेरेव ॥ एतेन (तत्रविशिष्यनामनास्ति देवीभागवतस्य-
तत्रांतर्भावेणसंदिग्धंचतस्याप्रामाण्यमित्यादि) प्रलपन्कर्मंदिवेषोऽ-
पास्तः ॥ स्वगुरुवाक्यमित्यादिप्रलापस्त्वसदभिप्रायमबुद्ध्वैव ॥ यत्तु-
नन्वित्यादिना'पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्रांगमिश्रिता' इतियाज्ञव-
ल्क्यमवताय्यतत्रन्यायपदेनतर्कशास्त्रग्रहणंवाच्यं । तत्रचपरमाणु-
कारणवादादिवेदविरुद्धंदृश्यतइत्याद्युक्तं,-तदप्यविचारविजृंभितमेव,
तत्रन्यायपदस्यपंचावयववाक्यपरत्वात् अतएव 'सत्पक्षप्रसरःसतां-
परिमलप्रोद्बोधबद्धोत्सवोविम्लानोनविमर्दनेमृतरसप्रस्यंदमाध्वीक-

भूः ॥ ईशस्यैपनिवेदितः पदयुगेभृंगायमाणभ्रमचेतोमेरमयन्त्वविभ्रमनघन्यायप्रसूनांजलि'रितिन्यायकुसुमांजलिश्लोकव्याख्यायांपपोऽनघोन्यायः समस्तरूपोपपन्नलिंगप्रतिपादकवाक्यंसएवकुसुमांजलिरित्युक्तंसंगच्छते, नतुपरमाणुकारणवादादिन्यायपद्प्रतिपाद्यं ॥ अन्यथातस्यधर्मस्थानत्वात्तत्खंडनमनुचितंस्यात् अतएव 'न्यायचर्चेयमीशस्यमननव्यपदेशभाक् ॥ उपासनंवकियं नेश्रवणानंतरागता'-इत्यायपितत्रैवोक्तं । यत्तु किं वेत्यादिनाप्रतिपादितं (पुराणांतरस्थभागवताज्ञयन्यत्वेत्वदीयैर्विष्णोर्नैवेद्यंनभुज्येत 'अपिदीपावलोकंमेनोपयुज्यान्निवेदितमितिभागवतेतन्निषेधात्), — तदपिनसाधीयः; तस्यत्वेवमर्थः — दीपावलोकमपिनिवेदितं मे पूजायांनोपयुंज्यात्निवेदितंपुनर्ननिवेदयेदित्यर्थः, नतुस्वयंनोपयुंज्यादित्यर्थः; तत्प्रतिपादकबहुतरग्रन्थसत्त्वात् अतएव 'त्वयोपभुक्तस्रग्गंधवासोलंकारचर्चिताः॥ उच्छिष्टभोजिनोदासातवमायांजयेमही'त्यपितत्रैवोक्तं॥ अन्यथाभक्तानांतादृशवचनंकथंस्यात् ? नैवेद्यप्रशंसापिसर्वत्रप्रतिपादितासंगताभवति ॥ नच 'उच्छिष्टभोजिनोदासा'इत्यस्यलिङ्गादिशून्यत्वात् लिङ्गिपेग्राभ्यांसहितेननतेनविरोधात्रविविक्तेन कल्पयितुंशक्यतइतिवाच्यं; पूर्वोक्तार्थेनविरोधाभावात् नचतादृशार्थेपूर्वेमित्यध्याहार्य्यमन्यस्यैवेतिगौरवं पूर्वनिवेदितस्यहरयेनिवेदनमात्यभावश्चेतिवाच्यं; त्वत्कल्पितेऽर्थेपिस्वयमित्यध्याहारस्यकल्पनीयत्वात् परस्मैपदमपित्वदुक्तार्थेबाधकं प्रातिश्चविप्लवस्तेतोच्छिष्टगणपतिदृष्टांतेनाग्रस्यद्रव्याभावेनवास्यादेव ॥ नचैवंविष्णोर्निवेदननिषेधेपितदुपभोगेवाधकाभावेनत्वयान्यनिवेदितंभुज्येतेतिवाच्यं; अनन्यभक्तानामन्यध्यानस्यान्यपूजनस्यान्यकथालापादीनांनिषेधेनान्यनिवेदितभोजनस्यसुतरांदूषितत्वात् दीपावलोकमपीत्यादिनादीपावलोकेनानुज्ञाकिंतुदीपावलोकस्यतैजसत्वादन्यत्रतदुपयोगस्यागर्हितत्वेपि अनन्यतदुपयोगः ॥ "यद्धेमनुरवदीत्तद्भेषजं" मितिश्रुत्यामनुस्मृतेरपिप्रामाण्यमस्त्येव; वेदमूलकन्यादेदापेक्षयाजधन्य.चतुसर्वंप्रसिद्धमेव ॥ एतेनआस्तांतावदित्यादिदत्तोत्तरं॥ यदुक्तं असाकंशास्त्रमात्रेपक्षपातोनान्यत्रेति,-तदप्यसत्यमेव। यदिशास्त्रमात्रपक्षपातस्तदा शास्त्रविरुद्धंराजसेवादिखंडनमंडनादिकंचकिमर्थमाचरितं? गालिप्रदानंशिष्टगर्हितमितिनिश्चितंचेच्छतत्वादिकंग्रंथादावेवकथंनिबद्धमित्यपिविचारणीयं ॥

सहस्राक्षखण्डनम्

सहस्राक्षेएतेनेत्यादिपक्षपातोनान्यत्रत्यतभागखडयति – एवचासन्मतत्यादिना विचारणीयमित्यतेन । अयभाव –अस्मद्गुयान्निवधादीननालोच्यवायप्रलाप । निवधहि- श्रीमदाचार्यचरणा 'वेदा श्रीकृष्णवाक्यानिव्याससूत्राणिचैवहि । समाधिभाषाव्या सस्यप्रमाणतच्चतुष्टय । उत्तरपूर्वसंदेहवारकपरिकीर्तित । अविरुद्धतुयत्त्वस्यप्रमाणतच्च नान्यथा । एतद्विरुद्धयत्सर्वंतन्मानकथचने'तिसाधकदशायाप्रमाणमुक्त्वासिद्धदशाया- सर्वेस्यापिवाक्य तत्सप्रामाण्यमुपपाद्य ब्रह्मवादेप्रागुक्तमेवमुख्य प्रमाण । धर्मतु- श्रुतिर्मन्वादिस्मृतिश्चोभयमपिप्रमाणमेवेत्याहु –द्वापरादौतुधर्मस्यद्विपरत्वाद्रूपप्रमेया दिना । अत्रप्रथमकारिकाया चकाराजैमिनिसूत्राणिउत्तरपूर्वमित्यत्रपूर्वस्मिन्पूर्वस्मिन् जीवानासदेहसभवेउत्तरोत्तरस्यातद्वारकत्वमेव । चतुर्णामाविर्भावेतेनक्रमेणाविर्भावेचहेतु तत्रोक्त ननुपूर्वपूर्वस्य तत्रान्यत्रगयोपि सदेहवारकत्वमात्रोक्त्यातस्यापादनेतद्वोत्यत्वदा चार्यप्रधाना उपनिषत्सूत्रादिमदेहवारकत्वापुनतिपदादिपु एवदाचार्यप्रथतोजघन्यत्व योच्येत । अतउत्तरोत्तरेणसदेहनिवृत्तौ तच्चतुष्टयमेकवाक्यतापन्नप्रमाण निगदमात्रा त्तस्यारामेप्यतएवपुनस्तच्चतुष्टयमितिप्रमाणमित्यकरवचनचोक्त ॥ इतिहेतुमत्तुद्धवइत्यादि

एतेन 'तन्त्रशाब्दचैवसूत्रेतदवैदिकसमतम्' इत्युक्त्वा वेदा श्रीकृष्णवाक्यानिव्यास- सूत्राणिचैवहि । समाधिभाष्याव्यासस्यप्रमाणतच्चतुष्टयम् । एतद्विरुद्धय सर्वंतन्माननकथचन' इतिश्रीमन्निजाचार्यैरुक्तत्वात्तानिप्रमा श्रीमदाचार्यचरणैरतएवनिरूपितम् । 'शाकास्वाधेत्त- त'च्चूयुस्तेस मार्गाद्विष्णुना । इतिसर्वेपुमार्गेपुदोपा सन्तितत्तोहरिम् । शुद्धाद्वैतावलम्बेन- भजेतसुविनिश्चितम्' इतिप्रत्युक्तम् ॥ श्रीमद्भागवते एकादशस्कधे 'यआशुहृदयग्रन्थिर्निर्वि हीर्षु परात्मन । विधिनोपचरेद्देवतन्त्रोकेनचकेशव मित्यादिना तन्त्रानुसारेणार्चाया विहित त्वाच ॥ 'शुद्धाद्वैतावलम्बेनयाद्दशहरिपूजन । त्व समत तादश लिखित्वा सकम खण्डयिष्या मोऽनुपदम् ॥ किञ्च वेदादिषु चतुर्षु यस्य वर्णन नास्ति तद्विरुद्धच यत्तद्दोपवदिति ते समतम् ॥ तत्र वेदादिप्रामाण्यमुभयसमत ॥ भागवतचेत्तत्प्रमाणन्ब्रूयुस्तर्हि तन त्व किन्नूया ? ॥ स्वगुरुवाक्यमितिचत्–न, स्वगोष्ठीमात्रे विश्वासत्वात् ॥ अन्यथा तऽपि भागवतमप्रमाण तन्त्रप्रमाणमिति कश्चित्स्वगुरुक्तत्वाऽपि तद्वाक्येनब्रूयु ॥ ननु पुराण यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्ग- मिश्रिता ' इत्यत्रैव भागवतप्रामाण्ये प्रमाणमितिचेत्–तन्न मीमांसायाअतिरिक्ततयोपात्त- त्वेन न्यायपदेन तर्कशास्त्रग्रहणवाच्य, तत्रच परमाणुवादादि वेदविरुद्धदृश्यते । तदिव पुराणमपि कस्मिश्चिदशे प्रमाण वेदविरुद्धांशेऽप्रमाणमितिचेत्स्यात्तर्हितादशभागवताशविरुद्ध चेदन्यत्र व्यासादिभि सर्वज्ञैरिदानींतनैरदृश्यमानवेदमूलकप्रोक्त स्यात्तत्कथमप्रमाण स्वद्रुक् वाक्येनोच्यते ? ॥ किञ्च विष्णुभागवतस्य तत्रान्तर्भावेण सादरधच ॥ किञ्च पुराणान्त प्रामाण्य कौर्मादिभि समम् ॥ देवीभागवतस्य तत्रान्तर्भावेण नमुच्येत ॥ अपिदीपावलोकमेनोपयुञ्ज्यात्ति रस्य भागवताज्जघन्यत्वेत्वदीयैर्विष्णोर्नैवेद्य नभुज्येत ॥ अपिदीपावलोकमेनोपयुञ्ज्यात्ति वेदितमि'ति भागवते तन्निषेधात् ॥ प्रकरणान्तरेऽपि तद्विधिर्नोपलभ्यते । यतोविकल्पादि कल्पनाऽवतरेत् ॥ 'निवेदिततद्भक्तायदयाद्भुञ्जीतवास्वय मितितु विकल्प ॥ किञ्च नैवेद्य प्रतिपत्तिरियमभलाभे स्वयमिति ॥ वाशब्दोऽनास्थायाम् ॥ एवच भक्त सात्वत ।'

वत् ॥ अविरुद्धविलत्रएकस्तुरवधारणेद्वितीय शंकानिरासेचोप्यथ तथाच चतुष्टया-तिरिक्तस्यसकलपुराणेतिहासादे काव्यवस्थेत्याशंकानिरासार्थमिदमुच्यते—यत्तुपुराणादिक मस्यवेदादिप्रमाणास्याविरुद्धमेवतद्विरुद्धार्थाप्रतिपादकतयैवव्याख्यायमानतदपिप्रमाण-मेव । अन्यथाकाल्पनिकव्याख्यानप्रशात्तद्विरुद्धार्थकतयाप्रतीयमानातुनप्रमाणमितितदर्थं एवचपुराणादिषु औपरिष्टिकप्रतीतिविषयाणामर्थान्तराणामेवानुपादेयत्वसिध्यतिनतुपुरा-णादीनां ॥ ननुतर्हिशाक्यस्मृत्यादिकमपिकथंचित्प्रसक्ततदविरोधतोव्याख्यायमानप्रमाण-

---

तथाच 'नैवेद्यप्रतिपत्त्यर्थंसात्वतश्चेन्नलभ्यते । ग्रासमात्रंसमुद्धृत्यजलेऽप्सौवाविनिक्षिपेत्' इति पुराणान्तरवचनार्थः सङ्गृहीत ॥ अतएव ब्राह्मणभोजनादूर्ध्वं 'भुञ्जीततैरनुज्ञात शेषशेष-सभाजितै'रित्यवशिष्टभोजन पृथग्विहितम् । ननु नैवेद्यभोजनमेव ॥ अतएवाभे त्रयोदश्या-मृत्विगादिषु विप्रादिभोजनमन्नं नैवेद्येनैव विहितम् ॥ 'नैवेद्यचातिगुणवद्द्यात्पुरुषतुष्टिदम्' इति पुरुषतुष्टिदस्यैव नैवेद्यत्वात् ॥ अग्रे 'भुक्तवत्सुचसर्वेषुदीनान्धकृपणेषुच । विष्णोस्तत्प्रीणन-मित्यान्भुञ्जीतसहबन्धुभि'रित्यत्र तत् दीनादिभोजनोत्तर भोजन विष्णो प्रीणनमित्यर्थः ॥ यदा तदध्याय भुञ्जीत ॥ विष्णो प्रीणनमिति क्रियाविशेषणम्, ननु तच्छब्देन नैवेद्यपराम-र्शोऽतिव्यवधानात् ॥ पुरुषतुष्टिदस्य सचतुर्वन्धुदरपूरकत्वासम्भवाच ॥ किंचेदं सर्वं काम्य-मतप्रकरणस्थमिति ज्योतिष्टोमपशुसमानयोगक्षेमतामावेदयेत् ॥ 'उच्छिष्टभोजिनोदासा' इत्यादिषु लिङ्गादिद्वयमिति लिङ्गमन्त्रासहितेनानेन विरोधात्तविधिकल्पवित्तु प्रभवति ॥ एतेन 'यज्ञशिष्टाशिन सन्तोमुच्यन्तेसर्वकिल्बिषै'रित्यपिव्याख्यातम् ॥ गीतायास्तन्मते भागवतादनुत्कृष्टत्वात् ॥ किंचाऽयज्ञभोजनशिष्टाशिन यज्ञभुक्तांशातिरिक्ताशिनइत्यर्थप्रती-त्यान तेन तत्प्राप्तिः ॥ पुराणान्तराणि स्मृतयश्चैतद्विरोधेऽप्रमाणानीतितत्र यदि तद्विधायक वचन स्यात्तर्हि एतद्विरोधादप्रमाणमेवस्यादिति विशेषपरत्व तद्बलात्रसम्भवति ॥ श्रुते सूत्रच तादृशनास्त्येव यत्रिवेदितापयोगं विदध्यात् इति वैदिकप्रष्टा निश्चिनु ॥ यदि काचिच्छ्रुतिः कल्प्या चिरउत्सायायामुपलभ्यते तर्हि इत्यनिश्चिनु ॥ सति समानविषयत्वे विकल्प, विषम-विषयत्वे यावानंशस्तत्राऽस्तिविहितस्तावानेवप्राह्योनेतर, अन्यथा भागवतवाक्याचारिताथ्यं-प्रसङ्गात् ॥ नच भागवतवाक्यएव अन्यस्मै निवेदितं दीपावलोकमपि न नोपयुञ्ज्यादित्यर्थ-दर्शनावत्यम्, अन्यनिवेदितस्य इतरोपयोगाप्राप्त्या निषेधानर्हत्वात् ॥ विष्णोर्निवेदननिषेधेऽपि तदुपभोगे बाधकाभावेन त्वयाऽन्यनिवेदित भुज्येत ॥ अपिशब्देन दीपावलोकेऽनुज्ञाप्रतीत्या तत्परया निन्द्यं उपयाज्यत ॥ किंच अन्यस्मै दाश्याढारे नानमन्येष्वे, तच यदिपुराणा-न्तरादि, तर्हि दुर्बलत्वाप्रभाववजीयस्त्वात्ज्यिवर्षं सङ्कोचयेत् ॥ वेदादिरस्तु नालीतुषम् ॥ 'दत्तावननतुच्छ्य बध्यर अनामद्भवे दिति भगवतविरुद्धत्वायमर्थं ॥ यान्तु तदाद ॥ शिवपुराणान्तरम् 'दत्तैनतुरथान्ध्रिय मितिगुल्यादिरुप्रमनुरूपउपपन्नतामा किना न ॥ ॥ पञ्चार्णांडुवन्नतनुगुणा वैदेशि शाम्रप्रत्युत तम्याचदाऽनन्यपरत्वे व्यव-स्थासवं ॥ नतिदर्शनानुष्ठितपरतंगम् ॥ ९६ वैशादिमतेऽपि ऊहनीयम् ॥ अन्यत्रतु बाधमाने स्पष्टा नेत्यलम् ॥ ९३ ॥

सद्दस्राक्षखण्डनम्

स्यादतआहु -एतद्विरुद्धमिति । सर्वं चार्वाकार्हतबौद्धादिनास्तिकदर्शन आस्तिकदर्शन-
तया-यत्रद्वियमाणकाणादादिकचकथमपिव्याख्यानक्लेशतोपिनमानवेदविरोधार्थमेवबुद्धादि-
प्रवृत्तेरसंदिग्धतयाश्रीवेदव्यासखण्डितत्वेन कणभक्षादिप्रवृत्तेरपितथात्वात्सित्याचता
दशार्थवक्तुस्तात्पर्याभावनिश्चयात् पुराणादिपुतुतत्रतत्रवेदाद्यनुकूल्यमिदमितिप्रतिपदकथ-
नात्तदनुकूलेनैववक्तृतात्पर्येणभाव्यमप्रतारकत्वस्यतेपुसद्भिरादरणादितिभाव । अतोवेद-
विरुद्धतत्राण्येवपचमकारमोक्षसाधनत्वप्रतिपादकान्यप्रमाणानि, तदविरुद्धानितुनारदपच
रात्रादीनिप्रमाणान्येव । एवमर्थमुक्तकारिकाणामबुध्वापरेणकृत प्रलापएतावतैवनिरस्त ।
तत्रापिवैशद्यार्थंकिंचिदुच्यते—यद्धिश्रीमद्भागवतइत्यादिविहितत्वान्नेत्यत,–तन्न, एकाद
शस्कतृतीयाध्याये (श्लो० ४१) ‘कर्मयोगवदतन पुरुषोयेनसंस्कृत ॥ विधूयेहा
शुकर्माणिनैष्कर्म्यंविंदतेपर’ मितिविदेहप्रश्नेआविर्होत्र (श्लो० ४३) ‘कर्माकर्मविकर्मे
ती’त्यादिना निहितप्रतिषिद्धविहिताकरणानावेदैकगम्यत्वाद्वेदस्यचेश्वरात्मतयादुर्ज्ञेयत्वा
त्तत्रसूरिमोहस्वाभाविककर्ममोक्षायालौकिककर्मविधानरूपस्वाभिप्रेतवेदतात्पर्यंचोक्त्वा
(श्लो० ४५) ‘नाचरेद्यस्तुवेदोक्तस्वयमज्ञोऽजितेन्द्रिय ॥ विकर्मणाह्यधर्मेणमृत्योर्मृत्यु
मुपैतिस ’ (श्लो० ४६) वेदोक्तमेवकुर्वाणोनि सङ्गोपितमीश्वरे । नैष्कर्म्यांलभते
सिद्धिंरोचनार्थाफलश्रुति’ रितिवेदोक्तानाचरणेमोक्षाभावरूपदुष्फल तान्त्रिकासमुचित
वेदोक्तमात्राचरणेनसिद्धिंचरणयित्वासर्वजनसाधारणसर्वसुगमयक्ति (श्लो० ४७)
‘यआशुहृदयग्रंथिंनिर्जिहीर्षु परात्मन । विधिनोपचरेद्देवतन्त्रोक्तेनचकेशव’ मित्यादिना
अत्रपरमात्मनोविधिनावेदसिद्धेनकेवलपुष्टिमार्गेण तत्राशक्तौ तन्त्रोक्तविधिनाचउपचरे
दित्यर्थ ॥ वस्तुतस्तुवैदिकप्रकारेतन्त्रोक्ताङ्गोपचारादीनामपिवेदाविरुद्धत्वाद्यथासंभव
समुच्चयस्तन्त्रोक्तेनचेतिचकारेणबोध्यते तथैवसत्याशुहृदयग्रंथिनिर्वार । तानिचतन्त्राणि
‘तन्त्रसात्वतमाचष्टनैष्कर्म्यंकर्मणायत’ इत्यादिप्रथमस्कधादिवच समतानि नारदपचरात्रा
दीनि, अग्रेवर्ण्यमानरीतिककेशवपूजाप्रकारस्यपचरात्रगौतमतन्त्रादिष्वेवदर्शनात् । नतुशा
क्तादिसमतानिचतु पष्टि, तेषुतदभावात्तेनवेदादिविरुद्धानातेषामप्रामाण्यकथनेबाधक
किमेतावतापादितभवता ? एकादशेसप्तमर्विंशाध्यायेपिभगवदाराधनक्रियायोगेपृष्टेभग
वान् (श्लो० ७) ‘वैदिकस्तान्त्रिकोमिश्रइतिमेत्रिविधोमख ।’ इतित्रैविध्यमुक्त्वापि
केवलवैदिकेसर्वेषामनधिकारात्केवलतान्त्रिकस्यपरपरयासाधकत्वेपिसाक्षात्परमफलसाध
कत्वाभावात् त्रैवर्णिकस्यकेवलतान्त्रिकापरिग्रह (श्लो० ८) ‘यदास्वनिगमेनोक्त’ मित्या
दिनादर्शयन् (श्लो० १०) ‘उभयैरपिचस्नान मिति (श्लो० २६) उभाभ्यावेदतन्त्रा
भ्यामद्वद्भयसिद्धये’ इति । उपसहारेच (श्लो० ४९) ‘एवक्रियायोगपथै पुमान्वैदि
कतान्त्रिकै । अर्चन्नुभयत सिद्धिमत्तोविंदत्यभीप्सिता’ मितिसमुच्चयपक्षमेवमुख्यमन्यते ।
अविरुद्धानातन्त्रादानाप्रामाण्य त्वाचार्यैं स्वीकृतमेव । अतएवनिबधाद्यप्रकरणे (श्लो० ३)
‘भगवच्छास्त्रमाज्ञाये त्वत्र “भगवच्छास्त्रगीताभागवतपचरात्रच” इतिव्याख्यातं ।
प्रकरणसमाप्तौच ‘अर्थोऽयमेवनिखिलैरपिवेदवाक्यैरामायणै सहितभारतपंचरात्रै ।
अन्यैश्चशास्त्रवचनै सहतत्त्वसूत्रैर्निर्णीयतेसहृदयहरिणायदेवे त्युक्त । सर्वार्थनिर्णयेचसर्व

प्रामाण्यविस्तरेणविचारित । वेदादिविरुद्धानामप्रामाण्यतुकौर्मखडेद्वादशाध्यायेहिमाचल-प्रतिदेवीवाक्येपुषोडशाध्यायेदेवदारुवनस्थमुनिप्रसगेपाझोत्तरखडेगुणत्रयविवरणाध्याये ऽन्यत्रचपुरुषपुराणेतिहासादिपुमन्वादिस्मृतिपुचसिद्धमेवविस्तरजिज्ञासुभिर्मम्चद्रोदयेचत्र-किरणपुराणेद्रष्टव्य । पूर्वतत्रे (अ० १ पा० ३ सू० ३) विरोधेत्वित्यधिकरणेप्ययमेव-राद्धात । शुद्धाद्वैतेत्यादिरनुपदमित्यतस्तुप्रलापएव, सकलस्यासत्समतहरिसेवाविधेस्तेन-दूषितत्वाभावात् । यद्विचपैशाच्यमवलम्ब्यदूषयिष्यसितर्ह्युद्धरिष्याम —यच्चवेदेत्यादिनू युरित्यत । तत्रकिचवेदेत्याद्युक्ति अविरुद्धतुयत्स्यैतिकारिकार्थाबोधात् श्रीभागवत प्रामाण्यदेवीभागवतस्वरूपचदिङ्मात्रेणदर्शितप्राङ् । स्वगुरुवाक्यमित्यादिक तुस्वल्पनामात्र, तथाकथाया अस्माभिराश्रितत्वाभावात् । यच्चन्नुपुराणेत्यादिसदिग्धचेत्यत,–तन्न, श्रीभागवतप्रामाण्य नसामान्यवचनमात्राद्वयवदाम । किन्तूक्तचरविधैर्विशिष्टवचोभि-रपिस्पष्टत (अ० १ उपोद्घातप्रकरणे श्लो० ३) 'पुराणन्यायमीमासाधर्मशास्त्राङ्गमि श्रिता । वेदा स्थानानिविद्यानाधर्मस्यचचतुर्दश'इतियाज्ञवल्क्यवचनेन्यायपदेन पञ्चावयव वाक्यमितिसमाधिर्मूलेयक्षबलिन्यायमनुसृत्योक्त , तेनवेदार्थनिश्चयदार्ढ्यसभवात् 'आर्ष-धर्मोपदेशचवेदशास्त्राविरोधिना । यस्तर्केणानुसधत्तेसधर्मवेदनेतर'इतिमनुनातर्कावश्य कताया स्मरणाचेदमपिनायुक्त । वस्तुतस्तु तत्रन्यायपदेननीतिशास्त्रमेवमन्यामहे । अतएवतत्रत्यन्यायशब्दार्थमाहु सर्वार्थनिर्णये श्रीमदाचार्या (कारिका ८४)– 'न्यायस्तुनीतिशास्त्रहितर्कामीमासयायुत ॥ मोहार्थान्यन्यशास्त्राणिवुद्धेकृष्णेतदिच्छया । देवाशै कल्पितान्येवतदुक्तसर्वथामृषे'ति तच्च "पुराणन्यायेत्यत्रनीतिशास्त्रमेवन्याय-शब्देनोच्यते, नतुलोकप्रसिद्ध । यस्तर्केणानुसधत्तइति । तर्कशब्दोवेदानुकूलतर्कवाचक-मीमांसापर " इत्यादिनास्वयव्याचक्षते । नीतिशास्त्रचलक्षाध्यायब्रह्मणाकृतदडनीत्यारय अयुताध्यायशिवेनकृतवैशालाक्षनामकपचसहस्राध्यायमिद्रेणकृतबाहुदतकाख्य त्रिसहस्रा ध्यायबार्हस्पत्यमेवमादिरूपबोध्य । तच्चमहाभारते शातपर्वणिराजधर्मपुएकोनषष्टित माध्याये (श्लो० २९) 'ततोध्यायसहस्राणाशतचकेस्वबुद्धिज'मित्यारभ्य, (श्लो० ७४) 'यैर्यैरुपायैर्लोकस्तुनचलेदार्यवर्त्मन । तत्सर्वराजशार्दूलनीतिदाक्षेभिवर्णित' इत्यतेन ब्राह्मशास्त्रप्रमेयनिरूप्य (श्लो० ७८) 'दडेननीयतेचेददडनयतिवापु । दडनीतिरि-तिख्यातात्रीँल्लोकानभिवर्तते'इतितन्नामनिरुच्य (श्लो० ८०) 'ततस्तभगवान्नीतिंपूर्वज-प्रादशकर'इत्यादिना (श्लो० ८५) 'अध्यायानासहस्रेणकाव्य सक्षेपमब्रवीत् । तच्छास्त्र-ममितप्रज्ञोयोगाचार्योमहायशा इत्यतेनवैशालाक्षादीनितन्त्रोक्तानि, आम्नेयेन्यायसारप्र क्ष्यामीतिप्रतिज्ञायनीतिशास्त्रसारस्यैवकथनात् । मत्स्यतृतीयाध्याये मीमासान्यायविद्याच-प्रमाणाष्टकसयुते'त्यष्टप्रमाणयोगलिंगाच्च नाक्षपादप्रणीतपुराणन्यायेत्यत्रविवक्षित, परमा-णुकारणवादेश्वरकेवलनिमित्तत्वनित्यजीवेश्वरभेदादिविरुद्धवादैस्तस्यधर्मस्थानत्वासभवात् । कौर्मेपूर्वखडे (अ० १२) 'नहिवेदादृतेकिंचिच्छास्त्रमहाभिधायक ।' धर्माभिधायक मितिक्वचित्पाठ (अ० १६) 'नवेदबाह्यपुरुषेधर्मलेशोपिशकर ॥ सगच्छतेमहादेव धर्मोवेदाद्विनिर्बभौ' इत्यादिवचनतत्तेभ्य 'अंगानिवेदाश्चत्वारोमीमासान्यायविस्तर ॥

सहस्राक्षखण्डनम्

पुराणधर्मशास्त्रचविद्याश्चतुर्दशे'तिमनुवचनेप्येवमेवसतिविस्तरपदस्वरसत सगच्छते। अन्यथाकाणादाद्यपेक्षयामीमांसयो धर्मशास्त्रस्यपुराणस्यचविस्तीर्णत्वात्तान्मात्रेत्यसग च्छेत-"प्रतिपदमनुपद छन्दोभाषाधर्मोमीमासान्यायस्तर्कइत्युपागानी" तिचरणव्यूहेपि-मीमासान्यायरूपस्तर्कइत्यर्थं, उपागानासख्यानियमाभावात्, सख्याधिक्येविद्याधिक्य-प्रसक्त्यामनुयाज्ञवल्क्यादिविरोधापातात्। उक्तदिशावेदविरुद्धत्वतस्य "नैषातर्केणमति रापनेया" इतिश्रौतनिदर्शनातकॉप्रतिष्ठानादिसूत्रे परमाचार्यैर्खडिततयाचशिष्टापरिग्रह-विषयेतस्मिन्वेदोपागताधर्मस्थानतयोरशक्यवचनत्वाच्च॥ अन्यथापरिग्रहसूत्रबाधितार्थ-स्यात्। अतोनिगमकल्पतरुफलभूतेबहुपुराणे प्रशस्यमानेश्रीभागवतेवेदविरोधगधोपि-नास्त्यत्र, प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धतन्निर्णयकानुच्छिन्नगीतासूत्रादिविरुद्धच यत्तत्रादिकदश्येत तदपिउच्छिन्नवेदमूलकतयायदिप्रमाणमन्येथास्तर्हिबौद्धचार्वाकादिशास्त्राण्यपितथासभाव-नयाश्रद्धस्व॥ तद्ग्रथेपुसर्वत्रश्रीकृष्णप्रसिद्धमहर्षिप्रभृतीनानामल्लेखपूर्वकतैस्तथागतधर्मा-नुष्ठितउद्दिष्टश्चेत्यादिस्पष्टमेवलिख्यते। यदितुतपासाकपोलकल्पनेतिमन्येत, तर्हिप्रत्यक्ष विरुद्धतत्रादिष्वपितुल्य॥ यच्चकिचेत्याद्यनतरोदितत्वतदवोधात् भारतातथाजनितत्व-कृतिभारतातव्यासमनस्तोपलजनकेश्रीभागवतेमुख्यतयासदहवारकत्वमेवत्रूम, नतुपुरा णान्तरेपुप्रामाण्यापादकच नवन्यत्र येनभगवन्नैवेद्यभक्षणादिकमप्रमाणकस्यात्। तत्रबहुभि श्रौतस्मार्तपौराणवचनैर्भगवन्नैवेद्यस्यावश्यभक्ष्यत्वतन्निषेधाभासवचसासमूलानि सदेहा ध्यस्स्याचमयासस्सिद्धातमार्तण्डेपचमाष्टकागतरससमप्रश्नोत्तरेदर्शितेतितिसुधीभि कृपया-तत्रावलोक्यएतत्कृतकोलाहलस्यकेवलविफलत्वमवधारणीय। तथापिदिङ्मात्रमत्रोच्यते-तत्रश्रुति महोपनिषदि (पृ० २९७) 'एकएवनारायणआसीत् नब्रह्मानचापृथिवी-सर्वेदेवा सर्वेपितर सर्वेमनुष्या वि णुनाशितमश्नति वि णुनाऽऽघ्रातजिघ्रतिविष्णु नापीतपिबतिविष्णुनारसितरसयतितस्माद्विद्वासोविष्णूपहृतभक्षयेयु'रिति। गीताया 'यत्करोषियदश्नासियज्जुहोषिददासियत्॥ यत्तपस्यसिकौंतेयतत्कुरुष्वमदर्पण'मित्यत्रा-नीयस्याप्यर्पणमुक्त, तच्च 'तैर्दत्तानप्रदायैभ्य'इतितत्रोक्तन्यायात्स्पष्टवचनशतबलाच्चा-शनात्पूर्वमेवसिध्यति आचारप्रकाशभगवत्पूजानिरूपणेब्रह्माडे (पृ० ३१२) 'पत्रपुष्प-फलतोयमन्नपानीयमौषध। अनिवेद्यनभुजीतयदाहारायकल्पितम्।' कौर्मेपि-'अतर्प-यित्वागोविंदयैर्भुक्तधर्मवर्जित। शुनोविष्ठासमचान्नंनीरचसुरयासम'मिति॥ दूषणो-द्धारेचसदाचारचन्द्रोदयेचेदमेवोपन्यस्त (पृ० ३१५) तैत्तिरीयब्राह्मणे (काड० २ प्रपा० ८ अनुवा०) श्रूयते "केवलाघोभवतिकेवलादी॥ अहमेव स्तनयन्नर्पत्नसी"-त्यादि। भगवतएतमेवरूपेणवृष्टिकर्तृत्वात् अग्रे "मदादित्याअधिसर्वेतरती" तितस्यैव सूर्यात्तत्वतत्सर्वकर्माद्यवृष्ट्यातपाभ्यातेनैवोत्पादितमन्नत्वस्माअनिवेद्यभुजान केवलपापरूप एवभवतीत्यर्थ॥ अत्रैव "मामदत्त्वाहमद्मद्यन्यान् अहरं सदमृतोभवामी'तिश्रावित भगवत्प्रसादत्वभावस्तुआचारमाधवप्रथमाध्यायविष्णुपुराणेपिदर्शित-'विष्णुरत्तावचै वान्नपरिणामश्चवैतथे ति। सूत्रमपिभक्तिमीमासाया (अ० २ सू० ६८) "स्वयमर्पित-ग्राह्यमविशेषात्" इति अत्रस्वयपदस्यार्पितपदेनग्राह्यपदेनवान्वयविचारस्तद्भाष्यादिभा

वश्यमार्तंडेद्रष्टव्य ॥ श्रीभागवतेचनवमस्कंधचतुर्थाध्याये (श्लो० १९) 'मुकुंदलिंगाल-यदर्शनेदृशौतद्भृत्यगात्रस्पर्शेऽगसंगमम् । घ्राणंचतत्पादसरोजसौरभेश्रीमत्तुलस्यारसनांतद-र्पिते ॥' अत्ररसनांतदर्पितइतिसदानैवेद्यस्यैवभक्षणमुक्तं । अतएवैतद्व्याख्यायां "तदर्पिते-तस्मैनिवेदितेऽन्नादौ इतिश्रीधरस्वामी । एकादशस्कंधेषष्ठाध्यायउद्धव (श्लो० ४५) 'शय्यासनाटनस्थानस्नानक्रीडाशनादिषु ॥ कथंत्वांप्रियमात्मानंवयंभक्तास्त्यजेमहि ॥ त्वयो-पभुक्तस्रग्गंधवासोलंकारचर्चिता ॥ उच्छिष्टभोजिनोदासास्तवमायांजयेमही'तिभगव-दुच्छिष्टभोजनस्यमायाजयसाधनत्वंवक्ति । यत्तुतत्रैवैकादशाध्याये (श्लो० ४०) 'अमा-नित्वमदंभित्वंकृतस्यापरिकीर्तनं ॥ अपिदीपावलोकंमेनोपयुज्यान्निवेदित'मितिवाक्यमुक्तं (पृ० ३०८) तत्रनैवेद्यभक्षणविचारकारं अपिदीपावलोकमित्यत्रअपिशब्दस्यपूर्वार्द्धेन-संगतिं नैवेद्यपरत्वेपूर्वापरग्रंथविरोधादित्याह । तस्यायमाशयः -कृतस्याप्यपरिकीर्तन-मितियोज्यम् । तेननिवेदितदीपावलोकमपिनोपयुज्यात् किमुतान्यदितिकैमुतिकानाश्रय-णात् दीपावलोकमात्रनिषेधइति ॥ विपक्षेपूर्वापरग्रंथविरोधस्तु 'दास्येनात्मनिवेदनं, सर्वलाभोपहरणं, यद्यदिष्टतमंलोकेयच्चातिप्रियमात्मनः । तत्तन्निवेदयेन्मह्यंतदानंत्याय कल्पते' इतिपूर्वापरवाक्यानामसंगतिरूपः, आत्मनोऽप्यग्राह्यत्वापत्तेः, सर्वलाभोपहरणे-ननीवनासंभवात्, जीवनोपयोगिलाभभिन्नलाभस्यैवार्पणेसर्वंतदुपहरणासिद्धेश्चलोकेष्ट-स्यातिप्रियवस्तुनस्तयोरपिभगवतएवनिवेदनीयत्वेनस्वस्यतदलाभापत्तेश्च । तस्मादासभूते मोक्षप्रतिबंधकमायाजिगीषुभिस्तन्महाप्रसादवुद्ध्याभोक्तव्यमेव । अथैतामपिशब्दयोजना-क्लिष्टामन्यमानः श्रीधरस्वामी तु "इहत्वयमन्येनवानिवेदितंनस्वीकुर्यात् ॥ एवंच-साधारणस्थावरविषयरागप्राप्तविषयं वा । भक्त्यातु ग्राह्यमेव ॥ षड्भिर्मासोपवासैस्तुयत्फलंपरिकीर्तितं । विष्णोर्नैवेद्यसिक्थेनपुण्यंतद्भुंजतांकलौ ॥ हृदिरूपंमुखेनामनै-वेद्यमुदरेहरेः ॥ पादोदकंचनिर्माल्यंमस्तकेयस्यसोऽच्युत'इत्यादिवचनेभ्यः । यद्वाऽन्यस्मै-निवेदितंमेनोपयुज्यात् मह्यंननिवेदयेदित्यर्थः ॥ 'विष्णोर्निवेदितान्नेनयष्टव्यंदेवतांतरं । पितृभ्यश्चैवतद्देयंतदानंत्यायकल्पते ॥ पितृशेषंतुयोदद्याद्धरयेपरमात्मने ॥ रेतोधाः-पितरस्तस्यभवंतिक्लेशभागिन'इत्यादिवचनेभ्यः" इतिव्याचख्यौ । अत्रस्थावरप्रतिमानै-वेद्यभक्षणस्याप्यनेकशास्त्रसदाचारसिद्धत्वात्प्रथमपक्षाऽरुच्यारागप्राप्तविषयंवेतिपक्षांतर-मुक्तं । तदेवसारसंग्रहेभृगुसंहितायांस्फुटीकृतं-'उपवासव्रतानांचभक्तानांब्रह्मचारिणां । विष्णुतीर्थंप्रसादंचस्वीकुर्याद्भक्तियोगतः ॥ रसगंधादिलोभेनस्वीकुर्याद्भक्तिकंटक'इति । अत्रपूर्वार्द्धेहस्यादीतिशेषः । तृतीयार्द्धेतु यः स्वीकुर्यात्सभक्तिकंटकइत्यर्थः । तथातत्रैवविष्णु-रहस्ये 'मंत्रपूतंनिवेद्यंनिषिद्धायददातियः । सिद्धोऽपिपापकीनित्यमादरःपुंश्चलीपुनः ॥' निषिद्धास्तुभक्तिहीननास्तिकचांडालादयः ॥ मंत्रपूत'मित्यनेनाऽमंत्रनिवेदितदानेतुनदोष-इत्यन्ये । पुनस्तत्रैवभारते 'अंत्यजायतुयोदद्याद्विष्णुरोपहविः स्वयं ॥ निरयंसमहाघोरंरौरवं-प्राप्नुयान्नरः ॥ भगवद्भक्तिहीनस्यनैवेद्यंविषमुच्यते ॥ भगवद्भक्तियुक्तस्य वदेयत्नामृत-भवेत् ॥' वाराहे 'विष्णूच्छिष्टंनदातव्यं नभक्तायकदाचन । दाताप्रतिग्रहीताचद्वौभौनरक-भागिनौ ॥' अतोनिषेधाः भक्तिहीनसाधारणात्बुद्धिरागमात्रभोजिविषयाः । विषयश्च

तदतिरिक्ताऽऽस्तिकचातुर्वर्णिकविषयादितिश्रीधरायभिमतव्यवस्था। अथमहाप्रसादबुद्धौ नाभक्तानानुरागतोभोजनेपिपापनाशोभवत्येव। 'भक्त्यालोभात्कौतुकाद्वाक्षुधासशमनेपिवा। आकण्ठभक्षितत्वैतत्पुनातिसकलात्तदघादि'त्यादिवचनेभ्य। अनयैवाऽऽख्याचश्रीधरस्वामिना यद्वेत्यादिनाव्याख्यानान्तरकृत। उचितचैतत् नारदपञ्चरात्रे चतुर्थरात्रैकादशाध्यायेद्वात्रिंशदपराधनिरूपणे-(श्लो० १५) 'शक्तौगौणोपचारश्च अनिवेदितभक्षणं॥ तत्तत्कालभवानाचफलादीनामनर्पणं। विनियुक्तावशिष्टस्यप्रदानव्यञ्जनस्यचे'तीतरदेवादिविनियुक्तावशिष्टवस्त्वर्पणस्याऽपराधत्वकथनात्। भागवततत्त्वभास्करेतु इदमेवप्रदानव्यञ्जनादिकमितिपाठभेदेनपाद्मवचनत्वेनचोपन्यस्त। अथच 'दीपावलोकमपिमेनिवेदितं' पुनर्मेनोपयुज्यादितिवार्थं, परस्मैपदप्रयोगस्वारस्यात्। प्राप्तिस्तुमूलोक्तयुक्त्याआचारप्रकाशादिषुनिवेदितपूर्वंवस्त्राभरणादीनांपुन पुनर्निवेदनेपिदोषाभावबोधकवचनदर्शनतोऽगादावपि-तव्यायभ्रमाद्वा। त्वदभिमतस्तुनेऽर्थं, स्वपदाभावात् बहुतरविधिवाक्यव्याकोपापाताच्च। अतस्तद्भक्षणस्यविधिरेवनतुनिर्मूलाविकल्पादिकल्पना यच्चनिवेदिततद्भक्तायेत्यादिनावेदयेदित्यत,-तत्तु अष्टमस्कन्धषोडशाध्यायवचसापयोव्रताख्यव्रतविशेषविषयकतयाप्रकृतेनुपयोगादुपेक्ष्य। तथापितद्वचसामन्यथार्थवारणायब्रूम -तत्रपूजायाप्रकारात्यानैवेद्यसमर्पणान्तमेवोक्त्वा (श्लो० ४१) 'निवेदितंतद्भक्ताये'तिमध्येप्रतिपत्तिमुक्त्वाऽनुपद 'दत्वाचमनमर्चित्वे'त्यादिनाशिष्ट पूजाप्रकारउच्यते। तत्रपूजायाअसमाप्तत्वात्मध्येभोजनस्यानौचित्यात्पयोमात्रभक्षणनियमवत शाल्यन्नादिभोजनस्यायोग्यत्वाचनिवेदिततद्भक्तायदद्यादिति आचमनात्पूर्वमेवहोमसमनन्तरदानविधीयते, अन्यत्राभक्ताय दानस्यनिषेधात् जलादिप्रक्षेपस्याऽनभिप्रेतत्वाच्च। अथसर्वथास्वयमभोजनेऽवहेलनमित्यरूच्यापक्षान्तरमुच्यते 'भुञ्जीतवास्वय'मितिनिवेदितपयोमात्रमपिपूजादिसमाप्तौस्वश्रेयसेभुञ्जीतेत्यर्थ। यदितुविकल्पहित्वानास्थामिद्वाशब्दार्थंकल्पयेथास्तर्हिपरैः 'मरीवामेरीवाभगवतिसमर्पतेयिन'इत्यादाविवसमुच्चय सनियोगशिष्टानासहवाप्रवृत्तिरित्यादावित्रावधारणवावदर्थं शक्योनिरूपयितु। भगवदुपभुक्त तेनप्रसादतयादत्तमितियुक्तोपयोज्यसेवेत्याशयेनपूजासमाप्तावुच्यते (श्लो० ४३) 'कृत्वाशिरसितच्छेषा'मितिअतएवएकादशस्कन्धेसप्तविंशाध्याये प्रत्यहपूजानिरूपणे (श्लो० ४७) 'इतिशेषामयादत्ताशिरसाधायसादर मित्यादिभगवतोक्त प्रकृतेप्रागुक्तनिवेदितभोजनंब्राह्मभोजनोत्तरमेवनतुपूजामध्येइतिबोधनायअष्टमस्कन्धेषोडशाध्याये (श्लो० ४३) 'ब्रह्मवरान्भोजयेद्विप्रान्पायसेनयथोचित। भुञ्जीततैरनुज्ञात शेषसे० सभाजितै'रितिकथ्यते। अत्रयथोचितमित्युत्तरत्राकरोति। तेनेष्टै सकलनिवेदितभोक्तव्य, स्वयतुनियमानुरोधात्पयोमात्रमितिविवेकसिध्यति, अतएव (श्लो० ४६) 'पयोभक्षोव्रतमिदचरेद्विष्णवर्चनादृत'इतिपयसएवभक्षणमुक्त इहैकपदमवधारण महाभाष्ये "सिद्धेशब्दार्थसबन्धे" इतिवार्तिकविवरणे "अब्भक्षोवायुभक्ष" इत्यादावविज्ञेय। अग्रेत्रयोदश्यामर्हणपूजानिरूपयन् (श्लो० ५२) 'नैवेद्यचातिगुणवद्द्यात्पुरुषतुष्टिद मितिवक्ति। अत्रपुरुषस्यभगवततुष्टिदपुराणादिषुतत्तोपकवयोक्तमेवदद्यान्नतुमासादिकमित्यर्थं। 'हरिर्हिनिर्गुण साक्षात्पुरुष प्रकृते पर।

पुरुषंपुरुषसूक्तेनेप्वमादिपुभगवदर्थकताप्रसिद्धेः ॥ अतोनततोयंध्वादिबहूदरपूर्णस्यानुपपत्ति, तस्मात् (श्लो० ५६) 'भुक्तवत्सुचसर्वेपुदीनांधकृपणेषुच । विष्णोस्तत्प्रीणनंविद्वान्भुंजीतसहबंधुभि'रित्यत्रतत्पूर्वोक्तं विष्णोः प्रीणनं प्रीतिकरणं नैवेद्यमित्येवार्थ., नतु त्वदुक्त ; भुक्तवत्सुभुंजीतेतिवाक्यस्यापरिसमाप्तौमध्येवाक्यांतरप्रवेशस्यायोगात् प्रीणनक्रियायांभोजनक्रियाविशेषणत्वादरेतिक्लेशाच्च स्पष्टार्थबाधकाभावाच्च ॥ (स्कं० ६ अ० १९ श्लो० २०) 'उद्वासदेवंस्वेधाम्नितन्निवेदितमग्रत. ॥ अद्यादात्मविशुध्यर्थंसर्वकामर्द्धयेतथा ॥' एवमन्यदपिदृश्यते ॥ 'रसनांतदर्पित'इत्यादिस्फुटवाक्यांतरदर्शनादनिवेदितभक्षणेऽन्यत्रबहुप्रत्यवायश्रवणाच्चनित्यत्वसिद्ध्या नाग्निष्टोमीयपशुवत्कादाचित्कत्वंसुवचं । वस्तुतस्तुअग्निष्टोमपशुरपिनकाम्य, "वसंतेवसंतेज्योतिषायजेत" तिवीप्साघटितविधिनानित्यत्वस्यबोधनात् शक्तस्याहिताग्नेस्तदननुष्ठानेप्रत्यवायश्रवणाच्चातोऽसंगतोदृष्टांतः ॥ प्रकृतेपिपयोव्रतमेवकाम्य नैवेद्याशनंतुवचनतरेभ्योनित्यमितिहृदयं ॥ एतेनैवउच्छिष्टभोजन इत्यादिप्रभवतीत्यंतमपास्तं; प्रेताग्निहोत्राद्यधिकरणेषु "तृतीयेसगच्छावहे" इत्यादिपुचमाधवेनभर्थवादमात्रेपिविधिकल्पनस्यागीकाराच्च । प्रेताग्निहोत्राधिकरणंतु तृतीयस्तुरीयेपादेपचमं । अत्रन्यायमालायांमाधव. 'धारयत्युपरिष्टाद्धिदेवेभ्यइतिसस्तव । विधिर्वाद्योऽत्रतेः पित्र्येप्रोक्ताया' पूर्ववत्स्तुतिः ॥ ८ ॥ ऊर्ध्वविधारणप्राप्तसमिधोनान्यमानत. ॥ अतोहिशब्दसत्यागादपूर्वार्थोविधीयते ॥ ९ ॥' प्रेताग्निहोत्र एवंश्रूयतेअधस्तात्समिधंधारयन्नुद्रवेत् उपरिहिदेवेभ्योधारयति । तत्रपित्र्यंहविर्हीतुंहस्तेधारयन् यदामन्त्रपठति तदानींस्रुग्दडस्याधस्तात्समिधंधारयेदितिविधीयतेतदेतद्दैविकेनोपरिधारणेनस्तूयते ॥ हिशब्देनपूर्वाधिकरणइवानुवादत्वप्रतीतिरितिचेत्–मैवं, दैविकेहविपिस्रुग्दडस्योपरिसमिद्धारणस्यापूर्वार्थत्वेनविधातव्यत्वात् । अनुवादत्वगमकोहिशब्दोसभवादुपेक्षणीय. इतिन्याचष्ट । "तृतीयेसगच्छावहा" इतिवाजसनेयिब्राह्मणेर्थवादस्यविधायकत्वं पराशरमाधवीयोक्तंतुपन्यसिष्यते ॥ हिनिश्चयेनमायाजयेमेतिस्वमतभोज्यलिङ्गः प्रयोगस्यात्रापिसत्वाच्च 'यज्ञशिष्टाशिन'इतिगीतावाक्यश्रुत्यादिपुयज्ञशब्दस्यविष्णुपरतयातन्नैवेद्याशनज्ञापक केचिद्वर्णयंति । अधिकरम्यतुतस्याग्निहोत्रपचमहायज्ञादिश्रौतस्मार्तयज्ञशिष्टाशनपरत्वमतोनवयंदुराग्रहंकुर्मः ; गीतायाभागवतादनुरुक्तत्वोक्तिस्त्वस्मन्मताज्ञानात् । पुराणांतराणीत्यादिकंतुपरमताज्ञानमूलकप्रलापमात्रनिरस्तंचैतद्रागेय ॥ अन्यनिवेदितस्यनिवेदनप्रसंगस्तुशैवसुधाकरादौस्वादरावहिर्मुखे स्थापितस्यहरौतत्तद्देवांतरभक्तत्वस्यश्राद्धात्पूर्वंनिवेदनादिनिषेधकानामन्यविषयकत्वसाधदर्शनात् अतोनिषेधोयुक्तः । अन्यनिवेदितस्यभोजनतुधर्मप्रवृत्यादिबहुग्रंथस्थैः 'अन्यदेवस्यनैवेद्यंभुक्त्वाचान्द्रायणंचरेत्' इत्यादिवचनै. प्रतिषिद्धमेवेतिनतत्प्राप्तिः ॥ दीपावलोकमपिनोपयुज्यादित्यर्थेव्यत्तया दीपावलोकेऽनुज्ञाप्रतीतिस्तुतवैवभ्रम. तथासतित्वदभिमतार्थेनिषेधश्रुतस्यैवसिध्येत् । एकादशे (अ० २७ श्लो० ४३) 'दत्वाचमनमुच्छेषविष्वक्सेनायकल्पये' दिधितुकमलाकरभट्टस्वाह्निकादिपुविष्णुपूजाप्रस्तावेस्थैः 'उच्छिष्टभोजनंदासान्विष्वक्सेनादिकास्तथा । दत्वादौपंतुभुंजीयान्नैवेद्यंस्वयमेवहि । योऽर्चयेत्केशवंनित्यंसयातिपरमां-

गते'मित्यादि मिर्वसिष्ठादिवचनै समानार्थकमिति न विरोधः। विस्तरतो भगवत्प्रसादभक्ष-णस्य उदयकर्तृत्वनिषेधभ्रमभञ्जनकवचनव्यवस्थापनचमयासरसिद्धांतमार्तंडे प्रागुक्तस्थले दैवांत-रनैवेद्यसामक्ष्यत्वादिचतद्व्यवहिताग्रिमप्रश्नोत्तरेतत्रयथामतिसमर्थितमिति सुधीभिस्तद-नुमाह्य । पुराणांतराणाप्रामाण्यमन्वादिस्मृतीनां चधर्मे प्रामाण्य श्रीमदाचार्यचरणैर्निबंध-आयप्रकरणे (श्लो १०-११) 'द्वापरादौतुधर्मस्य द्विपरत्वाद्व्यप्रमा । विरुद्धवचनाना-चनिर्णयानात्तवैवचे'तिस्वीकृत सर्वार्थनिर्णयेचस्मृत्यादिप्रामाण्यसुप्रपचित । स्मृतिरवाच्छु-त्यपेक्ष्याचजघन्यत्वतु पूर्वतनप्रमाणाध्यायस्मृतिपादोक्तदिशात्त्वेव । सर्वविप्लवैसजैनवा-सोप्रहणादिस्मृतीनायथायथसकोचाप्रामाण्ययोर्निर्णयात् ॥ तथाप्ययत्वेबहुशाखोच्छेदा-न्मन्वादिरचनेपुमूलश्रुतेरिदानींतनैरनुपलभेपिनिर्मूलतायाअशक्यरचनतया 'आचारात्स्मृ-तिमनिरच्छेत् स्मृतेश्च श्रुतकल्पन'मि तन्यायेन असदिग्धमन्वादिवचनै सिद्धेऽर्थेश्रुतिकल्प-नयात्वयं विकल्पमेत्रवदाम इत्यसाकप्रत्युतमन्वादिषु गौरव। स्पष्टंचेदंतत्तन्निबंधारणभगयो यस्तु "यद्वै मनुरवदत्तद्भेषज" मित्यायुष्मताश्रुतिपाठउपन्यस्त सतुश्रुतिर्गन्धानाघ्राणात्। यस्तु नस्तुतैत्तिरीयसहितायाद्वितीयकांडे (प्रपाठक० २ अनुवाक० १०) "यद्वै किंचम-नुरवदत्तद्भेषज" मितिपाठ । यद्यपिइदगवयं "मानवीऋचौधाय्ये कुर्यात्" इतिविधाय-तद्प्रेरणकत्वेनास्ति, तत्रविकृतिरूपेसोमारौद्रेचरावतिदेशात 'प्रासासुसामिधेनीपुमध्ये-प्रक्षेपस्य चौधाय्यसज्ञकौमत्रौ तौमानवौकर्तव्या'विति तदप्रशंसनार्थार्थवादरूपस्यास्यस्वार्थेप्रा-माण्ये अर्थवादानास्वार्थेप्रामाण्याभावमभ्युपगच्छद्भिर्भवाद्दशैरशक्यवचनमतोनानयातव-मनुस्मृतिप्रामाण्यसिद्धि तथापि तस्यस्वार्थेप्रामाण्याभावेमनुपराशरादिसत्ताबोधकानाम-त्रेतिहासपुराणादीनामपिकथचित्स्वार्थेऽप्रामाण्यप्रसक्तौमन्वादिसद्भावेप्रामाण्यव्याहन्येत । 'तव-तथासतितत्कृतस्मृतेरनुदयेऽयविधिरपि कुंठोभवेत् "ऋषयोवाइदप्रत्यक्षनापश्यन्" । 'तव-सिष्ठ प्रत्यक्षमपश्यत् । अत्रिरददादौर्वायप्रजापुत्रकामाय" इत्यादीनाचबाधितार्थतैव-स्यात् । भट्टवार्तिके 'वैदिकै स्मर्यमाणत्वात्तत्परिग्रहदार्ढ्यत । सभाव्यवेदमूलत्वात्स्मृ-तीनामानतोचिते'त्युक्त । पराशरमाधवीयारंभेतु कश्चित्पुस्तकेपरिग्रहसमत्वतइत्यपिपाठो-दृश्यते ॥ किंच (पराशर अ० २ श्लो० १५ विवरणे) माधवेन (पृ० ४७१) "वाज-सनेयकेपि" तस्मादासमानादेव पुरुषादत्ताचाद्यश्चजायतेउततृतीयेसगच्छावहै चतुर्थे सगच्छावहे' इति । समानादेकस्मात् पुरुषादत्ताभोक्ताआद्यश्चभोग्य द्वावप्युत्पद्येतेतौच-मिथ सकल्पयत कूटस्थमारभ्यतृतीयेचतुर्थेवापुरुषेसगच्छावहै विवहावहै इत्यर्थ । 'यद्यप्य-यमर्थवाद तथापिनान्तरविरोधाभावात् स्वार्थेप्रमाणम्" इतिमातुलसुताविवाहविचारे-तत्प्रामाण्य आचारमाधवेप्रतिपादितमिति सर्वसमतत्वेन तस्यतत्स्मृतिसाधकत्वेप्यदोष-इतिमन्यमहे । अस्मन्मतेऽर्थवादानास्वार्थेपिप्रामाण्याङ्गीकाराच्च स्पष्टंचैतदारणभगे । एतेन जघन्यत्वेकिमानमित्यवमपास्तं। शाखाबहिष्करणमित्यादेर्निरासस्तु मूलेएवविशद ॥ यत्तुपद्यच 'चेतस्तत्प्रवणंसेवाफलरूपातुमानसी ॥ तत्सिद्ध्यर्थं-देहविचजनि कार्यांततोभवेत् ॥ संसारदुःखनाशोहिब्रह्मज्ञानमत्वाव-बोधन'मित्याद्युक्त्वा यदितुभक्तिमान्मुच्यते तर्हिनपरप्राप्तिः

'वासुदेव सर्वे'मिति 'अहंब्रह्मास्मी'ति 'ज्ञानेनेवपरप्राप्ते'रिति तदपिन-
शोभन, ज्ञानमार्गापेक्षयाभक्तिमार्गस्योत्कृष्टत्वाज्ज्ञानेनेत्यवधारणा-
संभवात्। नचभक्तिमार्गस्योत्कृष्टत्वेबीजादर्शनात्तस्योत्कृष्टत्वेमाना
भावइतिवाच्य, "सापरायेतर्त्तव्याभावा" दितिव्याससूत्रस्यैव
प्रमाणत्वात्। तत्रहिविषयवाक्यवाजसनेयिशाखाया "मैवसदपने
तिनेत्यात्मे" त्युपक्रम्यनन्यथतइत्यतेनब्रह्मस्वरूपमुक्त्वाब्रह्मणपना
द्दशतेतितद्विदप्येतादृशइतिबोधनायाग्रेपठ्यते "अत पापमकरव
मित्यत.कल्याणमकरवमित्युभेह्येपएतेतरत्यमृत्त" इत्यादिनाब्रह्म-
विदोमाहात्म्यमग्रेनिरूप्यते। "तस्मादेवविच्छातोदातउपरतस्तिति
क्षु.श्रद्धावित्तोभूत्वात्मन्येवात्मानपश्येत्सर्वेमेनपश्यतिसर्वस्यात्माम
वतिसर्वस्यात्माभवतिसर्वपाप्मानतरतिनैनपाप्मातरति" इत्याद्यु
क्त्वाअनेपठ्यते "यएववेदे"ति। अत्रहिपाप्मतरणादिरूपंब्रह्मज्ञान-
स्यमाहात्म्यमुक्त आथर्वणोपनिषदादिपुतुभगवद्भक्तेर्मुक्तिहेतुत्वपर
"ब्रह्मेतत्योधारयती"त्युपक्रम्य "भजतिसोमृतोभवती"ति अग्रेपि-
मुक्तोभवतिसंसृतेरिति भक्तेर्मुक्तिहेतुत्वप्रतिपादित तत्रसदेह
मुक्ति कारणत्वेनभक्तिज्ञानयोस्तोल्येसति "यएवंवेदसपाप्मान
तरती" तिवचनाज्ज्ञानदशायामपिपापसत्त्वमान्य, अन्यथातारणा
संभवापत्ते एवसतिभक्तिदशायामप्येवमेवनवेतिसंशय. तत्र-
श्रुतावविशेषेणपापनाशश्रवणान्मुक्तिपूर्वकालेपापनाशावश्यभावाद
कत्रनिर्णीतशास्त्रार्थापरत्रापितयेतिन्यायेनभक्त्यापिपापनाशस्स्वी
करणीयत्वाद्भक्तिदशायामपिपापसत्त्वमगीकार्यमितिपूर्वपक्षे उत्त-
रमाहसूत्रकार.-"सापराय" इति। संपराय.परलोक अथवापर.-
पुरुषोत्तमस्तस्यअय ज्ञानयस्मात्ससपरायोभक्तिमार्ग. अथवापरेपुरु
षोत्तमेअयनमयोगमनप्रवेशइतियावत्, तथाचसम्यक्परायोयेनस
तथा भक्तिमार्गइत्यर्थ.। एवचज्ञानमार्गेऽक्षरप्राप्त्याभक्तिमार्गेपुरुषो
त्तमप्राप्त्यामोक्षोभवतीतिविशेषज्ञापयितुव्यासानामेवकथन। तथा
चभक्तिमार्गेतर्त्तव्यस्यपापादेरभावः भक्ते पूर्वमेवपापनाशोभवतीति
भाव. ब्रह्मभूतस्यभक्तिलाभानतर 'भक्त्यामामभिजानाती'तिभगव
द्वाक्यात्पुरुषोत्तमस्वरूपज्ञानस्यभक्त्यैकलभ्यत्वात्तथा एवसति
मुक्तानामपिसिद्धानानारायणपरायण ॥ सुदुर्लभ. प्रशांतात्मा
कोटिष्वपिमहामुने।' सूत्रमपि "मुक्तोपसृप्यव्यपदेशा" दिति
'जन्मातरसहस्रेषुतपोध्यानसमाधिभि. ॥ नराणाक्षीणपापाना-

जन्मांतरसहस्रेषुसमाराध्यवृषध्वजं ॥
कृष्णेभक्तिः प्रजायते ॥ इत्यादिवाक्यैः पापनाशानंतर-
वैष्णवत्वंलभेत्कश्चित्सर्वपापक्षयादिहे'त्यादिवाक्यैः पापनाशानंतर-
मेवभक्तिसंभवात् भक्तस्यतत्त्वेप्यपापादेरभावाञ्ज्ञानमार्गीयतुल्य-
तेत्यर्थः । ननु "पाप्मानंतरतितपत्यपर्वंवेदे" तिसामान्यवचनात्पुरुषोत्त-
मविदोपिपापसत्त्वं कुतोनेतितत्रसूत्रकारआह-तथाह्यन्ये तथाज्ञाना-
नंतरमपिपापवंतः, अन्येभक्तिमार्गीयेभ्योऽन्यइत्यर्थः । उक्तवचन-
रूपोपपत्तिर्हिशब्देनज्ञाप्यते । ननुभक्तिमार्गीयाणामपिगोपस्त्रीणां
'दुःसहप्रेष्ठविरहतीव्रतापधुताऽशुभाः ॥ ध्यानप्राप्ताच्युताश्लेषनिर्वृ-
त्याक्षीणमंगला'इतिवचनेनदुष्कृतसुकृतयोरपिहानिश्रवणात्पूर्वोक्तव-
चनैर्विरोधइत्याशंकायामुत्तरंपठति "छंदतउभयाविरोधा" दिति,
छंदइच्छा । तथाचभक्तिमार्गीयाणामपिपूर्वेपापानाशोयः सभगव-
दिच्छाविशेषतोऽतोभक्तेः पूर्वमेवपापनाशनिरूपकात्तन्नाशनिरूपक-
वचनयोरविरोधाद्धेतोः भक्तेः पूर्वमेवपापनाशआवश्यकइत्यर्थः । एवं
सतिभक्तेः पूर्वमेवतन्नाशऔत्सर्गिकः । सचक्वचिद्विशेषेच्छयापनो-
द्यतेअत्रेच्छाविशेषेवक्तव्यबहुत्वेपिकिंचिदुच्यते-चिकीर्षितलीलाम-
ध्यपातिभक्तानसोपाधिस्नेहवत्योनसगुणविग्रहानवासुकृतादियुक्ता-
इतिज्ञापयितुंकतिपयगोपीस्तद्विपरीतधर्मयुक्ताः कृत्वातस्यांदशायां
स्वप्राप्तौप्रतिबंधकारयित्वास्वयमेवतांदशांनाशयित्वा स्वलीलामध्य-
पातिनीः कृतवानिति । नह्येतावतासार्वेदिकएवायंभावोभवति । नहि-
मंत्रप्रतिबद्धशक्तिरग्निरदाहकइतितत्स्वभावत्वमेवतस्यसार्वेदिकंवक्तुं-
शक्यं; एतच्छ्रीभागवतदशमस्कंधविवृतौप्रपंचितमाचार्यैः। नन्वन्यैः
सूत्राणिव्याख्यायंते तत्रपूर्वतंत्रोक्तन्यायाउपोद्बलकत्वेनोपन्यस्यंते;
व्यासपादैस्तेनांतत्रतत्रादरणात् । अत्रतुपुराणेतिहासवाक्यानितत्र-
किंज्यायः ? इतिचेदुच्यते-इदमेवज्यायः; इतिहासपुराणयोर्वेदोप-
बृंहणत्वात् तत्रापि 'वेदांतकृद्वेदविदेवचाह'मितिवाक्याच्छ्रीतैवज्या-
यसी; स्वयंव्यासैः समाधावनुभूयोक्तत्वाद्भागवतंतुज्यायः एवंचज्ञा-
नाद्भक्तेर्व्यासैरधिकतयावर्णनात्भक्तेर्मुक्तिसाधनत्वं "यमेवैषवृणुते-
तेनलभ्य" इतिश्रुत्या 'तस्मान्मद्भक्तियुक्तस्ययोगिनोवैमदात्मनः ॥
नज्ञानंनचवैराग्यंप्रायःश्रेयोभवेदिहे' तिभगवद्वचनेनभक्तेर्मोक्षसाध-
नत्वस्यदुरपन्हवत्वेननपरप्राप्तिरित्यादिप्रलापोऽनर्थकएव ॥ किंच
'मामेवयेप्रपद्यंतेमायामेतांतरंति' इतिभगवद्वाक्यादपिभक्तेरेवमाया-

तरणहेतुत्वं । नचपद्धातोर्ज्ञानार्थकत्वमेवनभक्त्यर्थकत्वमिति प्रपूर्वकपद्धातोर्भक्त्यर्थकत्वेबाधकाभावात् । 'उपसर्गेणधात्वर्थोवलादन्यत्रनीयत'इत्यभियुक्तवाक्याच्च 'धातूनामनेकार्थत्वादि'तिभाष्याच्च अन्यथाजानंतीतिकथंनोक्तं? यदपियत्त्वित्यादिना'येतुज्ञानैकसन्निष्ठास्तेषांतुल्यएवहि ॥ भक्तानामेवभवतिलीलास्वादोतिदुर्लभ'इतिश्लोकमनूद्यतत्रत्यटीकायामक्षरब्रह्मप्राप्त्यांपुनरावृत्तौपुरुषोत्तमप्राप्त्यापुनरावृत्तिशंकैवनास्तीतियत्प्रतिपादितंतदुपरितत्रेत्यादिनावृंदावनस्यापूर्वसुखप्राप्त्यैपुनर्जन्मशंकास्यादित्यादिप्रललाप,-तदपिनकिंचित्; यतोभक्तेर्ज्ञानापेक्षयाधिक्यंव्यासैः प्रतिपादितमेव । एवंचभक्ताः पुरुषोत्तमंप्राप्तालीलास्वादेऽक्षरब्रह्मस्थश्रीयमुनागिरिगोवर्द्धनादिलोकंनित्यमेवानुभवंतितत्रजन्मशंकैवनसंभवति; लीलायांनित्यप्राप्तस्यसुखस्यापूर्णत्वाभावात् अतएवबृहद्वामनपुराणे-'नारायणादिरूपाणिज्ञातान्यस्माभिरच्युत'इत्याद्युक्त्वा 'आनंदमात्रमितियद्वदंतिपुराविदः ॥ तद्रूपंदर्शयास्माकंयदिदेयोवरोहिन'इत्यादिश्रुतिप्रार्थनयाभगवानक्षरब्रह्मस्थश्रीवृंदावनयमुनाश्रीगोवर्द्धनादिलोकंतत्रश्रीगोपिकाकदंबस्थितंस्वस्वरूपंदर्शयामास । आहच 'ब्रूतकिंकरवाणिवः' ततःश्रुतयोनित्यसिद्धगोपिकावन्मनोरथंयाचितवत्यः । ततः 'दुर्लभोदुर्घटश्चैवयुष्माकंसुमनोरथः । मयानुमोदितः सम्यक्सत्योभवितुमर्हती'त्याह तस्माल्लीलास्वादोदुर्लभः'सभक्तानामेवभवति 'स्त्रियोवापुरुषावापिभक्तिभावेनकेशवं ॥ हृदिकृत्वागतिंयांतिश्रुतीनांनात्रसंशयः ॥' उक्तंचभगवतास्वयमेव-'आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन । मामुपेत्यतुकौंतेयपुनर्जन्मनविद्यते ॥' तस्मात्पुरुषोत्तमंप्राप्तस्यपुनर्जन्मशंकाकथमपिनजायते । एतेनतत्रेत्यादिकंसर्वमपास्तं; एवमुपास्यस्योत्कृष्टत्वमप्ययुक्तमितियत्तेनोक्तं,-तदपिस्वमतानुसारेण, तन्मतेमायोपहितस्योपास्यत्वात् शुद्धस्यचज्ञेयत्वात् । वस्तुतस्तुज्ञेयस्यशुद्धत्वंनसंभवति; वृत्त्यवच्छिन्नत्वात् वृत्त्यवच्छिन्नत्वाभावेज्ञेयत्वासंभवात् । अतएवतन्मतानुसारिभिर्ज्ञेयस्यमिथ्यात्वंस्वीकृतम्, किंचयथाश्रुत्यावेद्यत्वंप्रतिपादितंतथैवउपास्यत्वमपि "आत्मानमुपासीतकोऽयमात्मायमुपास्महे" इत्यादिश्रुत्याप्रतिपादनात्कथमुपास्यस्यन्यूनत्वं? नच "नेदंयदिदमुपासत" इतिश्रुत्याउपास्यस्याब्रह्मत्त्वप्रतिपादनादुपास्यस्यन्यूनतेतिवाच्यं; "अविज्ञातं-

विजानतांविज्ञातमविजानतां । अन्यदेवतद्विदितादथोअविदितादधि-
यदिमन्यसेसुवेदेतिदभ्रमेवापिनूनंत्वंवेत्थब्रह्मणोरूप" मित्यादिश्रु-
त्यावेदस्यापिब्रह्मभिन्नत्वेनतस्योत्कृष्टत्वासंभवात् । ननु शब्दवाच्य-
त्वेनवेद्यत्वंनिषिध्यते, लक्षणयावेद्यंब्रह्मस्वरूपमुत्कृष्टमेवेतिचेत्-शब्द-
वाच्यस्यैवोपास्यस्याब्रह्मत्वंश्रुत्याप्रतिपाद्यते, लाक्षणिकस्योपास्यस्य-
सर्वोत्कृष्टत्वेतुबाधकाभावः ॥ इदंचतन्मतानुसारेण, अस्मन्मतेतुब्र-
यादक्षरादुपास्यस्यपुरुषोत्तमस्यैवोत्कृष्टत्वं । तथाहि-अस्थूलादिवा-
क्यस्योपसंहारे "यएतद्विदित्वाप्रैतिसब्राह्मण" इत्यक्षरवेत्तुर्ब्रह्मत्व-
मुच्यते "अथपरायथातदक्षरमधिगम्यते" इतिश्रुतौचपरविद्याया-
अक्षरज्ञानजनकत्वमेवोक्तं । तेनज्ञानरूपेमार्गेइष्टप्राप्त्युपायेअस्थूलत्वा-
दिगुणकंयदक्षरंतद्विषयकाण्येवज्ञानानीष्टप्रापकाणिनिरूप्यंते; । ननु-
पुरुषोत्तमविषयकाणीतिज्ञानविषयविशेषणबलान्निश्चीयते तत्फल-
विचारेच "ब्रह्मविदाप्नोतिपर" मितिश्रुतावक्षरब्रह्मविदोऽक्षरात्पर-
संप्राप्तिःफलत्वेनोच्यते । नचाक्षरमेवपुरुषोत्तमइतिवाच्यं; परपद-
प्रयोगवैयर्थ्यापत्तेः "दिव्योह्यमूर्त्तःपुरुष" इतिश्रुतौ 'अक्षरात्परतः
पर'इत्युक्तस्तस्यविरोधश्चस्यात् । नचतत्राक्षरपदप्रतिपाद्याप्रकृतिर्वा-
जीवोवास्यादितिवाच्यं; जगत्कारणस्यचेतनस्यैवतत्रप्रकृतत्वेनतत्रा-
प्रकृतप्रकृत्यादिग्रहणेप्रकृतहान्यापत्तेः, 'यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षराद-
पिचोत्तमः ॥ अतोऽस्मिलोकेवेदेचप्रथितःपुरुषोत्तम'इतिभगवद्वाक्य-
विरोधापत्तेश्चेति । तस्मात्तादृशभगवद्वाक्यादक्षराज्ज्ञेयात्पुरुषोत्तमः
श्रेष्ठस्तत्प्राप्तिरेवफलत्वेननिश्चीयते । तत्कारणजिज्ञासायांचश्रुत्या
"ब्रह्मविदाप्नोतिपर" मिति श्रुतिविवरणभूतया "योवेदनिहितं-
गुहायां सोऽश्नुते" इत्याकारिकयाप्रतिपादितंस्वरूपयोग्यतासंपादक-
मक्षरविषयकंज्ञानंप्रतीयते । अतएवभगवद्गीतायां 'भक्त्यामामभि-
जानाती'त्यस्मात्पूर्वंयत् 'ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मानशोचतिनकांक्षति ।
समःसर्वेषुभूतेषुमद्भक्तिंलभतेपरां'मितिवाक्यं तस्मिन्ब्रह्मभूतस्य-
भक्तिलाभोक्तेर्ब्रह्मभावस्यचस्वरूपलाभरूपत्वेनानंदाविर्भावात्मक-
त्वादानंदाविर्भावस्यचाविद्यानाशजन्यत्वादविद्यानाशस्यचाक्षरब्रह्म-
ज्ञानजन्यत्वात्परप्राप्तिपूर्वकक्षाविश्रांतमेवाक्षरज्ञानमुक्तं । तथाचक्व-
चिदक्षरप्राप्तेर्मुक्तित्वंयदुच्यते,-तदक्षरस्यपरमधामत्वेनपुरुषोत्तमा-
ऽविनाभावादेव । तेन "ब्रह्मवेदब्रह्मैवभवती" तियदवधारणं,-तदपि-

जीवस्याक्षरब्रह्मविदः पुनरावृत्त्यभावेनमृत्युव्यतिक्रमणात्केवलाक्षर-प्राप्तेर्ब्रह्मभावात्मकत्वेनचोपपद्यमानंनविरुध्यतइति। अतएव "अक्षरधियांत्ववरोधःसामान्यतद्भावाभ्यामौपसदवत्तदुक्त" मितिसूत्रेण-व्यासैरप्ययमेवार्थोदृढीकृतः। तदर्थस्तुअक्षरविषयिणीनांधियां श्रुतौमुक्तिसाधनेषुयोऽविरोधःप्रवेशनंगणनेतियावत्ससामान्यतद्भा-वाभ्यांहेतुभ्यांभवति पुरुषोत्तमसंबंधिसंबंधेमुक्तिरितिसामान्यं-मर्यादामार्गेऽङ्गीकृतानां 'ब्रह्मभूतः; प्रसन्नात्मानशोचतिनकांक्षति॥ समःसर्वेषुभूतेषुमद्भक्तिंलभतेपरा'मितिभगवदुक्तेर्ब्रह्मभावानंतरमेव-भगवद्भावसंभवात्। ततः पुरुषोत्तमप्रवेशात्तत्रपरंपरयोपयोगोब्रह्म-भावस्येत्युभाभ्यांहेतुभ्यांतथेत्यर्थः। वस्तुतस्तुपुरुषोत्तमप्राप्तिरेव-मुक्तिरितिभावः॥ नन्वक्षरस्याविशिष्टत्वेनतदुपासकानामपितथा-त्वात्केषांचित्तत्कैवल्यं, केषांचिद्भक्तिलाभइतिकथमुपपद्यतइत्या-शंक्यतत्रहेतुंदृष्टांतेनाह-औपसदवदिति। उपसदाख्येकर्मणितानून-पूत्रस्पर्शाख्यमौपसदंकर्मास्ति, तत्रातिथ्यायाध्रौवात्स्रुचिचमसे-चायदाज्यंचतुरवत्तंपंचावत्तंवासमवद्यतितत्तानूनपूत्रमित्युच्यते। 'अनाधृष्टमसी'तिमंत्रेणषोडशाप्यृत्विजोयजमानेनसहतानूनपूत्रंसम-वमृशंति। 'अनुमेदीक्षा'मितिमंत्रेणयजमानस्तत्समवमृशन्यमृत्वि-जंकामयेतायंयज्ञयशमृच्छेदितितंप्रथमंसमवमर्शयेदितिश्रूयतेश्रुतौ-कल्पेच। अत्रसर्वेषामृत्विजांतानुनपूत्रित्वाविशेषेपियस्मिन्स्नेहातिश-येनतथेच्छातत्रैवतथाकरणंनान्येषु। नहितत्राविशिष्टेषुकथमेवंकृति-रित्यपिपर्यनुयोगः संभवति, एवंप्रकृतेपीति। एवंचोपास्यस्यपुरुषो-त्तमस्योत्कृष्टतायाः श्रुतिस्मृतिसूत्रप्रतिपादितत्वाज्ज्ञेयादुपास्यस्यन्यू-नताप्रतिपादनंसाहसमेव। यत्तु 'मुक्तानामपिसिद्धानांनारायणपरा-यणः॥ सुदुर्लभ' इत्यत्रमुक्तेतरापेक्षयानारायणपरायणस्यदुर्लभत्व-मुक्तं,-तच्चविभक्त्यर्थज्ञानाभावात् मुक्तानांसिद्धानामित्यत्रनिर्द्धारणे-षष्ठीनिर्द्धारणंचजातिगुणक्रियादिभिरेकदेशस्यपृथक्करणंनिर्द्धार्यत्ववि-शिष्टेसामान्यधर्मावच्छिन्नापेक्षयाजातिगुणक्रियाद्यवच्छेदेनयात्किंचि-द्धर्मिणिभेदबोधनमितियावत् यथानराणांक्षत्रियः शूरतमइत्यत्रनरा-भिन्नक्षत्रियःक्षत्रियान्यनरान्यशूरतमाभिन्नइत्यन्वयबोधः। अत्राभेदो-भेदश्चनिर्द्धारणषष्ठ्यर्थः निर्द्धार्यपदार्थविशेष्यतयाप्रकृत्यर्थविशेषण-तयाचभेदान्वयः भेदस्यचद्विधाभानमुपगंतव्यंघटानांक्षत्रियः शूर-इतिप्रयोगस्याप्रामाण्यानुरोधेनभेदस्याप्यर्थत्वंस्वीकृतं; अभेदसंसर्ग-

क्योधेविरुद्धविभक्तिराहित्यस्यतंत्रतयासंसर्गमर्यादयातद्भानासंभ-
वात्। यदिचभेदस्यद्विधाभानमनुभवविरुद्धंसकृदुच्चरितइतिन्यायेन-
क्षत्रियादेरपिनद्विधाभानमित्युच्यतेतदाऽभेदएवषष्ठ्यर्थः।तस्यचक्ष-
त्रियेतादात्म्येनान्वयः तस्यचसमानविभक्त्युपस्थापितशूरतमत्वाव-
च्छेदेनान्वयः। तथाचनराभिन्नक्षत्रियाभिन्नशूरतमइत्यन्वयबोधः।
केचित्तुक्षत्रियान्यनरत्वव्यापकभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वविशिष्टता-
दात्म्यसंबंधेननराभिन्नक्षत्रियेशूरतमत्वान्वयइत्याहुः। एवंचमुक्त-
सिद्धाभिन्ननारायणपरायणाभिन्नोदुर्लभइत्यन्वयबोधोथवानारायण-
परायणान्यमुक्तसिद्धत्वव्यापकभेदप्रतियोगितावच्छेदकोमुक्तसिद्धा-
भिन्ननारायणपरायणइतिवान्वयबोधोदुर्लभः उभयथापिमुक्तेतरा-
पेक्षयादुर्लभइत्यसंगतमेव। 'तपस्विभ्योऽधिकोयोगी'त्यादिनादर्शि-
तोदृष्टांतस्तुनिर्द्धारणषष्ठ्यघटितत्वाद्विषमः; शक्तिसंभवेलक्षणाया-
अयुक्तत्वात्। मुक्तानामित्यस्यकुटुंबवासनामुक्तानामित्यर्थइत्यप्य-
युक्तमेव। "योवेदनिहितंगुहाया"मितिश्रुतिस्त्वस्मन्मतमेवपुष्णाति।
तदर्थस्तुपूर्वंदर्शितएव। एतेनातएवेत्यादिकमप्यपास्तं॥

सहस्राक्षे एवंचचेतइत्यादिंविरोधाच्चेत्यलमित्यंतंभागंपरिहरंति—यत्त्वित्यादिना इत्या-
दिकमपास्तमित्यंतेन। व्याससूत्रस्यैवेति। (अ० ३ पा० ३ सू० २७) "सांपरायेतर्त-
व्याभावात्तथाह्यन्ये" इतिसूत्रस्य एवकारोऽप्यर्थे॥ तेनबहुप्रमाणसंग्रहेऽप्यदोषः। वाजसने-
यिशाखायामिति। बृहदारण्यकेषष्ठाध्यायेशारीरब्राह्मणाख्येचतुर्थब्राह्मणेत्यर्थः। अत्रकिंचित्
भिन्नपाठंप्रभुचरणव्याख्यानमेवसूत्रद्वयस्यानुवदंति—सएषनेतिनेत्यात्मेत्यादिना। अत्रविस्त-
रःप्रकाशेद्रष्टव्यः। एताद्दशतेति। तत्र "अगृह्योनहिगृह्यते" इत्यादिनोक्तधर्मवत्त्वं। अतःपाप-
मित्यादि। अतइतिल्यब्लोपेपंचमीएतदभिसंधायपापमकरवंएतदभिसंधायपुण्यमकरवं
एवमभिसंधानपूर्वककृतेसाध्वसाधूनिउभेब्रह्मवित्तरतीत्यर्थः। अयंमाध्यंदिनपाठःकाण्वशा-
खायांतु (पृ० ९११) "अतःपापमकरवमित्यतःकल्याणमकरवमित्युभेउहैवैषएतेतरति
नैनंकृताकृते तपत" इतिपाठः॥ निरूप्येति॥ "एषनित्योमहिमाब्राह्मणस्य" इत्युपक्रम्य तेन-
निरूप्येत्यर्थः॥ श्रद्धावित्तइत्यत्रसमाहितइतिकाण्वपाठः॥ पश्येदित्यत्रतुपश्यतीति सर्वो-
स्यात्माभवती" तिकाण्वैर्नपठ्यते। आथर्वणोपनिषदादिष्विति॥ इदंवाक्यंतुगोपालता-

---

एवंच 'चेतस्तत्प्रवणंसेवाफलरूपातुमानसी। तत्सिद्ध्यर्थंदेहवित्तजनि.कार्याततोभवेत्
संसारदुःखनाशोहिब्रह्मात्मत्वाऽवबोधन'मित्यत्र यदि देहवित्ताभ्यां जनिर्यस्याःसा तत्फल-
भूतमानससेवासिद्ध्यर्थं तयाऽत्रेब्रह्मविद्याप्राप्तिरित्युच्येत तर्ह्यस्माकं नकोपि विद्वेषः॥ यदितु
तत्र तत्प्रवणता ब्रह्मविद्योच्यते तर्हि देहवित्तयोस्तत्रनोपयोगः; श्रवणादेरेवतत्रोपयोगात्॥
इतीरं नास्माभिर्मृष्यते ब्रह्मात्मत्वावबोधनमित्यस्यासङ्गतेश्च॥ यदितु भक्तिमात्रमुच्यते

पनीयस्थं । आदिपदेन "ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति" इतिछन्दोगादिश्रुतीनां "तत्संस्थस्यामृतत्वोपदेशात्" इतिशाण्डिल्यसूत्रस्य । दशमस्कन्धेकुरुक्षेत्रप्रसङ्गे । 'मयिभक्तिर्हिभूतानाममृतत्वायकल्पते ।' एवमादिपुराणवचसांचसंग्रह ॥ सपराय.परलोकइत्यादि । अत्रयथासंभवतस्येदमितिप्रज्ञादिभ्यइतिवा अणसांधिस्यसांपरायइतिदैर्घ्यंबोध्यं । मुक्तानामपिसिद्धानामितिपष्ठस्कन्धचतुर्दशाध्यायस्थ । सूत्रमिति । प्रथमस्यतृतीयेपादे द्वितीय ॥ 'नराणांक्षीणपापानां'मितिपाण्डवगीतास्थं ॥ 'समाराध्यवृषध्वज'मितिवराहपुराणीयप्रबोधिनीमाहात्म्यस्थं ॥ द्वितीयसूत्रमवतारयति–ननुभक्त्यादिना । तु सहस्रेष्वपिरहेतिदशमस्कन्धे रासपञ्चाध्यायीस्थं । इतिप्रभुचरणोक्तिप्रायेणसगृह्यप्रकाशस्थसंगृह्णाति–नन्वन्यैरित्यादिना ॥ अत्रभागवतचञ्चायइत्यतप्रकाशमनूद्यफलितमाहु –एवंचज्ञानादिति । तस्मान्मञ्चकीत्येकादशस्थवाक्यं ॥ बृहद्वामनपुराणइति । तत्रोत्तरखिल्येभृग्वादीन्प्रतिब्रह्मवाक्यसंदर्भोऽयं ॥ सचोत्तरभागेविशेषत स्फुटविचारयिष्यते–दुर्लभोदुर्घटश्चेति । अतएवमार्तण्डादिपुष्टीलास्वादोतिदुर्लभइत्याद्युक्त ॥ खियोवेति । इदतत्रत्यमेववाक्य । स्वीकृत-

---

तर्हि नपरप्राप्ति वासुदेव सर्वमिति अहंब्रह्मास्मीतिज्ञानेनैव तत्प्राप्ते ॥ एतेन 'मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते' इति वाक्यात्तु भक्तानामविद्याविनिवृत्तितइत्यपिचिन्तितम् ॥ पद्यतेर्भत्यर्थकत्वाभावात् ॥ गत्यर्थानां ज्ञानार्थतया ज्ञानेनैवाविद्यानिवृत्तेस्तेन वाक्येन प्रतीतेश्च ॥ यत्तु 'येतुज्ञानैकसन्निष्ठास्तेपातुल्यएवहि । भक्तानामेवभवतिलीलास्वादोऽतिदुर्लभ ' इति श्लोकव्याख्यानेऽक्षरब्रह्मप्राप्तस्याऽपुनरावृत्तिमुक्त्वा पुरुषोत्तमं प्राप्तस्य पुनरावृत्तिमाशङ्क्य 'मामुपेत्यतुकौन्तेयपुनर्जन्मनविद्यत'इति भगवद्वाक्येन कैमुतिकन्यायेन समादधौ ॥ ब्रह्मज्ञानेनाक्षरं प्राप्तस्य पुनरावृत्त्यभावे ततोऽपि परं प्राप्तस्यसुतरांतदभावसिद्धेरिति,–तन्न, तेतुब्रह्म ह्रदनीताइति वक्ष्यमाणभागवतश्लोकस्य स्वरसमतार्थे सति तेषां गोपानामिव राधादीनामिवच ततोप्युत्कृष्टस्य वृन्दावनादिस्थभगवल्लीलात्वप्राप्तिपूर्वकमनुभूयमानस्यापूर्वफलस्य प्राप्तेः पुनर्जन्मनस्त्वया वक्तु त्वदीयै शङ्कितु चोदितत्वात् ॥ विद्वन्मण्डने भक्तानां पुनरागमनस्योक्तत्वाच ॥ तदपि तत्खण्डनावसरे खण्डयिष्याम ॥ पुरुषोत्तमाक्षरयोरभेदोऽक्षरपदार्थश्लोकएव प्राक् ॥ एवमुपास्याज्ज्ञेयस्योत्कृष्टत्वमप्युक्त, निरतिशयत्वात् ॥ 'मुक्तानामपिसिद्धानांनारायणपरायण । सुदुर्लभ'इत्यादिपुराणवाक्यन्तु मुक्तेतरापेक्षया नारायणपरायणस्योत्कर्षमाहेत्यपिशब्देन गम्यते ॥ यथा 'तपस्विभ्योऽधिकोयोगीज्ञानिभ्योपिमतोधिक'इत्यत्रापिशब्दबलेन ज्ञानीतरापेक्षया योगिनआधिक्यं प्रतीयते ॥ अस्तु वा मुक्तानामित्यस्य कुटुम्बवासनाया मुक्तानामित्यर्थ, सिद्धानामित्यस्य स्वणिमादिमत्तामितितावदैवार्थवादत्वोपपत्ते ॥ अतएव 'योवेदनिहितंगुहायां सोऽश्नुतेसर्वान्कामान्सहे'त्याद्या श्रुतय 'यावानर्थउदपानेसर्वत सम्प्लुतोदके । तावान्सर्वेषुवेदेषुब्राह्मणस्यविजानत'इत्याद्या स्मृतयश्च संगता ॥ यानि तु पुराणवाक्यानि अनुग्रहेण लीलाऽऽस्वादे प्रमाणतया दर्शयति तानि लीलास्वादस्यानुग्रहप्रयोज्यत्वे एव प्रमाणानि, न तु इतरापेक्षया तस्योत्कर्षेपि ॥ प्रमाणाभावाच्छ्रुत्यादिविरोधाच्च ॥

मिति । दृश्यत्वमिथ्यात्वयोर्व्याप्तिस्वीकारात्तथा ॥ दृश्यत्वं ज्ञेयत्वं । अन्यथावाच्याकाशा-
दावव्याप्तिप्रसंगादितिदिक् ॥ अविज्ञातमित्यादि । तावकव्याख्यानांगीकारेपियस्यांतलवका-
रोपनिषदिब्रह्मणउपास्यत्वंप्रतिषिद्धंतस्यामेव "अन्यदेवतद्विदितात् अविज्ञातं" इत्यादिभि-
र्ज्ञेयत्वमपि प्रतिपिध्यतइत्युपास्यवज्ज्ञेयस्याप्यब्रह्मत्वंदुर्वारमितिभावः ॥ अथपरेतिमुंडक-
श्रुतिरियं । जनकत्वमेवेत्येवकारोप्यर्थे । ज्ञानमार्गाद्भक्तिमार्गस्योत्कर्षंद्रढयितुमतःपरं-
(अध्याय ३ पा. ३. सू. ३३.) 'अक्षरधियांत्वि'तिसूत्रेप्रकाशेश्रीप्रभुचरणोक्तिंचैकी-
कृत्य प्रायेणानुवदंति-तेनज्ञानरूपेमार्गेइत्यादिना । इदमपिविदुषांसुगममेवेति विशेषतो
नव्याख्यायते-तत्रप्रकृतत्वेनेति । दिव्योह्यमूर्तइतिवाक्यविशिष्टमुंडके । अथपरेत्यादि-
नातथात्वेन । संबंधिसंबंधेइति । भक्तसंगे ॥ 'सत्संगान्मामुपागता'इत्येकादशस्कंधा-
दिवाक्येर्यथा भक्तसंगोभगवत्प्राप्तिहेतुस्तथाऽक्षरपदस्यापिपुरुषोत्तमसंबंधितया तज्ज्ञा-
नमपिमुक्तिहेतुरितिसमानत्वं ॥ पुरुषोत्तमप्रवेशादिति 'ततोमांतत्त्वतोज्ञात्वाविशते-
तदनंतर'मितिवाक्यात्तत्रमांपुरुषोत्तमं; पुरुषोत्तमोऽस्मीतिपंचदशाध्यायेकथनात् ।
अविशिष्टत्वेकेवलज्ञानिनोभक्तांश्चप्रतिअक्ष-
सौत्रंदृष्टांतमवतारयंति-नन्वक्षरस्येति ॥ अविशिष्टत्वेसत्यपिकेवलज्ञानि-
रस्यस्वज्ञानद्वाराऽविद्यानिवर्तकत्वब्रह्मभावसंपादकत्वादिनाअविशिष्टत्वेसत्यपिकेवलज्ञानि-
नामक्षरएवलयः "ब्रह्मैवसन्ब्रह्माप्येति" 'विशंतियद्यतयोवीतरागा'इत्यादिश्रुतिस्मृति-
सिद्धः । भक्तानांतुपुरुषोत्तमप्रवेशहेतोः फलरूपभक्तेर्लाभः 'मद्भक्तिंलभतेपरा'मित्यादि-
वाक्यसिद्धः । एवंफलेवैषम्यंकुतइतिभावः । औपसदवदिति । उपसदःसंबंधिइदं
औपसदंतानूनप्त्रं । तदाज्यसमवमर्शनंवा । उपसत्तुज्योतिष्टोमादौ सोमक्रयानंतरादि-
नत्रयपर्यंतंप्रातःसायंकर्तव्यइष्टिविशेषः ॥ तानूनप्त्रंतु सकृदेवभवतितच्चप्रथमोपसदि-
वसएवतत्रक्रीतंसोमंशकटेनप्राग्वंशपूर्वद्वारआनीयशकटमुदगग्रंस्थापयित्वादक्षिणमनड्वाह-
मेकमेवविमुच्य आतिथ्यायास्तंत्रंप्रक्रम्यत्वाग्विसर्जनान्तेद्वितीयमपिविमुच्यराजानंशकटादव-
रोप्यादायपूर्वयाद्वाराप्राग्वंशंप्रविश्यापरेणाहवनीयं दक्षिणातिक्रम्याध्वर्युः प्रतिप्रस्थात्रा
पूर्वमानीतामासन्दीमाहवनीयतो दक्षिणस्यांस्थापयित्वातदुपरिप्राचीनग्रीवमुत्तरलोम-
कृष्णाजिनमास्तीर्य तदुपरिराजानंस्थापयित्वापरिश्रयणवाससापर्याणह्यति अग्निराजानं
चान्तेरणमासंचारिष्टेतिसंप्रेष्यति ततोऽवहननादिकर्मप्रतिपद्यते ॥ साचातिथ्याइडा भक्ष-
णोत्तरतत्पात्रमार्जनान्तासंतिष्ठते धारयतिध्रौवमाज्यम् । आतिथ्यायाध्रौवात् । एतदर्थ-
मेवसंपादितायांस्रुचिचमसेवातानूनप्त्रंसमवद्यतिचतुरवत्तंपंचावत्तंवापंचावदाने एकाप्या-
यनम् । (तैत्तिरीयसंहिताकां० १ प्रपा० २ अनु० १०) "आपतयेत्वागृह्णामि" अग्नयइदं
प्राणायेदंनमम "परिपतयेत्वागृह्णामि" मनसइदं "तनूनप्त्रेत्वागृह्णामि" जीवात्मनइदं
शाक्वरायत्वागृह्णामि" शक्त्यैइदं "शक्मन्नोजिष्ठायत्वागृह्णामि" सुवितेमाधाः" इति
"अनुमेदीक्षां दीक्षांपतिर्मन्यतामनुतपस्तपस्पतिरंजसासत्यमुपगेषं सुवितेमाधाः" इति
यजमानःप्रथमंतानूनप्त्रंस्पृशति "अनाधृष्टमस्यनाधृष्यंदेवानामोजोभिशस्तिपाअनभिश-
स्तेन्यं" इतिऋत्विजोयुगपत् स्पृशन्तिसदस्यश्च । यदिसदस्यः । "प्रजापतौत्वामनसि
जुहोमि" इतियजमानस्तानूनप्त्रंत्रिरवजिघ्रतिसकृन्मंत्रेणद्विस्तूष्णीम् । प्रजापतयइदम्

अन्वहंवाव्रतेष्वपिनयति । सौत्रस्यास्यविकल्पस्यार्थन्तु वक्ष्याम । अत्रवेदार्थप्रकाशे (का० १ प्रपा० २ अनु० १०) "आपति नि श्वासरूपेणवहिर्गत्व पुनर्वायुमिमुखेनान्त पततीत्यापति प्राण । हेआज्यप्राणार्थत्वाअस्मिन्पात्रेगृह्णामि । परितोनानाविषयेपु पततीतिपरिपतिर्मन । तनू शरीरनपातयतिनविनाशयतीतितनूनपाजाठराग्नि । शक्न-शील शक्र शक्तिमानपुरुष, तस्यसबधिशाक्र शक्तिस्वरूप शक्मन् शक्तिमत्सुयदो-जिष्ठ तस्मै ओजोनामाष्टमो धातु तस्यसारभोजिष्ठ तदवष्टभेनैवशक्तिरवतिष्ठते एवैमेभ्यै-स्तानूनप्त्रग्राह्यम् । 'तानूनप्तसज्ञकजाठरवन्हिविपयस्यशपथकर्मणो हेतुभूतमाज्यतानून प्त्रम्' इतिमाधव । एपामत्राणाब्राह्मणन्तुपष्ठकाण्डे द्वितीयप्रपाठकेश्रूयते (अनु० २) 'देवासुरास्सयत्ताआसन्तेदेवामिथोविप्रियाआसन् तेऽन्योन्यस्मैज्यैष्ठ्यायातिष्ठमाना पञ्च-धान्यकामग्निर्वसुभि सोमोरुद्रैरिन्द्रोमरुद्भिर्वरुणआदित्यैर्बृहस्पतिर्विश्वैर्देवैस्तेमन्यन्तासुरे-भ्योवाइदभ्रातृव्येभ्योरध्यामोयन्मिथोविप्रियास्स्मोयानइमा प्रियास्तनुवस्ता समवद्या-महैताभ्य सनिर्ऋच्छाय ॥ न प्रथमोऽन्योन्यस्मैद्रुह्यादितिवस्माय सतानूनप्त्रिणाप्रथम-द्रुह्यतिसआर्तिमार्छतियत्तानूनप्त्रसमवद्यतिभ्रातृव्याऽभिभूत्यैभवत्यात्मनापरास्यभ्रातृव्यो-भवतिपञ्चकृत्वोवद्यतिपञ्चधाहितेतस्समवाद्यताथोपाञ्चाक्षरापङ्क्ति पाङ्क्तोयज्ञोयज्ञमेवावरुन्ध-आपतयेत्वागृह्णामीत्याहप्राणोवाआपति प्राणमेवप्रीणातिपरिपतयइत्याहमनोवैपरिपतिर्मन-एवप्रीणातितनूनप्त्रइत्याहतनवोहितेवा समवाद्यतशाक्वरायेत्याहशक्त्यैहितेतास्समवा चन्तशक्मन्नोजिष्ठायेत्याहौजिष्ठंहितेतदात्मनस्समवाद्यन्तानाधृष्टमस्यनाधृष्यमित्याहानाधृष्ट-ह्येतदनाधृष्यदेवानामोज । इत्याहदेवानाह्येतदोजोभिशस्तिपाअनभिशस्तेन्यमित्याहाभिश-स्तिपाह्येतदनभिशस्तेन्यमनुमेदीक्षादीक्षापतिर्मन्यतामित्याहयथायजुरेवैतद्घृतवैदेवावज्र-कृत्वासोममघ्नन्निकमिवखलुवाअस्यैतच्चरन्तियत्तानूनप्त्रेणप्रचरन्ति" इत्यादि एतदर्थोपि-प्रथमकाण्डभाष्ये (प्रपा० २ अनु १०) सयत्ता समामप्राप्ता । मिथ परस्पर । तेचदेवा सर्वेपिस्वातिरिक्तस्यज्यैष्ठ्यमनङ्गीकुर्वाणा पञ्चव्यूहाअभवन् । तेषुव्यूहेष्वग्न्यादय पञ्च-देवता सेनान्य वस्वादय पञ्चगणा सेना । तेकञ्चित्काल परस्परविरोधिनोभूत्वापश्चा देवचारितवन्त यदिवयमन्योन्यविरोधिनस्तदावैरिणामसुराणामिदजयरूपकार्यं वयमेव-साधयाम । ततस्तद्विरोधपरिहारहेतुशपथकर्तुं अस्मदीया प्रिया पुत्रभार्यादिरूपाइमा तनूरेकत्रसङ्गीकुर्मइतिविचार्यसङ्गीकृत्यशपथमेव परिभाषितवन्त अस्माकमध्येय प्रथम-द्रुह्यतिसताम्यस्तनूभ्योनिर्गच्छतु भ्रष्टोभवत्विति । यस्माद्देवानामेवव्रतस्मान्मनुष्याणा-मपिशपथकृतवतामध्येय प्रथमद्रुह्यतिसविनाशप्राप्नोति । समानेष्वेकस्मिन् विपयेतानू-नप्त्रिण शपथवत सतानूनप्त्रिण । इदानींविधत्ते "यत्तानूनप्त्र ४ समवद्यतिभ्रातृव्या-भिभूत्यैभवत्यात्मनापरास्यभ्रातृव्योभवति" इति । समवद्यतिसभूयावदानकुर्यात् । स्वय-भूतिमान्भवतिवैरीतुपराभवति । इयमेव भ्रातृव्याभिभूति । अवदानेसख्यांविधत्ते । पञ्चकृत्वोऽवद्यतीत्यादितेदेवा ततदानींपञ्चधाविभक्ता पश्चात् सभूयैकवत् प्रियतनूर-वाघस्यापितवन्त । इतिव्याख्याय । तदेतत्सर्वमनुसधायाह -घृतोक्षस्पेर्वेति । कल्प-सूत्रेऽप्येतद्भाष्ये-"अथैतद्धौवमाज्यामाप्यायक ४ सवापमसयापाचतिवर्मत ।इति-

धायतसिद्धेतत् तानूनप्त्रसमवद्यगृह्णाति" कस कांस्यपात्र । ध्रुविचिमनमितिपाटेऽपि-
चम्यतेऽसिलिलयर्थसाम्याचमसएवार्थं तथा "सयावन्तऋत्विजस्तएततसमवमृद्दान्यना
धृष्टमस्यनाधृष्यदेवानामोजोभिशस्तिपाअनभिशस्तेऽन्य" इतिहेतानूनप्त्राज्यस्वइत पूर्वे-
केनाप्यतिरस्कृतमसि । इत परमप्यतिरस्कृतदेवानामोज सारमसि । अभिपक्षेर्हि-
सारूपादन्योन्यविरोधादस्मानूपाल्यसित्वपुनरभिशस्तेरविषयमसि । मत्रस्ययथोक्तार्थं -
प्रसिद्धइत्याह "अनाधृष्टमस्यनाधृष्यमित्याहानाधृष्ट४ह्येतदनाधृष्यदेवानामोजइत्याह-
देवाना४ ह्येतदोजोभिशस्तिपाअनभिशस्तेन्यमित्याहाभिशस्तिपाह्येतदनभिशस्तेन्य"
इतिदीक्षणीयेऽष्टयोदेव सदीक्षापति । ममेमादीक्षामनुजानातु । अह्वाजसासत्समुपगेप-
आ नैनतानूनप्त्रस्पर्शनरूपशपथप्राप्तोसिहेतानूनप्त्रसुवितेशोभनमार्गेयज्ञकर्मणिमास्मा-
पयमत्रस्यस्पष्टार्थवामाह-"अनुमेदीक्षादीक्षापतिर्मन्यतामित्याहयथायजुरेवैतत्" इति
आपस्तबश्रौतसूत्रेद्वादशप्रपाठके 'आतिथ्यायाध्रौवात्स्रुचिचमसेवातानूनप्त्रसमवद्यति-
चतुरवत्तपचावत्तवापतयेत्वागृह्णामी'त्यतै प्रतिमत्रं 'अनाधृष्टमसीतियजमानसप्तदशा-
ऋत्विजस्तानूनप्त्र४ समवमृशन्त्यनुमेदीक्षामितियजमानोयकामयेतयज्ञयशसमृच्छेदितित
प्रथमयदिकामयेतसर्वानितिसर्वान्सहाग्रमर्शयेत्तस्माच सतानूनप्त्रिणा'मित्युक्त्प्रजापतौत्वा
मनसिजुहोमीतियजमानस्तानूनप्त्रनिरवजिघ्रत्यन्वहवावतेष्वपिनयति" इति एतचरुद्-
दत्त -"तनूनपात्सवधाचानूनप्त्रमित्याज्यसमाख्या । येनर्त्विज सख्ययुगपत् गच्छन्ति
चतुरवत्त पचावत्तेति चतुरवत्तिनोपिपचावत्तग्रहयर्थेनवित्तरस्यइतरार्थं, तस्य पचावत्त
सर्वत्रेतिनियमात् । व्यवस्थितविकल्पोवास्यादुभयस्यव्यवस्थानुसारात् अनाधृष्टमसीति-
यजमानसप्तदशा ऋत्विजस्तानूनप्त्र४ समवमृशति । सदस्यस्यानित्यत्वादुक्त-सप्तदशा
इति । तेनसदस्यसवरणे सोप्यवमृशत्येवार्थसाम्यात् । अनुमेदीक्षामितियजमान गत ।
यकामयेतयज्ञयशसमृच्छेदितित्प्रथम । यदिकामयेतसर्वानितिसर्वान्सहावमर्शयेत् यज्ञ
निमित्तयशोयज्ञयशसयज्ञेसाधुकृतमनेनेतिवचप्राप्नुयादितिकामयेत यजमानस्त प्रथममव-
मर्शयेत् । यदिपुन कामयेत । सर्वान् यज्ञयशसमृच्छेदिति तदासहैव सर्वानवमर्शयेत् ।
तस्माच सतानूनप्त्रिणामित्युक्त । तस्माच सतानूनप्त्रिण।प्रथमोद्रुह्यति स आर्तिमार्च्छती-
त्युक्त तस्माद्वान्योन्यमन्यस्मैद्रोग्धव्यमित्यर्थ । 'प्रजापतौत्वामनसिजुहोमी तियजमान-
स्तानूनप्त्रनिरवजिघ्रति । गत । अन्वहवाव्रतेष्वननयतितदातुप्रतिव्रतमावृत्तिर्मत्रस्य"
इतिव्याचष्टे रामाण्डारादिकन्तुविशिष्टप्रयोजनाभावान्नोपन्यस्यते ॥ सूत्रेअन्वहवेतिनिक-
ल्पस्वेवभातिप्रथमदिन एवत्रिरावाणमित्येक पक्ष । प्रतिदिवससकृत्सकृत् व्रतेष्वित्यपर ।
अस्मिन्पक्षेमत्रावृत्तिरितियद्यपितानूनप्त्रसमवमर्शनमुपसद्भ्यहिर्भूत आतिथ्येष्ठ्युत्तरत्व
क्रियते तथापि तत्समवमर्शनानन्तरमेवप्रवर्ग्यप्रचारोपसदोरनुष्ठानात्तदन्तरावयोरनुष्ठा
तुमशक्यत्वात्तत्समवमर्शनमौपसदमित्यभिप्रेयते । किंचषष्ठकाण्डे द्वितीयप्रपाठके
(अनु० १) "स ४ स्पर्शयतिरक्षसामनन्ववचाराय नपुरस्तात परिदधात्यादि-
त्योह्येवोद्यन् पुरस्ताद्रक्षा४ स्यपहन्त्यूर्ध्वेसमिधावादधात्युपरिष्टादेवरक्षा४ स्यपहन्ति"
इत्यादिना मध्यमपरिधेर्दक्षिणोत्तरपरिधिसधिस्पर्शनपूर्वभागेचतुर्थपरिधेर्निषेध आधार-

समिधोरूर्ध्वंदिग्गुल्व्वाऽऽहवनीयात्पूर्वभागेदूरेस्थापनंचेत्यादिकंविधीयते । इदंचदर्शपूर्णमासातिदेशलभ्यमप्युपसदर्थमत्रविधीयत इत्युपसदोपि तदंगंभवत्येव । अतएवप्रथमकाण्डभाष्ये (प्रपा० २ अनु० १०) माधव.-"ननुसस्पर्शादिविधयः प्रकृतौदर्शपूर्णमासेष्टावपिसन्तीत्यतिदेशादेवतदनुष्ठानस्याप्रप्राप्तत्वात्रपृथक्विध्यन्तरापेक्षेतिचेत्,- नउपसदर्थं; विधेभरात् । तर्हितत्रैवविधीयतामितिचेत्,-न, आतिथ्योपसदो परिध्यादिभेदंवारयितु साधारणत्वेनात्रैवविधेयत्वात्" इत्याह ॥ एवचातिथ्यायाविहितमपि यद्यथोपसदोऽप्यंगतथाऽऽतिथ्योत्तरविहिततानूनप्त्रसमवमर्शनमप्यधिकारसमर्पकत्वादिनोपसदंगस्यादेव । अतएव "अनुमेदीक्षादीक्षापतिर्मन्यतामनुतपस्तपस्पतिः" इत्यादौ समवमर्शनमत्रे तप शब्दाभिधेयायाउपसद समवमर्शनेसवध स्पष्ट एवाम्नायते । तथा-चवेदभाष्यं "तपउपसत् तत्रत्योदेवस्तपस्पति मदीयंतपोऽनुजानातु" इत्यादिकमुपन्यस्तप्राक् । तस्मात्सूत्रऔपसदशब्देन तत्समवमर्शनस्य ग्रहणयुक्तमेव । उपसत्सबंधादेव प्रतिदिवसमग्नीषोमीयपर्यंतमाघ्राणपक्षोप्यापस्तबोक्त प्राग्व्याख्यात । न चसमवमर्शनोपसदो प्रवर्ग्यप्रचारेणव्यवधानात् प्रवर्ग्यस्यागवत्वद्उपसदङ्गतिशक्य, तथासतियत्रप्रवर्ग्यनिषेधस्तत्र तदपिनभवेत् । तथाहि-तैत्तिरीयारण्यकतुरीयप्रपाठके (अनु० ६) "नोक्थ्येप्रवृञ्ज्यात् प्रजानैपदावउक्थ्यानियदुक्थ्ये प्रवृञ्ज्यात् प्रजा पशूनस्य निर्दहेत्" इतिज्योतिष्टोमविकृतावुक्थ्येप्रवर्ग प्रतिषिध्यतेआपस्तबसूत्रेप्येकादशप्रपाठके "अग्निष्टोमेप्रवृणक्तिनोक्थ्येप्रवृञ्ज्यात्" इत्यारण्यकस्थप्रवर्ग्यब्राह्मणवाक्यमनूद्यतत्रस निषिध्यते अतउक्थ्येसमवमर्शनोत्तरमुपसदएवक्रियन्तइतिदिक् । यद्यपिदर्शितचरात्प्रकारात् प्रयोगान्तरेपुकश्चिदितरोदृश्यतेयथाबौधायननाना शकटाद्राङ्आदान प्राग्वंशेनयन आसद्युपर्यध्वर्य्वास्तीर्णकृष्णाजिनेस्थापनचयजमानेनेत्यादि । तानूनप्त्रावदानन्तुतेषाहिरण्यकेशिनाचोभयेषामपिकांस्यपात्रेचमसेवैवेव । आघ्राणेतु बौधायननायजमान प्रथमादिक्रमेणाध्वर्य्वादीन् सर्वानुपहूयतानूनप्त्रमवजिघ्रतिअथैनदद्भि. सस्पृश्यशालोत्तरेनिनयति । हिरण्यकेशिनान्तु अध्वर्युरवमृष्ट "प्रजापतेत्वामनसिजुहोमी" तित्रिरवघ्रायांतवैदिनिनयति एवमादिस्तत्रतत्रविशेषोस्त्येव । तथापिप्रायेणापस्तम्बसूत्रमेवानुसृत्येहकर्मप्रकारादिवप्रदर्शितेतितिध्येयम् । इहकिंचिदधिकप्रपचनतुतानूनप्त्रादि स्वरूपव्युत्पादनायेत्यदोष ॥ इत्थप्रकाशप्रभुचरणोक्तिचप्रायेणसगृह्यफलितमाहु -एवचोपास्यस्येत्यादिना । अग्रेमूलमतिरोहितार्थं । किंचअत्रेदमवधेय-सहस्रास्येयदिदेहवित्ताभ्यामित्यादिनायोविकल्प कृत सकारिकार्थानवबोधादेव ॥ तत्राहिदेहवित्ताभ्याजनिर्यस्सासाधनरूपासेवा । तयाअहन्तामन्तारूपससारस्याविद्याकार्यस्यनाश । स्वात्मनिप्रपचेचाक्षरब्रह्मात्मकत्वयाज्ञानमित्यवातरफलद्वय भवति । तत सर्वात्मभावापरपर्यायाफलरूपामानसीसेवा । साचब्रह्मज्ञानस्यापि फलरूपेतित्वस्याब्रह्मविद्यासाधनत्वमशक्यवचन । अतएव 'समासेन तुकौन्तेय निष्ठाज्ञानस्ययापरे'तिसक्षेपेणैवज्ञानस्यपरांनिष्ठाप्रक्रम्य 'अहकारवलदर्प'मितिससारनाश 'ब्रह्मभूयायकल्पत'इतिब्रह्मभावचोक्त्वाब्रह्मभूतस्यपरभक्तिलाभोभगवताउक्त ॥ तत्रसाधनभक्तिभ्यावर्त्तनायपरपद । एवं 'भज-

सहस्राक्षखण्डनम्

लनन्यमनसोज्ञात्वाभूतादिमव्ययं । इतिमत्वाभजन्तेमांबुधाभावसमन्विताः' ॥ 'योमा-
मेवमसंमूढोजानातिपुरुषोत्तमं । ससर्वविद्भजतिमांसर्वभावेनभारते'त्यादिष्वनेकत्रसार्व-
ज्ञ्यलिंगकमज्ञानोत्तरमेवसानिरूप्यते । वेदेपिबृहदारण्यके सत्यवपोदमशमदान-
धर्मादीनुक्त्वाते "मानसमितिविद्वा ११ सत्सखाद्विद्वा ११ सएवमानसेरमते"
इतिज्ञानसंपन्नानामेवमानससेवासिद्धिस्तत्ररमणंचाम्नायते । विद्यारण्यभाष्येप्यत्रमानस-
मुपासनविशेषणव्याख्यायि । अस्मद्ग्रंथेसेतिविशेष्यानुरोधान्मानसीतिस्त्रीलिंगनिर्देशः-
पदार्थस्त्वेकएव । तत्रैवाग्रे "प्राजापत्योहारुणि" रित्यनुवाके "किंभगवंतः-
परमंवदंती" तिपुत्रेणपृष्टःप्रजापतिःसत्यादीनितथात्वेनोक्त्वांते "मानसवैप्राजापत्यं-
पवित्रंमानसेनमनसासाधुपश्यतिमानसाऋषयःप्रजाअसृजत मानसेसर्वंप्रतिष्ठितं तस्मान्मा-
नसपरमंवदंति" अयमेवसाधनभक्तिबंधाभावब्रह्मज्ञानपरभक्तीनांपूर्वोत्तरभावक्रम.तत्र-
त्रश्रीभागवतादिपुवर्ण्यते । यथातृतीयस्कंधे (अध्याय २५ श्लोक ४३–४४) 'ज्ञान-
वैराग्ययुक्तेनभक्तियोगेनयोगिनः ॥ क्षेमायपादमूलंमेप्रविशंत्यकुतोभयं । एतावानेवलोके-
ऽस्मिन्पुंसांनिःश्रेयसोदयः । तीव्रेणभक्तियोगेनमनोमय्यर्पितंस्थिर'इतिबंधाभावज्ञानरूपां-
गयुक्तभक्तियोगाद्धामास्तिरूपामुक्तिरुक्ता ॥ तत्रैव (अध्याय २७ श्लो० २८) 'मद्भक्तः
प्रतिबुद्धार्थोमत्प्रसादेनभूयसे'त्यादिना साधनभक्त्यैवज्ञानंततश्चश्लोका ॥ (अध्याय ३२
श्लो० २३) 'वासुदेवेभगवतिभक्तियोग प्रयोजितः । जनयत्याशुवैराग्यंज्ञानंयद्ब्रह्मदर्श-
नम् ॥' इत्यादिना 'आरूढंपदमीक्षते'इत्यंतेनधामाद्वैतसाक्षात्कारादिर्वर्णितं (चतुर्थस्कंधे
अध्याय ७ श्लो० ४४) 'तन्मायार्थमभिपद्यकलेवरेऽस्मिन् कृत्वाममाहमितिदुर्मतिरुत्प-
थैःस्वैः । क्षिप्तोप्यसद्विषयलालसआत्ममोहंयुष्मत्कथाऽमृतनिषेवकउद्व्युदस्ये'दितिश्रवणा-
दिसाधनभक्त्या बंधव्युदासउदितःतत्रैव (अध्या. ११ श्लो० २९) 'तमेनमंगात्मनिमुक्त-
विग्रहेव्यपाश्रितंनिर्गुणमेकमक्षरमित्याद्युक्त्वा (श्लो० ३०) 'भक्तिंविधायपरमांदानकैर-
विद्याग्रंथिंविभेत्स्यसिममाहमितिप्ररूढ'मितितदेवाख्यायि ॥ तथा (अध्या० १६ श्लो०
२५) 'आराध्यभक्त्यालभतामलंज्ञानयतोब्रह्मपरंविदंती'ति (अध्या० २२ श्लो० २५)
'हरेर्मुहुस्तत्परकर्णपूरगुणाभिधानेनविजृंभमाणया । भक्त्याह्यसंग.सदसत्यनात्मनिस्यान्नि-
र्गुणेब्रह्मणिचांजसारतिः ॥ यदारतिर्ब्रह्मणिनैष्ठिकीपुमानाचार्यवान्ज्ञानविरागरंहसे'त्यादि ।
तथा (अ० २३ श्लो० ११) 'तस्यानया.भावत परिकर्मशुद्धसत्वात्मनस्तदनुसंस्मरणानु-
पूर्त्या । ज्ञानंविरक्तिमदभूद्विशितेनयेन विच्छेदसंशयपदंनिजजीवकोश'मित्यादि (अध्या०
२९ श्लो० ३६।३७।३८) 'अथात्मनोर्थभूतस्ययतोऽनर्थपरंपरा ॥ संसृतिस्तद्व्यवच्छेदो-
भक्त्यापरमयागुरौ ॥ वासुदेवेभगवतिभक्तियोग समाहितः । सध्रीचीनेनवैराग्यंज्ञानंचजन-
यिष्यति ॥ सोचिरादेवराजर्षेस्यादच्युतकथाश्रय' । शृण्वत श्रद्धधानस्यनित्यदास्यादधीयत'
इत्यादिना (श्लो. ४०) 'तापेपिबंत्यविपृप'इतिजीवन्मुक्तानामपिभक्तिरुक्ता ॥ षष्ठस्कंधे
(अध्याय १६ श्लोक ६२) 'दृष्टश्रुताभिर्मात्राभिर्निर्मुक्तः स्वेनतेजसा ॥ ज्ञानविज्ञान-
संतुष्टोमद्भक्त पुरुषोभवेदि'ति ज्ञानविज्ञानोत्तरंभक्तिरुक्ता ॥ सप्तमस्कंधप्रह्लादः (अ० ७
श्लो० ३२) 'एवंनिर्जितषड्वर्गैःक्रियतेभक्तिरीश्वरे ॥ वासुदेवेभगवतियया संलभतेर-

ति'मितिसाधनभक्तित फलभक्तिंवक्ति । किंचतत्र ध्रुवादीनांकेपलानाभगवत्तोपहेतुत्वमति-
विघ्यभक्तेरेवतथात्वंवदतिसएवतत्रैव-(अध्याय ९ श्लो० ९) 'मन्येधनाभिजनरूपतप
श्रुतौजस्तेज प्रभाववलपौरुषबुद्धियोगा ॥ नाराधनायहिभवतिपरस्यपुंसोभक्त्यातुतोष
भगवान्गजयूथपाय ॥' तत्रैव (श्लो० १८) 'सोऽहंप्रियस्यसुहृद.परदेवतायालीलाकथा-
स्तनृसिंहविरिंचिगीता ॥ अञ्जस्तितर्म्यगुणन्गुणविप्रमुक्तोदुर्गाणितेपदयुगालयहंससग'
इति ॥ (अध्याय १० श्लो० ४५) 'धर्मोभागवतानाचभगवान्येनगम्यते ।' इति
(अध्या० १३ श्लो० २१) 'यस्यनारायणोदेवोभगवान्हृद्गत सदा ॥ भक्त्यामैवलयाऽ-
ज्ञानधुनोतिदिवातमर्कवदि'तिभगवल्लीलाकीर्तनादिरूपयाकेवलयाभक्त्याभागवतधर्मेध्वस-
मूलज्ञानस्यनाशोदर्शित । अष्टमस्कन्धेच (अध्या० २४ श्लो० ४७-४८) 'अनो
ऽवुधोऽयनिजकर्मबधन सुखेच्छयाकर्मसमीहतेसुखम् ॥ यत्सेवयातांविधुनोत्यसन्मतिं-
ग्रंथिसभिंद्याद्धृदयसनोगुरु ॥ यत्सेऽयाग्नेरिवरुद्ररोदनपुमान्विजह्यान्मलमात्मन-
स्तम ॥ भजेतवर्णंनिजमेपसोऽव्ययोभूयात्सईश परमोगुरोर्गुरु ' इति सेवयैवसउक्त ॥
दशमस्कंधे (अ० ७०) नारद (श्लो० ३९) 'जीवस्यय ससरतोविमोक्षणन
जानतोऽनर्थवहाच्छरीरत ॥ लीलावतारै स्वयश प्रदीपकप्राज्वालयत्त्वातमहंप्रपद्ये ।'
(अध्या० ७४ श्लो० ५) 'नवैतेऽजितभक्तानाममाहमितिमाधवत्वत्वदेतिचनानाधी -
पशूनामिववैकृते'ति । एकादशस्कंधे (अध्या० ११ श्लो० २५) 'सत्सगलब्धया
भक्त्यामय्येमासउपासिता ॥ सवैमेदर्शितसद्भिरजसाविंदतेपद ॥' तत्रैव (अध्या० १२
श्लोक० २४) 'एवगुरूपासनयैकभक्त्याविद्याकुठारेणशितेनधीर ॥ विवृश्च्यजीवाशय
मप्रमत्त सपद्यचात्मानमथत्यजास्त्रम् ॥' (अध्याय० २० श्लोक ३२ । ३३) 'यत्कर्म-
भिर्यत्तपसाज्ञानवैराग्यतश्चयत् ॥ योगेनदानधर्मेणश्रेयोभिरितरैरपि । सर्वंमद्भक्तियोगेन-
मद्भक्तोलभतेंऽजसा ॥ स्वर्गापवर्गंमद्धामकथंचिद्यदिवांछती'ति ॥ एवमादिष्वनेकत्रकेवल-
भक्त्यामोक्षधामप्रवेशादिकमुदित ॥ नचैवमपिसाधनरूपाफलरूपेतिभक्तिद्वैविध्यकल्पने
मानाभाव शक्य, एकादशस्कंधे (अध्या० ३ श्लो० ३१) 'भक्त्यासजातयाभक्त्या
बिभ्रत्युत्पुलकातनु'मित्यादौपूर्वस्या साधनरूपतायाद्वितीयस्या तत्फलरूपतायाश्चस्पष्टमे
वप्रतीते ॥ किंचतत्र (अ० २ कविवचनेषु श्लो० ३२) 'मन्येकुतश्चिद्भयमच्युतस्ये'ति-
भगवदुपासनस्यैवसर्वात्मनासंसारभयनिवर्तकत्वमुक्त्वा (श्लो० ३४) 'येवैभगवते'-
त्यादिनाभक्तिमार्गीयोपायैरविदुषामपिभगवत्प्राप्तिंकथयित्वातदुपायदिक्प्रदर्शनार्थं (श्लोक
३६) कायेनवाचेतिसर्वसमर्पण (श्लोक ३७) 'भयद्वितीयेति'द्वैतभयनिवृत्त्य
र्थमनन्यभक्त्यासर्वत सेवनचविधायतत्कथभावाकांक्षायामनोनिरोधजन्मकर्मश्रवण
कीर्तनादिरूपासाधनभक्तिंवर्णयित्वा (श्लो० ४२-४३) 'भक्ति परेशानुभवोविरक्ति-
रन्यत्रचैपत्रिकएककाल ॥ प्रपद्यमानस्ययथाऽश्नत स्युस्तुष्टि पुष्टि क्षुदपायोऽनुघास ॥
इत्यच्युतांघ्रिंभजतोऽनुवृत्त्याभक्तिर्विरक्तिर्भगवत्प्रबोध ॥ भवंतिवैभागवतस्यराजस्तत-
परा शांतिमुपैतिसाक्षादि'त्युच्यते ॥ इहप्रपद्यमानस्येतिशरणागतिं अनुवृत्त्या अच्युतांघ्रि-
भजतइतितनुजवित्तजसेवाचोक्त्वाप्रथमातभक्तिपदेनतत्फलभूताकाचित्पराभक्तिर्विरक्ति-

शब्देनाहरवसमस्त्वोपरति परेशानुभवभगवत्पबोधशब्दाभ्यामपरोक्षज्ञानस्पष्टमेवोक्तं ॥ शब्देनाहरवसमस्त्वोपरति परेशानुभवभगवत्वबोधशब्दाभ्यामपरोक्षज्ञानचसपष्टमेवोक्तं ॥

फलत्रयेकालव्यवधानाभावबोधनायतुष्यादिदृष्टातश्चोदाहृत ॥ ॥ सर्वातेद्वादश-स्कधद्वादशाध्यायोऽपि (श्लोक ७२) 'नैष्कर्म्यमप्यच्युतभाववर्जितनशोभतेज्ञानमल-निरञ्जन ॥ कुत पुन शश्वदभद्रमीश्वरेनह्यर्पितकर्मयदप्यनुत्तम'मितिपुरुषोत्तमभक्त्यसपा-दककेवलाक्षरजुषानिरस्ताविद्यमपिज्ञानविनिंद्य (श्लोक० ५३) 'यश श्रियामेयपरिश्रम -परोवर्णाश्रमाचारतप श्रुतादिपु ॥ अविस्मृति श्रीधरपादपद्मयोर्गुणानुवादश्रवणादिभि-र्हरे'रितिभगवत्यनर्पितानासकामकेवलकर्मणाभक्त्यसपादकत्वात् । परिश्रममात्रत्वश्रवणा-दिरूपतनुजभक्त्यैवाविस्मरणचोक्त्वा (श्लो० ५४) 'अविस्मृति कृष्णपदारविंदयो क्षिणो-त्यभद्राणिशमतनोतिच ॥ सत्त्वस्यशुद्धिपरमात्मभक्तिज्ञानचविज्ञानविरागयुक्त'मितिसपष्ट-मेवसाधनभक्ते फलत्वधाभावोज्ञानभक्त्यतरचोच्यते ॥ नचपाठक्रमात् ज्ञानपरभक्तेर-पिफलमितिवाच्य, पाठक्रमादार्थक्रमस्यबलीयस्त्वाया (अध्याय ५ पाद १ सूत्र २) "अर्थाच" इत्यधिकरणेयवागूपाकादौसिद्धत्वात् ॥ अन्यथावैराग्य ज्ञानस्यापिफलत्वात् । इष्टापत्तौमक्तौतत्फल-इदभक्ति परेशानुभवोविरक्तिरित्यत्रचतत्वतदुत्तरनिर्देशात् ॥ अस्मिन्नेवाध्याये-त्वेक प्रदेप ॥ आर्थक्रमस्तु'मन्नर्कलिभतेपरा'मित्यादौसिद्धएव ॥ नारायणोहृषीकेशोभगवान्सा (श्लो० ३) 'अत्रसकीर्तित साक्षात्सर्वपापहरोहरि ॥ अत्रब्रह्मपरगुह्यजगत प्रभवाप्यय ॥ ज्ञानचतदु-त्वतापति'रितिपुरुषोत्तम (श्लो० ४) 'अत्रब्रह्मपरगुह्यजगत प्रभवाप्यय मित्यक्षरब्रह्म-पाख्यानप्रोक्तविज्ञानसयुतम् ॥ भक्तियोग समाख्यातोवैराग्यचतदाश्रय मित्यक्षरब्रह्म-ज्ञानविज्ञानवतोभक्तियोगश्चोक्त ॥ अतोनकोऽपिशकावकाश ॥ किंचगीतायामपि-(अ० १०) 'इतिमत्वाभजतेमा'मित्युक्त्वा 'ददामिबुद्धियोगत मित्यादिना अपरोक्ष ज्ञानससारनाशश्चसाधनभजनादेवोक्त ॥ द्वादशाध्यायेपिस्वस्यपुरुषोत्तमस्यभक्तानामक्ष रोपासकानाचविशेषमुक्त्वा 'येतुसर्वाणिकर्माणी'त्यादिनास्वानन्योपासकानाससारादचिरा दुद्धरणस्वयमुक्तमितिकृतबहुना । इदत्वधेय-(स्क० ७ अ० ५ श्लो० २३) 'श्रवण कीर्तनविष्णो'रित्यादिना (अ० ११ श्लो० ११) 'श्रवणकीर्तनचास्यस्मरणमहतागति ॥ सेवेज्यावनतिर्दास्यसख्यमात्मसमर्पण मित्यनेनचयेनवधासाधनभक्तिप्रकाराउक्तास्तेतनुजा-सेदाएव ॥ तनुजवित्तजसेवयो स्वरूपमानसक्षेपस्तुमदीयचिंतामणौ 'तनुजावित्तजासेवा-तस्या साधनमुच्यते ॥ सर्वेद्रियै शुद्धभावात्तत्परै सेवनाऽऽदिमा ॥ ४५ ॥ तदिच्छाश्रे स्वसपत्त्योत्थै सेवात्रैभवै परा ॥ उभेअपिप्रमाणोकेप्रथमतनुजायथा ॥ ऋग्वेदे-(अष्ट० २ अ० २ वर्ग २६ ऋ० ३) 'तमुस्तोतार पूर्व्यं यथाविद ऋतस्यगर्भजनु पापिपर्तन ॥ आऽस्यजानतोनामचिद्विवक्तनमहस्तेविष्णोसुमतिभजामहे ॥' भागवते (स्क० ९ अ० ४ श्लो० १८) 'सवैमन कृष्णपदारविंदयोर्वचासिवैकुठगुणानुवर्णने । करौहरेर्मंदिरमार्जनादिपुश्रुतिचकाराच्युतसत्कथोदये ॥' (स्क २ अ ३ श्लो० २१) 'शावीकरौनोकुरुत सपर्यांहरेर्लसत्काचनकंकणौवा ॥' (स्क० १० अ० १० श्लो० ३८) 'वाणीगुणानुकथनेश्रवणौकथायाहस्तौचकर्मसुमनस्तवपादयोर्न ॥ स्मृत्यादिरस्तवनिवास जगत्प्रणामेदृष्टि सतादर्शनेऽस्तुभवत्तनूना' (स्क० १० अ० ८० श्लो० ३) 'सावग्यया

वत्सगुणान्गृणीतेकरौचतत्कर्मकरौमनश्च ॥ स्मरेद्वसतस्थिरनगमेपुश्रृणोतिवत्पुण्यकथा सकर्ण ॥' (स्क० ११ अ० ११ श्लो० ३९) 'समार्जनोपलेपाभ्यासेकमदलवर्तनै ॥ गृहशुश्रूषणमह्येदासवद्यदमायया ॥' (स्क० ११ अ० १८ श्लो० २१) 'आदर प रिचर्यायासर्वांगैरभिवदन ॥' इत्यादौप्रथमाप्रोक्ताद्वितीयाऽप्युच्यते यथा ॥ (स्क० ११ अ० ११ श्लो० ३५) 'मत्कथाश्रवणेश्रद्धामदनुध्यानमुद्धव ॥ सर्वलाभोऽपहरणदास्ये-नात्मनिवेदनम् ॥ (स्क० १० अ० ८१ श्लो० ४) 'पत्रपुष्पंफल तोययोमेभक्त्या प्रयच्छति ॥ तदहभक्त्युपहृतमश्नामिप्रयतात्मन ॥' (स्क० ४ अ० ३१ श्लो० ९) 'तज्जन्मतानिकर्माणितदायुस्तन्मनोवच ॥ नृणायेनेहविश्वात्मासेव्यतेहरिरीश्वर ॥' (स्क० ५ अ० १९ श्लो० २१) 'मुकुदसेवौपयिकस्पृहाहिन ' तैत्तरीयचिचि "भर्त्तासन् म्रियमाणोविभर्त्ति" गीता 'योगक्षेमवहाम्यह ॥ इत्यादावपरोक्तेतेपञ्चीभूयसुदुर्लभा ॥ अकृत्यदोपाकुर्वीतदशमीप्रेमलक्षणां । सर्वार्पणात्प्रवृत्तस्यतसेवनेप्रेमनिर्मल । भवेदेवगुणां-भोधौहरौस्यान्मानसीतत ।' इतिदिक् । इयमानस्येव श्रीभागवतादिपुसर्वात्मभावशब्दे-नाप्युच्यते ॥ तत्स्वरूपचभूमविद्यादिपुश्रूयते, तदेवच्छान्दोग्यादितोऽवधेय ॥ अधिकग्रंथान्तरेयु-द्रष्टव्य ॥ एतेनयदिदेहवित्ताभ्यामित्यादि ज्ञानेनैवतत्प्राप्तेरित्यत प्रलापोऽपास्त ॥ ज्ञानस्य-परभक्त्यगत्वविस्तरेणभक्तिमीमासाप्रथमाध्याये (सू० १०) "सामुख्येतरापेक्षितत्वात्" इत्यादिना (सू० २६) "ब्रह्मकाडतुभक्तौतस्यानुज्ञानायसामान्यात्" इत्यतेनद्वितीयाह्नि-केनसम्यङ्निर्धारित ॥ 'मामेवयेप्रपद्यत'इतिवाक्यमपिशरणागत्यैवमायातरण बोधयति ॥ प्रपूर्वकस्यपद्यतेरुपसर्गबलेनतादर्थार्थकत्वात् ॥ शकराचार्यैरपिगीताभाष्येऽत्र ॥ तत्रैवसति-'सर्वधर्मान्परित्यज्यमामेवमायाविनस्वात्मभूतसर्वात्मनायेप्रपद्यते' इतिव्याचक्षाणै 'सर्व-धर्मान्परित्यज्यमामेकशरणव्रजे'तिचरमाध्यायवाक्यस्पष्टस्मारयद्भि शरणागतिरेवेष्टार्थ - स्वीकृत ॥ अत शकराचार्यविरुद्धार्थस्वीकारस्त्वदुक्तरीत्यातवैवशास्त्रवगमयति ॥ शरणग-त्याससरणतरणचाष्टमस्कधे (अध्याय २४ श्लो० ४६) 'अनाद्यविद्योपहतात्मसविदस्त-न्मूलससारपरिश्रमातुरा ॥ यदृच्छयेहोपसृतायमाप्नुयुर्विमुक्तिदो न परमोगुरुर्भवान् ॥' एकादशस्कंधे (अध्याय १२ श्लो० १५) 'मामेकमेवशरणमात्मानसर्वदेहिना ॥ याहि-सर्वात्मभावेनयास्यसेह्यकुतोभय ॥' मयास्याह्यकुतोभयइतिवापाठ । एवमादिष्वसदिग्ध मेवेत्यत्रापिसएवार्थ ॥ तेनएतेनेत्यादिप्रतीतेश्चेत्यतनिरस्त ॥ यच्चयत्वित्यादि निरतिशय-त्वत्वादित्यतदबोधात् ॥ अक्षरप्राप्तस्यापुनरावृत्तौपरप्राप्तस्यकैमुतिकसिद्धा 'मामुपेत्यतुकौ न्तेयपुनर्जन्मनविद्यते ॥ सर्गऽपिनोपजायतेप्रलयेनव्यथतिचे'त्यादिवचनसिद्धाचसायुक्तैव ॥ 'आवृत्तिश्चदु खबहुलाऽध्रुवप्रापचिकजन्मप्राप्तिरेव ॥ तेनसप्रथाविर्भावाद्यगीकारेऽपिन सनिषिध्यमानाऽऽवृत्तिशब्दवाच्यतयाशक्योवक्तु ॥ अतएवभगवान्-'अनन्यचेता सतत' मितिस्वप्राप्तिमुक्त्वा 'मामुपेत्यकौंतेये'त पूर्वमव ॥ मामुपेत्यतुकौंतेयदु खालयमशाश्वत । नामुवतिमहात्मान ससिद्धिपरमागता'इत्युक्तवान् ॥ परमाससिद्धि लीलाप्राप्तिरूपामुक्ति॥ माध्यदिनानापचाग्निविद्यायां (कां० १४ अ० ९ १ १७ शतपथप० ११०१) "तेपु-ब्रह्मलोकेपुपरा परावतोवसति तेपामिहनपुनरावृत्तिरस्ति" इतिपठ्यते ॥ अग्रब्रह्मलोकेपु-

अक्षरब्रह्मरूपेपुलोकेपुपरा । स्वयपुरुपोत्तमात्मकताप्राप्ता परावत पुरुपोत्तमात्मिका शा-
श्वती समा वसति तेपा इहप्रपचे न पुनरावृत्ति दु खालयाशाश्वतजन्मरूपाऽस्तीत्यर्थ ॥
काण्वपाठे इहेतिपदाभावेऽपिकाण्वबृहदारण्यकभाष्येशकराचार्या ॥ (अ० ८ ब्राह्म० २
पृ० १०५८) "तेपाब्रह्मलोकगतानानास्तिपुनरावृत्तिरस्मित्ससारे नपुनरागमनमिहेति-
शाखातरपाठात्, इत्यादि "तस्मात् अस्मात्कल्पादूर्ध्वमावृत्तिर्गम्यते" इत्यतव्याचक्षाणा-
स्तत्रापि इहपदावापदर्शयति छादोग्ये-(पृ० २८२) पष्ठप्रपाठकेऽक्षिपुरुपविद्याया
"एतेनप्रतिपद्यमानाइममानवमावर्तनावर्तते" इतिमानवावर्त्तावर्त्तनमेवनिपिध्यते ॥
एतेनविद्वन्मडनोक्तसकलसमर्थित ॥ अक्षरपुरुपोत्तमयोस्तारतम्यमभेदश्चप्राङ्निर्णीत ॥
एवज्ञानिज्ञेयादक्षरादुपास्यस्यपरस्योत्कर्षोऽपि मूलेचसप्रपचित ॥ श्रृगालेत्यादिकतु-
भगवल्लोकनिंदाप्रलापमात्रम् ॥ 'मुक्तानामपिसिद्धाना'मितिवाक्यमपिब्रह्मसपन्नानाज्ञानि-
नामध्येपिपुरुपोत्तमपरायण परभक्तिमान्सुदुर्लभइत्यर्थकमेव । पष्ठस्कधचतुर्दशाध्याये
(श्लो० २) 'देवानाशुद्धसत्वानामृपीणाचामलात्मना ॥ भक्तिर्मुकुदचरणेनप्रायेणोप
जायत'इतिज्ञानकारणसत्वशुद्ध्यादिशालिष्वपिपुरुपोत्तमभक्तेर्दौर्लभ्यमुक्त्वारज स्विवास-
व्यातेपुप्राणिपुकेपाचिदेवश्रेयस्कृत्वचोक्त्वा 'प्रायोमुमुक्षवस्तेपाकेचनैवद्विजोत्तमा ॥
मुमुक्षूणासहस्रेपुकश्चिन्मुच्येतसिध्यति ॥ मुक्तानामपिसिद्धाना' इत्याद्युच्यते । अत्रकुटुब-
वासनादिरहितामुमुक्षवएपणात्रयाद्युत्थिततयाभिक्षुचर्यार्हा पूर्वमेवोक्ता ॥ अतोलक्षणा-
क्लेशोनिर्मूल , (चतुर्थस्क० अ० ९ श्लो० १०) 'यानिर्वृतिस्तनुभृतातवपादपद्मध्याना-
त्भवज्जनकथाश्रवणेनवास्यात् ॥ साब्रह्मणिस्वमहिमन्यपिनाथमाभूत्किंत्वतकासिलुलितात्प-
ततांविमानादि'त्येवमादिपुब्रह्मनिष्ठापेक्षयापरभक्तस्योत्कर्प स्पष्टएव ॥ नचापिशब्दबलेन-
मुक्तेतरापेक्षयेत्याद्यर्थं कल्प्य , तद्बलेनतादृशार्थस्यकथमपिसभवाभावात्, कल्पनेमाना-
भावात् ॥ 'तपस्विभ्योऽधिकोयोगी'तिवाक्येपिशाकरगीताभाष्यादौतथाव्याख्यानस्या
दर्शनात् ॥ वस्तुतस्तुमुक्तेष्वपिदौर्लभ्येकिमुतामुक्तेष्वितिद्योतनार्थोऽपिशब्द ॥ तपस्व्या
दित्रयादुत्कृष्टयोगिष्वपिपुरुपोत्तमभक्तस्यैवोत्कर्पो 'योगिनामपिसर्वेपा'मित्यग्रिमवाक्येस्प
ष्टीकृत ॥ अतएवशाडिल्यसूत्रेष्वपितद्वाक्यमेवादृत्य (अ० १ सूत्र २२-२३) "तदव
र्कांमज्ञानियोगिभ्यआधिक्यशब्दात् ॥ प्रश्ननिरूपणाभ्यामाधिक्यसिद्धे " इतिसर्वेत-
उत्कृष्टत्वनिर्णीत ॥ अर्थवादाअपिस्वार्थेप्रमाणमित्यसकृदवोचाम ॥ योवेदतिश्रुति प्राग-
वविवृता ॥ 'यात्रानर्थ इतिवाक्यचनतत्समानार्थमितिवक्ष्याम ॥ कानिचिदसम्बद्धवाक्या
निपुराणवाक्यत्वेनजानन्सर्वज्ञमन्यउपहसनीयोऽसि ॥ लीलास्वादस्येतरापेक्षयोत्कर्षश्रुत्या-
दिसमवमदीदृशामदर्शयिष्यामश्च ॥ एतेनमुक्ताना।मित्यादिविरोधाद्येत्यलमित्यतखडित ॥
अधिकमूलेस्पष्ट ॥

यदपियत्रित्यादिना टीकाकृदुक्तकिंचिदनूद्यतत्रेत्यादिनाअसि-
न्मार्गइत्यादिनोक्तानापदार्थानामेवशास्त्राप्रसिद्धतयातत्क्रमस्यशास्त्री-
यत्वाभावेविप्रतिपत्त्यभावादितिजगाद तन्नसमञ्जस्य.-मार्गइत्यादि-

नोक्तेपुमार्गरुचिशरणागत्याचार्यकृष्णादिपुपदेपुकस्यार्थः शास्त्रेनप्रसिद्धः ? 'एपनिष्कंटकः पंथामामेकंशरणव्रज' 'आचार्यवान्पुरुपोवेदे' त्यादौसर्वेपांपदार्थानांप्रसिद्धत्वात्तसाच्छास्त्राभ्यासेत्त्वयायदः कर्त्तव्योविनाशास्त्राऽभ्यासंप्रलपन्नुपेक्ष्योऽसि । यत्तुभगवत्कृपांकुरस्योद्बोधप्रतिहेतुत्वेऽपसिद्धांतईश्वरेच्छायास्त्वन्मतेहेतुत्वात् द्वारभूतेत्यादित्यसंगत, 'समित्पाणि श्रोत्रियब्रह्मनिष्ठ'मित्यादिश्रुतिविरोधादित्याद्युक्तं,-तदपितुच्छं, भगवत्कृपायाइच्छाविशेपरूपायाईश्वरेच्छाभिन्नत्वेमानाभावात् किंचघटस्यजलाहरणप्रत्यग्रस्यवर्तिप्रतिहेतुत्वेपीश्वरेच्छायास्तन्नतघ्रहेतुत्वस्वीकारेण नतस्याहेतुत्वापलापः संभवति श्रीमदाचार्यकुलस्यद्वारभावोऽपि 'समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठ'मित्यादिश्रुत्युक्तमार्गेणोपसन्नस्यैवेतिनतादृशश्रुतिविरोधः । अतएवतत्रगुरुणापि "यमेवैपवृणुतेतेनलभ्य." 'अप्रमत्तेनवेद्धव्यं शरवत्तन्मयोभवेदि'त्यादिनाशरणागतिरेवोपदिष्टेति ॥

सहस्राक्षेयत्तुटीकाकृतेत्यादिश्रुतिविरोधादित्यतभागखंडयति-यदपीत्यादिना उपदिष्टेतीत्यतेन ॥ अथभात्र -तेनानूद्यमानेपुटीकाभागेपुसर्वोत्तमस्वभावनमित्यादौद्वत्व भावनमित्यादय पाठभेदास्तुतत्रतत्रप्रायेणोपेक्ष्यते ॥ तत्तुतत्रेत्यादि अभावादित्यत तद- र्थोधात् । तत्रोक्तानाभगवन्मार्गतद्रुचिप्रभृतीनाश्रीभागवतादिशास्त्रप्रसिद्धत्वात् । तत्र (स्कध ४ अ० २ श्लो० ३१) 'एपएवहिलोकानाशिव पथा सनातन ॥ यत्पूर्वेचानु सतस्थुर्यत्प्रमाणजनार्दन ॥ तद्ब्रह्मपरमशुद्धसतावर्त्मसनातन'मिति । (स्कध ३ अध्याय २९ श्लो० ७) 'भक्तियोगोबहुविधोमार्गैर्भामिनिभाव्यते ॥' एवमादौभक्तिमार्गत्वर्वर्णन (स्कध ४ अ २९ श्लो० ४६) यदायमनुगृह्णातिभगवानात्मभावित ॥ भक्तिसूत्र (अध्या० २ आ० १ सू० ४९) "मुख्यतसहिकारुण्य" एवमादौकृपाया- एवसर्वनिदानत्व (स्कध १ अ० ५ श्लो० २५) 'एवप्रवृत्तस्यविशुद्धचेतसस्तद्धर्मएवा त्मरुचि प्रजायते ॥' इत्यादौतद्रुचि (स्कध ३ अध्याय २३ श्लो० ५५) 'सगोयतस- सृतेर्हेतुरसत्सुविहितोऽधिया । सएवसाधुपुकृतोनि सगत्वायकल्पते ॥' (अध्या० २५ श्लोक० २४) 'तएतेसाधव साध्विसर्वसगविवर्जिता ॥ सगस्तेष्वथतेप्रार्थ्य सगदोपहरा- हिते'इत्यादौसत्सगस्यश्रेयोहेतुता ॥ छादोग्येश्वेतकेतुविद्याया "आचार्यवान्पुरुषोवेद" । (स्क० ११ अ० २ श्लो० ३७) 'त माययातोबुधआभजेत्तभक्त्यैकयेशगुरुदेवतात्मा ॥' (अ० १८ श्लो० ३८) 'अजिज्ञासितमद्धर्मोगुरुमुनिसुपाव्रजेत ॥' (स्कन्ध ११ अ ३ श्लो० २१) 'तस्माद्गुरुप्रपद्येतजिज्ञासु श्रेयउत्तमम् ॥ शाब्देपरेचनिष्णातब्रह्मण्युपशमाश्रयम्' इत्यादौगुरुद्वाराप्रवेश ॥ गीता (अ० १८) 'सर्वधर्मान्परित्यज्यमामेक- शरणव्रज ॥' (स्क० ११ अ० ५ श्लो० ४१) 'देवर्षिभूताप्तनृणापितृणानकिंकरो- नायमृणीचराजन् ॥ सर्वात्मनाय शरणशरण्यगतोमुकुन्दपरिहृत्यकर्त्तुम् ॥' (अ० १२

श्लो० १५) 'मामेकमेवशरणमात्मानंसर्वदेहिनां ॥ याहिसर्वात्मभावेनमयास्याह्यकुतो-भयः ॥' यास्यसेह्यकुतोभयमितिवापाठः ॥ इत्यादौशरणागतिः ॥ 'भजंत्यनन्यमनसः' 'ससर्वविद्भजतिमा'मित्यादौशुद्धश्रीकृष्णभजनंचसिद्धमेवेतिशास्त्रीयत्वएवनविप्रतिपत्तिः ॥ कृपायां परदुःखप्रहाणेच्छारूपायामिच्छात्वानपायात्किंचेत्याद्यपास्तं ॥ सत्संगादिकारण-परंपरास्वीकारेऽपीशेच्छायाघटादिकंप्रतीवनिदानत्वमक्षतं, द्वारभूतेत्यादितुसंगतमेव; मुंडकश्रुत्यादिभिरेवकारादिनागुरूपसत्तेरावश्यकतायाबोधनात् । आधुनिकगुरुस्तुतत्रतत्रो-क्तश्रोत्रियत्वब्रह्मनिष्ठत्वादीनामशेषाणामेकत्राप्रत्यक्षत्वात्कारवविरोधवारणायतेषांद्वारभूत-त्वमेवोच्यते ॥ तद्द्वाराश्रीमदाचार्यचरणाएवोपदिशंतीतिवस्तुतस्तेषामेवोपसत्तिः ॥ तेषुतुश्रुतिस्मृतिपुराणोक्तलक्षणानांसमन्वयोऽस्तीतिनकोऽपिविरोधः ॥ इदानींतनानांद्वार-भूततायाअप्यनादरेसंपूर्णलक्षणशालिगुरोःसंप्रतिसर्वमार्गेष्वलभ्यप्रायतयाभक्त्यादिसंप्र-दायाएवोच्छिद्येरन् ॥ अतःशास्त्रोक्तानांयजनश्राद्धाद्यर्हब्राह्मणलक्षणानामशेषाणामिवानींत-नेषुदुर्लभसमत्वेऽपियउपलभ्यंततैरेवतत्तत्कर्मनिर्वाहइवपरमपुरुषार्थरूपभगवद्भक्तिवदी-क्षादिनिर्वाहोद्वारभूतैरवश्यंकर्तव्यः ॥ एतच्चसर्वमुपदेशशंकानिरासवादेश्रीपुरुषोत्तम-चरणैस्स्वसिद्धांतमार्तंडेमयाचप्रपंचितमितिततोऽवधेयं ॥ विनेति । शास्त्राभ्यासंविना अथवा (स्कं० १० अ० ४ श्लो० ४६) 'आयुःश्रियंयशोधर्मंलोकानाशिषएवच ॥ हंतिश्रेयांसिसर्वाणिपुंसोमहदतिक्रम'इतिश्रीभागवतादिप्रसरणात्स्वविनाशसाक्षभूतमभ्या-समभितःक्षेपं । तत्रगुरुगेति । मुंडकेअंगिरसा "यमेवैषवृणुतेतेनलभ्यः ॥ प्रणवोधनुः-शरोह्यात्माब्रह्मतल्लक्ष्यमुच्यते ॥ अप्रमत्तेनवेद्धव्यंशरवत्तन्मयोभवेत्" इत्यादौवर्ण-गम्याक्रुपातन्मयत्वगम्यातदेकप्रतिपत्तिश्चेत्यादिकंदर्शितमित्यर्थः ॥ शरणागतिरेवेत्येव-कारोऽप्यर्थे ॥

ब्रह्मभावादुत्तरमपिफलांतरस्य "योवेदसोऽश्नुतेसर्वान्कामान्सहे"-त्यादिश्रुतिसिद्धत्वाद्यस्त्वित्यादिकमसंगतं ॥ यच्च (यमेवैषवृणुतेतेन-लभ्यइतिश्रुतावेवकारोज्ञानिनोनिरासायेति,-तन्न; ज्ञानीत्वात्मैवमेम-तमितिभगवदुक्त्याज्ञानिनआत्मत्वेनप्रतीयमानत्वा) दित्युक्तं,-तद्-पिनशोभनं; "नायमात्माप्रवचनेनलभ्योनमेधयानबहुनाश्रुतेने"त्या-दिनानिषेधंकृत्वावरणमात्रलभ्यत्वप्रबलश्रुतिविरोधेनतादृशस्मृतेर्श्री-

---

यत्तु टीकाकृता भगवत्कृपाङ्कुरस्य स्वतः संस्कारेण भगवन्मार्गीयसंगादिनावोद्बोधो मार्गेऽस्मिन् रुचिस्ततोऽस्मिन्प्रवेशेच्छा तत्राप्यङ्कुरस्य दृढत्वेऽस्मिन्मार्गे दृढत्वभावनं ॥ प्रवेशश्च द्वारभूतश्रीमदाचार्यकुलगुरुद्वारा शरणागतिस्ततः शुद्धंकृष्णं भजेदित्युक्तं,-तदयु-क्तम्; अस्मिन्मार्गे इत्यादिनोक्तानापदार्थानामेव शास्त्राप्रसिद्धतया तत्क्रमस्य शास्त्रीयत्वा-भावे विप्रतिपत्त्यभावात् ॥ किञ्च भगवत्कृपाङ्कुरपदवोध्यस्योद्बोधंप्रति तस्यतस्य हेतुत्वे यद-तोऽपसिद्धान्तः; ईश्वरेच्छामात्रस्य तन्मते तत्रापि हेतुत्वात् ॥ द्वारभूतेत्यादिस्त्वसंगतं; 'समित्पाणिःश्रोत्रियंब्रह्मनिष्ठ'मित्यादिश्रुतिविरोधात् ॥

निप्रशंसाप्रतिपादकत्वकल्पनात् विरोधेत्वनपेक्षस्यादसतिह्यनुमान-मितिन्यायाच्च, श्रुतेरसंजातविरोधत्वात्, मुक्तिंददातीतिवाक्याद्भ-क्तेर्ज्ञानादिभ्यआधिक्यनिश्चयात् । नचतस्यस्तुतिपरत्वमितिवाच्यं; तथात्वेऽप्याधिक्यबोधकत्वानपायात् पृथक्करणंचपुनर्जीवरूपेणावि-र्भावः । सचभेदाभावेपिसंभवति । तेनतत्तुवास्तवभेदाभावइत्यसं-गतं । पृथक्त्वमपिनभेदादन्यदितियदुक्तं,-तदपिनकिंचित् । 'अन्यो-न्याभावतोनास्यचरितार्थत्वमिष्यते ॥ तस्मादयंपृथक्चेतिप्रतीतिर्हि-विलक्षणे'त्यादिनातस्यान्योन्याभाववैलक्षण्येप्रतीतेःप्रमाणतयोपन्य-स्तत्वात् । एतेनप्रमाणाभावादितिनिरस्तं । यदपि "संपद्याविर्भावः-स्वेनशब्दादि" तिसूत्रव्याख्यानमसदुक्तरीत्यायत्त्वित्यादिनाकिंचिद-नूद्यतन्नयुक्तमित्यादिनातत्रदोषप्रदर्शनं (क्रियतेइतिपदाध्याहारेच-गौरवात् प्रथमान्तार्थस्यतिङंतेनान्वयनियमोनसमूलोयेनक्रियतइति-पदमध्याह्रियतइत्युक्तं तच्चनहिक्रियाविनिर्मुक्तवाक्यमस्तीतिभाष्या-नवगमादधिगतपाणिनीयगोनर्दीयसर्वस्वइतिपूर्वंप्रतिज्ञातंविपरीतत्वे-नदर्शयति ॥ नयःकालाइत्यदावपिक्रियाध्याहारस्यपाणिनीयशास्त्रज्ञ-संमतत्वात्त्रय·कालाइत्याद्यसंगतंस्वशब्दस्यपुरुषोत्तमबोधकत्वेप्रमा-णाभावादितियदुक्तं,-तदपिनकिंचित्, ब्रह्मस्यैवग्रहणं तस्यैवभगवता 'अक्षरादपिचोत्तम'इत्यादिनापरत्वेनप्रतिपादनात् तद्व्याख्यानरूपा यांऋच्यपितस्यैवग्रहणयुक्तनान्यस्येतिशब्दादित्यनेन 'योवेदनिहित'-मित्यादिश्रुतिग्रहणेप्रमाणाभावइतिचेदेषसंप्रसादइतिश्रुतिग्रहणेत-त्स्थस्वशब्दग्रहणेपिकिंप्रमाणमितितुल्यं केवलज्ञानिनांलीलास्वादो-नभवति, ज्ञानोत्तरभक्तियुक्तानांतुलीलास्वादोपिभवत्येव तेनकिंचे-त्यसंगतं । तेतुब्रह्महृदनीताइतिश्लोकस्त्वसन्मतएवसंगच्छते । तद्व्याख्यानंतुसुबोधिन्यामाचार्यैः प्रतिपादितं। ग्रंथगौरवभयान्नात्रोक्तं तेनैवयस्त्वित्यादिकंनिरस्तमित्यलमत्यावेशेन ॥ इति श्रीमन्मथुरा-धीशप्रभुचरणैकतानेनश्रीमत्प्रभुजिद्गोस्वामिस्थानस्थितेनश्रीमद्दीक्षि-तवंशमौक्तिकगोस्वामिश्रीवल्लभात्मजश्रीविठ्ठलनाथेनविरचितेप्राभंज-नाख्यनामग्रंथेभेदविस्तारभंगोनामप्रथमोभागः ॥

सहस्राक्षेयत्तुब्रह्मभावमित्यादिंस्पष्टमित्यतभागंपरिहरंति-ब्रह्मभावादुत्तरमित्यादिना यावत्पूर्वभागपूरणं ॥ अयमर्थः -यत्तुतेनवचिर्मूलमित्यादिनिश्चयाच्चेत्यतमुक्तं,-तन्नयुक्तं; उद्धारादिबाधकप्रमाणानांत्वयानुक्तत्वादुक्तप्रमाणानांसमहितत्त्वाद्ब्रह्मभावोत्तरमुद्धारेसप-द्याविर्भावाधिकरणस्यतद्विषयकश्रुतीनांतेतुब्रह्म हृदमित्यादिस्मृतीनांचप्रमाणत्वात् ।

फलांतरेसोऽश्नुतइत्यादिश्रुतीनाकौपीतकिपर्यंकविद्यादिश्रुत्यतराणां'ब्रह्मभूत प्रसन्नात्मे'त्या
दिस्मृतीनापुराभणितपुराणवचसाचतथात्वात् । विरहक्लेशे "अतस्तवनूनंतदामोअश्नुते-
भ्रितासइद्दहतस्तत्समासत" इत्यादिश्रुतीना (स्क० १० अ० २९ श्लो० १०)
दु सह मेष्ठविरहेति (स्क० ११ अ० १२ श्लो० १०) 'निगाढभावेननमेवियोगती-
बाधयोऽन्यदद्दत्तु सुखाये'त्यादिस्मृतीना विरहतस्स्यपुरुपोत्तमप्राप्तिबोधिकानासत्वाच-
भगवद्विरहेक्लेशत्वव्यवहारोलोकदृष्टिमात्रेण ॥ वस्तुतआनदरूप स लोकेक्षुद्रेऽपिश्रृगारे-
विरहरसस्यैवेतरदुःखसस्यब्रह्मरूपत्वचसाहित्यविद सिद्धातयति ॥ स्पष्टचेदसाहित्यदर्पण-
तृतीयपरिच्छेदादौ (किंपुनर्भक्त्यगेभगवद्विरहे । अतएवभक्तिसूत्रकार (अध्याय २
सूत्र ४४) समानबहुमानप्रीतिविरहेतरविचिकित्सामहिमख्यातितदर्थप्राणस्थानतदीयता-

---

गृहस्थितस्वीयजीवसमुद्धरतियत्नत ।'
यत्तु 'ब्रह्मभावतुसपाद्यपरमानुग्रहाद्विभु । गृहस्थितस्वीयजीवसमुद्धरतियत्नत ।'
इत्युक्त्वोद्धृतौपरमक्लेश इत्यादि जगाद,–तन्निर्मूलम्, ब्रह्मभावादुत्तरमुद्धारफलान्तरयो
क्लेशस्य चोक्तप्रमाणविरुद्धत्वात्, तत्सद्भावे प्रमाणाभावाच्च ॥ तस्यतावदेवचिरं 'तरतिशोक'
मित्यादिश्रुतिभि. कृतकृत्यत्वनिश्चयाच्च ॥ यत्तु 'यमेवैषवृणुतेतेनलभ्य'इतिश्रुतावेवकारो-
ज्ञानिनोनिरासायेति,–तन्न, 'ज्ञानीत्वात्मैवमेमत'मिति भगवदुक्त्या ज्ञानिनएव स्वीकृतत्वेन
प्रतीयमानत्वात् ॥ मुक्तिददातिकर्हिचित्स्मभक्तियोगमितितु भक्तियोगस्तुतिपर, नतु अक्ष
रार्थे तात्पर्यवत्तु ॥ अन्यथा भक्तियोगदानस्य सर्वथा निषेधेन द्वाशैवोच्छिद्येत ॥ अनेक-
श्रुतिविरोधाच्च ॥ यत्तु समुद्धरतीत्यस्य पृथक्करोतीत्यर्थंटीकाकृत',–तत्तुवास्तवभेदाभावाद-
सगत, पृथक्त्वमपितभेदादन्यत्प्रमाणाभावाद्गौरवाच्च ॥ यत्तु सपद्याविर्भाव स्वेनशब्दादि-
तिसूत्रस्योक्ते ब्रह्मभावोत्तर फलान्तरसद्भावे प्रमाणतयोपन्यस्तवान्व्याख्यातवाश्च ब्रह्मसपद्य
स्थितस्य जीवस्य अथवा सम्पद्येत्यनान्तर्भावितण्यर्थ । तथाच ब्रह्मभाव सपाद्य स्वेन पुरु-
षोत्तमेनाविर्भाव क्रियते ॥ एव कथमुच्यते तत्राह–शब्दात् 'योवेदनिहितगुहायांपरमे-
व्योमन्योऽश्नुतेसर्वान्कामान्सब्रह्मणाविपश्चिते ति । अत्र पुरुषोत्तमसाहित्येन सर्वकामोपभोगो-
जीवस्य निरूपित । सलीनस्योद्धरणविना नसम्भवतीत्यस्मादुद्धरतीत्यर्थ ॥ तथाच श्रीमद्भा-
गवते 'तेतुब्रह्महदनीतामग्ना कृष्णेनचोद्धृता । दद्दशुर्ब्रह्मणोलोक'मित्युक्तमिति,–तन्न युक्तम्,
प्रथमव्याख्याने सम्पद्यार्थंपृथक्कर्त्रध्याहारे स्थितपदाध्याहारेच द्वितीयव्याख्यानेणिजर्थकल्प-
ने उभयत्र क्रियते, पदाध्याहारेच गौरवात् ॥ प्रथमान्तार्थस्य तिङ्न्तार्थेऽन्वयनियमोनस
मूलोयेनक्रियतेइतिपदमध्याह्रियेत ॥ 'दशावताराहरे'रित्यत्र विभागपरेत्वय कालाइत्यनच
तिङ्न्तार्थाभावात् तात्पर्याभावेन शाम्यन्तामित्यादेरप्यध्याहारायोगात्तदर्शनानुभवाच्च ॥
यस्यापि तन्नियमाग्रहस्तन्मतेऽपि औत्सर्गिकभवतिपदाध्याहारं परित्यज्य क्रियतेइत्यस्याध्या-
हारे नमानम् ॥ स्वशब्दस्य पुरुषोत्तमबोधकत्वे प्रमाणाभावाच्च ॥ शब्दादित्यनेन 'योवेदनि-
हितगुहाया'मित्यस्यैवग्रहणे प्रमाणाभावाच्च ॥ तस्मात्स्वेनशब्दस्यतृतीयातस्य सूत्रेस्वेनेत्यनु-
करणम् ॥ तस्यच शब्दपदेन कर्मधारय अनुकार्यादनुकरणस्य भेदात्स्वेनशब्दस्य मुख्यमिति
नतद्गुक् ॥ ततश्च एवमेवैषसप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थायपरज्योतिरुपसम्पद्यस्वेनरूपेणाभि-

सर्वतद्वागप्रातिकूल्यादीनिचस्मरणेभ्योबाहुल्यात्'' इत्याह अत्रैवस्वमेश्वरभाष्ये ॥ विरहो-यथागोपीनां । विष्णुपुराणे (अंश ५ अध्याय १८ श्लोक १७) 'गुरूणामग्रतोवक्तुं किंमवीमिननःक्षमं ॥ गुरवःकिंकरिष्यंतिदग्धानांविरहाग्निना' इत्याद्यास्मृतयोदर्शिताः । "तस्यतावदेवचिर" इतिश्रुतिकेतुविद्यावास्यंतुप्राद्भिर्णीतंनाप्युदारादिवाधकं ॥ स्वद्वीत्या-पिशरीरविमोक्षोत्तरमविलंवितसंपत्तिप्रतिपादकंतदितिसंपत्त्युत्तरकालिकाविर्भावादौतेन किमायास्यति "तरतिशोकमात्मवित्" इतिभूमविद्यावाक्यंचाविद्याकार्यस्यशोकस्यतरणं-वक्ति ॥ नत्वानंदरूपस्यभक्त्यंगविरहस्य ॥ प्रत्युतभूमविद्यायामेवसर्वतआत्मादेशादौ-प्रभुचरणैःसविवृतइत्यधिकंतद्ग्रंथेभ्योज्ञेयं ॥ यद्यत्तुयमेवेत्यादिविरोधाद्येत्युक्तं,-तत्र; यमेवेतिवाक्यंतृतीयमुंडकद्वितीयखंडेस्ति, तत्र "सवेदैतत्परमंब्रह्मधामयत्रविश्वंनिहितंभा-तिशुभ्रं ॥ उपासतेपुरुषंयेह्यकामास्तेशुक्रमेतदतिवर्ततिधीराः ॥" इतिधाम्नोऽक्षरतः परंपुरुषं "दिव्योह्यमूर्तःपुरुषः" इतिप्रागुक्तं 'पुरुषःसपरःपार्थे'त्यादिस्मृतिप्रसिद्धंपुरुषो-त्तमंयेअकामाःकैवल्यमाक्षमप्यनिच्छंतउपासतेभजंतितेधीराः विरहादिसोढारःशुक्रंशुक्लं-निरविधं एतत् प्रागुक्तमक्षरं अतिवर्तंति । संपद्याविर्भावादतिक्रम्यपरंगच्छंति ॥ इतिपुरु-षोत्तमंतदुपासनंचप्रक्रम्यद्वितीयचिंपरोपासकस्यपुरुषोत्तमप्यस्सर्वकामसमाप्तिमुक्त्वापठ्यते "नायमात्माप्रवचनेनलभ्योनमेधयानबहुनाश्रुतेन । यमेवैषवृणुतेतेनलभ्यस्तस्यैषआत्मा-वृणुतेतनूंस्वां" इति । अत्र अयंप्रागुक्तपुरुषाख्यइत्यात्मविशेषणमक्षरव्यावर्तनाय केवल-ज्ञानसाधनानिचश्रवणादीनि । तत्रमुख्यतयानिदिध्यासनवदधिकारकप्रवचनस्यमननहेतु-मेधायाःश्रुतस्यचनिषेधात्प्रकृतेकेवलैस्तैःपरलाभोनिषिद्धः । अतोयमेवेत्येवकारःकेवलज्ञानि-व्यवच्छेदार्थइतियुक्तमेव ॥ तनूंस्वामितिरूपोपयोगोऽपिभक्तस्यैव ॥ एतदग्रे "नायमा-

---

निष्पद्यते इति श्रुतिस्थतृतीयान्तस्वशब्दादितिसूत्रार्थः ॥ सच मुक्तस्येति स्वस्वरूपेणेतिच अर्थात्तात्पर्याच लभ्यते ॥ नैवं तव किंचिद्गमकं भाति ॥ किंच त्वन्मते ज्ञानिनोलीलास्वादो-नभवति किन्नूपासकस्य ॥ सोऽश्नुतेसर्वानितितुज्ञानिपरं नोपासकपरं; योवेदेत्युपक्र-मात् ॥ ज्ञानिनश्च त्वन्मते न पुरुषोत्तमप्राप्तिरिति कथं पुरुषोत्तमेन सहेतिव्याख्यायते? ॥ तस्माद्ब्रह्मणासहइत्यस्य स्वस्वरूपभूतेन ब्रह्मणा युगपदित्यर्थः ॥ सचकामिलादौ सशब्दस्या-निनः सद्दशब्दस्य युगपदर्थतायाः प्रसिद्धत्वात् ॥ कामानां सर्वेषामपि ब्रह्मणोऽभिन्नत्वा-द्ब्रह्मावाप्तौ तदवाप्तेःसुलभत्वात् ॥ अतएव 'यावानर्थउदपानेसर्वतःसंप्लुतोदके । तावान्सर्वेषु-वेदेषुब्राह्मणस्यविजानतः' इत्यनेन तुल्यार्थता ॥ त्वन्मतेतु सर्वपदसंकोचः स्यादतीतादिकानु-पभोगात् ॥ यस्तु भागवतश्लोकः सोऽपि न त्वदुक्तार्थकोगोपानां पुनरागमनदर्शनात् तस्मात् 'दर्शयामासलोकंस्व'मित्युक्तेतत्रकथंभावाकांक्षायांवेतुब्रह्महदंनीतामग्नाब्रह्मणोलोकंददृशुः ॥ पुनश्चब्रह्महदात्कृष्णेनोद्धृताइत्युक्तम् ॥ अक्रूरोयत्र दृष्टवांस्तस्य यमुनाहदस्यब्रह्महदइति-नामेत्यादि श्रीधरकृततट्टीकायां स्पष्टम् इत्यलम् ॥ ११ ॥ ४४ ॥ इतिश्रीपरमहंसपरिव्राज-काचार्यश्रीमत्स्वरूपानन्दस्य मिश्रिष्यश्रीमत्मदानन्दस्वामिकृतेसहस्राक्षग्रंथेमेघविस्तारोनाम-प्रथमोभागः समाप्तः ॥ १ ॥ ॥ ६ ॥ ॥

रमावलहीनेनलभ्योनचप्रमादात्तपसोवाप्यलिंगात् ॥ एतैरुपायैर्यततेयस्तुविद्वांस्तस्यैष-
आत्माविशतेब्रह्मधाम ॥" इत्यादौविदुषोऽप्युपायैर्यत्न भक्तिरूपबलसत्त्वामिभवजन्य-
प्रमादाभाव । भक्तिलिंगसतापश्चेत्यादिकमपितथैवसतिसगच्छते एवकठवल्लीष्वपिद्विती-
यवल्लयायमेवेतिवाक्यमस्ति । तत्रापि (स्कध ६ अ० ३ श्लो० २१) 'द्वादशैतेविजा-
नीमोधर्मभागवतभटा ॥ गुह्यविशुद्धदुर्बोधयज्ज्ञात्वामृतमश्नुत'इत्यादिपुराणोपबृंहित
"कलमदामददेवमदन्योज्ञातुमर्हती" त्यादिकपरभक्तिज्ञापकमस्तीत्युक्तमेवयुक्त ॥ ज्ञानी-
त्वात्मैवेतिगीतावाक्यतु'चतुर्विधाभजतेमामि'त्युपक्रमात् 'तेषाज्ञानीनित्ययुक्तएकभक्ति-
र्विशिष्यत'इत्यादिमध्यमवाक्याच्चासद्विधमेवज्ञानिभक्तपर, नतुत्वदिष्टार्थक ॥ अत्रमूले-
समाधिस्तुपिशाच पिशाचभावयेतिन्यायाश्रयात् । वस्तुतस्तुगीताश्रुत्यर्थनिर्णायिकेतिसिद्ध-
निबधादौ-(स्क० ५ अ० ६ श्लो० १८) 'राजन्पतिगुरुरलभवतायदूनादैवप्रिय कुल-
पति क्वचकिंकरोव ॥ अस्त्वेवमङ्गभगवान्भजतामुकुदोमुक्तिददातिकर्हिचित्स्मनभक्तियोग'
इतिवाक्यतुज्ञानागतयाभाक्तिरुर्वद्वयोर्मुक्तिददाति, नतुफलरूपभक्तियोगमित्यर्थक । तस्य-
स्तुतिमात्रपरत्वधीधरस्वामिभिरपिनिरस्त । किंचतथात्वेप्यवास्तवत्वस्यनिंदात्वादक्षरार्थे-
तात्पर्यैस्वीकार्यमेव ॥ असत्त्वेऽर्थवादानामपिप्रामाण्य निबधावरणभगपूर्वमीमासाभा-
ष्यादौप्रपचित ॥ प्रकृतवाक्यापपाठोक्तिस्त्वज्ञानात् साधनभक्तेरवातरफल ज्ञानमुख्य-
फलभक्तिश्चमन्यमानानामन्यमानसानामस्माकमनुग्रहस्मभवादाशासफलैव ॥ तृतीयस्कधो-
पिपचविंशाध्याये (श्लो० ३६) 'तैर्दर्शनीयावयवैरुदारविलासहासेक्षितवामसूक्ते ॥
हृतात्मनोहृतप्राणांतश्चभक्तिरनिच्छतोमेगतिमण्वीमयुक्त'इतितदेवोक्तमत्राण्वीगतिर्मुक्ति-
रितिसर्वसमत ॥ एतदग्रे (श्लो० ३७) 'श्रियभागवतींवास्पृहयतिभद्रापरस्यमेतेऽश्नु-
वतेतुलोके ॥' इत्यादिना (श्लो० ४०) 'भजत्यनन्ययाभक्त्यातान्मृत्योरतिपारये'त्यनेना-
नन्यभक्तानालीलास्वादादिफलमुक्तमेव ॥ अत्रानेकश्रुतिविरोधइतितुमनोरथमात्र ॥ अत्रै-
वाशेषश्रुत्याशयविपयतायानवाप्यादिग्रथपर्यालोचनेस्पष्टतयालाभात् ॥ अत्रकाश्चित् श्रुत-
योविद्वन्मदनसमासावप्युक्ता ॥ कठवल्लीष्वपि (वल्ली ५ म० १२) "एकोवशी-
सर्वभूतातरात्माएकरूपबहुधाय करोती ' तिभक्तकामपूरणार्थस्वरूपस्यबहुधाकरणयच्छ्रे-
त्यादावुपबृंहितमुक्त्वा (म० १३) 'नित्योनित्यानाचेतनश्चेतनानामेकोबहूनायोविद
धातिकामान्'' इत्यैकस्यैवमुक्तबहुभक्तजीवकामपूरकत्वतद्दर्शनाच्छाश्वतशाति (म०
१४) "सदेतदितिमन्यतेनिर्देश्यपरमसुख" इतितादृशमुक्तेरगणितनिरतिशयानदसाक्षा-
त्काररूपत्वचाभिधीयते ॥ भृगुप्रपाठकेपि ' आनदमयपुरुषोत्तमसक्रमानंतर "कामान्नी-
कामरूप्यनुसचरन् । एतत्सामगायन्नास्त ' इतिकामाऽन्नादिकफलश्राव्यते । एवभूमविद्या
दिष्वनेकत्रद्रष्टव्य ॥ एवविधश्रुतिभागेष्वनुसचरणादिकभजनरूपमेवेतिदिक् ॥ उद्धरणतु
पृथक्करणनचपृथक्त्वस्यभेद ॥ तार्किकैरपिपृथक्त्वगुणविरोध । भेदोऽभावविशेषइतिस्वीका-
रात् । (कारिका० ११५) 'अन्योन्याभावतोनास्यचरितार्थत्वमिष्यते ॥ तस्मादयपृथ-
ङ्नेतिप्रतीतिर्हिविलक्षणे'तिगुणनिरूपणे विधनायपचाननेनोभयोर्विलक्षणानुभवरूपमान-
मदर्शि । अत्रमुक्ताग्ल्यामपितेन "ननुशब्दैर्वैलक्षण्यनार्थवैलक्षण्यमितिचेन्न, विनार्थभेद

घटात्पृथगितिवद्घटोनेत्यत्रापिपचमीप्रसगात् तस्माद्यदर्थयोगेपचमीसोर्थोनञर्थान्योन्याभावत्तोभिन्नोगुणान्तरकल्प्यते" इति। वस्तुतस्त्व प्रमार्तंडकारिकायामुद्धरणतट्टीकायापृथक्करणचसपत्युत्तरपुनरक्षराद्विभागरूपआविर्भावएवविवक्ष्यते ॥ सूत्रकृताऽऽविर्भावस्यैवाभिधानात् । एतेनयदित्यादि गौरवाच्चेत्यतनिरस्त । यच्चसपद्याविर्भावसूत्रस्यव्याख्यानमार्तंडटीकास्थकिंचित्पाठभेदेनानूद्यतद्दूषणाययतद्युक्तमित्यादि प्रमाणाभावाच्चेत्यतमुक्त,-तदेवनयुक्त ॥ अत्रहिविषयवाक्यनब्रह्मवल्लीमात्र । अपितूत्तरदहरविद्यादिकमपिब्रह्मवल्ल्या सपत्तेर्वाचनिकत्वाभावात् ॥ अतस्तादृशविषयवाक्योपस्थापनायैवतत्स्थस्यसपद्येतिपदस्यनिर्देश ॥ किंचसपत्ते साधनसाध्यतयातत्रजीवस्यैवकर्तृत्वाञ्ज्ञानमार्गेऽपितौल्यात्पुरुषोत्तमस्यतत्रानुपयोगादपितथानिर्देश ॥ अन्यथासपद्येत्येवदेत् ॥ केषुचिच्छाकरभाष्यपुस्तकेषुतुसपाद्याविर्भावइत्यपिपाठोदृश्यते ॥ सोऽप्यस्माकमनुगुण । वस्तुतस्तुविषयवाक्यानुरोध्येवपाठ प्रामाणिक ॥ अत स्थितपदाध्याहारोनक्लेश ॥ विषयवाक्येल्यपासपत्त पूर्वकालिकत्वलभ्यते, अत सपद्यस्थितोभिनिष्पद्यतआविर्भवतीतितत्रापिस्थितेरार्थिकत्वात् ॥ समानकर्तृकतिङ्रहितेपुल्याल्यप्घटितेपुचित्रयुद्धविलोक्याहचापलादेल्यवचितें तत्रासन्निरिहोचन्नि क्ष्वेडाहेपितश्वहितैरित्यादिवाक्येष्वनेकत्रस्थितपदाध्याहारस्यसुप्रसिद्धेश्च ॥ अध्याहारमात्रस्यैवसूत्रेऽनादरणीयत्वे "सर्वत्रप्रसिद्धोपदेशात् ॥ कपनात्" इत्याद्यधिकरणानि कथ योज्यानि? किंतुजिज्ञासासूत्रेऽथशब्दमानतर्यार्थकत्कल्पयित्वातच्चिरूपकतयाकैश्चिद्वेदाध्ययनमितरै पूर्वतत्राध्ययनमपरे साधनचतुष्टयचाशक्यैकतरपक्षनिश्चयमध्याह्रियते ॥ तादृशस्यलघुवाध्याहारक्लेश ॥ तथाचसाधनचतुष्टयाद्यध्याहारक्लेशान्सुखेनस्वीकुर्वन्नत्यताध्याहारैरानदमयाद्यधिकरणान्यप्यन्यथानयन्किमित्यक्लिष्टवृथा क्षिपसि? एवसपद्येत्यस्यान्यथासगत्यनुपपत्त्या एषसप्रसादइतिश्रुतावपिसपद्यर्थप्रतिजीवस्यैवकर्तृत्वयाप्रकृतेस्थितस्यजीवस्येत्यर्थादेवोपतिष्ठेत ॥ अन्यथाजिज्ञासासूत्रादौजिज्ञासुभिरित्यपिनसबध्येत ॥ प्रकृतसूत्रजीवात्मोपस्थितिस्त्वाप्यावश्यकी ॥ एव (अध्याय २ पाद ३ सूत्र ४१) "परात्तुतच्छ्रुते" रितिन्यायेन कारयति 'मत्त सर्वप्रवर्तत'इतिश्रुतिस्मृतिमिश्रसर्वप्रतिवस्तुतोभगवदएवप्रयोनकत्वादत्रातर्भावितोण्यर्थइतिपक्षोपिनक्लिष्ट ॥ शब्दादिशब्देषुभवत्यादेरतर्भावितण्यर्थतायाभट्टोजीदीक्षितादिभिरङ्गीकारात् अतएवव्याख्यासुधाकारोपिशभुरीश पशुपतिरित्यत्र "शसुखभवतिअतर्भावितण्यर्थोम्मितद्वादित्वाद्दु । यत्तुशभवत्यस्मादितिस्वामिमुकुटी,-तन्न, कर्तरिकृतोविधानादपादानेडुप्रत्ययाभावात्" इत्याचष्टे। सपद्येत्यनुक्त्वातथाप्रयोगस्त्वानुपूर्वीसाम्येन स्वार्थसाध्यपरित्यागेनचविषयत्रास्यलोपस्थापनाय ॥ वाक्यस्यक्रियाविनिर्मुक्तस्यासभवात्सूत्रेस्वेनेतितृतीयान्तकर्तृपदनिर्देशाच्चोभयत्रक्रियतइत्यध्याहारोपिनगुरु । जिज्ञासासूत्रादौकतव्यादिपदान्यध्याहारवतो भवता ऽयमिहैकाक्षमा? ॥ यच्चप्रथमतार्येत्याद्युक्तेनभवताजिज्ञासासूत्रएवाध्याहारासभवोमवातेरणवत्सभवेप्यौत्सर्गिकभरतिपदस्यसासिद्धत्वत् । ननुकर्तव्यपदस्यकथचिदपिस;

---

१ चर्भारवेउत्तरगाग्रहे अर्जुनप्रतिविराट्पुत्रस्योक्तिरियं ।

कर्तृबोधकतृतीयापदानुपादानात् । विध्यर्थकप्रत्ययांतस्यैवाध्याहारकल्पनेमहागौरवाच्च ॥
(अ० २ पा० ३ सू० ४६) "प्रातिपदिकार्थलिंगपरिमाणवचनमात्रेप्रथमे" त्यत्र-
महाभाष्ये "अथवाभिहितेप्रथमेत्येतल्लक्षणंकरिष्यते" इतितिङ्कृत्तद्धितसमासैरभिहिते-
कर्त्रादौप्रथमांस्वीकृत्यक्रियापदशून्येवृक्षःप्लक्षइत्यादावभिधानाऽभावात्प्रथमायाअनुपपत्ति-
माशंक्य "अस्तिर्भवन्तीपरःप्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति । वृक्षःप्लक्षः । अस्तीति-
गम्यते" ॥ इत्युच्यते । अग्रेअभिहितलक्षणेदोषमुक्त्वाऽऽ "एवंतर्हितिङ्समानाधिकरणे-
प्रथमेत्येतल्लक्षणंकरिष्यते । तिङ्समानाधिकरणइतिचेत्तिङोऽप्रयोगेप्रथमाविधिः ॥ तिङ्स-
मानाधिकरणइतिचेत्तिङोऽप्रयोगेप्रथमाविधेया । वृक्षःप्लक्षइति । उक्तंपूर्वेण ॥ किमुक्तं ?
अस्तिर्भवन्तीपरःप्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोप्यस्तीति । वृक्षःप्लक्षः । अस्तीतिगम्यते" ।

इत्युक्तं । एवंचतिङ्समानाधिकरणएवप्रथमायाविधानस्यभाष्यवार्तिकयोरुरीकारात् प्रथ-
मान्तार्थेस्यतिङन्तार्थेऽन्वयनियमःसमूलएव ॥ अतएवात्रकैयटः एवन्तर्हीति । यथादेवदत्तः
पचतीति ॥ प्रासादेआस्तइत्यादौतुव्यधिकरण्यात्प्रथमायाअभावः । तिङोऽप्रयोगइति ।
नहितिङन्तपदप्रयोगमन्तरेणतत्सामानाधिकरण्यसद्भावः । उक्तंपूर्वेणेतिआक्षिप्तक्रियापदा-
पेक्षंसामानाधिकरण्यमस्ति" इतिसामान्यतआक्षिप्तक्रियापदापेक्षंसामानाधिकरण्यंवक्ति ।
नत्वस्तिपदार्थएवप्रथमान्तार्थान्वयनियमंदर्शयत्यतःक्रियतइतिपदाध्याहारोनायुक्तः ॥

अत्रविवरणे-"उक्तंपूर्वेणेति । पूर्वग्रंथेनेत्यर्थः । पूर्वेणाऽचार्येणेतिकश्चित्" इत्यादि-
व्याख्यातम् ॥ इत्थंचपूर्वाचार्योक्तिरप्युक्तान्वयनियमेमूलम् ॥ भाष्येभवन्तीपरइत्यस्यतु-
भवंतीचर्त्तमानत्यादिबोधकःकालस्तत्परइत्यर्थः (पा० ३ सू० १२८) "तृभूवहिवसि-
भासिसाधिगडिमंडिजिनन्दिभ्यश्च" इत्यौणादिकसूत्रेणदशभ्योझच्स्यात्सचपित् । तेन-
भवन्तःकालइत्युदाहृतम् । तदन्तीलीकेलिवत्पित्वात्तुङीपिभवन्तीतिसिद्धम् ॥ औत्सर्गिकं-
भवतिपदाध्याहारमितिसहस्राक्षोक्तिस्तुअस्तिर्भवतिःपरइत्यशुद्धपाठजनितभ्रममूलिका ॥
अतोदशावतारास्यपःकालाइत्यादावपिअस्तीत्यार्थिकंसंबध्यते । कथात्रापिक्रियतइति ।
अस्तिपदमात्राध्याहारेस्वेनेतिकर्तरितृतीयायाअसंगत्यापत्तेः । किंच (अ० २ पा० १
सू० १) समर्थसूत्रेभाष्ये "आख्यातं साव्ययकारकविशेषणंवाक्यम् ॥ आख्यातं
साव्ययं सकारकं सकारकविशेषणंवाक्यसंज्ञंभवतीतिवक्तव्यम् ॥ साव्ययं । उच्चैःपठति
नीचैःपठति ॥ सकारकम् ॥ ओदनंपचति ॥ सकारकविशेषणम् । ओदनंमृदुविशदं
पचति ॥ सक्रियाविशेषणंचेतिवक्तव्यं । सुष्ठुपचति । दुष्ठुपचति ॥ अपरआहआख्यातं-
सविशेषणमित्येव । सर्वाणिह्येतानिक्रियाविशेषणानिएकतिङ् ॥ ॥ एकतिङ्वाक्यसंज्ञं-
भवतीतिवक्तव्यम् । ब्रूहिब्रूहि" इतिवाक्यलक्षणमुक्तंप्रथमलक्षणापेक्षयाऽऽख्यातंसविशे-
षणंवाक्यमित्येतमुख्यंलक्षणम् । इदंचलोकशास्त्रसाधारणम् यत्तुकैयटेनास्यशास्त्रपारि-
भाषिकत्वमुक्तंतत्प्रमादादितिनव्याः । अत्राऽख्यातपदंक्रियाबोधकपरंतेनत्वयाकर्तव्यं-
भोक्तव्यमित्यादौतादृशसुबन्तघटितत्वेपिनाऽव्याप्तिः । विशेषणपदंचसाक्षात्पारंपरिकोभय-
परं, अतोनद्यास्तिष्ठतिकूलइत्यादौ पारंपरिकत्वात्पिनद्यादेःसमानवाक्येन्वःशास्त.कारकविशेष-
णानामपिपरंपरयाक्रियाविशेषणत्वमभिमेत्य "सर्वाणिह्येतानिक्रियाविशेषणानी" त्युक्तंभा-

प्यकृता । इहवाक्यपदेनेकवाक्यपरपदानाभेदेसतिपरस्परसाकाक्षतयाविलक्षणवाक्यार्थबोधजनकत्वात् । अतएव (अ० पा० सू०) "अर्थैक्योदकवाक्यसाकाक्षचेद्विभागेस्या" दितिजैमिनीयमनुसृत्यलक्षितहरिणा 'साकाक्षावयवभेदेपरानाकाक्षशब्दक ॥ क्रियाप्रधानगुणवदेकार्थवाक्यमुच्यत'इति ॥ भेदेविभागे । अत्रक्रियैवप्रधानमितरत्सर्वविशेषणतया गुणभूतम् । यत्त्वात्रकैयट "आख्यातमितिचैकत्वविवक्ष्यतेलक्षणविधानसामर्थ्यात् । पचतिभवतीत्यादौसत्यपिसाध्यसाधनभावेआख्यातयोर्द्वित्वात्समानवाक्यत्वाभाव"इति,– तन्न, आख्यातत्वपर्याप्त्यधिकरणमेकमेवेतिप्रागुक्तभाष्यरीत्याएकत्वविवक्षाया फलाभावादितिनव्या । तथासतिमृहिमृहीतिभाष्यस्थवाक्योदाहरणनसगच्छेत, आख्यातद्वित्वात्तनिर्विशेषणाख्यातमात्रवाक्यत्वाभावाच्च देवदत्तेत्यध्याहारेणपूरणन्तुदूषितशब्देन्दुशेखरादौ । एकस्मिन्वाक्येपचतिभवतीत्यादौकारकभावापन्नतिङन्तान्तरसभवमभिप्रेत्य (अ० ८ पा० १ सू० २८) "तिङतिङ" इत्यत्राऽतिङ्ग्रहणसगच्छते । तच्चप्रागुक्तवाक्यलक्षणज्ञापयति, तेनपश्यमृगोधावतीत्यादिपुवाक्यत्वव्यवहारोनिर्बाध ॥ पचतीत्यादिमात्रेवाक्यत्वाभावादेकतिङीत्यत्रबहुव्रीहि । एवमभिप्रायादेवसुप्तिङन्तचयोवाक्यमितिलक्षणेचयपद । तिङ्पदचात्रकारकभावनापन्नमाख्यातत्वपर्याप्त्यधिकरणतिङन्तवक्तीतिनाव्याप्ति । इदमेवस्वशास्त्रपरिभाषितलक्षणमितिनव्या । ततइद "समानवाक्येनिघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्या" इत्याद्यर्थ । एवमभिप्रायादेव "तिङतिङ" इत्यत्रातिङ्ग्रहणप्रत्याख्यायक "अतिङ्ग्रहणमनर्थकसमानवाक्याधिकारात्" इतिवार्तिक ॥ अत्रैवभाष्ये "नचसमान वाक्येद्वेतिङन्तेस्त" इत्युक्तम् ॥ एकतिङीतिलक्षणम् स्वशास्त्रेपारिभाषिकसार्वत्रिकचेति यथातथमास्ताम् ॥ परनहिक्रियाविनिर्मुक्तवाक्यभवतीतित्वविवादनिष्कृष्टवाक्यस्वरूप चोक्तममरसिंहेन (का० १ व० ६ श्लोक २) 'सुप्तिङन्तचयोवाक्यक्रियावाकारकान्विते'तिसुबन्तचय तिङन्तचयश्चवास्य । वाशब्द समुच्चये, कारकान्वितक्रियाबोधकघटमानयेत्यादितिङ्सुप्चयात्मकमपिवाक्यमितिव्याख्यासुधाकारादय । नागेशभट्टमतेतुवाशब्दश्चेदर्थेकारकतुसुबन्तवाच्य, क्वचित्तिङन्तवाच्य, कारकान्विताक्रियाचेत् ॥ एतेननिरर्थकशब्दसमूहोव्यावर्त्यतेसुबन्तचयस्तिङन्तचय सुप्तिङन्तचयश्चवाक्यमित्यर्थ । आद्य प्रकृतिसिद्धमिदहिमहात्मना त्वयाशयितव्यमित्यादि । द्वितीय पचतिभवतीत्यादि पाकोभवतीत्यर्थ । तृतीयश्चैत्र पचतीत्यादि । घटमित्यादौपदमात्रेवाक्यत्वव्यावर्त्तनायचयपद । एतत्सर्वहलतशब्देन्दुशेखरेसमर्थसूत्रउक्तभाष्यस्थलेविवरणेचस्फुटम् ॥ तार्किकादीनाघटमित्यादिमात्रेवाक्यत्वकल्पनतुसूत्रभाष्याद्यार्षग्रन्थविरोधात्उपेक्ष्यम् ॥ अतोवास्येक्रियैवप्रधान, इत रत्सर्वत्रैवसाक्षात्परंपरायायथायोग्यमन्वेति । तत्रापिप्रथमान्तार्थोऽभेदेनतिङर्थेऽन्वेति वचनभिहितकर्तृकर्मणोस्तृतीयाद्वितीयाप्राप्त्यातिङ्ताभिहितयोरेवतयो प्रथमासभवात्भाष्येकठरवेणतिङ्समानाधिकरणेतद्विधानात् फलस्वव्यापारस्वयाधयएवतिङ्थवाया "आधयेतुतिङ स्मृता "इत्यादावगीकाराव । युक्तचैतत्, बहुल पच्यतेदेवदत्त पचतीत्यादौवथाप्रतीते । यद्यद्बोधकतच्चदर्थकमितिनियमात्नचाव्यावस्थाधयेलक्षणा; तथासति तवोभावनायामभानप्रसगात् । तस्मात्तस्यशक्तिकल्पनेतु युगपद्वृत्तिद्वयविरोधापत्ता ॥

सहस्राक्षखण्डनम्

नापि "आख्यातपदबोध्याभावनाकिंचिदाश्रिताविशेषणत्वेनगृहीतशक्तिकत्वाद्घटपदबोध्य-
घटत्ववत्" इत्यनुमानेनाश्रयलाभस्तुवच व्याप्त्यादिप्रतिसधानविनाव्याश्रयबोधस्यानु-
भवात्। तस्मादाश्रयएवतिङर्थं अतएव (अ० ३ पा० ४ सू० ६९) "ल कर्मणिच-
भावेचाकर्मकेभ्य" इतिकर्मणिकर्त्तरिचलकाराबोधकतारूपातिवादिशक्तिस्तस्थानिनिलका
रेप्रकल्प्यविधीयन्ते। किंचपचतिदेवदत्तइत्यत्रदेवदत्ताभिन्नैककर्तृकोवर्त्तमानोव्यापारइत्य-
भेदान्वयस्यदर्शनादाकरसमत्वाद्यकर्तुस्तिङ्वाच्यत्वमावश्यक पक्तापाचकोदेवदत्तइत्यादि-
कृत्प्रयोगवत् ॥ नचाभेदबोधेसमानविभक्तिकत्वतत्रनीलोघटइत्यादौतथादर्शनादिति-
वाच्य, सोमेनयजेतस्तोकपचतिराजपुरुषइत्यादावप्यभेदबोधाऽऽनापत्ते ॥ एव तण्डुलाः
पच्यतइत्यत्रतण्डुलाभिन्नबहुकर्मकोवर्त्तमान पाकानुकूलोव्यापारइतिबोधात् फलाश्रय-
स्यापितिङ्वाच्यत्वव्याख्यात। स्पष्टचैतत्सर्वंवैयाकरणभूषणे। अत प्रथमातार्थस्यतिङर्थे-
न्वयनियम समूलएव। अन्यथावृक्ष प्लक्षइत्यादिमात्रस्यापिवाक्यत्वसिद्धोदाहृतचर-
भाष्यादिकबाधितार्थस्यात् ॥ नाप्यस्तिपदाध्याहारमात्रेणनिर्वाह सर्वत्रशक्य, क्रियापदा-
ध्याहारस्थलेविवक्षितार्थानुकूलस्याश्रूयमाणपदकदवाकाक्षापूरकस्यक्रियापदस्यैवविद्वद्भिरध्या-
हरणात् ॥ इत्यच (तैत्तिरीय का० स० १ प्रपा० १ अनु० १) "इषेत्वोर्जेत्वा"
इत्यादिषुक्रियारहितमन्त्रेपुयथाआच्छिनद्मिसनमयाम्यनुमार्ज्मीत्यादितादृशमेवक्रियापदम-
ध्याह्रियते, अन्यथाद्वितीयायाअनन्वयप्रसगात् तथासूत्रेप्यस्तिपदाध्याहारेस्वेनेतिकर्त्तरि-
तृतीयाया अनन्वयप्रसगात्तद्वारणायतादृश क्रियतइत्येवाध्याहर्त्तव्यम्। (तैत्तिरीयस०
का० १ प्रपा० १ अनु० ४) "इद देवानामिदमुना सह" इत्यादिप्रथमान्तघटितनिष्क्रि-
यमन्त्रेष्वपिपूर्वैनिरुप्तमिद देवानामेवस्वमभिमृश्यते इदन्तुशकटस्थदवै सहितानामस्माक
स्वयागान्तराणामस्माभि करिष्यमाणत्वाद्भोक्ष्यमाणत्वाचेत्याद्यर्थकेपुतत्तत्पदाध्याहारइवा
त्रापितदध्याहार ॥ तत्रयथा "इषेत्वोर्जेत्वेतितामाच्छिनत्यूर्जेत्वेतिसनमयत्यनुमार्ष्टिवा"
इत्यापस्तम्बकल्प "इद देवानामितिनिरुप्तानभिमृशतीदमुन सहेत्यवशिष्टान्" इतिकल्प-
श्चाध्याहारनिश्चायक, तथात्रापिसपद्याविर्भावशब्दाभिधयउद्धरणेभगवत्कर्तृकत्वबोधक
"मया कृष्णेनचोद्धृता" इत्यादिवाक्यमित्यल ॥ अथक्रियतइतिपदाध्याहारोपपादन
प्रकारोऽत्रपराऽऽस्यनिर्गतस्यपराऽऽस्यताप्रकाशनायैवादर्शि ॥ वस्तुतस्तुमार्तण्डटीकाया
सौलभ्यायेदसर्व। अतएवास्माकब्रह्मसूत्रभाष्येक्रियतइतिपदस्याध्याहारोनदृश्यते भाष्ये-
स्थितस्योक्तिरपिसपत्स्यनतरतत्रस्थितस्यैवायमाविर्भावोनतुसपद्यमानस्य स्यात्पूर्वमेवस
इतितात्पर्यंप्रतीतिभातिसूत्रेस्वेनेतितृतीयाचहेतौ ॥ विपयवाक्येअभिनिष्पद्यतइति जीव
स्यकर्तृताश्रवणात्सपत्ताविर्भावेचगौणीमपिजीवस्यकर्तृतामभिप्रेत्यमपद्याविर्भाव इति
प्रयोग "क्रीत्वानुशय अभ्युपेत्याशुश्रूषासभूयसमुत्थानप्रसज्यप्रतिषेध" इत्यादिवत्ते-
षप्रयोगा मनु (अ० ८ श्लोक० ४) 'सभूयचसमुत्थानदत्तस्यानपकर्मच ॥' तत्रैव
(श्लो० २२२) 'क्रीत्वाविक्रीयवाकिंचिद्यस्येहानुशयोभवेत्' मिताक्षराया (अ० २)
'अभ्युपेत्यतुशुश्रूषायस्तानप्रतिपद्यत' इतिनारदवचनमुपन्यस्य 'विवादपदमभ्युपेत्याशुश्रू
पाख्य" इति ॥ एवमादिषुसुप्रसिद्धा ॥ तथाच तैत्तिरीयेसोऽभुवदित्यनेनाक्षिप्त दहर-

विद्यायांच "परंज्योतिरुपसंपद्यस्वेनरूपेणाभिनिष्पद्यते" इत्युक्तोजीवस्ययःसंपत्त्यनंतरमाविर्भावःसस्वेनपुरुषोत्तमेनैवहेतुनाभवति ॥ श्रुतावभिनिष्पत्तिश्रवणादुत्पत्तिभ्रमवारणायसूत्रआविर्भावउक्तः। युक्तचास्यपरमात्महेतुकत्वम्। अतएवभूमविद्यायां "तस्यवाएतस्यैवंपश्यतएवमन्वानस्यैवंविजानतः" इत्यादिनाभूमब्रह्मविदःफलमुपक्रम्य "आत्मतआविर्भावतिरोभावावात्मतोऽन्नमात्मतोबलं" इतिपरमात्मनएवाविर्भावादिकंप्रतिहेतुत्वंश्रूयते ॥ नचस्वशब्दस्यपरमात्मबोधकत्वेप्रमाणाभावःशंक्यः॥ छांदोग्य (अ० ८) "सतासोम्यतदासपन्नोभवतिस्वमपीतोभवतितस्मादेनंस्वपितीत्याचक्षतेस्वपीतोभवति॥ (अ० १ पा० १ सू० वा० ९) "स्वाप्ययात्" (अध्याय १ पाद ३ सूत्र १) "द्युभ्वाद्यायतनंस्वशब्दात्" इत्यादिबहुप्रमाणसद्भावात्॥ पुनराविर्भावांगीकारेमानमाह सूत्रकारः "शब्दादिति" तैत्तिरीये "सोऽश्नुतेसर्वान्कामान्सह॥ ब्रह्मणाविपश्चितेती" तिदहरविद्यायां "सउत्तमःपुरुषःसतत्रपर्येतिजक्षन्क्रीडन्रममाणः" एवमादिशब्दादित्यर्थः ॥ इदंपुरुषोत्तमेनसहसर्वकामाशनजक्षणक्रीडनादिकं "ब्रह्मैवसन्ब्रह्माप्येति" इत्यादिश्रुत्याब्रह्मापित्तस्यनसंभवति ॥ अतःसशब्दोऽपिभूमविद्याद्युक्तमाविर्भावमेव "स्वेनरूपेणाभिनिष्पद्यते" इत्यादौगमयति ॥ स्वेनपुरुषोत्तमात्मकेनरूपेणाविर्भवतीतितदर्थः ॥ यत्तुशब्दादित्यनेनेत्यादि भातीत्यंतमवादि,—तदसत्; अतिक्लेशेनात्रस्वेनपदकर्मधारयस्यभाष्येशंकराचार्यैरंगीकृतत्वाभावात् ॥ किंतुतत्र "केवलेनैवात्मनाऽऽविर्भवति। नधर्मांतरेण" इतिव्याख्यानात्स्वेनेतिपदंभिन्नमेवाभिप्रेतंप्रतिभाति॥ अन्यथा आत्मनेतिकस्यार्थः स्यात्? धर्मांतरम्यावर्तकंचसूत्रेकिंस्यात्? एवंचसतिस्वशब्दादित्युक्तिः सौत्रस्यशब्दादित्यस्यफलितार्थकथनरूपैवेतिसिध्यति ॥ अतएवस्वेनशब्दादितिनाशादिकर्मधारयादिकंचनादर्शि ॥ सपूर्णसाध्यस्यार्थोतात्पर्याचाध्याहारकल्पनापेक्षयाशब्दादित्यत्रैवार्थांत्साध्यानुकूलशब्दविलक्षणंलघीयोनत्ववाक्यैविधेयराहित्य ॥ अनेकत्रचसूत्रकृताकेवलशब्दोहेतुक्रियते (अ० २ पा० ३ सू० ४) शब्दाच्च॥ (अ० ४ पा० ४ सू० २२) "अनावृत्तिःशब्दात्" इत्यादौएवमिहापिशब्दादित्येवहेतुः॥ इत्थंचेदस्यलंपुत्रचद्वास्यग्रहणेतत्रापिकिंगमकम्? साध्यानुकूलत्वयातस्योपस्थितिरितिचेन्माप्यत्रसोऽश्नुतेजक्षन्क्रीडन्नित्यादिशब्दग्रहणंतयैवसेत्स्यतिसपर्यवेत्युक्तिरपितत्साधिकेत्युक्तं प्राक्। नचब्रह्मशब्दस्यापवोदाहृतत्वात्तत्प्रसादत्रास्यादर्विपयवास्यत्वाभावःशंक्यः; स्थालीपुलाकन्यायेनैकत्रोदाहरणेऽपि एकत्रनिर्णीतइतिभाष्यापुनःपरिभाषयाप्रवृत्तियोग्येसर्वत्रतथ्यवृत्तेरिष्टत्वात्॥ अतएव "जन्माद्यस्ययतः, तत्तुसमन्वयात्, ईक्षतेर्नाशब्दं, प्रकृतिश्च" इत्याद्यधिकरणेषुतत्तच्छाप्यकारैरनेकानिवाक्यान्युपन्यस्यंते। एवमेवसतिसूत्राणांन्यायरूपत्वेपसगच्छते। अतइदंसूत्रमाविसशब्दस्याधिकरणस्यप्रकृतिःप्रकाशकारैःशांकरमतमनूद्यतदेतदसदर्थेपमित्यादिनादर्शिता॥ अत्रसपरपुरुषजक्षणादियुक्तैत्तिरीयेऽपि "एतमानंदमयमात्मानमुपसंक्रम्यकामान्नीकामरूप्यनुसंचरन्। एतत्सामगायन्नास्ते" इत्यादिभूयते॥ तथापितात्पर्यमकामानंदभूपमाम कामाचित्यकामरूपित्वादिकंपुरुषोत्तमात्मकरूपेणपुनराविर्भावस्तत्तानंदत्वमितिपत्यापाविर्भावोवाच्यः॥

अथप्रकारान्तरोक्तदिशोत्तरदहरविद्यार्थोऽतिसंक्षेपेणोच्यते ॥ छान्दोग्येदशमप्रपाठके इंद्रप्रजापतिसंवादे "यआत्माथेयत्वेनप्रकृत सदहरविद्योपास्यएव ॥" प्रजापतिवाक्येतस्यैवापहतपाप्मत्वादिगुणकस्यप्रत्यभिज्ञानात् ॥ तत्र "यआत्माऽपहतपाप्माविजरोविमृत्युर्विशोकोविजिघत्सोऽपिपास सत्यकाम सत्यसंकल्प, सोऽन्वेष्टव्य सविजिज्ञासितव्य स-सर्वांश्च लोकानाप्नोतिसर्वांश्चकामान्यस्तमात्मानमनुविद्यविजानातीतिहप्रजापतिरुवाच" इत्युपक्रमः ॥ एतत्प्रजापतिवच श्रुत्वासुरासुराणांसर्वकामसर्वलोकेप्सयाऽऽत्मविविदिषाऽभूत् ॥ ततोदेवानामिन्द्रोदैत्यानांविरोचनश्चजिज्ञासया श्रीप्रजापतिमुपसेदतु ॥ परतुतौपरमार्थिकहृत्स्थत्वानोपसन्नौ ॥ किंतुकामनयेतितदधिकारहीनज्ञात्वाप्यह्मचर्येरूपतपउपदिदेश ॥ क्षिप्रयोगेणचोवाच ॥ तत्रप्रथमपर्याये "यएषोऽक्षिणिपुरुषोदृश्यते" इत्यात्मदर्शनमेवोपदिष्टं ॥ तच्च (अ० १ पाद २ सू० १३) "अन्तरउपपत्ते " इत्यधिकरणेस्फुट ॥ परत्वाम्यानबुद्धम् । किंतुदेहएवात्मावगत ॥ प्रजापतेर्ब्रह्मवित्त्वात्तत्सन्निधौनसंशयोस्मत्ति ॥

विरोचनस्त्वसुरत्वादसन्निधानेऽपिदेहात्मवादमात्रेणतोष ॥ इन्द्रस्तुदैवप्रकृतिकत्वात्तद्वादेमार्गएवभयवद्दर्श ॥ "अस्मिन्नन्धेऽन्धोभवति" इत्यादि ॥ एवदृष्टस्याज्ञानेपुनस्तपउपदिश्यद्वितीयेपर्यायेस्वप्नसृष्टिकर्तार "कामकामपुरुषोनिर्मिमाण " इतिकठाद्युक्तपरमात्मानमेवोपदिदेश ॥ "यएषस्वप्नेमहीयमानश्चरति" इति ॥ अत्रापि "एतत्त्वेवतेभूयोऽनुव्याख्यास्यामि" इति ॥ एतच्छब्देनस्वबुद्धिस्थस्यपरामर्श ॥ नत्विन्द्रबुद्धिस्थस्य इन्द्रेणदेहस्यैवपूर्वंबुद्धत्वादिति ॥ परत्विन्द्रेणद्वितीयेपिपर्यायेसन्बुद्ध । किंतुदेहादिव्योजीव एव स्वप्नद्रष्टोपदिश्यतइतिबुद्ध । सयद्यपिबाह्योपाधिदोषान्नदुष्यतितथाप्यान्तरदोषाद्धन्यमानविच्छाद्यमानप्रियवेजादिवौल्यरूपाद्दुष्यति । पुनस्तृतीयेपर्यायेसमागत्यभयमुक्तवान् । तदासुषुप्त्यधिकरणभूतपरमात्मानमज्ञातवान् । किंतुसुषुप्त्यवस्थाकशरीरमेवज्ञात्वातत्राप्यज्ञानरूपभयं "विनाशमेवापीतोभवति" इत्यनेनप्रदर्श्यैन्द्र पुनरुपससाद । तदाप्रजापतिस्तमेवस्वबुद्धिस्थमुपदेष्टव्यत्वेनोपक्षिप्य इंद्रेणावगतस्यजीवस्यसर्वकामभोगयोग्यस्वरूपतत्त्वप्राप्त्याभवतीतिवक्तुं "मघवन्मर्त्यंवाइदंशरीर" इत्यादिनाशरीरत्वदु खदत्व । अशरीरात्मवाय्वादीनांपरंज्योतिरुपसंपद्यनास्वरूपप्राप्तिदृष्टान्तेनास्याप्यस्यकृत्वाव्याख्यातापरंज्योति पुरुषोत्तममुपसमीपेसंपद्यस्वतद्धामन्यक्षरेस्वकारणेलीनस्यस्वरूपाभिनिष्पत्तिमाविर्भावरूपा एवमेवैषसंप्रसाद " इत्यादिनोक्त्वापरस्यज्योतिष स्वरूपमाह–"सउत्तम पुरुष " इति । योऽयमुत्तम पुरुषस्तस्य परमात्मेतिगीताश्लोकद्वयेनकृतनिर्वचन ॥ अत परसंपद्याविर्भूतस्यभोगवत्त्वंतत्रपरत्वमोगमाह–"सतत्रपर्येतिजक्षन्क्रीडन्" इत्यादिना ॥ तथाच 'देहेंद्रियासुहीनानांवैकुण्ठपुरवासिना'मितिसप्तमस्कन्धोक्तध्यानसायुज्यादिमताभगवत्प्रसादरूपस्तत्तस्तैस्सहभोगोनिराबाध , पर्येतिभोगेस्वतन्त्रोपिभक्तपराधीनत्वादस्वतन्त्रश्चभवतीतिकथनात् ॥ स्पष्टंचेदंतैत्तिरीयेब्रह्मणाविपश्चितेत्यप्रधानतृतीयानिर्देशात् ॥ अत्रोपक्रमेपिसर्वलोकाद्यर्थमुपासनाप्रवृत्ति "सवाएषएतेनदैवेनचक्षुषामनसैतान्कामान् पश्यन् रमतेयएतेब्रह्मलोकेतंवाएतदेवा आत्मानमुपासतेतस्मात्तेषांसर्वेचलोकाआत्ता सर्वेचकामा ससर्वांश्चलोकानाप्नोतिसर्वांश्च कामान्यस्तमात्मानमनुविद्यजानातीतिहप्रजापतिरुवा

चप्रजापतिरुवाच" इत्युपसंहारश्रुतथैवसविसंगच्छते। अधिकंतुप्रकाशादिषुज्ञेयं॥ इहापिप्रकाशग्रंथएवबोधोपयोगिनाकेनचिद्विशेषेणसहितोमयानूदितः॥ संपद्याविर्भावेस्वहेतुकत्वविधानार्थमेवेदंसूत्रमितियुक्तं॥ अन्यथा (अ० १ पा० ३ सू० १९) "उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु" इत्यनेनगतार्थत्वापातात्॥ (अ० १ पा० ३ सू० ४०) "ज्योतिर्दर्शनात्" इत्यत्रपूर्वदहरविद्यावाक्यंविषयीकृत्यपरंज्योतिरितिज्योतिःशब्दस्यपरब्रह्मपरतायाःसाधनात् वाक्यानुपूर्वीविद्याविषययोरैक्यादिहापिसैवसिध्यति यद्यपि "स्वेनरूपेणाभिनिष्पद्यते" इत्यत्रस्वेनआत्मनेतिव्याचक्षते।आविर्भावश्चात्मनैवाक्षरात्संभवति, तथापियत्स्वेनपुरुषोत्तमात्मकेनेतिप्राञ्चायाव्याख्यातंतत् "उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु" इतिसूत्रैकवाक्यतयाफलितस्यार्थस्यकथनमितिज्ञेयम्॥ तत्रआविर्भूतंस्वरूपंपुरुषोत्तमरूपंयस्येतिव्याख्यानात् षष्ठीबहुव्रीहौस्वरूपतद्वतोरभेदादुपचारक्लेशापत्तिरितितदाशयात् पुरुषोत्तमावेशेन 'तास्ताविचेष्टाजगृहुस्तदात्मिका' इत्यादिवचनैस्तदात्मकतासंभवात् अयमर्थआकरेपुप्रपंचितइतिकिंबहुना॥ तस्यस्वशब्देति वेदेबहूनां "तेनभागधेयेनोपधावति" इत्यादीनां तृतीयांतस्वशब्दघटितवाक्यानांसत्वात्तेषांग्रहणं। द्युभ्वाद्यधिकरणइवार्थाभिप्रायात् "ब्रह्मब्राह्मणआत्मना॥ प्राज्ञेनात्मनापरिष्वक्तः" इत्यादीनांवाग्रहणंकुतोकुतोनस्यादितिभावः॥ अर्थसंगतिस्तुविद्वद्भिर्यथाकथंचिच्छक्याकर्तुं॥ यच्चकिंचेत्यादिकामानुपभोगादित्यंतं,—तत्तुपरमवत्वान्नानात्॥ केवलज्ञानिनएवाक्षरविदःपरलीलास्वादः 'नैष्कर्म्यमप्यच्युतभाववर्जितं' (स्कं० १० अ० ९ श्लो० २१) 'नायंसुखापोभगवान्' 'देहिनांगोपिकासुतः, ज्ञानिनांचात्मभूतानांयथाभक्तिमतामिह।भक्त्यात्वनन्ययाशक्य' इत्यादिवाक्यबलात्प्रतिषिध्यतेनतुपुरुषोत्तमविदोज्ञानिभक्तस्यआप्नोतिपरमितिपरप्राप्तियोग्यस्य॥ 'इदंज्ञानमुपाश्रित्यममसाधर्म्यमागताः॥ योमामेवमसंमूढोजानातिपुरुषोत्तम'-मित्यादिवचनेभ्यः ब्राह्मणवाक्यविवरणभूतायामृचि 'सत्यंज्ञानमनंतंब्रह्माक्षरेयोवेदनिहित'-मर्थात्तत्रधामनिनंपरंचयोवेदेतिकथनाद्व्याख्येयवाक्येऽपिब्रह्मविदित्यत्राक्षरब्रह्मपरब्रह्मवित्तिसिध्यति॥ इदंच "सवेदैतत्परमंब्रह्मधामयत्रविश्वंनिहितंभातिशुभ्रं॥ उपासतेपुरुषंयेह्यकामास्तेशुक्रमेतदतिवर्तंतिधीराः" इत्यादौमुंडकादिषुस्फुटम्। तद्व्याख्यानेस्वरूपभूतेनेत्यध्याहारस्यसर्वस्यकामापदेशेनतृतीयानिर्देशेचलक्षणायाःसहशब्दस्यलाक्षणिकयौगपद्यार्थकतायाश्चकल्पनापेक्षयास्माकमबाधितःशक्यार्थएवश्रेयान्॥ सचप्राग्व्यवरि, विशेषतोविवित्सायांपरोक्तिनिरसनपुरस्सरसविस्तरंमामकेब्रह्मवल्लिविवरणेद्रष्टव्यः॥ यत्तु (सचक्रमित्यादौसहशब्दस्थानिनःसहशब्दस्ययुगपदर्थतायाःप्रसिद्धत्वा) दितितन्न (अध्याय २ पा० १ सूत्र ११) विभाषाधिकारात्प्राक्तनेन (अ० पा० १ सू० ६) 'अव्ययंविभक्तीत्यादिनायौगपद्येविहितनित्यसमासस्यअस्वपदविग्रहतया अव्ययीभावेचाकालइतिसवापन्नसहशब्दस्यसचक्रमित्यादाविवकेवलस्यतस्ययौगपद्येप्रयोक्तुमशक्यत्वात्। अन्यथा चक्रेणसहेतिव्यस्तमपिप्रयुज्येतअतउक्तश्रुतौयौगपद्यविवक्षणेनित्यसमासोदुर्वारः॥ किंच "चक्रेणयुगपदितिविग्रहे" इत्यत्रशेखरकृता "युगपच्छब्देनतुनसमासः सूत्रगृहीतत्वा" दित्युच्यते। तत्त्वबोधिन्यामपि "अत्रकेचित्युगपच्चक्रमितिसमतिसमासेनैव-

किन्तु चक्रेणैककालेइत्यादिविग्रहीतुमुचितमित्याहुः"
भवितव्यंयुगपच्छब्दस्याप्ययत्वात् ब्रह्मणैककालइत्यर्थःस्यात् तथाचसतिसचक्रेच्य-
इतिसंगृह्यतेएवंचचक्रेणैककालइतिवत् जीवब्रह्मणोरेककालिकमशनंसिध्येदिति यौगप-
वतीसत्रपुरुषयोरेककालिकधावनवत् एतदेवाश्रित्यसहशब्दस्ययौगपद्येशक्त्यंगीकारेक्षया-
थेप्रतिपद्यापिकिञ्चिच्छिन्नमायुष्मता संपत्तावपितस्यशक्तिस्वीकारेक्रियतांप्रयुज्यतांचतथा-
णांसंपत्तिःसक्षत्रमित्यप्यत्रोदाहरणात् परमशाभिव्रेष्वलौकिकेषुकामेष्वतीवत्या-
थैक्षत्राणांसहेतिदिक् ॥ नापिममसर्वपदसंकोचः यावानर्थइतिवाक्यंतुनब्रह्मवह्यर्थबोधकंप्रत्यभिज्ञापकपदादिरूपमानगंध-
घसंभवात् ॥ यावानर्थइतिवाक्यंतुनब्रह्मवद्यर्थबोधकंप्रत्यभिज्ञापकपदादिरूपमानगंध-
स्याप्यभावात् ॥ किंतु कर्मप्रकरणस्थं वेदेषुत्रैगुण्यनानाकर्मप्रतिपादनेऽपिसर्वाणितान्येके-
नानुष्ठातुमशक्यानिसंपूर्णोजलाशय.पानादावुपयोक्तुमिवभतोयथासंप्लुतोदकेऽपियावतापा-
नादिसिद्धिस्तावदुपादेयंतथाज्ञानादिसिद्धयेकर्मेत्यभिप्रायकंतत् ॥ तेननेहास्योपयोगः-
कश्चित् ॥ यदपियस्तुभागवतेत्यादिहृत्स्नमित्यंतदुर्बलच्छलनफलकंलीलोपयोगितयापुनरा-
विर्भावस्तुनप्रपंचेपुनरावृत्तिरूपइतिप्रागेवनिर्णीतं इदंचवाक्यंदशमस्कंधेअष्टाविंशेऽध्याये-
भगवतानंदस्यप्रत्यानयनोत्तरमेवंकारंपठ्यते (श्लोक १) 'नंदस्त्वतीन्द्रियंदृष्ट्वालोकपालम-
होदयं ॥ कृष्णेचसन्नतिंतेषांज्ञातिभ्योविस्मितोऽब्रवीत् ॥ तेत्वौत्सुक्यधियोराजन्मत्वागो-
पास्तमीश्वरं ॥ अपिनःस्वगतिंसूक्ष्मामुपाधास्यदधीश्वरः ॥ इतिस्वानांसभगवान्विज्ञाया-
खिलदृक्स्वयं ॥ संकल्पसिद्धयेतेषांकृपयैतदचिंतयत् ॥ जनोवैलोकएतस्मिन्नविद्याकाम-
कर्मभिः ॥ उच्चावचासुगतिषुनवेदस्वांगतिंभ्रमन् ॥ ॥ इतिसंचिंत्यभगवान्महाकारुणिको-
विभुः ॥ हरिरित्यपिपाठः ॥ दर्शयामासलोकंस्वंगोपानांतमसःपरं ॥ ॥ सत्यंज्ञानमनंतं-
यद्ब्रह्मज्योतिः सनातनं ॥ यद्धिपश्यंतिमुनयोगुणापायेसमाहिताः ॥ ॥ तेतुब्रह्महृदं-
नीताममाः कृष्णेनचोद्धृताः ॥ ददृशुर्ब्रह्मणोलोकंयत्राक्रूरोऽध्यगात्पुरा ॥ नंदादयस्तुतंदृष्ट्वापर-
मानंदनिर्वृताः ॥ कृष्णंचतत्रछंदोभिःस्तूयमानंसुविस्मिता'इति । अत्रश्रीधरस्वामिनः
"औत्सुक्ययुक्ताधीर्येषांते ॥ अपिकिं स्वगतिं स्वस्थानं सूक्ष्मां ब्रह्माख्यां च उपाधास्यत्
उपाधास्यति नः अस्मान् प्रापयिष्यतीति संकल्पितवंत इत्यर्थः ॥ ११ ॥ इत्येवंभूतं
स्वानांस्वेषांतेषामितिवापाठांतरंसंकल्पं अखिलदृक्सर्वज्ञः स्वयमेवविज्ञायतेषांसंकल्प-
सिद्धये । कृपयैतद्वक्ष्यमाणमचिन्तयत् ॥ १२ ॥ अविद्या देहाद्यहंबुद्धिः ततःकामः ततःकर्म
तैरविद्याकामकर्मभिः । उच्चावचासु देवतिर्यगादिषु भ्रमन् स्वकीयांगतिंनवेद ॥ ब्रह्मस्व-
रूपंलोकंवैकुंठाख्यंचतमसःप्रकृतेःपरम् ॥ १४ ॥ देहादिपिहितानांदर्शनमशक्यमितिप्रथमं-
देहादिव्यतिरिक्तंब्रह्मस्वरूपंदर्शयामास ॥ तदाह सत्यंअबाध्यं ज्ञानं अजडंअनन्तं अपरि-
च्छिन्नं ज्योतिःप्रकाशं सनातनं शश्वत्सिद्धं ब्रह्म गुणापायेगुणापोहे ज्ञानिनोयत्पश्यंति तत्
कृपयैव दर्शयामास ॥ १५ ॥ एवंब्रह्महृदंब्रह्मैवह्रदवद्ह्रदः तत्रनिमग्नस्याविशेषविज्ञाना-
भावात् ॥ तंब्रह्महृदंतेतुनीताः प्रापितास्तस्मिन्मग्नाश्च ॥ तुशब्दोक्तंविशेषमाहपुनःकृष्णे-
नउद्धृताः ॥ समाधेरिवोत्थापिताः । सत्तोब्रह्मणः । तस्यैवलोकंवैकुंठाख्यंददृशुरिति । ननु-
ब्रह्मनिमग्नानांपुनर्लोकदर्शनमघटितमेवेत्याशंक्याह—यत्रेति । यत्रयस्मिन्कृष्णेनिमित्तेसति-
पूर्वमक्रूरोऽध्यगात् दृष्टवान् ॥ शुकपरीक्षित्संवादात्प्राक्तनत्वाद्भूतनिर्देशः । नह्यतर्क्यैश्वर्ये-

भगवतिकिंचिदप्यसंभावितमितिभावः इतिव्याचक्षते ॥ अत्रमज्जनमेवनिमज्जनंपुनरुत्त-
एवभगवतोद्धरणंचतैरपिस्पष्टमेवव्याख्यातं ॥ अन्यथा 'अपिन.स्वगतिंसूक्ष्मा'मिति-
संकल्पस्तत्सिद्धयेभगवताकृपयासत्यत्वादिलक्षणकब्रह्मधाम्नःप्रदर्शनादिकंचनैवसंगच्छेत ॥
किंचसत्यज्ञानानंतस्वरूपस्यमंसःपरस्यब्रह्मज्योतिष.साक्षात्कारेकथंचिदप्यविद्यालेपस्यवक्तु-
मशक्यत्वात् "ब्रह्मविद्ब्रह्मैवभवति ॥ ब्रह्मैवसन्ब्रह्माप्येति" इत्यादिश्रुतिभिःप्रतिबंध-
रहितस्यतत्त्वंशस्य "लवणमेतदुदकेऽवधाय यथासैंधवखिल्यउदकेमात्तउदकमेवानुविली-
येत" इत्यादिनाछांदोग्यबृहदारण्यकाद्युक्तदृष्टांतेनतत्रविलयोऽवश्यमेवस्यात् ॥ तदाऽप्य-
विलयेचकदाऽपिसनस्यात् ॥ तदुत्तरकारणांतरस्यत्वयाऽत्यंतदुरुपपादत्वात् दर्शनोत्तरं-
तदभावे "भिद्यतेहृदयग्रंथिः" इतिकाठकप्रभृतिश्रुतिशतव्याघातापाताच्च ॥ अत्रैव-
श्रीधरस्वामिनः "अथवा अक्रूरोयत्रदृष्टवांस्तस्ययमुनाह्रदस्यब्रह्महृद इतिनामतंह्रदं-
नीताःसंतोब्रह्मणोलोकंददृशुः ॥ पुनश्चकृष्णेनोद्धृताःपूर्वंकृतंदृष्ट्वाविस्मिताबभूवुः ॥"
इतितन्मतदुरवग्रहग्रस्तैःप्राकृतैःपरमहंसप्रियाकारादिभि.कैश्चिद्व्याख्यातं ॥ पक्षांतर-
त्वेनोपन्यस्तस्यानौचित्यंध्वनयितुं "व्यवहितान्वयोऽप्रसिद्धकल्पनाचसोढव्या" इति-
तत्रदूषणंस्पष्टमेवदर्शयंति-युक्तंचैतत् ॥ यतः संतोददृशुरित्यवाक्यंकृष्णेनचोद्धृता-
इत्यनेनमध्येव्यवधानात् ॥ यत्राक्रूरोऽध्यगात्तंब्रह्महृदमितिचात्यंतंव्यवहितंकिंचाखिलेव-
श्लोकेउद्धरणमुक्तं ॥ तदनंतरंनंदादयइतिश्लोकोक्तं व्याहन्येत ॥ ईदृशक्लिष्टकल्पनाया-
मप्यादरेभक्तोदाशरथेर्लंकाधीशस्यद्वेषकृत्कपिरित्यादौदाशरथेर्द्वेषकृत् लंकाधीशस्यभक्त-
इत्याद्यपिव्याख्यायेत ॥ किंचनदीपरिचयवतांतेषामक्रूरस्येवस्वतएवोन्मज्जनसंभवात्कृष्णे-
नचोद्धृताइतित्वत्पक्षेव्यर्थमेव ॥ अपिचह्रदविशेषप्रतिनयनेकिंप्रयोजनं ? ॥ भगवतः-
प्रदर्शनसामर्थ्येउपसमीपे आधास्यतीतितत्संकल्पानुरोधात् ॥ असामर्थ्येनापनतोऽपि-
किंकस्यस्यात् ॥ नहिह्रदविशेषस्यसस्वभावःशक्योवक्तुं । अद्यापितत्रमज्जस्यदर्शनप्रसंगात् ॥
त्वत्पक्षेसंकल्पविरोधोपिबाधकः किंच अक्रूरोयत्रदृष्टवाँस्तस्ययमुनाह्रदस्यब्रह्मह्रदइति-
नामेतिकल्पनेऽपिकपोलकल्पनांविनानकिमपिमानमस्ति ॥ गजस्थलनिरूपकेषुवाराहब्रह्म-
वैवर्तादिपुपुराणभागेषुतादृशेषुपौरुषग्रंथेषुचक्वापिब्रह्मह्रदइतितन्नाम्नोगंधस्याप्यभावात् ॥
श्रीभागवतेऽपितदभावाच्च ॥ एतदेवानुसंधायश्रीधरस्वामिभिरप्यप्रसिद्धकल्पनेतिदूषणां-
तरमुक्तं ॥ इदानीमप्यक्रूरदर्शनह्रदस्थलं अक्रूरघट्टइत्येवोच्यते ॥ नतुतद्ब्रह्मह्रदइति-
केनापिव्यवह्रियते ॥ तस्मात्वामत्वकल्पनंमनोराज्यविजृंभितं ॥ एवंच श्रीधरकृततट्टी-
कायांस्पष्टमित्युक्तिस्तुधौत्यातिशयादेव ॥ विस्तरेणचामीश्लोकाः श्रीमदाचार्यचरणैः
सुबोधिन्यांविवृताः ॥ ततसर्वंततोऽनुसधेयं ॥ आवश्यकोविशेषस्तुकश्चित्संगृह्यतेपौ-
त्सुक्यधियइत्यत्र । अपीतिसंभावनायां सूक्ष्मांस्वगतिंवैकुंठाख्यां । उप समीपे । आधा-
स्यति ॥ अस्मिन्निकटेतत्किंप्रकटीकरिष्यति । यतोऽधीश्वरः ॥ तथास्वसाधनाभावेऽपि
तस्यैश्वर्यमेवात्रहेतुः ॥ इतिस्वानामित्यत्रस्वाभक्ताः । भगवान् सर्वसमर्थः ॥ अचिंतयत्
किमेतेसाधनेयोज्याः । उतकृपयैवफलंदेयमित्यचिंतयत् ॥ तत्रसाधनेदीप्तमनिस्तारोजनो-
वाइत्यनेनदर्शितः । तेनकृपापक्षएवावशिष्टः ॥ तदाह-इतिसंचिंत्येति । महाकरुणयैव-

प्रदर्शनम् ॥ विभुरितिपूर्वमक्षरदर्शनपुनरुद्धरणाद्युपायसामर्थ्य । सांचैसैवदर्शयामासे-स्युक्तयाभगवानित्यादिपदैश्चत्रयैस्थित्वातत्कालमेवदर्शयामासनतुप्रचिन्नत्वेविज्ञायते ॥ विलम्बेमानाभावाद्देत्वभावाच्च ॥ लोकस्यसगुणत्वव्यावर्तनायाह–तमस प्रकृते परमिति । नवीनरचनाजडत्वपरिच्छेदादिवारणायसत्यादिपदानि । यद्ब्रह्म परधामत्वेननसर्ववेदा समत्ययमितिप्रमाण । दर्शनमात्रेणसर्वदोषदाहकत्वाऽऽज्योति ॥ लोकतयासादिरवदाका निरासायसनातनमिति । निर्गुणत्वस्पष्टयितुमर्द्धीति "सदापश्यतिसूरय ॥ सोऽध्वन पारमाप्नोति" इत्यादौवेदेकाण्डेपिस्फुटमिद ॥ निर्गुणानामेवदर्शनाधिकारेतस्यनैर्गुण्यो-क्तिर्वाच्य ॥ ब्रह्मविधकत्वैकरसत्वागाधत्वप्रवेशाधारत्वादिना इद कृष्णेनचेतिचकाराद्दै उद्धरणफलमाह–ददृशुरिति । तत्रपरलीलादर्शनस्फुटीकृतगदादयइत्यनेन ॥ पुरुषोत्तम-साक्षात्कारएवपरमेवाङ्मनसागोचरत्वादगणितआनद ॥ अक्षरसाक्षात्कारेतुप्रजापतित शतगुण "तेयेशतप्रजापतेरानदा सएकोब्रह्मणआनद" इतितैत्तिरीयश्रुते ॥ अन्यब्रह्म । अक्षर । (अ० ६ ब्राह्म० ३ पृ० ८२०) "सएकोब्रह्मलोकआनद" इतिबृहदार ण्यकेश्रावणात् परानदस्यागणितत्वमपितेत्तिरीयएवानदमयोपसक्रमानतरपदितेयतोवाच इतिश्लोकेस्फुट ॥ गणनायावाङ्मनसतत्रत्वात् कृष्णचतत्रछदोभि स्तूयमानमितिलीला दर्शनस्पष्टमेवेतिदिक् ॥ इत्थकारसपद्याविर्भावादिकनिरवद्यमेवेतितदेतत्सर्वमनुसधा योक्तमूले–अलमत्याधेदेनेति । अस्यैकादशस्यश्लोकस्य खण्डनेशाक्तमतनिरस्त ॥ प्रसगा द्भगवत्प्रसादभक्षण साधित । क्षराक्षरपुरुषोत्तमरूपसानरूपसेवाविभाग । परभक्त र्ज्ञानफलस्वपुरुषोत्तमलीलाप्राप्तिरूपमोक्षेस्वरूपयोग्यताजनक सपद्याविर्भावश्चसमर्थिता ।

इतिसकलश्रीकृष्णकथाजमगलसनाकुलमसाक श्रीमद्बालमुकुदमिदुवदनवृन्दावनानदि नवदेसुन्दरमेकमेवनपराद्धिन्दाभिवृन्दारकान् ॥ यत्तैलामन्विरतनोदिविपदोऽनताअनतात ले मतुलेगणपन्तुमार्यमितरान्मूर्धानमन्तुक्षम ॥ स्थित्वारैवतपर्वतस्यपुरत श्रीजीर्णदुर्गपुरे श्रीदामोदरकासमोहनविभूससेव्यमानानूसदा ॥ श्रीमद्दीक्षितवशमौक्तिकमणानेकादशा नन्वयेस्वाचार्यान्व्रजवल्लभाभिधगुरून्मावामहान्स्वान्भजे ॥ २ ॥ मद्ममपिवेदभागान्सा गान्षड्दर्शनानिमामध । अध्यापितवान् दययानिजजनकतभजेघनश्याममम् ॥ ३ ॥ कृष्णयजुश्चिदिवतरो सुमेन श्राम्यास्तैत्तिरीशाखा । तासेनलेमधुस्त्वागापस्तैम्बद्विजोंत्तिकुलम्

---

१ एकोहवैनारायणआसनब्रह्मनेशान 'इत्यादिश्रुतिभि सृष्टिसलिजाता २ मतुम पराध ॥ ३ अयभगवतेतेनिवेदिततयास्वानधीन ॥ ४ रैवतोलोकेगिरिनारइतिप्रसिद्ध सौराष्ट्र-देशेद्वारकाप्रान्तेपर्वतविशेष ५ उक्तपर्वतोपत्यकायांजूनागढइतिप्रसिद्धे । ६ क्रमेण श्रीमदा-चार्यश्रीविठ्ठलेश्वरसेवितौभगवत्स्वरूपविशेषौ ॥ ७ श्रीविठ्ठलेशप्रभुज्येष्ठपुत्रश्रीगिरिधरात्मज स्यश्रीगोपीनाथदीक्षितस्य ८ श्रीवल्लभाचार्यमारभ्यपुरुषपरपरागणने एकादशसख्यापूरणान् ९ सर्वमनोरथपूरकत्वसाम्यात्कल्पद्रुमस्य । १० सुमनो विद्वांस पक्षेपुष्पाणि ११ बौधाय-नहिरण्यकेश्यापस्तम्बेतितिस्रायासूत्राणितैत्तिरीयकाणामिति १२ द्विजातयो ब्राह्मणा पक्षिणश्च

॥ ४ ॥ तत्रोद्भूतोमतिमान्वाधूलसंगोत्रआरिधिश्चन्द्रः तैलंगकुलनाटोशातिविद्वत्सभारत्नम् ॥ ५ ॥ य.पंचनखुपाह्वयगोपीनाथांगतोधनश्यामः ॥ गोवर्द्धनाभिधोहंवत्सुनुस्तनुसाधिगतविद्यः ॥ ६ ॥ गर्भगोस्वामिश्रीमव्रजवल्लभतनुजयापतिमतया ॥ लाडोनाम्न्यासिधूलोगट्टालापरामिल्यः ॥ ७ ॥ मयाऽर्पितादु.समयंभ्रजालं निरस्यदूरेबहुधान्यकालं ॥ लाभंजनेसाधयितुविशेषात्प्राभंजनेमारुतशक्तिरेषा ॥ ८ ॥ वसुरामनदचंद्रिमितवर्षेविक्रमार्कशकनेऽसा । मार्गकृष्ण नवम्यांसगुरौश्रीविट्ठलोत्सवेपूर्णा ॥ ९ ॥ विस्तारोमेर्घानां विहतसारप्रपातदन्वातः ॥ विहतो मारुतशक्त्याजन्त्रादयोरणविधारणया ॥ १० ॥ भभ्रेऽन्तोदितमार्तण्डप्रकाशःसर्वेमःशमम् । इतःपर चिरंरम्यंसुदिनंमेप्रसेत्स्यति ॥११॥ सर्दोऽलोचनरोचिष्णु सौख्यव्यापारकारकम् । अजस्रंसुदिनंद्दश्यचञ्चमार्तण्डमंडनम् ॥ ११ ॥ वेदानुयायिविदुषः परंभक्तिनिधान् विज्ञापयामिचरणौपरिगृह्यनम्रः । उत्पद्यागुणदशोन्यपरिश्रमज्ञाअत्रप्रमादशतकानिममक्षमध्वम् ॥ १२ ॥ अन्योस्त्यहं निजकरेणनलेखशक्तस्तेलिखितंनिखिलमेयकरैः परेषां ॥ भ्रान्त्यादयोजगतिमानुषबुद्धिधर्माः सर्वांशतोनपरिहर्तुमिमेचशक्याः ॥ १३ ॥ सर्दोल्लिवल्लभश्रीमन्मुकुन्दचरणेर्पितः ॥ सामोदैरोचिताकारोवोमपुष्पाञ्जलिरयं ॥ इतिश्रीमद्वेदव्यासविष्णुस्वामिमतपुण्डरीकमंडलनमार्तण्डश्रीमद्वल्लभाचार्यचरणाब्जचञ्चरीकचित्तेनमोक्षगुरुगोस्वामिश्रीव्रजवल्लभचरणानुचरेणतैलंगज्ञातीयविद्वद्वरपंचनखुपनामकघनश्यामभट्टात्मजेन वेदान्तचिन्तामण्याद्यनेकशास्त्रग्रंथनिर्माणरुक्मिणीचम्पादिविविधकाव्यप्रबंधविधायिनागोवर्द्धनाऽऽशुकविनाविरचिताप्राभंजनपूर्वभागसमारुतशक्तिनाम्नीटीकासमाप्तिमगमत् ॥

समाप्तः

---

१ भार्गवात पातिवाधूलसगोत्र २ दु समयोविरुद्धसिद्धान्त.कृष्णनुपयोगीकालश्च ३ बहुभि प्रकारैरन्येषानाशकंपक्षेबहूनाधान्यानांनाशकं । ४ शुद्धज्ञानस्य पक्षेधान्यादे । ५ (१९३८) ६ सवत्सरे अमातगणनयामार्गशीर्षपूर्णिमातगणनयापौषे ७ पक्षेमेघाभ्रनामिति च्छेद । वस्तुतस्तुमेघविस्तारोनामसहस्राक्षपूर्वभागः । ८ विहित कृतो विगतहितोयानि सार सन्मार्गात्पातो ज्ञानघातश्चयतइतिपक्षेआसारो धारासपात प्रपात. पंकादिमूलक अ क्रारात्रिनोपरोधश्चयतइति । ९ अप्रतिबद्धोविचारो धारणाचयस्या पक्षेविशेषेण चारोगति धारण वहनं । १० अभ्रान्तैर्भ्रमरहितैरुक्तौशुद्धाद्वैतमार्तंडतत्प्रकाशाख्यौ ग्रंथविशेषौपक्षेअभ्राणामंतेनाशेसूर्यउदेति । ११ अज्ञानंअधकारश्च १२ मारुतशक्त्यामेघविस्तारस्यनाशोत्तरं । १३ एतन्नामकशुद्धाद्वैतमार्तण्डटिप्पणंपक्षेप्रकाशोज्ज्वलदिनच १४ सद्वस्तुनआलोचनरुपक्षेनिरंतरनेत्ररम्य १५ भगवत्सेवादि मारभूतोव्यापार पक्षे दृष्टोत्तमव्यापारस्तत्प्रवर्त्तकंगारोगतिश्चव्यापारश्चतयो १६ भ्रम सूर्यश्च १७ परस्यपुरुषोत्तमस्यभक्ति फलरूपावाभक्ति १८ सतामाले पक्षे पक्षेसदाअलीनांभ्रमराणाप्रिय. १९ स्वगुरुदत्त श्रीप्रभुचरणसामयिकः स्वगृहेविराजमान श्रीमद्बालमुकुन्दाख्योभगवत्स्वरूपविशेष । २० सामसुयोग्यवचनेपूदारउचिताकारश्चपक्षेआमोदेनसुगन्धेनसहित समन्तादुचितआकारोयस्य । २१ अयंचरणः प्रथमस्कधसुबोधिनीममाविस्य श्रीमदाचार्योच्छिष्टोभक्तयासगृहीत ॥